శ్రీహయగ్రీవాయ నమః.

ఇయమ్

శ్రీమజ్జ్ఞానేన్ద్రసరస్వత్యభిధానేన
వైయాకరణశిరోమణినా విరచితా
సిద్ధాన్తకౌముదీవ్యాఖ్యా,
తత్త్వబోధినీ;

వ్యుత్పన్నానాం వ్యుత్పిత్సూనాం చ

అత్యన్తోపకారాయ

మహీశూరపుర మహారాజ సరస్వతీప్రసాదాఖ్య

పాఠశాలా వ్యాకరణపణ్డితేన

లక్ష్మీనరసింహాచార్యేణ పరిశోధితా,

తిరుమలె. యామునాచార్యేణ,

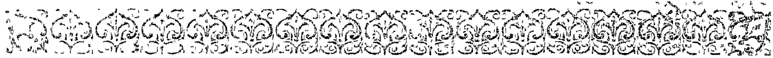
పరవస్తు. రామానుజాచార్యేణ చ,

తిరువల్లికేణి సరస్వతీభణ్డార ప్రథమశాఖాభూతాయామ్

మహీశూరు సద్విద్యామన్దిరముద్రాశాలాయామ్

ముద్రాపితా సతీ, విజయతేతరామ్.

సఞ్చికా ౧.



శ్రీ

హయగ్రీవాయ నమః

సిద్ధాన్తకౌముదీవ్యాఖ్యా తత్త్వబోధినీ.

నత్వా విశ్వేశ్వరం సామ్బం కృత్వా చ గురువన్దనమ్ ।
సిద్ధాన్తకౌముదీవ్యాఖ్యా క్రియతే తత్త్వబోధినీ ॥ * ॥

విఘ్నవిఘాతాయ కృతం మఙ్గళం శిష్యశిక్షాయై గ్రన్థతో నిబధ్నన్ చికీర్షితం ప్రతిజానీతే * మునిత్రయమిత్యాదినా * త్రయోఽవయవా అస్య త్రయమ్ । సఙ్ఖ్యాయా అవయవే తయప్ । ద్విత్రిభ్యాం తయస్యాయజ్వేత్యయచ్ । మన్తారో వేదశాస్త్రార్థతత్త్వావగన్తారో మునయః । మనేరుచ్చేత్యౌణాదికసూత్రేణ మన జ్ఞానే ఇత్యస్మాదిన్ప్రత్యయ ఉకారశ్చాన్తాదేశః । గుణస్తు నేహ భవతి, కిదిత్యనువర్తనాత్తపరకరణాద్వా । తేషాం - పాణినికాత్యాయనపతఞ్జలీనాం త్రయం మునిత్రయమ్ । నను స్వయమ్భువే నమస్కృత్యేత్యాదావివ అత్రాపి నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ స్యాత్, నైవమ్ । ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తిర్బలీయసీతి వచనాత్ నమస్కరోతి దేవానితివద్ద్వితీయాయా ఏవ యుక్తత్వాత్ । కించ జహాతేః స్వార్థావృత్తిరితి పక్షే నమశ్శబ్దస్యానర్థకత్వాత్తద్యోగే చతుర్థీ న భవతి, అర్థవద్గ్రహణపరిభాషాయాః ప్రవృత్తేః । స్వయమ్భువే నమస్కృత్యేత్యత్ర తు స్వయమ్భువమనుకూలయితుమిత్యర్థవివక్షాయాం క్రియార్థోపపదస్యేత్యాదినా చతుర్థీ మూలపదస్ఫుటీభవిష్యతి । న చైవం నమస్స్వస్తీతిసూత్రే నమః పదం వ్యర్థమితి వాచ్యమ్ । హరయే నమ ఇత్యత్ర హరిమనుకూలయితుమిత్యర్థేఽవివక్షితే సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయాం తదపవాదతయా తస్యావశ్యకత్వాత్ । * తదుక్తిరితి * తేషాం - పాణిన్యాదిమునీనామ్, ఉక్తిః సూత్రవార్తికభాష్యాణీత్యర్థః । తస్య మునిత్రయస్యోక్తిరితి వ్యాఖ్యానేఽపి మునిసముదాయేన సూత్రం వార్తికం భాష్యం వా నోక్తమితి సముదాయినాం ము

నీనామేవోక్తిరితిపర్యవస్యతి । * పరిభావ్యేతి * పర్యాలోచ్యేత్యర్థః । నచపరిపూర్వకస్యభవతేస్తిరస్కారార్థకత్వాత్కథమత్ర జ్ఞానార్థతేతి శఙ్క్యమ్ । పరీత్యస్యభావీతిచురాదిణిజన్తేనయోగాత్ । కేచిదత్రభవతినా యోగమభ్యుపేత్యాహుః, పరాభవోఽవజ్ఞానఇతిసూత్రే పరాభవఇత్యస్యా వజ్ఞానఇతి విశేషణాన్న తిరస్కారార్థత్వనియమః । మనసాపరిభావ్యఠిం చిన త్యాదిశ్రీహర్షప్రయోగాచ్చ । అతఏవాత్రాప్రయుక్తత్వదోషశఙ్కాపినాస్తి । అన్యేతు — అనాదరఃపరిభవఃపరీభావస్తిరస్క్రియేతి కోశాత్పరిపూర్వాద్భవతేర్జ్ఞానార్థాదేవ తిరస్కారప్రతీతినాఽన్యస్తస్యాఽఽశఙ్కావా త్రనాస్తీత్యాహుః, తన్మన్దమ్, పరిభూయపరిభవతీత్యత్రాపితిరస్కారప్రతీతేః। * వైయాకరణేతి * వ్యాకరణమధీయతేవిదన్తివావైయాకరణాః । తేషాం సిద్ధాన్తానాంకౌముదీ - ప్రకాశికేత్యర్థః । నిర్దుష్టసకలజనాహ్లాదకత్వసామ్యే న కౌముదీశబ్దప్రయోగః । కిరిష్యమాణాయా అపి కౌముద్యాః ఋఖ్యాప న్నిధాపితత్వాదియమిత్యఙ్గుల్యానిర్దేశః । * విరచ్యతఇతి * వర్తమానే లట్ । రచప్రతియత్నే । ప్రతియత్నో గుణాధానమ్। ఏపూర్వాద్యస్మాన్వర్తమానసా మీప్యే భవిష్యదర్థేవర్తమానప్రత్యయః । * అఇఉణ్ * ణకారోఽను బన్ధోఽణ్ సంజ్ఞార్థః । * ఋఌక్ * కకారస్తు అక్, ఇక్, ఉక్, సంజ్ఞార్థః । * ఏఓఙ్ * ఙకారస్తు ఏఙ్, సంజ్ఞార్థః । * ఐఔచ్ * చకారస్తు అచ్, ఇ చ్, ఏచ్, ఐచ్, సంజ్ఞార్థః । వర్ణానామనన్తరోచ్చారణరూపసంహితా యామవివక్షణాదేతేష్వసన్ధిః । స్వరాణాంచాదిషుపాఠాచ్చాదయోఽసత్త్వ ఇతి నిపాతసంజ్ఞాయాం "నిపాతఏకాజనాఙ్" ఇతి ప్రగృహ్యత్వేప్రకృతిభా వాన్నసన్ధిరిత్యన్యే । స్యాదేతత్, అకారాద్యుపదేశేన యథాతత్సవర్ణా నామాకారాదీనాంలాభాత్పృథగాకారాదయోనోపదిష్టాస్తథా ఋఌవర్ణ యోరపిసావర్ణ్యాదృకారోపదేశేనైవోభయసిద్ధేః కింపృథగుపదేశేన । న చజాతిపక్షే ఋఌవర్ణయోః పృథగుపదేశఆవశ్యకస్తయోర్భిన్నజాతి త్వాదితివాచ్యమ్ । సావర్ణ్యాదేవైకజాత్యుపదేశే జాత్యన్తరస్యాపిలాభా త్ । ఋఌవర్ణయోఃప్రత్యేకంత్రింశత్సంజ్ఞాసిద్ధయే అణుదిత్సవర్ణస్యేతి సూ త్రే అణ్గ్రహణస్యజాతిపక్షేఽప్యావశ్యకత్వాదితిచేదత్రాహుః, ఋఌవ ర్ణయోస్సావర్ణ్యస్యానిత్యతాంజ్ఞాపయితుముభయోరుపదేశః । తత్ఫలంతు

క్లృప్తాశిఖాయస్యక్లృప్తశిఖస్తస్యదూరాత్సంబోధనేక్లృ౩ప్తశిఖేతిప్లుతః। ఋఌవర్ణయోస్సావర్ణ్యస్యనిత్యత్వేత్వస్మృతఇతిపద్యదాపాదౄకారస్యైవఌకారస్యాపిప్లుతోనస్యాదితి। సమాధానాన్తరమప్యాగుణఇత్యత్రదర్శయిష్యతే। * హయవరట్ * టానుబన్ధోఽట్సంజ్ఞార్థః। హకారోపదేశస్తు అట్, అశ్, హశ్, ఇశ్, గ్రహణేషు హకారగ్రహణార్థః। అర్హేణ అడ్వ్యవాయేపీతిణత్వమ్। దేవాహసన్తి భోభగోఇతిరోర్యత్వమ్। దేవోహసతి హశిచేత్యుత్వమ్। లిలిహిఢ్వె లిలిహిఢ్వే విభాషెటఇతివాఢః। * లణ్ * ణకారానుబన్ధోఽణ్, ఇణ్, యణ్, సంజ్ఞార్థః। నను అణితిక్వచిత్పూర్వణకారేణగృహ్యతె, క్వచిత్తు పరణకారేణ, ఇణితితుపరణకారేణైవ, తథాచ అనన్వేహోయానుబన్ధాన్తరమేవకిన్నోదితమ్। సత్యమ్। వ్యాఖ్యానతోవిశేషప్రతిపత్తిర్నహి సన్దేహాదలక్షణమితి పరిభాషాజ్ఞాపనాయ పునర్ణకారానుబన్ధఇతి స్థితమాకరె। * ఞమఙణనమ్ * మకారఇహ అమ్, యమ్, ఙమ్, సంజ్ఞార్థః। * ఝభఞ్ * ఞకారో ఞఞ్సంజ్ఞార్థః। * ఘఢధషితి * షకారస్తు ఝష్, భష్, సంజ్ఞార్థః। * జబగడదశితి * శానుబన్ధోఽశ్, హశ్, వశ్, ఝశ్, జశ్, బశ్, సంజ్ఞార్థః। * ఖఫఛ * ఇత్యాదిసూత్రె వకారస్తు ఛవ్సంజ్ఞార్థః। * కపయ్ * యకారస్తు మయ్, యయ్ ఝయ్, ఖయ్, సంజ్ఞార్థః। * శషసర్ * రేఫస్తు యర్, ఝర్, ఖర్, చర్, శర్, సంజ్ఞార్థః। * హలితి * లకారస్తు అల్, హల్, వల్, రల్, ఝల్, శల్, సంజ్ఞార్థః। పునర్హకారోపదేశస్తు వల్, రల్, ఝల్, శల్, షు హకారగ్రహణార్థః। రుదిహి స్వపిహి రుదాదిభ్యస్సార్వధాతుకఇతివలాదిలక్షణఇట్। స్నిహిత్వా స్నేహిత్వా నక్త్వా సెడితినిషేధం బాధిత్వారలోవ్యుపధాదితివాకిత్వమ్। అదాగ్ధాం ఘత్వస్యాపి ధత్వేపి హకారస్యఝల్త్వాత్ ఝలోఝలీతిసలోపః। అలిక్షత్ శలఇతిక్సః। నను పునర్హకారోపదేశస్య ఆవశ్యకత్వేపిశర్ మధ్యేఏవహకారంపఠిత్వా అలోన్త్యస్య హలోనన్తరాస్సంయోగః। ఝలోఝలి శలఇగుపధేత్యాదిసూత్రాణియావన్తిలానుబన్ధానితాని అరోన్త్యస్య హరోనన్తరాఇత్యేవం రూపేణ రేఫానుబన్ధాన్యేవచకృత్వా హలితిపృథక్సూత్రంత్యజ్యతామ్; మైవమ్। హరిర్హ్లసతి హరిర్హ్లరిరిత్యాదినసిధ్యేత్, అత్ర ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః వాశరీత్యాదిప్రసఙ్గాత్, అతోహలితిసూత్రమావశ్యకమేవ। ఏవంచ

హలితిసూత్రేఽన్త్యమితివక్ష్యమాణగ్రన్థోఽపి స్వరసతస్సఙ్గచ్ఛతే। *అణాదిసం
జ్ఞార్థానీతి* అణాదిసంజ్ఞా అర్థః ప్రయోజనమేషాన్తానీతి విగ్రహః। అణా
దిసంజ్ఞాభ్య ఇమానీత్యస్య పదవిగ్రహో వా। అర్థేన నిత్యసమాసోఽపి శేషవ
ల్లిఙ్గతా చేతి వక్తవ్యమితి వక్ష్యమాణత్వాత్। *ఏషామన్త్యా ఇత ఇతి* ఏషామ్
సూత్రాణామ్, అన్త్యాః - ణాదయో హలన్త్యమిత్యస్య పదం వక్ష్యమాణేనేత్సం
జ్ఞకా ఇత్యర్థః। *అకారశ్చేతి* అనన్త్యత్వాత్పృథగుక్తిః। వచనవిపరిణా
మేన ఇదితి సమ్బధ్యతే। ఇత్సంజ్ఞా చాస్య ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇదిత్యనేన।
ఏవం చ ణాదిభిరిద్భిరాదిరన్త్యేనేతి వక్ష్యమాణేన ప్రత్యాహారగ్రహణాత్,
అణాదిసంజ్ఞార్థానీతియదుక్తం తత్సఙ్గచ్ఛత ఇతి భావః। *అకారఉచ్చారణా
ర్థ ఇతి* నతు లణ్సూత్రస్థాకారఇవ ప్రయోజనార్థ ఇత్యర్థః। *హలన్త్యమ్*
అన్తేఽవసానే భవమన్త్యమ్। దిగాదిత్వాద్యత్। ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇదిత్య
త ఉపదేశ ఇదితి చానువర్తతే। ఆదిరన్త్యేనేతిసూత్రేణ సహాన్యోన్యాశ్రయ
మాశఙ్క్య వృత్త్యైతం పరిహరతి। *హలితిసూత్రేఽన్త్యమితి* హలి అన్త్య
మితి విగ్రహే సప్తమీతి యోగవిభాగాత్, సుప్సుపేతి వా సమాస ఇతి భావః।
యద్వా షష్ఠీతత్పురుషోఽయమ్, హలితిసూత్రస్యాన్త్యమిత్యాదితి వ్యాఖ్యాన
సమ్భవాత్। *ఆదిరన్త్యేన సహేతా* అన్త్యేనేతి కిమ్। సుడితి ప్రత్యాహా
రః తృతీయైకవచనావయవేన మాభూదితి కాశికాకృత్। యద్యపి టకారా
న్తసఙ్ఘస్య టాటకారో ప్యన్త్యో భవతి। తథాప్యన్త్యేనేతి గ్రహణసామర్థ్యా
న్త్యోఽప్రయుక్తాయాస్త్యేత్సంజ్ఞా తేనైవ ప్రత్యాహారః। నహిటాటకా
హలన్త్యమిత్యేత్సంజ్ఞా ప్రవర్తతే। నచైవం రప్రత్యాహారాసిద్ధిః। లణ్సూత్రో
స్థావర్ణస్యానునాసికత్వప్రతిజ్ఞాసామర్థ్యాదనన్త్యేనాపి ఇతా ప్రత్యాహార
స్సిధ్యతీతి కాశికాకారాశయః। నిష్కర్షస్త్విహ స్వౌజసమౌడితిసూత్రే
దర్శయిష్యతే। విస్తరస్తు శబ్దకౌస్తుభేనుసన్ధేయః। ఇతేతి కిమ్। రప్రత్యా
హారో యథాస్యాత్। సహి అనునాసికత్వప్రతిజ్ఞాసామర్థ్యాదనన్త్యేనాపి
గృహ్యత ఇత్యుక్తమ్। నచైతదితేత్యస్య విరహే లభ్యత ఇతి శబ్దకౌస్తుభే స్థితమ్।
ఆద్యన్తాభ్యామవయవాభ్యామవయవీ సముదాయ ఆక్షిప్యతే। తస్య చ యౌ
గపద్యేన ప్రయోగాభావాత్తదవయవేష్వవతరన్తీ సంజ్ఞా మధ్యగేష్వపి
విశ్రామ్యతి, న త్వాద్యన్తయోస్సంజ్ఞాస్వరూపాన్తర్భావేణ తయోః పారా

ర్థ్యనిర్ణయాదిత్యాశయేనాహ * మధ్యగానామితి * । * స్వస్యచేతి * స్వం రూపమిత్యనువర్తతఇతిభావః । స్వంరూపఞ్చాదేశేవగృహ్యతేనాన్త్యస్య, అన్త్యేనేత్యప్రధానతృతీయానిర్దేశాత్, సర్వనామ్న ఉత్సర్గతఃప్రధాన పరామర్శిత్వాత్ । నను స్వమిత్యస్యానువృత్తౌ కస్సంజ్ఞీత్యాకాఙ్క్షాయా శ్శాన్తత్వాదవయవాక్షేపోనస్యాత్, తథాచ ఇకోయణచీత్యాదావికార స్యస్థానేయకారస్స్యాదకారేపరేఇత్యేవమర్థస్స్యాత్, మైవమ్ । ఆదేశే వసఞ్జిత్వేతు ఆదిరన్త్యేనేతి సంజ్ఞాకరణస్య వైయర్థ్యాపత్తేః। కించ అణ్ అక్ ఇచ్ అట్ అమ్ అశాదీనాం పృథఙ్నిర్దేశోవ్యర్థస్స్యాత్ , సర్వత్రాకారస్యైవ సఞ్జిత్వాదితి దిక్ । శబ్దకౌస్తుభేతు, ఆద్యన్తావయవద్వారా సముదాయానుకరణేన సిద్ధే, అన్త్యవ్యావృత్త్యర్థమిదం సూత్రమితిస్థితమ్ ।

* ఉపదేశేన్త్యం హలితి * ఉపదేశేకిమ్, అగ్నిచిత్, సోమసుత్, ఇతికాశికా । అత్ర ఇత్సంజ్ఞాయాంలోపస్స్యాత్ , నచతుకోవైయర్థ్యం అగత్వేత్యాకౌ చరితార్థత్వాత్, నచక్విపఃపిత్వస్యవైయర్థ్యమ్, అగ్నిచితావిత్యాదౌ చరితార్థత్వాదితి హరదత్తః । అన్త్యంకిమ్ । మనినో మకారస్య మాభూత్ సత్యాంహీత్సంజ్ఞాయామన్త్యాదచఃపరస్స్యాత్, వేశ్మ, సద్మ, సన్వధాతుభ్యోమనిన్ । హలితికిమ్, భూసత్తాయామ్, భవితా, నచాత్ర ప్రయోజనాభావాన్నేత్వమితివాచ్యమ్, సత్యామిత్సంజ్ఞాయామూదితఇతి ఇడ్వికల్పాపత్తేః । అన్యేతు, చిరిణోతి, జిరిణోతి, ఇహధాతోరన్త్యస్య మాభూత్, సత్యామిత్సంజ్ఞాయామిదితఇతి నుమ్స్యాదిత్యాహుః । * ఆద్యోచ్చారణమితి * ఆద్యోచ్చారణవిషయీభూతోయశ్శబ్దః తస్యాన్త్యంహలిత్స్యాదితి ఫలితోఽర్థః । * ఉపదేశేఽజనునాసికఇత్ * ఉపదేశనముపదేశః, భావేఘఞ్ । ఉపదేశఇతికిమ్, అభ్రఆఁ అపః , సప్తమ్యర్థద్యోతకో ఆఙ్ ఆఙోఽనునాసికశ్ఛన్దసీత్యాకారోఽనునాసికః । యద్యప్యత్ర ఉఞః ఊఁ ఇత్యత్రేవాఽనునాసికవిధానసామర్థ్యాన్నేత్వమితి సువచమ్, తథాప్యుత్తరార్థమవశ్యం కర్తవ్యముపదేశగ్రహణం స్పష్టప్రతిపత్తయే ఇహైవ కృతమ్ । అచ్కిమ్, మనినోమకారస్యమాభూత్, నచ హలన్త్యమిత్యన్త్యగ్రహణ సామర్థ్యాదన్త్యస్య మకారస్య నభవతీతి వాచ్యమ్, అయచ్ప్రత్యయాదావతిప్రసఙ్గవారణేన తస్య చరితార్థత్వాత్ । అనునాసిక ఇతి కిమ్,

ఈక్షదర్శనే, ఈక్షితః, సత్యాంహి సంజ్ఞాయాం శ్వీదితో నిష్ఠాయామితీణ్న స్యాత్ । యద్యప్యత్ర ఉపజీవ్యత్వాదనునాసిక సంజ్ఞా ప్రథమం వక్తుముచితా, తథాపి నాసికామనుగత ఇతి యోగాశ్రయణేనైవ గతార్థత్వాదనునాసిక సంజ్ఞాసూత్రం మన్దప్రయోజనమితి ధ్వనయితుం నేహోపన్యస్తమ్ । నచైవం యరోఽనునాసిక ఇత్యత్ర యరః పదాన్తస్య అనునాసికశబ్దే పరేఽనునాసికశబ్దః స్యాదిత్యర్థః ప్రసజ్యేత, స్వం రూపమితి పరిభాషోపస్థానాత్ సంజ్ఞాకరణే తు అశబ్దసంజ్ఞేతి నిషేధాన్నాయం దోష ఇతి వాచ్యమ్, ఉక్తపరిభాషాయాః భాష్యే ప్రత్యాఖ్యానాత్ । ఉపాన్మన్త్రకరణే పుచ్ఛభాణ్డచీవరాణ్ణిఙ్, జుఙ్ఖ్నశ్యమిత్యాది నిర్దేశేన స్వం రూపమితి పరిభాషాయా అనుపస్థితికల్పనాత్సూత్రమతేఽపి దోషాభావాత్ , సనూక్త నిర్దేశాశ్రయణే ప్రతిపత్తిగౌరవమితి చేదత ఏవ నిష్ప్రయోజనమిత్యనుక్త్వా మన్దప్రయోజనమిత్యుక్తమ్ । * ప్రతిజ్ఞాయత ఇతి ప్రతిజ్ఞా * ఆతశ్చోపసర్గ ఇతి కర్మణ్యఙ్ , అనునాసికస్య భావః ఆనునాసిక్యమ్ , గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్య ఇతి ష్యఞ్ , ప్రతిజ్ఞా ఆనునాసిక్యం యేషామితి విగ్రహః । కేచిత్తు, ప్రతిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞా సా అస్యాస్తీతి ప్రతిజ్ఞమ్, అర్శ ఆద్యచ్ , ప్రతిజ్ఞమానునాసిక్యమేషామితి విగృహ్ణన్తి । యద్యపి సూత్రకారకృతోఽనునాసికపాఠ ఇదానీం పరిభ్రష్టః, తథాపి వృత్తికారాది వ్యవహారబలేన యథాకాయకం ప్రాక్ స్థిత ఇత్యనుమీయత ఇతి భావః । * పాణినీయా ఇతి * పాణినినా ప్రోక్తం పాణినీయమ్ , వృద్ధాచ్ఛః , తదధీయతే, విదన్తి వా పాణినీయాః, తదధీత ఇత్యణః ప్రోక్తాల్లుగితి లుక్ । నను రలయోరితి న్యాయ్యమ్ టకారస్యాపి మధ్యగతత్వాదత ఆహ * ప్రత్యాహారేష్వితి * । * అనునాసిక ఇత్యాదీతి * ఆదిశబ్దేన పాపాణకేకుణిస్నైరిత్యాది గ్రాహ్యమ్ । * ప్రత్యాహారశబ్దేనేతి * ప్రత్యాహ్రియన్తే సంక్షిప్యన్తే వర్ణాః యత్రేతి ప్రత్యాహారః, కరణాధికరణయోశ్చేతి ల్యుటి ప్రాప్తే కృత్యల్యుటో బహులమితి బహులగ్రహణాదధికరణే ఘఞ్ । యద్యపి యోగమాత్రమకారాది సంజ్ఞాస్వతిప్రసక్తమ్ , తథాపి యోగరూఢిరితి భావః । * ఊకాలోఽచ్ * హ్రస్వదీర్ఘప్లుత ఇతి సమాహారద్వన్ద్వః, సౌత్రం పుంస్త్వమ్ । ఊ ఇతి త్రయాణాం ప్రశ్లేషేణ నిర్దేశ ఇత్యాహ ।

ఉశ్చ ఊశ్చ ఊ౩శ్చ వః, వావితి త్రయాణాం సవర్ణదీర్ఘే కృతే, జసి పరతోయణి, వః, అమితువామ్, కాలఇవ కాలో యస్యేతి ఫలితార్థకథనమిదమ్ । విగ్రహస్తు, వఽకాలోయస్యేతి బోధ్యః । ఊశబ్దేన స్వోచ్చారణకాలోలక్ష్యతే । అచికిమ్, సంయోగస్య మాభూత్ । ప్రతక్ష్య ప్రరక్ష్య, కషయోరేకమాత్రత్వేన హ్రస్వసంజ్ఞాయాం హ్రస్వస్య పితికృతీతి, తుక్స్యాత్ । * ఆఙేతి * నిపాతా ఆద్యుదాత్తా ఇత్యాకారఉదాత్తః, యచ్ఛబ్దస్తు ఫిషఇత్యన్తోదాత్తః । తతఽగపరస్య జసఃసుప్త్వాదనుదాత్తత్వమ్, త్యకాద్యత్వే, పరరూపత్వే, శీభావే, ఆద్గుణేచ, సత్యేకాదేశఉదాత్తేనేత్యేకారఉదాత్తః । * అర్వాఙితి * అర్వాన్తమఞ్చతీత్యర్వాఙ్, ఋత్విగిత్యాదినా అఞ్చేస్సుప్యుపపదేక్విన్, ఋగతావిత్యస్మాత్స్నామదిపద్యర్తీత్యాదినా వనిపి, గుణేచ, నిష్పన్నోఽర్వన్శబ్దోధాతుస్వరేణాద్యుదాత్తః, వనిపః పిత్త్వేనానుదాత్తత్వాదఞ్చతేరకారోఽపి ధాతుస్వరేణ జిత్స్వరేణవా ఉదాత్తః, ఉపపదమతిఙితి సమాసేకృతే, సమాసస్యేతి స్వరేణ తదపవాదభూతేన గతికారకోపపదాత్కృదితి కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణవా అఞ్చతేరకారఉదాత్తః, వనోనలోపే, సవర్ణదీర్ఘేచకృతే ఏకాదేశఉదాత్తేనేత్యాకారఉదాత్తఇత్యనుదాత్తం పదమేకవర్జమితి శేషనిఘాతాదాద్యాకారోఽత్రానుదాత్తః, ఏతచ్చ సమ్భవాభిప్రాయేణోక్తమ్ । వేదభాష్యేతు అర్వాఙ్ - అభిముఖఇతిస్థితమ్ । * అతన్త్రమితి * అవివక్షితమిత్యర్థః । * తస్యోదాత్తస్వరితపరత్వఇతి * ఉదాత్తస్వరితౌపరౌ యస్మాత్తముదాత్తస్వరితపరమ్, తస్యభావస్తత్త్వమ్, తస్మిన్నుదాత్తోవా స్వరితోవా పరశ్చేత్పూర్వస్యస్వరితస్య యదుత్తరార్ధమనుదాత్తం తస్యశ్రవణం స్పష్టమిత్యర్థః । * అన్యత్రేతి * ఉదాత్తస్వరితపరత్వాభావే । * క్వేతి * కిమోత్ ఇతి స్వరితమ్ । * వఇతి * అనుదాత్తం సర్వమపాదాదావిత్యధికారాదనుదాత్తః, * అశ్వాఇతి * అశేఃక్వన్నిత్స్వరేణాద్యుదాత్తః, సంహితాయాంత్వేకాదేశఉదాత్తేనోదాత్త ఇత్యోకారఉదాత్తః, ఉదాత్తపరత్వే హ్రస్వస్వరితస్యోదాహరణముక్త్వా దీర్ఘస్వరితస్యోదాహరణమాహ * రథానాం నయఇతి * । యేఅరాఇతిద్వయమపి ఫిట్స్వరేణాన్తోదాత్తః, ఏకాదేశస్తుపక్షే స్వరితస్స్వరితోవాఽనుదాత్తే పదాదావిత్యుక్తేః । స్వరితప

రత్వే ఉదాహరణమాహ * శతచక్రమితి *। యఇతి ఫిట్స్వరేణాన్తోదాత్తః, తతఃపరస్య సకారస్య రుత్వే, ఉత్వే, ఆద్గుణేచకృతే ఉదాత్తేనైకాదేశాదోకారఉదాత్తః। * అహ్యఇతి * స్వరితాన్తత్వాదకారస్య శేషనిఘాతత్వే, ఓకారేణ సహైకాదేశేచ కృతే స్వరితోవానుదాత్తే పదాదావిత్యోకారస్స్వరితః। కథంహ్యస్య స్వరితాన్తత్వమితిచేదత్రాహుః, అహావ్యాప్తావిత్యస్మాత్కర్మణిణ్యత్, తిత్స్వరితమ్, వృద్ధ్యభావస్తు సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వాదితి। * అగ్నిమీళ ఇతి * ఈకారస్స్వరితః, ళేఇతి తు ప్రచయాపరపర్యాయామేకశ్రుతిరితిచ స్వరప్రక్రియాయాం మూలఏవస్ఫుటీభవిష్యతి। * ముఖనాసికా * ముఖఞ్చనాసికాచేతి విగ్రహే ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావే ముఖనాసికమితిస్యాదతఆహ। * ముఖసహితేతి * నాసికయోచ్చార్యేతి ఫలితార్థకథనమిదం। ఉచ్యతేఽనేనేతి వచనం ముఖనాసికావచనమస్యేతి విగ్రహః * తుల్యాస్య * ఆస్యేభవమాస్యమ్, శరీరావయవాద్యదిత్యభిప్రేత్యాహ * తాల్వాదీతి * అభ్యన్తరేతి ఏతచ్చ ప్రశబ్దబలాల్లభ్యతే। తుల్యాస్యేతికిమ్, తప్తాః అత్ర పకారస్య తకారేపరే ఝరోఝరీతి లోపో మాభూత్। ప్రయత్నగ్రహణం కిమ్। వాశ్చ్యోతతి। శస్యలోపోన * ఇచుయశానామితి * నాసిచేతిచకారేణ స్వస్వవర్గానుకూలం తాల్వాది సముచ్చీయతే। ఏదైతోరిత్యాదౌ లపరత్వమసన్దేహార్థమ్, నతతాలగ్రహణార్థమ్, తేనప్లుతస్యాపి సఙ్గ్రహః। * చతుర్ధేతి * నిష్కర్షపక్షేతు పఞ్చధా ఊష్మణామీషద్వివృతప్రయత్నాభ్యుపగమాత్। * స్పృష్టేషత్స్పృష్టేతి * ఏతేషామాభ్యన్తరత్వం వర్ణోత్పత్తిప్రాగ్భావిత్వాత్। తథాహి, నాభిప్రదేశాత్ప్రయత్నప్రేరితో వాయుః ప్రాణోనామ, ఊర్ధ్వమాక్రామన్నురఃప్రభృతీని స్థానాన్యాహన్తి, తతోవర్ణస్య తదభివ్యఞ్జకధ్వనేర్వా ఉత్పత్తిః। తత్రోత్పత్తేః ప్రాగ్యదాజిహ్వాగ్రోపాగ్రమధ్యమూలాని తత్తద్వర్ణోత్పత్తిస్థానం తాల్వాది సమ్యక్స్పృశన్తి, తదాస్పృష్టతా। ఈషద్యదాస్పృశన్తి, తదా ఈషత్స్పృష్టతా। సమీపావస్థానమాత్రే సంవృతతా। దూరత్వే వివృతతా। అత ఏవ ఇచుయశానాం తాలవ్యత్వావిశేషేఽపి తాలుస్థానేనసహ జిహ్వాగ్రాదీనాం చవర్ణోచ్చారణే కర్తవ్యస్సమ్యక్ స్పర్శః యకారే ఈషత్స్పర్శః

శకారేకారయోస్తు దూరేఽవస్థితిరిత్యాద్యనుభవమ్, శిక్షాకారోక్తిం చానుస్మృత్య వివేచనీయమ్ । వివారసంవారాదయస్తు వర్ణోత్పత్తేః పశ్చాద్భావినః ప్రతిహతే నివృత్తే, ప్రాణాఖ్యవాయావుత్పద్యన్త ఇతి బాహ్యా ఇత్యుచ్యన్తే । గలబిలస్య సఙ్కోచాత్సంవారః, తస్యైవ వికాసాద్వివారః, ఏతౌ చ సంవృతవివృతరూపాభ్యామాభ్యన్తరాభ్యాం భిన్నావేవ, తయోస్సమీపదూరావస్థానాత్మకత్వాదిత్యవధేయమ్ । * అత్ర * సుపామితి విభక్త్యోర్లుక్ । ఆద్యో వివృతః, ద్వితీయస్తు సంవృత ఇత్యాహ * వివృతమనూద్యేతి * వివృతస్య స్థాన ఇత్యర్థః । * వివృతత్వమస్త్యేవేతి * తేన దణ్డానయనమిత్యాదౌ సవర్ణదీర్ఘస్సిధ్యతీతి భావః । * పూర్వత్రాసిద్ధమ్ * యద్యయం స్వతన్త్రో విధిస్స్యాత్తర్హి త్రిపాదీ పూర్వం ప్రత్యసిద్ధేత్యేవ లభ్యేత, త్రైపాదికం తు పూర్వం ప్రతి పరం వాసిద్ధం స్యాత్, తథా చ ప్రశానిత్యత్ర మో నో ధాతోరితి నత్వస్యాసిద్ధత్వాన్నలోపస్స్యాత్, నత్వవిధేస్సంబుద్ధౌ చరితార్థత్వాత్ । తథా అనడ్వానిత్యత్ర సంయోగాన్తలోపస్యాసిద్ధత్వాన్నలోపస్స్యాత్, నుమ్విధేస్తు సంబుద్ధౌ చరితార్థత్వాదత ఆహ * అధికారోఽయమితి * త్రిపాద్యాం విహితం కార్యమితి కార్యాసిద్ధిపక్షే తు, అమూ, అమీత్యాదిన సిధ్యేదితి భావః । యథా చైతన్న సిధ్యతి తథాఽదశ్శబ్దవ్యాఖ్యావసరేఽస్మాభిరుపపాదయిష్యతే । * ఏకాదశధేతి * యద్యపి భాష్యే అష్టావుక్తాః ఉదాత్తాదయస్తు నోక్తాః, తథాపి కైయటోక్తిమనుసృత్యైకాదశధేత్యుక్తిరితి బోధ్యమ్ । * ఖయాం యమా ఇతి * బాలబోధనాయ బాహ్యప్రయత్నాః కైశ్చిత్సుగమోపాయేనోపనిబద్ధాః । తద్యథా, ఖరో వివారాశ్శ్వాసా అఘోషాశ్చ హశస్సంవారా నాదా ఘోషాశ్చ వర్గాణాం ప్రథమతృతీయపఞ్చమా యణశ్చ అల్పప్రాణాః, వర్గాణాం ద్వితీయచతుర్థౌ శలశ్చ మహాప్రాణా ఇతి । * శ్వాసానుప్రదానా ఇతి * శ్వాసప్రయత్నకా ఇత్యర్థః । * వివృణ్వతే కణ్ఠమితి * వివార ఏషాం ప్రయత్న ఇతి భావః । * అల్పేతి * హశో హశాం యమా అనుస్వారశ్చ * నాదేతి * నాదభాగినో నాదప్రయత్నవన్తః * అయుగ్మా ఇతి * ప్రథమతృతీయపఞ్చమా వర్గాణామయుగ్మాః * వర్గయమగా ఇతి * వర్గగా యమగాశ్చేత్యర్థః । * అల్పేతి * అల్పాసవోఽల్పప్రాణాః "పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణాః" ఇత్యమరః ।

* అనుపయుక్తా ఇతి * అన్యథా కఖగఘాదీనాం పరస్పరం సావర్ణ్యం న స్యాదితి భావః। * ఆంతరతమ్యపరీక్షాయామితి * పరీక్షా చా ఘోషస్య మహాప్రాణస్య సస్య తాదృశ ఏవ థకారః, ఘోషవతో నాదవతో మహాప్రాణస్య సంవృతకణ్ఠస్య హస్య తాదృశో వర్గచతుర్థ ఇత్యాది మూల ఏవ స్ఫుటీభవిష్యతి। * కాదయ ఇతి * లోకప్రసిద్ధపాఠాపేక్షమిదమ్, చతుర్దశసూత్ర్యాం మావసానత్వాయోగాత్। * కపాభ్యాం ప్రాగితి * ఏతచ్చోపలక్షణం ఙణాభ్యాం ప్రాగిత్యపి బోధ్యమ్। * అర్ధవిసర్గేతి * సాదృశ్యముచ్చారణే లేఖనే చ బోధ్యమ్। * ఋలృవర్ణయోరితి * ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః। విగ్రహస్తు, ఆ చ లృవర్ణశ్చ ఋలృవర్ణౌ తయోరితి త్యేకే। మనోరమాయాం తు, ఆ చ ఆ చరలౌ తౌ చ తౌ వర్ణౌ చేత్యాదిస్థితమ్। * నాజ్ఝలౌ * ఆకారసహిత ఇతి * కాలసమయవేలాస్వి త్యాదినిర్దేశాత్ ఆకారప్రశ్లేషే లిఙ్గమ్। * ఝణాదికమితి * శిలశబ్దే సవర్ణదీర్ఘ ఆదిశబ్దార్థః। ఇహ అసేధదిత్యాదౌ ఝలాథ ఇతి ధత్వం నేత్యపి సువచమ్। ఇణ ఇతి సస్య షత్వమపి నేతి తు నసువచమ్, ధత్వం ప్రతి తస్యాసిద్ధత్వాదితి దిక్। * అన్యథేతి * నాజ్ఝలావిత్యస్యాకారస్య * గ్రహణకశాస్త్రబలాదితి * అయం భావః, దీర్ఘాణాదీనామివ హకారాదీనామపి అకారాదివాచ్యత్వే ఽభ్యుపగతేఽస్త్యప్రస్యాత్, ప్రత్యాహారేషు తద్వాచ్యవాచ్యే నిరూఢలక్షణాభ్యుపగమాదితి। * అవిధీయమానోఽణితి * తేనేదమిఙ్, ఇణ్, ఇత్యత్ర త్రిమాత్ర ఇకారో న భవతి * ఉదిచ్చేతి * ఇహావిధీయమాన ఇతి నసమ్బధ్యతే। ఉదుచ్చారణసామర్థ్యాత్, తేనవిధీయమానోఽప్యుదిత్సవర్ణాన్ గృహ్ణాత్యేవ, కుచుటుతుపుః, జగాద, జఘస్త్యే, * పరేణ ణకారేణేతి * వ్యాఖ్యానతోఽపి శేషప్రతిపత్తేః, ఋత ఉదిత్యాదౌ తపరకరణలిఙ్గాచ్చ, యదిపూర్వేణ స్యాత్తర్హి తపరత్వమిహానర్థకం స్యాత్, ఋకారస్యానణ్త్వేన సవర్ణాగ్రాహకత్వాత్, ఏవంచ తపరత్వాద్దీర్ఘేన ఉపఋకారీయతీత్యాదివక్ష్యమాణగ్రన్థస్సఙ్గచ్ఛతే। * ఏవం లృకారోపీతి * త్రింశతస్సంజ్ఞేత్యనుషజ్యతే। ఏతచ్చ న్యాయసామ్యాదుక్తమ్। వస్తుతః లృకారస్య ఋకారగ్రాహకత్వం నకుత్రాప్యుపలభ్యతే। * సూత్రారమ్భసామర్థ్యాదితి * సతిసావర్ణ్యే ఏకారేణ ఐకారగ్రహణాదోకారేణౌకారగ్రహణాత్, ఐఔజితి సూత్రారమ్భో వృథా

స్యాదితిభావః। (యద్యపి సూత్రస్యానారమ్భే ఏచోఽయవాయావఇత్యే
కారాదీనామయాదయో యథాసఙ్ఖ్యతయా న సిధ్యన్తి, తథాపిస్థానేఽన్తర
తమఇతి సూత్రేణ యథాఽయాదయస్సిధ్యన్తి తథామితవాదిన్యాసస్మాభి
రుపపాదితమితి తత ఏవాగన్తవ్యమ్।) * నాపాదనీయమితి * తేన గ్లావం గ్లా
వఇత్యత్ర ఔతోఽమ్శసోరితి న ప్రవర్తత ఇతి మూలఏవస్ఫుటీభవిష్యతి * య
ద్యపీతి * గ్రహణశాస్త్రస్యాద్యాప్యనివృత్తేరితి భావః। ఏతచ్చాకస్సవ
ర్ణే దీర్ఘ ఇత్యత్ర వ్యుత్పాదయిష్యామః। * అక్షరేతి * అక్షరాణాం స
మామ్నాయాః ఉపదేశసూత్రాణి తత్ర భవా అక్షరసమామ్నాయికాః,
బహ్వచోఽన్తోదాత్తాదితి ఠఞ్। * హలాథఇతి నభవతీతి * యద్యప్యాకార
ప్రశ్లేషాభావే సంయోగాన్తలోపప్రాప్తౌ న తు ఝత్వమ్, తస్యాసిద్ధ
త్వాత్, అతోఽత్ర సంయోగాన్తలోపో నభవతీతి వక్తుముచితమ్। తథాపి
కార్యకాలం సంజ్ఞాపరిభాషమితిపక్షే త్రైపాదికేఽన్తరఙ్గే బహిరఙ్గపరిభా
షాయాఅప్రవృత్తేరన్తరఙ్గేఝత్వే కర్తవ్యే బహిరఙ్గస్సంయోగాన్తలోపోఽసి
ద్ధఇతి ఝత్వేదముక్తమిత్యేకే। అన్యేతు, సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యఇ
తి లోపస్య వారణం కథంచిత్కర్తుం శక్యమిత్యాశయేన ఝత్వం నేత్యుక్త
మిత్యాహుః। విశ్వపాభిరిత్యత్రేత్యుపలక్షణమ్, విశ్వపాః, విశ్వపాభ్యా
మిత్యాదావపి న భవతి। హలాథఇత్యుపలక్షణం పృథగాయురిత్యాదావప్యు
యోహా ఇత్యాకారస్య ఘకారో నేతిదిక్। యదితు వివృతమూష్మణామిత్య
త్ర ఈషత్స్పృష్టమిత్యత ఈషదిత్యనువర్త్య స్వరాణాంచేత్యత్ర నివర్త్య ఈ
షద్వివృతమూష్మణామ్, వివృతం స్వరాణామితి ప్రయత్నభేదో వ్యాఖ్యా
యతే, తదా నాజ్ఝలావితి సూత్రం త్యక్తుం శక్యమిత్యాకరే స్థితమ్ * అ
నునాసికాస్తథేతి * యే త్వక్షరసమామ్నాయికా అణస్త ఏవ సవర్ణానాం సం
జ్ఞాభవన్తీతి భావః। ఏవంచ రేఫోహకారశ్చాణ్ప్రత్యాహారాన్తర్గతోఽపి
నకస్యచిత్సంజ్ఞా, తత్సవర్ణస్యాన్యస్యాభావాదిత్యవగన్తవ్యమ్। * సచ
తాన్పరశ్చేతి * తన్త్రాదినా ఉభయంవివక్షితమితి భావః। * వృద్ధిరాదై
చ్ * అచ్చ ఐచ్చేతీతరేతరయోగద్వన్ద్వః। సుపాంసులుగితి జస్సుర్లు
గ్వా। యద్వా సమాహారద్వన్ద్వః। నచైవం ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్సమా
హారఇతి టచ్స్యాదితి వాచ్యమ్, సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్। తత్రచప్ర

మాణం సమాసేషు వక్ష్యామః । అథవా ఆదిత్యసనుస్తమేవాస్తు, వృద్ధిశబ్దస్తత్రైణావృత్త్యావా యోజనీయః । అయస్మయాదిత్వేన భత్వాచ్చోః కుర్న । ఐజిహాద్విమాత్ర ఏవ, తాత్పరత్వాత్, తేనకృష్ణైకత్వమిత్యత్ర త్రిమాత్రో న, వృద్ధిప్రదేశా - వృద్ధిరేచీత్యాదయః । * అదేఙ్గుణః * తపరకరణమిహాసర్వార్థం తేనగఙ్గోదకమిత్యత్ర త్రిమాత్రో న తరతీత్యత్రత్వకార ఏవ నతుకదాచిదాకారః, నచప్రమాణత ఆన్తర్యాన్నియమసిద్ధిః, ఏకారత్వేకృతే ఏకస్యార్ధస్యార్ధమాత్రత్వాత్, అపరస్యార్ధత్రితీయమాత్రత్వాత్, గుణప్రదేశాస్త్వాద్గుణ ఇత్యాదయః । * భూవాదయఇతి * భూశ్చ వాశ్చ=భూవావితిద్వన్ద్వః, ఆదిశబ్దయోర్వ్యవస్థాప్రకారవాచినోరేకశేషః, ఆదిశ్చ ఆదిశ్చ=ఆదీ, భూవౌఆదీయేషామితి విగ్రహః । భూప్రభృతయో వాసదృశాః, సాదృశ్యంచ క్రియావాచిత్వేనేత్యభిప్రేత్యాహ * క్రియావాచిన ఇతి * క్రియావాచినః కిమ్ ? యాః పశ్యసి నౌ యదా ధాతుత్వం మాభూత్, సతిహి తస్మిన్నాతో ధాతోరిత్యాలోపస్స్యాదితి స్థితం మనోరమాయామ్ । భ్వాదయః కిమ్ ? హిరుక్, పృథక్, స్తమ్భ్వాదీనాముదిత్కరణేన సౌత్రాణాం ధాతుత్వం జ్ఞాప్యతే, చులుమ్పాదీనాం బహుళమేతన్నిదర్శనమితి గణసూత్రేణ సఙ్గ్రహః । * ప్రాగ్రీశ్వరాత్ * రేఫవిశిష్టగ్రహణంకిమ్ ? ఈశ్వరేతోసున్కసునావిత్యస్య వ్యాప్తిన్యాయేనావధిత్వం మాభూత్, యదితు ప్రత్యాసత్త్యైవ అధిరీశ్వర ఇత్యస్యైవావధిత్వసిద్ధిరిత్యుచ్యతే, తర్హి స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమేవాస్తు । * చాదయః * అద్రవ్యార్థాః కిమ్ ? పశుః, లిఙ్గసఙ్ఖ్యాన్వితంద్రవ్యం ఇహతుస్యాదేవ । “లోధన్నయన్తి పశుమన్యమానాః” పశు ఇతి సమ్యగర్థే * గతిశ్చ * ఉపసర్గసంజ్ఞయా సమావేశార్థశ్చకారః, అన్యథా ఆకడారాదితి పర్యాయస్స్యాత్ । ఫలంతు ప్రణేయమిత్యాదావుపసర్గాదసమాసేపీతిణత్వమ్, గతికారకేతి కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరసిద్ధిశ్చేతిదిక్ । * నిస్, నిర్, దుస్, దురితి * ఉపసర్గస్యాయతావితి నిర్దురోర్లత్వమ్, నిలయతే, దులయతే, నిదుసశ్చరుత్వస్యాసిద్ధత్వాల్లత్వాభావే నిరయతే, దురయతే । * న వేతి విభాషా * నేతిప్రతిషేధో వేతి వికల్పస్తదాహ * నిషేధవికల్పయోరితి * విభాషాశ్వేరిత్యాదిషు ప్రతిషేధవికల్పావుపతిష్ఠేతే । తత్రప్రతిషేధేన సమీ.

కృతేవిషయే పశ్చాద్వికల్పః ప్రవర్తతే । శుశావశిశ్వాయేత్యత్ర ప్రాప్తే వికల్పః, శుశువతుః, శిశ్వియతురిత్యాదౌతు వచిస్వపీతి నిత్యంప్రాప్తే ఇతి వివేకః, అత్రేదంబోధ్యమ్, ఇతిశబ్దః కాకాక్షిన్యాయేనోభాభ్యాం సమ్బధ్యతే, సచపదార్థవిపర్యాసకృత్, తేననిషేధవికల్పశ్చ నవాశబ్దార్థస్సంజ్ఞీ, విభాషాశబ్దార్థో వికల్పస్సంజ్ఞా, ఉభయత్రవిభాషార్థంచేదంసూత్రమ్, ప్రాప్తవిభాషాయామప్రాప్తవిభాషాయాంచ నాస్యోపయోగః, ప్రాప్తవిభాషాయాం భావాంశస్యసిద్ధత్వేన విభాషాశ్రుత్యా పక్షేభవతీతిభావాంశమనూద్యపక్షేనభవతీత్యభావాంశమాత్రకరణాత్, అప్రాప్తవిభాషాయాంతు అభావాంశస్యసిద్ధత్వేన పక్షేనభవతీత్యభావాంశమనూద్యపక్షేభవతీతిభావాంశమాత్రకరణాత్, విభాషాశ్వేరిత్యుభయత్రవిభాషాయాంతుయదివిధిముఖేనప్రవృత్తిః, తర్హి పిత్స్వేవసంప్రసారణవికల్పస్స్యాత్, కిత్సుయజాదిత్వాద్వచిస్వపీతినిత్యమేవస్యాత్, అథప్రతిషేధముఖేన ప్రవృత్తిస్తర్హికిత్స్వేవప్రవృత్తిస్స్యాన్నతుపిత్సు, నచపిత్సు విధిముఖేన కిత్సు నిషేధముఖేనేత్యుభయథాపి ప్రవృత్తిరస్త్వితి వాచ్యమ్, వైరూప్యలక్షణవాక్యభేదప్రసఙ్గాత్ । సంజ్ఞాకరణేతు శ్రుతక్రమానురోధేన నేతిప్రతిషేధఃప్రథమంకిత్సుప్రవర్తతే, తతఃకిదకిద్రూపేసర్వస్మిన్లిటి ఏకరూపంప్రాప్తేసతి పక్షేభవతీత్యేకరూపేణ విధిముఖేనైవప్రవర్తతే । * ఇతీతికిమ్ * ఘుసంజ్ఞావత్స్వంరూపమితివచనాచ్ఛబ్దస్యసంజ్ఞామాభూత్, తథాహిసతి విభాషాశ్వేరిత్యస్య నవాశబ్దశ్శ్వయతేరాదేశ ఇత్యర్థస్స్యాత్, ఇతిశబ్దేతుసతి అర్థస్సంజ్ఞీతిలభ్యతే । తథాహి లోకేహ్యర్థప్రధానశ్శబ్దః గౌరిత్యయమాహేత్యాదౌతుశబ్దస్వరూపపరస్సమ్పద్యతే, వ్యాకరణేతు స్వంరూపమితిపరిభాషణాత్స్వరూపపరత్వమౌత్సర్గికమ్, ఇతిశబ్దసమభివ్యాహారేత్వర్థపరతేతి విశేషః, ఇదమేవేతిశబ్దస్యపదార్థవిపర్యాసకృత్త్వంనామ । సంజ్ఞాత్వఞ్చాస్యైవ నతువిభాషాశబ్దస్యేతి వ్యాఖ్యానస్య హ్రక్రోరన్యతరస్యామిత్యాదౌ వైరూప్యోద్ధారః ఫలమ్ । ఉభయత్ర విభాషాహితత్సూత్రమ్, అభ్యవపూర్వస్యహరతేర్భక్షణార్థత్వాద్వికారార్థస్యకరోతేరకర్మకత్వాచ్చగతిబుద్ధీత్యాదినాణౌకర్తుర్ణౌకర్మత్వేప్రాప్తే అర్థాన్తరేచాప్రాప్తేతదారమ్భాత్, ఉదాహృతంచభాష్యే "ప్రాప్తేతావదభ్య

వహారయతి సైన్ధవానభ్యవహారయతి సైన్ధవైః। వికారయతి సైన్ధవాన్, వికారయతి సైన్ధవైః” అప్రాప్తే తు “హరతి భారం దేవదత్తః, హారయతి భారం దేవదత్తమ్, హారయతి భారం దేవదత్తేన। కరోతి కటం దేవదత్తః, కారయతి కటం దేవదత్తమ్, కారయతి కటం దేవదత్తేనే”తి దిక్। * స్వం రూపం శబ్దస్య * అగ్నేర్ఢక్ ఆగ్నేయమ్। ఆఙో యమహనః। ఆయచ్ఛతే, ఆహతే। ఇహ అగ్ని, ఆఙ్, యమ్, హన్, ఏత ఏవ సంజ్ఞినః। నన్వగ్న్యాదివాచ్యాఙ్గారాదేర్ఢగాదిప్రత్యయో న సమ్భవతీతి స్వరూపాదేవ స్యాత్, ప్రాతిపదికాదిత్యధికారాచ్చ, కిమనేన సూత్రేణేతి సత్యమ్, అగ్న్యాదిశబ్దపర్యాయేభ్యో వహ్న్యాదిభ్యో మాభూదితి సూత్రస్యారమ్భః। నన్వత్ర రూపగ్రహణం వినాపి స్వశబ్దేన రూపమేవ గ్రహీష్యతే, ప్రతీతావుపదేశానపేక్షత్వాదసాధారణత్వాదన్తరఙ్గత్వాన్నియతోపస్థితికత్వాచ్చ। అర్థో హి ప్రతీతౌ సమ్బన్ధగ్రహణమపేక్షతే పర్యాయైరపి ప్రత్యాయనాత్సాధారణః పదజ్ఞానజన్య బోధవిషయత్వాద్బహిరఙ్గః, అనుకరణదశాయామప్రతీతేరనియతోపస్థితికశ్చేతి కిమనేన రూపగ్రహణేన, ఉచ్యతే, ఇహ శాస్త్రే అర్థోఽపి వివక్షితో రూపవదితి జ్ఞాపనార్థం రూపగ్రహణమ్; తేన అర్థవద్గ్రహణే నానర్థకస్యేత్యుపపన్నం భవతి, తత్రోక్తజ్ఞాపకాదర్థో గ్రాహ్యః। స్వమితి వచనాత్స్వం రూపం చేతి సామర్థ్యాదర్థవతో రూపస్య గ్రహణమ్। తేన కాశే, కుశే, ఇత్యత్ర శే ఇత్యయం ప్రగృహ్యసంజ్ఞకో న భవతి, ప్రస్మోఢ ఇత్యత్ర ఊఢగ్రహణేన క్తాన్తమేవ గృహ్యతే న తు క్తవత్వన్తస్యైకదేశ ఇత్యన్యత్ర విస్తరః। అశబ్దసంజ్ఞేతి కిమ్? ఉపసర్గే ఘోః కిః, దాధాభ్యో యథా స్యాద్ఘుధాతోశ్శబ్దార్థకాన్మాభూత్। న చ దాధా ఘ్వితి ఘుసంజ్ఞాకరణసామర్థ్యాదేవ దాధాభ్యః కిం న స్యాదితి వాచ్యమ్, ఘుమాస్థేత్యాదినా ఆత ఈత్వవిధౌ సంజ్ఞాకరణస్యావశ్యకతయా సామర్థ్యోపక్షయాత్। ఇహ శబ్దస్య సంజ్ఞా శబ్దసంజ్ఞేతి న షష్ఠీసమాసః కర్మకరణమిత్యాదిష్వర్థసంజ్ఞాసు స్వరూపగ్రహణాపత్తేః, కిన్తు శబ్దశ్శబ్దశాస్త్రం తత్ర సంజ్ఞా శబ్దసంజ్ఞేతి సప్తమీసమాసస్తదాహ * శబ్దశాస్త్రీయా సంజ్ఞేతి * యేన విధిః * విధిరిత్యత్ర ఉపసర్గే ఘోః కిరితి కర్మణి కిః ప్రత్యయః। యేనేతి కరణే తృతీయా, న తు కర్తరి, తస్యాః కృద్యోగషష్ఠ్యా బాధాత్, న చోభయప్రాప్తౌ కర్మణీతి నియమేన నిర్వాహః, కర్మణ ఉక్తత్వేనోభయప్రాప్త్యభావాత్, తథా

ణాత్ప్రకరణేతృతీయైవ; కరణంచపరతన్త్రం కర్త్రధిష్ఠితస్యైవకరణత్వాత్, ఏవంచేహతృతీయయాపారతన్త్ర్యంలక్ష్యతే। నచ ఏరజిత్యాదావికారాదీనాం పారతన్త్ర్యంధాత్వాదీనాంచస్వాతన్త్ర్యంవాశ్యాదీనామివ తద్ధాదీనామివసమ్భవతి,కింతువైవక్షికమ్, తేన విశేషణమప్రధానంతచ్చాత్మాన్తస్యసంజ్ఞేతిఫలితమ్; తదేతదాహ * విశేషణంతదన్తస్యేతి * స్వస్యచేతి * స్వంరూపమిత్యనువృత్తేస్తల్లభ్యతే। ఏరచ్ ఇకారాన్తాదికారరూపాచ్చ ధాతోరచ్, చయః, జయః, అయః। * సమాసప్రత్యయవిధావితి * కృష్ణంశ్రితః కృష్ణశ్రితః। నేహ కృష్ణముపశ్రితః, నడాదిభ్యఃఫక్ నడస్యగోత్రాపత్యం నాడాయనః। నేహ సౌత్రనాడిః అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః *ఉగిద్వర్ణేతి * ఉగిద్వర్ణగ్రహణంవర్జయిత్వా=ఉగిద్వర్ణగ్రహణవర్జంద్వితీయాయాం చేతిణముల్। మహాన్తమతిక్రాన్తాఽతిమహతీమహచ్ఛబ్దస్యగౌరాదిత్వేప్యుపసర్జనేషిద్గౌరేతిఙీషోఽప్రవృత్తేరుగితశ్చేతిఉగిదన్తాన్ఙీప్, అతఇఞ్, దాక్షిః। నచేహ సామర్థ్యాత్తదన్తవిధిః, అస్యాపత్యంఇః - కామఇత్యత్ర చరితార్థత్వాత్।నచైవమిఞోఽణిత్త్వంవ్యర్థమితివాచ్యమ్, బాహ్వాదిభ్యశ్చేత్యత్ర యథాయథంవృద్ధ్యాద్యుదాత్తాభ్యాంచరితార్థత్వాత్। నన్వేవమప్యౌపగవిరిత్యాదావేవ అతఇఞ్ నతుదాక్షిరిత్యాదౌ, అకారస్యేహానర్థకత్వాదితిచేన్న, వర్ణగ్రహణేఅర్థవద్గ్రహణపరిభాషాయాఅప్రవృత్తేః। * విరామోఽవసానమ్ * విరమణం-విరామః, భావేఘఞ్। శబ్దానుశాసనప్రస్తావాదాహ * వర్ణానామితి * సంజ్ఞాప్రదేశావావసానఇత్యాదయః । అభావస్యాపి బుద్ధికృతం పౌర్వాపర్యమస్త్యేవ, యథాఉచ్చరితప్రధ్వంసినాంనిత్యవిభూనాంవా వర్ణానామ్; యద్వా విరమ్యతేఽనేనేతివిరామః బాహులకాత్కరణే ఘఞ్ యముచ్చారణోత్తరంవర్ణాన్తరం నోచ్చార్యతే సోఽన్త్యవర్ణః అవసాన సంజ్ఞఇత్యర్థః। అస్మింస్తుపక్షే ఖరవసానయోరిత్యేకాపిసప్తమీవిషయభేదాద్భిద్యతే, ఖరిపరే రేఫస్యవిసర్గః, అవసానేచ రేఫస్థానినీతి । * సుప్తిఙన్తంపదమ్ * అత్రాన్తగ్రహణమన్యత్రసంజ్ఞావిధౌప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణంనాస్తీతి జ్ఞాపనార్థమ్, తేనేదూదేద్ద్వివచనంప్రగృహ్యమితినద్వివచనాన్తస్యప్రగృహ్యత్వమ్। అన్యథా కుమార్యోరగారం=కుమార్యగారమిత్యత్ర ప్రకృతిభావస్స్యాత్, కథంతర్హిప్రాతిపదికసంజ్ఞాయాంకృత్తద్ధితాభ్యాం

తదన్తగ్రహణమితి చేదత్రాహుః, కృత్తద్ధితేతిసూత్రేఽర్థవద్గ్రహణానువర్తతే తత్సామర్థ్యాత్తదన్తగ్రహణమితి । * హలోఽనన్తరాస్సంయోగః * లఘ్వర్థమేకాక్షరాయాంసంజ్ఞాయాంకర్తవ్యాయాం సంయోగ ఇతి మహాసంజ్ఞాకరణమన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానార్థమ్ సంయుజ్యన్తేఽస్మిన్సముదాయే వర్ణా ఇతి, తేనాత్ర సముదాయే వాక్యపరిసమాప్తిః । నతు గుణవృద్ధ్యాదిసంజ్ఞావత్ప్రత్యేకమ్, తథాహి సతి ద్విషద్భిర్భర్త్రిత్యత్ర బకారస్య సన్నిధౌ దకారస్య సంయోగత్వాత్సంయోగాన్తలోపస్స్యాత్, నిర్యాయాదిత్యత్ర యకారస్సంయోగ ఇతి, వాఽన్యస్య సంయోగాదేరితి ఏత్వం స్యాత్, సిద్ధాన్తే త్వచోరహాభ్యామితి ద్విత్వే సత్యపి తస్యాసిద్ధత్వాదేత్వం నభవతి । హల ఇతి జాతౌ బహువచనమ్, జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్నితి వచనాత్, తేన ద్వయోరపి సంయోగసంజ్ఞా భవతీతి, శిక్ష్యేత్యాదౌ గుకోశ్చ హల ఇత్యప్రత్యయస్సిధ్యతి "యత్ర బహవో హలస్సంశ్లిష్టాస్తత్ర ద్వయోర్బహూనాంచాపి శేషేణ సంజ్ఞేతి స్థితమాకరే" యది బహూనామేవ స్యాత్తర్హి గోమాన్నితీత్యత్ర మతుపస్తకారస్య సంయోగాన్తలోపో న స్యాదితి దిక్ । హల ఇతి కిమ్? తితఉభ్యామ్, అత్ర తనోతేర్డఉస్సన్వచ్చేతి డఉప్రత్యయస్సన్వద్భావాద్ద్విత్వమ్ । సన్యత ఇతీత్వమ్, వ్యస్తోచ్చారణసామర్థ్యాద్గుణాభావః । యది త్వచోరప్యనన్తరయోస్సంయోగసంజ్ఞా స్యాత్తర్హి ఇహ సంయోగాన్తస్యేత్యుకారలోపస్స్యాత్ । అనన్తరా ఇతి కిమ్? పనసమ్ । యదిహ సకారమకారయోస్సంయోగసంజ్ఞా స్యాత్తర్హి స్కోరితి సలోపస్స్యాత్.

ఇతి సంజ్ఞాప్రకరణమ్.

* ఇకో గుణవృద్ధీ * యత్ర సాక్షాత్ స్థానీ న నిర్దిష్టః, సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః, సిచివృద్ధిరిత్యాదౌ తత్రేయం పరిభాషా ప్రవర్తతే । నచ అచో ఞ్ణితీత్యాదౌ, స్థానినిర్దేశాత్ । * గుణవృద్ధిశబ్దాభ్యామితి * ఏతచ్చ పూర్వసూత్రాభ్యాం గుణవృద్ధిపదే అనువర్త్య గుణో వృద్ధిరితి, యే గుణవృద్ధీ, ఇతి యోజనయా లభ్యతే । తేనేహ న, త్యదాదీనామః, ఇనుమ్, దివ ఔత్, ద్యౌః । * విధేయమేత ఇతి * యత్ర త్వనువాదో వృద్ధిర్యస్యాచామాదిరిత్యాదౌ, తత్రేక ఇతి నోపతిష్ఠతే, అనువాదే పరిభాషాణామనుపస్థితేరితి భావః । అనువాదే ప

రిభాషాణామిత్యస్య అనూద్యమానవిశేషణేష్విత్యర్థః । అనుపస్థితౌ లిఙ్గం ఫలం చ, ఉదీచామాతః స్థానఇత్యత్ర స్ఫుటీకరిష్యతే । * షష్ఠ్యన్తమితి * సూత్రే షష్ఠ్యన్తస్యానుకరణాచ్ఛబ్దస్వరూపపరతయా నపుంసకత్వాత్సోర్లుకి, అత్వసంఖ్యస్యేతి దీర్ఘో నేతి భావః । * పదమితి * తచ్చ సమ్భవతి సామా-నాధికరణ్యే ఇగన్తస్యాఙ్గస్యేత్యాదిక్రమేణ సమ్బధ్యతే, మిదేర్గుణః, మృజేర్వృద్ధిరిత్యాదౌ తు సామానాధికరణ్యాసమ్భవాన్మిదిమృజ్యోరవయవస్యేక ఇతి సమ్బధ్యతే । * అచశ్చ * హ్రస్వదీర్ఘేత్యాది * ఏతచ్చాకాలోఽజితి సూత్రాద్ధ్రస్వదీర్ఘప్లుత ఇత్యనువర్త్య హ్రస్వో దీర్ఘః ప్లుత ఇతి యోజనయా లభ్యతే । హ్రస్వేత్యాదికిమ్ ? దివఉత్, ద్యుభ్యామ్ । అష్టనఆవిభక్తౌ, అష్టౌ । అష్టాభ్యఔశిత్యత్ర కృతాత్వనిర్దేశాజ్జ్ఞాపకాజ్జశ్శసోర్విషయే ప్రవర్తమానస్యాష్టనఇత్యాత్వస్యాచః స్థానికత్వే సతి నైతత్సిద్ధ్యేదితి దిక్ । * షష్ఠ్యన్తం పదమితి * తచ్చ సతి సమ్భవే సామానాధికరణ్యేనైవ సమ్బధ్యతే, న వైయధికరణ్యేన । తేన హ్రస్వో నపుంసక ఇత్యజన్తప్రాతిపదికస్యైవ హ్రస్వః, శ్రీపం । నేహ, సువాగ్బ్రాహ్మణకులమ్ । శమామష్టానాం దీర్ఘ ఇత్యత్ర తు సామానాధికరణ్యాసమ్భవాచ్ఛమాదీనామచ ఇతి సమ్బధ్యతే, తేన శామ్యతీత్యాదిసిద్ధమ్ ; వాక్యస్య టేః ప్లుత ఇత్యత్ర సామానాధికరణ్యసమ్భవేఽపి టేర్గ్రహణసామర్థ్యాట్టేరవయవస్యాచః ప్లుత ఇతి వ్యాఖ్యాయతే; అన్యథా అలోఽన్త్యస్యాచశ్చేతి పరిభాషాభ్యామేవ హి కృష్ణ౩ ఇత్యాది వాక్యాన్తస్యాచః ప్లుతసిద్ధౌ కిమనేన టేర్గ్రహణేన, తేనాయుష్మానేధీన్ద్రవర్మ౩న్నిత్యాదిసిద్ధ్యతీతి దిక్ । * ఆద్యన్తౌ టకితౌ * భవితా, ఆర్ధధాతుకస్యేట్ । ప్రాయయతి । శాచ్ఛాసాహ్వావ్యావేపాం యుక్ । పురస్తాదపవాదన్యాయేన స్థానేయోగత్వస్యాయమపవాదః । ప్రత్యయః పరశ్చేత్యనేన తు పరత్వాదయం బాధ్యతే, తేన చరేష్టః, గాపోష్టగిత్యాదయః, పరా ఏవ భవన్తి । * మిదచోఽన్త్యాత్పరః * స్థానేయోగత్వస్య పరశ్చేతి పరత్వస్య చాయమపవాదః, యశాంసి, వనాని నపుంసకస్య ఝలచ ఇతి నుమ్ । రుణద్ధి, రుధాదిభ్యశ్నమ్ । నను పూర్వయోగవదయమపి పురస్తాదపవాదన్యాయేన స్థానేయోగమాత్రస్యాపవాదోఽస్త్వితి చేన్న, బాధ్యసామాన్యచిన్తామాశ్రిత్య స్వవిషయే ప్రాప్తం సర్వం బాధ్యత ఇతీహాభ్యుపగమాత్, అన్యథా శ్నమో

మిత్కరణం వ్యర్థం స్యాత్ । న చ శ్రవణార్థ ఏవ మకారస్స్యాదితి వాచ్యమ్, తృణహ ఇమితి నిర్దేశాత్ । * అచాం మధ్య ఇతి * సూత్రే జాత్యభిప్రాయేణాచ ఇత్యేకవచనమితి భావః । అచాం మధ్య ఇతి కిమ్? ముఞ్చతి, లుమ్పతి । అన్త్యాదచః పరో మిత్స్యాదితి పాఠే చో వ్యాఖ్యాయాం నైతత్సిధ్యేత్ । శేముచాదీనామిత్యత్ర అన్త్యస్యాచోఽసమ్భవేన మిత్పరిభాషానుపస్థితిప్రసఙ్గాత్ । అన్యేత్వచోఽన్త్యాత్పరో మిత్స్యాదితి వ్యత్యాసేన యోజయిత్వా పాఠే చో వ్యాఖ్యామపి కథఞ్చిత్సమర్థయన్తే । పూర్వసూత్రాదన్త ఇత్యనువర్తతే, ఏకదేశస్వరితత్వప్రతిజ్ఞానాదతో వ్యాచష్టే । * అన్త్యావయవ ఇతి * నేవారీణీత్యాదౌ అఙ్గస్యావ్యన్తత్వేన దీర్ఘస్సిద్ధః, పరాదిత్వే న సిద్ధ్యేత్, అభక్తత్వే తు వహంలిహ ఇత్యత్ర వహాభ్రేలిహ ఇతి ఖశి అరుర్ద్విషదితి ముమి మోనుస్వారో న స్యాత్ । అపదాన్తత్వాదితి భావః । యస్తు కైశ్చిదుక్తమభక్తత్వే వారిణీతి దీర్ఘో న స్యాదితి తత్తదాదిగ్రహణం స్యాదినుమర్థమితి అఙ్గసంజ్ఞాసూత్రస్థవార్తికేనైవ దూషితప్రాయమ్ । * షష్ఠీస్థానేయోగా * స్థానేన యోగోఽస్యా ఇతి విగ్రహః, నిపాతనాదేత్వం షష్ఠ్యాస్సమ్బన్ధమాత్రవాచిత్వేఽపీహ శాస్త్రే యాం షష్ఠీ సా స్థానేయోగా బోధ్యా కిమవిశేషేణ నేత్యాహ * అనిర్ధారితసమ్బన్ధవిశేషేతి * అనిర్ధారితేతి కిమ్? ఊఢ ఉపధాయా గోహః, శాస ఇదఙ్హలోరిత్యాదౌ ఉపధాసన్నిధానేనావయవషష్ఠీత్వే నిర్ణీతే, గోహః, శాస ఇత్యాదౌ మా భూత్ । సతి హి తత్రాపి స్థానేయోగత్వే గోహిః శాసిస్థానే, ధాతుమాత్రస్య ఉపధాయాశ్చ స్థానే, ఊదిత్వౌ స్యాతామితి దిక్ । * స్థానశ్చ ప్రసఙ్గ ఇతి * న చాస్య ప్రసఙ్గార్థకత్వే వివదితవ్యమ్, దర్భాణాం స్థానే శరైః ప్రస్తరితవ్యమిత్యుక్తే, దర్భాణాం ప్రసఙ్గ ఇతి ప్రతీతేః । ఏవఞ్చేకో యణచీత్యాదౌ ఇగుచ్చారణప్రసక్తౌ యణుచ్చారణీయ ఇత్యాద్యర్థస్సమ్పద్యతే । * స్థానే * సదృశతమ ఇతి * అర్థాత్ప్రాప్యమాణానాం మధ్య ఏవ, అత ఏవ గఙ్గోదకమిత్యత్ర త్రిమాత్ర ఓకారో న, ఇహ స్థాన ఇత్యనువర్తమానే పునస్స్థానేగ్రహణాదన్యోఽపి వాక్యార్థస్సమ్మతః । తాల్వాదిరూపస్థానే యోఽన్తరతమస్తత్ప్రయుక్తాన్తర్యవానితి యావత్ । స ప్రాప్యమాణానాం మధ్యే స్యాదితి తదేతదాహ * యత్రానేకవిధమితి * స్థానార్థగుణప్రమాణతశ్చతుర్విధమిత్యర్థః । స్థానతో యథా, దధ్యత్ర

తాలుస్థానస్యేకారస్య తాలుస్థానోయకారః । అర్థతోయథా వాతణ్డ్యయువతిః, వతణ్డశబ్దాద్వతణ్డాచ్చేతిగోత్రాపత్యేయఞ్, తస్యలుక్స్త్రియామితిలుక్, శార్ఙ్గరవాదిత్వాన్ఙీన్, వతణ్డీచాసౌయువతిశ్చేతివిగ్రహే పోటాయువతీత్యాదినాసమాసః, పుంవత్కర్మధారయేత్యతిదిశ్యమానఃపుంశబ్దోవతణ్డాపత్యవాచినోవతణ్డీశబ్దస్య తదపత్యవాచీవాతణ్డ్యశబ్దోభవతి, నతువతణ్డాదిః । గుణతోయథా, వాగ్ఘరిః, ఘోషవతోమహాప్రాణస్య తాదృశఏవఘకారః । ప్రమాణతోయథా । అముమ్, అమూ, అమూన్ । అదసోసేరితిసూత్రేణ హ్రస్వస్యహ్రస్వోదీర్ఘస్యదీర్ఘఉకారః । తమ్మగ్రహణంకిమ్? వాగ్ఘరిరిత్యత్ర ఝయోహోఽన్యతరస్యామితి పూర్వసవర్ణేక్రియమాణే మహాప్రాణత్వసామ్యేన ద్వితీయో నాదవత్వసామ్యేన తృతీయశ్చమాభూత్, కింతు నాదవాన్మహాప్రాణశ్చతుర్థోఘఏవయథాస్యాదితి। * బలీయఇతి * తేనచేతాస్త్రోతేత్యత్ర ప్రమాణతఆన్తర్యేణానకారోనేతిభావః । * తస్మిన్నితి * సప్తమ్యన్తానుకరణమిదమ్, నిశ్శబ్దో నైరన్తర్యేపరః, దిశిరుచ్చారణక్రియః, అధియణిత్యుక్తే అవ్యవహితేవ్యవహితే చసతి ప్రాప్తేఽవ్యవహితమేవేతి, పూర్వస్య పరస్యచప్రాప్తం పూర్వస్యైవేతిచ నియమ్యతే, అవ్యవహితస్యేతితు ఫలితార్థకథనమ్ । పూర్వస్యైవేతికిమ్? దధ్యుదకమ్, అత్రోకారస్యమాభూత్ । అవ్యవహితస్యేతికిమ్? అగ్నిచిదత్ర, సోమసుదత్ర, వ్యవధానంచాత్ర వర్ణకృతమేవనిషిధ్యతే, నతుకాలకృతమ్ । సంహితాధికారాజ్ఞాపకాత్ । అన్యథా నిర్దిష్టగ్రహణాదేవాసంహితాయాం యణాద్యప్రసఙ్గాత్కిన్తేన సంహితాధికారేణాతోవ్యాచష్టే । * వర్ణాన్తరేణేతి * ఏవంచ సంహితాధికారబహిర్భూతవిధయఃకాలవ్యవాయేపిభవన్తీతి । తేనాగ్నావిష్ణూఇత్యగ్నావిష్ణూఇత్యవగ్రహేపి ఆనఙృతోద్వన్ద్వేదేవతాద్వన్ద్వేచేత్యాదినా ఉత్తరపదేపరతోవిహితా ఆనఙాదయో భవన్తీతిదిక్ । * తస్మాదితి * ఉత్తరస్యేతికిమ్? తిఙతిఙఇతి నిఘాతఉత్తరస్యైవయథాస్యాత్, అగ్నిమీళే, నేహఈళేఅగ్నిమ్ । * అవ్యవహితస్యేతి * ఏతచ్చ నిర్దిష్టగ్రహణానువృత్త్యాలభ్యతే, తేన ఉత్సంస్థానం ఉత్సంస్తమ్భనమిత్యాదావుదస్థేతి పూర్వసవర్ణోన ప్రవర్తతే । * అలోన్త్యస్య * స్థానషష్ఠీనిర్దిష్టస్య యదుచ్యతే సోఽ

స్యాలః స్థానేస్యాదిత్యర్థః, తృదాదీనామః, యః, సః । స్థానషష్ఠీతికిమ్?
ఆర్ధధాతుకస్యేట్, తృచబుకారాత్పూర్వోమాభూత్, ఇహంచ షష్ఠీస్థాన
ఇత్యనువృత్త్యాలభ్యతే। అలఇతికిమ్? పదస్యేత్యధికృత్యోక్తః ధియవానాంవసు
స్రంస్విత్తిదత్వమ్, పరమానడుద్భ్యామిత్యాదావన్త్యస్యపదస్యమాభూత్ ।
* జిచ్చ * అయమపీతి * అవఙ్ స్ఫోటాయనస్య, గవాగ్రమ్ । అనఙ్సౌ, స
ఖా । * పరస్యయదితి * తస్మాదిత్యుత్తరస్యాదేరితినసూత్రితమ్ । ఆదేరిత్య
స్యాస్య సర్వాదేశబాధకత్వాపత్తేః । సిద్ధాన్తేతు పరత్వాత్సర్వాదేశత్వం
బాధకమిత్యనుపదమేవవక్ష్యతే । * ఆదేరోప్యర్థమితి * ఆదేరలోబోధ్యమి
త్యర్థః, అలఇత్యనువర్తతే । * అనేకాల్ * అస్తేర్భూః, బభూవ । నను
నిర్దిశ్యమానస్యాదేశాభవన్తీత్యనేకాలాదేశస్య సర్వాదేశత్వం సిధ్యతి త
త్కిమనేనానేకాల్గ్రహణేన, నచాలోన్త్యస్యేత్యన్త్యస్యస్యాదితిశఙ్క్య
మ్, జిచ్చేత్యస్యనియమార్థత్వాభ్యుపగమాత్ । ఉచ్యతే, అనేకాల్గ్ర
హణాభావేరామైరిత్యాదావైసాదేశః, ఆదేఃపరస్యేతిభకారాత్పరస్యైవస్థా
నేస్యాత్, నతుసర్వస్యస్థానఇతిదిక్ । శితఉదాహరణమ్, ఇదమఇశ్, ఇతః ।
* ఇత్యాదావితి * ఆదిశబ్దేనాతోభిసఐసిత్యాదిగృహ్యతే । * పరత్వాదితి *
అతఏవాదేఃపరస్యేతి పృథక్క్రియతఇత్యుక్తమ్, నన్వనేకాల్శిత్సర్వస్యే
త్యస్యప్రాగేవ తస్మాదిత్యుత్తరస్యాదేరితిపఠ్యతామ్, కిమనేన పృథక్సూ
త్రకరణేన । నచైవం తస్మిన్నితినిర్దిష్టఇత్యతోనిర్దిష్టగ్రహణం నాత్రానువ
ర్తతఇతివాచ్యమ్, తస్యాపి సూత్రస్యప్రాక్పఠనేబాధకాభావేన నిర్దిష్ట
గ్రహణానువృత్తిసిద్ధేః । మైవమ్, బ్రాహ్మణాఅష్టావిత్యత్రాష్టాభ్యఃపూ
ర్వయోరపిజశ్శసోరాశ్ప్రసఙ్గాత్, యథా శ్రుతసూత్రాభ్యుపగమేతూ
త్తరస్యేత్యస్యప్రవర్తతఏవేతి నాయందోషఃప్రసజ్యతఇతి । అత్ర కేచిన్ని
ష్కర్షమాహుః । అనేకాల్శిత్సూత్రాత్ప్రాగేవ వర్ణలాఘవాయ త
స్మాదిత్యుత్తరస్యాదేరితిసూత్రితే పరత్వాత్సర్వాదేశేన ఆదేరిత్యస్యావదవి
శేషామత్తరస్యేత్యంశస్యాపి బాధితత్వాద్వాక్యసంస్కారపక్షే బ్రాహ్మణ
అస్ అష్టన్ అస్ ఇతిస్థితే అష్టాభ్యఇత్యస్య దిగ్యోగపఞ్చమీత్వాద్వాక్యేపి
న్యాయేన అష్టనోఙ్గాత్పూర్వయోరపి జశ్శసోరాశ్ స్యాత్ । వ్యాప్తిన్యా
యస్తు ప్రాగ్గ్రీశ్వరాన్నిపాతాఇతిపఠితేపి ప్రత్యాసత్తిన్యాయేనాధీశ్వ

రిఇతి సూత్రావధికత్వసిద్ధావీశ్వరేతోసునితి సూత్రావధికత్వనిరాకరణాయ రేఫవిశిష్టగ్రహణంకుర్వతా సూత్రకృతైవ జ్ఞాపితః, తతశ్చ సర్వాదేశేనోత్తరస్యేత్యస్యాబాధనార్థం నిర్దిష్టగ్రహణానువృత్యర్థంచ । తస్మిన్నితిసూత్రాత్పరత్రకృతేతు ఆదేరిత్యస్య సర్వాదేశబాధకత్వంస్యాత్, తథాచాతోభిసఐస్ ఇత్యాదేశ ఆదేరేవస్యాత్, అనేకాల్శిత్సూత్రస్యాస్తేహ్వారిణ్యాదౌ చరితార్థత్వాత్, యథాన్యాసేతూత్తరస్యేత్యంశః ప్రవర్తతఏవేత్యష్టాభ్యఃపరయోరేవ జశ్శసోరాశ్శ్యన్నతు పూర్వయోః, తస్మాదిత్యుత్తరస్యాదేరితినసూత్రితమిత్యాది మనోరమాగ్రన్థస్యాప్యయమేవాశయఇతి । అన్యేతు యథాశ్రుతసూత్రనిరాకరణపరతయైవ మనోరమాంయోజయన్తి, తద్యథా- నసూత్రితమిత్యస్యానేకాల్శిత్సూత్రాత్ప్రాగ్జన్మసూత్రితమితినార్థః, ఆదేరిత్యంశస్య సర్వాదేశబాధకత్వాపత్తేరిత్యాద్యగ్రిమగ్రన్థవిరోధాత్, కింతు తద్గ్రన్థానుపూర్వ్యాయ స్వరూపమితిసూత్రాత్ప్రాగ్జన్మసూత్రితమిత్యర్థోభ్యుపేయః, ఏవంచానేకాల్శిత్సూత్రాత్ప్రాక్సూత్రితేతు నాస్త్యేవ దోష ఇతి మనోరమాగ్రన్థాశయఇతి । ఏవంస్థితే నిర్దిష్టగ్రహణానువృత్తిలాభాయ తస్మిన్నితి నిర్దిష్టఇతిసూత్రం తస్మాదిత్యుత్తరస్యాదేరిత్యస్మాత్ప్రాగేవ పఠనీయమ్ । అష్టనోఙ్గాత్పూర్వయోరశ్యాశ్ స్యాదిత్యుక్తదోషస్తు ఇత్థంపరిహరణీయః, తస్మాదిత్యుత్తరస్యాదేరిత్యత్ర ఆదేరితిపృథగ్వాక్యం తత్రోత్తరస్యేత్యనువర్తతే, సాచ స్థానషష్ఠీ, షష్ఠీస్థానఇత్యస్యప్రవృత్తేః, తత్రచాయమర్థః, పఞ్చమీనిర్దేశేన యత్కార్యంతముత్తరసంబన్ధి ఉత్తరస్యస్థానే యద్విధీయతే తదాదేర్భవతీతి, ఇత్థం వాక్యభేదేన వ్యాఖ్యానాశ్రయణాదనన్తరస్యేతి న్యాయేనాదేరిత్యంశఏవ సర్వాదేశేన బాధ్యతే నతూత్తరస్యేత్యంశోపీతి నాస్త్యేవ పూర్వోక్తదోషః । వాక్యభేదేన వ్యాఖ్యానంతూత్తరస్యాదేరిత్యసమస్తన్యాసకరణేన జ్ఞాప్యతే, అన్యథా ఉత్తరాదేరితి నసూత్రితమిత్యేవ వదేత్ । కిఞ్చాష్టాభ్యఇత్యస్య దిగ్యోగపఞ్చమీత్వేన పూర్వపరసాధారణ తయాష్టనోఙ్గాజ్జశ్శసోరిత్యుక్తేష్వష్టనోఙ్గసంజ్ఞానిమిత్తభూతాయాజశ్శసౌతావేవ శీఘ్రోపస్థితికావిత్యష్టభ్యః శబ్దాదుత్తరయోరేవాశ్శ్యన్నతు పూర్వయోరితిదిక్ । * స్వరితేనాధికారః * అత్రేత్థం భూతలక్ష

శే తృతీయా, అధికారో వినియోగః, కియద్దూరమధికార ఇత్యత్ర తు వ్యాఖ్యా
నమేవ శరణమ్, యథా ఆసప్తమాధ్యాయపరిసమాప్తేరఙ్గాధికారః, నతు
ప్రాగభ్యాసవికారేభ్య ఏవేత్యాది । యద్వా స్వరిత ఇతి సప్తమ్యన్తం, స్వరితే
దృష్టే అధికారో నివర్తత ఇత్యర్థః । కస్స్వరితోఽధికారార్థః, కశ్చ తన్నివృ
త్త్యర్థ ఇత్యత్ర తు వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్ । నన్వేవం వ్యాఖ్యానాదేవానువృ
త్త్యనువృత్తీ స్తః, కిమనేన సూత్రేణేతి చేదత్రాహుః । అర్థాన్తరసఙ్గ్ర
హాయ ఇదం సూత్రం కృతమ్ । తథాహి, అధికగ్కారోఽధికారః, అధిక
కార్యకారిణం గౌణేఽపి శాస్త్రం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః । తథా చ గౌణముఖ్యన్యా
యో యత్ర నేష్యతే అపాదానాధికరణాదౌ తత్ర స్వరితత్వపాఠ్యః; కిఞ్చ అ
ధికగ్కారగ్కృతిరియం యత్పూర్వస్య పరం బాధతే । తథా చ నుమచిరతృజ్వ
ద్భావేభ్యో నుడిత్యాదివక్ష్యమాణపూర్వవిప్రతిషేధాస్సర్వే సఙ్గృహీతా భ
వన్తి, తత్ర తత్ర స్వరితపాఠేనైవ గతార్థత్వాదితి । * పరనిత్యేతి * పరా
న్నిత్యం యథా, తుదాదిభ్యశ్శః, తుదతి । రుధాదిభ్యశ్శ్నమ్, రుణద్ధి । పర
మపి లఘూపధగుణం బాధిత్వా నిత్యత్వాచ్ఛశ్నమౌ, తథా, ధినవావ, ధిన
వామ, పరమపి లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యామిత్యుకారలోపం బాధిత్వా నిత్యత్వా
దాడుత్తమస్యేత్యాట్ । పరాదన్తరఙ్గం యథా, ఉభయే దేవమనుష్యాః । ఇ
హ ప్రథమచరమేతి పరమపి వికల్పం బాధిత్వా సర్వాదీని సర్వనామసంజ్ఞా,
విభక్తినిరపేక్షత్వేనాన్తరఙ్గత్వాత్ । తథా ప్రవతేణిశ్రీతిచజిద్విత్వమ్ ।
ఉపధాగుణాదన్తరఙ్గత్వాదువఙ్, అసుస్రువత్ । * పరాదపవాదో యథా *
పరమప్యనేకాలిత సర్వాదేశం బాధిత్వా జిచ్చేత్యన్తాదేశః, దధ్నా, దధ్నే,
అస్థిదధీత్యనఙ్ । నిత్యాదన్తరఙ్గం యథా, గ్రామణికులే, నిత్యమపీకో
చీతి నుమం బాధిత్వా హ్రస్వో నపుంసక ఇతి హ్రస్వః । కృతే తు నుమ్యనజన్త
త్వాత్ హ్రస్వో న స్యాత్ । అన్తరఙ్గాదపవాదో యథా, దైత్యారిః, శ్రీశః,
పరమపి సవర్ణదీర్ఘం బాధిత్వా అన్తరఙ్గత్వాద్గుణే యణి చ ప్రాప్తే అప
వాదత్వాత్సవర్ణదీర్ఘః । తథా ఉన్న్యౌ, ఉన్న్యః, సుల్వౌ, సుల్వ ఇత్యత్రా
న్తరఙ్గత్వాదియఙి, ఉవఙి చ ప్రాప్తే అపవాదత్వాదేరనేకాచ ఇతి ఓస్సుపీ
తి చ యణ్ । యద్యపవాదోఽన్యత్ర చరితార్థస్తర్హి పరాన్తరఙ్గాభ్యాం
బాధ్యత ఏవ । తథాహి । జిచ్చేత్యేతదనన్యార్థం జకారయుక్తేష్వనజాది

షు చరితార్థత్వాత్తాతఙి న ప్రవర్తతే, కింతు పరేణానేకాల్శిదిత్యనేన బాధ్యతే, జీవతాత్, భవతాత్, అయజే ఇన్ద్రం, గ్రామే ఇహ, సర్వే ఇత్థం అత్ర అయజ ఇఇన్ద్రం గ్రాముఇఇహ, సర్వఇఇత్థం ఇతి స్థితే, అన్తరఙ్గేణ గుణేన సవర్ణదీర్ఘో బాధ్యతే, తస్య సమానాశ్రయే నైత్యాదిః శ్రీశ ఇత్యాదౌ చరితార్థత్వాత్। * అసిద్ధమితి * తేన పచావేదమిత్యాదౌ ఏత ఐ ఇత్యైత్త్వ న * అకృతవ్యూహా ఇ॥ * అకృతకార్యా ఇత్యర్థః। ఏవం తర్హి సర్వస్య శాస్త్రస్య వైయర్థ్యం స్యాదత ఆహ * నిమిత్తం వినాశోన్ముఖం దృష్ట్వేతి * లోకసిద్ధార్థకథనమేతత్। యద్వా అక్షరార్థేనాప్యేతత్కథనమ్, ఊహ్యతే వితర్క్యతే ఇత్యూహః కార్యమ్, విశిష్టో య ఊహో వ్యూహః। వినాశోన్ముఖనిమిత్తకం కార్యం అకృతో = వ్యూహో యైస్తే = అకృతవ్యూహా ఇతి। యద్యపి కృతమపి శాస్త్రం నివర్తయన్తీతి పరిభాషాన్తరం పఠ్యతే। ఫలం చ తుల్యమ్, తథాపి అకృతవ్యూహా ఇత్యేవ లఘు, ప్రక్షాళనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమితి న్యాయాదితి భావః * న కుర్వన్తీతి * యథా, నిషేముషీమిత్యాదౌ క్వసోరిట అన్తరఙ్గత్వాత్ప్రాప్తమపి భావినా సంప్రసారణేన వలాదిత్వం నఙ్క్ష్యతీత్యాలోచ్య న కుర్వన్తీత్యర్థః.

ఇతి పరిభాషాప్రకరణమ్.



* ఇకో యణచి * ప్రత్యాహారగ్రహణేషు తద్వాచ్యవాచ్యే నిరూఢా లక్షణా। యూస్త్ర్యాఖ్యౌ ల్వాదిభ్య ఇతి చ నిర్దేశాత్, తేన ఇక్శబ్దేన షట్ షష్టిర్గృహ్యతే। యణ్శబ్దేన చత్వారః, భావ్యమానస్యాణస్సవర్ణాగ్రాహకత్వాత్, ఏవం చేహ యణి తద్వాచ్యవాచ్యే లక్షణా తు న శఙ్క్యైవ, భావ్యమానస్యాణస్సవర్ణవాచకత్వాభావేన యణ్వాచ్యయకారాదివాచ్యానామభావాత్। అతో నాస్తి యథాసఙ్ఖ్యమ్। న చ లక్ష్యార్థబోధాత్పూర్వభావి శక్యార్థజ్ఞానమాదాయ యథాసఙ్ఖ్యమస్త్వితి వాచ్యమ్। ఏవమపి తృతీయచతుర్థాభ్యాం ఋకార ఌకారాభ్యాం ప్రత్యేకం త్రింశముపస్థితా ఌవర్ణానాం రేఫాదేశస్య ఋవర్ణానాం లాదేశస్య చ ప్రసఙ్గాత్। తస్మాదిహ స్థానేన్తరతమ ఇతి సూత్రేణైవేష్టసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యానుపదం వక్ష్యతి స్థానత ఆన్తర్యాదితి। * అచీతి * కస్మాదచి పరత ఇత్యాకాఙ్క్షా

యామమస్థాదిక ఇతి సమ్బధ్యతే । * సంహితాయాం విషయ ఇతి * దధ్యత్ర
త్యాదౌ కార్యనిమిత్తయోర్యదా అతిశయితసన్నిధిర్వివక్ష్యతే, తదైవ యి
ణ్ భవతీతి భావః । * అనచి చ * యరోఽనునాసిక ఇతి సూత్రాద్యరోఽనేతి చా
నువర్తతే, అచో రహాభ్యామితి సూత్రాదచో ద్వే ఇతి చ, తదాహ * అచఃప
రస్యేత్యాది * ఏవఞ్చాత్ర వాగ్రహణానువృత్త్యైవేష్టసిద్ధేస్త్రిప్రభృతిషు
శాకటాయనస్య, సర్వత్ర శాకల్యస్య, దీర్ఘాదాచార్యాణామితి చ సూత్ర
త్రయం నారమ్భణీయమితి భావః । అచ ఇతి కిమ్? తాదాత్మ్యమిత్యాదౌ మ
కారస్య ద్విత్వం మాభూత్, అనచీతి యది పర్యుదాసస్స్యాత్ । తతో నఞి
వయుక్తమన్యసదృశే తథా హ్యర్థగతిరితి న్యాయాదజ్భిన్నే అచ్ సదృశే వ
ర్ణే హలీత్యర్థస్స్యాత్, తతో లాఘవాద్ధలీత్యేవ వదేత్, తస్మాత్ప్రసజ్యప్ర
తిషేధ ఇత్యాహ * న త్వచీతి * ఏవఞ్చ అవసానేఽపి ద్విత్వం భవతి । వాక్,
వాక్క్ । * స్థానివదాదేశః * ఆదేశే కృతే స్వరూపభేదాత్ స్థానిప్రయు
క్తకార్యాణామప్రవృత్తావతిదేశ ఆరభ్యతే, అస్తేర్భూః, ఆర్ధధాతుకే వి
వక్షితే । ధాత్వాదేశో ధాతువత్తేనాచో యదిత్యాదిధాతుప్రత్యయాః, భ
వ్యమ్, బభూవ । కిమః కః, అక్తాదేశోఽక్తవత్ । తేనేనాచేదిష్మైణ్స్భా
నాః । కేన కాభ్యాం కైః । ఆదేశగ్రహణం కిమర్థం; స్థానివదిత్యేతావతైవ సమ్బ
న్ధిశబ్దమహిమ్నా తల్లాభాత్, యథా పితృవదధీయత ఇత్యుక్తే పుత్ర ఇతి గమ్యత
ఇతి చేదత్రాహుః, ద్వివిధ ఆదేశః ప్రత్యక్ష ఆనుమానికశ్చేతి । అస్తేర్భూ
రిత్యాదిః ప్రత్యక్షః, తేస్తురిత్యాదిస్త్వానుమానికః । ఏరురిత్యత్ర హి ఇ
కారేణ ఇకారాన్తస్థానీ అనుమీయతే । ఉకారేణ చోకారాన్త ఆదేశః, తథా
చ తేస్తురితి ఫలితోఽర్థః । తత్రాసత్యాదేశగ్రహణే ప్రత్యక్షస్యైవ గ్రహ
ణం స్యాన్నానుమానికస్య । ఆదేశగ్రహణసామర్థ్యాత్తూభయపరిగ్రహః ।
తేన పచత్విత్యాదేస్తిఙన్తత్వాత్పదసంజ్ఞా సిధ్యతి । నన్వేవం తురిత్యాది యథా
శ్రుతమేవాస్తు, ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్పదత్వం భవిష్యతీతి చేన్న ।
అర్థవత్త్వవ్యవస్థా స్థాన్యాదేశభావవిశ్రాన్తైవాఽచ్యత్వాత్తస్యైవ ప్రసఙ్గసమ్భవా
త్, తథా హి షష్ఠీ స్థానేయోగేత్యుక్తమ్ । స్థానం చ ప్రసఙ్గః, స చార్థవ
తః అర్థప్రత్యయార్థం శబ్దప్రయోగాత్ । యద్యపి క్లేశస్సఙ్జ్ఞాభావసమ్భ
వోఽయమ్, తథాపి సతి సమ్భవే అర్థప్రయుక్త ఏవ ప్రసఙ్గో గ్రాహ్య ఇత్యనే

నైవాదేశగ్రహణేనజ్ఞాప్యతే । ఉక్తఞ్చ, సర్వేసర్వపదాదేశాదాక్షీపుత్రస్యపాణినేః । ఏకదేశవికారేహి నిత్యత్వంనోపపద్యతఇతి ॥ పదమిహార్థవత్, పద్యతేఽనేనేతివ్యుత్పత్తేః । యద్యపిసర్వవికారేసుతరాంనిత్యత్వానుపపత్తిః, తథాపీహ వికారఏవనాస్తీతితాత్పర్యమ్, ఏతచ్చ శబ్దకౌస్తుభేస్పష్టమ్ । అనల్విధావితికిమ్; యశ్చాలావిధిః, యశ్చాలఃపరస్యవిధిః, యశ్చాలోవిధిః, యశ్చాలివిధిస్తత్రమాభూత్ । తత్రాలావిధౌయథా, “వ్యూఢోరస్కేన” అత్ర సకారస్య స్థానివత్త్వేన విసర్గవత్త్వమాశ్రిత్యాఽడ్వ్యవాయేతి ణత్వంప్రాప్తమ్, అలఃపరస్యయథా, ద్యౌః పన్థాః, ఇహ హల్ఙ్యాదిలోపోన, అలోవిధౌ “ద్యుకామః” లోపోవ్యోర్వలీతి లోపోన, నచ ఉత్వవిధిసామర్థ్యాల్లోపో నభవేదితి శఙ్క్యమ్; ద్యుయానమిత్యాదౌతస్య సావకాశత్వాత్, అలివిధౌ “యజేః క్తః క ఇష్టః” హాశిచేత్యుత్వంన, నచేహ స్థానివద్భావే నజాతేప్యుత్వే ఆద్గుణేఽవాదేశేచకృతే హలిసర్వేషామితి నిత్యంలోపేన క ఇష్ట ఇతి రూపం సిద్ధ్యత్యేవేతి వాచ్యమ్, కయిష్ట ఇతి రూపాన్తరాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్, సిద్ధాన్తేతు కఇష్టః, కయిష్టఇతిరూపద్వయమభ్యుపగమ్యతే; అల్చేహస్థాన్యవయవఏవ గృహ్యతే, తేన రామాయేత్యాదౌ సుపిచేతిదీర్ఘస్సిద్ధ్యతి । తద్విధౌహి యఞాదిత్వమాశ్రితమ్, యఞ్చాదేశావయవః, నతుస్థాన్యవయవః, తథా అరుదితామిత్యాదౌ రుదాదిభ్యఇతి వలాదిలక్షణఇట్చసిద్ధ్యతి; తదేతదాహ * నతుస్థాన్యలాశ్రయఇతి * ఆశ్రయణంచేహయథాకథఞ్చిన్నతు ప్రాధాన్యేనైవేత్యాగ్రహః, తేన ప్రపఠ్యేత్యత్ర వలాదిలక్షణఇణ్న । * అచఃపరస్మిన్పూర్వవిధౌ * అచఃకిమ్? ఆగత్య, వాల్యపీత్యనునాసికలోపస్తుకికర్తవ్యేస్థ త్, పరస్మిన్కిమ్? ఆదీధ్యే, నిత్యా తచ నపరనిమిత్తమ్, తెన యీవర్ణయోరితి లోపేకర్తవ్యేతన్నస్థానివత్స్యాత్ । పూర్వవిధావితికిమ్? నైధేయః, నిపూర్వాద్ధాఞ ఉపసర్గే, ఘోఃకిః । ఆతోలోపః, ద్వ్యచః ఇతశ్చానిఞ ఇతిఢక్, ఆకారస్య స్థానివత్త్వేతు త్ర్యచ్త్వవ్యపదేశేనద్వ్యచ్త్వం విరుద్ధత్వాద్బాధ్యతే, నహి త్రిపుత్రోద్విపుత్రవ్యపదేశంలభతే । నన్వేవమపి విధిగ్రహణం వ్యర్థమ్, పూర్వస్యేతి షష్ఠ్యా కార్యేకర్తవ్యఇత్యర్థస్యాక్షేప్తుం శక్యత్వాదితిచేన్న, పూర్వస్య

విధిః - పూర్వస్మాద్విధిః - ఇతిసమాసద్వయలాభార్థమ్, విధిగ్రహణాత్, యద్యప్యత్రపఞ్చమీసమాసపక్షో మూలేనోక్తః, తథాపి పూర్వస్మాదపివిధౌ స్థానివద్భావ ఇతి పక్షేతు అడ్వ్యవాయ ఇత్యేవాత్రణత్వమితి పద్దనాదిప్రఘట్టకే స్వీకృత ఏవసః। * అల్విధ్యర్థమితి * తేన వ్రశ్చేత్యత్ర వస్య సంప్రసారణం న, ఉరదత్వస్య స్థానివద్భావేన సంప్రసారణరూప తయా నసంప్రసారణ ఇతి నిషేధాత్, నచోరదత్వం పరనిమిత్తం నేతి వాచ్యమ్, అఙ్గాక్షిప్తేప్రత్యయే పరే తద్విధానాత్, పూర్వస్మాద్విధిఃపూర్వవిధిరితి పఞ్చమీసమాసపక్షస్య యోజనమ్। తన్వన్తి, తన్వతే, ఇహ యణాదేశస్య స్థానిద్భావాన్నేట్, అత్రహితనిత్యఙ్గం నిమిత్తం తచ్చ స్థానిభూతాదుకారాత్పూర్వమితి। నన్విదం నప్రయోజనమ్; బహిరఙ్గస్య యణోఽసిద్ధత్వాదిడాగమస్యాత్రాప్రసక్తేః। నచనాజానన్తర్యఇతి నిషేధః। యత్రాన్తరఙ్గేబహిరఙ్గేవాఽచోరానన్తర్యమితి హరదత్తాదిమతే నిషేధప్రవృత్తావపి ఉత్తరకార్యే యత్రాచ అనన్తర్యమాశ్రితం తత్రబహిష్ట్వప్రక్లృప్తిర్నేతి కైయటమతే తదభావాత్। నచైవమప్యపిపచన్నితి ప్రయోజనం సంభవత్యేవ, ఇహహ్యన్తే రకారస్యచ ఓకారస్యచ అతో గుణ ఇతి పరరూప త్వేన స్యచ పరాదివద్భావాత్ ఝిగ్రహణే నగ్రహణేసతి సిజభ్యస్తేతిజుస్ప్రాప్నోతి, ణిలోపస్యపకాదేశస్యవా స్థానివద్భావాన్న భవతీతి వాచ్యమ్, చేష్టర్హిలజ్యేవానన్తరో ఝిస్సంభవతీతి తత్సాహచర్యాదభ్యస్తాదపిలఙఏవ ఝేర్జుఃస్విధానాత్। నచ సిచాసాహచర్యాల్లుఙ్ ఏవ గ్రహణమస్త్వితి శక్యమ్, విప్రతిషేధే పరమితి పరసాహచర్యస్య బలీయస్త్వాత్। నచైవమప్యదభ్యస్తాదిత్యదాదేశస్య నివారణాయ పఞ్చమీసమాసపక్షఆవశ్యకఇతి వాచ్యమ్, చజకారస్య అన్తే రకారస్య చాతోగుణ ఇతి పరరూపే కృతే ఝస్యాభావాదదాదేశాప్రసక్తేః। అత్ర త్వేకాదేశస్య పరాదివద్భావాత్ ఝిగ్రహణేన గ్రహణం నభవతి, అల్విధౌ అన్తాదివద్భావాప్రవృత్తేః। అన్యథా అయజే ఇన్ద్రమిత్యాదౌ సవర్ణదీర్ఘో దుర్వారఏవస్యాత్। అస్తువా పరాదివద్భావస్తథాపి ఝకారస్యాఽత్స్యదిత్యదాదేశే కర్తవ్యే-అన్తాదేశోనస్థానివత్, అల్విధిత్వాత్। తస్మాత్పఞ్చమీసమాసపక్షో నిరర్థకఏవేతిచేత్, అత్రాహుః। పఞ్చమీసమాసప్రయోజనతయా అపీప

చనిత్యవ్యాహారతో భగవతస్తు నేహసాహచర్యం నియామకతయా సంమతమ్, ద్విస్త్రిశ్చతురితి సూత్రే కృత్వోఽర్థగ్రహణాత్ జ్ఞాపకాత్సాహచర్యం నసర్వత్రాశ్రీయతే । ఏవంచ భవతేర్యఙ్లుక్యభ్యస్తాశ్రయస్య జుసః ప్రవృత్త్యా అబోభూవురితి రూపంసిధ్యతి ఆతఇతి నియమస్య సిచఃపరత్వమాశ్రిత్య యోజుస్సప్రాప్తస్తన్మాత్రపరతయా మాధవాదిభిర్వ్యాఖ్యాతత్వాత్, అతఏవాభ్యస్తాశ్రయోజుస్ నిత్యత్వాద్వుక్ అబోభూవురితి మూలేయఙ్లుగన్తేషూక్తమ్, తథాచాపి పచన్నిత్యేతత్సిద్ధయే పఞ్చమీసమాసపక్ష ఆశ్రయణీయ ఇతి । అన్యేత్వాహుః । పఞ్చమీసమాసపక్షప్రయోజనతయా భాష్యే, బేభిదితా, మాథితిక ఇత్యస్యాప్యుదాహృతత్వాన్న తస్య వైయర్థ్యశఙ్కా కార్యా । యద్యపి యఙో ఽకారలోపస్య స్థానివద్భావం వినాప్యేకాచఉపదేశేఽనుదాత్తాదిత్యత్ర విహిత విశేషణాశ్రయణాదేవేణ్నిషేధాప్రవృత్తేర్భిదేర్యఙన్తాత్తృచి, బేభిదితేతిరూపంసుసాధమ్, తథాపిమాథితిక ఇత్యేతత్సిధ్యర్థం సపక్షోఽభ్యుపగన్తవ్యః । నచమథితం పణ్యమస్య మాథితిక ఇత్యత్రాపి తదస్యపణ్యమితి ఠకి ఇకాదేశేచకృతే యస్యేతిచేతి లోపాదిసుక్తాన్తాదితీకస్థానే ప్రయుజ్యమానో యఃకాదేశస్సోఽప్యల్లోపస్య స్థానివద్భావం వినైవసుపరిహరః, ఠస్యేక ఇత్యత్ర స్థానాదేశయోరకారఉచ్చారణార్థ ఇత్యభ్యుపగమేఽల్విధిత్వేన స్థానివద్భావాఽప్రవృత్త్యా ఠస్థానిక ఇకాదేశస్థోఽనభవతీతి కాదేశాప్రసక్తేర్మాథితికఇతి రూపసిద్ధౌ కిమనేన పఞ్చమీసమాస పక్షాశ్రయణేనేతివాచ్యమ్, మథితయతేఃక్విపిటిలోపణిలోపయోర్వేరపృక్తలోపేచమథిత్ తేనచరతి మాథితికఇత్యత్ర చరతీతి ఠకితస్యకాదేశసిద్ధయే తత్పక్షస్యావశ్యకత్వాత్, నహ్యత్రస్థానివద్భావం వినా ఇకాదేశాపవాదఃకాదేశస్సుపరిహరః, నాప్యేతాదృశకల్పనాయాం మానాభావశ్శఙ్క్యః, మాథితికఇతి భాష్యోదాహరణస్యైవ మానత్వాదితిసాధ్యదేతత్ । పూర్వత్వస్య సావధిత్వేన సన్నిహితస్యైవావధిత్వముచితం సన్నిహితంచేహత్రయమ్, స్థానీఆదేశో నిమిత్తంచేతి తత్రతావత్ స్థానీనావధిః, తస్యాదేశేనాపహారాత్ । నాప్యాదేశనిమిత్తే వైయాకరణఇత్యత్రైకారస్య అయాదేశాపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ * అచఃపూర్వత్వేన దృష్టస్యేతి * పూర్వత్వముపలక్షణమ్, నతు విశేషణమితిభావః ।

* నపదాన్త * పదాన్తాదీనాం చరన్తానాం ద్వన్ద్వః, తతో విధిశబ్దేన కర్మ
షష్ఠ్యన్తస్య సమాసః విధిశబ్దశ్చ భావసాధనః విధానం విధిరితి, సచ ద్వ
న్ద్వాన్తే శ్రూయమాణత్వాత్ప్రత్యేకం సమ్బధ్యతే । * పదస్య చరమా
వయవ ఇతి * వృక్షం వేతీతి = వృక్షవీః, వృక్షం వాతీతి = వృక్షవాః, త
మాచష్టే వృక్షవయతి, తతో విచ్, వృక్షవ్, ఇహ లోపో వ్యోర్వలీతి వ
లోపో న, ణేర్లోపస్య టిలోపస్య వా స్థానివత్త్వాత్, నచ సుబన్తాణ్ణిజితి హ
రదత్తాదిమతే అన్తర్వర్తిసుపా పదత్వాన్న పదాన్తేతి నిషేధశ్శఙ్క్యః । వి
ధేయస్య లోపస్య పదానవయవత్వాత్ । పదాన్తస్య స్థానే విధౌ నేతి వ్యాఖ్యా
నే తు నపదాన్తేతి స్థానివత్త్వనిషేధాద్వలోపస్స్యాదేవేత్యాది మనోరమా
యాం స్థితమ్ । * ద్విర్వచనాదౌ చేతి * యలోపాదయ ఆదిశబ్దార్థాః, [illegible] రే
ఇతి తు వరే యోఽజాదేశస్స న స్థానివదితి వ్యాఖ్యేయమ్ । సహవివక్షాభా
వేఽపి నిపాతనాత్, ద్వన్ద్వస్సప్తమ్యలుక్చ । అథోదాహరణాని పదాన్తే, కా
నిసన్తి, కౌస్తః, ఇహ యణావాదేశయోః కర్తవ్యయోశ్శసోరల్లోపో న స్థానివ
త్, నచేకారౌకారయోః స్థానిభూతాదచః పూర్వత్వవిరహాదేవాల్లోపో న
స్థానివదితి వాచ్యమ్, వాక్యాదపోద్ధృత్య పదాని సంస్క్రియన్త ఇతి పక్షే,
స్థానిభూతాదచః పూర్వత్వస్య సత్త్వాత్ ; యద్వా గోచః గోచేత్యాదా
ఓకారస్యావణి కర్తవ్యే అచ ఇత్యల్లోపో న స్థానివదిత్యుదాహార్యమ్, అ
త్ర హి లోపస్థానస్య కారాత్పూర్వత్వేన దృష్టత్వాదోకారస్య ద్విర్వచనే
సుధ్ద్యుపాస్యః, నాజానన్తర్య ఇతి నిషేధాద్బహిరఙ్గపరిభాషాత్ర న ప్రవర్త
తే, స్థానివద్భావనిషేధసామర్థ్యాచ్చ । ఏవం క్వచిదన్యత్రాప్యూహ్య
మ్ * వరే * యాయావరః యాతేర్యఙన్తాద్యశ్చ యఙ ఇతి వరచ్, అతో
లోపః, సచ ఆతో లోప ఇటి చేత్యాల్లోపే కర్తవ్యే న స్థానివత్ * యలోపే *
యాతిః, యాతేర్యఙన్తాత్ క్తిచ్, అతో లోపః, యలోపః, అల్లోపస్య స్థా
నివత్త్వాదతో లోపః, యలోపః, నచ పునరాలోపశ్శఙ్క్యః, చిణో లుఙ్న్యా
యేనాలోపస్యాసిద్ధత్వాత్, స్థానివద్భావాచ్చ । నను యది యలోపవిధిం
ప్రతి స్థానివత్త్వనిషేధస్తర్హి కథం వాయ్వోరితి । ఉచ్యతే, అసిద్ధం బహిరఙ్గ
మితి యణోఽసిద్ధత్వాన్న యలోపః, నచ నాజానన్తర్య ఇతి నిషేధః । ఉత్త
రకార్యే అచ ఆనన్తర్యం యత్ర తత్రైవ తదభ్యుపగమాత్, కిఞ్చాత్ర స్వర

దీర్ఘయలోపేషు లోపాజాదేశఏవ నస్థానివదితి వార్త్తికమస్తి, తేనాన్య స్థానివదేవ భవతీతి నదోషః । * స్వరే * చికీర్షకః, ఈకారస్య లితీత్యుదాత్తత్వే కర్త్తవ్యే సనోఽతోలోపోనస్థానివత్, నచలితీత్యారమ్భసామర్థ్యమ్, కారకఇత్యాదౌ సావకాశత్వాత్, సవర్ణానుస్వారయోః * శిణ్ఢి * శ్నసోరల్లోపో నస్థానివత్ । యద్యప్యనుస్వారో నస్థానిభూతాదచః పూర్వ్వఇతితస్య పరసవర్ణే కర్త్తవ్యేఽల్లోపస్య స్థానివత్త్వప్రసక్తిరేవనాస్తి । తథాపి స్థానివద్ద్వారా అనుస్వారోపి దృష్టఇత్యస్త్యేవ తత్ప్రసక్తి ఇత్యాహుః । నను పవర్ణగ్రహణమాత్రేణానుస్వారోప్యాక్షేప్తుం శక్యతఇతి కిమనేన పృథగనుస్వారగ్రహణేన; సత్యమ్; పృథగ్గ్రహణాభావే యత్ర పరసవర్ణస్తత్రైవేతి సంభావ్యేత । తథాచ నయత్ర పరసవర్ణప్రసక్తిః శింషన్తీత్యాదౌ తత్ర స్థానివద్భావం నిషేద్ధుం అనుస్వారగ్రహణమ్ । ఏవం యత్రవరే అజాదేశస్య ప్రసక్తోనాస్తి యాఃరిత్యాదౌ, తత్ర యలోపే స్థానివద్భావం నిషేద్ధుం వరేగ్రహణాత్పృథగ్యలోపగ్రహణంకృతమితిజ్ఞేయమ్ * దీర్ఘే * ప్రతిదీవ్నః ప్రతిదీవ్నా । హలిచేతి దీర్ఘే కర్త్తవ్యేఽల్లోపో నస్థానివత్ । యణాదేశస్తు స్థానివద్భవత్యేవ । లోపాజాదేశఏవ నస్థానివదిత్యుక్తత్వాత్, తేన హలిచ ఉపధాయాంచేతి దీర్ఘప్రవృత్త్యా కిర్యోః గిర్యోర్దివ్యతురిత్యాది సిద్ధమ్ * జశి * సగ్ధిశ్చ మే అదనంగ్ధిః, అదేక్తిన్బహులం ఛన్దసీతి ఘస్లాదేశః, ఘసిభసోర్హలీత్యుపధాలోపః, ఝలోఝలీతి సలోపః, ఝషస్తథోర్ధోధఇతి ధత్వం ఘస్య ఝలాంజశ్ఝశీతి జశ్త్వే కర్త్తవ్యే ఉపధాలోపో నస్థానివత్, సమానస్య ఛన్దస్య మూర్ధప్రభృత్యుదర్కేష్వితి సః= సమానాగ్ధిస్సగ్ధిః । నచాత్ర సలోపే ధత్వే చ కర్త్తవ్యే పూర్వత్రాసిద్ధమపీతి స్థానివద్భావాత్సగ్ధిరితి రూపం నస్యాదితి శఙ్క్యమ్, పఞ్చమీసమాసపక్షస్యానిత్యత్వాత్; తత్ర నిష్ఠాయాం సేటీతిలిఙ్గాత్, తథాహి తత్ర సేటీతిపదం నతావదనిడ్వ్యావృత్త్యర్థం ణిజన్తాత్తదసమ్భవాత్ । నను సంజ్ఞపితః పశురిత్యత్ర యస్య విభాషేతి ఇణ్నిషేధసంభవ త్యేవానిట్త్వమ్ । సనీవన్తేతివికల్పితేఽట్త్వాదితి చేన్న, యస్యవిభాషేత్యత్ర ఏకాచ ఇత్యనువృత్తేః, అన్యథా దరిద్రిత ఇతీణ్నస్యాత్, తత్ర తనిపతి దరిద్రాతిభ్య ఇతి వార్త్తికే న సనోవికల్పితేఽట్త్వాత్; తస్మాత్కాలావధారణార్థం సేడ్గ్రహణమ్

ఇట్యకృతే ణిలోపో నతు తతః ప్రాగితి, అన్యథా కారితమిత్యాదౌ ణిలోపే కృతే ఏకాచ ఉపదేశ ఇతీణ్నిషేధస్స్యాదితి । యది తు పూర్వస్మాదపి విధౌ స్థానివత్త్వమ్, తర్హి ణిచావ్యవధానాన్నిషేధప్రాప్తిరేవ నాస్తీతి సేటీత్యనర్థకమ్, సత్యం స్యానిత్యతాం జ్ఞాపయతీతి స్థితమ్ । నను జశ్త్వవిధౌ యది స్థానివత్త్వనిషేధస్తర్హి పటయతీత్యత్ర అన్తర్వర్తినీం విభక్తిమాశ్రిత్య పదత్వాజ్జశ్త్వం స్యాత్, మైవం, ఇత్థం పదత్వే తదిష్టయా భసంజ్ఞయా పదసంజ్ఞాయా బాధాజ్జశ్త్వాప్రవృత్తేః ; యే తు కర్మసమర్పకాత్ప్రాతిపదికాదేవ తత్కరోతీత్యాదినా ణిచ్, నతు సుబన్తాదితి వ్యాచక్షతే, తేషాం మతే జశ్త్వశఙ్కైవ నాస్తి । * చరి * జక్షతుః జక్షుః । ఘసేర్లిట్ అతుస్ । ఉస్ చ గమహనేత్యుపధాలోపః, ఖరి చేతి చర్త్వం ప్రతి న స్థానివత్, శాసివసీత్యాదౌ పూర్వత్రాసిద్ధేన స్థానివదిత్యపి ష్టభ్యాదిర్వచన సవర్ణానుస్వారదీర్ఘజశ్చరః ప్రత్యాఖ్యాతాః, తద్రీత్యా తు సలోపే ధత్వే చకర్త్వే స్థానివద్భావశఙ్కైవ నాస్తీతి బోధ్యమ్; ఏతచ్చ చిణ్ణములోరితి సూత్రే మూల ఏవ స్ఫుటీభవిష్యతి । * అదర్శనం లోపః * అత్ర దృశిః పశ్యతేరిత్యత్రేవ జ్ఞానసామాన్యవచనః దర్శనం జ్ఞానమ్, తదిహ శబ్దానుశాసన ప్రస్తావాచ్ఛబ్దవిషయకం సత్, శ్రవణం సమ్పద్యతే, తచ్చ శ్రోత్రవ్యాపారస్తన్నిషేధోఽశ్రవణమ్ । నన్వేవం లోపో వ్యోర్వలీత్యాదౌ వకారయకారౌ న శ్రోతవ్యావితి శ్రోత్రవ్యాపార ఏవ నిషిధ్యేత, ప్రయోక్తృవ్యాపార ఉచ్చారణం న నిషిద్ధం స్యాత్, అత్రాహుః, అసతి చ శ్రవణే ఉచ్చారణమనర్థకమేవేతి సామర్థ్యాచ్ఛ్రవణనిషేధే తద్ధేతుభూతముచ్చారణమపి నిషిద్ధం భవతీతి । * ప్రసక్తస్యేతి * ఇహ స్థానే ఇత్యనువర్తనాదేతల్లభ్యతే । ప్రసక్తస్యేతి కిమ్? దధి మధ్విత్యాకారతుగాగమో మా భూత్, అస్తి హి తత్ర క్విపోఽదర్శనం తచ్చ లోప ఇతి ప్రసక్తివిశేషణాభావే ప్రత్యయలక్షణేన తుక్ స్యాదేవేతి దిక్ । * సంయోగాన్తస్య * * తదన్తస్యేతి * అలోఽన్త్యపరిభాషయేతి భావః । యద్యపి విశేషణేన తదన్తవిధిలాభాత్ సంయోగస్యేత్యేవ సూత్రయితుముచితమ్, తథాపి ప్రత్యేకం సంయోగసంజ్ఞేతి పక్షే దృషత్కరోతీత్యాదౌ లోపం వారయితుం సంయోగాన్తాయస్యేతి ద్వివచనాన్తేన సమాసలాభార్థమన్తగ్రహణమితి మనోరమాయాం స్థితమ్ । * యణః ప్రతిషేధ ఇతి * వాచనికమిదమ్ ; యజ్వా

ర్యో వ్యాఖ్యేయః, వ్యాఖ్యా చ ద్వేధా, ఝలో ఝలీత్యతో ఝల్గ్రహణమప
కృష్య ఝలపదం లోపో విధీయత ఇతి, అన్తరఙ్గే లోపే కర్తవ్యే బహిరఙ్గస్య య
ణోऽసిద్ధత్వమితి వా । నచ షాష్ఠీపరిభాషా త్రైపాదికమన్తరఙ్గం లోపం నప
శ్యతీతి వాచ్యమ్, కార్యకాలపక్షాభ్యుపగమాత్ । నచ నాజానన్తర్య ఇతి
నిషేధః, ఉత్తరకాలప్రవృత్తే లోపేऽజానన్తర్యాభావాత్ । తదుక్తమ్ -
సంయోగాన్తలోపే యణః ప్రతిషేధః । న వా ఝలో లోపాత్, బహిరఙ్గల
క్షణాద్వేతి । * చత్వారి రూపాణీతి * ఇహ ధకారస్య ద్విత్వే జశ్త్వే చ కృతే
పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విర్వచనే ఇతి జశోऽసిద్ధత్వాభావేన లక్ష్యభేదాత్పునర్ధ
కారే ద్విత్వప్రవృత్త్యా రూపాధిక్యమస్తి । అత్ర కేచిదాహుః, ఉకారాత్పర
స్య యరో ద్విత్వే కృతే పునరుకారాత్పరస్య యరో ద్విత్వం న భవతి, నిమిత్త
భేదాభావాదిత్యాశయేనేదముక్తమితి తేషాం తుదాదిగణే వ్రశ్చేత్యత్ర
ఉరదత్వస్యాభ్యాసపరస్మిన్నితి స్థానివద్భావాన్న సంప్రసారణమితి వస్యోత్వం
వేత్ సమాధానగ్రన్థో మూలస్థో విరుధ్యేత, తన్నిమిత్తస్య లిటో భేదాభావా
దితి దిక్ । అన్యే తు ధకారస్య జశ్త్వే కృతే పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విర్వచనే ఇతి
జశోऽసిద్ధత్వాభావాద్ధకారే పునర్ద్విత్వం భవత్యేవ, వ్యక్తిభేదాత్ । అత ఏవ
సంయ్యన్తా ఇత్యాదౌ పరసవర్ణద్విత్వం భాష్యకృతోదాహృతం వటస్సన్త
ఇత్యత్ర సకారద్విత్వసిద్ధయే పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విర్వచనే ఇతి మనోరమా
యామప్యుక్తమ్; ఏవం యకారేऽపి ద్విత్వస్య పునః ప్రవృత్త్యా క్షత్యభావః ।
ఆష్టమికద్విర్వచనస్య స్థానే ద్విర్వచనరూపత్వాత్, స్థాన్యాదేశవ్యక్త్యో
శ్చ భేదాత్ । యత్తూక్తం మనోరమాయామేకస్యాం వ్యక్తౌ ఏకం లక్షణం
సకృదేవ ప్రవర్తత ఇతి ఏకః పూర్వపరయోరితి సూత్రే భాష్యే సిద్ధాన్తిత
త్వాత్తదర్థం పునర్ద్విత్వప్రవృత్తిః, అన్యథా ద్విత్వానన్తత్వాపత్తేరిత్యా
ది తదనవధాననిబన్ధనమ్ । తత్రాధానాదిశాస్త్రదృష్టాన్తేన క్వచిదేవైక
స్మిన్ ప్రయోగే గుణాదిశాస్త్రస్యానుష్ఠాపకత్వం స్యాన్న ప్రయోగా
న్తర ఇత్యాశఙ్క్య జ్యోతిష్టోమాదిశాస్త్రదృష్టాన్తేన ప్రయోగాన్తరేऽపి
గుణాదిశాస్త్రప్రవృత్తేరేవ సిద్ధాన్తితత్వాత్ । నతు సకృచ్ఛాస్త్రప్ర
వృత్తిః, ఆవృత్త్యాపత్తిరపి ప్రకృతే న దోషః । సాహ్యనన్తకార్యసహితప్ర
యోగస్యాశక్యత్వాత్తచ్ఛాస్త్రకర్తవ్యస్య పరినిష్ఠితస్య ప్రయోగస్య

భావాత్తచ్ఛాస్త్రస్యానుష్ఠాపకత్వాపత్త్యా దోషః, ప్రకృతే చ సా నాస్తి, ద్వి
త్వస్య వైకల్పికత్వేన యావచ్ఛక్తి ద్విత్వసహితప్రయోగస్య పరిరక్షితత్వే
న తేనైవ శాస్త్రస్య కృతార్థత్వాత్, లిటి ధాతోరితి ద్విత్వస్య తు నిత్య
త్వాదానర్థక్యాపత్తేః క్వచిద్విశ్రాన్తౌ కల్పనీయాయాం లాఘవాత్ప్రథ
మప్రవృత్తావేవ విశ్రాన్తికల్పనాదనభ్యాసగ్రహణం ప్రత్యాఖ్యాతమ్, అ
త ఏవ సర్వస్య ద్వే ఇత్యస్యాపి న పునః ప్రవృత్తిరిత్యాహుః । నన్వత్రైకో నవ
ర్ణ ఇతి శాకల్యేన రూపాన్తరమస్త్వితి చేన్నైవమ్, సమాసే తన్నిషేధాత్,
న చ నిత్యసమాస ఏవ తన్నిషేధ ఇతి వాచ్యమ్, సిన్నిత్యసమాసయోః శాకల
ప్రతిషేధ ఇతి వార్త్తికస్థనిత్యగ్రహణస్య భాష్యే ప్రత్యాఖ్యాతత్వాత్, ను
నోరమాయాం తు జశ్త్వేన దకారే కృతే తస్య ద్విత్వం నేత్యాద్యాశయేన స
కారస్య ద్విత్వే నాష్టౌ, విసర్గద్విత్వేన షోడశేత్యుక్తమ్, * ద్విధమితి * య
ద్యపి ధస్య జశ్త్వేన దకారే ధద్వయం నాస్తి, తథాపి భూతపూర్వగతిమా
శ్రిత్య ఏవముక్తమ్ । * సుధ్యుపాస్య ఇతి * కర్తృకరణే కృతా బహులమితి
తృతీయాసమాసః, నన్విహ యణేవ దుర్లభః, సుధీశబ్దస్య ధ్యాయతేః సం
ప్రసారణేన నిష్పన్నత్వేన సంప్రసారణాచ్చేతి పూర్వరూపాపత్తేరితి చే
న్న, సంప్రసారణపూర్వత్వే సమానాఙ్గగ్రహణమితి వార్త్తికోక్తేః, న
చైవమపి న భూసుధియోరితి యణ్నిషేధశ్శంక్యః, అఙ్గత్వేన ప్రత్యయే ప
రత ఏవ తన్నిషేధస్య ప్రవృత్తేః, సుపీత్యనువర్త్య సుపి పరత ఏవ యణ్నిషే
ధాచ్చ । * ధాత్రంశ ఇతి * అత్ర రేఫస్య ద్విత్వం న, ద్విత్వప్రకరణే ర
హాభ్యామితి పాఠాచ్ఛ్రితేన నిమిత్తభావేన రేఫస్య కార్యిత్వబాధనా
త్; సుధ్యుపాస్య ఇత్యాదౌ తు స్థానిత్వేన నిమిత్తత్వమికో న బాధ్యతే, తస్మా
దిత్యుత్తరస్య వాయ్వృతు పితృవ్వస ఇత్యాది నిర్దేశాత్ జ్ఞాపకాత్ । త
కారస్య తు ద్విత్వం భవత్యేవ తచ్చ వేత్యతో రూపద్వయమ్, * నాదీతి *
స్త్రీష్వాక్రోశగప్రాయేణ ప్రవృత్త ఇతి స్త్రీలిఙ్గముదాహరతి । *పుత్రా
దినీతి * ఇహ సుప్యజాతావితి ణినిః । * తత్పరే చేతి * ఆదినియగపుత్రశబ్దస్త
స్మిన్పరేఽపి పుత్రశబ్దస్య న ద్వే స్త ఇత్యర్థః । * వా హతేతి * ద్విత్వస్య వైకల్పిక
త్వే వార్త్తికమిదం నారమ్భణీయమిత్యేకే । అన్యే తు హతజగ్ధయోగపరతః పు
త్రశబ్దస్యైవానచి చేతి ద్విత్వమ్, నాన్యేషామిత్యాది నియమసత్త్వాత్, తద

ర్థనారకస్యాభణీయమేవేదమిత్యాహుః। * పుత్రహతీతి * పుత్రో హతోయ యాసా, అస్వాఙ్గపూర్వపదాద్వేతి ఙీష్, ఏవం పుత్రోజగ్ధో యయాసా పుత్రజగ్ధీ। * అచోరహాభ్యామ్ * అచఃకిమ్ ? హ్నుతేఇత్యాదౌ నకారస్య మాభూత్। * హలోయమామ్ * హలఃకిమ్? న్యాయ్యం, ఇహయికారాదీనాం యకారాదౌపరే యథాసఙ్ఖ్యముదాహరణాన్యుచ్యన్తే సుధ్ద్యుపాస్యః, మధ్ద్వరిః, అత్ర యణోమయఇతి మయఃపరస్య యస్య వస్య చ ద్విత్వే కృతే అనేనలోపో మర్ల్లభః, మజ్జజువే, కుర్మ్మః, అత్ర త్వచోరహాభ్యామితి లస్య జస్య మస్య చ ద్విత్వేకృతేలోపః, ప్రత్యఙ్ఙాత్మా, సుగణ్ణీశః, సన్న్చ్యుతః, అత్రానచిచేతి ఙమోర్ద్విత్వే సత్యనేన ఙకారణకారనకారాణాం లోపః। * లోపఃస్యాదేవేతి * ఝయోహ ఇతి సూత్రాదన్యతరస్యామిత్యనువర్తత ఇతి భావః। * లోపారమ్భఫలంత్వితి * ఆదిత్యశబ్దాద్దిత్యదిత్యేతి ణ్యప్రత్యయే యస్యేతిచేత్యకారలోపేనానేనచ యలోపే ఆదిత్యమిత్యేకయకారకం రూపంసిధ్యతి, నాన్యథేతిభావః, నచాపత్యస్యచ తద్ధితేనాతీత్యనేన యలోపేకృతే ఏకయకారకం సిధ్యతీతివాచ్యమ్। అదితౌజాతః ఆదిత్యఇతి వివక్షాయాం తస్యాప్రవృత్తేః। * యథాసఙ్ఖ్యవిజ్ఞానాదితి * ఉక్తోదాహరణేషు లోపారమ్భఫలాభావాత్, రేఫస్య రేఫపరతః ఉదాహరణాభావాచ్చ యథాసఙ్ఖ్యసూత్రమిహానోపన్యస్తమ్। * మహాత్మ్యమితి * అత్రమలోపోనేత్యర్థః, హలోయమాం యరిసవర్ణే లోప ఇతితు నసూత్రితం, మూర్ధ్నః శార్ఙ్గమిత్యాదౌ రేఫాత్పరస్య లోపాపత్తేః।

* ఏచఃక్రమాదితి * నన్వత్రైవ యథాసఙ్ఖ్యసూత్రం వక్తుముచితం, ప్రత్యాహారగ్రహణేషు తద్వాచ్యవాచ్యే నిరూఢలక్షణాభ్యుపగమేపి లక్ష్యార్థబోధాత్పూర్వభావిశక్యార్థజ్ఞానమాదాయ యథాసఙ్ఖ్యత్వస్యావశ్యం వక్తవ్యత్వాత్, అన్యథా ఏచాంక్రమేణాయవాయావోనసిద్ధ్యేరన్, మైవమ్, అన్తరతమత్వేనాపి తత్సిద్ధేః, తథాహి — ఏచస్సన్ధ్యక్షరాణి, తతశ్చ సంవృతాకారతాలవ్యస్య ఏకారస్య సంవృతాకారతాలవ్యోఽయ్, సంవృతాకారౌష్ఠస్య ఓకారస్య తాదృశ ఏవ అవ్, ఐచోశ్చోత్తరభూయస్త్వాదైకారే ఇకారః అధ్యర్ధమాత్రః అకారస్త్వర్ధమాత్రఏవ, ఏవమౌకారే ఉకారోఽధ్యర్ధమాత్రః అకారస్త్వర్ధమాత్రః, ఏవంచవివృతాకారతాలవ్య

స్య ఐకారస్య వివృతాకారతాలవ్య ఆయ్, వివృతాకారౌష్ఠ్యస్య ఔకారస్య వివృతాకారౌష్ఠ్య ఆవ్ । * వాన్తో యి ప్రత్యయే * యీతి కిమ్? గోభ్యామ్, నౌభ్యామ్, ప్రత్యయే కిమ్? గోయానమ్ । * యకారాదావితి * యేనవిధిరితి సూత్రస్యాపవాదభూతేన యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణ ఇతి వార్త్తికేనాయమర్థో లభ్యతే । * ఓదౌతోరితి * పూర్వసూత్రే తయోరేవ వాన్తౌ ప్రతి స్థానిత్వేన నిర్దిష్టత్వాదితి భావః । * అధ్వేతి * భాష్యార్థమిదమ్ । * గోర్యూతౌ * లోకేపి వాన్తాదేశస్స్యాత్, సముదాయే నాధ్వనః పరిమాణం గమ్యతే చేదిత్యర్థః, గవ్యూతిస్త్రిక్రోశయుగమ్ । * నిపాతిత ఇతి * క్తిన్నన్తత్వే నేత్యర్థః, నను గవ్యం నావ్యమిత్యత్ర భత్వేనాపదత్వాత్, వలోపాభావేపి గవ్యూతిరిత్యత్ర హలి సర్వేషామితి లోపశ్శాకల్యస్యేతి వా లోపస్స్యాదత ఆహ * వాన్త ఇత్యత్రేతి * వకారో న లుప్యత ఇతి * ఏవంచ హలి సర్వేషామితి సూత్రే వ్యోరిత్యనువృత్తావపి వకారం పరిత్యజ్య యస్య లోపస్స్యాదితి వ్యాఖ్యాస్యమానం సఙ్గచ్ఛతే, ఏతచ్చ తత్రైవ స్ఫుటీకరిష్యతే । * ధాతోస్తన్నిమిత్తస్యైవ * పూర్వేణ సిద్ధే నియమార్థమిదమ్, అత్ర పూర్వసూత్రమనువర్తతే ఏచ ఇతి చ, తచ్ఛబ్దేన యాదిప్రత్యయః పరామృశ్యతే. యోగ్యత్వాత్, న తు సన్నిహితోపి ధాతుః నహి స్వావయవస్యైచః స్వయం నిమిత్తం భవతి, ఏవకారస్త్విష్టతోఽవధారణార్థః, అన్యథా హి తన్నిమిత్తస్యైచో యది భవతి తర్హి ధాతోరేవేతి విపరీతనియమస్స్యాత్ సమ్భావ్యేత, ఆ తశ్చ భ్రావ్య ఇత్యత్ర న స్యాత్, ధాతోస్త్వతన్నిమిత్తస్యాపి స్యాత్, ఓయిత ఇత్యాద్యౌ తదేతత్సకలమభిప్రేత్యాహ । * యాదౌ ప్రత్యయే పరే ధాతో రేచశ్చేదిత్యాది * లవ్యమితి * లూనాతేరచో యత్, సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోరితి గుణః * అవశ్యలావ్యమితి * ఓరావశ్యక ఇతి ణ్యత్, మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః, లుమ్పేదవశ్యమః కృత్య ఇతి మకారలోపః, లవ్యమిత్యాదేః పూర్వసూత్రేణైవ సిద్ధే నియమసూత్రమిదం వ్యర్థమిత్యాక్షిపతి । * తన్నిమిత్తస్యైవేతి కిమితి * ఏకదేశాక్షేపేపి సూత్రస్యైవాయమాక్షేపః పర్యవసన్నః । * ఓయత ఇతి * అఙ్పూర్వాద్వేఞః కర్మణి లట్, యగాత్మనేపదే యజాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణం, పూర్వరూపం, అకృదితి దీర్ఘః, అన్గుణస్య పరాదివద్భావేన ధాతోరేచ్యపి యాదిప్రత్యయనిమిత్తకత్వా

నాస్తీతి భావః * ఔ యఙితి * వేఞః పవకర్మణి లఙ్ యగాది ప్రాగ్వత్ ఆ
డజాదీనామాటశ్చేతి వృద్ధిః । * క్షయ్యమితి * శకిలిఙ్ చేతి, చాత్ కృత్యాః,
* క్రయ్యమితి * అర్హే కృత్యతృచశ్చేతి యత్ । * ప్రకృత్యర్థాయేతి * ప్ర
కృత్యర్థః క్రయవివిషయః । * లోపశ్శాకల్యస్య * అవర్ణపూర్వయోః కి
మ్? దధ్యత్ర, మధ్వత్ర * అశిపర ఇతి * ఏతచ్చ భోభగో ఇతి సూత్రాదను
వర్తతే, అశి కిమ్? వృక్షః కరోతి, అత్ర లోపో మాభూత్ । న చాత్ర టిలో
పస్య స్థానివద్భావేన నిర్వాహః, పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివదిత్యభ్యుపగమా
త్ । న చైవమపి హలి సర్వేషామితి నిత్యం లోపస్స్యాదితి శంక్యమ్, తత్రాఽశీ
త్యనువర్త్య అశో హల్యోవిశేషణాత్, లోపో వ్యోరితి నిత్యం లోపస్తు న శఙ్క
నీయ ఏవ స్థానివత్త్వాన్నేతి న పదాన్తేతి సూత్ర ఏవోక్తత్వాత్ । * హరయేహి
తి * ఓమాఙోశ్చేతి పరరూపం ప్రాప్తమ్ * తన్నిషేధాదితి * న చ స్థానివత్త్వ
నిషేధస్యాసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గ ఇతి యల్లోపస్యాసిద్ధత్వాద్గుణావాదేశౌ స్త
ఏవేతి వాచ్యమ్, పదద్వయాశ్రయత్వేన తయోరేవ బహిరఙ్గత్వాత్, నా
జానన్తర్య ఇతి నిషేధాచ్చ । * ఉరణ్రపరః * అనువాదేష్వపి స్థానేయో
గేతి పరిభాషాయా అనుపస్థితావపి, స్థానే గ్రహణం తతోఽనువర్తత ఇత్యా
శయేనాహ * తత్ స్థానే యోఽణితి * స్థానేఽన్తరతమ ఇత్యతోఽపి స్థానే గ్రహణ
మనువర్తతే, తేన ప్రసఙ్గావస్థాయామేవ రపరో భవతి; తదేతద్వ్యాచష్టే ।
* రపరస్సన్నేవ ప్రవర్తత ఇతి * ఉః కిమ్? ఈద్యతి । గేయమ్ । అణిః కిమ్ ?
రీఙాదీనాం రపరత్వం మాభూత్ । రీఙ్ ఋతః - మాత్రీయతి । రిఙ్ - క్రియతే *
అన్తరతమాయేతి * రేఫశిరస్కాస్యారిత్యస్య రేఫద్వారా ఋకారేణ స్థానసా
మ్యాదిత్యర్థః । * పక్షే ద్విత్వమితి * ఋదేర్ధస్యేతి భావః * ఝరో ఝరీతి *
హలో యమామిత్యతో హల ఇత్యనువర్తతే; తదేతదాహ * హలఃపరస్యేతి *
హలః కిం? ప్రత్తమ్ । ఝరః కిమ్? శార్ఙ్గమ్ । ఝరీతి కిమ్? ప్రియపఞ్చా, అ
ల్లోపోఽత్ర పూర్వత్రాసిద్ధే స్థానివన్న భవతీతి చకారస్య ఝకారే పరే లోప
స్స్యాత్; సవర్ణ ఇతి కిమ్? తర్ప్తా । సవర్ణగ్రహణసామర్థ్యాద్యథాసఙ్ఖ్యమత్ర
న భవతి, తేన శిణ్ఢీత్యత్ర ణస్య వికల్పేన లోపస్సిధ్యతీతి దిక్ * లోపో వేతి *
ఝయో హ ఇతి సూత్రాదన్యతరస్యామిత్యనువృత్తేః । * అసతి లోప ఇతి *
ద్విత్వాభావ ఇత్యనుషజ్యతే, ద్విత్వలోపయోరసతోరిత్యర్థః । * త్రిధమి

తి * యణో౽మయ ఇతి లక్షణాన్తరేణ పునర్ద్విత్వే చతుర్థమితి బోధ్యమ్ ।
* వృద్ధిరేచి * పూర్వసూత్రాదాదిత్యనువర్తతే ; తదాహ । * ఆదేచీతి *
కృష్ణైకత్వమితి * కృష్ణేతి సమ్బోధనే పృథక్పదమ్ , ఏవం దేవేత్యపి , ఇ
త్థంచాత్ర షష్ఠీసమాసత్వమభ్యుపేత్య పూరణగుణేతి నిషేధమాశఙ్క్య
సంజ్ఞాప్రమాణత్వాదిత్యాది నిర్దేశేన గుణేన నిషేధో౽నిత్య ఇతి కేషాంచి
ద్వ్యాఖ్యానం నాత్యన్తావశ్యకమితి బోధ్యమ్ । * ఏత్యేధత్యూఠ్సు * అత్ర
ఏచీత్యనువర్తతే , తచ్చ ఏత్యేధత్యోర్విశేషణమ్ , నతూఠః , అసమ్భ
వాత్ , ఆద్గుణ ఇత్యత ఆదిత్యనువర్తత ఏవ ; అతో వ్యాచష్టే * అవర్ణాదే
జాద్యోరితి * ప్రష్ఠౌహ ఇతి * ప్రష్ఠం వహతీతి ప్రష్ఠవాట్ , వహశ్చేతి ణ్విః
తతశ్శసి వాహ ఊఠ్ , గుణాపవాదతయా౽నేన వృద్ధిః । * ప్రైదిధదితి *
ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః , ప్రపూర్వస్యైధతేర్ణ్యన్తస్య లుఙి రూపమ్ ,
నమాఙ్యోగ ఇత్యాడాగమాభావః । * పురస్తాదితి * పురస్తాదపవాదా అ
నన్తరాన్విధీన్బాధన్తే నోత్తరానితి న్యాయేనేత్యర్థః । * అక్షాదితి * ఆదిత్య
నువర్తతే , అచీతిచ , తేనపూర్వపరయోర్వర్ణయోరేవ భవతి , ఏవమన్యత్రా
ప్యూహ్యమ్ । * అక్షౌహిణీతి * ఊహస్సమూహః సో౽స్త్యస్యా ఊహినీ , అ
క్షాణామూహినీతి విగ్రహః , పరిమాణవిశేషవిశిష్టా సేనా అక్షౌహిణీ పూర్వ
పదాత్సంజ్ఞాయామితి ణత్వమ్ , అక్షాణామిత్యస్య ఊహశబ్దేన సమాసే త
త ఇనౌ తు అక్షౌహిణీత్యేవ భవతి , నతు తత్ర వృద్ధిః , అన్తరఙ్గేణ గుణేన బా
ధాత్ , అపవాదభూతాయా అపి వృద్ధేరూహినీశబ్దేన విగ్రహే చరితార్థ
త్వాత్ , యథోక్తం ప్రాక్ , యద్యపవాదో౽న్యత్ర చరితార్థః , తర్హి ప
రాన్తరఙ్గాభ్యాం బాధ్యత ఇతి * స్వాదీరేరిణోః * ఈరేరిణోరితి క్వా
చిత్కో౽పపాఠః , స్వైరీతి ణిన్యన్తస్య అస్త్రియాం వృద్ధ్యభావప్రసఙ్గా
త్ । ఈరిన్గ్రహణస్య ఫలమాహ * స్వేనేరితుమితి * యదా త్వీరణ
మీర ఇతి ఘఞన్తేన స్వశబ్దస్య సమాసే స్వాదీరే ఇతి వృద్ధౌ కృతాయాం మ
త్వర్థీయ ఇనిః , యదా వా మత్వర్థీయే నిప్రత్యయాన్తేన ఈరిన్ శబ్దేన స్వ
శబ్దస్య సమాసః తదాపి తదేకదేశ ఈరశబ్దో౽స్త్యేవేతి పృథగీరిన్ గ్రహ
ణం వ్యర్థం స్యాదితి భావః । * స్వైరీతి * సుప్యజాతావితి ణినిః ఉపపదస
మాసః * స్వైరిణీతి * ఙీపః ప్రాగ్భాగమీరిన్శబ్దమాదాయ వృద్ధిః । కేచి

స్త్రే లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయాత్ర వృద్ధిరిత్యాహుస్తన్నిష్ఫలమ్। * వానర్థకస్యే
తి * ఉపస్థితస్యార్థస్య శబ్దం ప్రతి విశేషణత్వసమ్భవే త్యాగాఽయోగాది
తి భావః। * ప్రైష్యఇతి * ఏషసాహచర్యాదేష్యేఽపి అనవ్యయం గృహ్య
తే, తేనణ్యన్తాదిషేః క్విప్యపి పరరూపమేవ, నతు వృద్ధిః, ప్రేష్యగతః।
లఘూపధగుణమాశఙ్క్యాహ। * తయోర్దీర్ఘోపధత్వాదితి * ప్రవత్సత
రేతి * ఇహ కేచిద్వత్సశబ్దం వత్సరశబ్దంచ ప్రక్షిపన్తి, తద్భాష్యాదావదృష్ట
త్వాదుపేక్ష్యమ్। * వత్సతరార్ణమితి * తకారమకారయోర్ద్విత్వవికల్పా
చ్చత్వారి రూపాణి, రేఫాత్పరస్యత్స్య చోరహాభ్యామితి ద్విత్వే యణో మ
య ఇతి వచనాన్తరేణ పునర్ద్విత్వే ఏకణం, ద్విణం, త్రిణమితి ద్వాదశ; ఖయ
శ్చర ఇతి సకారస్య ద్విత్వే చతుర్వింశతిః; నచేహ శరోఽచీతి ద్విత్వనిషేధ
శ్శఙ్క్యః, తస్య సౌత్రద్విత్వమాత్రవిషయత్వాత్, అతఏవ ఖయశ్చర ఇ
తి వార్తికస్య, వత్సరః, అప్సరా ఇతి ఉదాహరణం భాష్యే దత్తమ్, నచవ
దేః సరప్రత్యయే పరతశ్చర్త్వే కృతే తస్యాసిద్ధత్వాత్సస్య ఖయఃపరత్వం
నేతి శఙ్క్యమ్, పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విత్వ ఇత్యుక్తేః, అతఏవ మనోరమా
యాం షట్సన్త ఇత్యత్ర టకారాత్పరస్య సస్య ద్విత్వం స్వీకృతమితి దిక్।
* ఉపసర్గాదృతీతి * ఉపసర్గాత్కిమ్? ఖట్వర్ఛతి; ఋతికిమ్? ఉపేతః; త
పరకరణముత్తరార్థమ్। ఇహ దీర్ఘ ఋకారాదేర్ధాతోరసమ్భవేన వ్యావర్త్యా
లాభాత్, ధాతౌ కిమ్? ఉపర్కారః। నన్వత్రోపేత్యుపసర్గ ఏవ న భవతి,
క్రియాయోగ ఏవోపసర్గత్వాత్, ఉపగత ఋకార ఇతి విగృహ్య క్రియాయో
గత్వ సమ్పాదనేఽపి యత్క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తం ప్రత్యేవ గత్యుప
సర్గసంజ్ఞా ఇతి ఋకారం ప్రత్యనుపసర్గ ఏవ; తథాచాకృతేఽపి ధాతుగ్రహణే
ఋకారాది ధాతావేవ వృద్ధిర్భవిష్యత్యుపసర్గేణ ధాతోరాక్షేపాన్న తత్ప
త్రేతి చేత్సత్యమ్, అతఏవ యోగవిభాగేన పునర్విధానార్థమిత్యుపసం
వక్ష్యతీతి నకాప్యనుపపత్తిః। * అన్తాదివచ్చ * ఇహ ఏకఃపూర్వపరయో
రిత్యనువర్తతే। యథాసఙ్ఖ్యంచాశ్రయత ఇత్యభిప్రేత్యాహ; * పూర్వ
స్యాన్తవదితి * స్థానివత్సూత్రేణైవ గతార్థమిదమ్, నచాల్విధ్యర్థమిదమ
స్త్వితి శఙ్క్యమ్, అస్యాప్యల్విధావనిష్టత్వాత్; అన్యథా అయజే ఇన్ద్ర
మిత్యత్ర సవర్ణదీర్ఘాపత్తేః। * నవిసర్గఇతి * ఏతచ్చ సుఖార్త ఇత్యాదావ

పి బోధ్యమ్। * ఉపసర్గేణ వేతి * క్రియాయోగ ఏవోపసర్గ సంజ్ఞావిధా నాత్ క్రియావాచకత్వేన ధాతుర్లభ్యత ఇతి భావః। * సుబ్ధాతావితి * సుబన్తావయవక ఇత్యర్థః, సుబన్తస్య ధాతోరసమ్భవాత్, యద్యపి ఋజగతావిత్యాదీనాం క్విపి ధాతుత్వం సుబన్తత్వం చ సమ్భవతి, తథాపి న తాన్యశేషు తపరత్వవ్యావర్త్యం ప్రసిద్ధమ్, నామధాతుష్వేవ తత్సమ్భవతీతి త ఏవేహ గృహ్యన్త ఇతి భావః। * ప్రార్షభీయతీతి * శరోఽచీతి వక్ష్యమాణేన ద్విత్వనిషేధః। * ఏఙిపరరూపమ్ * ఏఙ్యేజిత్యేవ సిద్ధే పరగ్రహణముత్తరార్థమ్, రూపగ్రహణం తు స్పష్టార్థమ్, అమిపూర్వ ఏదేఙిపర ఇత్యేవసిద్ధేః। * ప్రేజత ఇతి * ఏజృ దీప్తౌ, కమ్పనార్థస్తు పరస్మైపదీ, ప్రేజతి। * నియోగోఽవధారణమితి * నిర్ధారణమిత్యర్థః, తదుక్తమ్, “ నావక్లృప్తౌ యదాదృష్టః పరరూపస్య గోచరః। ఏవస్తు విషయో వృద్ధేర్నియమే యదా భవేత్ ” ఇతి। అస్యార్థః, అనవక్లృప్తౌ అనిశ్చయే యదా ఏవకారో దృష్టః స పరరూపవిషయః, యస్తు నియమే నిర్ధారణే యదా దృష్టః స వృద్ధివిషయ ఇతి, యే తు నియోగే త్వద్యైవ గచ్ఛేతి ప్రాచాంగ్రన్థస్థితస్య ప్రత్యుదాహరణస్యానుగుణతయా నియోజనం నియోగో వ్యాపార ఇతి వ్యాచక్షతే “ తేషాం యత్రైవ పూర్వం జ్వలనే శరీరం తత్రైవ జన్మాన్తరపాతకానామ్ ” ఇతి లౌకికప్రయోగః, తపస్తపఃకర్మకస్యైవ, లఙశ్శాకటాయనస్యైవేత్యాది సౌత్రప్రయోగాశ్చ న సిద్ధ్యేయుః, ఉదాహృతవృత్తిశ్లోకవిరోధశ్చ స్యాత్, అవధారణమితి వ్యాకుర్వతాం తు సర్వేష్టసిద్ధిః। * అచోన్త్యాది * అచ ఇతి నిర్ధారణే షష్ఠీ, జాతావేకవచనమ్, తదాహ * అచాం మధ్య ఇతి * శకన్ధ్వాదిష్వితి * శకన్ధ్వాది విషయే తత్సిద్ధ్యనుగుణం పరరూపం వాచ్యమిత్యర్థః; అత ఏవాహ * తచ్చ టేరితి * యత్త్వాదిత్యధికారాదకారస్యైవేష్యతే తర్హి మనీషా పతఞ్జలిరితి న సిద్ధ్యేత్। కేచిత్తు మనఃపతచ్ఛబ్దయోః పృషోదరాదిత్వాదన్త్యలోపే అకారస్యైవ పరరూపమాహుః। శకానాం దేశవిశేషాణాం అన్ధుః, కూపః, శకన్ధుః। కర్కాణాం రాజ్ఞామన్ధుః, కూపః, కర్కన్ధుః; అటతీత్యటా పచాద్యచి టాప్, కులస్యాటా, కులటా; యది తు కులమటతీతి విగృహ్య తతదాకర్మణ్యణి ఙీపి కులాటీతి స్యాత్। ఈష ఉఞ్ఛే ఈషగత్యాదిషు, ఆభ్యాం గురోశ్చ హల ఇత్యప్రత్యయే ఈషా, మనస ఈషా మనీషా। హలస్యేషా హలీషా, లాఙ్గల

దణ్డః । పతన్త అఞ్జలయో యస్మిన్నమస్కార్యత్వాదితి పతఞ్జలిః । * మార్త
ణ్డ ఇతి * పరరూపేణానేన మృతణ్డ ఇతి సిద్ధే తత అణ్యాదివృద్ధిః, పరామా
ర్తాణ్డమాస్యత్పునర్మార్తాణ్డమాభరదిత్యాదిషు దీర్ఘశ్ఛాన్దస ఇతి భావః । కే
చిదత్ర సవర్ణదీర్ఘమాహుః, పూర్వోక్తవైదికప్రయోగాస్త్వేషామనుకూ
లాః । * ఓత్వోష్ఠయోరితి * అకారస్య ఓత్వోష్ఠయోశ్చేత్సమాసే
స్థితౌ సత్యామిదం ప్రవర్తతే, తేనేహ న, వృషళ సుతౌష్ఠవ్రణస్త ఇతి ।
* శివేహీతి * నను శివ=ఆ=ఇహీత్యత్ర సవర్ణదీర్ఘే కృతే పశ్చాద్గుణే చ సిద్ధ
మిష్టం తత్కిమాఙ్గ్రహణేన, సత్యమ్; పూర్వం ధాతురుపసర్గేణ యుజ్యత
ఇతిదర్శనే ధాతూపసర్గయోః కార్యమన్తరఙ్గమితి పూర్వం గుణే కృతే వృ
ద్ధిః స్యాదత ఆఙ్గ్రహణమ్ । * అవ్యక్తానుకరణస్యాత ఇతౌ *
యద్యప్యతో గుణ ఇతి పూర్వసూత్రాదత ఇత్యనువర్త్యాఽతో గ్రహణమిహ త్య
క్తుం శక్యమ్, తథాపి పూర్వసూత్రే అత ఇతి తపరకరణాద్ధ్రస్వాకారగ్ర
హణమ్, ఇహ తు-శబ్దాధికారపక్షాశ్రయణాదచ్ఛబ్దస్య గ్రహణమితి వ్యాఖ్యా
నక్లేశః స్యాదితి పునరత్రాతో గ్రహణం కృతమ్, అవ్యక్తశబ్దం వ్యాచష్టే
* ధ్వనేరితి * అనుకరణస్యేతి * పరిస్ఫుటాకారాదివర్ణస్యైవేతి భావః, తస్య
చానుకరణత్వం కిఞ్చిత్సామ్యేన బోధ్యమ్, పరరూపస్య నిత్యత్వేఽపి సంహి
తాయామవివక్షితాయాం తదభావాదాహ * పటత్ ఇతీతి * నాజ్ఝలావిత్యా
ది * అయం భావః — విధేయభేదే వాక్యభేదాత్సంభవన్త్యామేకవాక్యతా
యాం తదయోగాత్, తుల్యాస్యమిత్యస్య నాజ్ఝలావిత్యస్య చైకవాక్యత్వలా
భాయాజ్ఝల్భిన్నతుల్యాస్యప్రయత్నం సవర్ణమిత్యర్థోఽభ్యుపేయతే, అ
జ్ఝల్భిన్నేత్యత్ర పరస్పరనిరూపితతుల్యత్వవిశిష్టాస్యప్రయత్నకౌ యా
వజ్ఝలౌ తదుభయభిన్నత్వం వివక్షితమ్, తథా చ యో హ్రస్వదీర్ఘాత్మకో వ
ర్ణో యేన వర్ణేన తాదృశేన తుల్యాస్యప్రయత్నస్తదుభయం మిథస్సవ
ర్ణం భవతి । తథా యేన హలా తుల్యాస్యప్రయత్నకం యద్ధల్ తదుభ
యం మిథస్సవర్ణమ్, యశ్చ దీర్ఘప్లుతాత్మకో వర్ణో యేన హలా తుల్యాస్య
ప్రయత్నః తదుభయమపి మిథస్సవర్ణమిత్యర్థః ఫలితః, తతశ్చానేన సూత్ర
ద్వయేన సవర్ణసంజ్ఞాయాం సిద్ధాయామణుదిత్సవర్ణస్యేతి గ్రాహకశా
స్త్రం ప్రవర్తతే, న తు తతః ప్రాక్, అతో నాజ్ఝలావిత్యనేన

హ్రస్వయికారాణామేవ సావర్ణ్యం వ్యుదస్యతే నతు సర్వేషామ్, తేనాత్రదీర్ఘ
శకారయోస్సావర్ణ్యమస్త్యేవేతి తద్వారణాయాకస్సవర్ణ ఇత్యత్రాచీత్య
నువర్తనంయుక్తమితి, యదాతూష్మణామిహద్వివృతత్వం పరికల్ప్య నాజ్ఝ
లావితి సూత్రం ప్రత్యాఖ్యాయతే తదేహ సవర్ణసూత్రేఽచీతి నానువర్త
నీయమ్, హాయియాసో ఇత్యాదౌ గురోరనృత ఇత్యాకారస్యప్లుతే కృతే
తతఃపరస్య సస్య ఇణఃపరత్వేన షత్వం స్యాత్, నాజ్ఝలావిత్యత్రాకార
ప్రశ్లేషేణ దీర్ఘహకారయోస్సావర్ణ్యాభావేపి ప్లుతాకారస్య హకారసవ
ర్ణత్వేన ఇత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యతత్సమాధానార్థం ఆశ్చ=ఆశ్చేతి ద్వన్ద్వం
కృత్వా సవర్ణదీర్ఘేణ దీర్ఘాత్పరత్ర ప్లుతోపి ప్రశ్లిష్యతఇతి క్లిష్టవ్యాఖ్యా
నమపి నాశ్రయణీయమ్, శిశ్వపాభిరిత్యాదౌ ధత్వాదేరప్యప్రసక్తేః, స్వరా
ణామూష్మణాఞ్చ ప్రయత్నభేదేన సావర్ణ్యాభావాదితి సుగమోఽయం
పన్థాః । * అకోకీత్యేవేతి * అకోకిదీర్ఘ ఇత్యేవేత్యర్థః । * మువచమితి *
యథాసఙ్ఖ్యసమ్బన్ధేన దధ్యత్రేత్యాదావతిప్రసక్త్యభావాదృ ఇతి త్రింశత
స్సంజ్ఞేత్యుక్తత్వాద్ధోతృ ఌకార ఇత్యత్ర ఋకారస్య ఋకారపరత్వమస్త్యే
వేత్యతిప్రసక్త్యభావాత్, ఈకారశకారయోస్సావర్ణ్యసత్త్వేప్యచీత్యనువ
ర్తనం వినైవ సమీహితరూపసిద్ధేశ్చేతి భావః । * ఋతిఋవా ఌతి ఌవేతి వా
ర్త్తికం సూత్రస్థేన సవర్ణపదేన యోజయిత్వా పఠతి । * ఋతిసవర్ణ ఇత్యాది *
నన్వేవమకస్సవర్ణ ఇతి సవర్ణపదాకరణే వార్త్తికయోస్సవర్ణగ్రహణం కర్త
వ్యమ్, సూత్రే త్వకీతి కర్త్తవ్యమితి విపరీతగౌరవాత్కథమకోఽకీత్యేవ సువ
చమిత్యుక్తమితి చేత్, అత్రాహుః; భాష్యకారైరేతద్వార్త్తికద్వయస్య ప్ర
త్యాఖ్యానాన్నాస్త్యేవ గౌరవమితి । ప్రత్యాఖ్యానే తూపపత్తిః ఌకారా
న్తేషు విచారయిష్యతే । * వర్ణద్వయం ద్విమాత్రమితి * ఏతేన దీర్ఘప్రా
ప్తౌ హ్రస్వఋకారః హ్రస్వఌకారశ్చ విధీయతఇతి ప్రాచో వ్యాఖ్యానమా
కరవిరుద్ధమితి ధ్వనితమ్ । * ఏఙఃపదాన్తాత్ * అయవోరపవాదః; జసిజ
సోశ్చేత్యస్యారమ్భాదస్యపదాన్తవిషయత్వే లబ్ధే ఉత్తరార్థం పదాన్తాదితి
స్పష్టప్రతిపత్తయే ఇహైవకృతమితి మనోరమాయాం స్థితమ్; కేచిత్తు ప
దాన్తాదిత్యేతదిహాప్యావశ్యకమేవ, అన్యథా పదాన్తాదపిస్యాత్, జసిజ
సోశ్చేతిసూత్రంతు సుప్సమ్బద్ధిన్యతిపరతః పూర్వరూపం చేజ్జసో శే వాతిపర

ఇతి నియమార్థం స్యాత్, తత్ఫలం తు హరయః, గురవః, ఇః=స్మృతో వైస్తే స్మృతయ- ఇత్యాదౌ పూర్వరూపాప్రవృత్తిరిత్యాహుః। ఏఙః కిమ్? దధ్యత్ర। పదాన్తాత్కిమ్? చయనమ్, లవనమ్, అచినవమ్। అతి కిమ్? హరయిహ, విష్ణవిహ। తపరః కిమ్? వాయవాయాహి। * సర్వత్రవిభాషా గోః * యద్యపీహ ఛన్దసీతి న ప్రకృతమ్, తథాపి యజుష్యురఇతి ప్రక్రమాచ్ఛన్దస్యేవేతి సమ్భావ్యేత, అతస్సర్వత్రేత్యుక్తమ్, తద్వ్యాచష్టే * లోకే వేదే చేతి * ఇహ ఏఙ ఇత్యనువర్త్య ఏఙన్తస్య గోరితి వ్యాఖ్యేయమ్। తేనేహ న, చిత్రగ్వగ్రమ్। * ప్రకృతిభావ ఇతి * ఏతచ్చ ప్రకృత్యాన్తఃపాదమితి సూత్రాత్ప్రకృత్యేత్యనువృత్త్యా లభ్యతే, నాన్తఃపాదమితి పాఠే తు సర్వత్రవిభాషేతి సూత్రేణ పూర్వరూపమేవ విభాషా నిషిధ్యత ఇత్యవధేయమ్। నిషేధవికల్పే విధివికల్పః ఫలిత ఇత్యాశయేన పూర్వరూపమేవ వికల్ప్యత ఇతి మనోరమాయాం స్థితమ్। * అవఙ్ స్ఫోటాయనస్య * స్ఫోటోఽయనం=పరాయణం యస్య సః స్ఫోటప్రతిపాదనపరో వైయ్యాకరణః తస్య స్ఫోటాయనస్య, అత్రాప్యేఙన్తస్య గోరితి వ్యాఖ్యేయమ్। అగిత్యేవ సూత్రయితుముచితమ్। విభాషానువృత్తేః, స్ఫోటాయనగ్రహణం పూజార్థమ్। * అతీతి నివృత్తమితి * అన్యథా గవేశః, గవోఘ్న ఇత్యాది న సిద్ధ్యేదితి భావః। * అచి పర ఇతి * అత్రాచీత్యనువర్తతే। అతీతి తు నివృత్తమిత్యత్ర వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్। * గవాక్ష ఇతి * గవాం కిరణానామక్షీవేతి విగ్రహః, అక్ష్ణోఽదర్శనాదిత్యచ్ సమాసాన్తః, వాతాయనే రూఢోఽయమ్, పుంస్త్వం లోకాత్। * ఇన్ద్రే చ * ఆరమ్భసామర్థ్యాన్నిత్యమిదమ్, ఇదం చ సూత్రం త్యక్తుం శక్యమ్, అనార్షం స్వీకృతేన వ్యవస్థితవిభాషాశ్రయణేనైవేష్టసిద్ధేరిత్యాహుః। ప్లుతప్రగృహ్యా ఇతి సూత్రాదవ్యవహితపూర్వోఽథ ప్రకృతిభావ ఇతి పాఠో మూలపుస్తకేషు ప్రాయేణ దృశ్యతే, స చాపపాఠ ఏవ, సర్వత్రవిభాషా గోరితి ప్రకృతిభావస్య ప్రాగేవారబ్ధత్వాదిత్యేకే। అన్యే తు అవఙ్ స్ఫోటాయనస్య ఇన్ద్రే చేతి సూత్రద్వయం ప్రకృతిభావప్రకరణపతితమపి తద్బహిర్భూతమిత్యవశ్యం వక్తవ్యం తాభ్యాం తదవిధానాత్, న చావఙ్సూత్రస్య ప్రకృతిభావాపవాదత్వేనోత్సర్గాపవాదరూపత్వాత్తత్ప్రకరణస్థత్వం సూపపాదమిత్యవఙాదేశానువృత్త్యర్థం తదనన్తరం పఠితస్యే

స్త్రై చేతి సూత్రస్యాపీతి వాచ్యమ్, పూర్వరూపాపవాదత్వేనాస్యాప్యనజా త్రస్య సువచత్వాత్, ఏతత్ప్రకరణపాఠస్య గోశబ్దానువృత్త్యైవ గతయాచ రితార్థత్వాత్, ఏవంచ స్వలేఖ్య ప్రకృతిభావ ప్రకరణాన్తస్పృహాస్తత్రత్యా త్రద్వయం లిఖితం, తదనుకూలత్వేన సర్వత్ర విభాషేత్యత్రాపి తత్రై వేతిస్థితస్య గతిర్బోధ్యేత్యాహుః । * ప్లుతప్రగృహ్యాః * ప్రకృతిభావం స్ఫు తిప్లుతో నాసిద్ధః, ప్లుతమనూద్య ప్రకృతిభావ విధాన సామర్థ్యాత్ । అచి కిమ్? జానుఉ, జానూ, ఉఙః ప్రగృహ్యత్వేఽపీహ సవర్ణదీర్ఘః । అచీత్యను వర్తమానే పునరచిగ్రహణమాదేశ నిమిత్తమేవాచి ప్రకృతిభావః, తేనేహా పి ఏకాదేశస్యాస్త్యేవ, జానుఉ, అస్యరుజతి, జానూ అస్యరుజతి, ఇహాయ ఉఙ ఇతి పాక్షికే వకారేతు జాన్వస్య రుజతి । * ఏహి కృష్ణేతి * దూరా ద్ధూతే చేతిప్లుతః, ప్రాచాతు కృష్ణా ఏహీత్యుదాహృతం తదసత్, వాక్యస్య టేరిత్యధికారాత్ । * హ్రస్వసముచ్చయో మాభూదితి * అయంభావః— హరీఏతావిత్యాదౌ ప్లుతప్రగృహ్యేత్యేతత్ సావకాశమ్, చక్రిఅత్రేత్య త్ర ఇకోఽసవర్ణ ఇతి, తతశ్చ హరీఏతావిత్యత్ర పరత్వాద్ధ్రస్వసముచ్చితమే వస్యాత్ నిత్యగ్రహణేతు కృతే తత్సామర్థ్యాత్పరమపి బాధత ఇతి । * చ క్ర్యత్రేతి * ఇహాస్థానిరితి కలోపో న, యణః కార్యకాలపక్షే బహిరఙ్గప రిభాషయా అసిద్ధత్వాత్, స్థానివద్భావాచ్చ, పూర్వత్రాసిద్ధేన స్థానివ దితితు నాస్తి, తస్య దోషస్సంయోగాదిలోప లత్వణత్వేష్వితి నిషిధ్యమాన త్వాత్ । * పార్శ్వమితి * పర్శూనాం సమూహః పార్శ్వం ణస్ వక్తవ్య ఇతి ణస్, ఓర్గుణస్తు న, సితి చేతి పదత్వస్య భత్వాపవాదత్వాత్ । * ఋత్య కః * బ్రహ్మర్షిరితి * నను ఋత్యకేత్యేవ సూత్రమస్తు, దధిఋచ్ఛతీత్యా దావికోఽసవర్ణ ఇత్యనేనైవ ప్రకృతిభావసిద్ధేరితి చేన్మైవమ్; హోతౄ ఌకా ర ఇత్యత్ర ప్రకృతిభావార్థమగ్రహణస్యావశ్యకత్వాత్, ఏతేనాకోఽసవర్ణ ఇత్యేకమేవ సూత్రమస్త్వితి శఙ్కాయా నిరవకాశ ఏవ ఉక్తదోషానతివృ త్తేః, సప్తఋషీణామిత్యత్ర న సమాస ఇతి నిషేధాపత్తేశ్చ, న సమాస ఇ తి నిషేధవార్తికం హి ఇకోఽసవర్ణ ఇతి సూత్ర ఏవ న తు ఋత్యక ఇత్యత్రేతి సి ద్ధాన్తః । అత ఏవాహ * సమాసేఽప్యయం ప్రకృతిభావ ఇతి * ఏవంచ ఋ ౡవర్ణయోరితి పూర్వోక్తనిర్దేశస్సఙ్గచ్ఛతే । * ప్రత్యభివాదేఽశూద్రే * ఇ

హ ప్రత్యభివాదశబ్దేన ఆశీర్వచనముచ్యతే । అశూద్రే కిమ్? అభివాదయే తుషజకోఽహమ్, భో ఆయుష్మన్నేధి తుషజక * ఆయుష్మానేధీతి * అస్తేస్సేర్హిః, ఘ్వసోరిత్యేత్వం హుఝల్భ్యో హేర్ధిః, శ్నసోరల్లోపః । * నామ గోత్రం వేతి * గోత్రస్యోదాహరణం, అభివాదయే గార్గ్యోఽహం, భో ఆయుష్మానేధి గార్గ్య३ ఇత్యూహ్యమ్ । * దూరాద్ధూతే చ * హూతమాహ్వానమ్, తచ్చ సమ్బోధనమాత్రోపలక్షణమిత్యాహ * దూరాత్సమ్బోధన ఇతి * ఉపలక్షణతయా వ్యాఖ్యానస్య ఫలముదాహరతి * సక్తూన్పిబేత్యాది * * గురోరనృతః * అనన్త్యస్యాపీతి * అత్ర వదన్తి - యద్యన్త్యస్య గురోః ప్లుతార్థో అపిశబ్ద ఇతి వ్యాఖ్యాయేత, తర్హి గురుస్థానికప్లుతానామేవ పర్యాయితా స్యాత్, తథా చ దూరాద్ధూత ఇతి లక్షణాన్తరేణ లఘోః స్థానే విహితేన ప్లుతేన సహ యుగపత్ప్రయోగః ప్రసజ్యేత, తస్మాదపిశబ్దో గురోరగురోశ్చ టేః ప్లుతార్థ ఇత్యేవ వ్యాఖ్యాతవ్యం టేరితి ప్రకృతత్వాత్, తథా హి సతి నాస్తి పూర్వోక్తదోష ఇతి । అన్త్యస్య గురోరుదాహరణం తు భో గజ్జే * దేవదత్తేతి * వాక్యత్వసమ్పత్తయేఽస్త్యాదిరేకాతిశబ్దో బోధ్యః, ఏవముగ్రేఽపి । * సర్వప్లుతోఽపి వికల్ప్యత ఇతి * ఏతేన "ద్వైపాయనో విరహకాతర ఆజుహావ పుత్రేతి భాగవతం వ్యాఖ్యాతమ్" ప్లుతస్య వైకల్పికత్వాత్, ఆర్షః ప్రయోగ ఇతి శ్రీధరాచార్యోక్తిస్తు నాదర్తవ్యా, విస్తరస్త్వన్యత్ర మనోరమాయామనుసన్ధేయః । * యణాదికం కరోతీతి * అత్ర నవ్యాః, యద్యేవమ్, అగ్నే३ ఇతి, విష్ణో३ ఇతీత్యత్ర ప్రగృహ్యత్వప్రయుక్తప్రకృతిభావం బాధిత్వా పరత్వాదనేన యణాదికార్యం స్యాత్, తతశ్చ ప్రగ్రహణప్రయోజనం యణాదికమేవ స్యాత్, తస్మాత్ ప్లుతకార్యం ప్రకృతిభావం న కరోతీత్యర్థ ఇతి ప్రాచాం వ్యాఖ్యైవ జ్యాయసీ, ఏవం చేకో యణచీత్యత్రేగ్గ్రహణస్య వైయర్థ్యశఙ్కాఽపి నాస్తి, తథా హి తత్రేగ్గ్రహణాభావేఽపి హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్ దీర్ఘాదిత్యతో హ్రస్వదీర్ఘపదానువృత్త్యా తయోర్యణ్విధానాన్న వ్యఞ్జనస్య భవిష్యతి, ప్లుతస్య తు ప్రకృతిభావేనైవ భవితవ్యమ్, ఏచాం త్వయాదయోఽపవాదా హరయ ఇత్యాదౌ, ఉపేన్ద్రః, కృష్ణైకత్వమిత్యాదౌ త్వాద్గుణః వృద్ధిరేచీతి బాధకే భవిష్యతః, యథా సత్యపీగ్గ్రహణే శ్రీశ ఇత్యాదౌ సవర్ణదీర్ఘత్వం బాధకమ్, అతో నార్థ

ఇగ్గ్రహణేన, తథాపి ఏహి కరభోరూ౩ ఇతి, సుతనూ౩ ఇతి, చినుహీ౩తి,
అత్రేత్యాదౌ, అప్లుతవదుపస్థితే, ఈచాక్రవర్మణస్యేతి ప్రకృతిభావ ని
షేధేపి ఆభ్యాం యణాదికార్యావిధానాత్, ప్లుతస్యాస్య యణ్న స్యాత్,
హ్రస్వదీర్ఘ పదాననువృత్తౌ తు వ్యఞ్జనస్య స్యాత్ తస్మాదిగ్గ్రహణం వ్యర్థ
మితి న శక్యతే శఙ్కితుమిత్యాహుః, అన్యేత్విగ్గ్రహణస్య ప్రయోజనా
న్తరమప్యాహుః, ఇకో యణేవ క్వచిద్యథా స్యాత్, యద్యన్యత్ప్రా
ప్నోతి తన్మా భూదితి, కించాన్యత్ప్రాప్నోతి ఇకో౽సవర్ణ ఇతి శాకలమ్, ఏవ
ఞ్చ యదుక్తమ్, న సమాస ఇతి సితి చేతి తదనేన సఙ్గృహీతం భవతీతి । * చి
నుహీతి * చిఞ్ స్వాదిలోడన్తమ్, హీత్యస్యాయమ్, విభాషా పృష్టప్రతివచనే
హేః, అనన్త్యస్యాపి ప్రశ్నాఖ్యానయోరిత్యనేన వా ప్లుతః । * ఉభయత్ర
విభాషేయమితి * ఇతిశబ్దే పరతః పూర్వేణ ప్రాప్తే అన్యత్రాప్రాప్తే చా
రమ్భాదితి భావః । * ఈదూదేదన్తమితి * అత్ర విశేషణేన తదన్తవిధ్యా
శ్రయణం కిమ్ప్రచేతే ఇమావితి యథా స్యాత్ । హరీ విష్ణూ ఇత్యాదిష్వేకా
దేశస్య పరాదివద్భావాశ్రయణేన ఇకారాదీనాం ద్వివచనత్వాదీదూ
దేద్రూపం ద్వివచనమిత్యుక్తేపి ప్రగృహ్యత్వం సిధ్యతీతి బోధ్యమ్ * ద్వివచ
నమితి * సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణం నాస్తి సుప్తిఙన్త
మిత్యన్తగ్రహణాత్ జ్ఞాపకాత్ । తేన కుమార్యోరగారం వధ్వోశ్చాగారం కుమార్య
గారం వధ్వగారమితి సిద్ధమ్ । ద్వివచనాన్తం ప్రగృహ్యమితి వ్యాకుర్వ
తః ప్రాచస్తు నేదం సిధ్యేత్ । * హరీ ఏతావితి * ఇహ ప్రాస్వ సముచ్చిత
ప్రకృతిభావేన, ప్లుతప్రగృహ్యా ఇత్యత్ర నిత్యగ్రహణాదిత్యుక్తమ్, అత్ర
వృత్తికారేణ మణీవాదీనాం ప్రతిషేధో వక్తవ్య ఇతి పఠిత్వా మణీవ, రోద
సీవ, జంపతీవ, దంపతీవేత్యుదాహృతం తచ్చ మునిత్రయానుక్తత్వాదప్ర
మాణమితి కైయటాదయః, ఏవం స్థితే "మణీవోష్ట్రస్య లమ్బేతే ప్రియా
వత్సతరౌ మమ" ఇతి భారతప్రయోగం సమర్థయన్తే । * ఇవార్థ ఇతి *
* వశబ్ద ఇతి * "వం ప్రచేతసి జానీయాదివార్థే తు తదవ్యయమితి మేదినీ"
"వ వా యథా తథా చైవైవం సామ్య ఇత్యమరః" "కాదమ్బఖణ్డితదలాని వ పఙ్క
జాని" ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాచ్చేతి భావః । * అదసో మాత్ * ఇహ
ఏకారో నానువర్తతే, అసమ్భవాదిత్యభిప్రేత్యాహ * ఈదూతావితి * అద

సః కిమ్? శమ్యత్ర, వామ్యత్ర, ననూకారానువృత్తిర్వ్యర్థా స్త్రియాథలేవా
అమూ ఆసాతే ఇత్యత్ర పూర్వేణైవసిద్ధేః, ముత్వస్యాసిద్ధత్వేప్యేకారాన్త
త్వాదత ఆహ * రామకృష్ణావితి * పుంసిపూర్వేణనసిధ్యత్యౌకారాన్తత్వా
దితి భావః । అదసోమాదితి సూత్రం ప్రతి ముత్వమీత్వఞ్చ నాసిద్ధమ్, ఆ
రమ్భసామర్థ్యాత్ । * అముకేత్రేతి * స్త్రీలిఙ్గద్వివచనస్యతు పూర్వ
సూత్రేణ ప్రగృహ్యత్వే ప్రకృతిభావ ఏవ, అముకే అత్ర । * ఏకారోప్య
నువర్తత ఇతి * తథాచఏకారాననువృత్తి తాత్పర్యగ్రాహఫలకం మాగ్రహ
ణమితిభావః । * శే * ఛాన్దసమపీదం సందర్భశుద్ధ్యర్థముక్తమిత్యాహుః ।
* అస్మే ఇతి * అస్మభ్యమిత్యర్థః, సుపాం సులుగితి భ్యసశ్శే ఆదేశః, శేషే
లోపః । * నిపాత ఏకాజనాఙ్ * నిపాతః కిమ్? అతతేర్డః, అః, హే-అ-
ఆగచ్ఛ, హే ఆగచ్ఛ, అత్ర ప్రగృహ్యసంజ్ఞామాభూత్ ; ఏకగ్రహణా
భావే యేనవిధిరితి సూత్రాత్తదన్తలాభే ప్రేదమిత్యత్ర స్యాదత ఉక్తమ్ ।
* ఏకేతి * ఏకాజితి నబహువ్రీహిరుక్తాతిప్రసఙ్గతాదవస్థ్యాత్ , అతః పూ
ర్వకాలైకేతి కర్మధారయ ఏవ ; నను నిపాతో అజనాజిత్యుక్తే హలన్తస్యస
త్యపి ప్రగృహ్యత్వే ప్రయోజనాభావాదజన్తే ప్రాప్తే - అజ్గ్రహణసా
మర్థ్యాదజ్రూపస్యైవ నిపాతస్యప్రగృహ్యత్వసిద్ధేః కిమేకగ్రహణేన ; నచపు
రోస్తీత్యాదౌ హలన్తస్య సంజ్ఞాయాం సత్యాం ప్రకృతిభావాదతో రోరితి
రోరుత్వం నస్యాదతోఽజ్గ్రహణసామర్థ్యముపక్షీణమిత్యేకగ్రహణమావ
శ్యకమితివాచ్యమ్ , ప్రగృహ్యసంజ్ఞాం ప్రతి రుత్వస్యాసిద్ధతయా రేఫాన్త
స్యైతస్య ప్రగృహ్యసంజ్ఞాభావేన దోషాప్రసక్తేః ; నచసాన్తస్య కృతా
ప్రగృహ్యసంజ్ఞా ఏకదేశవికృతన్యాయేన రేఫాన్తస్యాపి స్యాదేవేతి ప్రకృ
తిభావాదుత్వాభావ ప్రసఙ్గస్తదవస్థ ఇతివాచ్యమ్, ప్రగృహ్యతాం ప్రతీ
వ ప్రకృతిభావం ప్రత్యపి రుత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ప్రకృతిభావాప్రవృత్తేః ।
సకారాన్తస్యతు నకిఞ్చిదపి సిద్ధకాణ్డస్థం ప్రయోజనం ప్రాప్నోతి - య
త్ప్రకృతిభావేన వ్యావర్త్యేత ; నచాజ్గ్రహణసామర్థ్యాదజన్తస్యైవప్ర
పరాపేత్యాది నిపాతస్య ప్రగృహ్యసంజ్ఞాస్యాత్ ; నత్వజ్రూపనిపాత
స్యేతి వైపరీత్యశఙ్కానివారణార్థమేకగ్రహణమితి వాచ్యమ్, అనాజ్గ్ర
హణస్య వైయర్థ్యాపత్తేః, వ్యాహారతి మృగ ఇత్యాది నిర్దేశవిరోధాచ్చ ।

ఉక్తశఙ్కాయా అప్రవృత్తేః , కించ నిపాతోఽజనాజిత్యుక్తే ప్యనాజితి ప్రతి
షేధసామర్థ్యాన్నిపాతస్య విశేషణత్వాభ్యుపగమే తదన్తవిధ్యప్రవృత్త్యా
నిపాతరూపోయోఽచ్ సప్రగృహ్య ఇత్యర్థలాభాదజ్రూపస్యైవ నిపాత
స్య ప్రగృహ్యత్వం సిద్ధమితి నాస్త్యేవ ప్రయోజనమేకగ్రహణస్య ; నన్వే
వమపి సముదాయస్య నివృత్త్యర్థమేకగ్రహణమావశ్యకమేవ । అన్యథా
అ ఇ ఉ అ వేహీత్యత్ర ఏకాచ్ ద్విర్వచనన్యాయేన సముదాయస్యైవ సంజ్ఞా
స్యాన్నావయవానామితి చరమస్యైవ ప్రకృతభావస్స్యాన్నతు పూర్వయో
రితి చేన్న , అజిత్యేకత్వస్య వివక్షయైవ సముదాయనిరాసస్సమ్భవాత్సముదా
యసంజ్ఞయా అవయవానామననుగ్రహణే నైకాచ్ ద్విర్వచనన్యాయస్యా
ప్యప్రవృత్తేరేకస్మిన్నిపాతే సంజ్ఞావిధానసమ్భవేన నిపాతసముదాయస్య నిపా
తగ్రహణేన అగ్రహణాచ్చ । అత్రాహుర్భాష్యకారాః - అచ్ సముదాయ
గ్రహణశఙ్కానిరాసార్థమేకగ్రహణం కుర్వన్ జ్ఞాపయతి వర్ణగ్రహణేషు
వ్యక్తిసంఖ్యా న వివక్ష్యతే , కింతు జాతిరేవ నిర్దిశ్యత ఇతి । తేన హలన్తాచ్చేతి
సనః కిత్త్వాద్దమ్భ ఇచ్ఛతీత్యే , ధిప్సతీత్యాదిసిద్ధమ్, హల్గ్రహణస్య వ్యక్తిపర
త్వేతు యోత్రైకస్సమీపోహల్ నకారో న తతః పరస్సన్ , యస్మాచ్చ పరస్స
న్భకారో నాసావిక్సమీప ఇతి కిత్త్వం నస్యాత్ , తతశ్చ నల్లోపో న స్యాత్ ।
వస్తుతస్త్వపృక్తసంజ్ఞాయామేకగ్రహణముక్తార్థజ్ఞాపకమిత్యాశ్రిత్య ప్ర
కృతసూత్రే ఏకాజ్గ్రహణం త్యక్తుం శక్యమ్ , అత ఏవ మనోరమాయాం మా
నాజితి పర్యుదాసాదేవాజ్రూపనిపాతే లబ్ధే నిపాతగ్రహణముత్తరార్థం
స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమిహైవ కృతమితి నిపాతగ్రహణస్యైవ ప్రయోజనముక్త
మ్ , నత్వేకాజ్గ్రహణస్య , అత్ర నవ్యాః యముక్తం మనోరమాయాం మానా
జితి పర్యుదాసాదిత్యాది తచ్చిన్త్యమ్, ఓత్సూత్రే భాష్యకారైః ప్రసజ్యప్ర
తిషేధస్యైవాఙ్గీకృతత్వాత్ ; నచ లక్ష్యభేదాభావాత్ప్రౌఢివాదమాత్రం
భాష్యమితి వాచ్యమ్ । అస్మాదేవ భాష్యవచనాల్లక్ష్యభేదోఽప్యస్తీతి సువచ
త్వాత్ ; తథాహి ; అత తేర్డః అః అకారో వాసుదేవస్స్యాదితి వచనాద్ధ్రీ
శబ్దో వా, అనేన అశబ్దేన సహ ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోరిత్యాఙోఽవ్యయీభా
వే సవర్ణదీర్ఘేఽవ్యయీభావశ్చేతి నపుంసకత్వాద్ధ్రస్వత్వే సోఽమ్యమి
పూర్వశ్చ కృతేఽమితి రూపం భాష్యకృత్సంమతమ్ ; తథా ఇణోఽగిస్థాయా

మితః వేఈస్తువిస్తాయాం సంప్రసారణె ఉతః, అంఇతః=ఏతః । అంఉతః=ఓతః, ఇత్యాసముద్రక్షితీతివత్సమా సేరూపంచ తత్సమ్మతమ్ । తత్రపర్యుదాససక్షే అమిపూర్వో గుణశ్చనసిధ్యతి, అశబ్దస్యాజ్భిన్నత్వాత్, స్థానివద్భావేన నిపాతత్వాచ్చ, ప్రగృహ్యత్వాత్ । ప్రసజ్యప్రతిషేధాశ్రయేతు సిధ్యతి, తస్యాజ్త్వేన ప్రగృహ్యత్వనిషేధాత్; నచైతాదృశప్రయోగోఽప్రామాణికఇతి వక్తుయుక్తమ్, ప్రకృతభాష్యస్యైవ ప్రమాణత్వాత్; అన్యథాహి. భాష్యకారేష్టితమాత్రావలమ్బనేన తత్రతత్రప్రాచాం గ్రన్థానామధిక్షేపాయ భవతాం ప్రవృత్తయోవ్యాహన్యేరన్నిత్యాహుః । * అ ప్యర్థఇతి * ప్రతిషేధపక్షేతు ప్రగృహ్యాః స్యాదిత్యేతవుత్తరమిదం ద్రష్టవ్యమ్ , వర్జ్యతఇతి వర్జః, వృజేర్ణ్యన్తాత్కర్మణిఘఞ్ వర్జనీయఇత్యర్థః । అజ్ఞానభవతీతి యావత్ । * అ ఏవమితి * పూర్వప్రక్రాన్త వాక్యార్థస్య అన్యథాత్వద్యోతకో యమాకారః । పూర్వమిత్థంనామంస్థాః, ఇదానీం త్వేవం మన్యసఇత్యర్థః । * ఆఏవంకిలేతి * స్మరణద్యోతకో యమాకారః । * వాక్యస్మరణయోరిత్యాది * అత్రాయమాశయః । * ఈషదర్థే క్రియాయోగేమర్యాదాభివిధౌచయః * ఏతమాతఙ్ఙితంవిద్యాద్వాక్యస్మరణయోరఙిదితి భాష్యస్యాఙిల్లక్షణఏవతాత్పర్యంలాఘవాత్ । అన్యస్యఙిత్వంత్వర్థసిద్ధమ్ , ఈషదర్థఇత్యాదిస్త్వేకదేశానువాదః । ఏవంచ అభ్ర ఆ-అపఇత్యత్ర సప్తమ్యర్థవృత్తేరిహ్యాకారస్య ఙిత్వాదాఙోఽనునాసికశ్ఛన్దసీతిప్రవర్తతఇతి । * ఓత్ * నిపాతఇతికిమ్? దేవోఽపి । వాయవాయాహి । * సంబుద్ధౌ * ఋషిర్వేదః, తమృష్ణుపిణత్యాకౌ తథాదర్శనాదిత్యభిప్రేత్యాహ * అవైదికఇతి * సమ్బుద్ధౌకిమ్? అహోఇతి । అత్రపరత్వాద్వికల్పోమాభూత్; నచఓదితిసూత్రస్య నిరవకాశత్వం శఙ్క్యమ్, అహో ఈశఇత్యాదౌ తస్య సావకాశత్వాత్ । ఇతావితికిమ్? పటోఽత్ర । అనార్షేకిమ్? బ్రహ్మబన్ధవిత్యబ్రవీత్ । * ఉఞః * నిపాతఃకాజనాజితి నిత్యంప్రాప్తే విభాషేయం శాకల్యస్యేతౌ ప్రగృహ్యమితి చానువర్తతే, తదాహ * ఇతౌవాప్రాగుక్తమితి * ఇహ ఉఞ ఊఁఇత్యేకమేవసూత్రం యోగవిభాగేనవ్యాఖ్యాతమ్, ఏకసూత్రత్వేతు ఉఞఇతౌ ఊఁశాకల్యస్యేత్యర్థాత్ ఊఁఇత్యేకమేవరూపం శాకల్యమతేసిధ్యతి । అన్యేషాంతుమతే నిత్యం ప్రగృహ్యఇతి ఉఇతీత్యేవరూపం సిధ్యతి ।

వితీతిరూపం తు న సిధ్యత్యేవేతి జ్ఞేయమ్ । * ఊఁ * అనునాసిక ఇతి * తేనాస్మిన్పరే యరోఽనునాసిక ఇతి వికల్పః । యదేతన్మూఇతి పఠసి యిదేతదూఇతి వాతద్దీర్ఘం మిత్యాది, ఏతదర్థమేవాత్రానునాసికగ్రహణమ్, అన్యథా యరోఽణమ్యనునాసికో వేత్యేవావక్ష్యత్ । యరోఽణమి ఇమ్యేవేత్యేవావక్ష్యదిత్యుక్తౌ తు యథాసఙ్ఖ్యప్రవృత్త్యా అస్మయం తన్నేత్యాదిసిద్ధావపి చిన్మయం ఏతన్మురారిరితి న సిధ్యేత్ । కృష్ణైజన్తః, జముణ్ణిత్యమిత్యాది నిర్దేశాశ్రయణే తు ప్రతిపత్తిగౌరవమ్ । వస్తుతస్తు యరోఽనునాసికే ఇమ్యేవేత్యేవ సూత్రయితుం యుక్తమిత్యాహుః । ప్రగృహ్యమిత్యనువర్తనాదాహ । * ప్రగృహ్యశ్చేతి * నను దీర్ఘోచ్చారణ సామర్థ్యాదేవ ప్రకృతిభావసిద్ధౌ కిమనేన ప్రగృహ్యత్వేనేతి చేదత్రాహుః । ప్రగృహ్యే ప్రగృహ్యయోర్ద్వయో రపి ఉఞో రాదేశాపత్తౌ ప్రగృహ్యదేశే ప్రకృతిభావాదిష్టసిద్ధావప్యప్రగృహ్యదేశస్యానునాసికో వకారస్స్యాత్ । తద్వారణాయ ప్రగృహ్యత్వాశ్రయణమితి । ఆదేశస్యాస్య స్థానివత్త్వేనోఞ్త్వాదుఞ ఇతి ప్రగృహ్యత్వవికల్పే ప్రాప్తే నిత్యార్థం తదాశ్రయణమిత్యన్యే । యదితు ప్రగృహ్యమిత్యస్య స్థానివిశేషణత్వం స్వీకృత్య ప్రగృహ్యస్యోఞ ఊఁ ఇత్యయమాదేశ ఇతి వ్యాఖ్యాయతే । తదా దీర్ఘానునాసికోక్తివత్ప్రగృహ్యశ్చేత్యుక్తిరపి స్వరూపకథనమేవేతి బోధ్యమ్ । ఊఁ ఇత్యత్ర యది శాకల్యస్యేతి నాపేక్ష్యతే తదా ప్రగృహ్యస్యోఞో నిత్యమాదేశస్స్యాత్, తతశ్చ వితి ఊఁ ఇత్యేతే ద్వే రూపే స్యాతామ్, తస్మాచ్ఛాకల్యగ్రహణానువృత్త్యా దేశవికల్పసిద్ధౌ త్రీణి రూపాణి సిధ్యన్తీతి కైయటస్తదాహ * అయమాదేశో వా స్యాదితి * వస్యాసిద్ధత్వాదితి * అత ఏవేదం వత్వం త్రిపాద్యాం విధీయతే, ప్రకృతిభావమాత్ర బాధనార్థత్వే హి ఇకోయణిత్యనన్తరం మయ ఉఞో వేత్యేవావక్ష్యత్, యణఞ్చానువర్తయిష్యత్ । * ఈదూతౌ చ * ఈదూతావితి కిమ్? ప్రియస్సూర్యే ప్రియోఽగ్నా భవాతి । అగ్నిశబ్దాత్పరస్యాస్సప్తమ్యాస్సుపాంసులుగిత్యాది నాడాదేశః పదకాలే ప్రగృహ్యేషు ఇతిశబ్దప్రయోగస్య నియమితత్వేన ఇహాపి పదకాలే ఇతిశబ్దప్రయోగప్రసఙ్గః స చానిష్ట ఇతి బోధ్యమ్, సప్తమీగ్రహణం కిమ్? ధీతీ, మతీ, సుష్టుతీ, ధీత్యా, మత్యా, సుష్టుత్యా ఇతి ప్రాప్తే తృతీయైకవచనస్య పూర్వసవర్ణ ఈకారః ।

తతోఽకస్సవర్ణే దీర్ఘ ఇత్యేకాదేశః, నత్విహ సుపాం సులుగితి లుక్, హ్ర
స్వశ్రవణాపత్తేః । * సోమో గౌరీ ఇతి * వాతప్రమీ అత్ర యయీ ఆసక్త
ఇత్యాద్యుదాహరణే సత్యప్యాకారాన్తస్య లౌకికోదాహరణాభావాదు
భయోరపి వేద ఏవోదాహరణముక్తమ్ । * మామకీ తనూ ఇతి * యద్యప్య
త్ర సంహితాయాం ప్రగృహ్యప్రయోజనం నాస్తి, తథాపి మామకీ
ఇతి, తనూ ఇతీతి పదకాలే తదస్త్యేవ, స్వాయాం తనూ ఋత్వ్యే నాధమానా
మిత్యత్ర సంహితాదావప్యస్తి, తథాపి ఋత్వ్యక ఇతి పాక్షిక ప్రకృతిభావే
నాప్యేతత్సిద్ధం, ఛన్దసి రూపాన్తరస్యాపాదయితుమశక్యత్వాదితి బోధ్యమ్।
* సప్తమ్యా లుగితి * యది ధీత్యాదావివ విభక్తేః పూర్వసవర్ణే కృతే సవర్ణ
దీర్ఘ ఏకాదేశ ఇతి వ్యాఖ్యాయేత తదా ఏకాదేశం బాధిత్వా పరత్వాదాఙ్గ
త్వాచ్చాణ్ణద్యా ఇత్యాట్, జే రామ్ చ స్యాదితి భావః । * అర్థగ్రహణం కిమి
తి * వాప్యశ్వ ఇత్యాదావపి సప్తమ్యర్థోఽస్త్యేవ, నాఽర్థోఽర్థగ్రహణే నేతి
ప్రశ్నః।*అర్థాన్తరోపసఙ్క్రాన్త ఇతి* వాప్యశ్వ ఇత్యత్ర యో వాపీశబ్దస్స
తు వాప్యధికరణకద్రవ్యే ఉపసఙ్క్రాన్తః, సోమో గౌరీ ఇత్యత్ర గౌరీశబ్ద
స్తు సప్తమ్యర్థమాత్రే పర్యవసన్నః, నతు తదధికరణకద్రవ్యే వృత్త్యభావా
దితి భేదః । * అణోఽప్రగృహ్యస్య * అణ ఇతి కిమ్? కర్తృ, హర్తృ । * అచ
స్సన్ధిరితి * కుత్వా[illegible]చాత్ర న కృతం స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమ్ । అత ఏవాను
స్వారస్యాపచ్ఛావేతి నిర్దేశోఽప్యుపపన్నః *

ఇతి స్వరసన్ధిః

* స్తోశ్చునా * స్తోరితి సమాహారద్వన్ద్వః సౌత్రం పుంస్త్వమ్, ఏవం
శ్చుష్టురిత్యపి బోధ్యమ్ । * శ్చునేతి * సహయుక్త ఇతి సూత్రే వినాపిత
ద్యోగం తృతీయేతి వక్ష్యమాణత్వాత్తృతీయా, యోగ ఇతి ఏతదధ్యాహారల
భ్యమ్, అత్ర స్థానాదేశయోర్యథాసంఖ్యం, నిమిత్తకార్యిణోస్తు న, శాదితి
జ్ఞాపకాత్, యథాసఙ్ఖ్యసూత్రమిహ నోపన్యస్తం స్థానేన్తరతమ ఇత్య
నేనాపీష్టసిద్ధేర్నాఽత్యన్తావశ్యకత్వాత్ । * హరిశ్శేత ఇతి * వాశరీతి పా
క్షికత్వాద్విసర్జనీయస్య సః, తస్య శేన యోగే శః, చవర్గయోగే రామశ్చి
నోతి, తవర్గస్య తు చవర్గయోగే సచ్చిదిత్యాది, శేన యోగే తు తచ్ఛివ ఇ
త్యాద్యుదాహర్తవ్యమ్ । * శాత్ * నేతి తోరితి చానువర్తతే, తదాహ * త

వర్గస్యేత్యాది* జశ్త్వమిత్యాది వ్యాఖ్యాతృ నిర్దేశే నిస్సన్దిగ్ధత్వ బోధనాయ ప్రశ్చేతి షత్వం జశ్త్వంచనకృతమ్, తథాశ్చుత్వమపి నకృతమితిపరిహార సమ్భవాత్। వర్గాన్త్యమేవ ఉదాహరతి।* విశ్నఃప్రశ్న ఇతి* విచ్ఛగతౌ, ప్రచ్ఛజ్ఞీప్సాయామ్, యజయాచేత్యాదినానఙ్, ఛ్వోఃశూడితి ఛస్య శత్వం, నఙోఙిత్వాద్గుణాభావః। ప్రఛేస్తుప్రశ్నే చాసన్నకాలఇతి నిర్దేశాత్సంప్రసారణాభావః, నను ఞమఙణనానాం నాసికాస్థానాధిక్యాద్వర్గేష్వాద్యైశ్చతుర్భిస్సహ తుల్యస్థానత్వాభావేన సావర్ణ్యాభావాత్, స్తోశ్చునేతి తుశబ్దేన నకారో నగృహ్యతే, కింతు స్వవర్గాద్యాశ్చత్వార ఏవేతి, విశ్నఃప్రశ్నః ఇత్యత్రశ్చుత్వాప్రసక్త్యా కిమనేన నిషేధేనేతిచేత్, అత్రాహుః శాదితి నిషేధాల్లిఙ్గాదేవ తుల్యాస్యప్రయత్నమిత్యత్రాస్యగ్రహణేన నాసికాస్థానభిన్నం తాల్వాదిస్థానం గృహ్యతే తత్స్థానస్తు తుల్యమేవేతి తుశబ్దేన పఞ్చమస్యాపిగ్రహణాత్, శ్చుత్వప్రసక్తౌ నిషేధోయమావశ్యకః, ఏవంచ తోర్లీతి తుశబ్దేన నకారస్యాపి గ్రహణాద్విద్వాంల్లిఖతీత్యాది సిద్ధ్యతి; నచ నిమిత్తకార్యిణోర్యథాసఙ్ఖ్య నిరాసజ్ఞాపకమిత్యుక్తత్వాత్తేనైవ చార్థవత్త్వే కథముక్తార్థజ్ఞాపకం భవేదితి వాచ్యమ్, తుశబ్దేన నకారగ్రహణే సిద్ధేహి యథాసఙ్ఖ్య నివృత్తిరనేన జ్ఞాపనీయేత్యుభయజ్ఞాపనే బాధకాభావాత్; నాపి తుల్యాస్యమిత్యత్ర యత్కిఞ్చిత్స్థానతులత్వవివక్షాయాం వర్గేషు పఞ్చాపివర్ణాః పరస్పరం సవర్ణాభవేయురిత్యుక్తోదాహరణే శ్చుత్వప్రసక్తౌ శాదిత్యారమ్భ ఆవశ్యక ఇత్యేతజ్జ్ఞాపకాశ్రయణం కిమర్థమితివాచ్యమ్, తథాహిసతి ఞమఙణనానాం పరస్పర సావర్ణ్యాపత్త్యాత్త్వం నయసీత్యాదౌ అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః, వాపదాన్తస్యేత్యనుస్వారస్యఞాదయోపిస్యుః, తాల్వాది స్థానసామ్యాభావేఽపి నాసికారూపస్య యత్కిఞ్చిత్స్థానస్య తుల్యత్వాత్; నాపి తుల్యాస్యత్వమన్యూనానస్యత్వమితివ్యాఖ్యాయాం ఞాదీనాం పరస్పర సావర్ణ్యం నభవేత్, తేషాం నాసికాస్థాన సామ్యేఽపి తాల్వాదిస్థాన సామ్యాభావేనన్యూనస్థానకత్వాత్, తతశ్చ త్వంనయసీత్యాదిషు నాతిప్రసఙ్గః, స్వవర్గాద్యైస్సహతు ఞాదీనాం సావర్ణ్యం స్యాదేవ నాసికాస్థానాధిక్యేఽపి తద

న్యూనస్థానకత్వాత్తేషామితి విద్వాఁల్లిఖతీత్యాదీష్టం సిధ్యతి, వర్గాద్యానాం తు నాసికాస్థానాభావేన న్యూనస్థానకత్వాత్పఞ్చమేన సావర్ణ్యాభావే౽పి నక్షతిరితి జ్ఞాపకాశ్రయణం వినైవేష్టసిద్ధిరితివాచ్యమ్, హేగౌరి ఏహీత్యాదౌసవర్ణదీర్ఘాపత్తేః, ఇకో౽సవర్ణ ఇతి శాకలప్రకృతిభావానాపత్తేశ్చ, ఇకారాన్న్యూనస్థానకత్వేన తత్సవర్ణత్వాదేకారస్య “స్వరాణామూష్మణాంచైవవివృతం కరణంస్మృతమ్। తేభ్యో౽పి వివృతావేఙౌతాభ్యామైచౌతతో౽పిచ” ఇతివచనాత్ప్రయత్నభేదేన సావర్ణ్యాభావమభ్యుపగమ్యోక్తానిష్టవారణే౽పి తద్వస్తు తద్వస్త్రమిత్యత్ర తోర్లీతి పరసవర్ణవిధినా దకారస్యవకారాపత్తేః, వకారస్యోష్ఠస్థానాధిక్యే౽పి దన్తస్థానసామ్యేన లకారాన్న్యూనస్థానకత్వాత్, యదితు వకారస్య దన్తోష్ఠమితి సమాహారనిర్దేశాదోష్ఠస్థానదన్తస్థానభిన్నమేవ దన్తోష్ఠస్థానమితి వకారస్యలకారసావర్ణ్యాభావాత్తద్వస్త్విత్యాదౌ నాతిప్రసఙ్గ ఇతి బ్రూషే తర్హి లుగ్వాదుహేత్యాదినా దన్త్యేతఙివిధీయమానో౽యఃక్సస్యలుక్, సఅదుహ్వహీత్యత్రనస్యాత్, కింత్వదుగ్ధేత్యాదావేవస్యాత్, తథాపిపూర్తః, పిపురతీత్యాదౌవిధీయమానముదోష్ఠ్యపూర్వస్యేత్యుత్వం సుస్వూర్షతీత్యాదౌనస్యాత్, ఉక్తరీత్యావకారస్యోష్ఠ్యత్వాభావాత్, నచవస్యోష్ఠ్యత్వేదన్త్యత్వేచసతిసేక్సృపితి షోపదేశలక్షణేస్విదాదీనాం పృథగ్గ్రహణంవ్యర్థంస్యాత్, తేషామపి దన్త్యాన్తసాదిత్వాదితి భ్రమితవ్యమ్, దన్త్యఃకేవలదన్త్యః, నతుదన్తోష్ఠజో౽పీత్యాదేర్మూలఏవ వక్ష్యమాణత్వాత్ “యేతుపాణినీయశిక్షాయాం యమానుస్వారయోరేవ నాసికాస్థానత్వకథనాదన్యేషాంస్థానం నాసికానభవతి కింత్వనునాసికత్వం గుణఏవ నాసికావ్యాపారేణోచ్చార్యమాణత్వమాత్రేణ నాసికాస్థానత్వకథనే త్వకారాదీనామప్యుక్తరీత్యానాసికాస్థానమితిస్థాననిరూపణే తేషాం తదకథనాత్ న్యూనతేత్యాదివదన్తి” తేషామత్రోక్తజ్ఞాపకాశ్రయణం వినైవేష్టసిద్ధిః “అన్యే త్వకారాదీనాం నాసికయా సర్వదానుచ్చారణాదనునాసికత్వం గుణః, సత్వేనివిశతే౽పైతీత్యాది లక్షణలక్షితత్వాత్, ఙమఙణనానాం త్వనునాసికత్వం నాపైతి, సర్వదైవతథోచ్చారణాదితి, నగుణఃకిన్తుయమానుస్వారయోరివస్థానమేవనాసికేతిస్థాననిరూపణే ఙమఙణనానాం నాసికాచేత్యు

క్తం, నత్వకారాదీనాం నాసికా చేతి'' "యత్తూక్తం తుల్యాస్యత్వమన్యా నాస్యత్వమితి వ్యాఖ్యాయాం తదవ్యాప్తిస్త్యాదౌ తోర్లీతి దకారస్య వకారప్రసఙ్గ ఇతి'' తదాపాతతః, తోర్లీత్యత్ర లకారద్వయనిర్దేశ ఇతి స్వీకృత్య లకారరూపే లకారే పరసవర్ణ ఇతి వ్యాఖ్యాయాముక్తదోషాప్రసక్తేరిత్యాహుః। * ష్టునాష్టుః * ఇహాపి కార్యనిమిత్తయోర్యథాసఙ్ఖ్యం న, తోష్షీతి జ్ఞాపకాత్, సర్పిష్టమమితి ప్రాప్తత్వాదౌ తద్ధిత ఇతి షత్వమ్। * యరో * పదాన్తస్యేతి కిమ్? వేద్మి, స్తభ్నాతి। * స్పర్శే చరితార్థ ఇతి * ప్రసిద్ధప్రయోగాభిప్రాయేణేదముక్తమ్, కమల్ఙ్కారారిః వృక్షవ్ఁనేతేత్యాదౌ లకారవకారయోరనునాసికప్రవృత్తౌ బాధకాభావాత్, స్పర్శస్యైవేష్యత ఇతి ప్రాచో గ్రన్థానురోధేన స్పర్శభిన్నేష్వనునాసికవిధిర్న ప్రవర్తతే, అనభిధానాదితి వా యోజ్యమ్। * రేఫేన ప్రవర్తత ఇతి * యద్యపి వ్యక్తిః పదార్థ ఇతి పక్షే లక్ష్యభేదే లక్షణభేదాదస్యాం వ్యక్తౌ లక్షణస్యాచరితార్థత్వాద్రేఫేపి ప్రవృత్తిర్దుర్వారైవ, తథాపి లక్ష్యానురోధేన జాతిపక్షమాశ్రిత్యేదముక్తమ్। * దకారనిపాతనాదితి * నను యవాదిగణే కకుదిత్యేవ పఠ్యతే, న తు కకుద్మన్త ఇతి మతుబ్విశిష్టమ్, తథా చ యరోఽనునాసికోఽపుర్వారః, న చ యరోఽనునాసికప్రవృత్తౌ ఝయన్తత్వాభావేన ఝయ ఇతి మతుపో మకారస్య వత్వాప్రసక్త్యా యవాదిగణే కకుదితిపాఠో నిరర్థకస్స్యాదితి వాచ్యమ్, అనునాసికవిధేరసిద్ధత్వేన ఝయన్తత్వానపాయాద్గణే తత్పాఠస్య సార్థక్యాదితి చేదత్రాహుః, యద్యత్ర కకుద్దకారస్య నకార ఇష్టస్స్యాత్తర్హి గణే కకున్నిత్యేవ పఠేన్న తు కకుదితి, మతుప్ప్రకృతిభూత కకుచ్ఛబ్దస్య నాన్తత్వనిపాతనేపి అన్యత్ర దకారాన్తప్రయోగస్య నిర్బాధత్వాత్, తస్మాద్యరోఽనునాసికోఽత్ర న ప్రవర్తత ఇతి। అన్యే త్వాహుః, యచిభం తసౌ మత్వర్థ ఇతి సంహితయా పఠేతసావితి నాతత్పూర్వం దకారం ప్రశ్లిష్య భత్వేనాప్యేతత్సమాధాతుం శక్యమ్, తసావితి ద్వివచననిర్దేశస్తు దతయోస్సమాహారద్వన్ద్వం కృత్వా ఇతరేతరయోగద్వన్ద్వే కృతే సముపపద్యత ఇతి। * ఉదఃస్థా * అనుస్వారస్య యయీత్యత్ర సమస్తమపి సవర్ణగ్రహణమిహ నిష్కృష్య సమ్బధ్యతే। ఏకదేశే స్వరితత్వప్రతిజ్ఞానాదిత్యభిప్రేత్యాహ * పూర్వసవర్ణస్స్యాదితి * శశ్ఛోఽటి *

ఇహపదాన్తాదిత్యనువర్త్య పదాన్తాజ్ఝయ ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్, తేనేహన, మధ్వశ్చ్యోతన్త్యభితో విరప్స్యమ్, విపూర్వాద్రపేరౌణాదికః శః * ఛత్వమమీతి * శశ్ఛోటీతి సూత్రం శశ్ఛోఽమీతి పఠనీయమిత్యర్థః। * తచ్ఛ్లోకేనేతి * తచ్ఛ్మశ్రుణేత్యాద్యప్యుదాహర్తవ్యమ్। * మోనుస్వారః * హలీత్యనువర్తతే పదస్యేతి చ తదాహ * మాన్తస్యేత్యాది * హలి కిమ్? త్వమత్ర, కిమత్ర, * నశ్చాపదాన్తస్య * అపదాన్తస్య కిమ్? రాజన్పాహి * ఆక్రంస్యత ఇతి * ఆఙ్ఉద్గమన ఇతి తఙ్, స్నుక్రమోరితి నేట్। * అనుస్వారస్య * అత్ర యయీతి స్పష్టార్థమ్, అచి పరే అనుస్వారాభావాత్, శలి తు పరసవర్ణోఽనుస్వారాన్తరతమో న సమ్భవతీతి కుణ్డం రథేనేత్యత్రైవ దంశనమిత్యాదావపి పరసవర్ణవిధ్యప్రవృత్తేః, అత్ర వదన్తి, ఈషద్వివృతమూష్మణాం, వివృతం స్వరాణామితి భాష్యమతే యయీత్యస్యాపార్థకత్వమ్, సూత్రకారమతే తదావశ్యకమేవ, అన్యథా దంశనమిత్యాదావనుస్వారాన్తరతమః పరసవర్ణోఽనునాసిక ఈకారః స్యాత్, ఈకారశకారయోస్తన్మతే సావర్ణ్యస్య సత్త్వాత్, తథా కుండం శేతే ఇత్యాదావనుస్వారస్య వాపదాన్తస్యేతి స్యాదితి। * అఙ్కిత ఇతి * అఙ్కపదే లక్షణే చేతి చురాదిణ్యన్తాత్ క్తః, నిష్ఠాయాం సేటీతి ణిలోపః పరసవర్ణేన ఙః, అకి లక్షణ ఇత్యస్మాద్వా క్తః, నుమ్యనుస్వారే పరసవర్ణేన ఙః। * అఞ్చిత ఇతి * అఞ్చేః పూజాయామితి నిష్ఠాయామిట్, నాఞ్చేరితి నలోపనిషేధః। * కుణ్ఠిత ఇతి * కుఠి ప్రతిఘాతే క్తః, నుమోనుస్వారే పరసవర్ణేన ణః। * శాన్త ఇతి * శమ ఉపశమే క్తః వా దాన్తశాన్తేతి నిపాతనాదిడభావః, అనునాసికస్య క్వీతి దీర్ఘః, మస్యానుస్వారే పరసవర్ణేన నకారః। * గుమ్ఫిత ఇతి * గుఫ గ్రన్థే క్తః మస్యానుస్వారే పరసవర్ణేన మః। * మో రాజి సమః క్వౌ * రాజీతి కిమ్? సమ్వృత్। సమ ఇతి కిమ్? ఇదంరాట్, క్వావితి కిమ్? సంరాజితుమ్, సంరాజితవ్యమ్, మకారస్య మకారవచనమనుస్వారనివృత్త్యర్థం తదాహ * మపవస్యాదితి, * సమ్రాడితి * రాజృ దీప్తౌ, సమ్పూర్వాద్రాజేః సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్, వ్రశ్చాదినా షత్వమ్, జశ్త్వచర్త్వే, * హే మపరే వా * మపర ఇతి బహువ్రీహిః, * యవలేతి * యవలాః పరా యస్మాద్యవలపరః, తస్మిన్హకారే పరే మస్య యవలా భవన్తీత్యర్థః, * యథాసంఖ్యమనుదేశః * అనుదిశ్యత

ఇత్యనుదేశః, పశ్చాదుచ్చార్యత ఇత్యర్థః, సమానామితి సఙ్ఖ్యాభేదపక్షే త
దాహ సమసఙ్ఖ్యైరితి * సమకర్మకం విధానమితి నోక్తమ్, తథాహి
సతి యత్రోద్దేశేషు సమేషు సమానాం విధానం పాఘ్రాదిషు పిబాదీనాం
ప్రియస్థిరాదిషు చ ప్రస్థాదీనాం తత్రైవ యథాక్రమం ప్రవృత్తిః స్యాత్,
ఇష్యతే త్వనువాద్యయోరపి యథాసఙ్ఖ్యతా, సమూలాకృతజీవేషు హన్
కృఞ్ గ్రహ ఇత్యత్ర యథా, సమానామితి కిమ్? లక్షణేత్థం భూతేత్యత్ర లక్ష
ణాదయశ్చత్వారోఽర్థాః, ప్రత్యయస్తు త్రయః తత్ర సర్వేషాం సర్వ
త్ర కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా యథా స్యాత్ । * నపరే * అయమపి బహువ్రీ
హిరేవ, హ ఇత్యనువర్తతే, తదాహ । * నపరే హకార ఇతి * ఙ్ణోః * చ
యో ద్వితీయా ఇతి * ఏతచ్చ నాదిన్యాక్రోశ ఇతి సూత్రే భాష్యే స్థితమ్,
అతఏవ మనోరమాయాం డస్సీతిసూత్రే తు ఙిఃస్యచ్యవనేన చయో ద్వితీ
యా ఇతి పక్షే థకారాపత్తిరుక్తా, యది తు ఙ్ణోరితి సూత్రస్థం స్యాత్తర్హి టు
తుడేవ సువచం స్యాత్, తుడోఽసిద్ధత్వేన చయో ద్వితీయా ఇత్యస్యాప్రవృ
త్తేః । * పౌష్కరసాదేరితి * పుష్కరే తీర్థవిశేషే సీదతీతి పుష్కరసత్, త
స్యాపత్యం పౌష్కరసాదిరాచార్యః, బాహ్వాదిత్వాదిఞ్, అనుశతికాదిత్వా
దుభయపదవృద్ధిః । * డస్సి ధుట్ * ఉభయనిర్దేశే పఞ్చమీనిర్దేశో బలీ
యాన్ పరత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ । * సస్యేతి * సీతి సప్తమీనిర్దేశస్తు లాఘవా
ర్థః * షట్సన్త ఇతి * ధుటశ్చర్త్వేన తకారః, చయో ద్వితీయా ఇతి తస్య థో
న, చర్త్వస్యాసిద్ధత్వాత్, అతఏవ ధుడభావే షట్సన్త ఇత్యత్ర టస్య ఠో న భ
వతి, నన్వేవమపి డస్సి ధుగితి ధుగేవ విధీయతామ్, డకారస్య సకారే పరే ధు
గితి వ్యాఖ్యానసమ్భవాత్ ఆగమేన ధుటః పరాదిత్వాభ్యుపగమేన, నైవ
మ్, పూర్వాన్తత్వే తు నపదాన్తాట్టోరితి నిషేధాప్రవృత్త్యా ధకారస్య
ష్టుత్వప్రసఙ్గాత్ । అతఏవ వక్ష్యమాణస్తుగిహైవ న కృతః, ఙస్య తుకి ష్టు
త్వే తస్యాసిద్ధత్వేన చయో ద్వితీయా ఇత్యస్యాపి ప్రసఙ్గాచ్చ, ఇహ ధుడ్వి
కల్పేన రూపద్వయే సతి టకారనకారవిసర్గాణాం ద్విత్వవికల్పాత్, షో
డశ రూపాణి, ఖయః శర ఇతి సస్య ద్విత్వే ద్వాత్రింశత్ । శరోఽచీతి నిషేధోఽత్ర
న ప్రవర్తతే, తస్య సౌత్రద్విత్వమాత్రవిషయస్యోక్తత్వాత్ । నచ చర్త్వ
స్యాసిద్ధత్వాత్ ఖయః పరత్వమేవ నాస్తీతి శఙ్క్యమ్, పూర్వత్రాసిద్ధీయ

మిద్విత్వ ఇత్యుక్తేః । * శితుక్ * శీతి సప్తమీ, పూర్వత్రకృతార్థతయా
నఙితి పఞ్చమ్యాః షష్ఠీం కల్పయతీత్యాహ । * నస్యేతి * చలోప ఇతి * ఝరో
ఝరీత్యత్ర సవర్ణగ్రహణసామర్థ్యాద్యథాసఙ్ఖ్యం న ప్రవర్తత ఇతి భావః । *
సఞ్ఛంభురితి * ఇహ శ్చుత్వతుకోరసిద్ధత్వమాశ్రిత్య నశ్ఛవ్యప్రశానితి
రుత్వం నాశఙ్క్యమ్, ఛత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ । * చతుష్టయమితి * అత్ర
తుకశ్చుత్వే చయో ద్వితీయా ఇతి పక్షే చస్య ఛత్వే శస్యాపి ఛత్వవికల్పా
త్, సఞ్ఛ్ ఛమ్భుః, సఞ్ఛ్ శమ్భురితి రూపద్వయవృద్ధిర్బోధ్యా, న చ శ
స్య ఛత్వపక్షే శర్పరత్వాభావాచ్చయో ద్వితీయా ఇతి పక్షే చస్య ఛో నేతి
శఙ్క్యమ్, శశ్ఛోటీతి ఛత్వస్యాసిద్ధత్వాదిత్యాహుః । * ఙమో హ్రస్వా
త్ * ఙమ్ప్రత్యాహారస్సంజ్ఞాయాంచ కృతం టిత్వం సామర్థ్యాత్సంజ్ఞిభి
స్సమ్బధ్యతే, తేన యథాసఙ్ఖ్యం ఙుట్ ణుట్ నుటః ప్రవర్తన్తే, నిత్యగ్రహ
ణం విస్పష్టార్థమ్, హ్రస్వాత్పర ఇతి మయ ఉఞో వో వేతి చ వికల్పద్వయస్యమ
ధ్యే పాఠాదేవ నిత్యత్వలాభాత్ , నన్విహ నిత్యగ్రహణాభావే హ్రస్వాత్ప
రే వేతి వా గ్రహణముత్తరసూత్రేషు పఞ్చస్వనువర్తతే న వేతి శఙ్కా స్యా
దితి చేత్సత్యమ్ , అత ఏవ విస్పష్టార్థమిత్యుక్తం న తు వ్యర్థమితి । * తస్మాత్ప
రస్యాచ ఇతి * నను ఙమ ఇత్యస్య షష్ఠ్యన్తతామాశ్రిత్యాచి పరే పూర్వస్య
ఙమ ఏవ విధీయతాం కో దోష ఇతి చేన్నైవమ్, తథా సతి ఙమన్తస్య పదస్య
పూర్వావయవస్స్యాదిత్యనిష్టం ప్రసజ్యేత, పదస్య యో ఙమ్ తస్యేతి వై
యధికరణ్యేన వ్యాఖ్యాయామపి కుర్వన్నాస్త ఇత్యత్ర ణత్వం ప్రసజ్యేత,
పదాన్తస్యేతి నిషేధస్యాప్రవృత్తేః , యద్యపి బహిరఙ్గపరిభాషయా ఙము
ట్స్థైరసిద్ధత్వాదిష్టం సిద్ధ్యతి , తథాపి యథోద్దేశపక్షే త్రైపాదికే అన్త
రఙ్గే బహిరఙ్గపరిభాషాయా అప్రవృత్తేః ప్రసజ్యత ఏవ ణత్వమితి యథోక్త
వ్యాఖ్యానమేవ సాధ్వితి దిక్ । * సుగణ్ణీశ ఇతి * ణ్యల్లోపస్థానివత్ , పూ
ర్వత్రాసిద్ధే తన్నిషేధాత్ । నను పరమదణ్డినావిత్యాదావన్తర్వర్తినీం విభ
క్త్యా పదత్వాన్నుట్స్యాదితి చేన్న , ఉత్తరపదత్వే చాపదాదివిధావితి ప్ర
త్యయలక్షణప్రతిషేధాత్ , అత ఏవ పరమవాచౌ పరమగోదుహౌ పరమ
లిహావిత్యాదౌ కుత్వఘత్వఢత్వాదీని న । ప్రాఞ్చస్తు ఉణి చ పద ఇత్యతః ప
ద ఇత్యనువర్త్య అజాదేః పదస్యేతి వ్యాఖ్యానాత్ ఙముణ్ణిత్యుక్తం తదనేన

ప్రత్యుక్తమ్ , ఇహైవనలోపం వారయితుముక్తరీతేరేవ తేనాప్యనుసృతత్వాత్ । * సమస్సుటి * యద్యపి మోనుస్వారేణసిద్ధం తథాప్యనునాసికత్వార్థం సకారత్వసిద్ధ్యర్థమిదమ్ । * అత్రానునాసికః * అయమధికారోవిధిర్వేతి పక్షద్వయమ్ , ఆద్యేఽత్రగ్రహణమనర్థకమ్ , అధికారాదేవ రుప్రకరణలాభాత్ , తుశబ్దస్త్వధికారపక్షే పరస్మాత్కార్యిణః పూర్వకార్యస్య విశేషద్యోతనార్థః , పరస్య నిత్యం రుత్వం పూర్వస్యతువానునాసిక ఇతి, విధిపక్షే వ్యర్థః, వాగ్రహణం స్పష్టార్థమ్ , అనునాసికాత్పర ఇతి జ్ఞాపకాదేవసిద్ధేః । నహివికల్పం వినానునాసికం విహాయేత్యనునాసికాభావ పక్షస్సమ్భవతి , ఇదమేవ ధ్వనయితుం వృత్తౌతువేతిశబ్దావనుక్త్వా రోః పూర్వస్యానునాసికస్స్యాదిత్యేవోక్తమ్ । * రోః పూర్వస్యేతి * ఉపలక్షణమేతల్లోపస్యాపి । అత్ర రుప్రకరణే యో విధిస్తతః పూర్వస్యేతి నిష్కృష్టార్థః, ఏవం రోః పూర్వస్మాత్పర ఇత్యస్యాపి రుప్రకరణే యో విధిస్తతః పూర్వస్మాత్ పర ఇత్యర్థో బోధ్యః । * అనునాసికాత్ * ల్యబ్లోపే పఞ్చమీత్యాహ । * అనునాసికంవిహాయేతి * అనునాసికాభావపక్ష ఇత్యర్థః , పూర్వస్యేతి ప్రకృతస్యతు విభక్తివిపరిణామేన పఞ్చమ్యన్తతేత్యభిప్రేత్యాహ । * రోః పూర్వస్మాదితి * సంసర్గవద్విప్రయోగస్యాపి విశేషావగతిహేతుత్వాత్ , అవత్సా ధేనురానీయతామిత్యత్రేవ సమ్భావితానునాసికత్వగుణకస్యైవోపస్థితత్వాదాకాఙ్క్షితత్వాచ్చావధిత్వేన సమ్బధ్యత ఇత్యభిప్రేత్యాహ, రోః పూర్వస్మాదితితు మనోరమాయామవతారితమ్, తత్తు పూర్వస్యేత్యనువర్తనం విభక్తివిపరిణామఞ్చానపేక్ష్య లౌకికన్యాయేనైవేష్టం సిధ్యతీత్యాశయేన నోక్తమిత్యాహుః । * అనుస్వారాగమ ఇతి * ఆగమత్వఞ్చ పరశబ్దేనైవ లభ్యతే, యథాపూర్వో తు తాభ్యామైజిత్యత్ర పూర్వశబ్దేనైవైచోరాగమత్వమితి భావః । * విసర్జనీ * ఖరీతి * ఏతచ్చ ఖరవసానయోరితి సూత్రాన్మణ్డూకప్లుత్యాఽనువర్తతే । * సంస్కర్తేతి * సమ్పరిభ్యామితికరోతేస్సుట్ , నన్వనుస్వారస్యానచ్త్వాత్తతః పరస్య ద్విత్వం నస్యాదేవేత్యనుస్వారపక్షే త్రిసకారం రూపం కథం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ । * అనుస్వారవిసర్గేత్యాది * అకారోపరీతి * యదిత్వికారోపరిపఠ్యేరన్ తర్హ్యపయస్సు , యశస్విత్వా

ణౌ ఇణఃపరస్యేతి షత్వంస్యాదితిభావః । * అచ్త్వాదితి * నచైవంహరిఙ్క
ర్తా, హరింస్మరేత్, రామఙ్పాతీత్యాదౌ యణాదిప్రసఙ్గః, త్రిపాదీస్థత్వేన
ఽసఙ్గాదీనామసిద్ధత్వాత్ । * అనుస్వారస్యాపిద్విత్వఇతి * అపిశబ్దాత్క
కారస్య । * వచనాన్తరేణేతి * అచోరహాభ్యామితి కృతేపియణోమయ
ఇతిభవత్యేవేతి భావః । * పుమఃఖయి * పుమ్సస్సంయోగాన్తలోపేఽవశి
ష్టభాగస్యానుకరణం, అమ్పరఇతిబహువ్రీహిః । * పర్యుదాసాదితి * ఇదు
దుపధస్యేతి షత్వవిధాయకేసూత్రఇతిభావః । * ఖ్యాఞాదేశేనేతి * చ
క్షిఙఃఖ్యాఞిత్యత్ర ఖ్యాదిరయమాదేశః, అసిద్ధకాణ్డస్థత్వానన్తరం శస్య
యోవేతిస్థితమితివక్ష్యతి, ఏవంచయత్వస్యాసిద్ధతయామ్పరత్వాభావాత్పు
మఃఖయీతిరుత్వంనేత్యర్థః । * పుంఖ్యానమితి * చక్షిఙోల్యుట్చేతిల్యు
టిఖ్యాఞాదేశః । నను ఆదేశఇహదుర్లభః, వర్జనేప్రతిషేధః, అసనయోశ్చే
తివార్తికాదితిచేత్సత్యమ్, బహుళంతణ్యన్నవధకగాత్రవిచక్షణాజిరాద్యర్థ
మితివార్తికేబహుళగ్రహణాత్సమాధేయమ్, విస్తరస్త్విహ మనోరమా
యామనుసన్ధేయః । * త్రాయస్వేతి * త్రైఙ్పాలనే లోటిశప్యాయా
దేశః । * ప్రశానితి * ప్రపూర్వాచ్ఛామ్యతేఃక్విప్యనునాసికస్యేతిదీ
ర్ఘః, మోనోధాతోరితినః, తస్యాసిద్ధత్వాన్నలోపోన । * నౄన్పే *
పకారోపర్యకారఉచ్చారణార్థః, తేననౄఃపునాతీతిసిద్ధః, ఉభయథ
ర్క్ష్విత్యతః ఉభయథేత్యనువృత్తేర్వికల్పఃఫలితఇత్యాశయేనాహ । * రుః
స్యాద్వేతి * కుప్వోఃకకపౌచ * అత్ర కుప్వోరితి రేఫస్యవిసర్గః, జిహ్వా
మూలీయస్యఖర్త్వాత్ ఖర్పరే శరీతి విసర్గస్యాస్యలోపః, జిహ్వామూలీయ
స్యశర్త్వాభావాత్, వాశరీతి విసర్గస్య విసర్గఏవవా, ఆదేశయోఃకపావుచ్చా
రణార్థౌ । * చాద్విసర్గ ఇతి * ప్రాఞ్చాతు చాద్వికల్పఇత్యుక్తం తదసత్,
ఃకఃపాభ్యాంముక్తే విసర్జనీయస్య సత్వప్రసఙ్గాత్ । * కాన్నామ్రేడితే *
కాన్కానీతివాచ్యే ఆమ్రేడితగ్రహణం యత్రద్విరుక్తిస్తత్రైవ యథా
స్యాత్, ఇహమాభూత్ , కాన్కాన్పశ్యసీతి అత్రైకఃకింశబ్దఃప్రశ్నే,
ద్వితీయఃక్షేపే, కాన్కుత్సితాన్పశ్యసీత్యర్థః, వార్తికే కాన్గ్రహణాభా
వేఽపి సత్వం సిద్ధ్యతీత్యాశయేనాహ । * యద్వేతి * సంపుమోస్తు వార్తి
కేనైవ సత్వం కస్కాదిషుసంస్కర్తా సంస్కరిష్యతి పుంస్కోకిలఃపుంస్కా

మణిత్యాది బహూనాం పాఠే గౌరవాత్ కస్కాదిషు సంపుంకానితి పఠి
త్వా సర్వమపి వార్తికం త్యక్తుమశక్యమ్, పుంస్కోకిల ఇత్యాదావిణః పర
త్వేన విసర్గస్య షత్వప్రసఙ్గాత్, కింతు కాన్గ్రహణమివ సంగ్రహణం
వార్తికే త్యక్తుం శక్యమిత్యన్యే। * కస్కాదిషుచ * అత్రసోపదాదావిత్య
తఃసఇతీణష్షఇతి సూత్రంచానువర్తతేతదాహ। * ఏష్విణఉత్తరస్యేతి * కా
తస్కుతఇతి * కుతఃకుత ఆగతఇత్యర్థే అవ్యయాత్త్యపి ప్రాప్తే గణపాఠ
సామర్థ్యాదణిత్యాహుః, అవ్యయానాం భమాత్ర ఇతి వక్ష్యమాణేనాత్ర
టిలోపః। * సర్పిష్కుణ్డికేతి * నిత్యంసమాస ఇత్యేవసిద్ధే ఇహపాఠస్య
ప్రయోజనమసమాసేవ్యపేక్షా విరహేఽపిషత్వార్థఇత్యాది వక్ష్యతి। *
సంహితాయామిత్యధికృత్యేతి * ఏతచ్చకోయణచీత్యత్రైవ వక్తవ్యమ
పిసూత్రక్రమానురోధేనాత్రోక్తమ్। * ఛేచ * ఛకారోపర్యకారఉచ్చా
రణార్థః, విదిభిదిఛిదేరితినిర్దేశాత్, తేనవిచ్ఛిన్నమిత్యాదిసిద్ధమ్। * హ్ర
స్వస్యేతి * ఏతచ్చహ్రస్వస్యపితికృతీత్యతోఽనువర్తతేతుక్చ। * సే
నాసురేతి * యదిహిఛస్య తుక్స్యాత్తర్హిఛస్య చత్వేసతిచద్వయం
స్యాత్, సంన్నిపాతపరిభాషయాచత్వాప్రవృత్తౌ ఛకారోపరిచకారః
శ్రూయేతేతిభావః। * పదాన్తాద్వా * ప్రకృతేనదీర్ఘేణ పదవిశేషణా
త్తదన్తవిధిలాభేనేష్ట సిద్ధావప్యన్తగ్రహణం పదాన్తస్యైవతుగ్యథాస్యాత్ప
దస్యమాభూదిత్యేత దర్థమ్, అన్యథా పదవిధిత్వాత్సమర్థపరిభాషోపస్థితౌ
సమర్థేషు లక్ష్మీచ్ఛాయాదిష్వేవస్యాత్, తిష్ఠతు కుమారీఛత్రం హరదే
వచ్ఛత్రేత్యత్ర నస్యాత్, అసామర్థ్యాత్, ఏవం నపదాన్తాట్టోరితిసూత్రే
పదాన్తాట్టోరితివక్తవ్యేఽన్తగ్రహణం మధుష్టోషట్సన్తస్త్రయ ఇత్యత్రాపి ష్టు
త్వనిషేధార్థమిత్యాహుః.

॥ ఇతిహల్సన్ధిః ॥

* విష్ణుస్త్రాతేతి * ప్రాతిపదికాత్స్వౌజసమౌడితి సుప్రత్యయే
తస్యరుత్వే ఖరవసానయోరితి విసర్జనీయేచకృతే విసర్జనీయస్యేతిసః
అస్యచరుత్వం నాశఙ్క్యంరుత్వం ప్రతివిసర్జనీయ సత్వస్యాసిద్ధత్వాత్।
* శర్పరేవిసర్జనీయః * శర్పరఇతిబహువ్రీహిః, అనువర్తమానశ్చఖరస్య
పదార్థః, సత్వాదేరయమపవాదః, యదితుశర్పరేనేత్యేవోచ్యేత తర్హి

ప్రకృతే సత్త్వే నిషిద్ధే కుప్వోః≍క≍పౌ స్యాతామ్, వాసః క్షౌమం, అద్భిః ప్సాతమిత్యాదౌ విసర్జనీయవచనాత్తు వికారమాత్రం బాధ్యత ఇత్యాశయేనాహ । * నత్వన్యదితి * తదేవ స్ఫుటయతి । * ఇహేతి * సోపదాదౌ * అపదాద్యోరితి * సూత్రే వ్యత్యయేనైకవచనమ్, యది తు విసర్జనీయస్య సః శర్పరే విసర్జనీయ ఇత్యత్ర మణ్డూకప్లుత్యానువర్తితో యః ≍ఖరి స ఇహాప్యనువర్త్య విశేష్యతే, అపదాదౌ ఖరీతి తదా యథాశ్రుతం సాధు, పరన్తు పునర్మణ్డూకప్లుత్యా అనువర్తనే క్లేశ ఇతి భావః, అన్యే త్వాహుః — పునర్మణ్డూకప్లుతిం వినాప్యనువర్తయితుం శక్యః, వా శరీత్యత్ర శరా ఖరం విశేష్య శర్ రూపే ఖరీతి వ్యాఖ్యానే కుప్వోరితి సూత్రే తు కుప్వోః≍ఖరీతి వ్యాఖ్యానే చ తత్త్వభావాదితి । * పయస్పాశమిత్యాది * యాప్యే పాశప్, ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్, అజ్ఞాతే కుత్సితే ఇతి కః, కామ్యచ్చేతి కామ్యచ్, పాశకల్పకకామ్యేష్వితి వృత్తిః, సమ్భవప్రదర్శనమేతత్, న తు పరిగణనం, అన్యస్యాసమ్భవాత్ । * ప్రాతః≍కల్పమితి * అధికరణశక్తిప్రధానస్యాపి ప్రాతశ్శబ్దస్యేహ వృత్తివిషయే శక్తిమత్పరత్వమ్, దోషాభూతమహః దివాభూతా రాత్రిరితివత్ । * గీః≍కామ్యతీతి * న చ సత్వనిషేధేపి ఇహ ఇణః ష ఇతి షత్వం స్యాదితి వాచ్యమ్, తత్రాపి కామ్యేరోరే వేత్యస్యానువృత్తేః, యది తు ఇణః ష ఇత్యత్రైవేదం పఠ్యేత తర్హి షత్వమాత్రప్రతిషేధేపి పూర్వేణ సత్వం స్యాత్ । * ఇణష్షః * సోపదాదావిత్యస్యాపవాదః । * పుర≍ప్రష్ఠవ్య ఇతి * పౄ పాలనపూరణయోః, భ్రాజభాసేత్యాదినా క్విప్, జసన్తతాం స్ఫుటీకర్తుం పూః≍పురావిత్యుపన్యస్తమ్ । * ఇముముపధస్య * ఇముదితి కిమ్? గీః≍కరోతి, పూః≍కరోతి, ఇహ ఇముతౌ ఉపధేయస్య సముదాయస్య తస్యావయవో యో విసర్గ ఇతి వైయ్యధికరణ్యేన సమ్బన్ధః, అప్రత్యయస్యేతి తు అప్రత్యయో యో విసర్గ ఇతి సమ్బధ్యతే, సమ్భవతి సామానాధికరణ్యే వైయధికరణ్యస్యాన్యాయ్యత్వాత్ । న చ విసర్గస్య ప్రత్యయత్వమప్రసిద్ధమితి వాచ్యమ్, అగ్నిః కరోతీత్యాదౌ స్థానివద్భావేన తత్సిద్ధేః, న చాతిదేశం ప్రతి త్రిపాద్యా అసిద్ధత్వం శంక్యమ్, అప్రత్యయస్యేతి నిషేధేనైవ సిద్ధత్వజ్ఞాపనాత్, అత ఏవ వాగ్నిరిత్యాదౌ రోః విసర్గస్సిధ్యతి, అన్యథాఽపదాన్తత్వాన్న స్యాత్, విసర్గవిధిస్తు పునరిత్యాదౌ చరితార్థః, జ్ఞాపకస్య విశేషాపే

ష్టమ్, తేనాచఃపరస్మిన్నితి త్రిపాద్యాం న ప్రవర్తతే, ఏవం చ పూర్వత్రా
సిద్ధీయేనస్థానివదితి సిద్ధాన్త ఉక్తయుక్తిమూలకో న తు వాచనిక ఇతి మనోర
మాయాం స్థితమ్, అత్ర వదన్తి—అప్రత్యయస్యేత్యత్ర ప్రత్యయస్య యో
విసర్జనీయో న భవతీత్యర్థ ఏవాకరే స్థిత ఇతి, అప్రత్యయో యో విసర్గ ఇతి సా
మానాధికరణ్యేన అన్వయో న యుక్తః, సర్పిష్కరోతీత్యత్రేసుసోస్సా
మర్థ్యే ఇతి వైకల్పికషత్వప్రవృత్తావపి తిష్ఠతు సర్పిః, పిబత్వముదకమిత్యత్రే
దుదుపధస్యేత్యనేన నిత్యం షత్వప్రసఙ్గాత్, న చాకరమతే పుఙ్గాదీనా
మవ్యుత్పత్త్యాశ్రయణే తథాస్వికారాదిష్వాపత్తిరితి వాచ్యమ్, వ్యుత్పత్త్యా
శ్రయణే దోషతాదవస్థ్యాత్, ఇసుసోరిత్యత్ర సర్పిష్కరోతీత్యుదాహరణే
న వ్యుత్పత్తిపక్షస్యైవాకరే స్వీకృతత్వానుమానాత్, అన్యథా ఇ
దుదుపధస్యేత్యనేనైవ వ్యుత్పత్త్యవ్యుత్పత్తిపక్షభేదేన షత్వవికల్పసిద్ధేస్త
దుదాహరణస్యాసఙ్గతి ప్రసఙ్గాత్। కించ తిష్ఠతు సర్పిరిత్యాదౌ ఇదుదు
పధస్యేతి షత్వస్యేష్టత్వే కస్కాదిషు సర్పిష్కుణ్డికాశబ్దోऽసమాసే వ్యాపే
క్షా విరహేऽపి షత్వార్థ ఇతి స్వమూలగ్రన్థవిరోధ ఇతి, అత్ర కేచిత్—ఇ
దుదాద్యనుప్రత్యయస్యేతి వక్తవ్యే ఇదుదుపధస్యేతి గ్రహణం నిత్యం య
ఇదుదుపధస్తస్యైవ విసర్గస్య షత్వం యథా స్యాత్, కపిభిఃకృతమిత్యాదౌ
మాభూదిత్యేవమర్థమ్, భిసో విసర్గస్య హి నిత్యమిదుదుపధత్వం నాస్తి, రామై
రిత్యాదౌ తదభావాదితి తన్న, అగ్నిఃకరోతీతి నిషేధోదాహరణస్యాసఙ్గ
తతాపత్తేః, దేవ ఇత్యాదావకారోపధత్వాత్, ప్రియచత్వా ఇత్యాదావ
కారోపధత్వేన చతుష్కపాల ఇత్యాదౌ షత్వానాపత్తేశ్చేతి యత్కిఞ్చి
దేతత్। అన్యే తు-ప్రత్యయస్య యో విసర్జనీయో న భవతీత్యాది వ్యాఖ్యా
నే తూక్తోదాహరణే షత్వస్యాప్రవృత్తేరుపధస్యేత్యేతత్సత్యజమిత్యా
హుః స్యాదేతత్, అప్రత్యయగ్రహణమేవ స్థానివత్సూత్రం ప్రతి త్రి
పాదీసిద్ధేత్యత్ర జ్ఞాపకమిత్యుక్తమ్, తదిదం వైయధికరణ్యేనాన్వయమ
భ్యుపగచ్ఛతాం న సిధ్యేత్, అత్రాహుః—న ము న ఇత్యత్ర నేతి యోగం వి
భజ్య స్థానివత్సూత్రం ప్రతి త్రిపాదీ నాసిద్ధేతి వ్యాఖ్యాయతే, ప్రత్య
యఃపరశ్చేత్యాది నిర్దేశాశ్చేహానుకూలాః, యోగవిభాగస్యేష్టసిద్ధ్యర్థ
త్వాదచఃపరస్మిన్నితి సూత్రం ప్రతి త్వసిద్ధైవ, తతశ్చ పూర్వత్రాసిద్ధేన

స్థానివదితి సిద్ధాన్తో యుక్తిమూలక ఇత్యాది సర్వం సఙ్గచ్ఛత ఇతి, అప్రత్య
యో యోఽవిసర్గ ఇతి సామానాధికరణ్యపక్షే మాతుఃకృపేత్యాదావిదుదుప
ధస్యేతి షత్వమాశఙ్క్యాహ । *ఏకాదేశశాస్త్రనిమిత్తకస్యేతి* మాతు
రిత్యత్ర ఋత ఉదిత్యేకాదేశశాస్త్రం విసర్గం ప్రతిపరంపరయా ప్రయోజ
కమ్, ఆకరేషు ఏకాదేశనిమిత్తాదితి ప్రచురః పాఠః, తత్రైకాదేశ ఏకాదే
శశాస్త్రం తన్నిమిత్తం యస్యోకారస్య తస్మాదిత్యర్థః, నన్వేవమప్రత్య
యస్యేత్యత్ర సామానాధికరణ్యపక్షోఽప్యాకరసమ్మత ఇతి చేదత్రాహుః —
ప్రత్యేకం సంయోగసంజ్ఞేతి పక్ష ఆకరసమ్మతోఽపి యథాఽత్ర నిష్ప్రయో
జనస్తథాయమపి వైయధికరణ్యపక్షస్త్వావశ్యక ఏవ । అన్యథా తిష్ఠతు స
ర్పిః, పిబత్వముదకమిత్యాద్యసిద్ధ్యాపత్తేరితి । * భ్రాతుష్పుత్రశబ్దస్య
పాఠాదితి * న చ షత్వతుకోరసిద్ధ ఇత్యేకాదేశశాస్త్రస్యాసిద్ధత్వాత్, ష
త్వాప్రవృత్తౌ విధ్యర్థ ఏవ పాఠో న జ్ఞాపకార్థ ఇతి వాచ్యమ్, షత్వే తుకి చ
కర్తవ్యే పదాన్తపదాద్యోరేవైకాదేశోఽసిద్ధ ఇతి సిద్ధాన్తాత్ । అన్యథా శక
హూష్విత్యత్రాపి షత్వం న స్యాత్, శకాన్హ్వయన్తీత్యత్రాదేచ ఉపదే
శే ఇత్యాత్వే క్విపి సంప్రసారణే చ కృతే సంప్రసారణాచ్చేతి పూర్వరూ
పైకాదేశే చ హల ఇతి దీర్ఘః, భవతి హి కోఽసిచత్, సోఽసిచదిత్యాదౌ పదా
న్తపదాద్యోరాదేశః, తేన తత్ర షత్వనిషేధస్సిధ్యతి న తు శకహూష్విత్య
త్ర । ఏవం భ్రాతుష్పుత్ర ఇత్యత్రాపి షత్వతుకోరిత్యేకాదేశశాస్త్రమసి
ద్ధం న భవతీత్యుక్తజ్ఞాపకం సుస్థమేవ, ననూక్తజ్ఞాపకాచ్ఛకహూష్విత్య
త్రాపి మాతుఃకృపేత్యత్రైవ షత్వం న స్యాన్నైవమ్ । తుల్యజాతీయస్యజ్ఞాప
కత్వాత్, కశ్చ తుల్యజాతీయః కస్కాదిరితి దిక్ । * ద్విస్త్రిశ్చతురితి * అ
త్ర ద్విత్రిభ్యాం సుజన్తాభ్యాం సాహచర్యాచ్చతుశ్శబ్దోఽపి సుజన్త ఏవ గ్రహీ
ష్యతే, కృత్వోఽర్థగ్రహణం తు సాహచర్యం న సర్వత్ర వ్యవస్థాపకమిత్యత్ర
జ్ఞాపకమ్, తేన దీధీవేవీటామిత్యత్ర ధాతుసహచర్యేఽప్యాగమస్యేటో గ్ర
హణమ్ । * చతుష్కపాల ఇతి * చతుర్షు కపాలేషు సంస్కృత ఇత్యర్థే సం
స్కృతం భక్షా ఇత్యణః ద్విగోర్లుగనపత్య ఇతి లుక్ । అత్ర మనోరమాయా
మిదుదుపధస్యేతి నిత్యం షత్వమిత్యుక్తమ్ । ఏవం చ ద్విత్వం త్రిత్వమితి చతుః
పఞ్చాశదితి స్వమూలగ్రన్థే ప్రయోగశ్చిన్త్యః, చతుష్కపాలవత్తత్రాపి

నిత్యతయా షత్వప్రవృత్తేః, అతోఽత్ర షత్వనివారణాయ ప్రత్యయస్యే
త్యత్ర ప్రత్యయస్య యో విసర్జనీయో న భవతీత్యర్థ ఏవ స్వీకర్తవ్య । చతు
ష్కపాల ఇత్యత్ర కస్కాదేరాకృతిగణత్వాత్ షత్వప్రవృత్తిరిత్యాహుః ।
* వ్యపేక్షావిరహేపీతి * తిష్ఠతు సర్పిష్కుణ్డికామానయేత్యాదావిత్యర్థః ।
* వ్యపేక్షాయామితి * ఇదం సర్పిష్కుణ్డికాయా ఇత్యత్రేత్యర్థః । అత్ర
సర్పిరిత్యసమస్తం పదమితి బోధ్యం, సమాసే తు నిత్యం సమాస ఇత్యనే
నైవ సిద్ధేః సమాసాభావమేవ జ్ఞాపయితుమిదమితి సర్పిర్విశేషణముక్తమ్ ।
* నిత్యార్థశ్చేతి * అయంభావః — అసమాసే వ్యపేక్షావిరహే అత్యన్తా
ప్రాప్తౌ నిత్యతయా షత్వార్థః పాఠః, వ్యపేక్షాయాం త్వసమాసే ఇసుసో
రితి వికల్పేన ప్రాప్తౌ నిత్యార్థ ఇతి । * అయస్సహితేతి * నత్వయసో వికా
రః, జానపదేతి ఙీప్ప్రసఙ్గాత్ * అయస్కర్ణీతి * అయ ఇవ కర్ణౌ యస్యాః
నాసికోదరేతి ఙీష్ । * అధశ్శిరసీ * ఏతయోరితి * సూత్రే షష్ఠ్యాః స్థానే ప్ర
థమా బోధ్యా । * అధస్పదమితి * పదస్యాధ ఇతి విగ్రహః మయూరవ్యం
సకాదిత్వాత్సమాసః । * శిరస్పదమితి * షష్ఠీసమాసః.

ఇతి విసర్గసన్ధిః

శివ ఇత్యస్యావసానే విసర్గః తస్యార్చ్ఛ ఇత్యనేన సమభివ్యాహారే
సస్యాభావాద్రుత్వం కథం స్యాదిత్యాశఙ్కాయామాహ । * స్వౌజసమౌ
డిత్యాదినేతి * ఏవం చ అత్ర మూలభూత ఏవ సురస్తి తిరుత్వాదికం స్యాదే
వ, విసర్గస్తు ఇహ న భవతి, ఖరవసానాభావాత్ । భావిన్యవసానే భఙ్గోక్త
తవ్యాహ పరిభాషయాఽర్చ్ఛ పదసమభివ్యాహారోగాత్పూర్వస్యాపి న భవతీ
తి బోధ్యమ్ । * ససజుషోరుః * పదస్యేత్యనువృత్తం ససజుర్భ్యాంవిశే
ష్యతే, విశేషణేన తదన్తవిధిః । న చ సజుశ్శబ్దాన్మే గ్రహణవతా ప్రాతిపది
కేన తదన్తవిధిర్నాస్తీతి నిషేధః శఙ్క్యః, తస్య ప్రత్యయవిధివిషయకత్వా
త్, సాన్తం సజుష్శబ్దాన్తం చ యత్పదం తస్య రుః స్యాత్, సచాలోన్త్యస్య,
ఏవం స్థితే ఫలితమాహ । * పదాన్తస్యేతి * సజుష్శబ్దస్యేతి * తదన్త
స్య పదస్యేత్యర్థః, తేన సజుషౌ సజుష ఇత్యత్ర నాతిప్రసఙ్గః, న చ సజూరిత్య
త్రావ్యాప్తిః, వ్యపదేశివద్భావోఽప్రాతిపదికేనేతి నిషేధాదితి వాచ్యమ్,
తస్యాపి ప్రత్యయవిధివిషయకత్వాత్ । అత ఏవ వ్యపదేశివద్భావోఽప్రాతిప

దికేనేతి, గ్రహణవతేతిచ పరిభాషాద్వయమపి ప్రత్యయవిధివిషయకమితిదివ ఉత్సూత్రే హరదత్తేనోక్తం, కైయటహరదత్తాభ్యామితితుమనోరమాయాం [illegible]శమ్, తత్ర కైయటేనానుక్తత్వాత్కైయటగ్రహణం ప్రమాదపతితమితి నవ్యాః । కేచిత్తు — దివఉత్సూత్రం యస్మిన్నితి బహువ్రీహిరయం సూత్రసముదాయశ్చాన్యపదార్థః, తథాచదివఉత్సూత్రశబ్దేనన్దే చేతిసూత్రస్యాపిక్రోడీకారాత్తత్రకైయటేనోక్తత్వాన్నోక్తదోషఇఃకుకవికృతి వక్లే శే నఞ్నోరమాం సమర్థయన్తే. యత్వస్యాసిద్ధత్వాదుత్వే కృతేపి తస్యస్థానివత్త్వేన రుత్వాద్యాపత్తిం స్యాదిత్యాశఙ్కాయామాహ । * యత్వస్యాపవాద ఇతి * ఉత్వస్థైస్యాన్నస్థ్యాదితి * నహాతోరోరప్లుతాదప్లుత ఇతి సూత్రం పరిత్యజ్య రోస్సుపీతి సూత్రానన్తరం అతఉరతీత్యేవ లాఘవాదుచ్యతామ్, కథం నేనసామర్థ్యాశ్రయణప్రయాసేనేతి వాచ్యమ్, తథాహి సత్యుత్వస్యాసిద్ధతయా శివోర్చ్య ఇత్యాదావాద్గుణస్యాప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్ । * ప్రథమయోః * అత్ర ప్రథమాశబ్దగప్రథమా ద్వితీయయోస్సముదాయే గౌణః, ద్వివచనంతు సముదాయ్యపేక్షయా ఇకోయణచీత్యతోఽచీత్యకస్సవర్ణేదీర్ఘ ఇత్యతోఽకోదీర్ఘ ఇత్యేకః పూర్వపరయోరితి సూత్రంచానువర్తత ఇత్యాశయేన వ్యాచష్టే । * అకః ప్రథమాద్వితీయయోరిత్యాదినా * అచి కిమ్? రామః, అకః కిమ్? గావౌ, నావౌ, ప్రథమయోః కిమ్? వృక్షే, ప్లక్షే, యద్యపి నాదిచీత్యేవసిధ్యతి తథాపి హరీఇత్యాదావివ హర్యోరిత్యత్రాపిపూర్వసవర్ణదీర్ఘస్స్యాత్, తద్వారణాయ ప్రథమయోరిత్యుక్తమితిదిక్, పూర్వగ్రహణంకిమ్? అగ్నీఇత్యత్రపక్షే పరసవర్ణో మాభూత్, దీర్ఘగ్రహణంకిమ్? త్రిమాత్రస్థానిని త్రిమాత్రో మాభూత్ । * ఆద్గుణ ఇతి * అపవాదేనిషిద్ధే పునరుత్సర్గస్య స్థితిరితిన్యాయాదితిభావః, అత్ర భిద్యోధ్యౌనదేతౌసదిత్యాదిలిఙ్గమ్, తద్ధి నాదిచీతిపూర్వసవర్ణదీర్ఘే నిషిద్ధే పునరుత్సర్గస్యవృద్ధేః ప్రవృత్త్యైవ సిధ్యతినాన్యథేతి, నన్వేవం నాన్తః పాదమవ్యపరఇతిపాఠే సుజాతేఅశ్వసూనృతే, ఉపప్రయన్తోఽధ్వరమిత్యాదావేఙః పదాన్తాదితి పూర్వరూపమేవ హినిషిధ్యతే, తస్మింశ్చనిషిద్ధే ఏచోఽయవాయావ ఇత్యుత్సర్గోఽపి ప్రవర్తేత, మైవమ్, బాధకేనిషిద్ధే బాధ్యమపి క్వచిన్నేతిస్వీకారాత్తత్సిద్ధేః । * భోభగో * అసన్ధిః సౌత్ర ఇ

తి * సూత్రేకృతః సౌత్రః, కృతలబ్ధేత్యణ్, భగోఅఘోశబ్దయో రోకారస్యా
కారస్యచపూర్వరూపం సౌత్రత్వాన్నేత్యర్థః, యదితుభోస్ భగోస్ అఘో
సితిసాన్తం రాన్తంచ అనుకృత్య భోఇత్యాదీనాం త్రయాణామలాన్తస్య
యస్స్యాత్, అపూర్వస్యరోశ్చేతి వ్యాఖ్యాయతే తదాఽసన్ధిర్వ్యాఖ్యేయ్యాప
వేతిబోధ్యమ్, ననురోరుకారస్యానుబన్ధమాత్రత్వాద్రేఫమాత్రంవిసర్గ
స్థానీ, తథాచానల్విధావితి స్థానివద్భావోనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ। * న
హ్యాయమితి * యథా, అగ్రహీదిత్యత్ర గ్రహోఽలిటీతిదీర్ఘస్యస్థానివద్భా
వే నేట్వ్యాదిట ఈటీతిప్రవర్తతే, ఏవమిహాపి విసర్గస్యరుత్వాద్యత్వంప్ర
వర్తతఇతిభావః, యద్యపిరోరిత్యతోరఇత్యనువర్త్య రోయోరేఫఃతస్యయా
దేశఇతి వ్యాఖ్యానే అయమల్విధిరేవ, తథాప్యుత్తరార్థమశిగ్రహణం ర
ఇత్యస్యానువృత్తిక్లేశవారణార్థమిహైవకృతమ్। * నిపాతా ఇతి * భో
భగోఇతిసూత్రే నిర్దిష్టాశ్చాదేరాకృతిగణత్వాత్తత్రబోధ్యాః, యదితు
విభాషాభవద్భగవదఘవతామోచ్చావస్యేతి వార్త్తికేన ఏషాం రుఃస్యాద
వస్యౌకారోవాసమ్బుద్ధావిత్యర్థకేన నిష్పన్నాఏవ భోశ్శబ్దాదయో గృహ్యే
రన్ తదాపుల్లిఙ్గైకవచనమాత్రే భోహరేఇత్యాదిసిద్ధావపిభోహరిహరౌ, భో
విద్వద్బృన్ద, భోగఙ్గే, ఇత్యాది నసిద్ధ్యేత్, తస్మాద్విభాషాభవదితి వార్త్తి
కంనావశ్యమాశ్రయణీయమితిభావః, మనోరమాయాంతు — భావ్యస్వ
రసరీత్యాతు విభాషేతి వార్త్తికమారభ్యమేవేత్యుక్తమ్. తథాహి హేభగ
వన్నితివత్, హేభోఇతి ప్రయోగస్యాపీష్టత్వాత్తస్యచ వార్త్తికారమ్భేప
వసిద్ధేః "స్యుఃప్యాట్ప్యాడఙ్గహేహైభో" ఇత్యమరోక్తానాన్తు సమ్బో
ధనార్థానాం నిపాతానాం సహప్రయోగాయోగాత్, కిఞ్చాత్రభవాన్
హరిః, తత్రభవాన్ తతోభవాన్ ఇతివత్తత్రభో ఇత్యాద్యపి వార్త్తికేన
త్యైవసిధ్యతి, ఇతరాభ్యోఽపి దృశ్యన్తఇతి, సర్వవిభక్త్యన్తాత్త్రతసో
ర్భవదాది యోగాపేక్షత్వాత్, కించామన్త్రితత్వే పదాత్పరస్యాష్టమి
కనిఘాతః, ఆమన్త్రితం పూర్వమవిద్యమానవదిత్య విద్యమానవద్భావ
శ్చేత్యాది సిధ్యతి, నాన్యథా, భోహరిహరావిత్యాది సిద్ధయే భోఇతి ని
పాతోఽప్యవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యః, యదితు భగో అఘోఇతి ప్రామాణికా,
తర్హిసన్తాంనామ, వార్త్తికం తూక్తప్రయోజనాయస్వీకర్తవ్యమేవేతిదిక్,

ప్యాదేతత్, నిపాతానామభ్యుపగమేయత్వవిధౌ తపవర్గ్యహ్యార్ణ ప్రతిపదోక్తత్వాన్నతుసమ్బన్ధ్యన్తాలాక్షణికత్వాదితి చేన్మైవమ్, స్వరితేనాధికారఇత్యత్ర అధికగకారో=అధికారఇతి వ్యాఖ్యానమాశ్రిత్య లక్ష్యానురోధేనస్వరితత్వమాశ్రితోభయగ్రహణాత్, లక్షణప్రతిపదోక్త పరిభాషాయాఅనిత్యత్వాచ్చ, అనిత్యత్వేలిఙ్గన్తు భువశ్చమహావ్యాహృతేరితి సూత్రేమహావ్యాహృతిగ్రహణం యావత్పురేతి సూత్రెనిపాతగ్రహణఞ్చ। ఏచైవంలాక్షణికానామపి గ్రహణే విభోరిదం, సుప్రభాగార్యస్య=సుప్రభగుః, తస్యసుప్రభగోరిదం, రఘోరిదమిత్యత్రాపి యత్వాపత్తిః, పరస్పరసాహచర్యేణనిపాతానాం వార్తికోక్తానాఞ్చ గ్రహణె వ్యన్యేషామగ్రహణాత్, సాహచర్యం త్వేషాంసమ్బోధనార్థఇతిబోధ్యమ్, భోఇత్యాదీనాన్త్రయాణాం అలోత్యస్యయఃస్యాదిత వ్యాఖ్యానే త్వర్థవద్గ్రహణ పరిభాషయానాతిప్రసఙ్గః, నచాజహత్స్వార్థావృత్తిరితిపక్షే విభోరిదమిత్యత్ర భోఃఇత్యేకదేశస్యార్థోఽస్తీతి శఙ్క్యమ్, జహత్స్వార్థా వృత్తిరితిముఖ్యపక్షేతదభావాదితిదిక్। * వోర్లఘు * వకారయకారయోరితి * భోభగోఅఘోఅపూర్వయోరిత్యర్థః, లఘుప్రయత్నతరః లఘూచ్చారణతరః సచాఽఽన్తరతమ్యాద్వస్యవః, యస్యయఇత్యాహ * వయావితి * విధానసామర్థ్యాల్లఘుప్రయత్నతరస్య నభవతీత్యాశయేనాహ * అలఘుప్రయత్నస్యేతి। * భోయచ్యుతేతి * ఏవంభగోయచ్యుత, అఘోయచ్యుత, వకారస్యోదాహరణం త్వసావాదిత్యః, ఏతచ్చకాశికాయాంస్పష్టమ్। * ఉత్తరార్థంపదగ్రహణమితి * వస్తుతస్తూత్తరత్రాపి నోపయుజ్యతే, పదస్యేత్యనువృత్త్యైవ నిర్వాహాత్। ఉఞిచపదఇత్యత్రపదేఇత్యనువర్త్య అజాదేః పదస్యేతి వ్యాఖ్యానాత్పరమదణ్డినా విత్యాదౌ జముణ్నేతి ప్రాచోవ్యాఖ్యానస్య జమోఽప్యాస్స్యాదచీతి సూత్రె మనోరమాయాం నిరస్తత్వాచ్చ। నను హలిసర్వేషామిత్యత్రపదే గ్రహణానువృత్త్యా హలాదౌ పదేఇతి వ్యాఖ్యానస్య లాభాత్, వృక్షవ్భ్యాం, వృక్షవ్భిరిత్యత్ర వస్యనిత్యం లోపోనభవతి, కిన్తు లోపశ్శాకల్యస్యేతి వైకల్పిక ఏవ లోపఇతి అస్తిపదేగ్రహణస్య ప్రయోజనమితిచేన్మైవమ్, హలిసర్వేషామిత్యత్ర వస్యానువర్తితత్వాత్, కిఞ్చమాభ్యాం, మాభిరిత్యత్రభ్యామాదౌ

నైవ భవన్మతే లోపస్స్యాత్ తత్ర హలి సర్వేషామిత్యస్యాప్రవృత్తేః, న చేష్టాప
త్తిః, భాష్యకారైర్దణ్డినేత్యత్ర ఙముడ్వారణాయ ఙమో హ్రస్వాదచీత్యత్రాను
వృత్త్యర్థం పదగ్రహణమిత్యుక్తత్వాత్, నచ తదేవ ప్రయోజనమస్త్వితి
వాచ్యమ్, హ్రస్వాత్పరో యో ఙమ్ తదన్తం యత్పదం తస్మాత్పరస్య అచో ని
త్యం ఙముడితి వ్యాఖ్యానేన దణ్డినేత్యత్ర ఙముటః ప్రసక్త్యభావాత్। *హ
లి సర్వేషామ్ * యకారస్యేతి * వకారస్తు నానువర్తతే, భోభగో అఘో
అపూర్వస్య సమ్భవాత్, అపూర్వస్తు యద్యపి సమ్భవతి వృక్షవ్ కరోతీ
తి, తథాపి తత్ర లోపాప్రసఙ్గః, అశీత్యనువర్త్య అశో హలో విశేషణా
త్ వృక్షవ్ హసతీత్యాదిత్వనభిధానాదసాధ్విత్యాహుః, గవ్యమిత్యత్ర పదా
న్తత్వం నాస్తి, గవ్యూతిరిత్యత్ర వకారప్రశ్లేషాన్న వలోప ఇత్యుక్తమ్। *దే
వానమ్య ఇతి * అత్ర లోపో వ్యోర్వలీతి న ప్రవర్తతే తం ప్రతి యత్వస్యాసి
ద్ధత్వాత్, * హలి కిం దేవా ఇహేతి * ఉత్తరార్ధమావశ్యకం హలీతి గ్రహ
ణమిహైవ కృతమ్, తేన లోపశ్శాకల్యస్యేత్యస్య అస్య చ విషయవిభాగోఽ
త్ర సిధ్యతీతి భావః। *రోఽసుపి *అసుపీతి యది పర్యుదాసస్స్యాత్తతః సుప్స
దృశే ప్రత్యయ ఏవ స్యాత్ అహర్యతీత్యాదౌ, న త్వహర్భ్యామిత్యాదావపి త
స్మాత్ప్రసజ్యప్రతిషేధ ఏవేతి వ్యాచష్టే। * నతు సుపీతి * అహరహరితి *
నిత్యవీప్సయోరితి ద్విత్వమ్, న చాత్ర రేఫాదేశస్యాసిద్ధత్వాత్పూర్వఖణ్డే
నలోపేఽకారస్యైవ రేఫస్స్యాదితి వాచ్యమ్, అహన్నిత్యావృత్త్యా పక్షే
నలోపాభావం నిపాత్య ద్వితీయేన రువిధేయ ఇత్యహన్నితి సూత్రే వక్ష్య
మాణతయా రుత్వాపవాదస్యాపి రేఫాదేశస్య నకారస్థానికత్వలాభాత్।
* అహోరాత్ర ఇతి * అహస్సర్వైకదేశేత్యాదినా సమాసాన్తో వక్ష్యతే,
రాత్రాహ్నాహాః పుంసీతి పుంస్త్వమ్। * అహోరథన్తరమితి * రథన్త
రం సామ, తేనాహ్నస్సమాహారద్వన్ద్వః, పృథక్పదత్వం వా। * అహరా
దీనామితి * ఉభయత్రాప్యాదిశబ్దః ప్రకారే, తేన స్వర్పతిరధిరః, కపిఞ్జ
లావైనా స్వర్పనా ఇత్యాది గృహ్యతే। * విసర్గాపవాద ఇతి * మోరాజి
వద్రేఫస్య రేఫవిధీయతే వికారనివృత్త్యర్థమితి భావః। * ఢ్రలోపే *
రేఫే అకార ఉచ్చారణార్థః, ఢశ్చ రశ్చ। ఢ్రితౌ లోపయతీతి ఢ్రలోపః,
ణిజన్తాత్కర్మణ్యణ్యుపపదసమాసః। * తృఢః వృఢ ఇతి * ఊదిత్వేన వేట్కా

త్వాత్ యస్య విభాషేతి నిష్ఠాయాం నేట్, ఢత్వధత్వష్టుత్వఢలోపాః। ప్రాచాం తు దృఢ ఇత్యుదాహృతం తదసత్, తత్ర ఢలోపస్యైవాభావాత్, దృఢః స్థూలబలయోరితి సూత్రేణ హి దృంహేర్నకారహకారయోర్లోపః, తకారస్య ఢత్వం చ నిపాత్యతే, న త్వసిద్ధకాణ్డస్థఢత్వస్యేహ ప్రవృత్తిః, దాదేర్ధాతోరితి ఘత్వేన బాధాత్, న చేడభావో ఢత్వం నలోపశ్చ నిపాత్యతామ్, ధత్వష్టుత్వఢలోపాస్తు భవిష్యన్త్యేవేతి వాచ్యమ్. తథా సతి పరిదృఢయ్యేత్యత్ర ల్యపి లఘుపూర్వాదితి ణేరయాదేశో న స్యాత్, పారిదృఢీకన్యేత్యత్ర తతోఽనుష్యజాతేరితి ఙీషం బాధిత్వా అణిఞోరితి ష్యఙ్ స్యాత్, ఢలోపస్యాసిద్ధత్వేన గురూపోత్తమత్వాదిత్యాకరేస్థితమ్, నను పరిదృఢయ్యేత్యత్ర ల్యబాదేశః కథం భవేత్, యావతా పరిదృఢమాచష్టే ఇతి ణిచి కృతే క్త్వాప్రత్యయే చ క్త్వాన్తపదపరేరన్తర్భావాత్సమాసాభావః, అత్ర కైయటః — సర్వత్రాయతేరేవ సోపసర్గాత్ప్రత్యయోత్పత్తిరాన్నన్యస్మాదితి నియమాత్పరిశబ్దం పృథక్కృత్య దృఢశబ్దాదేవ ణిచ్ క్రియతే ణిజన్తస్య ధాతుత్వాత్ క్త్వాప్రత్యయే కృతే పరేణ క్త్వాన్తేన కృదన్తేన సమాస ఇతి సిద్ధో ల్యబాదేశః, ణావిష్ఠవద్భావాద్రభావ ఇతి। నను పూర్వస్యేతి వ్యర్థం సప్తమీనిర్దేశాదేవ తల్లాభాదత ఆహ। * పూర్వగ్రహణమిత్యాది * ఢ్రలోపే పూర్వస్యేతి సూత్రస్యోత్తరపదాధికారస్థత్వాదుత్తరపదస్థయోరేవ ఢరేఫయోః పరతో దీర్ఘస్స్యాత్, న తు లీఢః, అజర్ఘా ఇత్యత్రేతి భావః యద్యప్యసత్సు వాదేవానుత్తరపదస్థఢకారే దీర్ఘో భవేత్, తథాప్యజర్ఘా ఇత్యత్ర దీర్ఘో న స్యాదితి జ్ఞేయమ్। వస్తుతస్తూత్తరపదస్య సమాసచరమావయవేరూఢత్వాత్పునారమత ఇత్యాదావపి న స్యాత్, కింతు నీరక్తం దూరక్తమిత్యాదావేవ స్యాదితి తత్త్వమ్। * లీఢ ఇతి * లిహ ఆస్వాదనే క్తః ఢత్వధత్వష్టుత్వఢలోపాః, ఇహ ఢలోపం ప్రతి ష్టుత్వం నాసిద్ధం ఢకారే పరతో లోపవిధానసామర్థ్యాత్। అత ఏవ ఢో ఢే లోప ఇత్యస్య పదాధికారస్థత్వేఽప్యపదాన్తస్య ఢస్య లోపో భవతి। * అజర్ఘా ఇతి * గృధు అభికాఙ్క్షాయాం యఙ్లుకి ద్విత్వే అభ్యాసస్య రుక్, లఙస్సిపి శబ్లుకి సిప ఈడభావపక్షే లఘూపధగుణో రపరః, ఇతశ్చేతీకారలోపే హల్ఙ్యాదిలోపః, భష్భావః, జశ్త్వమ్ దశ్చేతి రుత్వపక్షే అజర్ఘర్ ర్ ఇతి స్థితే రో రీతి రేఫలోపేఽనేన దీర్ఘః,

అత్రేయం సుగమా వ్యాఖ్యా, ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః, లీఢః, నీరక్త
మ్, దూరక్తమ్, అణః కిమ్? తృఢః, వృఢః, పూర్వగ్రహణమనుత్తరపదే
ఽపి పూర్వమాత్రస్య దీర్ఘార్థమ్, అజర్ఘాః, పునారమతే, హరీరమ్యః, శ
మ్భూరాజతే ఇతి। * విప్రతిషేధే * విప్రతిపూర్వాత్ షిధూ శాస్త్రే
మాఙ్గల్యే చ, షిధ గత్యామిత్యస్మాద్ధాతోర్ఘఞ్, ఉపసర్గాత్సునోతీ
తి షత్వమ్। ఉపసర్గవశాచ్చ విరోధార్థకత్వమ్। * కార్యమితి * అర్హే కృత్య
తృచశ్చేత్యర్హార్థే కృత్యప్రత్యయః, తేన తుల్యబలవిరోధ ఇతి పర్యవసానా
దతుల్యబలేషూత్సర్గాపవాదనిత్యాన్తరఙ్గబహిరఙ్గవిధిషు నేదం ప్రవర్తతే,
న హ్యపవాదాదీనాం సన్నిధావుత్సర్గాదీనాం కృత్యర్హత్వం తైర్బాధితత్వా
త్, తత్ర నిత్యమావశ్యకత్వాద్బాధకమ్, అన్తరఙ్గం తు లాఘవాత్, అపవా
దస్తు వచనప్రామాణ్యాత్, తద్భిన్నస్తు ప్రకృతసూత్రవిషయః, అత ఏవ ప
రనిత్యాన్తరఙ్గాపవాదానాముత్తరోత్తరం బలీయ ఇత్యుక్తమ్, యద్యతుల్యబ
లేష్వపి పరమేవ స్యాత్తన్నోపపద్యతే, అతో వ్యాచష్టే। * తుల్యబలవిరోధ
ఇతి * జాతౌ పదార్థే విధ్యర్థమిదం సూత్రమ్, వృక్షేషు, వృక్షాభ్యామి
త్యత్ర హిలఙ్ఘావ శాశయోరేత్వదీర్ఘత్వ శాస్త్రయోర్వృక్షేభ్య ఇత్యత్రో
భయప్రసఙ్గే వినిగమకాభావాదప్రతిపత్తిరేవ స్యాత్, తదుక్తమ్ "అప్రతి
పత్తిరుభయోస్తుల్యబలత్వాదితి" తత్రానేనాస్మాద్వచనాత్పరస్మిన్ కృతే య
ది పూర్వస్యాపి నిమిత్తమస్తి తర్హి తదపి భవతి, యథా భిన్ధకీత్యత్ర పర
త్వాద్ధిభావే కృతేఽప్యకచ్, తదుచ్యతే "పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాత్సిద్ధమితి"
వ్యక్తౌ తు పదార్థే తత్తద్విషయకయోర్లక్షణయోరన్యత్ర చరితార్థత్వా
సమ్భవాత్తవ్యత్తవ్యానీయరామివ పర్యాయేణ ప్రవృత్తౌ నియమార్థమి
దం సూత్రం విప్రతిషేధే పరమేవ స్యాన్న తు పూర్వమితి, ఏతల్లక్షణారమ్భా
చ్చ తత్ర పూర్వస్యానారమ్భోఽనుమీయతే, తథా చ జుహుతాత్త్వమిత్య
త్ర పరత్వాత్తాతఙి కృతే స్థానివద్భావేన హుఝల్భ్య ఇతి ధిత్వం న భవతి,
తదుచ్యతే, "సకృద్గతౌ విప్రతిషేధేన యద్బాధితం తద్బాధితమేవేతి"
లక్ష్యానురోధాద్వ్యవస్థాప్యమేతద్ద్వయమపి తత్ర విధిపక్షే తూత్వే రేఫలో
పే చ ప్రాప్త ఇతి పాఠ్యమ్, నియమార్థమితి పక్షే పరమేవ కార్యం స్యాదిత్యే
వకారోఽధ్యాహర్తవ్యో వ్యవృత్తౌ। * ఉత్వమేవేతి * సిద్ధాసిద్ధయోరతుల్య

బలత్త్వేన విప్రతిషేధే పరమిత్యస్యాత్ర వృత్తౌ విప్రతిపత్తత్వాదుత్త్వమె వభవతీత్యర్థః, తముక్తమ్, "పూర్వత్రాసిద్ధే నాస్తి విప్రతిషేధోఽభావా దుత్తరస్యేతి" ఏతేన విభక్తికార్యం ప్రాక్పశ్చాదుత్వమత్వే ఇతివక్ష్య మాణగ్రన్థో వ్యాఖ్యాతః । * ఏతత్తదోః * అత్రత్యదాద్యత్వమేకశేషశ్చ నకృతః, సౌత్రత్వాత్, ప్రకృతివదనుకరణమితి వైకల్పికాతిదేశాద్వా, ఏవంచ వృత్తావప్యేతత్తదోరితి ప్రయోగస్సాధుః, హల్ఙ్యాబ్భ్య ఇత్యస్యాన న్తరమేవేదం లాఘవాయనకృతం సంహితాధికారోపజీవనాదిత్యాహుః, సూత్రేసు ఇతి పృథక్పదం లుప్తషష్ఠీకమిత్యాహ । * ఏతత్తదోర్యస్సురి తి * ఏతత్తదర్థగతసఙ్ఖ్యాభిధాయీ యస్సుస్తస్యేత్యర్థః, ఏతత్తదోర్విహి తఇతివ్యాఖ్యానేతు పరమసదదాతి పరమైషదదాతీత్యాదౌ సులోపోనస్యా త్, ఏతత్తదోఽఙ్గపరఇతి వ్యాఖ్యానంతు నసమ్భవతి, ఏతత్తద్భ్యామితి పఞ్చ మ్యభావాత్, ఏతత్తదోరవయవఇతితు నసమ్భవత్యేవ, సోఽఙ్గప్రత్యయ త్వాత్, తస్మాదర్థద్వారక సమ్బన్ధఏవాశ్రితః, తదాశ్రయణేలిఙ్గంత్వనఞ్ సమాసఇతిబోధ్యమ్, ఏతత్తదోరితికిమ్? యోదదాతి । * అకోఽకకిమితి * సాకచ్కయోశ్శబ్దాన్తరత్వాదప్రసఙ్గఇతిప్రశ్నః । * ఏషకఇతి * అకోరి తిప్రతిషేధఏవ, తన్మధ్యపతితస్తద్గ్రహణేనగృహ్యతఇతి పరిభాషాంజ్ఞాప యతీతిభావః । * సోఽచిలోపే * అచీతివిస్పష్టార్థమితివృత్తౌస్థితమ్, సఇ తితచ్ఛబ్దస్యప్రథమైకవచనాన్తస్యానుకరణం లుప్తషష్ఠీకమిత్యాహ । * స ఇత్యస్యేతి * బహుళగ్రహణేతి * అతఏవలోపంవినా పాదపూరణేపి క్వ చిద్భవతి, సాస్మాఅరమితి, అత్రవదన్తియేతు "సోహమాజన్మశుద్ధానామ్" ఇత్యాదిసిద్ధ్యర్థం పాదశ్చేల్లోపేసత్యేవపూర్యేతఇతి సావధారణం వ్యా చఖ్యుః తేషాంసాస్మాఅరమిత్యాదౌ సులోపానాపత్తిః, అత్రహిసః, అస్మై ఇతిచ్ఛేదఃబహుళగ్రహణానువృత్త్యాతమపపాదనేతు సోహమాజన్మేత్యాద్యే వతథోపపాద్యతాం కిమవధారణేనేతి.

ఇతిస్వాదిసన్ధిః

* అర్థవదధాతుః । ప్రత్యయం ప్రత్యయాన్తం చేతి * సూత్రే తన్త్రాదినా ఉభయం వివక్షితమితి భావః, అర్థవదితి నపుంసకనిర్దేశస్యానుగుణం విశేష్యమధ్యాహరతి । * శబ్దరూపమితి * అధాతురప్రత్యయ ఇతి పులిఙ్గనిర్దేశస్తు పరవల్లిఙ్గం ద్వన్ద్వతత్పురుషయోరిత్యుత్తరపదలిఙ్గతాద్బోధ్య ఇత్యాహుః, యది తు ధాతుభిన్నమిత్యర్థం పరిత్యజ్యాఽఽరోపితో ధాతురధాతురితి వ్యాఖ్యాయతే తదా నపుంసకత్వప్రాప్తిశఙ్కైవ నాస్తీతి జ్ఞేయం । అర్థవదితి కిమ్? ధనం వనమిత్యాదౌ ప్రతివర్ణం సంజ్ఞా మాభూత్ తస్యాం చ సత్యాం స్వాదయస్స్యుః, నను సంఖ్యాకర్మాదేరభావాన్న భవిష్యన్తీతి చేన్న, "ఏకవచనముత్సర్గతః కరిష్యతే" ఇతి సిద్ధాన్తాత్, హుంఫడాదిభ్య ఇవ సోర్దుర్వారత్వాత్ నచార్థవద్గ్రహణే పరిభాషయాఽనర్థకేన స్యాదితి వాచ్యం, తస్యా విశిష్టరూపోపాదానవిషయత్వాత్, ప్రాదూహోఢోఢ ఇత్యత్ర తూఢ ఇతి విశిష్టరూపముపాత్తమితి క్తవత్వస్యైకదేశస్యానర్థకస్యోఢశబ్దస్య గ్రహణం నేత్యుక్తం నహ్యత్ర తథా విశిష్టరూపస్యోపాదానమస్తి యద్యప్యధాతురిత్యాదిపర్యుదాసేనాత్రార్థవత్త్వం లభ్యతే తథాప్యుత్తరార్థమర్థవద్గ్రహణం స్పష్టప్రతిపత్తయే ఇహైవ కృతమ్, నచైకాచ్ ద్విర్వచనన్యాయేన సముదాయస్యైవ సంజ్ఞా స్యాన్నావయవానామిత్యర్థవద్గ్రహణమిహ వ్యర్థమితి శఙ్క్యమ్ సముదాయే ద్విరుక్తే అవయవా అపి ద్విరుక్తా భవన్తి, వృక్షః ప్రచలన్ సహావయవైః ప్రచలతీతి న్యాయాత్ ఇహ తు సముదాయప్రవృత్తయా ప్రాతిపదికసంజ్ఞయా నావయవానాం తత్కార్యసిద్ధిరితి వైషమ్యాత్ అత ఏవ "యత్ర బహవో హలః సంశ్లిష్టాస్తత్ర ద్వయోర్బహూనాం వా విశేషేణ సంయోగసంజ్ఞేతి సిద్ధాన్తః" సఙ్గచ్ఛతే, అన్యథా త్వముపన్యస్తన్యాయేన సముదాయస్యైవ సంయోగసంజ్ఞా ప్రవర్తేత, అత్ర కేచిద్ధనం వనమిత్యాదౌ ప్రతివర్ణం సత్యామపి సంజ్ఞాయాం సత్స్వపి స్వాదిషు నక్షతిః హల్ఙ్యాదినా సులోపాత్, న చ నలోపో ధస్య జశ్త్వం చ స్యాదితి శఙ్క్యమ్, ధాతుపాఠే ధనవనేత్యుచ్చారణసామర్థ్యాత్తదప్రవృత్తేరిత్యాహుః, తదసత్, అకారాత్సోరుత్పత్తౌ రుత్వాపత్తేః, యద్యపి నముదిత ప్రాతిపదికస్యావయవత్వేన సుపో లుకి రుత్వం న భవేత్, తథాపి చికీర్షతి విద్మ ఇత్యాదౌ రేఫదకారయోః పదాన్త

త్వే సతి ఖరవసానయోరితి విసర్గస్య యరోఽనునాసికస్యచ ప్రసఙ్గాదితి దిక్, అధాతుః కిమ్? అహన్, ధాతోః ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయాం సత్యాం తిఙాం స్వాద్యపవాదత్వాత్ అహన్నిత్యత్ర హన్తేస్తిపి సిపి వా కృతే ఇతశ్చేతీకారలోపే హల్ఙ్యాబ్భ్యో దిలోపే చ ప్రాక్కృతా ప్రాతిపదికసంజ్ఞా నాపగతేతి న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్యేతి నలోపస్స్యాత్తన్మాభూత్, అహన్నితి రుత్వం, రోఽసుపీతి రత్వంచ, ఇహ నాశఙ్క్యమ్, లాక్షణికత్వాత్, నచ కార్యకాలపక్షే ప్రత్యయాన్తత్వేన పర్యుదాసాత్ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాభావేన నలోపో నభవేదితి వాచ్యమ్, ప్రత్యయలక్షణేనోక్తపర్యుదాసాప్రవృత్తేః, నఙిసమ్బుద్ధ్యోరితి నిషేధేన జ్ఞాపితత్వాత్, కథమన్యథా రాజేత్యాదౌ నలోపస్స్యాత్, యద్యపివ్యుత్పత్తిపక్షే రాజన్ శబ్దస్య కనిన్ప్రత్యయాన్తతయా కృత్తద్ధితేతి ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయాం రాజేత్యాదౌ నలోపస్స్యాత్, తథాచ నఙిసమ్బుద్ధ్యోరితి నిషేధో న జ్ఞాపక ఇతి కార్యకాలపక్షే అధాతుగ్రహణం వ్యర్థమ్, తథాప్యవ్యుత్పత్తిపక్షే జ్ఞాపక ఏవేతి కార్యకాలేపి తత్స్వీకర్తవ్యమ్, నచ సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోరితి సూత్రే ప్రాతిపదికాత్పృథగ్ధాతోర్గ్రహణాద్ధాతోర్నేయం సంజ్ఞేతి వాచ్యమ్, పుత్రీయతీత్యాదౌ ప్రత్యయాన్తే ధాతుగ్రహణస్య చరితార్థత్వాత్, అప్రత్యయః కిమ్? హరిషు, కరోషి, అత్ర సుప్సిపోర్మాభూత్ అప్రత్యయాన్తః కిమ్? తత్రైవ విభక్తివిశిష్టయోర్మాభూత్, నచాన్తవద్భావేన కాణ్డే, కుడ్యే ఇత్యాదౌ ప్రాతిపదికత్వం స్యాదేవ తథాచ హ్రస్వో నపుంసక ఇతి హ్రస్వః, సోరుత్పత్తిశ్చ స్యాదితి వాచ్యమ్, సప్తమ్యధికరణే చేత్యాదినిర్దేశేన విభక్త్యేకాదేశస్యాన్తాదివద్భావానభ్యుపగమాదితి దిక్, నను ప్రత్యయపర్యుదాసో న కర్తవ్యః, ప్రత్యయాన్తపర్యుదాసేనైవ గతార్థత్వాత్, వ్యపదేశివద్భావేన తస్యాపి ప్రత్యయాన్తత్వాదితి చేత్, మైవమ్, ప్రత్యయగ్రహణే యస్మాత్స విహితస్తదాదేర్గ్రహణాత్, కేవలస్య చాతథాత్వాత్, అన్యథా సుప్తిఙోరపి తదన్తత్వాత్పదత్వం స్యాత్, తథాచ హరిషు కరోషీత్యాదౌ షత్వం న స్యాత్, సాత్పదాద్యోరితి నిషేధాత్, నచ షత్వవిధేర్నిరవకాశతా, సర్పిష్షు ఇత్యాదౌ చరితార్థత్వాత్, అన్యేతు వ్యాచక్షతే — కృత్తద్ధితేత్యత్ర హి తదన్తవిధిర్వక్ష్యతే, తథాచ, తద్ధితగ్రహణస్య తద్ధితాన్తానామేవ, నత్వన్యప్రత్యయాన్తానాం సంజ్ఞేతి ని

యథార్థతామాశ్రిత్య ప్రత్యయాన్తపర్యుదాసోఽత్ర న కర్తవ్యః, అథవా
స్యాత్పదాద్యోరితి సాతిగ్రహణాత్ప్రత్యయో న ప్రాతిపదికమితి సిద్ధే ప్ర
త్యయగ్రహణసామర్థ్యాత్తదన్తపరమ్, ఉత్తరసూత్రే తద్ధితగ్రహణంతు వి
ధ్యర్థమేవాస్తు యద్వా సాతిగ్రహణాత్ ప్రత్యయస్య ప్రాతిపదికత్వాభా
వే తద్ధితగ్రహణస్యోక్తరీత్యా నియమార్థత్వే చార్థవదధాతుః ప్రాతిపదికమి
త్యేవసువచమితి. తేషామికోయణచీతి సూత్రం వ్యర్థం స్యాత్ తస్మాదిత్యు
త్తరస్య, వాయ్వృతు పిత్రుషసో యదితి నిర్దేశాత్ జ్ఞాపకాదిష్టసిద్ధేః, నాజ్ఝ
లావితి సూత్రాకారసహితోఽచ్ ఆజితి మూలస్థగ్రన్థో యన్న పిపిరుద్ధ్యేత, కాల
సమయవేలాస్విత్యాది జ్ఞాపకాదేవతత్త్వాభావసిద్ధేః, యదిజ్ఞాపకే న ప్ర
త్యాఖ్యానం యుక్తమితి, యదిచ ఆకారప్రశ్లేష ఏవ తల్లిఙ్గమిత్యభ్యుపగ
మే సూత్రాక్షరైరేవ స్పష్టం సిధ్యతీత్యుచ్యేత, తర్హ్యేకప్రత్యయే త్యేతద
భ్యుపగమ్య ప్రత్యయపర్యుదాసే సాతిగ్రహణం లిఙ్గమ్, ప్రత్యయాన్తప
ర్యుదాసేతు తద్ధితగ్రహణమిత్యప్రత్యయగ్రహణమేవావర్త్య వ్యాఖ్యాయ
తామ్, కిమనయానుసృష్ట్యేతి దిక్, అధాతుప్రత్యయావితి సిద్ధే నఞ్ద్వయో
పాదానం అప్రత్యయ ఇత్యస్యావృత్తిసౌకర్యార్థమ్, మహాసంజ్ఞాకరణం
తు శ్రుత్యనురోధాత్, తథాచాథర్వణే పఠ్యతే, “కో ధాతుః కిం ప్రాతిపది
కం కః ప్రత్యయ” ఇతి, డిత్థాదీన్యవ్యుత్పన్నానీ హ్యుదాహరణం, అవ్యుత్ప
త్తిపక్షస్యేదమేవ జ్ఞాపకమితి ప్రాఞ్చః, వస్తుతస్తు వ్యుత్పత్తిపక్షే బహుప
టవ ఇత్యాద్యర్థం సూత్రమితి నవ్యాః, నచైవం బహుచ్పూర్వం ప్రాతిపదిక
మిత్యేవసూత్ర్యతామితి వాచ్యమ్, మూలకేనోపదంశమిత్యాదౌ కృదన్త
త్వేనాతిప్రసఙ్గాత్, గతికారకపూర్వస్యాపి కృదన్తత్వాత్, నచ సమాస
గ్రహణం నియమార్థమితి నిస్తారః, అర్థవత్సూత్రారమ్భం వినా సమాసగ్ర
హణస్య నియమార్థత్వాసమ్భవాత్ । * కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ * అర్థవది
త్యనువర్తతే, తత్సామర్థ్యాత్తదన్తవిధిః, నను యద్యర్థవత్తా పారమార్థికీ వి
వక్ష్యతే, సా పదస్య వాక్యస్య వాస్తి నతు కృత్తద్ధితాన్తస్య యదితు ప్రక్రియా
దశాయాం యా కల్పితా సా వివక్ష్యతే । తర్హి కృత్తద్ధితయోరపి సాస్తీతి
కథమర్థవద్గ్రహణానువృత్త్యా తదన్తగ్రహణమితి చేత్ అత్రాహుః — అ
తఏవార్థవద్గ్రహణసామర్థ్యముక్తమ్, ప్రత్యయాన్తైర్నహ్యేకార్థీభూతే

నప్రతీయమానోఽర్థ ఇహ గృహ్యతే, తస్య లౌకికార్థం ప్రతి ప్రత్యాసన్న
త్వాత్, ముఖ్యప్రాశస్త్యపరతయా తస్యైవ గ్రహణాదత ఏవ తదుపా
దానం సార్థకమ్, పూర్వసూత్రే అధాతురితి పర్యుదాసబలేనా [illegible]
పన్నత్వాదితి తదేతత్సకలమభిప్రేత్యాహ । * కృత్తద్ధితాన్తాఽపి *
పిట్ ధుక్ ఇత్యాదావధాతురితి, కర్తా ఔపగవ ఇత్యాదౌ అప్రత్యయాన్తమి
తి పర్యుదాసే ప్రాప్తే కృత్తద్ధితేత్యారమ్భః । * నియమార్థమితి * నచప్ర
త్యయాన్తత్వేన పర్యుదాసే విధ్యర్థమస్త్వితి శఙ్క్యమ్, వాక్యస్యాప్ర
త్యయాన్తత్వాత్, ప్రత్యయగ్రహణే యస్మాత్స విహితస్తదాదేరేవ గ్రహ
ణాత్, నచైవమప్యనుపసర్జనస్త్రీప్రత్యయే తదాదినియమాభావాద్రాజ
కుమారీత్యాదౌ జీబన్తే విధ్యర్థమస్త్వితి వాచ్యమ్, అన్తరఙ్గానపి విధీన్ బహి
రఙ్గో లుగ్బాధత ఇతి లుగ్విషయే హల్ఙ్యాదిలోపాప్రవృత్త్యా ధ్రియమాణ
ఏవ సుపః సమాసప్రవృత్తేః । తత్ర చ కుమారీశబ్దస్య సుబన్తత్వేఽపి రాజకుమా
రీశబ్దస్యాతథాత్వాత్, అప్రత్యయాన్తత్వేన ప్రవృత్తాయాః సంజ్ఞా
యా ఏకదేశవికృతన్యాయేన విభక్తిలుక్యపి సులభత్వాత్, అత ఏవ గోమ
తిప్రియ ఇత్యాదౌ సమాసమోనలుకః ప్రాగన్తరఙ్గస్య హల్ఙ్యాదిలోప
స్యప్రవృత్తౌతు స్యరేవేత్యదిక్, నియమశరీరమాహ । * యత్ర సఙ్ఘాత ఇ
తి * నియమశ్చాత్ర సజాతీయాపేక్ష ఇత్యాహ । * పూర్వో భాగః పదమి
తి * షడ్విధేఽపి సమాసే పూర్వభాగస్య పదత్వావ్యభిచారాద్భవత్యయమ్ ।
సజాతీయః, పూర్వో భాగ ఇత్యుపలక్షణం ఉత్తరస్తు ప్రత్యయో నేతి బోధ్యం
అన్యథా జన్మవానిత్యాదౌ సంజ్ఞా న స్యాత్, స్వాదిష్విత్యనేన పూర్వభా
గస్య పదత్వాత్, నచ తద్ధితగ్రహణసామర్థ్యాత్తత్ర స్యాదేవేతి వాచ్యమ్,
తద్ధిత ఇత్యస్య భానవ ఇత్యాదౌ కృతార్థత్వాత్, తత్ర హి పూర్వభాగస్య
భత్వం న తు పదత్వమ్ । నచైవమయమియానిత్యాది సముదాయస్య ప్రాతి
పదికత్వం స్యాదేవ పూర్వభాగస్య పదత్వేఽప్యుత్తరస్య ప్రత్యయత్వాదనే
న నియమేన వారయితుమశక్యత్వాదితి వాచ్యమ్, ఉత్తరస్తు ప్రత్యయో నేత్య
త్ర తద్విహితప్రత్యయో నేతి వ్యాఖ్యానాత్, పూర్వో భాగః పదమితి కిమ్?
బహుజిద్విశిష్టస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞా యథా స్యాత్ తేన బహుపటవ ఇత్యత్రో
షోత్తమోదాత్తత్వం సిధ్యతి, ప్రథమజసో లుకి చితస్సప్రకృతేర్బహ్వకజ

ర్థమితి చిత్స్వరేకృతే పునర్జన ఉత్పత్తైః ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయాంస
త్యాంతుజసేవోదాత్తస్స్యాత్, యద్వాప్రకృతిప్రత్యయభావాపన్నస
ఙ్ఘాతస్యచేద్భవతిసమాసస్యైవేతినియమార్థం సమాసగ్రహణం తేనగపిత్య
యమాహేత్యాదౌ నాతిప్రసఙ్గ ఇతిదిక్, నియమఫలమాహ । * తేనవా
క్యస్యనేతి * తేనగామభ్యాజశుక్లామిత్యాది వాక్యస్య నభవతీత్యర్థః, స
త్యాంహిసంజ్ఞాయాం సుబ్లుక్స్యాత్, నన్వేవమపిమూలకే నోపదంశమి
త్యాదివాక్యస్య సంజ్ఞాదుర్వారా, కృద్గ్రహణేగతికారకపూర్వస్యాపి
గ్రహణాదితిచేత్, మైవమ్, సమాసగ్రహణకృతనియమేన పరత్వాద్బాధా
త్ । ఏవంచకృత్తద్ధితేతి సూత్రే కృద్గ్రహణపరిభాషా నిష్ఫలత్వాన్నోప
తిష్ఠతే, తస్యాశ్చపరిభాషాయా వ్యావక్రోశీ వ్యావహాసీత్యత్రావకాశః[1],
తత్రహికర్మవ్యతిహారే ణచ్ స్త్రియామితిధాతోర్ణచికృతే గతిపూర్వస్య
ణజన్తత్వాణ్ణచ స్త్రియామిత్యఞిసత్యుపసర్గాకారస్యాదివృద్ధిస్స్వరో భవ
తః, కృద్గ్రహణే కారకపూర్వస్యాప్యుదాహరణమవతప్తేనకులస్థితమి
త్యాదిస్ఫుటీభవిష్యతి, చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః, తేననిపాతస్యానర్థ
కస్యాపి ప్రాతిపదికసంజ్ఞావక్తవ్యేతివార్తికం గతార్థం ఏషాంద్యోత్యోఽప్య
ర్థో నాస్తితదర్థమిదమ్, అపదిత్యతి, అనుకరణేషు అనుకార్యేణ సహాభేదవివ
క్షాయామర్థవత్త్వాభావాదేవ న ప్రాతిపదికత్వం భూసత్తాయామితియ
థా, భేదవివక్షాయాంతుసంజ్ఞాస్యాదేవ భువోవుగితియథా । * అధికారో
యమితి * ప్రత్యయశబ్దస్సంజ్ఞాత్వేనాధిక్రియత ఇత్యర్థః । * ఙ్యాప్ప్రాతి
పదికాత్ * సమాహారద్వన్ద్వాదేకవచనమ్, ఙీఙీప్ఙీష్ఙీనాం సామాన్య
గ్రహణమ్, ఆబితిటాప్డాప్చాపామ్ । * ఆపఞ్చమసమాప్తేరితి * న
నుఘుకాలతనేష్వితి జ్ఞాపకాత్సుబన్తాత్తద్ధితోత్పత్తిరిత్యభ్యుపగతే కిమ
ర్థం తద్ధితేషు ప్రాతిపదికాధికార ఇతిచేత్, అత్రాహుః — అసతి త్వధికా
రే అత ఇఞిత్యత్రాత ఇత్యేతత్సుబన్తస్యైవ విశేషణంస్యాత్తతశ్చదక్షస్యా
పత్యమిత్యత్ర ఇఞ్ స్యాన్నతు దక్షయోర్దక్షాణామిత్యత్ర, కించవృద్ధా
చ్ఛ ఇత్యత్ర వృద్ధమిత్యేతత్సుబన్తవిశేషణం మాభూత్, అన్యథా జానన్తి
తి = జ్ఞాః, ఇగుపధేతి కః, జ్ఞానామయమిత్యత్ర సుబన్తస్య వృద్ధత్వాచ్ఛ
స్స్యాత్, ప్రాతిపదికాధికారే తువృద్ధం యత్ప్రాతిపదికం తత్ప్రకృతికాత్సు

బన్తాచ్ఛత్రీత్యర్థలాభాదిహ ప్రాతిపదికస్యావృద్ధత్వాచ్ఛో న భవతి కింత్వ ణే వేతి । శబ్దకౌస్తుభే తు "అసత్యస్మిన్నధికారే వాక్యాదపి కప్రత్యయాదయ స్స్యుః తతో విశిష్టస్య ప్రాతిపదికతాయాం సకలసుబ్లోపే స్పష్టమేవానిష్టమితి స్థితమ్" * లిఙ్గవిశిష్టస్యేతి * లిఙ్గబోధకప్రత్యయవిశిష్టస్యాపీత్యర్థః । పరిభాషాయాః ప్రయోజనం శ్వశ్రూః, ప్రత్యయాన్తత్వేన ప్రాతిపదికత్వేపీహ స్వాదయః, న చ శ్వశురశ్శ్వశ్వ్రౌ ఇతి నిర్దేశాదేవ స్వాదిసిద్ధిరితి వాచ్యమ్, నిర్దేశస్య శబ్దపరత్వాత్, ఏపరాభ్యాం జేః, జేర్య ఇతివత్, కించ కుమారీమాచష్టే కుమారయతి, ణావిష్ఠవదితి టిలోపః, ఏవం యామిన్య ఇవాచరన్త్యహాని యామినయన్తీత్యత్రాచారే క్విబపి ఫలమ్ । * జ్యాఖ్యాం ప్రాగితి * తేనపనికా ఆర్యకా చ సిధ్యతి, న సామివచన ఇతి జ్ఞాపయిష్యమాణోఽత్యన్తస్వార్థికః కః, ఏతాభ్యాం శబ్దాభ్యాం జ్యాపో బాధేత, తతశ్చ ఏడకా ఆర్యకేత్యేవ రూపం స్యాత్, జ్యాబ్గ్రహణసామర్థ్యాత్తు జ్యాబన్తాత్కః నిపతికేత్యపి సిద్ధ్యతి, వర్ణాదనుదాత్తాదిత్యస్య వైకల్పికత్వాత్, అబన్తాత్కనితూదీచామాతస్థానే ఇతీత్త్వవికల్పాదార్యకా ఆర్యికేతి రూపద్వయం సిధ్యతి । వస్తుతస్తు జ్యాపో గ్రహణం మాస్తు, ఘకాలతనేష్విత్యలుగ్విధానసామర్థ్యాత్సుబన్తాత్తద్ధితోత్పత్తిరితి హి నిష్కర్షః । తథా చ సుపః ప్రాగేవ జ్యాపౌ ప్రవర్తేతే, స్వార్థద్రవ్యలిఙ్గసంఖ్యాకారక ప్రయుక్తకార్యాణాం క్రమికత్వస్వీకారాదిత్యవధేయమ్ । * స్వౌజసమౌట్ * సమాహారద్వన్ద్వః । * సుజసోరితి * సోరుకారో ర్వర్ణస్త్రీసావిత్యత్ర విశేషణార్థః, అసీత్యుక్తే హి అసకారాదావిత్యర్థస్స్యాత్, తథాచ వాజగర్వ్యతిస్వ్రతి న సిద్ధ్యేత్, జసేరికారస్తు జసి జసాం జసి జోస్యస్మాత్ స్మినావిత్యేతదర్థః, జశ్శసోర్జకార శకారౌ జసశ్శీ తస్మాచ్ఛసో న ఇత్యనయోర్విషయవిభాగార్థౌ । అన్యతరస్య నిరనుబన్ధకత్వమేవాస్త్వితి చేన్న, జసో జకారాభావే ఔ ఇత్యత్ర్యఆప్ స్యాత్, తతశ్చ ప్రత్యయస్య వకారాన్తతా సమ్భావ్యేత, ఏవం శసశ్శకారాభావే ఔటో డిత్త్వం సమ్భావ్యేత, ఏవంచ తేజస్వీ ఇత్యాదౌ టిలోపస్స్యాత్, అథ వా లిహావిత్యాదౌ డిత్త్వసామర్థ్యాదభస్యాపి టేర్లోపస్సమ్భావ్యేత, ఔట్ టకారస్సుడితి ప్రత్యాహారార్థః, టాటకారస్తు టాఙసిఙసాం ద్వితీయాటౌస్స్వేన ఇతి విశేషణార్థః, ఏతేన అదిరన్త్య

నేతిసూత్రే కాశికాకారేణ యదుక్తం నన్వనేకం కిమ్? సుటితి తృతీయైకవచనా వయవేన మాభూదితి తన్నిరస్తమ్, ఔటష్టకారస్యానర్థకతయా తేనై వసమ్భవాత్ప్రత్యాసత్తేశ్చ, అత ఏవ శబ్దకౌస్తుభే తత్రాన్యదేవ ప్రయో జనముక్తమ్, మధ్యమేనేతా సహేతి ఆదిస్తూత్తరేషామపి గ్రాహకో మాభూ దిత్యన్త్యేనైవ గ్రహణమ్, అన్త్యేనేతా సహేతో మధ్యగస్య పూర్వేషామపి మా భూదిత్యాద్యేన గ్రహణమితి అయమేవార్థం మనసి నిధాయాఽఽద్యన్తాభ్యా మవయవాభ్యామవయవీ సముదాయ ఆక్షిప్యత ఇతి నిష్కృష్టముక్తం ప్రాక్, ప్రకృతమనుసరామః । ఙేప్రభృతీనాం ఙకారానుబన్ధో ఘేర్ఙితీతి ఙేరామిత్యే విశేషణార్థః, సుపః పకారస్తు ప్రత్యాహారార్థః । * విభక్తిశ్చ * తిఙస్త్రీ ణి త్రీణీత్యతస్త్రిగ్రహణం వ్యవహితమపి స్వరితత్వబలాదనువర్తతే, సుప ఇతి చ సన్నిహితమిత్యభిప్రేత్యాహ । * సుప్తిఙావితి * తిఙాం విభక్తిసం జ్ఞాయాః ప్రయోజనం న విభక్తౌ తుస్మా ఇతి, సుపాం త్యదాద్యత్వాదికమపి, చకారస్తు పునర్వచన సంజ్ఞాభ్యాం సమావేశార్థః, అన్యథా ఏకసంజ్ఞాధికా రాదేకవచనాదిసంజ్ఞాభిస్సహ వచనద్వయప్రామాణ్యాత్పర్యాయః స్యా త్, తతశ్చ రామేభ్యస్ రామాస్ ఇత్యాదౌ బహువచనసంజ్ఞాపక్షే విభక్తిత్వా భావాత్సస్యేత్సంజ్ఞా స్యాత్ । * ఇహోపేతి * అస్మిన్నితి తన్త్రే ప్రాతిపదికా ర్థలిఙ్గపరిమాణేత్యాదావిత్యర్థః । * సుపః * అత్ర తిఙస్త్రీణీతి సూత్రాత్త్రీ ణి త్రీణీతి పదం తాన్యేకవచనేతి సూత్రాచ్చ తానీతి పదం విహాయానువర్తత ఇ తి వ్యాచష్టే । * సుపస్త్రీణి త్రీణీత్యాదినా * ఏకశ ఇతి * ఏకైకమిత్యర్థః, సంఖ్యైకవచనాచ్చ వీప్సాయామితి ప్రథమాన్తాచ్ఛస్ । * ద్వ్యేకయోః * ద్వ్యేకశబ్దౌ సఙ్ఖ్యాపరావిత్యభిప్రేత్యాహ । * ద్విత్వైకత్వయోరితి * స ఙ్ఖ్యాయాః పరత్వే బహువచనం స్యాదితి భావః । * బహుషు * అయమపి సఙ్ఖ్యా పర ఏవేత్యాహ । * బహుత్వ ఇతి * బహువచనాన్తాశ్రయద్రవ్యగతం బ హుత్వం ధర్మ ఆరోప్యకృతం తత్ఫలం తు బహుః పర్వత ఇతి వైపుల్యవాచి నో నేహ గ్రహణమితి సూచనమేవ, వస్తుతోఽవ్యర్థం తత్ "పరత్వాదేకవచన సమ్భవాత్" ఇతి శబ్దకౌస్తుభే స్థితమ్ । * రుత్వవిసర్గావితి * నను రుత్వస్యా సిద్ధత్వాత్సకారస్యేత్సంజ్ఞాలోపయోరభావాత్ స్థానివదాదేశ ఇత్యస్యా పి త్రిపాద్యామప్రవృత్త్యా రేఫాన్తస్య సుప్తిఙన్తమితి పదసంజ్ఞాభావేన చ

షిసన్నో౽త్ర దుర్లభః విధేస్తు పునరిత్యాదౌ చరితార్థత్వాదితి చేన్నైవమ్, న మున ఇతి సూత్రే నేతియోగం విభజ్యాసిద్ధం నేతి వ్యాఖ్యయా మిష్టసిద్ధిరి త్యుక్తత్వాత్। * రామ ఇతి * సంజ్ఞాశబ్దో౽యమవ్యుత్పన్న ఇతి పక్షే౽ర్థవత్సూత్రేణ ప్రాతిపదిక సంజ్ఞా, కరణాధికరణయోశ్చేత్యధికారే ఘఞ్ బాధేన హలశ్చేతి ఘఞ్ రమన్తే౽స్మిన్నితి వ్యుత్పాదనే తు కృత్తద్ధితేతి సూత్రేణేతి వివేకః, అత్ర కేచిత్పరిష్కుర్వన్తి — "గన్ధర్వశ్శరభో రామస్సృమరో గవయశ్శశః। ఇత్యాదయో మృగేన్ద్రాద్యా గవాద్యాః పశుజాతయః" ఇత్యమరోక్త్యా యది పశువిశేషే ప్రయుజ్యతే తదా రూఢో౽యం రామశబ్ద ఇత్యర్థవత్సూత్రేణ సంజ్ఞా యదా తు రామచన్ద్రే భగవతి ప్రయుజ్యతే తదా రమన్తే యోగినో౽స్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యాశ్రయణాత్ కృత్తద్ధితసూత్రేణ సజ్ఞేతి। * సరూపాణామేకశేషః * ఇతరనివృత్తిపూర్వకమవస్థానం శేషశబ్దార్థః; న చ విరూపేష్వేకశేషాప్రవృత్త్యా ఘటకలశావితి ద్వన్ద్వాపత్తిరితి శఙ్క్యమ్, విరూపాణామితి వార్తికస్య వక్ష్యమాణత్వాత్, వస్తుతస్తు సూత్రాక్షరైరేవ వార్తికార్థో లభ్యతే, రూప్యతే బోధ్యత ఇతి రూపమర్థః, సమానం - రూపం - యేషామితి = సరూపాః, జ్యోతిర్జనపదేత్యాదినా సమానస్య సభావః తథా సమానం రూపం స్వరూపం యేషాం తే సరూపాః, సరూపాశ్చ సరూపాశ్చ సరూపాస్తేషామిత్యేకశేషేణ వ్యాఖ్యానాత్; న చ స్వాఙ్గే స్వవ్యాపారాయోగః వాక్యపరిసమాప్తిన్యాయాదితి వాచ్యమ్, ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదక రూపాక్రాన్తతయా స్వస్మిన్నపి ప్రవృత్తేః, అన్యథా తుల్యాస్యప్రయత్నమిత్యాదౌ సవర్ణదీర్ఘో న స్యాత్, తథా అర్థవత్సూత్రాన్తర్గతానాం ప్రాతిపదికత్వం ప్రత్యయఃపరశ్చేత్యత్ర సుప్రత్యయః, ససజుషో రురిత్యత్ర రుః, ఖరవసానయోరితి సూత్రే విసర్గశ్చ న స్యాదితి సర్వోప్లవస్స్యాత్, స్వాధ్యాయో౽ధ్యేతవ్య ఇత్యస్య నేహానానేత్యాదిశ్రుతేశ్చ స్వస్మిన్నపి యథా ప్రవృత్తిస్తథా దీర్ఘాదీనామపీతి చేత్ తుల్యమేకశేషే౽పి। ఏతేనా ఇఉణ్ ఇత్యాదావాద్గుణ ఇత్యాది సన్ధికార్యం కుతో నేత్యాశఙ్కాయాం వర్ణోపదేశకాలే అజాదిసంజ్ఞానామనిష్పాదాత్సన్ధిర్నేతి కేషాంచిత్సమాధానం పరాస్తమ్। వర్ణోపదేశే ఇత్సంజ్ఞాయామచ్ప్రత్యాహారే చ నిష్పన్నే ప్రవర్తమానానాం గుణాదీనాం ఉపేన్ద్ర ఇత్యాదౌ తటస్థ ఇవోద్దేశ్యతావ

చ్ఛేదకరూపాక్రాన్తే వర్ణోపదేశాదావపి ప్రవృత్తేరావశ్యకత్వాత్, స్యాదేతత్, సరూపాణామేకశేష ఏకవిభక్తావిత్యేవ సూత్రమస్తు కిమనేన శేషగ్రహణేన, అత్రాహుః — తథా సతి సరూపాణాం స్థానే ఏకోఽన్తరతమ ఆదేశో భవతీత్యర్థస్స్యాత్, తథా చాశ్వశ్చాశ్వశ్చేత్యత్ర ఉదాత్తద్వయవత్స్థానే ఉదాత్తద్వయవానాదేశః అనుదాత్తద్వయవత్స్థానే అనుదాత్తద్వయవానాదేశః ప్రసజ్యేతేతి । * ఏకవిభక్తావితి * విభక్తిసారూప్యే ఉపలక్షణం నత్వేకశేషే నిమిత్తమ్, ఏవంచానైమిత్తికత్వేనాన్తరఙ్గోఽయమేకశేషస్సుబుత్పత్తేః ప్రాగేవ ప్రవర్తతే, యద్యేతన్నారభ్యేత తర్హి ప్రత్యేకం విభక్తిస్స్యాత్ ద్వన్ద్వశ్చ ప్రవర్తేత, ఆరబ్ధేత్వేకశేషేఽనేకసుబన్తవిరహాద్ద్వన్ద్వస్యప్రాప్తిరేవ నాస్తీతిభావః, నను సుబుత్పత్తేః ప్రాగేకశేషప్రవృత్తౌ శిష్యమాణం యత్ప్రాతిపదికం తదేకమేవార్థం బోధయతీతి ద్వివచనాద్యనుత్పత్త్యా రామౌ రామా ఇత్యాది న సిద్ధ్యేత్, నైష దోషః, శిష్యమాణస్యాలుప్యమానార్థాభిధాయిత్వాత్, అత ఏవ కృత్తద్ధితసమాసైకశేషేత్యేకశేషో వృత్తిషు గణ్యతే పరార్థాభిధానం వృత్తిః, అత ఏవ చ లుప్తేఽపి ప్రత్యయే లిట్ ధుక్ ఇత్యాదౌ కర్తృప్రతీయత ఇతిదిక్ । * సరూపాణ్యేవ * ఏతచ్చ ఉత్తరసూత్రస్థస్యైవకారస్యానుకర్షణాల్లభ్యతే, అత్ర ఏకస్యామపి విభక్తౌ పరతః విరూపాణి నదృష్టానీతి పర్యవసన్నోఽర్థః, తేన మాతృశబ్దయోర్జననీవాచిపరిచ్ఛేత్తృవాచినోర్నైకశేషః, మాతృభ్యాం మాతృభిరిత్యాదౌ సారూప్యేఽపి ఔజసాదిషు వైరూప్యాత్, నన్వేవం పయః పయో నయతి దేవ దేవేత్యాదావతిప్రసఙ్గస్స్యాదితిచేత్, ఉచ్యతే సహవివక్షాయామేవైకశేషః ప్రవర్తతే, ఇతరేతరయోగద్వన్ద్వస్య విషయ ఇతి యావత్, యత్ర హ్యనేకస్యార్థస్య మిళితస్యేతరాన్వయస్స తథాభూతో విషయః ఇదం చేదితోనుమ్ధాతోరితి లిఙ్గాల్లభ్యతే న్యాయాచ్చ, తథాహి యద్విశిష్యతే స లుప్యమానార్థాభిధాయీతి స్థితే శ్రూయమాణైకశబ్దోపస్థాపితం సర్వమవిశేషాదేకరూపేణైవాన్వేతుమర్హతి । యద్వా తిష్యపునర్వస్వోరితి సూత్రాద్ద్వన్ద్వ ఇత్యనువర్త్య ద్వన్ద్వప్రసక్తౌ సతీతి వ్యాఖ్యేయమ్, న తు ద్వన్ద్వే కృతే సతీతి, పన్థానౌ పన్థాన ఇత్యాదౌ ఋక్పూరబ్ధూరిత్యాదినా సమాసాన్తాపత్తేః, కరౌ కరా ఇత్యాదౌ ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్యేత్యాది

జ్ఞాపకవద్వ్యాప్తాపత్తేశ్చేతి దిక్ । సూత్రే శేషశబ్దః కర్మసాధన ఇత్యాహ * ఏకఏవశిష్యత ఇతి * అసత్యేకగ్రహణే ద్విబహ్వోర్వ్యపి శేషస్స్యాదిత్యేకగ్రహణమ్, నన్వేవమప్యేక విభక్తావిత్యత్రైకగ్రహణం వ్యర్థమితి శఙ్క్యమ్, ఏకస్యామపి విభక్తౌ పరతో విరూపాణి సదృష్టానీత్యర్థలాభాయ తస్యావశ్యకత్వాత్, కిఞ్చ స్వసా చ స్వసారౌ చేత్యాదౌ విభక్తౌ పరతః పూర్వభాగయోర్వైరూప్యదర్శనాత్స్వసార ఇత్యేకశేషస్తత్ర న స్యాత్ । తథా స్వసరి చ స్వస్రోశ్చేత్యత్ర వైరూప్యదర్శనాత్ స్వస్రుష్వితి న స్యాత్, కిన్తు కమల్ కమలౌ కమలఇత్యాదిష్వేవ స్యాత్, కృతే త్వేకగ్రహణే నాయం దోషః ప్రసజ్యతే, ఏకవిభక్తౌ పరతః పూర్వత్ర వైరూప్యాదర్శనాత్, యదా తు విభక్తావిత్యత్రైకత్వం వివక్షితం న త్వత్రైకగ్రహణమిత్యుచ్యతే తర్హి సప్తప్రత్యర్థమేవాస్త్వితి కేచిత్, అన్యే త్వాహుః— ఏకగ్రహణమేకైకవిభక్తావిత్యర్థలాభార్థం తథా చ సకలవిభక్తావిత్యర్థలాభాదేవ కారాపకర్షణం వినైవ సిద్ధమిష్టమితి దిక్, ఏకశ్చ ఏకశ్చ ద్వౌ చ ద్వౌ చేత్యాదావేకశేషో న భవతి అనభిధానాత్, ద్వన్ద్వోప్యత్రానభిధానాదేవ వారణీయః, ఉత్సర్గతస్సఙ్ఖ్యాశబ్దేష్వేవమేవ, వింశత్యాదౌ త్వేకశేష ఇష్టఏవేతి బోధ్యమ్ । * చుటూ * ఆదిఞి-టుడవ ఇత్యత ఆదిః, షః ప్రత్యయస్యేత్యతః ప్రత్యయస్యేతి చానువర్తతే, తదాహ * ప్రత్యయాద్యావితి * ప్రత్యయాద్యావితి కిమ్ ? చాటాటః, తేన విత్తశ్చుఞ్చుప్చణపావిత్యత్ర ప్రత్యయాకౌ యకారోలుప్తనిర్దిష్టః తేన చస్య నేత్సంజ్ఞేతి వక్ష్యతి । * న విభక్తౌ * హలన్త్యమితీత్సంజ్ఞా ప్రాప్తౌ నిషేధారమ్భః, తుఙ్మస్యోదాహరణం రామాత్, పచేరన్, మకారస్యోదాహరణం రామమ్, అగ్రాక్షమ్, విభక్తౌ కిమ్ ? అచోయత్, ఊర్ణాయాయుస్, రుధాదిభ్యశ్నమ్, ఏతేష్వన్త్యస్యేత్సంజ్ఞా యథా స్యాత్, ఇదమస్థమురిత్యత్ర మకారపరిత్రాణార్థమకారానుబన్ధాసఞ్జ్ఞానాదనితోయమితి జ్ఞాయతే, అన్యథా ప్రాగ్దిశో విభక్తిరితి థమో విభక్తిత్వాత్, దానీమో మకారస్యాపి నైవ సూత్రేణేత్వనిషేధసిద్ధేః, కిం తేనేతి, తేనకిమోత్ క్వేతి సిద్ధమ్ । * ఏకవచనమ్ * సుపమ్ముబ్ధిరిత్యేవ సువచమ్; న చ సప్తమీబహువచనేఽతిప్రసఙ్గః సమ్బోధనే ప్రథమేత్యధికారాదేవ తదభావాదితి నవ్యాః । అత్ర వ్యాచక్షతే— సుస్సమ్బుద్ధిరితి వాచ్యే ఏకవచన

గ్రహణమేకో౽ర్థ ఉచ్యతే యేన తావన్మాత్రస్య ప్రత్యయస్య సంజ్ఞార్థమ్, అ
న్యథా సామన్త్రితమితి పూర్వసూత్రే తదన్తస్యామన్త్రితసంజ్ఞా కృతేతి
ప్రక్రమాభేదాయేయమపి సంజ్ఞా తదన్తస్యైవ స్యాదితి । * ఏఙ్ హ్రస్వా
త్సమ్బుద్ధేః * యద్యత్ర హల్ఙ్యాబ్భ్య ఇత్యతో హలమననువర్త్య ఏఙన్తాద్ధ్ర
స్వాన్తాచ్చాఙ్గాత్పరస్యాస్సమ్బుద్ధేర్లోప ఇతి వ్యాఖ్యాయేత, హలనువృ
త్తావపి అఙ్గాత్పరాయాః సమ్బుద్ధేస్తస్యా యద్ధలితి వా ఉభయథాపి హే జ్ఞా
నేతి న సిద్ధ్యేత్, లోపాత్పూర్వం త్వాత్పరత్వాత్ అమిపూర్వత్వే చ కృతే ఏ
కాదేశస్య పరాదివద్భావే హ్రస్వాన్తాత్పరత్వాభావాత్ పూర్వాన్తవ
ద్భావే౽ఙ్గపరత్వాభావాత్, ఉభయత ఆశ్రయణే తు నాన్తాదివదితి నిషేధాద
తో వ్యాచష్టే । * ఏఙన్తాదిత్యాదినా వేదిత్యన్తేన * సమ్బుద్ధ్యాక్షిప్తస్యేతి *
తదన్తస్యైవసంజ్ఞాభ్యుపగమే తు, సమ్బుద్ధ్యా౽ఙ్గమాక్షేప్తుం న శక్యత ఇతి బో
ధ్యమ్ । * హ్రస్వాత్పరత్వం నాస్తీతి * తథా చ సూత్రే ఏఙ్గ్రహణమావశ్యకమి
తి భావః, కిఞ్చ "ఇమాం కిమాచామయసేన చక్షుషా" ఇతి శ్రీహర్షప్రయో
గే సే ఇతి పృథక్పదం స లక్ష్మీకే హే దమయన్తీత్యర్థ ఇతి నిగరణచలనార్థేభ్య
శ్చేతి సూత్రే మనోరమాయాం వ్యుత్పాదితమ్, తతశ్చ తత్రాపి సమ్బు
ద్ధిలోపార్థం ఏఙ్గ్రహణమావశ్యకమేవ, స్యాదేతత్, ఏఙ్గ్రహణస్య సే ఇ
త్యత్రసావకాశతయా హే హరే ఇత్యాదౌ సమ్బుద్ధిలోపో న స్యాత్, సన్ని
పాతపరిభాషావిరోధాత్, తథా హ్రస్వగ్రహణస్యాపి హే రామేత్యత్రసా
వకాశత్వాత్, హే గౌరిత్యాదౌ పరత్వాద్ధల్ఙ్యాదిలోపం బాధిత్వాం
బార్థనద్యోరితి హ్రస్వే కృతే సమ్బుద్ధిలోపో న స్యాత్, లక్ష్మీశబ్దే తు హల్ఙ్యా
దిలోపస్యాప్యభావాత్, హే లక్ష్మి ఇత్యత్ర సుతరాం సమ్బుద్ధిలోపో న స్యా
త్, సత్యమ్, గుణాత్సమ్బుద్ధేరితి వక్తవ్యే ఏఙ్ హ్రస్వగ్రహణ సామర్థ్యా
త్సన్నిపాతపరిభాషాం బాధిత్వా సమ్బుద్ధిలోపః ప్రవర్తత ఇతి దిక్ । * అమి
పూర్వః * ప్రథమయోరితి పూర్వసవర్ణదీర్ఘే ప్రాప్తే౽యమారమ్భః, ఇకో
యణచీత్యతో౽చీత్యనువర్తతే తదాహ । * అమ్యచీతి * అమి యో౽చ్ తస్మిన్
అమో౽వయవే౽చీతి యావత్, తేన మకారసహితస్య పూర్వరూపం నేతి స్థితం
మనోరమాయామ్, ఏవమక్షౌ దూహిన్యామిత్యాదావపి ఊహిన్యాం యో౽చ్
తస్మిన్నిత్యాది బోధ్యమ్, ఏదాస్యైరివాహేత్యాదినిర్దేశాశ్చాస్మిన్నావ

ఖ్యానే లిఙ్గమిత్యపిసిద్ధమ్ , కథం తర్హి కాశికాదావమివరత ఇత్యేవోక్తం నత్వమ్యచీతిచేత్, అత్రాహుః — తస్మాదిత్యుత్తరస్యాదేః పరస్యేత్యాదేరేవాదేశ ఇతి నిర్ణీతే, ఏకః పూర్వపరయోరిత్యాదేశః ప్రాక్పరయోర్వర్ణయోరేవ భవిష్యతీత్యాశయేనోక్తమితి । * లశక్వతద్ధితే * ఆదిర్ఞిటుడవ ఇత్యత ఆదిరిత్యనువర్తతే, షః ప్రత్యయస్యేత్యతః ప్రత్యయస్యేతి, అతద్ధితఇతి పర్యుదాసాద్వా లభ్యత ఇత్యాహ, * ప్రత్యయాద్యా ఇతి * లశ్చ శశ్చ కుశ్చేతి సమాహారద్వన్ద్వే లశక్వితి నపుంసకమ్ , తదితరేతరయోగద్వన్ద్వేన వివృణోతి । * లశకవర్గా ఇతి * అతద్ధిత ఇతి కిమ్ ? ప్రాణిస్థాదాత ఇతి లచ్, చూడాలః, లోమాదిభ్యశ్శః , లోమశః, అత్ర ప్రయోజనాభావాదేవ నేత్సంజ్ఞేతి నేదం ప్రత్యుదాహరణమితి నవ్యాః, కర్ణలలాటేతి భవార్థే కన్, కర్ణికా, సత్యాం హిత్సంజ్ఞాయాం కిత చేతి వృద్ధిస్స్యాత్ । ప్రత్యయాద్యా ఇతి కిమ్? జల్పభిక్షేతి వృజః షాకన్, వరాకః, క్ఙితి చేతి గుణో న స్యాత్ । * తస్మాచ్ఛసో * తచ్ఛబ్దేన సన్నిహితః పూర్వసవర్ణదీర్ఘః పరామృశ్యతే, దీర్ఘమాత్రపరామర్శే తు ఏతాన్ గాః పశ్యేత్యత్రాపి నత్వప్రసఙ్గాత్, శస ఇత్యవయవషష్ఠీ, స చావయవః పరత్వేన విశేష్యతే, పూర్వసవర్ణదీర్ఘాత్పరస్య శసోఽవయవస్యేతి తదేతదాహ । * పరోఽయశ్శసస్సకార ఇతి * పరోఽయశ్శసితి నవ్యాఖ్యేయమ్ , కృతే పూర్వసవర్ణదీర్ఘే తతః పరస్య శసోఽసమ్భవాత్ । * అట్కుప్వాఙ్ * రషాభ్యామితి పఞ్చమీనిర్దేశాద్వ్యవహితస్యాప్రాప్తౌ వచనమిదమ్, తత్ర సర్వైర్వ్యవాయోఽసమ్భవీ, ఏకైకమాత్రవ్యవాయ ఇత్యపి నార్థః , క్షుభ్నాదిషు క్షుభ్నా పాఠసామర్థ్యాత్ , సరూపాణామిత్యాది నిర్దేశాచ్చేత్యభిప్రేత్యాహ । * వ్యస్తైర్యథాసమ్భవం మిళితైశ్చేతి * నన్వేవం కృత్స్నం కార్త్స్న్యమిత్యాదావడాదివ్యవధానాభావాణ్ణత్వాభావేఽప్యర్కేణేత్యాదావడ్వ్యవధానాదతిప్రసఙ్గః , న చాడాదిభిరేవ వ్యవధాన ఇతి నియమః అప్రాప్తే విధిరయమిత్యుక్తత్వాత్, సత్యమ్ । యోగవిభాగోఽత్ర బోధ్యః , వ్యవాయేఽపీత్యేకో యోగో విధ్యర్థః అట్కుప్వాఙ్నుమిత్యన్యో నియమార్థః , ఛాన్దసో భిసో లుక్, అత్ర యోగవిభాగం వినాపి నిర్వాహస్సుకర ఇతి తు నవ్యాః , తథాహి అడితి సూత్రే రషాభ్యామిత్యనువర్తతే, పఞ్చమీశ్రుత్యా తస్మాదిత్యుత్తరస్యే

తి పరిభాషోపతిష్ఠతే, ఉపస్థితాపిసా వచనప్రామాణ్యాదడాదివ్యవాయే న ప్రవర్తతే, తదన్యవ్యవాయేతు ప్రవర్తతఏవ, అతఏవ యేననావ్యవధానం తేన వ్యవహితేపి వచనప్రామాణ్యాదేకవర్ణవ్యవహితస్యైవ ఇకోగుణోన తుభినత్తీత్యాదావనేకవ్యవహితస్యేక ఇతి పుగన్తలఘూపధస్యేతి సూత్రే వక్ష్యతి; ఏవంచయత్రఅడాదిభిరేవవ్యవధానంరామేణేత్యాదౌ తత్రభవత్యే వణత్వంయత్రత్వడాదిభిర్నైనవ్యవధానం ఆదర్శేనేత్యాదౌ తత్రనభవతి త స్మాదితి పరిభాషాయాంజాగరూకత్వాత్। * నిషేధంబాధితుమితి * తేన ప ర్యాణద్ధమిత్యత్ర ఉపసర్గాదసమాసేపీతిణత్వం సిధ్యతీతి భావః। * ఉపల క్షణార్థమితి * నుమ్స్థానికస్య స్వాభావికస్యవాఽనుస్వారమాత్రస్యోప లక్షణార్థం నుమ్గ్రహణమిత్యర్థః, తేనబృహివృద్ధౌ ఇదిత్వాన్నుమ్, తస్యాను స్వారః, తృంహహింసాయాం స్వాభావికోత్రానుస్వారః బృంహణం తృంహణం ఉభయత్రాపి ణత్వంసిద్ధమ్। * అయోగవాహానామితి * అవి ద్యమానోయోగః ప్రత్యాహారేషుసమ్బన్ధోయేషాన్తే అయోగాః, అనుపదిష్ట త్వాదుపదిష్టైరగృహీతత్వాచ్చ ప్రత్యాహారసమ్బన్ధశూన్యా ఇత్యర్థః, వాహయన్తి నిర్వాహయన్తి ప్రయోగమితి వాహాః, అయోగాశ్చతే - వా హాశ్చ = అయోగవాహాః, అనుపదిష్టత్వే ఉపదిష్టైరగృహీతత్వేచసతి శ్రూయమాణా ఇత్యర్థః। * అట్స్వితి * నిష్కర్ష స్త్వకారోపరీతి, తేనప యస్విత్యాదావిణఃపరస్యేతిషత్వం నభవతి, అతఏవోక్తంప్రాక్, అను స్వార విసర్గజిహ్వామూలీయోపధ్మానీయయమానామకారోపరీతి। * ణ త్వం నస్యాదితి * నభాభూపూకమిగమీత్యతో నేత్యనువర్తత ఇతి భావః। * యస్మాత్ తదాదీతి * తత్ప్రకృతిరూపమాదిర్యస్యశబ్దస్వరూపస్యేతిబహు వ్రీహిః, నను యస్మాత్ప్రత్యయవిధిస్తదఙ్గమిత్యేవాస్తుకిమాదిగ్రహణేనేత్య తఆహ * భవామీత్యాది * ప్రకృతిమాత్రస్యతు వ్యపదేశివద్భావేన తదా దిత్వాదఙ్గత్వమ్, తేనకర్తా కారక ఇత్యాద్యపిసిధ్యతీతి భావః। * అఙ్గసంజ్ఞార్థ మితి * అన్యథా అతోదీర్ఘోయఞీతిదీర్ఘో నస్యాదితి భావః, నచారమ్భసామర్థ్యా దేవదీర్ఘస్స్యాదితి వాచ్యమ్, పయగతౌ, వయగతౌ, ఆభ్యాంయఙ్లుకిపాపామి పాపావః, వావామి వావావఇత్యాదౌచరితార్థత్వాత్। * స్త్రీ ఇయతీతి * ఇదమః పరిమాణేవతుప్, కిమిదంభ్యాంవోఘఇతిఘః తస్యేఇయాదేశః, ఇదం

కిమోరితి ఈశ్, యస్యేతి చేతిలోపః, ఉగితశ్చేతి జీప్, సత్యాంహి సంజ్ఞా
యాం స్త్రీశబ్దస్య యస్యేతి చేతిలోపస్స్యాత్, నచేలోపస్యాసిద్ధవద
త్రాభాదిత్యసిద్ధత్వాన్నాతిప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్, ప్రాగ్భాదసిద్ధత్వమి
తిపక్షాభ్యుపగమాత్, అనిత్యత్వాద్వేతి వ్యాఖ్యాతారః, నవ్యాస్తు —
స్త్రీ అంపశ్యతీత్యత్ర స్త్రీశబ్దస్య స్త్రియాఇతీయఙ్ స్యాత్, అకారాద
ఙికృతే అమిపూర్వఇత్యేకాదేశస్య పరాదివద్భావేన ప్రత్యయత్వాత్,
అతతేర్డ్రప్రత్యయే టిలోపే చ సత్యకారస్య స్వతఏవ ప్రత్యయత్వాచ్చ
విధిగ్రహణేకృతేతు నాయందోషః ప్రసజ్యతే, అమ్ప్రత్యయస్య అకారా
డ్ప్రత్యయస్యచాతతేర్విహితత్వేపి స్త్రీశబ్దాదవిధానాత్ స్యాదేతత్,
ఏతుపో అమ్ప్రత్యయస్యచ స్త్రీశబ్దాదవిధానేపి సోర్విధిరస్త్యేవేతి తద్దో
షతాదవస్థ్యమితిచేత్ నైవమ్, సన్నిధానబలేన యస్మాద్యః ప్రత్యయో వి
హితస్తస్మిన్ తదఙ్గమితి వ్యాఖ్యానాత్ । * ప్రత్యయేకిమితి ॥ * ॥ తదా
దిరూపం కియదిత్యపేక్షాయాం యస్మాత్ప్రత్యయ ఇతి ప్రత్యయస్య శ్రుత
త్వాత్ ప్రత్యయపర్యన్తమేవాఙ్గం భవిష్యతీతిమత్వా ప్రశ్నః, ప్రత్యయ
స్యశ్రుతత్వేపి ప్రత్యయవిశిష్టం తతోప్యధికం వా నిరవధికమఙ్గం స్యాత్తదా
దిత్యస్యార్థనిర్ణయే ప్రత్యయశ్రవణస్యోపక్షయాదిత్యాశయేన వ్యాచష్టే ।
* ప్రత్యయవిశిష్టస్యేత్యాదినా * ప్రత్యయవిశిష్టస్యేతికిమ్ ? వ్రశ్చ, అత్ర
విశిష్టస్యాఙ్గసంజ్ఞాయామురదిత్యాదేశస్య పరనిమిత్తత్వాల్లాభాదచఃపర
స్మిన్నితి స్థానివత్వాద్వ్రశ్చేర్న సంప్రసారణ ఇతి నిషేధాభావాదభ్యాస
స్య పునరపి సంప్రసారణం ప్రవర్తేత, తథాశ్ర్యర్థం భ్వర్థమిత్యత్రాచి
శ్నుధాతుభ్రువామితీయఙువఙౌ స్యాతాం ఉక్తరీత్యా, అచీత్యనేన అ
జాదౌ ప్రత్యయ ఇత్యలాభాత్ తతోఽధికస్యాఙ్గసంజ్ఞాయాంతు దేవదత్తోఽప
నుపాక్షీదిత్యత్ర దేవదత్తశబ్దాత్ప్రాగడాగమస్స్యాద్దేవదత్తశబ్దాత్స
ప్రత్యయస్య విహితత్వేన లుఙఃప్రాగ్వర్తిసముదాయస్యాఙ్గత్వాత్, ద్వితీ
యప్రత్యయగ్రహణేకృతేతు నకోపిదోషః ప్రసజ్యతే । అన్యేతు — య
స్మాల్లుఙాదివిధిః ప్రత్యాసత్త్యా తస్యైవాఙ్గస్యాడాగమస్స్యాదితి తతోప్య
ధికస్యేత్యేతదనాస్థయోక్తమ్, కిన్త్వేతస్యాపి ప్రత్యయవిశిష్టస్యాఙ్గత్వే
యద్దూషణం తదేవేత్యాహుః । * టాఙసి * అతోభిసఐస్ ఇత్యస్మాదను

వృత్తేన అత ఇత్యనేన సామానాధికరణ్యేన విశేషణాదఙ్గస్యేత్యధికృతం షష్ఠ్యన్తమపి పఞ్చమ్యా విపరిణమ్యతే, విశేషణేన తదన్తవిధిస్తదాహ * అకారాన్తాదఙ్గాదితి * సుపి చ * యఞీత్యనువర్తతే అఙ్గ్రహణాత్తదాదివిధిరిత్యాహ । * యఞాదౌ సుపీతి * యఞి కిమ్? రామః, అత ఇతి కిమ్? అగ్నిభ్యామ్ । * అతో భిస్ * నను ఏసిత్త్వేవాస్తు న చాతో గుణ ఇతి పరరూపాపత్తిః, ఏకారోచ్చారణవైయర్థ్యాపత్తేః, అన్యథా ఇసమేవ విదధ్యాదితి చేత్సత్యమ్, ఏదైతోర్ద్విమాత్రత్వావిశేషేణ గౌరవాభావాత్, బహుళంఛన్దసీత్యత్ర అనతో భవతి నద్యైరితి కాశికోదాహృతప్రయోగస్యైస్కరణం వినా అనిర్వాహాచ్చ, కేచిత్తు ఐస్కరణం నిర్జరసైరిత్యేకారశ్రవణార్థమితి వ్యాచఖ్యుః, తచ్చిన్త్యమ్, సన్నిపాతపరిభాషయా జరసాదేశాప్రవృత్తేర్నిర్జరైరిత్యేవ భాష్యసిద్ధాన్తితత్వాత్ । * ఙేర్యః * ఙేగితి చతుర్థ్యేకవచనస్య గ్రహణం న సప్తమ్యేకవచనస్య వ్యాఖ్యానాత్, అత ఏవ ఙెరామిత్యత్రాస్యాగ్రహణం సమానాధికరణే స్త్రియామితి నిర్దేశాచ్చ । * స్థానివద్భావేనేతి * ఆదేశాలాశ్రయవిధౌ స్థానివత్త్వనిషేధాభావాదితి భావః । * సుపి చేతి దీర్ఘ ఇతి * న చ పరత్వాదకృత్సార్వధాతుకయోరితి దీర్ఘోస్త్వితి శఙ్క్యమ్, తత్రాయఙ్యిక్ఙితీత్యతః క్ఙితీత్యనువర్తనాత్, అన్యథా ఉరుయేత్యత్రాపి దీర్ఘః స్యాత్, ఉరుశబ్దాత్పరస్య టా ఇత్యస్య సుపాంసులుగితి యాదేశః ఏతచ్చ కాశికాయాం స్పష్టమ్, యద్యపి ఙేర్యాదేశస్య ఙిత్త్వమస్తి న ల్యపీతి జ్ఞాపకేనానుబన్ధకార్యేష్వల్విధావపి స్థానివత్త్వాభ్యుపగమాత్, తథాపి శానచశ్శిత్త్వేన లిఙ్గేన క్వచిదనుబన్ధకార్యేషు స్థానివత్త్వానభ్యుపగమాద్యాదేశే ఙిత్త్వం నేత్యభ్యుపేత్య విరోధాభావాత్, పరత్వమత్రాకిఞ్చిత్కరమిత్యనాదరేణ వాఽకృత్సార్వధాతుకయోరితి దీర్ఘో నోక్త ఇతి స్థితస్య గతిమాహుః । * సన్నిపాతేతి * సన్నిపాతస్సంశ్లేషః లక్షణం నిమిత్తం యస్య సః సన్నిపాతలక్షణః తం సన్నిపాతం విహన్తీతి తద్విఘాతః, కర్మణ్యణ్, కుత్సితత్వే, ఉపజీవకవిధిః స్వోపజీవ్యవిఘాతకవిధేర్నిమిత్తం న భవతీత్యర్థః, రామః, రామస్యేతి, యద్యపి రామస్యేత్యత్ర సన్నిపాతపరిభాషయాప్యేత్వం సుపరిహరమ్, తథాప్యదస్సర్వేషామితి నిర్దేశాదేత్వవిధౌ సన్నిపాతపరిభాషా న ప్రవర్తత ఇత్యాశయేనోక్తమితి స్థితస్య

గణిస్సమర్థనీయా । * జశ్త్వం వావసాన ఇతి * అత్రాహుః — జశ్త్వే కృ
తే వావసానే చర్త్వమితి న వక్తవ్యమ్, కిన్తు యేన నాప్రాప్తిన్యాయేన వావసా
నే చర్త్వస్య జశ్త్వాపవాదత్వాత్, చర్త్వాభావపక్షే జశ్త్వమితి యోజ్య
మితి । * ద్విత్వ ఇతి * అనచి చేత్యనేన । అనచీతి ప్రసజ్యప్రతిషేధ ఇతి ప్రా
గేవోక్తమ్, పర్యుదాసాభ్యుపగమే త్విహ ద్విత్వం న స్యాత్ । * తాదేశ ఆ
రభ్యగ ఇతి * వత్స్యతీత్యాదౌ చర్త్వేన తకారో న లభ్యత ఇతి సస్యార్ధధాతుక
ఇత్యనేన సకారస్య తకారో విధీయత ఇత్యర్థః । * హ్రస్వనద్యాపః * అఙ్గస్యే
తి వర్తతే, తచ్చ షష్ఠ్యన్తేన సామానాధికరణ్యాదఙ్గాదితి విపరిణమ్య హ్ర
స్వాదిభిర్విశేష్యతే విశేషణేన చ తదన్తవిధిరిత్యాశయేనాహ । * హ్రస్వా
న్తాదిత్యాది * ఏతేన హ్రస్వనద్యాప ఇతి పఞ్చమీ న తు షష్ఠీతి స్ఫోరితమ్, జ్ఞా
పకం త్వత్ర నామీతి, న హి ప్రకృత్యాగమే త్వఙ్గసంజ్ఞానిమిత్తం నామస
మ్భవతి ఏవం చానయా పఞ్చమ్యాఽనన్వర్థయా తస్మాదిత్యుత్తరస్యేతి ప
రిభాషోపస్థిత్యాఽఽమి సర్వనామ్నస్సుడిత్యతోఽనువృత్తమామీతి సప్తమ్య
న్తం షష్ఠ్యా విపరిణమ్యతే, ఆమీతి సప్తమ్యాస్త్రిస్త్రియ ఇత్యత్ర చరితార్థత్వా
దిత్యభిప్రేత్యాహ * ఆమో నుడాగమస్స్యాదితి * అత్ర నవ్యాః — నుటితి
యోగం విభజ్యాఙ్గాత్పరస్యాఽఽమో నుడిత్యుత్సర్గవిధిం కృత్వా నద్యాప ఇ
త్యంశేన ధీఙ్గాన్తాత్పరస్యామో నుట్ చేద్భవతి తర్హి నద్యాప ఏవేతి నియమ
విధిం వ్యాఖ్యాయ హ్రస్వగ్రహణం ప్రత్యాఖ్యేయమ్, న చైవం లిహాం, మ
హామిత్యాదావతిప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్, హలన్తాచ్చేద్భవతి తర్హి షట్చ
తుర్భ్య ఏవేతి నియమాభ్యుపగమాత్ ధ్వంసు నడుహాం కతిపయచతురాం
యుజి క్రుఞ్చాం ఝులామిత్యాదినిర్దేశాచ్చ తస్మాద్ధ్రస్వగ్రహణప్రత్యా
ఖ్యానే న కోఽపి దోష ఇత్యాహుః । * నామి * ఢ్రలోప ఇత్యతో దీర్ఘ ఇ
త్యనువర్తతే, దీర్ఘశ్రుత్యోపస్థితే నాచ ఇత్యనేనాఙ్గస్యేతి విశేష్యతే
విశేషణే న తదన్తవిధిః, తదేతదాహ * అజన్తాఙ్గస్యేత్యాది * అర్థవద్గ్ర
హణపరిభాషయా నామీతి నుట్సహిత ఏవామ్ గృహ్యతే తేన పామనామగ
నామిత్యాదౌ న భవతి, తత్ర హి పామాదిలక్షణేన ప్రత్యయే టాపి ద్వితీయైక
వచనే చ కృతే త్రయాణామపి ప్రత్యయానాం ప్రత్యేకమర్థవత్త్వేపి నా
మీతి సముదాయస్యానర్థకత్వాత్, యద్యపి నలోపస్యాసిద్ధత్వాదనేనపా

మనామిత్యత్ర దీర్ఘస్సుపరిహరః తథాపి నోపధాయా ఇత్యనేన తు స్యాదేవే
తి బోధ్యమ్, నుట్ అత్ర తు న సూత్రితమ్, భ్రిఙ్ కిన్నుట్చేత్యౌణాదికక్నప్ర
త్యయాన్తే భ్రూణశబ్దే మాభూదితి స్యాదేతత్, నుడాగమస్యామ్భక్తత్వాదా
గమగ్రహణేన సనకారోఽప్యామ్ గ్రహీష్యత ఇత్యామీత్యేవ సూత్రమస్తు, న
చామీతి దీర్ఘస్య కృతాకృతప్రసఙ్గిత్వేన నిత్యత్వాత్పరమపి నుటం బాధిత్వా
అగ్నీనామిన్ద్రాణామిత్యత్ర దీర్ఘే కృతే హ్రస్వాశ్రయో నుణ్ న భవేదితి వా
చ్యం హ్రస్వాన్తాన్నుడితి వచనసామర్థ్యాత్కృతేఽపి దీర్ఘే భూతపూర్వ
గత్యాశ్రయేణ తత్ప్రవృత్తేః, నాపి న తిసృచతసృ ఇతి నిషేధాత్తిసృణాం
చతసృణామిత్యత్ర హ్రస్వాన్తాన్నుడితి వచనస్య ప్రయోజనమస్తీతి వా
చ్యమ్, చతసృణామిత్యత్ర షట్చతుర్భ్యశ్చేత్యనేనైవ నుట్సిద్ధేః; హ్ర
స్వనద్యాప ఇతి సూత్రే త్రేస్త్రయ ఇత్యతస్త్రేరిత్యనువర్త్య త్రిశబ్దాత్పరస్యా
మో నుడితి వ్యాఖ్యానాత్ తిసృణామిత్యత్రాపి తత్సిద్ధేః యద్యపి నృణామిత్య
త్ర ప్రయోజనమస్తి, తథాపి నైకముదాహరణమ్, హ్రస్వగ్రహణం ప్ర
యోజయతి, అన్యథా నృనద్యాప ఇత్యేవ వదేత్, తస్మాదామిత్యుక్తే న
కిఞ్చిద్బాధకమస్తీత్యామస్సనకారస్య గ్రహణం వ్యర్థమితి చేత్, అత్రో
చ్యతే, ఉత్తరార్థం సనకారగ్రహణం కర్తవ్యమ్, నోపధాయా ఇతి దీర్ఘో
నామి యథా స్యాత్, చర్మణాం వర్మణామిత్యత్ర మాభూదితి, తదుక్తం వా
ర్తికకృతా "నామి దీర్ఘ ఆమి చేత్స్యాత్కృతే దీర్ఘే న నుడ్భవేత్, వచనా
ద్యత్ర తన్నాస్తి నోపధాయాశ్చ వర్మణా" మితి, అత్ర వదన్తి — వచనాద్భూ
తపూర్వగత్యాశ్రయేణ తత్ప్రవృత్తిరిత్యేతచ్చిన్త్యమ్, గౌణత్వే షట్చ
తుర్భ్యశ్చేతి నుటోఽప్రవృత్త్యా ప్రియచతసృణామిత్యత్ర నుడర్థం హ్రస్వ
వచనస్య చరితార్థత్వేన సామర్థ్యోపక్షయాత్, తత్ర నుమచిరేత్యాదేశా
త్పూర్వవిప్రతిషేధేన నుడిష్యత ఇతి తదయుక్తమ్, ఋన్నద్యాప ఇతి సూత్రి
తేఽపి ఋదన్తాన్నుటి సిధ్యత్యేవేతి హ్రస్వగ్రహణసామర్థ్యస్యానుపక్షీణత్వా
దితి దిక్ । * పరిభాషావిరోధాదితి * కృతాకృతప్రసఙ్గిత్వేన నామీతి దీర్ఘ
స్య నిత్యత్వేన పరోఽపి సుపి చేతి దీర్ఘో న ప్రవర్తత ఇతి నోక్తమ్, శబ్దాన్తరస్య
ప్రాప్నువన్విధిరనిత్యో భవతీతి నామీతి దీర్ఘస్యానిత్యత్వాత్ । * ఆరమ్భ
సామర్థ్యాదితి * సుపి చేత్యస్య తు న సామర్థ్యం, రామాభ్యామిత్యాదౌ సావ

శాశత్వాదితి భావః, నను కతీనామిత్యత్ర పరత్వాత్ షట్చతుర్భ్యశ్చేతి ను
టి నామీ ఽదీర్ఘస్సన్నిపాతపరిభాషాం అబాధిత్వైవ ప్రవర్తత ఇత్యారమ్భసా
మర్థ్యస్యోపక్షయాన్నామీతి సూత్రమపి రామాణామిత్యత్ర సన్నిపాతపరి
భాషయా న ప్రవర్తతే, తథాచ, ఆచార్యాణామితి నిర్దేశేనోక్తపరిభాషా
యా అనిత్యత్వమాశ్రిత్య సుపి చేఽదీర్ఘ ఏవ పరత్వాత్ప్రవర్తతామితి చేత్,
అత్ర కేచిత్సమాధయన్తి — చతుర్గ్రహణసాహచర్యాద్ధలన్తషట్సంజ్ఞికాదే
వ పరస్యామః షట్సంజ్ఞాశ్రయో నుడ్భవతి న తు కతిశబ్దాత్పరస్యామః, తథాచ
కతీనామిత్యత్ర హ్రస్వాశ్రయ ఏవ నుడిత్యారమ్భసామర్థ్యం నోపక్షీణమితి
తదపరే న క్షమన్తే, రేఫో యథా హల్సంజ్ఞికస్తథా అమ్ సంజ్ఞికోఽపి భవతీత్యమ
న్తషట్సంజ్ఞాదేవ పరస్యామ ష్షట్సంజ్ఞాశ్రయో నుడ్భవతి న తు షకారాన్తాత్ప
రస్యేతి వక్తుం శక్యతయా షణ్ణామిత్యత్ర నుడభావప్రసఙ్గాత్, తస్మాదిహ సా
హచర్యం న గ్రాహ్యమేవ, అన్యే తు — షట్చతుర్భ్య ఇతి బహువచననిర్దేశా
దర్థపరోఽయం నిర్దేశస్తథా చార్థప్రాధాన్యం యత్ర తత్రైవ షట్సంజ్ఞాశ్ర
యో నుడ్భవతి, న తు ప్రియషణ్ణాం ప్రియషషామిత్యాదావితి సిద్ధాన్తాత్, బ
హిరఙ్గషట్సంజ్ఞాశ్రయో నుట్, తథా చాన్తరఙ్గత్వాత్ కతీనామిత్యత్ర హ్ర
స్వాశ్రయ ఏవ నుడితి నామీతి దీర్ఘస్సన్నిపాతపరిభాషాం బాధిత్వైవ ప్రవర్త
తే, తతశ్చారమ్భసామర్థ్యాదితి మూలోక్తగ్రన్థస్య న కాప్యనుపపత్తిరితి
సమాదధుః, ఇతరే తు — ఆరమ్భసామర్థ్యాదిత్యస్యాయమర్థః। న తిసృచతస్రి
ఇతి నిషేధసామర్థ్యాదితి, తిసృణామిత్యత్ర హ్రస్వాన్తలక్షణే నుటి కృతే నా
మీతి దీర్ఘప్రవృత్త్యా హి న తిసృచతస్రి నిషేధ ఆరభ్యతే, సన్నిపాతపరిభాషయా
దీర్ఘాప్రవృత్త్యా తు కిమనేన నిషేధేన, అతో జ్ఞాయతే నామీతి దీర్ఘస్సన్నిపా
తపరిభాషాం బాధత ఇతి, యైస్తు హ్రస్వనద్యాప ఇత్యత్ర హ్రస్వగ్రహణం
ప్రత్యాఖ్యాయతే, తైస్తు నామీతి దీర్ఘే ఆరమ్భసామర్థ్యం నాశ్రయణీయ
మేవ। * అపదాన్తస్య * షఇత్యేవసిద్ధే మూర్ధన్యగ్రహణమిణ్షీధ్వమితి ఢ
త్వార్థమ్, చకృఢ్వే, అకృఢ్వమ్। * ఇణ్కోః * సమాహారద్వన్ద్వే సౌత్రం
పుంస్త్వమ్, కోః కిమ్? గవాక్షు, గవాఙ్క్షు, ఆదేశప్రత్యయయోః కి
మ్? ప్రత్యయశబ్దః ప్రత్యయావయవే లాక్షణికః, హలి సర్వేషామితి నిర్దే
శాత్ సాత్పదాద్యోరిత్యత్ర సాతిగ్రహణాల్లిఙ్గాదిత్యాశయేన వ్యాచష్టే

* ఆదేశప్రత్యయావయవశ్చేతి * యది త్వాదేశావయవో గృహ్యేత తర్హి తిసృణామిత్యాదౌ దోషః, యద్యపి సకారోచ్చారణసామర్థ్యాత్తత్ర షత్వం న స్యాత్, తథాపి బిసంబిసమ్, ముసలం ముసలమిత్యాదౌ షత్వం దుర్వారం స్యాత్ అష్టమికద్వివచనస్యాదేశరూపత్వాత్, యది తు ప్రత్యయో యస్సకార ఇతి గృహ్యేత, తర్హి రామేషు కరిష్యతీత్యాదౌ న స్యాత్ కింతు ఇణ్కోః మాతృషు దిత్యాదావేవ స్యాత్ ఇహానయోరన్యయోనె కాపి షష్ఠీవిషయభేదాత్ భిద్యత ఇత్యుక్త్వా సహవివక్షాభావేఽపి సౌత్రత్వాద్ద్వన్ద్వ ఇత్యుక్తమ్, తత్తు ప్రత్యయశబ్దే లక్షణామనఙ్గీకృత్య యథాశ్రుతాభిప్రాయేణోక్తమితి బోధ్యమ్। * వివృతాఘోషస్యేతి * వివృతస్య సస్య తాదృశప వేత్యుక్తే ఋకారేఽతిప్రసఙ్గస్తద్వారణాయాఘోషస్యేతి అఘోషస్యేత్యేతావదుచ్యమానే తకారేఽతిప్రసఙ్గస్తద్వారణాయోభయముపాత్తం * తాదృశప వప ఇతి * తాదృశప వాదేశో భవతి నాన్య ఇత్యర్థః, నను దధిసేచౌ దధిసేచ ఇత్యాదౌ ప్రాక్సుబుత్పత్తేః సమాసే షత్వం వారయితుం పదాదిరితి పఞ్చమీసమాసో భాష్య ఉక్తః తతశ్చేహాపి సాత్పదాద్యోరితి నిషేధస్స్యాత్ కరిష్యతీత్యాదౌ షత్వవిధేస్సావకాశత్వాదితి చేత్, నైవమ్, స్వాదిష్వితి యా పదసంజ్ఞా తామాశ్రిత్యోక్తనిషేధో న ప్రవర్తతే ఇతి సాతి గ్రహణేన జ్ఞాపితత్వాత్। * రామస్యేతి * టాఙసిఙసామినాత్ స్యా ఇతి వక్తవ్యే సకారోచ్చారణసామర్థ్యాత్ షత్వం న భవేత్, నడాదిషు అముష్యేతి నిపాతనాత్తతఃఫగాదౌ ఆముష్యాయణ ఇత్యాది వార్తికనిర్దేశాచ్చాముష్యేత్యత్ర తు షత్వం భవేదితి, యది తర్హి విశ్వపాస్విత్యాది ప్రత్యుదాహర్తవ్యమ్, న చ తత్రాపి సుపి వక్తవ్యే సుపి సకారోచ్చారణసామర్థ్యాదేవ న భవేదితి శఙ్క్యమ్, పిట్సు ప్రశాన్సు ఇత్యత్ర డస్సిధుట్, నశ్చేతి ధుట్ప్రవృత్తయే సకారోచ్చారణస్యావశ్యకర్తవ్యత్వాదితి దిక్. * సర్వాదీనీతి * తద్గుణసంవిజ్ఞానో బహువ్రీహిరయమ్, అదస్సర్వేషామితి లిఙ్గాత్, ఆదిశబ్దోఽత్రావయవవాచీ, సర్వ ఆదిరాద్యవయవో యేషాన్తానీతి విగ్రహః, ఉద్భూతావయవభేదస్సముదాయస్సమాసార్థ ఇతి బహువచనమ్, తస్య సముదాయస్య యుగపల్లక్ష్యే ప్రయోగాభావాదానర్థక్యాత్తదఙ్గేష్వితి న్యాయేన తదవయవేషు ప్రవర్తమానానాం సర్వనామసం

జ్ఞా అవిశేషాత్సర్వశబ్దేపి ప్రవర్తత ఇతి యుక్తమ్, తద్గుణసంవిజ్ఞానత్వం తస్యాన్యపదార్థస్య గుణాః - వర్తిపదార్థరూపాణి విశేషణాని, తేషాం కార్యాన్వయితయా సంవిజ్ఞానం యత్ర స తద్గుణసంవిజ్ఞాన ఇత్యక్షరార్థః, లోకే వేదయోరపి సంయోగసమవాయాన్యతరసమ్బన్ధే లోహితోష్ణీషా ఋత్విజశ్చరన్తి లమ్బకర్ణమానయేత్యాదౌ తద్గుణసంవిజ్ఞానత్వమేవ, స్వస్వామిభావసమ్బన్ధే త్వతద్గుణసంవిజ్ఞానత్వమ్ చిత్రగుమానయేత్యాదౌ, నను సర్వనామానీత్యత్ర పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామితి ణత్వం కస్మాన్న భవతి సాధుత్వాన్నేతి చేత్, లోకే సర్వణామశబ్దస్య సాధుత్వాపత్త్యా సర్వనామసంజ్ఞాని స్యురిత్యుత్తరగ్రన్థస్యాసాధుత్వాపత్తేరితి చెన్నైవమ్, నిపాతనాణ్ణత్వం నేతి భాష్యోక్తవ్యాఖ్యానాశ్రయణాదిష్టసిద్ధేః, అత్ర భాష్యానుసారాద్బాధకాన్యేవ నిపాతనాని భవన్తీతి పక్ష ఆశ్రితః, అబాధకాన్యపి నిపాతనాని భవన్తీతి పక్షస్తు విభాషాఫాల్గునీతి సూత్రే శ్రవణాశబ్దే నిపాతితేపి శ్రావణీతి శబ్దోఽపి సాధురిత్యేవమర్థమాశ్రయిష్యతే, విశేషణానుగుణం విశేష్యమధ్యాహరతి శబ్దరూపాణీతి। * ద్వన్ద్వే చేతి * సహాని షేధస్సముదాయస్యైవ నత్వవయవానామితి వక్ష్యతే, న చ తదన్తవిధిం వినా సముదాయే సంజ్ఞాప్రసక్తిరస్తీతి భావః, నన్వఙ్గాధికారే తదన్తవిధినైవ పరమసర్వస్మా ఇత్యాదౌ స్మాయాదిసిద్ధేస్తత్సంజ్ఞాయాః కిం ఫలమిత్యత ఆహ * తేనేతి * న చేహాపి ప్రాతిపదికాదిత్యనువృత్తేస్సర్వనామ్నా తద్విశేషణే తదన్తవిధిర్భవిష్యతీతి వాచ్యమ్, సమాసప్రత్యయవిధౌ ప్రతిషేధ ఇత్యుక్తత్వాదితి భావః। * అకచ్చేతి * చకారాత్పరమసర్వత ఇత్యత్ర తసిల్ * జసశ్శీ * దీర్ఘోచ్చారణముత్తరార్థమ్, వారిణీ, మధునీ। * అనేకాల్త్వాదితి * న తు శిత్త్వాదితి భావః। * ఇత్సంజ్ఞాయా అభావాదితి * తృ ఇత్యత్రోపదేశకాల ఏవ ఋకారస్యేత్సంజ్ఞా, శీభావస్య తు సర్వాదేశత్వానన్తరం స్థానివత్త్వేన ప్రత్యయత్వే లబ్ధే లశక్వతద్ధిత ఇతి ప్రత్యయాదేశస్యేత్సంజ్ఞేతి దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైషమ్యమితి భావః। * అవర్ణాన్తాదితి * అవర్ణాన్తాదఙ్గాత్పరస్యేత్యర్థః, తేన యేషాం తేషామిత్యాదౌ నావ్యాప్తిః। * సర్వనామ్నో విహితస్యేతి * సర్వనామ్నః పరస్యేతి తు నోక్తమ్, వర్ణాశ్రమేతరాణామిత్యత్ర సుట్ప్రసఙ్గాత్, ద్వన్ద్వే చేత్యనేన సముదాయస్య సర్వ

నామసంజ్ఞానిషేధేప్యవయవస్యానిషేధాత్, విహితవిశేషణత్వాశ్రయణె ప్రమాణంతు దక్షిణోత్తరపూర్వాణామితి భాష్యప్రయోగ ఏవ। * ఆమి ఇతి * సర్వనామ్న ఇతి పఞ్చమ్యా నిరవకాశతయాఽఽమీతి సప్తమ్యాస్త్రైప్రయ ఇత్యుత్తరసూత్రే కృతార్థాయాః షష్ఠీప్రకల్పక ఇతి భావః। * పఞ్చత్రింశదితి * పఞ్చచత్రింశచ్చేతి ద్వన్ద్వః, పఞ్చాధికా త్రింశదితి తత్పురుషో వా, న చ సఙ్ఖ్యయా తత్పురుషస్యేతి వక్ష్యమాణవార్త్తికేన సమాసాన్తో డచ్ స్యాదితి వాచ్యమ్, తత్రైవ వార్త్తికేఽన్యత్రాధికలోపాదిత్యుక్తత్వాత్, నను సర్వేషాం నామ సర్వనామేత్యన్వర్థత్వాత్సంజ్ఞాయాస్సర్వేఽపి శబ్దాదయ ఏవ సంజ్ఞినో భవిష్యన్తి నాన్య ఇతి కిమనేన పఞ్చత్రింశదితి పరిగణనేన, సర్వాదీనీతి సూత్రేణ వా, మైవమ్, పరిగణనాభావే కృత్స్నసమస్తాదిష్వతిప్రసఙ్గాత్, ఏవం చ పఞ్చత్రింశత్సఙ్ఖ్యాకాని సర్వాదీన్యేవ సర్వనామసంజ్ఞకాని నాన్యానీతి నియమాయ సర్వాదీనీతి సూత్రమావశ్యకమ్, నన్వనునాసికసంజ్ఞాసూత్రమివ మన్దప్రయోజనమితి బోధ్యమ్। * పూర్వపరావర * వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయాం యాని పూర్వపరావరదక్షిణోత్తరాపరాధరాణి తాని సర్వాదిగణసన్నివిష్టాని నాన్యానీత్యర్థః, సర్వనామసంజ్ఞా తు సర్వాదీని సర్వనామానీత్యనేనైవ సిధ్యతి, ఏవముత్తరసూత్రద్వయేపి బోధ్యమ్। * అత ఏవేతి * ద్వయోర్ద్వివచనస్యైవ యుక్తత్వాదితి భావః। * నిత్యం ద్వివచనాన్త ఇతి * సర్వదా ద్వివచనాన్త ఇత్యర్థః, నచైవముభామదాత్రా నిత్యమ్, ఉభస్య సర్వనామత్వే కోఽర్థ ఇతి, సూత్రకారభాష్యకారప్రయోగో విరుధ్యత ఇతి శఙ్క్యమ్, అర్థపరస్యైవ నిత్యద్వివచనాన్తతా న తు స్వరూపానుకరణపరస్యేత్యభ్యుపగమాత్, అథ సర్వాదిషూభశబ్దపాఠో వ్యర్థః, సర్వనామకార్యాణాం స్మాయాదీనాం ద్వివచనేఽభావాత్, న చ సర్వనామ్నస్తృతీయా చేతి సూత్రేణోభాభ్యాం హేతుభ్యాముభయోర్హేత్వోరితి షష్ఠీతృతీయాసిద్ధిస్తత్ఫలమితి వాచ్యమ్, నిమిత్తకారణహేతుషు సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమితి వార్త్తికేనైవ గతార్థత్వాత్, న చ వృత్తికృతా సర్వనామ్నస్తృతీయా చేతి సూత్రే పఠితత్వాదిదమపి వార్త్తికం సర్వనామ్న ఏవ సర్వవిభక్తిప్రాపకం నాన్యస్యేతి వాచ్యమ్, భాష్యే హేతావితి సూత్రే తద్వార్త్తికస్య పఠితత్వాత్ అత ఏవాన్నేన కారణేన వసతి అన్నస్య కారణస్యేత్యు

దాహృతం హరదత్తేనేత్యాశయేనాహ । * తస్యేహపాఠస్త్వితి * నను క
ప్రత్యయేనాపీష్టసిద్ధేః కిమనేనాకజర్థపాఠేన, నచ కాకచోస్స్వరే విశేషో-
ఽస్తీతి వాచ్యమ్, ప్రత్యయస్వరేణ చిత్స్వరేణ వాన్తోదాత్తత్వే విశేషాభా
వాదిత్యాశయేనాహ । * నచేతి * ఉభశబ్దస్యద్వివచనపరత్వమకచ్ప్ర
త్యయో న విహన్తి, టేః ప్రాగ్జాయమానత్వాత్, తన్మధ్యపతితస్య తద్గ్ర
హణేన గ్రహణాత్, కప్రత్యయస్తు విహన్త్యేవ, ప్రాతిపదికాత్పరత్ర జా
యమానత్వాదిత్యాశయేనాహ । * ద్వివచనపరత్వాభావేనేతి * అయ
చ్ప్రసఙ్గాదితి * ఉభశబ్దాత్త్రల్తసోఃపరతః స్వార్థే యథా అయజ్భవతి
తథా కప్రత్యయే సతి స్యాదితి భావః । యద్యపి స్వార్థే అయచ్ దృష్టాన్తే
పి దుర్లభః, తథాప్యుభాదుదాత్త ఇతి సూత్రే నిత్యమితి యోగవిభాగాత్స
లభ్య ఏవ, తథాహి ఉభాదుదాత్తః ద్విత్రిభ్యామితి సూత్రాద్వేతి నానువ
ర్తతే, అస్వరితత్వాత్, అవయవవృత్తేస్సంఖ్యావాచిన ఉభశబ్దాదవయవి
న్యర్థే అయచ్ స్యాత్, ఉభయో మణిః, ఉభయః పాశః, తతో నిత్యం ఉ
భశబ్దాద్వృత్తివిషయే నిత్యమయచ్ స్యాత్స్వార్థే తేన ఉభయతః ఉభ
యత్ర ఉభయపక్షవినీతనిద్రా ఇత్యాదిసిద్ధమ్, నన్వేవమకచి కృతేఽప్యయ
చ్ మర్వాగిః వృత్తివిషయే స్వార్థే నిత్యోఽయజితి త్వయైవోక్తత్వాదితి చే
దేవమ్ తర్హి యోగవిభాగస్యేష్టసిద్ధ్యర్థతయా, ఉభౌసాభ్యాసస్యేతి ని
ర్దేశేన చ యత్ర ద్వివచనం న శ్రూయతే తత్రైవాయమితి వ్యాఖ్యాయతే,
నతు వృత్తివిషయ ఇతి న దోషః । * తముక్తమితి * వార్తికకృతేతి శేషః,
* ఉభయోఽన్యత్రేతి * ఉభయేతి యస్స్వార్థికోఽయజన్తస్సోఽన్యత్ర ప్ర
యుజ్యతే నతు ద్వివచనే పరత ఇత్యర్థః, నచోభావిత్యాదౌ ద్వివచనపరత్వం
మనుపపాదం ఉభయత ఆశ్రయణేన్తాదివద్భావవిరహాదితి వాచ్యమ్, ఉభ
యశబ్దాదుత్పన్నం ద్వివచనం లుకా నాపహృతం యత్ర తతోఽన్యత్రాయజి
తి వివక్షితోఽర్థ ఇతి మనోరమాయాముక్తత్వాత్, ఏవంచ సర్వాదిషూభశబ్ద
పాఠోఽకజర్థ ఇతి స్థితమ్, భాష్యే తు — కప్రత్యయస్య స్వార్థికత్వేన ద్వ్యర్థా
భిధాన సమర్థత్వాదుభశబ్దాత్పరస్య ద్వివచనపరత్వమస్తీత్యాశ్రిత్యోభశ
బ్దపాఠస్సర్వాదిగణే ప్రత్యాఖ్యాతః, మనోరమాయాం తు — భాష్యే ప్రత్యా
ఖ్యానం ప్రౌఢివాదమాత్రమ్, కృత్రిమస్యైవ ద్వివచనస్యేహ గ్రహీతుము

చితత్వాత్, అన్యథాత్ర తసిలాదావతిప్రసక్తత్వాదితి స్థితమ్। * ఉభయ శబ్దస్యేతి * ఉభౌ=అవయవౌ యస్య ఉభయః, ఉభాదుదాత్తో నిత్యమితి తయపోఽయచ్। * నాస్తీతి * అనభిధానాదితి భావః, తథాచోభయశబ్దస్య ద్వివచనానుత్పాదాదసర్వవిభక్తిత్వే నావ్యయత్వే ప్రాప్తే తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిరితి సూత్రే కృత్తద్ధితానాం గ్రహణంచ పాఠే ఇతి భాష్యం కైయటేనావతారితమ్ * అస్తీతి * పచతికల్పమ్, పచతిరూపమిత్యాది వార్తికేన పాఠస్యోపక్షీణత్వాదనభిధానే ప్రమాణం నాస్తీతి భావః। * తస్మాదితి * ఉభయశబ్దాదిత్యర్థః। * తయప్ప్రత్యయాన్తతయేతి * ఉభయశబ్దస్యేతి శేషః, యదితూభయశబ్దాదయచ్ స్వతన్త్రః। నతు తయప ఆదేశ ఇతి నిష్కర్షః స్వీక్రియతే తదాత్ర ప్రథమచరమేతి వైకల్పికప్రాప్తిర్నాస్త్యేవేతి బోధ్యమ్। * నిత్యైవేతి * ఉభయా అమిత్రా ఇతితు ఛాన్దసత్వాద్బోధ్యమ్। * డతరడతమావితి * కింయత్తదోర్నిర్ధారణే ద్వయోరేకస్య డతరచ్ వా బహూనాం జాతిపరిప్రశ్నే డతమచ్, ఏకాచ్చ ప్రాచామితి విహితౌ। * అవ్యుత్పన్నావితి * ఏతచ్చపస్పశాయాం కైయటే స్పష్టమ్। * ఏకేతి * కాశికాకారాః, ఏతంత్వంమన్య ఇత్యనుదాత్తస్య ఉతత్వం పశ్యన్నిత్యస్యోదాత్తస్యచ దర్శనాదితి భావః। * ఏక ఇతి * ప్రథమ ఇత్యర్థః, సంహితాయాం పాఠే తాన్తత్వస్యాస్ఫుటత్వేఽపి త్వదితి తాన్తశ్ఛేత్తవ్యః, అన్యథా ఏకశ్రుత్యా సకృదేవ పఠేత్, నచ తాన్తే విప్రతిపత్తవ్యమ్, త్వత్ త్వసమసిమేత్యనుచ్చానీతి ఫిట్ సూత్రాత్, తథాచ బుజ్మన్త్రః "త్వరీరుత త్వద్భవతి సూత ఊత్వాత్" ఇతి జయదేవోఽపి ప్రాయుఙ్క్త — "త్వదధరమధురమధూని పిబన్తమ్" ఇతి। * త్వత అన్యస్యా అధర ఇతి విగ్రహాన్నతు త్వాధర ఇతి * పశ్యేతి దిశి దిశి రహసి భవన్తమితి పూర్వవాక్యేన సహాన్వయాపత్తేః * సమ ఇతి * తథాచ శ్రూయతే, "మానో వృకాయ వృక్యే సమస్మై ఉవోసమస్మిన్" ఇత్యాది "సమస్కృత్స్నేచ శక్తేచ సాత్యన్మర్యాదావబద్ధయోః" * గణసూత్ర ఇతి * యద్యపి భాష్యే అష్టాధ్యాయీస్థసూత్రే అపురీతి వక్తవ్యమితి వార్తికం పఠితమ్, తథాపి తద్గణసూత్రస్యైవ శేషో నతు జసి విభాషావిధాయకస్య, అత ఇత్యధికృత్య జసశ్శీవిధానాట్టాబన్తాత్ప్రాప్త్యభావాత్। * అన్తరాయామితి * ప్రాకారాద్బాహ్యాయాం తదన్తర్వర్తిన్యాం వే

త్యర్థః, లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా ఏకదేశస్య పూర్వాన్తత్వేన గ్రహణాద్వా సర్వనామతాయాః ప్రాప్తిరోఽబాధ్యా, త్యద్ తద్, ఏతౌ ఉక్తపరామర్శకౌ, త్రాస్యశ్ఛన్దస ఇతి గణరత్నకారోక్తిర్నాదర్తవ్యా, స్యశ్ఛన్దసి బహులమితి సూత్రే ఛన్దోగ్రహణవైయర్థ్యాపత్తేః । * ఏకేతి * "ఏకోఽన్యార్థే ప్రధానే చ ప్రథమే కేవలే తథా । సాధారణే సమానేఽల్పే సఙ్ఖ్యాయాం చ ప్రయుజ్యతే ॥" ఇత్థం సర్వాదిగణం వ్యాఖ్యాయేదానీం తదన్తర్గతత్రిసూత్రీసమానాకారామష్టాధ్యాయీస్థాం త్రిసూత్రీం వ్యాచష్టే । * పూర్వపరేత్యాదినా * స్వాభిధేయేతి * స్వస్య పూర్వాదిశబ్దస్యాభిధేయేనాపేక్ష్యమాణస్యావధేర్నియమ ఇత్యర్థః, అపేక్షత ఇత్యపేక్షః, కర్మణి ఘఞ్, కథం తర్హి "దిశస్సపత్నీ భవ దక్షిణస్యాః" ఇతి, అత్రాహుః — అస్త్యేవాత్రాపి వ్యవస్థా ప్రసిద్ధత్వాన్నావధివాచీ శబ్దః ప్రయుజ్యతే, న చ సంజ్ఞాత్వాన్నిషేధః, ఆధునికసఙ్కేతో హి సంజ్ఞా న చ దిక్షు సాస్తీతి, దిక్షు చిరన్తనః, కురుష్వాధునికస్సఙ్కేత ఇత్యత్ర తు వ్యాఖ్యాతృవచనమేవ ప్రమాణమ్, ఏతేన విశ్వేషాం దేవానామితి వ్యాఖ్యాతమ్, వేదే ప్రసిద్ధత్వాద్దేవగణవిశేషే విశ్వశబ్దస్యాధునికసఙ్కేతాభావాత్ । * దక్షిణా గాథకా ఇతి * గస్థకన్నితి శిల్పిని ష్వున్, ఇహాముకస్మాత్ కుశలా ఇత్యవధ్యన్వయసమ్భవేఽపి తన్నియమో నాస్తీతి భావః, ఏవమధరే తామ్బూలరాగః, ఉత్తరే ప్రత్యుత్తరే శక్త ఇత్యపి ప్రత్యుదాహర్తవ్యమ్ । * ఉత్తరాః కురవ ఇతి * సుమేరుమవధిమపేక్ష్య కురుషూత్తరశబ్దో వర్తత ఇత్యస్తి హ వ్యవస్థా, కిం త్వాధునికసఙ్కేతోఽయమిత్యాహుః । * స్వమజ్ఞాతి * ఆత్మాత్మీయజ్ఞాతి ధనవాచీ స్వశబ్దస్తత్ర జ్ఞాతిధనయోః పర్యుదాసాదాత్మాత్మీయా పరిశిష్టావిత్యాశయేన వ్యాచష్టే * ఆత్మీయా ఇత్యర్థః । * ఆత్మా న ఇతి వేతి * యే త్వాహుః — ఆత్మని స్వశబ్దో నపుంసకస్తేన స్వే స్వా ఇత్యుదాహరణం తత్రాయుక్తమితి తద్రభసాత్ "స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయే స్వోఽస్త్రియాం ధనే" ఇత్యమరసింహోక్తేరాత్మన్యపి స్వశబ్దస్య పుంస్త్వాత్, న చ స్వో జ్ఞాతావిత్యమరకోశే ఆత్మనీత్యస్య స్వమిత్యుత్తరేణాన్వయాదాత్మవాచీ స్వశబ్దో నపుంసక ఏవేతి వాచ్యమ్ "స్వః స్యాత్పుంస్యాత్మని జ్ఞాతౌ త్రిష్వాత్మీయేఽస్త్రియాం ధనే" ఇతి మేదినీకోశవిరోధేనాత్మనీతి పూర్వాన్వయి న తూత్తరాన్వయీతి వ్యాఖ్యాతుముచితత్వాత్,

కిఞ్చ విభాషాజసీతి ప్రకరణే స్వమాత్మీయ ఇత్యేవ వక్తవ్యే గురునిర్దేశః పూర్వ న్యాసత్రకారోపాత్తాత్మవాచిస్వశబ్దస్య పుంస్త్వే ప్రమాణమ్, తస్మాత్ స్వే స్వాఇత్యస్యాత్మన ఇతి వివరణం సఙ్గతమేవేతి స్థితమ్। * జ్ఞాతిధనవాచినస్త్వి తి * తాచ్ఛీల్యే ణినినా జ్ఞాతిధనయోరాత్మీయత్వం పురస్కృత్య ప్రవృ త్తౌ సర్వనామతా స్త్యేవేతి ధ్వనయతి, ఏతదర్థమేవ హి సూత్రే అఖ్యాగ్రహ ణం కృతమ్, స్వమాత్మాత్మీయాఖ్యాయామితి వక్తవ్యే జ్ఞాతిధనయోగపన్య దాసాశ్రయణం మాత్రాలాఘవాయ, నచ స్వమాత్మాత్మీయయోరిత్యుచ్య మానే అఖ్యాగ్రహణం నాపేక్షితమితి వాచ్యమ్, వస్తుత ఆత్మీయస్యాపి జ్ఞా తిత్వేన ధనత్వేన వివక్షాయాం సర్వనామతా మాభూదితి తస్యావశ్యక త్వా త్। * అన్తరం బహిర్యోగోపసంవ్యానయోః * బహిరిత్యనావృతో దేశో బాహ్యం చోచ్యతే, తత్రాద్యమర్థం గృహీత్వాహ * బాహ్య ఇత్యర్థ ఇతి * ద్వి తీయే త్వాభ్యన్తరా ఇత్యర్థో బోధ్యః, బాహ్యేన హ్యభ్యన్తరస్య యోగో స్తి, అర్థద్వయమప్యాకరేస్థితం ఇదమేవార్థద్వయం మనసి నిధాయాన్తరా యాం పురీత్యత్ర ప్రాకారాద్బాహ్యాయాం తదన్తర్వర్తిన్యాం వేతి వ్యా ఖ్యాతమ్, ఉపసంవ్యానశబ్దో పికరణవ్యుత్పత్త్యా ఉత్తరీయపరః, కర్మవ్యు త్పత్త్యాత్వన్తరీయపరః, ఏకశబ్దస్యాప్యర్థద్వయముక్తాః, తత్ర విశేషమాహ। * స ఖ్యాయామితి * అన్యేషు తు సప్తస్వర్థేషు వచనాన్తరమపి స్యాదేవ, ఏకే ఏకేషామితి యథేతి భావః। * నబహువ్రీహౌ * కృతే బహువ్రీహౌ నిషే ధోవ్యర్థః, ఉపసర్జనీభూతానసర్వాదయ ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్, అత ఆహ * చికీర్షత ఇతి * బహువ్రీహౌవిత్యత్రవిషయసప్తమ్యాశ్రయణాదయమర్థో ల భ్యతే। * త్వకమితి * అజ్ఞాతేకస్సితే వా అవ్యయసర్వనామ్నామిత్యకచ్, ఏవమహకమిత్యత్రాపి। * ప్రక్రియావాక్య ఇతి * అలౌకికవిగ్రహవాక్య ఇ త్యర్థః, తచ్చ యుష్మద్సుపత్వసు ఇత్యాద్యాకారకమ్, నను తత్రాకచ్ప్ర వర్తతాం కో దోష ఇత్యత ఆహ। * నచేతి * నచ నిమిత్తస్యానుపసర్జనత్వస్య వినాశోన్ముఖత్వాదకృతవ్యూహపరిభాషయా సమాసాత్ప్రాగపి సర్వనా మతా న భవిష్యతీతి వాచ్యమ్, తస్యానిత్యత్వాత్తత్ర చైతత్సూత్రమేవ జ్ఞా పకత్వాత్। * అతిభవకానితి * ఇదమేవజ్ఞాపనఫలమితి భావః, అత్యాద యః కాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయేతి ప్రాదిసమాసః। * ప్రత్యాఖ్యావితి *

ణ్వృష్యాదితసుగ్గ్రహణం ప్రకృతిప్రత్యాపత్తివచనం వాఽనిత్యత్వజ్ఞాపకమ్, లక్ష్యానురోధాచ్చ వ్యవస్థేతిభావః । * యథోత్తరమితి * తథాచ సప్తమీతిభాష్యకారోక్త్యైవ వ్యవస్థేతి భావః * గణేసన్నివేశాదితి * ఏతేన పూర్వపరావరేతి గణసూత్రేఽసంజ్ఞాయామితి గ్రహణంమన్దప్రయోజనమితిధ్వనితమ్ , సంజ్ఞాయాం యానిపూర్వాదీని తేషాంగణేసన్నివేశాభావాత్ , ఏవమష్టాధ్యాయీస్థే పూర్వపరావరేతి సూత్రేప్యసంజ్ఞాయామిత్యేతత్త్యక్తుంశక్యమ్, నచ తదభావే జసిపరతస్సంజ్ఞాయాముత్తరాఃపురవ ఇత్యత్రాప్రాప్తవికల్పస్స్యాదితివాచ్యమ్, సర్వనామసంజ్ఞాయా అన్వర్థత్వేన సంజ్ఞాయామప్రాప్తప్రతిషేధాసమ్భవాత్ , అసంజ్ఞాయామేవ పూర్వేణప్రాప్తా సంజ్ఞాజసివాస్స్యాదితి వక్తుముచితత్వాత్ । * సంజ్ఞాకార్యమితి * సర్వనామసంజ్ఞాప్రయుక్తంస్మాయాదికమిత్యర్థః । * అన్తర్గణకార్యమితి * అడ్డతరాదిభ్యస్త్యదాదీనామస్తదోస్సస్సావిత్యాదికమిత్యర్థః । * అతికతరమితి * అత్రాద్డాదేశో న , అతః తదిత్యత్రతు త్యదాద్యత్వమ్ । తదోస్సస్సావితి సత్వం నేతిభావః । * తృతీయాసమాసే * అత్రపిభాషాదిక్సమాస ఇత్యతస్సమాసఇత్యనువర్తమానే, పునస్సమాసగ్రహణం గౌణార్థస్యాపి సఙ్గ్రహార్థమిత్యభిప్రేత్యాహ । * తృతీయాసమాసార్థేతి * ఇహపూర్వసదృశేతి విహితస్సమాసోగృహ్యతే, ప్రతిపదోక్తత్వాత్ , నతుకర్తృకరణేతి సమాసః , తేనత్వయకాకృతమిత్యత్ర నిషేధోభవతి , ఓకారసకారభకారాదౌ సుపీతివ్యవస్థాపయిష్యమాణత్వాదిహసుపష్టేః ప్రాగకచ్ । * సముదాయస్యేతి * తత్రైవద్వన్ద్వస్య ముఖ్యత్వాత్ , నచద్వన్ద్వే యాని సర్వాదీనీతి సమ్బన్ధః , కారకాణాం క్రియయైవాన్వయాత్ , నచద్వన్ద్వేవిద్యమానాని యానీతిసమ్బన్ధః , విద్యతిక్రియాధ్యాహారే గౌరవాత్ , నిషేధ్యాయాభవతిక్రియాయాఏవప్రాధాన్యేన తదన్వయస్యైవ న్యాయ్యత్వాచ్చేతిభావః । * సుట్ప్రసఙ్గఇతి * నచద్వన్ద్వేచేతి నిషేధసామర్థ్యాద్వన్ద్వాశ్రమేతరాణామిత్యత్ర సుణ్నప్రసజ్యత ఇతివాచ్యమ్ । అనాకస్య త్రతసిలాదేర్వ్యావృత్త్యా తత్సామర్థ్యస్యోపక్షీణత్వాత్ । * జసాధారమితి * శీభావేన జస్యపహృతేపి ఔపచారికమాధారత్వమత్ర బోధ్యమ్ , యద్వా జశ ఇః జసిః తస్మిన్నిత్యత్రసప్తమ్యాలుగిత్యర్థతో వ్యాచష్టే । * జసా

ధారమితి * అన్యథా సత్యేకదేశవికృతస్య ప్రవృత్తౌ వర్ణాశ్రమేతరకే ఇత్యపి రూపం స్యాదితి భావః, యదా అజ్ఞాతః కుత్సితో వా ఇతరః ఇతరకః ఇత్యకచం కృత్వా వర్ణశ్చ ఆశ్రమశ్చ ఇతరశ్చేతి ద్వన్ద్వః క్రియతే తదారూపద్వయం స్యాదేవ, పరన్తు ఇతరశబ్దేన ద్వన్ద్వం కృత్వా అజ్ఞాతా వర్ణాశ్రమేతరా ఇత్యజ్ఞాతాద్యర్థయోగో యదా క్రియతే, తదా వర్ణాశ్రమేతరకా ఇత్యేకమేవ రూపం సాధ్వితి బోధ్యమ్ । నను ద్వన్ద్వావయవస్యేతరశబ్దస్యాకచ్ దుర్వారః, అవయవస్య సర్వనామతానపాయాత్, ద్వన్ద్వే చేత్యనేనాపి సముదాయస్య నిషేధో న త్వవయవానామిత్యుక్తమితి చేత్, అత్రాహుః — సిద్ధాన్తే హి జహత్స్వార్థావృత్తిరితి పక్షో ముఖ్యః, తస్మింస్తు పక్షే అవయవానాం నిరర్థకత్వాదజ్ఞాతాద్యర్థయోగాభావేనాకచః ప్రాప్తిరేవ నాస్తి, యైస్తు ద్వన్ద్వే చేతి చకారేణావయవేష్వపి సంజ్ఞా నిషిధ్యత ఇత్యుచ్యతే, తేషామజహత్స్వార్థావృత్తిపక్షాభ్యుపగమేఽపి న దోష ఇతి । * ప్రథమచరమ * నేమశబ్దస్య నిత్యం ప్రాప్తే అన్యేషామప్రాప్తే చాయమారమ్భః । * తయప్ప్రత్యయ ఇతి * సఙ్ఖ్యాయా అవయవే తయబితి విహితః । * తీయస్యేతి * ద్వేస్తీయః, త్రేస్సమ్ప్రసారణం చేతి విహితస్య । * పటుజాతీయాయేతి * ప్రకారవచనే జాతీయర్ । * జరాయా జరస్ * అష్టన ఆ విభక్తావిత్యతో విభక్తావిత్యనువర్త్య అచి ర ఋత ఇత్యతోఽనువృత్తేన అచీత్యనేన విశేష్యతే విశేషణేనేహ తదాదివిధిః, యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణే ఇత్యస్య తదన్తవిధేరపవాదత్వాదిత్యాశయేనాహ * అజాదౌ విభక్తావితి * అజాదౌ కిమ్? జరాభ్యామ్, జరాభిః । విభక్తావితి కిమ్? జరాయా ఇదం జారమ్, న చ జరాయా అసుజేవాస్త్వితి వాచ్యమ్, జరాశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిచి ణావిష్ఠవదితి టిలోపే తతః క్విపి ణిలోపే చైకదేశవికృతస్యానన్యత్వాజ్జరిత్యస్య జరాశబ్దత్వాదసుజి సతి జిచ్చేత్యన్త్యస్య ప్రవృత్త్యా జసౌ జస ఇతి రూపాపత్తేః, ఇష్యతే త్వత్రాపి జరసౌ జరస ఇతి, న చ ణిలోపస్య స్థానివద్భావాద్విభక్తిపరత్వాభావేన జరసావిత్యాది న సిధ్యతీతి శఙ్క్యమ్, క్వౌ లుప్తం న స్థానివదితి నిషేధాత్, యద్యపి క్వౌ లుప్తం న స్థానివదితి క్వాచిత్కం తథాపీహ తదాశ్రయణే జరసితి గుర్వాదేశకరణమేవ మానమిత్యవధేయమ్ । * పదాఙ్గాధికార ఇతి * పరిభాషేయం యేన విధిరిత్యస్య ప్రపఞ్చభూతా, అత ఏవ మనోరమాయాం ప

నాఙ్గత్వాచ్చ విశేష్యమ్, విశేషణేన చ తదన్తవిధిరిత్యుక్తమ్, విశేష్యమితి తు ప్రాయేణేతి బోధ్యమ్, తేనాఙ్గోపానఙితి సూత్రే అఙ్గావయవో యో నితి వర్ణ్యమానగ్రన్థస్సఙ్గచ్ఛతే, అత్ర నవ్యాః — నన్వాకరే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చేతి ప్రచురః పాఠః, తదన్తస్య చేతి పాఠే తు బహుచ్పూర్వకేష్వపి పదాఙ్గాధికార కార్యాణి ప్రవర్తేరన్నిత్యాశఙ్క్య సమాదధుః, అనభిధానాత్పదాఙ్గాధికార కార్యాణి బహుచ్పూర్వకేషు న ప్రవర్తన్త ఇత్యాశయేన ఫలితార్థకథనపరతయా తదుత్తరపదస్య చేతి పఠితమ్, నత్విదమపూర్వవచనమితి। సోపసర్గస్య సర్వస్యస్థానే జరసాదేశమాశఙ్క్యాహ * నిర్దిశ్యతే * నను తదన్తవిధినాపి జరాశబ్దాన్తం యదఙ్గం తత్రైవ నిర్దిశ్యమానజరాశబ్దే జరసాదేశేన భవితవ్యమ్, నత్వత్రేత్యత ఆహ * ఏకదేశవికృతస్యేతి * పదాధికారేఽపి తదన్తవిధావుదాహరణమ్, తదన్తస్యాపి రుత్వరత్వే దీర్ఘోపానిదాఘుఇత్యాది వక్ష్యతి, అలుగుత్తరపదే ఇత్యయముత్తరపదాధికారోఽపి పదాధికారగ్రహణేన గృహ్యతే తత్ఫలం తు తత్రైవ స్ఫుటీకరిష్యతే। * పక్ష ఇతి * జరసాదేశాభావే। * తదను సారిభిరితి * యేతు నిర్జరసినేత్యాది వ్యాచక్షతే తన్మతానుసారిభిరిత్యర్థః। * నిర్జరస్యేత్యేవేతి * పూర్వవిప్రతిషేధేన స్యాదేశే కృతే జరసాదేశో న ప్రవర్తత ఇత్యేకమేవ రూపమితి తేషామాశయః, అత ఏవ "వీతజన్మజరసం పరం శుచి బ్రహ్మణః పదమ్" ఇతి భారవిప్రయోగమసమఞ్జసం మత్వా వీతజన్మజరస్య ఇతి పఠనీయమితి తైరుక్తమ్। * ఏతచ్చేతి * భాష్యకృతా హి టాఙసీతి సూత్రే ఇనాఽఽతౌ ప్రత్యాఖ్యాయ నాదేశమదాదేశం చ విధాయ నాదేశపరే పత్వం ఆజే చాప ఇత్యత్ర ఆజే చేతి యోగం విభజ్య సాధితమ్, తథా నిర్జరసినా నిర్జరసాదిత్యేతద్భాష్యవిరుద్ధమితి స్పష్టమేవ, న చ నాదేశే కృతే, హలి లోపప్రవృత్త్యా అనేనేత్యేతన్న సిధ్యతీతి శఙ్క్యమ్, న శబ్దపరతో విశిష్యానాదేశవిధానాత్, తథాహి అనాప్యక ఇత్యత్ర అన్ నాపీతి పదచ్ఛేదః, నపుంసకత్వాత్తోస్లుకి నలోపః, నాపీతి సమాహారద్వన్ద్వాత్సప్తమ్యేకవచనమ్, న చ జసేరదాదేశే కృతే పరరూపం స్యాదిత్యపి శఙ్క్యమ్, అకారోచ్చారణసామర్థ్యాద్దీర్ఘసమ్భవాత్, తథా జరాయా జరసన్యతరస్యామిత్యస్మిన్నేవ సూత్రే భాష్యేఽనుక్తమితి జరైరితి భవితవ్యమ్। * సన్నిపాతపరిభాషయే

తి * తతశ్చ నిర్జరసైరిత్యపి భాష్యవిరుద్ధమేవ , ఏతేనాతోభిస ఐసితి సూత్రేప సితి వక్తవ్యే ఐస్కరణం నిర్జరసైరితి రూపార్థమితి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానం ప్రామాదికమితి స్పష్టమేవ । * పద్దన్నో * శసాదావేత * అనుదాత్తస్య చ ర్దుపధస్యేత్యత అన్యతరస్యామిత్యనువర్తత ఇతి భావః , అత్ర శస్ప్రభృతయో నిమిత్తతయోపాత్తాస్తే చ పదాద్యాదేశరూపాన్ప్రకృతివిశేషానాక్షిపన్తీత్యాహ । * పాదదన్తేతి * యద్యపి శీర్షంశ్ఛన్దసీత్యతశ్ఛన్దసీత్యనువర్తతే తథాపి భాషాయామపి పద్దాదయో క్వచిద్భవన్తి , మాసశ్ఛన్దసీతి వార్తికే ఛన్దోగ్రహణసామర్థ్యాదితి వక్ష్యతే । * ప్రామాదికమితి * తథాహి “ ఆస్నో వృకస్య వర్తికామ్ ” ఇతి మన్త్రే ముఖాదిత్యర్థః, ఔచిత్యాత్ “ వృకస్య చిద్వర్తికామన్తరాస్యాత్ ” ఇతి మన్త్రాన్తరసంవాదాచ్చ , తథా “ హవ్యా జుహ్వాన ఆసని ” ఇతి మన్త్రే ముఖ ఇత్యర్థః , ఏవమాసన్యం ప్రాణమాసుమిత్యాదావపి బోధ్యమ్ । * సుడనపుంసకస్య * సుట్ స్త్రీపుంసయోరితి వక్తవ్యేఽనపుంసకస్యేతి వచనం జ్ఞాపకమ్ , ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి నఞ్సమాసోఽస్తీతి కైయటః , తేనాసూర్యంపశ్యాని ముఖానీత్యాది సిద్ధమ్ । * స్వాదిష్వసర్వ * సురత్ర సప్తమీబహువచనమితి న శఙ్క్యమ్ , కిన్త్వసర్వనామస్థాన ఇతి పర్యుదాసాత్ప్రథమైకవచనమేవ , సుపీత్యేవ సిద్ధే ఆదిగ్రహణమధికపరిగ్రహార్థమిత్యాశయేనాహ । * కప్రత్యయావధిష్వితి * నన్వేవం రాజేత్యత్ర నలోపో న స్యాత్ , ప్రత్యయలక్షణేన సర్వనామస్థానపరతయా పదత్వాభావాత్ , నైష దోషః సౌ పరతః స్వాదిష్విత్యనేన పదత్వాసమ్భవేఽపి సుబ్విశిష్టస్య సుప్తిఙన్తమితి పదసంజ్ఞాయాం హల్ఙ్యాదినా సులోపే ఏకదేశవికృతన్యాయేన నకారాన్తస్య పదత్వాత్ , యది తు స్వాదిష్వితి యోగవిభాగేన స్వాదిషు పరేషు పూర్వం పదం భవతీతి పూర్వస్య పదసంజ్ఞాం విధాయ యచి భమిత్యత్ర యచీతి ఛిత్త్వా యజాదౌ సర్వనామస్థానే పరతః పూర్వం పదం నేతి నిషిధ్యతే, తదా ఔజసాదిషు పదసంజ్ఞాభావేఽపి సౌ పరతః పదత్వసమ్భవాద్రాజేత్యాదౌ నలోపే కార్యే న కాప్యనుపపత్తిః । * యచి భమ్ * యచీత్యత్ర గ్రహణే సప్తమీనిర్దేశాత్తదాది విధిరిత్యాహ । * యకారాదిష్విత్యాది * యకారాదిష్వితి కిమ్ ? గార్గ్యః , వాత్స్యః , గర్గాదిభ్యో యఞ్ యస్యేతి చేత్యకారలోపే యథా

ష్యాత్, అసర్వనామస్థానేషు కిమ్? సుపాదౌ, సుపాదః, విద్వాంసౌ, విద్వాంసః, దిత్యవాహౌ, దిత్యవాహ ఇత్యాదౌ పాదఃపత్, వసోస్సంప్రసారణమ్, వాహఊఠ్, ఇత్యేదయో మాభూవన్నితి। * అకడారా * ఇహ ప్రాక్కడారాత్సమాస ఇత్యస్య నావధిత్వం వ్యాప్తిన్యాయాత్, తత్పురుషోద్విగుశ్చేతి లిఙ్గాచ్చ, సంజ్ఞాద్వయసమావేశార్థం హి తత్ప్రకారస్తదాహ * కడారాఃకర్మధారయ ఇత్యత ఇతి * ఏకస్యైకైవసంజ్ఞేతి * ఉభయోస్సావకాశత్వే విప్రతిషేధే పరమితి పరైవ గృహ్యతే, నిరవకాశత్వే తు పూర్వైవ, తత్రపరస్యోదాహరణమ్, ధనుషా విధ్యతీతి, అత్రశరాణామపాయం ప్రత్యవధిభూతస్యైవ ధనుషో వ్యధనం ప్రతి సాధకత్వమిత్యుభయప్రసక్తౌ పరత్వాత్కరణసంజ్ఞాఽపాదానసంజ్ఞాం బాధతే। నిరవకాశాయాస్తూదాహరణమ్, భవతష్ఠక్ఛసౌ భవదీయ ఇతి, అత్రహి సితి చేతి పదసంజ్ఞా పరామపి భసంజ్ఞాం బాధతే, నిరవకాశత్వాత్। తేన తకారస్య జశ్త్వం భవతి, ప్రకృతే తు పరానవకాశా భసంజ్ఞా పదసంజ్ఞాం బాధత ఇతి శసాదావపి సైవ ప్రవృత్తుముచితేత్యాశయేనాహ * యాపరేత్యాది * యలోప ఇతి * హలిసర్వేషామిత్యనేన। లోపో వ్యోర్వలీతి తు న ప్రవర్తతే, యత్వస్యాసిద్ధత్వాత్। * అల్లోపోనః * భస్యేత్యనేనాక్షిప్తప్రత్యయవిశేషః, అఙ్గం చేతి ద్వయమనో విశేషణమ్, అః తు అకారస్యేత్యభిప్రేత్య వ్యాచష్టే * అఙ్గావయవ ఇత్యాది * అన్నన్తస్య భస్యాఙ్గస్యాకారస్య లోపస్స్యాదితి ప్రాచాం వ్యాఖ్యానే తక్ష్ణేత్యాదౌ తకారాకారస్యాపి లోపస్స్యాత్, భస్యాఙ్గస్యానోకారస్యేతి వ్యాఖ్యానే త్వనసామనసేత్యాదౌ ష్యాత్, తన్మాత్రివృత్త్యాదినా అన్నన్తస్య భస్యాఙ్గస్యానోకారస్యేతి వ్యాఖ్యానేప్యనస్తక్ష్ణేత్యాదావతివ్యాప్తిరేవేతి భావః। సూత్రే తపరకరణం నఙ్సమాస భ్రమనివారణాయ కృతమిత్యేకే। నను ప్రాణతీతి ప్రాణ్ తతశ్శసాదిప్రత్యయే ప్రాణః ప్రాణేత్యాదావనితేరితి ణత్వస్యాసిద్ధతయాఽతిప్రసక్తస్స్యాదితి తద్వారణాయైవ తపరకరణమస్త్వితి చేత్ మైవమ్, సవర్ణదీర్ఘే కృతే అనపవత్రాసత్త్వాత్, నచ వార్ణాదాఙ్గం బలీయ ఇతి సవర్ణదీర్ఘాత్ప్రాగేవ లోపః ప్రవర్తత ఇత్యస్త్యేవానుప్రపమితి వాచ్యమ్, తథాహిసతి వ్యానత్వేన లాభేన తపరకరణవైయర్థ్యస్య

తదవస్థత్వాత్, వస్తుతో వార్ణపరిభాషేహ న ప్రవర్తతే, యుగపత్ప్రవృత్తావేవ వార్ణాదాఙ్గస్య బలీయస్త్వాత్, క్విప్యనునాసికస్యేతి దీర్ఘే సవర్ణదీర్ఘాత్ప్రాగపి అనోభావాచ్చ, తస్మాద్ధ్రస్వనిరాసార్థమేవ తపరకరణమ్, నతు ప్రాణ ఇత్యాదావనోకారలోపవారణార్థమితి తేషామాశయః । వస్తుతస్తు ఏకదేశవికృతన్యాయేన భవత్యేవాత్రాతిప్రసఙ్గ ఇతి తపరకరణమత్రావశ్యకమేవేతి నవ్యాః । * రషాభ్యాంనోణః * అత్రాపదాన్తస్యమూర్ధన్య ఇత్యనువర్త్య ణగ్రహణమ్, పదాన్తస్యేతి సూత్రంచ భాష్యే ప్రత్యాఖ్యాతమ్ । * సమానపదఇతి * నిమిత్తనిమిత్తినోరపదస్థత్వస్యవచ్ఛావాత్పదేశీయత్వైవసామర్థ్యాదేకపదత్వే లబ్ధే సమానగ్రహణం యత్సమానమేవపదం నిమిత్తవత్పదభిన్నపదత్వాభావవదితి యావత్, తత్ర యథాస్యాదిత్యేతదర్థమ్ । తేనసమాసే రామనామగన్ధర్వగానమిత్యాదౌ నభవతి, తత్రహి నకారస్యైకపదవృత్తిత్వేపి నిమిత్తవత్పదభిన్నపదస్థత్వాత్, భవతిహి యూష్ణ ఇత్యాదౌ ణత్వం నిమిత్తవత్పదభిన్న పదత్వాభావవద్వృత్తిత్వాన్నకారస్య, మాతృభోగీణ ఇత్యాదావపి నస్య ణత్వం భవత్యేవ, ప్రత్యయవృత్తిత్వేపి నిమిత్తవత్పదభిన్నపదవృత్తిత్వాభావాత్ । ఏతేనసమానగ్రహణమఖణ్డపదలాభార్థమితి వ్యాఖ్యాయ రామనామేత్యాదావతిప్రసఙ్గే నివారితేపి మాతృభోగీణఇత్యాదావవ్యాప్తిస్స్యాదేవేతి కేషాఞ్చిదుక్తిః పరాస్తా, ఉక్తరీత్యాత్వవ్యాప్తిశఙ్కాయా నిరస్తత్వాత్ । * యూష్ణఇతి * యూషోమణ్డః "మణ్డామలకయూషస్తు భేదీ దీపనపాచనః" ఇతి దర్శనాత్ । * పూర్వత్రాసిద్ధేనస్థానివదితి * ఏతచ్చనాశ్రయసిద్ధమ్, త్రిపాద్యసిద్ధత్వేన తత్ర తైకర్తవ్యే అచఃపరస్మిన్నిత్యతిదేశస్యాప్రవృత్తేః । * తస్యేతి * తస్యపూర్వత్రాసిద్ధేనేత్యస్య తథాచ స్థలత్రయేస్థానివద్భావోవక్తవ్యఇత్యర్థః । సంయోగాదిలోపే చక్ర్యత్ర ఇహ అచఃపరస్మిన్నితి యణాదేశస్య స్థానివత్త్వాత్ స్కోరితికలోపోన, లత్వే నిగాల్యతే, అత్ర ణిలోపస్యస్థానివత్త్వాదచివిభాషేతిలత్వమ్, ణత్వే మాషవపనీ, ఇహయస్యేతి చేత్యల్లోపస్యస్థానివత్త్వేననకారస్య ప్రాతిపదికాన్తత్వాభావాణ్ణత్వంన । నను గర్గభగినీత్యత్రేవ మాషవపనీత్యత్రాపి ణత్వప్రాప్తిర్నాస్త్యేవ, ఉత్తరపదం యత్ప్రాతిపదికం తదన్తస్యేతివక్ష్యమాణత్వాత్ । అత్రాహుః —

సాధసఙ్కృతేతి ల్యుడన్తేన సమాసే పశ్చాన్ఙీప్ యస్యేతిచేత్యల్లోపే కృతే
నకారస్యోత్తరపదాన్తత్వాణ్ణత్వప్రాప్తిరస్త్యేవేతి, స్యాదేతత్, యూష్ణ
ఇత్యాదౌ రషాభ్యామిత్యస్యనోపయోగః, ష్టునా త్వేనైవ రూపసిద్ధేః, అత
ఏవ సగ్రహణముత్తరార్థమిత్యాకరే స్థితమితిచేదుచ్యతే, ఉత్తరార్థతయో
ఇహ సగ్రహణం స్థితమ్, తతశ్చ యూష్ణః, పుష్ణాతీత్యాదౌ రషాభ్యామితి
ణత్వస్యప్రవృత్తిః కేన వార్యతాం ష్టునా త్వేనేతిచేన్న, తస్యాసిద్ధత్వాత్। న
చ వచనప్రామాణ్యాత్సిద్ధత్వం శఙ్క్యమ్, పుష్టః పుష్టిః పష్ఠ ఇత్యాదౌ చరి
తార్థత్వాత్, నన్వేవం యోగే ణత్వాంశో చరితార్థ ఇతిచేన్న, తస్యపృథగను
క్తేః, ఇహ షాత్పరస్యేత్యుక్తిరచరితార్థత్వస్యాపి తుల్యత్వాచ్చ, ఏవ
ముపృత్తరార్థం సగ్రహణమిత్యాకరో విరుధ్యత ఇతి చేన్న, ఆకరే హీహ స
గ్రహణంవినా పుష్ణాతీత్యాది లక్ష్యస్యాసిద్ధిర్నాస్తీత్యేతావదభిప్రేతమ్, న
తు పుష్ణాతీత్యాదౌ రషాభ్యామిత్యస్యాప్రవృత్తిరితి। * నలోపః ప్రాతిపది
కాన్తస్య * లుప్తషష్ఠీకేఇతి * సౌత్రత్వాత్, నతు షష్ఠీతత్పురుషయోగ
పూర్వపదే సాపేక్షత్వేన సమాసాసమ్భవాత్ ప్రాతిపదికస్య పదవిశేష
ణత్వాచ్చేతి భావః। * తదన్తస్యేతి * షష్ఠీతత్పురుషోఽయం తస్య ప్రా
తి పదికసంజ్ఞకపదస్యాన్తో నకారస్తస్యేత్యర్థః, యదితు ప్రాతిపదికేనేత్య
నేనాపి పదం విశేష్యతే తదా విశేషణేన తదన్తవిధౌ సౌత్రమన్తగ్రహణం శ
క్యమకర్తుమితి మనోరమాయాం స్థితమ్, ప్రాతిపదికేతికిమ్? అహన్, ప
దమితికిమ్? రాజానౌ, రాజానః। * విభాషాఙిశ్యోః * శీతనపుంసకాచ్చే
తి విహితో గృహ్యతే నతు జశ్శసోశ్శిః తస్మిన్భత్వాసమ్భవాత్, భస్యే
త్యనేన అసర్వనామస్థానస్యైవ యజాదేరాక్షేపాత్తదేతదాహ * అసర్వ
నామస్థానేత్యాది * కకుద్దోషణీ ఇతి * కకుత్, దోషణీ ఇతిచ్ఛేదః, ఏకపదత్వే
త్వనుపపత్తిరనుపదమేవ వక్ష్యతే। * ఆసన్యమితి * యేచాభావకర్మణో
రితి ప్రకృతిభావాన్నస్తద్ధిత ఇతి టిలోపోన। * అతఏవేతి * కకుద్దోషణీ ఇ
తి ప్రయోగాదేవేత్యర్థః, యద్యపి కకుచ్చ దోశ్చ తయోస్సమాహార
ద్వన్ద్వః = కకుద్దోః, కకుద్దోశ్చ కకుద్దోశ్చ = కకుద్దోషణీ ఇత్యేకశేషే కృ
తే భావ్యం సుయోజమితి దోశ్శబ్దస్య నపుంసకత్వే నేదం ప్రమాణమ్, త
థాపి కకుదిత్యస్య పృథక్పదత్వమేవ న్యాయ్యమ్, అన్యథా బాహ్వా

ద్విత్వే లబ్ధేపి కకుద ఏకత్వం న లభ్యత ఇతి భావః “ తముపాద్రవదుద్యమ్య
దక్షిణం దోర్నిశాచరః ” ఇతి రఘుః, తత్ర దక్షిణం దోరుద్యమ్య తముపాద్రవ
దిత్యన్వయః । * దోషం తస్యేతి * అయం చ శ్రీహర్షప్రయోగః, దోషం
హస్తం దూషణం చ భజతః శాపస్యేతి సమ్బన్ధః । * ద్వయోరహ్నోర్భవ ఇ
తి * తద్ధితార్థేతి సమాసః, రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితి టచ్, అహ్నోఽహ్న ఏతే
భ్య ఇత్యహ్నాదేశః, కాలాట్ఠఞో ద్విగోర్లుగనపత్య ఇతి లుక్ । * అహ్నస్సాయ
ఇతి * స్యతేర్ఘఞి అవసానవచనస్సాయశబ్దః, సఙ్ఖ్యావిసాయేత్యజ్ఞాపకాదేకదే
శిసమాసః —* ఇత్యదన్తాః *— * విశ్వపా ఇతి * విశ్వం పాతి రక్షతీతి విగ్ర
హే పా రక్షణ ఇత్యస్మాద్ధాతోరాతోఽనుపసర్గే క ఇతి కం బాధిత్వా ఆతో మని
న్ క్వనిబ్వనిపశ్చేతి చకారాద్విజితి వ్యాఖ్యాతారః, ఇహ చ్ఛన్దస్యాతో మనిని
తి విచ్, లోకే త్వన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్త ఇతి వివేకః । * దీర్ఘాజ్జసి చ * చకా
రాదిచీత్యనుకృష్యతే నేతి చానువర్తతే తదాహ * దీర్ఘాజ్జసి ఇచి చేతి * సూ
త్రే చకారాభావే హ్రస్వాకారాదిచి దీర్ఘాకారాత్తు జసీతి వ్యవస్థా సమ్భావ్యే
తేతి భావః । * ఇత్యాద్యర్థమితి * నను యూస్త్ర్యాఖ్యౌ ల్వాదిభ్య ఇతి ని
ర్దేశాదిక్ప్రత్యాహారాచ్చ ప్రత్యాహారయోరేవ నిరూఢలక్షణేతి వ్యా
ఖ్యాయతామ్, తథా చ దీర్ఘస్యాచ్త్వాభావాన్గౌర్యావిత్యాదౌ పూర్వసవ
ర్ణదీర్ఘో న ప్రాప్నోతీతి కిమనేన నిషేధసూత్రేణేతి చేన్మైవమ్, అస్మాదేవ ని
షేధాత్ జ్ఞాపకాదిగజ్ఝ్వన్యేష్వపి ప్రత్యాహారేషు లక్షణా స్వీక్రియతే,
అన్యథా గౌరీరిత్యాదౌ శసి పరతః పూర్వసవర్ణదీర్ఘో న స్యాత్ . కించ ఊపా
ర్ఛతీత్యాదావురణ్రపరః, నైషాదకర్షుక ఇత్యాదావిసుసుగితి తస్య కాదేశః,
అమీషామిత్యాదావిణ్గపరస్య సస్య షత్వం చ న సిద్ధ్యేదితి దిక్, ప్రథమయో
రితి సూత్రానన్తరం దీర్ఘాచ్ఛసీత్యేవ సువచమ్, దీర్ఘాచ్ఛస్యేవ పూర్వసవర్ణదీ
ర్ఘ ఇతి తస్యార్థః, ఏవం చ చకారో న కర్తవ్యః, నేతి చ నానువర్తనీయమితి
మహల్లాఘవమిత్యేకే, శసి దీర్ఘాదేవేతి విపరీతనియమవారణాయ న్యా
స్యే కానామ్రేడిత ఇతి నిర్దేశాశ్రయణే ప్రతిపత్తిగౌరవం స్యాదితి యథాన్యా
సమేవ శ్రేయ ఇత్యన్యే । * హాహానితి * గన్ధర్వవిశేషవాచకమవ్యుత్ప
న్నం ప్రాతిపదికమిదమ్ “ హాహాహూహూశ్చైవమాద్యా గన్ధర్వాః ” ఇ
త్యమరః, కేచిత్తు ఆకారో వాసుదేవః తేన సహావర్తన్త ఇతి సాః తాన్ సాః

తి ప్రత్యుదాహరన్తి । * క్త్వః శ్వః ఇతి * యద్యపి క్త్వో ల్యప్, శ్వః శ్వానష్ఠౌ, క్రమశ్చ క్త్వీతి నిర్దేశాదేతత్సూత్రస్యాతో లోపః సిధ్యతి, తథాపి క్త్వో ల్యబ్భ్వపితి శ్వశ్వానజ్భవతీతి వ్యాఖ్యానేష్వసాధుత్వశఙ్కానివారణాయేదముక్తమ్.

——— ఇత్యాదన్తాః ——— సూత్రే శేషపదస్య ప్రయోజనమాహ * అనదీసంజ్ఞావితి * యూస్త్ర్యాఖ్యావిత్యతః యూ, ఙితి హ్రస్వశ్చేత్యతో హ్రస్వ ఇతి చానువర్తతే, తదాహ * హ్రస్వౌ యావిత్యాది * మత్యై ఇతి * నదీసంజ్ఞాపక్షేఽపి ఘిసంజ్ఞాయాం సత్యామాణ్నద్యా ఇత్యాడాగమే ఘేర్ఙితీతి గుణే అయాదేశే చ మతయై ఇతి స్యాదితి భావః । * అజ్ఞో నా * పుంసీతి తు నోక్తమ్, అముట్నాకులే నేత్యత్ర తు యథా స్యాత్, న చ సుమారూపసిద్ధిః, ముత్వస్యాసిద్ధత్వాదికోఽచీతి నుమోఽప్రవృత్తేః, నాదేశే తు నాసిద్ధత్వమ్, నముని ఇతి నిషేధాత్, న చ న ముని ఇతి నిషేధో నుమ్యేవ కిం న స్యాత్, నఇత్యకారస్యావివక్షితత్వాదితి వాచ్యమ్, అమునా ఘటే నేత్యసిద్ధ్యాపత్తేః, అముష్మై కులాయేత్యాదౌ నుమ్ప్రసఙ్గాచ్చ, న చ తత్ర స్మాయాదేశే సతి నుమోఽప్రవృత్తిరితి శఙ్క్యమ్, స్మాయాదేశం బాధిత్వా పరత్వాన్నుమః ప్రవృత్తేః, * ప్రాచామితి * ఆచార్యాణామితి శేషః । * జసి జసోశ్చ * ఇహ జసి జసౌ ద్వౌ పఞ్చావపి తయోర్యథాసఙ్ఖ్యం న, అస్వరితత్వాత్, అల్పాచ్తరస్య పూర్వనిపాతాకరణాల్లిఙ్గాత్ । అచ్చ ఘేః ఉపసర్గే ఘోః కిరితి నిర్దేశాచ్చ । * అచ్చ ఘేః * అత్ర ఇదుద్భ్యామాదితి ఙేరామిత్యతో ఙేరితి చ పదత్రయమనువర్తతే ఇత్యాశయేన వ్యాచష్టే । * ఇదుద్భ్యాం పరస్య ఙేరాత్స్యాదితి * ఘేరుత్తరస్యేతి ప్రాచా వ్యాఖ్యాతమిహ తు నోక్తమ్, సూత్రే ఘేరిత్యస్య షష్ఠ్యన్తత్వాత్, తస్మాదిత్యస్యైవ ప్రమాణాభావాత్, ఔదితి పూర్వసూత్రే ఇదుద్భ్యాముత్తరస్య ఙేరితి క్లృప్తసబన్ధస్య త్యాగాయోగాచ్చ, యత్తు వ్యాచఖ్యుః — అదితి తపరత్వం బుద్ధావిత్యాదావత్వే కృతే స్త్రియాం టాప్ మాభూదిత్యేవమర్థమితి తచ్చిన్త్యమ్, తపరకరణాద్ధి టాపా సహ దీర్ఘో మాభూత్, టాప్తు స్యాదేవ, లక్షణద్వయబాధే మానాభావాత్, అత ఏవ కృన్మేజన్త ఇతి సూత్రే భాష్యాదౌ సన్నిపాతపరిభాషయా పద్ధతావిత్యత్ర టాబ్నేత్యుక్తమ్, టాపా వ్యవధానే హ్యానన్తర్యవిఘాతస్స్యాదితి, తపరకరణాట్టాబభావే తు సన్నిపాతపరిభాషోపన్యాసస్తత్ర విరు

ధ్యేత, యదపి వ్యాచఖ్యుః ఔతస్తకారస్స్వరితార్థ ఇతి, తదపి న "స్త్రీణో
బర్హిషి సమిధానేఽగ్నౌ" ఇత్యాదౌ స్వరితత్వాదర్శనాత్, న విభక్తావితి సూ
త్రే జేరౌత ఇత్యత్ర తకార ఉచ్చారణార్థో న త్విత్సంజ్ఞక ఇతి స్వయమేవోక్తత్వా
చ్చ, తస్మాదుభయత్ర తపరకరణముచ్చారణార్థమేవేతి మనోరమాయాం
స్థితమ్। * అనఙ్సౌ * నకారాదకార ఉచ్చారణార్థః, అసమ్బుద్ధావితి ప
ర్యుదాసాత్సావితి ప్రథమైకవచనం గృహ్యతే న తు సప్తమీబహువచనమ్,
సార్ద్దేత్యేవ సిద్ధే అనఙ్విధానమన్యత్రాపి స్యాదితి జ్ఞాపనార్థమ్, తేనోశనసః
సమ్బుద్ధావనఙ్ సిధ్యతీతి ప్రాఞ్చః, యద్యపి సౌర్ద్దేత్యుక్తే ఋదుశనేత్యు
త్తరసూత్రేణాపి డా స్యాత్, తతశ్చ ఉశనేత్యత్ర సర్వనామస్థానే చాస
మ్బుద్ధావితి దీర్ఘస్స్యాత్, పురుదంసేత్యత్ర తు సాన్తమహత ఇతి స్యాత్,
తథాపి సంజ్ఞాపూర్వక విధేరనిత్యత్వాత్, అఙ్గవృత్త పరిభాషయా వా తత్స
మాధేయమితి తేషామాశయః * అలోన్త్యాత్పూర్వ * అల ఇతి పఞ్చమీ అన్త్యా
దిత్యనేన విశేష్యత ఇత్యాహ * అన్త్యాదల ఇతి * అలః కిమ్? శిష్టః, శిష్టవాని
త్యాదౌ అన్త్యాత్సఙ్ఘాతాత్పూర్వస్య శకారస్య మాభూత్, సత్యం హి సంజ్ఞా
యాం శాస ఇదఙ్ హలోరితి శస్యేత్వం స్యాత్, నన్వేవమప్యన్త్యాదలః
పూర్వస్య సఙ్ఘాతస్యోపధాసంజ్ఞాయాం శిష్ట ఇత్యాదౌ శకార విశిష్టస్యా
కారస్యేత్వం స్యాదిత్యతి ప్రసంగదోషస్తదవస్థ ఇతి చేత్, ఉచ్యతే, య
థాహి లోకే అమీషాం బ్రాహ్మణానామన్త్యాత్పూర్వ ఆనీయతామిత్యు
క్తే యథా జాతీయకోఽన్త్యాత్పూర్వ ఆనీయతే తథాత్రాప్యన్త్యోఽలాత్మక
ఇతి తత్పూర్వోఽప్యలేవ గృహ్యతే తదేతదాహ * పూర్వో వర్ణ ఇతి * అ
త్రాదోఽన్త్యాదిటీత్యత్రేవాల ఇతి నిర్ధారణే షష్ఠ్యపి సువచమితి కేచిదా
హుః, అలాం మధ్యే యోఽన్త్యస్తస్మాత్పూర్వో వర్ణ ఉపధాసంజ్ఞ ఇతి వ్యా
ఖ్యాయామపి సమ్భవముక్తికత్వాత్। * సర్వనామస్థానే * సోపధాయా ఇ
తి సూత్రం ఢ్రలోప సూత్రాద్దీర్ఘగ్రహణం చ అనువర్తత ఇత్యాశయేనా
హ * నాన్తస్యేత్యాది * అపృక్త ఏకాల్ * అసహాయవాచ్యత్రైకశబ్ద
స్సఙ్ఖ్యావాచీ వా, న చ సఙ్ఖ్యావాచిత్వేఽభైత్సీదిత్యత్ర హలన్తాత్పరస్య సిచో
ఽపృక్తత్వాల్లోపస్స్యాదితి వాచ్యమ్, విభక్తిసాహచర్యాద్విభక్తేరేవ లో
ప ఇతి వ్యాఖ్యానాత్, ఏకాల్ కిమ్? జాగృవిః, వేరపృక్తస్యేతి లోపో న,

ఇదమేవైకగ్రహణం వర్ణగ్రహణే జాతిగ్రహణం జ్ఞాపయతీత్యభ్యుపగమ్యైవ నిఘాతవ రాజనాజిత్యత్ర వకారగ్రహణం త్యక్తుంశక్యమిత్యవోచామ , * హల్ఙ్యాబ్భ్యో * దీర్ఘాదిత్యేతత్ ఙ్యాబ్భ్యో రేవవిశేషణం నతుహలః అసమ్భవాదిత్యాహ * దీర్ఘాయావితి * పరమితి * నత్విదం విహితవిశేషణం ప్రమాణాభావాత్ , యూసాకేత్యాదావవ్యాప్తేశ్చ , నచతత్రహలన్తాద్విహితత్వేన నిర్వాహః , యస్సఇత్యాదావవ్యాప్తేః , కర్త్రాసఖేత్యాదావవ్యాప్తేశ్చ , యద్యపి త్యదాద్యత్వవిధౌ విభక్తావిత్యస్య విషయసప్తమీత్వేస్వీకృతే యూసేత్యాదౌ నోక్తదోషః సువిభక్తేరాబన్తాద్విహితత్వస్య సమ్భవాత్ , తథా అనఙ్సావిత్యస్య విషయసప్తమీత్వే కర్త్రాసఖేత్యాదావపి నదోషః , హలన్తాద్విహితత్వస్య సోస్సమ్భవాత్ , తథాపి బహుశ్రేయసీత్యత్రావ్యాప్తి ప్రసఙ్గ ఇతి భావః * హలితి * తస్యసుతిసీత్యేవం రూపత్వమేకదేశవికృతన్యాయేనేతి బోధ్యమ్ * లుప్యత ఇతి * యద్యపీహ లోపోవ్యోర్వలీత్యతో లోప ఇత్యనువర్తతే , తచ్చ తత్ర భావసాధనమ్ , తథాపీహ కర్మసాధనమ్ , హలితి ప్రథమాన్తేన సామానాధికరణ్యాదితి భావః , * నిష్కౌశామ్బిరతిఖట్వ ఇతి * ప్రాదిసమాసే గోస్త్రియోరితి హ్రస్వః , నన్విహ సమస్తస్య ఙ్యాబన్తత్వం నాస్తి , నచ స్త్రీప్రత్యయే తదాది నియమో నాస్తీతి వాచ్యమ్ , అనుపసర్జనేహి తథా , ఇహ తూపసర్జనత్వాత్తదాదినియమోఽస్త్యేవ , అన్యథా అతిశారీషగన్ధ్యాపుత్ర ఇత్యత్ర ష్యఙన్త పూర్వపదలక్షణసమ్ప్రసారణ ప్రసఙ్గాత్ సత్యమ్ , తథాప్యుత్తరపదస్య ఙ్యాబన్తత్వేన సోస్తత్పరత్వానపాయాత్ , దీర్ఘగ్రహణాభావే సులోపస్స్యాదేవ , నహీదం ఙ్యాబ్గ్రహణం విహితవిశేషణమిత్యధునైవోక్తమ్ , స్యాదేతత్ , గఙ్గామాత్మన ఇచ్ఛతి గఙ్గీయతి , తతఃక్విప్యల్లోపే యలోపే చ గఙ్గీః , ఇహ ఈకారస్య స్థానివద్భావేనాప్త్వాద్దీర్ఘత్వాచ్చాతివ్యాప్తిః , నచాల్లోపస్య స్థానివత్త్వాత్సోరాపః పరత్వం నేతి శఙ్క్యమ్ , క్వౌ లుప్తం న స్థానివదితి నిషేధాదితి చేన్నైవమ్ , ఙీఈ ఆఆవితి ప్రశ్లిష్యదీర్ఘగ్రహణస్య ప్రత్యాఖ్యాతత్వేన ప్రకృతేఆకారరూపస్యాపోఽభావాదుక్తాతి ప్రసఙ్గాభావాత్ , నిష్కౌశామ్బియతేః క్విపితు నిష్కౌశామ్బీతి భవత్యేవ , ఈకారరూపఙీబన్తత్వేన సులోపప్రవృత్తేః । * అపృక్తంకిమ్? బిభర్తీతి * ఇదం చ ప్రత్యుదాహర

ణంచిన్త్యమ్, విశిష్టస్యాహల్త్వాత్, సుతిసీనాం హలితిక్లిష్టం వ్యాఖ్యాయాతిప్ర
సఙ్గాపాదనస్యానుచితత్వాత్, యత్తు వ్యాచఖ్యుః — సురాం సునోతీతి సు
రాసుత్ తమాచష్టే సురాసయతి తతః క్విప్, సురాః సురాసౌ సురాసః, ఇ
హ సునోతేరవయవస్య సస్య లోపం వ్యావర్తయితుమపృక్తగ్రహణమితి, తదపి
చిన్త్యమ్, పరస్పరసాహచర్యేణ సుతిసీనాం విభక్తీనామేవ గ్రహణాత్, అ
న్యథా సిచో లోపాపత్తేరుక్తత్వాత్, ప్రత్యయాప్రత్యయయోః ప్రత్య
యస్యైవ గ్రహణాచ్చ, యత్తు తిత్స్వరితమితిసూత్రే కైయటేనోక్తమ్,
నక్వచిదియం పరిభాషా భాష్యవార్తికకారాభ్యామాశ్రితేతి తద్రభసాత్,
అజ్ఞస్యేతిసూత్రే భాష్యాదౌ తస్యాః పఠితత్వాత్, స్వయమపి తత్ర వ్యా
ఖ్యాతత్వాచ్చ * సంయోగాన్తలోపస్యాసిద్ధత్వాదితి * నను సంయోగాన్త
లోపో నాసిద్ధః, నజిసమ్బుద్ధ్యోరితిసూత్రే సమ్బుద్ధిగ్రహణాత్ జ్ఞాపకాత్, న
చైవం గోమానిత్యాకావపి నలోపాపత్తిః, జ్ఞాపకస్య విశేషవిషయత్వాత్,
యత్ర హి నకారవిభక్త్యోరానన్తర్యం తత్రైవాసిద్ధత్వం వ్యాఖ్యానాత్,
యత్త్వాహుః — హే బ్రహ్మన్నితి నపుంసకార్థత్వాన్నైతత్ జ్ఞాపకమితి, త
న్న, లుకా లుప్తే ప్రత్యయలక్షణాభావాత్, సమ్బుద్ధౌ వా నపుంసకానామి
త్యస్యావశ్యకత్వాచ్చ, సమ్బుద్ధిగ్రహణస్య నపుంసకవిషయత్వాసమ్భవే
నోక్తజ్ఞాపకస్య సుస్థత్వాత్తస్మాన్న లోపో న ప్రయోజనమితి చేత్ ఇహ త
ర్హి అభినోఽత్రేత్యత్ర రోరుత్వం నస్యాత్ సిపిదశ్చేతి రుత్వే విభక్తిపకారస్య
సంయోగాన్తలోపే తస్యాసిద్ధత్వాత్, తథా బిభర్గ్భవాన్ అజాగర్గ్భవా
నిత్యత్ర తిలోపో నస్యాత్, రాత్సస్యేతి నియమాత్, తదుక్తమ్ “ సం
యోగాన్తస్య లోపే హి నలోపాదిర్న సిధ్యతి । రాత్తు తేనైవ లోపస్య స్థల
స్తస్మాద్విధీయతే ” ఇతి నలోపాదిరిత్యాదిశబ్దేనోత్వం సంగృహ్యతే, అత్రే
దమవధేయమ్, జ్యాగ్రహణం సారేవ విశేషణం నతు ఙిస్యోః వ్యాఖ్యా
నాత్, తేన మాలేవాచరత్ అమాలాత్, గఙ్గేవాచరత్, అగఙ్గాత్, ఇ
త్యత్ర నాతిప్రసఙ్గః, తథా చ హలన్తాత్పరం సుతిసీత్యేతదపృక్తం హల్లు
ప్యతే, దీర్ఘాజ్జ్యాపౌ తదన్తాత్పరం సు ఇత్యపృక్తం హల్లుప్యతే ఇతి వా
క్యార్థోఽత్ర పర్యవసన్నః, యత్తు వ్యాచఖ్యుః — జ్యాభ్యాం ఙిస్యోరసమ్భవ
ఏవేతి, తత్ర జ్యన్తాదసమ్భవ ఇతి సత్యమ్, ఆబన్తాత్తు ఆచారక్విబన్తాల్లఙస్తి

ష్ప్రహాస్తపవ, అగర్గాత్, అగర్గాఇతియథా, నచ శపావ్యవధానమ్, ప
కాదేశస్య పూర్వాన్తత్వేన గ్రహణాత్, నచస్థానివద్భావః, అపూర్వ
విధిత్వాత్, అన్యేత్వాహుః — జ్యాబ్గ్రహణమనస్థ్యవాదేవతిస్యోర్విశే
షణం నభవతీతియదుక్తమ్, తత్సహ్యగేవ. నచాగర్గాదగర్గాఇత్యత్ర సం
భవోఽస్తీత్యుక్తమితివాచ్యమ్, తత్రస్థానిభూతస్య శపఃపూర్వస్మాన్నిమి
త్తభూతాదాపఃపరయోస్తిప్స్యోర్లోపే కర్తవ్యేస్థానివద్భావేనశపావ్యవ
ధానాత్తిస్యోర్లోపస్యాప్రసక్తేః, నచ ఫలాభావాత్పఞ్చమీసమాసపక్షో
నస్వీక్రియతఇతివాచ్యమ్, తత్ప్రయోజనస్య ప్రాగేవ ప్రదర్శితత్వా
దితి। * సఖేతి * సమానంఖ్యాయతే జనైరితిసఖా, డిచ్ఛ్యయలోపఇతిచా
నువర్తమానే సమానేఖ్యస్యచోదాత్తఇతి, ఖ్యాఇత్యస్మాదిణ్ సమానశబ్ద
స్యోదాత్తస్సభావశ్చ, నచేహసువిభక్తిసన్నియోగేన పఖిశబ్దస్యానఙికృ
తే సన్నిపాత పరిభాషయాహల్ఙ్యాబితి సులోపోనభవతీతిశఙ్క్యమ్, స్వ
తన్త్రఃకర్తిత్యాది నిర్దేశేన అనఙోనకారమాశ్రిత్య సులోపే కర్తవ్యేత
త్పరిభాషాయా అప్రవృత్తేః। * సఖ్యురసమ్బుద్ధౌ * ఇహేతోఽస్సర్వనామ
స్థాన ఇత్యతస్సర్వనామస్థానఇత్యనువర్తతే, తదసమ్బుద్ధావిత్యనేన విశే
ష్యతే, గోతోణిదితి సూత్రాణ్ణిదిత్యనువృత్తం తత్సామానాధికరణ్యేన స
ప్తమ్యాఃప్రథమాకల్ప్యత ఇత్యాహ * సమ్బుద్ధివర్జం సర్వనామస్థానమి
తి * సఖ్యురసమ్బుద్ధిరిత్యేవసూత్రయితుంయుక్తమితి మనోరమాయాంస్థిత
మ్, నను సఖేత్యత్రోపధా దీర్ఘం బాధిత్వా పరత్వాదతఉపధాయాఇతి వృ
ద్ధ్యాభావ్యమ్, సోర్ణిత్వాదితిచేదత్రాహుః — కృతాకృతప్రసఙ్గిత్వమాత్రే
ణాపి నిత్యత్వస్వీకారాదన్తరఙ్గత్వాచ్చ సఖేత్యత్రవృద్ధింబాధిత్వా సర్వ
నామస్థానేచాసమ్బుద్ధావిత్యుపధా దీర్ఘేణైవ భవితవ్యమ్, సఖ్యురసమ్బు
ద్ధావితిణిద్వద్భావముపజీవ్యాత్ర ప్రవర్తమానస్యాతఉపధాయాఇత్యస్య
బహిరఙ్గత్వాదితి। * అచోఞ్ణితి * మృజేర్వృద్ధిరిత్యతో వృద్ధిరిత్యనువర్త
తే అఙ్గస్యేతిచానువృత్తం అచావిశేష్యతే విశేషణేన తదన్తవిధిరిత్యాశయే
నవ్యాచష్టే। * అజన్తాఙ్గస్యేతి * ఖ్యత్యాత్ * పఞ్చమీనిర్దేశాదేవ పర
స్యలాభే పరస్యేతి గ్రహణమ్, ఏకఃపూర్వపరయోరితి నివృత్తమిహతు,నా
ధిక్రియతఇతిధ్వననార్థమ్, ఖ్యశ్చత్యశ్చేతి సమాహారద్వన్ద్వే ఖ్యత్యమ్,

తత్ర ఖఖీశబ్దయోః కృతయణాదేశయోరనుకరణం ఖ్యత్యితి, ఏవం తితీశబ్ద
యోస్త్యతి, ఉభయత్రాప్యకార ఉచ్చారణార్థో న తు సఖ్యపత్యాదిశ
బ్దైకదేశానుకరణమిదమ్, సఖ్యుర్యిణః, పత్యుర్నః, సఖ్యాద్యాగాస్సంవ
త్సరసఖ్యస్య చ, ఆపత్యస్య చేత్యాదినిర్దేశాచ్చేత్యభిప్రేత్యాహ * ఖితిశ
బ్దాభ్యామిత్యాది * ఏవం చ యత్ర యణ్ప్రవృత్తిస్తత్రైవోత్వం న త్వతిస
ఖేరిత్యాదౌ, న చైవం యణాదినిర్దేశస్యోక్తప్రయోజనాభావాత్, హ్రస్వాన్త
యోరేవ గ్రహణం స్యాన్నతు దీర్ఘాన్తయోరితి శఙ్క్యమ్, నిర్దేశస్య హ్ర
స్వదీర్ఘసాధారణత్వాచ్ఛాస్త్రస్య బహువిషయత్వసమ్భవే తత్సఙ్కో-
చస్యాన్యాయత్వాచ్చేతి భావః * ఔత్ * ఏతచ్చ సూత్రం నదీసంజ్ఞకే
ష్విదుద్భ్యామితి పూర్వసూత్రేణ బాధ్యతే, ఘిసంజ్ఞకేష్వచ్చ ఘేరిత్యు
త్తరసూత్రేణ, తస్మాత్సంజ్ఞాద్వయశూన్యోఽస్య విషయః, న చ తాదృశ
ఉకారోఽస్తీత్యత ఆహ * ఉకారానువృత్తిరితి * ప్రాచా తు ఘినదీసంజ్ఞావర్జి
తాభ్యామిదుద్భ్యాం పరస్యేత్యుక్తం తదసత్, తాదృశస్యోకారస్యాప్ర
సిద్ధేః * సుసఖేతి * ప్రాదిసమాసే రాజాహస్సఖిభ్య ఇతి టచో న పూజ
నాదితి నిషేధః, శేషో ఘ్యసఖీత్యత్ర అసఖీతి నాయం ప్రసజ్య ప్రతిషే
ధః, అసమర్థసమాసాదిదోషాపత్తేః, కిన్తు పర్యుదాస ఏవేతి సుసఖిత్యస్య
సఖిశబ్దభిన్నత్వాత్ ఘిసంజ్ఞా స్యాదేవ, న చ సముదాయస్య సఖిశబ్దభిన్న
త్వేఽపి సఖిశబ్దాన్తభిన్నత్వం నేతి కథం సుసఖీతి నిషేధాప్రవృత్తిరితి శఙ్క్య
మ్, విశేష్యాసన్నిధానాత్, అసఖిత్యత్ర యేన విధిస్తదన్తస్యేత్యప్రవృ
త్తేః, తదేతత్సకలమభిప్రేత్యాహ * సముదాయస్యేత్యాది * ఏవమతిస
ఖేత్యత్రాపి సమాసాన్తనిషేధాదికం బోధ్యమ్ * గౌణత్వేఽపీతి * అతిద
ధ్నేత్యాదావస్థ్యాద్యనఙ్వదితి భావః, తథా చ యేన విధిరితి సూత్రే పరమ
సఖాయావితి బహువ్రీహిః, తత్పురుషే హి టచా భావ్యమితి కైయటః, త
థా ద్వితీయాశ్రితేతి సూత్రే సోమసఖేతి ప్రతీకముపాదాయ బహువ్రీహి
త్వాన్న సమాసాన్త ఇతి స ఏవాహ “అనుమ్యక్షో వరుణ ఇన్ద్రసఖా” ఆగ్నే
యాహి మరుత్సఖా “తీవ్రం సోమం పిబతి గోసఖాయమ్” ఇత్యాదిప్రయో
గాశ్చైవమేవ సఙ్గచ్ఛన్తే, తత్ర బహువ్రీహిప్రయుక్తస్య పూర్వపద
ప్రకృతిస్వరస్య దర్శనేన గౌణత్వాత్, ఏతేన ఘిసంజ్ఞాసూత్రే శోభనస్సు

భా అస్య సుసఖిరిత్యుదాహరన్తో హరదత్తన్యాసకారౌ తదనుగామిన శ్చాన్యే ఉపేక్ష్యాః । * అనిత్యత్వాదితి * । శక్తిలాఙ్గలాఙ్కుశేతివార్త్తికే ఘటఘటీగ్రహణమత్ర లిఙ్గమ్ * పతిస్సమాసఏవ * ఏవకారఇష్టతోఽవధారణార్థః , అన్యథాహి సమాసే పతిరేవేతి నియమస్సంభావ్యేత, తతశ్చ మహాకవినేత్యాది ప్రయోగో నసిద్ధ్యేత్, అనభిధానాత్వాదేరితి జ్ఞాపకానుసరణేతు ప్రతిపత్తిగౌరవంస్యాదితి భావః * పత్యేత్యాది * నన్వేవం శేషోఽఘ్యసఖిపతీత్యేవోచ్యతాం కిమనేన పతిస్సమాసఏవేతి సూత్రేణేతి చేన్న, సముదాయస్య పతిరూపత్వాభావేన బహుచ్పూర్వకపతిశబ్దస్యాపిఘి సంజ్ఞాస్యాత్తతశ్చ సుసఖినేత్యాదివద్బహుపతినేత్యాది ప్రసజ్యేత, ఇష్యతేతు బహుపత్యేత్యాది, నాపిసఖిపతీసమాసఏవేత్యేవ సూత్ర్యతామితిశఙ్క్యమ్, బహుపత్యేత్యాదివద్బహుసఖ్యేత్యాద్యాపత్తేః , ఇష్యతేతు బహుసఖినేత్యాది, అథ కథం "సీతాయాః పతయేనమః" ఇత్యాది "నష్టే మృతేప్రవ్రజితే క్లీబేచపతితేపతౌ" ఇతిపరాశరశ్చ, అత్రాహుః—పతిరిత్యాఖ్యాతః పతిః, తత్కరోతి తదాచష్టే ఇతిణిచి టి లోపే అచఇరిత్యౌణాదిక ఇప్రత్యయే ణేరనిటీతిణిలోపేచ నిష్పన్నోఽయంపతిశబ్దః పతిస్సమాసఏవేత్యత్రనగృహ్యతే లాక్షణికత్వాదితి। ఏతేన "కృష్ణస్య సఖిరర్జునః" ఇతి భారతమ్, "సఖినావానరేన్ద్రేణ" ఇతి రామాయణంచ వ్యాఖ్యాతమ్*కతిశబ్ద ఇతి * కా సఙ్ఖ్యా యేషాం తే కతి, కిమస్సఙ్ఖ్యాపరిమాణే డతిచేతి డతౌ డిత్వాట్టిలోపః , * బహుగణవతు * బహుగణౌ ప్రాతిపదికే సఙ్ఖ్యావాచకే గృహ్యేతే, నతు సఙ్ఘవైపుల్యవాచకే అపి, సఙ్ఖ్యాయతే అనయేత్యన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానాత్, అతఏవ డతిరపి కిమస్సఙ్ఖ్యాపరిమాణే డతిచేతివిహితస్తద్ధితఏవ గృహ్యతే వతుసాహచర్యాచ్చ, నతు ప్రాతేర్డతిః, యద్యపిసంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణంనాస్తి, తథాపీహవతుడత్యోః కేవలయోస్సంజ్ఞావిధౌ ఫలాభావాదన్వర్థతాబలాచ్చ తదన్తయోరేవ సంజ్ఞా ప్రవర్తతే, సానుబన్ధనిర్దేశస్తుబ్రాహ్మణవత్ వసతిరిత్యాదావతి ప్రసఙ్గశఙ్కాం నిరాకర్తుమిత్యాహుః । నచైవం సఙ్ఖ్యాకార్యేషు కృత్వసుజాదిషు కృత్రిమసఙ్ఖ్యాయాఏవ గ్రహణంస్యాన్నత్వకృత్రిమాయాఇతి, పఞ్చకృత్వఇత్యాది నసిద్ధ్యేత్, కృత్రిమాకృత్రిమయోః కృత్రిమే కార్యసంప్రత్యయ

యాదితి వాచ్యమ్, సఙ్ఖ్యాయాఅతిశదన్తాయాః కనిత్యత్ర విశేషవచనపర్య్యా
దాసబలేన సఙ్ఖ్యాకార్యేషు కృత్రిమాకృత్రిమన్యాయాప్రవృత్తేః , నన్వే
వం భూరిశబ్దాత్కృత్వసుచ్ప్రసఙ్గ ఇతి చేదత్రాహుః — అనియతసఙ్ఖ్యావా
చినాంచేత్సంఖ్యాకార్యంస్యాత్తర్హి బహుగణయోరేవేత్యేవం భూతనియ
మఫలకసఙ్ఖ్యావిజ్ఞానాన్నాస్త్యతిప్రసఙ్గ ఇతి * డతిచ * ష్ణాన్తా షడిత్యతః ష
డిత్యనువర్తతే సఙ్ఖ్యేతిచ ప్రకృతం డతీత్యనేన విశేష్యతే తదాహ * డ
త్యన్తా సఙ్ఖ్యేతి * సఙ్ఖ్యేతి కిమ్? పతయః । * ప్రత్యయస్యలుక్శ్లులుపః * అ
దర్శనంలోప ఇత్యతోఽనువృత్తస్యాదర్శనస్యానేకసంజ్ఞాకరణసామర్థ్యా
త్తన్నిద్యాశ్రిత్య తద్భావితసంజ్ఞా ఇహ విజ్ఞాయతే, తేన సంజ్ఞాసఙ్క
రోఽత్రనభవతి, తదేతదాహ * లుక్శ్లులుప్శబ్దైరిత్యాది * సతితుసంజ్ఞాస
ఙ్కరే హన్తీత్యత్ర శప్లుకి శ్లావితి ద్విత్వంస్యాత్, జుహోతీత్యత్రశ్లౌసత్యతో
వృద్ధిర్లుకిహలీతి వృద్ధిస్స్యాత్, నచ తత్రాభ్యస్తస్యనేత్యనువృత్తేర్యోయోతి,
నోనోతీత్యాదావివ వృద్ధిర్నభవిష్యతీతి వాచ్యమ్, సంజ్ఞాసఙ్కరపక్షేతదనువృ
త్త్యసంభవాత్, అన్యథాసూత్రస్య నిర్విషయత్వాపత్తేః, నచయౌతీత్యాది
రవకాశః, సంజ్ఞాసఙ్కరే తత్రాపిద్విత్వస్య దుర్వారత్వాదితి భావః, ఫలే
లుక్, జుహోత్యాదిభ్యశ్శ్లుః, జనపదే లుబిత్యాది విధిప్రదేశేషు సూత్రశా
టకవద్భావిసంజ్ఞావిజ్ఞానాన్నాన్యోన్యాశ్రయః * షడ్భ్యోలుక్ * సర్వ
నామ్నస్స్మైఇతివత్ , షడ్భ్యోలుగితి వక్తవ్యే బహువచననిర్దేశోఽర్థప్రాధాన్య
సూచనార్థః , కృత్రిమాకృత్రిమన్యాయేన స్వరూపనిరాసస్సిద్ధేః । తేనష
డర్థగతసఙ్ఖ్యాభిధాయినోరేవ జశ్శసోర్లుగిత్యర్థపర్యవసానాత్ , ప్రియ
షడ్వానఇత్యాదౌ నాతిప్రసఙ్గః, జశ్శసోశ్శిరిత్యతోనువర్తనాదాహ * జ
శ్శసోర్లుక్స్యాదితి * ప్రత్యయలోపే * విశేషవిహితాఅపి లుగాదిసం
జ్ఞా లోపసంజ్ఞాం నబాధన్తే, ఏకసంజ్ఞాధికారాదన్యత్ర సంజ్ఞానాం బా
ధ్యబాధకభావానఙ్గీకారాదితిభావః , స్థానివత్సూత్రేణ సిద్ధేనియమార్థ
మిదంసూత్రమ్,ప్రత్యయస్యాసాధారణం రూపం యత్ర ప్రయోజకంతదే
వ కార్యం ప్రత్యయలోపేసతి భవతి నతుప్రత్యయాప్రత్యయసాధారణమితి।
తేనశోభనాదృషదోఽస్యసుదృషత్ప్రాసాదః, ఇత్యత్ర నఋన్సభ్యామిత్యస్తో

దాన్తతాం బాధిత్వా పరత్వాన్నుటి సతి అల్లోపసీఇత్యత్ర పదాద్యాదాన్తత్వ
మత్వాన్నస్యేతి దీర్ఘశ్చ నభవతి, యద్యాగమస్త్ర్యాదేశః ప్రాధాన్యేనా
శ్రీయతే తదాత్రివిధానపి విధ్యర్థమిదమ్, తేనాత్మనేదిత్యత్ర హలాదౌ పితిసా
ర్వధాతుకే విహితఇమ్ లుప్తేపి తస్మిన్భవతి, వర్ణాశ్రయేనాస్తి ప్రత్యయలక్ష
ణమితి తు వర్ణప్రాధాన్యవిషయకమ్, తేన గవేహితంగోహితమిత్యత్రావా
దేశో న, యద్యపీదం పక్షద్వయమాకరారూఢమ్, తథాపి నియమపక్షపక్ష
ప్రాబల్యమితి యజ్ఞుగన్తే మనోరమాయాంస్థితంస్యాదేతత్, సూత్రస్యాస్యావ
శ్యకత్వేపి ప్రత్యయలోపే తల్లక్షణమిత్యేవసూత్ర్యతాం కిమనేన ద్వితీయ
ప్రత్యయగ్రహణేన, అత్రాహుః—ప్రత్యయస్యాసాధారణం రూపం యత్రే
త్యాదిలాభాయ ద్వితీయప్రత్యయగ్రహణమితి । * నలుమతాఙ్గస్య * లు
మతేతి కిమ్? కార్యతే, హార్యతే, అత్ర ణేరనిటీతి ణిలోపే ణిజపేక్షావృద్ధిర్భ
వత్యేవ, అఙ్గస్యేతి కిమ్? పఞ్చసప్తకతీత్యాదౌ ప్రత్యయాన్తకార్యం సుప్తి
ఙన్తమితిపదసంజ్ఞా యథాస్యాత్ * అస్మదితి * ప్రాచాత్వవ్యయాస్మది
తిపఠితం తత్రాన్యయేత్యపేక్షితమ్ "సదృశంత్రిషులిఙ్గేషు" ఇతిశ్రుతేర్లిఙ్గ
త్రయాన్వ్యభావ పరత్వేనావ్యయానామలిఙ్గత్వాత్, అవ్యయీభావస్య తు
వచనాన్తరబలత్వేపి లిఙ్గాన్తరాభావాచ్చ, * త్రిశబ్దఇతి * తగతేడిత్రేఽ
డిత్వాట్టిలోపః * త్రేస్త్రయః * త్రేరితిషష్ఠీ నతుపఞ్చమీత్రయఇత్యద
న్తం నతు సాన్తమ్, నిజాం త్రయాణామితి నిర్దేశాదిత్యభిప్రేత్యాహ *
త్రిశబ్దస్య త్రయాదేశఇతి * నను నిజాంత్రయాణామితి నిపాతనాదేవ త్ర
యాదేశసిద్ధే కిమనేన సూత్రేణేతి చేత్ మైవమ్, అబాధకాన్యపి నిపాతనా
ని భవన్తీత్యనేన జ్ఞాపనాత్, తేన పురాతనమితి సిద్ధ్యతి, అన్యథా పురాణ
ప్రోక్తేష్వితి నిపాతనాదేతద్బాధ్యేత, త్రేరయజిత్యేవ నసూత్రితం, తత్ప
రోత్యాదప్యేవత్యర్థే తత్పరోతీత్యాదినా ణిచి తతః క్విపి ప్రకృత్యైకాజితి
ప్రకృతిభావాట్టిలోపాభావే, హ్రస్వస్య పితీతి తుకి త్రిత్ తతో బహుత్వవివక్షా
యామామి కృతే త్రేరయజితి త్రియాణామితిరూపాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్, నచవా
ర్ణాదాఙ్గం బలీయఇతి తుకః ప్రాగేవాయం స్యాదితిశఙ్క్యమ్, యణగుణవ్య
వృత్త్యా వేవాఙ్గస్య బలీయస్త్వాత్, * కేచిదితి * త్రేస్సంబన్ధిన్యామీతి విజ్ఞా
నాద్గౌణే త్రయాదేశో నభవతీతి తేషామాశయః । * వస్తుతస్త్వితి * అత

ఖాన్యబోధకస్య బహువచనస్యాభావాద్గౌణత్వేపి త్రయాదేశో న్యాయ్యః, ప్రియాస్తిస్నత్యాదావస్థాప్యస్వనఙ్వదితి భావః। * త్యదాదీనామః * అష్టన ఆ విభక్తావిత్యతోఽనువర్తనాదాహ * విభక్తావితి * విభక్తౌ కిమ్? తద్, యద్, సోఽస్య కాలుప్తత్వాత్ప్రత్యయలక్షణేన * ద్విపర్యన్తానాంకిమితి * యుష్మదస్మదోర్బహ్వో రేరిష్ట్యభావేఽపి దోషో నాస్తి, ఆత్వయత్వలోపైర్విశేషవిహితైరత్వస్య బాధనాత్, తథా కిమ్ శబ్దేపి న దోషః, కిమః కాదేశస్య విశిష్య విధానాదితి ప్రశ్నః। * భవానితి * భవత్ సు ఇతి స్థితే తకారస్థానేఽత్వే కృతే అతో గుణ ఇతి పరరూపే ఉగిదచామితి నుమి సతి సర్వనామస్థాన ఇత్యనేన దీర్ఘే సులోపే నలోపే చ సతి భవా ఇతి రూపం స్యాదితి భావః - * భవన్తావితి * పూర్వవత్తకారస్యాత్వే పరరూపే నుమి దీర్ఘే చ భవానావితి రూపం స్యాదితి భావః। ఉడూనీవ లోమాని యస్య తస్యాపత్యమౌడులోమిః। * ఇఞోఽపవాద ఇతి * తథా చ బహుత్వేఽకారాన్తోయముడులోమశబ్దః సఙ్ఘౌడులోమిశబ్దాదన్యఃపనతస్య చ ఇకారాన్తముఖ్యత్వాపాదనం ప్రాసఙ్గికమితి బోధ్యమ్ ॥ ఇతి ఇదన్తాః॥ * కేదితి * తేనాఽత్రోలోప ఇటి చేత్యాలోప ఇ॥ భావః * క్విబన్తవాతప్రమీతి * మాధాతోః క్విపి ఈత్వమవకారాదాపితి నిషేధాదీత్వం నేతి శఙ్కాయాం మీనాతేరేవ క్విబ్బోధ్యః, యద్వా ఈప్రత్యయాన్తవాతప్రమీశబ్దాదాచారక్విబన్తాత్కర్తరి క్విబ్బోధ్యః * శ్రీయస్యేతి * ప్రశస్యస్య శ్ర ఇతి ఇయసుని శ్రాదేశః, ఉగితశ్చేతి ఙీప్ * బహుశ్రేయసీతి * స్త్రియాః పుంవదితి పుంవద్భావః, ఈయసశ్చేతి న కప్, నాప్యుపసర్జనహ్రస్వః, ఇయసో బహువ్రీహౌ ర్నేతి నిషేధాత్ * యూస్త్ర్యాఖ్యౌ * ఈశ్చ ఊశ్చ యూ వ్యాఖ్యానాద్దీర్ఘయోరేవ గ్రహణమ్, అవిభక్తికోఽయం నిర్దేశ ఇత్యేకే, దీర్ఘాజ్జసి చేతి నిషేధస్య వాచ్ఛన్దసీతి పాక్షికత్వాత్ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణదీర్ఘ ఇత్యన్యే, ఇహ ప్రత్యయస్యైవ గ్రహణమితి పరిభాషా నోపతిష్ఠతే, నేయఙువఙ్స్థానావితి నిషేధాల్లిఙ్గాత్, తేన ప్రధ్యై, ప్రధ్యా ఇత్యాదౌ నదీకార్యం స్యాదేవ, స్త్రియమాచక్షాతే స్త్ర్యాఖ్యౌ మూలవిభుజాదిత్వాత్కః చక్షిఙః ఖ్యాఞ్ ఆతో లోప ఇటి చేత్యాలోపః * ఈదూదన్తావితి * ఇహ వర్ణయోరేవ సంజ్ఞేత్యాపి పక్షోఽస్తి, ఆచ్ఛీనద్యోరితి సూత్రస్వరసాత్। తయోస్త్ర్యాఖ్యత్వం తు ఙ్యాదిషు స్ఫుటః, తత్ర శ్రీర్లక్ష్మీరిత్యాదౌ స్త్రీవాచకవర్ణసముదాయే ఘటకత్వేన ప్ర

వేశాత్, తేన నద్యన్తాదిత్యాదివ్యవహారో న విరుధ్యతే, ఏవం శేషో ఘ్యస
ఖీత్యత్రాపీవర్ణోవర్ణయో రేవ ఘిసంజ్ఞేత్యపి పక్షోప్యస్తీతి బోధ్యమ్, తే
న ఘ్యన్తాదజాద్యన్తయోర్ఘ్యన్తం పరమితి వ్యవహారస్సఙ్గచ్ఛతే, వర్ణసంజ్ఞా
పక్షే అసఖీత్యస్య సఖిభిన్నస్యావయవ ఇత్యర్థః, న తు సఖిశబ్దావయవం వర్జ
యిత్వేతి, తేన సముదాయస్య సఖిశబ్దభిన్నత్వాత్ అతిసఖినేత్యాదినిర్బా
ధమిత్యవధేయమ్ । స్త్రియామిత్యేవ వక్తవ్యే ఆఖ్యాగ్రహణం నిత్యస్త్రీత్వ
లాభార్థమిత్యాశయేనాహ *నిత్యస్త్రీలిఙ్గావితి* యూ కిమ్? మాత్రే, స్త్ర్యా
ఖ్యౌ కిమ్? గ్రామణ్యే *పూర్వమితి* వృత్తేః ప్రాగిత్యర్థః, సంజ్ఞాయా
యథోద్దేశపృవృత్తౌ న్యాయసిద్ధమిదమ్, కార్యకాలపక్షే తు వాచనికమిత్యా
హుః—వర్ణసంజ్ఞాపక్షాశ్రయేణాహ *నద్యన్తానామితి* హే బహుశ్రేయ
సీతి * ఇహ హ్రస్వవిధానసామర్థ్యాద్గుణో న ప్రవర్తతే, అన్యథా అమ్బా
ర్థనద్యోర్గుణ ఇత్యేవ బ్రూయాత్, న చ లాఘవాభావశ్శఙ్క్యః, హ్రస్వగ్ర
హణే మాత్రాధిక్యాత్, హ్రస్వస్య గుణ ఇత్యుత్తరసూత్రే గుణగ్రహణ
త్యాగేన సుతరాం లాఘవసమ్భవాచ్చ, అన్యే తు—కృతేపి హ్రస్వే యది
గుణ ఇష్టస్స్యాత్తర్హ్యమ్బార్థానాం హ్రస్వ ఇత్యుక్త్వా నదీహ్రస్వయోర్గుణ ఇ
త్యేవ బ్రూయాదిత్యాహుః । తత్ర — పదలాఘవాభావేపి ప్రక్రియాలా
ఘవమస్తి, పరం తు జసి చేత్యత్ర హ్రస్వస్యేత్యేకదేశానువృత్తౌ క్లేశోస్తీతి
బోధ్యమ్, * ఆణ్నద్యాః * అణ్నద్యా ఇత్యేవ సువచమ్, విధానసామ
ర్థ్యాదతో గుణ ఇత్యస్యాప్రవృత్తౌ యథాయథం వృద్ధిసవర్ణదీర్ఘాభ్యాం బహు
శ్రేయస్యై, బహుశ్రేయస్యా ఇతి రూపసిద్ధేః, నను పరత్వాదాటా ను
డ్బాధ్యత ఇత్యుత్తరగ్రన్థపర్యాలోచనయా జేరామిక్కృతే తస్య నుడాగమ
నివారణార్థమడ్విధేరావశ్యకత్వాత్సామర్థ్యముపక్షీణమితి చేత్, ఏవం త
ర్హి హ్రస్వనద్యాప ఇత్యనన్తరం జేర్న్యేత్యేవ సూత్ర్యతామ్, ఆమిత్యనువృ
త్త్యా జేరామో నుణ్నేత్యర్థలాభాత్, తస్మాదణ్నద్యా ఇతి విధానసామర్థ్యా
దతో గుణ ఇతి న ప్రవర్తత ఇతి దిక్ । * ఆటశ్చ * యద్యపీహ ఆజయివృద్ధిరేచీ
త్యేవ సిద్ధమ్, జసిజసోజేరామిసవర్ణదీర్ఘేణ ॥ తథాప్యైందదదిత్యాద్య
ర్థం సూత్రమిహాపి న్యాయ్యత్వాదుపన్యస్తమ్, అజాదీనామటా సిద్ధమ్,
ఆడజాదీనామితి సూత్రం మాస్త్వితి వదతో వార్త్తికాచార్యస్య మతే తు ఆట్,

శ్చేత్యేవ సూత్రమితిబోధ్యమ్ । * జేరామ్నః * జేరితి సప్తమ్యేకవచనస్య గ్రహణమ్, సమానాధికరణే స్త్రియామిత్యాదినిర్దేశాత్ । * ఆటానుడ్బాధ్యతఇతి * ఆటికృతేతు పునర్నప్రవర్తతే, సకృద్గతిన్యాయాశ్రయణాదితి భావః । * నసులోపఇతి * లక్షేర్ముట్చేత్యౌణాదికఈప్రత్యయాన్తో లక్ష్మీశబ్దఇత్యుపసర్జన హ్రస్వోపి నేతిబోధ్యం । * కుమారీతి * యద్యపి క్విబర్థం ప్రతిజ్ఞ్యన్తస్యోపసర్జనత్వాద్ధ్రస్వత్వం ప్రాప్తం తథాపి గోస్త్రియోరిత్యత్ర కృత్రిమోపసర్జనత్వం గృహ్యతే నత్వప్రధానరూపమితి, నాత్రహ్రస్వః ప్రవర్తతే, అతఏవ హరీతక్యాః ఫలానిహరీతక్య ఇత్యత్రాపిహ్రస్వోనభవతి, లుక్తద్ధితలుకీత్యత్రతుఅప్రధానరూపముపసర్జనమేవ గృహ్యతే, నతుకృత్రిమోపసర్జనమసంభవాదితి వక్ష్యామః । * అచిశ్ను * భ్రువశ్చభ్రూరితిభ్రూప్రత్యయాన్తత్వాద్భ్రూశబ్దస్య ధాతోః పృథగ్గ్రహణమ్, అన్యేత్వాహుః— గమఃక్వావిత్యత్ర, ఊఙ్గమాదీనామితి వక్తవ్యమితి వార్తికాదనునాసికలోపే ఊఙాదేశేచ కృతే నిష్పన్నోయం భ్రూశబ్దః, తథాచధాతుగ్రహణేనైవ సిద్ధేభ్రూగ్రహణం నిరర్థకమితి, ఇణఇతివక్తవ్యేయ్వోరితి గురునిర్దేశఇణ్ప్రత్యాహారగ్రహణపరేణైవణకారేణ నగృహ్యతఇతిజ్ఞాపనార్థః, ఇహయోరితిధాతోరేవ విశేషణం నతుశ్నుభ్రువోః అవ్యభిచారాదిత్యాహ * ఇవర్ణోవర్ణాన్తధాతోరితి । * శ్నుధాతుభ్రువామివర్ణోవర్ణయోరితి వ్యాఖ్యానేతు ఇయఙువఙోర్జిత్వంవ్యర్థంస్యాత్, వైయధికరణ్యేఙిచ్చ ప్రసజ్యేతేతిభావః, ననుసామానాధికరణ్యపక్షేపి జిత్వంవ్యర్థమ్, నిర్దిశ్యమానస్యాదేశాభవన్తీతి ఇవర్ణోవర్ణాన్తధాతోస్సర్వాదేశత్వనివృత్తిసమ్భవాదితిచేన్న, శ్నుభ్రువోరపి నిర్దిశ్యమానత్వేన సర్వాదేశత్వప్రసంగాత్, ఇఉఇత్యష్టాదశానాం సంజ్ఞేత్యుక్తత్వాత్ యథాసఙ్ఖ్యమిహానప్రవర్తతఇత్యాహ * ఆన్తరతమ్యాదితి *స్థానతఇతిభావః, య్వోర్వోఃకిమ్? చక్రతుః, చక్రుః, అచీతికిమ్, ఆప్నుయాత్, జుహుయాత్ ।* పరనైకాచః * ఇణోయణిత్యతోయణిత్యనువర్తతే, అచిశ్నుధాత్వితి సూత్రాదిహధాతురేవానువర్తతే, నతుశ్నుభ్రువౌ, తయోరివర్ణాసంభవాత్, ధాతుగ్రహణంచాన్యత్వోభయోర్విశేషణమ్ సంయోగస్యాఙ్గస్యచేతి వ్యాచష్టే । *ధాత్వవయవసంయోగఇత్యాది * తత్ర ధాతునాసంయోగవిశేషణాదిహయణ్,

ఉన్న్యౌ, ఉన్న్యః, హారిమ్, హారీ, హారీనిత్యాదిసిద్ధ్యర్థం ధాతునాఙ్గం విశే
ష్యతే, అన్యథా ప్రధ్యం ప్రధ్య ఇత్యాదావివ పూర్వరూపం పూర్వసవర్ణదీర్ఘం చ
బాధిత్వా యణ్ స్యాత్, ధాత్వవయవసంయోగపూర్వో న భవతి యఇవర్ణస్త
దన్తత్వాదఙ్గస్య। * ప్రధీరితి * ప్రధ్యాయతీతి ప్రధీః, ధ్యాయతేస్సంప్రసారణం
చేతి క్విపి సంప్రసారణే పూర్వరూపే హలఇతి దీర్ఘః, యదాతు ప్రకృష్టా ధీర్బు
ద్ధిర్యస్యేతి విగృహ్యతే తదా ధీశబ్దస్య నిత్యస్త్రీత్వాత్ప్రథమలిఙ్గగ్రహణం చేతి
నిత్యస్త్రీలిఙ్గాతిదేశే యథాసంభవం నదీకార్యం బోధ్యమ్, ప్రథమలిఙ్గగ్రహ
ణం చేతి వార్తికస్య ప్రథమలిఙ్గం గృహీత్వా యూస్త్ర్యాఖ్యావిత్యనేన నదీత్వం వ
క్తవ్యమిత్యర్థాత్, ఏరనేకాచ ఇతి యణ్విషయత్వేన నేయఙువఙితి నిషేధ
స్యాప్రవృత్తేశ్చేత్యేకే, అన్యే త్వాహుః — ఏవం తర్హి యథోద్దేశం ప్రవృత్తౌ
న్యాయసిద్ధమిదమితి మనోరమాదిగ్రన్థో విరుధ్యతే, యథోద్దేశపక్షేపి ప్రధీశ
బ్దాద్యర్థతయా వచనస్యావశ్యకత్వాత్, మూలేప్యుపసర్జనత్వేపి నదీత్వం
వక్తవ్యమిత్యుక్తమ్, నతు నిత్యస్త్రీత్వమితి తస్మాత్ప్రథమలిఙ్గగ్రహణమిత్య
నేన లిఙ్గప్రయుక్తం యన్నదీత్వం వృత్తేః ప్రాక్ప్రాప్తం తదిహాతిదిశ్యతే, ధీశబ్దే
తు నేయఙువఙితి నిషేధేన నదీత్వాభావాన్నాస్త్యేవ ప్రధీశబ్దే నదీత్వాతిదేశ
ఇతి ॥ ఙితి హ్రస్వశ్చేతి వైకల్పికనదీత్వమపీహ నాతిదిశ్యతే, ప్రథమలిఙ్గేతి వ
చనం యథోద్దేశే న్యాయసిద్ధమితి గ్రన్థానురోధేన వృత్తేః ప్రాగవస్థాయామ
వయవత్వేనాభిమతే విద్యమానాయా ఏవ నదీసంజ్ఞాయాస్సముదాయేఽభ్యు
పేయత్వాత్, నచ ప్రకృష్టా ధీర్యస్య తస్మై ప్రధ్యై ప్రధ్యా ఇత్యాదౌ ప్రథమాన్త
ధీశబ్దస్య ఙితి పరే ప్రవర్తమానా నదీసంజ్ఞాస్తీతి దిక్ * ఉన్నీరితి * సత్సూ
ద్విషేత్యాదినా క్విప్ * ఙేరామితి, * అఙ్గత్వాన్నీశబ్దాన్తాదపి ఙేరామ్ భవతీ
తి భావః, గ్రామం నయతీతి గ్రామణీః, అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతేరితి ణత్వం
* నీరితి * నయతీతి నీః, క్విప్ * గతికారకేతరేతి * గతికారకపూర్వస్యైవే
యణిష్యత ఇతి శునోక్తమ్, కుమారీమిచ్ఛన్ బ్రాహ్మణః కుమారీ కుమార్యౌ కుమా
ర్య ఇత్యత్ర యణభావప్రసంగాత్ * శుద్ధధియావితి * యదాతు శుద్ధం బ్రహ్మ ధ్యా
యతీతి విగృహ్యతే తదా భవత్యేవ యణ్, శుద్ధధ్యౌ, శుద్ధధ్యః ఏవమగ్రేపి. * క
థం తర్హీతి * గతికారకేతర పూర్వపదత్వమిహ నాస్తీతి యత్రైవ భాష్యమితి
ప్రశ్నః, దుర్ధియ ఇత్యత్ర ప్రాదిభ్యో ధాతుజస్యేతి వార్తికేనోత్తరపదలో

పాబోధ్యఇత్యాశయేనాహ * దుష్టితాధీర్యేషామితి * వృశ్చికశబ్దస్యేతి * భా
వ్యకృతాహి బుద్ధిపరికల్పితమపాయమాశ్రిత్యభీత్రార్థానామితి సూత్రం ప్రత్యా
ఖ్యాతమ్, తతశ్చ సమ్బన్ధమాత్రవివక్షాయాం షష్ఠ్యేవేతి నాస్త్యత్ర కారక పూ
ర్వత్వమితి భావః * వృశ్చికసమ్బద్ధినీ భీరితి * ఏవం చ భయయోగాభావా
ద్వృశ్చికస్యాపాదానకారకత్వమితి సూత్రిమతేఽపి నదోష ఇతి భావః,
ఓస్సుపీత్యతః సుపీత్యనువర్తనాయాహ * అచి సుపీతి * సుపి కిమ్? సుధ్యుపాస్యః,
వస్తుతస్తు సుపీత్యననువృత్తావపి నక్షతిః, అనన్తరస్యేతి న్యాయేన పరనైకా
చ ఇతి ఓస్సుపీతి చ సూత్రద్వయేన ప్రాపితస్యైవ యణో నభూసుధీయోరితి ని
షేధాభ్యుపగమాత్ * స్థానివత్త్వాద్యణి ప్రాప్త ఇతి * పరనైకాచ ఇత్యనేన, న
చాన్తర్వర్తినీం విభక్తిమాశ్రిత్య సఖిశబ్దస్య పదత్వాన్న పదాన్తేతి నిషేధేనా
ల్లోపాన స్థానివదితి వాచ్యం, న ౧ క్య ఇతి నియమేన క్యచి నాన్తస్యైవ పదత్వాదత
ఆహ * క్వాలుప్తమితి * నపుంసకే భావే క్తః, క్వాలోప ఇత్యర్థః, ఇదం సర్వం
కుమారీమిచ్ఛను కుమారీత్యత్రాపి బోధ్యం, క్వాలుప్తమిత్యేతత్తాప్యుచితమ్,
క్వావిధిం ప్రతి న స్థానివదిత్యభ్యుపగమాత్, అన్యథా బిభిద బ్రాహ్మణకులానీతి
నపుంసకేవత్య్వమాణం నసంగచ్ఛేత, బిభిద్యతేః క్విపి అల్లోపే యలోపే చ
క్వాలుప్తత్వేనాల్లోపస్య స్థానివత్త్వాభావే ఝలన్తలక్షణ నుమ్ప్రసఙ్గాత్,
క్వావిధిం ప్రతి న స్థానివదిత్యస్యోదాహరణం తు లవమాచక్షాణో లౌః, అత్రణి
చి యష్టిలోపః, యశ్చ క్వౌణిలోపస్తదుభయం శ్ఛ్వోశ్శూడితి వకారస్యోఠ్ నిమి
త్తే ఊఠి కర్తవ్యే న స్థానివత్, ఏత్యేధత్యూఠ్స్వితి వృద్ధిః, అత్రేదమవధేయమ్, న
పదాన్తేతి సూత్రే క్విలుగుపధాత్వచఙ్పరనిర్హ్రాసకుత్వేషూపసంఖ్యానమితి
వార్తికమస్తి తదేకదేశానువాదోఽయమ్ క్వాలుప్తమిత్యాదీతి॥ లుకాలుప్తం
న స్థానివదిత్యాదీనామప్యుదాహరణాన్యుచ్యన్తే, పఞ్చభిః పట్వీభిః క్రీత ౧
పఞ్చపటుః, ఆర్హాదితి ఠక్, తస్యాధ్యర్ధేతి లుక్, లుక్తద్ధితలుకీతి జీషో లుక్,
తస్యాలుకాలుప్తత్వే స్థానివత్త్వాభావాదత్ర యణాదేశో న భవతి, న చ జీషో లు
క౧ పరనిమిత్తకత్వాభావాత్ స్థానివత్త్వం న భవేదితి శఙ్క్యమ్, జీషో లుకం
ప్రతి స్థానిత్వాద్గాత్తద్ధితలుకః పరత్వస్వీకారాత్, యద్వా బుద్ధిపరికల్పితం పౌ
ర్వాపర్యమభ్యావేవ్యాస్తీతి నాస్త్యత్రానుపపత్తిః, న చాఽత్ర తద్ధితే వివక్షితే భస్యా
ఢ ఇతి పుంవద్భావాదుక్తనిషేధం వినైవేష్టసిద్ధిరితి వాచ్యమ్, యత్ర ఖావి

భత్వం తత్రైవ పుంవద్భావః, ఇహ లుకి భస్యాభావాత్కుతః పుంవద్భావ ఇతి కైయటేనోక్తత్వాత్. తథా పఞ్చేన్ద్రాణ్యో దేవతా అస్య పఞ్చేన్ద్రః, సాస్య దేవతేత్యణ్, ద్విగోర్లుగనపత్య ఇతి లుక్, తతో ఙీషో లుకి తస్య స్థానివత్త్వాభావాత్ ఙీషా సన్నియుక్త ఆనుఙ్ న శ్రూయతే, పుంవద్భావస్యాత్ర శఙ్కాఽపి నాస్తి, ఇన్ద్రే ఇన్ద్రత్వం, ఇన్ద్రాణ్యామిన్ద్రస్త్రీత్వమితి ప్రవృత్తినిమిత్తభేదే భాషితపుంస్కత్వస్యానభ్యుపగమాత్, యే తు — న పదాన్తేతి సూత్రే వరే ఈ ఇతి ఈకారప్రశ్లేషం కుర్వన్తి తేషామిహ లుగ్గ్రహణం న కార్యమ్, ఉపధాత్వే కర్తవ్యే న స్థానివత్, తేన పరిఖాశబ్దాచ్చాతురర్థికే అణి కృతే వృద్ధాదకేకాన్తేత్యాదినా పరిఖశబ్దాత్ఖోపధలక్షణే ఛప్రత్యయే పారిఖీయస్సిధ్యతి, అన్యథా ఉపధాసంజ్ఞాయాః పూర్వవిధిత్వేన తస్యాం కర్తవ్యాయామల్లోపస్స్థానివత్స్యాత్, నన్వేవం పటయతీత్యాదౌ వృద్ధిస్స్యాదితి చేన్న, యత్రోపధాసంజ్ఞాముపజీవ్య ప్రత్యయో విధిస్తత్రైవాయం నిషేధ ఇతి భాష్యస్థితత్వాత్, తత్ర చఙ్పరనిర్హ్రాసగ్రహణమేవ జ్ఞాపకమ్, చఙ్పరే యో హ్రస్వస్స చఙ్పరనిర్హ్రాసస్తత్ర న స్థానివత్, వాదితవన్తం ప్రయోజితవాన్ అవీవదద్వీణాం పరివాదకేన, అత్ర ణిలోపస్య స్థానివత్త్వాదాకారో నోపధేతి ణౌ చఙీత్యుపధాహ్రస్వో న ప్రాప్నోతి, ణిసామాన్యగ్రహణాదేతత్సిద్ధమితి చేత్తర్హ్యన్యదుదాహర్తవ్యమ్, వారి అఖ్యత్, అవీవగత్, న చాగ్లోపీతి నిషేధశ్శఙ్క్యః, పరత్వాద్వృద్ధౌ సత్యాం టిలోప ఇత్యభ్యుపగమేనాగ్లోపిత్వాభావాత్, అత ఏవ ముణ్డమిశ్రేతి సూత్రే హలికల్యోర్హలకలేత్యదన్తనిపాతనం సార్థకమ్, కుత్వే న స్థానివత్, అర్చయతేరర్కః కృదాధారార్చికలిభ్యః కః, పాచయతేః పాక్తిః ఇహ చోః కురితి కుత్వే ణిలోపో న స్థానివత్, వార్తికేఽస్మిన్ క్విచఙ్పరనిర్హ్రాసోపధానాం గ్రహణమావశ్యకమ్, లుక ఈకారప్రశ్లేషేణ గతార్థత్వాత్కుత్వస్య పూర్వత్రాసిద్ధీయత్వాచ్చేత్యవధేయమ్, చజోరితి కుత్వే వా ఉదాహరణమన్వేషణీయమ్, * సఖ ఇతి * తేన సహేతి బహువ్రీహౌ వోపసర్జనస్యేతి సభావః, *సఖిరిత్యాది*, సుప ఆత్మనః క్యచ్, క్యచి చేతీత్వమ్, * దీర్ఘస్యాపీతి * ఏతదర్థం కృతయణాన్నిర్దేశ ఇతి భావః, నను అతిసఖేరప్యుపతేరితి గుణవిషయం వ్యావర్తయితుం యణాన్నిర్దేశ ఇతి చేత్ అస్త్వేవమ్, తథాపి దీర్ఘస్య ప్రవృత్తిః కేన వార్యతామ్, న హి హ్రస్వస్య యణా భావ్యం న దీర్ఘస్యేత్యత్ర ప్రమా

ణమస్తి, సౌత్రిస్యవికృతనిర్దేశస్యావ్యాప్త్యతివ్యాప్త్యుభయవారకత్వే సౌ
రవత్త్వలాభేన తత్రైవౌచిత్యాద్భాష్యారూఢత్వాచ్చ * లూనమితి * ల్వా
దిభ్యఇతి నిష్ఠానత్వం। * గ్లానమితి * గ్లాయోమఇతిమః।*పరిస్తృమితి*
పరిస్త్యాన్యతరస్యామితిమః, స్త్యః ప్రపూర్వస్యేతిసంప్రసారణం। * శుష్కి-
రితి * శుషఃకఇతినిష్ఠాతస్యకః * పక్వీరితి * పచోవఇతివః ఇయజితి
సంయోగపూర్వత్వాదివర్ణస్య యణ్నేతిభావః ॥ * ॥ఇతీదన్తాః॥ * ॥*హూరివ
దితి* తద్వత్సాన్యఇత్యర్థః। *తృజ్వత్క్రోష్టుః *కురిశఆహ్వానేరోదనేచ, ఆ
స్మాత్సితనిగమిమసిసచ్యవిధాఞ్కుశిభ్యస్తుఞ్ ఇతితున్ప్రత్యయేక్రోష్టుశబ్దః,
తృచితు క్రోష్టృశబ్దః, ద్వావపిసృగాలవాచినౌ, తత్రావిశేషేణద్వయోఃప్ర
యోగే ప్రాప్తే, సర్వనామస్థానే స్త్రియాఞ్చతృజన్తమేవ, తృతీయాదా
వచ్యుభయమన్యత్రతున్నన్తమేవేతి నియమార్థం త్రిసూత్రీఆరభ్యతే। *క్రోష్టు
రితి *తున్నన్తాత్ప్రథమా।*తృజ్వదితి*తృతీయాన్తాద్వతిః, నిమిత్తవ్యపదేశతా
దాత్మ్యశాస్త్రకార్యరూపవిషయకత్వేనాతిదేశస్యానేకవిధత్వేపి ప్రాధాన్యా
దిహరూపమేవాతిదిశ్యతే, తచ్చనపిత్రాదేర్యస్యకస్యచిత్ కింతుక్రుశేరేవోప
స్థితత్వాదర్థతఆన్తర్యాచ్చేత్యభిప్రేత్యఫలితమాహ * క్రోష్టుశబ్దస్థానేక్రోష్టృ
శబ్దఇతి* నిమిత్తాతిదేశోయథా, చికీర్షతే, అత్ర సన్నన్తస్యపూర్వవత్సనఇత్యా
నేన ఙిత్త్వాతిదేశే కర్త్రభిప్రాయేఆత్మనేపదం సిధ్యతి, నను కార్యాతిదేశే
నాప్యేతద్గతార్థమితిచేత్, అత్రాహుః — నిమిత్తప్రతిసన్ధానపూర్వకత్వా
త్తస్యేతి నిమిత్తాతిదేశః పృథగుక్తఇతి, వ్యపదేశాతిదేశోయథా, ఆద్యన్త
వదేకస్మిన్నిత్యనేన కర్తవ్యమిత్యాదౌ సావకాశప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వఫ
లకఆదిత్వవ్యపదేశఔపగవాదావతిదిశ్యతే। తాదాత్మ్యాతిదేశోయథా, సు
బామన్త్రితే పరాఙ్గవత్స్వరఇత్యనేన “ద్రవత్పాణీశుభస్పతీ„ ఇత్యత్ర శు
భశబ్దస్య పరాఙ్గవత్త్వేసతిషాష్ఠికేనామన్త్రితస్యేత్యనేన శకారాదుకారస్యా
ద్యుదాత్తత్వంసిధ్యతి। శాస్త్రాతిదేశోయథా, కాలేభ్యోభవవదిత్యనేన కాల
వాచిభ్యస్తత్రభవఇత్యధికారేయచ్ఛాస్త్రంతత్సాస్యదేవతేత్యర్థేఽతిదిశ్యతే,
తేన మాసికం ప్రావృషేణ్యమిత్యత్రయథావిహితం కాలాట్ఠఞ్ ప్రావృషఏ
ణ్యఇతి సిధ్యతి, కార్యాతిదేశేతు ఇహప్రకృతిప్రత్యయాదీనాం సాఙ్కర్యం
స్యాత్।కార్యాతిదేశోయథా, 'గోతోణిత్, గౌః, గావౌ, గావః, అత్రణి

తాత్పర్యం వృద్ధిరతిదిశ్యతే ప్రాధాన్యాత్, కేచిత్తు—నిమిత్తాతిదేశో గోతో ణిదిత్యుదాహరన్తి, తన్మతే కార్యాతిదేశస్య కర్మవత్కర్మణా స్థానివదాదేశ ఇత్యుదాహర్తవ్యమ్, రూపాతిదేశో యథా వతణ్డీ చాసౌ బృన్దారికా చ వాతణ్డ్య బృన్దారికా అత్ర వతణ్డీశబ్దే పుంవత్కర్మధారయేత్యనేన పుంవాచకవాతణ్డ్య శబ్దరూపమతిదిశ్యతే, ఇహ మనోరమాయామతిదేశస్య షడ్విధత్వముక్తమ్ అన్యేతు—"కార్యరూపనిమిత్తార్థశాస్త్రతాదాత్మ్యశబ్దితాః, వ్యపదేశశ్చ సప్తైతానతిదేశాన్ప్రచక్షతే" ఇతి సప్తవిధత్వమాహుః ।అర్థాతిదేశస్యోదాహరణన్తు గార్గీ చ గార్గ్యాయణౌ చ గర్గాః, అత్ర స్త్రీపుంవచ్చేత్యనేన గోత్రప్రత్యయాన్తస్త్రీవాచకస్య వృద్ధో యూనేత్యేకశేషే సతి స్త్ర్యర్థస్య పుమర్థాతిదిశ్యతే, తేన స్త్రియామపత్యకృతబహుత్వే యఞఞోశ్చేతి లుక్సిధ్యతి। *ఋతో ఙి * కృ్యాంత్యాంపతయోరనుకరణే ఋకారాన్తే గుణనివారణాయ తపరకరణమితి బోధ్యమ్। * అప్తృన్ * తురిష్ఠేమేయస్స్వితివత్తృ ఇత్యేవ సిద్ధే తృన్తృచోర్భేదేనోపాదానం క్వచిత్సామాన్యోక్తావపి విశేష ఏవ గృహ్యత ఇతి జ్ఞాపనార్థం, తేన నకోపధాయా ఇత్యత్ర సామాన్యోక్తావప్యకతద్ధితయోరేవ కో గృహ్యతే నకమాత్రమ్, తేన యదగ్రే వక్ష్యతి కోపధప్రతిషేధే తద్ధితవుగ్రహణమితి తదుపపన్నం భవతీత్యేకే, అన్యే త్వాహుః — అప్తృన్నిత్యేవ వక్తవ్యే తృన్తృజితి భేదేనోపాదానం అర్వణస్తృ వ్యావృత్తయే, యద్యప్యర్థవత్పరిభాషయా తన్నివృత్తిస్సిధ్యతి, తథాపి తస్యాల్పపరిభాషాయా అనిత్యత్వజ్ఞాపనాయ తయోః పృథగుపాదానమ్, తేనానినస్మన్గ్రహణాన్యర్థవతా చానర్థకేన చ తదన్తవిధిం ప్రయోజయన్తీతి సిద్ధమితి, వ్యుత్పత్తిపక్షే తృన్నన్తత్వాత్తృజన్తత్వాద్వా సిద్ధే నప్త్రాదిగ్రహణం వ్యర్థమిత్యత ఆహ * నియమార్థమితి * ఔణాదికానామన్యేషాం సంజ్ఞాశబ్దానాం మాభూదిత్యేతదర్థమిత్యర్థః, ధాతృశబ్దస్యౌణాదికస్సంజ్ఞాశబ్దో నభవతీతి తత్ర దీర్ఘో భవత్యేవ, ధాతా రౌ ధాతారః। అవ్యుత్పత్తిపక్షే తు—నప్త్రాదిగ్రహణం వ్యర్థమితి పితృభ్రాతృప్రభృతీనాం దీర్ఘశఙ్కైవ నాస్తీతి బోధ్యమ్ * తేనేతి * పితరౌ, పితరః, భ్రాతరౌ, భ్రాతర ఇత్యాదౌ దీర్ఘో నేత్యర్థః * క్రోష్టేతి * అనఙ్ హల్ఙ్యాదిలోపాత్పరత్వాదుపధాదీర్ఘః, సర్వనామస్థానే చేత్యనేన యద్యపి లభ్యతే, తథాపి పరత్వాదప్తృన్నిత్యేవ న్యాయ్యః, కృతే ప్యనఙి పకదేశవికృతస్యాన

తృచ్ఛ్వాత్, అన్యథా గుణే కృతేపి క్రోష్టారావిత్యాదౌ దీర్ఘో న స్యాదితి భావః
విభాషా తృ యస్మిన్విధిస్తదాదావితి తదాదివిధిరిత్యాహ * అజాదిష్వితి*
ఋత ఉత్ *ఋకారాకారయోరేకాదేశే సతి హ్రస్వ ఏవ ఉకారస్స్యాన్న తు దీ
ర్ఘ ఇత్యేతదర్థకే నతపరకరణేన భావ్యమానోఽణ్ సవర్ణాన్న గృహ్ణాతీతి జ్ఞా
ప్యతే, తేనయవలపరే హకారే మస్య విధీయమానా యవలా అనునాసికా భవ
న్తి *రాత్సస్య * సంయోగాన్తలోప ఇత్యస్యైవాసిద్ధే నియమార్థమిత్యాహ*
సస్యైవేతి * నాన్యస్యేతి *ఊర్క్, పరిమార్ట్, ఇత్యాదౌ రేఫాత్సంయో
గాన్తలోపో నేత్యర్థః, రాదేవ సస్యేతి విపరీతనియమోత్ర న భవతి, ఉరఃప్రభృతి
షు కృతసంయోగాన్తలోపస్య పుమాన్ నిత్యస్య దర్శనాత్ * పరత్వాదితి *న చ
నుణ్నిత్య ఇతి వాచ్యమ్, తృజ్వద్భావే కృతే సన్నిపాతపరిభాషయా నుటో దుర్లభ
త్వాదితి భావః *నుమచిరేతి* వారీణామ్, తిసృణాం క్రోష్టూనామితి క్రమేణో
దాహరణాని, నను రేణస్వవిషయే ప్రాప్తం సర్వం బాధ్యం బాధ్యసామాన్యచి
న్తాశ్రయణాత్, అత ఏవ గుణదీర్ఘోత్వానామపవాద ఇతి వక్ష్యతి, తథా
చావిశేషాన్నుడప్యనేన బాధ్య ఇతి కథమిహ విప్రతిషేధ ఉత్సర్గాపవాదయోస్త
దయోగాదితి చేదత్రాహుః— అత ఏవ తదంశే విప్రతిషేధం సూచయిత్వా నతి
స్ర ఇతి జ్ఞాపకాన్నుడితి భాష్యకృతోక్తమ్, ఏవఞ్చ నుమ్తృజ్వద్భావాఖ్యా
మిత్యేవ సువచమితి ॥ * ॥ ఇత్యుదన్తాః ॥ * ॥ హూహూరితి * గన్ధర్వవి
శేషవాచకమవ్యుత్పన్నం ప్రాతిపదికమిదమ్ * హూహ్వావితి * దీర్ఘాజ్జ
సి చేతి పూర్వసవర్ణదీర్ఘనిషేధే సతీకః ఇతి యణ్ * అతిచమూశబ్దేత్వితి * ప్రథ
మలిఙ్గగ్రహణం చేత్యుక్తేః, తథా చైవమతిచమ్వాదయ ఇతి ప్రాచోక్తం నాదర్త
వ్యమితి భావః * ఖలపూరితి * ఖలం పునాతీతి ఖలపూః, పూఞః క్విప్,
*ఓస్సుపి * ఇణో యణిత్యతో యణ్, పరనేకాచ ఇతి సూత్రం చ సర్వమను
వర్తతే ఇవర్ణవర్జమ్, ఓరిత్యుకారస్య కార్యిణో నిర్దేశాత్, అచిశ్నుధాత్వితి సూ
త్రాద్ధాతుః పరనేకాచ ఇత్యతో వసమ్బధ్యత ఇత్యాశయేన వ్యాచష్టే * ధాత్వ
వయవసంయోగేత్యాది * వర్షాభ్వో వర్షాభ్వ ఇతి * అత్రేకో యణచీతి య
ణం బాధిత్వా ప్రథమయోరితి పూర్వసవర్ణదీర్ఘః ప్రాప్తస్తస్య దీర్ఘాజ్జసి చే
తి నిషేధే పునరపి యణాదేశప్రసక్తావచిశ్నుధాతుభ్రువామిత్యువఙ్, తం చ బా
స్సుపీతి యణ్, తస్య న భూసుధియోరితి నిషేధే పునరువఙాదేశస్య ప్ర

సకౌ వర్షాభ్వశ్చేతి యణితి బోధ్యమ్, ఏవమన్యత్రాప్యుత్సర్గాపవాదవిధయ ఊహ్యాః “ భేకే మణ్డూకవర్షాభూశాలూరప్లవదర్దురాః ” ఇత్యమరః “ భేక్యాం పునర్నవాయాం స్త్రీ వర్షాభూర్దర్దురే పుమాన్ ” ఇతి యాదవః *దృన్భ్వితి* దృభీ గ్రన్థే తుదాదిః, దృమ్భూ గ్రన్థకర్త్రా, కథక ఇత్యన్యే, * వృత్త్వాదిత ఇతి* రూపసిద్ధయే నుమాగమశ్చ నిపాత్యత ఇత్యర్థః, దశపాదీవృత్తౌ తు — దర్భణం దృమ్భూర్నుణ్మాగమో నుస్వారశ్చ నిపాత్యత ఇత్యుక్తమ్, అయమూకారో న ధాతోరితి ఉవఙోఽపవాదకో యణచీతి యణ్, స చామి పూర్వ ఇత్యనేన బాధ్యత ఇత్యాశయేనాహ * దృమ్భ్వామితి* కసి దీర్ఘాజ్జసి చేతి నిషేధాప్రవృత్త్యా పూర్వసవర్ణదీర్ఘేణాపి బాధ్యత ఇత్యాహ* దృమ్భ్వానితి *దృన్భ్వితి* ఇదం చ శ్రీపతిమతమ్, మాధవేన తు — అన్దూ దృమ్భూ ఇత్యాదిసూత్రే దృభశబ్దే ఉపపదే భువః క్విప్ప్రత్యయః ఉపపదస్య దృన్నాదేశశ్చ నిపాత్యత ఇత్యుక్తమ్ * దృన్భూరితి * తరుసర్పజాతిభేద ఇత్యేకే, కపిరిత్యన్యే। *వక్తవ్య ఇతి * వర్షాభ్వశ్చేతి చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాదితి భావః, ఏవశ్చ ఓస్సుపీతి ప్రాప్తస్య యణో న భూసుధియోరితి నిషేధే వర్షాదృన్కారపునర్పూర్వస్య భువ ఇత్యేతద్ద్వైయర్థ్యమితి స్థితమ్, అత్ర నవ్యాః — వర్షాదృన్కారేత్యస్యానియమార్థతాం స్వీకృత్య న భూసుధియోరిత్యత్ర భూగ్రహణం త్యక్తుం శక్యమితి। * దీర్ఘపాఠ ఇతి * దృన్కారేతి పాఠ ఇత్యర్థః, ఏవం చ హ్రస్వపాఠే కారపూర్వస్యైవ జేవ, దీర్ఘపాఠే తు కరపూర్వస్యైవ జేతి వివేకః “పునర్భూర్దిధిషూరూఢా ద్విః ” ఇత్యమరోక్తేః, పునర్భూశబ్దో నిత్యస్త్రీలిఙ్గస్తథా చ స్త్రీలిఙ్గప్రకరణ ఏవ వక్తుముచితో న త్వత్రేత్యాశఙ్కాయామాహ * యౌగికస్తు పుంసీతి * పునర్భవతీతి పునర్భూరితి క్రియాశబ్దస్తు పుల్లిఙ్గోఽప్యస్తీత్యర్థః * స్వయంభూవదితి * ప్రాచా తు — దృగ్భూకారాభూశబ్దౌ వర్షాభూవదుదాహృతౌ తముపేక్ష్యమితి భావః ॥ *॥ ఇత్యూదన్తాః ॥ *॥ ధాతేతి * దధాతీతి ధాతా అబ్జయోనిః, డుధాఞః తృచ్ తృన్వా, అనఙ్ దీర్ఘసులోపనలోపాః *వ్యుత్పత్తిపక్ష ఇతి* అవ్యుత్పత్తిపక్షే దీర్ఘశఙ్కైవ నాస్తి, అబాదిష్వపఠనాదితి భావః * నేతి * నయతేర్ఋచ్చేతి ఋప్రత్యయాన్తో నృశబ్దః, అనజాదిత్వాత్ *నృచ* ఇహ ఛన్దస్యుభయథేతి సూత్రాదుభయథేత్యనువర్తత ఇత్యాహ * వా దీర్ఘః స్యాదితి* కేచిత్త్విహ ఛన్దసీత్యప్యనువర్తయన్తి, తేషాం హి — “ చిన్తార్ఘుర్ఘుర చేత

సాంబతనృణాం కానాము శాన్తైకకథా ” “ నృణామేకో గమ్యస్త్వమసి ఇత్యాదిప్రయోగానసంగచ్ఛేరన్ । కించ ఛందస్యుభయథేతిపూర్వసూత్రేణైవనృణాంనౄణామితిసిద్ధేనృచేతిసూత్రస్యవైయర్థ్యంస్యాత్, యదపిపూర్వసూత్రేతి నృచతనృఇత్యనువర్తయన్తి తదప్యయుక్తమవిశేషేణాపి కల్పదర్శనాత్, తథాచ “ ధాతా ధాతౄణాం” ఇతిమన్త్రేతైత్తిరీయైర్హ్రస్వఃపఠ్యతే, బహ్వృచైస్తుదీర్ఘ ఇతిదిక్ ॥ * ॥ ఇత్యాదన్తాః * ॥ * ప్రకృతివదనుకరణమిత్యాది* యత్తదేతేభ్య ఇతి నిర్దేశోత్రలిఙ్గంభవతిహి తత్రిత్యాదావ్యుత్పత్త్యకరణాదనుకరణస్య ప్రకృతివత్త్వమేకశేషాభావదర్శనాచ్చవైకల్పికతేతి * ఇత్వేరపరత్వమితి * ఋతఇద్ధాతోరితీత్వం ఉరణ్రపర ఇతిరపరత్వం * కీరితి * కౄధాతురిత్యర్థః, ఏవంతీరితితౄధాతుః * ఇత్యాదీతి * ఋతఉదితితపరకరణాత్ జసిజసోరతఉదాదేశోనక్రః దీర్ఘాన్తత్వాదామోననుట్, క్రాం, జౌతు, కిర ఇత్యాది॥*॥ ఇత్యౄదన్తాః॥*॥అనజితి * ఋౢవర్ణయోస్సావర్ణ్యాద్ఋదుశనేతి సూత్రస్యప్రవృత్తేః * గుణవిషయఇతి * ఋతోఙితిగుణవిషయే ।* గమ్లౄనితి * ౡవర్ణస్యదీర్ఘాభావాత్, ప్రథమయోరితి యఙ్గపూర్వసవర్ణదీర్ఘస్స ౡకారాకారయోస్థానే ఋకారఏవ భవతి, నన్వత్ర లకారద్వయగర్భో ౡకారోదీర్ఘోస్త్వితిచేత్, అత్రాహుః—ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణ ఇత్యస్యైకః ప్రథమాద్వితీయయోరచిపూర్వస్య సవర్ణోయోదీర్ఘస్సపూర్వపరయోస్థానే భవతీత్యర్థాదృౢవర్ణయోః వచనేనసావర్ణ్యసద్భావాదృకారఏవ ౡకారాకారయోస్థానే భవతి, నతులకారద్వయగర్భోదీర్ఘస్తస్యఈషత్స్పృష్టప్రయత్నత్వాత్ప్రయత్నభేదేన ౡకారసావర్ణ్యాభావాదితి, ఏవంచహోతౄనిత్యాదౌ రేఫద్వయగర్భోదీర్ఘఋకారాకారయోస్థానేనభవత్యేవేతిబోధ్యమ్ * ఇత్యాదీతి * గమ్లృభ్యాంగమ్లృభిః, గమ్లృభ్యః, ఆమితుగమ్లౄణామితి కేచిత్, వస్తుతస్తు ౡకారస్థానే లకారద్వయగర్భేణైవదీర్ఘేణభవితవ్యం స్థానతఆన్తర్యస్యబలీయస్త్వాత్, హోతౄణామిత్యత్రతుఋకారఏవభవతిస్థానప్రయత్నోభయసామ్యాత్, స్యాదేతత్, రేఫద్వయయుక్తస్య లకారద్వయయుక్తస్యచేషత్స్పృష్టప్రయత్నత్వాత్ప్రయత్నభేదేనఋౢవర్ణాభ్యాంసావర్ణ్యాభావేనాచ్త్వాభావాదూకాలోఽజిత్యాదినా దీర్ఘసంజ్ఞానాస్తీతి కథమత్రలకారద్వయగర్భేణభవితవ్యమ్, ఋతిఋవా ౡ

ఋౢవేతి వార్త్తికప్రత్యాఖ్యానం వా కథం సంగచ్ఛతామ్ అకస్సవర్ణ ఇత్యనేనేష్టరూపాణామసిద్ధేః, అత్రాహుః — ఉభయోరప్యత్ర సిద్ధయే వర్ణసమామ్నాయే ఋౢకస్సూత్రోత్తరం పాఠః కర్త్తవ్యస్తేన సర్వేష్టసిద్ధిః, న చ దీర్ఘత్వసిద్ధావపి ప్లుతప్రయత్నసామ్యాత్ హోతౄకార ఇత్యత్ర ఋూకారదీర్ఘ ఏవ స్యాన్న తు రేఫద్వయయుక్తో దీర్ఘ ఇతి శఙ్క్యమ్, ఋకారద్వయస్థానే రేఫద్వయవత్త్వసామ్యేన కదాచిత్తస్యాపి ప్రవృత్తేః హోతౄకార ఇత్యత్ర తు ఌకారేణాన్తర్యాత్కదాచిల్లకారద్వయయుక్తః, కదాచిదృకారేణాన్తర్యాత్ ఋూకారశ్చ భవతి, పరం తు వార్త్తికమతే హోతౄకార ఇత్యత్ర రేఫద్వయగర్భో న భవతి, ప్రత్యాఖ్యానపక్షే తు కదాచిద్భవతీతి వైషమ్యమస్తి, తత్రేష్టాపత్తిర్వా ప్రత్యాఖ్యానస్య ప్రౌఢివాదతా వాऽభ్యుపగన్తవ్యేతి, అత్రేదం బోధ్యమ్, అకస్సవర్ణ ఇతి సూత్రస్థభాష్యే ఋతి ఋ వా ఌతి ఌ వేత్యేతన్న ప్రత్యాఖ్యాతమ్, తుల్యాస్యమితి సూత్రస్థభాష్యే తు తస్య ప్రత్యాఖ్యానేऽపి ఫలభేదేతదయోగాత్, స్వీకృతే తు తస్మిన్నకోకీత్యేవ సువచమితి గ్రన్థోऽనుపపన్న ఏవ, యది తు ఋతి ఋ వేతి వార్త్తికం ఉఋౢతి ఋ వేతి పఠ్యేత తదా వార్త్తికమకస్సవర్ణ ఇతి పదానువృత్త్యనపేక్షణాత్సువచమేవాకోకీతి, ప్రకృతమనుసరామః, జౌ తు, ఋతో ఙీతి గుణో లపరః గమలి, గమ్లౌ, గమ్లుః, ఏవం శక్లృశబ్దేప్యూహ్యమ్ ॥ * ॥ ఇతి ఌదన్తాః ॥ * సేరితి * అస్యాపత్యమిః = కామః, అస్య(స్త్రీ) ఈర్లక్ష్మీః తేన తయా వా సహ వర్త్తత ఇతి విగ్రహే, తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహౌ వోపసర్జనస్యేతి సహస్య సభావే ఆద్గుణః * సయ ఇతి * నను సేఇత్యేకారస్యాన్తవద్భావేన పదాన్తత్వాదయాదేశబాధిత్వాజసి పరతః ఏజః పదాన్తాదతి పూర్వరూపమేకాదేశస్స్యాత్తథా చ సేరిత్యేవ రూపం స్యాన్న తు సయ ఇతి చేత్, అత్ర కేచిత్ — ఏవం తర్హి ధాస్సే ఈశస్సే ఇతి విహితాదేశస్యానుకరణశబ్దోऽయమస్తు, అత్ర హి జసి పరతోऽయాదేశస్య నిర్బాధత్వాదితి * స్మృతేరిణ * ఇః కామః, స్మృతో యేన సః ఈర్లక్ష్మీః స్మృతా యేనేతి వా విగ్రహః, నిష్ఠేతి స్మృతశబ్దస్య పూర్వనిపాతః * స్మృతయ ఇతి * నన్వత్ర పూర్వోక్తరీత్యా ఏజః పదాన్తాదతీతి పూర్వరూపేణ భావ్యం న త్వయాదేశేన, న హ్యత్రానుకరణశబ్దత్వకల్పనమాచరితుం లభ్యత ఇతి చేత్, అత్ర నవ్యాః — ఉత్తరపదత్వే చాపదాదివిధౌ ప్రతిషేధ ఇతి ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధాదేజః పదాన్తాదతీత్యస్యాప్రవృత్తిః, కించ స్యాది

ష్వసర్వనామస్థానేయచిభమిత్యత్రభాష్యకృతాస్వాదిషుపూర్వం పదసంజ్ఞం భవతీతి వ్యాఖ్యాయతతో౽సర్వనామస్థానేయచీతిభిత్త్వానఞం చ క్రియయా సమ్బధ్యయజాదౌసర్వనామస్థానేపరతః పూర్వంపదసంజ్ఞంనభవతీతి వ్యాఖ్యాతం, తతశ్చానేనసుప్తిఙన్తమితిస్వాదిష్వితిచద్వివిధాపిపదసంజ్ఞానిషిధ్యతఇతి పూర్వాన్తత్వప్రయుక్తాపదాన్తతేహచర్లభేతి స్మృతయఇతి రూపంనిర్బాధమేవ. తథాసయఇత్యత్రఇనాసహేత్యాదివ్యుత్పత్తిపక్షేపినానుపపత్తిః, నహ్యేకాదేశస్యపూర్వాన్తత్వేనావ్యయత్వాత్సుపోలుక్ స్యాదితిశఙ్క్యమ్అవ్యయసంజ్ఞాయాఅన్వర్థత్వేనోపసర్జనేతదభావాత్, నచైవమపి సహఇఇతిస్థితేఅన్తరఙ్గత్వాన్నుణికృతేసహేశబ్దస్యసాదేశఏవనస్యాదేకాదేశస్య పరాదివద్భావే సహశబ్దాభావాత్పూర్వాన్తత్వేఉత్తరపదత్వాభావాత్, ఉభయతఆశ్రయణేఅన్తాదివద్భావనిషేధాచ్చ, అస్తువాసహశబ్దస్యసభావస్తథాపి, సఇత్యాదన్తమేవరూపంస్యాన్నతుసె ఇత్యేదన్తమితిశఙ్క్యమ్, నేన్ద్రస్యపరస్యేత్యుత్తరపదవృద్ధిప్రతిషేధేనపూర్వోత్తరపదయోఃప్రథమంకార్యంభవతి,తతఏకాదేశఇతి సామాన్యజ్ఞాపనాదిత్యాహుః॥ *॥ ఇత్యేదన్తాః॥*॥* గోతోణిత్ * ఇతో౽త్సర్వనామస్థానే ఇత్యతో౽నువృత్తంసప్తమ్యన్తంసర్వనామస్థానగ్రహణం ప్రథమయా విపరిణమ్యతే, ణిదిత్యనేన సామానాధికరణ్యాత్, తదాహ *సర్వనామస్థానమితి* ణిత్కార్యకృత్స్యాదితి। * ణితిపరేపూర్వస్యయత్కార్యంతత్కరోతీత్యర్థః। *గౌరిత్యాది* చిత్రగురిత్యత్రతునభవతి, ఓతఇతివక్ష్యమాణత్వాత్, తద్ధితోయశ్శస్సఓకారాన్తాన్నసంభవతీత్యాశయేనాహ * శసాసాహచర్యాదితి * సుపీత్యనువర్తనాచ్చేత్యపికాశికాయాముక్తమ్, కైయటస్తు — తద్ధితోపిశసస్తీతికథమిహసాహచర్యాదసుప్త్వమిత్యాశఙ్క్యఅచీత్యధికారాదజాదిశ్శస్సుబేవసంభవతినతుతద్ధితఇత్యాహ * అచినవమితి * చినోతేర్డజాదేశస్య మిపస్తస్థమిపామిత్యామ్ * ఓతోణిదితివాచ్యమితి * గోతఇత్యపహాయఓతఇతివాచ్యమిత్యర్థః, ఏవంచగామిత్యత్రపరత్వాద్వృద్ధిస్స్యాదితిశంకాయాఅనవకాశః, నిరవకాశతయాఆత్వేనవృద్ధేరేవబాధాత్ ॥ *॥ఇత్యోదన్తాః ॥ * ॥ *రాయోహలి* అష్టనఆవిభక్తావిత్యతఆవిభక్తావిత్యనువర్తతేతదాహ * ఆకారాన్తాదేశఇత్యాది* “ అర్థారైవిభవాఅపి ” ఇత్యమరః, రాయిశ్ఛందస ఇతిభాష్యమ్, తచ్చక్యజన్తస్యరైశబ్దస్యఛాన్దసత్వపరం నతుకేవలస్యాపీతివాన్తోయీతిసూత్రేకైయటః, సఏవకేవలోపి

ఛాన్దసఇతిపక్షాన్తరమప్యాహ —— త్రైఇత్యైదన్తాః ॥ — *గ్లౌరితి* “గ్లౌర్మృగాఙ్కకళానిధిః” ఇత్యమరః, ఏవంజనానవతీతిజనాః, జ్వరత్వరేత్యూఠ్, ఏత్యేధత్యూఠ్స్వితివృద్ధిః, అచాయాదేశః, జనావౌజనావఇత్యాది * నప్రవర్తతఇతి * హేగ్లౌరిత్యత్ర సమ్బుద్ధిలోపః, గ్లావఇత్యత్రజసిజసోశ్చేతిపూర్వరూపంచ నప్రవర్తతఇత్యపిబోధ్యమ్ * సావర్ణ్యాభావజ్ఞాపనాదితి * సతితుసావర్ణ్యే ఏచశ్చతుర్వింశతేస్సంజ్ఞాభవతీతి వృద్ధిరాదైజి త్యేతద్వృద్ధిరాదేజితిపఠితుంశక్యత్వాదైఔజితిసూత్రం వ్యర్థంసత్సావర్ణ్యాభావం జ్ఞాపయతి, అతఏవ ఏదైతోరోదౌతోశ్చ నమిథస్సావర్ణ్యమ్, ఐఔజితిసూత్రారమ్భసామర్థ్యాదిత్యణుదిత్సవర్ణస్యేతి సూత్రఏవోక్తమితిభావః, నన్వైఔజితిసూత్రాభావే నయ్వాభ్యామితి సూత్రే తాభ్యామైజితి ప్రత్యాహారోఽయం నసిధ్యేత్, పూర్వౌతు తాభ్యామేజిత్యుక్తేతువిధీయమానస్య సవర్ణగ్రాహకతయా వైయాకరణః, సౌవశ్వఇత్యాదావేదోతావేవాగమాస్స్యాన్నత్వైదౌతౌ, తతశ్చవైయర్థ్యాభావాదైఔజితి సూత్రం సావర్ణ్యాభావం నజ్ఞాపయతీతిచేత్ నైవమ్, పూర్వౌతు తాభ్యామైఔ ఇతి పఠనేనాపి ఇష్టసిద్ధేస్తత్సూత్రవైయర్థ్యస్య తదవస్థత్వాత్, స్థితస్యగతిప్రదర్శనమిదమ్, వస్తుతస్తు —— ఏఓఙితి సూత్రారమ్భసామర్థ్యాదిత్యుక్తేతు తాభ్యామైజిత్యత్రానుపపత్తిర్నాస్త్యేవ, నచఏఓఙితి సూత్రాభావే, అదేఙ్గుణః, ఏఙిపరరూపమ్, ఏఙఃపదాన్తాదతీత్యాదావేఙ్ప్రత్యాహారఃకథంసిధ్యేదితి వాచ్యమ్, సతితు సావర్ణ్యే అదైజ్గుణః, ఐచిపరరూపం ఐచఃపదాన్తాదతీతి పఠితుంశక్యత్వాదతిప్రసఙ్గస్యత్వేఙ్గ్రహణేపి తుల్యత్వాత్। నచైవమప్యేచాం చతుర్ణాం క్రమాదయాద్యాదేశసిద్ధ్యర్థం ఏఓఙ్, ఐఔజితి సూత్రద్వయమప్యావశ్యకమితి వాచ్యమ్. స్థానేన్తరతమ ఇత్యనేనైవ ఏచాంక్రమాదయాదయస్సిద్ధ్యన్తీతి ప్రాగేవాస్మాభిరుపపాదితత్వాత్, యదాహి “స్వరాణామూష్మణాంచైవ” ఇత్యాదిప్రాగుక్తశిక్షావచనానురోధాదేదోతౌ వివృతతరావైచౌ వివృతతమావిత్యభ్యుపగమ్యతే, తదాత్వేదైతోరోదౌతోశ్చమిథస్సావర్ణ్యప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యైఔజితి ఏఓఙితివా సూత్రారమ్భోనోక్తజ్ఞాపకమితిజ్ఞేయమ్, కేచిత్తు —— వివృతతరత్వా[illegible]

[illegible]

తుల్యప్రయత్నత్వమైజౌరైచోశ్చాస్తీతి సావర్ణ్యప్రసక్తౌ జ్ఞాపకాశ్రయణం సమ్యగేవేత్యాహుస్తదపరే న క్షమన్తే, తథాహి సతి కో గుణవృద్ధీ ఇతి సూత్రస్థశబ్దకౌస్తుభగ్రన్థేన సహ విరోధప్రసఙ్గాత్, తత్ర హి స్వరాణామూష్మణాం చేత్యాది శిక్షానురోధాచ్చేతానేతేత్యాదౌ గుణాప్రవృత్తిస్స్యాద్వివృతవివృతతరత్వరూపవైలక్షణ్యస్య సత్త్వాదితి నాశఙ్క్యం పిధేనీనీషయత్వాపత్తేః, జయశ్కరణం ధాన్యానాం భవనమిత్యాది నిర్దేశైరికారాదిషు గుణప్రవృత్త్యనుమానాచ్చేతి ప్రకారాన్తరేణ సమాహితమ్, త్వముక్తరీత్యా తుల్యప్రయత్నవత్త్వే తు చేతానేతేత్యాదౌ గుణప్రవృత్తిశ్శఙ్కా నిరాలమ్బనైవ స్యాత్, తస్మాదీషద్వివృతభేదేన స్వరాణామూష్మణామివ వివృతతర వివృతతమభేదేన సావర్ణ్యాభావోఽత్రాపి సువచ ఇతి దిక్.

॥ ఇత్యజన్తాఃపుల్లిఙ్గాః ॥

* రమేతి * రమత ఇతి రమా, రమ క్రీడాయామిత్యస్మాత్పచాద్యచి టాప్, లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా స్వాదయః, హల్ఙ్యాబ్భ్యాదిలోపః। నచాత్రాబన్తత్వాదేవ స్వాద్యుత్పత్తిరస్తు ప్రత్యయాన్తస్య ప్రాతిపదికత్వేపి జ్యాపోఽపృథగ్గ్రహణాదితి వాచ్యమ్, జ్యాబ్గ్రహణస్యానర్థక్యాయాః ప్రాగేవోక్తత్వాత్ప్రత్యాఖ్యాతత్వాచ్చ తద్గ్రహణస్య * శీస్యాదితి * జసశ్శీత్యతశ్శీత్యనువర్తత ఇతి భావః । * సమ్బుద్ధౌ చ * బహువచనే ఝల్యేత్, ఆఙి చాప ఇత్యతః పదాప ఇతి చానువర్తతే, తదాహ * ఆప ఏకారస్స్యాదితి * ఏఙ్హ్రస్వాదితి * నచాత్ర హల్ఙ్యాబ్భ్యాదినైవ సులోపోఽస్తు ప్రత్యయలక్షణన్యాయేన సమ్బుద్ధౌ చేత్యేత్వస్యాపి ప్రవృత్తిసమ్భవాదితి శఙ్క్యమ్, పరత్వాత్ప్రతిపదోక్తత్వాచ్చ ఏత్వే కృతే హల్ఙ్యాబ్భ్యాదిలోపస్యాప్రాప్తేః, స్థానివద్భావాదాప్త్వేప్యేకారరూపత్వాభావాత్, ఆబిత్యాకారం ప్రశ్లిష్య దీర్ఘస్య ప్రత్యాఖ్యానాత్, ఏఙ్హ్రస్వాదితి లోపస్యైవ పరత్వేన న్యాయ్యత్వాచ్చేతి భావః । * ఆఙి * చకారేణ ఓసి చేతి ప్రకృతం పరామృశ్యత ఇత్యాహ * ఓసి చ పరత ఇతి * రమాభిరితి * నన్విహ ఏకాదేశస్య పూర్వాన్తత్వేన గ్రహణాదతో భిస ఐస్ స్యాదిత్యైస్ప్రాప్నోతి, నచ తపరత్వసామర్థ్యాన్నైవమితి వాచ్యమ్, అకృతైకాదేశే విశ్వపాభిరిత్యాదౌ కృతార్థత్వాదితి చేత్, మైవమ్, అల్విధావనాదివచ్చేత్యస్యాప్రవృత్తేః, * [illegible]

డాపః * ఘేర్జితీత్యతోఽనువృత్తం జితీతి సప్తమ్యన్తమాపఇతి పఞ్చమ్యనురోధేన విపరిణమ్యతఇత్యాహ * జిద్వచనస్యేతి * అత్రసుపిచేత్యతస్సుపీత్యనువర్తనాత్సుప ఏవయాట్, తేనాపిత్సార్వధాతుకస్య జిత్త్వేపి మాలేవాచరతః మాలాతఇత్యాదౌ తస్యాదేర్నభవతి, ఏతచ్చాచఃపరస్మిన్నిత్యత్ర పూర్వస్యవిధిఃపూర్వవిధిరితి షష్ఠీసమాస పక్షాభ్యుపగమేనోక్తమ్, పఞ్చమీసమాస పక్షాభ్యుపగమేతు శపస్థానివత్త్వేన వ్యవధానాన్మాలాతఇత్యాదౌ యాటఃప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యాహుః, యడితి వక్తవ్యే దీర్ఘోచ్చారణం స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమ్, నచాతోగుణఇతి పరరూపాపత్తిః, అకారోచ్చారణసామర్థ్యాదేవ తదభావాత్ । * వృద్ధిరేచీతి * ప్రాప్తాత్వాటశ్చేత్యుపన్యస్తం తమపేక్ష్యమ్, యాటస్స్యటోష్టకారస్య సముదాయానుబన్ధత్వే నేహ టోభావాత్ । * సర్వనామ్నస్స్యట్ * దీర్ఘోచ్చారణం ప్రాగ్వత్స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమ్, ఆబన్తస్య సర్వాదిగణే పాఠాభావాత్సర్వనామత్వం నేత్యాశఙ్క్యాహ * ఏకాదేశస్యపూర్వాన్తత్వేనేతి * విభాషాదిక్సమాసే * గౌణత్వాదప్రాప్తే విభాషేయమ్, నతుబహువ్రీహావితి నిషేధే ప్రాప్త ఇతి భ్రమితవ్యమ్, తస్యాలౌకికప్రక్రియావాక్యాన్తర్గత సర్వాది విషయత్వాదస్యచ సమాసవిషయత్వాత్ । * స్పష్టార్థమితి * ప్రతిపదోక్తదిక్సమాసవిధాయక దిఙ్నామానీతి సూత్రే శేషోబహువ్రీహిరిత్యతో బహువ్రీహిరిత్యధికారాదితి భావః, * త్యక్తుం శక్యమితి * నచాబన్తస్యద్వితీయాదిశబ్దస్యతీయప్రత్యయాన్తత్వాభావాద్విభాషాద్వితీయేతిసూత్రమావశ్యకమేవేతి శఙ్క్యమ్, ఏకాదేశస్య పూర్వాన్తత్వేన గ్రహణాదాబన్తస్యాపి తీయప్రత్యయాన్తత్వాత్, తీయస్యేతి పుంవత్పుంసకార్థమవశ్యం వక్తవ్యేనానేనైవసిద్ధౌ విభాషాద్వితీయేతిసూత్రం నకర్తవ్యమితిభావః । * అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః * అత్రామ్బార్థానాం ద్వ్యక్షరం యదీతివచనాద్వ్యక్షరస్యైవామ్బార్థస్య హ్రస్వోభవతి, నాన్యేషామిత్యాశయేన ఫలితమాహ * అసంయుక్తాయే డలకాఇత్యాది * జరేతి * జ్యాష్వయోహానావిత్యస్మాత్ షిద్భిదాదిభ్యఙ్ ఇత్యఙి ఋదృశోఙ్యితిగుణేకృతే టాప్ * శిభావాత్పరత్వాజ్జరసిత్యాది * ననుఙౌ జఆపః హ్రస్వనద్యాపోనుడిత్యపేక్షయాజరాయాఇతి సూత్రస్య పరత్వాదస్త్వేవమ్, పరం త్వాజిచాపః, యాడాపః, జే

రామితివిధయో జరసాదేశం బాధిత్వాపరత్వాత్స్యురితిచేత్, అత్రాహుః—
ఆఙిచాపఇత్యేకారాదేశే కృతేప్యేకదేశవికృతన్యాయేన జరాయా ఇతిజ
రసాదేశప్రసక్త్యా నిత్యత్వాదేకారాదేశం బాధిత్వా జరసాదేశ ఏవభవ
తి। నచైకారాదేశోపినిత్యఏవ జరసాదేశేకృతేపి స్థానివత్త్వేనాబన్తత్వాదా
ఙిచాపఇతిప్రవృత్తేరితి వాచ్యమ్, ఆకారరూపస్యైవాపస్సూత్రే గ్రహణా
దిత్యనుపదమేవ వక్ష్యమాణత్వాత్తదప్రవృత్తేః, యాడాపఇతి యాడాగ
మస్తు జరసాదేశోఽన్తరఙ్గత్వాద్బాధతే, ఆకారరూపాపఃపరస్య ఙితస్సు
పోవిహితస్య యాటో బహ్వాశ్రయత్వేన బహిరఙ్గత్వాత్, ఙేరామమపిజర
సాదేశో నిత్యత్వాద్బాధతే, నచాకారరూపాబన్తాత్పరస్య ఙేరామికృతే
సన్నిపాతపరిభాషయా జరసాదేశస్యాప్రవృత్తౌ నతస్యనిత్యతేతి వాచ్య
మ్, రూపమాలాయాం జరసీత్యుక్తత్వాత్, ఇష్టానురోధాదుక్తపరిభాషా
యా అనిత్యత్వాభ్యుపగమే బాధకాభావాదితి। * స్వాశ్రయమితి * య
ఞాదిసుబాశ్రయం తన్నిమిత్తకమిత్యర్థః, యఞాదిసుప ఏవ యాడాగమా
పాదనాత్, స్వశబ్దేనతత్పరామృశ్యతే। * స్థానివద్భావేనేతి * నచైవం
లాక్షణికత్వాత్కథమిహయాట్స్యాదితి వాచ్యమ్, అతిదేశవిషయే లక్షణ
ప్రతిపదోక్తపరిభాషాయా అప్రవృత్తౌ అతిదేశస్యవైయర్థ్యాపత్తేః, అతో
వ్యాచష్టే। * ఆబన్తం యదఙ్గమితి * యస్మాత్ప్రత్యయవిధిస్తదాదిస్త
దన్తస్య గ్రహణమితి నియమాదతిఖట్వేతి యదఙ్గం తదాబన్తం నభవతి, య
చ్చాబన్తం ఖట్వేతి తదఙ్గం నభవతీతి నాత్రయాడాగమప్రసక్తిరితి భావః।
అత్రనవ్యాః — ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణమిత్యాబ్గ్రహణేన ఆ
బన్తంగృహ్యతే, ఆబన్తస్యాఙ్గవిశేషణేతు ఆబన్తాన్తగ్రహణాదతిఖట్వా
యేత్యత్రోక్తదోషతాదవస్థ్యమితి యద్యుచ్యతే తర్హ్యఙ్గేనాబన్తం విశేష్య
తామ్, అఙ్గసంజ్ఞకం యదాబన్తమితి, తథాచనోక్తాతిప్రసఙ్గశఙ్కాలేశ
ఇత్యాహుః, స్త్రీప్రత్యయే తదాదినియమో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ। * ఉ
పసర్జనేతి * అయంభావః, స్త్రీప్రత్యయే చానుపసర్జనే నేత్యనుపసర్జన
స్త్రీప్రత్యయే తదాదినియమప్రతిషేధో వక్ష్యతే, నతూపసర్జనేపి, అత
ఏవపరమకారీషగన్ధీపుత్రవదతికారీషగన్ధ్యపుత్ర ఇత్యత్ర ష్యఙస్సంప్రసార
ణం పుత్రపత్యోస్తత్పురుష ఇతి సంప్రసారణం నభవతి, అతికారీషగన్ధ్యస్య
[illegible]

హిమవ్యజన్తత్వాభావాత్, నచబహుశ్రేయసీత్యత్ర శ్రేయసీత్యుత్తరభాగస్య జ్యన్తత్వాద్యథా హల్ఙ్యాదిసులోపః ప్రవర్తతే, తథా అత్రాప్యుత్తరభాగస్య ష్యజన్తత్వాత్సంప్రసారణంస్యాదేవేతిశఙ్క్యమ్, పూర్వపదస్య ష్యజన్తస్య పుత్రపత్యోరుత్తరపదయోస్సంప్రసారణమితి ష్యఙస్సంప్రసారణమిత్యత్రైవ వక్ష్యమాణత్వాత్. * టతయోస్థధౌ నేతి * ఘుడభావేటస్య ఠోన, ఘుట్పక్షేతు తస్య ధో నేతివివేకః । * నభవతీతి * జశ్త్వాత్ప్రాక్ షస్యకత్వం నభవతీత్యర్థః । * కేచిత్త్వితి * పరిశిష్టకారాదయః * నిచ్ శుఞితి * అత్రశశ్ఛోటీతిపక్షే ఛత్వంబోధ్యమ్ । * మామ్సపృతనేతి * పృతనా సేనా । * నాత్వం నేతి * అస్త్రియామితి పర్యుదాసాదితిభావః । * జితిహ్రస్వశ్చ * వామీతిసూత్రాద్వేత్యనువర్తతే, అప్రాప్తవిభాషేయమ్, హ్రస్వయోరప్రాప్తావితరయోస్తు నేయఙువఙితి నిషేధప్రాప్తావారభాత్, ఇహేయఙువఙ్స్థానౌ స్త్రీశబ్దభిన్నౌ నిత్యస్త్రీలిఙ్గావితి, త్రీణిఈమూతోర్విశేషణాని, హ్రస్వయోస్తు స్త్రియామిత్యేవ విశేషణంనతునిత్యస్త్రీత్వపర్యన్తమ్, అన్యథా ఇష్వశనిప్రభృతీనాముభయలిఙ్గానాం పటుమృదుప్రభృతీనాం సర్వలిఙ్గానాంచ స్త్రీత్వేపినదీత్వంనస్యాత్, నైయటనుతేహి తేషాం నిత్యస్త్రీత్వాభావాత్, మతాన్తరేపి హ్రస్వాంశే నిత్యగ్రహణ వ్యావర్త్యాలాభాచ్చ, అత ఏవాఖ్యాగ్రహణం విహాయ స్త్రీశబ్దమాత్రం నిష్కృష్యసమ్బధ్యతేతదేతదాహ * హ్రస్వౌచ ఇఉవర్ణౌ స్త్రియామితి * ఔత్వేప్రాప్తే ఇతి * ఙేరామిత్యపేక్షయా పరత్వాదితి భావః । ప్రాచాతు ఔదితి సూత్రే ఇదుద్భ్యామచ్చ ఘేరితి పూర్వోత్తరసూత్రద్వయబలలభ్యార్థముపాదాయ ఘినదీసంజ్ఞావర్జితాభ్యామితి వ్యాఖ్యాతంఇదుద్భ్యమితి సూత్రంచ నోపన్యస్తమిత్యసఙ్గతమేతత్ ।

త్రిచతురోః * అష్టన ఆవిభక్తావిత్యతోనువర్తనాదాహ * విభక్తౌపరత ఇతి * విభక్తౌకిమ్? త్రిభార్యః, చతుర్భార్య ఇతి కేచిత్ తన్మన్దమ్, స్త్రియాఃపుంవదితి పుంవద్భావేనాపీష్టసిద్ధేః, కిన్తుప్రియాదౌ పరతఃపుంవద్భావో నేతి త్రిప్రియ ఇత్యాద్యుదాహర్తవ్యమితి నవ్యాః । * గుణదీర్ఘోత్త్వానామితి * తిస్రస్తిష్ఠన్తీత్యత్ర ఋతోఙీతి గుణస్యరత్వమపవాదః, తిస్రః పశ్యేత్యత్రతు ప్రథమయోరితి పూర్వసవర్ణదీర్ఘస్యాపవాదః, ప్రియతిస్ర

ఆగతః, ప్రియతిస్రః స్వమిత్యత్ర ఋత ఉదిత్యుత్వస్యేతి వివేకః, యద్యపిమ ధ్యేఽపవాదన్యాయేన దీర్ఘోత్వయో రేవ రత్వమపవాదస్స్యాన్న తు ఋతో ఙీతిగుణస్య, తథాపి బాధ్యసామాన్యచిన్తామాశ్రిత్య స్వవిషయే ప్రాప్తం స ర్వమేవేహ బాధ్యత ఇతి భావః । * త్రిచతురోర్విశేషణాదితి * శ్రుతత్వా ద్ధి త్రిచతురోరిత్యస్యైవ స్త్రియామితి విశేషణం నాఙ్గస్యేతి భావః । * ప్రి యతిస్రేతి * ప్రియా జస్ త్రి జస్ ఇతి స్థితే అన్తరఙ్గానపి విధీన్ బహిరఙ్గో లుగ్బా ధత ఇత్యుక్తత ఏవ త్రిస్రాదేశే సుపో లుకి కృతే సమాసాద్యవిభక్తిస్తస్యాం ప రతస్త్రిస్రాదేశః, స్త్రియాః పుంవదితి ప్రియాశబ్దస్య పుంవద్భావః, ఋదుశ నేత్యనఙ్, యద్యపీహ జహత్స్వార్థావృత్తిపక్షే త్రిశబ్దస్య నిరర్థకత్వేన స్త్రీవాచిత్వం దుర్లభమ్, తథాపి భూతపూర్వగత్యా స్త్రియాం వృత్తి ర్బోధ్యా, ఉత్తరపదార్థప్రధానస్తత్పురుష ఇత్యాది సిద్ధాన్తప్రవాద స్యైవమేవ నిర్వాహ్యత్వాత్, అజహత్స్వార్థావృత్తిరితి పక్షే తు స్త్రీని ష్ఠసఙ్ఖ్యాసమర్పకయోస్త్రిచతురోరితి వివక్షితోఽర్థః, తేన ప్రియాస్త్రి యస్త్రీణి వా యస్యాస్సా ప్రియత్రిరిత్యత్ర ప్రియత్రిశబ్దస్య స్త్రియాం వృత్తిత్వేపి న త్రిస్రాదేశప్రసఙ్గః, ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చేత్యేతత్సూ త్రగతభాష్యగ్రన్థసన్దర్భశ్చోక్తవ్యాఖ్యానే ప్రమాణమ్ । * అనిత్యత్వా దితి * ఇకోఽచీత్యజ్గ్రహణమిహ లిఙ్గమ్, తథాహి భ్యాం భిసాదిషు సత్యపి నుమి నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్యేతి తల్లోపసమ్భవాదచీతి వ్యర్థమ్, న చ న ఙిసమ్బుద్ధ్యోరితి నిషేధాత్సమ్బుద్ధౌ నలోపో న సమ్భవతీతి తత్రానిష్టవారణా యాచీత్యావశ్యకమితి వాచ్యమ్, సమ్బుద్ధిశ్చ లుకా లుప్తేతి నుమః ప్రాప్తి రేవ తత్ర దుర్లభత్వాత్, న లుమతేతి నిషేధస్యానిత్యతాం వినా తత్ర ప్రత్య యలక్షణాప్రవృత్తేః, నాప్యుత్తరార్థం తదితి వాచ్యమ్, ఉత్తరత్ర వకర్త వ్యే తత్రాచీతికరణస్య వైయర్థ్యాత్, న లుమతేతి నిషేధస్యానిత్యత్వే తు సమ్బుద్ధౌ ప్రత్యయలక్షణేన ప్రాప్తం నుమం వారయితుం తదితి భవత్యేవా జ్గ్రహణం లిఙ్గమ్, న చేదమనిత్యత్వం సమ్బుద్ధిగుణమాత్రవిషయకమిత్య భినివేష్టవ్యమ్, లక్ష్యానురోధేన అన్యత్రాపి క్వచిత్తదభ్యుపగమే బాధకా భావాత్, అత ఏవ ప్రియతిస్రృ ప్రియత్రీతి రూపద్వయమపి కైయటేన స్వీకృ తమ్ । * ఇత్యాదీతి * ప్రియతిస్రే, ప్రియతిస్రృణే, ప్రియతిస్రః, ప్రియతిస్రృ,

ణః, ఆమిరాదేశం బాధిత్వాపూర్వవిప్రతిషేధేన నుమ్, తంచ బాధిత్వా పూర్వవిప్రతిషేధేన నుట్, ప్రియతిసృణామ్। * ద్వేరత్వే సత్యాపీతి * విభక్తిసన్నిపాతకృతమపి త్యదాద్యత్వం టాపో నిమిత్తమ్, నయాసయోరితి నిర్దేశేన సన్నిపాతపరిభాషాయా అనిత్యత్వాదితి భావః। * అజ్యన్తత్వాదితి * కేచిదిహ కృదికారాదితి పాక్షికం ఙీషమిచ్ఛన్తి, తన్మతే తు సులోపః పక్షే స్యాదేవ, అత ఏవ వాతప్రమీః శ్రీ లక్ష్మీరితి పక్షే ఙ్యన్తాత్సుసాధవ ఇతి రక్షితః, "లక్ష్మీర్లక్ష్మీర్హరిప్రియా" ఇతి ద్విరూపకోశశ్చ। * స్త్రీరితి * స్త్యాయతోఽస్యాం శుక్లశోణితే ఇతి స్త్రీ, స్త్యాయతేర్డ్రట్, లోపో వ్యోరితి యలోపః, టిత్వాన్ఙీప్ ఙ్యన్తత్వాత్సులోపః। * పరత్వాదితి * స్త్రియా ఇతి ఇయఙపేక్షయా। * ఇయాదేశోఽపి నాన్యత్రేతి * అజాదౌ యణి యాదేశో విహితస్స ఉపసర్జనత్వే పుంసి విద్యమానస్య స్త్రీశబ్దస్య ఓపాదిషు చతుర్ష్వేవ నత్వన్యత్ర; గుణనాభావాదిభిః పూర్వోక్తైర్బాధితత్వాదిత్యర్థః। * ఇయఙువఙ్స్థానావిత్యస్యైవేతి * యూస్త్ర్యాఖ్యావిత్యనువర్తనాదియఙువఙ్స్థానావితీదూతోర్విశేషణమ్, తే నేయఙువఙ్స్థానావీదూతావేవాస్త్రీతి పర్యుదస్తౌ, న తు హ్రస్వావితి భావః। * శ్రీరితి * క్విబ్వచీత్యాదినా క్విబ్దీర్ఘౌ, ఙ్యన్తత్వాభావాన్న సులోపః। * నేయఙువఙ్స్థానావస్త్రీ * తిష్ఠతో యయోరితి స్థానౌ అధికరణే ల్యుట్, ఇయఙువఙో స్స్థానావితి షష్ఠీసమాసః। తథా చ ఫలితార్థమాహ * ఇయఙువఙో స్స్థితిర్యయోరితి * స్థానగ్రహణం కిమ్? ప్రకృష్టాధీః ప్రధీః, హే ప్రధి, అత్ర పరనేకాచ ఇతి యణా ఇయఙో బాధనాన్నేయఙువఙితి న ప్రవర్తతే, యత్రేయఙువఙౌ నిష్పద్యేతే తత్రైవ నదీసంజ్ఞాయా నిషేధః, యత్ర త్వపవాదేన బాధ్యేతే తత్ర న నిషేధః, ఇత్యేతదర్థం హి స్థానగ్రహణం కృతమ్, అన్యథా నేయఙువఙోరిత్యేవ బ్రూయాత్, ఇయఙువఙోర్నిమిత్తభూతౌ యూ నదీసంజ్ఞకౌ నేత్యర్థలాభాత్, అస్త్రీతి కిమ్? హే స్త్రి। * వామి * యూస్త్ర్యాఖ్యౌ నదీ, నేయఙువఙ్స్థానావస్త్రీత్యనువర్తనాదాహ * ఇయఙువఙ్స్థానావిత్యాది * యద్యపి నేతి ప్రకృతో నిషేధోఽనేన వికల్ప్యతే, తథాపి నిషేధవికల్పే విధివికల్ప ఏవ ఫలతీతి స ఏవ సూత్రార్థ ఉచిత ఇత్యాశయేనాహ * వా నదీసంజ్ఞౌ స్త ఇతి * ఙితి హ్రస్వశ్చేతి సూత్రేఽప్యేవమేవ। * ప్ర

ధీశబ్దస్యత్యర్థః * పరనేకాచ ఇతి యణా ఇయఙో బాధనాన్నేయఙువఙితి నిషేధో న ప్రవర్తతే, యత్ర త్వపవాదేన ఇయఙువఙౌ బాధ్యేతే, తత్రైవ నిషేధ ఇత్యాశయేన వ్యాచష్టే * లక్ష్మీవద్రూపమితి * అమి శసి చ విశేషమిత్యనుపదమేవ వక్ష్యతే। * పుంవద్రూపమితి * అయం చ మతభేదః, ప్రకృష్టా ధీర్యస్యాః ప్రకర్షేణ ధ్యాయతీతి వా విగ్రహే బోధ్యః। * లక్ష్మీవదితి * మతద్వయేఽపీతి విశేషః * సుష్ఠు ధీర్యస్యా ఇతి * నన్వస్మిన్విగ్రహే కైయటమతే సుధీశబ్దస్య నిత్యస్త్రీత్వాభావేఽపి ధీశబ్దస్య నిత్యస్త్రీత్వాత్ప్రథమలిఙ్గగ్రహణం చేతి సుధీశబ్దః స్త్రీవదేవ భవతి న తు పుంవదితి చేత్। అత్రాహుః— నేయఙువఙ్స్థానావస్త్రీతి ధీశబ్దే నదీసంజ్ఞానిషేధాత్సుధీశబ్దే ప్రథమలిఙ్గగ్రహణం చేత్యస్యాప్రవృత్తిః। తథా చ వృత్తిమత ఇతి గ్రన్థస్స్వరసతస్సఙ్గచ్ఛత ఇతి। * మతాన్తర ఇతి * లిఙ్గాన్తరానభిధాయకత్వం తదితి కైయటమతే ఇత్యర్థః। * శ్రీవదేవేతి * బుద్ధివాచకధీశబ్దస్య నిత్యస్త్రీత్వాన్మతద్వయేఽపి శ్రీవదేవేత్యర్థః। * స్త్రియాం చ * అసర్వనామస్థానార్థమయమారమ్భః, తృజ్వత్క్రోష్టురితి వర్తతే, తద్వదేవాత్రాపి రూపాతిదేశః, స్త్రియామిత్యర్థగ్రహణం తదాహ * స్త్రీవాచీ క్రోష్టుశబ్ద ఇతి * ఏవం చ పఞ్చభిః క్రోష్ట్రీభిః క్రీతైరశ్వైః పఞ్చక్రోష్ట్రీభిరశ్వైరిత్యత్రాపి తృజ్వద్భావస్సిధ్యతి, యే తు స్త్రియామితి స్త్రీప్రత్యయే ఇతి వ్యాచక్షతే, ఙీషర్థం చ క్రోష్టుశబ్దం గౌరాదిషు పఠన్తి తేషామిహ తృజ్వద్భావో న సిధ్యేత్, తేన క్రీతమితి ఠకోఽధ్యర్ధపూర్వేతి లుక్, లుక్తద్ధితలుకీతి ఙీషో లుకి స్త్రీప్రత్యయపరత్వాభావాత్। * ఋన్నేభ్యః * ఋత్ ఋకారః, నో నకారః, ప్రయోగాపేక్షం బహుత్వమ్, ప్రాతిపదికవిశేషణాత్తదన్తవిధిః స్త్రియామితి చాధిక్రియతే తదాహ * ఋదన్తేభ్య ఇత్యాది * క్రోష్ట్రీతి * స్త్రియాం చేత్యస్యాఙ్గత్వాదఙ్గేన ప్రత్యయస్యాక్షేపాద్విభక్తౌ పరత ఏవ తృజ్వద్భావస్తతో ఙీబితి బోధ్యమ్। * భ్రూరితి * భ్రమతీతి భ్రూః, భ్రమేశ్చ డూరితి భ్రమతేర్డూప్రత్యయః, డిత్వాట్టిలోపః। * హే సుభ్రూరితి * డూప్రత్యయస్య స్త్రీప్రత్యయత్వాద్గోస్త్రియోరితి హ్రస్వో న భవతి, నేయఙువఙ్స్థానావితి నదీసంజ్ఞానిషేధాత్సమ్బుద్ధిహ్రస్వోఽపి నేతి భావః, హ్రస్వోఽత్రానుపపన్న ఇత్యాక్షిపతి * కథం తర్హీతి * "విమానతా సుభ్రు పితుర్గృహే కుత" ఇతి కాళిదాసప్రయోగోఽప్యనుపపన్న

ఇతిబోధ్యమ్ । * బహవఇతి * కేచిత్తు — నేయఙువఙితి సూత్రేవామీత్యతో వాగ్రహణమపకృష్య వ్యవస్థితవిభాషాంచాశ్రిత్య సమాదధిరే, తదసత్, తథాసతీహనజ్గ్రహణంవామీత్యుత్తరసూత్రంచ వ్యర్థంస్యాత్, నేయఙువఙ్స్థానావిత్యేవ వక్తుం శక్యత్వాత్, అన్యేతు — సామాన్యే నపుంసకమితి కథంచిత్సమాదధుః । * పకాచ్ * పకోఽచ్ యస్మింస్తత్ = పకాచ్, తదుత్తరపదం యస్యసపకాజుత్తరపదఇతి బహువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః, ఉత్తరపదశబ్దస్సమాసావయవే రూఢస్తేనాక్షిప్తస్సమాసోఽనేనవిశేష్యతఇత్యాహ * తస్మిన్సమాసఇతి * రషాభ్యాం నోణఇత్యతోణఇత్యనువర్తమానేపి ణగ్రహణమిహ నిత్యార్థమావశ్యకమిత్యాహ * ఆరమ్భసామర్థ్యాదితి * ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిషు చేతి వికల్పేన సిద్ధావేతదారమ్భసామర్థ్యాదిత్యర్థః । * స్వయంభూఃపుంవదితి * మతద్వయేఽపి నదీసంజ్ఞాయాఅభావాత్ ఙితిహ్రస్వశ్చేత్యాదినప్రవర్తతఇతి భావః । * నషట్స్వస్రాదిభ్యః * స్త్రియాం యదుక్తం తన్నభవతీతి వ్యాఖ్యానాదనన్తరోఙీబివవ్యవహితష్టాబపి నిషిధ్యతఇత్యాశయేనాహ * ఙీప్టాపౌనేతి * స్వస్రాదీనాం ఙీప్ప్రాప్తః, షట్సంజ్ఞకానాం టాభ్ । * స్వసాతిస్రఇతి * నతిసృచతసృతినామిదీర్ఘత్వప్రతిషేధాజ్జ్ఞాపకాదేవ ఙీబభావే సిద్ధేస్వస్రాదిషు తిసృచతసృశబ్దయోఃపాఠోనకర్తవ్యఇతి కృన్మేజన్తఇతిసూత్రే కైయటః । * స్వసేతి * సావసేర్ఋన్, ఋదుశనేత్యనఙ్, "ననాందాతుస్వసాపత్యుః, భార్యాస్తు భ్రాతృవర్గస్యయాతరస్స్యుఃపరస్పరమ్" । * ద్యోగోవదితి * గమేర్డోః, బాహులకాద్యుతేరపి డిత్వాట్టిలోపః, ఓతోణిదితి ణిద్వద్భావాద్వృద్ధిః । * రాఃపుంవదితి * యద్యపి పుల్లింగఏవాయమ్, "అర్థారైవిభవాఅపి" ఇత్యమరోక్తైఃభిన్నలిఙ్గానామద్వన్ద్వఇతి తేనపరిభాషితత్వాత్తథాపి రాత్యేనంరాః, స్త్రీత్యేకేఇతి క్షీరస్వామినాస్త్రీలిఙ్గతాయాఅభ్యుపగమాదేవముక్తమ్ । * నౌగ్లౌవదితి * గ్లానుదిభ్యాండౌః, డిత్వాట్టిలోపః "స్త్రియాంనౌస్తరణిస్తరిః" ఇత్యమరః.

—— శ్రీ ఇత్యజన్తాస్త్రీలిఙ్గాః శ్రీ ——

* అతోమ్ * అతఇత్యేతదధికృతస్యాఙ్గస్య విశేషణంస్వమోర్నపుంసకాదితిచానువర్తతఇత్యాశయేనాహ * అతోఽఙ్గాదిత్యాది * అదన్తా

దడ్డాదిత్యర్థః । * స్వమోరితి * అమోమ్విధానం స్వమోర్నపుంసకాదితి ప్రాప్తస్య లుకో బాధనార్థమ్ । * అమ్యాస్యదితి * యద్యపి మ్ ఇత్యేవ ఛిత్త్వా సోర్మ్కృతే సన్నిపాతపరిభాషయా సుపిచేతి దీర్ఘత్వాప్రసక్త్యా జ్ఞానమితి రూపంసిధ్యతి, ద్వితీయైకవచనేత్వాదేశపరస్యేత్యకారస్య మకారే కృతే అన్త్యస్యమస్య సంయోగాన్తలోపే సిద్ధమిష్టమ్ , తథాపి సంయోగాన్తలోపో ఝలఇత్యభిప్రాయేణేదం వ్యాఖ్యాతమ్ , యత్త్వాహుః — అమితి పదచ్ఛేదాకరణేఽతిజరసమితి నసిధ్యేదితి తద్రభసాత్ , సోరమికృతే సన్నిపాతపరిభాషయా జరసాదేశస్యాప్రవృత్త్యాఽతిజరమితిరూపస్యైవేష్యమాణత్వాత్ , ద్వితీయైకవచనేతు అతోమితి బాధిత్వా పరత్వాజ్జరసి కృతే సన్నిపాతపరిభాషయాలుకోఽప్రవృత్తావతిజరసమితి రూపసిద్ధేశ్చేతి దిక్ । * జ్ఞానమితి * జ్ఞప్తిర్జ్ఞానమ్, ల్యుడన్తఃకృత్తద్ధితేతి ప్రాతిపదికత్వాత్స్వాద్యుత్పత్తిః । * హల్మాత్రేతి * హేజ్ఞానసుఇతి స్థితే సమ్బుద్ధిలోపాత్పరత్వాదమాదేశే కృతే అమిపూర్వత్వేచ తస్యాన్తవద్భావాద్ధ్రస్వాన్తమఙ్గం భవతీతి తతఃపరస్య సమ్బుద్ధిసమ్బన్ధినో మకారస్య లోపఇత్యర్థః । * నపుంసకాచ్చ * జసశ్శీ, ఔఙాప ఇత్యతశ్శీ ఔఙ ఇతిచానువర్తతే ఇత్యభిప్రేత్యాహ * క్లీబాత్పరస్యేత్యాది * భసంజ్ఞాయామితి , సుడనపుంసకస్యేతి పర్యుదాసేన అసర్వనామస్థానత్వాదౌఙియచిభమితిప్రవర్తతఇతి భావః । * యస్య * ఇశ్చఅశ్చ = యంతస్యేతదాహ * ఇవర్ణావర్ణయోరితి * ఈతి చేతిచకారేణ నస్తద్ధిత ఇత్యతస్తద్ధితోఽనుకృష్యతేతదాహ * ఈకారేతద్ధితేచేతి * ఔఙశ్శ్యామితి * విభక్త్యపేక్షయా స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః , నేదం వచనం కర్తవ్యమ్, విభాషాఙిశ్యోరిత్యతశ్శ్యామితి ప్రకృతంనసంయోగాదిత్యతోనేతిచ తత్రాభిసమ్బద్ధమాత్రం కర్తవ్యమ్ , యస్యేకారే తద్ధితేచ లోపోభవతిశ్యాం నేత్యాకరః । * జశ్శసోః * జసాసాహచర్యాదిహాసుపేవశస్గృహ్యతే, తేనేహన, కుణ్డశోదదాతి । * శిసర్వనామస్థానమ్ * మహాసంజ్ఞాకరణం పూర్వాచార్యానురోధేన । * నపుంసక * ఇదితోనుమ్ధాతోరిత్యతోనుమనువర్తతే, ఉగిదచామిత్యతస్సర్వనామస్థానగ్రహణంచ అఙ్గస్యేతిచాధికృతమ్ , తథాచ, ఝలజ్భ్యాం నపుంసకమఙ్గంవిశేష్యతే, విశేషణేన తదన్తవిధిశ్చభవతీత్యాహ * ఝలన్తస్యేత్యాది * అడ్డతారాది

భ్యః * పఞ్చభ్య ఇతికిమ్? నేమంతిష్ఠతి, నేమం పశ్య, డతరాదయో డత
ర డతమేతరాన్యాన్యతరేతి సర్వాదిషుపఠితాః । * అద్డాదేశస్స్యాది
తి * జిఘృక్షితాదేశస్వరూపప్రతిపాదనాయష్టుత్వం నకృతమ్, * టేః *
తివింశతేరిత్యతో డితీత్యనువర్తతే భస్యేతిచాధికృతం తదాహ * డితిపరే
భస్యేతి * భస్యేతికిమ్? పఞ్చమః, అత్రడటో మడాగమే భత్వాభా
వాట్టిలోపో నభవతి, కింతుపదత్వాన్నలోప ఏవ, అద్డో డిత్కరణస్య ప్ర
యోజనమాహ * టేర్లుప్తత్వాదిత్యాది * నను పూర్వసవర్ణదీర్ఘాభావా
యదాదేశ ఏవ క్రియతామ్, కిమద్డాదేశేనేత్యాశఙ్క్యాహ * ఏఙ్ హ్ర
స్వాదిత్యాది * దాదేశేతు హే కతరేతిస్యాదితి భావః । * అన్యతమశబ్దస్యే
తి * ఏవం చ సామాన్యాదిషు అన్యతమ ఇత్యాది ప్రయోగాః ప్రామా
దికా ఏవేతిభావః । * అజరమితి * అవిద్యమానా జరా యస్య తత్, గోస్త్రి
యోరిత్యుపసర్జనహ్రస్వే అతోఽమ్ * పరత్వాదితి * అజర శ్ ఇతిస్థితే యది జర
సాదేశాత్ప్రాగేవ నపుంసకస్య ఝలచ ఇత్యజన్తలక్షణో నుమాగమస్స్యా
త్సచాఙ్గభక్తోఽఙ్గమేవ నవ్యవదధ్యాత్, అవయవస్యతు జరాశబ్దస్య వ్యవధా
యక ఏవేతి నిర్దిశ్యమానస్యాఽఽదేశో విధీయమానో న ప్రాప్నోతి, అస్త్వేవ
చఃపరస్యైవాన్త్యావయవో మిత్వాదితి స్వమతేత్వవయవావయవస్సముదా
యస్యాప్యవయవ ఇత్యభ్యుపగమేన కథంచిజ్జరసాదేశే జాతేపి సాన్తమహత
ఇతిదీర్ఘో నస్యాదితి భావః । * సాన్తమహతః * అత్రనోపధాయాస్సర్వనా
మస్థానే చాసమ్బుద్ధావిత్యనువర్తతే, సాన్తేతిలుప్తషష్ఠీకం సంయోగస్యే
త్యనేన సమానాధికరణమితి వ్యాచష్టే * సాన్తసంయోగస్యేత్యాది *
తస్యోపధాయా ఇతి * తత్పూర్వస్యేత్యర్థః । * అమిలుకోపవాదమిత్యాది *
ఏతేన స్వమోరమాదేశే కృతే వా జరసితి ప్రాచో గ్రన్థః ప్రత్యుక్తః ।
* మాంస్పచన్యా ఇతి * పచ్యతేఽస్యామితి పచనీ కరణాధికరణయోశ్చేతి ల్యు
ట్, టిత్త్వాన్ఙీప్, మాంసస్య పచనీ మాంస్పచనీ, అత్రజసోలుకాలుప్తత్వా
త్ప్రత్యయలక్షణం నేతి ప్రభృతిగ్రహణస్య ప్రకారార్థత్వం వినామాన్సశబ్ద
స్య మాంసిత్యాదేశో నసిధ్యేదితి భావః, నను పృషోదరాదిసూత్రే మాంస
స్య పచియుడ్ఘఞోః వక్ష్యమాణత్వాదన్త పినాప్యేతద్రూపం సి
మితిచేదత్రాహుః— పృషోదరా

రస్థత్వాద్యుడన్తం యదుత్తరపదం మాంస్పచనమిత్యాది తత్రైవాన్తలో
పస్స్యాత్, అత్రహి జీబన్తముత్తరపదం నతుయుడన్తమితి నాస్త్యేవాన్తలోప
ఇతి । * మాసశ్ఛన్దసీతి * మాసశబ్దస్య తకారస్యాద్యాదౌ ప్రత్యయే ఛన్దసీతి
వార్త్తికార్థః, మాద్భిశ్శరద్భిర్దురో వరం తవేత్యుదాహరణమ్ । * హ్రస్వో
నపుంసకే * ఇహ హ్రస్వశ్రుత్యోపస్థితేనాచ ఇత్యనేన ప్రాతిపదికవిశేషణా
త్తదన్తవిధిరిత్యాహ * అజన్తస్యేతి * ప్రాతిపదికస్య చ ఇతి వైయధికర
ణ్యేన వ్యాఖ్యాయాం సువాగ్బ్రాహ్మణకులమిత్యత్రాతిప్రసఙ్గస్స్యాత్,
తచ్చాచశ్చేతి సూత్రఏవాస్మాభిస్స్పష్టీకృతమ్, ప్రాతిపదికస్యేతికిమ్?
కాణ్డే, కుడ్యే । * జ్ఞానవదితి * శ్రీపాణీత్యాదావేకాజుత్తరపదే ణత్వన్తు
విశేషః, శ్రీపేణేత్యత్రాపి ఇనాదేశేన సహోద్గుణే కృతే ఏకాదేశస్య పూ
ర్వాన్తత్వేన గ్రహణాదచఃపరస్మిన్నితిసూత్రే పూర్వస్మాద్విధిః పూర్వవిధిరి
తి పఞ్చమీసమాసపక్షాశ్రయేణ స్థానివత్త్వాద్వా ఏకాజుత్తరపదత్వమస్తీతి
స్యాదేవణత్వమ్ । * సన్నిపాతేతి * అవర్ణమాశ్రిత్య కృతో యాదేశః కథ
మవర్ణలోపే నిమిత్తం స్యాత్, నచ సుపిచేతి దీర్ఘార్థం సన్నిపాతపరిభాషా
యా అనిత్యత్వాభ్యుపగమ ఆవశ్యక ఏవేతి వాచ్యమ్, కష్టాయేతి నిర్దేశేన దీ
ర్ఘవిధౌ అనిత్యత్వాభ్యుపగమేప్యవర్ణలోపే కార్యే తదనభ్యుపగమాత్, కృ
తేఽపి దీర్ఘే హ్రస్వవ్యక్త్యపాయేప్యత్వజాతేరనపాయాదితిదిక్, ఏతేన
శ్రీపశబ్దాత్, జయిశ్రీప్యేతి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానం పరాస్తమ్ । * స్వమో
ర్నపుంసకాత్ * అయం లుక్ పూర్వవిప్రతిషేధేన త్యదాద్యత్వస్య కిమః
కాదేశస్య చ బాధకః, పరత్వాద్ధిత్యదాద్యత్వే తదోరితి సత్వే సోరమ్భావే చ
సత్కులమితి స్యాత్, ఇష్యతే తు తత్కులమితి । * ఇకోఽచి * విభక్తౌ కిమ్?
మధుమద్యం తస్యేదం మాధవం, అత్ర నుమి సతి టిలోపస్స్యాత్ । * వృద్ధ్యౌ
త్వేతి * అతిసఖినీత్యత్ర సఖ్యురసమ్బుద్ధావితి ణిద్వద్భావాద్వృద్ధిః ప్రాప్తా,
వారిణీత్యత్ర అచ్చ ఘేరిత్యౌత్వమ్, ప్రియక్రోష్టునీత్యాదౌ తృజ్వద్భావః
ప్రాప్తః, నను నుమ్నుటోః కో విశేషస్తత్రాహ * నామీతి దీర్ఘత్వమితి * ను
మస్త్వఙ్గభక్తత్వాత్తస్మిన్ సతి దీర్ఘో న స్యాదితి భావః । * తృతీయాది
షు * యద్యత్ర భాషితఃపుమాన్యేన శబ్దేన = భాషితపుంస్కశ్శబ్ద ఇతి వి
జ్ఞాయేత తదా పీలునేత్యాదావతిప్రసఙ్గస్స్యాత్, అతో వ్యాచష్టే । * ప్రవృ

త్తినిమిత్తైక్యఇతి * అయంభావః, భాషితఃపుమాన్యస్మిన్నర్థే తద్భాషిత
పుంస్కమ్, ప్రవృత్తినిమిత్తం తదస్యాస్తీత్యర్శఆద్యచ్, తేనైకస్మిన్ప్ర
వృత్తినిమిత్తే భాషితపుంస్కం యచ్ఛబ్దరూపం తల్లభ్యతఇతి, ఇకోచి విభక్తా
విత్యతోఽచీత్యనువర్తనాదాహ * టాదావచీతి * ఇగన్తంకిమ్? సోమపేన
కులేన, అచికిమ్? గ్రామణిభ్యామ్, కులాభ్యామ్, టాదౌకిమ్? అనాది
నీ, అనాదీని। * తత్ఫలమితి * పీలోఃఫలం పీలు, ఫలేలుగితి ఓరఞోలు
క్। * ప్రవృత్తినిమిత్తభేదాదితి * పీలుశబ్దస్యహి వృక్షత్వవ్యాప్య జాతి
ర్వృక్షేప్రవృత్తినిమిత్తమ్, ఫలేతు ఫలత్వవ్యాప్య జాతిర్వృక్షవిశేషప్ర
భవత్వంవా, ఉభయథాపి పున్నపుంసకయోర్నైకం ప్రవృత్తి నిమిత్తమి
తిభావః। *అస్థిదధి* ఇకోఽచీతినుమి ప్రాప్తే విధిరయమ్, నకారాదకారఉ
చ్చారణార్థః, ఙకారస్త్వం తాదేశార్థః, నబ్విషయస్యానిసన్తస్యేతి ఫి
ట్సూత్రేణాస్థ్యాదయఏతేఆద్యుదాత్తాః, తత్రాన్తస్యానుదాత్తేకారస్యవిధీయ
మానోఽనఙ్స్థానేన్తరతమఇత్యనుదాత్తస్స్యాదిత్యుదాత్తఉచ్యతే, తచ్చో
దాత్తత్వమస్థని,దధనీత్యాదావల్లోపాభావపక్షేస్ఫుటమ్, దధ్నా, దధ్నే, ఇ
త్యాదావనఙోఽకారలోపేప్యనుదాత్తస్యచ యత్రోదాత్తలోపఇత్యుదాత్తని
వృత్తిస్వరేణవిభక్త్యుదాత్తత్వం ప్రయోజనమితి బోధ్యమ్, తృతీయాది
ష్విత్యనువర్తతే అచీతిచతదాహ *టాదావచీతి *టాదౌకిమ్, దధినీ, ద
ధీని, అచికిం?దధిభ్యామ్ *తదన్తస్యాపీతి * అఙ్గత్వాదితిభావః। * అతిద
ధ్నేతి * దధ్యతిక్రాన్తేనేత్యర్థః, స్త్రియామతిదధ్నేత్యేవ, సన్నిపాతప
రిభాషయా బహిరఙ్గ పరిభాషయాచ జీపోఽప్రవృత్తేః, ప్రాచాతుప్రియద
ధ్నా బ్రాహ్మణేనేత్యుక్తమ్, స్త్రియాన్తుప్రియదధ్న్యై ప్రియదధ్న్యై ఇ
త్యాద్యపి కైశ్చిదుక్తం తదసత్, ఉరఃప్రభృతిషు దధిశబ్దపాఠాద్బహువ్రీ
హౌ నిత్యంకప్యనఙఃప్రసక్త్యభావాదుక్తపరిభాషాభ్యాం జీపఃప్రవృత్తేర్దు
రాపాస్తత్వాచ్చేతిదిక్ * సుధినీతి * పరత్వాన్నుమేయఙ్బాధ్యతే * సు
ధియేతి *శోభనజ్ఞానవత్త్వం ప్రవృత్తినిమిత్తం పున్నపుంసకయోరేకమేవే
తి భాషితపుంస్కత్వాత్తృతీయాదిష్వితి పుంవత్త్వపక్షే నుమభావాన్నభూ
సుధియోరితి యణ్ణిషేధాచ్చేయఙ్। *ప్రధ్యేతి *అత్రాపిప్రకృష్టజ్ఞానవత్త్వం
పున్నపుంసకయోరేకమేవేతి భాషితపుంస్కత్వాత్పుంవత్త్వపక్షేయణ్, న

పుంసకపక్షేతు నుమితిబోధ్యమ్, బహ్వ్యః శ్రేయస్యో యస్య తద్బహుశ్రేయసీకులమ్, అత్ర నపుంసకహ్రస్వత్వం న, ఇయసో బహువ్రీహేర్నేతి హ్రస్వమాత్రస్య ప్రతిషేధాదిత్యేకే। అన్యే తూపసర్జనహ్రస్వ ఏవ నిషిధ్యతే, నపుంసకహ్రస్వత్వన్తు స్యాదేవ బహుశ్రేయసి, బహుశ్రేయసినీ, ఇత్యాహుః। * మధ్వితి * "మధు మద్యే పుష్పరసే" "మధుర్వసన్తే చైత్రే చ" ఇహ పున్నపుంసకయోరేకం ప్రవృత్తినిమిత్తం నాస్తి, కిన్తు మద్యత్వవసన్తత్వాదిరూపం భిన్నం భిన్నమేవ, తథా చ, భాషితపుంస్కత్వాభావాన్మధునే, మధునః, మధునోరిత్యాదిభవతి, నతు మధవే మధోరిత్యాదీతి దిక్। * స్న్వేతి * మాంసపృతనాసానూనామితి వార్త్తికోక్త్యేతి భావః। "స్నుః ప్రస్థః సానురస్త్రియాం" ఇత్యుభయలిఙ్గః సానుశబ్దః, తస్య నపుంసకత్వే రూపమాహ * స్నూని సానూనీతి * పుంసితు స్నూన్, సానూనిత్యాది। * సుల్వేతి * శోభనలవనకర్తృత్వం పున్నపుంసకయోరేకమేవేతి భాషితపుంస్కత్వాత్పుంవత్పక్షే నుమభావాదోస్సుపీతి యణ్, సులునేతి యణం బాధిత్వా పరత్వాన్నుమ్। * ధాత్రేతి * ధారణపోషణకర్తృత్వం పున్నపుంసకయోరేకమేవేతి పుంవత్పక్షే యణ్। * ఏచః * ఆదిశ్యత ఇత్యాదేశః, హ్రస్వశ్చాసావాదేశశ్చ హ్రస్వాదేశః, నిర్ధారణే సప్తమీ జాతావేకవచనమితో వ్యాచష్టే * ఆదిశ్యమానేషు హ్రస్వేషు మధ్య ఇతి * ఏచాం పూర్వభాగోఽకారసదృశః ఉత్తరస్త్వివర్ణోవర్ణసదృశః, తత్రోభయాన్తరతమస్య హ్రస్వస్యాభావాత్పర్యాయేణ అకారస్యాదికారోకారౌ చ స్యాతామ్, తథా చ మా కదాప్యకారోభూదితి నియమార్థేయం పరిభాషేత్యభిప్రేత్యాహ * ఇగేవ స్యాదితి * ఆన్తరతమ్యాదేకారైకారయోరికారః, ఓకారౌకారయోరుకారః, ఏకారాన్తస్యోదాహరణన్తు ఇస్మస్మృతో యేనస్మృతేః, శోభనఃస్మృతేరస్య తత్ సుస్మృతీత్యాది, ఏతచ్చ పరిభాషాసూత్రమపార్థకమ్, తథా చ వార్త్తికకృతోక్తం సిద్ధమేజస్సంస్థానత్వాదైచోశ్చోత్తరభూయస్త్వాదితి, అస్యార్థః శబ్దపరవిప్రతిషేధేనఏజ ఉత్తరభాగాన్తరతమా ఇవర్ణోవర్ణా వేతి సిద్ధమ్, ఐచోశ్చేతి చకారో భిన్నక్రమః, ఉత్తరభూయస్త్వాచ్చేతి హేతోరనన్తరం బోధ్యః, అర్ధమాత్రావర్ణస్య అధ్యర్ధమాత్రే వర్ణోవర్ణయోరిత్యుత్తరభాగాధిక్యాత్ మల్లగ్రామాదివ

ద్భ్యయసావ్యపదేశేనాపి ఇకారోకారౌ భవిష్యత ఇతి । * ప్రద్యునేతి * నను ప్రకృష్టస్వర్గవత్త్వాదికం యత్ప్రవృత్తినిమిత్తం తత్పున్నపుంసకయో స్సమానమితి భాషితపుంస్కత్వాత్పక్షే పుంవద్భావోఽత్రస్యాదేవేత్యాశఙ్కాయామాహ * యదిగన్తమితి * ఏతచ్చరాదానఇతిధాతౌ అతిరిబ్రాహ్మణకులమితి ప్రక్రమ్యమాధవేన స్పష్టీకృతమ్ , కథంతర్హి ప్రాచా ప్రద్యవా, ప్ర రాయా, సునావేత్యప్యుదాహృతమితిచేత్ , అత్రాహుః—ప్రకృష్టస్వర్గవత్త్వాది ప్రవృత్తినిమిత్తైక్యాత్సుద్యోశబ్దో భాషితపుంస్కః, సప వేదానీమిగన్తస్తథాచ ప్రద్యుశబ్దోఽపి భాషితపుంస్క ఏవ, ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాదతఃపుంవద్భావో భవతీతి , ఇత్థం పుంవద్భావః ఏజన్తేష్వక్లీబే మాధవమతే నాస్తి సుతాన్తరేత్వస్తీతిబోధ్యమ్ । * ప్రరీతి * ప్రకృష్టో రాయస్య తత్ప్రరి , శోభనానౌర్యస్యతత్సును .

ఇత్యజన్తా నపుంసకలిఙ్గాః .

* హోఢః * ఝలోర్ఝలి, పదస్య, స్కోస్సంయోగాద్యోరన్తేచేత్యతో ఝలీతి పదస్యాన్తఇతి చానువర్తతే తదాహ * ఝలీత్యాది * ఝలిపరతఃపదాన్తేవావిద్యమానస్యహస్యేత్యర్థః * లిడితి * లిహఆస్వాదనే క్విప్ । * లిట్స్వితి * ఢస్యజశ్త్వేనడః, తస్యఖరిచేతిచర్త్వేనటః, తస్యాసిద్ధత్వాచ్చయోద్వితీయాఇతిపక్షే టస్యఠోన, నస్యష్టుత్వం నభవతి, నపదాన్తాదితినిషేధాత్ * లిట్త్స్వితి * ఢస్యజశ్త్వేన డకారేచర్త్వస్యాసిద్ధత్వాత్తతఃప్రాగేవధుట్ చర్త్వేనతకారః, తతోడస్యచర్త్వేనటః, ధుటశ్చర్త్వస్యాసిద్ధత్వాత్పక్షేచయోద్వితీయాఇతితస్యథోన, ష్టుత్వంతు తకారస్య నశఙ్క్యమేవ, నపదాన్తాదితినిషేధస్యాధుస్త్వేవోక్తత్వాత్ * దాదేర్ధాతోర్ఘః * ధాతోరిత్యావర్తతే తత్రైకమతిరిచ్యమానం ఉపదేశకాలంలక్షయతీత్యాశయేనాహ * ఉపదేశఇతి * ఉపదేశగ్రహణస్యావ్యాప్త్యతివ్యాప్తిపరిహారఃఫలమిత్యాహ * అధోగిత్యాదినాఽత్రమాభూదిత్యన్తేన * ఏకాచోబశో * ఝలీతినివృత్తమితి * ధుగ్భ్యాంధుక్ష్విత్యాదౌ పదాన్తఇత్యేవ భష్భావసిద్ధేరితిభావః । ప్రాచాతు ప్రాతిపదికస్యతు ఝలిపదాన్తేచేతి వ్యాఖ్యాతమ్ , తత్ప్రామాదికమేవ, అధోక్, అధేక్, ఇత్యసిద్ధ్యాపత్తేః, ప్రాతిపదికగ్రహణస్య ప్రకృతత్వాచ్చ । ననుధాతో

రవయవఇతి వైయధికరణ్యేనాన్వయే క్విబన్తస్య దుహేర్దాదేరితిఘత్వే
నఝషన్తత్వేపి భష్భావోనస్యాత్, దుఘితిసముదాయస్య యఙ్పూర్వావా
వయవోదుఙిత్యేకాచ్ తస్య ఝషన్తత్వాభావాత్, ఉఘిత్యుత్తరావయవే
తు బశోఽభావాదిత్యతఆహ * వ్యపదేశివద్భావేనేతి * నచధాత్వవయవః
ధాతురిత్యేవ వ్యపదిశ్యతాం తథాచగర్ధబితి సిధ్యేదితి వాచ్యమ్, అర్థవ
తాంహి వ్యపదేశివద్భావః నచావయవోఽర్థవానితి తస్యధాతుత్వవ్యపదేశా
సమ్భవాత్ * భష్భావఇతి * క్విపః ప్రాక్ప్రవృత్తాయా ధాతుసంజ్ఞా
యానిరపవాదత్వేనావస్థితత్వాత్ దాదేర్ధాతోరితి ఘత్వేకృతే ఝషన్త
త్వాదితిభావః * ధుగితి * దుహ ప్రపూరణే, క్విప్ । * వా ద్రుహ * ద్రు
హ జిఘాంసాయామ్, ముహ వైచిత్త్యే, ష్ణుహ ఉద్గిరణే, ష్ణిహ ప్రీతౌ, ద్రు
హేర్దాదిత్వాన్నిత్యం ప్రాప్తే అన్యేషామప్రాప్తే ఉభయత్ర విభాషే
యమ్, నను ద్రుహాదయో దివాదిష్వనేనైవ క్రమేణపఠ్యన్తే తత్ర వా ద్రు
హాదీనామిత్యేవాస్తు దివాద్యన్తర్గణస్య పుషాదేరన్తర్గణో రధాదిస్తద
న్తర్గణో ద్రుహాదిరస్తు రధాది గణసమాప్తయే స్నిహధాతోరనన్తరంవృత్క
రణస్య కృతత్వేనాతిప్రసఙ్గశఙ్కాయా నిరవకాశత్వాత్, నైవం తథా
హి సతి యఙ్లుకి దోధుగ్, దోధుట్, ఇత్యాది నసిధ్యేత్ "నిర్దిష్టం యద్గణే
నచ" ఇతినిషేధాత్ । * ఇగ్యణః * యణఃస్థానఇతి * విధిప్రదేశేషు సూ
త్రశాటకవద్భావిసంజ్ఞాశ్రయణాన్నాన్యోన్యాశ్రయః, నను యణస్స్థానిక
స్యైకస్సంప్రసారణత్వే అదుహితరామిత్యత్ర లఙో లకారస్యస్థానే ఉత్త
మపురుషైకవచనమిట్ తస్య యణ్స్థానికత్వేన సంప్రసారణసంజ్ఞాయాం
సత్యాం హలఇతిదీర్ఘస్స్యాత్, తరపం ప్రతిలజన్తస్యాఙ్గత్వాదితిచేత్, అ
త్రాహ కైయటః — యథాసఙ్ఖ్యసమ్బన్ధాత్సంప్రసారణసంజ్ఞాత్ర నభవతీ
తి, నన్వనువాదే పరిభాషాణామనుపస్థానాత్కథమిహయథాసఙ్ఖ్యత్వలాభః,
నచైవంస్థానేయోగోఽపి నలభ్యతేతివాచ్యం షష్ఠీస్థానేయోగేత్యత్రై త
త్సూత్రమనువర్త్యవ్యాఖ్యయాం తల్లాభాత్, అత్రాహుః — తన్త్రా
వృత్త్యాద్యాశ్రయణేన సంప్రసారణస్యేతి సూత్రే తద్భావితగ్రహణాద
దుహితరామిత్యత్ర హలఇతి సంప్రసారణస్య దీర్ఘోనభవతి లఙస్థానికస్యే
టస్సంప్రసారణశబ్దేనాభావితత్వాత్, నన్వేవమప్యుత్తుద్యూషా, అత్తుద్యూవ

ఇత్యాదౌ ఊఠస్సమ్ప్రసారణసంజ్ఞాయాం సమ్ప్రసారణాచ్చేతి పూర్వరూపం స్యాదితి చేన్న, సమ్ప్రసారణపూర్వత్వే సమానాఙ్గగ్రహణం కర్తవ్యమితి వార్తికకృతోక్తత్వాద్వాఙ్గాదాఙ్గస్య బలీయస్త్వాద్వా ఊఠ ఏవ స్యాత్, అత్ర నవ్యాః — ష్యఙస్సమ్ప్రసారణమిత్యాది విధిప్రదేశేష్వేవ యణ ఇగితి పఠిత్వా సమ్ప్రసారణ సంజ్ఞాసూత్రం త్యక్తుం శక్యమిత్యాహుః । * వాహ ఊఠ్ * ఏత్యేధత్యూట్స్వితి విశేషణార్థష్ఠకారో హలన్త్యమితీత్సంజ్ఞకః, అత్ర భస్యేత్యధిక్రియతే వసోస్సమ్ప్రసారణమిత్యతోనువృత్తం సమ్ప్రసారణ గ్రహణమూఠో విశేషణమ్, తేనాత్ర లాన్తస్యేతి న భవతి తదేతదాహ * భస్య వాహ ఇత్యాది * ప్రాచా తు వాహో వాశబ్దస్య సమ్ప్రసారణమూఠా స్యాదిత్యుక్తమ్, తచ్చ ఫలితార్థకథన పరతయా కథంచిన్నేయమిత్యాహుః । * సమ్ప్రసారణాచ్చ * అమి పూర్వ ఇత్యతః పూర్వ ఇత్యనువర్తతే, ఇకో యణచీత్యతోఽచీతి చ, ఏకః పూర్వ పరయోరితి చాధిక్రియతే తదాహ * సమ్ప్రసారణాదచీత్యాది * ఛన్దస్యేవ ణ్విరితి * వహశ్చేతి సూత్రే భజో ణ్విః ఛన్దసి సహ ఇత్యతో ణ్విప్రత్యయస్య ఛన్దసీత్యస్యానువృత్తేరితి భావః, స్యాదేతత్, వాహ ఇత్యేవ సూత్రమస్తు సమ్ప్రసారణమేవాత్ర విధీయతాం తస్య లఘూపధగుణే కృతే వృద్ధిరేచీతి వృద్ధౌ సిద్ధం విశ్వౌహ ఇత్యాది కిమూడ్గ్రహణేన, సత్యం ఏవం స్థితే క్రియమాణమూడ్గ్రహణం బహిరఙ్గపరిభాషాం జ్ఞాపయతి, తస్యాం హి సత్యాం బహిరఙ్గస్య సమ్ప్రసారణస్యాసిద్ధత్వాదన్తరఙ్గగుణో న స్యాదితి భాష్యే స్థితమ్, నన్వనకారాన్తోపపదేఽకారాన్తోపసర్గోపపదే చ రూపేవిశేషస్స్యాదితి కథమూడ్గ్రహణం జ్ఞాపకమితి చేత్ అత్రాహుః కైయటాదయః — భాష్యకారోక్తజ్ఞాపకబలేనైవ తాదృశస్థలే ణ్విప్రత్యయాభావోఽనుమీయత ఇతి, ఏతేన భువం వహతీతి భూవాట్, భూహః, భూహా, ప్రౌహః, ప్రౌహేత్యాది ప్రయోగాః పరాస్తాః । * చతురనడుహోః * ఇతోఽత్సర్వనామస్థాన ఇత్యతోఽనువర్తనాదాహ * సర్వనామస్థాన ఇతి * సావనడుహః * ఆచ్ఛీనద్యోరిత్యతో నుమనువర్తనాదాహ * నుమాస్స్యాదితి * విశేషవిహితేన యాసుటా సామాన్యవిహితసీయుడివ నుమా ఆమ్ బాధ్యతామిత్యాశఙ్కాం నిరాకరోతి * అవర్ణాత్పరోయమిత్యాదినా * ఉపజీ

వ్యోపజీవకయోర్విరోధాభావేన బాధ్యబాధకభావో నేతి భావః । * అమా చేతి * విశేషవిహితేనాపీత్యనుషజ్యతే । ఆమా చ నుమ్న బాధ్యత ఇతి కేచిత్పఠన్తి తస్యాయమర్థః , బహ్వనడ్వాంహీత్యత్ర పరత్వాదామి కృతే పునఃప్రసఙ్గవిజ్ఞానాన్నపుంసకస్య ఝలచ ఇతి నుమ్భవత్యేవ నతు బాధ్యత ఇతి । నమోదత్వమాశఙ్క్యాహ * నుమ్విధిసామర్థ్యాదిత్యాది * విధానసామర్థ్యాత్సర్వత్రాపి కృతేన నుమా భవితవ్యమితి భావః । నన్వేవమనడ్వాం స్తత్రేత్యత్ర నశ్ఛవీతి రుత్వమపి న స్యాదితి చేత్ , అత్రాహుర్భాష్యకారాః — యం విధిం ప్రత్యుపదేశోఽనర్థకస్స విధిర్బాధ్యతే, యస్య తు విధేర్నిమిత్తమేవ నాసౌ బాధ్యతే, భవతి హి దత్వం ప్రతి నుమో విధిరనర్థకః, రుత్వం ప్రతి తు నిమిత్తమేవేతి । * అనడ్వానితి * అనశ్శకటం వహతీతి విగ్రహే అనసి వహేః క్విప్, అనసో డశ్చ, యజాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణమ్ , అనడుహ్ సు ఇతి స్థితే ఆమ్నుమ్సులోపేషు కృతేషు సంయోగాన్తలోపేన హకారలోపః * వసుస్రంసు వస్వేతి * ప్రత్యయస్తేన తదన్తం గ్రాహ్యం ససజుషో రురితి సూత్రాత్ సేత్యనువర్తతే తచ్చ వసోరేవ విశేషణం న తు స్రంసుధ్వంస్వోః, అవ్యభిచారాత్ , నాప్యనడుహః, అసమ్భవాదిత్యభిప్రేత్యాహ * సాన్తవస్వన్తస్యేతి * సహేస్సాడస్సః * సహేః కిమ్ ? సహ డేన వర్తత ఇతి సడః, యస్య నామ్ని డశబ్దో వర్తతే యథా మృడ ఇతి తస్యాపత్యం సాడిః,

——— ఇతి హాన్తాః ———

* దివ ఔత్ * తకార ఉచ్చారణార్థః , * ప్రాతిపదికస్యేతి * అవ్యుత్పన్నస్య దివేర్డివిరితి న్యాసే హితతూ సూత్రేణ వ్యుత్పన్నస్య వా గ్రహణం న తు దివ్ క్రీడాదావితి ధాతోః, నిరనుబన్ధకగ్రహణేన సానుబన్ధకస్యేతి పరిభాషయా తేనాక్షద్యూరిత్యాదౌ న భవతి , న చ తత్రాన్తరఙ్గత్వాదూఠేవ స్యాన్నత్వౌత్వప్రసక్తిరితి వాచ్యమ్, ఊఠి కృతేప్యేకదేశవికృతన్యాయేన దివ ఔదిత్యస్యాప్రసక్తిసమ్భవాదితి దిక్ । * దివ ఉత్ * తపరకరణమిహ ద్యుభ్యామిత్యాదావుకారస్య సమ్ప్రసారణత్వాద్ధల ఇతి దీర్ఘే ప్రాప్తే తన్నివారణాయేత్యాహుః

——— ఇతి వాన్తాః ———

* చత్వార ఇతి * చతేరురన్నిత్యురన్ప్రత్యయాన్తశ్చతుశ్శబ్దస్తతో జసి చతురనడుహోరామిత్యామ్ । * షట్చతుర్భ్యశ్చ * బహువచననిర్దేశాదర్థస్య ప్రాధాన్యం వివక్షితమ్ , అర్థాచ్చామః పరత్వం శబ్దద్వారకమ్ , తేన

తదన్తవిధౌ సత్యపి పరమచతుర్ణామిత్యాదావేవ భవతు, నతు బహువ్రీ
హౌ తదేతద్వక్ష్యతి గౌణత్వేతు నుణ్నేష్యత ఇత్యాదినా । * ద్విత్వమితి *
అచోరహాభ్యామిత్యనేన । * రోస్సుపి * సుపీతి నప్రత్యాహారః ఖరీత్యను
వృత్తే స్తేన పయోభ్యామిత్యాదౌ విధ్యర్థమేతన్న భవతి, ఖరవసానయో
రిత్యేవ సిద్ధేఽయమారమ్భో నియమార్థ ఇత్యాహ * రో రేవేతి * రోస్సు
ప్యేవ విసర్జనీయ ఇతి విపరీతనియమస్త్విహ న భవతి, హలోఽనన్తరాస్సం
యోగ ఇతి నిర్దేశాత్ । * శరోచి * అచో రహాభ్యామిత్యతో ద్వే ఇతి, నాది
న్యాక్రోశ ఇత్యతో నేతి చానువర్తత ఇత్యాహ * న ద్వే స్త ఇతి * నన్వస్తు ద్విత్వ
మేకస్య ఝరో ఝరి సవర్ణ ఇతి లోపే సిద్ధమిష్టమ్, మైవమ్, లోపస్య వైకల్పి
కత్వేన పక్షే ద్వయోశ్శ్రవణప్రసఙ్గాత్, ప్రియాశ్చత్వారశ్చత్వారో వా య
స్య ప్రియచత్వాః, ఆఙ్గత్వాత్తదన్తస్యాపి చతురనడుహోరామిత్యామ్, హే ప్రి
య చత్వ ఇత్యత్ర తు అమ్సమ్బుద్ధావిత్యమ్ ——➤ ఇతి రాన్తాః ◄——
* కమలామితి * "కమలా శ్రీర్హరిప్రియా" ఇత్యమరః । * కమలితి * తత్క
రోతి తదాచష్ట ఇతి ణిచిష్ఠవద్భావాట్టిలోపః, ణిజన్తాత్ క్విపి ణేరనిటీతి ణిలో
పః, ఏవం సలిలమాచక్షాణస్సలిల్, సలిలౌ, సలిల ఇత్యాదిబోధ్యమ్, న చై
వం తోయమాచక్షాణః తోయ్, తోయౌ, తోయ ఇతి యాన్తా అపి సుసాధాః,
న చ వేరపృక్తలోపాద్వలి లోపః పూర్వవిప్రతిషేధేనేతి యలోపశ్శఙ్క్యః,
లోపో వ్యోర్వలీతి లోపే కర్తవ్యే ణిలోపస్య టిలోపస్య వా స్థానివద్భావేన
యకారస్య వల్పరత్వాభావాదితి చేత్, మైవమ్, న పదాన్తేతి సూత్రేణ య
లోపే స్థానివత్త్వనిషేధాత్, తస్మాల్లోపో వ్యోర్వలీతి యలోపస్స్యాదేవేతి
యాన్తా నోక్తాః ——➤ ఇతి లాన్తాః ◄—— * షడాన్త ఇతి * ప్రాచా
తుర్ఝలీత్యప్యుక్తం తన్నిష్ఫలత్వాదుపేక్ష్యమ్ । * ప్రశానితి * శమ ఉపశ
మే క్విప్ అనునాసికస్య క్విఝలోరితి దీర్ఘః । * కిమః కః * కాయతేర్డిమిరితి డిమిప్ర
త్యయే నిష్పన్నః కింశబ్దః । * విభక్తావితి * అష్టన ఆ విభక్తావిత్యనువర్తనా
దితి భావః, నన్వత్ర ఇదమ ఇత్యేవ సూత్ర్యతాం తిమష్టిమాదీనాం క్విబన్తా
నామతిప్రసఙ్గవారణాయ త్యదాదీనామిత్యనువర్త్య త్యదాదీనామిమమః
అస్యాదితి వ్యాఖ్యాస్యతే నానర్థక ఇతి నిషేధాదలోఽన్త్యవిధిర్న భవిష్యతి
తత్కిం కాదేశే నేత్యత ఆహ * అకచ్సహితస్యాపీతి * ఇదమో కారవిధౌ

తు సాకచ్కస్య కకఇతిరూపం స్యాదితిభావః, నన్వేవం గణకార్యత్వాభా వాదుపసర్జనేఽపి స్యాత్, మైవం త్యదాదీనామిత్యనువర్త్య త్యదాదీనాం కిమ ఇతివ్యాఖ్యానాత్। * ఇదమోమః * ఇదేఽకమిర్నలోపశ్చ ఇదమ్, తదోస్సస్సావిత్యనువర్తనాదాహ * సౌపరఇతి * ఇదోఽయ్ * పుంసీతికిమ్? ఇయంస్త్రీ। * త్యదాదేస్సమ్బోధనం నాస్తీతి * ప్రచురప్రయోగాదర్శనమేవాత్ర మూలమ్। * ఉత్సర్గఇతి * తేనతదోస్సస్సావితి సూత్రేఽనన్త్యయోరితికిమ్? హేసఇతి భాష్యమ్, భోఅచ్యుతభవన్నచ్యుతేత్యాది ప్రయోగాశ్చ నవిరుధ్యన్తఇతిభావః। * అనాప్యకః * ఆబితి ప్రత్యాహారః, నతుటాప్, విభక్తావితి విశేషణాదతో వ్యాచష్టే * టాఇత్యారభ్య సుపఃపకారేణేతి * నానర్థకే అలోఽన్త్యవిధిరితి * నన్వేవం బిభర్తి, పిపర్తీత్యాదౌ భృఞామిత్, అర్తిపిపర్త్యోశ్చేతీత్వం సర్వస్యాభ్యాసస్యస్యాత్, ద్విత్వాభావే కేవలస్యార్థవత్త్వేఽపి ద్విత్వే సతి సముదాయస్యైవార్థవత్త్వాదిత్యాశఙ్కాయామాహ * అనభ్యాసవికారఇతి * ఆద్యన్తవత్ * సత్యన్యస్మిన్యస్య పూర్వో నాస్తి సఆదిః, సత్యన్యస్మిన్యస్య పరో నాస్తి సోఽన్తఇతి లోకే ప్రసిద్ధం తదుభయమేకస్మిన్నసహాయేన సమ్భవతీతి తత్రాద్యన్తవ్యపదిష్టాని కార్యాణి నస్యురతోయమతిదేశఆరభ్యతే, నచపరత్వాత్సుపిచేతి దీర్ఘేపశ్చాద్ధలిలోపేసత్యాభ్యామిత్యాది సిధ్యతీతి, కిమత్రాద్యన్తవత్త్వాత్రోపన్యాసేనేతి శఙ్క్యమ్, నిత్యత్వాద్ధలిలోపఇత్యస్య దీర్ఘాత్పూర్వమేవ ప్రవృత్తేః, ఏకస్మిన్నిత్యుపమేయె సప్తమీదర్శనాత్సప్తమ్యర్థేవ వతిరిత్యభిప్రేత్యాహ * ఆదావివాన్తఇవేతి * ఆదివత్కిమ్? ఔపగవః, అత్రాణ ఆద్యుదాత్త్వం యథాస్యాత్, భాష్యేత్వాద్యన్తవదిత్యపనీయవ్యపదేశివదేకస్మిన్నితి సూత్రమూహితమ్, విశిష్టఅపదేశో వ్యపదేశః ముఖ్యోవ్యవహారః సోఽస్యాస్తీతివ్యపదేశీ ముఖ్యఇతియావత్, తేన తుల్యమేకస్మిన్నసహాయేఽపి కార్యంస్యాదిత్యర్థః, తేన ఇయాయ, ఆరేత్యాదావేకాచఇతి ద్విత్వం సిధ్యతి, అన్యథా ఆద్యన్తాపదిష్టత్వాభావాద్ద్విత్వంనస్యాదితి దిక్। * నేదమదసోః * భాష్యేతు ఇదమదసోఃకాత్ నియమార్థమిదమ్, ఇదమదసోఃకాదేవ భిసఐస్ నాన్యతఇతి స్థితమ్, నవ్యాస్తు — ఇదమదసోఃకాదితి సూత్రితేతు కాద్భిసఐస్ ఇదమదసోరేవేతి విపరీతనియమోఽపిసం

భావ్యేత, తథాచ యాచక్రైరిత్యాదినసిద్ధ్యేత్, కిన్తు ఇదమదసోఃకాద్భిస ఐస్ అతఇత్యేవసూత్రద్వయంసువచమిత్యాహుః । స్మాయాదేశాత్పరత్వాదనాదేశస్స్యాదిత్యాశఙ్కాయామాహ * నిత్యత్వాజ్జైస్మైఇతి * ఇదమోన్వాదేశే * నన్విదమోఽనుదాత్తమాత్రవిధావపి హలిలోపేనాభ్యామిత్యాది సమీహితరూపంసిధ్యతి, ఏనేన ఏనయోరిత్యత్రతువిశిష్యైనాదేశోవిహితః, కిమనేనాశ్వవచనేనేత్యత ఆహ * సాకచార్థమితి * యద్యపీహాశిత్కరణం వ్యర్థం అకారస్యాకారవిధానసామర్థ్యాదేవ సర్వాదేశసిద్ధేస్తథాపి అనుదాత్తత్వార్థమేవ అకారవిధానమిత్యాశఙ్కాస్యాత్తన్నివారణాయ శిత్కరణమిత్యాహుః । అశ ఇతి ప్రశ్లిష్టనిర్దేశేతు అనేకాల్త్వాదేవ సర్వాదేశసిద్ధేశిద్గ్రహణంత్యక్తుం శక్యమిత్యాకరః * ద్వితీయాటౌస్సు * ఇదమోన్వాదేశఇత్యతః ఇదమ ఇత్యనువర్తతే అన్వాదేశ ఇతిచ, ఏతదస్త్రతసోరిత్యతఏతదఇత్యపి తదాహ * ఇదమేతదోరేనాదేశఇత్యాది * అనుదాత్త ఇత్యనువర్తనాదేనాదేశోనుదాత్తఇతి జ్ఞేయమ్। * కార్యంవిధాతుమితి* అపూర్వం బోధయితుమిత్యర్థః “ ఈషదర్థేక్రియాయోగే మర్యాదాభివిధౌచయః। ఏతమాతంజితంవిద్యాత్ ” ఇత్యత్రతు ఈషదర్థాదయోనవిధేయాస్తే కిన్త్వనూద్యన్త ఇతి నతత్రైనాదేశః, ఏతేన “ నక్తంభీరురయం త్వమేవ తదిమం రాధేగృహంప్రాపయ ” ఇతివ్యాఖ్యాతమ్, భీరుత్వస్యానువాద్యత్వేన వివక్షితత్వాత్

—— శ్రీ మాన్తాః శ్రీ ——

* సుగాణితి * నచానునాసికస్యక్వీతిదీర్ఘే కర్తవ్యే అల్లోపణిలోపయోస్స్థానివద్భావశ్శఙ్క్యః, దీర్ఘవిధౌ తన్నిషేధాత్, క్వావిధింప్రతి నిషేధాచ్చ ।

—— శ్రీ ణాన్తాః శ్రీ ——

* నిషేధసామర్థ్యాదితి * యదాతు నజిసమ్బుద్ధ్యోరిత్యత్ర షష్ఠ్యన్తతామాశ్రిత్య జ్యన్తస్య సమ్బుద్ధ్యన్తస్యచ పదస్య నలోపో నేతి వ్యాఖ్యాయతే తదా ప్రత్యయలక్షణం సులభమితి తదర్థం నిషేధసామర్థ్యానుకరణక్లేశో నకర్తవ్యఇత్యాహుః, పూర్వస్మాదపివిధౌ స్థానివత్త్వమాశఙ్క్యాహ *నచేతి* షాష్ఠీంపరిభాషామితి వాహఊఠిత్యత్ర జ్ఞాపితత్వేన తద్దేశస్థత్వాదితిభావః * నలోపస్సుప్స్వర * పూర్వత్రాసిద్ధమిత్యనేనైవ సిద్ధే నియమార్థోఽయమారమ్భఇత్యాహ * నాన్యత్రేత్యాది * తేన సవర్ణదీర్ఘేకర్తవ్యే నలోపోఽసిద్ధోనభవతీతి భావః, సుపి

ధిముదాహరతి । * ఆత్వమిత్యాదినా * సుబాశ్రితో విధిస్సుబ్విధిః , స్వర విధౌ తు పఞ్చచర్మమ్ , దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామితి సమాసే నలోపే కృతే అవర్ణాన్తం పూర్వపదం జాతమితి అర్మే చావర్ణం ద్వ్యచ్త్ర్యజితి పూర్వపదాద్యుదాత్తత్వం ప్రాప్తం నలోపస్యాసిద్ధత్వాన్న భవతి , సంజ్ఞావిధౌ పఞ్చ త్యత్ర నలోపే కృతే పీత్యాదినా స్త్రీప్రత్యయేషు వక్ష్యతి, అన్యేతు — దణ్డిగుప్తో గుప్తదణ్డినా ఇత్యుదాహరణమ్ , అత్ర నలోపస్యాసిద్ధత్వాద్ఘిసంజ్ఞా నాస్తీతి ద్వన్ద్వే ఘీతి పూర్వనిపాతనియమో న భవతీత్యాహుః , కృతి తుగ్విధౌ తు వృత్రహభ్యాం బ్రహ్మభ్రూణేతి విహితం క్విపమాశ్రిత్య హ్రస్వస్యేతి తుఙ్న, కృతి కిమ్ ? వృత్రహచ్ఛత్రమ్, ఇహ స్యాదేవ ఛే చేతి తుక్, యద్యపి వృత్రహభ్యామిత్యత్రాసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గ ఇత్యనేనైవ నలోపస్యాసిద్ధత్వం సిధ్యతి తథాప్యస్యాః పరిభాషాయా అనిత్యత్వజ్ఞాపనార్థం కృతి తుగ్గ్రహణం తేన యాసా ఇత్యాది సిధ్యతి , అన్యథా విభక్త్యాశ్రయస్యాత్త్వస్య బహిరఙ్గత్వేనాసిద్ధత్వాట్టాప్ న స్యాత్ , ఏతచ్చ నాజానన్తర్యే బహిష్ట్వప్రక్లృప్తిరిత్యత్ర యత్రాన్తరఙ్గే బహిరఙ్గే వా అచోరానన్తర్యమితి హరదత్తాదిమతేన నైకట్యముక్తం ఉత్తరకార్యే అచ ఆనన్తర్యమితి కైయటమతే తు నాత్ర బహిరఙ్గపరిభాషా ప్రవర్తతే , యాసేత్యత్ర టాప్సన్నిపాతపరిభాషామపి బాధిత్వా నయాసయోరితి నిర్దేశాదేవ సిధ్యతీతి జ్ఞేయమ్ । * ప్రతిదివేతి * కనిన్యువృషితక్షిరాజిధన్విద్యుప్రతిదివ ఇతి కనిన్ * హలి చ * ర్వోరుపధాయా దీర్ఘ ఇక ఇత్యనువర్తతే , సిపి ధాతోరిత్యతో ధాతోరితి చ , తచ్చ ధాతుగ్రహణం ర్వోరిత్యనేన విశేష్యతే విశేషణేన తదన్తవిధిస్తదాహ * రేఫవాన్తస్య ధాతోరిత్యాది * రేఫాన్తస్య తు గిర్యతి పూర్యతి గీర్ణం పూర్ణమిత్యాద్యుదాహరణమ్ , ధాతోః కిమ్ ? రేఫాన్తస్య పదస్య మాభూత్ , అగ్నిః కరోతి , వాయుః కరోతి , నన్వస్తు ధాతోరనువర్తనమ్ , పరన్తు ర్వోరిత్యనేన ధాతుర్న విశేష్యతే । రేఫవాన్తస్య ధాతోరితి కిన్త్విగ్విశేష్యతే రేఫవాన్తస్యేకో దీర్ఘస్స్యాత్తౌ చ రేఫవకారౌ ధాతోశ్చేదితి , అన్తశబ్దోఽత్ర సమీపవాచీ తథా చోపధాయాం చేతి సూత్రం త్యక్తుం శక్యమ్, అనేనైవ మూర్ఛతి హూర్ఛతీత్యాది రూపసిద్ధేరితి చేత్ , మైవమ్ , కుర్కురీయతీత్యత్రాతిప్రసఙ్గాత్ , తస్మాత్ ర్వోరిత్యనేన ధాతుర్విశేష్యః

ఏతచ్చ ఆకరే స్పష్టమ్, యత్తూపధాయాం చేతి కైశ్చిదుక్తం తన్న, ఢివేర్వ
కారస్యానుపధాత్వాత్ । * ఉక్తన్యాయేనేతి * యథోద్దేశపక్షే షాష్ఠీం పరి
భాషాం ప్రతి దీర్ఘస్యాసిద్ధతయేత్యర్థః * ప్రతిదీవ్న ఇతి * నభకుర్ఛురామి
త్యత్ర రోర్వోరిత్యనువర్తనాద్రేఫవాన్తస్యైవ భస్య నిషేధ ఇతి న దీర్ఘనిషేధోత్ర
శఙ్క్యః । నాన్తస్యేహాభత్వాత్ * యజ్వేతి * ఇష్టవాన్ యజ్వా, సుయజో
ర్ఙ్వనిప్ । * బ్రహ్మణ ఇతి * సర్వధాతుభ్యో మనిన్నితి ప్రక్రమ్య బృంహేర్నో
చ్చేతి నస్యాత్త్వవిధానాద్బ్రహ్మన్ శబ్దోఽయం నిష్పన్నః । * ఇన్ హన్ *
సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధావిత్యనేనైవ సిద్ధే నియమార్థమిదమ్, తదాహ
* శావేవోపధాయా ఇతి * ఉపధాదీర్ఘస్యైవాఽయం నియమః, తేన వృ
త్రహాయత ఇత్యత్రాకృత్సార్వధాతుకయోరితి దీర్ఘో భవత్యేవ, వృత్రహా
ణీత్యత్ర అనునాసికస్య క్విఝలోర్దీర్ఘస్యాపి నియమేన వ్యావర్త్యతే, ఉ
పధాదీర్ఘమాత్రాపేక్షయా నియమవిజ్ఞానాదితి తు మనోరమాయాం స్థితమ్
శావేవేతి నియమాద్దీర్ఘస్యాప్రాప్తావాహ * సౌ చేతి * సిస్వోరితి వక్తవ్యే
యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః * వృత్రహేతి * వృత్రం హతవాన్ బ్రహ్మభ్రూ
ణేతి క్విప్ * హన్తేర్ఞ్ణస్యేతి * ఞితి ణితీత్యేతద్ధన్తేర్విశేషణం నకారే ఇతి తు
హస్యేతి యథాసఙ్ఖ్యం బోధ్యమ్ । యద్వా ఞ్ణిన్నేష్వపి హస్యైవ వి
శేషణమ్, ఞితి ణితీత్యంశే యేన నావ్యవధానన్యాయేన ద్వాభ్యాం వ్యవధా
నం స్వీక్రియతే, తేన ఘాతః ఘాతక ఇత్యత్ర కుత్వం భవతి ఇహ తు న భవతి,
హననమాత్మన ఇచ్ఛతి హననీయతి, హననీయతేర్ణ్వుల్ హననీయక ఇతి,
ఏతచ్చ భాష్యకైయ్యటాదౌ స్పష్టమ్, హన్తేరత్పూర్వస్యేతి సూత్రం యో
గవిభాగే న వ్యాచష్టే * హన్తేరితి * ప్రఘ్నాదస్యోదాహరణమాహ * ప్ర
హణ్యాదితి * ప్రకృతోపయుక్తమంశమాహ * అత్పూర్వస్యేతి * ఏకా
జుత్తరేతి * న చాల్లోపే కృతే ఏకాచ్త్వం నాస్తీతి వాచ్యం । పూర్వస్మాద
పి విధౌ స్థానివత్త్వాత్, న చ పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివదితి వాచ్యం తస్య దో
షస్సంయోగాదిలోపలత్వణత్వేష్విత్యుక్తేః * నివర్త్యత ఇతి * కుమతి చే
తి ణత్వమపి నివర్తత ఇతి బోధ్యమ్ । భాష్యే తు కువ్యవాయే హాదేశేషు ప్ర
తిషేధో వక్తవ్యః । కిం ప్రయోజనమ్ వృత్రఘ్నః స్రుఘ్నః, ప్రఘ్నాని, హన్తేర
త్పూర్వస్యేత్యత్పూర్వగ్రహణం న కర్తవ్యం భవతీత్యుక్తమ్, ఏతచ్చ

వార్త్తికకారాశయవర్ణనమాత్రం నతువస్తుస్థితిః, వార్త్తికేన సూత్రావయవప్రత్యాఖ్యానాపేక్షయా యోగవిభాగమాశ్రిత్య వార్త్తికార్థోపసఙ్గ్రహస్యైవ న్యాయ్యత్వాదితి మనోరమాయాం స్థితమ్ । నన్వత్పూర్వస్యేత్యత్ర తపరోవివక్షితోనవా, యదివివక్షితస్తర్హి బహువృత్రహాణీతి నసిధ్యేత్ । యద్యవివక్షితస్తదా ప్రాఘ్నానీతి చిణ్ణం తేపి ణత్వం స్యాత్తథాచ సువ్యవాయే హాదేశేషు ప్రతిషేధ ఇతివచనం స్వీకర్త్తవ్యమేవేతి కిమనేన యోగవిభాగేన, అత్రాహుః—తపరోఽత్ర వివక్షిత ఏవ, నచ బహువృత్రహాణీత్యత్ర ణత్వాసిద్ధిః, ణత్వస్యాన్తరఙ్గత్వేన తత్కార్యం ప్రతిదీర్ఘస్యాసిద్ధత్వాత్ । నచ త్రైపాదికే అన్తరఙ్గే షాష్ఠీపరిభాషా న ప్రవర్త్తత ఇతి వాచ్యమ్, కార్యకాలాభ్యుపగమాత్ । నచైవమన్తరఙ్గం ణత్వం ప్రాఘ్నానీత్యత్రాపి స్యాదితి వాచ్యమ్, పూర్వం ధాతుసాధనేన యుజ్యత ఇతి పక్షే ణత్వస్య బహిరఙ్గత్వాత్ ఇష్టానురోధేన పూర్వం ధాతురుపసర్గేణ యుజ్యత ఇతి పక్షస్యానభ్యుపగమాదితి । అన్యేతు — హన్తేరత్పూర్వస్యేత్యత్రోపసర్గాదిత్యస్యానువృత్తిస్వీకారాద్యోగవిభాగసామర్థ్యేన భ్రూణప్రఘ్న ఇత్యత్రైకాజుత్తరపదేత్యాదినా ణత్వాభావేపి వృత్రఘ్న స్రుఘ్న ఇత్యాదౌ ణత్వం దుర్వారమితి కువ్యవాయ ఇతి వార్త్తికం స్వీకర్త్తవ్యమేవ యోగవిభాగస్యానన్తరస్యేతి న్యాయబాధేనాపి చరితార్థత్వాదుపసర్గసమ్బన్ధస్యాపి బాధే సామర్థ్యాభావాత్ । నచ బ్రహ్మాదిషు కర్మసూపపదేషు విధీయమానః క్విప్ప్రత్యయః కేవలధాతోరేవ స్యాన్నతు సోపసర్గాదితి బ్రహ్మప్రహా భ్రూణప్రహేత్యాది రూపమేవ దుర్లభమితి వాచ్యమ్, అతోనుపసర్గే క ఇత్యత్రానుపసర్గ ఇతి సామాన్యాపేక్షజ్ఞాపకాత్సోపసర్గాద్ధన్తేరపి బ్రహ్మభ్రూణేతి క్విపస్సమ్భవాత్, అనుపసర్గగ్రహణస్య సామాన్యాపేక్షజ్ఞాపకత్వే తూక్తవార్త్తికమేవ ప్రమాణమ్, తస్మాద్ధన్తేరితి యోగవిభాగో నిరర్థక ఏవేత్యాహుః * మాధవేనోక్తమితి * ఇత్థం హి తదీయో గ్రన్థః భసంజ్ఞాయామల్లోపేఽనుత్తరపదమనచ్కం స్థానివద్భావశ్చాల్విధిత్వాన్నేత్యేకాజుత్తరపదత్వాభావాత్ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిషు చేతి నిషేధవికల్పాభావ ఇతి వృత్రఘ్నో, వృత్రఘ్న ఇతి తద్భాష్యేతి కించ అల్విధిత్వాన్నేత్యసఙ్గతమ్, అల్విధిత్వస్యార్థమే వాచః పరస్మిన్నిత్యస్యారమ్భాత్, తస్యాప్రవృత్తౌ

యుక్త్యన్తరస్యైవ వాచ్యత్వాత్, ఏకాజుత్తరేత్యస్యాప్రవృత్తావపి కుమ
తి చేతి సూత్రస్య పరత్వాద్వైకల్పికత్వం ణత్వస్యాసఙ్గతమేవ, న
చ త్రిపాద్యామపి పూర్వం ప్రత్యుత్తరశాస్త్రస్యాసిద్ధత్వాదేకాజుత్తర
పదేణః కుమతి చేత్యస్యాప్రవృత్త్యా ప్రాతిపదికాన్తేతి వైకల్పికమేవ ణ
త్వం భవతీతి వాచ్యమ్, నహి యోగే యోగోఽసిద్ధః, కిన్తు ప్రకరణే ప్రకర
ణమితి భాష్యాదౌ స్పష్టత్వాదిత్యాదిక్ * అనినస్మన్గ్రహణానీతి * అన్,
రాజేత్యర్థవతా సామేత్యనర్థకేన, ఇన్, దణ్డీత్యర్థవతా వాగ్మీత్యనర్థకేన,
అస్, సువయా ఇత్యర్థవతా సుస్రోతా ఇత్యనర్థకేన, ఇహ స్రురిభ్యాం తుట్ చే
త్యసునస్తుట్, మన్, సుశర్మేత్యర్థవతా సుప్రధిమేత్యనర్థకేన, ఏతచ్చ ఇ
ణ్షీధ్వమితి సూత్రే ఇఙ్గ్రహణేనార్థవద్గ్రహణపరిభాషాయా అనిత్యత్వ
జ్ఞాపనాత్సిద్ధమ్, వేవషీధ్వమిత్యత్ర షీధ్వంశబ్దస్య గ్రహణం మాభూదితి త
త్రాఙ్గ్రహణం కృతమ్, తచ్చాపార్థకం అనర్థకత్వాదేవ తదగ్రహణసి
ద్ధేః। అతో జ్ఞాయతే అర్థవద్గ్రహణపరిభాషాయా అనిత్యతేతి * మఘవా
బహులమ్ * అర్వణస్త్రసావిత్యతస్తృ ఇత్యనువర్తతే తదపేక్షయా చ మ
ఘవేతి షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా తదాహ * మఘవన్శబ్దస్యేతి * అధాతోరితి *
అధాతుభూతపూర్వస్యాపీత్యర్థః, అఞ్చతిగ్రహణంహి నియమార్థమ్,
ఉగితో ధాతోశ్చేద్భవతి తర్హ్యఞ్చతేరేవేతి, ఏవంచ గోమానివాచరతి గో
మానిత్యాదౌ సమ్ప్రతి ధాతుత్వేఽపి విధ్యర్థం నుమ్ ధాతుగ్రహణమ్, ఏతచ్చ
మూల ఏవ స్ఫుటీభవిష్యతి, నన్వఞ్చతిగ్రహణమౌపదేశిక ధాతోశ్చేదుగిత్కా
ర్యం తర్హ్యఞ్చతేరేవేతి వ్యాఖ్యాయ ధాతుగ్రహణం త్యజ్యతామితి చేత్,
అత్ర నవ్యాః — నుమ్మాత్రవిషయకో నాయం నియమః, ధాతోశ్చేదుగి
త్కార్యం తర్హ్యఞ్చతేరేవేతి నియమ్యతే, నేహ ఉఖాస్రదితి ఉగిత
శ్చేతి సూత్రే వక్ష్యమాణత్వాత్తతశ్చ యద్యౌపదేశిక ధాతోశ్చేదుగిత్కా
ర్యమితి వ్యాఖ్యాయేత తర్హి పూర్వోక్త గోమానిత్యాదౌ స్త్రియాముగిత
శ్చేతి ఙీప్ప్రసజ్యేత। ఆచారక్విబన్తస్యౌపదేశిక ధాతుత్వాభావాత్, న
చేష్టాపత్తిః, అధాతోర్గ్రహణాదేవ సూత్రకృతా తత్ర ఙీప్ నేష్యత ఇత్య
నుమానాదిత్యాదిక్, నను నలోపినోఽఞ్చతేరేవ నుమాగమస్స్యాన్నతు పూజార్థ
స్య నకారవతోఽఞ్చతేరిత్యేవ మర్థమస్తామితి గ్రహణస్య సార్థకత్వాత్ త

థమేతస్య సామాన్యనియమార్థత్వమితి చేదుచ్యతే, అచామిత్యత్ర నలో
పోఽవివక్షితః, తథాచ పూర్వోక్తనియమార్థతా భాష్యకైయటాద్యుక్తా సఙ్గ
చ్ఛత ఏవ, పూజార్థస్యాఞ్చతేర్నుమి సత్యపి నశ్చాపదాన్తస్యేతి సూత్రే
జాతిపక్షమాశ్రిత్య సత్వజాతేరనుస్వారవిధానే సమీహితరూపసిద్ధేః । వ్య
క్తిపక్షే తు అనుస్వారస్య శర్షు పఠితత్వాదనుస్వారేపరే నుమోఽనుస్వారే
సత్యనుస్వారద్వయవద్రూపమిష్యతే అనచి చేతి ద్విత్వేన తద్రూపస్యత
వాపినుతే మర్వావరత్వాత్, నచ భవన్మతే ద్విత్వేన అనుస్వారత్రయం
స్యాదితి శఙ్క్యమ్ । ఝరో ఝరీతి లోపేన నివారయితుం శక్యత్వాత్ । లో
పాభావపక్షే త్రయాణాం శ్రవణం స్యాదితి చేత్, భాష్యకైయటాద్యుక్తని
యమానురోధేన తత్స్వీకారే బాధకాభావాత్, ఇష్టానురోధేన జాతిపక్ష
ఏవాత్రాశ్రయణీయః * నుమాగమః స్యాదితి * ఇదితో నుమ్ ధాతోరిత్య
తో నుమనువర్తత ఇతి భావః । నను కురుత్వన్నిత్యాదావివ సంయోగాన్తలోప
స్యాసిద్ధత్వేన నకారాన్తత్వాభావాద్దీర్ఘత్వం నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ
* ఇహ దీర్ఘః కర్తవ్య ఇతి * బహులగ్రహణాదితి * క్వచిదన్యదేవేత్యర్థకాది
త్యర్థః, బహూనర్థాన్లాతీతి బహులం ఆతోఽనుపసర్గే క ఇతి కర్మణ్యుపపదే
కః * శ్వన్నుక్షన్నితి * శ్వన్నుక్షన్పూషన్ప్లీహన్క్లేదన్స్నేహన్మూర్ధ
న్మజ్జన్నర్యమన్విశ్వప్సన్పరిజ్మన్మాతరిశ్వన్మఘవన్నిత్యుణాది సూత్రేణే
త్యర్థః * నిపాతనాదితి * మహేర్హకారస్య ఘకారః అవుగాగమః కనిన్ప్ర
త్యయశ్చేత్యస్య త్రితయస్య నిపాతనాదిత్యర్థః * ప్రత్యాఖ్యాతమాకర
ఇతి * ఏవంఫలభేదేఽత్రాదేశస్య ప్రత్యాఖ్యానసమ్భవాత్త్రాదేశపక్షే
పి దీర్ఘో భాష్యాదిసమ్మత ఏవేతి బహులగ్రహణాత్సంయోగాన్తలోపస్యా
సిద్ధత్వమిత్యుక్తమ్, యత్త్వాహుః — మతుప్యపి ఛాన్దసత్వాన్న దీర్ఘ
ఇత్యేవ భాష్యాశయ ఇతి తన్న, మతుబన్తస్య ఛాన్దసత్వే మానాభావా
త్, ఉదాహృతభట్టిప్రయోగాచ్చేతి దిక్ * ఛన్దసీవనిపావితి * మత్వ
ర్థే ఈవనిపౌ స్తశ్ఛన్దసీతి వార్త్తికార్థః "సుమఙ్గలీరియం వధూః" "మ
ఘవానమీమహే" ఇత్యుదాహరిష్యతి వైదికప్రక్రియాయామ్ * అన్తో
దాత్తం త్వితి * యద్యపి శ్వన్నుక్షన్నిత్యత్ర కనినా పఠ ఇత్యుజ్జ్వలద
త్తాదిగ్రన్థపర్యాలోచనయా ఆద్యుదాత్తత్వం లభ్యతే తథాపి "ఉక్షాస

ముధో ప్రరుణస్సుపర్ణః ప్రూషా త్వేతో నయతు" "అగ్నిర్మూర్ధా దివ" ఇ
త్యాదౌ తత్పూస్తో ప్రపాత్తానాముణ్ణాదీనామన్తోదాత్తస్య నిర్వివాదతయా
కన్ప్రత్యయ ఏవోచిత ఇతి భావః । * శ్వయువ * అల్లోపోన ఇత్యతో ఽన
ఇత్యపకృష్య వ్యాచష్టే * అనన్తానామితి * అనన్తానాం కిమ్ మఘవత ఇతి *
యద్యపి నస్య తాదేశేప్యేకదేశవికృతస్యానన్యత్వాదన్నన్తతా త్రాస్త్యేవ
తథాపి విశేషణసామర్థ్యాచ్ఛ్రూయమాణ నకారాన్తాన్నన్తస్యైవ సంప్ర
సారణం నత్వత్రేత్యాహుః — వార్తికకృతా తు శ్వాదీనాం సంప్రసారణే
న కారాన్తగ్రహణమనేకారాన్తప్రతిషేధార్థముక్తమ్ । నన్వేవమప్యల్లో
పోమర్వారణ ఇతి చేత్, మైవమ్, భాష్యకృతా పూర్వోక్తవార్తికమత్రా
నువర్త్యాల్లోపోనః, నకారాన్తస్యైవేతి వ్యాఖ్యాతత్వాత్, ఏతచ్చ ఋత్వి
క్సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్, ఏతేన బహుధీవరీ రాజకీయమిత్యత్రాప్యల్లో
పాభావస్సిద్ధః, వన్నోరచ, రాజ్ఞః క చేత్యత్రాదేశే కృతే నకారాన్తత్వాభా
వాత్ * స్త్రియాం మఘవతీతి * మఘవతీ, మఘవత్యౌ, మఘవత్య ఇ
త్యత్ర లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా ఉగిదచామితి నుమ్న శఙ్క్యః, విభక్తౌ లిఙ్గవి
శిష్టాగ్రహణాదిత్యాహుః । * న సమ్ప్రసారణే * హ్వస్సమ్ప్రసారణ
మిత్యతస్సమ్ప్రసారణమిత్యనువర్తమానేఽపి పునస్సమ్ప్రసారణగ్రహ
ణాత్ప్రదేశాన్తరస్థశ్వయువమఘోనామిత్యపి సంప్రసారణం నిషిధ్యతే
తదాహ * ఇతి యకారస్య నేత్వమితి * యూన ఇతి * ననూకారేణ వ్యవ
ధానాత్కథమత్ర నిషేధః, వివ్యాథ, వివ్యాయేత్యాదావవ్యధానే నిషేధ
స్య చరితార్థత్వాత్, న చ సవర్ణదీర్ఘే కృతే నాస్తి వ్యవధానమితి వాచ్యమ్,
అచః పరస్మిన్నితి స్థానివత్త్వాత్, అత్రాహుః — విదేశస్థ నిషేధార్థాత్సు
నస్సంప్రసారణగ్రహణాదేవ వ్యవధానేప్యత్ర నిషేధో భవిష్యతీత్యదోషః,
న చ వ్యథో లిటీతి విదేశస్థేన యకారస్య సమ్ప్రసారణే కృతే వకారస్య త
దభావాయ న సంప్రసారణ ఇతి సూత్రం ప్రవర్త్య పునస్సంప్రసారణగ్రహ
ణం చరితార్థమితి వ్యవధానే నిషేధో న భవతీతి శఙ్క్యమ్, వ్యథో లిటీత్యే
తద్ధలాదిశ్శేషాపవాద ఇత్యాకరే స్పష్టత్వాత్, ఉత్సర్గసదేశశ్చాపవాద ఇ
తి పరస్యైవ సంప్రసారణం భవతి న పూర్వస్యేతి జ్ఞేయ తేన వ్యాఖ్యాత
త్వాచ్చేతి । * అర్వణస్త్రు * అఙ్గస్యేతివర్తతే తచ్చార్వణా విశేష్యతే

నఞ్ ఇత్యనేనాపి తదాహ * నఞ్కారరహితస్యేత్యాది * అసావితి పర్యుదాసే విభక్తౌ పరత ఏవ స్యాత్, తతశ్చ సర్వతీత్యాదౌ న స్యాదిత్యాశయేనాహ * నతు సావితి * నచైవం సర్వప్రియ ఇత్యాదావతిప్రసఙ్గః, అఙ్గేనస్వనిమిత్తస్య ప్రత్యయస్యాక్షేపాల్లుకా లుప్తత్వేన ప్రత్యయలక్షణతాఽభావాత్, ఏతేన "వాహ్నైరలుప్యత సహస్రదృగర్వగర్వః" ఇతి శ్రీహర్షప్రయోగో వ్యాఖ్యాతః, నన్వేవం స్థానివదాదేశ ఇతి సూత్రే ధాత్వఙ్గకృత్తద్ధితావ్యయ సుప్తిఙ్పదాదేశాః స్థానివత్స్యురితి ప్రాచో గ్రన్థస్యనాద్యతిరం పరిగణనముదాహరణం వేతి వికల్ప్య నాన్త్యః, అవ్యయస్యాఙ్గపదాభ్యాం పృథగ్గ్రహణవైయర్థ్యాదితి మనోరమాయాం యదుక్తం తదర్థం సఙ్గచ్ఛేత, అవ్యయస్యోక్తరీత్యానఙ్గత్వాత్, నచ నలుమతేత్యనేనాఙ్గకార్యనిషేధేప్యఙ్గసంజ్ఞాయా అనిషేధాన్నోక్తదోష ఇతి వాచ్యమ్, ప్రత్యయే పరతః పూర్వస్య యత్కార్యమాఙ్గమనాఙ్గం వా తత్సర్వం నలుమతేత్యనేన నిషిధ్యత ఇతి యజోచి చేతి సూత్రస్థమనోరమాగ్రన్థపర్యాలోచనయా లుమతాశబ్దేన లుప్తే అఙ్గసంజ్ఞాయా అప్యస్య కార్యత్వాత్, తస్యా అపి ప్రత్యయే పరతః పూర్వస్య కార్యత్వాత్, యది తు లుకా లుప్తే వ్యఙ్గత్వం స్వీక్రియేత తదాయం గ్రన్థో యచిభం వృషణ్వస్వశ్వయోరిత్యత్ర వృషవర్షుకం వసుధనం యస్య వృషణ్వసుః, వృషా అశ్వో యస్య వృషణశ్వ ఇత్యుదాహృత్య భత్వాదిహ నలోపో న భవత్యల్లోపస్తు వనఙ్గత్వాన్నేతి మూలే వైదికప్రక్రియాయాం వక్ష్యమాణగ్రన్థేన సహ విరుధ్యేత, నచాల్లోపోన ఇత్యత్రాఙ్గావయవోఽసర్వనామస్థాన యజాది స్వాదిపరో యోఽనితి వ్యాఖ్యానాదల్లోపస్యాత్ర ప్రాప్త్యభావాదనఙ్గత్వాదితి సమాధానం వ్యర్థమితి భ్రమితవ్యమ్, భసంజ్ఞయైవ యజాదిస్వాదిపరో యోఽసితి వ్యాఖ్యానవద్వస్వశ్వయోః పరతః యోఽనితి వ్యాఖ్యానస్యాపి లాభాత్, తస్మాత్పదాత్పృథగిత్యేవ వక్తవ్యే అఙ్గపదాభ్యామిత్యఙ్గగ్రహణం రభసకృతమేవేతి చేదత్రాహుః — నలుమతేతి సూత్రే లుమతా లుప్తే తన్నిమిత్తమఙ్గస్యాఙ్గసంజ్ఞకస్య కార్యం న స్యాదితి యదా వ్యాఖ్యాయతే తదాఽర్వణస్త్రిత్యాద్యఙ్గకార్యాప్రవృత్తావప్యఙ్గసంజ్ఞాయా నిర్బాధత్వాత్, అఙ్గగ్రహణం తత్రత్యం సమ్యగేవ, యదా త్వఙ్గమనాఙ్గం వేత్యాది మనోరమాగ్రన్థస్య అనఙ్గత్వాదితి

మూలగ్రన్థస్య చ స్వారస్యపర్యాలోచనయా లాఘవాదవ్యయస్యాఙ్గత్వే ఫ
లాభావాచ్చ ప్రత్యయే పరతః పూర్వస్య కార్యం నిషిధ్యతే । తదాత్వవి
శేషణాఙ్గసంజ్ఞాయా అపి నిషేధాదఙ్గగ్రహణం తత్రారభసకృతమేవ, న
చ నలుమతేత్యనేనాఙ్గసంజ్ఞానిషేధే యువోరనాకావితి సూత్రస్థభాష్యకై
యటాభ్యాం విరోధస్స్యాదితి వాచ్యమ్, తయోస్తత్రప్రౌఢివాదేన ప్రవృ
త్తత్వాత్ । తథా చ నలుమతా తస్మిన్నితి సిద్ధాన్తః ప్రత్యయే పరతః పూర్వ
స్య కార్యం నిషిధ్యత ఇతి మనోరమాగ్రన్థశ్చ స్వరసతస్సఙ్గచ్ఛత ఇతి । న
ను ఋధాతోర్క్విపి గుణే చ అరితి రూపం తస్మాన్మతుపి అర్వాంవా ఇత్యాది సేత్స్య
తి ఛన్దసివనిపావితి వనిపి వేదే అర్వేతి సేత్స్యతి, ఋధాతోరేవ స్నామది
పద్యర్తీత్యాదినా వనిపి తు లోకేప్యర్వేతి సేత్స్యతి, రూఢిశబ్దశ్చా
యం "వాజివాహార్వగన్ధర్వహయసైన్ధవసప్తయః, ఇత్యమరకోశాత్
తచ్ఛాన్దసోపి న భిద్యత ఇతి కిమనేన సూత్రేణేతి చేత్, అత్రాహుః — నా
న్తాన్తయోస్సర్వత్ర ప్రయోగే ప్రాప్తే సౌ పరే నఞుపదే చ తాన్తస్య
ప్రయోగో న భవత్యన్యత్ర తు నాన్తస్య ప్రయోగో న భవతీతి వ్యవస్థార్థమి
దం తృజ్వత్క్రోష్టురితి త్రిసూత్రవదితి । యత్తు కైశ్చిదుక్తం అర్వన్మ
ఘవన్శబ్దయోర్ద్వయోరపి భాషాయామసాధుత్వమేవ "అర్వణస్తృమ
ఘోనశ్చ న శిష్యం ఛాన్దసం హి తత్ । మతుబ్వన్యోర్విధానాచ్చ ఛన్దస్యుభ
యదర్శనాత్" ఇతి వార్త్తికాదితి, తదాపాతతః వార్త్తికస్య వనిబన్తమధ్యో
దాత్తపరత్వాచ్ఛన్దస్యేవ వనిబ్విధానాత్, తథా చ శ్రీహర్షః "వాహైర
లుప్యత సహస్రదృగర్వగర్వః" ఇతి ప్రాయుఙ్క్త * అర్వన్తౌ అర్వన్త ఇతి *
వ్యపదేశివద్భావేన అర్వన్తత్వాత్త్రాదేశః । న చ వ్యపదేశివద్భావోఽప్రా
తిపదికేనేతి వాచ్యమ్, తస్య ప్రత్యయవిధివిషయత్వాత్ * పథిమథి * గ
మేరిదిరిత్యతః ఇదిరితి, పరమేకదిత్యతః ఏదితి చానువర్తమానే మన్థ ఇత్యనేన
నిష్పన్నో మథిన్శబ్దః, పథస్థచ, చాదినిః పథిన్, ఋభుక్షిన్స్వర్గవజ్రయోః,
తతో మత్వర్థీయే ఇనినా ఋభుక్షిన్నితి బోధ్యమ్, నన్వస్థిదధీతి సూత్రే ఉదాత్త
తయాపఠితేప్యనఙిష్టసిద్ధావనఙుదాత్త ఇత్యుదాత్తగ్రహణం గుణా అభేద
కా ఇతి పక్షం జ్ఞాపయతీతి నిర్వివాదం, తథా చ తస్మిన్పక్షే సూత్రే అననునా
సికోచ్చారణే ప్యాన్తరతమ్యాదనునాసికాకారస్స్యాదత ఆహ * అఆదితి * ఇ

తోఽత్సర్వనామ * ఆదితి వర్తమానే పునరాత్వవచనం కిమర్థం కృతేప్యాత్వవచనే పన్థా ఇత్యత్ర సవర్ణదీర్ఘేణ భావ్యమ్, అన్యత్ర తూపధాదీర్ఘేణేతి చేత్, మైవమ్, ఋభుక్షణమిన్ద్రమిత్యత్ర వాషపూర్వస్య నిగమే ఇతి దీర్ఘవికల్పే సతి పక్షే హ్రస్వశ్రవణార్థమాత్వవచనస్యావశ్యకత్వాత్। * థో న్థః * థాన్యాదేశౌ ద్వావప్యనచౌ-థో న్థ ఇత్యేవ సిద్ధే ఇతోఽత్సర్వనామ ఇత్యేతదృభుక్షిన్నర్థం త్రయాణామనువృత్తావపి ఋభుక్షస్థో న సమ్భవతీత్యాశయేనాహ * పథిమథోరితి * ప్రసఙ్గాదాహ * స్త్రియామితి * నా స్త్రల క్షుణ ఇతి * న పూజనాదితి నిషేధాదృక్పూరబ్ధూరిత్యప్రత్యయో నేతి భావః। * సుపథీతి * ఇనః స్త్రియామితి కప్తు న కృతః, సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్, యువోరనాకావితి సూత్రే సుపథీతి భాష్యాచ్చ, న పూజనాదితి నిషేధస్య తు నాయం విషయః, షచః ప్రాచీనేష్వేవ స ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్। పథిమథీత్యాత్త్వన్థోన్దశ్చ లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా ప్రాప్తం విభక్తౌ లిఙ్గవిశిష్టాగ్రహణాన్న భవతి। అత్రేదం బోధ్యమ్, పన్థానమాత్మన ఇచ్ఛతి పథీయతి తతః క్విప్, అల్లోపః, యలోపః, ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్పథిమథీత్యాత్త్వం థో న్థః, పన్థాః, ఇతోఽత్సర్వనామస్థాన ఇత్యత్త్వం న భవతి, ఇత ఇతి తపరకరణాత్, ఏరనేకాచ ఇతి యణం బాధిత్వా పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ థో న్థః, సంయోగపూర్వకత్వాన్న యణ్, పన్థియౌ, పన్థియః, పన్థియం పన్థియౌ, భస్య టేర్లోపః, పథః, పథా, పథిభ్యామ్, పథిభిరిత్యాది, ఏవం మన్థీయతేః క్విపి, మన్థాః, మన్థియౌ, మన్థియః, ఋభుక్షాః, ఋభుక్షియౌ, ఋభుక్షియ ఇత్యాది, ఏతేనేతోఽత్సర్వనామస్థాన ఇత్యత్ర స్థానివ్యాదేశే చ తపరకరణం సుఖముఖార్థమితి హరదత్తగ్రన్థః ప్రత్యుక్తః, ఆదేశే తపరకరణస్యానావశ్యకత్వేపి స్థానినితు పన్థీయామిత్యాదిసిద్ధయే తస్యావశ్యకత్వాత్, నను నలోపస్యాసిద్ధత్వాత్పథిమథ్యృభుక్షామితి నస్యాత్త్వే పథ్యాః, మథ్యాః, ఋభుక్ష్యా ఇత్యేవ భవితవ్యమ్, న తు మన్థా ఇత్యాదీతి చేత్, అత్రాహుః — నలోపస్యాన్తర్వర్తిసుప్ నిమిత్తమ్, ఆత్త్వస్య తు బహిర్వర్తిసుప్, ప్రత్యాసత్త్యా హి యత్ర ఏకఏవ సుబ్నిమిత్తభూతస్తత్రైవ నలోపస్సుప్స్వరేతి నలోపస్యాసిద్ధత్వం నాన్యత్రేతి నాత్ర నకారస్యాత్త్వం కిన్త్వికారస్యేతి * ష్ణాన్తా షట్ * స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశస్సఙ్ఖ్యాం విషయిణం తతాన్సఙ్ఖ్యాచ్ఛపూర్వత్ర సంజ్ఞాప

రణాపి షష్ఠ్యాగ్రహణమిహసంజ్ఞిపరం సమ్పద్యత ఇత్యాశయేనాహ * ష
ష్ఠ్యేతి * ప్రాచాతూపదేశకాలే షాన్తా నాన్తాచేత్యుక్తం, తత్పశ్చాత్యత్ర
నలోపేకృతేపీత్యాది వక్ష్యమాణ స్వగ్రన్థవిరుద్ధమ్, సమ్ప్రత్యనాన్తత్వే
పిఉపదేశేనాన్తత్వమాసీదితి కిమసిద్ధత్వేనేతిదిక్ * సన్నిపాతేతి * తథా
చఉపదేశకాలఇతి వ్యాఖ్యానం నిష్ఫలమపీతిభావః । యత్త్వాహుః —
పరిభాషాయాఅనిత్యత్వాల్లుక్యాదితి తత్సాహసమాత్రమ్, ఇష్టస్థలేప్య
ప్రవృత్తౌ పరిభాషాయాఅకిఞ్చిత్కరత్వాపత్తేః యదప్యాహుః — ఉప
దేశగ్రహణమిహకుతస్యమాగతమిత్యాశఙ్క్య, ష్ణాన్తేత్యన్తగ్రహణ సామ
ర్థ్యాదౌపదేశికత్వంలభ్యతఇతి, తదపిన, షడ్భ్యత్యస్యాపకర్షణేన సంజ్ఞిపరత్వ
సమ్పాదనేనైవసామర్థ్యోపక్షయాత్ * నోపధాయాః * నేతిలుప్తషష్ఠీకమఙ్గ
స్యవిశేషణం, నలోపస్యాసిద్ధత్వాన్నామీతి దీర్ఘోనప్రవర్తత ఇత్యయమార
మ్భః * గౌణత్వేతి * బహువచననిర్దేశస్యార్థప్రాధాన్యార్థత్వాది
తిభావః । * ప్రియపఞ్చ్నామితి * ఇకారద్వయమధ్యేచకారః * అష్టన
ఆవిభక్తౌ * సౌత్రత్వాదిహాల్లోపోనఇత్యల్లోపోనకృతః; కవిన్యప్పిత్యక్షీ
త్యనుకనిత్యనువర్తమానే సప్తమ్యాభ్యాంతుక్తేత్యనేనసప్తమీ అష్టన్ శబ్దా
నిష్పన్నారాయోఽహలీత్యుత్తరసూత్రాద్ధలీత్యపకృష్యతేతచ్చవిభక్తేర్విశే
షణమిత్యభిప్రేత్యవ్యాచష్టే * హలాదావితి * హలీత్యస్యానపకర్షణేతు అ
ష్టానామితినసిద్ధ్యేత్, పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చనుటః ప్రాగాత్త్వేకృతేఽనా
న్తత్వేనషట్సంజ్ఞాభావాన్నుట్కోఽప్రవృత్తేః । నచయథోద్దేశపక్షేఅన్తరఙ్గ
త్వాత్ప్రాగేవకృతాషట్సంజ్ఞాప్లకదేశవికృతన్యాయేన కృతాత్వేపిసుల
భేతవాచ్యమ్, అలిద్విధావుక్తన్యాయాయోగాత్, కించప్రియాష్టానౌ, ప్రి
యాష్టానః, ప్రియాష్టనః, ప్రియాష్టైత్యాద్యపినసిద్ధ్యేత్, ఉక్తరీత్యాతత్రా
ప్యాత్త్వప్రవృత్తేరితిబోధ్యమ్ * అష్టాభ్యఔశ్ * శిత్త్వాత్సర్వాదేశః,
నన్వనేకాల్శిత్సర్వస్యేతి సూత్రేశిద్గ్రహణం ప్రత్యాఖ్యాయానేకాల్త్వా
దేవసర్వాదేశఇతి సువచమ్, నచశస్యేత్సంజ్ఞాయామనేకాల్త్వం నాస్తీ
తివాచ్యమ్, శకారోచ్చారణసామర్థ్యాదత్రభూతపూర్వగత్యాశ్రయ
ణాత్, నచైవమర్వణస్త్రసావితిత్రాదేశస్యాపి సర్వాదేశతాస్యాదితివా
చ్యమ్; ఋకారస్యోగిత్కార్యార్థత్వేన తత్ర సామర్థ్యోపక్షయాత్, న

ష్ఠైవ మాశిత్యాదౌ శకారశ్శ్రవణార్థఏవ స్యాదితి శఙ్క్యమ్, అనుశతి కాది ష్వ ఏహాలౌకికమితి నిర్దేశేన శకారస్యేత్సంజ్ఞాభ్యుపగమాదితి దిక్ । * కృతాకారాదితి * నను హలీత్యపకృష్యత ఇత్యుక్తం తత్కథం కృతాకారతేత్యత ఆహ * అష్టభ్యఇతి * ఆష్టాభ్యఇతికృతాత్వస్యైదమనుకరణం నతులక్షణవశసమ్పన్నమాత్త్వం తథాహిసతి వక్ష్యమాణజ్ఞాపకేన తస్య వైకల్పికతయా లాఘవార్థమష్టభ్యఔశిత్యేవ బ్రూయాదితి భావః । * ఇదమితి * శ్రుతమనుమితం చేత్యర్థః । * అష్టనోదీర్ఘాదితి * దీర్ఘాన్తాదష్టనఃపరాఽసర్వనామస్థాన విభక్తిరుదాత్తాస్యాత్, అష్టాభిః, దీర్ఘాత్కిమ్? అష్టభిః, మధ్యోదాత్తమిదమ్, షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిరితిబాధిత్వా ఝల్యుపోత్తమమిత్యస్యప్రవృత్తేః, షట్త్రిచతుర్భ్యో యా ఝలాది విభక్తిస్తదన్తేపదే ఉపోత్తమముదాత్తం స్యాదితి తదర్థః, నను ప్రియాష్ట్నఃప్రియాష్ట్నేత్యాదౌ విభక్తేరుదాత్తత్వవారణాయ దీర్ఘగ్రహణమిహావశ్యకమితి కథమస్యాత్త్వవికల్పజ్ఞాపకతేతి చేదత్రాహుః — అష్టనోదీర్ఘాదిత్యత్రాన్తోదాత్తాదిత్యనువర్త్య అన్తోదాత్తాదష్టనఃపరేత్యాది వ్యాఖ్యానాదష్టాభిరిత్యాదౌ విభక్తేరుదాత్తత్వం సిధ్యతి, ఘృతాదిత్వేనాష్టనోఽన్తోదాత్తత్వాత్ ప్రియాష్ట్న ఇత్యాది బహువ్రీహౌ పూర్వపదప్రకృతిస్వరాభ్యుపగమే నాష్టనోన్తోదాత్తత్వాభావాద్విభక్త్యుదాత్తత్వం న ప్రవర్తత ఇతి దీర్ఘగ్రహణం వ్యర్థం సదుక్తార్థే జ్ఞాపకమేవేతి । * అష్టానామితి * నుట్ పశ్చాదేవ సన్నిపాత పరిభాషాయా అనిత్యత్వాదాత్త్వం నతు తతః ప్రాగితితు మనోరమాయాం స్థితమ్, అత్ర నవ్యాః — సన్నిపాత పరిభాషయా ఆత్త్వాభావేఽప్యత్ర నక్షతిః, నోపధాయా ఇతి దీర్ఘే నలోపే చ పఞ్చానాం సప్తానామితివద్రూపసిద్ధేః, న చాష్టనోదీర్ఘాదితి విభక్త్యుదాత్తత్వమాత్త్వవిధేః ప్రయోజనమితి వాచ్యమ్, షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిరిత్యనేనైవ తత్సిద్ధేరితి । * పూర్వస్మాదపీతి * న చాత్ర పూర్వత్రాసిద్ధీయేన స్థానివదితి నిషేధశ్శఙ్క్యః, తస్యదోషస్సంయోగాదిలోపలత్వణత్వేష్వి త్యుక్తత్వాదితి దిక్ । * ప్రాధాన్యఏవేతి * ఔత్వం హి లుప్తౌ టావివ ప్రాధాన్యఏవ భవతి, నతు గౌణత్వే, అష్టాభ్య ఇతి బహువచన నిర్దేశాత్, అన్యథా హి కృతాత్త్వానుకరణేఽపి ఏకవచనేనైవ నిర్దిశేత్, అష్టాఔశ్, అష్ట ఇతి వా, ఏతచ్చష్టా

న్తా షడితి సూత్రే భాష్యకైయటయోస్స్పష్టమ్, తథాచ ఔత్త్వవిధౌ కృతా
త్త్వనిర్దేశబలేన అనుమీయమానమాత్త్వం ప్రాధాన్యపక్షోచితమితిభావః,
* ప్రియాష్టా ఇతి * ప్రథమైకవచనమ్ఉక్తమర్థం సఙ్గృహ్ణాతి। * ప్రియాష్టౌ
రాజవదితి * ⟶ ఇతి నాన్తాః ⟵ * భుదితి * బుధ్యతేఃక్విప్,
ధాన్తాః ⟵ * ఋత్విక్దధృక్ * కిఞ్చేదితి * ఋతావు
పపదేయజేఃక్విన్, ధృష్ణోతేర్ద్విర్వచనమన్తోదాత్తత్వంచ, సృజేఃకర్మణి
క్విన్, అమాగమశ్చ, దిశేఃకర్మణి, ఉత్పూర్వాత్స్నిహేఃక్విన్, ఉపస
ర్గాన్తలోపష్షత్వంచ, అఞ్చేస్సుప్యుపపదేక్విన్నిత్యర్థః। * నిరుపపదా
ద్యుజేరితి * క్రుఞ్చేరప్యేవమ్, నలోపాభావస్త్వధికః। * కనావితావి
తి * ఇకారఉచ్చారణార్థ ఇతిభావః। * సన్నిహితఇతి * ప్రాచాతు తృతీ
యేధాత్వధికారఇత్యుక్తం తదసత్, ధాతోఃకర్మణఇతి సన్నిధౌ ధాతు
గ్రహణస్యోత్తరత్రానువృత్తేరభావేన అధికారత్రయాభావాత్। * యు
జేరసమాసే * ఉగిదచామితిసర్వనామస్థాన ఇత్యనువర్తతే, ఇదితో
నుమ్ధాతోరిత్యతోనుమ్చేత్యాశయేనాహ * సర్వనామస్థానే నుమ్స్యాది
తి * క్విన్ప్రత్యయస్య * క్విన్గకురిత్యుక్తేపి ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్ర
హణాత్క్విన్నన్తస్యసిద్ధేప్రత్యయగ్రహణం బహువ్రీహిగ్రహణార్థమిత్యా
శయేనవ్యాచష్టే * క్విన్ప్రత్యయోయస్మాదితి * బహువ్రీహ్యాశ్రయణ
ఫలంతుస్పృగిత్యాది స్ఫుటీభవిష్యతి * సుయుగితి * సుష్ఠుయునక్తీతివిగ్ర
హే సత్సూద్విషేతిక్విప్ * తేనేహనేతి * నుమ్నేత్యర్థః। క్విన్ప్రత్య
యస్తుస్యాదేవ, ఋత్విగాదిసూత్రే యుజేశ్చానిర్దేశాత్ * ఖన్నితి *
ఖఞ్జతీతిఖన్, ఖజిగతివైకల్యే * ఏవంవిభ్రాడితి * ఫణాదిరయమ్, విశే
షేణభ్రాజతఇతి విభ్రాట్, దేవాన్యజతీతిదేవేట్, క్విపియజాదిత్వా
త్సమ్ప్రసారణమ్, అస్గుణః, విశ్వం సృజతీతి విశ్వసృట్, క్విబన్తః,
క్విన్ప్రత్యయోయస్మాదితిబహువ్రీహ్యాశ్రయణాత్ కుత్వంకస్మాన్నభవతీ
త్యాశఙ్క్యాహ * నైతిక్విబేవత్యత ఇతి * రజ్జుసృడ్భ్యామితి భాష్యకా
రప్రయోగాత్। యద్వావ్రశ్చాదిసూత్రే సృజియజోఃపదాన్తేషత్వం
కుత్వాపవాదఇతివక్ష్యతఇత్యర్థః। పరిమార్ష్టీతిపరిమృట్ * పరౌవ్రజేః *
క్విబ్వచిప్రచ్ఛిశ్రిస్రుద్రుప్రుజ్వాం దీర్ఘోసమ్ప్రసారణం చేత్యణాదికా

త్పూర్వసూత్రాదిహ క్విబ్దీర్ఘావనువర్తేతే తదాహ * క్విప్యస్యదీర్ఘశ్చే
తి * విశ్వస్యవసు * ఛలోపఇత్యతోనువర్తనాదాహ * విశ్వశబ్దస్యదీర్ఘ
స్స్యాదితి * స్కోః * పదస్యేత్యనువర్తతే, ఝలాంఝలీత్యతోఝలీతిచ,
సంయోగేతిలుప్తషష్ఠీకం తాభ్యాంఝలంతాభ్యాంవిశేష్యతేతదాహ * ప
దాన్తేఝలిచపరఇతి * ఝలికిమ్ ? భ్రష్టా, భృజ్జతీతిభృట్, క్విప్, గ్రహాజ్యే
తిసమ్ప్రసారణమ్, వ్రశ్చేతిషత్వమ్ * ఊర్గితి * ఊర్జబలప్రాణనయోః,
అస్మాచ్చురాదిణ్యన్తాద్భ్రాజభాసేత్యాదినా క్విపిణిలోపః । సచచోఃకు
త్వేనస్థానివత్ పదాన్తవిధిత్వాత్పూర్వత్రాసిద్ధత్వాచ్చ । ఇహయజాన్తే
ష్వవయాః, అవయాజౌ,అవయాజఇతి నోదాహృతమ్, మన్త్రేశ్వేత
వహోక్థేతి ప్రకృత్యాఽవేయజఇతి విహితస్యణ్విన స్తదపవాదస్య ప
దాన్తేడసఛాన్దసత్వేన వైదిక ప్రక్రియాయామేవ వక్తుముచితత్వాత్ ।
* తదోస్సస్సావనన్త్యయోః * త్యదాదీనామఇత్యతోనువర్తనాదాహ * త్య
దాదీనామితి * త్యదాదీనామితికిమ్ ? ఆనపః, దారకః, తదోరితికిమ్ ? యః,
అనన్త్యయోఃకిమ్ ? హేస, అత్రపరత్వాత్త్యదాద్యత్వం బాధిత్వాదస్య
సకారేసతి హల్ఙ్యాదిలోపే రుత్వవిసర్గౌస్యాతామ్, తథాచహేసఇతిరూ
పంనస్యాత్, కిఞ్చస్త్రియాంసేతి రూపంనస్యాత్, యదాత్వన్త్యస్య
సకారేజాతేపి పునఃప్రసఙ్గవిజ్ఞానాత్త్యదాద్యత్వం సకారస్యస్వీక్రియతే,
తదానకిఞ్చిదనిష్టమిత్యనన్త్యయోరితిత్యక్తుం శక్యమ్ । యదితుతదోస్సస్సా
విత్యనన్తరముదసఔసులోపశ్చేత్యత్రాదసఇతియోగం విభజ్యాదసపవద
కారస్యసత్వంనాన్యస్య దస్యేతినియమఃక్రియతేతదాతు సకృద్గతావితి
న్యాయేనాప్యనన్త్యయోరితిత్యక్తుంశక్యమ్। నచైవంద్వావాత్మానఇచ్ఛతిద్వి
యతి, తతఃక్విపిస్వఇతి రూపంనస్యాత్, కిన్తుద్వఇతిరూపంస్యాదితిఫల
భేదాన్నియమపక్షోనసమ్భవతీతివాచ్యమ్, గౌణత్వేఅత్వసత్వయోరసమ్భ
వేనద్విరిత్యస్యైవ రూపస్య న్యాయ్యత్వాదితిమనోరమాయాముక్తత్వా
త్ । సౌకిమ్ ? తౌ, తే, తమ్, తౌ, తాన్, ననుతోస్సస్సావిత్యేవ సూత్ర
మస్తుకిమనేన తదోరితి పృథగ్గ్రహణేనేతి, మైవమ్, అనేనఇత్యత్రనకా
రస్యసత్వప్రసఙ్గాత్ । నలోపోనఞస్తస్మాన్నుడచీత్యజాద్యుత్తరపదస్య
పక్షఇత్యప్యనుడిత్యధానేన త్యదాదిత్వవర్ణత్వాన్నకారస్య । వచనసత్వేసతి

నుడ్విధానం వ్యర్థమితి వాచ్యం, అనశ్విత్యాదౌ సావకాశత్వాత్, తథా చ తదోరిత్యేవ సూత్రం యుక్తమ్, నను తస్మాన్నుడచీతి సూత్రే తస్మాదితిపదం పరిత్యజ్య లాఘవాన్నుమచీత్యేవోచ్యతామ్, తథా చాజాద్యుత్తరపదే పరే నఞ ఏవ నుమాగమ ఇత్యనేష ఇత్యత్ర నోక్తదోష ఇతి చేత్, ఏవం సతి నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్యేతి నలోపస్స్యాత్ విధాన సామర్థ్యాన్న భవతీతి చేత్, ఏవం తర్హి ఙమో హ్రస్వాదచీతి ఙముట్ మర్వ్యారపవ, తతశ్చ తస్మాన్నుడచీతిసూత్రే పఞ్చమ్యన్తమావశ్యకమేవ, టిదనుబన్ధశ్చేతి, తదోరితిసూత్రే తోరితి వక్తుమశక్యమ్, అనేష ఇత్యత్రోక్తదోషాత్, అత్ర కైయటః — తోరిత్యుక్తేప్యనేష ఇత్యత్ర సత్వం న భవేత్, నుడాగమస్య పదద్వయాశ్రితత్వేన బహిరఙ్గత్వాత్, అన్తరఙ్గస్య ష్టుత్వస్యాసిద్ధత్వాదితి, * గౌణచరితార్థత్వాదితి * గౌణే హ్యన్తరఙ్గకార్యత్వాత్సత్వం న ప్రవర్తతే, స్వాహా సావిత్యుక్తే త్వతిస్వమితి స్యాదితి భావః । * అత్వసత్వేనేతి * తయోస్సర్వాద్యన్తరఙ్గకార్యత్వాదితి భావః । * అతిత్వదితి * త్వామతిక్రాన్తోఽతిత్వద్ । * జేప్రథమయోరమ్ * యుష్మదస్మద్భ్యాంజసోఽశిత్యతో యుష్మదస్మద్భ్యామిత్యనువర్తతే, జెఇతి పృథక్పదం లుప్తషష్ఠీకం ప్రథమయోరితి ద్వివచనబలేన ప్రథమాశబ్దః ప్రథమాద్వితీయోభయార్థక ఇత్యాశయేన వ్యాచష్టే । * యుష్మదస్మద్భ్యాం పరస్యేత్యాదినా * జేసుట్యోరితి సువచమ్ । * త్వాహౌ సౌ * యద్యపి యుష్మదస్త్వమావేకవచన ఇత్యేవ త్వాదేశస్సిద్ధస్తథాప్యస్మదోఽహాదేశార్థమిదమ్, కిఞ్చ త్వమావితిసూత్రేణ యువాం యుష్మాన్వాఽతిక్రాన్తోఽతిత్వమితి న సిధ్యేత్, ఏకార్థవాచిత్వాభావాద్యుష్మద ఇతి భావః । * యుష్మదస్మదోరితి * ఏతచ్చ యుష్మదస్మదోరనాదేశ ఇత్యతో లభ్యతే । * శేషే * ఉపయుక్తాదన్యశ్శేషః, ఆత్వం యత్వం చ ప్రాగుక్తమ్, తద్విషయాదన్యవిభక్తిరిహ శేషశబ్దార్థస్తదేతద్వ్యాచష్టే । * ఆత్వయత్వనిమిత్తేతరేతి * అన్త్యస్యేతి * అలోఽన్త్యపరిభాషయేతి భావః । * అతో గుణ ఇతి * నన్వాస్తు — త్వాహౌ సావిత్యత్ర త్వాహాదేశయోరన్త్యాకారఉచ్చారణార్థ ఏవాస్తు కిమనేన పరరూపకరణప్రయాసేనేత్యాహుః । * త్వమహమితి * నను యుష్మానతిక్రాన్తః అతిత్వమిత్యాదౌ త్వాహౌ సావిత్యస్యావకాశోఽస్తి త్వామతిక్రా

త్రైనాతిత్వయేత్యాదౌ త్వమావేకవచన ఇత్యస్యావకాశః, త్వమహమిత్యత్ర తూభయోః ప్రసఙ్గే త్వమావేకవచన ఇత్యనేన పరత్వాద్బాధ్యమ్, నైష దోషః, "త్వమావపి ప్రబాధన్తే పూర్వవిప్రతిషేధతః" ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ । * అన్తరఙ్గత్వాదితి * లిఙ్గసఙ్ఖ్యాకారకసాపేక్ష విభక్తినిమిత్తక పూర్వరూపాపేక్షయా టాపః స్త్రీత్వమాత్రాపేక్షిత్వేన అన్తరఙ్గత్వాదితి భావః । * అధికరణత్వవివక్షయేతి * యదితు శేష ఇతి విభక్తివిశేషణం స్యాత్తర్హి వ్యర్థమేవ తత్, ఆత్వయత్వాభ్యాం విశేషవిహితాభ్యాం స్వవిషయే లోపస్య బాధసమ్భవాత్, నచైవమన్త్యలోప ఇతి పక్షస్య నిరాలమ్బనతాపత్త్యా యుష్మదస్మదోరన్త్యస్య లోపస్స్యాదితి గ్రన్థోఽయుక్త ఇతి వాచ్యమ్, సామ ఆకమితి ససుట్కనిర్దేశేన తస్యాపి పక్షస్య జ్ఞాపితత్వాత్ । * అతో గుణే కృతే ప్రవర్తత ఇతి * వార్ణాదాఙ్గం బలీయ ఇతి తు సమానాశ్రయ ఏవ భవతి, నతు వ్యాశ్రయే, ఇహ తు శేషే లోపస్య విభక్తిర్నిమిత్తం పరరూపస్య త్వకార ఇతి వ్యాశ్రయత్వమితి భావః, సమానాశ్రయే ఉదాహరణం తు కారక ఇత్యాది బోధ్యమ్, తత్ర హి యణ్వృద్ధ్యోః ప్రాప్తయోర్వృద్ధిరేవ భవతి ఆఙ్గత్వాత్ తదన్తవిధిరిత్యాహ * పరమత్వమిత్యాది * యువావౌ ద్వివచనే * ఉక్తిర్వచనం ద్వయోర్వచనం ద్వివచనమ్, తదాహ * ద్వయోరుక్తావితి * నచాత్ర కృత్రిమాకృత్రిమన్యాయ విరోధశ్శఙ్క్యః, వచనగ్రహణసామర్థ్యాదేవ తద్బాధాత్, అన్యథా ద్విత్వ ఇత్యేవ బ్రూయాత్ । అష్టన ఆ విభక్తావిత్యతో విభక్తావిత్యధికారాద్ద్విత్వే యా విభక్తిస్తస్యాం పరత ఇతి వ్యాఖ్యానసమ్భవాత్ * యువం వస్త్రాణీతి * శేషే లోపః * మపర్యన్తస్య కిమితి * అధికారసూత్రం కిమర్థమితి ప్రశ్నః * యువకామావకామితి * నను యువావయోస్సముదాయాదేశత్వేపి యువకాభిత్యాది సిధ్యతి ఓకారసకారభకారాదౌ సుపి సర్వనామ్నష్టేః ప్రాగకచ్, అన్యత్ర సుబన్తస్య టేః ప్రాగితి యుష్మదస్మద్విషయే వ్యవస్థాయాస్త్వయకా మయకేత్యాదిసిద్ధయే వక్ష్యమాణత్వాత్, అనేన మపర్యన్తస్యేత్యధికారేణేత్యపరితోషాదాహ * త్వయా మయేత్యత్రేతి * నను త్వమాదేశయోరపి సముదాయాదేశత్వే త్వయేత్యాది సాధయితుం శక్యత ఏవ, యోఽచీతి సూత్రం పరిత్యజ్య అచ్యే ఇతి సూత్రే కృతే, అజాదౌ విభక్తౌ పరతోఽన్త్యస్య

ఏకారాదేశే సతి అయాదేశప్రవృత్తేరితి పునరపరితోషాదాహ * యువశా
భ్యామిత్యాది * అఙ్గకార్యఇతి * ఏతేనఅఙ్గవృత్తే పునర్వృత్తావవిధిరితి
పరిభాషాఽర్థతఉపనిబద్ధా, అఙ్గేఅఙ్గాధికారేవృత్తంవర్తనం యస్యతదఙ్గవృ
త్తం శాస్త్రంతస్మిన్ప్రవృత్తేసతి, పునరన్యస్యాఙ్గవృత్తశాస్త్రస్య ప్రవృ
త్తౌప్రాప్తాయాం అవిధిరితి తత్పరిభాషాయాఅర్థః, ఏషాపరిభాషాఙ్గాజ
నోర్జా ఇత్యనేనజ్ఞాపితా, ఉపపత్తిస్తు మనోరమాతోఽవగన్తవ్యా, నచైవం
జ్ఞాభ్యామిత్యత్ర త్యదాద్యత్వేకృతే సుపిచేతి దీర్ఘోనస్యాదితి వాచ్య
మ్, ద్వయోరేకస్యేత్యాది నిర్దేశేనోక్తపరిభాషాయాః అనిత్యత్వజ్ఞాపనా
దితిదిక్ । * మకారాన్తరమితి *ఇదముపలక్షణమ్, జసశ్శీత్యత్ర జసఃస్ ఇతి
సకారం ప్రశ్లిష్య షాన్తస్య జసఇతివ్యాఖ్యానాదతోమితిసూత్రాదమ్గ్రహ
ణ మనువర్త్య అమ్అమేవేతి వ్యాఖ్యానాద్వేతి బోధ్యమ్ । * ఏకస్యోక్తా
వితి * త్వమావేకత్వేఇతి వక్తవ్యే వచనగ్రహణాదయమర్థోలభ్యతఇతి భా
వః । * అవిభక్తికమితి * తథాచశేప్రథమయోరితి పూర్వసూత్రేణ ప్రా
ప్తస్యానుఃప్రతిషేధోఽయమితి భాష్యేశఙ్కితమ్, నచ తత్రైవ కింనస్యా
త్, ద్వితీయాయాంచేత్యాత్వే పూర్వసవర్ణదీర్ఘే తస్మాచ్ఛసఇతినత్వే
చేష్టసిద్ధేరితివాచ్యమ్, స్త్రీనపుంసకయోర్నత్వాప్రాప్త్యాయుష్మాఃబ్రా
హ్మణీః, యుష్మానికులానీత్యసిద్ధిప్రసఙ్గాత్, అలిఙ్గత్వపక్షేతుయుష్మాన్బ్రా
హ్మణానిత్యాదేరప్యసిద్ధిప్రసఙ్గాచ్చ । * యోఽచి * అచికిమ్? యువా
భ్యామ్, యదితు యుష్మదస్మదోరనాదేశఇత్యత్ర రాయోహలీత్యతోహ
లీత్యనువర్తతే తదేహాచీతిమాస్తు పరిశేషాదేవసిద్ధేః । * యుష్మదస్మదో
రనాదేశే * అనాదేశేకిమ్? యుష్మభ్యమ్, నచాభ్యమ్పక్షే ఆదేశోహ
లాదిర్నేత్యనాదేశగ్రహణం త్యక్తుం శక్యమితివాచ్యమ్, యోఽచీత్యత్రా
నువృత్త్యర్థం తస్యావశ్యకత్వాత్ । * హలాదౌపరఇతి * యోఽచీత్యజ్గ్ర
హణాత్పరిశేషసిద్ధమిదమ్, రాయోహలీత్యతోఽనువృత్త్యాలబ్ధంవా । * ప
క్షద్వయేఽపి సాధురితి * నన్వన్త్యలోపపక్షే పరరూపం బాధిత్వా సవర్ణదీ
ర్ఘఃస్యాదకారోచ్చారణసామర్థ్యాదితిచేత్, అత్రాహుః — బహువచనే
ఝల్యేదిత్యేత్వనివృత్త్యాఽకారోచ్చారణస్య చరితార్థత్వాదితి, యద్యప్య
ఙ్గవృత్తపరిభాషయా ఏత్వం సుపరిహరమ్, తథాపి తస్యాఃఅనిత్యత్వే ఇద

మప్యకారోచ్చారణం జ్ఞాపకమితి తత్త్వమ్ । * యుష్మదస్మద్భ్యాం ఙసోఽశ్ * శిత్త్వం సర్వాదేశార్థమ్, అన్యథాహ్యేఙః పరస్యేతి స్యాత్, నచాకారస్యాకారవిధానే వైయర్థ్యమ్, ఆదేశవ్యపదేశేన యత్త్వనివృత్త్యర్థత్వాత్, న చావయవస్యాదేశే సత్యపి విభక్తేరనాదేశతాస్త్యేవేతి వాచ్యమ్, సర్వే సర్వపదాదేశా ఇతి సిద్ధాన్తాత్, ఇదమేవ శిత్త్వం జ్ఞాపయతి సర్వే సర్వపదాదేశా ఇతి, అర్థవత్త్వేన స్థాన్యాదేశభావవిశ్రాన్తిరిత్యర్థః, సిచ్ఛజాంయస్తు వచనసామర్థ్యాదనర్థకస్యాపి భవన్తీతి మనోరమాయాం స్థితమ్ । * శవమేతి * నన్వత్ర అన్త్యలోపపక్షే అశస్సాన్త్యాదేశస్స్యాత్, యత్త్వనివృత్త్యర్థతయాఽశ్విధానస్య చరితార్థత్వాత్, నచ స్యాదేశాపవాదోఽశితి వాచ్యమ్, అశాదేశప్రవృత్తికాలే శేషేలోపాభావేన స్యాదేశస్య ప్రసక్తేః, అత్రాహుః — అఙ్గవృత్తపరిభాషయా స్యాదేశో వారణీయః, యదితు అఙ్గస్య యత్కార్యం తద్విషయిణ్యేవ సా పరిభాషా నత్వఙ్గాధికారపరేతి మతం గృహ్యతే, తర్హ్యశిత్యత్రాతో గుణ ఇతి పరరూపేణ అకారాన్తరం ప్రశ్లిష్యాకారరూపవానశ్ భవతి నతు విక్రియత ఇతి వ్యాఖ్యేయమితి, నన్వాకమాదేశాత్పూర్వమనాదేశత్వాద్యోచీతి యత్వేన భావ్యమ్, తతశ్చ శేషేలోపాభావాదవర్ణాన్తాదితి విధీయమానస్సుడాగమస్యాప్రసక్త్యా సామ ఇతి ససుట్కనిర్దేశో వ్యర్థ ఇత్యత ఆహ * భావిన ఇతి * కృతే హి శేషేలోపే అకారాన్తత్వాత్ప్రాప్తస్సుట్ ససుట్కస్య స్థానిత్వేన నిర్దేశసామర్థ్యాన్నివర్తత ఇతి భావః । శేషే లోపష్టిలోప ఇతి పక్షే తు సుడ్గ్రహణం వ్యర్థమేవ ఆకమితి దీర్ఘోచ్చారణం సవర్ణదీర్ఘార్థమ్ । అన్యథా పరరూపం స్యాత్, నచాకారోచ్చారణసామర్థ్యమ్, యత్వనివృత్త్యాఽభ్యమివ చరితార్థత్వాత్, ఇహ యువావౌ ద్వివచనే ఇత్యమావేకవచన ఇతి సూత్రద్వయేఽపి ద్వివచనైకవచనశబ్దావర్థపరౌ నతు ప్రత్యయపరావితి వ్యాఖ్యాతమ్, తత్ఫలం దర్శయతి * సమస్యమానే ఇత్యాదినా * ద్వ్యేకత్వవాచినీతి * పఞ్చకే ప్రాతిపదికార్థ ఇతి పక్షాభిప్రాయేణేదముక్తమ్, తస్మింస్తు పక్షే సఙ్ఖ్యాయా అపి ప్రాతిపదికార్థత్వాత్, త్రికపక్షే తు ద్వ్యేకార్థవాచినీ ఇతి పాఠ్యమ్ । సఙ్ఖ్యాయా విభక్త్యర్థత్వేఽపి సఙ్ఖ్యేయస్య ప్రాతిపదికార్థత్వానపాయాత్ । * అన్యసఙ్ఖ్యశ్చేదితి * యు

ష్మదస్మదర్థగతసఙ్ఖ్యాపరసఙ్ఖ్యాయుక్తశ్చేదిత్యర్థః * స్తఇతి * అర్థపరత్వా
శ్రయణసామర్థ్యాదేవ భూతపూర్వగతేరపి స్వకారాద్యువావాత్వమావ
పి స్తః, ప్రత్యయపరత్వే తే న స్యాతామిత్యవ్యాప్తిస్స్యాదితి భావః। ఏవం
చతుర్థశ్లోకేపి నయువావావత్వమానచేత్యుక్త్యా ప్రత్యయపరత్వేఽతివ్యాప్తి
ర్ధ్వనితా ఏవం చావ్యాప్త్యతివ్యాప్తి పరిహారాయార్థపరత్వమాశ్రితమితి
ఫలితమ్, నన్వేవమ్, సుజస్ఙిజస్వపి యుష్మదస్మదోర్ద్వ్యర్థత్వే యువావా
స్యాతామ్, ఏకార్థత్వే తు త్వమావపీత్యాశఙ్కాయామాహ * సుజస్ఙి
జస్సుపరత ఇతి * కేతే ఆదేశా ఇత్యత ఆహ * త్వాహౌ యూయవయావిత్యా
ది * అస్త్వేవం త్వాహాదిభిర్యువావయోర్బాధః, త్వమౌ తు తేభ్యః ప
రౌ కథం తైర్బాధ్యేతామిత్యత ఆహ * త్వమావపీతి * విప్రతిషేధపరమి
త్యత్ర పరశబ్దస్యేష్టవాచిత్వాదితి భావః। * అతిత్వామతిమామితి * త్వాం
మాం వాతిక్రాన్తావితి విగ్రహః * అతియూయమతివయమితి * త్వాం
మాం వా అతిక్రాన్తా ఇతి విగ్రహః, ఏవముగ్రేప్యూహ్యమ్ * అతిత్వా
కమతిమాకమితి * అత్రాన్తలోపపక్షే అజ్వృత్తపరిభాషయా నుడాగ
మో నివార్యః, హ్రస్వనద్యాప ఇత్యత్ర హ్రస్వాన్తాద్విహితస్యామో ను
డితి వ్యాఖ్యానాద్వా, నన్వేవం భిన్నవిషయతయా సుటోనుడపవాదత్వా
భావేనావర్ణాన్తసర్వనామభ్యో విహితస్యామో నుడేవ పరత్వాత్స్యాన్న
తు సుడాగమస్తస్య, యేషాం తేషామిత్యాదౌ సావకాశత్వాదితి చేత్, అ
త్రాహుః — త్యదాదేరామి సుడితి వక్తవ్యే ఆమి సర్వనామ్న ఇతి సర్వనా
మగ్రహణసామర్థ్యాత్ఖలిసర్వేషామితి నిర్దేశాచ్చ అవర్ణాన్తసర్వనామభ్యో
ప్యామస్సుడేవ భవతి న తు నుట్, శస్ప్రభృతిష్వితి చ విషయసప్తమీ తేన పద్ధా
దిష్వప్యామి న నుడితి, ఏవం చ సామ ఇతి ససుట్కనిర్దేశేన యుష్మాకమస్మాక
మిత్యత్ర సుడాగమాభావేఽపి నుడాగమో మాస్త్విత్యాశఙ్కాయా అపి
నిరవకాశైవేతి బోధ్యమ్, యత్తు వదన్తి — సామ ఆకమిత్యత్ర యద్యపి
సూత్రాణాం నస్థానివిశేషణం బాధాత్, తథాప్యుపలక్షణన్తు భవతి, తే
న యస్యాసుస్సుడగ్రే భావితస్యైవామ ఆకమా భవితవ్యమ్, నచైతద్గణత్వే
సమ్భవతీత్యాకమ్న ప్రవర్తతే, తథా చాతిత్వయామతిమయామిత్యేవ
రూపం న త్వతిత్వాకమతిమాకమితి తదసత్, ఆకమాపహృతస్యామస్సుడే

న్వయాభావాత్, ఆకమస్సుడ్భావీతి చేత్తర్హి తమేవోపలక్షయేత్, ఆదేశద్వారకేణ పరమ్పరాసమ్బన్ధేన స్థానినముపలక్షయతీతి చేదేవం తర్హి యుష్మాకమిత్యాదౌ సుట్ శ్రూయేత, సామ ఇతి నిర్దేశసామర్థ్యాన్న శ్రూయత ఇతి చేత్, న, నిర్దేశస్య గౌణవ్యావృత్త్యా చరితార్థత్వేన సామర్థ్యాభావాదిత్యన్యత్ర విస్తరః, గుణీభూతయోర్యుష్మదస్మదోరేకార్థత్వే ఉదాహరణాన్యుక్త్వా సమ్ప్రతి ద్వ్యర్థవాచిత్వే ఉదాహరతి । * యువామావాం వాతిక్రాన్త ఇత్యాదినా * బహ్వర్థయోస్తూదాహరతి । * యుష్మానస్మాన్వేతి*పదస్య * అపదాన్తస్య మూర్ధన్య ఇతి విరోధినిర్దేశాత్ప్రాక్పదస్యేత్యయమధికారః, తేన రాజా రాజభ్యామిత్యాదౌ నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్యేతి నలోపస్సిధ్యతి, నతు రాజానౌ రాజాన ఇత్యత్ర, తథా గోమాన్యవమానిత్యాదౌ సంయోగాన్తలోపో నతు గోమన్తౌ గోమన్త ఇత్యాదౌ, తథా మోనో ధాతోరితి నత్వం ప్రశాన్ ప్రశాన్భ్యామిత్యాదౌ భవతి నతు ప్రశామౌ ప్రశామ ఇత్యత్ర, తథా హరింవన్దే ఇత్యాదౌ మోఽనుస్వారః ప్రవర్తతే నతు గమ్యత ఇత్యాదౌ, నచ ఉఞి చ పద ఇత్యతః పదే ఇత్యధికారాత్ పదే పరతో మస్యానుస్వారస్స్యాన్నతు గమ్యత ఇత్యత్రేతి కిమిహ పదస్యేత్యధికారేణేతి వాచ్యమ్, పుంస్వితి రూపాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్, తస్మాన్మోఽనుస్వార ఇత్యత్ర పదస్యేత్యనువర్తనీయమేవ, పదే ఇత్యస్యతూత్తరసూత్రేష్వప్యుపయోగో నాస్తీత్యుఞి చ పద ఇత్యత్రైవ అవోచామ, ఇహ పదస్యేతి సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ సాతూత్తరేషు వాక్యేషు సమ్బన్ధవిశేషేఽవతిష్ఠతే, క్వచిత్ స్థానషష్ఠీ క్వచిదవయవషష్ఠీతి తత్ర సంయోగాన్తస్య లోపః, మోనో ధాతోః మోఽనుస్వార ఇత్యాదౌ పదస్యేతి స్థానషష్ఠీ అవయవషష్ఠ్యాం తూక్తాతిప్రసఙ్గస్స్యాత్, మాదుపధాయా ఇత్యాదౌ త్వవయవషష్ఠీ అన్యథా వృక్షవానిత్యత్రైవ మతుపో మస్య వత్వం స్యాన్నతు వృక్షవన్తౌ వృక్షవన్త ఇత్యత్ర, ఏతచ్చానుపదమేవోపపాదయిష్యతే, యద్యపి షష్ఠీ స్థానేయోగేతి పరిభాషయా పదస్యేత్యత్ర స్థానషష్ఠ్యేవ లభ్యతే, నత్వవయవషష్ఠీ, తథాపి నలోపసూత్రే అన్తస్యేతి గ్రహణాజ్జ్ఞాపకాదవయవషష్ఠ్యపి లభ్యతే, యది పదస్యేతి స్థానషష్ఠ్యేవ స్యాత్తర్హి నాన్తస్య పదస్య లోపో భవన్నలోఽన్త్యస్య స్యాదిత్యన్తగ్రహణమనర్థకం స్యాత్, అవయవషష్ఠ్యే

ఙ్గైకాశేత్వన్తస్యేతిగ్రహణం సార్థకమ్, తద్యథానలోపసూత్రేప్రాతిపదికా న్తస్యేత్యసమాసనిర్దేశః, ప్రాతిపదికసంజ్ఞకపదస్యాన్త్యావయవో యో నకారస్తస్యలోపఇతి సూత్రార్థఇతి, నన్వేవమన్తస్యేతిగ్రహణమవయవ షష్ఠీత్వజ్ఞాపనార్థమితి స్వీకృతత్వాత్పదస్యేత్యత్ర కథంనామస్థానషష్ఠీలా భః, సమ్బన్ధవిశేషస్య నిర్ధారితత్వేన స్థానషష్ఠీపరిభాషాయాఅనుపస్థితేః। అత్రాహుః — ప్రయోగమూలత్వాద్వ్యాకరణస్మృతేర్లక్ష్యానురోధే నస్థానషష్ఠీస్వీక్రియతే, జ్ఞాపకసిద్ధావయవషష్ఠీతునసర్వత్ర స్వీక్రియత ఇ తినలోపసూత్రే మనోరమాయా మన్తగ్రహణం త్యక్తుం శక్యమిత్యుక్త మ్, భాష్యాదౌతు పదస్యేత్యధికృతస్యావయవషష్ఠ్యన్తత్వమభ్యుపగమ్య తే, నతుస్థానషష్ఠ్యన్తత్వమేవేతి జ్ఞాపనార్థమన్తగ్రహణమ్, తేనవృత్ర వస్తౌ, వృత్రవన్తఇత్యత్ర మాదుపధాయాఇతి వత్వంసిధ్యతి, పదావయవస్య మతుపస్సత్వాత్, అన్యథాపదస్యేత్యస్య విశేష్యత్వేమతుపాతదన్తవిధౌ మతువన్తంయత్పదన్తదవయవస్య మతుపోమాదుపధాయాఃపరస్య మస్యవ త్వం భవతీత్యర్థస్స్యాత్, తథాచవృత్రవానిత్యత్రైవస్యాత్, నతువృత్ర వస్తౌ, వృత్రవన్తఇత్యత్రేతిస్థితమ్ * పదాత్ * కుత్సనేచసుప్యగోత్రాదా విత్యతఃప్రాగయమధికారః। యదితుకుత్సనేచ సుపీత్యత్రాపి పదాదిత్య నువర్తేత తదాదేవదత్తఃపచతిహవీంషీత్యత్రైవనిఘాతస్స్యాన్నతు పచతి పూతీత్యత్ర * అనుదాత్తం సర్వమపాదాదౌ * ఇదంపదత్రయమాపాద పరిసమాప్తేరధిక్రియతే * షష్ఠీచతుర్థీతి * అల్పాచ్తరమితి షష్ఠీత్యస్య పూర్వనిపాతః * షష్ఠ్యాదివిశిష్టయోరితి * నను యుష్మదస్మదోరిత్యుక్త త్వాత్తయోరేవ వాన్నావాదయఆదేశాస్స్యుః, నచపదస్యేత్యధికారాత్ విభక్త్యన్తస్యైవ పదత్వాత్ షష్ఠ్యాదివిశిష్టయోరేవ స్యురితివాచ్యమ్, ఉ క్తరీత్యావస్నసాదౌ దోషాభావేపి భ్యామాదౌ పరతో యుష్మదస్మదోఃపద త్వాత్కేవలయోర్వాన్నావాదేశప్రసఙ్గస్య దుర్వారత్వాత్తథాచ సు ఖం వాం నౌ దదాత్వీశ ఇతి ప్రయోగోనసఙ్గచ్ఛేత, నాపిద్వితీయాస్థయో రితి స్థగ్రహణసామర్థ్యాద్విభక్తివిశిష్టయోరేవాదేశా భవేయురితి వాచ్య మ్, స్థగ్రహణాచ్ఛ్రియమాణవిభక్తికయోరేవేతి వక్ష్యమాణతయాత త్సామర్థ్యస్యోపక్షయాత్, మైవమ్, అనుదాత్తం సర్వమితిసర్వగ్ర

హణాధికారాత్ సర్వస్యైవ విభక్తివిశిష్టస్యాదేశా భవన్తీత్యాకరే స్పష్టత్వాత్, యదితు సర్వస్య ద్వే ఇత్యతః సర్వస్యేతి పదమనువర్తతే తదాపర్వగ్రహణమిహ త్యక్తుం శక్యమిత్యాహుః । ఉక్తానాదేశాన్వచనక్రమేణోదాహరతి * శ్రీశ ఇత్యాదినా * స్వామీ తే మేపీతి * స్వామీశ్వరాధిపతీతి షష్ఠీసప్తమ్యోర్విధానాదిహ షష్ఠీ, ద్వివచనాన్తయోరుదాహరణమాహ * పాతు వామిత్యాదినా * బహువచనాన్తయోస్తు * సో వ్యాద్వో న ఇత్యాది * సేవ్యోఽత్ర వస్సన ఇతి * అర్హే కృత్యతృచశ్చేతి ణ్యత్, కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ * వేదైరశేషైరితి * యుష్మాన్ రక్షతు గోవిన్ద ఇతి ప్రాచః పాఠ ఉపేక్షితః । యుష్మానిత్యస్య పదాత్పరత్వాభావాదేవాప్రాప్తేః, నను యుష్మదస్మదోః షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయానామితి సూత్ర్యతాం విశేషణేన తదన్తవిధౌ షష్ఠ్యాద్యన్తయోర్యుష్మదస్మదోః పర్యవస్యతి, న చ స్థగ్రహణాభావే యుష్మదస్మదోస్సమ్బన్ధినీనాం షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయానాం వాన్నావిత్యర్థస్స్యాదితి వాచ్యమ్, సర్వస్యపదస్యేత్యనువర్తనాదతో వ్యాచష్టే * స్థగ్రహణాదితి * తిష్ఠతిరిహోహేనావర్తతే, యథా "సముద్యేతిష్ఠ సుగ్రీవ" ఇతి సముద్యమం మాహో సేరితి గమ్యతే తేన షష్ఠ్యన్తాదీనవిజహతో రేవ యుష్మదస్మదోరాదేశా ఇత్యర్థః । * ఇతియుష్మత్పుత్ర ఇతి * యువయోః పుత్రో యుష్మాకం పుత్ర ఇతి వా విగ్రహః న తు తవ పుత్ర ఇతి, తథా హి సతి త్వత్పుత్ర ఇత్యేవ స్యాత్, ఏవమస్మత్పుత్ర ఇత్యత్రాప్యూహ్యమ్, పదాత్పరత్వం సమ్పాదయితుమితి శబ్దః, నను రాజ్ఞోః పురుషో రాజ్ఞాం పురుష ఇతి విగ్రహే రాజపురుష ఇతి నేష్యత ఇతి సిద్ధాన్తవిరోధాద్యుష్మత్పుత్రోఽస్మత్పుత్ర ఇత్యత్ర యువయోర్యుష్మాకమిత్యాది విగ్రహో న సమ్భవతీతి చేత్, అత్రాహుః—

యత్ర వృత్తౌ సఙ్ఖ్యావిశేషబోధకం ప్రమాణం నాస్తి తత్రైకత్వసఙ్ఖ్యాశ్రీయతే, యథా రాజాపురుష ఇతి, న హి రాజపురుష ఇత్యత్ర విభక్తౌ నివృత్తాయాం రాజపదార్థద్విత్వాది ప్రత్యాయకం కిఞ్చిదస్తి, యత్ర పునస్సఙ్ఖ్యాభేదగమకమర్థప్రకరణాద్యస్తి భవతి తత్ర ద్వివచన బహువచనాన్తయోరపి వృత్తిః, ప్రకృతే త్వేకవచనాన్తేన విగ్రహే ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చేతి త్వమాదేశప్రసఙ్గాత్, అర్థాద్ద్వివచన బహువచనాన్తేన విగ్రహే వృత్తిర్భవిష్యతీతి, అర్థసామర్థ్యమ్, అర్థాదన్యథా, ముద్గైః క్రీ

తోమాన్ధికః, నహ్యేకేన ముద్గేన ద్వాభ్యాం ముద్గాభ్యాం క్రయణం సంభవతి, ప్రకరణాద్యథా, భవద్భిరామవసరప్రదానాయ వచాంసినః, భవతోర్గిరామితి తత్రహ్యర్థః। * సమానవాక్యఇతి * దేవదత్తఅస్త్వయం దణ్డో దేవదత్తహరానేనేత్యత్ర దణ్డఇత్యేతత్ పూర్వవాక్యస్థమితి సమానవాక్యస్థత్వాభావాత్ ఆమన్త్రితనిఘాతో నభవతి। * ఏకతిఙితి * ఏకం తిఙ్ తిఙన్తం యత్రేతి బహువ్రీహిః, నన్వోదనస్త్వయాపక్తవ్యస్తవ భవిష్యతీత్యత్రాతిప్రసఙ్గః, పక్తవ్యోఽస్తీత్యధ్యాహారేణ భిన్నవాక్యతా సమర్థనేఽపి పశ్యమృగోధావతీత్యాదావేకవాక్యత్వవ్యవహారోనస్యాత్ , సత్యం ప్రకృతోపయోగిత్వేనేదముక్తం పశ్యమృగఇత్యాదావర్థైకత్వాదేకంవాక్యం సాకాఙ్క్షంచేద్విభాగే స్యాదితి శాస్త్రాన్తరప్రసిద్ధమేవేత్యేకే। అన్యేతు — ఆఖ్యాతం సవిశేషణం వాక్యమితి వార్త్తికకారవచనపర్యాలోచనయా ఏకతిఙిత్యత్ర తిఙన్తం విశేష్యసమర్పకం వివక్షితమ్, తతశ్చ పశ్యమృగోధావతీత్యత్ర తిఙన్తద్వయే సత్యపి పశ్యేత్యస్యైవ విశేష్యసమర్పకత్వాన్నోక్తదోషఇత్యాహుః — ఏకశబ్దస్సమానవచనో నతు సఙ్ఖ్యావాచీ బహువ్రీహిశ్చాయన్తేనబ్రూహిబ్రూహి దేవదత్తేత్యత్ర వాక్యత్వాదామన్త్రితనిఘాతస్సిధ్యతీతి సమర్థసూత్రే కైయటః, యుష్మదస్మదోర్విభాషాఽనన్వాదేశఇతి వార్తికమర్థతఃపఠతి। * ఏతేవాంనావాదయఇతి * యద్యపిసపూర్వాయాఃప్రథమాయావిభాషేత్యత్రైతత్పఠ్యతే, తథాప్యవిశేషేణ వికల్పోఽయం విధీయతఇత్యాశయేనసపూర్వత్వాభావేపి వికల్పముదాహరతి * ధాతా తేభక్తఇతి * అన్వాదేశేతు నిత్యముదాహరతి * తస్మైతేనమఇత్యేవేతి * తులాద్యర్థైరిత్యాదివన్నచవాహాహైవైరితి తృతీయానిర్దేశేనాపి యుక్తార్థలాభే యుక్తగ్రహణమనర్థకమిత్యతఆహ * యుక్తగ్రహణాదితి * యత్ర యుష్మదస్మదర్థగతాన్సముచ్చయాదీన్చాదయోద్యోతయన్తి తదాచాదిభిస్సహార్థద్వారా యుష్మదస్మదోస్సాక్షాద్యోగః, తత్రాయం నిషేధఇత్యర్థః। * హరోహరిశ్చేతి * అత్రచశబ్దోహరిహరగతం సముచ్చయమాహ, హరిహరాభ్యాం త్వస్మదస్సమ్బన్ధో నతు సముచ్చయేనేతి నసాక్షాద్యోగః కిన్తు పరంపరాయోగఇతి ననిషేధఇతిభావః। * పశ్యార్థైశ్చ * అతఏవ నిపాతనాద్భావే పాఘ్రాధ్మాధేడితి

శః, దర్శనం పశ్యేః, తచ్చేహ జ్ఞానమాత్రమ్, అదర్శనం లోప ఇత్య
త్రయథా, నతు చాక్షుషజ్ఞానమేవ అనాలోచన ఇతి నిషేధాత్తదేతదాహ
* అచాక్షుషజ్ఞానార్థైరితి * పరమ్పరాసమ్బన్ధేఽపీతి * పూర్వత్ర యు
క్తగ్రహణేన జ్ఞాపితమేతద్భవత్యన్యత్ర పరమ్పరాసమ్బన్ధేఽపి నిషేధ ఇతి।
* సపూర్వాయాః * సహశబ్దోఽత్ర సలోమక ఇత్యత్రేవ విద్యమానవచ
నస్తేన సహేతీత్యత్ర తుల్యయోగవచనం ప్రాయికమితి వక్ష్యమాణత్వా
ద్విద్యమానవచనస్యాపి సహస్య సమాసః, వోపసర్జనస్యేతి సభావః, ప్ర
థమాయా ఇతి చ ప్రత్యయగ్రహణాత్తదన్తవిధిరిత్యాలోచ్యాహ। * విద్య
మానపూర్వాదిత్యాది * ఏతే వాం నావాదయ ఆదేశా ఇత్యవిశేషోక్త్యైవ
విభాషయా సిద్ధేః కిమర్థమిదం వచనమిత్యాశఙ్కాం పరిహరన్నాహ * అ
న్వాదేశేఽపీతి * భక్తస్త్వమిత్యాది * త్వం భక్తోఽహమపి తేన హరిస్త్వాం
మాం చ త్రాయత ఇతి సమ్బన్ధః, ఏవం చ ప్రక్రాన్తత్వాన్నయచ్ఛబ్దాపేక్షా,
యేన కారణేన హరేస్త్వం భక్తస్తేనైవ కారణేనాహమపీతి వ్యాచక్షాణా
నాం యచ్ఛబ్దాధ్యాహారక్లేశ ఇతి బోధ్యమ్, అత్ర తేనేతి విద్యమానం ప
దం తతో హరిరితి ప్రథమాన్తం తతః పరస్య యుష్మచ్ఛబ్దస్యాదేశః, తథా
త్రాయత ఇత్యస్మాత్పరం స ఇతి ప్రథమాన్తం తతః పరస్యాస్మచ్ఛబ్దస్యాదే
శః। * సామన్త్రితమ్ * సమ్బోధనే చేత్యతః సమ్బోధన ఇత్యనువర్తతే
సా ఇత్యనేన ప్రథమా నిర్దిశ్యతే, మహాసంజ్ఞాకరణసామర్థ్యాత్సంజ్ఞావి
ధావపి తదన్తగ్రహణమ్, ఆమన్త్రణమామన్త్రితం ఉపచారాత్తత్సాధ
నే వృత్తిః, విభక్త్యన్తేన చామన్త్ర్యతే, నతు కేవలయా విభక్త్యేత్యాశయే
నాహ * తదన్తమితి * ఇహేతి * అగ్నే తవ దేవాస్మా నిత్యత్ర యుష్మదస్మ
దోర్న భవత్యాదేశః, అగ్నే నయేత్యత్ర తిఙతిఙ ఇతి న తిఙ్నిఘాతః, అగ్న
ఇన్ద్ర వరుణేత్యత్ర త్వామన్త్రితస్య చేత్యామన్త్రితనిఘాతో నేతి వివేకః।
* సర్వేషాం నిఘాత ఇతి * అయఞ్చ నిఘాతః పదకాలే శ్రూయతే నతు సం
హితాకాలే, స్వరితాత్సంహితాయామనుదాత్తానామితి సంహితాయా
మేకశ్రుతివిధానాత్। * అగ్నే తేజస్విన్నితి * ఇహ పదాత్పరత్వాత్తేజస్విన్ని
త్యస్యామన్త్రితస్య చేత్యష్టమికనిఘాతః సర్వానుదాత్తః। * సుపాదితి *
శోభనౌ పాదౌ యస్యేతి బహువ్రీహిః సఙ్ఖ్యాసుపూర్వస్యేతి పాదస్యాన్త

లోపః । * పాదఃపత్ * తదవయవస్యేతి * ఏతచ్చ నిర్దిశ్యమానస్యాదే
శాభవన్తీతి పరిభాషయాలభ్యతే, ఇయంచ పరిభాషాషష్ఠీస్థానేయోగేత్య
నేనజ్ఞాపితా, తథాహి అస్తేర్భూః, ఇకోయణచీత్యాదౌ సామీప్యాదిసమ్బ
న్ధప్రసక్తేఽపి లక్ష్యానురోధేన వ్యాఖ్యానాదన్తరఙ్గత్వాత్స్థానివదాదేశ ఇతి
జ్ఞాపకాచ్చస్థానే యోగత్వే సిద్ధేపునరారభ్యమాణే నషష్ఠీస్థానేయోగేత్యనే
న షష్ఠ్యన్తముచ్చార్యమాణమేవ, స్థానేన యుజ్యతే నతుప్రతీయమాన
మిత్యయమర్థోలభ్యతే, తథాచ నిర్దిశ్యమానస్యాదేశాభవన్తీతిసిద్ధమ్,
అలోఽన్త్యస్యాదేఃపరస్యేతి యోగౌతు ఆరమ్భసామర్థ్యాన్నిర్దిశ్యమాన
పరిభాషాయాబాధకౌ, పుంసఃఖయ్యుపరే, ఉదఃస్థాస్తమ్భోరిత్యాదౌ నదో
షఇతిదిక్, ——→ దాన్తాః ←—— * అగ్నిమదితి * మథ్నాతేర్మన్థ
తేశ్చ క్విప్యేతదేవరూపం, ఇదితస్తునలోపాభావాదగ్నిమన్, అగ్నిమథౌ,
అగ్నిమథః, ——→ థాన్తాః ←—— * అనిదితామ్ * ఇత్ హ్ర
స్వేకారః ఇత్సంజ్ఞకో యేషాన్తాని ఇదిన్తి, నఇదిన్తి అనిదిన్తి, తేషాం అనిది
తాం, ఏతచ్చాఙ్గస్య విశేషణంహలఇత్యపి, తదాహ * హలన్తానామనిదితా
నామితి * ఉపధాయానస్యేతి * శ్నాన్నలోపఇతి సూత్రాన్నేతిలుప్తషష్ఠీ
కంపదమనువర్తతే, తచ్చోపధాగ్రహణేనవిశేష్యతఇతిభావః, అనిదితామి
తికిమ్? నన్ద్యతే, హలఃకిమ్? నీయన్తే, ఉపధాయాఃకిమ్? హస్యతే,
* అచః * అల్లోపో నఇత్యతోఽల్లోపఇత్యనువర్తతే భస్యేతిచ, తదాహ
* భస్యాకారస్యలోపస్స్యాదితి * అత్రనవ్యాః —— యద్యత్రాఞ్చతేర్భ
స్యేతిసామానాధికరణ్యేనాన్వయస్స్వీక్రియతే తర్హిప్రతీచఃప్రతీచేత్యాది
నసిద్ధ్యేత్, ఉపసర్గసహితస్యైవ భత్వేన కేవలస్యాఞ్చతేర్భత్వాభావా
త్, భస్యావయవస్యాఞ్చతేరితి వైయధికరణ్యేనాన్వయేతు ప్రత్యగాత్మ
నేత్యాదావఞ్చతేరకారస్యలోపస్స్యాత్, అఞ్చత్యన్తస్య భస్యాకార
స్య లోపఇతి వ్యాఖ్యాయాం ప్రాచఃప్రాచేతి ప్రశబ్దాకారస్యాపి లోప
స్స్యాత్, తత్రావృత్త్యాదినా అఞ్చత్యన్తస్య భస్యాఞ్చతేరకారస్యే
తి వ్యాఖ్యానేఽపి ప్రత్యఞ్చమఞ్చతి ప్రత్యగఙ్ తతశ్శసాదిషు ప్రత్యక్చః
ప్రత్యక్చేత్యాదావతిప్రసఙ్గఏవ, తస్మాదల్లోపో నఇత్యత్రైవాత్రప్రత్యఙ్గావ
యవోఽసర్వనామస్థాన యజాదిస్వాదిపరోయోఽఞ్చతిస్తస్యాకారస్య లో

పస్స్యాదితి వ్యాఖ్యేయమ్, ద్యుప్రాగపాగుదక్ప్రతీచ ఇతి నిర్దేశశ్చేహ
వ్యాఖ్యానే లిఙ్గమిత్యాహుః । * చో * చజోరితి నిర్దేశాచ్చవర్గగ్రహణం
నభవతీత్యాహ * లుప్తాకార నకారేఽఞ్చతావితి * అత్రాల్లోపేన నకా
రలోపస్యాక్షిప్తత్వాత్ తత్కథనం వ్యర్థమేవ, కిన్తు లుప్తాకారేఽఞ్చతా
విత్యేవ సువచమిత్యాహుః, ఢ్రలోప ఇతి సూత్రాదణో దీర్ఘ ఇత్యస్య చానువ
ర్తనాదాహ * అణో దీర్ఘస్స్యాదితి * ప్రాచః ప్రాచేతి * ప్రతీచ ఇత్యా
ద్యర్థమవశ్యస్వీకార్యే అతో లోపే కృతే అనేన దీర్ఘో విధీయత ఇతి భావః।
* ప్రాగ్భ్యామిత్యాది * చోః కురితి కుత్వం నతు క్విన్ప్రత్యయస్యేత్య
నేన, తస్యాసిద్ధత్వాత్ । * విష్వగ్దేవయోశ్చ * చకారేణ సర్వనామ్న
ఇత్యస్య సర్వనామ్న ఇతి లభ్యత ఇత్యాహ * అనయోస్సర్వనామ్నశ్చేతి *
అప్రత్యయాన్తేఽఞ్చతావితి * అవిద్యమానః ప్రత్యయో అప్రత్యయః క్వి
న్ల్వబాదిః, అఞ్చతావప్రత్యయ ఇతి పాఠే తు వప్రత్యయాన్తేఽఞ్చతా
వితి వ్యాఖ్యేయమ్, విష్వగ్దేవయోస్తూదాహరణం విష్వగఞ్చతీతి విష్వ
ద్ర్యఙ్, దేవానఞ్చతి దేవద్ర్యఙితి బోధ్యమ్ । * అదసోఽసేః * అసేరితి
ఇకార ఉచ్చారణార్థః, తదాహ * అదసోఽసాన్తస్యేతి * అసాన్తస్యేతి కి
మ్? అముమాత్మన ఇచ్ఛతి అదస్యతి, దాత్పరస్యేతి కిమ్? అముయా అము
యోరిత్యత్ర అన్త్యస్య యకారస్య మాభూత్ । * హ్రస్వవ్యఞ్జనయో
రితి * వ్యఞ్జనస్య హి హ్రస్వ ఈషత్సదృశః దీర్ఘస్తు విసదృశ ఇతి భావః,
ప్రాఞ్చస్తు హ్రస్వదీర్ఘయోస్సమాహారద్వన్ద్వమకృత్వైవ విధీయమానో
ప్యణ్ క్వచిత్సవర్ణాన్ గృహ్ణాతీతి స్వీకృత్యాన్తరతమ్యాద్ధ్రస్వవ్యఞ్జనయో
ర్హ్రస్వః, దీర్ఘస్య దీర్ఘ ఇతి వ్యాచక్షతే । * అన్త్యబాధ ఇతి * సూత్రే
అదస ఇతి నావయవషష్ఠీ, కిన్తు స్థానేషష్ఠీ ఏవం హి అలోఽన్త్యపరిభాషాప
తిష్ఠతే, తథా చ అదసోఽన్త్యస్య దాత్పరో న భవతి దాత్పరో యస్తు
అదసోఽన్త్యో న భవతీత్యేవమన్త్యబాధేఽన్త్యసమీపస్య భవతీతి తేషామాశ
యః । * ఉక్తం చేతి * వార్త్తికకృతేతి శేషః, ఏవం చ అముద్ర్యఙితి కేషాం
చిదుదాహరణం భాష్యాదావనుక్తత్వాదుపేక్ష్యమితి భావః । * లత్వవది
తి * చలీక్లృప్యత ఇత్యత్ర కృపో రో ల ఇత్యుభయోర్యథా లత్వం తథేత్యర్థః,
నన్వప్రత్యయగ్రహణాభావేప్యుత్తరపదాధికారస్థత్వాద్విష్వద్ర్యఙ్ దేవ

ప్రత్యఙ్ఙిత్యఞ్చత్యుత్తరపదేష్వేవాద్ర్యాదేశస్స్యాన్నతు విష్వగఞ్చనమిత్యత్ర అతో వ్యాచష్టే । * అప్రత్యయగ్రహణం జ్ఞాపయతీతి * అన్యత్రేతి * అతఃకృకమీత్యాదౌ । * తేనేతి * అన్యథానిత్యం సమాసఇత్యతోఽనువృత్తేన సమాసగ్రహణేనోత్తరపదస్యాక్షేపాదతఃకృకమీతి కృధాతుగ్రహణే కృధాతూత్తరపదకపవాయస్కృదిత్యాదౌ సత్వం స్యాన్నత్వణన్తోత్తరపదకేఽయస్కారఇత్యత్రేతి భావః । * ఉదఈత్ * అచఇత్యస్యాపవాదః, ఇహాచఇత్యనువర్తతే భస్యేతిచ తదాహ । * ఉచ్ఛబ్దాత్పరస్యేత్యాది * భస్యేతికిమ్ ? ఉదఞ్చౌ, ఉదఞ్చః, ఉదగ్భ్యామ్, లుప్తనకారస్యేతికిమ్ ? పూజాయాముదఞ్చః, ఉదఞ్చేతి యథాస్యాత్ । * సమస్సమి * సమీత్యవిభక్తికో నిర్దేశః, ఏవం తిరస్తిరీత్యపి, సఙ్గతమఞ్చతీతి సమ్యజ్ । * సమిచఇతి * అఙ్లోపేచావితి దీర్ఘః, సహాఞ్చతీతి సధ్ర్యజ్, భవిషయే అల్లోపదీర్ఘౌ సధ్రీచఇత్యాది । * తిరసః * నవిద్యతే లోపో యస్యసః అలోపఇతి బహువ్రీహిః, అఞ్చతావిత్యనువర్తమానమన్యపదార్థః, అవయవస్యాకారస్య లోపస్సముదాయే ఉపచర్యత ఇత్యభిప్రేత్యాహ । * అలుప్తాకారఇత్యాది * అకారలోపే సతీతితు నోక్తం వ్యాఖ్యానాత్, వప్రత్యయాన్తే కిమ్ ? తిరోఽఞ్చనమిత్యాదౌ మాభూత్ । * తిరశ్చఇతి * లుప్తాకారత్వాత్తిర్యాదేశాభావే సస్యశ్చుత్వేనశః, నచాల్లోపస్యస్థానివత్త్వాత్ శ్చుత్వం నస్యాదితి వాచ్యమ్ । పూర్వత్రాసిద్ధేతదభావాత్, పదాన్తవిధిత్వాచ్చ * నాఞ్చేః * నుమైవసిద్ధే ప్రాఞ్చౌ, ప్రాఞ్చేత్యాదౌ నుమోఽభావేపి నకారశ్రవణార్థః * ప్రాజితి * ప్రకర్షేణాఞ్చతి-పూజయతీం పూజార్థాదఞ్చతేః క్విన్ * ప్రాఙ్క్ష్వితి * ఙ్ణోఃకుగితి వాకుక్, చయోర్ద్వితీయాఇతిపక్షే ఖకారో బోధ్యః * ఏవమితి * శసాదిషు ప్రత్యచః ప్రత్యగ్భ్యామ్, అముముయఞ్చః, అముముయగ్భ్యామ్, ఉదఞ్చః; ఉదగ్భ్యామిత్యాదిజ్ఞేయ, క్రుఞ్చతీతిక్రుఙ్ * నలోపఇతి * శ్చుత్వస్యాసిద్ధత్వాదితిభావః । సుష్ఠువృశ్చతీతిసువృట్, క్విపిగ్రహిజ్యేతిసమ్ప్రసారణమ్ * సువృట్స్వితి * చర్త్వస్యాసిద్ధత్వాత్పూర్వం డస్సీతి వాధుట్, తతశ్చర్త్వమ్.

శ్రీ చాన్తాః శ్రీ

నిపాత్యన్తఇతి పృషుసేచనే, బృహవృద్ధౌ, అత్రగుణాభావః । మహేఃకర్మణిప్రత్యయః, అతఏవ

మహ్యతే పూజ్యతేమహార్ణ ఇతివ్యాచష్టే, గమేస్తుజగాదేశః, చత్వారోప్య
తిప్రత్యయాంతాః, ఏతచ్చోణాదిషు స్ఫుటీకరిష్యతే.*అత్వసన్తస్యచాధా
తోః* ఢ్రలోపసూత్రాద్దీర్ఘణస్య నోపధాయా ఇత్యుపధాగ్రహణస్యచానువ
ర్తనాదాహ * ఉపధాయాదీర్ఘస్స్యాదితి * ఇహధాతోరితి యోగో విభ
జ్యతే తత్సామర్థ్యాదనన్తరస్యాసన్తస్యైవప్రతిషేధః, వాత్వంతస్యేతిక్వై
యటాదయః, తదేతద్దర్శయతి । * ధాతుభిన్నా సన్తస్యచేతి * ధాత్వవ
యవభిన్నో యోऽస్ తదన్తస్యేత్యర్థః, తేనఉఖాస్రత్, పర్ణధ్వదిత్యాదిసిద్ధమ్,
ధాతుభిన్నోయోసన్తస్తస్యేతివ్యాఖ్యాయాం స్రత్ ధ్వత్ ఇత్యత్ర దీర్ఘాభా
వేప్యత్రతుప్యాదేవేతిదిక్, అత్రసర్వనామస్థానే చేతి సూత్రాదసమ్బు
ద్ధావిత్యనువర్తతే, సాచేత్యతస్సావితిచతదాహ * అసమ్బుద్ధౌ సౌ పరఇ
తి * అత్వన్తత్వాభావాదితి * అతుఇత్యుకారానుబన్ధగ్రహణస్యానుకర
ణాచ్ఛత్రన్తస్యనభవతీత్యర్థః * ఉభే * శబ్దరూపాపేక్షయా నపుంసకని
ర్దేశః * షాష్టద్విత్వేతి * అనన్తరస్య విధిర్వాభవతి ప్రతిషేధో వేతి న్యా
యాదితిభావః । ద్వేఇత్యనువృత్త్యైవ సిద్ధేఉభేగ్రహణం సముదాయప్రతిప
త్త్యర్థమితివ్యాచష్టే * ఉభేసముదితఇతి * అన్యథా నేనిజతీత్యత్రఅభ్యస్తా
నామాదిరిత్యాద్యుదాత్తత్వం ప్రత్యేకం పర్యాయేణస్యాత్ * నాభ్యస్తా
చ్ఛతుః * వ్యవహితేऽపినుమేవాత్రనిషిధ్యతే అన్యేషామప్రసక్తేరిత్యభి
ప్రేత్యాహ * నుమ్నస్యాదితి * దదదితి * దదాతీతిదదత్, దాఞ్లోలటశ్శ
త్రాదేశశ్శపశ్లుః, శ్లావితిద్విత్వమ్, అభ్యాసహ్రస్వః, శ్నాభ్యస్తయో
రాతఇత్యాలోపః * జక్షిత్యాదయష్షట్ * జక్షితిపృథక్పదమ్, ఇతిశబ్దేన
జక్షిరేవపరామృశ్యతేఇత్యాదిరేషామిత్యతద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహిస్త
దేతదాహ * షడ్ధాతవోऽన్యఇతి *

—— తాన్తాః ——

గోపాయతీతిగుప్ క్విపివివక్షితే ఆయాదయ ఆర్ధధాతుకేవేతివైకల్పికాది
హాయప్రత్యయాభావ । ఆయప్రత్యయపక్షేతు అతోలోపేయలోపేచగో
పాఇతిరూపంబోధ్యమ్, —— పాన్తాః —— * త్యదాదిషు * కఞన్తస్య
తూదాహరణం తాదృశో యాదృశ ఇత్యాది । తచ్చాత్రనోక్తమ్, హలన్తే
ష్వనుపయోగాత్, అనాలోచనేకిమ్? త్వాంపశ్యతీతితద్ధర్మః, కర్మణ్యణ్,
తాదృశాదయస్తు రూఢిశబ్దత్వాదసతావ్యవయవార్థేన వ్యుత్పాద్యన్తే,

ఏవాజ్ఞానార్థాద్దృశేరితి సఙ్గచ్ఛతే, భాష్యే తు కర్మకర్తరి వ్యుత్పత్తిర్దర్శితా తమిమేనం పశ్యన్తి జనాః స ఇవాయం పశ్యతి జ్ఞానవిషయో భవతీత్యర్థాదజ్ఞానార్థాదితి తు సఙ్గచ్ఛతే । తత్ర దృశేర్జ్ఞానవిషయతాపత్తిమాత్రవిషయత్వేపి విషయీకరణావృత్తిత్వాత్ * ఆకారోన్తాదేశ ఇతి * అకారాదేశే సతి తతో గుణస్స్యాత్, న చోచ్చారణసామర్థ్యాద్దీర్ఘస్స్యాదేవేతి వాచ్యమ్, అకారస్యావిధౌ హాలపవశ్రవణప్రసఙ్గాత్ * విడితి * విశ ప్రవేశనే ఇత్యస్మాత్ క్విప్ । * నశేర్వా * కేచిదిహ ఝలీత్యనువర్త్య ఝలి పదాన్తే చేతి వ్యాచక్షతే, తన్న, నష్టమిత్యాదావతిప్రసఙ్గాత్ * నగితి * షడగకాః ప్రాగ్వత్ * స్పృశోనుదకే క్విన్ * కకారో గుణాభావార్థః, నకారస్తు క్విన్ప్రత్యయస్య కురితి విశేషణార్థః । వస్తుతస్తు వ్యర్థ ఏవ సః, క్విప్రత్యయస్య కురిత్యుక్తేపి తదనుబన్ధపరిభాషయా క్విబన్తస్య కుత్వాప్రసక్తేః, న చాద్యుదాత్తత్వం ప్రయోజనమ్, క్విన్ప్రకృతీనామేకాచ్త్వాత్, ధాతుస్వరేణాపి తత్సిద్ధేః, దధృగిత్యత్ర త్వన్తోదాత్తత్వనిపాతనాదాద్యుదాత్తత్వం నాపేక్షితమేవేతి దిక్ । అత్ర సుపీత్యనువర్తతే, కర్మణీతి తు నివృత్తమిత్యాశయేనాహ * అనుదకే సుప్యుపపద ఇతి * ఘృతస్పృగితి * ఘృతం ఘృతేన వా స్పృశతీతి విగ్రహః । అనుదకే కిం? ఉదకం స్పృశతీత్యుదకస్పర్శః, నిషేధసామర్థ్యాదిహ క్విబపి న భవతి తస్మిన్ హి సతి క్విన్ప్రత్యయో యస్మాదితి బహువ్రీహ్యాశ్రయణేన కుత్వస్యావర్జనీయతయానుదక ఇతి నిషేధస్య ఫలాభావాత్ । కేచిత్తూదకస్పృడితి ప్రత్యుదాహరన్తి నిషేధసామర్థ్యాత్తు కుత్వం మాస్తు క్విప్ స్యాదేవేతి తేషామాశయః —* శాన్తాః *— * గౌణత్వేతి * షడ్భ్యో లుక్, షట్చతుర్భ్యశ్చేతి బహువచననిర్దేశాత్ షడర్థప్రాధాన్య ఏవ లుఙ్నుటౌ భవత ఇతి భావః । పిపఠిషతేః క్విప్యతోలోపే కృదన్తత్వాత్స్వాద్యుత్పత్తౌ పిపఠీష్ సు ఇతి స్థితే సోర్హల్ఙ్యాదిలోపే ప్రత్యయలక్షణేన పదాన్తత్వాత్సస్య రుర్భవతి, న చ రుత్వే కర్తవ్యేఽల్లోపస్య స్థానివత్త్వం శఙ్క్యం, పూర్వత్రాసిద్ధే తన్నిషేధాత్ । * నుమ్విసర్జనీయ * ఇణ్కోరితి పఞ్చమీనిర్దేశాద్వ్యవహితస్యాప్రాప్తౌ వచనమ్ । * ష్టుత్వే న పూర్వస్యేతి * సనస్సస్య రుత్వవిసర్గయోర్వా శరీతి వికల్పాత్పక్షే సకారస్తేన శరా వ్యవాయే సుషస్సస్య షత్వం పూర్వస్య ష్టుత్వం, న తావదే

శ ప్రత్యయయోరితిషః, అపదాన్తస్యేతి నిషేధ భావః ఏవంస్థితే శర్గ్రహణేన నప్రయోజనం కిన్తు నుమ్విసర్జనీయవ్యవాయేఽపీత్యేవ సూత్రయితుం యుక్తమిత్యేకే, నుమ్శర్వ్యవాయేఽపీత్యేవం యుక్తం సూత్రయితుం, శర్గ్రహణేన విసర్జనీయస్యలాభాదిత్యన్యే। * నిం స్వేతి * ఆద్యస కారస్య ప్రత్యేకం వ్యవధానేఽపి ఆదేశ ప్రత్యయావయవత్వాభావాన్నషత్వం నభవతి, నచాత్రాదేశప్రత్యయయోరిత్యనువృత్త్యభావాన్నుమ్విసర్జనీయేత్యనేనధాతు సకారస్య షత్వంస్యాదితి వాచ్యమ్, తస్యస్వాతన్త్ర్యేణ విధాయకత్వానఙ్గీకారాత్, అపదాన్తస్యమూర్ధన్యః, ఇణ్కోః రితివన్నుమ్విసర్జనీయ ఇత్యస్యాప్యధికారసూత్రత్వాత్, కర్తుమిచ్ఛతీతి చికీర్షతి, చికీర్షతేఃక్విప్ప్రత్యయః। * చికీః * ఏకాచఉపదేశఇతిసనిగ్రహగుహోశ్చేతి వాసనఇడభావే ఇకోఝలితి కిత్వాద్గుణాభావే అజ్ఝనగమాం సనీతిదీర్ఘేఋతఇదితి ఇత్త్వే రపరత్వం తతోద్విత్వం హలాదిశ్శేషః, కుహోశ్చుః, అల్లోపః స్యోర్హల్ఙ్యాదిలోపే పదాన్తత్వాత్ రోః రుపధాయాఇతి దీర్ఘః। * దోరితి * దామ్యతీతిదోః। *సంయోగాన్తలోపఇతి * నచాస్మిన్కర్తవ్యే బహిరఙ్గత్వేనాల్లోపస్యాసిద్ధత్వం శఙ్క్యమ్, బహిర్నిమిత్తాపేక్షపదసంజ్ఞాసాపేక్షత్వేన సంయోగాన్తలోపస్యైవ బహిరఙ్గత్వాదితిదిక్। * విడితి * విశేష్వనేకాచఇతీణ్నిషేధే హలన్తాచ్చేతి కిత్వాద్గుణాభావః, ద్విత్వాభ్యాసకార్యే। * గౌడితి * గమూతనూకరణఇత్యస్మాత్ క్విప్, గాంరక్షతీతి గోరట్ కిపవ ణ్యుపపదే వాసరూపన్యాయేన క్విప్। * కుత్వస్యాసిద్ధత్వాదితి * ఇతరథాస్కోరితి కలోపస్స్యాదితిభావః, పిసగతౌ, పక్తుమిచ్ఛతిపిపక్, వక్తుమిచ్ఛతి వివక్, దాదేరితి ఘః, ఏకాచోబశిత భష్భావః, దేగ్ధుమిచ్ఛతీతి ధిధక్। ——— ॥ శ్రీ షాన్తాః ॥ ——— సుష్ఠుతోసతీతి సుతూః, వేదవిద్వాన్ విదేశ్శతుర్వసుఃఅదాదిత్వాచ్ఛపోలుక్, సార్వధాతుకమపిదితి జిత్వాన్నోపధాగుణః, ఉగిత్వాత్ నుమ్, సాన్తమహతఇతిదీర్ఘః, సంయోగాన్తలోపస్యాసిద్ధత్వాన్నలోపోన। * వసోః * ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తవిధిరిత్యాహ। * వస్వన్తస్యేతి * సేదివానితి * భాషాయాం స

దంసస్రువ ఇతి ళిటసక్వసుః లిటి ధాతోరితి ద్విత్వం హలాదిశ్శేషః, అత ఏకహల్మధ్య ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ, వస్వేకాజాద్ఘసామితీట్, నుమ్, సాన్తేతి దీర్ఘః। * సేదుష ఇతి * నను తదనుబన్ధగ్రహణే నాతదనుబన్ధకస్యేతి పరిభాషయా విదేశ్శతుర్వసురిత్యస్యైవ వసోస్సమ్ప్రసారణం యుక్తం న క్వసోః, సత్యమ్, వసోరుకారానుబన్ధకరణం క్వసోఽపి సామాన్యగ్రహణార్థం ఉగిత్వస్యస్థానివద్భావే నాపిసిద్ధేః ఇహ గమిప్రభృతిభ్యః క్వసురోదాహృతశ్ఛన్దసత్వాత్, అత ఏవ వైదికప్రక్రియాయాం తస్థివాఞ్జగ్మివానిత్యాద్యుదాహర్తవ్యం నాత్రేత్యాహుః — కవయస్తు ప్రయుఞ్జతే “శ్రేయాంసి సర్వాణ్యధిజగ్ముషస్తే” “తం తస్థివాంసం నగరోపకణ్ఠే” ఇత్యాది, అత్రవదన్తి — ఛాన్దసా అప్యేతే షద్గాదయ ఇవ క్వచిద్భాషాయాం భవన్తి, మాసశ్ఛన్దసీత్యస్య సామాన్యాపేక్షజ్ఞాపకత్వాశ్రయణాత్ కథఞ్చిత్సమాధేయమితి। * సుహినితి * సంయోగాన్తలోపస్యాసిద్ధత్వాన్నోపధాదీర్ఘః। * సుహిన్త్స్వితి * నశ్చేతి వా ధుట్, ధ్వంసత ఇతి ధ్వత్, స్రంసత ఇతి స్రత్, స్రంసు ధ్వంసు అవస్రంసనే, ధ్వంసు గతౌ చేత్యాభ్యాం క్విప్, అనిదితామితి నలోపః, వసుస్రంస్వితి దత్వమ్। * పుంసోఽసుఙ్ * ఇతోఽత్సర్వనామస్థాన ఇత్యతోఽనువర్తనాదాహ * సర్వనామస్థాన ఇతి * వివక్షిత ఇతి * తేన పరమపుమానిత్యత్ర పరత్వాదసుఙి కృతే సమాసాన్తోదాత్తత్వం భవదసుఙ ఏవ అకారస్య భవతి పరసప్తమ్యాం తు నైతత్సిద్ధ్యేత్, సర్వనామస్థానోత్పత్తేః ప్రాగేవ పుంశబ్దాకారస్యోదాత్తత్వే కృతే స్రంసనధర్మిణో హల్త్వే తద్ధర్మిణోఽనుదాత్తస్యైవాదేశస్య ప్రసఙ్గాత్, నచోకారస్య కృతోఽపి స్వరోఽనన్యత్వాన్నివర్తయిష్యతే, అసుఙశ్చాన్యత్వాత్తదవస్థ ఇతి వాచ్యమ్, అన్తరఙ్గస్వరే కర్తవ్యే బహిరఙ్గస్యాసుఙోఽసిద్ధత్వాదితి భావః, వస్తుతస్తు కృతవ్యూహపరిభాషాయా అన్తరఙ్గపరిభాషాపవాదత్వాత్ పరసప్తమీపక్షేఽపి సూపపాదః, ఏతచ్చ మనోరమాయాం స్పష్టమ్। * పుమాన్ ఇతి * యద్యప్యుణాదిషు పాతేర్డుమ్సున్నితి వక్ష్యతి, తథాపి పాఠాన్తరమనుసృత్యాత్రోక్తమితి బోధ్యమ్। * హే పుమన్నితి * అసమ్బుద్ధావిత్యుక్తేస్సాన్తేతి న దీర్ఘః * పుంస్వితి * సంయోగాన్తలోపే మోనుస్వారః, నుమ్స్థానికస్యైవానుస్వారస్యోపలక్షణా

స్మిన్నిత్వసర్జనీయేతినషత్వమ్ * ఉశనేతి * వశేఃకనసిః, ప్రథి·జ్యోతిః స
మ్ప్రసారణమ్ * అస్యసమ్బుద్ధావితి * ఏతచ్చవాచనికమ్, హరదత్తాద
యస్త్వాహుః, సోర్ధేతివాచ్యే అనఙ్సావితివచనేన క్వచిదనఙపశ్రవణస్య
జ్ఞాపితత్వాదేతత్సిద్ధమితి, యద్యపిసోర్ధైకృతే ఙిత్వసామర్థ్యాట్టిలోపేస
ర్వనామస్థానేచాసమ్బుద్ధావితి దీర్ఘే ఉశానేత్యనిష్టరూపం ప్రసజ్యతే, త
థాప్యఙ్గవృత్తపరిభాషయాదీర్ఘో నేతి కృత్వాజ్ఞాపకత్వం సఙ్గచ్ఛత ఇ
తి తేషామాశయః, అనేహా, వేధా ఇతి అసున్ప్రకరణేన ఇహేనఙిహాచ,
విధాఞో వేధచేతి వ్యుత్పాదనాదసన్తత్వేనదీర్ఘః, అనేహా - కాలః, వేధా
విశ్వసృట్ * అదసఔసులోపశ్చ * అదసఇతిషష్ఠీ, తదోస్సస్సావిత్య
తస్సావిత్యనువర్తతేతదాహ * ఔకారోన్తాదేశస్స్యాత్సౌపర ఇతి * నన్వ
దసఇతిపఞ్చమ్యేవాస్తు తతఃపరస్యసోరేవౌకారోవిధీయతామ్, త్యదాద్య
త్వేనాసావితిరూపంసిధ్యతి కింసులోపవిధానేన, నచస్వరేభేదః, ఉదా
త్తేనస్థానేకాదేశౌకారస్య ఉదాత్తత్వాత్, మైవమ్, అసకౌ స్త్రీత్య
త్ర టాపిప్రత్యయస్థాదితీత్వప్రసఙ్గాత్ * అసుకఇతి * ఔత్వాభావేత్య
దాద్యత్వం సాధుత్వమ్, స్త్రియాంతుఅసుకాఅముకఇతి అముకీఇతి ప్ర
యోగోఽసాధురేవ, అముకశబ్దా ఇత్యాదిరపి, అదశ్శబ్దాదేవన్యాయ్య
త్వాత్ * ఏతఈద్బహువచనే * పారిభాషికస్య బహువచనస్య గ్రహ
ణే అమీభిరిత్యాదిసిద్ధావపి జసిఅమీఇతినసిధ్యేత్, నహ్యత్రఏకారస్యబహు
వచనపరతాస్తి అతోవ్యాచష్టే * బహ్వర్థోక్తావితి * విభక్తికార్యంప్రా
గితి * త్యదాదీనామ ఇత్యాది సపాదసప్తాధ్యాయీం ప్రత్యదసోసేరితిత్రై
పాదికశాస్త్రస్యాసిద్ధత్వాత్, అకృతేతువిభక్తికార్యేసాన్తత్వాదుత్వ
మత్వయోరప్రవృత్తేశ్చేతిభావః । యదితు పూర్వత్రాసిద్ధమిత్యత్రకా
ర్యాసిద్ధత్వమిష్యేత తర్హి అమూ అముమిత్యాదినసిధ్యేత్, త్యదాద్యత్వేకృ
తేపరరూపాత్ప్రాగేవోత్వమత్వయోఃకృతయోఃపశ్చాన్ముత్వకార్యస్యా
సిద్ధతయాఽతోగుణఇతి పరరూపేఅమా ఇత్యాదిరూపసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ । కిఞ్చ
చర్మవస్తేచర్మవః, సుష్ఠువస్తేసువః, అత్రపరత్వాత్ సోఃరితి సలోపేత
స్యాసిద్ధత్వాద్ధల్ఙ్యాదిలోపేఉక్తరూపం నసిధ్యతీతి కార్యాసిద్ధిపక్షోహే
యఏవ, అత్రవదన్తి, సపాదసప్తాధ్యాయ్యాంవిహితంకార్యం ప్రతిత్రిపా

ద్వ్యం విహితమసిద్ధమితి ప్రక్రియాగ్రన్థోక్తకార్యాసిద్ధిపక్షే మనోరథః, అముమిత్యాది న సిద్ధ్యేదితి కేచిత్, తన్న, ప్రక్రియాగ్రన్థోక్తేర్హి కార్యం ప్రతి కార్యైకర్తవ్యే అసిద్ధం పూర్వమేవ నజాతమిత్యర్థః, శాస్త్రాసిద్ధత్వేపి అయమేవ ఫలితోర్థః, తదుక్తం కైయటేన "యచ్ఛాస్త్రముచ్చారితం తస్యాసిద్ధత్వమశక్యం కర్తుమిత్యసిద్ధవచనాతిదేశ ఆశ్రియతే" ఇతి, తథాచాతిదేశేన కార్యప్రవర్తకత్వరూపోఽసిద్ధధర్మశ్శాస్త్రేఽతిదిశ్యమానః కార్యాసిద్ధత్వపక్షఫలతి, ఏవఞ్చ మనోరథ ఇత్యత్ర త్వేకర్తవ్యే రేఫలోపస్య పూర్వమేవాప్రవృత్తౌ రోరుత్వస్య ప్రతిఘాతాన్మనోరథసిద్ధిరప్రత్యూహా, తథా అముమిత్యాదిసిద్ధిరితి కార్యాసిద్ధిపక్షే న కాప్యనుపపత్తిరితి । * నమునే * నే ఇతి విషయసప్తమీత్యాహ * నాభావే కర్తవ్య ఇతి * అన్యథా ఘిగపరత్వాభావాన్నాభావో న స్యాదితి భావః, నన్వేవమపి కృతే నాభావే సుపి చేతి దీర్ఘః స్యాత్ దీర్ఘం ప్రతి ముత్వస్యాసిద్ధత్వాదత ఆహ * కృతే చేతి * ఏతచ్చ నే ఇత్యస్యావృత్త్యా లభ్యతే ఏకత్ర విషయసప్తమ్యపరత్ర తు సత్సప్తమీత్యాశ్రయణాత్, వస్తుతస్తు కృతే చేతి వ్యాఖ్యానం వ్యర్థం సన్నిపాతపరిభాషయా సుపి చేతి దీర్ఘస్య సువచాధేయత్వాత్, నన్వథ నేతి పదము నేత్యేవోచ్యతాం కిం నునే నాసిద్ధత్వనిషేధేనేతి చేత్, అత్రాహుః — నమునేత్యుక్తిర్నేతి యోగవిభాగార్థా, తేన రామః, రామేభ్య ఇత్యాది సిధ్యతి, అన్యథా హి రోరసిద్ధతయా ఉకారస్యేత్సంజ్ఞాలోపౌ న స్యాతామ్, న చానునాసికనిర్దేశసామర్థ్యాదిత్సంజ్ఞాలోపప్రవృత్తిరుత్వం నాసిద్ధమితి వాచ్యమ్, తగువహాలం దేవరుహీత్యాదౌ హశి చేత్యస్య వ్యావృత్తయే అతో రోరిత్యత్రానునాసికస్యైవ నిర్దేశేన తత్రైవ చరితార్థత్వాత్, ఏవం చ స్థానివత్త్వాన్నత్రస్యాపి ప్రవృత్తౌ పరత్వాద్విసర్గో లభ్యతే ప్రత్యయపరశ్చేత్యాది నిర్దేశాశ్చేహ లిఙ్గమితి దిక్ .

ఇతి హలన్తాః పుంలిఙ్గాః

* నహో ధః * దఇత్యేవ నోక్తమ్, తథాహి నద్ధమిత్యత్ర రదాభ్యామితి నత్వం స్యాత్ ఝషస్తథోరితి చ న స్యాత్ । * నహో హస్యేతి * హో ఢ ఇత్యతోఽనువృత్తేరలోఽన్త్యస్యేత్యనేన వా హస్యైవాదేశ ఇతి భావః , ఝలో ఝలి, పదస్య, స్కోస్సంయోగాద్యోరన్తే చేత్యతో ఝల్పదాన్తగ్రహణాన్యనువర్తన్తే తదాహ * ఝలీత్యాది * ఝలి పరతః పదాన్తే వా వి

ద్యమానస్యేత్యర్థః । * ఉపానదితి * ఉపపూర్వాన్నహేస్సంపదాదిత్వా
త్క్విప్, నహివృతీతి పూర్వపదస్య దీర్ఘః, సోర్హల్ఙ్యాదిలోపే ధత్వమ్,
జశ్త్వచర్త్వే, అత్రేదం బోధ్యమ్, సుప్సు అనడ్వాహౌ యస్యామితి బహు
వ్రీహౌ, స్వనడ్వానితి పుంవదేవ రూపమ్ । కేచిత్తు — గౌరాదిషు ఙీషంత్య
త్వాత్ స్వనడ్వాహీత్యుదాజహ్రుః, తదసత్, అనుపసర్జనాధికారవిరోధా
త్ * ద్యౌరితి * దివ ఔదితి ఔత్వమ్ । * గీరితి * గౄ నిగరణే, గౄ శబ్దే ఇ
త్యస్మాద్ధాక్విప్, ౠత ఇతీత్వే రపరత్వం ర్వోరుపధాయా ఇకః । * పూ
రితి * పౄ పాలనపూరణయోః, ఉదోష్ఠ్యపూర్వస్యేత్యుత్వమ్ । * చత
స్ర ఇతి * ఇహ చతురనడుహోరిత్యామ్న భవతి పరత్వాదామం బాధిత్వా
చతస్రాదేశే కృతే సకృద్గతిన్యాయేన పునస్తస్యాప్రవృత్తేః । * చతసృణా
మితి * న తిసృచతసృ ఇతి న దీర్ఘః । * సర్వవదితి * తేన తుల్యమితి వతిః, సర్వ
నామ్నో వృత్తిమాత్ర ఇతి పుంవద్భావః । * యస్సౌ * యత్వమిదం స్త్రి
యామేవ పరిశేషాత్, ఇదోఽయ్ పుంసీతి పుంస్యయ్విధానాత్, క్లీబే సోర్లుకా
లుప్తత్వాచ్చ । * ఏవమితి * సా, తే, తాః, యా, యే, యాః, ఏషా,
ఏతే, ఏతా ఇత్యాదీత్యర్థః । * వాగితి * వచేః క్విబ్వచీత్యాదినా క్విబ్దీర్ఘావ
సమ్ప్రసారణం చ, చోః కుః * అప్ఛబ్ద ఇతి * ఆప్నోతేర్హ్రస్వశ్చేతి హ్ర
స్వః, చకారాత్ క్విప్ । అచ ఉపసర్గాత్త ఇత్యతోఽనువర్తనాదాహ * తకా
రస్యేదితి * దిగితి * క్విన్నన్తత్వాత్ కుత్వమ్ ? షడగకాస్స్రాగ్వదూ
హ్యః । * అన్యత్రాపీతి * త్యదాద్యుపపదత్వాభావేఽపీత్యర్థః । * త్విడితి
* త్విష దీప్తావిత్యస్మాత్ క్విప్, జశ్త్వచర్త్వే । * సజూరితి * జుషీ ప్రీతిసే
వనయోరిత్యస్మాత్ క్విప్, ససజుషో రురితి షస్య రుత్వమ్, ర్వోరితి దీర్ఘః ।
* ఆశిషావితి * ఆశాసః క్వావుపసఙ్ఖ్యానమిత్యుపధాయా ఇత్వమ్, శాసివ
సీతి షత్వమ్ । * అసావితి * అదస త్యదాద్యత్వం పరరూపం టాప్, ఏకాదే
శస్య పూర్వాన్తత్వేన గ్రహణాత్ । అదస ఔ సులోపశ్చ తదోరితి సత్వమి
త్యేకే, అన్యే తు — పరత్వాద్విశేషవిధేశ్చ పూర్వమాత్వం తతోఽత్ర నా
త్వం టాపావిత్యాహుః. ——→ ఇతి హలన్తాః స్త్రీలిఙ్గాః

* దత్వమితి * వసుస్రంస్వితి దత్వమనడుచ్ఛబ్దాన్తేఽపి ప్రవర్తతే, ప
దాధికారస్థత్వాదితి భావః । * పూర్వపదస్యైవేతి * అన్యథా రాజపురుషః

వాగాశీరిత్యాదౌ నలోపకుత్వాదికం యథాసమ్భవం నస్యాదితి భావః। * ఉత్తరపదత్వే చేతి * ఉత్తరశబ్దేనోత్తరపదముచ్యతే, ఉత్తరపదస్య పదత్వే పదవ్యపదేశే కర్తవ్యే ప్రత్యయలక్షణం నభవతీత్యర్థః, ఏతేన సుధియౌ, సుధియ ఇత్యత్రాన్తర్వర్తిసుపా పదత్వాత్పక్షే శాకలప్రసఙ్గ ఇత్యాశఙ్కాఽపరాస్తా, ఉక్తరీత్యా ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధాత్, ఉత్తరపదత్వే కిమ్? రాజపురుష ఇత్యాదౌ నలోపో యథాస్యాత్, పశ్యతి దధీత్యాదావపి దధిశబ్దస్య పదత్వే ప్రత్యయలక్షణం భవత్యేవ, ఉత్తరపదస్య సమాసావయవే రూఢత్వాత్। * దధిసేచావితి * సిఞ్చత ఇతి సేచౌ అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత ఇతి విచ్, దధ్నస్సేచావితి షష్ఠీసమాసః, ఉపపదసమాసే తు ప్రాక్సుబుత్పత్తేస్సమాసవిధానాత్సేచ్ శబ్దస్య పదసంజ్ఞా నాస్తీతి పదాదిత్వం సకారస్య నస్యాత్, నన్వేవముపపదసమాసే షత్వం దుర్వారమితి చేత్, అత్రాహ కైయటః — అనభిధానాత్సోపపదాద్విజభావః, దధిసేచావితి ప్రయోగాభావాదితి, వస్తుతస్తు పదాదావిత్యపదాదిరితి పక్షే తూపపదసమాసేఽపి షత్వం సుపరిహరమ్। * అన్వాదేశ ఇతి * అమ్యేవేదం విధీయతే న త్వౌట్ఛసాదిషు ఫలాభావాత్, స్వమోర్నపుంసకాదిత్యమోర్లుకా లుప్తత్వేఽపి ప్రత్యయలక్షణమిహ ప్రవర్తతే వచనసామర్థ్యాదిత్యాహుః, వస్తుతస్తు ద్వితీయాటౌస్స్వితి సూత్ర ఏవ ఏనద్వక్తవ్యః, ఏనం, ఏనౌ, ఏనానిత్యాదితు త్యదాద్యత్వేన సిద్ధమ్, క్లీబే అమి లుకా లుప్తత్వేపి తకారోచ్చారణసామర్థ్యాదేనదాదేశః, నచైవమేతచ్ఛ్రితమిత్యత్రాప్యేనదాదేశాపత్తిః, ద్వితీయాశ్రితేతి సమాసే కృతే సుపో లుకి ద్వితీయాదివిభక్తిపరత్వాభావాత్, నచ తకారోచ్చారణసామర్థ్యాదేనదాదేశ ఇత్యుక్తమితి వాచ్యమ్, ఏకపదాశ్రయత్వేనాన్తరఙ్గస్య స్వమోర్లుకి చరితార్థత్వేన బహిరఙ్గే సామాసికే లుకి తదప్రవృత్తేరితి మనోరమాయాం స్థితమ్। * బ్రహ్మణీ ఇతి * ఇహ విభాషా ఙిశ్యోరిత్యల్లోపో న సంయోగాద్వమన్తాదితి నిషేధాత్। * రోఽసుపి * అహర్భాతీతి * అహన్నితి రుత్వే తు హశి చేత్యుత్వప్రవృత్త్యాఽహోభాతీతి స్యాదితి భావః। * నలోపాభావం నిపాత్యేతి * అహన్నిత్యత్ర నకారాన్తరం ప్రశ్లిష్య నాన్తస్యాహన్ శబ్దస్య రురితి వ్యాఖ్యయాపి రుత్వరత్వయోర్నకారస్థానికత్వం సేత్స్యతీతి బోధ్యమ్। * తదన్తస్యాపీతి * పదాధికా

రత్వాదితి భావః, నచాత్ర ప్రత్యయలక్షణన్యాయేన అన్తర్వర్తినీం విభక్తి
మాశ్రిత్య సమాసైకదేశస్యాప్యహన్శబ్దస్య పదత్వాద్రుత్వం స్యాదేవ కి
మనేన తదన్తవిధ్యాశ్రయణేనేతి శఙ్క్యమ్, ఉత్తరపదత్వే చాపదాదివిధా
వితి ప్రతిషేధేన ప్రత్యయలక్షణాప్రవృత్తేః। * తస్యాసిద్ధత్వాదితి * అక
తవ్యూహపరిభాషయా పరోఽపి దీర్ఘో హల్ఙ్యాదిలోపాత్పూర్వం రుత్వా
త్పూర్వమపి నదీర్ఘః, పరిభాషయేతి భావః। * సమ్బుద్ధౌ త్వితి * సు
పోఽత్ర హల్ఙ్యాదిలోపాదసమ్బుద్ధావిత్యుక్తే దీర్ఘాభావే రుత్వే హశిచేత్యు
త్వే, ఆద్గుణః। * ప్రగ్వీణీతి * ఇన్గ్రహణే అనర్థకస్యాపిగ్రహణాద్దీర్ఘ ఇ
తి భావః। * పదాన్తత్వమితి * క్విన్ప్రత్యయస్యేత్యస్యాసిద్ధత్వాద్వ్ర
శ్చేతి షత్వే కుత్వమిత్యర్థః, షత్వన్తు స్పృష్టమిత్యాదౌ సావకాశమితి భావః,
* సృజిదృశోరితి సూత్ర ఇతి * ఏతచ్చోపలక్షణమ్, మృజేర్వృద్ధిరితిసూ
త్రేఽపి తత్ప్రయోగాత్। * రజ్జుసృడ్భ్యామితి * నను భ్యాం ప్రత్యయో
ఝలాదిరకిద్భవతీతి సృజిదృశోరిత్యమాగమస్స్యాత్, మైవమ్, ధాతోస్స్వ
రూపగ్రహణే తత్ప్రత్యయే కార్యవిజ్ఞానాత్, నన్వేవమప్యనుదాత్తస్య
చర్దుపదస్యేతి వైకల్పికః ప్రాప్నోతి, తద్వాక్యే ధాతోస్స్వరూపగ్రహణేన
అనుపాదానాదితి శఙ్క్యమ్, ధాతోరుచ్యమానం కార్యం తత్ప్రత్యయ ఏవే
తి పరిహారాత్, ఏవం చ ప్రసృడ్భ్యాం, ప్రసృడ్భిరిత్యాదౌ నాయం దో
షః ప్రసజ్యతే, ఏతచ్చ మృజేర్వృద్ధిరితిసూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్, నను
ధాతోరుచ్యమానం కార్యం తత్ప్రత్యయ ఏవేతి చేత్ ధియౌ, ధియః, భు
వౌ, భువః, ఇత్యాదావియఙువఙౌ న స్యాతాం కిన్తు చిక్షియతుః, లులువ
తురిత్యాదావేవ స్యాతాం సత్యమ్, వస్తుగత్యా ధాతోరేవోచ్యమానం కా
ర్యమియఙాదికం న భవతి కిన్త్వఙ్గస్యోచ్యమానమితి వైషమ్యాత్। * కు
త్వాపవాద ఇతి * షత్వసూత్రే సృజమృజయజేతి విశిష్యగ్రహణాదితి భావః।
* అసృక్ఛబ్దస్త్వితి * ఏతచ్చ క్షీరస్వామిగ్రన్థే స్పష్టమ్। * యుజ్ప్రత్య
యే బోధ్య ఇతి * యద్యప్యస్మిన్పక్షే స్వరో భిద్యతే తథాపి లోకే స్వరస్యా
నాదరాద్వేదే తు బాహుళకాదిష్టస్వరస్సిధ్యతీతి భావః। * బహూర్జీతి *
ఇదమన్త్యాదితి చ వాచనికమ్, తథా చ వార్త్తికమ్, బహూర్జి ప్రతిషేధః,
అన్త్యాత్పూర్వం నుమమేక ఇతి, భాష్యే — ఆచష్టపరో యోఝల్ తదన్తస్య

నుమిత్యాశ్రిత్య ప్రథమం వార్తికం ప్రత్యాఖ్యాతమ్, ఏవఞ్చ ఊర్జోఽత్య
త్రనుమ్మర్జ్జభః, కిఞ్చ ఉర్గమూనే క్రీడాయామ్, గర్హ గర్హాయామిత్యాదీనాం
క్విబన్తానాం భాష్యసమ్మతేనుమాన భావ్యమేవేతిబోధ్యమ్। * అల్లోపస్య
స్థానివత్త్వాదితి * క్త్వాలుప్తం నస్థానివదితితు నేహాశ్రీయతే తస్యక్త్వాదిత
త్త్వాత్, క్త్వావిధింప్రతి నస్థానివదిత్యేవ సార్వత్రికత్వాదితిభావః, " జా
యన్తే నవసౌ తథామిచనవ భ్యాంభిస్భ్యసాంసఙ్గమే షట్సఙ్ఖ్యాని నవైవసు
ప్యథ జసిత్రీణ్యేవతద్వచ్ఛసి। చత్వార్యన్యవచస్సుకస్య విబుధాశ్శబ్దస్య రూ
పాణి తత్ జ్ఞానస్త్రప్రతిభాస్తిచేన్నిగదితుం షాణ్మాసికోఽత్రావధిః " ఇతి నర
పతిసభాయాం క్వచిత్కేనచిత్ప్రాచీనేన కృతస్యాక్షేపస్య ప్రాచీనైరే
వ పఙ్క్తిత్రైకైశ్చిద్గవాక్ఛబ్దస్యేత్యాదినా విభావయేత్యన్తేన శ్లోకద్వయేన స
మాధానముక్తమ్, తదేవశ్లోకద్వయం ప్రకృతోపయోగాదాహ * గవా
క్ఛబ్దస్య రూపాణీతి * అఞ్చేర్గతౌనలోపః, పూజాయాన్తు నేత్యాశయే
నాహ * అర్చాగతి భేదతఇతి * ఆద్యాదిత్వాత్తసిః, పూజార్థగత్యర్థభే
దేన అసన్ధ్యవఙాదిభిర్నవాధికశతం రూపాణిబోధ్యానీత్యర్థః, ఉక్తసఙ్ఖ్యా
మేవ వ్యవస్థాపయతి। * స్వంసుప్సునవేతి * ప్రత్యేకమితిశేషః, ఏవమ
గ్రేపి షట్త్రీణి చత్వారీత్యత్రాపి బోధ్యమ్। * రూపాణీతి * సఙ్కల
నయా నవాధికశతం రూపాణీత్యర్థః, ఇహచయోద్వితీయాఇతి వార్తిక
మనాశ్రిత్య నవాధికశతమిత్యుక్తమితిబోధ్యమ్, తదాశ్రయణేతు త్రీణిరూ
పాణి వర్ధన్తఏవేత్యనుపదమేవ వక్ష్యమాణత్వాత్। * ఇత్యాదీతి * ఆది
శబ్దేనాన్యాన్యపి జ్ఞేయాని, తద్యథా, గవాగ్భిః, గోఽగ్భిః, గోగ్భిః,
గవాఙ్భిః, గోఽఙ్భిః, గోఙ్భిః, ఙయి, గోచి, గవాఞ్చే, గోఅఞ్చే, గో
ఞ్చే, భ్యామిప్రాగ్వత్, భ్యసి, గవాగ్భ్యః, గోఽగ్భ్యః, గోగ్భ్యః,
గవాఙ్భ్యః, గోఽఙ్భ్యః, గోఙ్భ్యః, ఙసౌ, గోచః, గవాఞ్చః, గోఅ
ఞ్చః, గోఞ్చః, భ్యామిభ్యసిచప్రాగ్వత్, ఙసిఏవఞ్చమేకవచనవత్,
ఓసి, గోచోః, గవాఞ్చోః, గోఅఞ్చోః, గోఞ్చోః, ఆమి, గోచామ్, గ
వాఞ్చామ్, గోఅఞ్చామ్, గోఞ్చామ్, ఙౌతు, గోచి, గవాఞ్చి, గోఅ
ఞ్చి, గోఞ్చి, ఙసిప్రాగ్వత్, సుపితు గవాక్షు, గవాఙ్క్షు, గోఅ
ఙ్క్షు, గోఙ్క్షు, గవాక్షు, గోఅక్షు, గోక్షు, ననుభాష్యంత్రయే భ్య

ద్వయే జసిజసోరోద్వయేచ సమానరూపత్వాత్ కథమిహ నవాధికశతమి
త్యుక్తమితిచేత్, అత్రాహుః—అర్థభేదేన రూపభేదమాశ్రిత్య తథోక్తమి
తి । * షణ్ణామాధిక్యం శక్యమితి * నవసుమధ్యే కకారస్థానే పాక్షికఖ
కారప్రవృత్త్యా రూపషట్కాధిక్యం సంశక్యమిత్యర్థః । * చర్త్వస్యా
స్యాసిద్ధత్వాదితి * తథాచ శాస్త్రదృష్ట్యా ఖకారో నాస్త్యేవ కిన్తు గకారఏ
వాస్తీతి భావః । * తస్యాసిద్ధత్వాదితి * కుకోఽసిద్ధత్వాదిత్యర్థః । * వ
ర్థన్తుఏవేతి * ఏవంచ త్రయాణామాధిక్యసమ్భవాత్సపిద్వాదశరూపాణి
భవన్తీతి సఙ్కలనయా ద్వాదశాధికశతంమతమ్, నతునవాధికశతమితిభా
వః । * అశ్వాక్షిభూతానీతి * సప్తవింశత్యధికా పఞ్చశతీత్యర్థః, సౌ న
వానామన్త్యస్యద్విత్వేఽష్టాదశ, ఔజిచతుర్ణాంమధ్యే పూజార్థానాంత్ర
యాణాం ఇద్విత్వే సప్త, అణోఽప్రగృహ్యస్యేత్యనునాసికస్తు నాస్తిప్ర
గృహ్యత్వాత్, జసిఇద్విత్వస్య అనునాసికస్యచ వికల్పాద్ద్వాదశ, స
ఙ్కలనయా సప్తత్రింశత్, ఏవం ద్వితీయాయామపి, తథాచసఙ్కలన
యాచతుస్సప్తతిః, టాయాం చతుర్ణాం మధ్యే పూజార్థానాం త్రయా
ణాంఇద్విత్వే సప్త, తేషాంచ సప్తానామనునాసికవికల్పే చతుర్దశ, స
ఙ్కలనయా అష్టాశీతిః, భ్యామి షట్సురూపేషు భాత్పూర్వస్య ద్విత్వే
ద్వాదశ, తేషాం ద్వాదశానామపి యణోమయఇతి యద్విత్వే చతుర్విం
శతిః, తేషాంమకారస్యద్విత్వేఽష్టచత్వారింశత్, సఙ్కలనయా షట్త్రింశ
దధికం శతమ్, భిసిచతుర్వింశతిః, భాత్పూర్వస్య విసర్గస్య ద్విత్వాత్స
ఙ్కలనయాషష్ట్యుత్తరశతమ్, ఙయిచతుర్ణాం మధ్యేపూజార్థానాంత్ర
యాణాం ఇద్విత్వేసప్త, అనునాసికస్తునాస్తి, ఏకారస్యానణ్త్వాత్, స
ఙ్కలనయాసప్తోత్తరషష్ట్యధికశతమ్, భ్యామిప్రాగ్వదేవాష్టాచత్వారిం
శత్, తథైవభ్యసిభాత్పూర్వస్య యవిసర్గయోశ్చద్విత్వాత్ సఙ్కలన
యా సప్తోత్తరసప్తత్యధికశతద్వయమ్, భ్యాంభ్యసోః ప్రాగ్వదేవ, ప్ర
త్యేకమష్టాచత్వారింశత్, సఙ్కలనయా త్రిసప్తత్యధికం శతత్రయమ్,
ఙసావివఙసోసామ్ఙిఓస్ఇత్యత్రాపి ప్రత్యేకం చతుర్దశ, చతుర్షురూ
పేషు మధ్యేఇద్విత్వే సప్తానామప్యన్త్యస్యద్విత్వాత్, ఔతుసప్తా
నామప్యన్త్యస్యాణోఽప్రగృహ్యస్యేతి వైకల్పికానునాసికప్రవృత్తేః

సఙ్కలనయా త్రిచత్వారింశదధికం శతచతుష్టయమ్, సుపిగత్యర్థే త్రయాణాం ఙద్విత్వే షట్ । తేషాం తుఖయశ్శరఇతి పద్విత్వే ద్వాదశ , ఉకారస్యానునాసికే చతుర్వింశతిః , సఙ్కలనయా సప్తోత్తర షష్ట్యధికశతచతుష్టయమ్ , పూజాయాన్తుకుగభావే త్రయాణాం ఙకారద్విత్వేఽనునాసికేతిచద్వాదశ, కుక్ పక్షేతుచయోర్ద్వితీయాదేశాత్ షట్ , షణ్ణాంఙషయోర్ద్విత్వేఽనునాసికేచాష్టచత్వారింశత్ , సఙ్కలనయా సప్తవింశత్యధికా పఞ్చశతీత్యర్థః * తిరశ్చఇతి * భత్వాదచఇత్యల్లోపః,అలోపేఇతివచనాత్తిర్యాదేశాభావః। * దదదితి *పుల్లిఙ్గేష్వయంవ్యుత్పాదితః। *శతేతి*ఋమశనేత్యవజ్ , శతృప్రత్యయఇత్యర్థః ।*అచ్ఛినద్యోః * నుగ్గ్రహణమిహ చిన్త్యప్రయోజనం నాభ్యస్తాచ్ఛతురిత్యానపుంసకస్యేత్యత్రోదితోనుమ్ధాతోరిత్యతోనుమనువృత్తేరావశ్యకతయాతదుత్తరత్రాపి తతఏవానువర్తనేబాధకాభావాత్ । * శతురవయవఇతి * తుదాదేశస్యాన్తరఙ్గత్వాచ్ఛత్రాదేశాకారేణ సహైకాదేశేకృతే అవర్ణాన్తాత్పరస్య శతురితినభవతి, ఉభయతఆశ్రయణేనాన్తాదివదితివక్ష్యమాణత్వాదితిభావః । * భాదితి * భాదీప్తౌ, లటశ్శతర్యదాదిత్వాచ్ఛపోలుక్। * శప్శ్యనోర్నిత్యమ్ * ఆరమ్భసామర్థ్యాన్నిత్యత్వే సిద్ధేపి నిత్యగ్రహణమిహ వేత్యధికారనివృత్త్యర్థమ్, అన్యదాహిఆరమ్భసామర్థ్యాదిహనిత్యముత్తరత్ర వికల్పఇత్యాశఙ్కేత * పచన్తీఇతి * కర్తరిశపినిత్యంనుమ్। * దీవ్యన్తీఇతి * దివాదిభ్యశ్శ్యనినిత్యంనుమ్, పచన్తిదీవ్యన్తీతిబహువచనేతునపుంసకస్యఝలచఇతినుమ్బాధ్యః * స్వబితి * శోభనాఆపోయస్మిన్సరసీతిబహువ్రీహిః , ఋక్పూరబితి సమాసాన్తే ప్రాప్తేనపూజనాదితినిషేధః ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్యఇతి ఈన్నభవతి, తత్రాపఇతికృతసమాసాన్తస్యానుకరణమితి వక్ష్యమాణత్వాత్ *నిరవకాశత్వం ప్రతిపదోక్తత్వమితి * అయమేవపక్షఃప్రబలఇతి ఛదిరుపధి బలేర్ఢఇతిసూత్రే మనోరమాయాంస్థితమ్। * ధనేరుసితి * జనేరుసిరిత్యతః ఉసీత్యనువర్తమానే అర్తిపృవపియజితనిధనికపిభ్యోనిదిత్యౌణాదికేనేత్యర్థః * ధనుర్భ్యామితి * ఇహకోర్వరుపధాయాఇత్యాదినాదీర్ఘోనశఙ్క్యః , రేఫాన్తస్యాధాతుత్వాత్ । * ఏవమితి * చక్షేశ్శిచ్చ , చాదుసిః , చక్షుః , అర్చిశుచిహుసృపీత్యాదినాఙుహ్వాతేరిసిః, ఆదిశబ్దేనసర్పిరర్చిరాదయోగ్రా

హ్యః * సుపుమామ్సితి * పుమ్సోసుఙితిసూత్రే సుపీతి వ్యాచక్షాణస్య ప్రాచో మతే జసీష్టసిద్ధావపి శసి నైతత్సిధ్యేత్, ఔజి చాతిప్రసఙ్గః, ఇతోత్సర్వనామస్థానఇత్యతోఽనువృత్తిం పర్యాలోచ్యసర్వనామస్థానఇతియథాశ్రుతం బుద్ధవతాన్తు సర్వేష్టసిద్ధిః ——— ఇతిహలన్తానపుంసకలిఙ్గాః ———

ఇతితత్త్వబోధిన్యాం శబ్దాధికారః.

---

*స్వరాదినిపాతమవ్యయమ్ * స్వరాదయశ్చనిపాతాశ్చేతిసమాహారద్వన్ద్వః, ననుచాదిష్వేవస్వరాదీన్పఠిత్వాప్రకృతసూత్రంపరిత్యజ్య తద్ధితశ్చాసర్వేత్యాది సూత్రచతుష్టయమపి చాదయోఽసత్త్వఇత్యస్మాదూర్ధ్వంకృత్వాఽవ్యయప్రదేశేషు నిపాతశబ్దేనైవ వ్యవహ్రియతామితిచేన్న, స్వస్తివాచయతి"స్వఃపశ్యతి"స్వఃపతతీత్యాదౌ కర్మాదికారకయోగేనసత్త్వవాచకత్వాత్తేషాంనిపాతసంజ్ఞానాపత్తేః, చాదీనాంహ్యసత్త్వవాచినామేవనిపాతసంజ్ఞానతుసత్త్వవాచినామ్। స్వరాదీనాన్తుసత్త్వవాచినామసత్త్వవాచినాంచావ్యయసంజ్ఞైవ్యతఇతి వ్యవస్థానాపత్తేశ్చ। అథప్రాగ్రీశ్వరాన్నిపాతాః, స్వరాదీని, చాదయోఽసత్త్వఇతి సూత్ర్యతాం తథాహిసతి స్వరాదీనాం సత్త్వవచనానామపి నిపాత సంజ్ఞాసేత్స్యతీతిచేన్న ఏవంహిసతినిపాతఏకాజనాఙితిప్రగృహ్య సంజ్ఞాస్వరాదీనామప్యేకాచాంప్రసజ్యేత, స్త్రోహిస్వరాదిషుకిమోఽత్ దక్షిణాదాజిత్యాదావేకాచౌతద్ధితౌకేఽప్రభృతయఏకాచఃకృత్ప్రత్యయాశ్చసన్తి, తసిలాదిస్తద్ధితఏధాచ్పర్యన్తఇతిసూత్రస్యకృన్మకారసన్ధ్యక్షరాన్తఇతిసూత్రస్యచ స్వరాదిగణపఠితత్వాత్। యద్యప్యత్రమూలే స్వరాదిషు గణసూత్ర ద్వయమిదం నపఠితమ్, తథాపిప్రాచాంపాఠేత్వస్తీత్యనుపదమేవ స్ఫుటీకరిష్యతే, స్వరాదీనుదాహరతి, స్వరిత్యాదినా, స్వరితిస్వర్గే పరలోకేచ, అన్తరితిమధ్యే, ప్రాతరితిప్రత్యూషే, పునరిత్యప్రథమెవిశేషేచ, సనుతరిత్యన్తర్ధానే, స్వరాదయఃపఞ్చరేఫాన్తాః, స్వర్యాతిప్రాతరత్రేత్యాదావుత్వంనభవతి, సాన్తత్వేహిస్యాదేవదోషః, ఉచ్చైస్ మహతి, నీచైస్ అల్పే, శనైస్ క్రియామాన్ద్యే, ఋధక్ సత్యే, వియోగశీఘ్రసామీప్యలాఘవేష్విత్యన్యే, ఋతేవర్జనే, యుగపదిత్యేకకాలే, ఆరాద్దూరసమీపయోః, పృథక్ భిన్నే,

హ్యస్ అతీతేఽహ్ని, శ్వ ఆగతేఽహ్ని, దివా దివసే, రాత్రావితి నిశి, సాయమితి నిశాముఖే, చిరమితి బహుకాలే, మనాక్, ఈషత్ ఇత్యల్పే, జోషం సుఖమౌనే చ. తూష్ణీమితి మౌనే, బహిస్ అవస్ ఇమౌ బాహ్యే, సమయేతి సమీపే మధ్యే చ, నికషేత్యన్తికే, స్వయమిత్యాత్మనేత్యర్థే, వృథేతి వ్యర్థే, నక్తమితి రాత్రౌ, నఞితి నిషేధే, హేతావితి నిమిత్తే, ఇద్ధేతి ప్రాకాశ్యే, అద్ధేతి స్ఫుటావధారణయోః, తత్త్వాశయయోరిత్యన్యే, సామీత్యర్ధజుగుప్సయోః, వత్, తేన తుల్యమిత్యాదిభిర్విహితో యో వతిప్రత్యయస్స ఇహ గృహ్యతే, తదాహ * బ్రాహ్మణవత్ * క్షత్రియవదితి * ప్రత్యయమాత్రస్య సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనాభావాత్ప్రత్యయాన్తముదాహృతమ్ । యస్తూపసర్గాచ్ఛన్దసి ధాత్వర్థే విహితస్స నేహ గృహ్యతే "యదుద్వతో నివతో యాసి" ఇత్యత్ర సత్త్వధర్మస్య లిఙ్గసఙ్ఖ్యాన్వయస్య దర్శనాత్ । అత్ర వదన్తి — తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిరిత్యత్ర తసివతీ ఇతి వతిప్రత్యయోఽపి పరిగణ్యతే, తచ్చ న కర్తవ్యం స్వరాదిపాఠే నైవ గతార్థత్వాత్, స్వరాదిషు వా వదితి న పఠనీయమితి । సనా, సనత్, సనాత్ ఏతే నిత్యే, ఉపధేతి భేదే, తిరస్ అన్తర్ధౌ తిర్యగర్థే పరిభవే చ, అన్తరేతి మధ్యే వినార్థే చ, అన్తరేణేతి వర్జనే, జ్యోగితి కాలభూయస్త్వే ప్రశ్నే శీఘ్రార్థే సమ్ప్రత్యర్థే చ, కమితి వారిమూర్ధనిన్దాసుఖేషు, శమితి సుఖే, సహసేత్యాకస్మికావిమర్శయోః, వినేతి వర్జనే, నానేత్యనేకవినార్థయోః, స్వస్తీతి మఙ్గళే, స్వధా పితృదానే, అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణనిషేధేషు, వషట్, వౌషట్, శ్రౌషట్ ఏతే హవిర్దానే, అన్యదిత్యన్యార్థే, అస్తీతి సత్తాయామ్, ఉపాంశ్విత్యప్రకాశోచ్చారణరహస్యయోః, క్షమేతి క్షాన్తౌ, విహాయసేతి వియదర్థే, దోషేతి రాత్రౌ, మృషా మిథ్యేత్యేతౌ వితథే, ముధేతి వ్యర్థే, ఇత ఊర్ధ్వం క్త్వాతోసున్కసునః, కృన్మకారసన్ధ్యక్షరాన్తః, అవ్యయీభావశ్చేతి గణసూత్రత్రయం అష్టాధ్యాయీస్థత్రిసూత్రైః సమానార్థకమిహ న పఠితం చేదపి ప్రాచీనగణపాఠే తదస్తీతి బోధ్యమ్, వైయర్థ్యన్తు పరిహరిష్యతే, పురేత్యవిరతే చిరాతీతే భవిష్యదాసన్నే చ, మిథో మిథస్ ఏతౌ రహస్సహార్థయోః, ప్రాయసితి బాహుల్యే, ముహుసితి పునరర్థే, ప్రవాహుకమితి సమానకాలే ఊర్ధ్వార్థే చ, ప్రవాహికేతి పాఠాన్తరమ్, ఆర్యహలమితి బలాత్కారే, శాకటాయనస్తు — ఆర్యేతి ప్రతిబద్ధే,

హాలమితి ప్రతిషేధవివాదయోరిత్యాహ, అభీక్ష్ణమితి పౌనఃపున్యే, సా కంసార్ధమేతౌ సహార్థే, నమస్ నతౌ, హిరుక్ వర్జనే, ధిక్ నిన్దాభర్త్సనయోః, ఇతఊర్ధ్వన్తసిలాదిస్తద్ధితఏధాచ్పర్యన్తః, శస్ తస్ కృత్వసుచ్ సుచ్ ఆస్ థాలౌ చ్వ్యర్థాశ్చేతి ప్రాచీనగణపాఠేఽస్తీతి బోధ్యమ్, తసిలాదీన్యాదేరయమర్థః, పఞ్చమ్యాస్తసిరిత్యారభ్య ఏధాచ్చేత్యేతదన్తైస్సూత్రైరుక్తా యే తద్ధితాస్తదన్తాస్స్వరాదిషు బోధ్యాః, తథా బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్, ప్రతియోగే పఞ్చమ్యాస్తసిః, తేనైకదిక్, తసిశ్చేత్యయమపి తసిః, క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్, ద్విత్రిచతుర్భ్యస్సుచ్, ఇణఆసిరిత్యుణాదిసూత్రేణ విహితఆసిః, ప్రత్నపూర్వవిశ్వేమాత్థాచ్ఛన్దసి, సమ్పద్యకర్తరి చ్విః, విభాషా సాతి కార్త్స్న్యే, దేయే త్రా చేత్యేతదన్తా అపి గ్రాహ్యా ఇతి, అమ్ శైఘ్ర్యే అల్పే చ, ఆమ్ అఙ్గీకారే, అమ్ చ ఛన్దసి, కిమేత్తిఙవ్యయేతి కాస్ప్రత్యయాదిత్యాదిభిశ్చ విహితావపి అమామౌ గృహ్యేతే ఇత్యేకే। ప్రతన్నయ ప్రతరమ్, పపాచతరాం కారయామాస, ప్రశామ్ గ్లానౌ, ప్రశాన్ సమానార్థే, ప్రతాన్ విస్తారే, మామాఙ్ ఏతౌ నిషేధాశఙ్కయోః। * ఆకృతిగణ ఇతి * తేనాన్యేఽపి జ్ఞేయాః, తథాహి, కామం స్వాచ్ఛన్ద్యే, ప్రకామమిత్యతిశయే, భూయ ఇతి పునరర్థే, సాంప్రతమితి న్యాయ్యే, పరమితి కిన్త్వర్థే, సాక్షాత్ప్రత్యక్షే, సాచీతి తిర్యగర్థే, సత్యమిత్యర్ధాఙ్గీకారే, మఙ్క్షు ఆశు ఏతౌ శైఘ్ర్యే, సంవత్ వర్షే, అవశ్యం నిశ్చయే, ఉషేతి త్ర్యవసానే ఓమిత్యఙ్గీకారే బ్రహ్మణి చ, భూరితి పృథివ్యామ్, భువ ఇత్యన్తరిక్షే, ఝడితి, ఝగితి, తరసా ఏతే శైఘ్ర్యే, సుష్ఠు ప్రశంసాయామ్, దుష్ఠు నికృష్టే, సుపూజాయామ్, కుకుత్సితేషదర్థయోః, అఞ్జసేతి తత్త్వశీఘ్రార్థయోః, మిథు ఇతి ద్వావిత్యర్థే, అస్తమితి వినాశే, స్థానే ఇతి యుక్తే, వరమితి ఈషదుత్కర్షే, సుది శుక్లపక్షే, వది కృష్ణపక్షే ఇత్యాది। చాదీనుదాహరతి, చేతి సముచ్చయాన్వాచయేతరేతరయోగసమాహారేషు, "వా స్యాద్వికల్పోపమయోరివార్థేపి సముచ్చయే" హేతి ప్రసిద్ధౌ, అహేతి పూజాయామ్, ఏవేత్యవధారణేఽనవక్లృప్తౌ చ, ఏవమిత్యుక్తపరామర్శే, నూనమితి నిశ్చయే తర్కే చ, శశ్వదితి పౌనఃపున్యే నిత్యే సహార్థే చ, యుగపదిత్యేకకాలే, భూయస్ పునరర్థే ఆధిక్యే చ, కూపదితి ప్రశ్నే

ప్రశంసాయాం చ, కువిదితి భూర్యర్థే ప్రశంసాయాం చ, నేదితి శఙ్కాయాం
ప్రతిషేధవిచారసముచ్చయేషు చ, చేదితి యద్యర్థే, చణ్ అయం చేదర్థే,
ణానుబన్ధస్తు నిపాతైర్యద్యది హన్తకువిన్నేచ్చేచ్చణితి విశేషణార్థః, సము
చ్చయాదౌ త్వననుబన్ధకః, కచ్చిదితి ఇష్టప్రశ్నే, యత్రేత్యనవక్లృప్త్యమర్షగ
ర్హాశ్చర్యేషు, నావకల్పయామి నమర్షయే గర్హే ఆశ్చర్యం వా య
త్రభవాన్ వృషలం యాజయేత్, నహీతి ప్రత్యాఖ్యానే, హన్తేతి హర్షె
విషాదే అనుకమ్పాయాం వాక్యారమ్భే చ, మాకిః, మాకీం, నకిః త్రయో
పి వర్జనే, మాఙ్ఙిత్యౌ స్వరాదిషూక్తా విహపాఠస్తు నిపాతత్వార్థః, తేనాద్యు
దాత్తం ఫలం సిధ్యతీతి కేచిత్, తదసత్ ఫిట్స్వరేణాపీష్టసిద్ధేః, అన్యే
త్వాహుః — సత్త్వవచనానామప్యవ్యయసంజ్ఞార్థం స్వరాదిషు పాఠ ఇతి
తదప్యసత్, లక్ష్మీవాచకస్యాపి మాశబ్దస్యావ్యయత్వాపత్తేః, తస్మాదుభ
యత్ర పాఠశ్చిన్త్యప్రయోజనః। యావత్తావదేతౌ సాకల్యావధిమానా
వధారణేషు, సాకల్యే యావత్కార్యం తావత్కృతమ్, అవధౌ యావ
ద్గన్తవ్యం తావత్తిష్ఠ, మానె యావద్దత్తం తావద్భుక్తమ్, అవధారణె
యావదమత్రం తావద్బ్రాహ్మణానామన్త్రయస్వ। త్వై విశేషవిత
ర్కయోః, ద్వై వితర్కే, న్వై ఇతి పాఠాన్తరమ్, రై దానేఽనాదరే చ,
రైకరోతి దదాతీత్యర్థః, త్వం రైకిం కరిష్యసి, శ్రౌషట్, వౌషట్- ఏతౌ
హవిర్దానె, స్వాహా దేవతాభ్యో దానే, స్వధేతి పితృభ్యః, శ్రౌషడాదీ
నామనేకాచాముభయత్ర పాఠస్స్వరభేదార్థః, తుమితి తుంకారే, గు
రుం తుంకృత్య హుంకృత్య, తథాహీతి నిదర్శనె, ఖల్వితి నిషేధవాక్యాల
ఙ్కారనిశ్చయేషు, కిలేతి వార్తాయామలీకే చ, అథేతి మఙ్గలానన్తరారం
భప్రశ్నకార్త్స్న్యాధికారప్రతిజ్ఞాసముచ్చయేషు, అయం స్వరాదావపి,
తేన మఙ్గలవాచకస్య సత్త్వార్థత్వేఽప్యవ్యయత్వం సిధ్యతి, అత ఏవ శ్రీహ
ర్షః "ఉదస్య కుమ్భీరథ శాతకుమ్భజాశ్చతుష్కచారుత్విషి వేదికోదరే। య
థాకులాచారమథావనీన్ద్రజాం పురన్ధ్రివర్గస్స్నపయాంబభూవ తాం" ఇ
తి, అత్ర హి అథ స్నపయాంబభూవేత్యస్య మఙ్గలస్నపనం చకారేత్యర్థః,
నిపాతస్తు స్వరూపేణైవ మఙ్గలం మృదఙ్గధ్వనివత్ సుప్సు స్వరభేదార్థః, స్మే
త్యతీతే పాదపూరణే చ, ఆడహేత్యుపక్రమహింసాకుత్సనేషు, "ఆదహస్వ

ధామణి" ఇత్యత్రతు ఏదకారా ఆదితి పృథక్పదం పఠన్తి । * అవదత్తమితి * ఇహావస్యానుపసర్గత్వాద్దదచ ఉపసర్గాత్త ఇతి న భవతి, అహమితి సుబన్తప్రతి రూపకమహఙ్కారే, ఏవం గే హే కేన వినీతౌ వామితి, యువామిత్యర్థేఽసు బన్తప్రతిరూపకమ్, అస్తీతి తిఙన్తప్రతిరూపకమ్, ఏవం త్వామస్మి వచ్మీత్య త్రాస్మీత్యహమర్థే తిఙన్తప్రతిరూపకమ్, ఆహేత్యువాచేత్యర్థే, ఆసే తి బభూవేత్యర్థే ఇత్యాదిబోధ్యమ్ । * అహంయుసితి * అహంశుభమో ర్యుస్, యదితు త్వాహౌ సావితి మపర్యన్తస్యాహాదేశే శేషేలోపే చ కృతే నిష్పన్నోఽయమహంశబ్దః తస్మాద్యుస్ప్రత్యయః క్రియేత తర్హి సులోపో లుకి అ స్మద్యుసితి స్థితే మదీయ ఇత్యత్రేవ మపర్యన్తస్య మాదేశే సతి మద్యురితి స్యా దితి భావః । * అస్తిక్షీరేతి * తిఙన్తత్వేతు బహువ్రీహిసమాసోఽయం నోపప ద్యత ఇతి భావః । అ ఇతి సమ్బోధనే అధిక్షేపే నిషేధే చ, ఆ ఇతి వాక్యస్మరణ యోః, ఇ సమ్బోధనజుగుప్సావిస్మయేషు, ఈ ఉ ఊ ఋ ౠ ఌ ఏ ఐ ఓ ఔ సమ్బోధనే, పశు ఇతి సమ్యగర్థే, పశు మన్యమానాః, శుకంస్త్రైషేప్య, యథా కథా చేత్యనాదరే, పాట్ప్రభృతయస్సప్త సమ్బోధనే, ద్యేతి హింసాప్రాతిలోమ్యపాదపూరణేషు, విషు నానార్థే, ఏకపద ఇత్యకస్మా దిత్యర్థే, యుతు కుత్సాయామ్, ఆత ఇతి ఇతోపీత్యర్థే, ఆకృతిగణ ఇతి, త ద్యథా, యత్తదితి హేతౌ, ఆహోస్విద్వికల్పే సీమ్ సర్వతో భావే, సు కమ్ అతిశయే, అనుకమ్పితరే, శజ్ఝట్ అన్తఃకరణే ఆభిముఖ్యే చ, వ పాద పూరణే ఇవార్థే చ, దిష్టేత్యానన్దే, చటు చాటు ప్రియవాక్యే, హుమితి భర్త్సనే, ఇవేతి సాదృశ్యే, అద్యత్వే ఇతి ఇదానీమిత్యర్థే ఇత్యాది । అత్ర స్వరాదిచాదయోరాకృతిగణత్వాద్విశేషేపి యేషాం నిపాతస్స్వర ఇష్టస్తే చా దిషు, అన్యేతు స్వరాదిషు స్వరద్వయభాజస్తూభయత్రబోధ్యాః । * తద్ధి తశ్చాసర్వవిభక్తిః * సర్వేతి * వచనత్రయాత్మికేత్యర్థః * నోత్పద్య త ఇతి * కింత్వేకవచనమేవోత్పద్యత ఇతి భావః, తద్ధితః కిమ్ ? ఏకః, ద్వౌ త్రయః, అసర్వేత్యాది కిమ్ ? ఔపగవః, నను పఞ్చాలాః గోదావరణాః ఇ త్యాదావతిప్రసఙ్గః, న చ లుబ్యోగాప్రఖ్యానాదితి వదతా నైషాం తద్ధితాన్త త్వమఙ్గీకృతమితి నాతిప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్, ఏవమపి పచతికల్పం పచతిరూప మిత్యాదావతివ్యాప్తేరుచ్చైరాం స్వరత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ । * పరిగణనం

కర్తవ్యమితి * తసిలాదయఇతి * పఞ్చమ్యాస్తసిలితివిహితోయస్తసిల్
తిదాదయోయాప్యేపాశబితి విహితపాశప్ప్రత్యయపర్యన్తా ఇత్యర్థః।
* శస్ప్రభృతయఇతి * బహ్వల్పార్థాదితి విహితోయశ్శస్తదాదయస్స
మాసాన్తాఇతి సూత్రపర్యన్తాః । * కృత్వోఽర్థాఇతి * సఙ్ఖ్యాయాః క్రి
యాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుజితి విహితాఃకృత్వసుజాదయస్త్రయః। * త
సివతీఇతి * నచేహ తసేఃపరిగణనం వ్యర్థం శస్ప్రభృతిత్వాదేవ ప్రతియో
గే పఞ్చమ్యాస్తసిరిత్యస్య లాభాదితివాచ్యమ్, తేనైకదిక్, తసిశ్చేత్యేత
దర్థతయాతస్యావశ్యకత్వాత్తేన తుల్యమితివతిః । * నానాఞావితి * వినఞ్
భ్యాం నానాఞౌ నసహేతివిహితౌ। * పచతికల్పమితి * అవ్యయసం
జ్ఞాయాంహిసత్యాం సుపోలుక్స్యాదితి భావః। * కృన్మేజన్తః * అత్ర
మేజన్తఇత్యేతచ్ఛ్రుతత్వాత్కృతఏవ విశేషణం నతు కృదన్తస్యాశ్రుత
త్వ, అన్యథా ప్రతామౌ, ప్రతామః, లవనాచష్టే ణౌక్విపి ణిలోపే వ
స్యాతివృద్ధౌచలౌః, అత్రాపిప్రసజ్యేతేతిభావః, భవతిహ్యేతత్ప్రత్యయల
క్షణేన కృదన్తమేజన్తఞ్చ శ్రూయతఇతి తదాహ। * కృదోయమాన్తఏజన్తఇ
తి* స్మారంస్మారమితి * స్మరతేరాభీక్ష్ణ్యేణముల్చేతి ణముల్, వృద్ధిః, రపరత్వ
మ్, నిత్యవీప్సయోరితిద్విత్వమ్। * జీవసేఇతి * తుమర్థే సేసే ఇత్యసే
ప్రత్యయః। * పిబధ్యైఇతి * తుమర్థఇత్యనేనైవ శధ్యైప్రత్యయః, పాఘ్రే
తి పిబాదేశః, ఏనవిధిస్తదన్తస్యేత్యనేనైవసిద్ధే సూత్రేఽన్తగ్రహణం ఔప
దేశికప్రతిపత్త్యర్థమ్, తేనేహన, ఆధయే, చికీర్షవే, లక్షణప్రతిపదో
క్తసన్నిపాతపరిభాషాభ్యాం సిద్ధేతయోరనిత్యత్వజ్ఞాపనాయేదమితి మనో
రమాయాం స్థితమ్, ఏతచ్చావ్యయాదాప్సుపఇత్యత్ర అవ్యయాత్పరస్య
సుపోలుగితి యథాశ్రుతవ్యాఖ్యానుభిప్రేత్యోక్తమ్, అవ్యయాద్విహిత
స్యేతివ్యాఖ్యానేతాత్పర్యగ్రాహకత్వాదావవ్యయసంజ్ఞాయామనిష్టాన్తరమా
హ్యమ్। * క్త్వాతోసునకసునః * కృత్వేతి * సమానకర్తృకయోరిత్యా
దినాక్త్వా। * ఉదేతోరితి * ఉత్పూర్వాదిణోభావలక్షణే స్థేణిత్యాదినా
తోసున్। * విసృపఇతి * సృపితృదోఃకసున్। * అవ్యయీభావశ్చ * అ
వ్యయసంజ్ఞస్స్యాత్, ఇహాలుకిముఖస్వరోపచారయోర్నివృత్త్యాచేతి పరిగణ
నం కర్తవ్యమ్, లుక్యుదాహరణమ్, ఉపాగ్ని, అవ్యయాదితి సుపోలుక్,

ముఖస్వరనివృత్తావుదాహరణమ్, ఉపాగ్నిముఖః, ప్రత్యగ్నిముఖః, ముఖం స్వాఙ్గమిత్యుత్తరపదాన్తోదాత్తత్వే ప్రాప్తే, నావ్యయదిక్శబ్దేత్యాదినా ప్రతిషేధః, తథాచ బహువ్రీహౌ ప్రకృత్యేతిపూర్వపదప్రకృతిస్వరఏవ భవతి, పూర్వపదంచ సమాసస్వరేణాన్తోదాత్తం విసర్గస్థానికస్య సకారస్యోపచారఇతి ప్రాచాంసంజ్ఞా తన్నివృత్తావుదాహరణమ్, ఉపపయఃకారః, ఉపపయఃకామః, ఇహ ఽతఃకృకమీతి ప్రాప్తం సత్వమనవ్యయస్యేతి పర్యుదస్యతే, పరిగణనంకిమ్? ఉపాగ్న్యధీయాన, ఇహ సుబామన్త్రిత ఇతి పరాఙ్గవద్భావేన షష్ఠ్యామన్త్రితస్యేత్యాద్యుదాత్తత్వంయథాస్యాత్, పరాఙ్గవద్భావే హ్యవ్యయానాం ప్రతిషేధ ఉపసఙ్ఖ్యాతః, ఉచ్చైరధీయానేత్యాదౌమాభూదితి, తథా ఉపాగ్నికమిత్యాదావవ్యయసర్వనామ్నామిత్యకచ్చన, ఉపకుమ్భమన్యః, ఇత్యనవ్యయస్యేతి వర్తమానే అరుర్ద్విషదజన్తస్యేతి విహితోముమ్తస్యేహ ప్రతిషేధోన, ఉపకుమ్భీభూతః, ఇహ ఽస్యచ్వావితీత్వస్య ప్రతిషేధోన, ఈత్వవిధౌ హ్యవ్యయస్య చ్వావీత్వం నేతిప్రతిషేధ ఉచ్యతే, దోషాభూతమహః, దివాభూతా రాత్రిరిత్యత్ర మాభూదితి, స్యాదేతత్, స్వరాదిత్వేనైవ సిద్ధత్వాత్తద్ధితశ్చేత్యాది చతుస్సూత్రీవ్యర్థా, తత్రహి తసిలాదిస్తద్ధితఏధాచ్పర్యన్త ఇత్యాదినా చ్వ్యర్థాశ్చేత్యన్తేన అసిప్రత్యయమాణ్ణాదికం వర్జయిత్వా తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిరిత్యస్యార్థస్సఙ్గృహ్యతే, కృన్మకారసన్ధ్యక్షరాన్త ఇత్యనేన కృన్మేజన్తఇత్యస్యార్థస్సఙ్గృహ్యతే, క్త్వాతోసున్కసునః, అవ్యయీభావశ్చేతి సూత్రద్వయన్తు స్వరూపేణైవ పఠ్యతఇతి, అత్రాహుః — పునర్వచనమనిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమ్, తేన ప్రాగుక్తలుఙ్ముఖస్వరోపచారఇతి పరిగణనం లభ్యతే "పురా సూర్యస్యోదేతోరాధేయః" "పురా క్రూరస్య విసృపో విరప్శిన్" ఇత్యాదిసిద్ధయే నలోకావ్యయేత్యత్రావ్యయప్రతిషేధే తోసున్కసునోరప్రతిషేధఇతివక్ష్యతే తదప్యనేనైవ లభ్యతఇతి। * అవ్యయాదాప్సుపః * ణ్యక్షత్రియార్షఞితేతి సూత్రాల్లుగిత్యనువర్తతఇత్యాహ। * లుక్స్యాదితి * అవ్యయమితి మహాసంజ్ఞాకరణమన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానార్థమ్ * న వ్యేతి * వివిధం వికారం న ప్రాప్నోతీతి సత్వధర్మాన్ లిఙ్గసఙ్ఖ్యాదీన్నగృహ్ణాతీతి యావత్, తేనాత్యుచ్చైసౌ, అత్యుచ్చైసఇత్యాదిసిద్ధమ్, అతిక్రాన్త

ప్రధానత్వేన సత్త్వధర్మపరిగ్రహాదవ్యయసంజ్ఞాయా అత్రాభావాత్, నన్వే వముచ్చైశ్శబ్దస్యావ్యయత్వానపాయాత్, సుపోలుక్స్యాదిత్యత ఆహ * విహితవిశేషణాదితి * అత్యుచ్చైసావితి * నన్వత్యాదయఃక్రాన్తాద్యర్థేద్వితీయాన్తైనసమస్యన్తే, ఉచ్చైశ్శబ్దస్త్వధికరణశక్తిప్రధానఇతి కర్మత్వాయోగాన్నతస్యద్వితీయాన్తతా, సత్యమ్, శక్తిప్రధానాన్యపి కానిచిదవ్యయాని వృత్తివిషయేశక్తిమత్ప్రధానాని క్వచిద్భవన్తి, యథా దోషామన్యమహః, దివామన్యా రాత్రిరితి, తతశ్చప్రక్రియాదశాయాముచ్చైశ్శబ్దస్య ద్వితీయాన్తత్వం సమ్భవతీతిదిక్, నను స్వరాదిషూచ్చైశ్శబ్దఃపఠ్యతే తత్రకథం తదన్తస్యప్రసఙ్గఇతిచేన్న, అన్వర్థసంజ్ఞయైవ తదన్తవిధేరపి జ్ఞాపనాత్, అన్యథాఉపసర్జనే ప్రసఙ్గాభావేన తన్నివృత్త్యర్థాయా అన్వర్థసంజ్ఞాయా వైయర్థ్యాపత్తేః, తేనపరమోచ్చైఃపరమనీచైరిత్యాదౌ సత్త్వధర్మాపరిగ్రహాదవ్యయత్వం సిద్ధమ్, తదేతదాహ। * అవ్యయసంజ్ఞాయాం యద్యపీతి * అవ్యయాదాపో లుగ్వచనానర్థక్యం లిఙ్గాభావాదితి వార్తికం మనసినిధాయాహ। * అబ్గ్రహణం వ్యర్థమితి * సూత్రస్యోక్తిసమ్భవస్తు స్త్రియామితిసూత్రే స్త్రీసమానాధికరణాదితి పక్షం గృహీత్వేతిబోధ్యమ్, సచనస్థితః, భూతమియం బ్రాహ్మణీత్యాదావతివ్యాప్తేః, యది త్వామఇతి సూత్రానన్తరం సుపోధాతుప్రాతిపదికయోః అవ్యయాదితి సూత్ర్యతే, తదాసుబ్గ్రహణమపి వ్యర్థమ్, సుపఇత్యనువృత్తిసమ్భవాదితి నవ్యాః, అలిఙ్గత్వే ఆథర్వణప్రణవవిద్యాగతశ్రుతివిరోధమాశఙ్క్యాహ। * సదృశమితి * ఏతేషుయన్నవ్యేతి, కిన్తు సదృశం ఏకప్రకారం తదవ్యయమితి యోజనా, యద్వా యస్మాన్నవ్యేతి తదవ్యయమ్। * లిఙ్గకారకేతి * విభక్తివచనశబ్దౌ కారకసఙ్ఖ్యాపరావితిభావః, యద్యప్యవ్యయీభావస్యలిఙ్గసఙ్ఖ్యాకారకయోగోఽస్తి, తథాపివచనాదవ్యయత్వమ్, అవ్యయవిశేషే కార్యాన్తరమాహ। * వష్టీతి * భాగురిరాచార్యః। * ఆపఞ్చైవేతి * వష్టీత్యనుషజ్యతే। * యథావాచేతి * పరిగణనమిదమిత్యేకే, అన్యేతు —ఉదాహరణమాత్రమిత్యాహుః * వగాహఇతి * అపినాసాహచర్యాక్షాదిరేవాకారో లుప్యతేనాన్త్యఇతిభావః.

ఇతి తత్త్వబోధిన్యామవ్యయాని

* అజాద్యతః * అజశబ్ద ఆదిర్యస్యేతి బహువ్రీహిః। అచ్ ఆదిర్యస్యేతి తు నార్థః, ఋచీతి నిర్దేశాద్గణపాఠసామర్థ్యాచ్చ, అదిశినస్వరూపగ్రహణం సజ్ఞాయా ఇతి లిఙ్గాత్, అజాదిభ్యః పృథక్పాఠసామర్థ్యాచ్చ, ఇహాజ్యా ప్రాతిపదికాదిత్యధికారేపి జ్యాపానసమ్బధ్యేతే ఇహైవ తయోర్విధేయత్వాత్, అపితు ప్రాతిపదికమేవ తచ్చాధికారేణ విశేష్యతే విశేషణేన తదన్తత్వలాభస్తదాహ * అజాదీనామకారాన్తస్య చేతి * సూత్రే అత ఇతి షష్ఠీ తదర్థశ్చ వాచ్యవాచకభావః। స్త్రియామితి తు ధర్మప్రధానో నిర్దేశ ఇత్యాశయేనాహ * వాచ్యం యత్ స్త్రీత్వమితి * ఏతచ్చ లిఙ్గం ప్రాతిపదికార్థ ఇతి పక్షాభిప్రాయేణోక్తమ్, కస్మాద్భవతీత్యాకాఙ్క్షాయాం సన్నిధానాదజాదిభ్యోఽకారాన్తాచ్చేతి బోధ్యమ్, ఇకో యణచీత్యత్ర కస్మాదచి పరత ఇత్యాకాఙ్క్షాయామిక ఇతి యథా, టాపః పకారస్వరార్థః, ఔఙ ఆపః, ఆఙ్చాపః, యాడాప ఇత్యాదౌ సామాన్యగ్రహణార్థశ్చ, తదవిఘాతార్థష్టకారః, ఆబిత్యుక్తే హి తదనుబన్ధపరిభాషయా ఔఙ ఆప ఇత్యాదావయమేవ గృహ్యేత, డాప్చాపోస్తు గ్రహణం న స్యాత్, నన్వత ఇత్యేవ సిద్ధే అజాదిగ్రహణం వ్యర్థమ్, న చ క్రుఞ్చోష్ణిహేత్యాదిషు హలన్తత్వాదప్రాప్తే విధ్యర్థం తదితి వాచ్యమ్, తథా హి సతి క్రుఞ్చేత్యాదిరేవ గృహ్యేత న త్వజాదిరతో వ్యాచష్టే। * అజాద్యుక్తిర్జ్ఞీషాజీపశ్చేతి * ఖట్వేతి * ఖట ఆకాఙ్క్షాయామ్, అశూ వృషి లటి కణి ఖటి విశిభ్యః క్వన్, నన్వచేతనానాం ఖట్వాదిశబ్దానాం కథం లిఙ్గవ్యవస్థితి చేదుచ్యతే, లోకప్రసిద్ధం స్తనాద్యవయవసంస్థానవిశేషాత్మకం లిఙ్గం న వ్యాకరణే ఆశ్రియతే, దారానిత్యాదౌ నత్వాభావప్రసఙ్గాత్, తటస్తటీ తటమిత్యాదౌ యథాయథం లిఙ్గత్రితయనిబన్ధనకార్యాణామసిద్ధిప్రసఙ్గాచ్చ, కిన్తు పారిభాషికమేవ లిఙ్గత్రయమ్, తచ్చ కేవలాన్వయి, అయమర్థః, ఇయం వ్యక్తిః - ఇదం వస్త్వితి శబ్దానాం సర్వత్రాప్రతిబద్ధప్రసరత్వాత్తత్ర కశ్చిచ్ఛబ్దః కస్మిన్లిఙ్గే శక్తః "కశ్చిద్ద్వయోః కశ్చిత్త్రిషు" ఇతి లిఙ్గానుశాసనాదిభ్యో నిర్ణేయః। కుమారబ్రాహ్మణాదిశబ్దాస్తు లౌకికపుంస్త్వవిశిష్టే శాస్త్రీయే పుంస్త్వే శక్తాః, లౌకికస్త్రీత్వవిశిష్టే చ శాస్త్రీయస్త్రీత్వే। కథమన్యథా కుమారీ కుమార ఇత్యాదయః ప్రయోగా వ్యవతిష్ఠేరన్ "కరేణురిభ్యాం స్త్రీ నేభే"

ఇత్యమరస్యాప్యయమేవార్థః, నను పశునేతి పుంస్త్వం వివక్షితమితి మీ
మాంసకోద్ఘోషః కథం యోజ్యః, పారిభాషికస్యావ్యావర్తకతయా తద్వివక్షా
యా అకిఞ్చిత్కరత్వాల్లౌకికస్య తు లిఙ్గస్య పశుశబ్దాదప్రతీతేరితి చేదత్రా
హుః — "ఛాగో వా మన్త్రవర్ణాత్" ఇతి షష్ఠాన్త్యాధికరణన్యాయేన పుం
స్త్వస్య నియమో బోధ్యః, ఛాగశబ్దస్య లౌకికపుంస్త్వవిశిష్టే పారిభాషికే శ
క్తత్వాదితి, తచ్చ జాతిత్రయమిత్యేకే, ఉక్తం హరిణా "తిస్రో జాతయ ఏ
వైతాః కేషాంచిత్సమవస్థితాః। అవిరుద్ధా విరుద్ధాభిర్గోమనుష్యాదిజాతిభిః"
భాష్యే తు — ప్రకారాన్తరముక్తమ్ "సంస్త్యానప్రసవౌ లిఙ్గమాస్థేయౌ స్వ
కృతాన్తతః। సంస్త్యానే స్త్యాయతేర్డ్రట్ స్త్రీ సూతేస్సప్ప్రసవే పుమాన్।
ఉభయోరన్తరం యచ్చ తదభావే నపుంసకమ్" ఇతి, అస్యాయమర్థః, సం
స్త్యానం స్త్రీ, సత్త్వరజస్తమోలక్షణానాం గుణానాముపచయః, ప్రసవో
గుణానాముపచయః, సప్ పుమాన్, సూతేర్ధాతోస్సప్ సకారస్య పకారా
దేశ ఇత్యర్థః, ఔణాదికో మసుణ్ప్రత్యయో హ్రస్వశ్చ బాహుళకాదితి కై
యటః, సూఞోడుముసున్నితి మాధవః, తయోరుపచయాపచయయోర
భావే సతి యదుభయోరన్తరం సదృశం తన్నపుంసకమ్, నభ్రాణ్ణపాదితి ని
పాతనాదితి భావః, తథా చ స్థితిమాత్రం నపుంసకమ్, అత ఏవ ఆవిర్భావతి
రోభావయోరపి స్థితిసామాన్యవివక్షాసమ్భవాన్నపుంసకత్వమ్, లిఙ్గసర్వనా
మేతి సిద్ధాన్తః, స్త్రీ పుమాన్నపుంసకమితి శబ్దాశ్చ శుక్లాదిశబ్దవద్ధర్మే ధ
ర్మిణి చ వర్తన్తే. స్వకృతాన్తత ఇతి వైయాకరణసిద్ధాన్త ఇత్యర్థః, కృతా
న్తౌ యమసిద్ధాన్తావిత్యమరః। * పఞ్చాజీతి * పఞ్చానామజానాం సమా
హార ఇతి తద్ధితార్థేత్యాదినా ద్విగుః, అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగురితి స్త్రీ
త్వే ద్విగోరితి ఙీప్, న చాత్ర ప్రత్యయవిధౌ తదన్తవిధివిరహాదేవ టాపోఽ
ప్రవృత్తౌ ఙీబేవ స్యాదితి వాచ్యమ్, అమహత్పూర్వగ్రహణేన అనుపసర్జనా
ధికారేణ చ స్త్రీప్రత్యయేషు తదన్తవిధిజ్ఞాపనాట్టాప్ప్రాప్తేస్సత్త్వాత్। *స
మాసార్థసమాహారనిష్ఠమితి * నన్వజహత్స్వార్థాయాం వృత్తౌ సమాహారో
ఽప్యజాద్యర్థ ఏవేతి చేత్, మైవమ్, తథాపి తస్య పదాన్తరసమభివ్యాహారా
పేక్షయా బహిరఙ్గత్వాత్, టాబ్విధేస్త్వన్తరఙ్గే చరితార్థత్వాత్, కథం
తర్హి పరమాజేతి చేత్, ప్రాగుత్పన్నస్యైవ టాపస్తత్ర శ్రవణాత్, అత్ర

జానిరజేత్యత్ర తు అదన్తప్రయుక్తష్టాబిత్యవేహి, నచపఞ్చాజేత్యత్రాపి తథాస్త్వితి వాచ్యమ్, ద్విగోరితి ఙీపా బాధితత్వాత్ । * చటకేతి * నచాత్ర ప్రత్యయస్థాదితీకారశ్శఙ్క్యః, చటకాయా ఐరగితి లిఙ్గాదిష్వేవ నిపాతనాద్వా తదప్రవృత్తేః, ఏవం క్షిపకాదిషు చటకేతి పఠనం నాతీవావశ్యకమితి నవ్యాః — * మూషికేతి * వృశ్చికృషోః కన్నిత్యధికారే ముషేర్దీర్ఘశ్చేతి కన్ ఇకారమధ్యో మూషికశబ్దః, యస్తు మూష స్తేయ ఇతి దీర్ఘోపధాత్సంజ్ఞాయాం క్వుని మూషకశబ్దో మాధవేనోక్తస్తతోఽప్యయం టాప్, ప్రత్యయస్థాదితీత్వన్తు విశేషః, కేచిత్తు — క్వునన్తో సావజాదిగణే పాఠం ప్రయుఞ్జానగణేతత్వాత్తస్య జాతిలక్షణఙీష్బాధనార్థత్వాత్సంజ్ఞాయాశ్చ జాతిత్వాత్, తథా చాదన్తత్వాదేవ క్వునన్తాట్టాప్సిధ్యతీత్యాహుః, తచ్చిన్త్యమ్, వ్యాఘ్ర్యాదివత్సంజ్ఞాత్వేపి జాతిత్వానపాయాత్ । * భస్త్రఫలేతి * భస్త్రేవ ఫలాని యస్యా ఇతి విగ్రహః । * జ్యాపోరితి * ఏతచ్చ ఫలనిష్పత్తావితి ధాతౌ మాధవగ్రన్థే స్థితమ్ । పాకకర్ణేత్యత్ర భాష్యే తు దీర్ఘపవద్దృశ్యతే * సదచ్కాణ్డేతి * సత్ప్రకాణ్డ ఇతి పాఠో నాదర్త్తవ్య ఇతి ధ్వనయన్నుదాహరతి । * ప్రత్యక్పుష్పేతి * అత్ర నవ్యాః, సఙ్ఖ్యాస్త్రీత్యాదివచనద్వయం మూలాన్నఞ ఇతి వక్ష్యమాణం చ పాకకర్ణేత్యనేన ప్రాప్తస్య ఙీషో నిషేధార్థం తత్ర సూత్రే భాష్యే పఠితమపి ఫలవిశేషాభావాదిహైవ గ్రన్థకారైర్న పఠితమ్ । నచైతావతా అజాద్యన్తర్గణసూత్రాణీతి భ్రమః కార్యః, తథాత్వే మానాభావాత్, కిన్తు వార్త్తికాన్యేవైతానీత్యాహుః । * శూద్రా చేతి * శూద్రశబ్దష్టాపముత్పాదయతి జాతిశ్చేత్, మహత్పూర్వస్తు న, జాతిశ్చేదితీహాపి సమ్బధ్యతే, తేన మహతీ శూద్రా మహాశూద్రేతి భవత్యేవ । * పుంయోగేత్వితి * పుంయోగశ్చ దామ్పత్యరూప ఏవేతి న నియమః, కిన్తు జన్యజనకభావోపి గృహ్యతే, తథా చ స్మృతిః "వైశ్యాశూద్రోస్తు రాజన్యాన్మాహిష్యోగ్రౌ సుతౌ స్మృతౌ" ఇతి । * మహాశూద్రీతి * "ఆభీరీ తు మహాశూద్రీ జాతిపుంయోగయోస్సమే" ఇత్యమరః, ఇహ మహత్పూర్వేతి వ్యర్థమ్, మహాశూద్రశబ్దో హి సముదిత ఏవాభీరత్వజాతౌ వర్త్తతే, తత్రావయవస్యానర్థకతయా శూద్రశబ్దార్థసమవేతస్త్రీత్వాభావేన టాపః ప్రసక్త్యభావాత్ । నచ తదన్తవిధిజ్ఞాపనాయ తదితి వాచ్యమ్, అనుపసర్జనా

నాధికారేణైవ తదన్తవిధిజ్ఞాపనాదితిదిక్, అత్రనవ్యాః — శూద్రాచేత్యా దివచనముజాద్యతఇతి సూత్రస్థం వార్త్తికమేవ నత్వీదంగణసూత్రమిత్యా హుః * క్రుఞ్చేత్యాది * త్రయోమీహలన్తాఇత్యేకే, భాష్యేతు — క్రుఞ్చా నాలభేత, ఉష్ణిహాకకుభావిత్యాది ప్రయోగముదాహృత్యాదన్తాఅపీస్వీ కృతాః। పచాద్యచాఇగుపధలక్షణేన కప్రత్యయేనచ యథాసమ్భవముద న్తత్వాత్ । * పుంయోగేపీతి * యదాజ్యేష్ఠాదయః, ప్రథమజాతాదౌ వర్తన్తే తదాదన్తత్వాదేవటాప్సిద్ధః, యదాజ్యేష్ఠస్త్రీత్యాదివివక్షాతదా పుంయోగలక్షణోజీష్ప్రాప్తస్సోనేన బాధ్యతఇతి సూచయితుమపిశబ్దః। * మూలాన్నఞః * నఞః కిమ్, శతమూలీ। * అమూలేతి * ఓషధిజాతిరి యమ్। * ఉగితశ్చ * ఉగిచ్ఛబ్దేనప్రాతిపదికంవిశేష్యతే, విశేషణేనత దన్తవిధిః, నచప్రత్యయవిధౌప్రతిషేధశ్శఙ్క్యః, అనుపసర్జనాదిత్యనేనస్త్రీ ప్రత్యయేషు తదన్తవిధిరస్తీతి జ్ఞాపనాదుగిద్వర్ణగ్రహణవర్జమితియేనవిధిరితి సూత్రపఠోక్తత్వాచ్చేత్యాశయేనాహ * ఉగిదన్తాదితి * తత్రోగిత్, ప్రాతిపదికం ప్రత్యయశ్చేతి ద్వివిధంసమ్భవతి, ఆద్యే ఉగిదన్తేభవన్తంమ హాన్తంచాతిక్రాన్తా అతిభవతీ, అతిమహతీ ఇత్యుదాహరణమ్, సర్వాదిగ ణేభవతు ఇతి పాఠాద్భవచ్ఛబ్దస్యోగిత్త్వవ్యపదేశః, మహచ్ఛబ్దస్యతుశతృ వద్భావాత్, నచైవంవ్యపదేశివద్భావో ప్రాతిపదికేనేతి నిషేధాత్కేవ లాభ్యాం భవన్మహచ్ఛబ్దాభ్యాంజీప్నస్యాదితివాచ్యమ్, ప్రాతిపదికాప్రా తిపదికసాధారణేన శబ్దమాత్రముగిత్పదాభిధేయమిత్యుక్తనిషేధాప్రవృత్తే రిత్యాశయేనోదాహరతి। * భవతీతి * ద్వితీయముగిదన్తముదాహరతి। * ప చన్తీతి * పచేర్లటశ్శతరికర్తరిశప్। యదితుసర్వాదిగణేభవతుఇతియఉగిత్ప ఠితస్సభాతేర్డవతురితివ్యుత్పాద్యతే, తదాభవతీతి ద్వితీయోగిదన్తస్యాప్యు దాహరణం భవత్యేవ, శత్రన్తాత్తు భవతేర్జీప్శప్శ్యనోరితినిత్యోనుమ్, భ వన్తీ। * ఉఖాస్రదిత్యాది * ఉఖాయాస్స్రంసతే, పర్ణేభ్యోధ్వంసతే, ప్రమ్నంధ్వమ్నంఅవప్రమ్నంసతే, వసుస్రంసిత్వతిదత్వమ్। * వనోరచ * వన్నితిప్రత్యయేనతదన్తం ప్రాతిపదికంగృహ్యతే । వన్నన్తేనతద్విధికృత ప్రాతిపదికవిశేషణాత్తదన్తవిధిరిత్యాశయేనాహ * వన్నన్తాత్తదన్తాచ్చే తి * యేనవిధిస్తదన్తస్యేత్యత్ర స్వంరూపమితి సూత్రాత్స్వమిత్యనువర్త్య

స్వస్య చేతి వ్యాఖ్యానాదుభయం లభ్యత ఇతి భావః । యది తు వన్నన్తమేవ వ్యపదేశివద్భావేన వన్నన్తాన్తమిత్యుచ్యేత తర్హి న్యాయేన విధిరిత్యత్ర స్వమిత్యనువర్త్య స్వస్య చేతి న వ్యాఖ్యేయమ్, న చాత్ర వ్యపదేశివద్భావోఽప్రాతిపదికేనేతి నిషేధశ్శఙ్క్యః, తస్య ప్రత్యయమాత్రవిధివిషయత్వాత్ । వన్నన్తస్య వస్తుతః ప్రాతిపదికత్వేఽపి సూత్రే గృహీతస్య వన ఇత్యస్య ప్రాతిపదికత్వాభావాచ్చేత్యాహుః । * సామాన్యగ్రహణమితి * సూత్రే వన ఇత్యనుబన్ధరహితస్య గ్రహణాత్తదనుబన్ధపరిభాషా నోపతిష్ఠత ఇతి భావః । వన్గ్రహణే వన్నన్తం వన్నన్తాన్తఞ్చ కథం లభ్యత ఇత్యాశఙ్కాయామాహ । * ప్రత్యయగ్రహణ ఇత్యాది * తేనేతి * వన్నన్తేనేత్యర్థః । * తదన్తాన్తమపి లభ్యత ఇతి * స్త్రియామిత్యధికారే గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేనేతి నిషేధో న ప్రవర్తతే, అమహత్పూర్వేత్యాదిజ్ఞాపకాదితి భావః । అన్యే త్వాహుః — సూత్రే గృహీతస్య వన ఇత్యస్య ప్రాతిపదికత్వం నాస్తీత్యుక్తత్వాత్ గ్రహణవతేతి నిషేధశఙ్కైవ నాస్తీతి । * సుత్వానమితి * సుయజోర్ఙ్వనిప్, అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థ ఇతి సమాసః । * అతిధీవరీతి * దధాతేరన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్త ఇతి క్వనిప్, ఘుమాస్థేతీత్వమ్, భాష్యే తు ధ్యాయతేః క్వనిపి సమ్ప్రసారణమితి స్థితమ్, నస్య రేఫాదేశే కృతే ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాదల్లోపోఽన ఇతి ప్రాప్నోతి, అనో నకారాన్తత్వవిశేషణాత్తు న భవతీతి శ్వయువమఘోనామిత్యత్రైవ వ్యుత్పాదితమ్ । * శర్వరీతి * శౄ ధాతోరన్యేభ్యోఽపీత్యనేన వనిప్ గుణే కృతే రపరత్వే చ హశన్తాద్వ్యహితత్వాభావాత్ ఙీబ్రయోరత్ర నిషేధో న । * వనో న హశ ఇతి * అబహువ్రీహ్యర్థోఽయమారమ్భః, బహుయజ్వేత్యాదౌ త్వనో బహువ్రీహేరితి ఙీప్ నిషిద్ధే రేఫస్యాప్యప్రవృత్తేః । * రాజయుధ్వేతి * రాజానం యోధితవతీ, రాజని యుధి కృఞ ఇతి క్వనిప్ । * బహువ్రీహౌ వేతి * అన్యతరస్యామితి యోగవిభాగాదిదం లభ్యతే, న త్వపూర్వం వచనమితి వక్ష్యతే * బహుధీవరీతి * బహవో ధీవానో యస్యాం నగర్యామితి విగ్రహః * పక్షే డాబితి * డాబుభాభ్యామితి సూత్రేణ, తథా చ ద్వివచనే బహుధీవర్యౌ, బహుధీవానౌ, బహుధీవే ఇతి రూపత్రయం భవతీతి భావః । * ద్విపాదితి * ద్వౌ పాదావస్యా ఇతి బహువ్రీహౌ సఙ్ఖ్యాసుపూర్వస్యేతి పాదశబ్దాన్తలోపః, ఙీపి భత్వాత్పాదః పత్ ।

* టాబృచి * పూర్వేణ ప్రాప్తస్య ఙీపోఽపవాదః, యద్యపి "పదంవ్యవసి
తత్రాణస్థాన లక్ష్మాఙ్ఘ్రివస్తుషు" ఇతికోశాత్పదసమానార్థకఃపదశబ్దా
త్స్త్రీతి తేనైవ ద్విపదా ఏకపదేతి రూపంసిధ్యతి, తథాపి ఋచి వాచ్యాయాం
ద్విపదీ ద్విపాదితి ప్రయోగనివృత్తయే సూత్రారమ్భోఽయమావశ్యకః ।
* అసిద్ధత్వాదితి * ఏతచ్చాసిద్ధత్వోపవర్ణనం కార్యకాలపక్ష ఏవోపయు
జ్యతే, నతు యథోద్దేశపక్షే సకృత్ప్రవృత్తాయాస్సంజ్ఞాయాస్సర్వార్థత్వేన
తస్యాఃపునరపేక్షాభావాత్, నచ పశ్చాన్నితి నాన్తస్యకృతాయామపిసం
జ్ఞాయాం పశ్చాత్ప్రత్యయాన్తస్య నకృతేతి శఙ్క్యమ్, ఏకదేశవికృతస్యానన్య
త్వాదిత్యాహుః, తదసత్, ఏకదేశవికృతస్యోపసఙ్ఖ్యానంహి స్థానివదాదే
శోఽనల్విధావిత్యత్రపఠ్యతే తచ్చాల్విధౌ నప్రవర్తత ఏవేతి యథోద్దేశపక్షేఽపి
అసిద్ధత్వవర్ణనస్యయుక్తత్వాత్ ।*వఙీబితి * పూర్వసూత్రాన్నేత్యనువర్తత ఇతి
భావః । *అనోబహువ్రీహేః * నను రాజయుధ్వేత్యాదిసిద్ధయేఽవశ్యకర్తవ్య
త్వేన వనోనహశ ఇత్యనేనైవేష్టసిద్ధేఃకిమనేన సూత్రేణ, మైవమ్, అన్నన్తా
ద్బహువ్రీహేర్డాబుభాభ్యామితి డాబ్విధానార్థమేతత్సూత్రస్యావశ్యార
బ్ధవ్యత్వాత్, తథాచానేన ఙీప్సిద్ధౌ తత్సన్నియోగేన ప్రాప్తోవనోరచేతి
యో రేఫస్సోఽపి దుర్లభ ఏవేతి వనోనహశ ఇతి వార్తికమబహువ్రీహ్యర్థమితి
ఫలితమ్ । * బహుయజ్వానావితి * నసంయోగాదితి నిషేధాన్నాయము
పధాలోపీ, తేనాత్రాన ఉపధాలోపిన ఇతివక్ష్యమాణ వికల్పోనప్రవర్త
తే । * డాబుభాభ్యామ్ * ఉభాభ్యాం గ్రహణం వ్యర్థమ్, మన్నన్తాన్న
న్తయోరనువృత్త్యైవ తత్ఫలసిద్ధేరిత్యేకే, ఉభయోరప్యనువృత్తిసూచనా
య తద్గ్రహణమావశ్యకమ్, అన్యథాసన్నిహితస్యైవానన్తస్యాను
వృత్తిరితి శఙ్కాస్యాదిత్యన్యే । నను నిషేధడాపోర్వచనసామర్థ్యాత్పర్యా
యస్సిధ్యతి, తత్కిమన్యతరస్యాంగ్రహణేన, సత్యమ్, అన్యతరస్యామి
తి యోగోవిభజ్యతే, తత్ర మన ఇతి నివృత్తమ్, అనోబహువ్రీహేర్డాబ్వా
స్యాత్, పూర్వేణైవ డాప్సిద్ధేఃపునర్విధానమిదం ఋన్నేభ్య ఇతి ఙీపాస
హవికల్పలాభార్థమ్, అనఉపధాలోపి నఇతిసూత్రన్తు నియమార్థమ్, అనో
యోఽసౌ వికల్పస్స ఉపధాలోపి నఏవేతి, ఏవఞ్చ బహుధీవర్యౌ, బహు
ధీవానౌ, బహుధీవేత్యుక్తరూపత్రయంసిద్ధమితి, బహువ్రీహావేత్యేతన్నా

పూర్వం వచనమితిబోధ్యమ్, ఉపధాలోపి నవేతి నియమాత్తు సుపర్వా చారుపర్వేత్యాదావనుపధాలోపినిఙీన్న భవతి, కిన్తు డాప్రతిషేధావేవ భవతః, అయఞ్చ యోగవిభాగోఽవశ్యమభ్యుపేయః, అన్యథా బహుధీవరీత్యత్ర ప్రకరణాన్తరస్థేనానఉపధాలోపినఇతి వక్ష్యమాణేన పాక్షికే ఙీపి కృతేపి ఋన్నేభ్యఇతి ప్రాప్తం ఙీపమనూద్యతత్సన్నియోగేన విధీయమానో వోవనోరచఇతి రేఫస్సనసిద్ధ్యేత్, ననువనోరచేతి సూత్రమేవఙీబ్విధత్తామితిచేన్న ఉభయవిధౌ గౌరవాత్, కిఞ్చ ఉభయవిధాయకత్వేపప్యనోబహువ్రీహేరిత్యనేన ఙీపనిషిద్ధేపి దుర్లభస్స్యన్నియోగశిష్టత్వాత్, భాష్యేతు—అనోబహువ్రీహేరిత్యస్యానన్తరం ఉపధాలోపినోవేతి సూత్రమస్తు, అనఉపధేత్యాది ప్రదేశాన్తరస్థం సూత్రం డాబుభాభ్యామన్యతరస్యాం గ్రహణంచ మాస్త్విత్యుక్తమ్। * అనఉపధా * బహువ్రీహేరూధసోఙీషిత్యతో బహువ్రీహిగ్రహణం సఙ్ఖ్యావ్యయాదేర్ఙీబిత్యతోఙీష్చానువర్తతఇత్యాశయేనాహ * అన్నన్తాదిత్యాది * నియమార్థమిదమిత్యుక్తమ్, నచైవం పూర్వసూత్రేణైవ వికల్పసిద్ధావిహాన్యతరస్యాంగ్రహణం వ్యర్థమితివాచ్యమ్, అసతిహ్యన్యతరస్యాంగ్రహణేనిత్యోఙ్విధిరేవాయంస్యాన్నతు నియమఇతి। * ప్రత్యయస్థాత్ * కాదిత్యకారఉచ్చారణార్థః, వ్యఞ్జనమాత్రం వివక్షితం, అన్యథా పచికా, పఠికాశ్వరస్త్రీత్యాదానకచిఇత్వం న స్యాత్, అత్రహ్యకారవిశిష్టకకారస్య ప్రత్యయస్థత్వాభావాత్, నచ అకచ్యప్యకారాన్తకకారఏవప్రత్యయస్థోభవతు, అతోగుణఇతి పరరూపేసతిత్యేతికాఇత్యాది రూపసిద్ధేరితి వాచ్యమ్, పచతకీత్యాది వక్ష్యమాణరూపాసిద్ధిప్రసఙ్గాదిత్యాశయేనాహ * కకారాదితి * వర్ణనిర్దేశే హికారప్రత్యయోవిహితఃక్వచిత్సముదాయాత్ ప్రయోగస్తూచ్చైస్తరాంవా వషట్కారఇత్యాది నిర్దేశరూపయత్నసాధ్యఇతి భావః। * ఆపిపరఇతి * పతచ్చాకారవిశేషణం తత్సామర్థ్యాత్తకారాకారాభ్యాం వ్యవాయేపి భతి, నతుపుత్రకామ్యారథకడ్యేత్యాదౌ త్రిచతురాదివ్యవాయే, అతఏవసర్వికేత్యాదావాద్యాకారస్య నభవతి తదేతదుక్తమ్। * అకారస్యేకారస్యాదాపి పరఇతి * యదిత్వాపీతి కకారవిశేషణంస్యాత్తర్హి రథకడ్యేత్యాదావతిప్రసఙ్గః, వ్యవహితస్యాపి పరత్వానపాయాత్, నచనిర్దిష్టపరిభా

పయా నిస్తారః, అనువాదే పరిభాషాణామనుపస్థితేః, నచాపీత్యస్యాకార విశేషణత్వేపి తద్దోషతాదవస్థ్యమితి వాచ్యమ్, అనువాదే పరిభాషాణామిత్యత్ర అనువాద ఇత్యస్యానూద్యమాన విశేషణేష్విత్యర్థాభ్యుపగమాత్, కాత్పూర్వస్యాత ఇదిత్యత్ర హ్యాత ఇత్యనూద్యత్వవిధానాదనువాద్యత్వమేవ అత ఇత్యస్య నత్వనూద్యమాన విశేషణత్వం కాదిత్యస్యత్వనూద్యమానవిశేషణత్వం స్పష్టమేవేతి నతత్ర నిర్దిష్టపరిభాషోపతిష్ఠత ఇతి వైషమ్యాత్, అనూద్యమానవిశేషణే పరిభాషా నోపతిష్ఠత ఇత్యేతత్ ఉదీచామాత ఇతి సూత్రస్థాస్థానే గ్రహణేన జ్ఞాపయిష్యతే, యద్యసుప ఇతి పర్యుదాసస్స్యాత్తర్హి బహుపరివ్రాజకేత్యత్రాపి స్యాదేవ, ఉత్తరపదస్య సుబన్తత్వేపి సముదాయస్యాసుబన్తత్వాత్తత్పరత్వాదితి తేనాత్ర ప్రసజ్య ప్రతిషేధ ఇత్యాహ । * అసుపః పరో న చేదితి * సుబన్తాత్పరో న చేదిత్యర్థః । * సర్వికేతి * అవ్యయసర్వనామ్నామిత్యజ్ఞాతార్థేఽకచ్ । * కారికేతి * కరోతేర్ణ్వుల్ ణిత్త్వాద్వృద్ధిః । * నౌకేతి * నౌశబ్దాత్స్వార్థే కః, * శకేతి * పచాద్యచ్ । * బహుపరివ్రాజకేతి * పరిపూర్వాద్వ్రజేర్ణ్వుల్ । బహవః పరివ్రాజకా యస్యామితి బహువ్రీహౌ తదవయవస్య సుపో లుకి కృతేపి ప్రత్యయలక్షణేనోత్తరపదస్య సుబన్తత్వాత్, టాపస్సుబన్తాత్పరత్వమస్తీతి ఇత్వమత్ర న భవతి । * నన్దనేతి * నన్దిగ్రహీతి ల్యుః, వస్తుతస్తు ప్రత్యయస్థాకితి సప్తమీనిర్దేశమేవ కృత్వా పూర్వస్యేతి గ్రహణం సుత్యజమిత్యాహుః * పూర్వస్యేతి కిమితి * అర్థాదేవం లభ్యతే, టాబేకాదేశే కృతే పరత్రహ్రస్వాకారాభావాదితి ప్రశ్నః । ఇతరో నిర్దిష్టపరిభాషయా కాత్పూర్వస్యేతి న లభ్యతే, కిన్తు, టాబేకాదేశం బాధిత్వా కాత్పరస్యైవాకారస్య స్యాదిత్యాశయేనాహ * పరస్యేత్యాది * కటుకేతి * కటురత్ర కటురసవతీ, అజ్ఞాతాద్యర్థే కః । * రాకేతి * కృదాధారార్చికలిభ్యః కః, బాహులకాదిత్సంజ్ఞాభావః । సంజ్ఞాపూర్వక విధేరనిత్యత్వాత్తేర్గుణ ఇతి హ్రస్వో న । * మామకనరకయోరితి * కకారస్య ప్రత్యయస్థత్వాభావాదప్రాప్తే వచనమ్ । * మామికేతి * మమేయం మామికా యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ్చేత్యణ్, తవకమమకావేకవచన ఇతి మమకాదేశః, ఆదివృద్ధిః, కేవలమామికేత్యాదినా సంజ్ఞాచ్ఛన్దసోరేవేతి నియమాన్న జీప్ ।

* నరికేతి * నైశబ్దే, ఆదేచఉపదేశఇత్యాత్త్వమ్, ఆతో౽నుపసర్గేకః,ఆతో లోపఇటిచేత్యాల్లోపః, టాప్ఇత్త్వమ్ । * త్యక్త్యపోశ్చ * ఉపసఙ్ఖ్యాన మిత్యనుషజ్యతే । ఉదీచామాతఇతివికల్పాపవాదః । * దాక్షిణాత్యికేతి * దక్షిణస్యామదూరేదక్షిణా, దక్షిణాదాచ్, దక్షిణాభవేతివిగ్రహే దక్షిణా పశ్చాత్పురసస్త్యక్, కితిచేత్యాదివృద్ధిః, టాప్, తతో౽జ్ఞాతాద్యర్థేకః, కే ణఇతిహ్రస్వః, టాప్, ప్రాచాతు—దక్షిస్యాం దిశిభవేతివిగృహీతమ్, గ చ్ఛమనోరమాయాందూషితమ్, త్యగ్విధావవ్యయసాహచర్యాదాజన్త స్యైవదక్షిణాశబ్దస్య గ్రహణాత్, అన్యథాసర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావాపత్తేశ్చేతి । * ఇహత్యకేతి * అవ్యయాత్త్యప్ । * నయా సయోః * ప్రత్యయస్థాదితి ప్రాప్తే నిషేధో౽యం యాసేఃయత్తదోరుపల క్షణమిత్యాశయేనాహ * యత్తదోరితి * యకాసకేతి * యత్తదోరకచ్ త్యదాద్యత్వేటాప్, స్వరూపస్యవివక్షాయాం ఫలమాహ * యకాన్త కామితి * యద్యపినయత్తదోరిత్యేవ సూత్రయితుముచితంతథాపిసన్నిపా తపరిభాషాయా అనిత్యత్వజ్ఞాపనార్థం నయాసయోరిత్యుక్తమిత్యాహుః, వస్తుతస్తుయత్తదోరిత్యుక్తేప్యనిత్యత్వం సిధ్యత్యేవ । అన్యథాఅనయోరకా రస్యఆప్పరత్వందుర్లభమితికిమనేననిషేధేనేతి । * త్యకనశ్చనిషేధఇతి * ననుమృదస్తికన్నితివత్ప్రక్రియాలాఘవాయత్యకన్నితివక్తవ్యేత్యకన్నిత్య కారనిర్దేశసామర్థ్యాదిత్వాభావేసిద్ధే కిమనేన నిషేధవచనేన, మైవమ్, ప ఞ్చభిరుపత్యకాభిఃక్రీతఃపఞ్చోపత్యకఇత్యాదౌ తద్ధితలుకి స్త్రీప్రత్యయస్య పిలుక్యకారస్య శ్రవణార్థత్వాత్తస్యత్యకన్నిత్యుక్తేహి పఞ్చోపత్యక ఇతి స్యాత్, ఇష్యతేతుపఞ్చోపత్యకఇతి, తస్మాదావశ్యకమేవనిషేధవచనమ్, మృదస్తికన్నిత్యత్రాపి ఇకారోచ్చారణం తద్ధితలుకిశ్రవణార్థమ్, నతుప్ర క్రియాలాఘవార్థమ్, అన్యథాపఞ్చభిర్మృత్తికాభిఃక్రీతఇత్యాద్యర్హాదితిఠ కో౽ధ్యర్ధేతిలుకికృతే లుక్తద్ధితలుకీతిటాపోలుకి నిమిత్తాభావాత్ప్రత్యయ స్థాదితీత్త్వంనస్యాత్, పఞ్చమృత్తికఇత్యత్ర, నచలుకః ప్రాగేవాన్తరఙ్గత్వా త్ ప్రత్యయస్థాదితీత్త్వం సిధ్యత్యేవేతివాచ్యమ్, అన్తరఙ్గానపివిధీన్బహిర ఙ్గోలుగ్బాధతఇత్యభ్యుపగమాత్, అతఏవ సనీస్రంసఇత్యాదౌ నలోపా భావస్సిధ్యతి, పఞ్చభిఃఖట్వాభిఃక్రీతఃపఞ్చఖట్వ ఇత్యాదౌ టాపాసహ ఎ

కాదేశోఽపి నభవతి, అన్యథా ఏకాదేశస్యాదివద్భావాట్టాబ్గ్రహణేన గ్రహణాల్లుక్తద్ధితలుకీత్యుపసర్జనస్త్రీప్రత్యయస్యలుకికృతే అకారస్యశ్రవణంనస్యాత్, ఏతచ్చభాష్యకైయటయోస్స్పష్టమ్। * ఉపత్యకేతి * ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోః। * ఆశిషీతి * ఆశీరర్థే విహితస్య వున్ప్రత్యయస్యాఽఽత ఇత్వం నభవతీతివక్తవ్యమిత్యర్థః। * జీవకాభవకేతి * జీవతాత్ భవతాత్ ఇత్యర్థే జీవతిభవతిభ్యాం ఆశిషిచేతివున్, తస్యాకాదేశేటాప్। * దేవకేతి * దేవదత్తశబ్దాత్స్వార్థేకన్, అనజాదౌచవిభాషాలోపోవక్తవ్యఇతి ప్రాగివీయేషు వక్ష్యమాణత్వాద్ద్వితీయాదచ ఊర్ధ్వస్యదత్తశబ్దస్యలోపః, దేవదత్తికాశబ్దస్యోపన్యాసస్తు దత్తలోపమభివ్యక్తుం తదభావేఽఇత్వనిషేధాభావం దర్శయితుమ్। * క్షిపకాదీనామితి * నేత్యనువర్తతే * క్షిపకేత్యాది * క్షిపేరిగుపధలక్షణఃకః, ఏవంధ్రువస్థైర్యఇత్యస్మాదపికః, యద్వాధ్రుగతిస్థైర్యయోఃపచాద్యచ్ కుటాదిత్వాన్ఙిత్త్వేనగుణాభావేఉవఙ్, చటభేదనే, పచాద్యచ్, తతష్టాప్, అజ్ఞాతాదౌకః, కేణఇతిహ్రస్వఃపునష్టాప్, తరతేర్ణ్వుల్ అకాదేశః, నక్షత్రం నేత్రకనీనికాచజ్యోతిః। * వర్ణకేతి * ప్రావారవిశేషః, వర్ణవర్ణక్రియావిస్తారవచనేష్వితి చౌరాదికాత్ ణ్వుల్, తన్తూనాం వికారస్తాన్తవమ్, * అన్యత్రవర్ణికేతి * గ్రన్థవిశేషస్య వ్యాఖ్యాస్తోత్రకర్త్రీచ। * వర్తకేతి * వర్తయతీతివర్తకా, శకునావేవవాచ్యేఽయంవికల్పః, అన్యత్రనిత్యమేవేత్వమితిబోధ్యమ్। * అష్టకేతి * పితరశ్చతా దేవతాశ్చపితృదేవతాః, తదర్థం కర్మపితృదేవత్యం దేవతాన్తాత్తాదర్థ్యేయత్, అశ్నన్తి బ్రాహ్మణాయస్యాంసాఽష్టకా, అష్యశిభ్యాస్తకన్। * అష్టికాన్యేతి * అష్టౌపరిమాణమస్యాః సఙ్ఖ్యాయాఅతిశదన్తాయాఃకన్ * సూతికేతి * సూతశబ్దాత్స్వార్థేకన్, బృన్దమస్యాస్తీతిమత్వర్థేశృఙ్గబృన్దాభ్యామిత్యారకన్, దేవతావాచి బృన్దారకశబ్దస్య పుల్లిఙ్గత్వేపిరూపిముఖ్యవాచినోస్త్రీలిఙ్గత్వమస్త్యేవ, అతఏవ త్రిషూత్తర ఇత్యుపక్రమ్య "బృన్దారకౌరూపిముఖ్యౌ" ఇత్యమరేణోక్తమ్। * ఉదీచామ్ * యకపూర్వాయస్యాస్సాయకపూర్వా అర్థగతం స్త్రీత్వం ఆకారేఆరోప్యయకపూర్వాయాఇతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశస్తేన స్త్రీప్రత్యయోలభ్యతఇత్యాహ * స్త్రీప్రత్యయాకా

రస్యేతి * అత్ర నయాసయోరిత్యతో నేత్యనువర్తతే యకపూర్వస్య స్థానే
యోఽకారస్తస్య కాత్పూర్వస్యోదీచాం మతఇత్వం నేత్యక్షరార్థః, ఏవం స్థి
తే ఫలితమాహ * ఇదాప్యస్యాదితి * ఏవమగ్రేపి వ్యాఖ్యేయమ్, షష్ఠీస్థానేయో
గేత్యనేనైవ లబ్ధే సూత్రే స్థానే గ్రహణమనూద్యమాన విశేషణేషు పరిభా
షానోపతిష్ఠత ఇతి జ్ఞాపనార్థం, ఫలం వృద్ధసంజ్ఞాయాం ఇక్పరిభాషాయా అ
నుపస్థానాచ్ఛాలీయాదిసిద్ధిః, యది తు తత్రేక్పరిభాషోపతిష్ఠేత తదా ఔపగ
వీయ ఇత్యాదావేవ వృద్ధాచ్ఛః స్యాన్నతు శాలీయో మాలీయ ఇత్యాదౌ, త
త్రాఽఽకారవృద్ధేరిక్స్థానికత్వాభావాత్, తథాఽతో గుణ ఇత్యత్రేక్పరిభాషో
పస్థితౌ పఠే, పచే, యజే ఇత్యాదావేవ పరరూపం స్యాత్। టిత ఆత్మనేపదానా
మితి ఇటః ఏత్వే కృతే ఇక్స్థానికత్వాదేకారగుణస్య భవన్తి, ఏవన్తీత్యాదౌ తు
న స్యాత్, తత్రేక్స్థానికత్వాభావాదకారగుణస్యేత్యపి బోధ్యమ్, నవ్యా
స్తు—వృద్ధాచ్ఛం బాధిత్వాఽణ్మృగయవాదిభ్య ఇత్యణ్ ప్రత్యయో యథా స్యా
దిత్యేతదర్థం మృగయవాదిగణే వ్యాకరణశబ్దః పఠ్యతే, యద్యనూద్యమాన
విశేషణేషు పరిభాషోపతిష్ఠేరన్, తర్హి తత్పఠనం వ్యర్థం స్యాత్, ఆకా
రవృద్ధేరిక్స్థానికత్వాభావేన వృద్ధసంజ్ఞాభావాచ్ఛస్యాప్రవృత్తేః, తథా
చ తస్మాదేవ పాఠాదుక్తార్థజ్ఞాపనసమ్భవే స్థానేగ్రహణమిహాస్పష్టార్థమిత్యా
హుః। * సాఙ్కాశ్యకేతి * సఙ్కాశేన నిర్వృత్తం నగరం సాఙ్కాశ్యమ్,
వుఞ్ఛణాదిసూత్రేణ సఙ్కాశాదిభ్యో ణ్యః, తతో భవార్థే ధన్వయోపధాద్వు
ఞ్ అకాదేశః, స చ సాఙ్కాశ్యభవాం స్త్రియమాహేతి తదకారస్యాప్యపి వై
కల్పికమిత్వం స్యాత్, తస్మాదాత ఇత్యుక్తమ్, అత్ర వదన్తి — యథా యమకా
దేశో నాఽఽకారస్థానికః ఏవం స్త్రీప్రత్యయస్థానికోపి నేతి ద్వ్యక్షరవికలమేతత్,
అకేతి సముదాయస్య స్త్రీవాచక ఉఙ్స్థానికత్వేపి అకారమాత్రస్యాతథా
త్వాత్, తస్మాదాత ఇతి స్పష్టార్థమేవేతి * శుభంయాఇతి * అన్యేభ్యోఽపి
దృశ్యత ఇతి విచ్, శుభమితి మాన్తో నిపాతః। * సునయికేతి * సుష్ఠు న
యో యస్యాస్సునయా, తతః కప్, కేణ ఇతి హ్రస్వః, ఏవం సుష్ఠు పాకో యస్యా
సా। * భస్త్రైషా * లుప్తషష్ఠీకమితి * కేచిదిహాప్యాఇతి చ్ఛిత్వా ష
ష్ఠ్యాః స్థానే సౌత్రత్వాద్వ్యత్యయేన జసితి వ్యాచక్షతే, ప్రత్యయస్థాదిత్యతోఽ

సువర్తనాదాహ * అతఇదాప్యస్యాదితి * నను నఞ్పూర్వాణామపీత్యపిశ
బ్దైవ కేవలానాం సఙ్గ్రహః క్రియతే, నతు నఞ్భిన్న పూర్వాణామపి, త
థాచ నిర్భస్త్రికేత్యాది న సిధ్యేదత స్తదన్తవిధిరావశ్యక ఇత్యాశయేనాహ
* తదన్తవిధినైవేత్యాది * ఆజ్ఞాతాదితి భావః, ఏవం చ నఞ్పూర్వాణామి
త్యస్య నియమార్థత్వాశఙ్కా నిరస్తా, నిర్భస్త్రికేత్యాదావవ్యాప్తిప్రసఙ్గాత్।
* అన్యస్యత్వితి * అనుపసర్జనస్యత్వభాషితపుంస్కాచ్చేత్యనేనసిద్ధమిత్య
ర్థః। * ఏతయోస్త్వితి * భస్త్రాజ్ఞాస్వాన్తు సపూర్వాణామపీత్వం
భవత్యేవ, తత్ర టాపః కప్రత్యయాత్పరత్వేన సుపఃపరతాభావాదసుప
ఇతినిషేధాప్రవృత్తేరితిభావః। * సపూర్వయోరితి * పూర్వావయవస
హితయోర్విద్యమానపూర్వపదకయోరితియావత్, నఞ్, తద్, స్ ఇతిస్థితే అ
కచికృతే ఒకచః ప్రాగేవ వానఞ్తత్పురుషే చకృతే అన్తరఙ్గానపీతిన్యా
యేన తస్యాద్యత్వప్రవృత్తేః ప్రాగేవ సామాసికే లుకి విశిష్టాత్సుపస్సుపిత్య
దాద్యత్వే పరరూపకే చకృతే తతష్టాప్, సచ ఆద్యసుపఃపర ఇతిభావః। * అ
నేషకేతి * అజ్ఞాతా ఏషా ఏషకా, న ఏషకా = అనేషకా, అజ్ఞాతా అనేషా అ
నేషకేతి వా లౌకికవిగ్రహోఽత్రబోధ్యః, ఏవమగ్రేప్యూహ్యమ్। * స్వశబ్ద
స్యాత్మవిశేషణమితి * యద్యపిహరదత్తగ్రన్థేఽత్రాఽతస్థాన ఇత్యేతత్స్వశ
బ్దస్య విశేషణమిత్యుక్తం తథాపి తత్ర స్వశబ్దస్యేత్యనన్తరముత ఇతి శేషో బోధ్య
ఇతిభావః। * అర్థాన్తరేణ్వితి * ఆత్మజ్ఞాతిధనేష్విత్యర్థః। * నిత్యమె
వేతి * స్వికేత్యాదావకచికృతే ఆతస్థానికోఽకారో దుర్లభ ఇతిప్రకృతసూ
త్రస్యావిషయత్వాత్ప్రత్యయస్థాదితి నిత్యేత్వప్రవృత్తేః, ఏవం చ "హం
సంతనౌ సన్నిహితం చరన్తం మునేర్మనోవృత్తిరివస్వికాయాం" ఇతి శ్రీహ
ర్షశ్లోకే భస్త్రైషేతి వైకల్పిక మిత్వమితి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానం నాద
ర్తవ్యమితిభావః, వస్తుతో హంసన్తనావితి శ్లోకే స్వికాయామితి ప్రయోగ
అసాధురేవ, ఆత్మీయాయాం స్వశబ్దస్య సర్వనామత్వాత్స్యాడాగమప్ర
వృత్తేరితి నవ్యాః, ప్రత్యుదాహరణాన్యుక్త్వా ఉదాహరణాన్యాహ * ని
ర్భస్త్రికేత్యాది * నిష్క్రాన్తా భస్త్రాయాః నిర్భస్త్రా, నిరాదయః క్రా
న్తాద్యర్థ ఇతి సమాసః, ఉపసర్జనహ్రస్వః, తతష్టాప్, తతోఽజ్ఞాతావా
కః, కేణ ఇతి హ్రస్వః, పునష్టాప్, సూత్రే ఏషేతి వికృతనిర్దేశో వివక్షిత

విషయః, నతు యానసయోరితివదుపలక్షణమిత్యభిప్రేత్యాహ * కృతణత్వనిర్దే
శాదితి * ఇహాజాద్యేతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశాదజాదయః స్త్రీలిఙ్గా ఏవ గృహ్యన్తే,
తేనేహ వికల్పో న, శుభ్రోఽజో యస్యాః శుభ్రాజికా, జానాతీతి జ్ఞః ఇగు
పధేతి కః, ప్రియో జ్ఞో యస్యాస్సా ప్రియజ్ఞికేతి । * నిస్వికేతి * స్వాః స్యాః ని
ష్క్రాన్తేతి విగ్రహే యానత్వే హా స్వికస్యా నిష్క్రాన్తేతి, తథాత్వే హ్యుప
సర్జనేఽపి నిస్వికేత్యేకమేవ రూపం స్యాత్, ఆతస్థానికాకారస్య దుర్లభత్వే
న ప్రకృతసూత్రావిషయత్వాత్ । * భాషిత * ఏతస్మాదితి * నిత్యస్త్రీ
లిఙ్గాదిత్యర్థః, విహితవిశేషణతయా వ్యాఖ్యానస్య ఫలమాహ * బహువ్రీ
హేరితి * తతో విహితస్య నిత్యమితి * అవిద్యమానా ఖట్వా యస్యాః సా
అఖట్వేత్యత్ర శేషాద్విభాషేతి సమాసాన్తస్య కపో వైకల్పికత్వాత్కబభా
వపక్షే గోస్త్రియోరిత్యుపసర్జనహ్రస్వే కృతే పునరఖట్వశబ్దాద్భాషిత
పుంస్కత్వాట్టాపి సత్యజ్ఞాతాదౌ కప్రత్యయే కేణ ఇతి హ్రస్వే అస్య వికల్ప
స్య ప్రవృత్తేః, ప్రత్యయస్థాదిత్యుత్సర్గ ఏవ ప్రవర్తతే, పరవిశేషణత్వే
త్వయం వికల్పస్స్యాదేవేతి భావః, బహువ్రీహేరిత్యుపసర్జనోపలక్షణమ్,
తేనాతిఖట్వికేత్యాదావపి నిత్యమేవ। *వికల్ప ఏవేతి* అతిఖట్వేతి బహువ్రీహా
నను ఖట్వాసు ఇతి స్థితే సుపో ధాత్వితి సుపో లుకి ఉపసర్జనహ్రస్వం బాధిత్వా
శేషాద్విభాషేతి సమాసాన్తే కపి పరతః కృతే స్త్రీప్రత్యయాన్తత్వాభా
వాదుపసర్జనహ్రస్వో న ప్రవర్తతే, కిన్తు కేణ ఇతి హ్రస్వస్య న కపీతి ఆ
పోఽన్యతరస్యామితి వైకల్పికనిషేధాత్ప్రాక్షికే హ్రస్వే సత్యభాషితపుం
స్కాచ్చేతి వికల్పః ప్రవర్తతే, తత్ర హి ఖట్వాశబ్దాత్పరస్య టాపోఽభాషి
తపుంస్కాద్విహితత్వాదితి భావః, హ్రస్వాభావపక్షే అఖట్వాకేత్యేత
ద్రూపాన్తరమ్। * అధికారోఽయమితి * స్వరితత్వప్రతిజ్ఞానాదితి భావః, * అ
భివ్యాప్త్యేతి * అత ఏవ బహుయువా శాలేత్యత్ర యూనస్తిరితి న ప్రవర్తత ఇతి
ప్రాఞ్చః, నచాత్ర నలోపస్యాసిద్ధత్వాన్నాన్తలక్షణో ఙీప్స్యాదితి శఙ్క్య
మ్, నలోపస్సుప్స్వరసంజ్ఞేతి నియమేన ఙీపం ప్రత్యసిద్ధత్వాభావాదిత్యేకే ।
అన్యే తు — ఉత్తరపదత్వే చాపదాదివిధౌ ప్రతిషేధ ఇతి ప్రత్యయలక్షణ
నిషేధేనాన్తర్వర్తినీం విభక్తిమాశ్రిత్య పదత్వాభావాన్నలోపస్యాప్రసక్త్యా
ఙీప్స్యాదేవ, పరన్త్వనో బహువ్రీహేరితి నిషేధాన్ఙీబభావే డాబ్నిషేధా

విహాభవత ఇత్యాహుః । * అయమేవేతి * అనుపసర్జనాధికారపవేత్యర్థః । * టిడ్ఢాణఞ్ * టిడ్ఢాదయః ప్రత్యయాస్తైస్తదన్తం గృహ్యతే తచ్చానువర్తమానస్య ప్రాతిపదికస్య విశేషణమ్, అజాద్యత ఇతి సూత్రాదనువర్తమానమప్యత ఇత్యేతత్ప్రాతిపదికవిశేషణం తథా చ తదన్తవిధిరతో వ్యాచష్టే। * యట్టిడ్ఢాదితదన్తం యదదన్తం ప్రాతిపదికమితి * నదట్, దేవట్, ఇత్యాదౌ ప్రత్యయస్యైవ టిత్త్వమితి టిదన్తం ప్రాతిపదికమితి వ్యాఖ్యానం సఙ్గచ్ఛతఏవ, స్తనంధయీత్యత్ర తు ప్రత్యయస్య టిత్త్వాభావేఽపి ధాతోష్టిత్త్వస్యాచరితార్థత్వాత్సముదాయాత్స్యాదేవ జీబితి వక్ష్యతి, అన్యే తు — ఢాదయః ప్రత్యయాః, టిదితి తు ప్రత్యయాప్రత్యయసాధారణం తేన టిత్ యత్ప్రాతిపదికం ఢాద్యన్తం చ యత్ప్రాతిపదికమిత్యర్థః, టిత్త్వన్తు ప్రాతిపదికస్య క్వచిత్ప్రత్యయకృతం, క్వచిత్స్వతః, క్వచిత్ప్రకృతికృతం భవత్యవయవధర్మస్య సముదాయేఉపచారాత్, తత్రాద్యస్యోదాహరణం కురుచరీతి, ద్వితీయస్యోదాహరణం నదడితి, పచాదిషు టితోఽస్య పాఠాత్స్వతఏవ టిత్త్వమ్, తృతీయం తు ధేటష్టిత్త్వాత్ స్తనంధయీతి కృదన్తే ఉదాహరిష్యతీత్యాహుః * కురుచరీతి * కురుషు చరతీత్యధికరణే ఉపపదే చరేష్ట ఇతి కర్తరి టః । * ఉపసర్జనత్వాన్నేహేతి * బహవః కురుచరా యస్యాం సా బహుకురుచరేతి బహువ్రీహిరన్యపదార్థప్రధానః, తథా చ టిదన్తస్యోపసర్జనత్వాన్ఙీబ్నేత్యర్థః । * వక్ష్యమాణేతి * బ్రూఞో లృటి లృటస్సద్వేతి శానచ్, బ్రువో వచిరితి వచ్యాదేశః, వచపరిభాషణ ఇత్యస్మాత్కర్మణి లృటశ్శానజ్వా, స్యతాసీతి స్యః, కుత్వషత్వే, ఆనే ముగితి ముక్ । * టిత్త్వాదుగిత్త్వాచ్చేతి * స్థానివద్భావేనేత్యర్థః, న చాల్విధిత్వాత్కథమిహ స్థానివద్భావ ఇతి శఙ్క్యమ్, నల్యపీతి జ్ఞాపకాదనుబన్ధకార్యేష్వనల్విధావితి ప్రతిషేధస్యాప్రవృత్తేః, అణపవరమాయామిత్యాదౌ పరత్వాత్ జేరామి కృతే స్థానివద్భావేనామోఞ్జిత్త్వాద్యాడాప ఇతి యాడాగమస్సిద్ధ్యతి, జ్ఞాపకాన్న భవతి, లిఙాదేశపరస్మైపదానాం స్థానివద్భావేనైవ జిత్త్వలాభాత్తదాగమస్య యాసుటో ఙిత్త్వం వ్యర్థం సత్ లాశ్రయానుబన్ధకార్యమాదేశానాం నేతి సామాన్యతో జ్ఞాపయతీతి భావః । పిచ్చ ఙిన్నేత్యదాదిగణే వక్ష్యమాణత్వాత్తిబాదిష్వాపదేశికేనపిత్త్వేనాఽఽతిదేశికం ఙిత్త్వం బాధ్యత ఇతి యాసుటో ఙిత్త్వ

స్యైవైయర్థ్యాభావాన్న తజ్జ్ఞాపయతీతి శఙ్కమానః ప్రత్యాహ * శ్వశ్వ శ్చశ్మేత్త్వనేత్యాది * సౌపర్ణేయీతి * సుపర్ణాశబ్దాదపత్యార్థే స్త్రీభ్యో ఢక్ । ఆయనేయీనీత్యేయాదేశః, నన్వత్ర నిరనుబన్ధపరిభాషయా శిలాయా ఢః, యశ్చ తత్ర సాధురిత్యధికారే సభాయాఢః ఢశ్ఛన్దసీతి విహితస్త యోరేవ ఢయోర్గ్రహణేన భవితవ్యం నతు ఢకః, సత్యం - శిలాయా ఢస్య స్వభావాన్నపుంసకపవప్రవృత్తేః స్త్రియామసమ్భవాత్, సభాయా ఢస్య చ సభేయీతి స్త్రియాం ఛన్దసి ప్రయోగ దర్శనాత్, అన్యస్య హి నిరనుబన్ధస్యాసమ్భవాదగత్యా సానుబన్ధకో గృహ్యతే । * ఐన్ద్రీతి * ఇన్ద్రో దేవతా అస్యాః సాస్య దేవ తేత్యణ్, ఇన్ద్ర స్యేయమితి వా ఇ గ్రహః, తస్యేద మిత్యణ్, అత్ర వ్యాచక్షతే—కృద్గ్రహణే గతికారక పూర్వస్యేత్యస్య ప్రవృత్త్యభావేఽపి అణ్ణన్తస్య ప్రాతిపదికవిశేషణాత్తదన్తాన్తమపి గృహ్యత ఇతి కుమ్భకారశబ్దాన్ జీప్స్యాదేవ, అస్తు వా కారశబ్దాదేవ జీప్ తథాపి కుమ్భకారీతి రూపం సిధ్యత్యేవ, న చ కారశబ్దా న్ జీపి తద న్నాత్ స్త్రీభ్యో ఢకితి ఢక్ప్రత్యయే కామ్భకారేయో న సిధ్యేదితి వాచ్యమ్, అనుపసర్జన స్త్రీప్రత్యయే తదాదినియమాభావాత్తత్సిద్ధేః, వాపి నియమాభావే కారీశబ్దాన్ఢా తా చిడ్ఢకి కుమ్భకారేయ ఇతి రూపం స్యాదితి శఙ్క్యమ్, సమర్థః పదవిధిరితి వక్ష్యమాణత్వాన్నాసమర్థాత్తద్ధితోత్పత్తేరితి । గ నోరమాయాన్త్విహ సూత్రేఽనేకం వాక్యం తత్రానుపసర్జన గ్రహణోక్యకార స్తదన్తాదితి వ్యాఖ్యానాన్నైహ, ఆపిశలమధీతే ఆపిశలా బ్రాహ్మణీతి, అత్ర హి ప్రోక్తార్థేఽణ్ శ్రూయమాణస్స ఉపసర్జనమ్, యస్తు ప్రధానోఽధ్యేత్రణ్ ప్రోక్తాల్లుగితి సలుప్తః, వర్ణప్రాధాన్యాన్న ప్రత్యయలక్షణం అతష్టాబేవ భవతీతి స్థితమ్, నన్వేవమాపిశలేతి రూపసిద్ధ్యర్థం అనుపసర్జన గ్రహణస్యావశ్యకత్వేన సామర్థ్యోపక్షయాత్కథమేతస్య తదన్తవిధిజ్ఞాపకతేతి చేదత్రాహుః — స్వరితత్వప్రతిజ్ఞయా అధికారోఽయమిత్యధికారత్వాశ్రయణాదనుపసర్జన గ్రహణస్య జ్ఞాపకత్వం సమ్భవత్యేవేతి । * ఔత్సీతి * ఉత్సే భవా, ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్, నన్వనేనైవ సిద్ధే శార్ఙ్గరవాద్యఞ ఇత్యత్రాఞ్గ్రహణం వ్యర్థమ్, అఞన్తస్యాఽఽన్యాన్తత్వేన జీన్మోస్స్వ రేవి శేషాభావాత్ మైవం ఉత్స

స్యాపత్యం స్త్రీ ఔత్సీత్యత్ర ఇఞన్తలక్షణం ఙీపం బాధిత్వా పరత్వాజ్జాతిలక్షణే ఙీషి ప్రాప్తే తద్బాధనార్థం తస్యావశ్యకత్వాత్, న చైవం శార్ఙ్గరవాద్యఞ ఇతి ఙీనా సిద్ధమిదం రూపమిత్యఞ్గ్రహణమిహ న కర్తవ్యమితి వాచ్యమ్, అత్ర జాతేరిత్యనువృత్తేః అన్యథా శార్ఙ్గరవస్య స్త్రీ శార్ఙ్గరవీ, ఔత్సస్య స్త్రీ ఔత్సీత్యాదౌ పుంయోగేఽపి పరత్వాత్ ఙీన్ స్యాత్ న తు ఙీష్, ఇష్యతే తు పుంయోగే ఙీషేవ, తస్మాచ్ఛావాద్యర్థస్య జాతిత్వేనాపరిభాషణాచ్ఛావాద్యర్థే ఙీబర్థమిహాపి అఞ్గ్రహణమావశ్యకమేవేతి దిక్ । * ఊరుద్వయసీత్యాది * ఊరూ ప్రమాణమస్యాః ప్రమాణే ద్వయసజ్దఘ్నఞ్మాత్రచః, యద్యత్ర నలోకేతి సూత్రే శృన్నితివత్ ద్వయసజితి మాత్రచశ్చకారేణ ప్రత్యాహారో గృహ్యతే, తదా దఘ్నఞ్మాత్రజ్గ్రహణమిహాకర్తుం శక్యమ్ । * పఞ్చతయీతి * పఞ్చ అవయవా అస్యాః సఙ్ఖ్యాయా అవయవే తయప్ । * ఆక్షికీతి * తేన దీవ్యతీతి ఠక్ । * లావణికీతి * లవణం పణ్యమస్యాః । లవణాట్ఠఞ్ । ఠక్ఠఞోశ్ఛేదేనోపాదానం తన్నివృత్త్యర్థమ్, తేనేహ న - దణ్డోఽస్త్యస్యాః దణ్డికా । అత ఇనిఠనౌ । అత ఏవ జ్ఞాపకాన్న ఙీప్ । కాశిషు భవా కాశికా । కాశ్యాదిభ్యష్ఠఞ్ఞిఠౌ । * యాదృశీతి * త్యదాదిషు దృశ ఇతి కఞ్, ఆ సర్వనామ్న ఇత్యాకారః । * ఇత్వరీతి * ఏతి తచ్ఛీలం ఇణ్నశజిసర్తిభ్యః క్వరప్ । హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్ । క్వరపోఽన్యతరానుబన్ధోపాదానం స్పష్టార్థమ్ । ఏకేనైవ వరచో వ్యావృత్తిసిద్ధేః । "విన్యస్తమఙ్గళమహౌషధిరీశ్వరాయాః" ఇతి భారవిః । తత్ర స్థేశభాసేతి వరచ్ । ఈశ్వరీతి తు త్రేధా । పుంయోగలక్షణే ఙీష్యన్తోదాత్తమేకమ్, ఈచోఽపధాయా ఇత్యనువృత్తౌ అశ్నోతేరాశుకర్మణి వరడితి వ్యుత్పాదితే వరటి టిత్త్వాన్ఙీపి మధ్యోదాత్తమపరమ్, ఈశేః క్వనిప్ వనిప్ వా ఙీబ్రయోరాద్యుదాత్తమన్యత్ * తాచ్ఛీలికేతి * అయం భావః — శీలం ఛత్రాదిభ్యో ణ ఇతి యోగస్తస్మిన్నణ్కార్యం భవతి, కార్మస్తాచ్ఛీల్య ఇతి జ్ఞాపకాత్, తత్ర హ్యన్నిత్యణి విహితం ప్రకృతిభావం బాధితుం టిలోపో నిపాత్యతే యది తు ణప్రత్యయేఽణ్కార్యం న స్యాత్తర్హి కిం తేన ? తాచ్ఛీలిక ఏవాణ్కార్యజ్ఞాపనాన్నేహ, దణ్డప్రహరణమస్యాం క్రీడాయాం దాణ్డా, తదస్యాం ప్రహరణమితి ణః, ఛత్రాదిభ్యోఽణ ఇత్యేవ సూత్రమస్తు కిమనయా కుసృష్ట్యేతి తు బహవః, * చౌరీతి * చురా

శీలమస్యాః * నఞ్స్నఞ్ * వృత్తికృతా త్వత్రత్యం ఖ్యున్గ్రహణం సూత్రే ప్రక్షిప్య క్వరప్ఖ్యునామితి పఠితం తచ్చ భాష్యవిరుద్ధమిత్యుత్తరత్ర స్ఫుటీభవిష్యతి, * స్త్రైణపౌంస్నేతి * స్త్రీపుంసాభ్యామితి నఞ్స్నఞౌ * శాక్తీకీతి * శక్తిః ప్రహరణమస్యాః శక్తియష్ట్యోరీకక్ * ఆఢ్యంకరణీతి * అనాఢ్యః ఆఢ్యః క్రియతే౽నయేత్యర్థే ఆఢ్యసుభగేత్యాదినా కృఞః ఖ్యున్, యువోరిత్యనాదేశః, అరుర్ద్విషదితి ముమ్ * తరుణీ తలునీతి * తరుణతలునయో గౌరాదిషు పాఠాన్ఙీష్ఙీపోః పర్యాయో బోధ్యః, స్వరే విశేషః, కృవృదారిభ్య ఉనన్ త్రో రశ్చ లో వేతి తరుణతలునయోరున్ప్రత్యయాన్తత్వేన నిత్త్వాదాద్యుదాత్తతా సైవ ఙీపి ఙీషి త్వన్తోదాత్తతేతి * యఞశ్చ * యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః, ప్రాచాం ష్ఫ స్తద్ధిత ఇత్యత్ర యఞ ఏవానువృత్తిర్యథా స్యాత్। * హల స్తద్ధితస్య * హల ఇతి పఞ్చమీ, యస్యేతి చేతి సూత్రాదితీత్యనువర్తతే, న తద్ధితే ఇత్యత తద్ధితే ఇతి నానువర్తతే, అపత్యస్య చేత్యుత్తరసూత్రే పునస్తద్ధితగ్రహణాత్తదాహ * హల ఉత్తరస్యేత్యాది * తద్ధిత ఇత్యనువృత్త్యా త్విహాపి స్యాత్, సాఙ్కాశ్యకః, కామ్పిల్యకః, సఙ్కాశాదిభ్యో ణ్యః, తతో ధన్వయోపధాదితి వుఞ్। * ఉపధాభూతస్యేతి * సూర్యతిష్యేత్యత ఉపధాయా ఇత్యనువర్తత ఇతి భావః, నను యస్యేతి చేతి యఞో౽కారలోపే కృతే యకారస్య ఈకారపరత్వమస్త్యేవ, కిముపధాగ్రహణానువృత్త్యా న చాల్లోపస్య స్థానివద్భావః యలోపే తన్నిషేధాత్, అత్రాహుః — యలోపే కర్తవ్యే అల్లోపస్యా౽౽భీయత్వేనాసిద్ధత్వాదుపధాగ్రహణానువృత్తిరభ్యుపగన్తవ్యేతి। అన్యే త్వాహుః — సూత్రారమ్భసామర్థ్యాదల్లోపస్యాసిద్ధత్వం న భవతి, తథా చోపధాగ్రహణం వినాపి నాత్ర క్షతిః, ఏవం సూర్యతిష్యేతి సూత్రే౽ప్యుపధాగ్రహణం త్యక్తుం శక్యం ఉక్తయుక్తేరితి। * గార్గీతి * గోత్రప్రత్యయాన్తస్య జాతిత్వే౽పి యోపధత్వాదత్ర జాతేరితి ఙీష్ న భవతి, తథా చాద్యుదాత్తమేవేదం పదమ్ * అనపత్యాధికారేతి * యద్యప్యపత్యగ్రహణం కర్తవ్యమిత్యేవ వార్తికం తథాప్యపత్యాధికారవిహితపరం తత్ తాదృశశ్చ గర్గాదియఞేవ, న తు దేవాద్యఞ్, తస్యాపత్యాధికారాత్ప్రాగేవ పాఠాత్, అత ఏవ భాష్యకృతా యఞశ్చేత్యత్ర కఞ్ క్వరపో౽ఞ్ఞశ్చేతి గర్గాదిభ్యో యఞిత్యత్రాఞ్య

ఞ ఇతి చాకారః ప్రశ్లిష్టః, ఏవంయఞఞోశ్చేతిసూత్రేఽపి యస్కాదిభ్యో గోత్రేఽయఞఞోశ్చేత్యకారః ప్రశ్లిష్టః, ఏతచ్చ మనోరమాగ్రన్థానురోధేనోక్తమ్, నవ్యాస్తు — అధికారగ్రహణమిహాపార్థకం యథాశ్రుతవార్తికేనైవదివ్యేభవాద్దైవ్యేత్యేతిరూపసిద్ధేః, నచదేవస్యాపత్యం స్త్రీదైవ్యేతి రూపాసిద్ధిశ్శఙ్క్యా, అయఞశ్చేతిభాష్యకారీయనిష్కర్షాత్తత్సిద్ధేః, నహి దేవాద్యఞఞావిత్యత్రాయఞేత్యకారః ప్రశ్లేష్టుంశక్యతే, కించ అధికారగ్రహణేఽభిజితోఽపత్యం స్త్రీత్యణన్తాత్స్వార్థేఽభిజిద్విదభృదిత్యాదినా యఞిఅభిజితీతిరూపం నసిధ్యేత్, శ్రీమదణోఽయఞిత్యకారప్రశ్లేషేణ భాష్యకారరీత్యాపీహజీప్సంభవాదిత్యాహుః, స్యాదేతత్, అకారంప్రశ్లిష్య గర్గాదిభ్యోఽయఞికృతేగార్గ్యీతిరూపం నసిధ్యేత్, మైవం వార్తికప్రత్యాఖ్యానాయ భాష్యకృతాఽకారప్రశ్లేషేకృతేపి తస్యేత్సంజ్ఞకత్వేన లుప్తత్వాదిష్టసిద్ధేః, ఏవం చక్వరప్ ఖ్యునామితిపాఠఃక్వరపోఽయఞశ్చేతి భాష్యవిరుద్ధఇతిస్పష్టమేవ । * ప్రాచాంష్ఫ స్తద్ధితః * తద్ధితగ్రహణంష్ఫప్రత్యయాన్తస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞార్థం తేనషిద్గౌరేఽజీష్ సిధ్యతి, నను? ప్రాతిపదికసంజ్ఞాం వినాపిషిత్కరణసామర్థ్యాదేవజీష్భవిష్యతి, కిమనేన తద్ధితగ్రహణేన, నచయఞస్త్రైయస్యేతి చేతిలోపార్థం తదితివాచ్యమ్, సవర్ణదీర్ఘేణాపి రూపసిద్ధేర్లోపస్యానావశ్యకత్వాత్, ఏవంతర్హి తద్ధితగ్రహణం ఇఞన్తాదపిక్వచిన్ష్ఫో భవతీతిజ్ఞాపనార్థం తేనఆసురేరుపసఙ్ఖ్యానమితివక్తవ్యమాణంసిధ్యతి । * షప్రత్యయస్య * ఆదిర్ఞిటుడవఇత్యతః ఆదిరిత్యనువర్తత ఇత్యభిప్రేత్యాహ * ప్రత్యయస్యాదిరితి * ప్రత్యయస్యకిమ్? షోడశ, షషఉత్వమిత్యత్రోపదేశస్థోయం షకారః, ఏతచ్చకౌస్తుభేస్థితమ్, ఆదిః కిమ్, అవిషః, మహిషః, అవిమహ్యోష్టిషచ్, నన్వత్ర ప్రయోజనాభావాదేవషకారస్యేత్సంజ్ఞానభవిష్యతి, టిత్త్వాదేవఅవిషీమహిషీతిరూపసిద్ధేః, నచపక్షేజీష్యన్తోదాత్తః ప్రయోజనమితివాచ్యమ్, అనుదాత్తస్యచ యత్రోదాత్తలోపఇత్యుదాత్తనివృత్తిస్వరేణచితః పరస్యజీపోప్యుదాత్తత్వాత్, అత్రాహుః — వినిగమనాభావేన పక్షే టకారస్యాపిశ్రవణంస్యాత్, తథాచ షిత్త్వాజ్జీష్యవిషీతిరూపాసిద్ధిస్స్యాత్, అతష్షకారస్యైవశ్రవణంభవతు మాశదాదిట్టకారస్యశ్రవణంభూదిత్యేతదర్థమాదిగ్రహణానువృత్తిరితి ।

* ఆయనే * ఆయనీనోర్నకారస్యనేత్త్వమ్, ఫినోనిత్కరణసామర్థ్యా , ఫకారాదిష్వకారఉచ్చారణార్థః, తేనత్రక్షిప్నాదీనామాదేశస్సిధ్యతి । ఆదిగ్రహణంకిమ్? ఊరుదఘ్నమిత్యాదౌమాభూత్, ప్రత్యయేకిమ్? ధాతోరాదినామ్మాభూత్ । ఫక్కతి, ఢౌకతే, ఖనతి, ఛాదయతి, ఘూర్ణతే, ఘఞాదిషుతుచజోఃకుఘిణ్ణ్యతోరిత్యాదినిర్దేశేనేత్సంజ్ఞయాభావ్యమిత్యాదేశాభావః, శమేర్ఢః శణ్ఢఇత్యేవమాదీనామేతేఆదేశానభవన్తి । ఉణాదయోబహుళమితిబహుళవచనాదితిదిక్ । * క్రమాదితి * ఫ, ఆయన్। ఢ, ఏయ్। ఖ, ఈన్। ఛ, ఈయ్। ఘ, ఇయ్ ఇత్యర్థః । స్త్రియామేవష్ఫప్రత్యయవిధానాదత్రజీవన్త్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ * షిత్త్వసామర్థ్యాదితి * ఏకమేవస్త్రీత్వముభాభ్యాముచ్యతఇతిభావః, సర్వత్రగ్రహణముత్తరసూత్రాదిహాపకృష్యతే బాధకబాధనార్థమ్, తేనావట్యాచ్చేతివక్ష్యమాణంపరమపిచాపంబాధిత్వాప్రాచ్యాంమతేఆవట్యశబ్దాదపిష్ఫఏవభవతి । చాబ్విధేస్తూదీచామ్మతే సావకాశత్వాత్ ఆవట్యాయనీ, ఏవంపాద్యష్శ్చాబ్విషయేపిప్రాచాంష్ఫఏవ, శార్కరాక్ష్యాయణీతియథా । * సర్వత్ర * సర్వేషామ్మతఇత్యర్థః । తదేతత్ఫలితమాహ * నిత్యంష్ఫస్స్యాదితి * నన్వారమ్భసామర్థ్యాన్నిత్యత్వేసిద్ధేసర్వత్రగ్రహణంవ్యర్థమితిచేదత్రాహుః— పూర్వసూత్రేబాధకబాధనోపయుక్తస్యతస్యేహస్పష్టార్థమభ్యుపగమాన్నవైయర్థ్యమితి, యఞిఞోరనువర్తనాదాహ * యఞన్తేభ్యఇతి * లోహితాదిర్గర్గాద్యన్తర్గణఇతిభావః । * లౌహిత్యాయనీతి * శాంశిత్యాయనీ, బాభ్రవ్యాయణీత్యాదయోపి జ్ఞేయాః। ననుగర్గాదౌకతకణ్వశకలేతిపఠ్యతే, తథాచ శాకల్యాయనీతిరూపంనసిధ్యేత్, యదితు లోహితాదికార్యార్థంశకలశబ్దాత్ప్రాగేవ శకలశబ్దఃపఠ్యేత, తర్హి శాకల్యస్యఛాత్రాః శాకలాఇత్యత్ర కణ్వాదిభ్యోగోత్రఇతి కణ్వాదికార్యమణ్ణసిధ్యేత్, ఉచ్యతే, కతకణ్వశకలేతిగణపాఠే కణ్వశబ్దాత్పూర్వంశకలశబ్దఃపఠితవ్యఃకతంతేభ్యఇత్యత్రాపి కణ్వస్యాదిఃకణ్వాదిః కణ్వఆదిర్యేషామితిబహువ్రీహితత్పురుషయోరేకశేషోఽభ్యుపేయః । తథాచసర్వేష్టసిద్ధిరితి * కౌరవ్య * టాప్ఙీషావితి * రూపభేదేనజాతేరితి జీవఃషాప్త్యభావేనకౌరవ్యశబ్దాట్టాప్, మాణ్డూకాత్తుఙీషితిభావః ।యద్యపీహటాప్ఙీషోరితిపాఠఃప్రాయేణదృశ్యతే తథాపితత్రఙీషితి లేఖకప్రమాదఏవ,

పారిభాషికస్య పౌత్రప్రభృతిగోత్రస్యైవ జాతిత్వాన్ఙీషః ప్రాప్తిర్నేతిమతాన్త రాభిప్రాయేణ వా తథోక్తమితి బోధ్యమ్, కారవ్యసాహచర్యాన్మాణ్డూకశబ్దోఽప్యపత్యప్రత్యయాన్త ఏవేహ గృహ్యతే, న తు తస్యేదమిత్యణన్తస్తేన యద్వా సౌరూపమాణ్డూకితవేతి భట్టిప్రయోగస్సిద్ధః। తత్ర హి మణ్డూకస్యేయం భార్యేతి షష్ఠ్యన్తాత్తస్యేదమిత్యణ్। * వయసి * కాలకృతశరీరావస్థా వయః, యస్త్వర్థప్రకరణాదికమనపేక్ష్య శ్రవణమాత్రేణ వయః ప్రతిపాదయతి స వయోవాచీత్యుచ్యతే, అన్తరఙ్గత్వాత్। తేనేహ న। ఉత్తానశయా। లోహితపాదా। ఇహ ప్రకరణాదినా వయసః ప్రతీతావపి శబ్దాదప్రతీతేః, అబాలాపి హి వ్యాధ్యాదివశాదుత్తానా శేతే, అలక్తకేన చరక్తచరణా భవతి, ప్రథమేతి కిమ్? వృద్ధా। * కుమారీతి * ప్రథమవయోవచన ఏవాయం శబ్దో న త్వనూఢత్వప్రయుక్తః, పుంస్యపి కుమార ఇతి ప్రయోగాత్, వృద్ధకుమారీతి తు గౌణః ప్రయోగః। * వయస్యచరమ ఇతి * యౌవనం న ప్రథమవయః, కిన్తు ద్వితీయమితి వార్త్తికారమ్భః, ఉపచయాపచయలక్షణే ద్వే ఏవ వయసీ ఇతి పక్షే యౌవనస్యాపి ప్రాథమ్యాత్సూత్రేణైవ సిద్ధ్యతీతి బోధ్యమ్, వయాంసి చత్వారీత్యేకే యదాహుః—"ఆద్యే వయసి నాధీతం ద్వితీయే నార్జితం ధనమ్। తృతీయే న తపస్తప్తం చతుర్థే కిం కరిష్యసి" ఇతి త్రీణీత్యన్యే। యదాహుః—"పితా రక్షతి కౌమారే భర్త్తా రక్షతి యౌవనే। పుత్రస్తు స్థవిరే భావే న స్త్రీ స్వాతన్త్ర్యమర్హతి" * త్రిలోకీతి * త్రయాణాం లోకానాం సమాహారే తద్ధితార్థేతి ద్విగుః, అకారాన్తోత్తరపద ఇతి స్త్రీత్వం ద్విగోరితి ఙీప్। * త్రిఫలేతి * అత్ర ద్విగోరితి ఙీప్ప్రాప్నోతి, నను పాకకర్ణేతి ఙీష్, తత్ర జాతేరిత్యనువృత్తేః। * త్ర్యనీకేతి * అనీకమగ్రతా, త్రయాణామనీకానాం సమాహారః, అజాదేరాకృతిగణత్వాట్టాబిత్యనీకాధికరణమీమాంసకాః। * పఞ్చాశ్వేతి * నన్వత్ర ద్విగోరితి ఙీప్మా భూత్, తగన్తత్వాత్తు స్యాదేవ, న చాపరిమాణేతి నిషేధస్య నిరవకాశతేతి వాచ్యమ్, పఞ్చానామజానాం నిమిత్తం ధనపతిసంయుక్తిః పఞ్చాజా పఞ్చోష్ట్రీత్యాదౌ సావకాశత్వాత్, తత్ర హి గోద్వ్యచోఽసఙ్ఖ్యేతి యత్ప్రత్యయస్యాధ్యర్ధపూర్వేత్యాదినా లుగితి చేదత్రాహుః—ఠకోఽయోఽకార ఇతి వ్యాఖ్యానాట్టగన్తలక్షణో ఙీబ్నేతి। * ద్విభిస్తేతి * "సువర్ణబిస్తో హేమ్నోఽక్షే" ఇత్యమరః, ఆచితో దశభారాస్స్యుః। * ద్వికమ్బల్యేతి * ద్వాభ్యాం కమ్బలాభ్యాం

భ్యాం క్రీతా, కమ్బళ్యమూర్ణాపలశతమ్, కమ్బళాచ్చ సంజ్ఞాయామితి యత్, తతః క్రీతార్థస్య ఠఞో లుక్ । * ద్వ్యాఢకీతి * ద్వావాఢకౌ పచతీతి విగ్రహే ఆఢకాచితపాత్రాత్ఖోఽన్యతరస్యాం ద్విగోష్ఠంశ్చేతి ఖష్ఠనౌ విహితౌ తాభ్యాముక్తే ప్రాగ్వతీయష్ఠఞ్ తస్యాధ్యర్ధేతి లుక్, ఏతేన ద్వ్యాచితికేతి వ్యాఖ్యాతా। స్యాదేతత్, కాణ్డాన్తాదిత్యుత్తరసూత్రే పరితస్సర్వతోఽయనమీయతే తత్పరిమాణం సాధకకుడబాధి, న తు పరిచ్ఛేదమాత్రమితి మనోరమాయాం స్థితమ్ । తథా చాపరిమాణత్వాదేవ సిద్ధే బిస్తాదిగ్రహణమిహావ్యర్థం స్యాత్ । అత్రాహుః — ఉన్మానస్య నిషేధే బిస్తాదీనామేవేతి నియమార్థం తద్గ్రహణం తేన ద్వికార్షాపణీ ద్వ్యక్షీత్యాది సిధ్యతీతి । * కాణ్డాన్తాత్ * షోడశహస్తప్రమాణో దణ్డః కాణ్డః, యద్యపి విశేషణేన తదన్తవిధిస్సిద్ధస్తథాప్యసత్యన్తగ్రహణే క్షేత్రే ఇత్యేతచ్ఛ్రుతత్వాత్కాణ్డస్యైవ విశేషణం స్యాన్న తు కాణ్డాన్తస్య, తతశ్చ ద్వాభ్యాం కాణ్డాభ్యాం కాణ్డప్రమితాభ్యాం క్షేత్రాభ్యాం క్రీతా ద్వికాణ్డీ బడబేత్యత్ర నిషేధస్స్యాత్, ఇహ తు నిషేధో న స్యాత్ । * ద్వికాణ్డా క్షేత్రభక్తిరితి * అత్ర హి కాణ్డః ప్రమాణే వర్తతే, కాణ్డాన్తస్తు క్షేత్రేఽతోన్తగ్రహణమ్, ఇహ ద్విగోరిత్యనువర్తతే న తద్ధితలుకీతి చ, తదాహ * ద్విగుత్వాన్నజీబిత్యాది * మాత్రచ ఇతి * ద్వయసచో లుగితి ప్రాచోక్తం నాదర్తవ్యమ్, "ప్రథమశ్చ ద్వితీయశ్చ ఊర్ధ్వమానే మతౌ మమ" ఇతి సిద్ధాన్తాదితి భావః । * ద్వికాణ్డీ రజ్జురితి * ద్వే కాణ్డే ప్రమాణమస్యాః పూర్వవత్తద్ధితలుక్, ద్విగోరితి జీప్, నన్విహాపరిమాణాన్తాదితి పూర్వేణ నిషేధస్స్యాత్, కాణ్డశబ్దస్యాయామపరతయాఽపరిమాణార్థత్వాత్, పరితస్సర్వత ఆరోహతః పరిణాహతశ్చ యేనమీయతే తద్ధి పరిమాణం సాధకకుడబాధి, న తు యథాకథఞ్చిత్పరిచ్ఛేదకమాత్రమ్, యదాహుః — "ఊర్ధ్వమానం కిలోన్మానం పరిమాణం తు సర్వతః । ఆయామస్తు ప్రమాణం స్యాత్సఙ్ఖ్యా బాహ్యా తు సర్వతః ॥" ఇతి, అత ఏవ ద్విబిస్తాభిస్త్రిరిత్యత్ర జీన్న భవతీతి చేదత్రాహుః — నియమార్థమిదం సూత్రమేవ నిషేధో యథా స్యాదితి తథా చ ద్వికాణ్డీ రజ్జురిత్యత్ర జీబేవ సూత్రారమ్భస్య ఫలమితి । * పురుషాత్ప్రమాణే * అపరిమాణాన్తత్వాన్నిషేధప్రాప్తౌ వికల్పార్థం వచనమ్, పురుషశబ్దో యద్యపి లోకే జాతివచనస్తథాపి ద్వౌ పురుషౌ ప్రమాణమస్యా ఇతి వాక్యే ప్రమాణశబ్దసామానాధికరణ్యా

త్ప్రమాణేవర్తతఏవ, వృత్తౌతుశబ్దశక్తిస్వాభావ్యాదేవ, తథాచ శుల్బసూత్రం పఞ్చారత్నిఃపురుషఇతి । * ద్విపురుషీతి * అత్రప్రమాణేలోద్విగోర్నిత్యమితి ద్వయసచోలుగితి న్యాసకారః, నన్విహ తద్ధితలుగ్దుర్లభః, పురుషశబ్దస్య ప్రమాణవాచిత్వాభావేన ప్రమాణేల ఇతి శ్లోకవార్తికస్యాప్రవృత్తేః, యేహిశమాదివత్ప్రమాణత్వేనప్రసిద్ధాస్తత్రైవతత్ప్రవర్తతే, నతు పురుషశబ్దేఽపి, అన్యథా పురుషద్వయసమిత్యత్రాపి లుక్స్యాత్, న చైవం ద్వయసచ్ దఘ్నచావపి నాస్యాతాన్యతామితివాచ్యమ్, ఊర్ధ్వంమానేమతౌ ముమేతివచనాత్, ఏవం పురుషాత్ప్రమాణ ఇతి వైకల్పికస్యాపి ఙీపస్సామర్థ్యాదేవప్రవృత్తిః, కింతుతద్ధితలుగేవదుర్లభ ఇతిచేత్, అత్రాహుః — అస్త్విహప్రమాణేలఇత్యస్యాప్రవృత్తిస్తథాపి సులభఏవ లుక్, పురుషాత్ప్రమాణ ఇతిసూత్రే ద్విగోస్తద్ధితలుకీత్యనువర్తతే తత్సామర్థ్యాల్లుగప్యత్రేష్యత ఇతి సువచత్వాదితి, ప్రమాణేకిమ్ ? ద్వాభ్యాం పురుషాభ్యాం క్రీతా ద్విపురుషాగాః, తద్ధితలుకీత్యేవ సమాహారే పఞ్చపురుషీ, నన్విహపురుషశబ్దః ప్రమాణే నవర్తత ఇతిద్వ్యఙ్గవికలమేతదితిచేత్, అత్రాహుః — ప్రమాణార్థవృత్తీనామేవ పురుషాణామత్ర సమాహారాన్నద్వ్యఙ్గవికలతా, తతశ్చ తద్ధితలుకీత్యనుక్తే పఞ్చపురుషశబ్దాద్వికల్పస్స్యాత్, ఇష్యతేతుద్విగోరితినిత్యంఙీబితి । * ఊధసోఽనఙ్ * నాదేశేనైవసిద్ధే అనఙ్కరణంధనుషశ్చేత్యుత్తరార్థమ్, అన్యథా శార్ఙ్గధన్వేతి నసిధ్యేదిత్యాహుః । వస్తుతస్త్విహోధఃమప్యావశ్యకమేవ అన్యథా అనోలాక్షణికత్వే నాల్లోపాప్రసఙ్గాదిత్యన్యే ఇహబహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోరిత్యతో బహువ్రీహావిత్యనువర్తత ఇత్యాహ * ఊధోన్తస్య బహువ్రీహేరితి * సమాసాన్తప్రకరణస్థత్వేప్యనఙోనప్రత్యయత్వం అన్యథా ఙిత్త్వవైయర్థ్యాపత్తేరితిప్రాఞ్చః, వస్తుతస్తు వ్యఞ్జఇవ ప్రత్యయత్వేప్యాదేశత్వమవిరుద్ధమ్, కుణ్డోధ్నిత్యత్ర ఙీషికృతే స్వరేవిశేషాభావాదితి బోధ్యమ్ । * స్త్రియామితి * ఉపసఙ్ఖ్యానాల్లబ్ధమేతత్ । * ఢాజ్ఞిమిన్నాషిధేష్వితి * డాబుభాభ్యామితివైకల్పికోడాప్ అన ఉపధాలోపిన ఇతి వికల్పేన ఙీప్, అనోబహువ్రీహేరిత్యనేన ఋన్నేభ్య ఇతి ప్రాప్తస్యఙీపోనిషేధ ఇతివివేకః । * ఙీష్యాదితి * ప్రకృతోఙీబేవతునవిహితస్స్వరేవిశేషాత్, * కుణ్డోధ్నీతి *

కుణ్డమివ ఊధోయస్యాస్సా, బహువ్రీహౌకిమ్? ప్రాప్తోధాః, ప్రాప్తా
పన్నే చేతిసమాసః । * స్థైనుకమితి * అచిత్తహస్తిసమూహార్థఠక్, ఇ
సుసుక్తాన్తాత్కః । * స్త్రియామిత్యుపసఙ్ఖ్యానాదితి * నన్వ్రీహావలాఘు
వార్థంబహువ్రీహావూధసోఙీష్ నశ్చేతిసూత్ర్యతాం అనఙ్చేతివా సమాస
న్తేషూధసోఽనఙితిచత్యక్త్వాధనుషోఽనఙిత్యేవ పఠ్యతామ్, మైవం కబభా
వే సావకాశస్యాస్య పక్షే కపాబాధాపత్తేః, సిద్ధాన్తేత్వనఙస్సమాసా న్త
తయాశేషత్వమేవేహ నాస్తీతినకప్ । * సఙ్ఖ్యావ్యయా * ఆదిగ్రహణాత్స్వ
దాన్తరవ్యవధానేపిస్యాదేవ ద్వివిధోర్ధ్నీ । * దామ * బహువ్రీహివిశేష
ణత్వాదేవసిద్ధే అన్తగ్రహణం స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థ్యమ్ । * సఙ్ఖ్యాదేరితి * స
సమాసనిర్దేశేఽపి స్వరితత్వబలాదేకదేశపవానువర్తత ఇతి భావః । * అన
నువృత్తేరితి * భాష్యకృతాఽననువర్తితత్వాదితిభావః, ఏవంచోద్దామే
త్యత్ర దామహాయనాన్తాచ్చేత్యస్యాప్రవృత్త్యాపూర్వోక్తేషు డాబ్ఙీమిన్న
షేధేషు ప్రాప్తేషు బహురాజ్ఞీవద్దార్విపత్త్రయం భవత్యతోవ్యాచష్టే ।
*డాబ్నిషేధావపీతి * నిత్యంసంజ్ఞా*అనఉపధాలోపిన ఇతి వికల్పస్యా
పవాదః, ఆరమ్భసామర్థ్యాన్సిద్ధేపి నిత్యగ్రహణముత్తరత్ర వికల్పాఽ
ననువృత్తి సూచనాయ కృతమిత్యాహుః * శతమూర్ధ్నీతి * ఇహాపక్షే డ
దామ్నీతిక్వదితాపఠః, సచాయుక్తః, దామహాయనాన్తాచ్చేత్యస్యనైవసి
ద్ధత్వాత్ । * కేవల * ఛన్దసి " మామకీతనూ, మిత్రావరుణయోర్భాగ
ధేయీ, తన్వస్సన్తుపాపీః, ఉతాపరీభ్యః, సమానీవఆకూతిః, ఆర్యకృ
తీ, సుమఙ్గలీ, సుమఙ్గలీరియంవధూః" ఇత్యత్రతు ఛన్దసీవనిపాతితః మత్వర్థ
ఈ ప్రత్యయోబోధ్యః, శివారుద్రస్యభేషజీ । * అన్యత్రకేవలేత్యాదిః *
మామకనరకయోరుపసంఖ్యానాదిత్త్వమ్, మామికా, భాగశబ్దాత్స్వలిఙ్గా
త్స్వార్థేధేయప్రత్యయః, స్వార్థికాఃక్వచిత్ప్రకృతితోలిఙ్గవచనాన్యతి
వర్తన్తఇతి స్త్రీత్వమ్, భాగధేయీ, అభేదోపచారాత్తద్వతివర్తమానస్స
షశబ్దోవిశేష్యనిఘ్నః, పాపా, అపరా సమానా, ఆర్యకృతేతిప్రాక్సుబుత్పత్తేః
కృదన్తేనసమాసః టాప్, ఆర్యకృతా, భిషజ్ఞియమిత్యర్థేఽణి ఆదివృద్ధేరపవా
దోష్మాదేవనిపాతనాదేకారః, సంజ్ఞాచ్ఛన్దసోరితినియమాదన్యత్ర భేషజా ।
* ప్రత్యుదాహరణన్త్విహ * అన్తర్వత్నీపతివత్నీతి ప్రాచోక్తం ప్రత్యుదాహరణము

యుక్తమితి భావః। ఆద్యే౽స్తి సామానాధికరణ్యాభావాన్మతుపో౽సమ్భవాత్, ద్వితీయే తు వత్వాసమ్భవాదితి భావః। * విభాషాసపూర్వస్య * అప్రాప్తవిభాషేయమ్, అయజ్ఞసంయోగత్వాత్, పూర్వేణసహితస్సపూర్వస్తస్యయస్య సముదాయస్య పూర్వావయవో విద్యతే తస్యేత్యర్థః, సచసముదాయః పతిశబ్దో న భవతీతి పతిశబ్దేన తదన్తవిధిరిత్యాహ * పతిశబ్దాన్తస్యేతి * నను పత్యురితి ప్రాతిపదికవిశేషణేన తదన్తలాభాత్పత్యన్తస్యైవేత్యేవాస్తు కిమనేన పూర్వగ్రహణేన, అత్రాహుః — కేవలపతిశబ్దస్యాపి వ్యపదేశివద్భావేన పత్యన్తత్వాదతిప్రసఙ్గస్స్యాత్తద్వారణాయసపూర్వగ్రహణమితి, అత్రపూర్వశబ్దః పూర్వావయవపరఇతిధ్వనయన్ప్రత్యుదాహరతి। * గవాంపతిస్త్రీః * పాతీతిపతిరితి క్రియాశబ్దస్య త్రిలిఙ్గత్వాదిహ స్త్రీత్వమ్, తథాచ తైత్తిరీయే నపుంసకే ప్రయుజ్యతే। "అన్నం సామ్రాజ్యానామధిపతి తన్మావతు" ఇతి * వృత్తౌ కథమితి * ప్రాచాతుసమస్తైవ్యుపచారఇత్యుక్తమ్, తద్వృత్తైవేతి భావః, పత్యన్తస్యేతి కిమ్? దృఢపత్నీతి యథా స్యాత్, తత్ర హి పతిశబ్దఉపసర్జనమితి। * నిత్యం సపత్న్యాదిషు * ఆరమ్భసామర్థ్యాదేవసిద్ధే నిత్యగ్రహణం స్పష్టార్థమ్। * నిపాత్యతఇతి * ఇహ గణే సమానఏకవీరభ్రాతృపుత్రేతి సమానాదయ ఏవ పఠ్యన్తే తతశ్చ సమానాదిష్వితి వక్తవ్యే సపత్న్యాదిష్విత్యుక్తిస్స్వభావనిపాతనార్థేతి భావః, సపత్న్యాదిషు బహువ్రీహిరాశ్రీయత ఇత్యాశయేనాహ * సమానఃపతిర్యస్యాస్సా ఇతి * పూతక్రతోరైచ * ఐకార ఆదేశో న తు ప్రత్యయః, ఉత్తరసూత్రే ఉదాత్తగ్రహణాత్ * నన్వితి * అన్యథా లఘావన్తఇతి మధ్యోదాత్తో వృషాకపిశబ్దో ఉదాత్తత్వం ప్రయోజయతి అగ్న్యాదిషు త్రిషు స్థానే౽న్తరతమ ఇత్యేవ సిద్ధమితి వృత్త్యాదిగ్రన్థా విరుద్ధ్యేరన్నితి భావః * ఉదాత్తైకార ఇతి * శృస్వృస్నిహీత్యాదినా మనేరుప్రత్యయవిధానాన్నిదిత్యధికారాన్మనుశబ్ద ఆద్యుదాత్తః, సమాసనిర్దేశేనైతద్దర్శయతి, ఉదాత్తఇత్యనువర్తమానం సంబద్ధానువృత్త్యైకారేణైవ సమ్బధ్యతే నత్వాకారేణాపీతి, తతశ్చైకారాకారౌ ఉదాత్తౌ స్త ఇతి ప్రాచోక్తం వృత్తిపదమఞ్జర్యాదివిరోధాదుపేక్ష్యమితి భావః * మనాయీతి * మధ్యోదాత్తమిదమ్, ఇతరత్పదద్వయమాద్యుదాత్తమ్, పక్షాకబురా * వర్ణానామితి * ఏతః, శోణః, శితః, పృశ్నిః

పృషదితి క్రమేణోదాహరణాని * ఆద్యుదాత్త ఇతి * అనుదాత్తంపదమే కవర్జమితి శేషనిఘాతేనానుదాత్తాన్తపదశబ్ద ఇతిభావః * త్రైణ్యేతి * అత్ర ఏతశబ్దస్యోపసర్జనత్వేపి తదన్తసమాసస్యానుపసర్జనత్వమితిభావః, పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామితి ణత్వమ్, * గృహ్యమితి * గృహూ గ్రహణే, ఋదుపధాచ్చాక్లృపిచృతేరితి క్యప్ * త్రైణ్యేతాన్యస్యా ఇతి * "నను చిత్రకిర్మీరకల్మాషశబలైతాశ్చ కర్బురే" ఇతి, చిత్రపర్యాయ ఏతశబ్దః, తథా చ శబల్యాం చిత్రత్రయాభావాదర్థాసఙ్గతిరిత్యాశఙ్క్య కేచిదిహ వ్యాచక్షతే — ఏతశబ్దోఽత్రైతావయవపర ఇతి నాస్త్యత్రార్థాసఙ్గతిః, న చైవమపి గుణవిషయే నపుంసకప్రయోగో న సఙ్గచ్ఛతే, గుణే శుక్లాదయః పుంసీత్యుక్తేరితి వాచ్యమ్, ఏతాని ఏతావయవాధికరణానీతి వ్యాఖ్యయా గుణలిఙ్గపరత్వాదేతశబ్దస్య నపుంసకత్వముపపద్యత ఇతి। * పిశఙ్గాదిః * లఘావన్త ఇతి పిశఙ్గశబ్దస్య మధ్యోదాత్తత్వాదన్యతో ఙీషితి ఙీషి ప్రాప్తే ఙీబుపసఙ్ఖ్యాయతే, స్వరే విశేషః। * క్న మేక ఇతి * అసితపలితయోస్తకారస్య వర్ణాదనుదాత్తాదితి నకారే ప్రాప్తే తం బాధిత్వా తకారస్థానే క్నమాదేశం తత్సన్నియోగేన ఙీపఞ్చేచ్ఛన్త్యేకే ఆచార్యా ఇత్యర్థః, అత్ర ఛన్దస్యేకే ఇత్యన్వయాద్భాషాయాం క్నో న భవత్యేవ, ఛన్దస్యేవైక ఇచ్ఛన్త్యన్యే తు భాషాయామపీత్యర్థపర్యవసానాత్, అన్యథా ఏకగ్రహణం భాష్యకారో న కుర్యాత్, న హి ఛన్దసి పలిక్నిరిద్యువతయ ఇత్యాదిప్రయోగేషు కశ్చిద్విప్రతిపద్యతే, ఏవం చ "గతోగణస్తూర్ణమసిక్నికానామ్" ఇతిప్రయోగో నానానుపపన్నః। * విశుద్ధవాచీతి * దైప్ శోధన ఇత్యుక్తేః, అనురేణ తు విశుద్ధత్వసాధర్మ్యాత్ "అవదాతస్సితో గౌరః" ఇత్యుక్తమితి భావః। * లఘావితి * అన్తే ఏకస్మిన్ లఘౌ ద్వయోశ్చ లఘ్వోస్సపరతో బహ్వపో బహ్వచ్కస్య గురురుదాత్తస్స్యాత్, అషిత్యచస్సప్రాచాం సంజ్ఞా। * కృష్ణేత్యాది * కృషేశ్ఛతి నక్ప్రత్యయే కపేశ్ఛతి సూత్రాద్ధాతోరౌణాదికే ఇలచి చ కృష్ణకపిలావన్తోదాత్తౌ। * షిద్గౌరాదిభ్యః * నర్తకీతి * శిల్పిని ష్వున్, షునష్షిత్త్వమవయవేఽచరితార్థత్వాత్తదన్తస్య ప్రాతిపదికస్య విశేషణమ్, త్రపూవష్షిత్త్వస్యాఙ్గస్థౌ చరితార్థత్వాత్త్రైపేత్యత్ర తు న ఙీష్, మృజషిత్త్వమనార్షం భిదాదౌ మృజేతి పాఠాదిత్యాహుః, మృజేష్షిత్త్వాదేవాఙ్, భిదా.

ఙో మృజేతి పాఠస్త్వనార్ష ఇత్యన్యే। * గౌరీతి * గౌరశబ్దస్య వర్ణవాచిత్వే
ఽపి ప్రాతిపదికస్వరేణాన్తోదాత్తత్వాదన్యతో ఙీషితి ఙీష్ప్రాప్నోతీతీహ గ
ణే పాఠః। * అనడ్వాహీ, అనడుహీతి * అనకారాన్తత్వాజ్జాతిలక్షణస్య
పుంయోగలక్షణస్య వా ఙీషోఽప్రాప్తతయా గణేఽస్మిన్ పఠ్యతే, ప్రత్యయ
సహితపాఠస్తు ఙీషి పరే ఆమ్వికల్పార్థః, గౌర, మత్స్య, మనుష్య, శృఙ్గ, గవయ
హయ, ముకయ, గౌతమ, అనడ్వాహీ, అనడుహీ, తరుణ, తలున, శ్వన్, పిప్ప
ల్యాదయశ్చ, పిప్పలీ, హరీతకీ, కోశాతకీ, పృథివీ, మాతామహీత్యాది, య
త్తు — ప్రాచాం బహునెభ్యో ఙీబిత్యత్ర శునీత్యుదాహృతం తత్తు గౌరాదిగణే
శ్వన్శబ్దపాఠాదర్శనప్రయుక్తమిత్యాహుః అత్ర కేచిత్ — నిత్యస్త్రీ
త్వాజ్జాతేరస్త్రీత్యప్రాప్తే ఙీషి పిప్పల్యాదయో గౌరాదిషు పఠ్యన్తే, ఙీష
న్తపాఠస్తు చిన్త్యప్రయోజనః, న చ పిప్పలీభార్యా యస్య సః పిప్పలీభా
ర్య ఇత్యాదౌ పుంవద్భావం బాధిత్వా ఙీషశ్శ్రవణం యథా స్యాదిత్యేతద
ర్థస్స ఇతి వాచ్యం, భాషితపుంస్కత్వాభావేనైవ పుంవద్భావనిషేధసిద్ధేః,
కిఞ్చావాన్తరగణత్వాభ్యుపగమోఽపి పిప్పల్యాదేర్వ్యర్థ ఏవ, న చైవం
జాత్యధికారే చిత్రా, రేవతీ, రోహిణీభ్యస్స్త్రియాముపసంఖ్యానమిత్యత్ర
పిప్పల్యాదేరాకృతిగణత్వాత్పునర్ఙీషితి వక్ష్యమాణగ్రన్థో విరుధ్యేతేతి వా
చ్యమ్, గౌరాదేరాకృతిగణత్వాదిత్యపి వక్తుం శక్యత్వాదిత్యాహుః * సూ
ర్యతిష్య * అత్ర భస్యేత్యనువర్తమానమపి న సమ్బధ్యతే, విషయపరి
గణనేనైవాతిప్రసఙ్గనివారణాత్। * మత్స్యస్య ఙ్యామితి * నేహ, మ
త్స్యస్యేదం మాత్స్యమ్ * ఛే చ ఙ్యాం చేతి * సూరీయః, సూరీ, ఆగస్తీయః
ఆగస్తీ, నేహ, సౌర్యం చరుమ్, ఆగస్త్యమ్। * నక్షత్రాణీతి * నక్షత్ర
సమ్బన్ధియోఽణ్, నక్షత్రేణ యుక్తః కాల ఇతి, సన్ధివేలాద్యృతునక్షత్రేభ్యోఽణి
తి చ విహితస్తస్మిన్నిత్యర్థః, తత్ర తిష్యస్య యలోపో నియమ్యతే, పుష్య
స్యత్వప్రాప్తో విధీయతే, తైష్యేణ యుక్తః కాలస్తైషః, పుష్యేణ యుక్తః
పౌషః, తథా తిష్యే భవస్తైషః, పుష్యే భవః పౌషః, నేహ, తిష్యస్యాయ
న్తైషః। * మత్సీతి * యోపధత్వాజ్జాతేరస్త్రీత్యప్రాప్తే గౌరాదిపాఠా
న్ఙీష్। * మాతరిషిచ్చేతి * పితృవ్యమాతులమాతామహేతి సూత్రస్థమిదం
వచనమ్, తచ్చ పితామహాదిరూపసిద్ధ్యర్థమవశ్యకర్తవ్యమితి న వార్తికస్యావై

యర్థ్యమ్, హేతుపితామహశబ్దమపి గౌరాదిగణస్థమితి వదన్తి తన్మతే వచన
మిదం స్వరసతో న సఙ్గచ్ఛతే, యది తు అనిత్యత్వజ్ఞాపనమేవ వచనస్య ఫల
మితి బ్రూషే తర్హి షిద్గౌరేతి సూత్ర ఏవానిత్యఙీషిత ఇతి వక్తవ్యం కిమనేన వ
క్రమార్గేణేతి దిక్, దశ్యతేఽనయేతి దంష్ట్రా దామ్నీశసేత్యాదినా కర
ణే ష్ట్రన్ । * జానపదీతి * జనపదే భవా । * వృత్తిశ్చేదితి * వర్తతేఽన
యేతి వృత్తిర్జీవికా । * కుణ్డీతి * "అస్త్రీ కమణ్డలుః కుణ్డీ" ఇత్యమరః,
కుణ్డాన్యేతి, క్రియాశబ్దోఽయం అతఏవాహ । * కుడిదాహ ఇత్యాది *
యస్తు ఘటపర్యాయః కుణ్డశబ్దస్స న ప్రత్యుదాహరణమ్, పిఠరస్థాల్యుఖా కు
ణ్డమితి తస్య నపుంసకత్వాత్, ఆగ్న్యాలయాదిపర్యాయోఽపి కుణ్డశబ్దో న
పుంసకలిఙ్గే నియతః "కుణ్డమగ్న్యాలయే మానభేదే దేవజలాశయే" ఇతి మే
దినీకోశాత్ । * ఆవపనం చేదితి * ఆఙ్పూర్వాద్వపేరధికరణే ల్యుట్, ఓ
ప్యతే నిక్షిప్యతే ధాన్యం యస్మిన్ । * గోణాన్యేతి * యస్యాః యాదృ
చ్ఛికం నామ । * అకృత్రిమేతి * యథా సైషా స్థలీయత్ర విచిన్వతా త్వా
మితి । * స్థలాన్యేతి * కృత్రిమా పురుషేణ సంస్కృతా । * ద్రాణాప
క్వా * అయోవికార ఇతి * ఫాల ఇతి ప్రసిద్ధః । * కుశాన్యేతి * ఛన్దోగా
స్తోత్రీయాగణనార్థానౌదుమ్బరాన్ శఙ్కూన్ కుశా ఇతి వ్యవహరన్తి,
అతః కృకమితి సూత్రే ప్రసిద్ధ ఏవాయమ్ । * కాముకాన్యేతి * మైథునాద
న్యర్థనాదికం కాఙ్క్షయితుం యస్యాశ్శీలం సేత్యర్థః, లషపతేత్యుకఞ్
* శోణాత్ * శోణః కోకనదచ్ఛవిరితి కోశాచ్ఛోణశబ్దస్య వర్ణవాచిత్వా
ద్వర్ణానాం తణేత్యాద్యుదాత్తతయాఽన ఙీషితి సిద్ధే ప్రాచామేవ ఙీ
ష్ నాన్యేషామితి నియమార్థమిదమ్ । * వోతో గుణవచనాత్ * గుణో నా
మ నేహ ఓదేద్రూపః ఉత ఇతి విశేషణాత్ వచనగ్రహణాచ్చ నాపి విశేషణ
మాత్రమిదమ్, ఆఖుర్దివ్యమిత్యాదావతిప్రసఙ్గాదితి చేత్, అత్రా
హుః — "సంజ్ఞాజాతిక్రియాశబ్దాన్ హిత్వాఽన్యే గుణవాచినః" చతుష్ట
యీ శబ్దానాం ప్రవృత్తిరిత్యాకరగ్రన్థనిష్కర్షాదేష నిర్ణయ ఇతి, భాష్యే
తు — "సత్వే నివిశతేఽపైతి పృథగ్జాతిషు దృశ్యతే । ఆధేయశ్చాక్రియా
జశ్చ సోఽసత్వప్రకృతిర్గుణః" ఇతి స్థితమ్, సత్వం ద్రవ్యమ్, సత్వ ఏవ నివిశ
త ఇతి సావధారణం వ్యాఖ్యేయమ్, ఏతేన సత్తా వ్యావర్త్యతే, సాహి నకే

వలం ద్రవ్యేవర్తతే, కిన్తు ద్రవ్యగుణకర్మసు, నను ద్రవ్యఏవ ద్రవ్యత్వం వర్తతఇతి తత్రాతివ్యాప్తిరతఆహ, అపైతీతి, అపగచ్ఛతీత్యర్థః, అర్థాన్తరత్వాదేవ, యథాపీతతాయాం జాతాయాం ఫలాదేర్నీలతానైవమ్, ద్రవ్యత్వం ద్రవ్యాదపైతీతి ఏవమపి గోత్వం గోషువర్తతే, అశ్వాదేశ్చాపైతి తత్రాతివ్యాప్తిరత ఆహ పృథగ్జాతిషుదృశ్యత ఇతి గోత్వంహిద్రవ్యత్వావాన్తరనానాజాతిషు నదృశ్యతే, గుణస్తుదృశ్యతే యథా అభ్రేదృష్టానీలతాతృణాదిష్వపిదృశ్యతే ఏతేన పూర్వార్ధేన సకలజాతేర్వ్యవచ్ఛేదః, ఏవం తర్హి కర్మద్రవ్యే వర్తతే, అతోఽపైతి పృథగ్జాతిషు దృశ్యతేచేతి తత్రాతివ్యాప్తిరత ఆహ, ఆధేయశ్చాక్రియాజశ్చేతి, ఉత్పాద్యానుత్పాద్యశ్చ ఇత్యర్థః, ఉత్పాద్యో యథా ఘటాదేః పాకజోరూపాదిః, అక్రియాజఅనుత్పాద్యస్సయథా ఆకాశాదేర్మహత్త్వాదిః, క్రియాతు సర్వాప్యుత్పాద్యైవ నిత్యేతి తస్యాద్వివిధ్యాభావాద్గుణత్వాభావః, ఏవమపిద్రవ్యస్యగుణత్వం ప్రాప్నోతి, అవయవిద్రవ్యంహి అవయవద్రవ్యేషు నివిశతే, అసమవాయికారణసంయోగనివృత్తౌ వినాశాత్తతోఽపైతి, భిన్నజాతీయేషుచ హస్తపాదాదిషు దృశ్యతే, ద్వివిధంచ దృశ్యతే భవతి నిత్యానిత్యభేదేన, నిరవయవస్యాత్మపరమాణ్వాదేర్నిత్యత్వాత్, అవయవిద్రవ్యస్యతు ఘటాదేరనిత్యత్వాదత ఆహ, అసత్త్వప్రకృతిరితి, అద్రవ్యస్వభావ ఇత్యర్థః । * పణిం వరేతి * ఏవంచ పాణిగ్రహణోత్కర్షాభిధాయిత్వాద్గుణవచనోఽయమితిభావః । * బహ్వాదిభ్యశ్చ * బహుశబ్దస్య గుణవాచిత్వాత్పూర్వేణసిద్ధేరుత్తరార్థంగ్రహణమ్, నిత్యంఛన్దసీత్యుత్తరసూత్రేణ బహుశబ్దాదపి ఛన్దసినిత్యం యథాస్యాదితి। వస్తుతస్తుబహుశబ్దో నిత్యంఛన్దసీతి సూత్రంచ వ్యర్థమేవ సర్వవికల్పానాం ఛన్దసి వ్యవస్థితత్వాత్ । గణసూత్రమాహ * కృదికారాదితి * సర్వతోఽక్తిన్నర్థాదిత్యపిగణసూత్రమేవ, వ్యవస్థితవిభాషాత్వాదిహన సుగన్ధిః, ప్రియపతిరేవశ్వా । * అజననిరితి * ఆక్రోశే నఞ్యనిరితి జనేరనిప్రత్యయః, ఇహాన్యాన్యపిగణసూత్రాణిసన్తి, శక్తిశ్శస్త్రీ, శక్తిశ్శక్తిః, శస్త్రీకిమ్ ! శక్తిస్సామర్థ్యమ్, శక్తిశస్త్రీతుపాఠేతు శబ్దద్వయమ్, శస్త్రిః శస్త్రీ । ఇతః ప్రాణ్యఙ్గాత్ ధమనిః, ధమనీ, చన్ద్రభాగా నద్యామ్, చన్ద్రభాగీ, చన్ద్ర

భాగా, అహన్శబ్దోఽత్ర పఠ్యతే సామర్థ్యాత్తదన్తబహువ్రీహిరుదాహార్యః అనుపసర్జనాధికారబాధశ్చ, దీర్ఘాహ్నీ, ప్రావృట్, పఞ్చేడాహ్నీమిన్న్షేధాః। బహు, పద్ధతి, యష్టి, వికట, విశాల, కల్యాణ, పురాణ, చణ్డ, కృపాణ, అహన్నిత్యాది। * పుంయోగాదాఖ్యాయామ్ * ఇహ పుమితి లుప్తషష్ఠీకం పృథక్పదం తచ్చావర్తతే యోగాదితి హేతౌ పఞ్చమీ, ఆఖ్యాయామితి తు పఞ్చమ్యర్థే సప్తమీత్యాశయేనాహ * పుమాఖ్యేభ్య ఇత్యాది * పుమాఖ్యః పుంవాచకశబ్దః, పుంయోగాత్ స్త్రియాం వర్తత ఇత్యనేన గౌణీ వృత్తిరుక్తా, యదా తు ముఖ్యార్థాత్తస్యేదమిత్యణ్ తదా గోపీత్యేవ భవతి, యోగస్సమ్బన్ధస్స చేహ దమ్పతిభావ ఏవేతి నాగ్రహః, కింతు జన్యజనకభావోఽపి గృహ్యతే సఙ్కోచే మానాభావాత్, తేన "కౌసల్యయాఽసావి సుఖేన రామః ప్రాక్కేకయీతో భరతస్తతోఽభూత్" ఇతి భట్టిప్రయోగస్సఙ్గచ్ఛతే, కేకయస్య దుహితా కేకయీ, జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదఞితి, ఇఞ్ప్రత్యయే తు కైకేయీతి స్యాత్, న చేహాపి తశ్చేతి తద్రాజస్యాకారస్య లుక్ శఙ్క్యః, న ప్రాచ్యభర్గాదీతి ప్రతిషేధాత్, తథా చ కాళిదాసః — "కైకేయి కామాః ఫలితాస్తవ" ఇతి, ఏతేన దేవకీ వ్యాఖ్యాతా పుంయోగాత్కిమ్? దేవదత్తా, అయం హి సంజ్ఞాశబ్దః స్వభావాత్ స్త్రియమాహ న తు పుంవాచకశబ్దప్రయోగాత్, ఆఖ్యాయాం కిమ్? ప్రసూతా అయం హి జాతప్రసవామాహ న చ ప్రసవో గర్భధారణద్వారా పుంయోగనిమిత్తక ఇత్యస్తీహ పుంయోగః, కిన్తు నాయం పుంసో వాచక ఇతి న ఙీష్। * సూర్యాద్దేవతాయామితి * ఙీషోఽపవాదః। * సూరీతి * సూర్యతిష్యేతి యలోపః। * ఆనుగితి * నను హ్రస్వాదిరేవ లాఘవాదనుగ్వక్తవ్యః, కిమనేన దీర్ఘోచ్చారణేన, అత్రాహుః — అనుకి కృతేఽతో గుణ ఇతి పరరూపం స్యాత్, న చాకారోచ్చారణసామర్థ్యాద్దీర్ఘో భవిష్యతి, అన్యథా హి నుకమేవ కుర్యాదితి వాచ్యమ్, అల్లోపోన ఇత్యస్య బాధేన చరితార్థత్వాత్, పత్యుర్న ఇతివదాదేశే కర్తవ్యే ఆగమలిఙ్గ కకారోచ్చారణసామర్థ్యాదేవాల్లోపో న భవిష్యతీతి చేన్న, శర్వశబ్దే కకారస్య చరితార్థత్వాత్, న హి తత్ర లోపోఽస్తి, న సంయోగాదితి నిషేధాత్, తస్మాత్ కకారాకారయోస్సామర్థ్యవిరహే పరరూపబాధనార్థం దీర్ఘోచ్చారణమావశ్యకమితి। కేచిత్తు — నుకి కృతే

లాక్షణికత్వాదల్లోపో నఇత్యస్యాప్రవృత్త్యా సవర్ణదీర్ఘ ఏవ అనుకిక్రతే భవిష్యత్యకారోచ్చారణసామర్థ్యాత్, ఏవంచ సత్యానుగితిదీర్ఘోచ్చారణ సామర్థ్యాత్ ఆ అనుగితిపదంవిభజ్యతే, తత్రేన్ద్రాదీనామనుక్త్యైవసిద్ధఆకారాదేశవిధానసామర్థ్యాత్క్వచిదన్యతోపి విధానమనుమీయతే, తేనబ్రహ్మణస్త్రీబ్రహ్మాణీతిసిధ్యతీత్యాహుః। అత్రనవ్యాః—అస్తూక్తరీత్యాదీర్ఘోచ్చారణమన్యతోవిధానార్థమేవ, పరన్తుఆ అనుగితిపదం విభజ్యనకారస్యాకారాదేశక్రృతే దీర్ఘగ్రహణసామర్థ్యాదనజన్తస్యాప్యనుకిబ్రహ్మాణీతి సిధ్యతీతినవ్యాఖ్యేయమ్, ఉభయవిధౌవాక్యభేదాపత్తేః, కిన్త్విన్ద్రమాచష్టాణః ఇన్ద్ర్, తత్కరోతి తదాచష్టఇతిణ్యన్తాత్కర్తరిక్విప్, తస్యఇన్ద్రః స్త్రీఇన్ద్రాణీతిసిధ్యతీత్యేవవ్యాఖ్యేయమ్, దీర్ఘోచ్చారణసామర్థ్యాదత ఇత్యధికారోఽనుపసర్జనాధికారశ్చబాధ్యతఇతి సువచత్వాత్, నచోభయబాధాభ్యుపగమాపేక్షయా అతఇత్యధికారబాధమాత్రాభ్యుపగమేన బ్రహ్మణస్త్రీబ్రహ్మాణీతిరూపసిద్ధయే ఆకారాదేశోఽనుక్చభవతీత్యేవ వ్యాఖ్యాయతామితివాచ్యమ్, వాక్యభేదాపత్త్యపేక్షయోభయబాధనగౌరవస్య సుసహత్వాత్, ఏవంచబ్రహ్మాణమానయతి జీవయతీత్యాది వక్ష్యమాణగ్రన్థోపి స్వరసతస్సఙ్గచ్ఛతఇత్యాహుః। * హిమానీతి * మహత్త్వయోగే హిమారణ్యయోః స్త్రీత్వమ్, * దుష్టోయవోయవానీతి * జాత్యన్తరమేవానేనాభిధీయతే, అయమేవ చాస్యదోషోయస్మాద్ధియవత్వజాతేరభావేపితదాకారానుకృతిః। * యవనానీతి * తస్యేదమిత్యణోబాధకోఙీష్। * వాఙీష్వాచ్యఇతి * ఇదంచేజశ్చేతిఘఞ్విధాయకసూత్రస్థం వార్తికమ్, వక్ష్యతిచతత్రఅపాదానేస్త్రీయాముపసఙ్ఖ్యానం తదన్తాచ్చవాఙీషితి। * ఉపాధ్యాయీఉపాధ్యాయేతి * ఉపేత్యఅస్యాఅధీయతేఇతివిగ్రహః। * స్వార్థఇతి * యదితుపుంయోగఏవాయంవిధిస్స్యాత్, శూద్రాపి క్షత్రియస్య భార్యా క్షత్రియాణీస్యాత్, బ్రాహ్మణ భార్యాచ క్షత్రియాక్షత్రియాణీ నస్యాదితిభావః। * వైశ్యావేత్యర్థ ఇతి * అర్యః స్వామివైశ్యయోరిత్యర్థద్వయేనిపాతనాదితిభావః, అత్రామరస్యసఙ్గ్రహః " అర్యాణీస్వయమర్యాస్యాత్ క్షత్రియాక్షత్రియాణ్యపి। ఉపాధ్యాయాప్యుపాధ్యాయీస్యాదాచార్యాపిచస్వతః॥ ఆచార్యానీతుపుంయోగేస్యాదర్యీక్షత్రియీ

తథా। ఉపాధ్యాయాన్యుపాధ్యాయీ" ఇతి। * కథమితి * సూత్రే బ్రహ్మన్శబ్దస్యాగ్రహణాదానుగనుపపన్న ఇతి ప్రశ్నః, ఉత్తరన్తు బ్రహ్మణమానయతీత్యాది, ణ్యన్తాదనప్రాణన ఇత్యస్మాత్కర్మణ్యణి ణేరనిటీ ణిలోపే టిడ్ఢేతి ఙీపి పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామితి ణత్వే చ బ్రహ్మణీతి రూపసిద్ధిరితి భావః। * క్రీతాత్ * ఇహ ప్రకరణేఽత ఇత్యనువర్తతే ప్రాతిపదికాదితి చ తదాహ * అదన్తాదితి * ప్రాతిపదికాదితి శేషః। * వస్త్రక్రీతీతి * వస్త్ర భిస్ క్రీత ఇతి స్థితే ప్రాక్సుబుత్పత్తేః కర్తృకరణేతి సమాసేఽదన్తత్వాన్ఙీష్। * క్వచిన్నేతి * కర్తృకరణే కృతా బహులమితి బహులగ్రహణాద్గతికారకోపపదేతి వక్ష్యమాణస్య క్వచిదప్రవృత్తౌ సుబన్తేన సమాసః, తత్ర చ సుపః ప్రాగేవాన్తరఙ్గత్వాట్టాప్, తతోఽదన్తత్వాభావాన్న ఙీషితి భావః, కరణపూర్వాదితి కిమ్? గవా క్రీతా అశ్వేన క్రీతా ఇత్యాదిప గ్రహో మా భూత్. పూర్వశబ్దో హ్యవయవవచనస్సమాసప్రాతిపదికశ్చాన్యపదార్థః। కరణం పూర్వం యస్మిన్ ప్రాతిపదికే తదిదం కరణపూర్వం తస్మాదిత్యర్థః। * క్తాదల్పాఖ్యాయామ్ * అత్ర వ్యాచఖ్యుః — అల్పాఖ్యాయామితి సముదాయోపాధిః, అల్పైరభ్రైర్లిప్తా అభ్రలిప్తీ, కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమితి సముదాయస్యాపి క్తాన్తత్వాన్ఙీష్, యద్యపి పూర్వపదార్థస్యాభ్రాణామేవాల్పత్వం గమ్యతే తథాపి తదల్పత్వే సతి తద్విలేపనస్యాల్పత్వమవశ్యం భవతి సముదాయోపాధిత్వేఽప్యల్పత్వస్య సఙ్గచ్ఛత ఇతి। * తేన బహ్వ్వేతి * అయం భావః — బహోర్నఞ్వదుత్తరపదభూమ్ని నఞ్సుభ్యాం జాతికాలసుఖాదిభ్యోఽనాచ్ఛాదనాత్ క్తోఽకృతమితప్రతిపన్నా ఇతి హ్యన్తోదాత్తవిధాయకాని, తత్ర జాతిపూర్వాదిత్యుక్తే బహ్వాదిపూర్వకస్యార్థాద్వ్యుదాస ఇతి। * సుఖాదిపూర్వాన్నేతి * సుఖాదిభ్యః కర్తృవేదనాయామిత్యత్ర యే పఠితాస్సుఖదుఃఖకృచ్ఛ్రాదయస్త ఇహ గృహ్యన్తే, సుఖయాతా, దుఃఖయాతా, సుఖం దుఃఖం వా యాతం ప్రాప్తమనయేతి విగ్రహః, అస్వాఙ్గపూర్వపదాద్వేతి వికల్పస్య వక్ష్యమాణత్వాదిహ స్వాఙ్గపూర్వపదస్యోదాహరణమాహ * ఊరుభిన్నీతి * భిన్నా ఊరూ యస్యా ఇతి బహువ్రీహౌ భిన్నశబ్దస్య నిష్ఠేతి పూర్వనిపాతే ప్రాప్తే జాతికాలసుఖాదిభ్యః పరా నిష్ఠా వాచ్యేతి పరనిపాతః * బహుకృతేతి * బ

హూని కృతాని యయా సా । * జాతాన్తాన్నేతి * వర్ణాదనుదాత్తాదితి వ
ద్బహువ్రీహేరుదాత్తత్వాదిత్యేవ సిద్ధేఽన్తగ్రహణం నిత్యత్వప్రతిపత్త్యర్థ
మ్, వా జాత ఇతి తు వైకల్పిక ఉదాత్తో న తు నిత్య ఇతి భావః । * పాణిగృహీ
తీతి * యస్యాః పాణిరగ్నిసాక్షికం గృహ్యతే తస్యామేవాచ్యాయాం పా
ణిగృహీతశబ్దాత్ ఙీష్ వక్తవ్య ఇత్యర్థః, * అన్యేతి * కౌతుకాదినా పాణి
గృహీతా యస్యా దాస్యాదేస్సా పాణిగృహీతా । * పూర్వేణ నిత్యే ప్రా
ప్త ఇతి * ఏతేన వికల్పోఽప్యయం జాతిపూర్వాదేవేతి ధ్వనితమ్, కథం
తర్హి పుత్రహతీత్యత్ర అస్వాఙ్గపూర్వపదాదితి వా ఙీషితి కైయటః, పు
త్రశబ్దస్య జాతివాచకత్వాత్, అన్యథా పుత్రాదినీత్యత్ర సుప్యజాతా
వితి ణినిర్న స్యాత్, యదత్త్వదనమాదస్యాస్తీత్యాదినీ, పుత్రాణా
మాదినీతి విగృహ్య కథంచిత్సాధితేఽపి జాతికాలసుఖాదిభ్య ఇత్యన్తోదాత్తవి
ధాయకసూత్రే జాతేః కిం? పుత్రజాత ఇతి వక్ష్యమాణగ్రన్థో విరుధ్యత ఏవే
తి చేత్, ఉచ్యతే "ప్రాదుర్భావవినాశాభ్యాం సత్త్వస్య యుగపద్గుణైః ।
అసత్త్వలిఙ్గాం బహ్వర్థాం తాం జాతిం కవయో విదుః ॥" ఇతి భాష్యే లక్షణా
న్తరముక్తమ్, సత్త్వస్య ద్రవ్యస్య ప్రాదుర్భావవినాశాభ్యాం ఆవిర్భావతిరో
భావౌ యా ప్రాప్నోతి యావద్ద్రవ్యభావినీత్యర్థః । గుణైర్యుగపద్ద్రవ్యే
ణ సమ్బధ్యతే బహ్వర్థాం సర్వవ్యక్తివ్యాపినీమిత్యర్థః । తాం జాతిమిత్యా
ది కైయటేన వ్యాఖ్యాతమ్, ఏవం చ పుత్రత్వస్య యావద్ద్రవ్యభావిత్వేనో
క్తలక్షణలక్షితత్వాజ్జాతివాచక ఏవ పుత్రశబ్ద ఇతి అస్వాఙ్గేతి వా ఙీషి గ్రన్థ
స్తత్ర న విరుధ్యతే, ఆకృతిగ్రహణా జాతిరితి ముఖ్యపక్షాశ్రయేణ పుత్రత్వ
స్యాజాతిత్వాజ్జాతేః కిం పుత్రజాత ఇతి గ్రన్థోఽపి సఙ్గచ్ఛత ఇతి దిక్ । కేచిదర్వా
చీనాస్తు — పుత్రహతీ, పుత్రజగ్ధీత్యత్ర క్తాదల్పాఖ్యాయామిత్యనేన ఙీష
మాహుః । * సురాపీతీతి * పీతా సురా యయా సా । జాతికాలేతి సూత్రవార్తి
కాభ్యాం నిష్ఠాయా అన్తోదాత్తత్వపరనిపాతౌ । * వస్త్రచ్ఛన్నేతి * బ
హువ్రీహిస్వరేణ పూర్వపదప్రకృతిస్వరే శేషనిఘాతే చ కృతేఽనుదాత్తా
న్తోఽయమ్ * స్వాఙ్గాచ్చ * ఇహ బహువ్రీహేరితి నానువర్తత ఇతి ధ్వన
యన్నుదాహరతి * అతికేశీతి * శిఖేతి * శిఙ్గఖౌ హ్రస్వశ్చేతి ఖస్తదన్తా
ట్టాప్, అన్యథా టాపం బాధిత్వా ఙీష్ స్యాదితి భావః । కేచిత్తు — సుశిఖేత్యపి ప్ర

త్యుదాహరన్తి - తచ్చిన్త్యమ్, టాబన్తేన సమాసేఽనదన్తత్వేన జీషః ప్రాప్త్యభావాత్, నచటాపః ప్రాగేవ కృదన్తేనైవ సమాసాదదన్తత్వమస్తీతివాచ్యమ్, తథాహిసతి శోభనాశిఖా సుశిఖేత్యర్థస్యాలాభాదితి వాచ్యః। యద్యత్ర స్వాఙ్గం స్వాఙ్గం గృహ్యేత సుముఖాశాలేత్యత్రాపి స్యాత్ ముఖస్యశాలాఙ్గత్వాత్, సుకేశీరథ్యేత్యత్ర చనస్యాత్ కేశానాంరథ్యాఙ్గత్వాభావాదతోఽవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిపరిహారార్థమాహ * స్వాఙ్గంత్రిధేతి * మూర్తిమదితి * స్పర్శవద్ద్రవ్యపరిమాణంమూర్తిః। * ప్రాణీతి * ముఖనాసికాసఞ్చారీవాయుః ప్రాణః। * సుముఖాశాలా * ఏవంచ ఫలముఖీ కారణముఖీచానవస్థేత్యాది ప్రయోగాః ప్రామాదికా ఇతిభావః. ప్రతిమాది గతస్తనస్య ప్రాణిన్యదృష్టత్వాత్స్వాఙ్గత్వం న ప్రాప్నోతీతి తృతీయం లక్షణమాహ * తేనచేదితి * యేనాఙ్గేనప్రాణిరూపంవస్తు యథాయుతం తేన తత్సదృశేనాఙ్గేన తదప్రాణిరూపంవస్తుతథా ప్రాణివద్యుతం యుక్తంచేత్తదప్యప్రాణిదృష్టం స్వాఙ్గమిత్యర్థః।* మధ్యేఽపవాదేతి* మధ్యేఽపవాదాః పూర్వాన్విధీన్బాధన్తే నోత్తరానితి న్యాయాదిత్యర్థః. * ఉరఃక్రోడేతి * స్త్రీలిఙ్గోఽయమితి హరదత్తాదయః, తత్రోపసర్జనహ్రస్వత్వేకృతే అదన్తత్వాజ్జీషః ప్రాప్తిః, అమరస్తు — "నవాక్రోడం భుజాన్తరమ్" ఇత్యాహ. రత్నపతిస్తు — పుల్లిఙ్గతామాహ. గణేచ క్రోడేతి ప్రాతిపదికమాత్రం పఠ్యతే నతుటాబన్తమితి గణరత్నమహోదధికారః, ఏవఞ్చాపి శేషాల్లిఙ్గత్రయేఽప్యుదాహరణం బోధ్యమ్. మాధవస్తు — తుదాదిగణే క్రుడనిమజ్జనఇతి ధాతావాహ క్రోడః షుఙ్ క్రోడా అశ్వానామురః, టాబన్తోఽయం స్వభావతో విశేషవిషయః క్రోడాదిషు టాబన్తమాత్రస్య పాఠాత్, భుజాన్తరమాత్రవచనస్య క్రోడశబ్దస్యబహువ్రీహౌ స్వాఙ్గలక్షణో జీష్వికల్పో భవత్యేవ కల్యాణక్రోడా కల్యాణక్రోడీ మయూరీతి, కేశైస్సహ వర్తతఇతి సకేశా, అవిద్యమానాః కేశాః యస్యాస్సా అకేశా। * శూర్పణఖేతి * పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామితిణత్వమ్, యదాతు శూర్పవన్నఖాని యస్యా ఇతి యోగమాత్రం వివక్ష్యతే నతుసంజ్ఞా తతోఽసంజ్ఞాత్వాన్నజీష్నిషేధో నవాణత్వమ్, తేన రాక్షస్యపి యోగవృత్త్యా శూర్పనఖీతి భవతీత్యాహుః। * జీషోజీబాదేశఇతి * అన్యతో జీషిత్యతో జీషిత్యను

వర్ణ్యతే దిక్పూర్వపదాదితి పఞ్చమ్యా జీషితి ప్రథమాయాః షష్ఠీ కల్ప్యత ఇతి భావః. యదితు స్వాఙ్గాత్ జీషా స్యాత్తర్హి ప్రాగ్గుల్ఫా పార్ష్ణికేత్యత్ర ప్రాపి ప్రసజ్యేత, పూర్వోక్తాసంయోగోపధాదిత్యస్య నిషేధానాఞ్చానువృత్త్యా ప్రతిపత్తిగౌరవమితి భావః । * వాహః * ణ్విప్రత్యయాన్తస్య వహేరనుకరణమిదం వహశ్చేత్యనేన కర్మణ్యుపపదే వహేర్ణ్విప్రత్యయవిధానాత్కేవలస్య సమ్భవో నాస్తీతి సామర్థ్యాత్తదన్తవిధిరిత్యభిప్రేత్యాహ * వాహన్తాదితి * నజీబితి * అస్వరితత్వాదితి భావః । * దిత్యౌహీతి * జీషిభసంజ్ఞాయాం వాహఊఠ్ సమ్ప్రసారణం చేతి పూర్వరూపం ఏత్యేధత్యూఠ్సు ఇతి వృద్ధిః । * సఖ్యశిశ్వీతి * సఖిశబ్దాదశిశుశబ్దాచ్చ జీష్ నిపాత్యతే, నవిద్యతే శిశుర్యస్యాస్సా అశిశ్వీ, భాషాయాం కిమ్? "సఖా సప్తపదీ భవ" * జాతేరస్త్రీ * జాత్యర్థస్య వాచకశబ్దో లక్ష్యతే అర్థే కార్యాసమ్భవాత్, స్వం రూపన్తు న గృహ్యతే అస్త్రీవిషయత్వాదిత్యాదేరైయర్థ్యాపత్తేరిత్యాశయేనాహ * జాతివాచి యదితి * ఆకృతిగ్రహణేతి * గ్రహణమితి కరణే ల్యుట్ సామాన్యే నపుంసకమ్, ఆకృతిర్గ్రహణం యస్యా ఇతి బహువ్రీహిస్తదేతత్ఫలితమాహ * అనుగతసంస్థానేత్యాది * వృషలే బ్రాహ్మణాదివ్యావృత్తసంస్థానాభావాదవ్యాప్తిరితి లక్షణాన్తరమాహ * లిఙ్గానాం చేత్యాది * చకారో భిన్నక్రమః నిగ్రాహ్యేత్యస్యానన్తరం బోధ్యః, లిఙ్గానామితి కర్మణి షష్ఠీ న సర్వభాక్, సర్వాణి లిఙ్గాని న భజతీత్యర్థః, సర్వశబ్దస్య లిఙ్గాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాద్భజో ణ్విస్సమాసశ్చ భవత్యేవేతి నాత్ర సామర్థ్యాభావశ్శఙ్క్యః । * వృషలీతి * ఏకస్యాం హి వ్యక్తౌ వృషలత్వే కథితే తదపత్యే తత్సోదరాదౌ కథనం వినాపి తస్య సుగ్రహత్వాదితి భావః । * దేవదత్తేతి * నన్వత్ర పరిమాణభేదేన ద్రవ్యభేదాభ్యుపగమే స్యాదేవాతిప్రసఙ్గః, ఏకస్యాం వ్యక్తౌ దేవదత్తత్వే కథితే వ్యక్త్యన్తరే కథనం వినాపి తస్య సుగ్రహత్వాత్, నైవం పరిమాణభేదేన ద్రవ్యభేదస్య ప్రామాణికైరనభ్యుపగమాత్ ; అభ్యుపగమే వా సమానకాలతయా వ్యక్త్యన్తరస్య విశేషణాత్, తథా చ యస్యాం వ్యక్తౌ దేవదత్తత్వం కథ్యతే తత్సమానకాలమన్యా దేవదత్తవ్యక్తిరప్రసిద్ధేతి న దేవదత్తత్వం జాతిః, వృషలత్వాదిస్తు భవత్యేవ తదీయపితృభ్రాత్రాదిషు త

స్య సుగ్రహత్వాదితి దిక్ . ఉక్తలక్షణద్వయానాక్రాన్తత్వాత్తృతీయలక్షణమాహ * గోత్రం చ చరణైస్సహేతి * అపత్యాధికారాదన్యత్ర లౌకికం గోత్రమ్, చరణశ్శాఖాధ్యేతా తదేతత్ఫలితమాహ * అపత్యప్రత్యయాన్త ఇత్యాది * అత్ర వ్యాచఖ్యుః — నాడాయనం బహ్వృచమిదమితి నపుంసకప్రయోగదర్శనాత్సర్వలిఙ్గౌ గోత్రచరణౌ, అతః పృథగ్గ్రహణం కృతమ్ , తేనాత్ర లిఙ్గానాం చ న సర్వభాగితి ద్వితీయలక్షణేన గతార్థతా న శఙ్క్యేతి । * ఔపగవీతి * అణ్ణన్తలక్షణం జీపం పరత్వాదయం బాధతే, ఏవం చాపత్యాధికారే ఔపగవీతి ప్రతీకముపాదాయ టిడ్ఢేత్యాదినా జీబితి న్యాచక్షాణా ఉపేక్ష్యా ఇతి భావః. కేచిత్తు — అపత్యాధికారాదుత్తరత్ర న లౌకికం గోత్రం గోత్రశబ్దేన గృహ్యతే నాన్యత్రేతి పారిభాషికగోత్రప్రత్యయాన్త ఏవ జాతికార్యం లభతే నత్వపత్యప్రత్యయాన్తః గోత్రం చ చరణైస్సహేతి వచనస్యాపత్యాధికారాత్పూర్వభావిత్వాత్ , తథా చాపత్యార్థే ఔపగవీతి జీబన్త ఇతి ప్రాచాముక్తిస్సఙ్గచ్ఛత ఇత్యాహుః । * కఠీతి * కఠేన ప్రోక్తమధీయానాః కలాపివైశమ్పాయనాన్తేవాసిభ్యశ్చేతి వైశమ్పాయనాన్తేవాసిత్వాణ్ణినిః, తస్య కఠచరకాల్లుక్ అధ్యేతౄణాన్తు ప్రోక్తాల్లుగిత్యనేన । * బహ్వృచీతి * బహ్వ్యఋచోఽధ్యేతవ్యా యస్యాసేతి విగ్రహః, అన్యథా బహ్వృచాధ్యేత్ర్యేవేతి వచనాదృక్పూరబ్ధూరిత్యప్రత్యయస్సమాసాన్తః, యద్యపి స్త్రీణామధ్యయనం ప్రతిషిద్ధం తథాపి పురాకల్పే హ్యేతదాసీత్, తదాహ యమః — "పురాకల్పేషు నారీణాం మౌఞ్జీబన్ధనమిష్యతే । అధ్యాపనం చ వేదానాం సావిత్రీవచనం తథా ॥" ఇతి. "యద్వామనామాధిగీష్టతదంశ్యత్వాత్తాచ్ఛబ్ద్యం భవిష్యతి" యథా అనధీయానేపి మాణవకే । * బ్రాహ్మణీత్యత్రేతి * ఏవఞ్చ ప్రాచో జీషుదాహరణం ప్రామాదికమితి భావః । * ముణ్డేతి * ముణ్డాగుణయోగాన్ముణ్డేతి , బహూనామపి పక్షణ్ణికా । * తత్త్రియేతి * తత్రాఖ్య ఇత్యపత్యే ఘవిధానాద్గోత్రలక్షణా లిఙ్గానాఞ్చ న సర్వేత్యాదిలక్షణా వా జాతిః । * యోపధప్రతిషేధ ఇత్యాది * శూద్రాదిషు గవయాదయస్తు ఇదానీన్తనైగ్రషిష్టా ఇత్యస్మాదేవ వార్త్తికాద్విజ్ఞాయతే ఇతి కైయటాదయః । * పాకకర్ణ * జాతేరిత్యనువృత్తేర్నేహ బహుబ్రీహావపి బహుపత్రా శాఖా, ఫలం

పూర్వేణైవ సిద్ధే కిమనేనేత్యత ఆహ * స్త్రీవిషయాదపీతి * ఇతో మనుష్యజాతేః * ఇతః కిమ్ ? విట్, దరత్, విట్శబ్దాజ్జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞిత్యఞ్, దరచ్ఛబ్దాత్తు ద్వ్యఞ్మగధేత్యణ్ తయోరతశ్చేతి లుక్, యస్తు వైశ్యపర్యాయో విట్ఛబ్దస్సోఽపి ప్రత్యుదాహరణమిత్యాహుః । * దాక్షీతి * అత ఇఞ్, గోత్రలక్షణా జాతిః. అదన్తత్వాభావాదప్రాప్తో ఙీష్ విధీయతే । * యోపధాదపీతి * జాతేరిత్యనువర్తమానే పునర్జాతిగ్రహణాదితి భావః । * ఉదమేయస్యేతి * ఉదకం మేయం యస్య సః ఉదమేయః, ఉదకస్యోదస్సంజ్ఞాయామిత్యుదాదేశః, ఇఞ ఉపసంఖ్యానమజాత్యర్థమ్, సౌతఙ్గమీ, నిర్వృత్తాద్యర్థే వుఞ్ఛణాదిసూత్రేణ సుతంగమాదిభ్య ఇఞ్ నిచాయమిఞన్తో జాతిః । * ఊఙుతః * ఉకారో నోధాత్వోరితి విశేషణార్థః, అన్యథా యవాగ్వో నాగ్వా ఇత్యత్రాపి సనిషేధస్స్యాత్, దీర్ఘోచ్చారణంతు శ్వశ్రూశబ్దార్థమ్, అన్యత్ర సవర్ణదీర్ఘేణాపి సిద్ధేః । * కురూరితి * లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా స్వాదయః, అత్ర వ్యాచక్షతే — యద్యేకాదేశస్య పూర్వాన్తత్వేన గ్రహణాత్స్వాదయ ఇతి వ్యాఖ్యాయేత తర్హి క్రోష్ట్రే కుడ్య ఇత్యాదావపి ఏకవచనముత్సర్గత ఇతి సుప్ప్రవర్తేత తద్వారణాయాప్రత్యయ ఇతి, ప్రసజ్యప్రతిషేధాభ్యుపగమే తు ప్రకృతే దోషః, శ్వశ్రూరిత్యత్రైకాదేశాభావాల్లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషాయా ఆవశ్యకత్వాచ్చ, అతఏవ రమా ఇత్యత్ర ఏకాదేశస్య పూర్వాన్తత్వేన గ్రహణాత్స్వాదయ ఇతి మనోరమాయాం న వ్యాఖ్యాతమితి । * అధ్వర్యురితి * అధ్వర్యుశాఖాధ్యేత్రీ అధ్వర్యుశాఖాధ్యాయి వంశోద్భవేతి వార్థః, చరణలక్షణేయం జాతిః, అధ్వరం యాతీతి విగ్రహే మృగయ్వాదయశ్చేత్యౌణాదికేనాధ్వరశబ్దస్యాన్తలోపః, యాధాతోః కుప్రత్యయశ్చ । * పర్యుదాసాదితి * యది సూత్రమత ఇతి గృహ్యేత తర్హ్యలాబ్వాదావూఙ్ స్యాన్నేతి భావః । * అలాబ్విత్యాది * ప్రథమాన్తం ద్వితీయాన్తం వానోదాహృతమ్, వక్ష్యమాణప్రయోజనస్య తత్రాసమ్భవాత్ * నోధాత్వోరితి * ఊధాత్వో ర్యోణాదిక రేశనాదయః ఉదాత్తానుస్వారిదినః సూత్రస్థః । * పఙ్గోశ్చ * అజాత్యర్థమారమ్భః, పఙ్గుశబ్దో హీనగుణవాచీ । * శ్వశురస్యేతి * పుంయోగలక్షణే ఙీషి, సూత్రే ఊఙ్ ఙీత్వనిర్దేశోఽపి శ్వశ్రూ గేనాపి విధీయమానో [illegible]

త్వాదన్తస్యైవాఽఽకారస్య నత్వాదేః, ఏతచ్చ వచనం శ్వశురశ్శ్వశ్ర్వావితి నిర్దేశసిద్ధార్థకథనపరమ్, అతోఽపి ప్రథమాకారస్య లోపో న శఙ్క్యః । * ఊరూత్తర * ఉపమీయతేఽనయేత్యుపమా తస్యా భావ ఔపమ్యమ్, ఉత్తరపదే న పూర్వపదమిహాక్షిప్యతే, తదేతత్ఫలితమాహ * ఉపమానవాచిపూర్వపదమితి * కరభోరూరితి * "మణిబన్ధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిః" ఇత్యమరః, "ధాత్రీకరాభ్యాం కరభోపమోరుః" ఇత్యత్ర తూ ఙ్, కరభశబ్దస్యోపమానవాచిత్వేఽపి పూర్వపదత్వాభావాత్, ఔపమ్యే కిం? వృత్తోరుః, ఊర్వన్తాదితి వక్తవ్యే ఉత్తరపదగ్రహణం హస్తిసమూర్వో రురిత్యత్ర మాభూదిత్యేవమర్థమ్, అత్ర హస్తిన ఇవ సమూర్యూరూ అస్యా ఇతి విగ్రహః తథా చోర్వన్తత్వేఽప్యూరూత్తరపదత్వమిహ నాస్తి, సమూర్యూరుశబ్దస్యైవోత్తరపదత్వాత్ । * సంహిత * సంహితాదిపూర్వపదమూరూత్తరపదం యత్ప్రాతిపదికం తస్మాదూఙ్ స్యాత్ । * శఫావితి * యద్యప్యమరేణ "శఫం క్లీబే ఖురః పుమాన్" ఇతి నపుంసకతోక్తా, తథాపి శఫశబ్దస్య పుంస్త్వమపి ప్రామాణికమేవ "శఫావివజర్భరాణా" ఇతి శ్రుతేః, "శఫః ఖురే గవాదీనాం మూలే విటపినామపి" ఇతి హేమచన్ద్రకోశాచ్చ । * వామోరూరితి * వామౌ సున్దరావూరూ యస్యా ఇతి విగ్రహః, కథం తర్హి "పీవరోరు పిబతీవ బర్హిణః" ఇతి కుమారః, ఊఙభావే హి పీవరోరో ఇతి స్యాత్, ఊఙశ్చేహ విధాయకం నాస్తి, అత్రాహుః — సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యతయా సమ్బుద్ధిగుణాభావ ఇతి స్థితస్య గతిరున్నేయేతి । * సంహితసహేతి * సమో వా హితతతయోరితి వ్యుత్పాదితః, సహితశబ్దస్తు నేహ గృహ్యతే ఏకదేశవికృతతయా సంహితగ్రహణాదేవ తత్సిద్ధేరితి భావః। *కమణ్డలురితి* చతుష్పాజ్జాతివాచకోఽయం అత ఏవ చతుష్పాద్భ్యో ఢఞిత్యత్ర కామణ్డలేయ ఇత్యుదాహరిష్యతి, పాత్రపర్యాయస్తు న ప్రత్యుదాహరణమ్, తస్య స్త్రీలిఙ్గాభావాత్ । * అచ్ఛన్దోర్థమితి * వేదే తు కద్రుకమణ్డల్వోశ్ఛన్దసీత్యనేన సంజ్ఞాయామసంజ్ఞాయాం చ ఊఙ్ సిధ్యతీతి భావః । * అణోఽకార ఇతి * అణాఽకారవిశేషణం కిమ్? శూరసేనీ, జనపదశబ్దాదిత్యణః అతశ్చేతి లుకి జాతిలక్షణోఽత్ర ఙీష్। * శార్ఙ్గరవీతి * శృఙ్గరుశబ్దాదపత్యేఽణ్ ఆదివృద్ధిః ఓర్గుణః టిడ్ఢాణఞితి ఙీపం బాధిత్వా పరత్వాజ్జాతిలక్షణో ఙీష్, ప్రాప్తే ఙీన్వి

ధీయతే, శార్ఙ్గరవ, కాపటవ, బ్రాహ్మణ, గౌగ్గులవ, గౌతమేత్యాదిః, శృఙ్గరుక్, ప
టు, బ్రహ్మన్, గుగ్గులుశబ్దేభ్యస్తాపత్యేఽణ్, గౌతమశబ్దాదృష్యణ్ణన్తః అ
యం గౌరాదిష్వపి పఠిత ఇతి పక్షే అత్ర జీషపి భవతి । * జీషేవేతి * జాతేరిత్య
నువృత్తౌతు శార్ఙ్గరవస్యైదస్య స్త్రియాం పుంయోగ వివక్షాయామపి పర
త్వాజ్జీనేవ స్యాదితి భావః । * నృనరయోరితి * నృశబ్దాదృన్నేభ్య ఇతి జీ
పి నరశబ్దాజ్జాతిలక్షణే జీషి ప్రాప్తే వచనం వృద్ధివిధానార్థంచ, నను నరశబ్దే
అకారో త్యస్యైవ వృద్ధిస్స్యాత్ । అత్రాహుః — వాణాదజ్గం బలీయ ఇత్య
కారస్య యస్యేతి చేతి లోపే వా పహారాత్ అనన్త్యస్యాప్యకారస్య వృద్ధిర్భ
వతీతి, యద్వా నరస్య అః నరః కతన్తవత్పరరూపం నాచ నరశ్చ తయోర్నృ
నరయోః, నరస్య చ ప్రథమః పవాకారో గృహ్యతే నతు ద్వితీయః, ప్రశ్లేషసా
మర్థ్యాదితి । ఇహ నరస్యేత్యర్థవతో గ్రహణాద్వా నరశబ్దేనాతి ప్రసఙ్గ ఇతి బో
ధ్యమ్, యద్యప్యన్యతరోపాదానేనాపి నారీతి రూపం సిధ్యతి తథాప్యన్యత
రస్యానిష్టరూపనివృత్త్యర్థం ద్వయోరుపాదానమ్, కథం తర్హి కిం నరీణామితి
ప్రయోగః । అత్రాహుః — నరస్య స్త్రీ నరీ, పుంయోగలక్షణో జీష్ కేచి
త్వనిర్దిష్టస్థానికత్వాదిక పరిభాషోపస్థితౌ నృశబ్దస్యైవ వృద్ధేర్నారీతి భవతి,
నరశబ్దగ్రహణంతు జీనర్థమేవ తత్రానికో వృద్ధ్యభావాన్నరీత్యేవ భవితవ్య
మిత్యాహుః, తదపరే న క్షమన్తే, యది జీనర్థమేవ నరశబ్దగ్రహణం స్యాత్త
ర్హి శార్ఙ్గరవాదిగణేపృథగేవ పఠేత్ వృద్ధివిధాయకే తద్గణసూత్రే తత్పాఠస్య
వైయర్థ్యాపత్తేరితి, పుత్రశబ్దో గౌరాదిగణే పఠ్యతే, తతస్త్రియాం జీష్, పుత్రీ,
నచ పుత్రశబ్దస్య కన్యాయాం నాస్తీతి శఙ్క్యమ్, “ ఆత్మజస్తనయస్సూను
స్సుతః పుత్రస్త్రియాంత్వమీ । ఆహుర్దుహితరం సర్వే ” ఇత్యమరోక్తేః ।
తేన “ పుత్రీవహర్షం హృదయేతనోతి పుర్యేషమూర్ధ్వేభవతిపుత్రీసర్వం ” ఇత్యా
దిప్రయోగా నిర్బాధా ఏవ, యత్త్వత్ర హరదత్తేనోక్తం కేవల పుత్రశబ్దః
స్త్రియాం నాస్తీతి తదుపేక్ష్యమ్, ఉదాహృతకోశవిరోధాత్, సూతికా
పుత్రికేత్యత్ర స్వగ్రన్థవిరోధాచ్చ, ఏవంచ సూత్రే రాజభోజన్మర్ల షేం
దుభ్యో దుహితుః పుత్రడ్వేతి కాశికాదౌ దస్యేతి సూత్రస్థం వార్త్తికం వ్య
ర్థమితి మనోరమాయాం స్థితమ్ । * యఙశ్చాప్ * యకారోత్ర హల్ఙ్యాబి
తి సామాన్యగ్రహణార్థః, చకారస్తు విధానేన ఙితి తార్థత్వేపి పరత్వాచ్చిత్స్వ

రఙపిత్స్వరం బాధతే । * ఆమ్బష్ఠ్యేతి * అమ్బష్ఠస్యాపత్యం స్త్రీ వృద్ధేత్కోసలేతి ఞ్యఙ్ । * కారీషగన్ధ్యేతి * కరీషస్యేవ గన్ధోఽస్య కరీషగన్ధిః, ఉపమానాచ్చేతి గన్ధస్యేదన్తాదేశః, తస్య గోత్రాపత్యం స్త్రీ అణ్, అణిఞోరనార్షయోరితి ష్యఙాదేశః, స చ యద్యపి స్త్రియామేవ విహితస్తథాపి ఙిత్కరణసామర్థ్యాత్తదన్తాదప్యయం చాప్ । * షాద్యఞ ఇతి * ఏతచ్చావట్యాచ్చేతి చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాల్లభ్యత ఇత్యాహుః । * పౌతిమాష్యేతి * పూతిమాషశబ్దో గర్గాదిః । * తద్ధితాః * బహువచనమనుక్తానాముపసఙ్ఖ్యేయానాం సఙ్గ్రహార్థమ్, మహాసంజ్ఞాకరణం తు తేభ్యః ప్రయోగేభ్యో హితాస్తద్ధితా ఇత్యన్వర్థలాభాయ తేన యథాప్రయోగమేవ స్యుః, నను టాపః ప్రాగేవాయమధికారోఽస్తు ఏవ విధౌ తద్ధితగ్రహణం యస్యేతి లోపే ఈగ్రహణం చ మాస్త్వితి చేత్ । మైవం పట్వీ మృద్వీత్యాదావోర్గుణప్రసఙ్గాత్, యది తు యస్యేతి చేత్యత్ర తద్గ్రహణమేవ ఙీషి తద్ధితకార్యాభావం జ్ఞాపయతీతి స్వీక్రియేత తర్హి టాపః ప్రాక్ తద్ధితాధికారేఽపి న కశ్చిద్దోష ఇతి కేచిత్, తచ్చిన్త్యమ్, కుర్వీరిత్యాదావోర్గుణాదిప్రసఙ్గాదితి నవ్యాః । * యూనస్తిః * ఋన్నేభ్య ఇతి ఙీపోఽపవాదః । * యువతిరితి * స్వాదిష్వితి పదత్వాన్నలోపః, కథం తర్హి "యువతీకరనిర్మథితం మథితమ్" ఇతి ప్రయోగః । అత్ర కేచిత్ — సర్వతోఽక్తిన్నర్థాదితి బహ్వాదిగణసూత్రాద్వైకల్పికోఽత్ర ఙీష్, న చ తిప్రత్యయేనైవ స్త్రీత్వస్యోక్తత్వాన్ఙీష్ న భవిష్యతీతి శఙ్క్యమ్, ఉక్తేఽపి భవన్త్యేతే ఇతి భాష్యాత్, న చైవమపి యువతీనాం సమూహో యౌవతమితి న సిధ్యేత్, కిన్తు తస్య సమూహ ఇత్యణి భస్యాఢే తద్ధిత ఇతి పుంవద్భావేన యౌవనమిత్యేవ స్యాదితి వాచ్యమ్, బాహులకాద్యౌతేరౌణాదికే కతి ప్రత్యయే సతి యో యువతిశబ్దస్తముపాదాయ తత్సిద్ధేరితి, ఇమం క్లేశం పరిహరన్నాహ * శత్రన్తాదితి * యాతి మిశ్రీకరోతీతి వ్యుత్పత్తౌ విగ్రహే లటశ్శతృశానచావితి శతరి ఉగితశ్చేతి ఙీప్, ఏవం హి యౌవతమితి ప్రయోగోఽపి సులభః, త్రన్తాదణి తు పుంవద్భావాద్యౌవనమిత్యేవ, భిక్షాదిపాఠసామర్థ్యాన్న పుంవదితి వృత్తికారోక్తిరయుక్తేతి భిక్షాదిభ్యోఽణిత్యత్రైవోపపాదయిష్యామః.

ఇతి స్త్రీప్రత్యయాః.

స్వౌజసమౌడిత్యాదినా తావత్స్వాదయో జ్యాప్ప్రాతిపదికాద్దర్శితాస్తేషా
మర్థవిశేషవ్యవస్థాం దర్శయితుమారభతే ప్రాతిపదికార్థేత్యాదినా, ప్రథ
మాదయస్సప్తమ్యన్తాః ప్రాచాం సంజ్ఞాస్తాభిరిహాపి వ్యవహార ఇతి స్వౌజ
సమౌడితిసూత్రే మూలకృతోక్తమ్, కౌస్తుభే తు— ఇహ ప్రథమాదయశ్శబ్దా
స్సుపాం త్రికేషు వర్తన్తే సఙ్ఖ్యాదశ్రుతత్వాదితి న్యాయాదిత్యుక్తమ్, త
థాచ న్యాయసిద్ధత్వాదస్మిన్ శాస్త్రే ప్రథమాదిసంజ్ఞా నామకరణేపి న క్షతి
రితి జ్ఞేయమ్, యదాహి పక్షే కం ప్రాతిపదికార్థ ఇతి గృహ్యేత తతో లిఙ్గవచ
నగ్రహణమనర్థకమ్, ప్రాతిపదికార్థ ఇత్యేవ సిద్ధేః, మాత్రగ్రహణాచ్చ క
ర్మాదివ్యవచ్ఛేదో న స్యాత్, ప్రాతిపదికార్థాదనతిరిక్తత్వాత్, త్రిక
పక్షేపి లిఙ్గగ్రహణమనర్థకమేవేత్యాశఙ్క్య వివక్షితం దర్శయతి * నియతో
పస్థితిక ఇతి * యస్మిన్ ప్రాతిపదికే ఉచ్చారితే యస్యార్థస్య నియమే
నోపస్థితిస్స ప్రాతిపదికార్థ ఇత్యర్థః, శక్య ఇతి యావత్, నన్వేవం సిం
హో మాణవక ఇత్యాదౌ ప్రథమా న స్యాత్, అత్రాహుః — శక్యార్థ
మాదాయ ప్రథమావిభక్తేరుత్పత్తౌ సత్యాం పశ్చాత్పదాన్తరసమభివ్యా
హారే లక్ష్యార్థబోధేపి క్షత్యభావాదితి। * మాత్ర శబ్దస్యేతి * తస్య చా
త్రావధారణమర్థః "మాత్రం కార్త్స్న్యేవధారణ ఇత్యమరః" ప్రా
తిపదికార్థలిఙ్గపరిమాణవచనాన్యేవ ప్రాతిపదికార్థలిఙ్గపరిమాణవచనమా
త్రమిత్యేవకారేణాస్వపదవిగ్రహః। సమాసస్తు మయూరవ్యంసకాదిత్వా
ద్బోధ్యః। * ప్రత్యేకమితి * ద్వన్ద్వాన్తే శ్రూయమాణత్వాదితి భావః, నను
వీరః పురుష ఇత్యాదావభేదసంసర్గస్యాధికస్య భానాత్ప్రథమా న స్యాత్,
నచ పూర్వాపరేత్యాదినా వీరశబ్దస్య సమాసవిధానం ప్రథమోత్పత్తౌ లిఙ్గమి
తి వాచ్యమ్, ద్వితీయాద్యన్తానామపి వీరం పురుషమానయేత్యాదౌ తద్విధా
నస్య చరితార్థత్వాదితి చేన్న, సంసర్గస్య వాక్యార్థత్వేన బహిరఙ్గత్వా
త్ప్రథమాప్రవృత్తసంస్కారబాధానుపపత్తేః, పదసంస్కారపక్షస్యైవేహా
భ్యుపగమాత్, మాత్రపదేన కర్మాద్యాధిక్యే ప్రథమా న భవేదపి లిఙ్గపరి
మాణగ్రహణాల్లిఙ్గాధిక్యే పరిమాణాధిక్యే చ భవేదేవేత్యాహ। * లిఙ్గమా
త్రాద్యాధిక్య ఇతి * యద్యపి లిఙ్గమాత్రే పరిమాణమాత్రే ఇత్యేవాక్షరార్థ
స్తథాపి ప్రాతిపదికార్థం వినా లిఙ్గాదిప్రతీతేరసమ్భవాత్తదాధిక్య ఇత్యు

క్తమ్ । * ఉచ్చైరితి * పదత్వాదిహ రుత్వవిసర్గౌ భవతః, కించ అస్య ప్రథమాన్తత్వాద్గ్రామ ఉచ్చైస్తవస్వమ్, గ్రామ ఉచ్చైస్తే స్వమితి సపూర్వాయా ఇతిసూత్రేణ తేమయాదేశయోర్వికల్పసిద్ధిరపిఫలమ్ । కృష్ణ ఇతి * యద్యపినీలద్రవ్యేఽయమనియతలిఙ్గస్తథాపి వాసుదేవే భగవతి నియతపుల్లిఙ్గ ఇతి భావః । * జ్ఞానమితి * భావే ల్యుట్ । * తటస్తటీతటమితి * ద్వికపక్షే నియతలిఙ్గం నప్రకృత్యర్థః, త్రికపక్షేతు యద్యపిప్రకృత్యర్థః, తథాపి తత్ర లిఙ్గస్య పాక్షికోపస్థితికత్వాత్, నప్రాతిపదికార్థేత్యనేన గతార్థతా । * ద్రోణ ఇతి * నచేహ ప్రాతిపదికార్థమాత్ర ఇత్యేవ ప్రథమాస్త్వితి వాచ్యమ్, తథాసతి పరిచ్ఛేద్యపరిచ్ఛేదకభావస్య సంసర్గవిధయా భానాయోగాత్, నామార్థయోరభేదసంసర్గస్య వ్యుత్పన్నత్వాత్, * వ్రీహిరితి * జాతావేకవచనమ్, వ్యక్తివివక్షాయాంతు ద్రోణో వ్రీహయ ఇతి భవత్యేవ । * అభేదేనేతి * నచ ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరభేదాన్వయో దుర్లభః, పచతి పాచకః ఔపగవ ఇత్యాదౌ సర్వత్ర భేదాన్వయస్యైవ దృష్టత్వాదితి వాచ్యమ్, దేవతార్థకతద్ధితాదావభేదాన్వయస్య దృష్టత్వాత్, ఐన్ద్రం హవిరిత్యత్ర హి ఇన్ద్రదేవతాకం హవిరితి బోధస్సర్వైరేవాఽభ్యుపగమ్యత ఇతి నాస్తి శఙ్కావసర ఇతి భావః । * వచనం సఙ్ఖ్యేతి * వాచ్యవాచకయోరభేదాధ్యవసాయేన తథైవ పూర్వాచార్యాణాం వ్యవహారాదితి భావః । * అప్రాప్తే వచనమితి * సూత్రే వచనగ్రహణమిత్యర్థః, వస్తుతస్తు సూత్రే మాత్రగ్రహణం వ్యర్థమ్, విశేషవిహితైః కర్మణి ద్వితీయేత్యాదిభిర్బాధితత్వేన కర్మాదౌ ప్రథమాయా అప్రవృత్తేః, కర్మణి ద్వితీయేత్యాదిషు కర్మణి ద్వితీయైవ కర్తృకరణయోస్తృతీయైవ నాన్యా విభక్తిరిత్యేవమర్థనియమాభ్యుపగమాత్, నచ కర్మణ్యేవ ద్వితీయా కర్తృకరణయోరేవ తృతీయా నాన్యత్రేతి, ప్రత్యయనియమపక్షే ప్రథమాయా అపి కర్మాదౌ ప్రవృత్తిసమ్భవాన్మాత్రగ్రహణమావశ్యకమేవేతి వాచ్యమ్, ప్రత్యయనియమపక్షేహి ప్రాతిపదికార్థ ఏవ ప్రథమా నాన్యత్రేత్యర్థవ్యవసాయాత్కర్మాదౌ ప్రథమాయా అప్రవృత్తేః । వచనగ్రహణమపి వ్యర్థమ్, న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యేతి నిషేధాదేవ ప్రథమోత్పత్తిసిద్ధేః నచైవం ద్విశబ్దాద్బహుశబ్దాచ్చైకవచనం ఏకశబ్దాద్ద్వివచనమిత్యేవమప్య

వస్థాస్యాదితి వాచ్యమ్, అనన్వితార్థకవిభక్తిప్రయోగాపేక్షయా అనువాదకవిభక్తిప్రయోగస్య న్యాయ్యత్వాత్, గౌర్వాహీక ఇతివత్ ద్రోణశబ్దస్య తత్పరిమితే ఉపచారాద్ద్రోణో వ్రీహిరిత్యపి సిద్ధమితి మనోరమాయాం పరిమాణగ్రహణమపి ప్రత్యాఖ్యాతమ్, నన్వస్మిన్ పక్షే ద్రోణపరిచ్ఛిన్నాభిన్నో వ్రీహిరిత్యభేదాన్వయః నామార్థయోరభేదాన్వయాత్, పరిమాణం ప్రత్యయార్థ ఇతిపక్షే ద్రోణరూపం యత్పరిమాణం తత్పరిచ్ఛిన్నో వ్రీహిరితి ప్రత్యయార్థనామార్థయోరభేదాన్వయః, తథా చ ఫలభేదే కథం ప్రత్యాఖ్యానమితి చేత్ అత్రాహుః — శాబ్దబోధప్రయుక్తం వైలక్షణ్యమిహానాదృత్య పరిమాణగ్రహణం ప్రత్యాఖ్యాతమ్, అత ఏవ ఔపగవాదౌ తస్యేదమిత్యనేనైవాణ్ప్రత్యయసిద్ధేస్తస్యాపత్యమితి సూత్రం కిమర్థమిత్యాక్షేపో మత్వర్థీయేనినైవ సిద్ధే పరివృతో రథ ఇత్యధికారే పాణ్డుకమ్బలాదినిరితీనిప్రత్యయవిధానం కిమర్థమిత్యాక్షేపశ్చ వక్ష్యమాణస్సంగచ్ఛతే, యది తు సర్వత్రైవ శాబ్దబోధప్రయుక్తం వైలక్షణ్యం స్వీక్రియేత తర్హి బాధనార్థం కృతం భవేదితి సమాధానస్యాణో బాధనార్థమినిప్రత్యయవిధానమితి సమాధానస్య చ వైయర్థ్యాపత్తేరితి, నను క్వచిత్పఞ్చకం ప్రాతిపదికార్థః క్వచిత్త్రికం క్వచిద్ద్వికం ప్రాతిపదికార్థ ఇతి వ్యవహ్రియతే ఏతే పక్షాః కేషామభిమతాః కథం వామీషాముపపత్తిరితి చేత్, అత్ర వ్యాచక్షుః — స్వార్థద్రవ్యలిఙ్గసఙ్ఖ్యాకారకాత్మకః పఞ్చకం ప్రాతిపదికార్థః, దధిమధ్విత్యాదౌ వినాపి విభక్తిం ప్రాతిపదికాదేవ తావతామర్థానాం ప్రతీతేః, వృక్షౌ వృక్షాః వృక్షం వృక్షేణేత్యాదౌ యద్యపి విభక్త్యన్వయేఽపి ప్రతీయన్తే నేయతా ప్రకృత్యర్థత్వహానిః ద్యోతకత్వేనైవోపయోగాదితి భాష్యకారో మన్యతే, ఆదితశ్చతుష్టయమితి కైయటః, తత్రోపపదం సప్తమీస్థమిత్యత్ర చతుష్టయపక్షే పఞ్చకపక్షే వా ప్రాతిపదికార్థ ఇత్యభిధానాత్, ఆదితస్త్రికమితి వృత్తికారః, అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సఙ్ఖ్యాకారకాదేర్విభక్త్యర్థత్వనిశ్చయాత్, యద్యపి దధిమధ్విత్యాదౌ వినాపి విభక్తిం సఙ్ఖ్యాకారకశ్చ ప్రతీయతే నేయతా వృక్షౌ వృక్షా ఇత్యాదావపి విభక్త్యర్థత్వం హీయతే, నహి గార్గా ఇత్యాదౌ వినాపి యఞమపత్యం గమ్యత ఇతి తదపి ప్రకృత్యర్థః, ఏవమభిభరత్యాదౌ అన్తరేణాపి ప్రత్యయం కర్తృప్ర

త్యాదావపి కర్త్రా ప్రకృత్యర్థ ఏవేతి యుజ్యతే వక్తుమ్, అతస్త్రికమేవ ప్రాతిపదికార్థః, సఙ్ఖ్యాకర్మాదయస్తు విభక్త్యర్థా ఇతి లిఙ్గం టాబాదివాచ్యమితి పక్షే ఆదితో ద్వికమేవేత్యన్యే, తత్ర స్వార్థో విశేషణమ్. ద్రవ్యం విశేష్యమ్, లిఙ్గం స్త్రీత్వాదిః, సఙ్ఖ్యైకత్వాదిః, కారకం కర్మాదిః। * సమ్బోధనే చ * మాత్రగ్రహణాత్ తత్ప్రత్యాఖ్యానపక్షేఽపి, ప్రాతిపదికార్థ ఏవ ప్రథమేతి నియమాద్వా సమ్బోధనాధిక్యే అప్రాప్తౌ అయమారమ్భః, ఇహ సమ్బోధనం ప్రకృత్యర్థం ప్రతి విశేష్యం క్రియాం ప్రతి విశేషణమ్, తథా చ వ్రజాని దేవదత్తేత్యాదౌ ఏకతిఙ్వాక్యమితి వాక్యత్వసిద్ధౌ ఆమన్త్రితస్య చేతి నిఘాతో భవతి, క్రియాం ప్రతి విశేషణత్వే తు భిన్నవాక్యత్వాన్నైతత్సిద్ధ్యేత్, సమానవాక్యే నిఘాతయుష్మదస్మదాదేశా వక్తవ్యా ఇతి వార్తికాత్, తథా చోక్తమ్, "సమ్బోధనపదం యచ్చ తత్క్రియాయా విశేషణమ్। వ్రజాని దేవదత్తేతి నిఘాతోఽత్ర తథా సతి॥" ఇతి. ఏవఞ్చ రామ మామ్పాహీతి వాక్యస్య రామసమ్బన్ధిసమ్బోధనవిషయో మత్కర్మకం రక్షణమర్థః, వ్రజాని దేవదత్తేత్యత్ర తు దేవదత్తసమ్బన్ధిసమ్బోధనవిషయో మత్కర్తృకం గమనమర్థః ——→ ఇతి ప్రథమా ←—— ¶ * కర్తురీప్సితతమం కర్మ * కర్తురితి క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి కర్తరి షష్ఠీ, ఆప్నోతేస్సన్ ద్విత్వం ఆప్జ్ఞప్యృధామీత్ అత్ర లోపోఽభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః, మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చేతి వర్తమానే క్తః, మతిరిహేచ్ఛా నతు బుద్ధిః, పునర్బుద్ధిగ్రహణాత్, తతోఽతిశాయనే తమబిష్ఠనావిత్యతిశయే తమప్, ఏవఞ్చ కర్త్రా ఆప్తుమిష్యమాణతమం కర్మేత్యర్థః, కర్తా చ ధాతూపాత్తవ్యాపారాశ్రయః, స చ కేనాప్తుమిచ్ఛతీతి కరణాకాఙ్క్షాయాం విశేషణీభూతేన వ్యాపారేణేత్యర్థాల్లభ్యతే, తదేతదాహ * క్రియయేతి * క్తప్రత్యయేనోపస్థితం వర్తమానత్వం చేహ న వివక్షితం, తేన కటం కృతవాన్ కరిష్యతీత్యాదిసిద్ధమ్ * కారకమితి * ఏతచ్చ కారక ఇత్యధికారాల్లభ్యతే, తత్ర హి వ్యత్యయేన ప్రథమార్థే సప్తమీ, ప్రతిసూత్రం వాక్యం భిత్త్వా కారకసంజ్ఞా విధీయతే, అన్యథా అపా

¶ కర్మణి ద్వితీయేతి సూత్రే కర్మత్వం వ్యాకరణశాస్త్రబోధితకర్మకో స్వరూపమ్. ఏతత్సూత్రబోధితకర్మత్వం కర్తృనిష్ఠప్రకృతధాత్వర్థవ్యాపారప్రయోజ్యవ్యాపారవ్యధికరణఫల [illegible] త్వరూపమ్

యేషు త్రివం కారకసంజ్ఞం స్యాత్, తతః అపాదానం ఉక్తం కారకమపాదానసంజ్ఞం స్యాత్, పునః కారకశబ్దానువృత్తిసామర్థ్యాద్విశేషసంజ్ఞాభిస్సహ సమావేశసిద్ధిః, తేన స్తమ్బేరమ ఇత్యత్ర అధికరణత్వాత్సప్తమీకారకత్వాద్గతికారకోపపదాత్కృదితి కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరశ్చ సిధ్యతి, అన్యథా తత్పురుషే తుల్యార్థేత్యాదినా పూర్వపదప్రకృతిస్వరస్స్యాత్, న చాత్రోపపదస్వరేణాన్యథాసిద్ధిశ్శఙ్క్యా స్తమ్బకర్ణయోరితి నిర్దేశాత్, ప్రాతిపదికస్యోపపదత్వేఽపి సప్తమ్యన్తస్యాతథాత్వాత్, యద్యపి థాథాదిస్వరేణాప్యన్తోదాత్తత్వం సిధ్యతి తథాపి ప్రత్యయసాహచర్యేణ పరచపవ తత్రోపాదానాత్ నాస్తి థాథాదిస్వరేణ తత్సిద్ధిరిత్యాహుః, అన్వర్థేయం సంజ్ఞా కరోతీతి కారకమితి, తేన బ్రాహ్మణస్య పుత్రం పన్థానం పృచ్ఛతీత్యత్ర క్రియాన్వయినో న భవతి, బ్రాహ్మణో హ్యత్ర పుత్రవిశేషణం న తు క్రియాన్వయీతి। * పయసేతి * భుజిక్రియాం ప్రతి పయసః ప్రకృష్టోపకారకత్వేఽపి ఓదనపాత్రతయేప్సితతమః, పయస్తు సంస్కారకత్వాత్కరణం న హ్యసౌ కేవలపయస్సహపానేన సన్తుష్యతి కిన్తు తత్సంస్కృతేనౌదనేన, యదా తు పయ ఏవేప్సితతమం తస్య భవతి తదా కర్మత్వం భవత్యేవ పయః పిబతీతి। * కర్మణీత్యనువృత్తావితి * అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేతి సూత్రాత్। * అనభిహితే * నను బహుపటురిత్యాదౌ బహుచ్ప్రత్యయేనోక్తార్థత్వాత్కల్పబాదయో యథా న ప్రవర్తన్తే తథా క్రియతే కట ఇత్యాదావపి తఙాదిభిరుక్తార్థత్వాద్ద్వితీయా న భవతి, కిన్తు కటం కరోతీత్యాదౌ సావకాశా ద్వితీయా క్రియతే కట ఇత్యాదౌ నిరవకాశయా ప్రథమయా బాధ్యతే, న చ వృక్షః ప్లక్ష ఇత్యాదిః ప్రథమాయా అవకాశః తత్రాపి ప్రతీయమానాస్తిక్రియాం ప్రతి కర్తృత్వేన తృతీయాప్రసఙ్గాత్, అథోచ్యతే నీలమిదం న తు రక్తమిత్యాదౌ విశేషణాన్తరనివృత్తితాత్పర్యకేఽస్తిక్రియాయా అభవకాశత్వాత్ప్రథమాయా అస్త్యేవావకాశ ఇతి, తర్హ్యుభయోస్సావకాశత్వే పరత్వాత్ప్రథమైవ స్యాత్ తథా చానభిహితాధికారో వ్యర్థ ఏవేతి చేత్, అత్రాహుః — షష్ఠ్యర్థవిభక్త్యర్థ ఇతి పక్షే సూత్రారమ్భ ఆవశ్యకః, తథా హి సూత్రారమ్భే కర్మణి ద్వితీయేత్యస్యానభిహితే కర్మణి యదేకత్వం తత్ర ద్వితీయైకవచనమిత్యర్థః, సూత్రానారమ్భే తు కర్మణి యద్ద్వేకత్వం

తత్ర ద్వితీయైకవచనమమితి హి వాక్యార్థః, తథా చ సతి కృతః కట ఇత్యాదౌ క్తేన కర్మమాత్రోక్తావపి తదేకత్వస్యానుక్తతయా అమ్దుర్వారస్స్యాత్, న చ పరత్వాత్ప్రథమైవ స్యాదితి వాచ్యమ్, కర్తవ్యః కట ఇత్యాదౌ తతోఽపి పరత్వేన కృద్యోగలక్షణషష్ఠీప్రసఙ్గాత్, కారకం విభక్త్యర్థ ఇతి పక్షే తు కారకస్యోక్తప్రత్యయాదినైవోక్తత్వాత్, ప్రాతిపదికార్థే ప్రవృత్తాయాః ప్రథమాయా ఏకత్వాది బోధనసమ్భవాచ్చామాదివిభక్తేరప్రవృత్తావనభిహిత ఇతి సూత్రం ప్రత్యాఖ్యాతమాకరే ఇతి. కారకం ప్రాతిపదికార్థ ఇతి పక్షే తు అనభిహిత ఇత్యస్యాద్యోత్య ఇత్యర్థః, తథా చ క్తప్రత్యయాదిభిరద్యోత్యే కర్మణి ద్వితీయేత్యాదివాక్యార్థస్తత్రాప్యేకేనద్యోతితే ద్యోత్యాన్తరం న ప్రవర్తత ఇత్యభ్యుపగమేఽప్యనభిహితాధికారో నాతీవోపయుజ్యత ఇతి దిక్ । § * హరిం భజతీతి * భజనక్రియయా హరౌ ప్రీతేరుత్పాదనాత్ప్రీతివిశిష్టతయా క్రియావ్యాప్యత్వేన హరిః కర్మ తద్విశిష్టం భజనం వాక్యార్థః, హరినిష్ఠప్రీత్యనుకూలః దేవదత్తాదినిష్ఠో వర్తమానో వ్యాపార ఇతి ని

---

§ "ఆశ్రయోఽవధిరుద్దేశ్యస్సమ్బన్ధశ్శక్తిరేవ వా । యథాయథం విభక్త్యర్థాస్సుపాం కర్మేతి భాష్యతః ॥" ద్వితీయాతృతీయాసప్తమీనామాశ్రయోఽర్థః, తథా హి — కర్మణి ద్వితీయా తచ్చ కర్తురీప్సితతమమ్, క్రియాజన్యఫలాశ్రయ ఇత్యర్థః, తత్ర ఈప్సితానీప్సితయోశ్శాబ్దబోధే భానాభావాత్, సంజ్ఞాయామేవ తదుపయోగః, న తు వాచ్యకోటౌ తత్ప్రవేశః, తథా చ క్రియాయాః ఫలస్య చ ధాతునైవ లాభాదనన్యలభ్య ఆశ్రయ ఏవార్థః, ఆశ్రయత్వం చ అఖణ్డోపాధిరూపమ్, తథా చ హరిం భజతీత్యాదౌ ద్వితీయార్థ ఆశ్రయే హరిపదార్థస్యాభేదసమ్బన్ధేనాన్వయః, ద్వితీయార్థాశ్రయస్య స్వనిష్ఠకర్మతానిరూపకత్వరూపక్రియాకారకభావసమ్బన్ధేన భజధాత్వర్థఫలేఽన్వయః, తాదృశఫలస్య అనుకూలతాసమ్బన్ధేన భజధాత్వర్థవ్యాపారేఽన్వయః, దేవదత్తపదార్థస్యాభేదసమ్బన్ధేన తిఙర్థాశ్రయేఽన్వయః, తిఙర్థాశ్రయస్య స్వనిష్ఠకర్తృతానిరూపకత్వరూపక్రియాకారకభావసమ్బన్ధేన భజధాత్వర్థవ్యాపారేఽన్వయః. తథా చ — హర్యభిన్నాశ్రయనిష్ఠకర్మతానిరూపకప్రీత్యనుకూలవ్యాపారో దేవదత్తాభిన్నాశ్రయనిష్ఠకర్తృతానిరూపక ఇతి బోధః పర్యవసితః.

షష్ఠ్యర్థః, హరిస్సేవ్యత ఇత్యత్రాప్యేవమేవ క్రియాప్రధానమాఖ్యా
తమితి సిద్ధాన్తాద్ధాతూపస్థితా క్రియా తిఙర్థం ప్రతి విశేష్యా నతు కృదర్థం ప్ర
తీవ విశేషణమితి హి తస్యార్థః, అత ఏవ పాచకో వ్రజతీతివత్ పచతి వ్రజతీతి నై
కం వాక్యమ్, పాకకర్తృకర్తృకం గమనం హి పాచకో వ్రజతీత్యస్యార్థః,
ఏకకర్తృకా పచిక్రియా ఏకకర్తృకా గమిక్రియేతి పచతి వ్రజతీత్యస్య పృథగేవా
ర్థః, ఏవం చ ప్రథమాన్తవిశేష్యకో బోధ ఇతి నైయాయికోద్ఘోషో భాష్యాద్యను
సారిభిర్నాదర్తవ్యః, తన్మతే హి పాకకర్తా వ్రజనానుకూలకృతిమానితి పా
చకో వ్రజతీత్యస్యార్థః, పచతి వ్రజతీత్యస్య తు పాకానుకూలకృతిమాన్ వ్రజతీ
త్యర్థ ఇత్యేవం రూపేణ వాక్యార్థపర్యవసానాత్తస్య చ భాష్యాదిగ్రన్థవిరో
ధాత్, కిఞ్చ హరిర్భజతి దేవదత్తః హరిస్సేవ్యతే దేవదత్తేనేత్యాదౌ చ
ఏకరూప ఏవ శాబ్దబోధ ఇత్యుక్తమ్, నైయాయికానాన్తు మతే భిద్యత ఏవ
హరినిష్ఠప్రీత్యనుకూలకృత్యాశ్రయో దేవదత్తః దేవదత్తనిష్ఠకృతిజన్యప్రీత్యా
శ్రయో హరిరిత్యుభయత్ర భేదేన వాక్యార్థపర్యవసానాత్, తస్మాత్ప్ర
థమాన్తవిశేష్యకబోధో భాష్యాద్యనుసారిభిర్నాదర్తవ్య ఏవ। యాస్కోఽ
ప్యాహ — "భావప్రధానమాఖ్యాతం సత్త్వప్రధానాని నామాని" ఇతి.
పశ్య మృగో ధావతీత్యాదౌ తు మృగకర్తృకం గమనం దృశిక్రియాయాం కర్మ,
ప్రధానన్తు దృశిక్రియైవ, ఉక్తఞ్చ "సుబన్తం హి యథాఽనేకం తిఙన్తస్య వి
శేషణం। తథా తిఙన్తమప్యాహుస్తిఙన్తస్య విశేషణమ్॥" ఇతి. నచ లౌకి
కప్రయోగేషు తిఙన్తస్య తిఙన్తవిశేషణత్వం దుర్లభమితి వక్తవ్యమ్ "పు
రీషమవసృజ లునీహి నన్దనమ్" ఇతి మాఘశ్లోకస్య పురీషావసర్జననన్దనలవ
నాదిరూపా సా ప్రష్టవ్యక్రియేత్యర్థ ఇతి మూల ఏవ సముచ్చయేఽన్యతరస్యా
మితి సూత్రే స్పష్టీభవిష్యమాణత్వాత్, ఏవం పచతి భవతీత్యస్య పచిక్రియా
భవతీత్యర్థో భాష్యమతే బోధ్య ఇతి దిక్। * అభిహితేత్వితి * నన్వేవం ప
క్త్వౌదనం భుఙ్క్తే ఇత్యాదావపి ద్వితీయా న స్యాదితి చేత్ నైవం ఇహ హి
పచిభుజినిరూపితే ద్వే కర్మత్వశక్తీ తత్ర ప్రధానభూత భుజిక్రియా నిరూపి
తాం అనభిహితాం శక్తిమాదాయ ద్వితీయోత్పత్తేః, అత ఏవాసనే ఆస్త
ఇత్యత్ర సప్తమీ సఙ్గచ్ఛతే ల్యుటా అధికరణత్వస్యోక్తత్వేఽపి తిఙన్తోపస్థా

ష్య క్రియానిరూపితాధికరణత్వస్యానుక్తత్వాత్ । * శేత ఇతి * శయానా చ్ఛతన్యతావశేత ఇతి యత్ । * ప్రాప్తానంద ఇతి * ఇహాగత్యర్థాకర్మకేతి కర్తరి క్తః, ఆనందకర్తృకప్రాప్తికర్మీభూత ఇత్యర్థః, యదుక్తం ప్రాయణేతి తస్య ఫలమాహ * క్వచిన్నిపాతేనేతి * విషవృక్ష ఇతి * సంవర్ధ్య ఇత్యత్ర ఛేత్తుమిత్యత్ర చార్థాద్విషవృక్షమితి గమ్యత ఇతి ధ్యేయమ్ * యుజ్యత ఇత్యర్థ ఇతి * ఏతేన నిపాతానాం ద్యోతకత్వమేవేతి నియమో నాస్తీతి ధ్వనితమ్. * తథాయుక్తమ్ * తథేత్యుక్తే కథం యుక్తమితి జిజ్ఞాసాయామాహ * ఈప్సితతమవదితి * సూత్రే చశబ్దోఽపిశబ్దార్థవృత్త ఇతి ధ్వనయన్నాహ * అనీప్సితమపీతి * ఈప్సితాదన్యదనీప్సితమితి పర్యుదాసోఽయమ్, తేన యదుపేక్ష్యం యచ్చ ద్వేష్యం తద్ద్వయమపి గృహ్యత ఇత్యాశయేనాద్యముదాహరతి । * గ్రామం గచ్ఛన్ తృణమితి * యథా స్పృశ్యమానస్య గఙ్గాదేరీప్సితస్య క్రియాయోగస్తజ్జన్యసంయోగాదిఫలాధారత్వాత్తథైవానీప్సితస్య తృణాదేరపీతి భావః, ఇహ హి గ్రామం గచ్ఛతస్తృణస్పర్శనం నాన్తరీయకం తృణస్యానీప్సితత్వాత్, యదా తు తృణమీప్సితం సంభవేత్ తదా ప్రాప్త్యైవ సిద్ధమ్, ఉపేక్ష్యేష్వప్యుపేక్షా బుద్ధివిషయః, నదీకూలం కషతీత్యచేతనే తదసమ్భవాత్, కిన్తు యత్రేప్సాద్వేషయోరభావస్తదుపేక్ష్యమితి వివక్షితమ్ । * విషమితి * అత్ర విషం ద్వేష్యం ఘోర్యదనవద్భుజినా సమ్బధ్నాతి, నను యః పురుషో వ్యాధ్యాదినా పీడ్యమానో మరణమేవ శ్రేయో మన్యతే తస్య విషమపీప్సితమేవ, యోఽపి భ్రాన్త్యా భుఙ్క్తే తస్యాపి గుడాదివద్బుద్ధ్యాఽధ్యవసీయమానం విషమీప్సితమేవ కథమన్యథా ప్రవర్తేత, తస్మాదిదముదాహరణమయుక్తమేవేతి చేదత్రాహుః యదా కశ్చిన్మరణకాతరో వైరిణా నిగృహ్యమాణో విషం భుఙ్క్తే తదేదముదాహరణమితి, అనీప్సితగ్రహణం స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థం తథాయుక్తమిత్యేతావతైవేష్టసిద్ధేః, స్యాదేతత్, ధాతూపాత్తవ్యాపారఫలాశ్రయః కర్మేత్యేవాస్తు కిమనేన కర్తురీప్సితమిత్యాదిసూత్రద్వయకథనేనేతి చేదత్రాహుః — అగ్నేర్మాణవకం వారయతీత్యత్ర వారణార్థానామీప్సిత ఇతి సూత్రేణ మాణవకస్యాపాదానత్వం ప్రాప్తం, తద్బాధనాయ కర్తురీప్సితతమమిత్యేతదా

క్తవ్యమేవ. ఏవంచ ద్వేష్యోదాసీనయోస్సఙ్గ్రహార్థం తథాయుక్తమిత్య ప్యవశ్యకమేవేతి। * అకథితంచ * కేనాకథితమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ * అపాదానాదివిశేషైరితి * అపాదానం సమ్ప్రదానమధికరణం కర్మ కరణం కర్తా హేతురిత్యేతైర్విశేషైరిత్యర్థః। * అవివక్షితమితి * అపాదానాదివిశేషవివక్షాయాంతు గోర్దోగ్ధిపయః, బలేర్యాచతేవసుధామ్, వ్రజేఽవరుణద్ధిగామిత్యేవం పఞ్చమ్యాదయఏవ భవన్తీతి భావః, ఏతేనపాణినా కాంస్యపాత్ర్యాం దోగ్ధీత్యత్ర కరణాధికరణయోరతిప్రసఙ్గస్తయోస్తు దణ్డేన కరోతి కటే తిష్ఠతీత్యాదివదవకాశో దుహాది పరిగణనాదిత్యాక్షేపో నిరస్తః, కరణాధికరణసంజ్ఞయోరిహ వివక్షితత్వాత్, యదితుసూత్రేఽకథితశబ్దోఽప్రధానపర్యాయః నత్వనుక్తపర్యాయ ఇత్యభ్యుపగమ్యేత తదాస్యాదేవాయమాక్షేపో నత్వన్యథా। * కారకమితి * తతశ్చ బ్రాహ్మణస్య పుత్రం పృచ్ఛతీత్యత్ర నాతిప్రసఙ్గః। * దుహ్యాదీతి * దణ్డదణ్డనిపాతనేచురాదిః, ఇహదణ్డిర్గ్రహణార్థః నతునిగ్రహార్థః, ఇహప్రచ్ఛిత్యాగస్తు కేనే కారేణ నిర్దేశో నస్యాత్, గ్రహిజ్యేతి సమ్ప్రసారణప్రసఙ్గాత్। * కర్మయుగితి * కర్మణాయుజ్యతే కర్మయుక్, సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్ * కర్మణా యుజ్యతే ఇతి * ముఖ్యకర్మణా సహక్రియయా సమ్బధ్యమానం కారకమేవాపాదానాదివిశేషైరకథితం సత్కర్మసంజ్ఞికం భవతీత్యర్థః, ఏతేన దుహ్యాదీనాం ద్వికర్మకత్వం స్ఫోరితం, అన్యేత్వాహుః — కర్మయుగిత్యత్ర కర్మశబ్దేన క్రియోచ్యతఇతి, తేనక్రియాన్వయీత్యర్థః। * పరిగణనం కర్తవ్యమిత్యర్థఇతి * తేననటస్యశృణోతిగాథామిత్యాదౌ నాతిప్రసక్తి ఇతిభావః, ఇహ హి గాథాకర్మకం నటసమ్బద్ధిశ్రవణం వాక్యార్థః తేనక్రియాన్వయిత్వాన్నటస్య కారకత్వమస్త్యేవ। * గాందోగ్ధీతి * పయఃకర్మకం గోసమ్బన్ధిదోహనమర్థః, తయోఽత్రముఖ్యం కర్మకర్తురీప్సితతమత్వాత్, గౌస్తుపయసోనిమిత్తతామాత్రేణోపాత్తా నతు వస్తుసతాప్యవధిభావేనేత్యపాదానసంజ్ఞాయా అప్రవృత్తేరనేనకర్మసంజ్ఞా భవతీతియదుక్తం హరదత్తేన — యద్యపి గోరవధిభావో విద్యతే తథాప్యవివక్షితే తస్మిన్నిదమిత్యత్ర వివక్షాయాముదాహరణోపపత్తిరితి, ఏతేనావధిత్వస్యవివక్షాయాం గోరితిపఞ్చ

మేవేతిస్పష్టమ్, యదా తు గోరిత్యేతత్పయసా సమ్బధ్యతే తదా గోశ
బ్దాత్ షష్ఠ్యేవ భవతీత్యపి బోధ్యమ్, యత్తు ప్రాఞ్చో దుహ్యాచ్పచ్దణ్డ్రుధిప్ర
చ్ఛిచిబ్రూశాసుజికర్మయుక్, నీహృకృష్వహాదణ్డగ్రహాముష్ణాదికర్మ
భాగిత్యుక్తమ్, తత్ర గ్రహేః పాఠోఽప్రామాణికః, ఇతరేషాం తు ద్వికర్మక
త్వం యద్యపి ప్రామాణికం తథాపి సన్దర్భాశుద్ధిః, తథాహి — దుహ్యాదీ
న్యాదీంశ్చ ద్వైరాశ్యేన పఠిత్వా భావకర్మప్రక్రియాశేషేఽలకృత్యేత్యుక్తఖలా
ర్థాఙ్గకిమ్? ద్వికర్మకేభ్యో ముఖ్యే కర్మణి స్యుః గౌణే వేత్యాశఙ్కాయాం స్వ
యమేవ పఠితమ్ “ న్యాయయోర్ణ్యన్తనిష్కర్మగత్యర్థా ముఖ్యకర్మణి। ప్రత్య
యం యాన్తి దుహ్యాదిర్గౌణేఽన్యే తు యథారుచి” ఇతి. పరఞ్చ దణ్డిమథిభ్యా
మపి ముఖ్యే స్యాన్న చేష్టాపత్తిః గర్గాశ్శతం దణ్డ్యన్తామితి భాష్యవిరోధాత్, శ
తం హ్యత్ర ప్రధానం న తు గర్గాః, అర్థినశ్చ రాజానో హిరణ్యేన భవన్తీతి వా
క్యశేషాత్, దణ్డిరత్ర గ్రహణార్థో న తు నిగ్రహణార్థ ఇత్యుక్తం అత ఏవాత్ర స
ముదాయే వాక్యసమాప్తిర్గుణానురోధేన ప్రధానావృత్తేరసమ్భవాత్, తథా
మన్థేరపి ప్రధానే స్యాత్, ఇష్యతే తు గౌణే తథా చ భారవిః — “ యే
నాపవిద్ధసలిలస్ఫుటనాగసద్మా దేవాసురైరమృతమమ్బునిధిర్మమన్థే” ఇతి.
అత్రామృతం ముఖ్యం ఉద్దేశ్యత్వాత్, అమ్బునిధిస్తు గౌణః। * బలిం
యాచత ఇతి * అత్ర ప్రార్థనార్థస్య యాచేర్వసుధా ముఖ్యం కర్మ తేనయా
చ్ఞో బలిర్వస్తుతోఽవధిరపి తదవివక్షాయాం అనేన కర్మ భవతి। * అవినీతమి
తి * అనునయార్థస్య యాచేరవినీతో ముఖ్యం కర్మ, అవినీతం వినయం యా
నునయతీత్యర్థః, వినయస్య తాదర్థ్యావివక్షాయాం అకథితం చేతి కర్మసం
జ్ఞా। * తణ్డులానితి * నిర్వర్తనార్థస్య పచేరోదనో ముఖ్యం కర్మ ఓదనం
నిర్వర్తయతీత్యర్థః, తణ్డులాస్తు కరణత్వావివక్షాయామకథితం కర్మ, అన్యే
త్వాహుః — ద్వ్యర్థః పచిరితి భాష్యపర్యాలోచనయా తణ్డులానోదనం
పచతీత్యస్య తణ్డులాన్ విక్లేదయన్నోదనం నిర్వర్తయతీత్యర్థః, దుహ్యా
దిషు పచేః పరిగణనమప్రామాణికం భాష్యకైయటయోరనుక్తత్వాదితి।
* గర్గానితి * గ్రహణార్థస్య దణ్డేః శతం ముఖ్యం కర్మ గర్గాస్త్వపాదానత్వా
వివక్షాయామకథితం కర్మ। * వ్రజమితి * అత్ర గౌర్ముఖ్యం కర్మ వ్రజస్త్వవధి

కరణత్వావివక్షాయాన్తు కథితం చేతి కర్మ భవతి ఏవఞ్చ గ్రన్థవ్యాఖ్యానమ్ * అర్థనిబన్ధనేతి * న తు స్వరూపాశ్రయా అహ మపీదమచోద్యం చోద్యమితి తద్రాజసూత్రే భాష్యే పృచ్ఛిపయోః యస్య చ దేరపి ద్వికర్మకత్వదర్శనాదితి భావః, అత ఏవ “స్థాస్నుం రణే స్మేరముఖో జగాద మారీచముచ్చైర్వచనం మహార్థమ్” ఇతి భట్టిః ప్రాయుఙ్క్త, ఏవఞ్చ నాథత్యాదయో బహవో ద్వికర్మకా జ్ఞేయాః, స్యాదేతత్, యద్యర్థనిబన్ధనా సంజ్ఞా నీవహ్యోరన్యతరో నపఠనీయః, ఉభయోరప్యేకార్థత్వాదితి చేత్సత్యమ్, భారం వహతి భారం నయతీత్యత్ర యది విలక్షణోఽర్థోఽనుభూయతే తదాద్వయమపి పఠనీయమేవ, యది తు నానుభూయతే తర్హ్యన్యతరో న పఠనీయః, ఉభయథాపి లక్ష్యస్య నిర్వాహకత్వాత్, అత్ర వదన్తి— జగ్రాహమ్యుతరుం శక్రమిత్యుదాహరణమయుక్తమితి మనోరమోక్తం చిన్త్యమేవ, సంజ్ఞాయా అర్థనిబన్ధనత్వాద్దణ్డగ్రహణార్థత్వాచ్చేతి * బలిం భిక్షత ఇతి * భిక్షభిక్షాయామలాభే లాభే చ, భిక్షతే యాచత ఇత్యర్థః । * దేశ ఇతి * కురుపఞ్చాలాదిరేవేహ గృహ్యతే, తేన అధిశీఙ్స్థాసామిత్యస్య న వైయర్థ్యమ్, అధిపూర్వాణామేషామాధారః కర్మేతి నియమార్థత్వాభ్యుపగమేపి వైకుణ్ఠేవర్తత ఇత్యాదివత్ప్రసఙ్గస్యాదేవేత్యాశయేన తథైవోదాహరతి * కురూనితి । గోదోహమితి * న చేహ కాలత్వాసిద్ధిః, లోకే కాలత్వేన ప్రసిద్ధస్య మాసాదేరేవ కాలశబ్దేన గ్రహణాత్, తేన ఘటమాస్త ఇత్యాది న భవతి జన్యమాత్రం కాలోపాధిరితి ఘటాదేరపి కాలత్వాత్, యత్తు— ప్రాఞ్చః అకర్మకధాతుభిర్యోగే దేశకాలాధ్వభావేభ్యో ద్వితీయేతి కేచిదిత్యుక్త్వా నదీమాస్త ఇత్యాద్యుదాహృతం తదసఙ్గతమ్, గ్రామసమూహాత్కుర్వాదిరేవ దేశో గృహ్యతే న తు ప్రదేశమాత్రం తేన గ్రామం స్వపితీతి న భవతీత్యాకరాత్, అధ్వేతి న్యూనం అధ్వానం స్వపితీత్యపి ప్రసఙ్గాత్, అత ఏవాకరే అధ్వా గన్తవ్యత్వేన విశేషితః, గన్తవ్యత్వేన ప్రసిద్ధో నియతపరిమాణః క్రోశాదిరితి చ వ్యాఖ్యాతమ్, ద్వితీయేత్యప్యసఙ్గతం కర్మసంజ్ఞాయా అవిహితత్వాత్ కర్మణి లాదయో న స్యురితి, ఆస్యతే మాస ఇత్యాదిప్రయోగాభావప్రసఙ్గాత్, కేచిదిత్యుక్తిస్తు తద్దౌర్బల్యసూచనాయేతి కథం విద్వద్వ్యాఖ్యాయాం పూర్వోక్తదోషపరిహారేఽపి నదీమాస్త ఇత్యుదాహరణస్యాసఙ్గత్యదోషస్తదవస్థ ఏవేతి ధ్యేయమ్,

* గతిబుద్ధి * ప్రత్యవసానంభక్షణమ్। * శబ్దకర్మకాణామితి * శబ్దఃకర్మకారకంయేషాం తేషామిత్యర్థః, కర్మశబ్దో హ్యత్ర కారకపరః, నతుకర్మవ్యతిహారఇత్యత్రేవక్రియాపరః, కృత్రిమే కార్యసమ్ప్రత్యయాత్, కర్మగ్రహణసామర్థ్యాచ్చ, అన్యథాహి, గతిబుద్ధిప్రత్యవసానశబ్దార్థాకర్మకాణామిత్యేవబ్రూయాత్। * అణౌయఃకర్తేతి * అనుత్పన్నేణిచిశుద్ధధాతువాచ్యాంక్రియాంప్రతి యఃకర్తా సణ్యన్తధాతువాచ్యాంక్రియాంప్రతికర్మ సంజ్ఞస్స్యాదిత్యర్థః, నియమార్థమేతత్సూత్రమితి ప్రాఞ్చః, ణిజర్థేనాప్యమానస్యయది భవతి తర్హి గత్యర్థాదీనామేవకర్తురితి తేన పాచయతిదేవదత్తో యజ్ఞదత్తేనేత్యత్ర ప్రయోజ్యకర్తరి ప్రకృత్యర్థంప్రతికర్తృత్వస్యైవసత్త్వాదత్వేనావస్థానాత్తృతీయాసిధ్యతి। ఉక్తంచ "గుణక్రియాయాం స్వాతన్త్ర్యే ప్రేషణే కర్మతాంగతః। నియమాత్కర్మసంజ్ఞాయాస్స్వధర్మేణాభిధీయతే" ఇతి. కర్తుస్స్వధర్మేణతృతీయయేత్యర్థః, నను ణిజర్థంప్రతికర్మత్వం బాధిత్వా ప్రకృత్యర్థంప్రతికర్తృత్వంపరత్వాదేవసిద్ధమన్తరఙ్గత్వాచ్చ, స్వకారకవిశిష్టాహిక్రియా ణిజర్థేనసమ్బధ్యతే హేతుమతిణిజ్విధానాత్కర్తృప్రయోజకస్య హేతుత్వాత్, అతఏవోపజీవిత్వాపికర్తృసంజ్ఞా ఏవంచ "పరత్వాదన్తరఙ్గత్వాదుపజీవ్యతయాపిచ। ప్రయోజ్యస్యాస్తుకర్తృత్వంగత్యాదేర్విధితోచితా" యద్యపి విధిపక్షేపి లక్ష్యంనిర్బాధమేవ తథాపినియమసూత్రమిదమితిప్రాచాం గ్రన్థావిరుధ్యన్త ఇతిచేత్, అత్రాహుః— ణిజర్థస్య శాబ్దం ప్రాధాన్యంపురస్కృత్య ప్రధానానురోధిన్యాఃకర్మసంజ్ఞాయాః ప్రాబల్యాద్విప్రతిషేధఏవ నాస్తీతి పరత్వాత్కర్తృత్వసిద్ధిరిత్యేతన్నసంగచ్ఛతే, అన్తరఙ్గోపజీవ్యత్వే అపిప్రధానంప్రతిప్రాబల్యం నప్రయోజయతః, తతశ్చ నియమార్థతోక్తిః ప్రాచాంనిర్బాధైవేతి। గత్యర్థాదిష్వస్మాత్క్రమేణోదాహరతి * శత్రూనితి * అత్రశత్రవస్స్వర్గమగచ్ఛన్తాన్ శ్రీహరిస్స్వర్గమగమయదితిగమేరణ్యన్తావస్థాయాం శత్రవఃకర్తారస్తేణ్యన్తావస్థాయాంకర్మాభవన్, స్వర్గకర్మకం శత్రునిష్ఠం యద్గమనం తదనుకూలోయత్ననిష్ఠో వ్యాపారస్సశ్రీహరినిష్ఠ ఇతిరీతిర్వాక్యార్థః ; ఏవమగ్రేప్యూహ్యమ్। * వేదార్థమితి * స్వస్వకీయాన్ వేదార్థమవిదుస్తాన్ శ్రీహరిర్వేదార్థమవేదయత్ ; తథాదేవా [illegible]

త తం బ్రహ్మాణం వేదమధ్యాపయత్, అపాఠయత్, సలిలేషు పృథ్వీ అస్తకాం యోహారి రాసయత్, స్థాపయతిస్మ సహారిస్తే గతిరిత్యన్వయః । ననుశత్రూన్ గాము నేనకర్మత్వే కృతే కర్మణ ఈప్సితతమస్స్వర్గో నతు కర్తురితి కర్తురీప్సిత తమత్వాభావాత్స్వర్గస్య కర్మత్వంనస్యాత్, అత్ర కేచిత్ — గతిబుద్ధీతికర్మత్వస్యబహిరఙ్గత్వేన తతః ప్రాగేవ ధాత్వర్థవ్యాపార ప్రయుక్తం కర్మత్వం స్వర్గస్య నిర్బాధమిత్యదోష ఇతి, అన్యేతు — కర్తురీప్సితతమ మిత్యత్ర కర్తృగ్రహణంస్వతన్త్రస్యోపలక్షణం స్వాతన్త్ర్యంచధాతూ పాత్తవ్యాపారాశ్రయత్వమేవ తచ్చప్రయోజకసన్నిధానేఽపి ప్రయోజ్య స్యాస్త్యేవేతిన కాప్యనుపపత్తిః, నచ స్వతన్త్రసఞ్జ్ఞితస్యకర్తృపదస్య తత్త్రైవలక్షణానసఙ్గచ్ఛతే, ఏకస్యైకస్మిన్నేవార్థే శక్తిలక్షణోభయాభ్యు పగమస్యశాస్త్రకారాసంమతత్వాదితివాచ్యమ్, సంజ్ఞాన్తరానుపహితస్వ తన్త్రసఞ్జ్ఞితస్యసంజ్ఞాన్తరోపహితానుపహితసాధారణే స్వతన్త్రేలక్ష ణాభ్యుపగమే బాధకాభావాత్, అతఏవ జిధాతోర్జయే శక్తిః ప్రకృష్టజ యేలక్షణా "శక్యాదన్యేనరూపేణజ్ఞాతేభవతిలక్షణా" ఇతి తేనప్రజయతీత్య త్ర ప్రశబ్దోద్యోతకః, ప్రకృష్టజయస్తు జిధాతోరేవార్థ ఇతి నైయాయికోక్తి స్సఙ్గచ్ఛతే, వాఫికర్తృపదస్య స్వతన్త్రలక్షణాయాం ప్రమాణాభావశ్చ జల్ప్యః, "ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామ్ । అప్రధానే దుహాదీనామ్, ఇత్యుక్త్వా ణ్యన్తేకర్తుశ్చకర్మణః"ఇతివదతోభాష్యకారస్యై వప్రమాణత్వాత్, నహిలక్షణాంవినా ణిజన్తానాం ద్వికర్మకతాలభ్యతే యో ణ్యన్తేకర్తురితివచనంసావకాశంస్యాదిత్యాహుః * నీవహ్యోరితి * య ద్యప్యనయోః ప్రాపణమర్థో నగతి స్తథాపి గతిరపివిశేషణీభూయ ప్రాపణ మధ్యేప్రవిష్టేత్యేతావన్మాత్రేణ ప్రాప్తింమత్వా ప్రతిషేధఉక్తః । * వి యన్తృక * నియన్తాపశుప్రేరకః, నతుసారథిరేవ, తేనవాహయతిబలీవ ర్దాన్యవానితిసిధ్యతి, అస్మాదేవభాష్యోదాహరణాత్ యూధిరోగపహా రతీతివాక్యయోరత్రనస్వీక్రియతే । * అదిషేధఇతి * ప్రయోజ్యస్యకర్తేతివక్తవ్య మితిఫలితోర్థః, యైస్తు ప్రాపణం గతిశబ్దేనగృహ్యతే యైంర్వానగృహ్యతే తే ప్రయోజ్యమిదంవచనమావశ్యకమ్, నీవహ్యోర్నేతివచనతత్తున్త్రైవప్రాప్తి గతిశబ్దేనగృహ్యతే తేషామనావశ్యకమితిబోధ్యమ్ । * నూతాద్యతి *

"నియన్తా ప్రాజితా యన్తా సూతః క్షత్తా చ సారథిః" ఇత్యమరః. ప్రత్యవసానార్థత్వాదకర్మకత్వే ప్రాప్తే నిషేధమాహ * ఆదిఖాద్యోరితి * అద భక్షణే, ఖాదృ భక్షణే, ప్రాచా తు ఆదిః పఠ్యతే, తత్తు న్యాసానుకరణమితి బోధ్యమ్ । * ఆదయతీతి * ఇహ నిగరణచలనార్థేభ్యశ్చేతి పరస్మైపదనియమో న ప్రవర్తతే అదేః ప్రతిషేధ ఇతి తస్య నిషిద్ధత్వాత్ తేనాకర్త్రభిప్రాయే శేషాత్కర్తరీతి పరస్మైపదమ్, కర్త్రభిప్రాయే తు ణిచశ్చేత్యాత్మనేపదం భవత్యేవేతి బోధ్యమ్ । * భక్షేరితి * నను గతిబుద్ధీతి సూత్రేణాణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వం విధీయతే, న తు ణౌ కర్తురితి ప్రాప్తేరేవాభావాన్నిషేధోఽయం వ్యర్థ ఇతి చేత్ అత్రాహుః — హేతుమణ్ణిజన్తే విధిరితి నిషేధోఽప్యణావిత్యయం సన్నిధానాద్ధేతుమణ్ణిజ్విషయ ఏవ, తేన చురాదిణిజన్తేఽపి భక్షయతౌ ప్రాప్తిసత్త్వాత్ప్రతిషేధ ఉపసంఖ్యాయత ఇతి । * భక్షయతీతి * బలీవర్దాః సస్యం భక్షయన్తి, తాన్ భక్షయతీత్యర్థః, క్షేత్రస్థానాం యవానాం భక్ష్యమాణానాం హింసా జ్ఞేయా, తస్యామవస్థాయాం తేషాం చేతనత్వాత్ * జల్పతిప్రభృతీనామితి * జప జల్ప వ్యక్తాయాం వాచి, పుత్రో ధర్మం జల్పతి, తం దేవదత్తో జల్పయతీత్యణ్యన్తావస్థాయాం పుత్రః కర్తా ణ్యన్తావస్థాయాం కర్మాభవత్, తథా పుత్రో ధర్మం భాషతే తం భాషయతి దేవదత్తః, న చ జల్పతిభాషత్యోః శబ్దక్రియాత్వేన గతిబుద్ధీతి సూత్రేణైవ సిద్ధే ఉపసంఖ్యానం వ్యర్థమితి భ్రమితవ్యమ్, శబ్దకర్మణామిత్యస్య శబ్దః కర్మ కారకం యేషామిత్యర్థాత్, అన్యథా వేదమధ్యాపయద్విధిమిత్యాదేరసిద్ధిప్రసఙ్గాత్, ఏవం పుత్రో యత్కించిద్విలపతి తం విలాపయతీత్యాద్యప్యూహ్యమ్ । * స్మారయతీతి * ఆధ్యానార్థకస్యైవ స్మరతేర్ఘటాదయో మిత ఇతి మిత్త్వం న చిన్తార్థకస్యేతి భావః * దేవదత్తేనేతి * స్మరయత్యేనం వనగుల్మ ఇత్యత్ర తు హేరణావితి సూత్రే భాష్యప్రయోగాదేవ కర్మత్వం బోధ్యమ్ । * శబ్దాయయతీతి * శబ్దం కరోతీత్యర్థే శబ్దవైరేత్యాదినా క్యఙ్, తతో హేతుమణ్ణిచ్ । * ధాత్వర్థసఙ్గృహీతేతి * ఏతేన శబ్దాయయతి సైనికైరిపూనితి కర్మప్రయుక్తానాఙ్గ పరాస్తాః । * న త్వవివక్షితకర్మణోఽపీతి * యథా లఙ్కర్మణి చేతి సూత్రే వివక్షితకర్మణోఽప్యకర్మకా ఇతి గృహ్యన్తే తథైవేహాపి గృహ్యేరన్నితి

దా ఓదనాదికర్మణోఽవివక్షాయాం పాచయతి దేవదత్తమితి స్యాన్న తు దేవదత్తేన పాచయతీతి, ఏవం గత్యర్థాకర్మకేతి సూత్రేఽవివక్షితకర్మాణోఽకర్మకా ఇతి న గృహ్యన్తే దత్తవాన్ పక్వవానిత్యర్థే దత్తః పక్వ ఇత్యాద్యాపత్తేః, యత్తు ప్రాచా అయక్రన్దశబ్దాయ హ్వాన్నేత్యుక్తం తదయుక్తమ్, ఆయతేర్నిషేధస్య నిర్మూలత్వేనాశోకర్తుర్ణౌ కర్మత్వస్య తత్రేష్టత్వాత్, ప్రత్యుదాహృత్యోస్తు శబ్దక్రియత్వేపి శబ్దః కర్మకారకం నేతి ప్రాప్తేరేవాభావాచ్చేతి స్థితం మనోరమాయామ్। యదపి శ్రుగ్రహదృశామితి కర్మత్వముక్తం తత్ర దృశిగ్రహణం ప్రామాణికమేవ, శృణోతేస్తు శబ్దకర్మకత్వాత్సిద్ధం గ్రహేర్ద్వికర్మత్వమ్, యద్యపి "అజిగ్రహత్తం జనకో ధనుస్తత్" ఇతి భట్టిప్రయోగస్య "అయాచితారం నహి దేవదేవమద్రిస్సుతాం గ్రాహయితుం శశాక" ఇతి కాళిదాసప్రయోగస్య చాననుగుణమ్, తథాపి బహూనామసంమతమేవ, అత ఏవ తం ధనురజిగ్రహత్ బోధితవాన్, సుతాం గ్రాహయితుముద్వాహ్యత్వేన బోధయితుమిత్యేవముక్తప్రయోగం సమర్థయాంచక్రిరే, న చ బుధ్యర్థత్వం వినాపి యథాశ్రుతార్థ ఏవ గ్రహేర్ద్వికర్మకత్వముక్తమితి వాచ్యమ్, తథా హి సతి "జాయా ప్రతిగ్రాహితగన్ధమాల్యామ్" ఇత్యత్ర క్తప్రత్యయేనాభిధానం ప్రయోజ్యకర్మభూతధేనోః స్యాన్న తు గన్ధమాల్యకర్మణః "ణ్యన్తే కర్తుశ్చ కర్మణః" ఇత్యుక్తేః, జాయా ప్రేరితా హి ధేనుర్గన్ధమాల్యే ప్రతిగృహ్ణాతీతి భవత్యేవ ధేనుః ప్రయోజ్యకర్మ తతశ్చ జాయయా గన్ధమాల్యే ప్రతిగ్రాహితామితి స్యాత్ క్తప్రత్యయానభిహితత్వేన గన్ధమాల్యకర్మణి ద్వితీయాయాః ప్రవృత్తేః. సిద్ధాన్తే తు — జాయయా ప్రతిగ్రాహితే గన్ధమాల్యే యయేతి విగ్రహః, ద్వికర్మకత్వాభావేన గన్ధమాల్యస్యైవ క్తప్రత్యయేనాభిహితత్వాత్, యయేతి తృతీయా తు ణిజర్థం ప్రతి జాయాయాః కర్తృత్వేపి ణిచ్ప్రకృత్యర్థప్రతిగ్రహం ప్రతి ధేనోః కర్తృత్వాదుపపద్యతే ఏవం చేహ జాయానిష్ఠప్రేరణవిషయీభూతం గన్ధమాల్యకర్మకం యత్ప్రతిగ్రహణం తత్కర్త్రీమితి వృత్త్యర్థః, యద్యపి ధేనుకర్తృకం జాయానిష్ఠప్రేరణవిషయీభూతం యత్ప్రతిగ్రహణం తత్కర్మీభూతే గన్ధమాల్యే ఇతి విగ్రహార్థస్తథాప్యన్యపదార్థాన్తర్భా

వణ వస్యైవేత్యత్ర శాస్త్రీయభావకల్ప్యత ఇతి నా

నుపపత్తిరితి దిక్ । * హృక్రోః * హాంచ కాంచ హృకరౌ, తయోరితి విగ్రహః, హృశ్చ కృశ్చ హృక్రౌ రితి వా ప్రథమాన్తేన పరినిష్ఠితవిభక్త్యా వా విగ్రహ ఇతి సిద్ధాన్తాత్, గతిబుద్ధీత్యాదీహ నానువర్తతే తేన ఉభయత్ర విభాషేయం తేనాభ్యవపూర్వస్య హరతేర్భక్షణార్థస్య వికారార్థస్య కరోతేశ్చ అకర్మకత్వాద్గతిబుద్ధీత్యాదినా అణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మత్వే ప్రాప్తే అర్థాన్తరే చానయోస్సకర్మకత్వాదప్రాప్తే స్యారమ్భః । సకర్మకయోరుదాహరణమాహ * హారయతీతి * హరతి కరోతి వా కటం భృత్య ఇత్యణ్యన్తావస్థాయాం భృత్యస్య కర్తుస్స ణ్యన్తావస్థాయాం కర్మత్వాభావాత్, అకర్మకే తూదాహరణం తృణాన్యభ్యవహారయతి సైన్ధవాన్, తృణమభ్యవహారయతి సైన్ధవైః, వికారయతి సైన్ధవాన్, వికారయతి సైన్ధవైరితి బోధ్యమ్, నను యది గతిబుద్ధీత్యాదిరిహ నానువర్తేత తర్హి తదేవం స్యాత్ తత్రైవసానం నపశ్యామ ఇతి చేత్ మైవం, న వేతి విభాషేతి సూత్రే ఉభయత్రవిభాషాసు భాష్యకృతా అస్యాపి సూత్రస్య గణితత్వేనోక్తన్యాయానవతారాత్ । * అభివాదీతి * వద సన్దేశవచనే చురాదిః గాధృష్టిమతః, అభిపూర్వకత్వాన్నమస్కారార్థతా, అభివాదయతేరప్రాప్తే దృశేస్తు ప్రాప్తే వయం వికల్పః, అభివదతి దేవం భక్తః, తం ప్రేరయత్యన్యః, అభివాదయతే, ణిచశ్చేత్యాత్మనేపదమ్, పరస్మైపదే తు అభివాదయతి దేవం భక్తేనేత్యేవ, తథా పశ్యతి దేవం భక్తః దర్శయతే దేవమిత్యాది । * అభిని * నైరల్ప్యాచ్చరత్వేన పూర్వనిపాతే కర్తవ్యే విపరీతోచ్చారణమీదృశసఙ్ఘాతవివక్షార్థమిత్యాహ * సఙ్ఘాతపూర్వస్యేతి * తేనేహ న " నివిశతే యది శూకశిఖా పదే " ఇతి, * క్వచిన్నేతి * పశ్వర్థేష్వభినివిష్టానామితి సమర్థమాత్రస్థభాష్యప్రయోగోఽత్రమానమితి భావః । * ఉపాన్వ * అలుగ్వకరణాదలుగ్వకరణం బలీయ ఇతి వసనివాస ఇతి భ్వాదికపవ గృహ్యతే న తు వస ఆచ్ఛాదన ఇత్యాదాదిక ఇత్యభిప్రేత్య శపా నిర్దేశమాహ * ఉపాధిపూర్వస్య వసతేరితి * వసేరశ్యర్థస్య ప్రతిషేధ ఇతి వార్త్తికమర్థతో వ్యాచష్టే । * అభుక్త్యర్థస్యేతి * వార్త్తికే అర్థశబ్దో నివృత్తివచనః, భోజననివృత్తివాచకస్య వసేరాధారః కర్మ నేత్యర్థః । * వనే ఉపవసతీతి * కథంత

హి [illegible] కేతిసూత్రే హరిదినముపోషిత ఇతి

[illegible], భోజననివృత్తిస్త్వర్థకర్మత ఇతి [illegible]

ఇతి, ఉపపదవిభక్తిమాహ * ఉభసర్వతసోరిత్యాదినా * ఉభసర్వయోస్తసౌ ఉభసర్వతసౌ తదన్తయోర్యోగే ద్వితీయా స్యాదిత్యర్థః, ప్రకృతిద్విత్వేన తసోరితి ద్వివచననిర్దేశః, అత్రోభశబ్దాదయచ్ న కృతః, అనుకరణశబ్దత్వేనాసఙ్ఖ్యావాచిత్వాత్, తథా చ ఉభశబ్దేనోభయశబ్దో లక్ష్యతే. కేవలాత్పరితస్తసిలోऽసమ్భవాదిత్యేకే. వస్తుతస్తు — వృత్తివిషయేऽయచ్ప్రవృత్తావప్యుభశబ్దాద్విహితో యస్తసిస్తదన్తస్యైవేతి యథాశ్రుతం సాధ్వితి మనోరమాయాం స్థితమ్। * ధిగితి * ధిక్ఛబ్దయోగేऽపి ద్వితీయా స్యాదిత్యర్థః, అత్ర ప్రాఞ్చః — ధిగిత్యవిభక్తికో నిర్దేశో గవిత్యయమాహేతి వదిత్యాహుస్తన్న, తథా సత్యపదాన్తతయా దృష్టాన్తే లోపశ్శాకల్యస్యేవ దార్ష్టాన్తికే జశ్త్వస్యాప్యప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్, న చాయం గకారాన్త ఏవాస్త్వితి వాచ్యమ్, కస్య చ ద ఇతి సూత్రే ధకిదిత్యుదాహరణస్యాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్, కస్య చ ద ఇత్యనేన హి కాన్తావ్యయస్యాకచ్సన్నియోగేన దత్వం విధీయతే, తస్మాద్ధిగితి విభక్త్యన్తమేవ, పరన్తు ప్రకృతివదనుకరణమిత్యతిదేశేనావ్యయత్వాత్సుపో లుక్, యది తు ధిగిత్యవిభక్తికో నిర్దేశ ఇత్యేతావానేవ ప్రాచాం గ్రన్థస్తదా సఙ్గత ఏవ, అవ్యయత్వాత్సుపో లుక్యవిభక్తికో నిర్దేశ ఇతి వక్తుం శక్యత్వాత్। * ఉభయతః కృష్ణమితి * కృష్ణస్య పార్శ్వద్వయేऽపీత్యర్థః, ఆద్యాదిత్వాత్తసిః షష్ఠ్యర్థే ద్వితీయా, ఏవముపపదవిభక్త్యా సర్వత్ర బోధ్యమ్, అత్ర వ్యాచక్షతే — ఉభసర్వతసోరిత్యత్రోభసర్వయోర్గ్రహణే పరస్పరసాహచర్యాత్తసిలేవ గృహ్యతే న త్వాద్యాదిభ్యస్తసిః, తథా చోభయత ఇత్యాదౌ తసేశ్చేత్యనేన తసిలాదేశోऽవగన్తవ్యః, తేన యత్ర సంజ్ఞాయాం తసేస్తసిలాదేశాభావస్తత్ర న ద్వితీయా కిన్తు షష్ఠ్యేవ, తసిలభావస్తు తసేశ్చేత్యత్ర కింసర్వనామబహుభ్య ఇత్యనువర్తనాదితి। * ధిక్కృష్ణాభక్తమితి * తస్య నిన్దా చేత్యర్థః, ప్రథమార్థే ద్వితీయేత్యేకే, కథం ధిఙ్మూర్ఖేతి, సమ్బోధనపదస్య క్రియాన్వయ ఇతి ప్రాగేవోక్తతయా ధిక్ఛబ్దయోగాభావాద్ద్వితీయా న ప్రవర్తత ఇతి సమ్బోధనే చేతి ప్రథమైవ [illegible]వర్తితిక్రియాపదం చ క్వచిచ్ఛ్రుతం క్వచిదాక్షిప్తం తథా చ ధిఙ్మూర్ఖనిషిద్ధాచరణమిత్యేతదిహ కల్ప్యతే, మూర్ఖసమ్బోధ్యకనిషిద్ధాచరణస్య నిన్ద[illegible]ర్థస్తథా [illegible] ద్వితీయేతి వదతామ్మతే, మూర్ఖసమ్బోధ్య

కం నిషిద్ధాచరణం నిన్ద్యమితి వాక్యార్థః యత్తూపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తిర్బలీయసీతి సమ్బోధనే ప్రథమైవ భవతి, సమ్బోధనపదస్య కర్తృకారకవాచిత్వాదిత్యాహుస్తచ్చిన్త్యమ్, సమ్బోధనస్య కర్తృకారకత్వే ఉక్తిసమ్భవాభావాత్, న చ దేవ ప్రసీదేత్యాదౌ వస్తుగత్యా దేవపదార్థస్యైవోక్తిసమ్భవ ఇతి వాచ్యమ్, వాస్తవకర్తృత్వేఽపి కారకవిభక్తేర్న్యాయ్యలాభాత్, కిఞ్చ దేవ త్వాం భజే త్వాం భజన్తి భక్తా ఇత్యాదౌ సమ్బోధ్యస్య దేవస్య వాస్తవమపి కర్తృత్వం నాస్తీత్యాస్తాం తావత్ । * ఉపర్యుపరీతి * కథం తర్హి " ఉపర్యుపరిబుద్ధీనాం చరన్తీశ్వరబుద్ధయః " ఇతి. అత్రాహుః — ఉపరిబుద్ధీనాముత్తానబుద్ధీనాముపరి చరన్తీత్యర్థః, తేనాఽఽమ్రేడితత్వాభావాన్న ద్వితీయా, యద్వా ప్రతిపదోక్తస్యోపర్యధ్యధసస్సామీప్య ఇతి కృతద్విత్వస్య వార్తికే గ్రహణాదిహ వీప్సాయాం ద్విర్వచనత్వాన్నాస్తి ద్వితీయాప్రసక్తిరితి । * అభితః పరితః ఇతి * ఏతచ్చాన్యత్రాపి దృశ్యత ఇతి పూర్వోక్తస్యైవ ప్రపఞ్చభూతమితి వ్యాచఖ్యుః । * అభితః కృష్ణమితి * పర్యభిభ్యాం చేతి తసిల్, సమయానికషాశబ్దౌ సమీపవాచినావవ్యయౌ " విలఙ్ఘ్య లఙ్కాం నికషా హనిష్యతి " ఇతి మాఘః, హా ఇతి ఖేదే, తదేతదాహ * తస్య శోచ్యత ఇతి * బుభుక్షితమితి * బుభుక్షితస్యేత్యర్థః, ఏవం ప్రతిశబ్దః క్రియావిశేషత్వాదుపసర్గః, న తు కర్మప్రవచనీయః, తేనాత్ర కర్మప్రవచనీయయుక్త ఇత్యనేన గతార్థతా న శఙ్క్యా । * అన్తరాన్తరేణ * ప్రతిపదోక్తత్వాన్నిపాతయోరేవ గ్రహణం న తు టాబన్తతృతీయాన్తయోః పరిస్వరసాహచర్యాచ్చ, తద్యథా — గురుభార్గవావిత్యుక్తే గ్రహయోరేవ ప్రతీతిః, న త్వాచార్యపరశురామయోః, తేన కిమనయోరన్తరేణ గతేనేతి సిద్ధం కిమనయోర్విశేషేణ జ్ఞాతేనేత్యర్థః । * అన్తరా త్వాం మామితి * తవ మమ చ మధ్య ఇత్యర్థః, హరిశబ్దాత్తు ద్వితీయా న భవతి అన్తరశబ్దయోగే ప్రథమాయా ఏవోత్పత్తేః । * అన్తరేణ హరిమితి * హరిం వినేత్యర్థః, మధ్య ఇత్యర్థేఽప్యన్తరేణశబ్దో వర్తతే " మృణాళసూత్రామలమన్తరేణ స్థితశ్చలచ్చామరయోర్ద్వయం యశః " చలచ్చామరయోర్ద్వయస్య మధ్య ఇత్యర్థః । యుక్తగ్రహణాన్నేహ, అన్తరా త్వాం మాం కృష్ణస్య మూర్తిః, ఇహ కృష్ణాన్న ద్వితీయా, అన్తరాశబ్దప్రయోగేఽప్యన్తరేత్యనేనానన్వయాత్ । * కర్మప్రవచనీయా ఇత్యధికృ

త్యేతి * ఈశ్వరాత్ప్రాగితి బోధ్యమ్, గురుసంజ్ఞాకరణమన్వర్థత్వాయ కర్మక్రియాం ప్రోక్తవన్తః కర్మప్రవచనీయాః, బాహులకాద్భూతే కర్తర్యనీయర్, తేన సమ్ప్రతి క్రియాం న ద్యోతయన్తీతి లభ్యతే, తథా చ హరిః “క్రియాయా ద్యోతకో నాయం సమ్బన్ధస్య న వాచకః, నాపి క్రియాపదాక్షేపీ సమ్బన్ధస్య తు భేదకః” ఇతి। తథా హి జపమను ప్రావర్షదిత్యత్ర అనునా న క్రియావిశేషో ద్యోత్యతే, అనుభూయతే సుఖమిత్యాదౌ యథా। నాపి సమ్బన్ధ ఉచ్యతే, ద్వితీయయైవ తస్యోక్తత్వాత్ నాపి ప్రాదేశం విపరిలిఖతి, విభాష్య పరిలిఖతీత్యత్ర విశబ్దేన మానక్రియేవ క్రియాన్తరమాక్షిప్యతే కారకవిభక్తిప్రసఙ్గాత్, కింతు జపసమ్బద్ధివర్షణమితి ద్వితీయయా అవగతస్సంబన్ధో లక్ష్యలక్షణభావ ఏవేత్యవగమాత్సంబన్ధవిశేషేఽవస్థాప్యతే, క్వచిత్తు క్రియావిశేషద్యోతకేఽపీయం సంజ్ఞా వచనాత్ప్రవర్తతే, సుః పూజాయామనుతరతి శ్రమణే చేతి యథా। * ఉక్తసంజ్ఞ ఇతి * కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ ఇత్యర్థః, * గత్యుపసర్గసంజ్ఞాపవాద ఇతి * నను జపమను ప్రావర్షదిత్యత్ర వృష్టిం ప్రత్యనోర్యోగాభావేన క్రియాయోగాభావాదేతయోస్సంజ్ఞయోః ప్రాప్త్యభావాత్కథం తదపవాదత్వమస్యాస్సంజ్ఞాయా ఇతి చేత్, అత్రాహుః — గమ్యమాననిశమనక్రియామపేక్ష్య తయోః ప్రాప్తిరస్తీతి సమ్భావనామాత్రేణ మూలస్య నిర్బాధత్వాత్, న చైవం కర్మత్వాదేవ ద్వితీయాసిద్ధౌ కిమనయా సంజ్ఞయేతి వాచ్యమ్, జపస్య నిశమనప్రయుక్తహేతుత్వాఖ్యసమ్బన్ధవివక్షాయాం కర్మత్వాభావేన తృతీయాయాం ప్రాప్తాయాం తదారమ్భాత్, న చైవమపి జపమనునిశమ్య దేవః ప్రావర్షదిత్యవగమాల్ల్యబ్లోపే పఞ్చమ్యపవాదార్థేయం సంజ్ఞాస్త్వితి వాచ్యం ల్యబ్లోపే హి కర్మణి అధికరణే చ పఞ్చమీ జపస్య తు కర్మత్వాదినావివక్షాభావాదితి। * పరాపి హేతౌ తృతీయేత్యాది * అయమ్భావః లక్షణే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞాయా అవకాశః, యోనహేతుః వృక్షమనువిద్యోతతే విద్యుదితి, హేతుతృతీయాయా అవకాశో ధనేన కులమిత్యాది, జపమను ప్రావర్షదిత్యత్ర తు హేతుభూతే లక్షణే పరత్వాత్తృతీయా స్యాత్తాం బాధిత్వా అనుర్లక్షణ ఇతి పునస్సంజ్ఞావిధానసామర్థ్యాద్ద్వితీయైవ భవతీతి, “సహ తృతీయార్థ” ఇతి సూత్రేణైవ గతార్థతాశఙ్కాయ్యాం,

తథ్యపురస్తాదపవాదన్యాయేన సహాయుక్తేఽప్రధాన ఇత్యేతావన్మాత్ర బాధకత్వాత్ * సామర్థ్యాదితి * అత ఏవ హేతుత్వపర్యన్తమపి శాబ్దబోధే విషయ ఇతి స్వీక్రియత ఇతి । * నదీమన్వితి * ద్వితీయాయాస్సమ్బన్ధోఽర్థః పఞ్చమ్యపవాదత్వాదేతద్ద్వితీయాయాః, స చేహ సమ్బన్ధస్సాహిత్యరూప ఇత్యనునా ద్యోత్యతే । * హీనే * ఉత్కృష్టాదేవ ద్వితీయా న త్వపకృష్టాత్, శక్తిస్వభావాదిత్యాశయేనోదాహరతి * అనుహరిమితి * ఉపోధికే చ * చకారేణ హీనేత్యనుకృష్యతే । తదాహ * అధికే హీనే చేతి * అధికే సంజ్ఞావిధానం న ద్వితీయార్థమిత్యాహ * సప్తమీ వక్ష్యత ఇతి * యస్మాదధికమిత్యనేనైవేతి భావః । తస్మిన్నపి సూత్రే కర్మప్రవచనీయేత్యనువృత్తైరధికే సంజ్ఞావిధానమావశ్యకమేవేతి ధ్యేయమ్ । * ఉపహరిమితి * పూర్వవదుత్కృష్టాదేవ ద్వితీయా । * లక్షణేత్థమ్ * వృక్షం ప్రతీతి * వృక్షసమ్బన్ధిద్యోతనమర్థః, సమ్బన్ధశ్చ లక్ష్యలక్షణభావ ఇతి ప్రత్యాదయో ద్యోతయన్తి । * భక్తో విష్ణుం ప్రతీతి * విష్ణోర్భక్తేశ్చ విషయవిషయిభావః, ప్రత్యాదిద్యోత్యః భక్తస్స కఞ్చిత్ప్రకారం ప్రాప్త ఇత్యర్థః । * లక్ష్మీర్హరిం ప్రతీతి * లక్ష్మీరూపస్య భాగస్య హరిణా సహ స్వస్వామిభావః । * వృక్షం వృక్షమితి * ఇహ వీప్సా ద్విర్వచనేనైవ ద్యోత్యతే ప్రత్యాదిశబ్దస్తు క్రియయా సమ్బధ్యతే, కర్మణ్యేవ ద్వితీయా, కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞయా ఉపసర్గసంజ్ఞాయా బాధాత్ షత్వం న, ఏతదర్థమేవ లక్షణాదయో విషయతయోపాత్తా ఇతి వ్యాఖ్యాతమాకరే, పఞ్చమ్యపాఙ్పరిభిరితి తు న భవతి వర్జనార్థేనాపేత్యనేన సాహచర్యాత్ । * పరిషిఞ్చతీతి * సర్వతస్సిఞ్చతీత్యర్థః, ఉపసర్గాత్సునోతీతి షత్వమ్ । * మమాభిష్యాదితి * మమ భాగస్స్యాదిత్యర్థః, ప్రాఞ్చస్తు — మామభిష్యాదితి ప్రత్యుదాహరన్తి, తత్ర మాం ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః, ఉపసర్గవశేనాస్తేస్సకర్మకత్వాన్మామితి ద్వితీయా, అత్ర చ మమ భాగ ఇత్యర్థతస్సపర్యవసానాదభాగే ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వే నిషిద్ధే ఉపసర్గప్రాదుర్భ్యామితి షత్వమ్ । * కుతోఽధ్యాగచ్ఛతీతి * ఇహ ప్రజయతి పరాభవతి వృక్షం ప్రతి విద్యోతత ఇత్యత్ర ప్రాదేర్విశేషద్యోతకత్వవదధిపర్యోరిహావిశేషద్యోతకత్వాభావాదానర్థక్యమ్, ధాత్వర్థమాత్రద్యోతకత్వేనత్వర్థవత్తాస్త్యేవేతి బోధ్యమ్, గతిర్గతావిత్యత్ర పదాదిత్యధిక్రియత ఇతి వ

సమ్పత్తయే కుతఇతిప్రయుక్తమ్ । * అతిరతిక్రమణేచ * చకారేణపూజా యామిత్యనుకృష్యతఇత్యాహ * పూజాయాఞ్చేతి * అతిక్రమణముచితా దధికస్యానుష్ఠానమ్, అర్థద్వయేప్యేకమేవోదాహరతి * అతిదేవానితి * అన్యేతు — ఉదాహరన్త్యతిసిక్తమతిస్తుతమితి, బహుతరం సమీచీనంవా సిక్తం స్తుతంచేత్యర్థః, బహుతరార్థేఽతిక్రమణం సమీచీనేపూజేతివివేకః । * అపిఃపదార్థ * సర్పిషోపిస్యాదితి * సర్పిర్బిన్దుస్స్యాదిత్యర్థః, అపేఃకర్మ ప్రవచనీయత్వేఫలమాహ * అనుపసర్గత్వాన్నష ఇతి * ఉపసర్గసంజ్ఞాభా వాదుపసర్గప్రాదుర్భ్యామస్తిరితీహనప్రవర్తతఇతిభావః । * సమ్భావనా యామితి * సమ్భావ్యతఇతి సమ్భావనా, ణ్యాసశ్రన్థోయుచ్, భవన క్రియాసమ్భావనాయాం భవనస్యవిషయత్వాదాహ * తస్యాపవేతి * స మ్భావనాయామేవేత్యర్థః, * కర్తృదౌర్లభ్యేత్యాది * కర్తృదౌర్లభ్యా ద్భవనక్రియాయాదౌర్లభ్యమ్, తద్దౌర్లభ్యం ద్యోతయన్నపిశబ్దోభవనక్రి యావాచినాస్యాదిత్యనేన సమ్బధ్యతఇత్యర్థః । * అవయవావయవిభావ ఇతి * సర్పిరవయవీ, బిన్దురవయవః । * ఇయమేవేతి * బిన్దుదౌర్లభ్యప్ర యుక్తదౌర్లభ్య.ద్యోతకత్వైవేత్యర్థః । * ద్వితీయేతి * కర్మప్రవచనీయ యుక్తఇత్యనేన విహితా । * నత్వపినేతి * నచబిన్దునాయోగే తద్యోతకా పిశబ్దేనాపి యోగోజాతఏవార్థద్వారా శబ్దానాం యోగస్యాభ్యుపగమాదితి శఙ్క్యమ్, ఆపిశబ్దస్యబిన్దుద్యోతకత్వాభావాత్, కథం తర్హిబిన్దుప్రతీ తిరితిచేత్ శృణు, అపినాద్యోత్యం దౌర్లభ్యమేవకర్తృదౌర్లభ్యమాక్షిప తి కర్తాత్వహబిందురేవేతి సంప్రతీయతే, అతఏవాపిశబ్దబలేన గమ్యమాన స్యేత్యుక్తమ్, నత్వపినాగమ్యమానస్యేతి । * ఉక్తత్వాదితి * ఉక్తప్రా యత్వాదిత్యర్థః, అపిశబ్దస్స్యాదిత్యనేన సమ్బధ్యతఇత్యుక్తే స్యాదిత్య స్యాపినాయోగోనతు సర్పిషఇత్యస్యేత్యర్థపర్యవసానాత్ । * అపిస్తు యాదితి * అవాఙ్మనసగోచరంవిష్ణుమపి స్తుయాదిత్యధికోక్తిః, ఏతాదృశ స్యాన్యదీయస్తవనేసామర్థ్యమస్తీత్యత్ర కింవక్తవ్యమితిభావః, ఇహసమ్భా వనాద్యోతకోఽపిశబ్దః, పూర్వత్రతు సమ్భావనావిషయదౌర్లభ్యద్యోతక ఇతిమహాన్భేదః, ఉపసర్గాత్సునోతీత్యాదినాషత్వంనభవతి, కర్మప్రవ ర్గసంజ్ఞాయాబాధాత్, ఏవముత్తరత్రాపిబోధ్యమ్ ।

అపిసిఞ్చ అపిస్తుహీతి సిఞ్చ స్తుహి చేత్యర్థః । * కాలాధ్వనోః * అన్తం విరామమతిక్రాన్తోఽత్యన్తః స చాసౌ సంయోగశ్చేత్యత్యన్తసంయోగః, నిరన్తరసన్నికర్ష ఇత్యర్థః, కేనేత్యాకాఙ్క్షాయాం గుణక్రియాద్రవ్యైరిత్యా ద్యూహ్యమ్ । * ద్వితీయాస్యాదితి * శ్రుతత్వాత్కాలాధ్వవృత్తిభ్య ఏవ, స్వరూపగ్రహణం త్విహ న భవతి, కాలాః అత్యన్తసంయోగే చేతి సమాసవిధాయకే కాలా ఇతి బహువచననిర్దేశేన ద్వితీయావిధౌ స్వరూపవిధిర్నేతి జ్ఞాపనాత్ అత ఏవ మాసం ప్రమితః ముహూర్తం సుఖమితి ద్వితీయాసమాసవిధావుదాహరిష్యతి । * మాసం కల్యాణీత్యాది * అకర్మకధాతుభిర్యోగ ఏవ దేశకాలాదీనాం కర్మసంజ్ఞావిధానాన్నేహ కర్మణి ద్వితీయేతి ప్రాప్నోతీతి భావః । * మాసస్య ద్విరితి * కృత్వోఽర్థప్రయోగే కాలేఽధికరణ ఇత్యనేన షష్ఠీతి ప్రాప్తౌ, తచ్చ నాత్ర శేషగ్రహణానువృత్త్యాదిద్వారాహ్నో భోజనమితి కృదన్తేన సహ సమాసనివృత్తిరేవ ఫలత్వాత్ తస్మాదహ షష్ఠీ శేష ఇతి సూత్రేణైవ షష్ఠీ భవత్యన్తరఙ్గత్వాదిత్యాహుః । అన్యే త్వగారబ్ధస్యాపి కృత్వోఽర్థప్రయోగ ఇతి సూత్రస్య ద్విరహ్నో భుఙ్క్త ఇత్యత్రాపి శేషవిహితత్వాత్ప్రవృత్తౌ బాధకం నాస్తీతి కేచిత్ —*ఇతి ద్వితీయా*—

* స్వతన్త్రః కర్తా * ప్రధానీభూతధాత్వర్థాశ్రయత్వం స్వాతన్త్ర్యమ్, ఆహ చ, "ధాతునోక్తక్రియే నిత్యం కారకే కర్తృతేష్యతే" ఇతి, స్థాల్యాదీనాం వస్తుతస్స్వాతన్త్ర్యాభావేఽపి స్థాలీ పచతి కాష్ఠాని పచన్తీత్యాది ప్రయోగస్సాధురేవేతి ధ్వనయతి । * వివక్షితోఽర్థ ఇతి * సాధకతమం కరణమ్ * ప్రకృష్టేతి * యద్వ్యాపారానన్తరం ఫలనిష్పత్తిస్తత్ప్రకృష్టమ్, ఉక్తం చ "క్రియాయాః ఫలనిష్పత్తిర్యద్వ్యాపారాదనన్తరమ్ । వివక్ష్యతే యదా యత్ర కరణం తత్తదా స్మృతమ్" వివక్ష్యత ఇత్యనేన స్థాల్యాదీనామపి కరణత్వమస్తీతి సూచితమ్, ఆహ చ "వస్తుతస్తదనిర్దేశ్యం న హి వస్తు వ్యవస్థితమ్ । స్థాల్యా పచ్యత ఇత్యేషా వివక్షా దృశ్యతే యతః" ఇతి. అయం భావః కారకత్వం తద్వ్యాప్యకర్తృత్వాది షట్కం చ వస్తువిశేషే విశేషణవిశేష్యభావవన్న నియతం కిన్తు వైవక్షికమ్, న హి గౌస్సర్వం ప్రతి గౌరేవ, న తు కశ్చిత్ప్రత్యగౌరితివద్విశేషణం సర్వం ప్రతి విశేషణమేవేతి వక్తుం శక్యమ్, తథా చ కయా ధాతువ్యక్త్యోపస్థాపితేఽర్థే కిం కర్త్రాదికమితి ప్రశ్నే కృతధాతువ్యక్త్యా

పాత్తవ్యాపారాశ్రయతయా వివక్షితః కర్తా, వ్యాపారవ్యధికరణఫలాశ్రయః కర్మ, కర్తృకర్మద్వారకసమ్బన్ధేన వ్యాపారస్య ఫలస్య వా ఆశ్రయోఽధికరణమితి స్థితమ్, పచ్యర్థో వ్యాపారశ్చానేకధా, ఏవం పచేరధిశ్రయణ తణ్డులావపనైధోపకర్షణాదితాత్పర్యకత్వే తదాశ్రయో దేవదత్తః కర్తా, జ్వలనతాత్పర్యకత్వే ఏధాః కర్తారః, తణ్డులాధిధారణాదిపరత్వే స్థాలీ కర్త్రీ, అవయవవిభాగాదిపరత్వే తణ్డులాః కర్తారః, స్థాల్యాం పచతీత్యత్ర తృతీయోపాత్తవ్యాపారాశ్రయో స్థాలీ కరణమేవ నతు కర్త్రీ, దేవదత్తాదివ్యాపారస్యైవ తద్ధాతూపాత్తత్వాత్, తథా అదిఖాదిభ్యాముపాత్తేఽర్థే ప్రయోజ్యః కర్తా తస్మిన్నేవార్థే భక్షయతేర్నోపాత్తే ప్రయోజ్యః కర్మ, అధిపూర్వైర్వశీఙాదిభిరుపాత్తేఽర్థే ఆధారః కర్మ, కేవలైరుపాత్తే అధికరణమిత్యాదిజ్ఞేయమ్, ఏతేన జ్ఞానస్య స్వప్రకాశత్వే కర్తృకర్మవిరోధ ఇతి కేషాఞ్చిదుక్తిః పరాస్తా, యద్ధాతూపాత్తక్రియాయాం యదా యస్య స్వాతన్త్ర్యం వివక్ష్యతే తదా తత్క్రియాయాం స కర్తా, యదుపాత్తయా కర్తుః క్రియయా యదాఽఽప్తుమిష్టతమత్వేన యద్వివక్ష్యతే తదా తత్కారకం తత్క్రియాయాం కర్మేత్యేవం శబ్దవిశేషోపాధికస్య కర్తృత్వాదేః ప్రత్యక్షే ఉక్తిసమ్భవాభావాత్, యత్తు — కేచిత్పరసమవేతక్రియాజన్యఫలశాలిత్వం కర్మత్వం చేత్ వృక్షాత్పర్ణం పతతీత్యాదౌ స్వసమవేతక్రియాజన్యవిభాగాదిఫలశాలిని కర్తర్యతివ్యాప్త్యభావేఽపి అపాదానేఽతివ్యాప్తిః స్యాదేవ, తతశ్చ ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలశాలిత్వం కర్మత్వమిత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యమ్, ఏవం చ సతి గ్రామం గచ్ఛతీత్యాదిసకర్మకేషు గమనజన్యసంయోగాదావిష్టానురోధేన ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకత్వేఽభ్యుపగతేఽపి వృక్షాత్పర్ణం పతతీత్యాద్యకర్మకేషు పతనజన్యవిభాగాదౌ తదవచ్ఛేదకత్వాకల్పనాన్నాపాదానేఽతివ్యాప్తిః, న వా గ్రామం గచ్ఛతీత్యాదౌ కర్తర్యతివ్యాప్తిః, సంయోగాదిఫలజనకీభూతధాత్వర్థస్య సమవేతత్వవిశేషణాత్కర్మత్వేనాభిమతం యత్తద్భిన్నస్య పరశబ్దేనాత్ర వివక్షితత్వాదిత్యాహుః. తదప్యేతేన ప్రత్యుక్తమ్, గ్రామం గమయతి దేవదత్తమిత్యాదౌ గన్తర్యవ్యాప్తేః, ణిజర్థప్రేరణాజన్యప్రయోజ్యవ్యాపారే గమనాదౌ ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకత్వాభావాత్, తథాఽభ్యుపగమే తు దేవదత్తేన పాచయతీత్యాదౌ ప్రయోజ్యకర్తర్యతివ్యా

రూపసత్కృతో న త్వలఙ్కారాదినేత్యర్థాత్ । * ప్రాయేణ యాజ్ఞిక ఇతి * ప తదపి గమ్యమానజ్ఞానక్రియాం ప్రతి కారణత్వాత్సిద్ధమ్, ఆచారాదిబాహుల్యేన యాజ్ఞికోఽయమితి జనైర్జ్ఞాయత ఇత్యర్థాత్ । * గోత్రేణ గార్గ్య ఇతి * గార్గ్యోఽస్య గోత్రమిత్యర్థః, ప్రథమాఽత్ర ప్రాప్తా గోత్రేణాహం జ్ఞాయే ఇత్యర్థాదిహాపి తృతీయా సిద్ధా । * సమేనైతీతి * సమమేతీత్యాద్యర్థే సమవిషమాభ్యాం కర్మణి ద్వితీయా ప్రాప్తా ఇహాపి తృతీయా సిద్ధా । పథోఽపి గమనే కరణత్వాభ్యుపగమాత్ । * ద్విద్రోణేనేతి * ద్వయోర్ద్రోణయోస్సమాహారః ద్విద్రోణం పాత్రాదిత్వాత్ స్త్రీత్వాభావః, ద్రోణద్వయసమ్బన్ధధాన్యమిత్యర్థః, ఇహ షష్ఠీ ప్రాప్తా, ద్విద్రోణపరిమిత ధాన్యార్థమాత్ర్యే ద్విద్రోణశబ్దః తస్య చ క్రయం ప్రతి కరణత్వమితీహాపి తృతీయాసిద్ధిరితి దిక్, చాదితి కరణశబ్దానువృత్త్యా పరిక్రయణే సమ్ప్రదానమన్యతరంస్యామితి సూత్రస్థాన్యతరస్యాంగ్రహణాపకర్షణేన వా సంజ్ఞయోః పర్యాయత్వే లబ్ధే చగ్రహణం సముచ్చయార్థం తేన మనసా దీవ్యతి మనసా దేవ ఇత్యత్ర కర్మణ్యణ్ కరణే తృతీయా చేత్యుభయం యుగపత్సిధ్యతి, మనసస్సంజ్ఞాయామిత్యలుక్, కిఞ్చ అక్షైర్దీవ్యతే దేవదత్తో యజ్ఞదత్తేనేత్యత్ర సకర్మకత్వాణ్ణౌ కర్తుర్ణౌ గతిబుద్ధీత్యనేన కర్మత్వం న, అణావకర్మకాదితి పరస్మైపదమపి న భవతి, నను కర్మకరణసంజ్ఞాసమావేశస్య మనసా దేవ ఇత్యత్ర కృతార్థత్వాదక్షాన్దీవ్యతీత్యత్ర పరత్వాత్తృతీయైవ స్యాత్, న తు ద్వితీయేతి చేత్, అత్రాహుః— శౌర్యకాలపక్షే కర్మణి ద్వితీయేత్యత్ర పరస్యోపస్థానం తస్యానవకాశత్వాద్ద్వితీయేతి, స్యాదేతత్, దీవ్యత్యక్షైరిత్యత్రాభిహితేతి కర్మణి కరణత్వానభిధానాత్తృతీయా స్యాత్, తథా దేవనా అక్షా ఇత్యత్ర ల్యుటా కరణత్వస్యాభిధానేపి కర్మణోఽనభిధానాద్ద్వితీయా స్యాత్, నైవమ్, ఏకైవ హ్యత్ర శక్తిస్సంజ్ఞాద్వయోపయోగినీ, తథా చైకస్యాం శక్తావభిహితాయామన్యస్యాభిధానాదుభయత్రాప్యభిధానమేవ, న త్వనభిహితత్వమ్ । * సహయుక్తే * సహేనాప్రధానే ఇత్యేవ వాచ్యే యుక్తగ్రహణాదర్థగ్రహణమిత్యాహ * సహార్థేనేతి * సహార్థక శబ్దేన సహ సాకం సార్ధమిత్యాదినేత్యర్థః । * పుత్రేణేతి * పితురాగమనక్రియాసమ్బన్ధస్సాక్షాత్, పుత్రస్య త్వార్థ ఇత్యేతావతైవ తస్య ప్రాధాన్యముచ్యతే, అప్రధాన

గ్రహణం త్యక్తుం శక్యమ్, న చైవం పితురపి తృతీయాపత్తిః, తత్ర ప్రాతిపదికార్థమాత్రేఽన్తరఙ్గత్వాత్ప్రథమోపపత్తేః, న చ యత్ర ప్రథమా న ప్రాప్నోతి పుత్రేణ సహ పితురాగమనమిత్యాదౌ తత్ర ప్రధానాత్పితురపి తృతీయా స్యాదతస్తద్వారణాయ అప్రధానగ్రహణమావశ్యకమితి వాచ్యమ్, కారకవిభక్తేర్బలీయస్త్వాత్కర్తృకర్మణోః కృతీతి షష్ఠ్యా ఏవ ప్రవృత్తేరితి దిక్। * యేనాఙ్గ * యేనేతి సర్వనామ్నా ప్రకృత్యర్థభూతోఽవయవ ఏవ గృహ్యతే సన్నిధానాత్, స చార్థాద్వికృత ఏవ న హ్యవికృతేనావయవేన శరీరస్య వికారస్సంభవతి తదేతదాహ * యేనాఙ్గేన వికృతేనేతి * అఙ్గేన ఇతి * సూత్రేఽఙ్గశబ్దోఽఙ్గ ఆద్యన్త ఇతి భావః। జటానామిత్థంభూతత్వముపపాదయతి। * జటాజ్ఞాప్యేతి * జటాభిర్జ్ఞాప్యం యత్తాపసత్వం తద్విశిష్ట ఇత్యర్థః। * సంజ్ఞో * జ్ఞా అవబోధనే ఇత్యయమేవ గృహ్యతే న తు జనీ ప్రాదుర్భావ ఇతి, తస్యాకర్మకత్వాత్, జనః ప్రాగ్భాగస్య జ్ఞ ఇత్యస్యాల్లోపేన ఇత్యల్లోపేన నిష్పన్నతయా లాక్షణికత్వాచ్చేత్యాశయేనాహ * జానాతేరితి * సంజానీత ఇతి * సమ్ప్రతిభ్యామనాధ్యాన ఇతి తఙ్, కృద్యోగే పరత్వాత్కర్తృకర్మణోరితి షష్ఠ్యేవ పితుస్సంజ్ఞాతా, ఆధ్యానే తు పిత్రా పితరం వా సంజానాతి, హరదత్తస్త్వాహ—ఆధ్యానే తుపరత్వాదధీగర్థేతి షష్ఠీ, మాతుస్సంజానాతీతి తన్న, తత్ర శేషాధికారాదితి మనోరమాయాం స్థితమ్। * హేతౌ * హేతురిహ లౌకికః ఫలసాధనీభూతో గృహ్యతే, న తు తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చేతి కృత్రిమః, తస్య చ కారకే కర్తృసంజ్ఞావిధానాత్, కర్తృత్వాదేవ తృతీయాసిద్ధేరత ఆహ * హేత్వర్థ ఇత్యాది * నను లౌకికహేతోరపి కరణత్వాదేవ తృతీయాసిద్ధా, కిమనేనేత్యాశఙ్క్య హేతుత్వకరణత్వయోర్భేదమాహ * ద్రవ్యాదీతి * ఆదిశబ్దేన గుణక్రియయోర్గ్రహణం, ద్రవ్యగుణక్రియానిరూపితం నిర్వ్యాపారసవ్యాపారవృత్తి చ యత్తద్ధేతుత్వమిత్యర్థః। * కరణత్వం త్వితి * క్రియామాత్రనిరూపితం వ్యాపారవద్వృత్తి చ యత్తత్కరణత్వమిత్యర్థః, ఏవం చ హేతుత్వకరణత్వయోర్భేదాదన్యతరేణాన్యస్యాన్యథాసిద్ధిర్న శఙ్క్యేతి భావః। ఉక్తం చ "ద్రవ్యాదివిషయో హేతుః కారకం నియతక్రియమ్। అనాశ్రితే తు వ్యాపారే నిమిత్తం హేతురిష్యతే" ఇతి, ద్రవ్యవిషయే హేతుత్వముదాహరతి, * దణ్డేన ఘట ఇతి * దణ్డో హేతుర్ఘట ఇత్యర్థః, అత్ర హి వ్యాపారోఽస్తు వా

మావా సాక్షాత్క్రియాన్వయిత్వాభావాత్కరణత్వం నాస్తీతి భావః । క్రియావిషయేఉదాహరణమాహ * పుణ్యేనదృష్ట ఇతి * పుణ్యశబ్దేనేహపరమపూర్వముచ్యతే, తస్యచహరిదర్శనరూపక్రియాన్వయిత్వసత్త్వేపి వ్యాపారవత్త్వాభావాన్న కరణత్వమితి భావః । యదా యాగాదికమేవపుణ్యశబ్దేన వివక్ష్యతే తదా తస్యవ్యాపారవత్త్వమస్త్యేవేతి కర్తృకరణయోరిత్యనేనైవ తృతీయాసిద్ధా, గుణవిషయేతు పుణ్యేనగౌరవర్ణ ఇత్యాద్యుదాహార్యమ్, జటాభిస్తాపస ఇత్యాదౌతు లక్ష్యలక్షణభావ వివక్షాయాం హేతుత్వావివక్షణాదనేనాప్రాప్తా తృతీయేతీత్థంభూతలక్షణ ఇత్యారబ్ధమిత్యాహుః । అత్ర కేచిదుత్ప్రేక్షన్తే — ధనాదిసాధారణత్వాద్ధేతుత్వస్య హేతావిత్యనేనైవ బాణేనహత ఇత్యాది ప్రయోగసిద్ధేః, కర్తృకరణయోరితి సూత్రే కరణగ్రహణం త్యక్తుం శక్యమ్, కరణసంజ్ఞాత్వావశ్యకీ, కరణాధికరణయోశ్చేత్యాద్యర్థమితి, అన్యేతు — క్రియాసాధకతమం యత్తద్వ్యాపారవత్త్వేన వివక్షితం చేత్కరణం నోచేద్ధేతుః, ద్రవ్యసాధకతమస్య దణ్డాదేస్తు వ్యాపారవత్త్వేపి హేతుత్వమేవ, ఏవంచ రామేణబాణేనహత ఇత్యాదావనేన బాణాదిర్నిమిత్తమిత్యేతావదేవ యదా వివక్ష్యతే తదా హేతావిత్యనేనైవ తృతీయా బాణవ్యాపారసాధ్యప్రాణవియోగాశ్రయ ఇత్యేవం వ్యాపారావిష్టత్వేన వివక్షాయాంతు హేతుత్వావివక్షణాత్ కర్తృకరణయోరితి కరణే తృతీయారబ్ధేత్యాహుః । * ఫలమపీతి * ఏతచ్చప్రత్యయ ఇతి సూత్రే క్షె యటే స్పష్టమ్ । * అధ్యయనేనేతి * తాదర్థ్యవివక్షాయాంతు చతుర్థ్యపి భవతీతి చతుర్థ్యా సహాయం తృతీయావికల్ప్యతే । * అధ్యయనాయ వసతి * అత్ర కేచిత్పరిష్కుర్వన్తి — అధ్యయనేన వసతీత్యత్ర దణ్డహేతుకో ఘట ఇతివదధ్యయనహేతుకో నివాస ఇత్యర్థస్వీకారేఽప్యయం విశేషః, అధ్యయనస్యఫలేన సహాభేదస్సంసర్గః, ఉపకారకత్వేన సహాతు నిరూపకతా తతశ్చ ఫలభిన్నాధ్యయన నిరూపితోపకారకతాశ్రయ నివసనానుకూలో వ్యాపార ఇత్యర్థః । దణ్డేనఘట ఇత్యత్ర దణ్డనిష్ఠోపకారకత్వనిరూపితోపకార్యతాశ్రయో ఘట ఇత్యర్థః । ఉపకార్యంహి సాధ్యమ్, ఫలం ఫితదేవేతి, * గమ్యమానాపీతి * అపిశబ్దేన శ్రూయమాణ క్రియాసముచ్చీయతే, న కేవలం శ్రూయమాణక్రియైవవిభక్తిప్రయోజికా కింతు గమ్యమానాపీతి

భావః । * సాధనేతి * సాధ్యమిత్యత్ర ప్రకృతిభూతో యో ధాతుస్తదర్థం ప్రతీతి భావః । * అశిష్టేతి * ఏతచ్చ దాణశ్చ సా చేచ్చతుర్థ్యర్థే ఇత్యనేన జ్ఞాప్యత ఇతి మనోరమాయాం స్థితమ్, కేచిదిహ పరిష్కుర్వన్తి — అశిష్టవ్యవహార ఇత్యంశో వాచనిక ఏవాన్యాంశస్తు జ్ఞాపకసిద్ధ ఇతి । * దాస్యాస్సంయచ్ఛత ఇతి * దాణశ్చ సా చేదితి తఙ్ ప్రాప్త్యర్థ్యేతి యుచాప్యదేశః । * కాముకః * లషపతపదేత్యాదినా కమేరుకఞ్.

——•॥ ఇతి తృతీయా ॥•——

* కర్మణా * మహాసంజ్ఞాకరణమన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానార్థమ్, సమ్యక్ప్రదీయతేఽస్మై తత్సంప్రదానమితి, అతఏవాహ * దానస్యేతి * దానక్రియాయాః కర్మణా కర్త్రా యమభిప్రైతి సమ్బధ్నాతి ఈప్సతి వా తత్కారకం సంప్రదానసంజ్ఞకమిత్యర్థః, తేన అజాం నయతి గ్రామమ్, హస్తం నిదధాతి వృక్షే ఇత్యాదౌ నాతిప్రసఙ్గః, దానం చాపునర్గ్రహణాయ స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వకం పరస్వత్వాపాదనమ్, అతఏవ రజకస్య వస్త్రం దదాతీత్యాదౌ న భవతి తత్ర హి దదాతిర్భాక్తః, ఏతచ్చ వృత్తిమతమ్, భాష్యమతే తు — నాన్వర్థతాయామాగ్రహః, ఖణ్డికోపాధ్యాయశ్శిష్యాయ చపేటికాం దదాతీతి ప్రయోగాత్, రజకస్య దదాతీతి ప్రయోగస్తు శేషత్వవివక్షాయాం భవిష్యతి, న చైవమజాం నయతి గ్రామమిత్యాదావతిప్రసఙ్గశ్శఙ్క్యః, అజాం ప్రతి గ్రామస్య శేషిత్వాభావాత్, యమభిప్రైతీత్యుక్త్యా హి యమితి నిర్దిష్టస్య శేషిత్వం కర్మణశ్చ శేషత్వం లభ్యతే, గాం ప్రతి తు విప్రస్య శేషిత్వమస్తీతి భవతి తస్య సంప్రదానసంజ్ఞా, అత్రాభిప్రైతీత్యేతత్పదత్రయం నను సమాసః, ఉదాత్తవతా గతిమతా చ తిఙా గతేస్సమాసో వక్తవ్య ఇతి వార్తికస్య ఛన్దోవిషయత్వాదితి హరదత్తః, భాషావిషయత్వే తు యత్ప్రకురుతే ఇత్యాదౌ సమాసత్వాత్సుబుత్పత్తిస్స్యాత్, లిఙ్గసర్వనామనపుంసకతామభ్యుపేత్య స్వమోర్నపుంసకాదితి లుకి కృతేఽపి హ్రస్వో నపుంసక ఇతి హ్రస్వస్స్యాత్, యత్ప్రకుర్వన్నిత్యత్ర నలోపస్స్యాత్, తస్మాదుక్తవార్తికస్య ఛన్దోవిషయత్వం యుక్తమేవ, * దానీయ ఇతి * బాహులకాత్సంప్రదానేఽనీయర్ । * క్రియయేతి * క్రియాయాః కృత్రిమకర్మత్వాభావాత్తయాఽభిప్రేయమాణస్య సూత్రేణ సంజ్ఞా న ప్రాప్నోతీతి వచనమ్, ఏతచ్చ క్రియార్థోపపదస్య చ కర్మణి స్థానినః ఇతి సిద్ధమ్, పత్యే శేతే ఇత్యాదౌ ఫలమనుకూలయి

తుం శేత ఇత్యాద్యర్థాభ్యుపగమే బాధకాభావాత్, భాష్యకారమతే తు — కర్మణా యమభిప్రైతీతి సూత్రేణైవ సిద్ధమ్, సందర్శనప్రార్థనాధ్యవసాయై రాప్యమానత్వాత్ క్రియాపి కృత్రిమం కర్మేతి తైరుక్తత్వాత్, న చైవ మప్యదదాతికర్మత్వాత్ క్రియయా యమభిప్రైతీత్యేతద్వచనం కర్తవ్య మేవేతి వాచ్యమ్, భాష్యేఽన్వర్థసంజ్ఞాత్వాస్వీకారాత్, నన్వేవం కటం కరోతీత్యోదనం పచతీత్యాదావపి సంప్రదానత్వప్రసఙ్గః, తథా చ వచనద్వయబలాత్కర్మసంప్రదానయోః పర్యాయత్వే కటాయ కరోతీత్యాద్యనిష్టప్రయోగోఽపి స్యాదితి చేత్, అత్రాహుః — పత్యే శేతే ఇత్యకర్మకస్థలే సావకాశాయాః సంప్రదానసంజ్ఞాయా నిరవకాశయా కర్మసంజ్ఞయా బాధితత్వాన్నైవానిష్టప్రసక్తిః, న చైవం గత్యర్థకర్మణి ద్వితీయాచతుర్థ్యౌ చేష్టాయామితి సూత్రమావశ్యకమేవేతి తత్ప్రత్యాఖ్యానం భాష్యస్థం నసఙ్గచ్ఛత ఇతి వాచ్యమ్, భాష్యే తత్ప్రత్యాఖ్యానస్య ప్రౌఢివాదమాత్రత్వాదితి, స్యాదేతత్ దానస్య తదర్థత్వాత్తాదర్థ్యే చతుర్థీసిద్ధైవ, కిమనయా సంప్రదానసంజ్ఞయా మైవమ్, దానక్రియార్థం హి సమ్ప్రదానం న తు దానక్రియా తదర్థా కారకాణాం క్రియార్థత్వాత్। * కర్మణః కరణసంజ్ఞేత్యాది * ఛాన్దసమేవ తత్, అత ఏవ సుబ్వ్యత్యయేన సిద్ధత్వాదితి ప్రత్యాఖ్యాయతే। * రుచ్యర్థానామ్ * రుచిరర్థో యేషాం తే రుచ్యర్థాస్తేషాం రుచ్యర్థానామ్। * ప్రీయమాణ ఇతి * ప్రీఞ్ తర్పణే కర్మణి లట్। * హరయే రోచత ఇతి * హరిం ప్రీణయతీత్యర్థః, కర్మసంజ్ఞాయాం ప్రాప్తాయామిదం వచనమ్, యద్యపి రుచిర్దీప్తావపి పఠ్యతే తథాపీహ దీప్తిర్న వివక్షితేత్యాహ। * అన్యకర్తృకోఽభిలాష ఇతి * అత ఏవాదిత్యో రోచతే దిదృక్షుఇత్యత్రాదిత్యస్యార్థే సంజ్ఞా న భవతి। * హరినిష్ఠప్రీతేరితి * ఏతేనాన్యకర్తృకత్వమిహ ప్రీత్యాశ్రయాన్యకర్తృకత్వమిత్యుక్తం భవతి। * మోదకః పథీతి * దేవదత్తస్యైవ ప్రీయమాణత్వం న తు పథ ఇతి న తస్య సమ్ప్రదానత్వమ్, ప్రీయమాణపదాభావే తు పథోఽపి స్యాదితి భావః। * శ్లాఘహ్నుఙ్ * శ్లాఘృ కత్థనే, హ్నుఙ్ అపనయనే, స్థా గతినివృత్తౌ, శప ఉపాలమ్భనే। * కృష్ణాయ శ్లాఘత ఇతి * కృష్ణం స్తౌతీత్యర్థః, కర్మణః ప్రాప్తౌ వచనమిదమ్, అన్యే త్వాహుః

అస్మిన్నపక్షే శేషషష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయాం వచనమ్ । * హ్నుత ఇతి * సపత్నీ భృత్యః కృష్ణం హ్నువానా తమేవార్థం కృష్ణం బోధయతీత్యర్థః , యస్యైకస్యచిత్ హ్నుతిం బోధయతీతి వా । * తిష్ఠత ఇతి * స్థిత్యా స్వాభిప్రాయం కృష్ణం బోధయతీత్యర్థః , ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చేతి తఙ్ । * శపత ఇతి * ఉపాలమ్భనస్వాభిప్రాయం కృష్ణం బోధయతీత్యర్థః । * ధారేరుత్తమర్ణః * ధృఙ్ అవస్థానే, హేతుమణ్ణ్యన్తః , ఉత్తమర్ణో ధనస్వామీ , అత్రైగక్తః , ఋణమాధమర్ణ్యఇత్యత్ర వ్యవహారవిశేషోపలక్షణార్థమాధమర్ణ్యగ్రహణమితి వ్యాఖ్యానాదుత్తమర్ణేపి నిష్ఠానత్వం భవతి, అస్మాదేవ నిపాతనాదత్ర బహువ్రీహౌ నిష్ఠాన్తస్య పరనిపాతో బోధ్యః । * భక్తాయేత్యాది * ఇహ భక్త ఉత్తమర్ణో హరిరధమర్ణః , ధృఙోఽకర్మకత్వాదణౌ కర్తుర్ణౌ తుస్యణౌ కర్మత్వమ్ । * శతం ధారయతి గ్రామ ఇతి * పరత్వాదిహాధికరణసంజ్ఞా భవిష్యతీతి చేత్ , ఉత్తమర్ణేపి గర్హితే హేతుసంజ్ఞా స్యాదితి హరదత్తః , తతశ్చోత్తమర్ణగ్రహణాభావే హేతుసంజ్ఞాయామివ అధికరణసంజ్ఞాయామప్యయమపవాదస్స్యాత్ , తద్వారణాయోత్తమర్ణగ్రహణమితి భావః । ఏవం చ కృతేప్యుత్తమర్ణగ్రహణే తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చేతి హేతుసంజ్ఞాయాం ప్రాప్తాయాం తద్బాధనార్థమిదం సమ్ప్రదానసంజ్ఞావచనమితి నిష్కర్షమాహుః । మనోరమాయాంతు షష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయామిదం వచనమితి స్థితమ్ । * స్పృహేరీప్సితః * స్పృహ ఈప్సాయాం చురాదావదన్తః , తేన స్పృహయతీత్యత్ర లఘూపధగుణో న । * పరత్వాదితి * తేన "పరస్పరేణ స్పృహణీయశోభమ్" స్పృహణీయగుణైర్మహాత్మభిరిత్యాదౌ కర్మణ్యనీయర్ సిధ్యతి , శేషత్వవివక్షాయాన్తు కుమార్యా ఇవ కాన్తస్య త్రస్యన్తి స్పృహయన్తి చేత్యత్ర షష్ఠ్యపి సిధ్యతీతి హరదత్తాదయః , వాక్యపదీయ హెలారాజీయగ్రన్థయోస్తు స్పృహయతియోగే కర్మసంజ్ఞాయాశ్శేషషష్ఠ్యాశ్చ బాధికేయం సమ్ప్రదానసంజ్ఞేతి స్థితమ్ , యుక్తం చైతత్ క్రియయా యమభిప్రైతీత్యస్యైవేష్టసిద్ధేః , స్పృహేరీప్సిత ఇత్యేతత్సూత్రస్య హరదత్తాదిమతే వైయర్థ్యప్రసక్తాత్ , తస్మాద్వాక్యపదీయాది గ్రన్థానురోధేన "పరస్పరేణ స్పృహణీయశోభమ్" ఇత్యాదౌ దానీయో విప్ర ఇతివద్బాహులకాత్సంప్రదానేఽనీయరితి వ్యాఖ్యేయమ్ , కుమార్యా ఇవ కాన్తస్యేత్యత్ర తు త్రస్యతి

త్యేతదర్థతయా కృతార్థస్య కాన్తస్యేతి షష్ఠ్యన్తస్య విభక్తివిపరిణామేనకా న్తాయ స్పృహయతీతి వ్యాఖ్యేయమితి కేచిత్ । * క్రుధద్రుహ * క్రుధ కోపే, ద్రుహ జిఘాంసాయామ్, ఈర్ష్య ఈర్ష్యాయామ్, అసూయతిః కణ్డ్వాదియగన్తః, ఏషామర్థా ఇవార్థో యేషాం ధాతూనామిత్యర్థః ।* ద్రోహో ఽపకార ఇతి * ద్రుహ ద్రోహ ఇతి పాఠాభిప్రాయేణోక్తమ్, జిఘాంసా ద్రోహ ఏవేత్యర్థతో ఽనుభాషణం వా । * అక్షమేతి * పరసంపత్త్య సహనమిత్యర్థః, క్రుధద్రుహోరకర్మకత్వాత్తద్యోగే షష్ఠీ ప్రాప్తా, అన్యయోస్తు సకర్మకత్వాద్ద్వితీయా ప్రాప్తా, నను చిత్తదోషార్థానా మిత్యేవాస్తు, కింక్రోధాదీనాం విశేష్యోపాదానేనేతి చేత్, అత్రాహుః — ద్వేషాదావతిప్రసఙ్గవారణాయ విశేష్యోపాదానమ్, తేన "యో ఽస్మాన్ద్వేష్టి యం చ వయం ద్విష్మః" ఇత్యత్ర చతుర్థీ న భవతి, తత్ర హి అనభినన్దనం ద్వేషార్థః, అత ఏవాచేతనేషు ద్విషధాతుః ప్రయుజ్యతే, నైవం ద్వేష్టి దేవదత్తమితి । * కోపప్రభవా ఏవేతి * కథం తర్హి కుప్యసి కస్మైచిత్, న హి కోపః కోపప్రభవః, అత్ర వ్యాచఖ్యుః — కుపిరత్ర ద్రోహార్థ ఇతి, పత్యే శేతే ఇతివత్ క్రియయా యమిత్యేవ సిద్ధే క్రుధద్రుహోర్గ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమిత్యాహుః । * రాధీక్ష్యోః * రాధ సంసిద్ధౌ, ఈక్ష దర్శనే, అనయోస్త్విహ శుభాశుభపర్యాలోచనమర్థః, తచ్చ ప్రశ్నపూర్వకమిత్యాశయేన వివృణోతి । * పృష్టో గర్గ ఇతి * శుభాశుభరూపయోః కర్మణోర్ధాత్వర్థేనోపసంగ్రహాదకర్మకావేతౌ, అత ఏవ రాధ్యతీతి శ్యన్, రాధో ఽకర్మకాద్వృద్ధావేవేతి దివాదిషు వక్ష్యమాణేన గణసూత్రేణాకర్మకాదేవ తద్విధానాత్ కృష్ణస్య బుద్ధిః శుభాశుభమిత్యర్థాభ్యుపగమాత్ షష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయాం వచనమిదమ్ । * అనుప్రతిగృణ ఇతి * ఙసన్తస్యానుకరణశబ్దాత్ షష్ఠీ, ప్రత్యాఙ్భ్యామితి పూర్వసూత్రే ద్వివచననిర్దేశాత్ప్రత్యేకమేవ ధాతుసమ్బన్ధ ఇతి నిర్ధారితే తత్సాహచర్యాదిహాపి ప్రత్యేకమేవ ధాతుసమ్బన్ధ ఇతి సూచయన్నాహ * ఆభ్యాం గృణాతేరితి * హోత్రే ఇతి * కర్మత్వే ప్రాప్తే వచనమ్ । * పరిక్రయణే * ద్రవ్యదానేనాత్యన్తస్వీకారః క్రియః తస్య సమీపం పరిశబ్ద ఆచష్టే అనియతకాలాత్ క్రయణాత్పరిక్రయణస్య న్యూనత్వాదిత్యాశయేనాహ * నియతేతి * భృత్యాదితి * వేత

నాదినా। * తాదర్థ్య ఇతి * తస్మై కార్యాయేదం తదర్థం కారణం తస్య భావస్తాదర్థ్యమ్, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్, కృత్తద్ధితసమాసేభ్యస్సమ్బన్ధాభిధానం భావప్రత్యయేనేతి సిద్ధాన్తాత్ ష్యఞా సమ్బన్ధోఽభిధీయతే సచ సమ్బన్ధోఽనేకవిధః, నతు కార్యకారణభావ ఏవ, తేన బ్రాహ్మణాయ దధీత్యాద్యపి సిద్ధమ్, బ్రాహ్మణస్య దధ్యజన్యత్వేపి తత్సమ్పార్యకత్వాత్, నచైవం పశుశబ్దాదపి చతుర్థీ స్యాదితి శఙ్క్యమ్, సమ్బన్ధస్య ద్వినిష్ఠత్వేఽపి షష్ఠీవ ద్విశేషణాదేవ భవతీత్యాకరేఽభ్యుపగమాత్, ఏవం యూపాయ దారు ఇత్యత్ర దారుశబ్దాదపి న భవతి, హేతావితి తృతీయాపి షష్ఠీవిషయ ఏవ భవతీతి సాపీహ న భవతి, కిన్తు ప్రాతిపదికార్థే ప్రథమైవ, నచైతద్వార్తికస్యావశ్యకత్వే చతుర్థీ సంప్రదాన ఇతి సూత్రం వ్యర్థమితి భ్రమితవ్యమ్, హరయే రోచత ఇత్యాద్యర్థం తస్యావశ్యకత్వాత్, విప్రాయ గామిత్యత్రాపి తాదర్థ్యచతుర్థ్యాః ప్రాప్తిర్నాస్తీతి ప్రాగేవోక్తత్వాచ్చేతి దిక్ । * క్లృపి * సమ్పదాదిత్వాద్భావే క్విప్ తదన్తాత్సప్తమీ, సమ్పత్తిరిహ భూతప్రాదుర్భావః క్లృప్త్యర్థకధాతుప్రయోగే యస్సమ్పద్యతే తత్ర చతుర్థీ వికారివాచకాచ్చతుర్థీత్యర్థః, సహి సమ్పద్యతే ప్రాదుర్భవతి తముదాహరతి * భక్తిర్జ్ఞానాయేతి * జ్ఞానాత్మనా పరిణమత ఇత్యర్థః, ప్రకృతివికృత్యోర్భేదవివక్షాయాం వికృతివాచకాచ్చతుర్థీ, అభేదవివక్షాయాం తు పరత్వాత్ప్రథమైవ భక్తిర్జ్ఞానం కల్పత ఇతి, యదా తు జనికర్తురితి భక్తేరపాదానత్వం వివక్ష్యతే తదాపి జ్ఞానస్యాభిహితకర్తృత్వాత్ప్రథమైవ భక్తేర్జ్ఞానం కల్పతే, క్లృపీత్యర్థగ్రహణమిత్యాశయేనాహ * సమ్పద్యత ఇత్యాది * యద్యపి తాదర్థ్యచతుర్థ్యైవ భక్తిర్జ్ఞానాయేత్యాది ప్రయోగాస్సిధ్యన్తి, తథాపి పరిణామత్వప్రకారకబోధార్థమిదం వచనమిత్యాహుః । ప్రాణినాం శుభాశుభసూచకో భూతవికార ఉత్పాతః, తేన జ్ఞాపితేఽర్థే వర్తమానాచ్చతుర్థీ వాచ్యేత్యర్థః । * వాతాయేతి * వాతస్య జ్ఞాపికేత్యర్థః । * హితేతి * చతుర్థీసమాసవిధానాత్ జ్ఞాపకాదేతల్లబ్ధమితి భావః, సుఖయోగేఽపి చతుర్థీ బోధ్యా । * క్రియార్థోపపద * క్రియార్థా ప్రయోజనం యస్యాస్సా క్రియార్థా సా క్రియార్థక్రియా ఉపపదం యస్య, యద్యపి క్రియాయా ఉపపదత్వం న సమ్భవతి తథాపి తద్వాచకశబ్దద్వారా తత్

ద్బోధ్యమ్, క్రియాఫలకక్రియావాచకమిత్యర్థః, క్రియావాచకస్యాపి ధాతోరుపోచ్చారితపదరూపోపపదత్వం యద్యపి నసమ్భవతి సుప్తిఙన్తస్యైవ పదత్వాత్, తథాపీహ క్రియావాచకప్రకృతికమిత్యర్థోఽవివక్షితః, తాదృశముపపదం యస్య తుమునన్తస్య తస్య కర్మణి చతుర్థీభవతీతినిష్కృష్టోఽర్థః, తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామితి సూత్రే గృహీతత్వాన్న క్రియార్థకముపపదం క్రియావాచ్యేవ ఫలతీత్యాశయేనాహ * క్రియార్థా క్రియేతి * స్థానిన ఇత్యస్యైవార్థకథనమ్ । * అప్రయుజ్యమానస్యేతి * తుమున ఇతి ణ్వులోఽప్యుపలక్షణమ్, ఫలేభ్యోయాతీత్యస్య ఫలాన్యాహర్తుమితి వివరణే బాధకాభావాత్ । * కర్మణీతి * తథా చ ద్వితీయాపవాదోఽయమితి భావః, యత్తు — ప్రసాదకృతా వ్యాఖ్యాతం అప్రయుజ్యమానస్యైవ కర్మణియథా స్యాత్, ప్రయుజ్యమానస్య కర్మణి మాభూదితి నియమార్థం సూత్రమితి తదసత్, అప్రాప్తస్య నియమాయోగాత్, న చేహ తాదర్థ్యఇత్యనేన ప్రాప్తిశ్శక్యా యానక్రియాయాః ఫలార్థత్వాభావాత్, ఆహరణార్థాహి యానక్రియా ఆహరణన్తు ఫలకర్మకమిత్యన్యదేతత్, క్రియార్థోపపదస్యేతి కిమ్? ప్రవిశపిణ్డమ్, గృహప్రవేశనం యద్యపిభక్షణార్థం తథాపి భక్షిం ప్రతి కృత్రిమోపపదత్వం నాస్తి నచ తుమునః కర్మణీత్యుక్తత్వాత్, భక్షికర్మణిచతుర్థ్యాః ప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి ప్రత్యుదాహరణమిదం నసఙ్గచ్ఛతఇతి వాచ్యమ్, సతి తు క్రియార్థోపపదస్యేతిపదే తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామిత్యేతద్విషయకమేవేదం సూత్రమితి తుమున ఇతి లభ్యతే, నాన్యథేతి ప్రత్యుదాహరణస్యాసఙ్గతత్వాభావాత్ । * తుమర్థాత్ * అవ్యయకృతో భావఇతి తుమునో భావపద విధానాత్ తదర్థస్య భావవచనత్వేసిద్ధే పునర్భావవచనగ్రహణం సూత్రవిశేషపరిగ్రహార్థమిత్యాహ । * భావవచనాచ్చేతీతి * నచతాదర్థ్యఇత్యేవగతార్థతా శఙ్క్యా, క్రియార్థక్రియోపపదకేన భావవచనాచ్చేతి ఘఞాతుమునేవ తాదర్థ్యస్యద్యోతితత్వాత్, ప్రాతిపదికార్థమాత్రే ప్రథమా ప్రాప్తా వేతిత్సూత్రారమ్భః, యత్తు ప్రసాదకృతోక్తం భావవచనాదేవ యథా స్యాత్, వాచకో ప్రజతీతి ణ్వులన్తాన్మాభూదితి నియమార్థమిదం సూత్రమితి, తన్న, ణ్వులః కర్తృవాచకతయా తుమర్థక

త్యాగంప్రతిచ తాదర్థ్యాభావాత్, గుణీభూతపాకంప్రతి తాదర్థ్యసత్త్వేఽపి పాకవాచకధాతోశ్చతుర్థ్యయోగాచ్చ, తుమర్థాత్కిమ్? పచనం వర్తతే, భావవచనాత్కిమ్? పాకస్త్యాగః, అత్రవదన్తి — క్రియార్థోపపదస్యేత్యనువర్త్య పఞ్చమ్యా విపరిణమయ్య వ్యాఖ్యానే బాధకాభావాత్, భావవచనాదితి త్యక్తుం శక్యమ్, నచైవం తుమర్థాదిత్యేవ త్యక్తవ్యమితి వాచ్యమ్, వర్ణలాఘవసత్త్వే గౌరవాశ్రయణాయోగాదితి। * బలీయసీతి * హరయే నమ ఇత్యత్ర తూద్దేశనక్రియాద్వారా హరినమస్కారయోస్సంబంధః, హర్యుద్దేశ్యకో నమస్కార ఇతి, ఏవం చోద్దేశనక్రియావగతావిలమ్బ ఇతి కారకవిభక్తేర్బలీయస్త్వమిత్యేకే, అన్యే తు — ఉపపదవిభక్త్యా సమ్బన్ధసామాన్యమువగమ్యతే తద్విశేషావగమస్త్వర్థప్రకరణాది పర్యాలోచనాధీనః, కారకవిభక్త్యా తు కర్మత్వాదిసమ్బన్ధవిశేషో ఝడిత్యేవావగమ్యత ఇతి తస్య బలీయస్త్వమిత్యాహుః। * షష్ఠ్యపీతి * నను ప్రభ్వాదియోగే షష్ఠ్యేవాస్తు అలంశబ్దస్తు పర్యాప్త్యర్థక ఏవ గృహ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ। * తస్మై ప్రభవతీతి * * నత్వాం తృణమిత్యాది * నను తృణాదివదన్యస్మాచ్ఛబ్దాదపి పక్షే చతుర్థ్యా భావ్యమ్, మైవమ్, అనాదర ఇత్యస్య కర్మవిశేషణత్వేనానాదరద్యోతకం యత్కర్మ తత్ర చతుర్థీతి వ్యాఖ్యానాత్ తృణం హ్యత్రానాదరద్యోతకం న తు యుష్మదర్థః స్యాదేతత్, త్వాం తృణం మన్యే తృణాయ వేత్యుదాహ్రియతాం కిమనేన నఞ్ప్రయోగేణ, అత్రాహుః — ప్రకృష్టకుత్సితగ్రహణం కర్తవ్యమితి వార్తికమస్తి తేన యద్వా చినశ్చతుర్థీ విధీయతే తతో నికృష్టత్వేన యది కుత్సా ప్రతిపాద్యతే తదా చతుర్థీ భవతి నతు సామ్యవివక్షాయామ్, తాదృశీ చ కుత్సాప్రతీతిర్నఞ్ప్రయోగే ఝడిత్యేవ భవతీతి న త్వామిత్యుక్తమితి। * శ్యనా నిర్దేశాదితి * నచ మన్య ఇతి యకా నిర్దేశః కిన్న స్యాదితి వాచ్యమ్, అనభిహిత ఇత్యధికారాత్, నహి యకాయోగే అనభిహితం కర్మ సమ్భవతి శ్యనపి దైవాదిక ధాతూపలక్షణమాత్రం నతు స్వయం వివక్షితః, తేన "తృణాయ మత్వా రఘునన్దనోఽపి బాణేన రక్షః ప్రధనాన్నిరాస్థత్" ఇతి భట్టిప్రయోగస్సఙ్గచ్ఛతే। * నౌకాకాన్నేతి * వ్యవస్థితవిభాషా విజ్ఞాతవ్యేతి భావః। * గత్యర్థకర్మణి * గత్యర్థేతి కిమ్? ఓదనం పచతి, కర్మణీతి కిమ్? అశ్వేన వ్రజతి, అనధ్వనీత్యత్రాధ్వనీతి నస్వరూపగ్రహణమ్,

తథాహి సత్యనధ్వనఇత్యేవావక్ష్యత్, కిన్త్వర్థగ్రహణం సప్తమీనిర్దేశాత్కర్మణీత్యనేన సామానాధికరణ్యాదర్థస్యైవహి కర్మత్వం సమ్భవతి నశబ్ద స్వరూపస్య తేనాధ్వవాచినాం సర్వేషామేవానిషేధః, తథాచ వార్త్తికమధ్వనయర్థగ్రహణమితి। * గన్త్రాధిష్ఠితపవేతి * ఆస్థితప్రతిషేధోవక్తవ్య ఇతివార్త్తికాదితిభావః, ఆస్థితస్సంప్రాప్తః, పన్థానం గచ్ఛతీత్యత్రాపి పథ్యాఽప్రాప్తపవేతి నపక్షేచతుర్థీ, యదాత్వప్రాప్తత్వేన వివక్షాతదాపక్షే భవత్యేవసా, ఇహానధ్వనీత్యపనీయాసంప్రాప్తఇతి పూర్యతే తేనస్త్రియంగచ్ఛతీత్యత్ర స్త్రీప్రాప్తైవేతి నచతుర్థీ, అత్రవ్యాచక్షతే — అజాంనయతిగ్రామమిత్యత్రతు నభవత్యేవచతుర్థీ అగత్యర్థత్వాత్, ఆక్షేపాదినాహ్యత్ర ప్రతీయతెగతిర్నత్వసౌ నయతేరర్థఃప్రాపణవాచిత్వాదితి, గత్యర్థకర్మణి చతుర్థీవేతివక్తవ్యే ద్వితీయాగ్రహణమపవాదవిషయేఽపి ద్వితీయా యథాస్యాదిత్యేతదర్థమ్, తేన గ్రామం గన్తేత్యత్ర కృద్యోగలక్షణ షష్ఠీనభవతీతి వృత్తికృతోక్తమ్. ——— ఇతిచతుర్థీ ———

* ధ్రువమపాయే * ధ్రు గతిస్థైర్యయోః, అస్మాత్పచాద్యచి కుటాదిత్వాన్ఙిత్త్వేఉవఙ్, ధ్రువస్స్థైర్యఇతి కేచిత్పఠన్తి తత్రేగుపధేతికః, ధ్రువంస్థిరమ్, అపాయశబ్దేన వివక్షితమాహ * విశ్లేషఇతి * పఞ్చప్రకృతధాత్వర్థానాశ్రయత్వేసతి తజ్జన్యవిభాగాశ్రయోధ్రువఇతి ఫలితమ్, తచ్చాఛ్థాదవధిరేవేత్యాహ * అవధిభూతమితి * ధాతవఇతి * ఇహధావనక్రియావిశిష్టస్యాప్యశ్వస్య ప్రకృతధాతూపాత్తక్రియాం ప్రత్యవధిత్వంనవిరుధ్యతే, పరస్పరస్మాన్మేషావపసరత ఇత్యత్రతు సృధాతునా గతిద్వయస్యాప్యుపాదానాదేకనిష్ఠాంగతింప్రతీతరస్యాపాదానత్వం నవిరుధ్యతే, ఉక్తంచహరిణా, " అపాయేయముదాసీనం చలంవాయదివాచలమ్। ధ్రువమేవాతదావేశాత్తదపాదానముచ్యతే॥ పతతోధ్రువఏవాశ్వో యస్మాదశ్వాత్పతత్యసౌ। తస్యాప్యశ్వస్యపతనే కుడ్యాదిధ్రువమిష్యతే॥ మేషాన్తరక్రియాపేక్షమవధిత్వం పృథక్పృథక్। మేషయోస్స్వక్రియాపేక్షం కర్తృత్వంచ పృథక్పృథక్॥ " ఇతి. పర్వతాత్పతతోఽశ్వాత్పతతీత్యత్రతు పర్వతావధికపతనాశ్రయోఽశ్వస్తదవధికం దేవదత్తాదినిష్ఠం పతనమిత్యర్థః, పఞ్చమ్యర్థేఽవధావభేదేన సంసర్గేణ ప్రకృత్యర్థగపర్వతాదిర్విశేషణమ్, ప్ర

త్వయాఽర్థస్తు పతనక్రియాయాం సచావధిరూపో ధర్మో నతుధర్మమాత్రమ్, ఉద్ధృతౌదనా స్థాలీత్యత్ర ఓదనకర్మకోద్ధరణావధిభూతా స్థాలీతి సామానాధికరణ్యదర్శనాత్, ఏతచ్చ నోఽరమాయాం స్థితమ్, నన్విహ ధ్రువగ్రహణం కిమర్థమ్, సచగ్రామాదాగచ్ఛతి శకటేనేత్యత్ర శకటేఽతివ్యాప్తి వారణాయ తదితి వాచ్యమ్, పరత్వాత్తత్ర కరణసంజ్ఞాప్రవృత్తేః, నచసంజ్ఞిసిద్ధ్యర్థం ధ్రువగ్రహణమ్, కారకాధికారాత్ కారకఇతి లభ్యతఇతి ధ్రువగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమితిచేత్, అత్రవదన్తి — కారకత్వరూపవ్యాపకధర్మమాత్రవివక్షాయాం సాధకతమత్వేన వివక్షాభావదశాయాం కరణసంజ్ఞాప్రసక్త్యైన శకటస్యాపాదనత్వంస్యాత్, తన్మాభూదిత్యేతదర్థం ధ్రువగ్రహణమితి। * జుగుప్సేతి * జుగుప్సానిన్దా, విరామోవిరతిః, ప్రమాదోఽనవధానతా, ఏతదర్థకానాం ధాతూనాం కారకముపాదానసంజ్ఞం స్యాదిత్యర్థః, సంయోగపూర్వకో విశ్లేషోవిభాగస్సచేహనాస్తి, బుద్ధికృతస్తు గౌణత్వాన్నగృహ్యతే ఇతిసూత్రేణాప్రాప్తౌవార్తికారమ్భః, భాష్యకారస్తు — కారకప్రకరణే గౌణముఖ్యన్యాయోనాశ్రీయతఇతి తదుగ్రహణేన జ్ఞాపితత్వాత్, జుగుప్సాదీనాం తత్పూర్వక నివృత్తివాచిత్వమాశ్రిత్య ఇదంవార్తికం భీత్రార్థానామిత్యాదిసూత్రాణిచ ప్రత్యాచఖ్యౌ, పూర్వంహి బుద్ధ్యాపాయంసంప్రాప్య తతో దోషదర్శనాన్నివర్తతఇత్యస్త్యేవాత్ర బుద్ధికృతోఽపాయః। * భీత్రా * “కస్యబిభ్యతి దేవాశ్చ జాతరోషస్య సంయుగే” ఇతి రామాయణేతు కస్యేత్యస్య సంయోగేనాన్వయాన్నాస్తిభయహేతుత్వమితి షష్ఠీప్రయోగస్సఙ్గచ్ఛతఏవ, నచైవం సంయుగస్యాపాదానత్వాపత్తిరితి వాచ్యమ్, పరయాఽధికరణసంజ్ఞయాఽపాదానసంజ్ఞాయా బాధాత్, అధికరణత్వావివక్షాయాన్త్విష్టాపత్తేః, భీత్రార్థేతికిమ్? వ్యాఘ్రంపశ్యతి, నచకర్మత్వేన బాధస్స్యాత్, కర్మత్వావివక్షాయాం శేషషష్ఠీంబాధిత్వాపఞ్చమీప్రసఙ్గాదిత్యాహుః — భయహేతుగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్, అరణ్యేబిభేతీత్యత్ర పరత్వాదధికరణసంజ్ఞాప్రవృత్తేరితిచేత్, అత్రవదన్తి — భయహేతుగ్రహణాభావే కారకశేషత్వవివక్షాయామతిప్రసఙ్గస్స్యాత్తథాచారణ్యస్యచోరాద్బిభేతీతిప్రయోగోనస్యాదితి। * పరాజేః * అధ్యయనాదితి * అధ్యయనసమ్బన్ధినీ

గ్లానిరిత్యర్థః, కారకశేషత్వేన షష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయామిదమ్। * పరాజయత ఇతి * విపరాభ్యాం జేరితి తఙ్। * అసోఢ ఇతి * క్త్వార్థో భూతకాలో న వివక్షితస్తేనాధ్యయనాత్పరాజేష్యత ఇత్యాదిసిద్ధమ్। * పరాజయత ఇతి * నన్వసోఢగ్రహణం వ్యర్థమ్, శత్రూన్ పరాజయత ఇత్యత్ర పరత్వాత్కర్మసంజ్ఞాసిద్ధేః, అత్రాపి వదన్తి— కర్మత్వావివక్షాయాం శేషషష్ఠీం బాధిత్వా పఞ్చమీ స్యాత్సా మా భూదిత్యేతదర్థం కర్తవ్యమేవాఽసోఢగ్రహణమితి। * వారణార్థానామ్ * యవేభ్య ఇతి * యవసంయోగాత్ప్రాగేవ గాం నివారయతీతి ధ్రువమపాయ ఇత్యనేనాసిద్ధావయమారమ్భః, బుద్ధిపరికల్పితాపాయమఙ్గీకుర్వతో భాష్యకారస్య మతే తు— వైయర్థ్యమస్య స్పష్టమేవ। * గాం వారయతీతి * వృఞ్ వరణే చురాదిః, గామిత్యత్రేప్సితత్వప్రయుక్తాపాదానసంజ్ఞా న భవతి, ఈప్సితతమత్వవివక్షాయాం పరత్వాత్కర్మసంజ్ఞాప్రవృత్తేః, నన్వేవమీప్సితగ్రహణమేవ వ్యర్థం క్షేత్రే వారయతీత్యత్రాపి పరత్వాదధికరణసంజ్ఞాప్రవృత్తేరితి సత్యమ్, అధికరణస్య శేషత్వవివక్షాయామిదం ప్రత్యుదాహరణమితి పూర్వోక్తరీత్యా ఈప్సితపదప్రయోజనస్యాపి కల్పయితుం శక్యత్వాత్। * అన్తర్ధౌ * యేనేతి కర్తరి తృతీయా, న చ కృద్యోగషష్ఠీప్రసఙ్గః, ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణ్యేవేతి నియమాదత్రాపి కర్మణ ఇతి గమ్యమానత్వాదనయోరప్రాప్తేః। * నిలీయత ఇతి * లీఙ్ శ్లేషణే దైవాదికః, నన్వన్తర్ధావితి వ్యర్థం దిదృక్షతే చోరానిత్యత్ర పరత్వాత్కర్మసంజ్ఞాసిద్ధేః, అత్రాహుః— చోరా ఆత్మానం మా ద్రాక్షురితి బుద్ధ్యా చోరాన్న దిదృక్షత ఇత్యయమర్థోఽత్ర వివక్షితస్తత్ర కర్మణః శేషత్వవివక్షాయామిదం పూర్వవత్ప్రత్యుదాహరణమితి, శబ్దకౌస్తుభే తు— అన్తర్ధావిత్యేతచ్చిన్త్యప్రయోజనమితి స్థితమ్। * ఆఖ్యాతోపయోగే * నియమపూర్వకేతి * తత్రైవోపయోగశబ్దో రూఢ ఇతి భావః, ఆఖ్యాతేత్యేతత్తృజన్తమిత్యాహ * వక్తేతి * ఉపాధ్యాయాదధీత ఇతి * ఉపేత్యాస్మాదధీయత ఇత్యుపాధ్యాయః, ఇఙశ్చేతి ఘఞ్, అధ్యయనం తు గురూచ్చారణానూచ్చారణం నియమపూర్వకమ్। * నటస్యేతి * గాథాకర్తృకం నటసమ్బన్ధిశ్రవణమిత్యర్థః, నటస్య గాథాన్వయే తు కారకత్వాభావాచ్ఛేషే ప్రాప్తే షష్ఠ్యుపయోగగ్రహణమసమర్థితం స్యాత్। * జనికర్తుః * జననం జనిరుత్పత్తిః, ఇణజాదిభ్య ఇతి

జనేర్భావేఇఞ్, జనివధ్యోశ్చేతి వృద్ధిప్రతిషేధః, తస్యాఽకర్తేతి శేషష
ష్ఠ్యాసమాసో నతు కారకషష్ఠ్యా, తృజకాభ్యామితినిషేధాత్, ఏవంచోత్ప
త్త్యాశ్రయస్య యో హేతుస్తదపాదానమిత్యర్థాద్ధాత్వంతరయోగేఽప్యపా
దానత్వంభవత్యేవ, "అఙ్గాదఙ్గాత్సమ్భవసి" ఇతి యథా, తదేతదాహ
* జాయమానస్యేతి* ఏతేనఇకస్తిపౌ ధాతునిర్దేశ ఇతీకానిర్దేశోఽయంజనిరిత్యా
శ్రిత్యగమహనేత్యుపధాలోపమస్థానసఙ్గతంసమాసానుపపత్తించోద్భావ్యవ్యా
కరణాధికరణే గర్జన్తో మీమాంసకాస్సమాహితా ఇతిభావః, ఇహప్రకృతిగ్రహ
ణం హేతుమాత్రపరమితివృత్తికృన్మతం పుత్రాత్ప్రమోదో జాయత ఇ
త్యుదాహరణాత్, ఉపాదానమాత్రపరమితి భాష్యకైయటమతమ్, తదుభ
యసాధారణముదాహరణమాహ * బ్రహ్మణ ఇతి * బ్రహ్మా హిరణ్యగర్భః సచ
హేతురేవనతూపాదానమ్, కించమాయోపహితం చైతన్యంబ్రహ్మ తద్ధిసర్వ
కార్యోపాదనమితి వేదాన్తసిద్ధాన్తః। * భువః * భవనంభూరితి * సమ్ప
దాదిత్వాద్భావేక్విప్ పూర్వసూత్రే సమాస నిర్దిష్టమపికర్తృగ్రహణమను
వర్తతే స్వరితత్వాదిత్యాహ * భూకర్తురితి * ప్రభవత్యస్మాదితిప్రభవః, అ
కర్తరిచకారకే సంజ్ఞాయామిత్యధికారాదపాదానార్థేఽబూదోరప్, జనికర్తు
రిత్యేవసిద్ధేఽనర్థకమిదమిత్యాశఙ్కాం పరిహరన్నాహ * తత్రప్రకాశత ఇ
తి * ప్రథమందృశ్యత ఇత్యర్థః, ఏషచార్థో ధాతూనామనేకార్థకత్వాల్లభ్య
తే, తథాచాభూతప్రాదుర్భావో జనిః, అన్యతస్సిద్ధస్యప్రథమముపలమ్భః
ప్రభవ ఇత్యనయోర్భేదోఽస్తీతి భావః, భీత్రార్థానామిత్యారభ్యేయం సప్తసూ
త్రీభాష్యే ప్రత్యాఖ్యాతా తత్రేష్టముపపత్తిసమ్భవః, చోరేభ్యో బిభేతి,
భయాన్నివర్తత ఇత్యర్థః, త్రాయతే రక్షణేనచోరేభ్యోనివర్తయతీత్యర్థః,
నిలీయతే, నిలయనేననివర్తత ఇత్యర్థః, అధీతే ఉపాధ్యాయాన్నిస్సరన్తం
శబ్దం గృహ్ణాతీత్యర్థః, బ్రహ్మణః ప్రపఞ్చో జాయత ఇత్యత్రాపి తతోఽప
క్రామతి నిర్గచ్ఛతీత్యర్థః, ప్రభవతీత్యత్రాపి భవనపూర్వకంనిస్సరణమ
ర్థః, తథాచధ్రువమపాయ ఇత్యనేనైవ ఇష్టరూపసిద్ధిరితి। వస్తుతస్తు నివృత్తి
నిస్సరణాదిధాత్వన్తరార్థవిశిష్టస్వార్థవాచకతామాశ్రిత్య యథా కథంచి
దుక్తప్రయోగాణాం సమర్థనేఽపి ముఖ్యార్థపురస్కారేణ షష్ఠీప్రయోగోదు
ర్వారః, నటస్య శృణోతీతివత్, నహ్యుపాధ్యాయనటయోః క్రియాను

కాలవ్యాపారాంశే విశేషో వక్తుంశక్యః, అనభిధానబ్రహ్మాస్త్రమాశ్రిత్య ప్రత్యాఖ్యానంతు నాతీవమనోరమమ్, ఏవం జుగుప్సావిరామేత్యాది వార్త్తికమప్యవశ్యారమ్భణీయమ్, తథా చ సూత్ర వార్త్తికమతమేవేహ ప్రబలమ్, తథా ధ్రువం భయహేతురసోఢ ఇత్యాది సంజ్ఞానిర్దేశోఽపి సార్థకః, పరత్వాత్తత్తత్సంజ్ఞాప్రవృత్తావపి శేషత్వవివక్షాయాం నమాషాణామశ్నీయాదిత్యాదావివ షష్ఠ్యా ఇష్టతయా తత్రాపాదానసంజ్ఞాయా వారణీయత్వాత్, ఏతచ్చశబ్దకౌస్తుభే స్థితమ్ * ల్యబ్లోప ఇతి * ల్యబన్తస్య గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగ ఇత్యర్థః, ల్యబ్గ్రహణమిహ ల్యబర్థపరం తేన క్త్వోఽపి లోపే సిధ్యతి, ఆసనే స్థిత్వా ప్రేక్షతేఽఽసనాత్ప్రేక్షత ఇతి । * యతశ్చేతి * యదవధి తేఽధ్వాద్రిత్యాద్యధ్వనః కాలస్య వా నిర్మాణం పరిచ్ఛేదః ప్రతిపాద్యతే తత ఇత్యర్థః, తేన పఞ్చమ్యాస్తదర్థనార్థద్వారాయుక్తాన్నిమీయమానాధ్వవాచినః ప్రథమాసప్తమ్యౌ స్తః । * కాలాదితి * ఇహాపి తద్యుక్తాదిత్యపేక్షతే । * ఆగ్రహాయణీతి * అగ్రహాయణస్య సమా, ప్రజ్ఞాదేరాకృతిగణత్వాత్ స్వార్థికోఽణ్, పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామితి ణత్వమ్ । * అన్యారాదితి * అర్థగ్రహణమితి, వ్యాఖ్యానాదితి భావః । * ప్రపఞ్చార్థమితి * న చ "ఇతరస్త్వన్యనీచయోః" ఇత్యమరోక్తేరన్యార్థస్యేదం గ్రహణమస్త్వితి వాచ్యమ్, అస్మాత్తరో మాథురో వేతివత్పఞ్చమీ విభక్త ఇత్యనేనైవ సిద్ధత్వాత్ * అన్యో భిన్న ఇతరో వేతి * న చైవం ఘటః పటో నేత్యత్రాతిప్రసఙ్గః నఞోఽపి భేదశక్తత్వాదితి వాచ్యమ్, నిపాతానాం ద్యోతకత్వమేవ న తు వాచకత్వమిత్యభ్యుపగమాత్ । * ఆరాద్వనాదితి * ఇహ దూరాన్తికార్థైః షష్ఠ్యన్యతరస్యామితి ప్రాప్తమ్ । * ఋతేకృష్ణాదితి * కథం తర్హి "ఫలతి పురుషారాధనమృతే" ఇతి ప్రయోగ ఇతి చేత్, ప్రమాదోఽయమితి హరదత్తః, అన్యే తు — తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యత ఇతి దిగ్గ్రహణాచ్చైత్రం యావచ్ఛీతమిత్యాదావివ ఋతేయోగే ద్వితీయాపి సాధురిత్యాహుః, అస్మిన్ వ్యాఖ్యానే ఋతే ద్వితీయా చేతి చాన్ద్రసూత్రమనుకూలమ్ । * దిశి దృష్ట ఇతి * రూఢ్యేతి శేషః, తేనైన్ద్ర్యాదయో న గృహ్యన్తే, నన్వేవం కకుబాదిగ్రహణప్రసఙ్గ ఇతి చేత్, అత్రాహుః — అన్యేతరసాహచర్యాద్వ్యాఖ్యానాద్వా దిగ్భిన్నేఽర్థే యో న దృష్టః సోఽత్ర గృహ్యత ఇతి । * దిక్ఛబ్దేభ్య ఇతి * యద్యప్యదిక్ఛ

బ్దోఽప్యఞ్చ్యుత్తరపదమస్తి సధ్ర్యఙ్ఙిత్యాదిః తథాపి దిక్శబ్దసాహచర్యాదఞ్చూత్తరపదేన ప్రాగిత్యాదిదిక్శబ్ద ఏవ గృహ్యతే, తేన సధ్ర్యఙ్ దేవదత్తేనేత్యత్ర నాతిప్రసఙ్గ ఇతి భావః। * దక్షిణా గ్రామాదితి * దిక్శబ్దత్వేనైవ సిద్ధే అజాహిగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమిత్యాహుః। * ప్రభృతియోగ ఇతి * ప్రభృత్యర్థైర్యోగ ఇత్యర్థః, తథా చ కార్తిక్యాః ప్రభృతీతి భాష్యం వివృణ్వతా కైయటేన తత ఆరభ్యేత్యర్థ ఇతి ప్రయుక్తమ్ * గ్రామాద్బహిరితి * జ్ఞాపకసిద్ధం న సర్వత్రేత్యనేన కరస్య కరభో బహిరితి సిద్ధమ్। * అపపరీ * వర్జనే కిమ్? పరిషిఞ్చతి, సర్వత ఇత్యర్థః, అత్రోపసర్గత్వాత్ షత్వమ్। * వచనగ్రహణాదితి * వినా తేనేతి మర్యాదా, సహ తేనేత్యభివిధిరిత్యత్ర య ఉపాత్తో విశేషో విశేషణాంశరూపస్సోఽత్ర న గృహ్యతే వచనగ్రహణసామర్థ్యాత్, కిన్త్వవధిమాత్రం వివక్ష్యత ఇత్యర్థద్వయసఙ్గ్రహః, యద్వా మర్యాదాశబ్దో యస్మిన్నుచ్యతే తన్మర్యాదావచనం తద్ధి ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోరితి సూత్రం తత్ర య ఆఙ్ దృష్టస్స ఉక్తసంజ్ఞ ఇత్యర్థః। * పరి హరేరితి * హరిం వర్జయిత్వేత్యర్థః, పరేర్వర్జనే వావచనమితి వార్తికాత్పక్షే ద్విర్వచనాభావః। * పరిరత్రేతి * అత్ర పఞ్చమీవిధౌ వర్జనార్థేనాపేన సాహచర్యాదితి భావః। * ఆముక్తేరితి * ముక్తిం మర్యాదీకృత్యేత్యర్థః। * ఆ సకలాదితి * సకలమభివ్యాప్యేత్యర్థః। * ప్రతినిధిప్రతిదానే * అస్మాదేవ నిర్దేశాల్లిఙ్గాద్దాభ్యాం యోగే పఞ్చమీ, జ్ఞాపకసిద్ధం న సర్వత్రేతి కృష్ణస్య ప్రతినిధిరిత్యపి సిద్ధమిత్యాహుః, ముఖ్యస్యాభావే తత్సదృశ ఉపాదీయతే స ప్రతినిధిః, దత్తస్య ప్రతినిర్యాతనం ప్రతిదానమ్। * అకర్తరి * హేతుభూతమితి * హేతావిత్యనువర్తత ఇతి భావః। * పఞ్చమీ స్యాదితి * తృతీయాపవాదోఽయమ్। * శతేనేతి * శతమిహోత్తమర్ణాయ ధార్యమాణత్వాదృణమ్, తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చేతి చకారాత్కర్తృసంజ్ఞా చ। * బద్ధ ఇతి * ణ్యన్తే ప్రయోజకకర్తృత్వాత్తస్య హేతుసంజ్ఞాప్రాప్తేతి పఞ్చమ్యత్ర స్యాదేవ, అతోఽత్ర కర్తరీత్యుక్తమితి భావః। * యోగవిభాగాదితి * ఏతచ్చ హేతుమనుష్యేభ్య ఇతి సూత్రే పదమఞ్జర్యాం స్పష్టమ్। * స్త్రియాం చేతి * బాహులకం ప్రకృతేస్తనుదృష్టేరితి వార్తికనిర్దేశోఽపీహ జ్ఞాపకః * పృథగ్వినా * నను తృతీయాభావపక్షే ఏనపా ద్వితీయేతి ప్రకృతే ద్వి

తీయైవస్యాత్, యదితు ద్వితీయావికల్పేనభవేత్తదా పఞ్చమ్యపిస్యాత్,
సాతునిత్యైవ తస్మాద్విభక్తిత్రయసమావేశో దురుపపాద ఇత్యత ఆహ,
* అన్యతరస్యాఙ్గ్రహణంసముచ్చయార్థమితి * నిపాతానామనేకార్థత్వా
దితిభావః । * పఞ్చమీతి * తత్ర మండూకప్లుత్యా పఞ్చమీ, ద్వితీయాతుసం
నిహితైవ పృథగ్విభిరితిసూత్రయితవ్యే పర్యాయత్రయోపాదానం ప
ర్యాయాన్తరనివృత్త్యర్థం తేన హిరుగ్దేవదత్తస్యేత్యత్ర నేత్యాహుః, పృ
థఙ్నానాభిస్తృతీయాన్యతరస్యామితి సువచమ్, నానాఞితి ప్రత్యయ
గ్రహణే తదన్తయోర్వినా నానాశబ్దయోర్లాభాత్ । * నానేతి * "హి
రుఙ్నానాచవర్జనే" ఇత్యమరః । "నానానారీనిష్ఫలాలోకయాత్రా"
ఇతిప్రయోగః । * కరణేచ * అన్యతరస్యామితివర్తతే పఞ్చమీతిచ, తే
నకరణేతృతీయాయాం ప్రాప్తాయాం పక్షే పఞ్చమీ విధీయతే, తయా
ముక్తే కరణత్వాదేవ తృతీయాసిద్ధేస్తదేతదాహ * తృతీయాపఞ్చమ్యౌ
స్త ఇతి * స్తోకేతి * అనాయాసేనముక్త ఇత్యర్థః । * దూరందూరాద్దూరే
ణవేతి * ఇహసప్తమ్యపివక్ష్యతే, కించ దూరాన్తికార్థేభ్య ఇతిసూత్రస్య
సప్తమ్యధికరణేచేత్యుత్తరసూత్రేఽప్యనువర్తనాదధికరణే ప్యేభ్యో విభక్తిచ
తుష్టయం బోధ్యమ్, తథాచ ప్రయుజ్యతే "దూరాదావసథాన్మూత్రం
దూరాత్పాదావసేచనమ్" ఇతి. ఆవసథస్యదూరే ఇత్యర్థః । * అసత్త్వ
వచనస్యేతి * సత్త్వవచనత్వమిహ సత్త్వవిశేషకత్వమ్, ఏవంచ సామానా
ధికరణ్యేన ప్రాతిపదికార్థవిశేషకం వ్యుదస్యతే తదాహ *దూరఃపన్థా ఇతి*
ఏతేన కరణేచస్తోకేతిసూత్రే కరణేకిమ్? క్రియావిశేషణేకర్మణిమాభూత్,
స్తోకం పచతి క్రియానద్రవ్యమితి ప్రాచాం గ్రన్థోపి వ్యాఖ్యాతః, నచక్రి
యాయా విశేష్యత్వేన ద్రవ్యత్వావశ్యంభావాన్నైతత్ప్రత్యుదాహర
ణంయుక్తమితి వాచ్యమ్, ధాతువాచ్యాయాః క్రియాయా అసత్త్వరూపత్వ
స్యాకరేప్రసిద్ధత్వాత్, నచవిశేష్యత్వే తదనుపపత్తిః కర్తృకర్మేతరకా
రకలిఙ్గానన్వయిత్వమాత్రేణాసత్త్వరూపతోపపత్తేః, ఉక్తంచ "క్రియా
నయుజ్యతేలిఙ్గక్రియానాధారకారకైః । అసత్త్వరూపతాతస్యా ఇయమేవా
వధార్యతామ్" ఇతి. ఫలంవ్యాపారశ్చక్రియా, ఫలాధారకం కర్మ,
వ్యాపారాధారకం కర్త్రేతివివేకః. ——— ॥ ఇతి పఞ్చమీ ॥

* షష్ఠీ శేషే * ఉపయుక్తాదన్యశ్శేషః, కర్మాదయశ్చ ప్రాతిపదికార్థపర్యన్తా ఉపయుక్తాస్తత్ర ద్వితీయాదీనాం విధానాదతో వ్యాచష్టే । * కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తఇతి * రాజ్ఞఃపురుషఇతి * ప్రత్యయార్థస్యప్రకృత్యర్థం ప్రతి ప్రాధాన్యాదప్రధానాదేవ షష్ఠీ, ప్రత్యయార్థస్త్విహ పురుషవిశేషణమ్, రాజనిరూపితసేవకత్వసమ్బన్ధవాన్ పురుషఇత్యర్థవివక్షాయాం ప్రధానాత్పురుషశబ్దాన్న షష్ఠీ ఉక్తన్యాయవిరోధాత్ శేషత్వాభావాచ్చ, రాజ్ఞఃపురుష స్తిష్ఠతీత్యాదౌ పురుషశబ్దో హి ప్రాతిపదికార్థమాత్రవృత్తిః, రాజ్ఞఃపురుషేణకృతమిత్యాదౌ తు కారకార్థకః, యదా తు పురుషనిరూపితసేవ్యత్వసమ్బన్ధవాన్రాజేత్యర్థవివక్షా తదా పురుషశబ్దాదపి షష్ఠీభవత్యేవ పురుషస్య రాజేతి, యత్వప్రధానం శేషఇతి కైశ్చిదుక్తం తన్న ప్రాతిపదికార్థమాత్రే శుక్లో ఘటశ్శ్యామో ఘటఇత్యాదౌ విశేషణే షష్ఠీప్రసఙ్గాత్, నచ ప్రథమయా బాధస్తస్యాః ప్రధానే చరితార్థత్వాత్ । * కర్మాదీనామపీతి * యథా విశేషావివక్షాయాం రూపవానితి ప్రయుజ్యతే, విశేషవివక్షాయాం తు నీలః పీతఇత్యాది, తథా ఇదమపి న్యాయసిద్ధమితి భావః । * సతాం గతమితి * సత్పురుషసమ్బన్ధి గమనమిత్యర్థః, సన్తో గచ్ఛన్తీత్యత్ర తత్వాఖ్యాతేన కర్తృత్వరూపసమ్బన్ధస్యోక్తత్వాత్సమ్బన్ధమాత్ర వివక్షా కర్తుం న శక్యత ఇతి షష్ఠీహ న భవతి, కిన్తు ప్రాతిపదికార్థమాత్రే ప్రథమైవేత్యాహుః * సర్పిషో జానీతఇతి * వస్తుతః కరణస్య సమ్బన్ధమాత్ర వివక్షయా షష్ఠీ సర్పిస్సమ్బన్ధి ప్రవర్తనమిత్యర్థః, అకర్మకాచ్చేత్యనేన అనుపసర్గాత్ జ్ఞ ఇత్యనేన వా జానాతేస్తఙ్, అన్యేతు వ్యాచఖ్యుః — కర్మణశ్శేషత్వ వివక్షయా షష్ఠీ, సర్పిస్సమ్బన్ధి జ్ఞానమిత్యర్థ ఇతి । * పధోదకస్యేతి * పధాశ్చ ఉదకంచ తేషాం సమాహారః పధోదకమ్, జాతిరప్రాణినామిత్యేకవద్భావః, యద్వా పధాంసిచదకంచేతి విగ్రహే పూర్వవదేకవద్భావః, ఉదకపర్యాయోదకశబ్దోఽప్యస్తి తథా చ హలాయుధః, "భువనమమృతం జీవనీయం దకంచ" ఇతి । * ఉపస్కురుత ఇతి * గన్ధనాదిసూత్రేణాత్మనేపదమ్, ఉపాత్ప్రతియత్నే - ఇతి సుట్, నచైవం జ్ఞోఽవిదర్థస్య కరణే, అధీగర్థదయేశాం కర్మణి, కృఞః ప్రతియత్నే, రుజార్థానాం భావవచనానామజ్వరేః, ఆశిషి నాథః, జాసినిప్రహణనాటక్రాథపిషాం హింసా

సాయామ్, వ్యవహృపణోస్సమర్థయోః, కృత్యోఽర్థప్రయోగే కాలేఽధిక
రణఇతి శేషషష్ఠీవిధానార్థయమష్టసూత్రీ నిష్ఫలాస్యాదితివాచ్యమ్, స
ర్పిషోజ్ఞానమిత్యాదౌ తస్యాస్సమాసనివృత్తిఫలకత్వాత్, తథాహి జ్ఞోఽవిదర్థ
స్యేత్యాదౌ శేషఇత్యనువర్తతే శేషత్వేన వివక్షితే కరణాదౌ షష్ఠీసిద్ధైవ,
తదయమర్థః, ఇహషష్ఠ్యేవ నతుతల్లుక్, తథాచ లుకఃప్రయోజకీభూత
స్సమాసఏవ నభవతీతి, నచాష్టసూత్ర్యాలుఙ్మాత్రనివృత్తిఫలకత్వమేవాస్తు స
మాసస్తు స్వీక్రియతామితివాచ్యమ్, ఇష్టానురోధేన సమాసఏవనభవతీతి
వ్యాఖ్యానస్యోచితత్వాత్, తథాచవార్తికమ్, ప్రతిపదవిధానా షష్ఠీనసమ
స్యతఇతి, హరిశ్చాహ — "కారకైర్వ్యపదిష్టైచ శ్రూయమాణక్రియేపునః।
ప్రోక్తాప్రతిపదంషష్ఠీ సమాసస్యనివృత్తయే" ఇతి. ఏవంచ శేషత్వవివ
క్షాయాం సర్పిషోజ్ఞానం మాతుఃస్మరణమిత్యాదీన్యసమస్తాన్యేవ సాధూని,
హరిస్మరణమిత్యాదీనితు శేషత్వావివక్షాయాం కృద్యోగషష్ఠ్యా సమాసేసా
ధూని, తత్రచ కారకపూర్వకత్వాద్గతికారకేత్యాదినా కృదుత్తరపదప్ర
కృతిస్వరేణ మధ్యోదాత్తత్వంభవతి, శేషషష్ఠ్యాసమాసేత్వన్తోదాత్తత్వం
స్యాత్తచ్చానిష్టం తథాచ స్వరార్థేఽయమష్టసూత్రీతి నిష్కర్షః, కించ
మాతుస్స్మృతమిత్యాదౌ సమాసాభావోఽపిఫలమ్, నహితత్ర కారకషష్ఠీ
లభ్యతే నలోకేతినిషేధాత్, ఆహచ "నిష్ఠాయాంకర్మవిషయాషష్ఠీచ
ప్రతిషిధ్యతే। శేషలక్షణయాషష్ఠ్యా సమాసస్తత్ర నేష్యతే॥" ఇతి.
ఏతచ్చమనోరమాయాంస్థితం। * షష్ఠీహేతు * అత్ర హేతావిత్యనువ
ర్తతే తదాహ * హేతౌద్యోత్యఇతి * అన్నస్యేతి * హేతావితితృతీ
యాయాం ప్రాప్తాయామనేనషష్ఠీ, హేతుప్రయోగేకిం? అన్నేనవ
సతి, హేతౌద్యోత్యే, కిమ్? అన్నశబ్దాత్ షష్ఠీ యథాస్యాదిత్యేకే, అన్న
స్య హేతోస్తుభ్యంనమఇత్యత్ర యుష్మచ్ఛబ్దాన్మాభూదిత్యన్యే। * స
ర్వనామ్నస్తృతీయాచ * ఇహసర్వనామ్న ఇతిప్రయోగాపేక్షయా ష
ష్ఠీ, పఞ్చమ్యాన్తు హేతుశబ్దాత్ షష్ఠీతృతీయే నస్యాతామిత్యాశయేనా
హ * సర్వనామ్నో హేతుశబ్దస్యచేతి * కస్మాద్భవతీత్యపేక్షాయామర్థా
త్సర్వనామహేతుభ్యామితి సమ్బధ్యతే, అత్రవ్యాచఖ్యుః — యద్యపి స
ర్వనామ్నఇతి పదస్య పఞ్చమ్యన్తత్వేపి హేతుశబ్దస్య విశేషణత్వేనామా

నాధికరణాద్యదపుష్యపపద్యతఇతి నక్షతి స్తథాపి విశేష్యత్వేత్వయం విధిర్న స్యాదితి బోధ్యమితి । * నిమిత్తపర్యాయేతి * పర్యాయగ్రహణస్య ఫల మాహ । * ఏవమిత్యాదినా * ఏతద్వార్తికేన షష్ఠీహేతుప్రయోగే సర్వ నామ్నస్తృతీయాచేతి సూత్రద్వయం గతార్థమితిబోధ్యమ్, * షష్ఠ్యతస * దక్షిణోత్తరాభ్యామతసుజిత్యత్ర యోర్థాదిగ్దేశ కాలరూపస్సోర్థో యస్యప్ర త్యయస్య సోఽతసర్థప్రత్యయోఽస్తాతి ప్రభృతిరయంచతదన్తేనయోగ ఇత్య ర్థః, అతసుచోస్తాత్యనన్తరత్వేపి లాఘవానురోధేనాస్తాత్యర్థేఽతి నోక్తమి త్యాహుః । * పఞ్చమ్యా అపవాదఇతి * తతఃపశ్చాత్పశ్చిమస్య తేధ్వంస్య తేచేతి భాష్యప్రయోగాత్పశ్చాచ్ఛబ్దయోగేతు పఞ్చమ్యపి సాధుః, అ స్మాదేవభాష్యప్రయోగాత్పశ్చాచ్ఛబ్దేనావ్యయీభావో నభవతీతి వక్ష్య తే, ప్రత్యయగ్రహణం కిమ్? ఇహమాభూత్, ప్రాగ్గ్రామాత్, ప్ర త్యగ్గ్రామాత్, కృతేపి ప్రత్యయగ్రహణేకుతోనేతి చేదత్రాహుః కైయ టాదయః — ప్రత్యయగ్రహణమధికం క్రియమాణం శ్రూయమాణప్రత్య యగ్రహణార్థం విజ్ఞాస్యతఇతి లుప్తేఽస్తాతౌషష్ఠ్యభావః, అన్యేరాదిత్య త్రాఞ్చూత్తరపదస్యాపీదం ప్రయోజనముక్తం తత్రాన్యతరచ్ఛక్యమ వక్తుం ఏకప్రయోజనత్వాదితి, ప్రత్యయగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమితి తు మనోరమాయాంస్థితమ్ । * పురఇతి * పూర్వాధరావరాణామిత్యసిప్ర త్యయే పురాదేశః । * పురస్తాదితి * దిక్ఛబ్దేభ్యఇత్యాదినా ఽస్తాతిః, అస్తా తి చేతి పూర్వస్య పురాదేశః । * ఏవమ * కథంతర్హి "తత్రాగారం ధనపతిగృ హాదుత్తరేణాస్మదీయమ్" ఇతిఉత్తరేణేత్యేతత్ "దూరాల్లక్ష్యంసురపతి ధనుశ్చారుణాతోరణేన" ఇతి. తోరణసమానాధికరణం తృతీయాన్తం న త్వే నబన్తమిత్యాహుః, ధనపతిగృహాదుత్తరేణాస్మదీయమితి కైశ్చిత్పఠ్యతే తదా త్వపభ్రంశగేవ । * దక్షిణేనేతి * దక్షిణస్యామదూరఇత్యర్థః, ఏనబన్యతరస్యా మిత్యేనప్ । * దూరాన్తికార్థైః * షష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయాం పక్షే పంచ మ్యర్థం వచనమ్, ఇహాన్యతరస్యాగ్రహణం సముచ్చయార్థమ్, తేన వి ప్రకృష్టాపి పఞ్చమీసముచ్చీయతే వ్యాఖ్యానాత్, నతు సన్నిహితే అపిద్వి తీయాతృతీయే తదేతదాహ * పఞ్చమీచేతి * సర్పిషోజ్ఞానమితి * వస్తుతో న కరణీభూతం యత్సర్పిః తత్సంబన్ధినీప్రవృత్తిరిత్యర్థః, జ్ఞానపూర్వికాయాం

ప్రవృత్తౌ జ్ఞానార్థేల్లక్షణా । * అధీగ * అధిశబ్దోచ్చారణమిఙికావధ్యుపసర్గం నవ్యభిచరతీతిజ్ఞాపనార్థమ్ , అన్యథాస్మృత్యర్థదయేశామితిబ్రూయాద్దిగర్థేతివా, ఇఙంశే నైదం జ్ఞాపకమితిచేత్తర్హి తదంశే ణేరధ్యయనే వృత్తమిత్యత్రాధిశబ్దోచ్చారణం జ్ఞాపకమస్తు , అత్ర వ్యాచఖ్యుః — కర్మణీతికిమ్ ? కరణే శేషత్వవివక్షాయాంమాభూత్ , మాతుర్గుణస్మరణం అత్రమాతాకర్మగుణాస్తుకరణమితి , ఉభయత్ర శేషత్వవివక్షాయామపి మాతృశబ్దాదేవానేన సూత్రేణ షష్ఠీ గుణశబ్దాత్తు షష్ఠీ శేషఇత్యనేన, తేన గుణస్మరణమితి సమాసోభవతీతి । * రుజార్థానామ్ * రుజోభఙ్గేభిదాది పాఠాదఙపి నిపాతనాద్వాఽజిటాప్ , రుజావ్యాధిరర్థో యేషాం తేషాం రుజార్థానాం ధాతూనాం భావవాచకత్వావ్యభిచారాద్భావశబ్దేనాత్ర ఘఞాది వాచ్యసిద్ధరూపోభావఉచ్యతే, వక్తీణివచనం బాహుళకాత్కర్తరిల్యుట్ , ప్రకృత్యర్థస్తు నవివక్షితః, నహిభావోవక్తాసమ్భవతి, తస్మాత్ప్రత్యయస్య సాధుత్వనిర్వాహాయైవ వచిరితిబోధ్యస్తథాచాయమర్థః, భావోవచనఃకర్తా యేషాం తేషాం భావవచనానామితి తదేతద్వ్యాచష్టే । * భావకర్తృకాణామితి * రుజార్థానాం భావకర్తృకాణామిత్యేవ సూత్రయితుం యుక్తమ్ । * చౌరస్యేతి * చురాశీలమస్యచౌరః, అత్రకర్మణి శేషత్వవివక్షయానేనషష్ఠీ । * రోగస్యేతి * పదరుజేతి ఘఞారోగోభవోఽభిధీయతే సచరుజాయాం కర్తా, కర్తృకర్మణోరితి రోగశబ్దాత్ షష్ఠీ, భావకర్తృకాణాంకిమ్ ? శ్లేష్మణశ్చౌరరుజా, "వాయుఃపిత్తం కఫశ్లేష్మ" ఇత్యమరః । * చౌరంజ్వరఇతి * ఇహచౌరశబ్దాద్రుజార్థానామితి షష్ఠ్యప్రవృత్తౌ షష్ఠీ శేషఇత్యనేనషష్ఠీ షష్ఠీతి సమాసోభవత్యేవేతిభావః । * సర్పిషోనాథనమితి * సర్పిర్మేభూయాదిత్యాశాసనమిత్యర్థః । * మాణవకనాథనమితి * యద్యపి కర్మత్వవివక్షాయాం కర్తృకర్మణోరితి యదాషష్ఠీ తదా ఆశిష్యపిసమాసోఽస్త్యేవ, తథాపి తత్ర గతికారకోపపదాత్కృదితి కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరః, సమాసాన్తోదాత్తత్వంతు యాఞ్చాదావేవనత్వాశిషీతి నిరూపణఇతి కౌస్తుభేస్థితమ్ । * జాసి * జసుతాడనే , జసుహింసాయామితి చురాదిస్తస్యేదం గ్రహణమ్ , నతు దైవాదికస్య జసుమోక్షణఇత్యస్య జాసీతి నిర్దేశాద్ణిజన్తస్యాయమితి వచనాచ్చ । * నిప్రహాణనమితి * హన్తే

రతుప్పూర్వస్యేతిణత్వమ్ । * ప్రణీతి * నేర్గదేతిణత్వమ్ । * చురాదిరితి * నటనృత్తావితితు నగృహ్యతే, దీర్ఘనిర్దేశాదితిభావః । * క్రథనమితి * క్రథహింసాయామితి ఘటాదౌపఠ్యతే, తస్యమిత్వేఽపిఇహనిపాతనాద్వృద్ధిః, మిత్వఫలన్తు నిపాతనాత్పరత్వాచ్చిణ్ణములోరితి దీర్ఘఃచరితార్థమితి ఘటాదౌవక్ష్యతి, యత్తుహరదత్తేనోక్తమ్ — ఘటాదిపాఠః ఘటాదయః షితఇత్యాతిదేశికత్వేఽఙ్యథాస్యాదిత్యేతదర్థఇతి, తన్మన్దమ్, ఘటాదయష్షితఇతిహిమధ్యే సూత్రితం తేన పూర్వేషాం త్వరత్యన్తానామేవషిత్వం నతు జ్వరాదీనాం పరేషామితి, అతఏవ త్వరత్యన్తాస్త్రయోదశానుదాత్తేతష్షితశ్చేతిఘటాదౌవక్ష్యతే । * పణనమితి * స్తుతావేవేతివక్ష్యమాణత్వాదాయప్రత్యయాభావః * బ్రాహ్మణపణనమితి * ఆయాదయ ఆర్ధధాతుకే వేత్యాయప్రత్యయవికల్పః । * దివస్తదర్థస్య * తచ్ఛబ్దేన వ్యవహృపణౌ పరామృశ్యేతే, తౌచద్యూతే క్రయవిక్రయవ్యవహారేచ తుల్యార్థౌ పూర్వసూత్రేగృహీతావిత్యాశయేనాహ * ద్యూతేతి * పూర్వసూత్రఏవదివఃపాఠే తదర్థస్యేతి నకర్తవ్యమితి యద్యపిలాఘవం తథాపి యోగవిభాగఉత్తరార్థః । * కర్మణీతి * ఇహ శేషఇతినసమ్బధ్యతే, ఉత్తరసూత్రే వికల్పారమ్భసామర్థ్యాత్, అన్యథా షష్ఠ్యాంవికల్పితాయాం తయాముక్తే శేషే విభక్త్యన్తరస్యాప్రాప్త్యా వృథైవ వికల్పారమ్భస్స్యాదితి భావః । అన్యేత్వాహుః — లాఘవాత్పూర్వసూత్రఏవ దివోగ్రహణే కర్తవ్యే పృథగ్యోగకరణ సామర్థ్యాదత్ర శేషఇతి నసమ్బధ్యతే, నచ ఉత్తరార్థత్వాత్పృథగ్యోగస్య నోక్తార్థజ్ఞాపకత్వమితివాచ్యమ్, సజోఽచేమానాభావేన ఫలద్వయస్యాపి సువచత్వాదితి, శేషఇత్యస్యాసమ్బద్ధాదిహ త్రిసూత్ర్యాం తిఙన్తముదాహరతి । * శతస్యదీవ్యతీతి * ప్రేష్యబ్రువో * ఇష్యతేర్దైవాదికస్య లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం ప్రేష్యేతి, తత్సాహచర్యాద్బ్రువిరపితథాభూతఏవగృహ్యతే, అతఏవేహ శేషగ్రహణం నసమ్బధ్యతే, తిఙన్తేనసహసమాసస్యాప్రసక్తత్వాత్, ప్రేష్యబ్రువోఃకిమ్? “ అగ్నయేచ్ఛాగస్య హవిర్వపాంమేదోజిహుధి ” హవిషఃకిమ్? అగ్నయే గోమయానిప్రేష్య, దేవతాసమ్ప్రదానేకిమ్? మాణవకాయపురోడాశాన్ప్రేష్య, హవిషఃప్రస్థితత్వేన విశేషణేప్రతిషేధోవక్తవ్యః, ఇన్ద్రాగ్నిభ్యాం ఛాగస్య

హవిర్ష్వపాం మేదసః ప్రస్థితం ప్రేష్య। * కృత్వోఽర్థ * కృత్వసుచోఽర్థ ఇ
వార్థో యేషాం ప్రత్యయానాం తే కృత్వోఽర్థాః। * శేషే ఇతి * ఇహ ఆదివ
త్తద్ధర్షస్యేత్యాదిసూత్రషట్కే విచ్ఛిన్నమపి శేషగ్రహణమనువర్తతే వ్యా
ఖ్యానాత్ । * పఞ్చకృత్వ ఇతి * సఙ్ఖ్యాయాః క్రియేత్యాదినా కృత్వసు
చ్ । * ద్విరితి * ద్విత్రిచతుర్భ్యస్సుచ్ । * కర్తృకర్మణోః కృతి *
శేష ఇతి నివృత్తమ్, కర్తరి చ కృతీతి సూత్రే కృతే చకారేణ అధిగర్థేతి సూ
త్రాచ్చతుర్థ్యర్థే బహుళం ఛన్దసీతి పర్యన్తమనువర్తమానస్య కర్మణీత్య
స్యానుకర్షణ సమ్భవేఽపి పునరత్ర కర్మగ్రహణాదిత్యాహుః, తన్మ
న్దమ్, సన్నిహితస్యాధికరణస్యానుకర్షణప్రసఙ్గేన తన్నివృత్తయే కర్మ
గ్రహణసమ్భవాత్తస్మాద్వ్యాఖ్యానమేవాత్ర శరణమిత్యపరే, కర్తృక
ర్మణోః కిమ్? శస్త్రేణ భేత్తా । * కృతిరితి * కరణం కృతిః, స్త్రి
యాం క్తిన్, కృష్ణోఽత్ర కర్తా, కర్మణ్యుదాహరతి । * జగత ఇతి * కృష్ణ
స్య తృచాభిహితత్వాత్తత్ర షష్ఠీ న భవతి । * కృతికిమితి * నన్విహ కర్తృకర్మ
భ్యాం క్రియా ఆక్షిప్యతే, తద్వాచీ తు ధాతురేవ, ధాతోశ్చద్వయే ప్ర
త్యయాః కృతస్తిఙశ్చ, తత్ర తిఙ్ప్రయోగే కటం కరోతీత్యాదౌ న లోకే
తి నిషేధేన భావ్యమ్, తతశ్చ పరిశేషాత్కృద్యోగ ఏవ షష్ఠీ భవిష్యతి, త
త్కిం కృద్గ్రహణేనేతి ప్రశ్నః? * కృతపూర్వీ కటమితి * అత్ర కరోతిక్రియా
పేక్షమనభిహితం కర్మత్వం కటస్యాస్త్యేవేతి షష్ఠీ స్యాత్, తద్ధితార్థే
తు పూర్వాదిభ్యో త్యేతదర్థం కృద్గ్రహణమితి భావః, నను కృతఃకటఃపూర్వ
మనేనేత్యస్మిన్విగ్రహే ఇవా క్తస్య కర్మణి విధానాత్, తేనైవాభిహితం కర్మేతి
నైవ ద్వితీయా ప్రాప్నోతి, నాపి తదపవాదభూత షష్ఠీ ఇహాప్యనభిహితాధికా
రాత్, కిఞ్చ కృతశబ్దస్య కటసాపేక్షతయా సమాసోఽపి న భవేన్న తద్ధితో
త్పత్తిశ్చేత్, అత్రాహుః — పూర్వం కృతమనేనేతి విగ్రహే ఽవివక్షితకర్మత
యా భావే క్తప్రత్యయే కృతే కృతశబ్దస్య కటసాపేక్షత్వాభావాత్సమాస
తద్ధితౌ భవత ఏవ, తథా చ కృతపూర్వీత్యయం పూర్వం కృతవానిత్యనేన
సమానార్థస్సమ్పద్యతే, గుణభూతయాపి క్రియయా కారకాణాం సమ్బ
న్ధస్య కటం కృతవానిత్యాదౌ దర్శనాత్, అత్రాపి కరోతి క్రియాపేక్షక
ర్మత్వం కటస్యాభ్యుపగమ్యతే, తచ్చ కర్మత్వం న కేనాప్యభిహితమ్,

భావే క్తస్యకర్తరీని ప్రత్యయస్యచ విధానాత్, అతోఽసతికృద్గ్రహణె షష్ఠీస్యాదేవేతి, ఏవఞ్చ ఓదనస్య పాచకతమ ఇత్యత్ర షష్ఠ్యాః సాధుత్వే ఇష్టాపత్తిరేవ శరణమ్, కృతపూర్వీత్యత్ర సమాసతద్ధితౌ భవతఏవేత్యుక్తమ్, తత్ర సమాసస్సుప్సుపేతి బోధ్యః, తద్ధితస్తు పూర్వాదినిః, సపూర్వాచ్చేతి కర్తరిఇనిః, తద్విధౌ గ్రహణేనేనేతి సూత్రాదనేనేత్యనువృత్తేః, స్యాదేతత్, భిదేర్ణ్యన్తాత్పర్యాయార్థాణ్ణౌ తృతీయేతి ణ్వుచి భేదికా దేవదత్తస్య యజ్ఞదత్తస్య కాష్ఠానామిత్యుభాభ్యామప్యనేన కృద్యోగషష్ఠీ జాయతే, తత్రముఖ్యాముఖ్యసన్నిధౌ ముఖ్యస్యైవ కార్యసమ్ప్రత్యయాత్ప్రయోజకకర్తృవాచకాదేవస్యాదన్యథాపాచయత్యోదనం దేవదత్తేన యజ్ఞదత్తఇత్యత్రప్రయోజ్యప్రయోజకయోరుభయోరపి లకారవాచ్యత్వే ఉభాభ్యామపి కర్తృవాచకాభ్యాం ప్రథమాస్యాత్, నైవమ్, ప్రయోజ్యప్రయోజక వాచకాభ్యాం భేదేన షష్ఠీ జాయతే నత్వేకైవేతినేహ ముఖ్యాముఖ్యన్యాయప్రవృత్తిః, తత్రతు లకారస్యైకత్వే కిఙ్కర్తృత్వాచ్యత్వ కల్పనాయాముక్తన్యాయప్రవర్తతఇతి వైషమ్యాత్, ఏవఞ్చ ఓదనఃపచ్యతే దేవదత్తేన యజ్ఞదత్తేనేత్యాదౌ ఉభాభ్యామపి తృతీయా స్యాదేవేతిబోధ్యమ్, అత్రవ్యాచక్షతే — తదర్హమితి నిర్దేశాత్కర్తృకర్మణోఃకృతీత్యేతదనిత్యమ్, తథాచ "ధర్మైరామోదముత్తమం" ఇతిభట్టిప్రయోగస్సఙ్గచ్ఛతఇతి । * ఉభయప్రాప్తౌ * కృతీత్యనువర్తతే తేనాన్యపదార్థలాభాద్బహువ్రీహిరిత్యాహ * ఉభయోఃప్రాప్తిర్యస్మిన్నితి * ఉభయశబ్దేన కర్తృకర్మణీపరామృశ్యేతే, తేనైకస్మిన్కృతి కర్తృకర్మణోఃప్రాప్తిరితి లాభాదాశ్చర్యమిదమోదనస్యపాకో బ్రాహ్మణానాంచ ప్రాదుర్భావఇత్యత్ర నాయం నియమఃప్రవర్తతే, తత్పురుషేతు స్యాదేవాత్రాతి ప్రసఙ్గఇతిభావః, పూర్వసూత్రేణైవ సిద్ధే నియమార్థఇతిధ్వనయతి । * కర్మణ్యేవేతి * ఏవఞ్చ కర్తరిషష్ఠీప్రతిషేధోఽస్యసూత్రస్య ఫలమ్, నతు కర్మణిషష్ఠీవిధానమితిస్థితమ్ । * స్త్రీప్రత్యయయోరితి * స్త్రియాం క్తిన్నిత్యధికారే విహితయోరిత్యర్థః । * నాయం నియమఇతి * అకాకారయోః ప్రయోగే కర్మణ్యేవషష్ఠీ నతుకర్తరీతి యోనియమ ఉక్తస్సనప్రవర్తతే, కిన్తు కర్తర్యపి షష్ఠీప్రవర్తతఇతి ఫలితోఽర్థః, కథం తర్హి స్తుత్తిర్ధోరితి సూ

త్రే సుట్ఽసీయుట్ఽఽబాధో నేతి వృత్తిః, అత్రాహుః — కర్తృకరణత్వ వివ
క్షాయాం తృతీయాబాధ్యేత। * భేదికేతి * భేదనం భేదికా పర్యాయా
ర్హర్ణోత్పత్తిషు ణ్వుచ్, ధాత్వర్థనిర్దేశే ణ్వుల్వక్తవ్య ఇత్యనేన ణ్వులిత్యే
కే యువోరనాకౌ స్త్రియాం టాపి ప్రత్యయస్థాదితీత్వమ్। * బిభిత్సే
తి * భేత్తుమిచ్ఛా భిదేస్సని హలన్తాచ్చేతి కిత్త్వాద్గుణాభావః, అప్రత్యయా
దిత్యకారప్రత్యయే టాప్। * శేషఇతి * అకాకారాభ్యామన్యస్మిన్ క్తి
న్నాదావిత్యర్థః, కర్తరి షష్ఠీనిషేధఫలస్యోభయప్రాప్తావితి సూత్రస్య త
త్రైవ కర్తరి షష్ఠీ సమ్పాదనఫలకస్య స్త్రీప్రత్యయయోరకాకారయోరితి
వచనస్య చ ప్రాక్స్థితత్వాత్ కర్తర్యేవ విభాషాఽనేన శేషవచనేన క్రియ
తే న తు కర్మణీత్యాశయేనోదాహరతి। * జగతఃకృతిర్హరేర్హరిణా వేతి *
* అవిశేషేణేతి * అకాకారభిన్నేకృన్మాత్ర ఇత్యర్థః। * అనుశాసనమి
తి * అనుశిష్యన్తే సాధుభ్యఃప్రవిభజ్య బోధ్యన్తేఽనేనేతి కరణే ల్యుట్।
* రాజ్ఞాంమత ఇత్యాది * మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చేతి వర్తమానే క్తః,
పూజితో యస్సురాసురైరిత్యాదౌ తు భూతే క్తో న తు వర్తమానే, తేన తృతీ
యా తత్రోపపద్యతే, న చ మతిబుద్ధీతి సూత్రేణ భూతే క్తస్య బాధశ్శ
ఙ్క్యః, తేనేత్యధికారే ఉపజ్ఞాత ఇతి లిఙ్గేనాబాధజ్ఞాపనాత్। * అధికర
ణ * అయమపి నిషేధాపవాదః। * ఆసితమితి * ఆస్యతేఽస్మిన్నిత్యాసి
తమ్, క్తోఽధికరణే చేత్యధికరణే క్తః। * ఇదమేషామితి * కర్తరి షష్ఠీయం
సకర్మకేభ్యస్స్వాధికరణక్తే కృతే కర్తృకర్మణోర్ద్వయోరపి షష్ఠీ అనభిహిత
త్వావిశేషాత్, ఇదమేషాం భుక్తమోదనస్య, ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణీత్య
యం నియమస్తు నేహ ప్రవర్తతే, కర్తృకర్మణోః కృతీత్యనన్తరస్యాపవాద
స్య తన్నియమాభ్యుపగమాత్, ఏతచ్చ కౌస్తుభే స్పష్టమ్। * నలోక * జి
ఘృక్షితరూపవినాశప్రసఙ్గాత్తృనామిత్యత్ర ణత్వం న కృతమ్, ఉశ్చ ఉకశ్చ
ఊకాలశ్చ ఊకాచేతి విగ్రహః, లఇతి లడాదీనాం సామాన్యగ్రహణమ్, తే
షాం చ సాక్షాత్ప్రయోగో న సమ్భవతీతి తదాదేశా గృహ్యన్త ఇత్యాహ
* లాదేశా ఇతి * ఉదాహ్రియ ఇతి శేషః, కటం కారయాఞ్చకారేత్య
త్ర కృత్సంజ్ఞకలిడన్తామన్తేనయోగేఽపి కటస్య కర్తృకర్మణోః కృతీతి షష్ఠీ
న భవతి, ఆము ఇతి లుకోఽపి లాదేశత్వాదిత్యాహుః, నన్వేవమపి “ బభ్రుర్వ

ప్రంపపిస్సోమందదిగ్గాః” ఇత్యత్రనలోకేతిని షేధాప్రవృత్తేష్షష్ఠీదువార్ణా రైవ, నహికికినౌలకారౌ నాపితస్థానేశౌ నైషదోషః, కికినోలిట్చేత్యనేన లిట్కార్యాతిదేశః క్రియతే నతులిట్సంజ్ఞా, తథాచవిశేషాతిదేశే చ సామాన్యమప్యతిదిశ్యతఇతి నానుపపత్తిః । * దిదృక్షురితి * సనాశంస భిక్షఉః, ఉకారేణకృతోవిశేషణాత్సనన్తమపిలభ్యతఇత్యాశయేనాహ * అలంకరిష్ణురితి * అలంకృఞ్ నిరాకృఞ్ ఇత్యాదినాఇష్ణుచ్ । * ఘాతుకఇతి * లషపతేత్యాదినా ఉకఞ్ । * ఈషత్కరఇతి * ఈషద్దుస్సుష్విత్యాదినాఖల్, అర్థగ్రహణాదీషత్పానస్సోమోభవతేత్యప్యుదాహార్యమ్, అవ్యాప్తిం పరిహర్తుమాహ * ప్రత్యాహారఇతి * పవమానఇతి * పూఙ్యజోశ్శానన్ । * మజ్జయమానఇతి * మడభూషాయాం ఇదిత్వాన్నుమ్, తాచ్ఛీల్యవయోవచనేతి శానన్ । * అధీయన్నితి * ఇఙధార్యోరితిశతా శానన్నాదిషు లటఇత్యననువృత్తాల్లాదేశ ఇత్యసిద్ధిః, ప్రత్యాహారగ్రహణమాశ్రీయతఇతి భావః । * తృన్నితి * తచ్ఛీలాదిషు తృన్నితివిహితస్తృన్ప్రత్యయః తృన్నితి ప్రత్యాహారగ్రహణాన్నిత్యంనిషేధప్రాప్తేవికల్పమాహ * ద్విషఇతి * ద్విషఅమిత్రే ఇత్యస్మాద్ద్విషోఽమిత్రే ఇతివిహితోయశ్శతృప్రత్యయస్తస్య ప్రత్యయయోగేవాషష్ఠీనిషేధఇత్యర్థః । * సర్వోఽయమితి * అనన్తరస్యేతి న్యాయాదితిశేషః । * శేషేషష్ఠీత్వితి * శబ్దబోధే వైలక్షణ్యాభావోస్తీతిభావః, పవక్షాచ్ఛిశ్చరోర్యోగవాందోహోఽగోపేనేత్యత్ర శేషత్వవివక్షాయాం కర్తర్యపి షష్ఠీభవత్యేవేతిబోధ్యమ్ । * అకేనో * ఆధమర్ణ్యే, అకస్యాసంభవాదాహ * భవిష్యత్యకస్యేతి * ఇనస్తూభయోస్సంభవాదాహ * భవిష్యదాధమర్ణ్యార్థేనశ్చ యోగఇతి * యథా సక్తూంస్తు నభవతి, భాష్యేఽకస్యభవిష్యతి, ఇనఆధమర్ణ్యేచేతి యోగం విభజ్య వ్యాఖ్యానాత్, ఇహాభవిష్యదితిసంగృహ్యతే, తేన భవిష్యతిగమ్యాదయఇత్యధికారే విహితస్తుమున్ణ్వులావితి ణ్వులేవగృహ్యతఇత్యాశయేనోదాహరతి । * సతఃపాలకఇతి * సతఇతిశత్రన్తమ్, యస్తుకాలసామాన్యే ణ్వుల్ తృచావితి ణ్వుల్ ఉక్తస్తత్ర ననిషేధః, ఓదనస్య పాచకః తాణాం దర్శకఇతి । * వ్రజంగామీతి * అవశ్య

స్వా త్వావ యోద్యప్యయం

తస్తథాపి భవిష్యతి గమ్యాదయ ఇత్యుక్తే భవిష్యదర్థకాః, గమ్యాదయః కేచి దుణాదయః కేచిదష్టాధ్యాయీగతా ఇతి హరదత్తః, నను గత్యర్థకర్మణి చతుర్థీ వేత్యేవ సిద్ధే ద్వితీయాగ్రహణమపవాదవిషయేఽపి ద్వితీయాప్రవృత్త్యర్థమితి వ్రజం గామీతి సిధ్యత్యేవేతి చేత్ అత్రాహుః — ఇహైవ సూత్రే గ్రామం గామీతి భాష్యోదాహరణాత్తత్సూత్రం నాఙ్గీక్రియతే తేన గ్రామస్య గన్తేతి షష్ఠ్యేవ సాధ్వీ న తు గ్రామం గన్తేతి ద్వితీయేతి । * శతం దాయీతి * ఆవశ్యకే త్వాధమర్ణ్యే ణినిః, భవిష్యదాధమర్ణ్యార్థేన శ్చ యోగ ఇత్యుక్తత్వాన్నేహ నిషేధః, అవశ్యం కరోతీత్యవశ్యంకారీ కటస్య, గమ్యాదిత్వాభావాద్వర్తమానేఽవ్యయమ్ । * కృత్యానామ్ * కర్తృకర్మణోరితి నిత్యే ప్రాప్తే విభాషేయమ్ । * సేవ్య ఇతి * షేవృ సేవాయాం ఋహలోరితి కర్మణి ణ్యత్ । * యోగో విభజ్యత ఇతి * భాష్యకారైరితి శేషః, ఉభయప్రాప్తావిత్యనేన కర్తరి నిషేధే సిద్ధే కర్మణి నిషేధార్థమిదమ్, గుణకర్మణి వేష్యత ఇతి తూభయప్రాప్తిరహితస్థలే నేతాశ్వస్యేత్యాదౌ చరితార్థమితి దిక్ । * తుల్యార్థైః * శేషషష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయాం వికల్పేన తృతీయాఽనేన విధీయతే, తయా ముక్తే షష్ఠ్యేవ భవేత్తదాహ * పక్షే షష్ఠీతి * బహువచననిర్దేశాదేవ పర్యాయగ్రహణే సిద్ధే తుల్యార్థైరిత్యర్థగ్రహణం పదాన్తరనైరపేక్ష్యేణ యే తుల్యార్థాస్తేషాం గ్రహణార్థం, తేన గౌరివ గవయ ఇత్యాదౌ నేత్యాహుః, కథం తర్హి “ తులాం యదారోహతి దన్తవాససా ” ఇతి కాళిదాసః “ స్ఫుటోపమం భూతిసితేన శమ్భునా ” ఇతి మాఘశ్చ . ఉచ్యతే సహయుక్తేఽప్రధాన ఇతి తృతీయా న చాత్ర సహశబ్దయోగో నేతి శఙ్క్యమ్, వినాపి తద్యోగం తృతీయేత్యభ్యుపగమాత్, వేతి వర్తమానేఽన్యతరస్యాంగ్రహణముత్తరసూత్రే చకారేణ స్వస్యానుకర్షణార్థమ్, అన్యథా హి తృతీయైవానుకృష్యేత సన్నిహితత్వాత్ । * తుల్య ఇతి * తులయా సమ్మితస్తుల్యః, నౌవయోధర్మేత్యాదినా యత్ । * తులా ఉపమా వేతి * తోలనం తులా, అస్మిన్నేవ సూత్రే ణిలుగ్జోర్నిపాతనాత్సిద్ధురితి మాధవః, ఉపమితిరుపమా ఆతశ్చోపసర్గ ఇత్యఙ్ । * హితమితి * హితయోగే చేత్యస్యాశిషి చరితార్థమిత్యాశిష్యయం వికల్ప ఇతి భావః । * వ్యాఖ్యానాదితి * సూత్రేఽర్థశబ్దోఽపి పృథగ్విభ

త్రమ్, తథాచ ద్వన్ద్వపవాయం నత్వర్థశబ్దేన బహువ్రీహిరితిభావః. * *

——⇒ ॥ ఇతిషష్ఠీ ॥ ⇐——

* ఆధారో * ఆధ్రియతేఽస్మిన్నాధారః, అధ్యాయన్యాయేతి సూత్రే ఽవలహారాధారేత్యుపసఙ్ఖ్యానాదధికరణే ఘఞ్, సచాధారఃకస్యేత్యాకాఙ్క్షాయాం కారకాధికారాత్క్రియాయా ఇతిలభ్యతే, ఇయం సంజ్ఞా సాక్షాత్క్రియాధారయోర్నసమ్భవతి, పరాభ్యాం కర్తృకర్మసంజ్ఞాభ్యాం బాధితత్వాత్ అతో వ్యాచష్టే। * కర్తృకర్మద్వారేణ * ఏవఞ్చభూతలే ఘటఇత్యాదౌ అస్తీతి క్రియాధ్యాహారో బోధ్యః। * త్రిధేతి * పరశ్చసంహితాయామితి సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్, సద్యావమాస్తఇత్యాద్యర్థం సామీపికమధికరణం చతుర్థమపి కేచిదిచ్ఛన్తి। * కటఆస్తఇతి * కర్తృద్వారా క్రియాధారస్యోదాహరణమిదమ్, కర్మద్వారా క్రియాధారకస్యతు। * స్థాల్యాం పచతీతి * వైషయికాధారముదాహరతి * మోక్షఇతి *। అభివ్యాపకస్యతు * సర్వస్మిన్నితి * తిలేషు తైలమిత్యాద్యభివ్యాపకస్యోదాహరణమాహుః * చప్ర ఇతి * ప్రాతిపదికార్థసూత్ర ఇత్యర్థః, దూరాన్తికార్థేభ్యఇత్యస్మాచ్చానువర్తనాదధికరణేప్యేతా బోధ్యాః। * క్తస్యేన్విషయస్యేతి * ఇన్ ఇన్నన్తశబ్దో విషయోవర్తనభూమిర్యస్యక్తాన్తస్యతస్యేత్యర్థః, అన్యేత్వాహుః — ఇనోవిషయఇతి షష్ఠీసమాసః, విషయశబ్దేనేహప్రకృతిరుచ్యతే క్తాన్తస్యేనఃప్రకృతత్వాదితి। * అధీతీవ్యాకరణఇతి * భావే క్తప్రత్యయే తతఇష్టాదిభ్యశ్చేతికర్తరీనౌకృతే పశ్చాద్గుణభూతక్రియయాసమ్బధ్యమానం వ్యాకరణమనభిహితం కర్మేతి కృతపూర్వీకటమితివద్ద్వితీయాత్రప్రాప్తా మాసమధీతీవ్యాకరణఇత్యాదౌ కాలకర్మణోబహిరఙ్గత్వాదిహాగ్రహణమితిసప్తమ్యభావః, నచైవం తత్ర ద్వితీయాపి నస్యాదితివాచ్యమ్, లక్ష్యానురోధేన ద్వితీయావిధానే వ్యక్తిపక్షాశ్రయణాత్, ఏతచ్చ కౌస్తుభేస్థితమ్। * సాధ్వసాధుప్రయోగేచ * యత్రార్చానవివక్షితా, కిన్తు తత్కథనమాత్రమ్, తత్రాపి సప్తమ్యర్థం వార్తికేఽస్మిన్సాధుగ్రహణమ్, సాధుర్భృత్యో రాజ్ఞీత్యాదియథా, సాధునిపుణాభ్యామితిసూత్రే సాధుగ్రహణం త్వర్చాయాం వివక్షితాయాం ప్రతియోగే సప్తమీనివృత్త్యర్థమితి వివేకః। * నిమిత్తమిహఫలమితి * యదిహ కారణమి

తుల్యచ్యతే తర్హి జాడ్యేన బద్ధ ఇత్యాదావపి ప్రసజ్యేతేత్యాదిభావః । * చర్మ
ణీతి * చర్మద్వీప్యాదీనాం సమవాయస్సమ్బన్ధః । * హేతుతృతీయేతి *
తాదర్థ్యే చతుర్థీత్యపి బోధ్యమ్ । * సీమాణ్డకోశ ఇత్యాది * తథా చ మేదినీ
కారః, "సీమాఘాటస్థితిక్షేత్రేష్వణ్డకోశేషు చ స్త్రియామ్" ఇతి. "అథ
పుష్కలకో గన్ధమృగే క్షపణకీలయోః" ఇతి చ, హరదత్తస్తు పుష్కలకశ్శఙ్కుః,
సీమ్ని సీమాజ్ఞానార్థే హతో నిహతః, నిఖాత ఇత్యాహ అస్మింస్తు పక్షే సీమాపు
ష్కలయోస్సంయోగస్సమ్బన్ధః । * యస్య చ * నిర్జ్ఞాతకాలా హి క్రియా,
అనిర్జ్ఞాతకాలాయాః క్రియాయాః కాలపరిచ్ఛేదకత్వాల్లక్షణమ్, తత్ర ప్ర
సిద్ధక్రియాశ్రయయోః కర్తృకర్మణోర్గోవాచకాద్బ్రాహ్మణాదిశబ్దాల్లక్ష్య
లక్షణభావసమ్బన్ధే షష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయామియం సప్తమీ, లక్షకత్వమి
హ క్రియాయా వాస్తవాత్. అత్ర యస్య తు బ్రాహ్మణాదేః క్రియాద్వారేణే
తి బోధ్యమ్; బ్రాహ్మణేష్వధీయానేషు గత ఇతి కర్తృసమానాధికరణమ్, కర్మ
ణ్యాహ * గోష్వితి * అర్హాణామిత్యాది * యస్యాం క్రియాయాం యే
ఉచితాస్తదర్హాః తేషాం కర్తృత్వే వివక్షితే సతి తత్ర సప్తమీ వాచ్యా, త
థా యస్యాం క్రియాయాం యేషాం కర్తృత్వమనుచితం తేషామకర్తృ
త్వే వివక్షితే చ సప్తమీ వాచ్యా, తథా తద్వైపరీత్యే యేషాం కర్తృత్వము
చితం తేషామకర్తృత్వే యేషాం తు నోచితం తేషాం కర్తృత్వే చ సప్తమీ
వాచ్యేత్యర్థః, ఆద్యముదాహరతి । * సత్సు తరత్స్వితి * సతాం హి తరణ
క్రియాయామర్హాః కర్తారశ్చ, ద్వితీయముదాహరతి । * అసత్సు తిష్ఠత్స్వితి * అ
త్ర తరణక్రియాయామసతామనర్హత్వమకర్తృత్వం చ తిష్ఠత్స్వనేన ప్ర
తీయతే, తద్వైపరీత్యే ప్రథమముదాహరతి । * సత్సు తిష్ఠత్స్వితి * స
తాం హి తరణముచితం తేషాం చాకర్తృత్వం తిష్ఠత్స్వనేన బోధ్యతే, ద్వి
తీయముదాహరతి * అసత్సు తరత్స్వితి * అసతాం హి తరణమనుచితమ్, తే
షాం కర్తృత్వం తరత్స్వనేన గమ్యతే, యద్యపీదం యస్య చ భావేనే
త్యేవ సిద్ధమ్, తథాపి లక్ష్యలక్షణభావావివక్షాయాం సప్తమ్యర్థమిదమితి కై
యటాదయః తత్త్వతస్తు — వ్యర్థమేవేదమిత్యన్యే । * షష్ఠీ చానాదరే * అ
నాదర ఇతి యస్య చ భావేనేత్యనేన సప్తమీ, అనాదరే సతి యో భావం లక్ష
యతీతి తదేతత్ఫలితమాహ * అనాదరాధిక ఇతి * కేవలభావలక్షణే సప్త

మేవ, అనాదరాధిక్యేతు షష్ఠీసప్తమ్యావితి నిష్కర్షః । * స్వామీశ్వ
ర * స్వామ్యర్థేతి వక్తవ్యే స్వామ్యాదిగ్రహణం పర్యాయాన్తర నివృత్త్య
ర్థమ్, విరూపాణామపి సమానార్థానామిత్యేకశేషోఽత్ర నభవతి స్వరూపపర
త్వేన సమానార్థకత్వాభావాత్, దాయమాదత్త ఇతి దాయాదః, సోపసర్గాద
ప్యాదన్తాదణపి నిపాతనాత్కః, గవాంగోషువా దాయాద ఇత్యత్ర య
ద్యపి గవామిత్యేతత్సముదాయస్య విశేషణమ్, తథాపి దీయతే సోదాయ
ఇతి వ్యుత్పత్త్యా అవయవార్థభూతకంశంస్పృశత్యేవ, తథాచాత్ర గ
వాత్మకస్యాంశస్యాదాతేతి ఫలితోఽర్థః । * పఞ్చమీవిభక్తే * భేదపవేతి *
నతుశబ్దాన్తరోపాత్తసామాన్యకాఽన్తర్తేతి భావః । * తత్రపఞ్చమీస్యా
దితి * నన్వేవం మాథురా ఇత్యత్రాఽపి పఞ్చమీస్యాత్, మైవమ్, పూర్వ
సూత్రమిహానువర్తతే తేనయతోనిర్ధార్యతే తతపవేత్యర్థాత్ నిర్ధారణావ
ధేరేవపఞ్చమీప్రవృత్తేః, అనభిహితాధికారాన్మాథురా ఇత్యత్ర నాతిప్రస
ఙ్గ ఇత్యన్యే । * మాథురా ఇతి * నహ్యత్రనిర్ధారణావధేర్నిర్ధార్యమాణస్య
చ గవాంకృష్ణాన్యాదావివ సామాన్యవిశేషభావోఽస్తి, కిన్తుశబ్దోపాత్తయో
ర్ధర్మయోర్విరోధ ఏవ, ఇదంచ సూత్రంబుద్ధిపరికల్పితాపాయమాశ్రిత్యా
పాదానప్రకరణే భాష్యే ప్రత్యాఖ్యాతమ్ । * సాధునిపుణాభ్యామర్చా
యామ్ * పుణకర్మణిశుభే, తస్మాన్నిపూర్వాదిగుపధలక్షణః కః, అర్చ
పూజాయాం అస్మాద్భ్వాదికాత్ గురోశ్చహలఇత్యప్రత్యయేటాప్,
చౌరాదికాత్తు ణ్యాసశ్రన్థోయుజితియుచ్యర్చనేతిస్యాత్ । * నిపుణోరాజ్ఞఇ
తి * సాధుశబ్దప్రయోగేత్వర్చాంవినాసప్తమీభవత్యేవ, సాధ్వసాధుప్రయో
గేచేతివార్తికాత్ । * అప్రత్యాదిభిరితి * లక్షణేత్థమితిసూత్రోపాత్తాఃప్ర
త్యాదయః । * ప్రసితోత్సుక * "తత్పరేప్రసితాసక్తా" ఇత్యమరః, ఉత్సుక
సాహచర్యాత్ప్రసితోపి తత్పరపర్యాయేహగృహ్యతే రూఢ్యాచ, తేనప్రకర్షే
ణసితశ్శుక్లఇత్యర్థేనభవతి । * నక్షత్రేచలుపి * లుపశ్శబ్దోఽత్రార్థవిశేషేలా
క్షణికఇత్యాశయేనాహ * యోలుప్సంజ్ఞయేత్యాది * అధికరణఇతి * ప
ఞ్చమ్యాసప్తమ్యధికరణేచేత్యతోమణ్డూకప్లుత్యాఅనువర్తతఇతిభావః, అధికర
ణేకిమ్? మూలంప్రతీక్షతే, మూలాయస్పృహయాలి । * మూలేనేతి * న
[illegible]

ష్ఠతిష్ఠతి, ఇహ జనపదే లుబ్విశిలుప్। * సప్తమీపఞ్చమ్యౌ * కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే ఇత్యతః కాలాధ్వనోరితి వర్తతే తచ్చ పఞ్చమ్యా విపరిణమ్యతే, తదాహ * యౌ కాలాధ్వానౌ తాభ్యామితి * ఇహ కాలాధ్వభ్యాం విభక్త్యర్థాసఙ్ఖ్యం న భవత్యస్వరితత్వాత్ । * అద్యభుక్త్వాయమితి * నన్వత్ర కర్తైక ఏవ తత్కథం కారకయోర్మధ్యే కాలః, సత్యమ్, నాత్ర శక్త్యాశ్రయం ద్రవ్యం కారకమితి వ్యవహ్రియతే, కిన్తు శక్తిరేవ సా చ కాలభేదాద్భిద్యత ఏవ, ఏకా హి అద్యభుజేస్సాధనం అపరా ద్వ్యహేఽతీతే భుజేః, తదేతద్వ్యాచష్టే। * కర్తృశక్త్యోర్మధ్యేఽయం కాల ఇతి * యస్మాదధికమ్ * ఉపపరార్ధ ఇతి * ఉపోఽధికే చేత్యనేన ఉపేత్యస్య కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా, యస్య చేశ్వరవచనమిత్యస్య తస్మాదితి నార్థద్వయం వివక్షితమ్, తథా హి యస్యేత్యనేన స్వం నిర్దిశ్యతే యస్య స్వస్య సమ్బన్ధీ ఈశ్వర ఉచ్యతే తతస్సప్తమీతి వ్యాఖ్యానే స్వవాచకాత్సప్తమీత్యేకోఽర్థః, ఈశ్వరశబ్దో భావప్రధానః యస్మిన్ స్వమీశ్వరత్వముచ్యతే తతస్సప్తమీతి వ్యాఖ్యానే స్వామివాచకాత్సప్తమీత్యపరః, ఏవం స్థితే ఫలితమాహ * సస్వామిభ్యాం పర్యాయేణేతి * అన్యతరస్మాదుత్పన్నయైవ సప్తమ్యా ఇతరనిష్ఠసమ్బన్ధస్యాప్యుక్తత్వాదుభయపదుభాభ్యాం న సప్తమీ స్యాదితి భావః। * ఆయుక్తాధీనేతి * విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావేత్యధికామమ్ । * యదత్రేతి * యో నామాధికరిష్యతే నియోక్ష్యతే తస్య మద్వినియోక్తురీశ్వరత్వం గమ్యత ఇత్యర్థః। * తిఙి చోదాత్తేతి * ఉదాత్తవతి తిఙి పరే గతిర్నిహన్యత ఇతి సూత్రార్థః, అత్ర కరిష్యతీతి తిఙన్తముదాత్తవాన్ తిఙతిఙ ఇతి నిఘాతస్య నిపాతైర్యద్యదీత్యాదినా నిషేధాత్ । * నిఘాతో నేతి * మామితి ద్వితీయా తు కర్మణి ద్వితీయేత్యనేనైవ సిధ్యతీతి భావః.

——శ్రీ ఇతి సప్తమీ శ్రీ——

* సమర్థః పదవిధిః * సామర్థ్యం చ ద్వివిధం వ్యపేక్షాలక్షణమేకార్థీభావలక్షణం చేతి, తత్ర స్వార్థపర్యవసాయినాం పదానామాకాఙ్క్షాదివశాద్యః పరస్పరసమ్బన్ధస్సా వ్యపేక్షా సైవ వాక్యే రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాదౌ, అత్ర వ్యపేక్షాయాం సత్యాం రాయాయసన్నిహితో యోగ్యశ్చ తేన సేన సమ్బధ్యోఽభ్యుపేయతే యథా రాజ్ఞః పురుషోఽశ్వశ్చ రాజ్ఞో దేవదత్త ఏకార్థీభావస్తు రాజపురుష ఇత్యాదివృత్తావేవ సమ

ప్రక్రియాదశాయాం పృథగర్థత్వేన ప్రథమగృహీతస్య విశిష్టైకార్థత్వరూపః, అత ఏవ రాజపురుష ఇత్యత్ర రాజ్ఞి ఋద్ధస్యేతి విశేషణం నాన్వేతి పదార్థైకదేశత్వాత్, నచైవం దేవదత్తస్య గురుకులమిత్యాదావనన్వయాపత్తిః, తత్రాపి దేవదత్తోత్తరషష్ఠ్యర్థస్య గురుణాన్వయాదితి వాచ్యమ్, దేవదత్తస్య ప్రధానభూతకులేనైవాన్వయాత్, సమ్బన్ధస్తూపస్థితగురుద్వారక ఏవ షష్ఠ్యర్థో నతు తదితరః, ఉక్తంచ "సముదాయేన సమ్బన్ధో యేషాం గురుకులాదినా । సంస్పృశ్యావయవాంస్తేతు యుజ్యన్తే తద్వతా సహ" ఇతి. యద్వా ససమ్బన్ధికపదార్థస్యైకదేశత్వేపి భవత్యేవ విశేషణాన్వయః, ఉక్తంచ "సమ్బన్ధిశబ్దస్సాపేక్షో నిత్యం సర్వస్సమస్యతే। వాక్యవత్సావ్యపేక్షాహి వృత్తావపి న హీయతే" ఇతి. నన్వేవం రాజ్ఞోపి నిత్యసాపేక్షత్వాదేకదేశత్వేఽ ఋద్ధస్యేతి విశేషణేనాన్వయోఽస్తు, మైవమ్, రాజ్ఞ ఈశితురీశితవ్యం ప్రతి సాకాఙ్క్షత్వేపి ఋద్ధం ప్రత్యనాకాఙ్క్షత్వాత్, నను వాక్యేక్లప్తసామాన్యశక్త్యైవోపపత్తౌ విశిష్టార్థవిషయకశక్త్యన్తరమేవమాస్తు, సత్యమ్; బహూనాం వృత్తిధర్మాణాం వచనైరేవ సాధనే స్యాన్మహద్గౌరవం తస్మాదేకార్థీభావ ఆస్థితః, "చకారాదినిషేధోఽథ బహువ్యుత్పత్తిభఞ్జనమ్। కర్తవ్యం తే న్యాయసిద్ధం త్వస్మాకం తదితి స్థితమ్" తథాహి ధవఖదిరావితి ద్వన్ద్వే అన్యోన్యక్రోడీకృతార్థత్వాచ్చకారో న ప్రయుజ్యతే, తథా చిత్రగ్వాదౌ యత్పదం త్వయాతు వచనం కర్తవ్యం నిరూఢలక్షణాతు శక్తితో నాతీవభిద్యతే, కించ ప్రాప్తముదకం యమితి వ్యస్తే సమీచీనముదకమితి విశేషణవత్సమస్తేప్యుదకవిశేషణప్రయోగః ప్రాప్తస్సచ వృత్తస్య విశేషణయోగో నేష్యత ఏవ నైవవారణీయః, నామార్థయోరభేదాన్వయః ప్రత్యయార్థప్రధానమితి వ్యుత్పత్తిత్యాగశ్చ ప్రాప్తోదక ఇత్యాదావుదకకర్తృకప్రాప్తికర్మేత్యాద్యర్థాభ్యుపగమాత్, ఏకార్థీభావే తు లాఘవమితి దిక్. పదగ్రహణం కిమ్? వర్ణవిధౌ సమర్థపరిభాషా మాభూత్, తిష్ఠతు దధ్యానయ తక్రం ఇహాస్యాదేవం యణ్, విధిగ్రహణం తు పదస్య విధిః పదయోర్విధిః పదానాం విధిరిత్యేకైకవిభక్త్యన్తసమాసలాభార్థమ్, పదస్యేత్యుక్తౌ తూపపదమతిజిత్యాదావేవాస్యోపస్థితిస్స్యాదిత్యాహుః । సూత్రే సమర్థశబ్దో లాక్షణిక ఇతి ధ్వనయన్నాహ * సముద్రార్థాశ్రితౌ * సమర్థేతికిమ్? పశ్యతి కృష్ణం శ్రితో దేవ

దత్తమిత్యాదౌ కృష్ణశ్రిత ఇత్యాదిసమాసో మా భూత్, తథా వస్త్రముపగోరప
త్యం చైత్రస్యేత్యత్ర తస్యాపత్యమిత్యుపగుశబ్దాదణ్ మా భూదితి, క్వచిత్తు సా
పేక్షత్వేఽపి భాష్యప్రామాణ్యాద్వృత్తిరఙ్గీక్రియతే, తద్యథా; కిమోదనం శా
లీనాం కేషాం శాలీనామోదనమిత్యర్థః, సక్త్వాఢకమాపణీయానాం ఆపణీ
యానాం సక్తూనామాఢకమిత్యర్థః, కుతో భవాన్? పాటలిపుత్రకః, ద్వే పా
టలిపుత్రే తత్ర కస్మాత్పాటలిపుత్రాద్భవానాగత ఇత్యర్థః. రోపధేతోః ప్రాచా
మితి వుఞ్ । * ప్రాక్కడారాత్సమాసః * ప్రాగ్గ్రహణమావర్తతే తేన
పూర్వం సమాససంజ్ఞా తతస్సంజ్ఞాన్తరమపీతి లభ్యతే, తేనావ్యయీభావాది
భిస్సమావేశస్సిధ్యతి, అన్యథా పర్యాయస్స్యాత్, సమసనం సమాసః భావే
ఘఞ్, అనేకస్య పదస్యైకపదీభవనమిత్యర్థ ఇత్యేకే, వస్తుతస్తు కర్తరి
చ కారక ఇతి కర్మణి ఘఞ్, అన్యథా సుబన్తం సమస్యత ఇత్యుత్తరగ్రన్థో
న సఙ్గచ్ఛతే, నన్వన్వర్థత్వాత్సమాససంజ్ఞాయాః ప్రత్యేకం ప్రసంగా
త్సహగ్రహణం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ * యోగో విభజ్యత ఇతి * సుబా
మన్త్రిత ఇతి సుబిత్యనువర్తతే తదాహ * సుబన్తమితి * సమస్యత ఇతి *
సమ్పూర్వాదస్యతేః కర్మణి తఙ్, ఆచార్యేణేతి శేషః, సమర్థేనేతి తు సహ
యోగే తృతీయా సమసనక్రియాం ప్రతి సుబన్తం కర్మ నతు కర్తృ, యద్యపి సు
బన్తస్య కర్తృత్వాభ్యుపగమేఽప్యుపసర్గాదస్యత్యూహ్యోరితి వార్తికేన సమ
స్యత ఇత్యాత్మనేపదం లభ్యతే, తథాపి సమాస ఇతి వ్యాఖ్యేయగ్రన్థే కర్త
రి ఘఞ్ దుర్లభః బాహులకం త్వగతికగతిరితి కర్మణ్యేవాభ్యుపగమాపవజ్యా
యాన్ । * సచేత్ * ఏతదపి యోగవిభాగస్యేష్టసిద్ధ్యర్థత్వాదేవ లభ్యతే।
* ఛన్దస్యేవేతి * యది లోకేఽపి స్యాత్తర్హి యత్ర కురుతే ఇత్యాదౌ స్వా
ద్యుత్పత్తిస్స్యాత్, లిఙ్గసర్వనామతామభ్యుపేత్య స్వమోర్నపుంసకాదితి
లుకి కృతేఽపి హ్రస్వో నపుంసక ఇతి హ్రస్వస్స్యాదిత్యాదిదూషణం కమలా
యమభిప్రైతీతి సూత్రేఽస్మాభిరుద్భావితమ్ । * అనువ్యచలదితి * సుబి
త్యేకత్వస్యావివక్షితత్వాత్ పర్యాయేణ సమాసో బోధ్యః, సమాసాన్తోదాత్త
త్వే శేషనిఘాత ఇతి కుగతీతి సూత్రే కైయటః । * సుపో ధాతు * సుప ఇతి ప్ర
త్యాహారస్య గ్రహణమ్, పఞ్చమ్యాస్స్తోకాదిభ్య ఇత్యాద్యలుక్సమాసవిధానా
జ్జ్ఞాపకాత్ । * నిర్దేశాదితి * అన్యథాహి ప్రథమానిర్దిష్టత్వావిశేషేఽప్యుప

సర్జనసంజ్ఞాయా అన్వర్థత్వేన పూర్వశబ్దస్యైవ పూర్వనిపాతస్స్యాదితి భావః । * ఇవేనేతి * అయమపి సమాసః పూర్వవత్ప్రాదిత్యేవ తేనజీమూతస్యేవేత్యాదౌ తైత్తిరీయాణాం పృథక్పదేనపాఠః, "ఉద్బాహురివవామనః" ఇత్యాదౌ వ్యస్తప్రయోగశ్చ సఙ్గచ్ఛతఇతిమనోరమాయాం స్థితమ్ । * విభక్త్యలోపశ్చేతి * సమాసావయవస్య సుపోలోపవిధానేఽపిసమాసాదుత్పన్నస్య సోరవ్యయాదితి లుక్ప్రవృత్త్యైవ, అనుపసర్జనే తదన్తస్యాప్యవ్యయత్వాదితి బోధ్యమ్ । * అవ్యయం విభక్తి * విభక్తిరిహ కారకశక్తిః విభజ్యతేనయా ప్రాతిపదికార్థఇతి వ్యుత్పత్తేః అతఏవ వక్ష్యతివిభక్త్యర్థాదిషు విద్యమానమవ్యయమితి । * ప్రథమానిర్దిష్టమ్ * అత్ర సమాసపదం తద్విధాయికే లాక్షణికం అన్యథా చికీర్షితే సమాసే యత్ప్రథమాన్తమితి వ్యాఖ్యానప్రసక్త్యా కృష్ణంశ్రితఇత్యాదౌ శ్రితాదిష్వతిప్రసఙ్గఇత్యాశయేనాహ * సమాసశాస్త్రఇతి * విగ్రహఇతి * అనువర్తమానేన సమాసగ్రహణేన విగ్రహో లక్ష్యతఇతిభావః । * నతుతస్యేతి * అనన్తరస్యేతిన్యాయాత్పూర్వసూత్రేణ విహితస్య పూర్వనిపాతత్వం ననిషిధ్యతే, తేన కుమారీశ్రితఇత్యాదౌ నదోషః । * గోస్త్రియోః * ఉపసర్జనస్యేతి గోస్త్రియోర్విశేషణమేకవచనన్తు ప్రత్యేకాభిప్రాయేణ, గోస్త్రిభ్యాంతు ప్రాతిపదికం విశేష్యతే, విశేషణేన తదన్తవిధిరిత్యాశయేనాహ * ఉపసర్జనం య ఇతి * ఉపసర్జనమిహ శాస్త్రీయం గృహ్యతే నత్వప్రధానలక్షణమ్, తేన కుమారీవాచరణబ్రాహ్మణఃకుమారీత్యత్ర నదోషఇత్యుక్తమ్ । * స్త్రీప్రత్యయాన్తమితి * స్త్ర్యధికారోక్తప్రత్యయాద్యన్తమిత్యర్థః, తేనాతిలక్ష్మీరిత్యాదౌ నాతిప్రసఙ్గః, నన్వేవమపి రాజకుమారీపుత్రఇత్యాదావతిప్రసఙ్గఇతిచేత్, అత్రాహుః — ఉపసర్జనస్య ససమ్బన్ధికతయా యస్యప్రాతిపదికస్య హ్రస్వోవిధీయతే, తదర్థంప్రతి యద్యుత్తరపదభూతయోర్గోస్త్రియోర్గుణభావస్తదైవ హ్రస్వత్వమితిభాష్యాదావుక్తత్వాన్నదోషః, భాష్యాదావప్యుత్తరపదభూతయోరిత్యర్థలాభస్తు కృత్తద్ధితేత్యతస్సమాసపదానువర్తనాద్బోధ్యమితి । * వావ్యయీ * అత్రాపఞ్చమ్యాఇతి ప్రతిషేధోఽనన్తరత్వాదమఏవ నతు వ్యవహితస్యాలుకోఽపి, ఇత్యేవమేవార్థం ద్యోతయితుం సూత్రే తుశబ్దః । * తస్య పఞ్చమీంవినేతి *

ఏవంచాదన్తాదవ్యయీభావాత్పరస్య పఞ్చమీభిన్నస్య సుపో లుఙ్న, పఞ్చమ్యాస్తు లుగమాదేశావుభావపి న భవత ఇతి స్థితమ్, అతః కిమ్? అధిహరి, * దిశయోరితి * దిశోరితి హలన్తేన విగ్రహేఽప్యేతదేవ రూపమ్, దిశ్శబ్దస్య శరదాదిషు పాఠాట్టచ్। * అపదిశమితి * పఞ్చమీవ్యతిరిక్తవిభక్తీనాముదాహరణమిదమ్, పఞ్చమ్యాస్త్వపదిశాదిత్యుదాహార్యమ్। * విభక్తా తావదితి * తావచ్ఛబ్దః క్రమార్థః, లౌకికం విగ్రహవాక్యం ప్రదర్శయతి। * హరావితి * ప్రాచా తు హరావధికృత్యేతి విగృహీతం తదసత్, అధిహరీత్యత్ర అధికృత్యేత్యర్థస్యాప్రతీతేః। * హరిఙీతి * అలౌకికే ఙిశబ్దస్యైవ ప్రవేశ ఉచితః, అన్తరఙ్గానపీతి న్యాయాత్, అన్యథా ఙేరాత్వే కృతే అధిహరీతి సమాసే హరిశబ్దే ఇకారో న లభ్యస్స్యాదితిభావః, ఇహ హరావధీతిస్థితే ఇతి ప్రాచోక్తముపేక్షితమ్, నిత్యసమాసేఽస్వపదవిగ్రహస్యైవోచితత్వాత్। * అభిహితేఽపీతి * ద్యోతితేఽపీత్యర్థః, * వచనసామర్థ్యాదితి * సుపేత్యనువర్తనే సుబన్తేన సమాసవిధానసామర్థ్యాత్సప్తమీ స్యాదేవేతిభావః, నన్వనభిహితేఽధికరణే ప్రాతిపదికార్థమాత్ర ఇతి ప్రథమైవ స్యాన్న తు సప్తమీతి చేత్, అత్రాహుః — అధీత్యస్య సుబన్తేన సమాసస్యావశ్యకత్వే అధిశబ్దద్యోత్యాధికరణార్థవాచకవిభక్తేరేవ స్వీకర్తుముచితత్వాదితి। యత్తు ప్రసాదకృతా వ్యాఖ్యాతం తిఙ్కృత్తద్ధితసమాసైరితి పరిగణనాదధినాభిహితేఽపి సప్తమీ స్యాదేవేతి, తన్న, పరిగణనస్యాకరే ప్రత్యాఖ్యాతత్వాత్, కర్మణి ద్వితీయేతిసూత్రే స్వయమపి తథైవోక్తత్వాత్, "క్రమాదముం నారద ఇత్యబోధి సః" ఇతి ప్రయోగవిరోధాచ్చ। అత్ర వ్యాచక్షతే — వచనగ్రహణం విభక్త్యాదిభిః ప్రత్యేకం సమ్బధ్యతే, సాకల్యాన్తేష్విత్యేవ వక్తవ్యే వచనగ్రహణాత్, ఏవంచ తత్సామర్థ్యాద్విభక్త్యర్థమాత్రవృత్తేరవ్యయస్యేహ గ్రహణమ్, తేన వృత్తస్యోపరి వృత్తస్య పుర ఇత్యత్ర సమాసో న భవతి, ఉపర్యాదయో హి దిగ్దేశకాలేష్వపి వర్తన్తే న తు విభక్త్యర్థమాత్రే, అత ఏవ "క్రమాదముం నారద ఇత్యబోధి సః" ఇత్యాదౌ నాతిప్రసఙ్గః, ఇతిశబ్దస్య సర్వనామవత్ప్రకృతపరామర్శకత్వేన కర్మత్వమాత్రానభిధాయకత్వాత్, ఏవంచ విభక్తిశబ్దస్సప్తమ్యాం పర్యవస్యతి, అత ఏవ పరిశిష్టేఽధికరణ ఇత్యేవ

సూత్రితమ్, ప్రాణినిస్తుసూత్రాలాఘవమభిప్రేత్యవిభక్తిశబ్దంప్రాయు
ఙ్క్తేతి, అన్యేతులాఘవాత్ జసమీపసమృద్ధీతివక్తవ్యే విభక్తిగ్రహణాద్వి
భక్తిశబ్దోనసప్తమ్యాం పర్యవస్యతీతి, తతశ్చకర్మత్వమాత్రద్యోతకతాయా
మితినారదమితి సమాసోభవత్యేవేత్యాహుః * నపుంసకంస్యాదితి * ఏత
చ్చసనపుంసకమిత్యతోలభ్యతే । * సమీపఇతి * అవ్యయీభావఇత్యన్వర్థ
సంజ్ఞాశ్రయణాత్సమీపరూపావ్యయార్థప్రాధాన్యఏవాయంసమాసః, స
మీపవర్తిప్రాధాన్యేతు సఙ్ఖ్యయావ్యయాసన్నేతిబహువ్రీహింవక్ష్యతిఉప
దశాఇతియథా । * విధానసామర్థ్యాదితి * ననుసమయాగ్రామమిత్యా
దౌద్వితీయావిధానసామర్థ్యాన్మాస్త్వవ్యయీభావః, ఆరాద్వనాదిత్యత్రతు
భవేదేవ, అన్యారాదితి పఞ్చమీవిధానస్య దూరార్థకారాచ్ఛబ్దయోగే
సావకాశత్వాదితిచేత్, అత్రకేచిదుత్ప్రేక్షయన్తి - దూరాన్తికార్థైఃషష్ఠ్య
న్యతరస్యామితి షష్ఠీపఞ్చమ్యోఃప్రాప్తయోఃతదపవాదతయా పఞ్చమ్యే
వ తేనవిధీయతే, తథాచాన్తికార్థకారాచ్ఛబ్దయోగే షష్ఠ్యపవాదతయాప
ఞ్చమీవిధానం నిరవకాశమేవేతి తత్సామర్థ్యాదవ్యయీభావో నేత్యుక్తిస్స
మ్యగేవేతి, తదపరే నక్షమన్తే, అన్తికార్థకారాచ్ఛబ్దయోగే విశిష్యపఞ్చ
మీవిధానాభావాదన్యారాదితి సూత్రస్యాన్యత్ర కృతార్థత్వాచ్చ, సామీప్యే
ఆరాద్వనమిత్యవ్యయీభావో దుర్వారఏవేతి ఏవంహి వ్యాకుర్వాణపద
స్యేత్యపకర్షాభావే భృశార్థేసావకాశోయఙ్ పౌనఃపున్యేపరేణ ద్విర్వ
చనేన బాధ్యతేతి నిత్యవీప్సయోరితి సూత్రస్థమనోరమాగ్రన్థోఽనుకూలఇతి
దిక్ । * సుమద్రమితి * ఉత్తరపదార్థప్రాధాన్యేతు కుగతీతి తత్పురుషః,
సమృద్ధామద్రాస్సుమద్రాః । * దుర్యవనమితి * నచార్థాభావేనేహసిద్ధిః,
యేనసమస్యతే తదీయార్థాభావేనాత్రసమాసస్వీకారాత్, నచేహయవ
నానామభావః యేనార్థాభావే సమాసస్స్యాత్, కిన్తు తదీయాయాఋద్ధే
రభావఇతి । * నిర్మక్షికమితి * సంసర్గాభావేఽయంసమాసో నత్వన్యోన్యా
భావేఽపి, అర్థగ్రహణస్య సామర్థ్యేన సమస్యమానపదజన్యప్రతీతివిశేష్య
విరోధినఏవాభావస్య గ్రహణాత్, అన్యోన్యాభావస్యతు ప్రతియోగితావ
చ్ఛేదకేనైవ విరోధాత్తస్యచ ప్రకారత్వేనవిశేష్యత్వాత్, యత్తు వద
ని — ఘటఃపటో నేత్యత్రాపి పటత్వాత్యన్తాభావఏవార్థః, ఆకృత్యధి

కరణన్యాయేన జాతేఽపదార్థత్వాదితి, తేషామపి మతేఽర్థగ్రహణసామర్థ్యా
దేవాక్షిప్తధర్మ్యభావేఽయం సమాసో న తు ధర్మ్యభావ ఇతి న దోషః । * అత్య
య ఇతి * స్పష్టార్థమేతత్, అర్థాభావేన గతార్థత్వాత్, అర్థాభావేన
సంసర్గాభావో వివక్షితో న త్వన్యోన్యాభావః, ఘటః పటో నేత్యత్రాతిప్రస
ఙ్గాదితి నిష్కర్షాత్ । * సంప్రతి నేతి * సంప్రతీత్యవ్యయస్యేదానీమిత్య
ర్థః, "ఏతర్హి సంప్రతీదానీమ్" ఇత్యమరోక్తేః, తచ్చాధికరణశక్తిప్రధాన
త్వాత్క్రియాపదేనైవాన్వయార్హః, నిషేధోఽపి క్రియాయామేవోచితః, త
దేతదాహ * యుజ్యత ఇతి * అసంప్రతీతి సోఽత్ర ప్రయోగే తు యుజిక్రియా
న్తర్భావేణ న త్వసమాస ఇతి బోధ్యమ్, యత్తు ప్రసాదకృతోక్తమ్ — అసంప్ర
తి సంప్రత్యభావ ఇత్యర్థః, అనేనోపభోగ్యవస్తునో వర్తమానకాల
స్స నిషిధ్యత ఇతి తన్న, అధికరణశక్తిప్రధానస్య క్రియయైవాన్వయార్హ
స్య నిషేధప్రతి ప్రతియోగికత్వేనాన్వయస్యాయుక్తత్వాత్, నహి భూ
తలే ఘటో నాస్తీత్యనేన భూతలం నిషిధ్యత ఇతి కశ్చిదభ్యుపైతి, యేనా
త్ర వర్తమానకాలనిషేధో యుక్తః స్యాత్ । * ఇతిహరీతి * స్వరూ
పపదేన షష్ఠ్యన్తేన హరిశబ్దేన సహ ప్రకాశార్థస్యేతిశబ్దస్య సమాసః ।
* తత్పశ్చాదితి * సతి త్వత్రావ్యయీభావే పశ్చాచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపా
తస్స్యాదితి భావః । * భాష్యప్రయోగాదితి * అనేకమన్యపదార్థ ఇతి సూ
త్రే సర్వపశ్చాన్నిషేధాదితి భాష్యప్రయోగాచ్చేత్యపి బోధ్యమ్ । * ప్ర
త్యర్థమితి * వృత్తౌ వీప్సాన్తర్భావాన్న ద్విర్వచనమ్ । * ప్రతిశబ్దస్యేతి *
యత్త్వాహుః — గార్గస్య వృక్షం వృక్షం ప్రతీత్యత్ర సాపేక్షత్వేన సమా
సాభావే ద్వితీయావిధానం సావకాశమితి తన్న, నిత్యసమాసేషు సవిశే
షణానాం వృత్తిర్నేత్యస్యాప్రవృత్తేః । * ఆనుపూర్వ్యేణేతి * అనుపూర్వ
స్య భావః ఆనుపూర్వ్యమ్, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ । * చక్రేణ యుగప
దితి * అత్ర కేచిత్ — యుగపచ్చక్రమితి సమాసేనైవ భవితవ్యం యుగ
పచ్ఛబ్దస్యావ్యయత్వాత్, కిన్తు చక్రేణైకకాలే ఇత్యాది విగృహీతుముచి
తమిత్యాహుః * సహపూర్వాహ్ణమితి * సాకల్యేఽవ్యయీభావః । * గు
ణభూతేఽపీతి * యది సాదృశ్య ఇతి నోచ్యేత తర్హి యత్ర సాదృశ్యం ప్ర
ధానం అవగమ్యతే తత్రైవ స్యాదవ్యయార్థప్రధానస్యావ్యయీభావే

ఔత్సర్గికత్వాదితి భావః। * అన్తఇతి * ఇదానీమేతావాన్ ప్రదేశోఽధ్యేత
వ్యఇతి యావతో గ్రన్థప్రదేశస్య పరిగ్రహః కృతః, తదపేక్షా సమాప్తిరిహా
న్తశబ్దేన వివక్షితా। నచాసకలేప్యధ్యయనే భవతీతి సాకల్యాత్పృథగుచ్యతే।
* సాగ్నీతి * అగ్నిశబ్దస్తత్ప్రతిపాదకగ్రన్థే వర్తతే సచతృతీయాన్తాని
త్యం సమస్యతే, నచైవమగ్నినా సహేతి ప్రయోగో దుర్లభ ఇతి వాచ్యమ్, సా
హిత్యమాత్రవివక్షాయాం తత్ప్రయోగస్యోపపత్తేః, అన్తత్వవివక్షాయా
స్తు సమాసస్య నిత్యత్వాదగ్నిగ్రన్థపర్యన్తమిత్యస్వపదవిగ్రహో దర్శితః, య
త్తు కేచిత్ — అగ్నిరన్తోఽస్యేతి ప్రథమాన్తేనాగ్నేరన్తత్వమితీష్టత్వం తేనవావి
గ్రహః, సమాసోఽపి ప్రథమాన్తేన షష్ఠ్యన్తేన వేత్యాహుః, తన్న, సహశబ్దస్యా
న్తవాచకత్వాభావాదన్తత్వస్య సుతరామలాభాత్సహయుక్తే తృతీయా
యా న్యాయ్యత్వాచ్చ, సతృణమత్తీత్యత్ర సాకల్యస్యేవ సాగ్నీత్యత్రా
న్తత్వస్యాపి సాహిత్యద్యోత్యతయా తత్ర తృతీయాన్తేన సమాసం స్వీకృ
త్య ఇహ తత్పరిత్యాగస్య నిష్ప్రమాణత్వాచ్చ, అత్రేదం బోధ్యమ్ —
తదధీత ఇత్యర్థే ప్రత్యయస్య వైకల్పికత్వాత్సాగ్నిత్యత్రాణ్ నోక్తః, కృ
తేప్యర్థేఽత్రాణః సర్వాదేస్సాదేశ్చ లుగ్వక్తవ్య ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్సాగ్నిత్యే
వరూపమితి। * యథాసాదృశ్యే * నిస్సన్దేహాయ సాదృశ్యే యథేత్యే
వ సక్తవ్యే విపరీతోచ్చారణం నఞ్ప్రశ్లేషలాభార్థమితి వ్యాచష్టే। * అసా
దృశ్యఇతి * యావన్తఇతి * యత్పరిమాణమేషాం తే యత్తదేతేభ్య ఇతి
వతుప్। * యావచ్ఛ్లోకమితి * యావదిత్యవ్యయం సమస్యతే, విగ్రహస్తు తద్ధి
తాన్తేనేత్యస్వపదవిగ్రహత్వమస్త్యేవ, అవధారణే కిమ్? యావద్దత్తం తావ
ద్భుక్తం కియద్భుక్తం వా నావధారయతీత్యర్థః। * సుప్రతినా * సుబిత్యను
వర్తమానే పునస్సుబ్గ్రహణమవ్యయనివృత్త్యర్థమితి ధ్వనయన్నుదాహరతి।
* శాకప్రతీతి * నన్వారమ్భసామర్థ్యాదవ్యయభిన్నమేవ సుప్సమస్యత ఇతి
చేదత్రాహుః — పునస్సుబ్గ్రహణాభావే, దోషామన్యమహః, దివామన్యా
రాత్రిరితి వృత్తివిషయే సత్త్వప్రధానతాదర్శనాత్తాదృశావ్యయాన్యేవమా
త్రార్థే ప్రతినా సమస్యేరన్ తథాచ దివసస్య లేశః దివాప్రతి దోషాప్రతి
త్యాదీనామేవోదాహరణత్వం సమ్భావ్యేతేతి। * వృక్షంప్రతీతి * నను
లక్షణాద్యర్థే ప్రతేః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞావిధానసామర్థ్యాద్ద్వితీయాగ

ర్భం వాక్యమేవ స్యాన్నతు సమాసస్తస్య లేశార్థే సావకాశత్వాదితి చేన్మై
వమ్, వృక్షం ప్రతిసిఞ్చతీత్యాదౌ షత్వనివారకత్వేన కర్మప్రవచనీయసం
జ్ఞావిధానస్య చరితార్థత్వాన్మాత్రార్థగ్రహణాభావే లక్షణాదావప్యనేన స
మాసప్రసంగాత్, వీప్సాయామవ్యయీభావే తు ప్రత్యాదేశ పూర్వని
పాతత్వే ప్రత్యర్థం సిఞ్చతీత్యాదౌ షత్వాప్రసక్త్యా కర్మప్రవచనీయవి
ధానస్యాచరితార్థతయా తత్సామర్థ్యాద్ద్వితీయాగర్భం వాక్యమపీత్యుక్తం మూ
లకృతా అవ్యయం విభక్తీతి సూత్రే, అత్ర నవ్యాః — ప్రత్యర్థమిత్యవ్య
యీభావే వీప్సాయాం ద్యోతకత్వేన విద్యమానమవ్యయం సమస్యతే, వీ
ప్సాద్యోతకస్య యది కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా విధీయేత తదాపి ప్రతిస్త
వనం, ప్రతిష్ఠానమిత్యాదౌ షత్వనివారణాయ ప్రతేః కర్మప్రవచనీయ
సంజ్ఞా చరితార్థైవ, వస్తుతస్తు —వీప్సాయాం విషయభూతాయాం ప్రత్యా
దేశః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా న తు వీప్సాద్యోతకస్యైవ, అన్యథా వృక్షం వృ
క్షం ప్రతిసించతీత్యత్ర ద్విర్వచనేనైవ వీప్సా ద్యోత్యతే, ప్రతిశబ్దస్తు క్రియ
యా సమ్బధ్యతే, కర్మణి ద్వితీయా, కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞయా ఉపసర్గసం
జ్ఞాయా బాధాత్, షత్వం నేత్యాది మనోరమాగ్రన్థస్య లక్షణేత్థంభూతేతి
సూత్రస్థస్య దత్తజలాఞ్జలిస్స్యాత్, తతశ్చ సంజ్ఞావిధానసామర్థ్యస్యోపజీ
వ్యత్వాదర్థమర్థం ప్రతీత్యాదిభాష్యప్రయోగాదేవ ద్వితీయాగర్భం వాక్య
మపి భవతీత్యేవం వ్యాఖ్యేయమిత్యాహుః, పరాజయం ద్యోతయితుమా
హ। * విపరీతం వృత్తమితి * పూర్వం జయే యథా వృత్తం తథా న వృత్తమి
త్యర్థః, * ఏకపరీతి * ఏకేన విపరీతం వృత్తమిత్యర్థః, ఏవం ద్విపరీత్యా
ది విభాషా అపపరిబహిరితి యోగం విభజ్య వ్యాచష్టే * విభాషేతి * ఇహ
ప్రాచీనానాం సమాసానాం టిఘుభాది సంజ్ఞానామివ వాగ్గ్రహణాభావా
న్నిత్యత్వం న్యాయత ఏవ సిద్ధం తచ్ఛలిఙ్గేనాపి ద్రఢయతి । * ఏతదితి * నన్వే
వం సుప్సుపేత్యపి నిత్యం స్యాత్, ఇష్టాపత్తౌ తు పూర్వం భూతో భూతపూ
ర్వః సుప్సుపేతి సమాస ఇతి వృత్తిగ్రన్థో విరుధ్యేత, తథా శాకలసూత్రే స
న్నిత్యసమాసయోః శాకలప్రతిషేధ ఇత్యత్ర నిత్యగ్రహణేన వార్థః ఇదమ
పి సిద్ధం భవతి, వాప్యామశ్వో వాప్యశ్వ ఇతి భాష్యం కైయటో వ్యాఖ్యత్,
వాప్యశ్వ ఇతి సుప్సుపేతి సమాసః, సంజ్ఞాయామితి సప్తమీ సమాసస్యాయం ని

త్వత్వాన్నఞ్ప్రతిషేధ ఇతి, సోఽపి గ్రన్థో విరుధ్యేతేత్యాశఙ్కాయామాహ । * సుప్సుపేతి * నన్వత్ర కిం ప్రమాణమిత్యత ఆహ * అవ్యయమిత్యాదీతి * సుప్సుపేత్యనేనైవ సిద్ధే సమాసే అవ్యయమిత్యాది సూత్రైః పునస్సమాసవిధానం ప్రాచీనస్య క్వాచిత్కతాం జ్ఞాపయతీత్యర్థః, ఏవంచ ఇవేనసమాసస్యాపి క్వాచిత్కత్వాత్, "ఉద్బాహురివ వామనః" ఇత్యాదిసిద్ధమ్, ఇవేనేతి వార్త్తికం తు యద్యపి కుగతీత్యత్ర పఠ్యతే తథాపి సుప్సుపేత్యత్రత్యమేవ నిత్యాధికారే స్మారితమితి కైయటః, ఏవం స్థితే "ఇవవామనః" ఇత్యాది లోకప్రయోగసిద్ధయే ఇవేన సమాసస్య ఛన్దోవిషయత్వం కల్పయన్తః ప్రత్యుక్తాః, ఛన్దస్యపి తత్సమాసస్య నిత్యత్వాభ్యుపగమాత్, జీమూతస్యేవేత్యత్ర హి బహ్వృచైస్సమాసాభ్యుపగమేపి తైత్తిరీయైరవ్యస్తస్యైవపాఠాత్ ఏతచ్చ మనోరమాయాం స్థితమ్ । * అపపరి * అపపరియోగే పఞ్చమ్యపాఙ్పరిభిరితి పఞ్చమీ విహితా, అఞ్చూత్తరపదయోగేపి అన్యారాదిత్యాదినా విహితైవ, తేనాత్ర పఞ్చమ్యేతి గ్రహణం బహిర్యోగే పఞ్చమీ భవతీతిజ్ఞాపనార్థమ్, జ్ఞాపకసిద్ధం న సర్వత్రేతి "కరస్య కరభో బహిః" ఇత్యపి సిద్ధమ్ । * ఆబాలమితి * "ఆపరమాణో రాచ భూగోళకమ్" ఇతి కిరణావళీప్రయోగస్తు ప్రామాదికః, సమాసమధ్యే చశబ్దప్రయోగాసమ్భవాత్, ఆ చ భూగోళకాదితి పాఠస్తూచితః । * లక్షణేనా * "చిహ్నం లక్ష్మ చ లక్షణమ్" ఇత్యమరస్తదాహ । * చిహ్నవాచినేతి * ఇహ అభిప్రతీ లక్ష్యలక్షణభావం అభిముఖ్యం చేత్యుభయం ద్యోతయత ఇతి ఫలితమ్ । * అగ్నిమభి అగ్నిం ప్రతీతి * అభిరభాగే, లక్షణేత్థంభూతేత్యనేన చాభిప్రత్యోః కర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా, లక్షణేనేతి కిమ్? స్రుఘ్నం ప్రతిగతః స్రుఘ్నాదాగతః, తమేవ ప్రతి నివృత్త ఇత్యర్థః, అత్ర హి స్రుఘ్నః కర్మ న తు లక్షణమ్, అభిప్రతీ కిమ్? యేనాగ్నిస్తేన గతః, యేన యథాగ్నిర్గతస్తేన గత ఇతి ప్రతీతేర్భవతి గమనస్యాగ్నిర్లక్షణమ్ । ఆభిముఖ్యమప్యస్తీతి యేన తేన శబ్దయోరగ్నిశబ్దేన సమాసస్స్యాత్, అభిముఖ్యే కిమ్? అభ్యఙ్కా గావః ప్రత్యఙ్కాః, అభినవః ప్రతి నవశ్చాఙ్కః ఆసామితి బహువ్రీహిః, అఙ్కో హ్యత్ర భవతి గవాం లక్షణం ఆభిముఖ్యన్తు నాస్తి, ననూత్సర్గతః అవ్యయార్థప్రాధాన్యేఽవ్యయీభావస్యేకారాన్తత్వమిహ ప్రసఙ్గః, అ

త్రాహుః — ఇహ ప్రకరణే బహువ్రీహివిషయేఽవ్యయీభావో భవతీతి జ్ఞాపనార్థమిదమ్, తేన సఙ్ఖ్యావంశ్యేన ద్విమునివ్యాకరణమిత్యాదిసిద్ధమితి । * అనుర్యత్ * యదితి సమయాయోగే ద్వితీయేతిధ్వనయతి । * యంపదార్థం సమయేతి * యస్య పదార్థస్యసమీపమిత్యర్థః, లక్షణే నేత్యనువర్తత ఇత్యాహ * లక్షణభూతేనేతి * చిహ్నవాచినేత్యర్థః, అవ్యయం విభక్తీత్యనేన సిద్ధే విభాషార్థం వచనమ్, తేనపక్షే వనస్యాను ఇత్యుదాహార్యమితి మనోరమాయాం స్థితమ్, అత్ర వదన్తి — వనస్యేతి షష్ఠీహదుర్లభా, కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయాయా అపవాదత్వాత్ తత్సామర్థ్యాత్సమయాలక్షణ మితివత్సమాసబాధే ప్రసక్తేఽస్యవిధ్యర్థత్వాత్, నచాయమనుసామీప్యమాత్రద్యోతకో నలక్ష్యలక్షణభావస్యేతి వాచ్యం లక్షణేనేత్యనువృత్తివైయర్థ్యాత్, నహ్యేవమపి లక్షణమాత్రద్యోతకత్వం నాస్తీతి వాచ్యమ్, లక్షణేత్థమిత్యత్ర మాత్రపదాభావాదగ్నిమభిఅగ్నిం ప్రతీతి పూర్వసూత్రస్థోదాహరణవాక్యవిరోధాచ్చ అతోఽత్ర పక్షే వనమనుఇత్యుదాహార్యమ్, వనస్యసమీపం గతఇతి మూలస్థం వివరణవాక్యన్తు లక్షణభూతస్య వనస్య సమీపం గతఇతి వ్యాఖ్యేయమితి, అన్వితికిమ్? ప్రాక్సమయా, యత్సమయేతికిమ్? వృక్షమనువిద్యోతతే విద్యుత్, లక్షణేనకిమ్? అనువనమ్, ఉపకృష్ణమితివదత్ర నిత్యమవ్యయీభావః । * యస్యచా * ఇహానురిత్యనువర్త్య ఆపత్త్యైకం తృతీయాన్తత్వేన విపరిణమయ్య వ్యాచష్టే । * అనునేతి * లక్షణభూతేనేతి * లక్షణే నేత్యనువర్తత ఇతి భావః । * అనుగఙ్గమితి * ఇహాయామోలక్షణత్వం చానువాద్యోత్యతే, లక్ష్యన్తు సమాసార్థః, అతఏవవారాణస్యాసామానాధికరణ్యం వారాణసీతి, వరణ్చతదనశ్చ వరానశ్యౌ స్థాదకమ్, “ అనఙ్క్లీబం జలే శోకే మాతృస్యన్దనయోర్ద్వయోః” ఇతిరభసరుద్రౌ, తస్యాఅదూరభవా అదూరభవశ్చేత్యణ్, ఆదివృద్ధిః, పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామితి ణత్వమ్ । * గఙ్గాయాఅన్వితి * సమాసాభావపక్షే ప్రాగుక్తరీత్యాగఙ్గామన్విత్యుదాహార్యమిత్యాహుః । * తిష్ఠద్గుప్రభృతీనిచ * చకారఏవకారార్థః, తేనైషాం వృత్త్యన్తరం నభవతి, పరమతిష్ఠద్గు ఇత్యాది నభవతీత్యర్థః ।. * తిష్ఠద్గుఇతి * గోస్త్రియోరితి హ్రస్వః, ప్రథమాసమానాధికర

ణే శత్రప్రదేశస్యాప్యసమ్భవాదాహ । * ఇహాశత్రప్రదేశ ఇతి * ఇత్యాదీతి * ఆదిశబ్దేన ఖలేయవమ్, ఖలేబుసమ్, సప్తమ్యా అలుక్, లూనయవమ్, లూయమానయవమిత్యాది గ్రాహ్యమ్ । * పారేమధ్యే * నిపాత్యత ఇతి * యత్ర సప్తమ్యర్థో న సమ్భవతి తదర్థమేకారాన్తత్వనిపాతనమ్, సప్తమ్యర్థసమ్భవే తు తత్పురుషే కృతి బహులమితి బహులగ్రహణాదలుక్సిద్ధేః, అతోఽత్ర సప్తమ్యర్థాభావసూచనాయ పఞ్చమ్యన్తముదాహరతి । * పారేగఙ్గాదితి * మహావిభాషయేతి * నన్వపవాదేఽవ్యయీభావే మహావిభాషయా వికల్పితే పక్షే తదుత్సర్గషష్ఠీతత్పురుషః ప్రవర్తతే, తస్యాపి విభాషాధికారస్థత్వేన వైకల్పికత్వాత్పక్షే వాక్యమపి సిధ్యతీతి సూత్రే వాగ్రహణం వ్యర్థమేవేతి చేదత్రాహుః — మహావిభాషయైకార్థీభావస్య పాక్షికత్వే వివక్షితే యదైకార్థీభావస్తదా షష్ఠీసమాసం బాధిత్వా నిత్యమవ్యయీభావే ప్రాప్తే పక్షే షష్ఠీసమాససమావేశార్థమిహ వాగ్రహణం, వ్యపేక్షాసామర్థ్యమేకే ఇతి పక్షే తు వృత్తావపి వ్యపేక్షాలక్షణమేవ సామర్థ్యమితి వాక్యస్యానిత్యేబాధే ప్రసక్తే తన్న వృత్తిర్వికల్ప్యతే, తథా చావ్యయీభావే వికల్పితే పూర్వోక్తరీత్యా పక్షే తత్పురుషః, తస్యాపి వైకల్పికత్వాద్వాక్యమపి సిధ్యత్యేవ తథాపి యత్రోత్సర్గాపవాదౌ మహావిభాషయా వికల్ప్యేతే తత్రాపవాదేన ముక్తే పునరుత్సర్గో న ప్రవర్తత ఇతి జ్ఞాపనాయేదమ్, తేన పూర్వకాయస్యేత్యేకదేశిసమాసేన ముక్తే షష్ఠీసమాసో న భవతి, దక్షస్యాపత్యం దాక్షిరిత్యత్ర అత ఇఞా ముక్తే అణ్ న భవతి, కిన్తూభయత్ర వాక్యమేవేతి । * సఙ్ఖ్యా వంశ్యేన * వంశస్సన్తానః తత్ర భవో వంశ్యః దిగాదిత్వాద్యత్ । * ద్విమునీతి * పాణినికాత్యాయనౌ । * త్రిమునీతి * తౌ ద్వౌ పతఞ్జలిశ్చేతి త్రయో వంశ్యాః । * వ్యాకరణస్యేతి * సమ్బన్ధే షష్ఠీ, స్వపదార్థప్రాధాన్యపరాయం సమాసః, యదా త్వన్యపదార్థప్రాధాన్యవివక్షా త్రయో మునయో వంశ్యా యస్యేతి తదా బహువ్రీహిరేవేత్యాహుః * త్రిమునివ్యాకరణమితి * యద్యప్యేతద్బహువ్రీహిణాప్యుపపన్నం తథాపి విభక్త్యన్తరే రూపేఽపి విశేషోఽస్త్యేవేతి భావః । వస్తుతస్తు — లక్షణేనాభిప్రతీతి సూత్రే ఆభిముఖ్యగ్రహణాద్బహువ్రీహివిషయేఽర్థే అవ్యయీభావో భవతీతి ద్విమునివ్యాకరణమిత్యాదిసిద్ధమిత్యవోచామ, జన్మనో

దాహరతి । * ఏకవింశతిభారద్వాజమితి * ఏకవింశతి భారద్వాజవంశ్యా ఇతి విగ్రహః, నను భరద్వాజాద్బిదాద్య ఞాయఞో శ్చేతి లుక్ ప్రాప్నోతి, నచ వృత్తిపదానాం స్వార్థోపసర్జనైకత్వవిశిష్టార్థాన్తరోపసఙ్క్రాన్తిమా ల్లుగభావ ఇతి కైయటోక్తమాదర్తవ్యమ్, వృత్తిప్రవేశాత్ప్రాగేవ ప్రాప్నువతోఽన్తరఙ్గస్య లుకో దుర్వారత్వాత్, అన్యథా గర్గాణాం కులం గర్గకులమిత్యత్రాపి న స్యాత్ అత్రాహుః — భాష్యకారప్రయోగాదేవ లుగభావో బోధ్య ఇతి, ఏతచ్చ తృతీయాసప్తమ్యోరితి సూత్రే శబ్దకౌస్తుభే స్పష్టమ్ । * నదీభిశ్చ * స్వరూపస్య సంజ్ఞా నద్యాశ్చ నేహ గ్రహణమ్. బహువచననిర్దేశాత్ కిత్వర్థస్య । నచ తస్య సమాసస్స్యాదితి, అతస్తద్వాచినాఽయం సమాసః తేచ న కేవలం విశేషశబ్దా ఏవ కిన్తు సామాన్యశబ్దోఽపి తేన పఞ్చనదం, సప్తగోదావరమితి సిద్ధమ్, గోదావర్యాశ్చ నద్యాశ్చేతి వక్ష్యమాణేన సమాసాన్తోఽచ్, చకారేణ సఙ్ఖ్యేత్యనుకృష్యతే, ఇత్యాహ * సఙ్ఖ్యేతి * స్యాదేతత్, పురస్తాదపవాదన్యాయేన పూర్వకాలైకేత్యస్యైవేదం బాధకం స్యాన్న తస్యైకనదీత్యత్రావ్యయీభావే తన్నిబన్ధనస్య నదీపౌర్ణమాస్యేతి టచః ప్రసఙ్గః, సమాహారే తు పరత్వాద్ద్విగురేవ స్యాత్ ఇత్యత ఆహ * సమాహారే చాయమితి * ఏవకారార్థశ్చకారః, ఏవం చ ద్విగోరపవాదోఽయమవ్యయీభావ ఇతి ఫలితమ్ । * అన్యపదార్థే చ * సఙ్ఖ్యేతి నివృత్తమ్, నదీగ్రహణమనువర్తతే, తదాహ * సుబన్తం నదీభిస్సహేతి * అన్యపదార్థ ఇతి కిమ్? కృష్ణవేణీ * సంజ్ఞానవగమాదితి * సమ్యగ్జ్ఞాయత ఇతి సంజ్ఞా, ఆతశ్చోపసర్గ ఇతి కర్మణ్యఙ్, సంజ్ఞినో దేశవిశేషస్యానవగమాదిత్యర్థః, అన్యపదార్థానవగమాదితి తు నోక్తమ్, యస్యేతి పదాన్తరసమభివ్యాహారేణాన్యపదార్థప్రతీతేః, అత ఏవ బహువ్రీహిర్న నిత్యసమాస ఇతి భావః, సంజ్ఞాయాం కిమ్? శీఘ్రగఙ్గో దేశః, అథావ్యయీభావేఽసాధారణాన్ సమాసాన్తానాహ * అవ్యయీ * శరదాదిభ్య ఇతి వక్తవ్యే పర్యాయేషు లాఘవచిన్తా నాద్రియత ఇతి ప్రభృతిగ్రహణం కృతమ్ । * టచ్ స్యాదితి * రాజాహస్సఖిభ్య ఇత్యతష్టజనువర్తత ఇతి భావః * సమాసాన్త ఇతి * సమాసస్య సమాసార్థోత్తరపదస్య వా చరమావయవ ఇత్యర్థః, తేనోపశరదమిత్యత్ర వాఽవ్యయీభావాదిత్యం సిధ్యతి, అవ్యయీభావస్యాద

ర్ఘ్వారిత్యప్రత్యయ ఉత్తరపదస్యావయవ

ఇత్యకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుస్స్త్రియామితి స్త్రీత్వే ద్విగోరితి ఙీప్ప్రసజ్యతీతి బోధ్యమ్। * ప్రతివిపాశమితి * లక్షణేనాభిప్రతీ ఇతి సమాసః, "విపాశా తు విపాట్ స్త్రియామ్" ఇత్యమరః, గణం పఠతి। * శరదిత్యాదినా * అత్ర యే ఝయన్తాస్తేషాం ఝయ ఇతి వికల్పే ప్రాప్తే నిత్యార్థం గణపాఠః, ఇహ జరాయా జరస్, ప్రతిపరేత్యవ్యయం గణసూత్రమ్। * ఉపజరసమితి * జరాయాస్సమీపమిత్యర్థః। * యస్యేతి చేతి * టచస్తద్ధితత్వాత్తస్మిన్ పరే ఇకారలోప ఇతి భావః। * ప్రత్యక్షమితి * వీప్సాయాం యథార్థత్వేన సమాసః, అక్ష్ణోరాభిముఖ్యమిత్యర్థే లక్షణేనాభిప్రతీ ఇతి వా సమాసః। * అక్ష్ణః పరమితి * అవిషయ ఇత్యర్థః, వృత్తివిషయే అక్షిశబ్ద ఇన్ద్రియమాత్రపరః, అవ్యయీభావఘటితసముదాయస్య కథమవ్యయీభావాభిధాయక సూత్రాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ * విధానసామర్థ్యాదితి * సమక్షమితి * అక్ష్ణోర్యోగ్యమ్। * అన్వక్షమితి * అక్ష్ణః పశ్చాదిత్యర్థే అవ్యయీభావః। * నస్తద్ధితే * న ఇత్యనేన భస్యేత్యధికృతం విశేష్యతే, విశేషణేన తదన్తవిధిరత ఆహ * నాన్తస్య భస్యేతి * ఉపరాజమిత్యత్ర నస్తద్ధిత ఇతి వ్యక్తమ్, అవ్యయానాం భమాత్రే ఇతి టిలోపేనైవ సిద్ధేః, న చావ్యయత్వం టజ్విశిష్టే పర్యాప్తమితి వాచ్యమ్, అవ్యయీభావసంజ్ఞాయా ఉపజీవ్యత్వేన టచః పూర్వభాగస్యావ్యయత్వానపాయాత్, అత ఏవాహుః — భాష్యే లుఙ్ముఖస్వరోపచారేషు త్రిష్వేవ కార్యేషు అవ్యయీభావస్యావ్యయసంజ్ఞావిధానాన్న దోష ఇతి, యుక్తం చైతత్, అన్యథా ఉపశరదమిత్యాదౌ టిలోపః ప్రసజ్యేత। * అధ్యాత్మమితి * ఆత్మని అధ్యాత్మమ్, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। * నపుంసకాదన్యతరస్యామ్ * నపుంసకగ్రహణమన్నన్తస్య విశేషణం నావ్యయీభావస్య అవ్యభిచారాదిత్యాహ * అన్నన్తం యత్క్లీబమితి * అన్నన్తేన చావ్యయీభావ విశేషణాత్తదన్తవిధిరిత్యాహ * తదన్తాదితి * ఉపచర్మమితి * టచి లోపోఽదన్తత్వాదమ్భావశ్చ। * నదీపౌర్ణ * ఇహ స్వరూపస్యైవ గ్రహణం న సంజ్ఞాయాః, పౌర్ణమాస్యాగ్రహాయణ్యోః పృథగ్గ్రహణాత్। * ఉపనదీతి * టజభావే నపుంసకహ్రస్వః, అత్ర వ్యాచక్షతే — వృత్తిగ్రన్థమనురుధ్యేదం వికల్పకథనమ్, పరమార్థతస్తు నేహాన్యతరస్యామిత్యనువర్తతే బహులగ్రహణేతి సూత్రస్థభాష్యవిరోధాత్, తత్ర హి నదీశబ్దేన నదీవిశేషాణాం

గఙ్గాయమునాదీనాం గ్రహణమాశఙ్క్యశరత్ప్రభృతిషు విపాట్శబ్దపా
ఠాన్నేతి సమాహితమ్, నచేదం భాష్యం నదీపౌర్ణమాసీత్యత్ర టచఙ్గపాఠిక
త్వే సఙ్గచ్ఛతే నిత్యార్థతయా తత్ప్రాప్తేరసమ్పపత్తేః, అతఏవ సేనకగ్రహణము
త్తరార్థమితి కైయటస్తు వ్యవస్థితవిభాషామాశ్రిత్య వృత్తిగ్రన్థం కథఞ్చిత్సమర్థి
తవానితి। * పూజార్థమితి * అన్యతరస్యామిత్యనువృత్త్యా వికల్పసిద్ధేరితి భావః.

ఇత్యవ్యయీభావః

* చకారబలేనసం
జ్ఞాసమావేశస్యేతి * నచైవం ద్విగుతత్పురుషయోరపర్యాయతా స్యాదిత్యాశ
ఙ్క్య యోగం విభజ్య సఙ్ఖ్యాపూర్వస్య తత్పురుషసంజ్ఞాం విధాయ పశ్చాద్ద్వి
గుసంజ్ఞావిధానేన చకారంపఠనమన్తరేణాప్యపర్యాయత్వసిద్ధేః, నాపి ద్వావన్యౌ
యస్య ద్వ్యన్య ఇత్యత్రాతిప్రసఙ్గశ్శఙ్క్యః, తద్ధితార్థోత్తరపదఇతిసూత్రమను
వర్త్య తద్ధితార్థేత్యత్రోక్తస్త్రివిధస్సఙ్ఖ్యాపూర్వ ఇతి వ్యాఖ్యానాత్, ద్వి
గోస్తత్పురుషత్వే ఫలమాహ * సమాసాన్తఇతి * టజచావిత్యర్థః, అచితూ
దాహరణం తత్పురుషస్యాఙ్గులేరిత్యచి ద్వ్యఙ్గుళమితి బోధ్యమ్। * పఞ్చరా
జమితి * సమాహారేద్విగౌ రాజాహస్సఖిభ్య ఇతి టచ్ సమాసస్యైవాయమ
న్తావయవఇతి ఉత్తరపదస్యానకారాన్తత్వాత్ స్త్రీత్వాభావః, సమాసార్థో
త్తరపదాన్తాస్సమాసాన్తా ఇతి పక్షే తు అకారాన్తోత్తరపదత్వేపి పాత్రాదిత్వా
న్నేతి బోధ్యమ్, కాశికాయాన్తు పఞ్చరాజీత్యుదాహృతం స క్వచిత్ప్రమాదపాఠ
ఇతి హరదత్తః, అత్ర కేచిత్ — పాత్రాదిత్వకల్పనే మానాభావాత్ పఞ్చరా
జీతి కాశికోక్తోదాహరణమపి సమ్యగేవేత్యాహుః। * ద్వితీయాశ్రితాతీత *
శ్ర్యాదీనాం గతివిశేషవాచిత్వాద్గత్యర్థాకర్మకేతి కర్తరి క్తః, ప్రత్యయగ్ర
హణే తదన్తగ్రహణమితి న్యాయేనాహ ద్వితీయాన్తమితి। * శ్రితాదిప్రకృతి
కైరితి * యద్యపి సమ్బోధనే సుబన్తత్వం సమ్భవతి తథాప్యన్యత్రాపి
సమాసస్యేష్టత్వాత్ శ్రితాదయస్తద్ఘటితసముదాయే లాక్షణికా ఇహ గృ
హ్యన్తఇతిభావః, ఏవం ఖట్వాక్షేపే గఙ్గాదిభ్యో ఽయుఞ్జిత్యాదావప్యూహ్య
మ్, నహి ఖట్వేత్యస్య ద్వితీయాన్తత్వం గఙ్గాదీనాం షష్ఠ్యన్తత్వం వా స
మ్భవతి, స్యాదేతత్, ద్వితీయాన్తస్య శ్రితప్రకృతికసుబన్తేన సమాసే
కాష్ఠశ్రితే యోగానసిద్ధ్యేత్, శ్రితశబ్దాట్టాపి తతస్సుపి కాష్ఠంశ్రితా కాష్ఠశ్రి
తేతి సమాసే శ్రితాదిశబ్దస్యైవ టాబన్తత్వాత్తత స్త్రీభ్యో ఢగితి ఢకి కా

ష్ణంశ్రితేయ ఇతి స్యాత్, గతికారకోపపదానామితి సుబుత్పత్తేః ప్రాక్కృ
దన్తేన సమాసే తు శ్రితాన్తస్య టాబన్తత్వాదిష్టం సిధ్యతీతి చేత్ మైవమ్,
ప్రధానస్త్రీప్రత్యయే తదాదినియమాభావేన కాష్ఠశ్రితేయస్య నిర్బాధత్వా
త్, న చ కదాచిత్ శ్రితాశబ్దాదపి ఢక్స్యాదితి వాచ్యమ్, జహత్స్వార్థా
యాం వృత్తౌ శ్రితాశబ్దస్యానర్థకత్వేనాపత్యయోగాసమ్భవాత్, అజహ
త్స్వార్థాయామపి న దోషః, సముదాయావయవసన్నిధౌ సముదాయస్యైవ
కార్యప్రయోజకత్వాత్, అన్యథా సున్దరమహితురపత్యం సున్దరదౌహిత్ర
ఇత్యాపత్తేరితి దిక్ । * కృష్ణంశ్రితఇతి * నలోకేతి షష్ఠీనిషేధః । * కృష్ణ
శ్రితఇతి * ప్రథమానిర్దిష్టమితి ద్వితీయాన్తస్య పూర్వనిపాతః, యద్యపీ
హ శ్రితశబ్దోఽపి ప్రథమానిర్దిష్టస్తథాపి సమాసవిధాయకే ప్రథమానిర్ది
ష్టముపసర్జనమిత్యుక్తమితి నాతిప్రసఙ్గః, నన్వేవమవ్యయాదీనాముపస
ర్జనసంజ్ఞార్థమవ్యయం విభక్తీత్యాదినా సమాసవిధానస్యావశ్యకత్వాత్సు
ప్సుపేతి సమాసస్యానిత్యత్వే ప్రాగుక్తజ్ఞాపకం న సమ్భవత్యేవ, తథా చా
వ్యయీభావతత్పురుషాదిసమాసాభావపత్తౌ సుప్సుపేతిసమాసప్రవృత్త్యా
అపవిష్ణోః, పరివిష్ణోః, కృష్ణంశ్రితః, రాజ్ఞఃపురుష ఇత్యాది విగ్రహవాక్యా
ని న సిధ్యేరన్నితి చేత్, అత్రాహుః — పునస్సమాసవిధానం న కేవలముపస
ర్జనసంజ్ఞార్థం తస్యాః ప్రకారాన్తరేణాపి సిద్ధేః, తథాహి ప్రాక్కడారా
త్సమాస ఇత్యనన్తరం ప్రథమానిర్దిష్టముపసర్జనం, ఏకవిభక్తి చాపూర్వనిపాత
ఇతి పఠిత్వా సమాసాధికారే ప్రథమానిర్దిష్టమితి వ్యాఖ్యయాముపసర్జన
సంజ్ఞాసిధ్యత్యేవ, విభక్త్యర్థాదిషు విద్యమానమవ్యయం సుబన్తేన చేత్సమ
స్యతే స సమాసోఽవ్యయీభావస్స్యాత్, ద్వితీయాన్తం చేత్సమాసస్తత్పు
రుష ఇత్యేవ వ్యాఖ్యానాదవ్యయీభావతత్పురుషాదిసంజ్ఞాపి సిధ్యతీతి పున
స్సమాసవిధానం వ్యర్థం సత్ జ్ఞాపయతి నన్వవ్యయం విభక్తీత్యాదీనాం స
మాసవిధాయకత్వే సిద్ధే భవదుక్తమేతత్స్యాత్, తత్రైవమానం న పశ్యామ ఇ
తి చేత్, అత్ర కేచిత్ — ఉక్తరీత్యైవోపసర్జనసంజ్ఞాయాం సిద్ధాయాం
ప్రథమానిర్దిష్టమితి సూత్రే సమాసగ్రహణం వ్యర్థం సజ్జ్ఞాపయతి సమాసవి
ధాయకే ప్రథమానిర్దిష్టమిత్యర్థలాభార్థం తేనామీషాం సమాసవిధాయక
త్వంసిధ్యతీతి, అథవా సుప్సుపేతిసమాసస్యానిత్యత్వే ఆకరగ్రన్థపవప్రమా

ణమ్, అన్యథా సిన్నిత్యసమాసయోరితి వార్త్తికే నిత్యగ్రహణేన నార్థః, ఇదమపి సిద్ధం భవతి, వాహ్యాశ్వో వాహ్యశ్వ ఇత్యాది ప్రాగుక్తభాష్యప్రయోగగ్రన్థస్య సామఞ్జస్యాపత్తేరితిదిక్, నను కృష్ణశ్రిత ఇత్యస్య కృష్ణం శ్రితశ్శ్రయణకర్త్తేత్యర్థః, స చ కృష్ణశ్శ్రితో యేనేతి కర్మణి క్తాన్తేన బహువ్రీహిణాపి సులభ ఇతి కిమనేన సమాసారమ్భేణ నైవమ్, బహువ్రీహౌ శ్రితకృష్ణ ఇతి నిష్ఠాన్తస్య పూర్వనిపాతప్రసఙ్గాత్, శేషాద్విభాషేతి సమాసాన్తకప్రత్యయోఽపి ప్రసజ్యేతేతిదిక్। * దుఃఖాతీత ఇతి * అతిపూర్వాదిణః కర్తరి క్తః, అవశిష్టాన్యుదాహరణాన్యూహ్యాని, కూపపతితః, యద్యపి తనిపతి దరిద్రాదిభ్య ఇతి వికల్పితేట్త్వాద్యస్యవిభాషేతీణ్నిషేధేన భావ్యమ్, తథాప్యత ఏవ నిపాతనాదిడిత్యాహుః। వస్తుతస్తు చురాదావదన్తేషు పఠితస్య పత గతౌ చేత్యస్యాశ్రయణేన పతితసిద్ధ్యతి, యస్యవిభాషేత్యత్రైకాచ ఇత్యనువృత్తేస్సర్వసమ్మతత్వాత్, గ్రామగతః, తుహినాత్యస్తః, అత్యాసోఽవ్యతిక్రమః, సోఽపి గతివిశేష ఏవేతి కర్తరి క్తః, ఆదికర్మణి క్తో వాత్రాభ్యుపేయః। సుఖప్రాప్తః, దుఃఖాపన్నః। * గమ్యాదీనామితి * గమ్యాదయశ్చ ప్రయోగతో జ్ఞేయాః। * గ్రామం గమీతి * గమేరినిరిత్యౌణాదిక ఇనిః, స చ భవిష్యతి గమ్యాదయ ఇతి భవిష్యత్కాలే, అకేనోరితి షష్ఠీనిషేధాత్కర్మణి ద్వితీయా। * అయోగ్యత్వాదితి * స్వయమిత్యస్యాత్మనేత్యర్థకస్య కర్త్రర్థతయా ద్వితీయాన్తతాఽనుపపత్తేరితి భావః, * స్వయఙ్కృతిరితి * అసతి సమాసే కార్త్రిరీతి స్యాదితి భావః। * ఖట్వారూఢ ఇతి * "జాల్మోఽసమీక్ష్యకారీ స్యాత్" ఇత్యమరః, వేదం వ్రతాని చ సమాప్య సమావృత్తేన హి ఖట్వారోఢవ్యా బ్రహ్మచర్య ఏవ భూమిశయనాభ్యాసాయ ఖట్వామారోహతి స జాల్మో రూఢశ్చాయమ్, తేన ఖట్వామారోహతు మావా నిషిద్ధానుష్ఠానపరస్సర్వోఽపి ఖట్వారూఢ ఇత్యుచ్యతే, అత ఏవాహ * నిత్యేతి * సామి * సామీత్యేతదవ్యయమర్ధశబ్దపర్యాయపరః। * కాలాః * బహువచననిర్దేశస్స్వరూపనిరాసార్థః, కాలవాచినో ద్వితీయాన్తాః క్తాన్తేన సహ వా సమస్యన్త ఇతి సూత్రార్థః, నను కాలా అత్యన్తసంయోగ ఇత్యేవాస్తు క్తేనేతి నివృత్తమ్ నార్థో యోగవిభాగేనేత్యత ఆహ * అనత్యన్తేతి * మాసప్రమిత ఇతి * మాసజాతే, ఆదికర్మణి క్తః కర్తరి, ఇహ ప్రతిపచ్చన్ద్ర

ణ నాస్త్యత్యన్తసంయోగః । * ముహూర్తమితి * ముహూర్తవ్యాప్తి
త్యర్థః, కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగ ఇతి ద్వితీయా ।* తృతీయాతత్కృ*
లుప్తేతి * సౌత్రత్వాదితిభావః, తచ్ఛబ్దేన తృతీయాన్తపరామర్శనాత్తద
ర్థో లక్ష్యతే, తదర్థకృతత్వంచ గుణవాచకస్యార్థస్య రాగాదివిశేషణమ్, తృ
తీయాన్తార్థకృతో యో గుణస్తద్వచనేనేతి తదేతదాహ వ్యాచష్టే । * తృతీయా
న్తార్థేత్యాదినా * అర్థశబ్దేనచేతి * సోఽపిస్వాశ్రయం నిమిత్తమితిభావః,
నన్వర్థేన సమాసస్యానాత్తద్వితీశబ్దో గ్రహిష్యతే కిమత్ర వచనగ్రహ
ణేన అత్రాహుః—గుణముక్తవాన్ గుణవచనఃకృత్యల్యుటో బహుళమితిభూ
తేకర్తరిల్యుట్, గుణముక్త్వాయో ద్రవ్యముక్తవాన్ సగుణవచనస్తేన ఘృతే
న పాటవమితి గుణమాత్రనిష్ఠేన సమాసో నభవతి, గుణశబ్దోఽత్ర సత్వే నివిశ
తే పైతీత్యాదిలక్షణలక్షితో గృహ్యతే, నతు ప్రవృత్తినిమిత్తం ఘటత్వా
దిస్తత్కృతత్వాసమ్భవాదితి । * శఙ్కులయాఖణ్డ ఇతి * కరణేఽత్రతృతీ
యా, ఖడిచ్ఛేదన ఇత్యస్మాద్భావే ఘఞ్ వృత్త్వాదిత ఖణ్డశబ్దః క్రియారూపా
పన్నే గుణే వృత్తత్వాత్ పశ్చాన్మత్వర్థలక్షణయా తద్వతి ద్రవ్యే వర్తత ఇతిగు
ణవచనో భవతి । * ధాన్యేనేతి * కరణే తృతీయా, అర్థ్యత ఇత్యర్థః ప్రయో
జనమ్, కర్మణి ఘఞ్, అర్థనమర్థః ఇచ్ఛాభిలాషో వా, భావే ఘఞ్,
అర్థశబ్దస్య రూఢత్వేతు ధాన్యేనేతి హేతౌ తృతీయా, కర్తృకరణేకృతే
త్యనేనగతార్థత్వశఙ్కావా త్రనేతి రూఢత్వాభ్యుపగమపక్షమవశ్రియాహ ।
* తత్కృతేతికిమితి * కర్తృకరణేకృతేతి సిద్ధమితిప్రశ్నః, ఇతరో గుణవ
చనేనచేత్తత్కృతేనైవేతి నియమార్థమిదమిత్యాశయేన ప్రత్యుదాహరతి ।
* అక్ష్ణేతి * నహ్యక్ష్ణా కాణత్వం కృతమ్, కిన్తుకర్మాదినైవేతిభావః, తృతీ
యాత్వేహయేనాఙ్గవికారః ఇత్యనేన । * కాణ ఇతి * కణనిమీలన ఇత్యస్మా
ద్ఘఞ్, గుణవచనం తూక్తరీత్యాఖణ్డశబ్దస్యేవాస్యాపిబోధ్యమ్, గుణవచ
నేనేతికిమ్? గోభిర్వపావాన్, గోసమ్బన్ధిదధ్యాదిభోజనేన దేవదత్తస్య
వపావత్త్వమిత్యస్తి తత్కృతత్వం నత్వసౌ గుణవచనః । * పూర్వసదృశ *
ఇహసమసదృశాభ్యాం యోగే తుల్యార్థైరితితృతీయా, అన్యైర్యోగే
త్వేతదేవ వచనాద్ధేతావివా తృతీయా, ఇహసదృశగ్రహణం వ్యర్థమ్, ష
ష్ఠీసమాసేనగతార్థత్వాత్, నచతత్పురుషే తుల్యార్థతృతీయేతి పూర్వప

దప్రకృతిస్స్వార్థమిదమితి వాచ్యమ్, సదృశప్రతిరూపయోస్సాదృశ్య ఇతి సూత్రేణైతత్సిద్ధిరితి మనోరమాయాం స్థితమ్, విద్యయా సదృశో విద్యాసదృశ ఇత్యత్ర హేతుత్వప్రకారకబోధార్థం తృతీయాసమాసోఽప్యావశ్యక ఇతి త్వన్యే, పూర్వసూత్రేణైవ తత్కృతత్వాత్తృతీయాసమాసోఽపి సిద్ధ్యతీత్యపరే। * ఊనార్థేతి * పూర్వసూత్రేఽర్థశబ్దేన సమాసస్యోక్తత్వాదిహార్థగ్రహణమభిధేయపరన్తచ్చోనశబ్దేనైవ సమ్బధ్యతే, న తు పూర్వాదిభిః, సమసదృశయోరపృథగ్గ్రహణాత్ ఇతి భావః। * మిశ్రశ్లక్ష్ణేతి * పణబన్ధేనైకార్థ్యం సన్ధిః తత్రాప్రయుజ్యమానో మిశ్రశబ్ద ఉపసర్గరహితోఽన్తోదాత్త ఇతి సూత్రార్థః। * అవరస్యేతి * అత్ర వ్యాచక్షతే — ఊనార్థేత్యేవ సిద్ధత్వాదిదం సుత్యజమేవ, న చావరశబ్దస్యోనార్థకత్వమప్రసిద్ధమితి వాచ్యమ్, "సప్తదశాఽవరాస్సత్రమాసిరన్" ఇతి శ్రుతౌ అవ్యక్తానుకరణాద్వ్యజవరార్ధాదితి సూత్రే చ తత్ప్రసిద్ధేరితి। * కర్తృకరణే * సమాహారద్వన్ద్వాత్సప్తమీత్యాశయేనాహ * కర్తరి కరణే చేతి * అత్ర కేచిత్ — కర్తృకరణే ఇతి ప్రథమాద్వివచనం తృతీయయా విశేష్యతే విశేషణేన తదన్తవిధిస్తేన తృతీయాన్తే కర్తృకరణే కృదన్తేన సమస్యేతే ఇతి వ్యాఖ్యాన్తరమిత్యాహుః। * సరోవ షాఘేః * కర్తరి కరణే చ యా తృతీయా తదన్తమపి బహులగ్రహణాత్క్వచిన్న సమస్యతే క్వచిత్తు విభక్త్యన్తరమపి సమస్యతే బహులగ్రహణాదేవేత్యర్థః, సమాసాభావం ప్రదర్శయతి। * దాత్రేణ లూనవానిత్యాదావితి * ఆదిశబ్దేన దాత్రేణచ్ఛిన్నవాన్ హస్తేన కుర్వన్నిత్యాది గ్రాహ్యమ్, విభక్త్యన్తరమపి సమస్యత ఇత్యస్యోదాహరణం తు పాదహారకః, గలేచోపకః, హ్రియత ఇతి హారకః, బాహుళకాత్కర్మణి ణ్వుల్, పాదాభ్యామిత్యపాదానపఞ్చమ్యన్తస్య సమాసః, చుప మన్దాయాం గతౌ, హేతుమణ్ణిజన్తాత్కర్మణి ణ్వుల్, అమూర్ధమస్తకాదిత్యలుక్, కర్తృత్వకరణత్వయోః క్రియానిరూపితత్వేన క్రియాసమర్పకకృదన్తేనైవ భవేత్సమాసః, సుపేత్యధికారాత్తిఙన్తేన తు నాతిప్రసఙ్గ ఇత్యాశయేన పృచ్ఛతి। * కృతా కిమితి * ఇతరస్తు తిఙన్తప్రకృతికతద్ధితాన్తప్రకృతికసుబన్తేన సమాసస్తత్ఫలమిత్యాశయేన ప్రత్యుదాహరతి। * కాష్ఠైరితి * కృత్యైరధి * పూర్వసూత్రస్యైవ ప్రపఞ్చోఽయం న తు నియమార్థమిత్యాహుః। * కాకపేయేతి * కిశ

లిఙ్గైతిశక్యార్థకత్వాత్, పూర్ణతోయత్వాత్తటస్థైః కాకైరపి పాతుంశక్యేతి స్తుతిః, అల్పతోయత్వేననిన్దాపి। * వాతచ్ఛేద్యమితి * పూర్వవత్కృత్యః, కోమలత్వాద్వాతేనాపి చ్ఛేత్తుం శక్యత ఇతి స్తుతిః, నిర్బలత్వాద్వాతేనాపి ఛేత్తుంశక్యత ఇతి నిన్దాపి, * అన్నేన * “ భిస్సా స్త్రీ భక్తమన్ధోన్నమోదనోఽస్త్రీ ” ఇత్యమరః. వ్యాఖ్యానాన్నేహ స్వరూపగ్రహణం తదాహ * సంస్కారకేత్యాది * భక్ష్యేణ * ఖరంవిశదమభ్యవహార్యంభక్ష్యం, ఖరం కఠినం, విశదం వివిక్తావయవం, ఖాద్యం భక్ష్యమిత్యర్థః, యత్ప్రత్యయాన్తస్య పరజన్తస్య చ భక్ష్యయతేస్తత్రైవ ప్రయోగాత్, అబ్భక్ష ఇత్యాదిప్రయోగస్తు భాక్తః। * గుడధానా ఇతి * నను ధానానాం ప్రత్యేకం విభక్తావయవత్వాభావాత్కథమేతదుదాహరణం సఙ్గచ్ఛత ఇతి చేత్ నైవం, భ్రష్టయవసముదాయస్య ధానాత్వాత్సముదాయం ప్రతి సముదాయినామవయవత్వాచ్చ తదుపపత్తేః. * చతుర్థీతదర్థేతి * తచ్ఛబ్దేన ప్రకృతా చతుర్థీ పరామృశ్యతే, ప్రత్యయగ్రహణాత్తదన్తగ్రహణమ్, చతుర్థ్యన్తేన సామర్థ్యాత్తదర్థో లక్ష్యత ఇత్యాశయేనాహ * చతుర్థ్యన్తార్థాయేతి * చతుర్థ్యన్తవాచ్యాయ యూపాదయే యద్దార్వాదితద్వాచినా చతుర్థ్యన్తం సమస్యత ఇత్యర్థః। * బలిరక్షితగ్రహణాదితి * హితసుఖగ్రహణం తు న జ్ఞాపకం తద్యోగే చతుర్థీ చాశిషీతి అతాదర్థ్యేఽపి చతుర్థీసమ్భవాదితి భావః, నను చతుర్థీ చాశిషీతి విహితా యా చతుర్థీ తదన్తస్య సమాసో నభవతి, సమాసాదాశిషోఽనవగమాదితి కేచిదాహురితి కైయటేనోక్తమ్, తతశ్చ తత్పక్షే హితసుఖగ్రహణమపి బలిరక్షితగ్రహణవత్ జ్ఞాపకమేవేతి చేత్, అత్రాహుః — బ్రాహ్మణాయ హితం బ్రాహ్మణహితం గోహితం గోసుఖమిత్యత్ర తాదర్థ్యచతుర్థ్యన్తేనాపి సమాసస్స్వీక్రియతే, సా చ తాదర్థ్యచతుర్థీ హితయోగే చేతి వార్త్తికాచ్చతుర్థీతదర్థేత్యాదినా హితసుఖశబ్దాభ్యాం సమాసవిధానాత్ జ్ఞాపకాద్వా సమ్భవతీతి హితసుఖగ్రహణం న జ్ఞాపకమితి తు సమ్యగేవేత్యాహుః। * యూపాయేతి * తాదర్థ్యే చతుర్థీ, ఏవమగ్రేఽపి యథాసమ్భవమూహ్యమ్। * అశ్వఘాసాదయ ఇతి * ఏతచ్చ భాష్యకృతోక్తమ్, నన్వేవం రన్ధనాయ స్థాలీత్యత్రాపి షష్ఠీసమాసస్స్యాదేవేతి ప్రకృతివికృతిభావాభావే నియమో నిష్ఫల ఏవేతి, న చ స్వార్థే విశేషః

చతుర్థీ తదర్థే ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరస్యాపి ప్రకృతిభావవక్ష్యమాణత్వాత్, అత్రాహుః — సమ్బన్ధత్వతాదర్థ్యత్వకృతవైలక్షణ్యే నోక్తనియమసాఫల్యాన్న దోషః, అత్ర చ మానమేతదేవ భాష్యం సమాసానామశ్రయణాత్, దాశరథాయ మైథిలీత్యాదిప్రయోగా అపి ఇష్టమేవ వివక్షాభేదేన నిర్వాహ్యాః, ఏవం చ పూర్వసదృశేతిసూత్రే సదృశగ్రహణం వ్యర్థమితి కైయటహరదత్తాదీనాముక్తిః ప్రామాదికేత్యవధేయం శాబ్దబోధకృతవైలక్షణ్యస్య తత్రాపి సత్త్వాదితి। * అర్థేన నిత్యేతి * అన్యథా విభాషాధికారాత్పక్షే ద్విజాయార్థ ఇతి ప్రయోగః స్యాదితి భావః। * విశేష్యలిఙ్గతా చేతి * వచనాభావే త్వర్థశబ్దస్య నిత్యపుంస్త్వాత్పరవల్లిఙ్గమితి సర్వత్ర పుల్లిఙ్గప్రయోగ ఏవ స్యాదితి భావః, (వస్తుతస్తు సర్వలిఙ్గతామాత్రవిధాయకమేతత్, చతుర్థ్యన్తార్థశబ్దయోరన్యతరప్రయోగేణైవ తాదర్థ్యప్రతీత్యా ద్వయోర్యుగపత్ప్రయోగో ప్రసక్తేన నిత్యత్వస్యార్థసిద్ధత్వాత్.)

* పఞ్చమీ భయేన * భయేతి స్వరూపగ్రహణం నార్థస్య ప్రయోగాభావాత్, భయభీతేతి వార్తికారమ్భాచ్చ, తేన వృకాత్త్రాస ఇత్యాదౌ సమాసో న, కథం తర్హి భోగోపరతో గ్రామనిర్గత ఇత్యాది ప్రయోగాః, అత్రాహుః — బహులగ్రహణాత్క్వచిద్విభక్త్యన్తరమపి కృత్వా సమస్యత ఇతి ప్రాగేవోక్తత్వాత్సుప్సుపేత్యనేన వా తదుపపత్తిరితి। * అపేతాపోఢ * పఞ్చమీతి వర్తతే, ప్రత్యయగ్రహణాత్తదన్తగ్రహణమ్, అల్పశ ఇత్యత్ర బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదితి శస్, యద్యపి బహ్వల్పార్థాన్మఙ్గళామఙ్గళవచనమితి వక్ష్యతి తథాప్యత ఏవ నిపాతనాచ్ఛసితి బోధ్యమ్, కారకత్వం తు సమసనక్రియాం ప్రతి పఞ్చమ్యన్తస్య కర్మత్వాత్తదభిధాయిత్వాచ్చాల్పశబ్దస్య తదేతదాహ * అల్పం పఞ్చమ్యన్తమితి * స్తోకాన్ముక్త ఇత్యాది * కరణే చ స్తోకాల్పేతి పఞ్చమీ, దూరాదాగత ఇత్యాదౌ తు దూరాన్తికార్థేభ్య ఇత్యనేన.

* రాజపురుష ఇతి * రాజన్ అస్ పురుష సు ఇత్యలౌకికవిగ్రహే షష్ఠీ సేతి కృతే సుపో లుక్యన్తర్వర్తినీం విభక్తిమాశ్రిత్య పదత్వాన్నలోపః। * యాజకాదిభిశ్చ * యాజకః, పూజకః, పరిచారకః, పరివేషకః, స్నాతకః, అధ్యాపకః, ఉత్సాదకః, హోతృపోతృభర్తృరథగణకపత్తిగ

ణక, వృత్ । * గుణాన్తరేణేతి * ఏతచ్చవార్త్తికం సర్వం గుణకార్త్స్న్యే
ఇత్యత్రపఠితమ్ । * కృద్యోగాషష్ఠీతి * కర్తృకర్మణోః కృతీతి కృత్సన్ని
యోగేనకృతేత్యర్థః, యదాతు ప్రతిపదవిధానేత్యాది నిషేధవచనమారభ్య
తే తదేదస్తద్బాధనాయారబ్ధవ్యమ్, తస్యైవానారభ్యత్వేఽనుపదంవక్ష్యా
మః । * ఇధ్మప్రవ్రశ్చనఇతి * వృశ్చ్యతే భిద్యతేఽనేనేతి ప్రవ్రశ్చనః కుఠారాదిః,
కరణేల్యుట్, ఇధ్మానామిః కర్మషష్ఠ్యన్తస్యానేనసమాసః । * నృణామితి *
యతశ్చనిర్ధారణమితిషష్ఠీ, ద్విజశబ్దేనాత్ర సమాసప్రసఙ్గః, తదపేక్ష
యాహిషష్ఠీ, శ్రేష్ఠత్వం ద్విజేతరమనుష్యేభ్యః, తేషాం సామాన్యశ
బ్దేనోపస్థితతయా తాన్ప్రత్యేవానుపస్థితకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్,
అథ కథంపురుషోత్తమ ఇతి, యస్మిన్నిర్ధార్యతే యశ్చైకదేశోనిర్ధార్య
తే యశ్చనిర్ధారణహేతుః ఏతత్త్రితయసన్నిధానే సత్యేవాయంనిషేధఇ
తి ద్వివచనవిభజ్యేతిసూత్రే కైయటః, అన్యేతు — పురుషేషూత్తమఇ
తి నిర్ధారణసప్తమ్యాస్సంజ్ఞాయామితి సమాసః, నచైవం నిర్ధారణఇతి
వ్యర్థం స్వరేభేదాత్, సప్తమీసమాసేహితత్పురుషేతుల్యార్థేత్యాదినాపూ
ర్వపదప్రకృతిస్వరః, షష్ఠీసమాసేతు సమాసస్యేత్యన్తోదాత్తత్వంస్యా
త్తచ్చానిష్టమిత్యాహుః, తన్మన్దమ్, సంజ్ఞాయామితి సమాసస్యనిత్యత్వే
న స్వపదవిగ్రహాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్, తస్మాత్కైయటోక్తసమాధానమేవ
సమీచీనమితినవ్యాః । * ప్రతిపదవిధానేతి * పదంపదంప్రతి విహితా ప్ర
తిపదవిధానా షష్ఠీ శేషఇతి విహాయాన్యేన జ్ఞోవిదర్థస్యేత్యాదినావిహితా
సర్వైవషష్ఠీత్యర్థః, ధాతుకారకవిశేషం గృహీత్వైవ జ్ఞోవిదర్థస్యేత్యాది
నాషష్ఠీవిధీయతఇతిభవతి తస్యాః ప్రతిపదవిధానత్వమ్, నన్వనేనైవగతార్థ
త్వాన్న నిర్ధారణమితి వ్యర్థమితిచేత్, అత్రాహుః — యతశ్చనిర్ధారణ
మితిసూత్రంనషష్ఠీంవిధత్తే కిన్తుసప్తమీమేవ, షష్ఠీతుతయామాబాధిష్టేతిప్రతి
ప్రసూయతఇత్యన్యదేతత్, ఏవం స్వామీశ్వరాధిపతీత్యాదిష్వపి, తేనగృ
హస్వామీ, సర్వేశ్వరః, విషాదాధిపతిరిత్యాదిసిద్ధమితి, వస్తుతస్తు జ్ఞోవిదర్థ
స్యేత్యాది చతుర్దశసూత్రీమధ్యే దివస్తదర్థస్యేత్యాది షట్సూత్రీంవిహా
యావశిష్టాయామష్టసూత్ర్యాం శేషఇతివర్తతే, తథాచ నమాషాణామశ్నీ
యాదిత్యాదావపిషష్ఠీశేషఇత్యేవసిద్ధా నియమార్థమిదం ప్రకరణమిత్యాహుస్తస్మి

ఏవన తు తల్లుగితి, తథా చ లుకః ప్రయోజకీభూతస్సమాస ఏవ నేతి ఫలితోఽర్థః, తతశ్చ ప్రతిపదవిధానేతి వచనం న కర్తవ్యమ్, ఏవం స్థితే కృద్యోగా షష్ఠీతి వచనమపి మాస్తు, కర్తృకర్మణోః కృతీత్యత్ర హి శేష ఇతి నివృత్తం తథా చాప్రాప్తషష్ఠీవిధానార్థమేవ తదితి సమాసనివృత్తిప్రసఙ్గాభావాత్ షష్ఠీత్యనేనైవ సమాససిద్ధేః । * సర్పిషో జ్ఞానమితి * వస్తుతః కారణస్య సమ్బన్ధవివక్షాయాం జ్ఞోఽవిదర్థస్యేతి షష్ఠీ సర్పిస్సమ్బన్ధిప్రవృత్తమిత్యర్థః । * పూరణగుణ * అర్థశబ్దస్య త్రిభిస్సమ్బన్ధా దాహ * పూరణాద్యర్థైరితి * అత్ర ప్రాచోక్తం ఏతదర్థే షష్ఠీ న సమస్యత ఇతి, తన్న్యూనమ్, తథా హి సతి సుహితార్థానామేవ గ్రహణం స్యాత్ తావతా మే వార్థశబ్దేన సమస్తత్వాదితి ధ్వనయన్నాహ * సదాదిభిశ్చేతి * షష్ఠ ఇతి * షణ్ణాం పూరణష్షష్ఠః, తస్య పూరణే డట్ షట్కతికతిపయచతురాం థుక్, కథం తర్హి " తాన్యుఞ్ఛషష్ఠాఙ్కితసైకతాని " ఇతి ప్రమాద ఏవాయమిత్యేకే, ఉఞ్ఛేషష్ఠః ఉఞ్ఛాత్మకష్షష్ఠ ఇతి వా వ్యాఖ్యేయమితి మనోరమాయాం స్థితమ్ । * గుణేతి * సత్త్వే నివిశతే పైతీత్యాది లక్షణలక్షితో గుణోఽత్ర గృహ్యతే న త్వాదేఙ్ లక్షణః, అర్థగ్రహణాత్, నాపి సఙ్ఖ్యా క్రోశశతయోజనశతయోరితి వార్త్తికే నిర్దేశాత్ । * కాకస్య కార్ష్ణ్యం బ్రాహ్మణస్య శుక్లా ఇతి * వ్యాప్తిన్యాయాత్ కేవలగుణవాచీ గుణోపసర్జనద్రవ్యవాచీ చ గుణశబ్దేన గృహ్యత ఇతి భావః, నను బ్రాహ్మణస్య శుక్లా ఇత్యత్ర సమాసప్రసఙ్గ ఏవ నాస్తి, బ్రాహ్మణశబ్దస్య దన్తైరేవాన్వయాత్ బ్రాహ్మణస్య యే దన్తాస్తే శుక్లా ఇత్యర్థాగతత ఆహ * యదేతి * శుక్లశబ్ద ఏవేహావిశేష్యసమర్పక ఇతి భావః, చన్దనగన్ధః, ఘటరూపమిత్యాదావనేన నిషేధే ప్రాప్తే తత్స్థైశ్చ గుణైస్సమాసో వక్తవ్య ఇతి వార్త్తికేన సమాసః ప్రసూయితే గన్ధత్వేన ప్రతీయమానో గన్ధో న కదాపి గుణసమానాధికరణః కిన్తు స్వప్రధానః, ఇదమేవ హి తాత్స్థ్యం నామ, నను " పినష్టి గన్ధాన్ " ఇతి ప్రయోగదర్శనాచ్ఛుక్లశబ్దాదితుల్య ఏవ గన్ధశబ్దో న తత్స్థగుణవచన ఇతి చేన్న, పినష్టీతి ప్రయోగే హి గన్ధానితి న గుణశబ్దః మాలతీకుసుమాదిషు గన్ధశబ్దప్రయోగాదర్శనాత్, కిన్తు చన్దనత్వాది జాతినిమిత్తకోఽన్య ఏవ సః, తస్మాచ్చన్దనగన్ధ ఇత్యాదౌ తత్స్థత్వం సుస్థమేవ, ఏవం ఘటరూపమిత్యాదావపి, నన్వేవమపి బలాకాయాః శౌక్ల్యం కేశస్య నైల్యమిత్యాదావతిప్రసఙ్గ ఇతి చేదత్రాహుః — గుణవచ

నామత్వన్న వ్యఙ్గ్యా శుక్లాదిగుణస్యైవాభిధానాత్తద్వాచకపదానాం గు
ణిసామానాధికరణ్యసత్వాన్నదోషః, తథాచ ప్రాధాన్యేనాప్రాధాన్యే
నవా ద్రవ్యప్రతిపాదకత్వే సతి గుణప్రతిపాదకత్వం తత్స్థగుణవాచి
త్వమిత్యర్థ ఇతి । * ఫలానామితి * కరణస్య శేషత్వవివక్షాయాం షష్ఠీ ।
* స్వరే విశేష ఇతి * తత్పురుషే తుల్యార్థేతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరం బా
ధిత్వా తాదాదిసూత్రేణాన్తోదాత్తత్వే ప్రాప్తే తదపవాదేన తృతీయాకర్మ
ణీత్యనేన పూర్వపదప్రకృతిస్వరే సత్యాద్యుదాత్త ఇష్టః, షష్ఠీసమాసేత్వ
న్తోదాత్తత్వం స్యాత్, తచ్చ నేష్యత ఇతి భావః, తృపిశ్చ సకర్మకోఽప్యస్తి,
“ పిత్ర్యాన తార్పీత్సనుమం స్తబన్ధూన్ ” ఇతి భట్టిప్రయోగాత్, తేనాస్మా
త్కారణశక్తోనాస్తీతి న శఙ్కనీయమ్ । * ద్విజస్య కుర్వన్ కుర్వాణ ఇతి *
నేయం ఘటాద్యపేక్షయా షష్ఠీ ద్విజస్య ఘటం కుర్వన్నితి, తథాహి సత్య
సామర్థ్యాదేవ సమాసాప్రసక్తౌ నిషేధోఽయం వ్యర్థస్స్యాదతో వ్యాచష్టే ।
* కింకర ఇత్యర్థ ఇతి * బ్రాహ్మణస్య కృత్వేతి * తాదర్థ్యరూపసమ్బన్ధస్య
సామాన్యరూపేణ వివక్షాయాం షష్ఠీ, బ్రాహ్మణసమ్బన్ధినీ యా క్రియా త
దనన్తరమిత్యర్థః । * కృదవ్యయమేవేతి * అనేకమన్యపదార్థ ఇతి సూత్రే
సర్వపశ్చాదితి భాష్యప్రయోగాదితి భావః । * ఇత్యాదీతి * తథాచ భట్టిః
ప్రాయుఙ్క్త “ యశస్కృతేఽరీన్ని గృహ్ణీమః । ఆదేయాః కిం కృతే భోగాః కు
మ్భకర్ణ త్వయా వినా ” ఇతి । * రక్షిత ఇతి * కైయటహరదత్తౌ తు అవ్య
యప్రతిషేధే వృక్షస్యోపరీత్యుదాహరన్తౌ అకృదవ్యయేనాపి నిషేధం మన్య
తే, తౌ చ ప్రాగుక్తభాష్యప్రయోగవిరోధాదుపేక్ష్యౌ ఇతి భావః । * తవ్యతా తు
భవితవ్యేతి * సూత్రే నిరనుబన్ధకగ్రహణాదితి భావః । * స్వకర్తవ్యమితి *
కర్తృషష్ఠ్యాస్సమాసః । * స్వరే భేద ఇతి * కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణ తిత్స్వర
స్యాపవాదాదన్తస్వరిత ఇష్టః, తవ్యేన తు సమాసే మధ్యోదాత్తత్వం స్యాత్తచ్చ
నేష్యత ఇతి భావః । * సోఽప్యనేనేతి * షష్ఠీసమాసేన పోటాయువతీతి సమాసో
వారితః, సోఽపి షష్ఠీసమాసః పూరణగుణేత్యనేన వార్యత ఇత్యర్థః । * క్తేన చ
పూజాయామ్ * సూత్రే ఉపలక్షణం పూజాగ్రహణం వ్యాఖ్యానాదిత్యా
హ * మతిబుద్ధీతి * రాజ్ఞామితి * క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి కర్తరి షష్ఠీ * భూ
త ఇతి * న చ తక్రకౌణ్డిన్యన్యాయేన మత్యాదిభ్యః క్తస్య వర్తమానకాలో

భూతకాలతాం బాధతఇతివాచ్యమ్, తేనైకదిగిత్యతః తేనేత్యధికారే ఉప
జ్ఞాతఇతి నిర్దేశేన భూతకాలస్యాబాధజ్ఞాపనాత్, ఉపజ్ఞాతఇత్యత్రహి
భూతేక్తోఽనతువర్తమానే అన్యథా క్తస్యచవర్తమానఇతి షష్ఠీవిధానాదుపజ్ఞా
తశబ్దస్య తేనేతితృతీయాయోగోనస్యాత్, నచైవమపి జ్ఞానార్థేష్వేవ జ్ఞా
పకత్వమస్త్వితివాచ్యమ్, "పూజితోయస్సురాసురైః" ఇతిప్రయోగానురో
ధేనసామాన్యవిషయకజ్ఞాపకత్వస్యైవన్యాయ్యత్వాత్, అన్యేతు—కారకష
ష్ఠ్యాఏవసమాసనిషేధోఽయం శేషషష్ఠ్యాతు సమాసస్స్యాదేవేత్యాహుః, ఏ
తేన "కలహంసరామమహితఃకృతవాన్" ఇతి భట్టిప్రయోగోవ్యాఖ్యాతః,
రామమహితః సః కలహంకృతవానిత్యన్వయః। * అధికరణవాచినాచ *
వాచిగ్రహణంచిన్త్యప్రయోజనమితి హరదత్తాదయః। * ఇదమేషామితి *
క్తోఽధికరణేచేతిక్తః। * అధికరణవాచినశ్చేతికర్తరిషష్ఠీ, అధికరణేచేత్యేవసి
ద్ధే సూత్రద్వయేఽపి వాచిగ్రహణం స్పష్టార్థమిత్యాహుః, నను కింవృత్తంయు
ద్వృత్తమిత్యత్రనకర్మణిక్తః, వృతేరకర్మకత్వాత్, తథాచాధికరణక్తాన్తే
నకథమిహసమాసఇతిచేన్నైవమ్, నాయమధికరణేక్తఃకిన్తుగత్యర్థాకర్మకేతిక
ర్తరి, కిమావృత్తం నిష్పన్నమిత్యర్థః। * కర్మణిచ * క్తేనేతినానువర్తతే,
క్తేనచపూజాయామితినిషేధవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్, షష్ఠీత్యనువర్తతే కిన్తు
సాపియాకాచిత్కర్మణిషష్ఠీనగృహ్యతే, అపాంస్రష్టేత్యాదావనేనైవ సి
ద్ధౌతృజకాభ్యాం కర్తరీతినిషేధవైయర్థ్యాపత్తేః, కిఞ్చఇధ్మవ్రశ్చనఇత్యా
దౌ సమాససిద్ధయేవచనంకర్తవ్యంస్యాత్, నచకృద్యోగలక్షణాషష్ఠీసమ
స్యతఇతి వార్తికమస్త్వేవేతివాచ్యమ్, తస్యసిద్ధాన్తేప్రత్యాఖ్యానాత్, తత
శ్చ నిపాతానామనేకార్థత్వాదితీత్యర్థే చశబ్దోఽయంతదాహ * కర్మణీతి
యాషష్ఠీతి * సప్తమ్యేకవచనాన్తపదముచ్చార్య యాషష్ఠీవిహితా పరిశే
షితా వేత్యర్థః, నియమసూత్రాణాం విధిరూపేణ నిషేధరూపేణవేతి ద్వే
ధాప్రవృత్తేస్స్వీకృతత్వాత్। * గవాందోహఇతి * అగోపేనేత్యుపన్యాసస్త్వి
హోభయప్రాప్తిప్రదర్శనార్థః, అథకథంశబ్దానుశాసనమితి, అత్రవ్యాచఖ్యుః-
శబ్దానామితీయంషష్ఠీకర్తృకర్మణోరితివిహితా నతూభయప్రాప్తావిత్యనేన,
ఆచార్యస్యకర్తుర్వస్తుతస్సత్త్వేపీహానుపాదానాత్, కృతోఽర్థప్రయోగఇత్య
త్రప్రయోగఇత్యనువర్తనాత్కర్తృకర్మణోరుభయోరుపాదానమేవాస్తు

నియమ ఇతి స్వీకారాత్, ఆశ్చర్యో గవాం దోహ ఇత్యత్రాప్యాశ్చర్యం
ప్రతిపాద్యం, తచ్చ యద్యశిక్షితో దోగ్ధా మదోహా గావశ్చ దోగ్ధ్యస్తదై
వనిర్వహతి నత్వన్యథా, అతఏవ కర్తృకర్మణోర్ద్వయోర్విశిష్యోపాదానాదుభయ
ప్రాప్తిః, ఇహ తు శబ్దానామిదమనుశాసనమ్, నత్వర్థానామిత్యర్థనివృ
త్తిపరం వాక్యం, నతు కర్తృవిశేషనివృత్తిపరమతో నాస్త్యుభయప్రాప్తిః,
అస్తు వా యథాకథంచిదుభయప్రాప్తిస్తథాపి నక్షతిః, ఉభయప్రాప్తావితి
సూత్రేఽవిశేషేణ విభాషేతి పక్షస్యాపి విద్యమానతయా నియమాప్రవృత్తి
పక్షే ఆచార్యస్య శబ్దానామనుశాసనమితి ప్రయోగసమ్భవాత్, యది వా
శేషలక్షణా షష్ఠీతి వ్యాఖ్యాయతే తదా తు సమాసనిషేధశఙ్కైవ నా
స్తీతి। * తృజకాభ్యామ్ * ఇహ కర్తృషష్ఠ్యా తృజకాభ్యామితి వృత్తికార
వ్యాఖ్యానమయుక్తమితి ధ్వనయన్నాహ * కర్త్రర్థతృజకాభ్యామితి * క
ర్తృగ్రహణం తృజకయోరేవ విశేషణమితి యుక్తం తయోశ్శ్రుతత్వాత్,
నతు షష్ఠ్యా ఇతి భావః, యద్యపి కర్తరీతి తృచో న విశేషణం వ్యభిచారాత్ త
థాప్యకస్య విశేషణత్వేన తదావశ్యకమిత్యాహ * ఇక్షుభక్షికేతి * ప
ర్యాయార్హణేఽతి భావే ణ్వుచ్, కర్మణి షష్ఠ్యా సమాసః, నను వజ్రస్య భర్తే
త్యుదాహరణమయుక్తమ్, భర్తృశబ్దస్య యాజకాదిత్వేన సమాసావశ్యం
భావాదిత్యాశఙ్క్యాహ * పత్యర్థే భర్తృశబ్దస్యేతి * యద్యపి యా
జకాదిష్వర్థవిశేషవిశిష్టతయా భర్తృశబ్దో న పఠితస్తథాపి రూఢిర్బలీయ
స్త్వాత్పతిపర్యాయస్యైవ తత్ర గ్రహణం నతు యౌగికస్యేతి భావః। * శేష
షష్ఠ్యేతి * న్యాసకారస్తు తృన్నన్తమేతత్, న లోకేతి నిషేధస్త్వనిత్యః, తృ
కాభ్యామితి వక్తవ్యే తృచ సానుబన్ధగ్రహణాజ్జ్ఞాపకాదిత్యాహ, కేచిత్తు జని
కర్తుస్తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చేతి నిర్దేశాదనిత్యోఽయం సమాసనిషేధ ఇ
త్యాహుః, తన్మన్దం శేషషష్ఠీసమాసే నోక్తనిర్దేశోపపత్తేః। * నేహ తృ
జితి * నచోత్తరార్థత్వం శఙ్క్యం తృచ్ క్రీడాజీవికయోర్నాస్తీతి జయా
దిత్యేనోక్తత్వాదితి భావః, వామనస్త్వకే జీవికార్థ ఇత్యత్రాక ఇతి కిమ్ ? ర
మణీయకర్త్రేతి ప్రత్యుదాహరన్ జీవికాయాం తృచమిచ్ఛతి। * భావే ణ్వు
చితి * భఞ్జనం భఞ్జికా పుష్పాణామితి కర్మణి షష్ఠీ, భావ ఇత్యుపలక్షణమ్,
అధికరణే ణ్వుల్యపి బాధకాభావాదితి మత్వా సంజ్ఞాయామితి సూత్రే కృద

న్తే మనోరమాయాముక్తమ్, ఉద్దాలకః శ్లేష్మాతక స్తస్య పుష్పాణి భజ్యన్తే య
స్యాం క్రీడాయాం సా ఉద్దాలకపుష్పభఞ్జికేతి। * పూర్వాపర * ఏకదే
శశబ్దా అవయవే రూఢాః అత ఏవ తస్య కర్మధారయత్వేఽపి తతో మత్వర్థీయః,
కృష్ణసర్పవానిత్యత్రేవ న కర్మధారయాన్మత్వర్థీయ ఇతి నిషేధస్యారూఢేష్వ
ప్రవృత్తేః, యద్యపీహ ఏకగోపూర్వాదితి ఠఞ్ప్రాప్తస్తథాపి అత ఏవ నిర్దే
శాదినిః తదేతదాహ * అవయవినేతి * నన్విదం సూత్రం వ్యర్థం పూర్వకా
య ఇత్యాది ప్రయోగాణాం కర్మధారయేణైవ సిద్ధేః, ఊర్ధ్వకాయ ఇతివత్,
సముదాయే హి వృత్తాః శబ్దా అవయవేష్వపి ప్రవర్తన్త ఇతి న్యాయాదత ఆహ।
* షష్ఠీసమాసాపవాద ఇతి * తథా చ కాయపూర్వ ఇత్యాద్యసాధుప్రయోగని
వృత్తయే సూత్రమితి భావః। * పూర్వం కాయస్యేతి * యద్యప్యన్యారాది
తిసూత్రే దిశి దృష్టశ్శబ్దో దిక్ఛబ్ద ఇతి వ్యాఖ్యానేన సమ్ప్రత్యదిగ్వృత్తినాపి
యోగే పఞ్చమీ స్వీకృతేతి షష్ఠీ హి దుర్లభా, తథాపి తస్యపరమామ్రేడిత
మితి లిఙ్గాదవయవవాచిదిక్ఛబ్దయోగే పఞ్చమీ నేష్యత ఇత్యాశయాత్ షష్ఠ్యేవ భవ
తీతి భావః। * పూర్వం నాభేరితి * నాభేర్యః పూర్వో భాగః స కాయస్యావ
యవ ఇత్యర్థః, నాభేరితి దిగ్యోగలక్షణా పఞ్చమీ, తేనాత్ర పూర్వస్య భా
గస్య నాభిరవధిర్నత్వేకదేశినీతి నాభ్యా సమాసో నేత్యర్థః, కాయేన తు స్యా
దేవ, పూర్వకాయో నాభేరితి, పూర్వశబ్దస్య నిత్యసాపేక్షత్వాత్ప్రధా
నత్వాచ్చ। * పూర్వశ్ఛాత్రాణామితి * నాసౌ నిర్ధారణే షష్ఠీ, కిన్తు సము
దాయసముదాయిసమ్బన్ధే బహువచనంతూద్భూతావయవభేదసముదాయ
వివక్షయా తతశ్ఛాత్రాణామేకదేశిత్వే సత్యప్యేకత్వవైశిష్ట్యాభావాన్న
సమాసః। * సర్వోఽపీతి * పూర్వాదిభిర్నోఽపీత్యర్థః। * జ్ఞాపకాదితి * అన్య
థా అహ్నస్య సాయపూర్వత్వం న స్యాదితి భావః। * మధ్యాహ్న ఇతి *
రాజాహస్సఖిభ్య ఇతి టచ్, అహ్నోఽహ్న ఇత్యహ్నాదేశః, అయం చా
దేశో మధ్యాహ్నశబ్దయోరూర్ధ్వకాయవత్ కర్మధారయేణ నిర్వహతి, త
స్యైకదేశిసమాసప్రయుక్తత్వాత్, అతోఽత్ర జ్ఞాపకాశ్రయణం యుక్తమేవేతి
బోధ్యమ్। * ఇత్యాహురితి * న చైవం దినమధ్యో రాత్రిమధ్య ఇత్యాది న
సిద్ధ్యేదితి వాచ్యమ్, జ్ఞాపకసిద్ధస్యాసార్వత్రికత్వాత్। * అర్ధం నపుంస
కమ్ * ఖణ్డవాచ్యర్ధశబ్దో నిత్యనపుంసకః, గ్రామార్ధో నగరార్ధ ఇతి యథా,

సమాంశవాచీతు నిత్యనపుంసకస్సఏవేహగృహ్యతే, పూర్వగ్రాస్వికేతి ప్రా
ర్థ్వసూత్రపర్యాలోచనయా అర్ధమితియోగవిభాగేన నిర్దేశాన్నపుంసకత్వే
లబ్ధే పునర్నపుంసకగ్రహణాదిత్యాశయేనవ్యాఖ్యానమ్ । * నిత్యంక్లీబేప
ఇతి * యోనిత్యనపుంసకల్లిఙ్గస్సఇత్యర్థః । * ప్రాగ్వదితి * ఏకదేశ్యవిశి
ష్టేనావయవినా సమాసఇత్యర్థః, అన్యేతువ్యాచక్షుః — అర్ధమితిని
ర్దేశాదేవ నపుంసకత్వసిద్ధౌ నపుంసకగ్రహణం సూత్రేస్మిన్లిఙ్గనిర్దేశో నవి
వక్షితఇతిజ్ఞాపయితుమ్, తేనతస్యేత్యాదిలిఙ్గత్రయేపి భవతీతి, అర్ధపి
ప్పలీత్యత్రైకదేశిసమాసప్రాప్త్యనంతరం ప్రవృత్తస్య వికల్పేన సంజ్ఞాయాం గోప్రి
యోతిసంహ్రస్వస్సమాసానంతరం ప్రాప్తసమాసాంతే । * అపస్పష్టవచనమితి * తే
న పిప్పలీశబ్దస్యానుపసర్జనత్వాన్న దోషఇతిభావః, సన్నేవం పఞ్చానాం
ఖట్వానాం సమాహారఃపఞ్చఖట్వీతి నసిధ్యేత్ ఉపసర్జనసంజ్ఞానిషేధేన ఖ
ట్వేత్యస్య హ్రస్వప్రవృత్తేరిదం న్యాయ్యం తేన గోస్త్రియోరితిప్రవృత్తేర
తఆహ * ఏకదేశసమాసవిషయకోయమితి * పఞ్చఖట్వీ ఇతి భాష్యోదా
హరణమేవాస్య నైత్యస్య సద్యోపలిఙ్గమితిభావః । * అర్ధపిప్పలీతి * ప
రవల్లిఙ్గత్వాత్ స్త్రీత్వమ్ । * అర్ధపిప్పలీనామితి సమాసే అర్ధపిప్ప
లీత్యేవస్యాత్, ఏకదేశ్యేకత్వాత్, పరవల్లిఙ్గమితి లిఙ్గాతిదేశేప నచనాతిదే
శాభావాచ్చేతిభావః, అర్ధపిప్పల్యస్త్రిప్రయోగస్తు అర్ధాని పిప్పలీనామితి వి
గ్రహేఽసాధుశ్చేదపి బహుసముచ్చయేసాధురేవ, అర్ధం పిప్పల్యా అర్ధపిప్ప
లీ, అర్ధపిప్పలీవ అర్ధపిప్పలీచేత్యాదివిగ్రహాత్, ఏకదేశినా కిమ్? అర్ధంప
శోర్దేవదత్తస్యేత్యత్ర దేవదత్తేనాన్వయానుపపత్తేర్న తేనసమాసః, ఇదం
సూత్రం పరవల్లిఙ్గమితిసూత్రభాష్యప్రత్యాఖ్యాతమ్, తద్యథా అర్ధపిప్పలీతి
కింకర్మధారయోఽస్తుధమ్, సముదాయే దృష్టాశ్శబ్దాఅవయవేవర్తన్తఇతి
న్యాయాత్, సమప్రవిభాగాదన్యత్రాపి తదాపేక్షైవగతిః, అర్థాహారః,
అర్ధోక్తమర్ధపలాశకితమిత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్, నచ సమప్రవిభాగేష
ష్ఠీసమాసం బాధితుమిదం సూత్రమితివాచ్యం షష్ఠీసమాసస్యాపీష్టత్వాత్
అతఏవ కాళిదాసప్రయుక్త "ప్రేమ్ణా శరీరార్ధహరాం హరస్య" ఇతి.
* ద్వితీయతృతీయ * షష్ఠీసమాసాపవాదోయం యోగఇతివృత్తికృతో
క్తమయుక్తమితిధ్వనయన్నాహ * నిషేధంబాధిత్వేతి * ప్రాప్తజీవికఇ

తి * గోస్త్రియోరిత్యుపసర్జనహ్రస్వః, ద్విగుప్రాప్తాపన్నేతి వక్ష్య
మాణేన పరవల్లిఙ్గనిషేధః, నచేదం బహువ్రీహిణా గతార్థమితి శఙ్క్యం స్వ
రవిశేషాత్, ప్రాప్తసుఖ ఇత్యాదౌ నిష్ఠాన్తస్య జాతికాలసుఖాదిభ్య ఇతి
పరనిపాతాపత్తేశ్చ, ప్రాప్తాపన్నే చేతి చకారేణ విధేయసముచ్చయార్థే
నాకారప్రశ్లేషానుమానాత్ప్రాప్తాపన్నే సమస్యేతే, అచ అత్వ ఇచ్చ త
యోస్స్యాదితి భాష్యే స్థితమ్, తత్ర చకారాత్పూర్వమేవాకారం భిత్త్వా
సూత్రత్వాత్ప్రకృతిభావో నేతి ప్రాఞ్చః, ఇమం క్లేశం పరిహరన్నా
హ * ద్వితీయయా అ ఇతి * ప్రాప్తస్త్రీతి * ఏకదేశస్య పూర్వా
న్తత్వేన గ్రహణాల్లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా వా టాబన్తయోరపి ప్రాప్తాపన్న
యోస్సమాసః । * కాలాః పరిమాణినా * పరిమీయతే పరిచ్ఛిద్యతే యేన
తత్పరిమాణమ్, పరిచ్ఛేదకం తద్వదస్య పరిమాణీ తదాహ * పరిచ్ఛేద్యవా
చినేతి * కాలా ఇతి * కాలవిశేషవాచకా ఇత్యర్థః, సూత్రే బహువచన
నిర్దేశాత్కాలసామాన్యస్యాపరిచ్ఛేదకత్వాచ్చ । * మాసో జాతస్యేతి *
షష్ఠీసమాసే ప్రాప్తే వచనమ్, నను జాతః పురుషః తస్య తు హస్తవితస్త్యా
దికం పరిచ్ఛేదకం న తు కాలః, తస్య క్రియామాత్ర పరిచ్ఛేదకత్వాదితి చేద
త్రాహుః — సాక్షాత్క్రియాం పరిచ్ఛిన్దన్నపి కాలస్తద్ద్వారా దేవద
త్తం పరిచ్ఛినత్తి, యస్య హి జననాదూర్ధ్వం మాసో గతః స మాసజాత ఇతి
వ్యవహ్రియతే, తత్ర వ్యవహారే కాలజననక్షణయోరన్తరాళభావీ మాసో
జననద్వారా జాతమపి పరిచ్ఛినత్త్యేవేతి, ఇహ విగ్రహే షష్ఠ్యాశ్లిష్టస్యాపి
వృత్తౌ ప్రాధాన్యం ద్యోతయితుం యస్య స ఇత్యుక్తమ్, అలౌకికే తు ప్రక్రి
యావాక్యే నాస్య ప్రవేశః, ఏవం బహువ్రీహావపీతి బోధ్యమ్, నను జా
తస్య మాస ఇతి విగ్రహే వృత్తౌ మాసశబ్దస్య పూర్వనిపాతార్థమేతత్సూత్రా
రమ్భస్యావశ్యకత్వేఽపి మాసవిశేష్యకబోధపాత్రోచితమితి కిమనేన జా
తస్య యస్య ఇతి కథనేనేతి చేదత్రాహుః — మాసజాతో మృత ఇత్యాది ప్ర
యోగానురోధేన విగ్రహే యస్య స ఇతి స్వీక్రియత ఇతి । * మాసజాత ఇతి *
యద్యపి మాసో జాతోఽస్యేతి బహువ్రీహిణాపీదం సిధ్యతి, జాతికాలసుఖా
దిభ్యః పరా నిష్ఠా వాచ్యేతి వచనాత్, న చ స్వరే విశేషః ప్రాజాత ఇత్యన్తోదా
త్తత్వసిద్ధేః, తథాపి షష్ఠీసమాసబాధనాయేదమారమ్భః

కిఞ్చ మాసోజాతవతోయస్య సమాసజాతవానిత్యేతదర్థముపీదమవశ్యం కరణీయమితిదిక్ । * ఉత్తరపదేనేతి * పరిమాణాఖ్యోత్తరపదహేతుకద్విగుసిద్ధయే త్రిపదతత్పురుషోవక్తవ్య ఇత్యర్థః, సుప్సుపేత్యేకత్వస్య వివక్షితత్వాన్నప్రాప్తేర్వచనమ్, అస్మాదేవ వార్త్తికారమ్భాత్సుప్సుపేత్యేకత్వంవివక్షితమితిజ్ఞాయతే। * అహ్నాదేశ ఇతి * త్రిపదతత్పురుషేసత్యుత్తరపదే పరతస్తద్ధితార్థే వాత్తరద్విగౌ సతీతిభావః । * పూర్వ్వేత్రితి * ద్వ్యహజాత ఇత్యత్రేత్యర్థః.

* సప్తమీశౌణ్డైః * బహువచననిర్దేశాద్గణపాఠసామర్థ్యాచ్చాద్యర్థావగతిరిత్యభిప్రేత్యాహ * శౌణ్డాదిభిరితి * అక్షశౌణ్డఇతి * శౌణ్డః ప్రవీణః, ఇహాసక్తిరూపా క్రియావృత్తావన్తర్భవతీతితద్వారకఞ్చ సామర్థ్యం యథా దధ్యోదనగుడధానాదౌ ఉపసేచనమిశ్రీకరణాదిద్వారా సామర్థ్యం తేన కారకాణాం క్రియయైవ సమ్బన్ధ ఇతి నియమస్య నవ్యభిచారః। * అధిశబ్ద ఇతి * ఆధేయప్రధాన ఇతి శేషః, అధికరణప్రధానస్యత్వవ్యయీభావఏవ అధిహరీతియథా। * ఖఇతి * నిత్యమితిశేషః, విభాషాక్షైరితివిభాషగ్రహణసామర్థ్యాదితి వక్ష్యమాణత్వాత్, అన్తశ్శబ్దోఽత్రప్రయుజ్యతే సచాధికరణప్రధానః మధ్య ఇత్యర్థాత్తద్యోగేఽవయవినఆధారత్వ వివక్షాయాం సప్తమీ యథా వృక్షే శాఖేతి, వనేఽన్తర్వనాన్తర్వసతి, యస్త్వధికరణత్వమాత్రవృత్తిరన్తశ్శబ్దస్తస్య తు విభక్త్యర్థే ఇతినిత్యమవ్యయీభావః ప్రనిరన్తశ్శరేతి ణత్వం వనే అన్తర్వణమ్, యత్తుతత్పురుషస్య వైకల్పికత్వాత్పక్షేఽవ్యయీభావ ఇతి హరదత్తేనోక్తం తచ్చిన్త్యమ్, తత్పురుషస్య వైకల్పికత్వేప్యవ్యయీభావస్య నిత్యత్వాత్, వనేన్తరితి తదుక్తస్వపదవిగ్రహాప్యయోగాత్, కించ విభక్త్యర్థమాత్రవృత్తేరవ్యయీభావః వచనగ్రహణసామర్థ్యాత్, అన్యథా వృక్షస్యోపరీత్యాదావపి ప్రసఙ్గాత్ తతశ్చమధ్యవాచినః ప్రసఙ్గఏవ నాస్తీతిదిక్. శౌణ్డ, ధూర్త్త, కితవ, వ్యాడ, ప్రవీణ, సంవీత, అన్తర్, అధి, పటు, పణ్డిత, కుశల, చపల, నిపుణ, వృత్, కృత్యైః, యత్ప్రత్యయాన్తైరేవసమాస ఇష్యతే; అల్పశ ఇత్యనువృత్తేః బహువచనంతు ప్రక దాథి [illegible] * మాసేదేయమితి * తత్పురుషేకృతి

త్యలుక్, నేహ మాసేదాతవ్యమ్ । * నియోగోపలక్షణార్థమితి * నియో
గో నిర్ధారణమ్, అవశ్యకోపలక్షణార్థమిత్యర్థః । * నిత్యసమాసోఽయమితి*
అత ఏవ పుంసు షష్ఠాన్తను ఇతి స్వపదవిగ్రహాభావాఽసఙ్గత ఇత్యవోచామ ।
* అవతప్త ఇతి * నకులేన స్థితం నకులస్థితం కర్తృకరణే కృతేతి సమాసః,
కృద్గ్రహణపరిభాషయా నకులస్థితశబ్దోఽపి క్తాన్త ఇతి తేన సహ సప్తమ్యన్త
స్య సమాసః తత్పురుషే కృతీతి సప్తమ్యా అలుక్ అన్యపదార్థస్య ప్రతీయమానత్వా
త్రైనిత్యావగమ్యతే । * పాత్రేసమ్మితాదయశ్చ * సమ్పూర్వాదిణసక్తేః
* గేహేనర్దీతి * నర్దశబ్ద ఇత్యస్మాత్సుప్యజాతౌ ణినిః । * ఘుటకిత
యాం ప్రవేశో నేతి * పరమాగపాత్రేసమ్మితా ఇతి వాక్యమేవ భవతి, నతు
సమ్మితాత్యాదినా సమాసాన్తరమిత్యభిప్రాయః ఏతచ్చ శబ్దకౌస్తుభే స్థితమ్, అ
న్యే తు కేవలాః — పాత్రేసమ్మితా ఇతి వాక్యమేవ నతు పూర్వకాలైకే
త్యాదినా సమాసాన్తరమిత్యాహుః । * పూర్వకాలైకేతి * పూర్వకాల
ఇత్యర్థనిర్దేశః, ఇతరేషాన్తు షణ్ణాం స్వరూపగ్రహణమ్, పూర్వత్వస్య
సమ్బన్ధిత్వాత్పూర్వకాలోఽపరకాలేన సమస్యతే తేనైవోదాహరతి
* స్నాతానులిప్త ఇతి * అత్ర క్రియాశబ్దత్వాత్తద్వాచకపదయోః పూర్వాపరీ
భావః ప్రతీతః । * యాజ్ఞికాదయశ్చ * యజ్ఞమధీయతే విదన్తి వా యాజ్ఞి
కాః క్రతూక్థాదిసూత్రాన్తాట్ఠక్, వైయాకరణాః, జీర్యతేరతృన్నిష్ఠాభూతేఽ
ర్థేఽతృన్, జరన్తశ్చ తే వైయాకరణాశ్చ జీర్ణవైయాకరణా ఇత్యర్థః, మీ
మాంసాం మీమాంసకాః, క్రమాదిభ్యో వున్ * నవపాఠకా ఇతి * పఠన్తీతి
పాఠకాః, ణ్వుల్తృచావితి ణ్వుల్, సంఖ్యావాచినవశబ్దోఽత్ర నగృహ్యతే,
దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామితి నియమాత్, సమానాధికరణే నేః కిమ్? ఏకస్యా
శ్శాస్త్రమ్, షష్ఠీసమాసోఽపి హి న భవతి, పూరణగుణేతి నిషేధాత్ । * దిక్స
ఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామ్ * నియమార్థమితి * తత్పురుషే సంజ్ఞాయామేవ దిక్సఙ్ఖ్యే
సమస్యేతే ఇతి నియమార్థమ్, తేన పఞ్చ గురిత్యాది సిధ్యతి, కథం తర్హి "త్రి
లోకనాథః పితృసద్మగోచరః" ఇతి కాళిదాసః, త్రిలోకశబ్దస్యాసంజ్ఞాత్వా
త్, న చ సమాహారే ద్విగుః, ద్విగోరితి ఙీప్ప్రసక్తాత్, న చ పాత్రాదిత్వం క
ల్ప్యం "యస్త్రిలోకీగణనాపరస్స్యాత్" ఇత్యాది ప్రయోగాణామసాఙ్గత్యా
త్యాపత్తేః, న చోత్తరపదే ఇతి సమాసః త్రిపదతత్పురుషస్యాపి హి దుర్లభత్వాత్,

అత్రాహుః — లోకశబ్దోఽత్రలోకసముదాయపరః త్ర్యవయవో లోకస్త్రి లోకః, శాకపార్థివాదిత్వాదుత్తరపదలోపఇతి । * పఞ్చబ్రాహ్మణాఇతి * యద్యప్యత్రకృతేపి సమాసేరూపేవిశేషోనాస్తి తథాపి విభక్త్యన్తరేపఞ్చభిర్బ్రాహ్మణైరిత్యాదౌ విశేషోబోధ్యః । * తద్ధితార్థే * అసంజ్ఞార్థంవచనమ్, ఏకాపిసప్తమీవిషయ భేదాద్భిద్యతే ఇత్యాశయేనాహ । * తద్ధితార్థవిషయేఇత్యాది * యదితు తద్ధితార్థేవాచ్యేఇతి వ్యాఖ్యాయేత తర్హిపార్వశాలఇత్యాదౌ తద్ధితోనస్యాత్, తదర్థస్యసమాసేనైవోక్తత్వాత్, ద్విగోర్లుగనపత్యేఇతి జ్ఞాపకాదుక్తేపి తద్ధితార్థేతద్ధితో భవతీతి కల్పనాయాంప్రతిపత్తిగౌరవమితిభావః, తద్ధితేపరేఇతితు నవ్యాఖ్యేయమేవ, తద్ధితేపరతస్సమాసః సమాసేకృతే దిక్పూర్వపదాదినాతద్ధిత ఇత్యన్యోన్యాశ్రయ ప్రసఙ్గాత్ । * సమాహారేవాచ్యఇతి * తేనపఞ్చగవమిత్యాదౌ సమాసేనైవ సమాహారస్యోక్తత్వాత్సమాహారార్థప్రత్యయోనోత్పద్యతే, అన్యథా అత్ర గౌరతద్ధితలుకీతి టజ్న స్యాత్, సామూహికప్రత్యయస్య ద్విగోర్లుగనపత్య ఇతి లుక్ప్రవృత్తేరితిభావః । * సర్వనామ్నఇతి * ఏతచ్చపూర్వాపరోదాహరణాన్వయి, యద్యపిస్త్రియాఃపుంవదిత్యనేనాపి ప్రకృతరూపసిద్ధిస్తథాపి ఉత్తరపూర్వేత్యాద్యర్థం సర్వనామ్నఇతి వచనమావశ్యకమ్, ప్రతిపదోక్తత్వాదిహాపి తదుపన్యాసోన్యాయ్యఇతిభావః । * వృత్తిమాత్రఇతి * తద్ధితవృత్తౌసమాసవృత్తౌచేతికైయటః । * ఆకారఉదాత్తఇతి * అసతిత్వవాన్తరేతత్పురుషే పూర్వపదప్రకృతిస్వరేణ పూర్వశబ్దస్యాద్యుదాత్తత్వమేవ స్యాదితిభావః । * షాణ్మాతురఇతి * మాతురుత్సఙ్ఖ్యాసమ్భద్రపూర్వాయా ఇత్యుదాదేశః అనపత్యఇత్యుక్తేర్ద్విగోర్లుగితి లుఙ్న । * వికల్పేప్రాప్త ఇతి * మహావిభాషయేతిశేషః, తతశ్చ తత్పురుషప్రయుక్తటజభావేపఞ్చగోధనఇత్యపి స్యాదితిభావః, మనోరమాయాంతు వికల్పేప్రాప్తేనిత్యసమాసార్థం ద్వన్ద్వతత్పురుషయోరిత్యేతద్వచనమితి ప్రాచాంగ్రన్థమనుసృత్యోక్తమ్, వస్తుతస్తు త్రయాణాం సమాసేకృత్వేఽన్యపదార్థోపసర్జక్రమేణ పరస్పరసమ్బన్ధాభావాద్ద్వన్ద్వతత్పురుషయోగప్రాప్త్యాసత్త్వాం వచనమిదమిత్యాదిస్థితమ్, ద్వన్ద్వస్యోదాహరణంతు వాక్చదృషచ్చప్రియేఽస్యవాగ్దృషదప్రియః, ఛత్రోపానహప్రియః, ఇహత్రిపదేబహువ్రీహౌకృ

ఽతే పూర్వయోర్నిత్యం ద్వన్ద్వః తేనద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాదితి సమాసా
న్తష్టజపినిత్యఏవ । * గోరతద్ధిత * తత్పురుషస్యేత్యనువర్తతే టచ్చ
తదాహ * గోన్తాదిత్యాది * నను గ్రహణవతాప్రాతిపదికేన తదన్తవిధేర
భావాత్తత్పురుషస్యావయవో యోగోశబ్దస్తస్మాట్టజిత్యర్థస్స్యాత్ తథాచ
గోమూత్రమిత్యాదావతి ప్రసఙ్గస్స్యాదతఆహ * సమాసాన్తఇతి * అయం
భావః సమాసాన్తా ఇత్యధికారాట్టచా సమాసాన్తేన భవితవ్యమ్, గోరితిప
ఞ్చమీశ్రవణాత్తతఃపరేణాపి, నచైతత్తదన్తవిధిమన్తరేణోపపద్యతఇతి సా
మర్థ్యాత్తదన్తవిధిలాభః, తతశ్చ తత్పురుషస్యేతి షష్ఠ్యన్తం పఞ్చమ్యన్తేన
విపరిణమ్యతఇతి । * నతుతద్ధితలుకీతి * లుగ్విషయఇత్యర్థో నతు తద్ధితలుకీ
సతీతి, సమాసాన్తానామన్తరఙ్గత్వాత్, అతద్ధితలుకీతికిం? పఞ్చభిర్గోభిః క్రీ
తః పఞ్చగుః, అత్రతద్ధితస్య ఠకో ఽధ్యర్ధపూర్వేతిలుక్ । * సఙ్ఖ్యాపూర్వో
ద్విగుః * అత్రోక్తఇతి * అయంభావః పూర్వసూత్రవిషయఏవేయంసం
జ్ఞా అనన్తరస్యేతిన్యాయాత్, ఏతదర్థమేవహి సూత్రద్వయంకృతమ్, అ
న్యథాదిక్సఙ్ఖ్యేసఙ్జ్ఞాతద్ధితార్థోత్తరపద సమాహారేచేత్యేవబ్రూయాత్,
తేనసప్తర్షయఇత్యత్రైగన్తకాలకపాలేత్యాదినాపూర్వపదప్రకృతిస్వరో
నభవతి కిన్తు సమాసాన్తోదాత్తఏవ, తథాచలక్ష్యమ్ "సప్తఋషయస్తపసే
యేనిషేదురితి" "సప్తఋషీణాంసుకృతాంయత్రలోకఇత్యాది" * త్రివి
ధస్సఙ్ఖ్యాపూర్వఇతి * తద్ధితార్థవిషయే ఉత్తరపదేచ పరతస్సమాహారేచ
వాచ్యేసఙ్ఖ్యాపూర్వోయస్సమాసఇత్యర్థః, తద్ధితార్థేయథా పఞ్చకపా
లః, సంస్కృతం భక్షా ఇత్యణః ద్విగోర్లుగనపత్యఇతి లుక్, ఉత్తరపదేయ
థా పఞ్చనావప్రియః, నావోద్విగోరితిసమాసాన్తష్టచ్, సమాహారేప
ఞ్చపూలీ, ద్విగోరితిఙీప్ । * ద్విగురేకవచనమ్ * వక్తీతివచనంబాహుళకా
త్కర్తరిల్యుట్, సామాన్యేనపుంసకమ్, ద్విగుస్సమాసఏకార్థప్రతిపాదకో
భవతీత్యర్థః, నచ వస్తుతోఽనేకార్థస్యైకార్థ్యకథం చిదుపపద్యతఇతి సామ
ర్థ్యాదతిదేశస్సమ్పద్యతఇత్యాహ * ఏకవత్స్యాదితి * సమాహారఇతితూ..
పసఙ్ఖ్యానాల్లభ్యతే, సమాహారేయోద్విగుస్తదర్థఏకవదిత్యన్వయః, సమా
హారేకిమ్? తద్ధితార్థేమాభూత్, పఞ్చసుకపాలేషు సంస్కృతాఃపఞ్చక-
పాలాః, పఞ్చభిర్గోభిః క్రీతాఃపఞ్చగవాఃపటాః, పఞ్చగవే పఞ్చగవానీత్య

త్ర ప్రథమం దిగ్వర్థస్యైకవద్భావే కృతే యోఽయమేకశేషే కృతే దిగ్వర్థస
ముదాయస్తస్యాద్విగ్వర్థత్వాద్బహిరఙ్గత్వాచ్చైకవద్భావో నభవతీతి స్థితమా
కరే, యదా తద్ధితార్థేతిసూత్రే సమాహారఇతి కర్మసాధనః తదా సమాహృ
తప్రధానో ద్విగురితి బహుత్వేప్రాప్తే నైకవద్భావః క్రియతే, యదాతు
భావసాధనఏవ సమాహారస్తదా సమూహప్రధానత్వాద్ద్విగోస్సమూహస్య
చైకత్వాత్సిద్ధమేకత్వమితి నాస్య ప్రయోజనమ్, నచ సనపుంసకమితి నపుంస
కత్వార్థమేకత్వవిధానమితి వాచ్యమ్, సముదాయవాచకేషు సామాన్యేనపుం
సకమిత్యభ్యుపగమే బాధకాభావాదిత్యాహుః, వస్తుతస్తు తద్ధితార్థేతిసూత్రే
సమాహారఇతి భావే ఘఞ్ నతుకర్మణి, పఞ్చగవమిత్యత్ర పఞ్చగావః సమా
హృతాఇత్యర్థాభ్యుపగమే సమాహ్రియమాణానాం బహుత్వేనైకవచనా
నుపపత్తేః, నచ ద్విగురేకవచనమితి సూత్రాన్నైవమితి వాచ్యమ్, పఞ్చఖ
ట్వీత్యసిద్ధేః, తత్ర హి పఞ్చఖట్వాస్సమాహృతాః పఞ్చసు ఖట్వాసు స
మాహృతాస్విత్యేవం విగ్రహసమ్భవేన నియతవిభక్తిత్వాభావాదేకవిభక్తి
చాపూర్వనిపాతఇత్యప్రవృత్తేరనుపసర్జనత్వాద్గోస్త్రియోరితి హ్రస్వోన
స్యాత్, తతశ్చాబన్తో వేతి స్త్రీత్వపక్షే ద్విగోరిత్యదన్తలక్షణో ఙీబ్న
స్యాత్, భావసాధనత్వేత్వేకవిభక్తిత్వాదుపసర్జనత్వమవ్యాహతమేవ,
సమాహారాపేక్షయా నియమేన వర్తిపదానాం షష్ఠ్యన్తత్వాత్, తథాచప
ఞ్చఖట్వీత్యాది రూపం నిర్బాధమేవేతిదిక్ । * సనపుంసకమితి * ఏతస్యా
ర్థోఽగ్రేమూలఏవ స్ఫుటీభవిష్యతి । * కుత్సితాని * కుత్సఅవక్షేపణే, కర్మ
ణి క్తః, సచ మతిబుద్ధీతిసూత్రే చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాద్వర్త
మానే విహితఇత్యాశయేనాహ * కుత్స్యమానానీతి * తత్ప్రతిపాదకా
నీత్యర్థః, ఉభయత్ర బహువచననిర్దేశస్స్వరూపవిధినిరాసార్థః । * వై
యాకరణఖసూచిరితి * సూచయతేరచఇః, యఃపృష్టస్సన్ప్రశ్నం విస్మార
యితుం ఖం సూచయత్యభ్యాసవైధుర్యాత్సఏవముచ్యతే, నతు వస్తుతో వ్యా
కరణం తదధ్యయనం వా కుత్సితమ్, వేదాఙ్గత్వేన తస్య ప్రశస్తత్వాత్, త
థాపి ప్రతిభానాభావేన నిష్ఫలత్వాత్కుత్స్యతే । * దుర్దురూటఇతి *
దులఉత్క్షేపే, దుఃపూర్వః, ఔణాదికఃకుటప్రత్యయః బహుళమన్యత్రా
పీతి ణేర్లుక్, రలయోరేకత్వస్మరణాల్లస్యరః, విశేష్యస్య పూర్వనిపాతనియ

మార్థం సూత్రమ్, శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తకుత్సాయామేవాయమ్, సన్ని
ధానాత్తేనేహ న, నైయాయికో దురాచారః । * పాపాణకే * ఏతౌ కుత్స
నాభిధాయినౌ, “ కుప్రాయకుత్సితావద్యఖేటగర్హ్యాణకాస్సమాః ” ఇత్యమ
రః, తతశ్చానయోఃపూర్వసూత్రేణ సమాసే పరనిపాతస్స్యాత్తస్మాత్పూ
ర్వనిపాతనియమార్థమిదం సూత్రమిత్యాశయేనాహ * పూర్వసూత్రాప
వాదఇతి * ఉపమానాని * ఉపమీయతే యేన తదుపమానమ్, ఉపపూ
ర్వాన్మాఙఃకరణే ల్యుట్ ప్రాదిసమాసః, ఉపపూర్వకో మాఙ్ సాదృశ్యహే
తుకే పరిచ్ఛేదే రూఢః, యేన వస్త్వన్తరం సాదృశ్యేన పరిచ్ఛిద్యతే తదు
పమానమిత్యర్థః, యథా గౌరివ గవయః, ఇహ హి గౌః కరణం సాదృశ్యం హే
తుః పురుషః పరిచ్ఛేత్తా స హి గోసాదృశ్యేన గవయం పరిచ్ఛినత్తి । * సా
మాన్యవచనైరితి * సమానో ధర్మస్సామాన్యమ్, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వా
ర్థే ష్యఞ్, ఉపమానోపమేయసాధారణో యో ధర్మస్తద్విశిష్టవచనైరి
త్యర్థః, న తు సాధారణధర్మవచనమాత్రవచనైరితి, ఏతచ్చ వచనగ్రహ
ణాల్లభ్యతే, సామాన్యముక్తవన్తస్సామాన్యవచనాః, బాహుళకాత్కర్త
రి భూతే ల్యుట్, యే పూర్వం సామాన్యముక్త్వా తద్వతి ద్రవ్యే పర్యవస్యన్తి
తే తథోక్తాః, తచ్చ సామాన్యవిశిష్టం ఉపమానశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వాదా
క్షిప్తముపమేయమేవ విజ్ఞాయతే । * లాక్షణికమితి * అత ఏవ సామానాధి
కరణ్యాన్మృగీవ చపలా మృగచపలేత్యాదౌ పుంవద్భావః, ఉత్తరపదోపస్థిత
శ్యామత్వ చపలత్వాది ద్వారకమేవేహ సాదృశ్యం గృహ్యతే సన్నిధానా
త్, కథం తర్హ్యుపమాన పరతేతి చేత్ భూతపూర్వగత్యా శక్యార్థమాదా
య తత్పరతేత్యవేహి । * పూర్వనిపాతేతి * అన్యథాఽనియమస్స్యాత్
ఖఞ్జకుబ్జవదితి భావః, కిఞ్చ తత్పురుషే తుల్యార్థతృతీయా సప్తమ్యుపమా
నేతి సూత్రే ప్రతిపదోక్తస్యాస్యైవోపమానగ్రహణేన గ్రహణార్థమపీదం
సూత్రమ్, అత ఏవ మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసే ఉపమానస్వరో న
ప్రవర్తత ఇతి సిద్ధాన్తః । * ఉపమితమ్ * ఉపమేయముపమితమ్, భూత
కాలోఽత్ర న వివక్షితః, తచ్చ సమ్బన్ధిశబ్దత్వాదుపమానమాక్షిపతి, తథా
చోపమానభూతైర్వ్యాఘ్రాదిభిరిత్యర్థః । * పురుషో వ్యాఘ్ర ఇవ శూర ఇతి *
తత్ర హి శూరసాపేక్షస్యాపి పురుషస్య ప్రధానత్వాద్రాజపురుషస్సున్దర ఇతి

నదత్రాపి సమాసస్స్యాత్సమాభూదితి సామాన్యాప్రయోగఇత్యుక్తమితిభావః,
కథం తర్హి–భాష్యాబ్ధిఃక్వాతి గమ్భీరఇతి కైయటః , సామాన్యప్రయోగ
సత్త్వేన అస్యాప్రాప్తేః , అత్ర కేచిత్—ప్రమాదపవాయమిత్యాహుః,
ఇహాగామ్భీర్యేణ సాదృశ్యం నవివక్షితం కిన్తు వితత దురవగాహత్వాదినా
తస్యహి వితతత్వాదేరప్రయోగోఽస్త్యేవేతి నిర్బాధస్సమాసఇతిమనోరమా
యాం స్థితమ్ । * విశేషణమ్ * విశిష్యతే యేన తద్విశేషణమ్ , కర్తృకర
ణత్వవివక్షాయాంల్యుట్ తదాహ * భేదకమితి * వ్యావర్తకమిత్యర్థః,
విశేషణవిశేష్యయోస్సమ్బన్ధికతయా అన్యతరోపాదానమాత్రేణేతరాక్షేప
సమ్భవే ఉభయోపాదానం స్పష్టార్థమితికైయటః , ఏతచ్చ కుత్సితాని కు
త్సనైరిత్యత్రాపితుల్యమ్, హరదత్తస్త్వాహ—సమస్యమాన పదద్వయజన్య
బోధప్రకారయోర్విశేషణ విశేష్య ధర్మయోర్యత్ర పరస్పరవ్యభిచారస్త
త్రైవ సమాసో యథాస్యాత్ నాన్యత్రేత్యేతదర్థముభయోపాదానమ్, త
థాచ నీలోత్పలాదౌ సమాసోభవతి , నతు తక్షకస్సర్పఇత్యాదౌ , నహి త
క్షకత్వే సర్పత్వం వ్యభిచరతీతి తన్మన్దమ్ , కైలాసాద్రిః మన్దరాద్రిః భావ
పదార్థః, తర్కవిద్యా వ్యాకరణశాస్త్రంభోజరాజఇత్యాదిప్రయోగాణా
మసాఙ్గత్యాపత్తేః, నను విశేషణవిశేష్యభావే కామచారాత్పాచకపాఠకాదా
వివ నీలోత్పలాదావప్యవ్యవస్థితఃపూర్వనిపాతస్స్యాదితి చేదత్రాహుః—
జాతిశబ్దస్య గుణక్రియాశబ్ద సమభివ్యాహారే విశేష్యసమర్పకతైవ, తేన
నీలోత్పలం పాచకబ్రాహ్మణఇతి వ్యవస్థితఏవ ప్రయోగః, గుణశబ్దయోఃక్రి
యాశబ్దయోః గుణక్రియాశబ్దయోశ్చానియమఏవ, ఖఞ్జకుబ్జః, కుబ్జఖఞ్జః,
పాచకపాఠకః, పాఠకపాచకః, ఖఞ్జపాచకః, పాచకఖఞ్జఇతి, అత్రమూ
లముపసర్జనమితి మహాసంజ్ఞా , అప్రధానంహ్యుపసర్జనమ్, గుణక్రియ
యోశ్చ ద్రవ్యం ప్రత్యప్రాధాన్యం స్పష్టమేవేతి । * అపరస్యార్ధఇతి *
ఏతచ్చ పశ్చాదితిసూత్రే భాష్యేస్థితమ్ । * బాహుళకాదితి * ఏకేషు
ముఖ్యేషు వీరయతేపరాక్రమతఇతిహాబోధ్యమ్ । * శ్రేణ్యా * ఆద్యఆది
శబ్దోవ్యవస్థావాచీ, ద్వితీయస్తుప్రకారవాచీ శ్రేణ్యాదయఃపఠ్యన్తేకృతా
దిరాకృతిగణఇతిభాష్యాత్ , శ్రేణీ, ఏక, పూగ, కన్ద, రాశి, విశి, ఖచి,
చయ, నిధనాదిశ్రేణ్యాదిః, కృత, మిత, భూతాదిః, కృతాదిః, యథా

తు సిద్ధా ఏవ శ్రేణ్యాదయః సమ్యక్కృతా స్తదా సమాసో నేష్యత ఇత్యాశయేనాహ * అశ్రేణయశ్శ్రేణయ ఇతి * ఏకేనశిల్పేన పణ్యేనవాయేజీవన్తి తేషాం సమూహాశ్శ్రేణిః, చ్వ్యన్తానాంతు కుగతీతి నిత్యసమాసః, పరత్వాత్, శ్రేణీకృతః, ఇహతుచ్వౌచేతిదీర్ఘః। * క్తేన * విశిష్టశబ్దో౽నధారణార్థః, నఞ్సూత్రాధికేననఞ్విహితంసమస్యతఇతిసూత్రార్థః, తేనేహ న సిద్ధంచాభుక్తంచ, నుడధికేనాపీతివాచ్యమ్, అశితంచానశితంచ అశితానశితమ్, క్లిష్టాక్లిశితమ్, క్లిశః క్త్వానిష్ఠయోరితి వేట్। * కృతాకృతమితి * ఏకదేశ కరణాత్కృతమ్, ఏకదేశాన్తరస్యాకరణాత్తదేవాకృతమ్। * శాకపార్థివఇతి * పృథివ్యా ఈశ్వరః పార్థివః తస్యేశ్వరఇత్యణ్ శాకప్రియఇతి బహువ్రీహిః తస్యపార్థివశబ్దేన సమాసేకృతే పూర్వసమాసే యదుత్తరపదం ప్రియఇతి తస్యలోపః, తథాదేవబ్రాహ్మణఇత్యత్ర దేవస్య పూజకో దేవపూజకఇతి పూర్వస్మిన్ షష్ఠీసమాసే యదుత్తరపదం పూజకఇతి తస్యలోపో జ్ఞేయః। * సన్మహత్ * గుణక్రియాశబ్దైస్సహ సమాసే సదాదీనాం పూర్వనిపాతనియమార్థం సూత్రమ్। * కతరకతమౌ * జాతిపరిప్రశ్నే కిమ్? కతరో దేవదత్తః, వాబహూనాం జాతిపరిప్రశ్నే డతమచ్ వ్యుత్పాదితకతమశబ్దసాహచర్యాత్తాదృశస్యైవకతరశబ్దస్యాపి గ్రహణే సిద్ధే జాతిపరిప్రశ్నగ్రహణం జ్ఞాపయతి కతమశబ్దో౽ర్థాన్తరే౽పి సాధురితి, తథాచప్రత్యుదాహృతం ప్రాచీనవృత్తిషు కతరోభవతోర్దేవదత్తః కతమోభవతాం దేవదత్తఇతి। * కింక్షేపే * కిం రాజేతి * కిమః క్షేపఇతిసమాసాన్తనిషేధః, క్షేపేకిమ్? కోరాజాపాటలీపుత్రే, ఏవం కిం సఖా యో౽ద్రుహ్యతి, కిం గౌః, యోనవహతీత్యప్యుదాహరణం బోధ్యమ్.

* తత్పురుషః * సమానాధికరణశబ్దో౽ర్శఆద్యజన్తః, సమానాధికరణపదకఇత్యర్థః। * భాషితపుంస్కాదిత్యాది * ఏతచ్చస్త్రియాః పుంవదితి సూత్రే స్ఫుటీకరిష్యతే, నను తేనైవ కర్మధారయే౽పిసిద్ధమ్, జాతీయదేశీయయోస్తు తసిలాదిష్వితి సిద్ధమ్, తత్కిమనేన సూత్రేణేత్యత ఆహ * పూరణీప్రియాదిష్వితి * తథేతిచ * మహానవమీతి * నవానాం పూరణీతస్య పూరణేడట్ నాన్తాదసఙ్ఖ్యాదేర్మట్, టిత్వాన్ఙీప్ మహతీచాసౌ నవమీచేతివిగ్రహః, పుంవద్భావే కృతే వక్ష్యమాణేన మహత ఆకారః।

* కోపధాదేరితి * నకోపధాయాః, సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ, వృద్ధినిమిత్తస్య చ తద్ధితస్యారక్తవికారే స్వాఙ్గాచ్చేతః, జాతేశ్చేతి పఞ్చసూత్ర్యా ప్రతిషిద్ధ ఇత్యర్థః, క్రమేణోదాహరతి * పాచకస్త్రీతి * జాతీయదేశీయయోరపి ప్రతిప్రసవముదాహరతి * ఏవమితి * పాచికాప్రకారవతీ పాచకజాతీయా ప్రకారవచనే జాతీయర్ । * పాచకదేశీయేతి * ఈషదసమాప్తావితి దేశీయర్, ఉభయత్ర తసిలాదిష్వితి పుంవద్భావస్య నకోపధాయా ఇతి నిషేధః ప్రాప్తః, పటుజాతీయా పటుదేశీయేత్యాదౌ తస్య చరితార్థత్వాత్ । * ఇత్యాదీతి * ఆదిపదాద్దత్తజాతీయా, పఞ్చమజాతీయా స్రుఘ్నజాతీయా సుకేశజాతీయా బ్రాహ్మణజాతీయా, ఏవం దత్తదేశీయేత్యాద్యుదాహార్యమ్ । * స్త్రీపుంసలక్షణేతి * స్తనశ్మశ్ర్వాదియుక్తా స్త్రీత్యర్థః । * ఉదశ్విదితి * " తక్రం హ్యుదశ్విన్మథితం పాదాంబ్వర్ధాంబునిర్జలమ్ " ఇత్యమరః । * కఠధూర్త ఇతి * నాత్ర కఠత్వం కుత్స్యతే అతః కుత్సితాని కుత్సనైరితి గతార్థతా నశఙ్క్యా ప్రవృత్తినిమిత్తకుత్సాయామేవ తస్య ప్రవృత్తేః, " జనయతి కుముదభ్రాన్తిం ధూర్తబకో బాలమత్స్యానామ్ " ఇత్యత్ర ధూర్తబక ఇత్యసాధురేవ । * ప్రశంసావచనైశ్చ * వచనగ్రహణం రూఢిశబ్దపరిగ్రహార్థం తేన యే యౌగికాః ప్రశస్తశోభనరమణీయాదయః యే చ విశేషవచనాః శుచిమృద్వాదయః యే తు గౌణ్యా వృత్త్యా ప్రశంసాం గమయన్తి సింహో మాణవక ఇత్యాదయస్తే సర్వే వ్యుదస్యన్తే । * గవోద్ఘ ఇతి * అవఙ్ స్ఫోటాయనస్యేత్యవఙ్ ఆద్గుణః, " మతల్లికా మచర్చికా ప్రకాణ్డముద్ఘతల్లజౌ । ప్రశస్తవాచకాన్యమూని " ఇత్యమరః, ప్రశంసావచన పోటా యువతీత్యేకయోగసమ్భవే పృథగ్యోగకరణం చిన్త్యఫలమ్ । * యువఖలతీతి * కృదికారాదక్తిన ఇతి ఙీష్, పుంవత్కర్మధారయేతి యువతిశబ్దస్య పుంవద్భావః । * జరతీతి * జీర్యతేరతృన్, ఉగితశ్చేతి ఙీప్, ఏవం యువవలితః యువపలిన ఇత్యుదాహార్యమ్, వలినశబ్దః పామాదిః । * కృత్యతుల్యాఖ్యా * తుల్యమహాన్సదృశమహానిత్యాదౌ తు పరత్వాదనేన సన్మహదితి బాధ్యతే " తస్య సత్కృత్యశాలినః " ఇతి భట్టిప్రయోగే తు సతాం కృత్యం సత్కృత్యమితి షష్ఠీసమాసో బోధ్యః, ఏవం పరమపూజ్య ఇత్యాదిష్వపి । * వర్ణో * సమానాధికరణేన వర్ణవాచి

నా వర్ణవాచీ సమన్యత ఇత్యర్థః, విశేషణం విశేష్యేణేత్యనేనైవ సిద్ధే పృథగ్విధానం వర్ణో వర్ణేనేత్యనేన ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరే విధీయమానే ప్రతిపదోక్తత్వాదేతత్సమాస పూర్వపదస్యైవ భవతు నాన్యస్యేత్యేతదర్థమ్ । * కృష్ణసారఙ్గ ఇతి * సారఙ్గశ్చిత్రపర్యాయః, సచ గుణోపసర్జనద్రవ్యపరః, కృష్ణశబ్దోఽపి కృష్ణావయవకే భాక్తః, ఏవంచ గౌణే సామానాధికరణ్యేఽపి విశేషణం విశేష్యేణేత్యప్రవృత్తౌ సమాసార్థమపీదమారబ్ధవ్యమిత్యాహుః, నను తృతీయా తత్పురుషేణేత్యనేనైవాయం సమాసస్సిధ్యతి, సారఙ్గత్వస్య కృష్ణాదికృతత్వాత్, నాపి స్వరే భేదః - తత్పురుషే తుల్యార్థతృతీయేత్యనేనైవ పూర్వపదప్రకృతిస్వరసిద్ధేరితి చేత్, అత్రాహుః — కృష్ణశుక్లో హరితశుక్ల ఇత్యాద్యర్థం సమాసోఽనేనావశ్యం విధేయః, నహీహ తత్కృతత్వమస్తి, యద్యపీహ విశేషణం విశేష్యేణేత్యనేన సమాసస్సిధ్యతి, తథాపీష్టస్వరో న సిధ్యతి, నచ ప్రతిపదోక్తసమాసోఽకిఞ్చిత్కరః వ్యావర్త్యాలాభాదితి వాచ్యమ్, కృష్ణశుక్లావిత్యాదేర్వ్యావర్త్యసమ్భవాదితి । * కడారాదయ ఇతి * బహువచననిర్దేశాదితి భావః, ఆదిశబ్దేన గడులశాణ్డిల్యశాణ్డిల్యగడుల ఇత్యాది ఏతచ్చ భాష్యే స్పష్టమ్ । * ఏతదేవేతి * ఏవకారస్స్ఫుటసిద్ధత్వద్యోతనార్థో నత్వవధారణార్థః, యువా ఖలతీతి సూత్రే జరతిగ్రహణస్యాపి జ్ఞాపకత్వసమ్భవాత్, నహి యువన్శబ్దస్య పుంస్త్వే జరతి సామానాధికరణ్యం సఙ్గచ్ఛతే । * చతుష్పాదో * మణ్డూకప్లుత్యాత్ర జాతిరిత్యనువర్తత ఇత్యాహ * జాతివాచీతి * జాతిః కిమ్? కాలాక్షీ గర్భిణీ, చతుష్పాత్కిమ్? బ్రాహ్మణీ గర్భిణీ, ప్రత్యుదాహరణే విశేషణమితి సమాసస్స్యాదేవ గర్భిణీకాలాక్షీత్యాది పూర్వనిపాతే విశేషః । * మయూర * చకారోఽత్రావధారణార్థః, తేన పరమమయూరవ్యంసక ఇత్యాది సమాసాన్తరం నభవతి । * ధూర్తఇతి * ఏవంచ గుణవచనత్వాత్పూర్వనిపాతే ప్రాప్తే ఇదం వచనమారబ్ధమితి భావః । అన్యే తు — మయూర ఇవ వ్యంసకో మయూరవ్యంసక ఇత్యాదావుపమానాని సామాన్యవచనైరితి సమాసస్యైవ వాదోఽయమ్, తేన సమాసస్యేత్యన్తోదాత్తత్వమిహ సిధ్యతి, తత్పురుషే తులార్థ ఇత్యుపమానపూర్వపదప్రకృతిస్వరస్యోపమానసంశబ్దనేన విహితే ప్రతిపదోక్తసమాసే చరితార్థత్వాదిత్యాహుః ।

* అశ్నీతపిబతేతి * ఇహ క్రియారూపస్యాన్యపదార్థస్య ప్రాధాన్యాత్ స్త్రీత్వాట్టాప్ ఏవముగ్రేపి। * రాజాన్తరమితి * అన్తరశబ్దోఽత్ర భిన్నవాచీ। * చిన్మాత్రమితి * "మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే" ఇత్యమరః, అన్తరమాత్రశబ్దాభ్యాం సహ నిత్యసమాస ఇత్యుభయత్రాస్వపదవిగ్రహోఽదర్శితః, నిత్యసమాసత్వం త్వవధారణార్థకచకారేణ లబ్ధమిత్యాహుః। * ఉద్ధరకోష్ఠాదిత్యాది * ఉద్ధర ఉత్సృజేత్యేతావానేవ విగ్రహః, ఉత్సృజేత్యస్య వివరణం దేహీతి, కోష్ఠాదితితు ఉద్ధరేత్యస్యాకాంక్షాపూరణార్థముక్తం। * సమాసేనచకర్త్రేతి * జహిజోడమిత్యాభీక్ష్ణ్యేన యఆహ స జహిజోడః, ఏవం జహిస్తంబమితి యఆహ స జహిస్తంబః। * నఞ్ * ఇహ నలోపోనఞః ఇత్యత్ర విశేషణార్థో ఞకారః, తత్ఫలం చానేకధేత్యత్ర లోపః, అవ్యయేనఞ్కునిపాతానామిత్యవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరార్థం ఞకారోచ్చారణమిత్యన్యే। * సుపాసమస్యతఇతి * ఉత్తరపదార్థప్రధానోఽయం సమాసః, తథాహి ఆరోపితత్వం నఞా ద్యోత్యతే, తథాచాబ్రాహ్మణశబ్దాదారోపితో బ్రాహ్మణ ఇతిబోధేఽర్థాద్బ్రాహ్మణభిన్న ఇతిపర్యవస్యతి, అతఏవానుపసర్జనత్వాదతస్మిన్ అస ఇత్యాదౌ సర్వనామకార్యం సిధ్యతి, తత్పురుషస్యౌత్సర్గికముత్తరపదార్థప్రాధాన్యమప్యేవంసతి నిర్బాధమ్, ఏతత్తదోరితిసూత్రేఽనఞ్సమాసగ్రహణం చేహ లిఙ్గమిత్యాది మనోరమాయామనుసన్ధేయమ్। * నలోపోనఞః * నఞోఽశితి వక్తవ్యే నలోపవచనం సాకచ్కార్థమ్, తేన నఞోఽకచి అబ్రాహ్మణా అకనశ్వ ఇత్యాది సిద్ధమిత్యాహుః। * ఉత్తరపదఇతి * అలుగుత్తరపద ఇత్యధికారాదితిభావః, ఉత్తరపదేకిమ్ ? ఘటో నాస్తి పటో నాస్తి, నన్వేవమపి స్త్రైణార్థ ఇత్యత్ర నలోపస్స్యాదితిచేత్, అత్రాహుః — ఉత్తరపదాక్షిప్తపూర్వపదేన నఞం విశేష్య పూర్వపదభూతస్య నఞ ఇతి వ్యాఖ్యానాన్న భవతి, స్త్రీపుంసాభ్యామితి విహితస్య నఞ్ప్రత్యయస్యాపూర్వపదత్వాదతఏవ చాత్ర ప్రత్యయాప్రత్యయయోః ప్రత్యయస్యైవగ్రహణమితి పరిభాషానోపతిష్ఠతే, నచ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణాన్నఞ్ప్రత్యయాన్తస్య పూర్వపదత్వం సమ్భవత్యేవేతి ప్రత్యయాప్రత్యయయోరిత్యేతదుపతిష్ఠతఏవేతి వాచ్యమ్, హృదయస్య హృ

ల్లేఖేతి సూత్రే ఽణ్గ్రహణాత్పృథగ్లేఖగ్రహణేనోత్తరపదాధికారే ప్రత్య
యగ్రహణే తదన్తగ్రహణం నాస్తీతి జ్ఞాపనాత్ , యద్వా అమూర్ధమస్త
కాత్ విభక్తావప్రథమాయామిత్యాది జ్ఞాపకాన్న లోపో నఞ ఇత్యత్రాఽప్యవ్య
యమేవ నఞ్ గృహ్యతే నతు ప్రత్యయ ఇతి । * తస్మాన్నుడచి * డస్య ఘు
డిత్యత్రేఽవాచీతి సప్తమ్యా షష్ఠీ ప్రకల్ప్యత ఇత్యాహ * అజాదేరితి * అచో
త్తరపదవిశేషణాద్యస్మిన్విధిరితి తదాదివిధిర్లభ్యత ఇతి భావః । * అనశ్వ ఇతి *
నుటః పరాదిత్వేన అపదాన్తత్వాత్ ఙమో హ్రస్వాదితి ఙముణ్న భవతి ,
నను విఘ్నానామభావోఽవిఘ్నమిత్యత్రాపి పరత్వాత్తత్పురుషస్స్యాత్
అవ్యయీభావస్య నిర్మక్షికాదౌ సావకాశత్వాత్ , అన్యథాఽనుపలబ్ధిరపి వా
ద ఇతి నసిద్ధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాహ * అర్థాభావేఽవ్యయీభావేన సహేత్యా
ది * అవిఘ్నమితి, యద్యప్యవిద్యమానా విఘ్నా యస్మిన్నితి బహువ్రీహి
ణా అవిఘ్నం కర్మేత్యాదిప్రయోగస్సిద్ధ్యతి , తథాప్యుత్తరే కర్మణ్యవిఘ్న
మస్త్విత్యాది ప్రయోగా అవ్యయీభావం వినా స్వరసతో నసిధ్యన్తీతి భా
వః । * నఞో నలోప ఇతి * తిఙన్తేన సమాసాభావాదప్రాప్తే వచనమ్ ।
* అపచసీతి * కుత్సితం పచసీత్యర్థః । * నశబ్దేనేతి * నఞా సమాసే త్వ
నేకధేత్యేవ స్యాదితి భావః । * నభ్రాడిట్ * సత్సు సాధవస్సత్యాః, తత్ర
సాధురితి యత్ , నసత్యాః = అసత్యాః, న అసత్యాః = నాసత్యాః , ఇహ బ
హువచనమవివక్షితమ్ , తేన " నాసత్యావశ్వినౌ దస్రౌ " ఇతి సిద్ధమ్ । * న
ముచిరితి * సర్వధాతుభ్య ఇన్ , ఇగుపధాత్కిదితి కిత్త్వాన్నగుణః । * క్షుర
తేఃక్షీయతేర్వేతి * క్షురసఞ్చలనే భ్వాదిః , క్షి నివాసగత్యోస్తుదాదిః ।
* కుగతి * కుశబ్దోఽత్రావ్యయం గృహ్యతే నతు పృథివీవాచకః, గత్యా
దిసాహచర్యాత్ । * ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చ * ఉపసర్గాః క్రియాయోగ
ఇత్యతోఽనువర్తనాదాహ * క్రియాయోగ ఇతి * చ్విడాచౌ కృభ్వస్తియో
గే విహితౌ తత్సాహచర్యాదూర్యాదీనామపి తత్రైవ గతిసంజ్ఞా తేనేహ
న, ఊరీ పక్త్వా, మాధవాదిగ్రన్థే తు ఆవిఃప్రాదుశ్శబ్దౌ ముక్త్వా అన్యేషాం
కరోతి నైవ యోగే గతిసంజ్ఞేతి స్థితమ్, తథైవోదాహరతి । * ఊరీకృత్యేతి *
ఏతచ్చ మనోరమాగ్రన్థానుసారేణోక్తమ్, వస్తుతస్తు ఊరీభూయేతి భాష్యో
దాహరణాద్దిఙ్మాత్రముదాహరతి ఊరీకృత్యేత్యవతరితుం యుక్తం సంజ్ఞా ఫ

లం సమాసస్తత్ఫలం చ ల్యబితి బోధ్యమ్, ఊరీ ఉరరీ ఏతావఙ్గీకారే, ఆవిశ్శబ్దస్య తు సాక్షాత్ప్రభృతిషు పాఠాత్ కృఞో యోగే గతిసంజ్ఞావికల్పేఽపి కృభ్వస్తియోగే త్వనేన నిత్యమితి బోధ్యమ్, కథం తర్హి “ వారుణీమదవిశఙ్క-మథావిశ్చతురుషాభవదసావివరాగః ” ఇతి మాఘ ఇతి చేత్, అత్రాహుః— తేషాం ప్రాగ్ధాతోరితి సూత్రస్య ప్రయోగనియమార్థత్వే ప్రకృతేఽనుపపత్తావపి సంజ్ఞానియమార్థత్వపక్షే దోషలేశోఽపి నాస్తీతి । * శుక్లీతి * కృభ్వస్తియోగే సంపద్యకర్తరీతి చ్విః, అస్యచ్వావితీకారః । * పటపటాకృత్యేతి * డాచి బహుళం ద్వే భవత ఇతి పటచ్ఛబ్దస్య ద్విత్వం అవ్యక్తానుకరణాద్వ్యజవరార్ధాదితి డాచి టిలోపః, నిత్యమామ్రేడితే డాచీతి తకారపకారయోః పకారపకాదేశః, నిపాతసంజ్ఞాయాస్సమావేశార్థస్సూత్రే చకారః, తేన ఊరీకృతమిత్యత్ర గతిరనన్తర ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరే క్రియమాణే నిపాతప్రయుక్తమాద్యుదాత్తత్వం భవతి । * కారికేతి * భావే పర్యాయార్హర్ణోత్పత్తిషు ణ్వుచ్ తదాహ * క్రియేతి * క్రియాయోగ ఇత్యనేన కారికాశబ్దస్య విశేషణాచ్ఛ్లోకవాచీ కారికాశబ్దోఽత్ర న గృహ్యత ఇతి భావః, క్రియాశబ్దస్యాత్ర మర్యాదాస్థితిరిత్యర్థః, యత్న ఇత్యన్యే । * అనుకరణం చా * తేషాం ప్రాగ్ధాతోరిత్యస్య సంజ్ఞానియమపక్షేఽనితీతి వ్యర్థమితి మత్వా పృచ్ఛతి । * అనితిపరం కిమితి * ఇతరస్తు ప్రయోగనియమపక్షే ఖాడిత్యనుకరణస్యేతిశబ్దే పరే గతిసంజ్ఞానివారణాయానితిపరమిత్యావశ్యకమితి ప్రత్యుదాహరతి * ఖాడితి కృత్వేతి * సత్యాం సంజ్ఞాయాం పూర్వప్రయోగో నైవ స్యాత్, కిన్తు ఇతి ఖాట్కృత్యేత్యేవ స్యాదితి భావః, న చేతి ఖాట్కృత్యేతి న భవతి ఇతిపరస్యానుకరణస్య గతిసంజ్ఞానిషేధాదితి వాచ్యమ్, అనితిపరమిత్యత్ర ఇతిః పరో యస్మాత్తదితిపరం న ఇతిపరం అనితిపరమితి బహువ్రీహిఘటితనఞ్తత్పురుషాశ్రయణాత్, స్యాదేతత్ అనుకరణస్య ఇతిశబ్దపరత్వే క్రియాయోగాభావాద్గతిసంజ్ఞా నాస్తీతి ఖాడితికృత్వేతి రూపం నిర్బాధం కిమనేనానితిపరగ్రహణేనేతి చేత్, అత్రాహుః — ఇతికృత్వేతి సముదాయ ఏవం కృత్వేత్యర్థే వర్తతే, తథా చ ఇతిశబ్దః క్రియావిశేషక ఇతి తద్ఘటితసముదాయస్య క్రియావాచకత్వాదస్త్యేవ క్రియాయోగ ఇతి । * హతం పరిగృహ్యేతి * హత్వా గమనం ద్విధా హతం త్యక్త్వా పరిగృహ్య చేతి ఆద్యముదాహ

రణమ్, ద్వితీయస్తు ప్రత్యుదాహరణమ్, అపరిగ్రహ ఇతిచ ప్రయోగోపా ధిర్న తు వాచ్యకోటినివిష్టమితి భావః । * కణేహత్యేతి * అత్యన్తాభిల ష్య తన్నివృత్తి పర్యన్తం పిబతీత్యర్థః, తథాచశ్రద్ధాయా అపగమాత్తృప్ తిఘాతోగమ్యతే, ప్రత్యుదాహరణంతు కణేహత్వాగతః, సూక్ష్మ స్తణ్డులా వయవః కణః తస్మిన్ హత్వేత్యర్థః । * పురస్కృత్యేతి * పూర్వాపరాధ రాణామిత్యసిప్రత్యయాన్తోయమవ్యయమ్, నమస్పురసోరితి విసర్గస్య సః, "అముంపురఃపశ్యసి" ఇత్యత్రతుస్థితమిత్యధ్యాహారేణ దృశింప్రత్యగతిత్వాత్తస త్వాభావః, అవ్యయం కిమ్? పురం పురాపురఃకృత్వాగతః । * అస్తంచ * అవ్యయమితి కిమ్? అస్తం కృత్వా కాణ్డంగతః, క్షిప్తమిత్యర్థః । * అచ్ఛ మితి * సత్యాంహి గతిసంజ్ఞాయాం నిపాతసంజ్ఞాబలేనావ్యయత్వాత్సుబ్లు క్స్యాదితిభావః । * అదఃకృత్యేతి * యదాస్వయమేవ పర్యాలోచయతి తదేదముదాహరణమ్ । * అదఃకృతమితి * గతిరనన్తరఇతి పూర్వపదప్రకృ తిస్వరేణాద్యుదాత్తత్వమ్ । * ప్రత్యుదాహరణమితి * అదఃకృత్వా అదఃకుర్విత్యాదీత్యర్థః । * తిరోన్తర్ధౌ * అన్తర్ధౌ కిమ్? తిరోభూత్వా స్థితః, పార్శ్వతో భూత్వేత్యర్థః । * విభాషాకృఞి * తిరఃకృత్వేతి * గతి త్వాభావపక్షే తిరసోఽన్యతరస్యామితి సత్వమపి నభవతి, తద్విధౌ గతిగ్రహ ణానువృత్తేః, మాధవస్తు — పరాభావే తిరస్కార ఇతి ప్రయోగదర్శనాత్స త్వవిధౌ గతిగ్రహణానువృత్తిం కేచిన్నేచ్ఛన్తీత్యాహ * ఉపాజే అన్వా జే * ఏతౌ విభక్తిప్రతిరూపకౌ నిపాతౌ, దుర్బలస్య సామర్థ్యాధానే వర్తేతే తదాహ * దుర్బలస్యేతి * సాక్షాత్ప్రభృ * సాక్షాత్, మిథ్యా, ఆమ్, అద్ధా, లవణమ్, ఉష్ణమ్, శీతమ్, ఉదకమ్, ఆర్ద్రమ్, గతిసం జ్ఞాసన్నియోగేన లవణాదీనాం పఞ్చానాం మకారాన్తత్వం నిపాత్యతే, ప్రాదుస్, నమస్, ఆవిస్, ఇత్యాది ఆకృతిగణోయమ్ । * సాక్షాత్కృ త్యేతి * అసాక్షాద్భూతం యథాసాక్షాద్భవతి తథాకృత్వేత్యర్థః, చ్వ్య న్తేషుతు పూర్వవిప్రతిషేధాదూర్యాదిచ్విడాచశ్చేతి నిత్యైవసంజ్ఞా, తేన లవణీకృత్యేత్యత్ర మాన్తత్వం నభవతి తద్ధిపాక్షికగతిసంజ్ఞాసన్నియోగే నేహగణే నిపాతనాత్, భాష్యకృతా లవణశబ్దస్య లవణాశబ్దస్య వా విక ల్పేన లవణశబ్ద ఆదిశ్యతే తస్య చ సంజ్ఞావికల్ప ఇత్యుక్తమ్, ఉభయథాపి

త్రైరూప్యం నిర్బాధమ్ । * అనత్యా * ఉరసిమనసీ విభక్తిప్రతిరూపకౌ । * మ
ధ్యేపదే * విభాషా కృఞీత్యనువర్తతే, చకారాదనత్యాధాన ఇతిచ, ఏషామన
త్యాధానరూపార్థవిశేషే పదత్వమవిశేషేణ నిపాత్యతే, నతు గతిసంజ్ఞా
సన్నియోగేన, అనత్యాధానే కిమ్? పదే కృత్వా శిరో నమతి । * వాచంని
యమ్యేతి * నివచనం హి వచనాభావః, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః । * ని
త్యం హస్తే * ఉపయమనరూపార్థ ఏవైతయోరేదత్వమాదత్వం చ నిపా
త్యతే, హస్తేకృత్య పరిణీయేత్యర్థః, ఉపయమనే కిమ్? హస్తేకృత్వా కార్షా
పణం గతః, స్వీకారమాత్రమితి పక్షే తు నాలమితి బుధ్యా పరావృత్య దానా
ర్థం గత ఇతి యోజ్యమ్, ఏవం తావద్గతి సమాసానుదాహృత్య ప్రాదిసమా
సాన్వక్తుమారభతే । * ప్రాదిగ్రహణమితి * సుపురుష ఇతి * క్రియాయో
గాభావాద్గతిత్వాభావః, అవ్యవస్థయా సమాసప్రసక్తౌ వ్యవస్థార్థం వచనా
ని పఠ్యన్తే । * ప్రాదయ ఇతి * ఆదిశబ్ద ఉభయత్ర ప్రకారే, తేన దురా
చారః పురుషో దుష్పురుష ఇత్యాది సిద్ధమ్ । * ప్రగత ఆచార్య ఇతి * అనేన
గత్యర్థే వృత్తిః అస్వపదవిగ్రహేణ నిత్యసమాసతాం దర్శయతి, ఏవం ప్రగ
తః పితామహః ప్రపితామహః, ప్రమాతామహ ఇత్యాది । * అత్యాదయ ఇ
తి * ఆదిపదాదభిగతో ముఖమభిముఖః, ఉద్గతో వేలాముద్వేలః, ప్రతిగతో
ఽక్షం ప్రత్యక్ష ఇత్యాదిసిద్ధమ్ । * అతిమాల ఇతి * గోస్త్రియోరితి హ్ర
స్వః । * అవాదయ ఇతి * ఆదిపదాత్పరిణద్ధో వీరుధా పరివీరుత్, సంన
ద్ధో వర్మణా సంవర్మేతి । * పర్యాదయ ఇతి * ఆదిపదాదుద్యుక్తః సంగ్రా
మాయ ఉత్సంగ్రామః । * అధ్యయనాయేతి * తాదర్థ్యే చతుర్థీ, గురుకుల
వాసాదినా పరిగ్లానోఽధ్యయనార్థమిత్యర్థః । * నిరాదయ ఇతి * ఆదిపదా
దుత్క్రాన్తః కూలాదుత్కూలః, నిర్గతమఙ్గులిభ్యో నిరఙ్గులమ్ । * ప్రతి
షేధ ఇతి * కుగతిప్రాదయ ఇతి ప్రసక్తసమాసస్యాయం ప్రతిషేధః స చ సు
రాజా అతిసఖేతి భాష్యాదిప్రయోగాత్స్వతిభిన్నానామేవ కర్మప్రవచనీయా
నామిత్యర్థః । * వృక్షం ప్రతీతి * లక్షణేత్థం భూతేతి కర్మప్రవచనీయత్వ
విధిసామర్థ్యాదిహ సమాసో నేతి చేత్ తర్హ్యపి స్తుతమిత్యుదాహార్యమ్, అపి
స్త్యాయాద్విష్ణుమిత్యాదౌ అపిః పదార్థసమ్భావనేత్యస్య సావకాశత్వాత్సావ
కాశే విశేషసత్త్వాచ్చేత్యాహుః । * తత్రోపపదమ్ * సప్తమీస్థమిత్యేతద్వ్యాఖ్యా

చష్టే । * సప్తమ్యన్తఇత్యాదినా * తద్వాచకం పదమితి * ఏతచ్చోపప
దమిత్యన్వర్థసంజ్ఞాబలాల్లభ్యతే, అతఏవసంజ్ఞావిధావపి సప్తమీగ్రహణేన
సప్తమ్యన్తం గృహ్యతే, ధాతోరితిపృథగధికార బలాత్సన్నిహితే ధాత్వ
ధికారఇతిలభ్యతే, తేన ఙ్లిలుజీత్యస్య లుజన్తే అభూదిత్యాదావుపపదే ధా
తోశ్చ్లిరిత్యర్థోనభవతి, తత్ర గ్రహణంవ్యాచష్టే । * తస్మిన్నసత్యేవేతి *
ఉపపదేసత్యేవేత్యర్థః, తత్రగ్రహణాభావేతుధఃకర్మణి ష్ట్రన్నిత్యాదావివ
కర్మణ్యణిత్యాదావపి కర్మణ్యభిధేయే ఽణిత్యాద్యర్థస్స్యాత్తథాచ కర్తర్య
ణ్ప్రత్యయోనస్యాత్, కిఞ్చసప్తమ్యన్తనిర్దేశస్యోపపద సంజ్ఞార్థతయా
చరితార్థత్వాత్కేవలాదపి ధాతోఃకర్తర్యణ్ప్రత్యయస్సమ్భావ్యేత, కృ
తేతు తత్ర గ్రహణే కుమ్భాద్యుపపదస్య ప్రత్యయోత్పత్తౌ నిమిత్తత్వప్ర
తీతాః కేవలాదణ్ప్రత్యయశఙ్కైవ నాస్తి, ఏవం స్థితే ధఃకర్మణీత్యా
దౌ క్వచిదర్థగ్రహణం వ్యాఖ్యానాదిత్యాహుః । అన్యేతు — తత్రో
పపదమిత్యస్య కర్మణ్యణిత్యాదేశ్చైక వాక్యతయా ప్రవృత్తావుపపదసం
జ్ఞాయాః నిర్విషయతాపత్తేస్తత్ర గ్రహణం వినాపీష్టంసిధ్యత్యేవేత్యా
హుః । * సమర్థేనేతి * తేన మహాన్తం కుమ్భం కరోతీత్యాదౌ నాతి
ప్రసఙ్గః । * అతిఙన్తశ్చేతి * సుబితిత్వనువర్తత ఏవేతి అతిఙన్తమితి
నోక్తమితిభావః । * కుమ్భఅసితి * అమితితునోక్తం కృద్యోగషష్ఠీ విధా
నాత్ । * అతిఙ్కిమితి * సుపేత్యధికారాత్తిఙమనేనేతిప్రశ్నః, ఇతరో
వక్ష్యమాణజ్ఞాపకం మనసి నిధాయప్రత్యుదాహరతి । * మాభవానితి *
సమాసాభావసూచనాయ భవానితిమధ్యేప్రయుక్తమ్ । * పూర్వసూత్ర
ఇతి * కుప్రాదయః, గతిరితియోగం విభజ్యకుప్రాదయస్సుబన్తాస్సు
బన్తేన సమస్యన్తే, గతిస్తుసుబన్తోఽతిఙన్తేనసమస్యత ఇతి వ్యాఖ్యేయమిత్య
ర్థః । * తథాచేతి * యద్యప్యుక్తరీత్యాగత్యుపపదయోరేవ లాభస్తథా
పి త్రితయవిషయిణీప్రాచాం పరిభాషా ఏకదేశానుమతిద్వారా ఇహాపి జ్ఞా
ప్యతఇతిభావః, కారకాంశేతు కర్తృకరణేకృతేతి సూత్రస్థబహులగ్రహ
ణముక్తార్థే సాధకమిత్యపి మనోరమాయాంస్థితమ్ । * ప్రాగితి * కృదన్తా
త్పరమపదాత్సుబుత్పత్తేఃపూర్వం సమాసఇత్యర్థః, ప్రథమాన్తం సుబ్గ్ర
హణం త్విహానువర్తతఏవ, తేన రాజదర్శీత్యాదౌ పూర్వపదేనలోపాదికా

ర్యం సిధ్యతి, పరిభాషాఫలం దర్శయన్ గతిముదాహరతి * వ్యాఘ్రీ
తి * వ్యాజిఘ్రతీతి వ్యాఘ్రీ ఆతశ్చోపసర్గ ఇతి కః, పాఘ్రాధ్మాధేడితి
శస్తు సంజ్ఞాయాం న భవతి, వ్యాఘ్రాదిభిరితి నిర్దేశాదితి వక్ష్యతే । వ్యా
ఙో ఘ్రశబ్దేన గతిసమాసః, స యది ఘ్రశబ్దస్య సుబన్తతామపేక్షతే తర్హి
సుబుత్పత్తయే సఙ్ఖ్యాద్యపేక్ష్య తతః ప్రాగేవ లిఙ్గయోగ ఇతి లిఙ్గనిమిత్తప్ర
త్యయేన టాపా భావ్యమ్, న తు ఙీషా, ఘ్రశబ్దమాత్రస్య జాతివాచిత్వాభా
వాత్, తతో ఘ్రాశబ్దేన సమాస ఇత్యదన్తత్వాభావాజ్జాతిలక్షణో ఙీష్ న స్యా
దితి భావః, యద్యప్యుపపదత్వేనాప్యేతత్సిద్ధమ్, తథాపి గతిగ్రహణమాఙో
ఘ్రశబ్దేన సమాసే పశ్చాదాఘ్రశబ్దేన విశబ్దస్య సమాసార్థమావశ్యక
మేవ, ఆఙ్పూర్వాద్ధాతోః కప్రత్యయవిధానాదాఙ్ఉపపదసంజ్ఞాభ్యుపగ
మేపి విశబ్దే తదనభ్యుపగమాదితి బోధ్యమ్, కారకముదాహరతి । * అశ్వక్రీ
తీతి * అశ్వేన క్రీతా, కర్తృకరణేతి సమాసః, క్రీతాత్కరణపూర్వాదితి
ఙీష్, సుబన్తేన సమాసే తు టాపా భావ్యమిత్యదన్తత్వాభావాత్ క్రీతాత్క
రణేత్యయం ఙీష్ న స్యాదితి జ్ఞేయమ్, ఉపపదముదాహరతి । * కచ్ఛపీతి *
కచ్ఛేన పిబతీతి కచ్ఛపీ, సుపీతి యోగవిభాగాత్కః, ఇహాపి సమాసస్య సు
బన్తతాపేక్షాయాం టాబేవ స్యాన్న తు ఙీషిత్యాది వ్యాఘ్రీత్యత్రేవ బో
ధ్యమ్, ప్రాఞ్చస్తూపపదమతిఙన్తం సమస్యత ఇత్యుక్తం తదసత్, తథా సతి
ప్రథమాన్తసుబ్గ్రహణనివృత్త్యాపత్త్యా రాజదర్శీ చర్మకార ఇత్యాదౌ సలో
పో న స్యాదపదాన్తత్వాత్, ప్రాటితేత్యాదౌ అతో గుణ ఇతి పరరూపం చ
స్యాత్ స్యాదేతత్, కచ్ఛేన సాధనేన పిబతీత్యర్థాభ్యుపగమే కచ్ఛస్యకా
రకత్వేన కచ్ఛపీతి రూపసిద్ధౌ నేదముపపదసాధారణోదాహరణమితి చేదే
వం తర్హి మృషాపాయినీత్యుదాహర్తవ్యమ్, సుప్యజాతావితి ణినా కృతే
మృషోపపదస్య కృదన్తేన సమాసే ప్రాతిపదికాన్తేత్యాదినా పూర్వపదస్థా
న్నిమిత్తాత్పరస్య సమాసప్రాతిపదికాన్తనకారస్య ణత్వం సిధ్యతి, సుబ
న్తసమాసే తు అన్తరఙ్గత్వాన్నాన్తలక్షణే ఙీపి పశ్చాదాపినీశబ్దేన సమాసే
గర్గభగినీత్యత్రేవ ణత్వం న స్యాదిత్యేకే, అన్యే తు — కచ్ఛేన హేతునా
పిబతీత్యర్థవివక్షాయాం కచ్ఛస్య కారకత్వాత్ కచ్ఛపీత్యుపపదస్యోదాహ
రణం సమ్యగేవేత్యాహుః । * అమైవావ్యయేన * పూర్వేణ సిద్ధే నియమా

ర్థమిదమ్ । * తుల్యవిధానమితి * ఏతచ్చ అధ్యాహారేణలభ్యమ్। * తదేవేతి * యస్మిన్నుపపదే యేనవాక్యేన అమైవవిహితస్తదేవోపపద మవ్యయేన సమస్యతే నాన్యదిత్యర్థః, నియమబలలభ్యోఽయ మేవకారో నతు సూత్రస్థః । * స్వాదుఙ్కారమితి * స్వాదుమి ణముల్, అవ్యయేనేతి కిమ్ ? కుమ్భకారః అసతిహ్యవ్యయగ్రహణే అమైవయత్తుల్యవిధానం తదేవ కేనచిత్సుమర్థేన సమస్యేత తథాసతి స్వాదుఙ్కారమిత్యత్రైవ సమాసస్స్యాత్ నతు కుమ్భకార ఇత్యత్ర, అథ పూర్వసూత్ర వైయర్థ్యభీత్యావ్యయవిషయక ఏవ నియమ ఇతిచేత్, తర్హ్యమన్తవిషయక ఏవ కింన స్యాదమన్తేన యస్సమాసస్సోఽమైవ తుల్యవిధానస్యేతి, తథాచాగ్రేభోజమిత్యత్ర సమాసో మాభూత్, అగ్రేభుక్త్వా, కాలోభోక్తుమిత్యత్రతు స్యాదేవేతిభావః, తదేవేతికిమ్ ? కాలోభోక్తుం సమయోభోక్తుమ్, అమైవేత్యేవకారేణ అమాచాన్యేన తుల్యవిధానస్యోపపదస్య సమాసనివారణేపి తుల్యవిధానస్యస్యాదేవ, అతస్తన్నివారణాయ తదేవేత్యుక్తమ్ । * తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామ్ * ఉభయత్రవిభాషేయమ్, అమైవతుల్యవిధానస్యప్రాప్తే అమాచాన్యేనచ తుల్యవిధానస్యాప్రాప్తే చారమ్భాత్, ప్రాప్తేయథా ఉపదంశస్తృతీయాయాం మూలకేనోపదంశం మూలకోపదంశమ్, అప్రాప్తేయథా అవ్యయేయథాభిప్రేతాఖ్యానఇతి క్త్వాణములౌ ఉచ్చైఃకారమ్, ఇహసమాసపక్షే కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరః ఆదిర్ణముల్యన్యతరస్యామిత్యాద్యుదాత్తత్వమ్, అసమాసేతుఉచ్చైరిత్యన్తోదాత్తమ్, ఉదిచేర్డైసిరితి వ్యుత్పత్తిపక్షే ప్రత్యయస్వరస్యావ్యుత్పత్తిపక్షేతు ఫిషఇత్యస్యచ ప్రవృత్తేరిత్యాహుః, మనోరమాయాంతు ఉచ్చైరిత్యన్తోదాత్తం స్వరాదిషు తథాపాఠాదితిస్థితమ్, అమేత్యనువర్తతఇత్యాహ * అమన్తేనేతి * తేనేహ న పర్యాప్తోభోక్తుమ్, పర్యాప్తివచనేష్వితి తుమున్ । * క్త్వాచ * క్త్వేతితృతీయాన్తమ్, ఆతఇతియోగవిభాగాదాలోపః, క్త్వేసప్తమ్యన్తమితివదతి హరదత్తః, తన్న సవర్ణదీర్ఘేణాపి తృతీయాన్తత్వోపపత్తేః । * అలంకృత్వేతి * అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోరితి సూత్రస్యోపదంశస్తృతీయాయామిత్యస్మాత్పూర్వత్వాన్నేహ సమాసః.

తత్పురుషేఽసాధారణాన్సమాసాన్నాహ * తత్పురుషస్యేతి *

అలోన్త్యపిథిం బాధిత్వాప్రత్యయఃపరశ్చేతి పరత్వాత్తత్పురుషాత్పరప వాచ్ప్రిత్యయోభవతి, యథాగాపోష్టకఃకిత్యేపి గాపాభ్యాం పరపవట గ్భవతి, నత్వంతావయవః, శ్నమస్త్వనుబన్ధకరణ సామర్థ్యాత్పరవిధి బాధ్యతే, ఏవంచ లాఘవాత్తత్పురుషాదఙ్గులేరితి వక్తవ్యే తత్పురుష స్యాఙ్గులేరితితు సమాసాన్తాపేక్షయాఽవయవషష్ఠీత్యాహుః । * ద్వ్యఙ్గు లమితి * తద్ధితార్థేతి సమాసః, ద్విగోర్నిత్యమితి మాత్రచోలోపఇతి వృ త్తికృత్ మనోరమాయాంతు ద్వయసచోలుగితిస్థితమ్ । * ద్వన్ద్వార్థమి తి * అహ్నారాత్రిమితి షష్ఠీ తత్పురుషస్య సమ్భవాదితి భావః, న న్వహశ్శబ్దస్యాహస్తుల్యతాయాం రాత్రిశబ్దస్యచ రాత్రితుల్యతాయాం గౌణత్వసమ్భవాదహశ్చాసౌ రాత్రిశ్చేతి కర్మధారయోఽస్తీతిచేత్, న, ముఖ్యసమ్భవే గౌణగ్రహణాయోగాత్, హేమన్తశిశిరావహోరాత్రే చేత్యత్ర ద్వన్ద్వసమాసాన్తదర్శనాచ్చ । * అహోరాత్రఇతి * జాతిర ప్రాణినామిత్యేకవద్భావః, సనపుంసకమిత్యేతద్బాధిత్వాపరత్వాద్రాత్రా హ్నాహాఇతిపుంస్త్వమ్, ఏతేనైకవద్భావాత్క్లీబతేతి ప్రాచోగ్రన్థఃపరా స్తః, "మాసేనస్యాదహోరాత్రః" ఇతిగ్రన్థవిరోధాచ్చ । * సర్వరా త్రఇతి * పూర్వకాలైకేతిసమాసః । * పూర్వరాత్రఇతి * పూర్వాపరా ధరోత్తరమిత్యేకదేశిసమాసః, యదాతు రాత్రిశబ్దస్యైకదేశేలక్షణాం స్వీ కృత్య కర్మధారయోఽభ్యుపగమ్యతే, తదాపూర్వరాత్రిరిత్యేవభవతి । * ద్విరాత్రమితి * సఙ్ఖ్యాపూర్వం రాత్రంక్లీబమితి వక్ష్యతే । * అహ్న ష్టఖోరేవ * నస్తద్ధితఇత్యేవసిద్ధే నియమార్థమిదమ్, ఏవకారస్త్వహ్న ఏవ టఖయోరితి విపరీత నియమశఙ్కానిరాసార్థః, ఆత్మాధ్వానౌ ఖఇతిప్రకృ తిభావవిధానేన తన్నిరాసేప్రతిపత్తి గౌరవంస్యాదితి భావః, టఖోరేవేతి కిమ్, అహ్నానిర్వృత్తమాహ్నికమ్, కాలాదిత్యధికారే తేన నిర్వృత్తమితి ఠ ఞ్, టిలోపాభావాదల్లోపోన ఇత్యకారలోపః । * ఉత్తమాహఇతి * స ర్వైకదేశ సఙ్ఖ్యేత్యత్ర ఉత్తమశబ్దస్యోపాదానాదహ్నాదేశోన । * ద్వ్య హీనఇతి * సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాన్నటచ్, సతితు తస్మిన్నహ్నాదే శఃప్రసజ్యేత, నచనాన్తస్యఖేపరే టిలోపవిధిసామర్థ్యాన్నటజితివాచ్యమ్, అహీనఇత్యత్ర తస్యసావకాశత్వాత్ । * అనిత్యత్వాదితి * అత్రచలి

జ్ఞమ్, శక్తిలాఙ్గులాఙ్కుశేత్యత్ర త్రుటీగ్రహణమ్ । * మద్రరాజ్ఞీతి * య ద్యత్ర టచ్ స్యాత్తదాభస్యాథ ఇతి పుంవద్భావే టిలోపే చ మద్రరాజీత్య నిష్టరూపం స్యాదితి భావః । * అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః * ఏతచ్ఛబ్దేనా హస్సర్వైకదేశేతి సూత్రస్థానపరామృశ్యంతే, సూత్రే తు తస్మిన్నహరా దయో నిర్దిష్టాః చకారేణ చ సఙ్ఖ్యావ్యయే అనుకృష్టే తత్ర సర్వేషాం బుద్ధి స్థత్వావిశేషే ఽప్యహశ్శబ్ద ఇహ న గృహ్యతే అసమ్భవాదిత్యాశయేనాహ । * సర్వాదిభ్య ఇతి * సమాసాన్తే పర ఇతి * ఏతచ్చ ప్రకరణాల్లబ్ధమ్, భా ష్యేత్వహ్నోదేశగ్రహణప్రత్యాఖ్యాతః, అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః అచ్సాన్తోపవాదఇతి వ్యాఖ్యాయామహ్న ష్టఖోరేవేతి నియమాట్టిలోపాభావే అ ల్లోపోన ఇత్యకారలోపాత్సర్వాహ్ణ ఇత్యాది రూపసిద్ధిః । * రేఫాదితి * యదితు లక్ష్మ్యహస్సుభవ ఇత్యాదివ్యుత్పత్త్యా లక్ష్మ్యాహ్ణ ఇత్యపి ప్రయోగోఽ స్తి తర్హి షాదిత్యపి బోధ్యమ్, రషాభ్యామిత్యధికారాత్ । * తద్ధితలుగితి * అణోలుగితివృత్తికారాద్యుక్తమయుక్తమితి భావః, ప్రసఙ్గాదాహ * స్త్రి యామితి * నన్విహ స్త్రీత్వం దుర్లభమ్, రాత్రాహ్నాహాః పుంసీతివచ నాదితిచేత్, మైవం సర్వమహస్సర్వాహ్ణ ఇత్యాదా ఉపక్షీణస్య తద్వచ నస్య లుప్తతద్ధితాయామప్రవృత్తేః, లుపి యుక్తవదితి లిఙ్గాతిదేశోఽప్యత్ర ప్రమాణమ్, పాణినికృతలిఙ్గానుశాసనానాం లుప్తప్రత్యయేషు ప్రవృత్తౌ తద్వైయర్థ్యాపత్తేః, అతఏవ లవణసూపః, లవణాయవాగూరిత్యాదౌ న క్లీబత్వమ్, కించద్విగుపాత్రాప్తాపన్నేత్యాదినాపరవల్లిఙ్గత్వే ప్రతిషిద్ధే తదప వాదస్య రాత్రాహ్నేత్యస్యాప్రాప్తిరేవేతి ద్వ్యహ్న శబ్దోఽయం విశే ష్యనిఘ్న ఏవ, నతు నియతపుంలిఙ్గః, ఏవంచాత్రభవార్థకతద్ధితే లుప్తేపి య స్మిష్యతే సలుప్యమానార్థాభిధాయీతి న్యాయేన భవార్థవృత్తిన్నిష్ఠ స్త్రీత్వా భిధానమపి న్యాయ్యమేవేతి దిక్ । * టాబితి * నచేహ తద్ధితాన్తత్వాఙ్గీప్స్యా దితి శఙ్క్యం తద్ధితో లుప్తత్వాత్, నచ ప్రత్యయలక్షణమ్ వర్ణాశ్రయ త్వాత్, తద్ధితోఽయోఽకారః తదన్తాఙ్గీబితితత్రవ్యాఖ్యాతత్వాత్, అతఏ వవృత్తికారాద్యుక్తాణోలుక్పక్షేపి నఙీప్ అణో యాకారఇతి తత్ర వ్యాఖ్యా తత్వాత్, నచైవమపి టజన్తత్వాఙ్గీప్స్యాదేవేతివాచ్యమ్, టచస్సమాసాన్త తయా తదన్తస్య తద్ధితార్థం ప్రత్యుపసర్జనత్వాత్, అతఏవహేత్యపిశలినా

ప్రోక్తమధీయానా బ్రాహ్మణీ ఆపిశలేత్యుదాహృతం భాష్యే, ద్విగోరితిజీప్పునశజన్య ఏవ అపరిమాణ ఇతి జీప్నిషేధాత్, అతష్టాబేవాత్రయుక్తః తథైవోదాహరతి । * ద్వ్యహ్న ఇతి * అహ్నోహ్న ఇతిసూత్రే అహ్నాదేశం ప్రత్యాఖ్యాయాచ్ప్రత్యన్వవేత్యతోఽచమనువర్త్య టజభావోఽపీతి వ్యాచక్షాణస్య భాష్యకారస్య మతే తు నిర్వివాద ఏవాత్ర టచ్, కథం తర్హి కాలనిర్ణయదీపికాయాం ద్వహ్నీతి ప్రయోగ ఇతి చేత్ అత్రాహుః — ద్వే అహనీ యస్యాం తిథావితి బహువ్రీహౌ నాస్తలక్షణో జీబ్బోధ్యః, ద్వయోరహ్నోర్భవ ఇతి వ్యాఖ్యానగ్రన్థస్తు ఫలితార్థకథనపరతయా నేయ ఇతి సఙ్ఖ్యాదిభిన్నస్య తత్పురుషస్య సమాహారే వృత్త్యసమ్భవాదాహ । * స్పష్టార్థ ఇతి * పుణ్యాహమితి * పుణ్యసుదినాభ్యామహ్నః క్లీబతేతి క్లీబత్వం వక్ష్యతి । * ఉపాన్త్యస్యాపీతి * యథా ప్రథమయోరితి ప్రథమాద్వితీయయోర్గ్రహణం ద్వివచననిర్దేశాత్తథేహాఽపి ఉత్తమగ్రహణసామర్థ్యాదన్త్యయోర్ద్వయోర్గ్రహణమ్, ఉత్తమాచైకశ్చేతి విగ్రహే సౌత్రం ద్వివచనమితి తేషామాశయః । * అగ్రాఖ్యాయామ్ * పఞ్చమ్యర్థే సప్తమీ, అగ్రం ప్రధానమ్, అగ్రవాచీ య ఉరశ్శబ్దస్తదన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్స్యాత్, అగ్రాఖ్యాయాం కిమ్? దేవదత్తస్యోరో దేవదత్తోరః । * గ్రామకౌట * జాతిసంజ్ఞయోరితి నానువర్తతే, గ్రామేతి కిమ్? రాజ్ఞస్తక్షా రాజతక్షా । * అతిశ్వ ఇతి * శ్వానమతిక్రాన్తో జవేనేత్యర్థః । * అతిశ్వీతి * నీచేత్యర్థః । * ఆకర్షశ్శ్వేతి * ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిరితి సమాసః, ఆకృష్యతేఽనేన ఖలాదిగతం ధాన్యమిత్యాకర్షః కాష్ఠవిశేషః, ఉపమానాత్కిమ్? నిష్క్రాన్తశ్శునో నిశ్వా । * ఫలకసక్థమితి * అతఏవ జ్ఞాపకాదసామాన్యవచనేనాప్యుపమానస్య సమాస ఇతి మాధవః । * దినావరూప్య ఇతి * హేతుమనుష్యేభ్య ఇతి రూప్యః । * పఞ్చనౌరితి * ఆర్హీయష్ఠక్ అధ్యర్ధేతి లుక్ । * ఖార్యాః * ద్విగోరితి * ఖారీశబ్దాన్తాద్ద్విగోరిత్యర్థః । * అర్ధఖారీతి * పరవల్లిఙ్గమితి స్త్రీత్వమ్ । * అర్ధఖారమితి * అర్ధనావమివ క్లీబత్వం లోకాత్ । * టజ్వా స్యాద్ద్విగావితి * ద్విగావితి కిమ్? ద్వయోరఞ్జలిః ద్వ్యఞ్జలిః । * ద్వ్యఞ్జలమితి * సమాహారే ద్విగుః । * అతద్ధితలుకీత్యేవేతి * ఏతచ్చ పూర్వసూత్రేఽపి బోధ్యమ్ । * అఞ్జలిభ్యాం క్రీ

తఙితి * నాత్రాఞ్జలిః పాణిద్వయమ్ , తస్యమూల్యత్వాసమ్భవాత్ , కిన్తు అఞ్జలిపరిమితోవ్రీహ్యాదిర్వివక్షితః , తతశ్చపరిమాణత్వాద్ద్వ్యఞ్జలిరిత్యత్ర ఠఞ్ , తస్యాధ్యర్ధపూర్వేతిలుక్ । * బ్రహ్మణో * జనపదేభవో జానపదః , ద్వ్యేకయోరితివద్భావప్రధానోనిర్దేశః , తస్యాఖ్యాయాం ప్రత్యాసత్త్యాసమాసేనేత్యేతల్లభ్యతే తదాహ * సమాసేనజానపదత్వమితి * కస్యేత్యాకాఙ్క్షాయాం సన్నిధానాద్బ్రహ్మణఇతిలభ్యతే । * సురాష్ట్రబ్రహ్మేతి * సప్తమీతియోగవిభాగాత్సమాసః , జానపదేతికిమ్ ? దేవబ్రహ్మానారదః । * కుబ్రహ్మ ఇతి * బ్రాహ్మణపర్యాయోబ్రహ్మన్ శబ్దః । * అన్మహతః * తకారఉచ్చారణార్థః , నతు సర్వాదేశార్థఇత్యాహ * ఆకారోఽన్తాదేశస్స్యాదితి * ఇహోత్తరపదాధికారే పూర్వపదమాక్షిప్యతే తచ్చమహతోవిశేషితమితి తదన్తవిధిర్లభ్యతే , గ్రహణవతేతి నిషేధస్తు ప్రత్యయవిధి విషయఇత్యుక్తత్వాత్ , తేన మహాబాహువదితి మహాబాహురితి ప్రయోగోభవతి , పరమ మహత్పరిమాణమిత్యత్రతు పరమ మహతో ద్రవ్యస్య పరిమాణమితి షష్ఠీతత్పురుషోఽభ్యుపగమ్యతఇతి నతత్రాత్వప్రసక్తిరితి వృద్ధాః , యత్తు — వర్ధమానేనోక్తం ఇష్టకేషీకామాలానామిత్యత్ర తదన్తవిధ్యుపసఙ్ఖ్యానసామర్థ్యాదుత్తరపదాధికారే తదన్తవిధిర్నాస్తి తేన పరమమహతఆత్వం నేతి , తద్భాష్యకైయటవిరుద్ధమ్ , తథాహి — యేనవిధిరితి సూత్రేపదాధికారే ప్రయోజనమిష్టకచితం పక్వేష్టకచితమితి భాష్యే ఉదాహృతం కైయటేనచ పదశబ్దేన ఉత్తరపదంగృహ్యతఇతివ్యాఖ్యాతం, ఏతదేవార్థతఃకాశికాయాముపనిబద్ధమ్ , నతు ఇష్టకేషీత్యత్ర కాత్యాయనోక్తముపసఙ్ఖ్యానమస్తి , నను ప్రతిపదోక్తసమాసేయదుత్తరపదంతస్మిన్నేవపరే ఆత్వం స్యాన్నాన్యత్రేతి కిమనేన సమానాధికరణగ్రహణేనేత్యతఆహ * మహాబాహురితి * బహువ్రీహిరయం సచసామాన్యశాస్త్రనివృత్తత్వాల్లాక్షణికఇతిభావః । * అష్టనఃకపాలఇతి * కపాలేఉత్తరపదే హవిషివాచ్యే అష్టనఆత్వం వక్తవ్యమిత్యర్థః । * అష్టాకపాలఇతి * సంస్కృతం భక్షాఇత్యణః ద్విగోర్లుగనపత్యఇతి లుక్ , అధ్యర్ధపూర్వేత్యణోలుగితి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానంతు ప్రామాదికమ్ , సంస్కృతమిత్యణోఽనార్హీయత్వాత్ । * త్రేస్త్రయః * సన్ధివేలాదిషు త్రయోదశీతిపాఠాత్సాన్తోయమాదేశఇతి

ధ్వనయన్నాహ । * త్రయస్త్ర్యాదితి * సుజర్థేఽబహువ్రీహిరితి * సఙ్ఖ్యయాఽవ్యయేత్యాదినేతి శేషః । * ఏకాదిరితి * అదుగితిచ్ఛేదః, పరరూపం త్వకారోచ్చారణసామర్థ్యాన్న భవతి । * ధాసు వేతి * సఙ్ఖ్యాయా విధార్థ ఇత్యాదినా విహితస్య ధాప్రత్యయస్యైవేహ గ్రహణమ్, ప్రత్యయాప్రత్యయయోరితి పరిభాషయా తేనేహ న, షట్ దధాతీతి షడ్ధా, ఆతోఽనుపసర్గే కః టాప్ । * షోడన్నితి * షడ్దన్తా అస్య షోడన్, వయసి దన్తస్యేతి దత్రాదేశః । * పరవల్లిఙ్గమ్ * ఇతరేతరయోగద్వన్ద్వోఽత్ర గృహ్యతే, న సమాహారద్వన్ద్వః, సనపుంసకమిత్యపవాదస్య వక్ష్యమాణత్వాత్, సూత్రే ద్వన్ద్వతత్పురుషయోరితి నసప్తమీద్వివచనమ్, తథా త్వేద్వన్ద్వే తత్పురుషే చ యత్పరపదం తద్వల్లిఙ్గం పూర్వపదస్యాతిదిశ్యేత పరపదస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వేన పూర్వపదాక్షేపకత్వాత్, తతశ్చ మయూరీకుక్కుటావిత్యత్ర పూర్వపదే ఈకారనివృత్తిప్రసఙ్గః, కుక్కుటమయూర్యౌ అర్ధపిప్పలీత్యాదౌ తు పూర్వపదే స్త్రీప్రత్యయ ఉత్పద్యేత, కిన్తు షష్ఠీద్వివచన ఇత్యాశయేనాహ । * ఏతయోరితి * ద్వన్ద్వతత్పురుషార్థయోరిత్యర్థః, ఏవం చానుప్రయోగేపి తదేవలిఙ్గం సిద్ధమ్, ఉపమేయే షష్ఠ్యభ్యుపగమాద్వతిరపి షష్ఠ్యన్తాదేవేత్యాశయేనాహ * పరపదస్యేవేతి * భాష్యే తు లిఙ్గమశిష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్యేతి ప్రత్యాఖ్యాతమిదం సూత్రమ్, అస్మింశ్చ ప్రత్యాఖ్యానే తుల్యన్యాయత్వాల్లిఙ్గానుశాసనం సర్వమేవప్రత్యాఖ్యాతమ్, తథాపి తత్ప్రౌఢివాదమాత్రమ్, అన్యథా వ్యాకరణస్యైవ వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ । * గతిసమాసేష్వితి * గతిగ్రహణం ప్రాదీనాముపలక్షణమ్, ముఖ్యస్య గతేరసమ్భవాదిత్యాశయేనోదాహరతి । * నిష్కౌశామ్బిరితి * * అతన్త్రమితి * అత్ర చ లిఙ్గం పూర్వవద్గ్రహణమ్, అన్యథా నిపాతనాదేవ సిద్ధే కిం తేనేతి భావః, ఇహ సమాసార్థస్య వా పూర్వవల్లిఙ్గాతిదేశః, ఉత్తరపదార్థస్య వా, ఉభయథాప్యశ్వబడబౌ శోభనావిత్యనుప్రయోగే పుంస్త్వం సిధ్యతి, నను సమాసార్థస్య పుంస్త్వేపి స్వాశ్రయస్త్రీత్వస్యానువర్తనాట్టాపః శ్రవణప్రసఙ్గః, న చాతిదేశవైయర్థ్యం శఙ్క్యం నత్వప్రవృత్త్యా మప్రయోగే పుల్లిఙ్గత్వాల్లోభేన చ తత్సార్థక్యాదితి చేత్, అత్రాహుః — ఇహైవ నిపాతనాదశ్వబడబౌ పూర్వాపరాధరోత్తరాణామిత్యత్ర నిపాతనా

ద్వ్యటాపోనివృత్తిరితి। * అహోరాత్ర ఇతి * ప్రాచాతు అహో
రాత్రమిత్యుదాహృతమ్, తన్నేతిప్రాగేవోక్తమ్, అత్రవదన్తి — రాత్రా
హ్నాహాః పుంసీత్యనేన రాత్రాదీనామేవ పుంస్త్వంవిధీయతే తదన్తస్యతు పరవల్లి
ఙ్గమిత్యేవసిధ్యతి, అతఏవభిన్నవిషయత్వాద్విప్రతిషేధే పరంకార్యమితిన
ప్రవర్తతే ఏవంచరాత్రాహ్నాహాఃపుంసీతి పుంస్త్వప్రవృత్త్యాసమాహారే సనపుంస
కమిత్యేవ భవతి, పరవల్లిఙ్గాపవాదత్వాదితి తన్న, ఉక్తరీత్యాద్వ్యహ
త్ర్యహాదావపి నపుంసకత్వప్రసఙ్గాత్, నచేష్టాపత్తిః ద్వ్యహస్త్ర్యహ ఇతి
ప్రాచాప్యుదాహృతత్వేన స్వమూలగ్రన్థేన సహవిరోధాపత్తేః, "తేతు
త్రింశదహోరాత్రమ్" ఇత్యాది కోశవిరోధాచ్చ తస్మాద్రాత్ర్యాద్యన్త
స్యైవాయంపుంస్త్వవిధిర్ద్వన్ద్వతత్పురుషయోరితి ప్రక్రమణాత్, తథాచ భి
న్నవిషయత్వాభావాద్రాత్రాహ్నాహాఃపుంసీతి పుంస్త్వంసమాహారనపుంసకతాం
పరత్వేన బాధతఏవ। * సఙ్ఖ్యాపూర్వమితి * అత్రచాపథపుణ్యాహా న
పుంసకా, సఙ్ఖ్యాపూర్వారాత్రిరితి లిఙ్గానుశాసనసూత్రం మూలమ్, స
ఙ్ఖ్యాగ్రహణేషు కృత్రిమాకృత్రిమయోర్న్యాయోనప్రవర్తతే, ద్వ్యష్టనస్సఙ్ఖ్యా
యామితి సూత్రేఽశీతి పర్యుదాసాదిత్యాశయేనోదాహరతి * ద్విరాత్రం
గణరాత్రమితి * గణానాం బహూనాం రాత్రీణాం సమాహారఇతి వి
గ్రహః * అపథంనపుంసకమ్ * తత్పురుషఇత్యేవేతి * ద్వన్ద్వగ్రహణంతు
నానువర్తతేఽయోగ్యత్వాదితిభావః। * అపన్థా ఇతి * పథోవిభాషేతి స
మాసాన్తవికల్పః, ఇదంసూత్రం శక్యమవక్తుమ్, పథసఙ్ఖ్యావ్యయాదేరితివ
క్ష్యమాణవార్త్తికేన గతార్థత్వాత్ ప్రసఙ్గాదాహ * అర్ధర్చా ఇతి * ఇ
హ కేషాంచిదర్థభేదేన వ్యవస్థేష్యతే, సాచవ్యవస్థా మధుమకరన్దమక్షికా
ణాం వాచీమధుశబ్దోద్విలిఙ్గః, చైత్రాదివాచీతు పుల్లిఙ్గః, భూతగపిశాచేద్వి
లిఙ్గః, క్రియావచనస్తు విశేష్యలిఙ్గఇత్యేవం యథాయథంజ్ఞేయా, అర్ధర్చాః
పుంసిచ, సనపుంసకమిత్యనయోర్మధ్యే జాత్యాఖ్యాయామితి చతుస్సూ
త్ర్యాస్సఙ్గతిరిహచిన్త్యా, బహూనాంవచనం ప్రతిపాదనమితి వ్యాఖ్యానా
త్ఫలితోఽత్రాతిదేశఇత్యాశయేనాహ * ఏకోప్యర్థో వాబహువదితి * ఏవం
చ విశేషణాదపి సిద్ధమితి ధ్వనయన్నుదాహరతి * బ్రాహ్మణాఃపూజ్యా ఇ
తి * జాత్యాఖ్యాయాం కిమ్? దేవదత్తోయజ్ఞదత్తః, ఏకస్మిన్ కిమ్? ప్రియౌ*

యవౌ । * అస్మదోర్ద్వయోశ్చ * చాదేకస్మిన్బహువచనమన్యతరస్యామితిచ వర్తతే తదేతదాహ * ఏకత్వేద్విత్వేచ వివక్షితఇత్యాది * ఫల్గునీప్రోష్ఠపదానాంచ * చకారేణద్వయోరనుకర్షణాదాహ * ద్విత్వఇతి * ఫల్గున్యౌ మాణవికేఇతి , ఫల్గునీశబ్దాన్నక్షత్రేణ యుక్తఃకాలఇత్యణ్ తస్య లుబవిశేషే ఇతిలుప్ , తతో జాతార్థే ఫల్గున్యాషాఢాభ్యాంటానావితిటః , టిత్వాత్ జీప్ , నచాయంగౌణః యౌగికత్వాత్ । తథాచ గౌణముఖ్యన్యాయాప్రవృత్త్యా నక్షత్రగ్రహణమావశ్యకమితిభావః । * తిష్యపునర్వస్వోః * విశాఖానూరాధాఇతి * విశాఖేచానూరాధాశ్చేతి విగ్రహః । * పుష్యపునర్వసవఇతి * తిష్యపునర్వసుశబ్దాభ్యాం పూర్వవన్నక్షత్రేణయుక్తఃకాలఇత్యణ్ , లుబవిశేష ఇతి లుప్ , తతో జాతార్థే సన్ధివేలాదిసూత్రేణాణ్ , తస్యతు శ్రవిష్ఠాఫల్గున్యనూరాధేత్యాదినాలుక్ , నక్షత్రఇత్యనువర్తమానే పునర్నక్షత్రగ్రహణం పర్యాయాణామపి యథాస్యాదిత్యేతదర్థమిత్యాకరః । ఏవంచసిధ్యపునర్వసూఇత్యపి సిధ్యతీతిదిక్ । బహువచనస్యకిమ్ ? ఇదం తిష్యపునర్వసు , చార్థేద్వన్ద్వ ఇతిసమాహారద్వన్ద్వోఽయమ్ । * సనపుంసకమ్ * అనన్తరస్యేతిన్యాయోఽత్ర నాశ్రీయతే , తథాత్వేద్విగుసఞ్జ్ఞాహానస్యాదిత్యాశయేనాహ * ద్విగుర్ద్వన్ద్వశ్చేతి * అత్రవ్యాచక్షతే — ప్రకరణాదేవానువాద్యలాభే సగ్రహణమేతత్ప్రకరణానుపాత్తస్యాపి సమాహారద్వన్ద్వస్యసఞ్జ్ఞార్థమ్ । తేనసంజ్ఞాపరిభాషమితి సిద్ధమితి । * పఞ్చగవమితి * తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాహారేద్విగుః । * దన్తోష్ఠమితి * ద్వన్ద్వశ్చప్రాణీత్యాదినా సమాహారే ద్వన్ద్వః । * పఞ్చఖట్వమితి * నపుంసకహ్రస్వః । * పఞ్చఖట్వీతి * ఉపసర్జనహ్రస్వత్వే సత్యదన్తత్వాద్ద్విగోరితి స్త్రీత్వపక్షేజీప్ । * అనోనలోపశ్చేతి * ఉత్తరపదత్వే చాపదాదివిధౌ ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధాదప్రాప్తౌనలోప ఇతిభావః , ఇహవాశబ్దస్స్త్రియామిత్యనేన సమ్బధ్యతే నతుపూర్వేణ , తేన నిత్యోనలోపఇత్యాహ * పఞ్చతక్షమిత్యాది * పాత్రాద్యన్తస్యేతి * స్త్రీత్వమితిశేషః , ఆకృతిగణోఽయమ్ । * సుదినాహమితి * ప్రశస్తపర్యాయస్సుదినశబ్దః , సుదినాసు సభాసు కా[illegible] విచిన్వీత విశేషతస్స్వయంచేత్యాదిప్రయోగాత్ । * పథ

సఙ్ఖ్యావ్యయాదేరితి * సఙ్ఖ్యావ్యయరూపోయఆదిస్తస్మాదిత్యర్థః । * త్రిప
థంవిపథమితి * ఋక్పూరబ్ధూరిత్యప్రత్యయః । * సుపథ్యాఅతిపథ్యా ఇతి * న
పూజనాదితిసమాసాన్తనిషేధః । కథంతర్హి “ వ్యధ్వో దురధ్వో విపథఃక
దధ్వా కాపథస్సమాః ” ఇత్యమర ఇతిచేత్ప్రమాదపాఠాయమితి బహవః ,
మనోరమాయాంతు — పథేర్గతావిత్యస్మాత్పచాద్యచి పథతివ్యాప్నోతీ
త్యుత్పాదితఃపథశబ్దోఽస్తి , తథాచత్రికాణ్డశేషః “ వాటఃపథశ్చమార్గం
స్యాత్ ” ఇతి . తేనపథశబ్దేన సమాసే పుంస్త్వముపపన్నమ్, నచైవం విప
థస్సిద్ధావపి కాపథోనస్యాత్ , కాదేశస్యదుర్లభత్వాదితివాచ్యమ్, ఈష
దర్థేచేతి తత్సమ్భవాత్, కుత్సాయాఞ్చార్థతఃపర్యవసానాదితిస్థితమ్ । కే
చిత్తు — పథస్సఙ్ఖ్యేతివార్తికే కృతసమాసాన్తస్యైవ గ్రహణం నతుపచా
ద్యజన్తస్యేత్యత్ర బీజాభావాద్విపథఃకాపథఇతి ప్రయోగోదుర్లభ ఇతీత్యా
హుః । అత్రమాధవః — పరవల్లిఙ్గాపవాదత్వాత్తత్పురుషఏవేదం ప్రవ
ర్తతే నాన్యత్ర , విపథానగరీ - బహువ్రీహిరయమ్, పన్థానమతిక్రాన్తా
అతిపథా ఇహాపిన , ద్విగుప్రాప్తేత్యాదినాపరవల్లిఙ్గతాయాఃప్రతిషేధా
దితి । * సామాన్యేనపుంసకమితి * అనియతలిఙ్గవిషయకమిదమ్ , తేనా
దింపచతి ప్రాతరాదిరితి పుంస్త్వమేవ , మృదుపచతీతి క్రియావిశేషణత్వా
ద్ద్వితీయాన్తం ధాతూపాత్తభావనాంప్రతిహి ఫలాంశఃకర్మీభూతః , త
థాచ ఫలసామానాధికరణ్యే ద్వితీయా, అతఏవ సుల్వాపవిత్యాదౌ కారక
పూర్వత్వాదణ్, యత్రతుభావనాంప్రతి కరణతయా ధాత్వర్థవిశేషోఽ
న్వేతి తత్ర తద్విశేషణానాం తృతీయాన్తతైవ , “ జ్యోతిష్టోమేన యజే
త ” ఇతియథా . ఏతచ్చకరణే యుజ ఇతి సూత్రే వృత్తిపదమఞ్జర్యోస్స్ప
ష్టమ్। * తత్పురుషో * నఞ్సమాసకర్మధారయభిన్నస్తత్పురుషోవక్ష్యమా
ణకార్యభాగ్భవతీతి సూత్రార్థః । * ఉపజ్ఞో * ఉపజ్ఞాయతఇత్యుపజ్ఞా
ఆతశ్చోపసర్గ ఇతి కర్మణ్యఙ్ , ఉపక్రమ్యత ఇత్యుపక్రమః కర్మణి ఘఞ్ ,
నోదాత్తోపదేశస్యేతివృద్ధిప్రతిషేధః , ఉపజ్ఞాచ ఉపక్రమశ్చేతిసమాహా
రద్వన్ద్వః , సచ అనువర్తమానస్య తత్పురుషస్యవిశేషణమ్ , తచ్ఛబ్దేనో
పజ్ఞోపక్రమౌ పరామృశ్యేతే తదేతత్సకలమభిప్రేత్యాహ । * ఉపజ్ఞాన్త
ఇత్యాది * ఆఖ్యాతుమిచ్ఛా ఆచిఖ్యాసేతీచ్ఛాసనాఇహావివక్షైవశబ్దప్రవృత్తౌ

నియామికా, నతు వస్తుస్థితిరితి జ్ఞాప్యతే, తేన త్వదుపక్రమం సౌజన్యమి త్యాద్యపి సిధ్యతి, పాణినేరితి కర్మణి షష్ఠీ । * నన్దోపక్రమమితి * నన్దస్యో పక్రమమితి విగ్రహః । * ఛాయా బాహుల్యే * బాహుల్యే సతి యా ఛా యా తద్వాచీ యశ్ఛాయాన్తస్తత్పురుష ఇత్యర్థః, ఇహ కస్య బాహుల్యమి త్యపేక్షాయాం ఆవరకద్రవ్యనిమిత్తత్వాచ్ఛాయాయాస్తద్బాహుల్యమితి గమ్యతే, తచ్చ ఆవరకం పూర్వపదార్థభూతమేవేత్యాశయేనాహ * పూ ర్వపదార్థబాహుల్య ఇతి * బాహుల్యే కిమ్? కుడ్యస్య ఛాయా కుడ్యచ్ఛా యా । * ప్రశ్లేషో బోధ్య ఇతి * కేచిత్తు — "ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యః" ఇత్యేవ పఠన్తి । * సభా * ఇనసభమిత్యాది * ఇనశబ్దోఽత్ర రాజపర్యా యః ఈశ్వరశబ్దశ్చ, నను స్వం రూపమితి వచనాద్రాజశబ్దస్యైవ గ్రహ ణం యుక్తం న పర్యాయస్యేత్యత ఆహ * పర్యాయస్యైవేష్యత ఇతి * ఏ వకారేణ స్వరూపస్య విశేషస్య చ నిరాసః, కథం తర్హి "నృపతిసభామ గమన్నివేదమానః" ఇతి కీచకవధే. అత్ర కేచిత్ — నృపతిర్యస్యాం స భాయామితి బహువ్రీహౌ కృతే పశ్చాత్కర్మధారయః, అనఞ్ కర్మధా రయ ఇత్యుక్తేర్న క్లీబత్వమిత్యాహుః, రక్షితస్త్వాహ — గజపతివన్నృప తిరపి రాజవిశేషః, తేనాత్ర నానుపపత్తిరితి । * అశాలా చ * శాలావా చీ సఙ్ఘాతవాచీ చ సభాశబ్దస్తత్ర రాజామనుష్యపూర్వత్వే శాలావాచినః క్లీ బత్వముక్తమ్, అనేన తు సఙ్ఘాతవాచినో విధీయత ఇత్యాహ * సఙ్ఘాతార్థే తి * విభాషా సేనా * ప్రథమార్థేషష్ఠీతి సేనాదిభిస్తత్పురుషో విశేష్యతే వి శేషణేన తదన్తవిధిస్తదాహ * ఏతదన్త ఇతి * శ్వనిశమితి * కృష్ణచతుర్దశీ తస్యాం కిల కేచిచ్ఛ్వాన ఉపవసన్తి, ఏతచ్చ శాబరభాష్యే ఆర్త్యగధికరణే స్పష్టమ్, తత్పురుష ఇత్యాద్యధికారసూత్రస్యాత్రైవ ప్రయోజనం న తు సంజ్ఞాయాం కన్థోశీనరేషు ఇత్యాది పఞ్చసూత్ర్యాం తత్పురుషస్యన ఞ్సమాసస్య కర్మధారయస్య చ తత్రాసమ్భవాదిత్యాకరే స్థితమ్, తత్రైవ ప్ర త్యుదాహరతి । * దృఢసేన ఇత్యాది * నను బహువ్రీహౌ విశేష్యనిఘ్న తా న్యాయ్యైవేతి కిమనేన తత్పురుషగ్రహణేన, మైవం న్యాయాపేక్ష యా వచనస్య బలీయస్త్వాత్, కిఞ్చ సతి గ్రహణే ద్వన్ద్వే నపుంసకతా స్యా త్, పరవల్లిఙ్గాపవాదత్వాదస్య ప్రకరణస్యేతి దిక్. ఇతి తత్పురుషసమాసః.

* శేషో బహువ్రీహిః * శిషేరసర్వోపయోగే కర్మణి ఘఞ్, అత్ర వృత్తికృత్ — యత్రాన్యసమాసో నోక్తస్స శేష ఇత్యాహ యేషాం పదానాం యస్మిన్నర్థేఽవ్యయీభావాది సంజ్ఞకస్సమాసో నోక్తస్స శేష ఇత్యర్థ ఇతి హరదత్తో వ్యాఖ్యత్, ఏతచ్చ ప్రాక్కడారాత్పరం కార్యమితి పాఠాభిప్రాయేణ బోధ్యమ్, అస్మింస్తు పక్షే శేషగ్రహణాభావే ఉన్మత్తగఙ్గమిత్యత్ర పరత్వాద్బహువ్రీహిస్స్యాత్, నిరవకాశత్వాచ్చావ్యయీభావ ఇత్యున్మత్తగఙ్గ ఇత్యాద్యనిష్టం పక్షే ప్రసజ్యేత, ఆకడారాదేకేతి పాఠాభ్యుపగమపక్షే తు ఏకసంజ్ఞాధికారాదేవోన్మత్తగఙ్గమిత్యాదిసిద్ధేశ్శేషగ్రహణం వ్యర్థమ్, నిరవకాశయా అవ్యయీభావసంజ్ఞయా బహువ్రీహిసంజ్ఞాయా బాధాత్, అతస్తత్రాపి ప్రయోజనమాహ * ద్వితీయాశ్రితేత్యాదినేతి * శేషాధికారస్థబహువ్రీహేరేవ శేషాద్విభాషేతి కప్రత్యయో నాన్యస్మాద్బహువ్రీహేరిత్యేతల్లాభార్థమపి శేషగ్రహణమావశ్యకమితి బోధ్యమ్ । * యస్య త్రికస్యేతి * యద్యపి ప్రాదయో గతాద్యర్థే ప్రథమయేత్యుక్తమ్, తథాపి ద్వితీయాశ్రితాదిభిరివ ప్రథమా కేనచిత్సహ సమస్యత ఇతి నోక్తమిత్యర్థః, వార్తికకృతా ప్రథమయేత్యుక్తావపి సూత్రకృతా నోక్తమితి వా * ప్రథమాన్తమితి * కణ్ఠేకాల ఇత్యాది బహువ్రీహిస్తు జ్ఞాపకసాధ్య ఇతి భావః । * అన్యస్య పదస్యార్థ ఇతి * సమస్యమానపదాతిరిక్తస్య పదస్యార్థే ఇత్యర్థః, పదే నహి ప్రకృత్యర్థోపసర్జనకః, ప్రత్యయార్థః కర్మకర్త్రాదిరభిధీయతే, ప్రథమాన్తేన తు ప్రాతిపదికార్థమాత్రమ్, యద్యపి త్రికపక్షే సఙ్ఖ్యా ప్రత్యయార్థః, తథాపి తస్యాః ప్రకృత్యర్థం ప్రతి విశేషణత్వాన్న ప్రకృత్యర్థోపసర్జనకః ప్రత్యయార్థః ప్రథమాన్తస్యాస్తి, ఏవంచ ద్వితీయాన్తాద్యర్థ ఇతి ఫలితమ్, తదాహ * అప్రథమావిభక్త్యర్థ ఇతి * సమాన ఇతి * ఏతచ్చ శేషగ్రహణాల్లబ్ధమ్, అనేకం కిమ్? బహూనామపి యథా స్యాత్, ఏతచ్చ మూల ఏవ స్ఫుటీభవిష్యతి, అనిర్జ్ఞాతే కేవలగ్రహణం జ్ఞాపకత్వాన్నేకగ్రహణమిహ త్యాజ్యమిత్యాహుః, అన్యగ్రహణం కిమ్? బహువ్రీహితత్పురుషయోర్విషయవిభాగో యథా విజ్ఞాయేత, స్వపదార్థప్రధానే తత్పురుషం పరత్వాదన్యపదార్థే బహువ్రీహిర్బాధేత, అసతి త్వన్యగ్రహణే [illegible] త్యాదౌ వ్యధికరణపదే [illegible] సమస్యన్తే చ [illegible]

వకారశ్చ బహువ్రీహిం స్వపదార్థఇవాన్యపదార్థేఽపి నీలోత్పలం సర ఇత్యాదౌ సమానాధికరణే తత్పురుషో బాధేత, పదగ్రహణం కిమ్? వాక్యార్థే మాభూత్, గ్రాహవతీ నదీ ఇహ మాస్నాసీరితి వాక్యార్థో గమ్యతే, అర్థగ్రహణం కిమ్? యావతా పదేన పదాన్తరస్య వృత్త్యసమ్భవాదేవ పదార్థే భవిష్యతి। అత్రాహుః — ప్రకృత్యర్థవిశిష్టప్రత్యయార్థాభిధానం యథా స్యాత్, అన్యథా ప్రాధాన్యాత్ప్రత్యయార్థమాత్రం గృహ్యేత, ఇష్టాపత్తౌ తు చిత్రగురిత్యేతత్ షష్ఠ్యర్థసమ్బన్ధమాత్రపరం స్యాత్తథా చ దేవదత్తాదిభిస్సామానాధికరణ్యం న స్యాదితి, అత్రేదమవధేయమ్, సుప్పేత్యేతన్నానువర్తతే, తేనానేకం ప్రథమాన్తం మిథస్సమస్యత ఇతి పర్యవసన్నోఽర్థః, ఏవం చ ద్విపదబహువ్రీహేరభావ ఏవ, యే తు — సుప్సుపేత్యనువర్త్య అనేకం సుబన్తం సుపా సహేతి వ్యాచక్షతే తేషాన్తు ద్విపదబహువ్రీహిస్సులభ ఏవేతి, ద్వితీయాదివిభక్త్యర్థం క్రమేణోదాహరతి * ప్రాప్తమిత్యాది * గ్రామకర్మకప్రాప్తికర్తృ ఉదకం విగ్రహార్థః, ఉదకకర్తృకప్రాప్తికర్మేతి సమాసార్థః, విగ్రహవాక్యే సత్యపి ప్రయోగే తు తస్యాప్యయమేవార్థః, అనడుత్కర్తృకోద్వహనకర్మీభూతో రథః, రథకర్మకోద్వహనకర్తా తు సమాసార్థః, రుద్రసమ్ప్రదానకోపహరణకర్మ పశుః, పశుకర్మకోపహరణసమ్ప్రదానం తు సమాసార్థః, స్థాల్యవధికోద్ధరణకర్మ ఓదనః, ఓదనకర్మకోద్ధరణావధిః స్థాలీతి సమాసార్థ ఇత్యాది। ఇహ కర్మాదీనాం సమాసేనాభిహితత్వాత్ప్రథమా, నను వాక్యే ధాత్వర్థం ప్రతి క్తప్రత్యయార్థస్య కర్తుః కర్మణో వా విశేష్యత్వాద్వృత్తావపి తథైవోచితేతి ప్రాప్తోదకోఢరథాదౌ ఉదకకర్తృకప్రాప్తీత్యాదివర్ణనం న యుజ్యత ఇతి చేత్, ఉచ్యతే ఏకార్థీభావాదిభిర్వృత్తౌ విశిష్టార్థవిషయకశక్త్యన్తరమేవ స్వీక్రియతే నత్వవయవశక్తిరితి నానుపపత్తిః, వ్యపేక్షావాదిభిస్తు అగత్యా భిన్నైవ వ్యుత్పత్తిస్స్వీకార్యా, కిం చ కర్తృవిశిష్టప్రాప్తేః పదార్థత్వే తస్యైవ నామార్థత్వాదుదకస్య తదభేదో వాచ్యస్స చ బాధితః, నహి కర్తృవిశిష్టా ప్రాప్తిరుదకమితి సమ్భవతి, అత ఏవ "బహూనాం వృత్తిధర్మాణాం వచనైరేవ సాధనే। స్యాన్మహద్గౌరవమ్" ఇత్యాదినా సమర్థసూత్రే ఏకార్థీభావపక్ష ఏవ ప్రబల [illegible]। * ప్రథమార్థే తు నేతి * శేషవచనాత్ అన్యపదార్థ ఇత్య [illegible]

నైనవా అతిప్రసఙ్గవారణాదప్రథమావిభక్త్యర్థ ఇతి వచనం నకర్తవ్యమితి భావః । * వ్యధికరణానామిత్యాది * ఇహ శేషపదేనైవ వారితోఽతిప్రసఙ్గ ఇతి సమానాధికరణానాం బహువ్రీహిరిత్యపి నకర్తవ్యమితి భావః, యత్రాన్యసమాసోనోక్తస్స శేష ఇతి వృత్తికారాదీనాం మతే తు ప్రథమాన్తానామేవ బహువ్రీహిరిత్యలాభాత్కర్తవ్యమేవేదం వచనమితి బోధ్యమ్ । * ప్రాదిభ్య ఇతి * ప్రాదిభ్యః పరం యద్ధాతుజం తదన్తస్య పదాన్తరేణ బహువ్రీహిర్వ్యాఖ్యేయ ఇతి సూత్రసిద్ధానువాదః । * వాచేతి * ఇదం తు వాచనికమ్, పూర్వపదాన్తర్గతస్యోత్తరపదస్య ధాతుజస్య లోపో వాచ్య ఇత్యర్థః, ఏతచ్చ ప్రాదీనామేవ వృత్త్యా విశిష్టార్థవృత్తితామాశ్రిత్య సుత్యజమ్ । * నఞోఽస్త్యర్థానామితి * నఞః పరేషామస్త్యర్థవాచినాం పదాన్తరేణ బహువ్రీహిర్వ్యాఖ్యేయః, అస్త్యర్థవాచినాం తు వా లోప ఇత్యర్థః, అస్త్యర్థానాం కిమ్? అనుపనీతపుత్రకః, నఞః కిమ్? నిర్విద్యమానపుత్రకః, నన్విహ సుపేత్యననువృత్తావపి సుబిత్యేతదనువర్తతే, తథా చ అస్తిక్షీరేతి ప్రయోగో దుర్లభ ఇత్యాశఙ్క్య తం సాధయతి * విభక్తిప్రతిరూపకమితి * స్త్రియాః పుంవత్ * నిపాతనాదితి * ఏతచ్చ పూర్వత్రాపి యోజ్యమ్, అన్యథా వ్యధికరణానాం బహువ్రీహిస్స్వరసతో న సిద్ధ్యేత్ । * లుగితి * అనూఙితి ప్రథమాన్తమ్, షష్ఠ్యర్థే ప్రథమేతి తు హరదత్తః, ఏవం చ సూత్రే కేషాంచిదనూఙస్సమానాధికరణ ఇతి షష్ఠ్యన్తపాఠోఽసాంప్రదాయిక ఇతి భావః । * తుల్య ఇత్యాది * భాషితః పుమాన్యస్మిన్నిత్యాది వ్యాఖ్యానాదయమర్థో లభ్యత ఇతి తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కమిత్యత్రోపపాదితమ్, యద్యత్ర భాషితః పుమాన్ యేన తద్భాషితపుంస్కమిత్యుచ్యేత తర్హి కుటీభార్యః ద్రోణీభార్య ఇత్యాదావతిప్రసఙ్గస్స్యాత్, భవతి హి కుటశబ్దో ఘటే పుల్లిఙ్గః, గేహే తు స్త్రీలిఙ్గః, ద్రోణశబ్దస్తు పరిమాణవిశేషే పుల్లిఙ్గః, గవాదన్యాం తు స్త్రీలిఙ్గ ఇతి * ఊఙభావోయత్రేతి * యది తు ఊఙోఽన్యోఽనూఙితి పర్యుదాసస్స్యాత్తర్హి టాబాద్యన్తమేవ గృహ్యేత, తతః కిమితి చేత్ దరదోఽపత్యం దారదః, ద్వ్యఞ్మగధేత్యణ్, తస్య స్త్రియామతశ్చేతి లుక్, దరద్ సా చాసౌ బృన్దారికా చ దారదబృన్దారికేత్యాది న సిద్ధ్యేత్, న హ్యత్ర దర్శనీయా భార్యా యస్య దర్శనీయభార్య ఇత్యాదావివ స్త్రీప్రత్యయః కశ్చిదస్తీతి భావః.

నను నకోపధాయాః ఊఙశ్చేత్యేవ సూత్ర్యతామితి చేన్న, బాధకబాధనా ర్థేన పుంవత్కర్మధారయ ఇత్యనేన వామోరూభార్యేతి కర్మధారయే పుంవద్భావాపత్తేః, పృథక్ప్రతిషేధసామర్థ్యాత్సిద్ధాన్తే తు న దోషః, స్త్రియా ఇత్యస్య స్త్రీప్రత్యయపరతాం వారయతి * స్త్రీవాచకస్యే తి * స్త్రీప్రత్యయస్య పుంవద్భావ ఇత్యుక్తే తు స్త్రీప్రత్యయలోప ఇ త్యేవార్థః పర్యవస్యతీతి దారదబృన్దారికేతి న సిధ్యేత్, కించ పటుభార్య ఇత్యత్రోత్తరపదనిమిత్తాయా ఙీషో నివృత్తేరచః పరస్మిన్నితి స్థానివద్భావా ద్యణ్ స్యాత్, అపి చ వతణ్డస్యాపత్యం స్త్రీ వాతణ్డీ వతణ్డాచ్చేతి యఞో లు క్స్త్రియామితి లుక్ శార్ఙ్గరవాదిత్వాన్ఙీన్, వతణ్డీ చాసౌ బృన్దారికా చ వాతణ్డ్య బృన్దారికా, అత్ర పుంవద్భావేన ఙీనో నివృత్తావపి అర్థగతస్య స్త్రీత్వస్యా నివృత్తత్వాల్లుక్స్త్రియామితి యఞో లుక్ ప్రసజ్యేతేతి భావః। * హ్రస్వ ఇతి * అనేనేతి ప్రథమానిర్దిష్టత్వాత్ప్రథమానిర్దిష్టమిత్యేకవిభక్తి చేతి వా గోశబ్దస్యోపసర్జనత్వాదితి భావః। * చిత్రా అసీతి * అన్తరఙ్గానపీతి న్యా యాదిహ పూర్వసవర్ణదీర్ఘో న ప్రవర్తతే, అన్యథాపకాదేశస్య పరాదిత్వే న సుపో లుకి చిత్రగుర్విత్యత్ర అకారో న లభ్యేతేతి భావః। * నేహేతి * అ త్రైవ సూత్రే పట్వీ మృద్వీ భార్యా అస్యేతి ద్వన్ద్వగర్భబహువ్రీహౌ ప ట్వీమృదుభార్య ఇతి భాష్యోదాహరణాదితి భావః। * ఆనఙితి * తథా చ సమర్థసూత్రే భాష్యే హోతాపోతారౌ నేష్టోద్గాతార ఇత్యత్ర చతుర్ణాం ద్వ న్ద్వే తృతీయస్యాఽఽనఙుదాహృతః, పూర్వపదాన్తే పేతు న సిధ్యేత్, న హ్య త్ర నేష్టా పూర్వపదం హోతాపోతారేవ పూర్వపదత్వాదితి భావః। * అత ఏవే తి * పూర్వపదానాన్త్రే పాదేవేత్యర్థః। * చిత్రాజరదితి * ద్వన్ద్వాన్తర్గత జరచ్ఛబ్దస్యోత్తరపదత్వేప్యసామానాధికరణ్యాన్న టాపో నివృత్తిః, న చైవమపి ద్వన్ద్వాత్మకస్య పూర్వపదస్య సమానాధికరణోత్తరపదపరత్వాత్పుంవద్భా వే టాపో నివృత్తిర్దుర్వారేతి వాచ్యమ్, ద్వన్ద్వాన్తర్గత చిత్రజరచ్ఛబ్దయో స్త్రీప్రత్యయప్రకృత్యోః ప్రత్యేకం భాషితపుంస్కత్వేపి ద్వన్ద్వాత్మకస్య పూర్వపదస్యాతథాత్వాత్। * ద్వయోరపీతి * పూర్వపదాన్తర్గతముత్తర పదమాశ్రిత్య ప్రథమస్యాపి పుంవద్భావ ఇతి భావః। * జరచ్చిత్రేతి * పూ ర్వవన్నాత్రేతి సమాసః, లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా జరద్గ్రహణేన జరతీశబ్ద

ప్యాపి గ్రహణాత్ । * చిత్రజరద్గవీక ఇతి * జరతీ చాసౌ గౌశ్చ జరద్గవీ గోరతద్ధితేతి టచ్ టిత్త్వాన్ఙీప్ , చిత్రా జరద్గవీ యస్యేతి బహువ్రీహౌ నద్యృతశ్చేతి వక్ష్యమాణః కప్ । * వామోరూభార్య ఇతి * సంహితశఫలక్షణవామాదేశ్చేత్యూఙ్ । * ప్రధానమితి * భావే ల్యుడన్తం నిత్యనపుంసకమ్ । * పఞ్చమీతి * తస్య పూరణ ఇతి డట్ , నాన్తాదసఙ్ఖ్యాదేరితి డటో మడాగమః, టిడ్ఢేతి ఙీప్ । * ప్రమాణీతి * కరణే ల్యుట్ , తదన్తస్య విశేష్యనిఘ్నత్వాత్ స్త్రియాం ఙీప్ , కథం తర్హి "ప్రమాణాయాం స్మృతౌ" ఇతి శాబరభాష్యమితి చేదత్ర భాట్టాః — "ప్రమాణమయతే యాతి మూలభూతాం శ్రుతిం యతః । క్విబన్తాదయతేస్తస్మాత్ప్రమాణా స్మృతిరుచ్యతే ॥" ఇత్యాహుః । తత్రాయతేః క్విపి హ్రస్వస్య పితి కృతీతి తుకి టాబ్దుర్లభః , తథాప్యాగమశాస్త్రస్యానిత్యత్వాత్తుఙ్నేతి బోధ్యమ్ , క్విబ్వా చరతి క్విప్ , విజిత్యర్థ ఇతి వా వ్యాఖ్యేయమ్ , అన్యే తు — ప్రమాణం వేదస్తద్వదాచరతీత్యాచారక్విబన్తాత్ప్రమాణశబ్దాత్ పచాద్యచి టాబిత్యాహుః । * ప్రధానపూరణ్యార్థేవేతి * ప్రధానే కార్యసంప్రత్యయన్యాయసిద్ధమిదమ్ । * నద్యృతః * తపరత్వం స్పష్టార్థమ్ । * నద్యుత్తరపదాదితి * నద్యన్తాదితి నోక్తమ్ , కప్రత్యయేన సహ సమాసే కృతే బహువ్రీహేరనద్యన్తత్వాత్ , ఉత్తరపదస్తు నద్యన్తం భవత్యేవ , సమాసేఽన్తస్సమాసాన్త ఇతి పక్షాశ్రయణాదితి బోధ్యమ్ । * దృఢమితి * అదార్ఢ్యనివృత్తిమాత్రపరత్వేనాత్ర దృఢశబ్దప్రయోగాన్న లిఙ్గవిశేషవివక్షేతి భావః , లిఙ్గవిశేషవివక్షాయాంస్తు దృఢా భక్తిరిత్యాదిసిద్ధయే ప్రియాదిషు భక్తిశబ్దపాఠః । * తసిలాదిషు కృత్వసుజన్తేష్వితి * వక్ష్యమాణస్తసిలిత్యారభ్య సఙ్ఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుజిత్యేతదన్తేష్విత్యర్థః । * అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తివారణాయేతి * వృకతిరజధ్యా బహుశ ఇత్యత్రావ్యాప్తిః, తసిలాది కృత్వసుజన్తేషు తిల్థ్యన్నసాం పాఠాభావాత్ , పట్వీ దేశ్యా శుభ్రా రూప్య ఇత్యత్రాతివ్యాప్తిః, ఈషదసమాప్తావితి దేశ్యస్య షష్ఠ్యారూప్యచేతి రూప్యస్య చ పాఠాపత్తస్తన్నివారణాయ పఠిగణనమిత్యర్థః , పఠిగణితాన్త్రతసాదీనాం క్రమేణోదాహరతి * బహ్వీష్వితి * యస్యాం బహ్వ్యాదిషు ఙీష్ వైకల్పికత్వాత్తదభావే బహుత్రేత్యాదిసిద్ధ్యర్థం తథాపి బహ్వీష్వత్రేత్యాదిర్వారణామేదమ్ , తత స్తత్రేతి ప్రా

చోక్తమనుదాహరణమత్రోపేక్షితమ్, సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రఇత్యనేన క తార్థత్వాదితి మనోరమాయాం స్థితమ్। * పట్వీతరేతి * ప్రాచాతు పటుత రేత్యుదాహృతం తత్ప్రామాదికమేవేతిభావః। * పటుచరీతి * భూతపూర్వేచరట్। * పటుజాతీయేతి * ప్రకారవచనే జాతీయర్। * దర్శనీయరూపేత్యాది * ప్రశంసాయాం రూపప్, యాప్యేపాశప్। * బహుథేతి * ప్రకారవచనే థాల్, తత్రహి కింసర్వనామబహుభ్యఇత్యధికృతమ్। *వృకతిరితి * వృకజ్యేష్ఠాభ్యాం తిల్ తాతిలౌచ ఛన్దసీతి తిల్। * అజథ్యేతి * అజావిభ్యాం థ్యన్। * శసీతి * బహ్వల్పార్థాదితి యశ్శస్ సతసిలాదిషు జ్ఞాతవ్యఇత్యర్థః, త్రతసాదిషు పరిగణనం కర్తవ్యమితియావత్। * త్వతలోర్గుణవచనస్య * గుణస్యేతివక్తవ్యే వచనగ్రహణం ప్రసిద్ధగుణపరిగ్రహార్థం అతస్తథైవోదాహరతి। * శుక్లత్వంశుక్లతేతి * నన్విహ జాతిసంజ్ఞావ్యతిరిక్తం ధర్మమాత్రం గుణఇతి యత్ప్రాచీనైరుక్తం తత్స్వీకర్తవ్యమ్, అన్యథా "నిరీక్ష్యమనేశరదక్షకృతార్థతా" "సామమోచరతిదుఃఖశీలతామ్" ఇత్యాదిషు పుంవద్భావాప్రవృత్త్యాదీర్ఘశ్రవణంస్యాదిత్యతఆహ * సామాన్యే నపుంసకమితి * ఏవంచ "నేష్టంపురోద్వారవతీత్వమాసీత్" ఇత్యాదిప్రయోగో నిర్బాధఇతిభావః। * హాస్తికమితి * అది త్రహస్తిధేనోష్ఠక్ నచాత్రయస్యేతి లోపేన నిర్వాహః, తస్యాసిద్ధవదత్రేత్యసిద్ధత్వాత్. అత ఏవరస్మిన్నితి స్థానివద్భావాచ్చ నస్తద్ధితఇతి టిలోపానాపత్తేః, నచ శకట్ఛసోశ్చేత్యనేనైవాత్ర పుంవద్భావసిద్ధిశ్శఙ్క్యా, ఛసాసాహచర్యాద్భవతద్ధక్ఛసావిశ్యస్యైవ శకస్తత్ర గ్రహణాత్, నాపిజాతేశ్చేతి పుంవద్భావనిషేధశ్శఙ్క్యః, అస్మాదేవ భాష్యోదాహరణాత్తౌత్రస్యైవ [illegible] నత్వాపసక్త్యానికస్యేతి జ్ఞాపనాత్। * రౌహిణేయఇతి * రోహిణీశబ్దాద్వ్యణాదనుదాత్తాదితి ఢక్ప్రాప్తౌ, సతితు పుంవద్భావే తయోర్నివృత్త్యా రౌహితేయఇతిస్యాదితిభావః। * గృహ్యేతఇతి * వ్యాఖ్యానాదితి శేషః, అగ్నాయీతి * అగ్నిశబ్దాద్వృషాకప్యగ్నీతి స్త్రియాం ఙీప్యైకారాదేశౌ। *, ఆగ్నేయఇతి * పుంవద్భావాభావేతు అగ్నాయేయఇతిస్యాదితిభావః। * [illegible]యాదితి * అత్రఛన్దసి సపత్న్యాఇతి నిర్దేశో లిఙ్గమ్ "[illegible] [illegible]" ఇత్యుదాహరతి। *

గజ్ఞన్యసంస్కారపి శేషవిశిష్టైరూఢమిత్యర్థః । * సాపత్న ఇతి * అభాషిత పుంస్కత్వాద్ద్వితీయస్య పుంవద్భావో న భవతి, సతి చ పుంవద్భావే నకారాదేశాభావాత్సాపత్న ఇతి స్యాత్, ఆద్యస్య పుంవద్భావేఽపి సాపత్న ఇత్యేవ భవతీతి భావః । * రూఢయోరేవేతి * ఆద్యశబ్దో రూఢః, ద్వితీయస్తు యోగరూఢస్తేన సమానః పతిర్యస్యా ఇతి విగ్రహే బహూనాం న విరుధ్యత ఇతి దిక్ । * తక్షసోశ్చ * అభత్వార్థ ఆరమ్భః । * భావత్క ఇతి * భవతష్ఠక్ఛసౌ తావష్ఠాయామేవ పుంవద్భావే కృతే తస్యేక ఇతీకాదేశం బాధిత్వా తాన్తలక్షణః కాదేశః, నన్వికాదేశే భత్వాద్భస్యాఢ ఇతి పుంవద్భావే సతి కాదేశప్రవృత్త్యా రూపసిద్ధౌ కిమత్ర తగ్రహణేన, మైవమ్, మథితం పణ్యమస్య మాథితిక ఇత్యత్రైవ అల్విధిత్వేన స్థానివద్భావాయోగాత్ సన్నిపాతపరిభాషయా వా కాదేశప్రవృత్తేర్దుర్లభత్వాత్, అతష్ఠక్ఛసోరితి తగ్రహణం కర్తవ్యమేవ * భవదీయా ఇతి * భస్యత్కారణాత్సతి చేతి పదసంజ్ఞా తేనాత్ర జశ్త్వం భవతి, ఏవంచ పదసంజ్ఞయా భసంజ్ఞాయా బాధాత్ భస్యాఢ ఇత్యస్యాప్రవృత్త్యా వార్తికే భగ్రహణం కృతమ్ । * భాష్యకారేష్ట్యేతి * అనేన సూత్రవార్తికయోరుక్తిసమ్భవో ధ్వనితః, ఉత్తరం దృష్ట్వా పూర్వస్యాప్రవృత్తత్వాత్, నిష్కర్షే తు వ్యర్థమేవేత్యాహ * గతార్థత్వాదితి * ఇష్టేరుదాహరణాన్యాహ * సర్వమయ ఇత్యాదినా * తత ఆగత ఇత్యర్థే మయట్చేతి మయట్, తసిలాదిషు మయడాదేరపరిగణితత్వాత్తేనేదం న సిధ్యతీతి భావః । * సర్వకభార్య ఇతి * నచ స్త్రియాః పుంవదితి సూత్రేణ గతార్థతా, న కోపధాయా ఇతి నిషేధాత్, న చాస్యాపి తేన నిషేధశ్శఙ్క్యః, స్త్రియాః పుంవదిత్యాదిప్రకరణోక్తస్యైవ తేన నిషేధాత్, అస్యా ఇష్టేస్తు తస్మిన్ప్రకరణే అసమావిష్టత్వాత్, నచ వృత్త్యన్తర్గతస్య సర్వనామత్వాభావాత్పుంవద్భావో న భవేదితి వాచ్యమ్, వచనారమ్భసామర్థ్యాన్మాత్రగ్రహణాద్వా, క్వచిత్సర్వనామత్వేన దృష్టానాం పశ్చాత్తత్సంజ్ఞాభావేఽపి పుంవద్భావాభ్యుపగమాత్, అత ఏవోత్తరపూర్వస్యై ఇత్యత్ర సంజ్ఞాభావేఽపి పుంవద్భావః, సర్వా నామ కాచిత్తస్యాః పుత్రస్సర్వాపుత్ర ఇత్యత్ర తు నాతిప్రసఙ్గః, సంజ్ఞోపసర్జనయోస్సర్వాదిగణబహిర్భూతత్వేన వృత్తేః పూర్వమప్యసర్వనామత్వాత్ । * సర్వప్రియా ఇతి * స్త్రియాః పుంవదిత్యత్ర ప్రియాదిపర్యుదాసో [illegible] ప్రియా

ర్థౌ ఉపయుజ్యతఇతి భావః, తదితరాతదన్యేత్యాదావుత్తరపదేఽతిప్రసఙ్గ
మాశఙ్క్యాహ * పూర్వస్యైవేతి * వృత్తిఘటకానేకభాగమధ్యే కిఞ్చి
దపేక్షయాపూర్వస్యేత్యర్థః । * లిఙ్గాదితి * అన్యథా ఏషాద్వా ఏత
యోఃకాత్పూర్వస్య అపివిధీయమానమిత్వం నిర్విషయంస్యాదితి భావః,
దక్షిణపూర్వాదిగితిభాష్యోదాహరణమపిహలిఙ్గమితిబోధ్యమ్, యత్తు—
ప్రాచా సర్వనామ్నస్సమాసే పూర్వంపుంవదిత్యుక్తమ్, యచ్చవ్యాచ
ఖ్యుః వార్తికార్థమనువదతిసర్వనామ్న ఇత్యాదినేతి తత్ప్రామాదికమ్,
సర్వనామ్నోవృత్తిమాత్రే ఇతిపాఠస్యైవ భాష్యారూఢత్వాత్, సర్వమ
యస్సర్వకామ్యతీత్యుక్తోదాహరణాసిద్ధిప్రసఙ్గాచ్చ, వార్తికార్థమిత్యా
ద్యపి ప్రామాదికమేవ, వార్తికగ్రన్థే ఏతదభావాత్, నచ సర్వనామ్నో
వృత్తిమాత్ర ఇత్యేతద్వార్తికమేవ నతుభాష్యకారేష్టిరితి శఙ్క్యమ్, తక్ష
పోరితివార్తికస్య నిరాలమ్బతాపత్తేః, భాష్యకారేష్టిత్వేతు వార్తికస్యో
క్తిసమ్భవ ఉక్త ఏవ ప్రాక్ । * క్యఙ్మా * ఏతాయత ఇత్యాది * కర్తుఃక్య
ఙ్సలోపశ్చేతి క్యఙి పుంవద్భావే కృతే ఏత శ్యేతయోరకృత్సార్వేతిదీర్ఘః,
మానిన్గ్రహణమసమానాధికరణార్థమ స్త్ర్యర్థంచేత్యాశయేన యథాక్రమ
ముదాహరతి * స్వభిన్నామిత్యాదినా * దర్శనీయమానినీతి * మన ఇతి
ణినిః, నాన్తత్వాన్ఙీప్, యాత్వాత్మానమేవ దర్శనీయాం మన్యతే తత్ర
స్త్రియాఃపుంవదిత్యేవ సిద్ధమ్, ఏకస్యా అపీప్సితతమత్వవ్యాపారాశ్రయ
త్వవివక్షాభేదేన కర్మత్వకర్తృత్వయోస్సత్త్వేఽపి వాస్తవాభేదేన సామా
నాధికరణ్యావిఘాతాదితి భావః । * పాచికాభార్యఇతి * పచతీతిపాచికా
ణ్వుల్, యువోరిత్యకాదేశే టాపి ప్రత్యయస్థాదితీత్త్వమ్ । * రసికాభార్య
ఇతి * రసోఽస్త్యస్యాఇతి రసికా, అతఇనిఠనావితి ఠన్ । * మద్రికాయత
ఇతి * క్యఙ్మానినోశ్చేతి పుంవత్వప్రాప్తిః, మద్రేషుభవా మద్రికా మద్ర
వృజ్యోఃకన్, సతితు పుంవద్భావే ఇత్వం నశ్రూయతేతి భావః । * తద్ధి
తవుగ్రహణమితి * ద్వన్ద్వాన్తేశ్రూయమాణం ప్రత్యేకం సమ్బధ్యతే, త
ద్ధితగ్రహణం వుగ్రహణంచేత్యర్థః । * పాకాభార్యఇతి * అర్భకపృథుకపా
కావయసీతి కప్రత్యయాన్తో యమునాదిషు నిపాతితః, నచాయం తద్ధితస్య
క్కకారో [illegible], వయసిప్రథమఇతి ఙీపంబాధిత్వా అజాదిత్వాట్టాప్ ।

* సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ * యత్తు కర్త్రాయతఇతి క్వచిత్తదపి వృత్త్యాదిషూ దాహృతం తత్తువిశేషాభావాదిహానాపేక్షితమ్ । * పఞ్చమీపాశేతి * యాప్యపాశప్ , తసిలాదిష్వితి ప్రాప్తిః । * వృద్ధినిమిత్తస్య * స్రౌఘ్నీతి * స్రుఘ్నేభవా తత్రభవఇత్యణ్ టిడ్ఢేతి జీప్ । * మాథురీయతఇతి * మథురాయాం భవా మాథురీ, సేవా, చరతీత్యర్థే కర్తుఃక్యజితి క్యజ్ । * మధ్యమేతి * మధ్యేభవా మధ్యమా , మధ్యాన్మ ఇతి మః । * కాణ్డలావేతి * కాణ్డం లునాతీతి కాణ్డలావీ కర్మణ్యణ్ కృదయమ్ । * తావదితి * తత్పరిమాణమస్యాస్తావతీ , యత్తదేతేభ్యఇతి వతుపి ఆసర్వనామ్నఇత్యాకారో నవృద్ధిశబ్దేన విహితఇతిభావః । * కాషాయీతి * కషాయేణ రక్తేత్యర్థే తేన రక్తం రాగాదిత్యణిజీప్ । * హైమీతి * హేమ్నోవికారఇత్యర్థేఽనుదాత్తాదేశ్చేత్యఞ్ । * ఫలోపధానేతి * నిమిత్తశబ్దఃఫలోపహితపరః , స్వరూపయోగ్యపరత్వేతు వైయాకరణభార్యఇత్యత్ర పుంవద్భావో నసిధ్యేదితిభావః , వ్యాకరణమధీతే వేత్తివా వైయాకరణీ తదధీతేతద్వేదేత్యణ్ , స్వశ్వస్యాపత్యం స్త్రీ సౌవశ్వీ తస్యాపత్యమిత్యణ్, ఉభయత్రాణిత్వాత్ప్రాప్తా ఆదివృద్ధిః నయ్వాభ్యామిత్యనేన ప్రతిషిధ్యతఇతి నాయం వృద్ధిం ప్రతి ఫలోపహితః , కిన్తు స్వరూపయోగ్యః, యద్యప్యైజాగమనిమిత్తత్వాద్వృద్ధింప్రతి ఫలోపహితోఽపి భవత్యయం తద్ధితః, తథాపి వృద్ధిశబ్దేన విహితాం వృద్ధింప్రతి నభవతీతి భావః , అత్ర వ్యాచక్షతే — సూత్రే నిమిత్తశబ్దఃఫలోపహితపరః , అన్యథా నిమిత్తగ్రహణమనర్థకంస్యాత్ , వృద్ధేస్తద్ధితస్యేత్యుక్తేఽపి నిమిత్తత్వమేవ సమ్బన్ధఇతి వృద్ధినిమిత్తం యస్తద్ధితఇత్యర్థలాభాత్, తేన వృద్ధిశబ్దేన విహితా వృద్ధిరిత్యయమర్థోలభ్యతే, అన్యథా ఫలోపహితపరత్వలాభో నిష్ఫలస్స్యాదుక్తదోషతాదవస్థ్యాదితి । * సుకేశీతి * స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదితి జీప్ । * అకేశేతి * సహనఞ్విద్యమానేతి నిషేధాన్నీషభావః । * జాతేశ్చ * యద్యత్ర జాతేరిత్యేవం విహితఇతి వ్యాఖ్యాయేత తర్హి హాస్తికమిత్యుదాహరణే ఔపసంఖ్యానికస్య నాయం నిషేధఇతి భాష్యోక్తిర్నసఙ్గచ్ఛేత, హస్తిఃశబ్దాజ్జాతేరితి జీప్నవిహితః అదన్తత్వాభావాత్ , కిన్తు ఋన్నేభ్యఇతిజీబ్విహితఇతి పుంవద్భావనిషేధస్యాప్రసక్తిరిత్యతఆహ * జాతేస్సరఇతి * సమంచ హస్తినీభార్యాః శుభధార్యఇత్యా

దావపి నిషేధస్సిధ్యతీతి భావః । * యస్య ప్రత్యయ ఇతి * టాబాదిః, ప్రాఞ్చాస్తు ఙీషి వోపాత్తస్తదయుక్తమితి ధ్వనయన్నుదాహరతి * శూద్రాభార్య ఇతి * బ్రాహ్మణీతి * శార్ఙ్గరవాదిత్వాన్ఙీన్, ప్రాఞ్చాస్తు — జేబ్నపుంవదితి వ్యాఖ్యాయ బ్రాహ్మణీభార్య ఇత్యుదాహృతం తద్రభసాత్ । * సౌత్రస్యైవేతి * వ్యాఖ్యానాదితి భావః, నకోపధాయా ఇతి నిషేధస్తు భస్యాఢ ఇతి ప్రాప్తస్యాపి భవత్యేవ, తేన విటపికాయా ధర్మ్యం వైటపికమితి సిద్ధమ్, యద్యప్యణ్మిహ ష్యాదిభ్య ఇత్యణి పుంవద్భావస్యాప్త్తిహీనకారోఽత్ర న శ్రూయేత, ఏతచ్చ నకోపధాయా ఇతి సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్, ప్రాసఙ్గికం సమాప్య ప్రకృతమనుసరతి * సంఖ్యయేతి * సామానాధికరణ్యస్యాన్యపదార్థవృత్తేశ్చ విరహాత్పూర్వేణాప్రాప్తౌ వచనమ్ । * దశానామితి * ఉపగతా దశ యేషామితి న విగృహీతమ్, పూర్వేణైవ సిద్ధేః । * ఉపదశా ఇతి * ఉపశబ్దస్సమీపే సమీపిని చ వర్తతే, ఆద్యేఽవ్యయీభావః, ద్వితీయే తు బహువ్రీహిరితి వివేకః । * నవైకాదశ వేత్యర్థ ఇతి * సఙ్ఖ్యాద్వారకసమ్బన్ధస్యాన్తరఙ్గత్వాదితి భావః, తేన దశానాం వృక్షాదీనాం సమీపే యే సన్తి గవాదయస్తే ఉపదశా ఇతి న ప్రయుజ్యన్తే, సూత్రేతీతి లుప్తషష్ఠీకమిత్యాశయేనాహ * తిశబ్దస్యేతి * వింశా ఇతి * ఇహ తిలోపోత్తరమతో గుణ ఇతి పరరూపమేవ నతు టిలోపః, టిలోపస్యాభీయత్వేనాసిద్ధత్వాత్, నచాత్ర పరరూపమపి న స్యాత్ తిలోపస్య స్థానివత్త్వాదితి శఙ్క్యమ్, అజ్ఝలాదేశోఽజాదేశో న భవతీత్యచః పరస్మిన్నిత్యస్యాప్రవృత్తేః, స్థానివదాదేశ ఇతి తు న ప్రవర్తత ఏవ, శాస్త్రీయే కార్యే హి కర్తవ్యే తత్ప్రవృత్తిర్నతు విధాతార్థమితి సిద్ధాన్తాత్ । * వింశతేరితి * ఇహాప్యాసన్నా వింశతిర్యేషామితి న విగృహీతముక్తయుక్తేః । * అదూరేత్యాది * అదూరాస్త్రింశతః అధికాశ్చత్వారింశత ఇతి విగ్రహో బోధ్యః । * ద్విత్రా ఇతి * వార్థేఽయం బహువ్రీహిః, స చ వార్థో న వికల్పః పక్షే ద్వివచనస్యాపత్తేః, కిన్తు సంశయస్సచానియతసఙ్ఖ్యావమర్శీ, తత్ర చ త్రయోఽపి సర్వదా భాసన్త ఇతి తదపేక్షం బహువచనమేవ, అనయనాదిక్రియాన్వయస్తు ద్వయోస్త్రయాణాం వేత్యనియత ఏవేత్యాహుః । * ద్విరావృత్తా ఇతి * సుజర్థే బహువ్రీహిరిత్యర్థః, వృత్త్యా సుజర్థాన్తర్భావేనైవైకార్థీభావాశ్రయణాత్సుచోఽప్రయోగః,

సఙ్ఖ్యేయేతి కిమ్? చత్వారో బ్రాహ్మణాః, అవ్యయేత్యాది కిమ్? బ్రాహ్మణాః పఞ్చ, సఙ్ఖ్యేయేతి కిమ్? అధికా వింశతిర్గవామ్, సఙ్ఖ్యార్థేఽయం సఙ్ఖ్యేతి న సమాసః, ఆదశతస్సఙ్ఖ్యాస్సఙ్ఖ్యేయే వర్తన్తే న తు సఙ్ఖ్యాయామ్, వింశత్యాద్యాస్సఙ్ఖ్యాస్తు సఙ్ఖ్యేయసఙ్ఖ్యయోర్వర్తన్తే, యదా తు సఙ్ఖ్యేయే వింశతిశబ్దస్తదా భవత్యేవ సమాసః । * అధికవింశా ఇతి * తత్ర తేనేదమ్ * గ్రహణవిషయ ఇతి * గృహ్యత ఇతి గ్రహణం కేశాది, తద్విషయో వాచ్యయోస్తే సరూపే, ప్రహ్రియతేఽనేనేతి ప్రహరణం దణ్డాది, తద్విషయో వాచ్యయోరితి ప్రాగ్వత్, కర్మవ్యతీహారం పరస్పరగ్రహణమ్, పరస్పరప్రహరణం చ, నను గ్రహణవిషయే సప్తమ్యన్తే సమస్యేతే, ప్రహరణవిషయే తృతీయాన్తేత్యాదివిషయవిశేషస్సూత్రాక్షరైః కథం లభ్యత ఇత్యత ఆహ । * ఇతిశబ్దాదితి * స హి లౌకికీం వివక్షాం దర్శయతి లోకే కేశాకేశీత్యాది ప్రయోగే యావానర్థః ప్రతీయతే తావత్యర్థే బహువ్రీహిర్భవతీత్యర్థః, * అన్యేషామపి దృశ్యతే * అత్ర ప్రాచా దృశిగ్రహణాత్కర్మవ్యతిహారే బహువ్రీహౌ పూర్వపదాన్తస్య దీర్ఘత్వమాత్వం వా అనచీత్యుక్తం తత్ర ఆత్వం వేత్యపాణినీయం అత ఏవ ముష్టాముష్టీత్యుదాహరణమప్యప్రామాణికమేవ ఏతచ్చ మనోరమాయాం స్పష్టమ్ । * ఓర్గుణః * తద్ధితే కిమ్? పట్వ్వి వాయ్వోః * గుణోక్తిరితి * యద్యప్యేదోదితిసూత్రేపి భస్య తద్ధితమిత్యేవంరూపం సంజ్ఞాపూర్వకత్వమస్త్యేవ, తథాపి విధేయసమర్పకం పదం యత్ర సంజ్ఞారూపం స ఏవ సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరితి భావః, యద్యప్యేదితి తపరస్తత్కాలస్య సంజ్ఞా, తథాపి ఇహ తకార ఉచ్చారణార్థః, తపరత్వే ఫలాభావాత్ ఓరోఽ ఇత్యేవాస్తు, స్వంరూపం శబ్దస్యేతి తు ప్రత్యాఖ్యాతమితి భావః, స్యాదేతత్, తపరస్తత్కాలస్య సంజ్ఞా భవతీతి గురోరనృత ఇతి ప్లుతనిషేధస్యాపి సంజ్ఞాపూర్వకత్వేనానిత్యత్వాత్ క్లృప్తశిఖేత్యత్ర ప్లుతసిద్ధేః ఋఌసూత్రే ఋకారాత్పృథక్ ఌకారోపదేశో వ్యర్థః, సావర్ణ్యేనత్యుపయుక్తరీత్యా ఌకారస్య ప్లుతసిద్ధేరనిత్యత్వజ్ఞాపనస్య నిష్ఫలత్వాత్, న చైవమపి ఋదితాం ఌదితాం కార్యం ఌదితామృదితాం కార్యం చ వారయితుమనిత్యత్వజ్ఞాపనమావశ్యకమితి వాచ్యం రాజృభ్రాజృగ్లసు శక్ల ఇతి పృథగనుబన్ధకరణసామర్థ్యేన నాగ్లోపిశాస్వృదితాం ఌదితః పరస్మైపదేష్వితి పృథ

నుబన్ధసామర్థ్యాచ్చ తత్కార్యాణామసాఙ్కర్యసిద్ధేరితిచేత్, అత్రాహుః — గురోరనృత ఇత్యనేన ఋద్భిన్నస్య గురోః ప్లుతవిధానాదనృత ఇత్యేతద నూద్యమానగురువిశేషణత్వేనానువాదరూపమేవ నతువిధేయసమర్పకమ్, సంజ్ఞారూపంపదమితిఋస్థానికప్లుతనిషేధస్యానిత్యత్వాసిద్ధ్యాక్లృప్తశిఖేత్యత్ర ప్లుతోనసిధ్యతి, తతశ్చతత్సిద్ధ్యర్థముక్తజ్ఞాపనాయోభయోపదేశఆవశ్యకఇతి, అన్యేతు ఋకారాత్పృథక్ ఌకారఉపదేష్టవ్యఏవ, ఋకారోపదేశేన ఌకారస్యాలాభాత్, నచఋఌవర్ణయోర్మిథస్సావర్ణ్యమితివచనాత్తల్లాభశ్శఙ్క్యః, వార్త్తికం దృష్ట్వాసూత్రకృతోఽప్రవృత్తేరిత్యాహుః * తేనసహేతితుల్య యోగే * తుల్యయోగేకిమ్? "సహైవదశభిఃపుత్రైర్భారం వహతిగర్దభీ" ఇ హసహశబ్దోనతుల్యవచనయోగః, భారకర్మకవహనక్రియాయాం పుత్రా ణామనన్వయాత్, కింతు విద్యమానవచనః, దశసుపుత్రేషు విద్యమానే ష్విత్యర్థః, ఏతచ్చ సహశబ్దస్య విద్యమానార్థత్వమస్తీతి వక్తుముక్తమ్, ప్ర త్యుదాహరణశరీరంతు సహపుత్రైరిత్యేవేతిబోధ్యమ్, తృతీయాతుసహ యుక్తఇత్యనేనైవ। * వోపసర్జనస్య * ఉపసర్జనస్యేతి నసహస్యవిశే షణమవ్యభిచారాత్, కిన్తు ఉత్తరపదేన సన్నిధాపితస్య సమాసస్య, త చ్చావయవద్వారకమ్, ఉపసర్జనసర్వావయవకస్య సమాసస్యేత్యర్థః, తదేతత్ఫలితమాహ * బహువ్రీహేరితి * తేనేహన సహయుధ్వా, సహ కృత్వా రాజనియుధికృఞ్ఞ స్సహేచేతి క్వనిపి ఉపపదసమాసావిమౌ, సహ స్యసస్సంజ్ఞాయామిత్యనువర్తనాదాహ * సహస్యసస్స్యాదితి * ప్రా యికమితి * విభాషాసపూర్వస్యేత్యాది నిర్దేశాదితి భావః। * సకర్మకఇ తి * విద్యమానకర్మకఇత్యర్థః। * ప్రకృత్యాశిషి * కథం తర్హి యజమా నస్య సపుత్రకస్య సభ్రాతృకస్య సపరివారస్యాయురారోగ్యైశ్వర్యేత్యాది ప్రయోగాస్సఙ్గచ్ఛన్త ఇతిచేత్, అత్రాహుః — ఐశ్వర్యాభివృద్ధిరస్త్వి తి భవన్తోఽనుగృహ్ణన్త్వితేతత్ప్రార్థనావాక్యం నత్వాశీర్వచనమ్, యత్వాశీర్వచనం తథాస్త్వితి తత్రహి సపుత్రకస్యేత్యాది నప్రయుజ్యత ఏవేతి నకాప్యనుపపత్తిః। * బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః * వ్యత్యయేన షష్ఠ్యా మ్యర్థే సప్తమీత్యాహ * యోబహువ్రీహిస్తస్మాదితి * ఉపగణా ఇత్యత్ర డచిసత్యసతిచ రూపేవిశేషో నాస్తీత్యత ఆహ। * స్వరేవిశేష ఇతి * డచిస

తిచిత ఇత్యన్తోదాత్తత్వం స్యాత్, అసతి తు పూర్వపదప్రకృతిస్వర ఇత్య
ర్థః, న చ సత్యపి డచి పరత్వాత్పూర్వపదప్రకృతిస్వర ఏవ స్యాదితి శఙ్క్యం
చితఇతిస్వరస్య సతిశిష్టత్వాత్ డచశ్చిత్కరణవైయర్థ్యాపత్తేశ్చ । * స
క్థ్యాయామితి * సక్థ్యన్తస్య తత్పురుషస్య చరమావయవో డజ్వక్తవ్య ఇత్య
ర్థః, ఏకవింశతిరిత్యాదౌ తు న భవతి అన్యత్రాధికలోపాదితి వార్తికకారోక్తేః
* వ్యయేన న షష్ఠీతి * ఏతచ్చోపలక్షణమ్, సప్తమ్యపి వ్యత్యయే నైవ తదా
హ । * స్వాఙ్గవాచీత్యాది * "అద్రవమూర్తిమత్స్వాఙ్గమ్" ఇత్యాది
లక్షణలక్షితం స్వాఙ్గం గృహ్యతే, తేన శోభనాక్షీ ప్రతిమేత్యాదిప్రయో
గో నిర్బాధ ఏవేత్యాహుః । * షచ్ స్యాదితి * షో ఙీషర్థః, చస్తు చిత ఇత్య
న్తోదాత్తార్థః, తేనాత్ర పూర్వపదప్రకృతిస్వరో న భవతి । * స్థూలాక్షే
తి * స్థూలాని అక్షీణి పూర్వాఙ్కురాణి యస్యాస్సా, ప్రాఞ్చస్తు —
స్థూలాక్షిరిక్షురితి ప్రత్యుదాహృతమ్, తన్న అక్ష్ణోఽదర్శనాదిత్యచో ము
ఖ్యార్థత్వాత్, యదపి సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్సన కృత ఇతి కైశ్చిద్వ్యా
ఖ్యాతం తదసారమ్, ఏవం హి షజపి తథైవ న భవిష్యతీతి ప్రత్యుదాహరణ
స్యాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్ । * ద్వ్యఙ్గుళేతి * మాత్రచో ద్విగోర్నిత్యమితి లు
క్ * నేతురితి * నేతా నాయకః, నక్షత్రే యో నేతృశబ్దస్తదన్తాద్బహు
వ్రీహేరిత్యర్థః । * మృగనేత్రా ఇతి * మృగో మృగశీర్షనక్షత్రమ్, చన్ద్రో
నేతా యస్య మృగనక్షత్రస్య చన్ద్ర నేతా మృగ ఇత్యత్ర తు న భవతి, ఇహ హి
నేతృశబ్దాన్తో బహువ్రీహిః నక్షత్రే వర్తతే న తు నేతృశబ్ద ఇతి । * ఖురఖరా
భ్యామితి * నాసికాయా ఇతి వర్తతే కేవలాదేశవచనం ప్రత్యయనివృత్త్య
ర్థమ్ । * ఖురణా ఇతి * అత్వసన్తస్యేతి దీర్ఘః । * ఉపసర్గాచ్చ * ఉపస
ర్గగ్రహణం ప్రాదీనాముపలక్షణమ్, నాసికాశబ్దస్యాక్రియార్థత్వేన తం ప్ర
త్యుపసర్గత్వాయోగాత్, న చ క్రియాయోగాభావేప్యుపసర్గత్వమస్త్వితి శ
ఙ్క్యమ్, సావకే అధిసావకమిత్యవ్యయీభావే ఉపసర్గాత్సునోతీతి సస్య
షత్వప్రసఙ్గాత్తదాహ * ప్రాదేరితి * ఉపసర్గాదనోత్పరః * అనోత్పరః
కిమ్? ప్రనోముఖ్వత ఇత్యత్ర ణత్వం మా భూత్ । * తద్భఙ్క్త్వేతి * అనో
త్పర ఇత్యపనీయ బహుళగ్రహణం చ కృత్వేత్యర్థః, అన్యథా ప్రణోనయేత్యా
దావవ్యాప్తిః, ప్రనఃపూషేత్యాదౌ త్వతివ్యాప్తిః ప్రసజ్యేతేతి భావః । * ప్ర

ణస ఇతి * ప్రగతా నాసికా అస్యేతి విగ్రహః । * కథం తర్హీతి * గ్రఖ్య
యోరన్యతరేణ భావ్యమితి ప్రశ్నః । * నాసికయేతి * తథాచ వినసేతి నప్ర
థమాన్తమ్, కింతు పఞ్చన్త ఇతి నసాదేశే తృతీయాన్తమితి భావః । * శోభ
నం ప్రాతరస్యేతి * అధికరణశక్తిప్రధానస్య సామానాధికరణ్యాసమ్భవా
త్ప్రాతశ్శబ్దేన ప్రాతస్తనం కర్మ లక్ష్యత ఇత్యాహుః, ప్రాతరిత్యకల్పమిత్య
త్రైవ ప్రాతశ్శబ్దో వృత్తివిషయే శక్తిమత్పర ఇతి సామానాధికరణ్యానుపప
త్తిరిత్యన్యే. ఏణీపదాదిషు నిపాతనాత్పద్భావః । * నఞ్దుస్సుభ్యో * న
న్వత్ర హలిగ్రహణం వ్యర్థమ్, హలశబ్దమాదాయ హల ఇతి ప్రయోగసమ్భ
వాత్, నను మహద్ధలం హలిస్తద్గ్రహణతోఽహలిస్తత్రైవార్థే హల ఇతి ప్ర
యోగార్థం తద్గ్రహణమితి వాచ్యమ్, అహల ఇత్యత్ర మహద్ధలరహిత ఇత్య
ర్థాప్రతీతేః, నచైవమప్యన్తోదాత్తార్థమచ్ప్రత్యయవిధానమావశ్యకమ్,
అన్యథా అహల ఇత్యత్ర పూర్వపదప్రకృతిస్వరస్స్యాదితి శఙ్క్యమ్, నఞ్
దుస్సుభ్యామిత్యనేనాన్తోదాత్తత్వవిధానాదిత్యాహుః, శైషికస్యకపో నివృ
త్త్యర్థం హల ఇత్యత్రాన్తోదాత్తత్వార్థంచ తదితి । * శక్త్యోరితి * ఆచార్యే
ణ కేచిచ్ఛాత్రా హలిశక్త్యోరితి పాఠితా ఇతి భావః । * నిత్యమసిచ్ * అ
కారోచ్చారణం భత్వసంపాదనార్థమ్, తేన సుప్రజసావిత్యాకౌ యస్యేతి
చేత్యకారలోపస్సిధ్యతి, అస్వరితత్వాదేవాన్యతరస్యాంగ్రహణానువృత్తి
సిద్ధౌ నిత్యగ్రహణమన్యతో విధానార్థమ్, తేనాల్పమేధస ఇత్యాది సిధ్యతీతి వృత్తి
కారాదయః । * ధర్మాదనిచ్ * అనిచోఽకారశ్చిన్త్యప్రయోజనమిత్యేకే,
అన్యేతు — ధర్మంకరోత్యాచష్టే వా తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్క్విపి పరమో
ధర్మో యస్య సపరమధర్మా, ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాద్ధర్మశబ్దోఽయమి
త్యకారోచ్చారణమిహాసప్రయోజనమేవేత్యాహుః, బహువ్రీహిణాత్ర
పూర్వపదమాక్షిప్యత ఇతి అనుపదమేవ వక్ష్యతి, తచ్చ కేవలాదిత్యనేన వి
శేష్యత ఇత్యాహ । * కేవలాత్పూర్వపదాదితి * ప్రాఞ్చస్తూత్తరపదమ
పి విశేషితమ్, ప్రసాదకృతాపి కేవలాదితి ధర్మశబ్దస్య పూర్వపదస్య చ వి
విశేషణమితి వ్యాఖ్యాతం తదుభయమపి చిన్త్యమ్, ఆవృత్త్యా మానాభావా
త్, ధర్మపదవిశేషణే ప్రయోజనాభావాచ్చ, నచ ధర్మశబ్దాన్తం యత్రో
త్తరపదం తత్ఖ్యాపనవృత్తిః ఫలమితి వాచ్యమ్, తత్ర బహువ్రీహ్యవయవీభూ

తత్పూర్వపదాత్పరస్య ధర్మణపదేఽసమ్భవాదేవాదోషత్వాత్ । * మధ్య
మత్వాదితి * నచసర్వనామసజ్ఞ్యయోరితి స్వశబ్దస్యపూర్వనిపాతశ్శఙ్క్యః,
ఆహితాగ్న్యాదేరాకృతిగణత్వాదితిహరదత్తాదిభిస్సమాహితత్వాత్ ।* ఆ
పేక్షితమితి * నన్వత్ర కేవలగ్రహణం వ్యర్థం పూర్వపదశబ్దస్య సమాసప్ర
థమావయవే రూఢత్వేనైవ మధ్యమపదవ్యావృత్తిసమ్భవాదితిచేత్, అత్రా
హుః — పూర్వపదాత్మేపే తాత్పర్యగ్రాహకత్వేన కేవలపదస్య సార్థక
త్వాదితి । * కర్మధారయపూర్వపదఇతి * నన్వత్రానిచ్ దుర్లభః, కేవలా
దిత్యస్య సమాసానాత్మకాదిత్యర్థాదితిచేత్, మైవమ్, కేవలగ్రహణస్య స
మాసానాత్మకపూర్వపదపరత్వేమానాభావాత్, నివృత్తిధర్మాహిస్థానీభవ
తీత్యాదిప్రయోగవిరోధాచ్చ, అస్మదుక్తార్థస్తుధృఞ్ ధారణఇతి ధాతౌ మా
ధవగ్రన్థేస్పష్టః, ఏతేనసాధ్యోధర్మోఽస్యేతిసాధ్యధర్మా సన్దిగ్ధశ్చాసౌ సా
ధ్యధర్మా చేతివిగ్రహః సచసన్దేహస్సాధ్యధర్మద్వారకఏవ పర్యవస్యతీతి కే
షాంచిద్వ్యాఖ్యానం పరాస్తమ్, ఉక్తరీత్యైవ సాధ్యస్య సాక్షాత్సన్దిగ్ధ
త్వలాభే తత్సమర్థనప్రయాసస్య వ్యర్థత్వాత్ । * సాధ్వేవేతి * పరమశ్చా
సౌస్వశ్చపరమస్వః సధర్మో యస్యేతి యదావిగృహ్యతే తదేత్యర్థః * దక్షి
ణేర్మా * లుబ్ధోవ్యాధః, తద్యోగాదేవేర్మ నిష్పత్తావిదం నిపాతనం నాన్యథే
త్యర్థః, తదేతదాహ * వ్యాధేనేతి * "వాలీహేమాబ్జమాలీగుణనిధిరిపుణా
నిర్మితోదక్షిణేర్మా" ఇతిప్రయోగస్త్వౌపచారికఇతి కథంచిన్నేయః * కేశాకే
శీతి * తత్ర తేనేదమితికర్మవ్యతిహారేబహువ్రీహిః, ఇచ్ప్రత్యయస్య తిష్ఠ
ద్గుప్రభృతిషు పాఠాదవ్యయీభావత్వేఽవ్యయత్వమ్, నన్వేవమిచశ్చి
త్కరణంవ్యర్థమ్, అవ్యయీభావ సంజ్ఞయా బహువ్రీహి సంజ్ఞాయా బా
ధాత్, సమాసస్వరేణాన్తోదాత్తత్వసిద్ధేః, అత్రాహుః — విశేషణార్థం
తదావశ్యకమేవ, తిష్ఠద్గుప్రభృతిషు ఇకారమాత్రపాఠేహి సుగన్ధిరిత్యాదా
వతివ్యాప్తి ప్రసఙ్గాత్, కిఞ్చాత్రావ్యయీభావ సంజ్ఞయా బహువ్రీహి
సజ్ఞానబాధ్యతే, కిన్తుద్వయోస్సమావేశఏవ ఉపజీవ్య విరోధాస్యాన్యాయ్య
త్వాత్ ఏవంచ స్వరార్థమపి చిత్త్వంకర్తవ్యమేవేతి । * ద్విదణ్డీతి * సము
దాయనిపాతనస్య విషయవిశేషపరిగ్రహణార్థత్వాద్ద్విదణ్డాశాలేత్యత్రత్వి
చ్ నభవతి । * ఉభాహస్తీత్యాది * ఇహనిపాతనాదేవాయచ;

* ప్రసమ్భ్యామ్ * జానుశబ్దస్యైకత్వేప్యుపపదనిబన్ధనమాశ్రిత్య జానునో రితిద్వివచననిర్దేశః, తత్ఫలంతు స్థానషష్ఠీత్వస్ఫుటీకరణమ్, జానునఇత్యుక్తేతు కిమియం పఞ్చమీ ప్రత్యయాధికారాత్ జ్ఞురపి ప్రత్యయఇత్యేవంసన్దేహస్స్యాత్, తదేతద్ధ్వనయన్నాహ * జానుశబ్దయోర్జ్ఞురాదేశఇతి * శార్ఙ్గధన్వేతి * కథంతర్హి " స్వలావణ్యాశంసాధృతధనుషమహ్నాయతృణవత్ " ఇతిపుష్పదన్తప్రయోగఇతిచేత్, అత్రాహుః — సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాన్నాత్రానుపపత్తిః, అనిత్యత్వే ప్రమాణంతు అంశ్వాదిగణే రాజన్శబ్దపాఠః, సహి ప్రతేరంశ్వాదయస్తత్పురుష ఇత్యన్తోదాత్తార్థః, రాజాహస్సఖిభ్యష్టచో నిత్యత్వేతు కింతేనేతి । * లోపోవ్యోర్వలి * వ్యోర్లోపఇతి వక్తవ్యే వేరపృక్తలోపాద్వలిలోపఃపూర్వవిప్రతిషేధేనేతి జ్ఞాపయితుమాదౌ విధేయనిర్దేశఃకృతస్తేన సుఖీయతేఃక్విపి సుఖీరితిసిద్ధమ్ । * గన్ధస్యేత్ * తకారఉచ్చారణార్థఇత్యాశయేనాహ * ఇకారోన్తాదేశఇతి * ఆదేఃపరస్యేతీహనభవతి సమాసాన్తాఇత్యధికారాత్, అత్ర కేచిదాహుః — ఇకారస్య ప్రత్యయత్వేపి నక్షతిః, యస్యేతిచేతిలోపేనోద్గన్ధిరిత్యాది రూపసిద్ధేః, నచ తిత్స్వరితమిత్యన్తస్వరితత్వాపత్తిర్నశఙ్క్యా, తకారస్యోచ్చారణార్థత్వాభ్యుపగమాత్, నాపిషష్ఠీనిర్దేశాదాదేశత్వమేవ నప్రత్యయత్వమితివాచ్యమ్, గాపోష్టగిత్యాది ప్రత్యయవిధావపిషష్ఠీదర్శనాదితి । * అవిభాగేనేతి * ఏవంచగుణవాచినఏవ గ్రహణమ్, నతుద్రవ్యవాచినఇతి ఫలితోర్థః । * ద్రవ్యాణీతి * అస్తిచగన్ధశబ్దోద్రవ్యవచనః, " వహతిజలమియం పినష్టిగన్ధాన్ " ఇతిప్రయోగాత్ " గన్ధస్తుసౌరభేన్యత్వేగన్ధకేగర్వలేశయోః ॥ సఏవద్రవ్యవచనోబహుత్వే పుంసిచస్మృతః " ఇతికోశాచ్చ, కేచిత్తు — గన్ధస్యేత్త్వఇతివార్తికే తదేకాన్తశబ్దేన స్వాభావికత్వం వివక్షితమ్, తేనాగన్తుకస్యనేత్యాహుః, తథాచభట్టిః " ఆఘ్రాయివాన్గన్ధవహస్సుగన్ధః " ఇతి. వ్యాఖ్యాతంచ జయమఙ్గలాయామ్, గన్ధస్యేత్యాదినా ఇకారస్సమాసాన్తోన, గన్ధస్యేత్త్వేతదేకాన్తగ్రహణమితి వచనాత్సుగన్ధ ఆపణికఇతి యథేతి, అతఏవ " భగ్నబాలసహకారసుగన్ధా " ఇత్యాదీనాం ప్రామాదికత్వంయద్వృత్తికృతోక్తమ్ । * అల్పాఖ్యాయామ్ * అల్పవాచినోగన్ధస్యేకారోన్తాదేశస్స్యాద్బహువ్రీహౌ । * సూపస్యగన్ధఇతి * అతఏవ జ్ఞాప

కాద్వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిః, యద్వా ఫలితార్థకథనమేతత్, సూపో
గన్ధోయస్మిన్నిత్యేవవిగ్రహః, గన్ధశబ్దస్య విశేషణత్వేప్యస్మాదేవ జ్ఞాపకాత్ప
రనిపాతః । * పాదస్య * యద్యయం లోపస్సమాసాన్తో నస్యాదాదేః ప
రస్యేత్యాదేశస్స్యాత్ శైషికః కప్చ ప్రసజ్యేత, శేషాద్విభాషేత్యత్ర సమా
సాన్తాపేక్షస్య శేషస్యాశ్రయణాదత ఆహ * సమాసాన్తఇతి * కథం పునరభా
వో భావస్యావయవస్స్యాత్తత్రాహ * స్థానిద్వారేణేతి * వచనబలాదౌప
చారికమవయవత్వం గృహ్యతఇతి భావః । * కుమ్భపదీషుచ * బహువచ
నిర్దేశాద్గణపాఠసామర్థ్యాచ్చాద్యర్థావగతిరిత్యభిప్రేత్యాహ * కుమ్భపద్యా
దిష్వితి * ఇహగణే కుమ్భపదీ, ఏకపదీ, జనపదీత్యేవం సముదాయాఏవ
పఠ్యన్తే తస్యచ ప్రయోజనం విషయవిశేషపరిగ్రహఇత్యాశయేనాహ * స్త్రి
యామితి * యచ్చోపమానపూర్వం సఙ్ఖ్యాపూర్వంచపఠ్యతే తస్యసిద్ధే
లోపే నిత్యం ఙీబర్థంవచనమ్, తేనపాదోఽన్యతరస్యామితివికల్పో నభవతి ।
* ద్విదన్నితి * ద్వౌదన్తావస్యజాతౌ, శిశుత్వావస్థాత్విహగమ్యతే, ఉగి
దచామితినుమ్, సంయోగాన్తస్యసిద్ధత్వాన్నలోపోన । * షోడన్నితి * ష
షఉత్వం దత్రుదశేత్యనేనోత్వష్టుత్వే । * సుదతీతి * ఉగితశ్చేతిఙీప్ । * స
మదన్తీతి * నాసికోదరేత్యాదినా ఙీష్ । * శ్యావదన్నితి * శ్యావస్స్యా
త్కపిశఇత్యమరః । * అరోకదన్నితి * అరోకాఅచ్ఛిద్రాదన్తాయస్యసః ।
* అగ్రాన్త * ఇహానుక్తసముచ్చయార్థశ్చకారస్తేన మూషికదన్నితి సి
ధ్యతీత్యాహుః * అజాతేతి * అజాతం కకుదమస్యేతి విగ్రహః, ఇహ
హి బాల్యావస్థాగమ్యతే । * ఉరఃప్రభృతిభ్యఃకప్ * ఉరఃప్రభృత్యన్తాద్బ
హువ్రీహేఃకప్స్యాత్, సమాసార్థోత్తరపదాన్తాస్సమాసాన్తాఇతి పక్షేతు
బహువ్రీహేశ్చరమావయవేభ్యఉరఃప్రభృతిభ్యఃకబితి వ్యాఖ్యేయమ్, తద్ధి
తత్వాత్కస్యనేత్వమ్ । * వ్యూఢోరస్కఇతి * వ్యూఢం విశాలమురోయ
స్యసః, సోపదాదావితి విసర్జనీయస్యసః । * ప్రియసర్పిష్కఇతి * ఇణః
షఇతి విసర్గస్య షత్వమ్ । * ఏకవచనాన్తానీతి * నద్యృతశ్చేతి సిద్ధే లక్ష్మీ
శబ్దపాఠస్త్విహ ఏకవచనాన్త లక్ష్మీశబ్దావయవకబహువ్రీహేరేవ నిత్యం క
ప్, అన్యత్ర శేషాద్విభాషేతి వికల్ప ఏవేతి నియమార్థస్తేన " అకృశమకృశలక్ష్మీశ్చే
తసాశంసితంస్వః " ఇతి భారవీయప్రయోగస్సిద్ధః, అకృశాలక్ష్మీర్యస్యేతి విగ్ర

హః, యత్తు ప్రాచోక్తమ్— నద్యృతశ్చేతి కప్ బహులక్ష్మీక ఇతి తదయుక్తమ్, సఙ్ఖ్యావాచినః బహుశబ్దస్యైకవచనాన్తత్వాభావాత్ప్రకృతనియమేనవారితత్వాత్, బహ్వీ అధికా లక్ష్మీర్యస్యేతి విగ్రహే వైపుల్యవాచిన ఏకవచనాన్తత్వసమ్భవేపి విశేషవిధేర్బలీయస్త్వేన ఉరఃప్రభృతిభ్యః కబిత్యేవ వక్తుముచితత్వాత్, యదా తు నియమశాస్త్రాణాం నిషేధముఖేన ప్రవృత్తిరిత్యాశ్రీయతే తదా ప్రాచోక్తమపి సమ్యగేవేతి జ్ఞేయమ్ । * అర్థాన్నఞః * గణసూత్రమిదమ్ । * అనర్థకేనాపీతి * కథం తర్హి సుపథీ నగరీతి హలన్తైషూక్తం కపోఽత్ర దుర్వారత్వాత్, న చ న పూజనాదిత్యనేన ఋక్పూరబ్ధూరిత్యప్రత్యయస్యేవ కపోపి నిషేధశ్శఙ్క్యః, షచః ప్రాచీనానామేవ స నిషేధ ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్, కప్రత్యయస్య షచ ఉత్తరత్వాత్సత్యమ్, సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్సాధురితి సమాధేయమ్, యువోరనాకావితి సూత్రే సుపథీతి భాష్యేప్యుక్తమ్ । * బహువాగ్మికేతి * వాచో గ్మినిః । * శేషాద్వా * యద్యత్ర ప్రాగుక్తకప్మాత్రాపేక్షశ్శేషస్స్యాత్తర్హి వ్యాఘ్రపాత్సుగన్ధిరిత్యాదావపి స్యాదతస్సమాసాన్తాపేక్షశ్శేష ఇహ గృహ్యత ఇత్యాహ * అనుక్తసమాసాన్తాదితి * వ్యాఘ్రపాదితి * స్థానిద్వారా లోపోపి సమాసాన్త ఇత్యుక్తమ్ । * సుగన్ధిరితి * గన్ధస్యేత్యాదినా ఇత్సమాసాన్తః । * ప్రియపథ ఇతి * ఋక్పూరిత్యప్రత్యయస్సమాసాన్తః । * ఉపబహవ ఇతి * సఙ్ఖ్యయావ్యయేత్యాదినా సమాసః । * ఉత్తరపూర్వేతి * దిఙ్నామేత్యాదినా సమాసః । * సుపుత్ర ఇతి * తేన సహేత్యాదినా సమాసః, అయం భావః శేషో బహువ్రీహిరిత్యతశ్శేషపదమనేకమన్యపదార్థ ఇత్యేతస్మిన్నేవ సూత్రేఽనువర్తతే, సఙ్ఖ్యయావ్యయాసన్నేత్యాదిషు చ నివర్తతే తథా చ శేషాధికారసత్త్వాభావాదుపబహవ ఇత్యాదిషు కప్రత్యయో నేతి, ఏవం చానేకమన్యపదార్థ ఇతి సూత్రాత్పృథక్ సఙ్ఖ్యయావ్యయేత్యాదినా సూత్రారమ్భః కబభావార్థమావశ్యక ఇతి స్థితమ్, నను సకృదుచ్చరితస్య శేషశబ్దస్య అనుక్తసమాసాన్తపరత్వం శేషాధికారస్థపరత్వం చ కథమిత్యత ఆహ * తన్త్రాదినేతి * అర్థభేదేన శబ్దభేదః, సత్యప్యర్థభేదే శబ్దస్యాభేద ఇతి ఆవృత్తిః, ద్వితీయే తన్త్రమితి వివేకః, యుచ్చ్వవాదతి బాధకాభావాత్తు, తథిమనుక్తే స

మాసాన్తపరేణ శేషగ్రహణేనేతి, తన్న ఋక్పూరిత్యాదీనాం సమాసాన్తరే చరితార్థతయా ప్రియపథ ఇత్యాదౌ పరేణ కపో బాధాపత్తేః । * ఈయసశ్చ * నిత్యో వైకల్పికశ్చ కప్ సర్వో౽పి నిషిధ్యతే । * బహుశ్రేయానితి * అతిశయేన ప్రశస్యశ్శ్రేయాన్ ద్వివచనవిభజ్యేతీయసున్ ప్రశస్యస్య శ్రః, శేషాద్విభాషేతి కప్ప్రాప్తః । * బహుశ్రేయసీతి * నద్యృతశ్చేతి నిత్యం ప్రాప్తః కప్ లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా ఈయసశ్చేతి ప్రతిషిధ్యతే । * బహువాదేరితి * ఉపసర్జనహ్రస్వః । * స్త్రీప్రత్యయాన్తత్వాభావాదితి * అవితృస్తృతన్త్రిభ్య ఇతి ప్రత్యయస్య స్త్రియామిత్యధికారే అవిహితత్వాదితి భావః । * సప్తమీవిశేషణే * యదా కణ్ఠే కిఞ్చిదస్తీతి జ్ఞాతే తస్య విశేషణం కాల ఇతి తదేదం సప్తమీగ్రహణం అన్యథా తు తేన వినాపి విశేషణత్వాదేవ సిద్ధమ్ । * చిత్రగురితి * న చోపసర్జనం పూర్వమిత్యేవేదం సిధ్యతీతి వాచ్యమ్, బహువ్రీహౌ సప్తమీత్యుక్తం తత్ర కౌణ్డిన్యన్యాయేనోపసర్జనపూర్వత్వస్య బాధాపత్తేః, అతో౽పి శేషణగ్రహణం కృతమ్ । * సర్వనామ్నేతి * కథం తర్హి తత్పరో యస్మాత్స తత్పర ఇతి జహత్స్వార్థావృత్తిరితి చ, ఇహ హి జహత్స్వం పదం యం స జహత్స్వః, సో౽ర్థో యస్యా ఇతి బహువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః, తథా చ స్వపరశబ్దయోస్సర్వనామత్వాత్పూర్వనిపాతేన భావ్యమితి చేత్, అత్రాహుః — సూత్రభాష్యప్రయోగాత్స్వపరశబ్దయోర్న పూర్వనిపాతః, రాజదన్తాదిత్వాద్వా సిద్ధమితి । * ద్విశుక్ల ఇతి * యద్యపి సర్వనామత్వేనైవ ద్విశబ్దస్య పూర్వనిపాతత్వం సిధ్యతి, తథాపి త్రిశుక్ల ఇత్యాదిసిద్ధయే వార్తికే సఙ్ఖ్యాగ్రహణం కృతమ్, నను సఙ్ఖ్యాయా అల్పాచ్తరత్వేన సఙ్ఖ్యాసర్వనామ్నోరితి వాచ్యే విపరీతోచ్చారణమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ * మిథో౽నయోరితి * విపరీతోచ్చారణమేవాత్ర లిఙ్గమితి భావః । * అల్పీయస్యా ఇతి * అల్పార్థవాచికాయా ఇత్యర్థః । * గడ్వాదేరితి * ఆదిశబ్దః ప్రకారవాచీ తేన పద్మం నాభౌ యస్య స పద్మనాభః, ఊర్ణా నాభౌ యస్య ఙ్యాపోరితి హ్రస్వః, ఊర్ణనాభ ఇతి సిధ్యతీత్యాహ * జాతికాలేతి * ఏతచ్చ జాతికాలసుఖాదిభ్యో౽నాచ్ఛాదనాదిత్యనేన జ్ఞాపితమితి భావః । * సారఙ్గజగ్ధీతి * సారఙ్గో జగ్ధో యయా సా, అస్వాఙ్గపూర్వపదాద్వేతి వా ఙీష్, కథం తర్హి " చారుస్మితశ్చారుహాసితః " ఇత్యాది

అత్రాహుః — నపుంసకే భావే క్తఇతి క్తస్య నపూర్వనిపాతః, నిష్ఠాశబ్దే న విహితస్యైవేహ గ్రహణాదితి । * క్వచిన్నేతి * ఆహితాగ్న్యాదిత్వకల్పనాదనభిధానాద్వేతి భావః.

——॥ ఇతి బహువ్రీహిః. ॥——

* చార్థేద్వన్ద్వః * అనేకమన్యపదార్థఇత్యతోఽనేకమిత్యనువర్తతే, సుబామన్త్రితఇత్యస్మాత్సుబపి సమాసేతి విభాషేతి చాధిక్రియతఏవ తదాహ * అనేకం సుబన్తమిత్యాది * చార్థా ఇతి * చశబ్దద్యోత్యాఇత్యర్థః। * ఏకస్మిన్నితి * భజనాదావిత్యర్థః । * ఈశ్వరం గురుంచ భజస్వేతి * క్రియాయాం ద్రవ్యయోస్సముచ్చయోయమ్, తథా రాజ్ఞో గజశ్చాశ్వశ్చేతి ద్రవ్యే ద్రవ్యయోస్సముచ్చయః, పటుశ్శుక్లో రక్తశ్చేతి ద్రవ్యేగుణయోః, రక్తపటఃకుణ్డలంచేతి గుణద్రవ్యయోరిత్యూహ్యమ్ । * భిక్షామటగాంచానయేతి * అత్రహ్యదర్శనాద్గామనానయన్నపి భిక్షామటత్యేవ, అనటంస్తు భిక్షాం నగామానయతి, తథా అటన్నపి నాన్విష్యగామానయతి, అతో భిక్షాటనస్యైవప్రాధాన్యం గవానయనస్యత్వానుషఙ్గికతా। * అసామర్థ్యాదితి * ఏకార్థీభావాభావాదిత్యర్థః, తథాహి బహువ్రీహిఘటకపదానాం కర్మాద్యన్తర్భావేణేవ ద్వన్ద్వఘటకపదానాంచార్థాన్తర్భావేణైకార్థీభావ ఆవశ్యకః, సమర్థఃపదవిధిరితి పరిభాషితత్వాత్, చార్థేద్వన్ద్వ ఇత్యుక్తేశ్చ, నచేతరాన్వయే పరస్పర నిరపేక్షాణామేకార్థీభావస్సమ్భవతి, యేన సముచ్చయాన్వాచయయోరేకార్థీభావాన్తర్గతౌస్యాతామ్, తతశ్చేతరేతరయోగే సమాహారేచ పరస్పర సాహిత్యసత్త్వాత్సమాసోభవతి, నతు సముచ్చయాన్వాచయయోః, పరన్త్వితరేతరయోగే సాహిత్యంవిశేషణం ద్రవ్యంతు విశేష్యమ్, సమాహారేతు సాహిత్యం ప్రధానం ద్రవ్యం విశేషణమితి వివేక్తవ్యమ్, నను నీలోత్పలమిత్యాదౌ చశబ్దాన్తర్భావేణ విగ్రహాదర్శనాదేకార్థీభావసత్త్వాచ్చ ద్వన్ద్వోదుర్వారస్స్యాత్, నైవమ్, విశేషణంవిశేష్యేణేతి సామానాధికరణ్యే విహితయా తత్పురుషసంజ్ఞయా ద్వన్ద్వసంజ్ఞాయా బాధాత్తస్యాస్తస్సామానాధికరణ్యే సావకాశత్వాత్ సామానాధికరణ్యాభావ వివక్షాయాంతు ప్రమాణప్రమేయేత్యాదావివ నీలోత్పలాదావపి ద్వన్ద్వఇష్టాపత్తిరేవ * హోతృపోత్రితి * ఉత్తరపదప [illegible] । * రాజదన్తాదిషు * ఇహద్వన్ద్వతత్పురు

ఏయోఃపాఠే పృథగ్గ్రావిత్యాద్యభిప్రాయేణాస్య ద్వన్ద్వేష్వేవోపన్యాసః । * ద్వన్ద్వే ఘి * అనేకమితి సర్వేషామేవ ప్రథమానిర్దిష్టత్వేనోపసర్జనత్వావిశేషాదనియమప్రాప్తావయమారమ్భః, యత్ర త్వనేకం ఘ్యన్తం తత్ర ద్వయోరపి పూర్వనిపాతనియమస్స్యాదత ఆహ * అనేకప్రాప్తావేకత్రేతి * అత్ర వ్యాచఖ్యుః — ఆకృతౌ పదార్థే సముదాయే సకృల్లక్షణం ప్రవర్తతే, న ప్రతివ్యక్త్యావృత్త్యా, తత్రైకస్య పూర్వనిపాతేన తజ్జాతౌ లక్షణం ప్రవృత్తమేవేతి న పునః ప్రవర్తతే, వ్యక్తిపక్షస్త్విహ నాశ్రీయతే లక్ష్యానురోధాదితి । * హరిహరగురవ ఇతి * హరగురుశబ్దయోర్న నియమః ప్రవర్తత ఇతి భావః । * అజాద్యదన్తమ్ * సముద్రాభ్రాద్ఘః, లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇత్యాదినిర్దేశాదనిత్యమిదం ప్రకరణం తేన "సస్తౌష్టవాదార్యవిశేషశాలినీమ్" ఇతి భారవిప్రయోగస్సఙ్గచ్ఛతే । * అల్పాచ్తరమ్ * అతఏవ నిపాతనాత్స్వార్థే తరప్ కుత్వచుత్వయోరభావశ్చ, యది తు ప్రకర్షే తరప్స్యాత్తదా ద్వయోరేవ నియమస్స్యాత్, ద్వివచనాన్తోపపదత్వవిషయ ఏవ తరపో విధానాత్, తతశ్చ ధవఖదిరపలాశా ఇత్యాదౌ బహుషు నియమో న స్యాత్ । * ఋతునక్షత్రాణామితి * ఋతూనామానుపూర్వ్యం ప్రాదుర్భావకృతమ్, నక్షత్రాణాముదయకృతమ్ । * అభ్యర్హితం చ * వాసుదేవార్జునాభ్యాం వునితి నిర్దేశేనేదం జ్ఞాప్యత ఇతి చతుర్థే భాష్యమ్, అల్పాచ్తరమజాద్యదన్తమితి సూత్రాభ్యామర్జునస్య పూర్వనిపాతే ప్రాప్తే తదకుర్వన్ జ్ఞాపయతి సర్వతోఽభ్యర్హితం పూర్వమితి తత్రైవ సూత్రే వక్ష్యతే । * యుధిష్ఠిరార్జునావితి * ఇన్ద్రపుత్రత్వాద్విష్ణోరంశత్వాచ్ఛూరత్వాద్వాఽభ్యర్హితత్వమర్జునేఽప్యస్తీతి న తేన నియమస్సిధ్యతీతి భావః । * ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణి * ప్రాణితూర్యసేనానామఙ్గానీతి బహువచనాన్తేనాఙ్గశబ్దేన షష్ఠీసమాసః, అఙ్గశబ్దశ్చ ప్రత్యేకమన్వేతి తేన ప్రాణ్యఙ్గానాం ప్రాణ్యఙ్గైరేవ తూర్యాఙ్గానాం తూర్యాఙ్గైరేవ సేనాఙ్గానాం తైరేవ యో ద్వన్ద్వస్స ఏకవద్భవతి న తు వ్యతిరేకేణ, తేనేహ న మార్దఙ్గికాశ్వారోహా, అత్ర ప్రాణిసేనయోరఙ్గం నామావయవః, తూర్యస్య త్వఙ్గం సామోపకారకం బోధ్యమ్ । * ఏషాం ద్వన్ద్వ ఇతి * ప్రాణ్యఙ్గానాం ద్వన్ద్వస్తూర్యాఙ్గానాం ద్వన్ద్వస్సేనాఙ్గానాం ద్వన్ద్వ ఇత్యర్థః, ద్విగురేకవచనమిత్యత ఏకవచనం

వర్తతే, తత్రైకం వక్తీతి వ్యుత్పత్త్యా ఏకత్వవిశిష్టసమాహారరూపోఽర్థస్తత్ప్రతిపాదక ఇత్యర్థం మనస్యానఃఫలితమాహ * ఏకవత్స్యాదితి * పాణిపాదమితి * యద్యప్యత్ర జాతిరప్రాణినామిత్యేవసిద్ధమ్, తథాపి ద్రవ్యప్రాథాన్యేఽపి భవత్వితి పాణిగ్రహణమిత్యేకే, పాణిపణవాదిత వ్యతికరే మాభూదితి నియమార్థం వచనమిత్యన్యే । * మార్దఙ్గికేతి * మృదఙ్గవాదనం శిల్పమస్యేత్యర్థే శిల్పమితి ఠక్, ఏవం పాణవిక ఇత్యపి । * రథికాశ్వారోహమితి * రథేనచరన్తీతి రథికాః, పర్పాదిభ్యష్ఠన్నితి ష్ఠన్, తేచాశ్వారోహాశ్చ తేషాంసమాహారః, నను చార్థే ద్వన్ద్వ ఇత్యనేన సమాహారద్వన్ద్వస్సిద్ధః, తస్యచైకత్వాదేకవచనమపి సిద్ధమితి కిమనేనేత్యాశఙ్క్యాహ * నియమార్థమితి * సమాహార ఏవేతి * సమాహారే ప్రాణ్యఙ్గాదీనామేవేతి విపరీతనియమోఽత్ర నభవతి, తిష్యపునర్వస్వోరితి సూత్రే బహువచనగ్రహణాత్, తద్ధి సమాహారైకవచనస్య ద్వివచనం మాభూదితి కృతమ్, అన్యథాతిష్యపునర్వస్వితనపాయాదితి, ఏవంచ ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్యేతి ప్రకరణబహిర్భూతా నానారూపసమాహారద్వన్ద్వో భవత్యేవేతి నసర్వోద్వన్ద్వో విభాషైకవద్భవతీతి వక్ష్యమాణం నాపూర్వవచనమితి జ్ఞేయమ్ । * చరణానామితి * శాఖాధ్యేతృవాచినామిత్యర్థః । * స్థేణోరితి * స్థాగతినివృత్తౌ ఇణ్గతౌ, స్థాప్రకృతిక ఇణ్ప్రకృతికలుఙన్తే ఉపపదే సతీత్యర్థః, స్థేణోః కిమ్ ? అభూవన్ కఠకలాపాః, లుఙీకిమ్ ? తిష్ఠన్తి కఠకాలాపాః । * ఉదగాదితి * ఇహ యదా కఠేషు కలాపేషుచ ప్రతిష్ఠితేషు దినేషు వా ఆవాభ్యాం తత్ర గన్తవ్యమితి సఙ్కేతయిత్వా తత్సఙ్కేతం విస్మృత్యాసీనం ప్రతీదముచ్యతే, కఠేన ప్రోక్తమధీయతే కఠాః, వైశమ్పాయనాన్తే వాసిత్వాణ్ణినిః, తస్య కఠచరకాదితిలుక్, అధ్యేతృణామప్రోక్తాల్లుగితిలుక్, కలాపినోఽణ్, సబ్రహ్మచారీత్యాద్యుపసఙ్ఖ్యానాట్టిలోపః । * యజురితి * సూత్రే అధ్వర్యుశబ్దో యజుర్వేదలక్షక ఇతిభావః । * పదకేతి * పదాన్యధీతే పదకః, క్రమాదిభ్యో వున్, ఏవంక్రమకోఽపి, పదాన్యధీత్య క్రమోఽధ్యేతవ్య ఇతి స్పష్టా ప్రత్యాసత్తిః, అధ్యయనతః కిమ్ ? పితాపుత్రౌ, అవిప్రకృష్టేతి కిమ్ ? యాజ్ఞిక నైయాయికౌ । * జాతిర * జాతివాచ్యవయవకద్వన్ద్వో విజాతిరిత్యుపచర్యత ఇత్యాశయేనాహ * జాతివాదినామితి * పిటూఛత్రా

ఇతి * జాతిప్రాధాన్యేఽపి బహువచనముపపద్యతే, జాత్యాఖ్యాయామె కస్మిన్నితి విధానాత్తేనాత్రద్వన్ద్వైకవద్భావికల్పం నేతిభావః । * ద్రవ్యజాతీనామె వేతి * అప్రాణినామితి పర్యుదాసాన్నఞివయుక్తన్యాయేన ద్రవ్యజాతీయానామేకవద్భావో నతు గుణక్రియాజాతీయానామితిభావః, జాతిః కిమ్? నన్దకపాఞ్చజన్యౌ, సంజ్ఞాశబ్దావేతౌ। * జాతిప్రాధాన్య ఏవేతి * ఏతచ్చ జాతిగ్రహణాల్లబ్ధమ్, అన్యథాపర్యుదాసేనైవ జాత్యుపసర్జనద్రవ్యవాచినోఽపి గ్రహణోపపత్తౌ కింతేనేతిభావః । * ద్రవ్యవిశేషేతి * నన్వేవమ్, "రఞ్జితానువివిధాస్తరుశైలాః" ఇతి భారవిప్రయోగస్సఙ్గచ్ఛత ఏవేతి కిమితి తరుసహితాశ్శైలాఇతి మనోరమాయాం సమర్థితమితి చేత్, అత్రాహుః — సకలతరుశైలరఞ్జనం తత్రవివక్షితం నతు కేషాంచిత్తరుశైలవిశేషాణామితి జాతిప్రాధాన్యాదేకవద్భావమాశఙ్క్యతథోక్తమితి । * బదరామలకానీతి * ఫలేలుగితిలుకి లుక్తద్ధితలుకీతిస్త్రీప్రత్యయస్యాపిలుకి ఫలత్వజాత్యుపసర్జనద్రవ్యవచనావేతౌ, విభాషావృక్షమృగేతిసూత్రేబదరాణి చ ఆమలకానిచ బదరామలకమ్, జాతిరప్రాణినామిత్యేకవద్భావఇతివక్ష్యతి తత్తునానేనగ్రన్థేనవిరుధ్యతే, ఫలత్వజాతివాచినాం బహువచనాన్తానామేవ ద్వన్ద్వఏకవద్భవతి, నత్వేకవచనాన్తానాం ద్వన్ద్వఇతి ఫలసేనావనస్పతీతి వార్త్తికోక్తనియమమపేత్యతత్ప్రవృత్తేః । * విశిష్టలిఙ్గో * సూత్రే చత్వారోఽపి శబ్దా అవయవధర్మేణావయవిని ద్వన్ద్వే వర్తన్తఇత్యాశయేనాహ * గ్రామేత్యాది * ఇహ నదీవాచినాం ద్వన్ద్వః దేశవాచినాం ద్వన్ద్వఇతి వాక్యభేదేనవ్యాఖ్యేయమ్, తేన గఙ్గాకురుక్షేత్రే తేఇత్యత్ర న భవతి, దేశశబ్దేనాత్ర ప్రసిద్ధ ఏవ జనపదో గృహ్యతే నద్యాః పృథగ్గ్రహణాత్, తేనపర్వతానాంన, కైలాసశ్చ గన్ధమాదనంచ కైలాసగన్ధమాదనే, నదీదేశ ఇతికిమ్? కుక్కుటమయూర్యౌ, విశిష్టపదస్యార్థమాహ * భిన్నలిఙ్గానామితి * విపూర్వోహి శిషిర్భేదార్థః, అతఏవ విశేషణం విశేష్యేణేతి సూత్రే భేదకం భేద్యేనేతి వ్యాఖ్యాతమ్ । * సమాహారే ద్వన్ద్వస్స్యాదితి * నిష్కృష్టాభిప్రాయేణేయముక్తిః యథాశ్రుతాభిప్రాయేణ తు ద్వన్ద్వఏకవత్స్యాదితి కేషుచిత్పుస్తకేషు వ్యాఖ్యాయత ఇతి జ్ఞేయమ్ ॥ * ఉద్ధ్యేరావతీతి * ఉద్ధ్యనదస్యాపి నదీవిశేషత్వాన్నదీశబ్దేన గృహీతత్వాత్;

ఏవం శోణోఽపి, అగ్రామా ఇత్యత్ర నగరప్రతిషేధో వక్తవ్యః, తేన మథురాపాటలిపుత్రమిత్యత్ర నిషేధో న భవతి, ఉభయోరపి నగరత్వాత్ । * క్షుద్ర * అపచితపరిమాణత్వం క్షుద్రత్వం తచ్చాపేక్షికత్వాదనవస్థితమ్, యచ్చ స్మర్యతే "క్షుద్రజన్తురనస్థిస్స్యాదథవా క్షుద్ర ఏవ యః । శతం వా ప్రసృతౌ యేషాం కేచిదానకులాదపి" ఇతి, తత్ర చ సర్వపక్షసాధారణ్యేనోదాహరతి । * యూకాలిక్షమితి * ఆనకులాదితి * నకులపర్యన్తా ఇత్యర్థః । * యేషాం చ విరోధః * విరోధో వైరమ్, న తు సహానవస్థానమ్, తేనేహ న ఛాయాతపౌ, శశ్వదిత్యవ్యయం త్రైకాల్యే వర్తతే, తత్ర భవశ్శాశ్వతికః, కాలాట్ఠఞ్, అత ఏవ నిపాతనాదిసుసుక్తాన్తాదితి కాదేశోఽవ్యయానాం భమాత్రే ఇతి టిలోపశ్చ న, శాశ్వతికః కిమ్? "దేవాసురైరమృతమమ్బునిధిర్మమన్థే" తేషాం హ్యమృతాదిప్రయుక్తః కాదాచిత్కో విరోధో న తు నిత్యః, మథనప్రవృత్తికాలే తద్విరహాత్ । * పరత్వాదితి * పశుశకునిద్వన్ద్వావకాశో గోమహిషం గోమహిషాః, హంసచక్రవాకం హంసచక్రవాకాః, ఏషాం చేత్యస్యావకాశః, మార్జారమూషికమ్, శ్రమణబ్రాహ్మణమిత్యాదౌ జ్ఞేయః । * చకారేణ బాధ్యత ఇతి * చకారః పునర్విధాయక ఇతి భావః । * శూద్రాణామ్ * త్రైవర్ణికేతరమనుష్యపరశ్శూద్రశబ్దో న తు శూద్రత్వజాతిపరః, అనిరవసితానామితి నిషేధాత్ । * పాత్రాదితి * యైర్భుక్తే "భస్మనా శుధ్యతే కాంస్యమ్" ఇత్యాదిస్మృత్యుక్తసంస్కారేణాపి పాత్రం న శుధ్యతి తేషామిత్యర్థః । * గవాశ్వ * యథోచ్చారితానీతి * గణపాఠే పాణినినా యథా పఠితాని తథైవ సాధూనీత్యర్థః, తేన అవఙః పాక్షికత్వాద్యదా నావఙ్ తదా ఉత్తరసూత్రేణ వికల్పో న భవతి, గోఅశ్వమ్, అపశవో వా, అన్యే గోఅశ్వేభ్యః పశవో గోఅశ్వాః । * గవాశ్వమితి * ఇహ పశుద్వన్ద్వవిభాషా ప్రాప్తా । * దాసీదాసమితి * అత్ర పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషో బాధ్యతే । * విభాషా * విశేషాణామేవేతి * అయం భావః వృక్షాదిశబ్దైః ప్రత్యేకం ద్వన్ద్వో విశేష్యతే, న చైకో వృక్షశబ్దో ద్వన్ద్వః, న చ ద్వయోస్సహ ప్రయోగస్సరూపాణామిత్యేకశేషాత్, నాపి పర్యాయాణాం విరూపాణామపి సమానార్థానామిత్యేకశేషాత్, నాపి వృక్షశ్చ భవశ్చేత్యాది సామాన్యవిశేషయోరభిధానాత్తత్ర ద్వన్ద్వస్యైవాభా

వాదితి, సర్వప్రకరణశేషతయా నియమమాహ * ఫలసేనేత్యాది * ఫలసేనాదీనాం ద్వన్ద్వే విభాషా వృక్షమృగేత్యనేన లక్షణాన్తరేణవా ఏకవద్భావః బహుప్రకృతిరేవైకవద్భవతీత్యర్థః, బహవో వర్తిపదార్థాః ప్రకృతిః కారణం యస్య బహువచనాన్తావా ప్రకృతిర్యస్య స బహుప్రకృతిః । * బదరాణిచామలకానిచేతి * జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్నితి వైకల్పికబహువచనమ్ । * బదరామలకేఇతి * జాతిప్రాధాన్యేప్యేకవచనాన్తయోః ద్వన్ద్వఇతి నాస్త్యేకవద్భావఇతి భావః । * పశుగ్రహణమితి * వికల్పార్థమిత్యనుషజ్యతే, చార్థే ద్వన్ద్వఇత్యనేనైవ సిద్ధే మృగశకుని గ్రహణం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ * మృగాణాం మృగైరేవేత్యాది * నపుంసకత్వార్థఇతి * అయం భావః పశుత్వాద్వికల్పే సిద్ధేఽశ్వబడబగ్రహణం ప్రతిపదవిధానార్థమ్, తేనాశ్వబడబమిత్యేకవద్భావపక్షే పూర్వవదశ్వబడబావిత్యేతద్బాధిత్వా సనపుంసకమిత్యేతదేవభవతి, సఇతి తచ్ఛబ్దేన హ్యేకవద్భావభాజం పరామృశ్య విధీయమానం నపుంసకత్వం ఏకవద్భావవదేవ ప్రతిపదవిహితం భవతి, తథాచ ప్రతిపదోక్తస్య బలీయస్త్వాన్నపుంసకత్వం సిధ్యతీతి । * విప్రతిషిద్ధమ్ * అధికరణమిహ ద్రవ్యమ్, చకారో విభాషానుకర్షణార్థస్తదేతద్వ్యాచష్టే । * విరుద్ధార్థానామిత్యాది * ఉదాహరణంతు శీతోష్ణం శీతోష్ణే, సుఖదుఃఖం సుఖదుఃఖే, ఇత్యాది విరోధోఽత్ర సహానవస్థానలక్షణః । * భవత్యేవేతి * విప్రతిషిద్ధగ్రహణాభావేతు సనస్యాత్, అద్రవ్యవాదినామేవేతి నియమాదితి భావః, అనధికరణవాచీతికిమ్? శీతోష్ణే ఉదకే స్తః, ఇహ పాక్షికసమాహారద్వన్ద్వోపి స్యాదితిదిక్ । * నదధిపయ * * దధిపయసీఇతి * వ్యఞ్జనత్వాద్వికల్పప్రాప్తః, ఏవం మధుసర్పిషీ, సర్పిర్మధునీ ఇత్యత్రాపి బోధ్యమ్, ఇహ బ్రహ్మప్రజాపతీ, శివవైశ్రవణావపీత్యాదౌ సమాహారద్వన్ద్వనిషేధముఖే నేతరేతరయోగద్వన్ద్వోఽనేన వ్యవస్థాప్యతే, తత్సాహచర్యాద్దధిపయసీఇత్యాదావపి తథైవ, తేనతత్ర వ్యఞ్జనత్వప్రయుక్తవికల్పేనిషిద్ధేఽపి జాతిలక్షణోనిత్యమేకవద్భావోఽస్త్వితి నశఙ్కనీయమ్, కించ నేహలక్షణవిశేషే ఆగ్రహః; ఏతాని నైకవత్స్యురిత్యేకవద్భావమాత్రస్య నిషేధాత్, యథానవమల్పస్వరాదభ్యఇత్యత్ర ఙీప్స్యాపోర్ద్వయోరపి నిషేధసిద్ధయే స్త్రియాం యదుక్తం తత్రానేన్వితి నా

మాన్యతోనిషిధ్యత ఇతి దిక్ । * ఋక్సామే వాఙ్మనసే ఇతి * అచతురేత్యాదినా అత్ర సమాసాన్తోఽచ్ నిపాత్యతే । * అధికరణైతే * సమాసార్థస్యాశ్రయోఽధికరణం వర్తిపదార్థస్తస్యైతావత్త్వం పరిమాణనియమస్తస్మిన్గమ్యమానే ఇతి వ్యాచష్టే । * ద్రవ్యసఙ్ఖ్యావగమ ఇతి * నియమో న స్యాదితి * న చేహ ప్రాణ్యఙ్గత్వాత్ప్రాప్తస్యైకవదేవేతి నియమస్య ప్రతిషేధేఽపి చార్థద్వన్ద్వ ఇతి సమాహారే ద్వన్ద్వస్స్యాదితి వాచ్యమ్, సవిశేషణానాం వృత్తిర్నేత్యభ్యుపగమేన సమాహారే ద్వన్ద్వస్య ప్రాప్త్యభావాదితి , న చేతరేతరయోగద్వన్ద్వోఽపి న స్యాదితి వాచ్యం సామాన్యప్రయోగ ఇతి లిఙ్గాత్ప్రధానస్య సాపేక్షత్వేఽపి తదభ్యుపగమాత్ , ఉక్తం హి భాష్యే — భవతి వై ప్రధానస్య సాపేక్షస్యాపి వృత్తిరితి, స్యాదేతత్ , సమాహారద్వన్ద్వస్యాత్ర ప్రాప్త్యభావే ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్యేతి నియమాప్రవృత్త్యా ఇతరేతరయోగద్వన్ద్వో నిర్బాధ ఏవేతి సూత్రమిదమకిఞ్చిత్కరమితి చేత్ , అత్రాహుః — నియమసూత్రాణాం నిషేధముఖేన ప్రవృత్తిరితి పక్షే ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్యేతి సూత్రం కేవలమితరేతరయోగద్వన్ద్వనిషేధపరం తథా చేతరేతరయోగనిషేధస్య నిషేధద్వారా ఇతరేతరయోగద్వన్ద్వప్రాపణార్థమిదమితి, ఏవం చ నిషేధముఖప్రవృత్తిపక్షస్య జ్ఞాపనాయేదమితి ఫలితమితి దిక్ । * విభాషా సమీపే * యద్యపీహ సమాహారద్వన్ద్వ ఏవేతి వ్యాఖ్యానేఽపి న క్షతిః, తథాపి పూర్వసూత్రే నియమనిషేధస్యోక్తత్వాత్తదనురోధేనాహ * నియమో వా స్యాదితి * ఉపదశం దన్తోష్ఠమితి * ఏకవద్భావపక్షేఽవ్యయీభావస్యైవానుప్రయోగః , యది తు బహువ్రీహిః, తదా ఉపదశస్య దన్తోష్ఠస్యేతి షష్ఠీ స్యాత్, ఉపదశం దన్తోష్ఠస్యేత్యేవేష్యత ఇత్యాకర ఇతి దన్తోష్ఠస్య దర్శనమిత్యభిప్రాయేణ షష్ఠ్యాం కృతాయామపి ఉపశబ్దే షష్ఠీ నేష్యతే , అతో బహువ్రీహేర్నానుప్రయోగః , కిన్త్వవ్యయీభావస్యైవేతి తదాశయః । * ఆనఙ్ * ఋత ఇతి షష్ఠ్యన్తం జాతావేకవచనమ్ , ఋతో విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్య ఇతి త్వనువర్తతే , తచ్చాత్ర షష్ఠ్యా విపరిణమ్యతే తదాహ * విద్యాయోనిసమ్బన్ధవాచినామితి * నను ఋత ఇత్యనువర్తనాదేవ సిద్ధే కిమనేన ఋతో గ్రహణేన , అత్రాహుః — ఋత ఇతి శ్రూయమాణం ద్వన్ద్వవిశేషణం అనువృత్తన్తూత్తరపదే పరతో యత్పూర్వం తస్య విశేషణం పుత్ర

శబ్దే పరే ఆనఙం విధాస్యతి తత్ర కార్యినిర్దేశార్థమ్, అన్యథా తత్పుత్రావిత్యత్రాపి స్యాదితి । * ఉత్తరపదే ఇతి * ఏతచ్చాలుగుత్తరపద ఇత్యధికారాల్లభ్యతే, ఉత్తరపదే పరతః పూర్వం యదృదన్తం తస్యానఙిత్యర్థః । * హోతాపోతారావితి * ఆనఙో ఙిత్త్వాత్పూర్వాన్తస్య ఋకారస్యాదేశే సతి నలోపః, న చాకారమాత్రమేవ విధీయతామితి వాచ్యమ్, ఉరణ్ రపర ఇతి రపరప్రసఙ్గాత్, నన్వేవం హోత్రుత్తరపదేన పూర్వపదం నాక్షిప్యతే, అన్యథా హోతృపోతృనేష్టోద్గాతార ఇత్యత్ర మధ్యమస్యానఙ్ స్యాత్తతశ్చ విశేష్యాసన్నిధానాదృత ఏవ స్థానే ఆదేశేన భవితవ్యమ్, నను ఋదన్తస్య స్థానే ఇతి, కిమనేనానఙో ఙిత్కరణేన సత్యమ్, ఙిత్కరణాభావే మిత్రావరుణావిత్యాదౌ దేవతాద్వన్ద్వే చేత్యుత్తరపదే పరే విధీయమానోఽయమాదేశః పూర్వస్యోత్తరస్య పదస్యాపి స్యాత్, పూర్వస్యైవేత్యత్ర నియమాభావాత్, ఏతేన ఋత ఇతి కార్యినిర్దేశార్థమిత్యుక్తత్వాన్నిర్దిశ్యమానస్య ఋకారస్యైవాదేశః స్యాదితి ఙిత్కరణమిత్యాశఙ్కాపి పరాస్తా । * నేష్టోద్గాతార ఇతి * న హ్యత్ర నేష్టా పూర్వపదం ఆద్యవయవస్యైవ పూర్వపదత్వాత్ । * మాతాపితరావితి * పుత్రోత్పాదనేఽనయోర్యోనికృతస్సమ్బన్ధః, పూర్వత్ర తు హోత్రాదిరూపవిద్యాకృతస్సమ్బన్ధః కస్మిన్నపి యజ్ఞే ఆర్త్విజ్యరూప ఇతి వివేకః । * మణ్డూకప్లుత్యేతి * తేన విభాషా స్వసృపత్యోరిత్యత్ర న సమ్బధ్యత ఇతి భావః । * పితాపుత్రావితి * అనయోరపి యోనికృతస్సమ్బన్ధో జన్యజనకభావలక్షణః । * దేవతా * అన్యకారాన్తార్థమవిద్యాయోనిసమ్బన్ధార్థం చ వచనమ్ । * ఈదగ్నేః * ఆనఙోఽపవాదోఽయమ్ । * దేవతాద్వన్ద్వ ఇత్యేవేతి * ఇదం చ వృత్తిగ్రన్థే స్థితమ్, జ్యోతిర్లక్షితయోరదేవతాద్వన్ద్వేఽప్యగ్నీషోమౌ ప్రణేష్యామీత్యాశ్వలాయనప్రయోగస్త్వార్షత్వాత్సాధుః, యద్వా మాస్తు తదనువృత్తిః, అగ్నీషోమౌ మాణవకావిత్యత్ర "అభివ్యక్తపదార్థా యే స్వతన్త్రా లోకవిశ్రుతాః" ఇతి న్యాయేనాదోషత్వాత్ । * అగ్నేః * సాత్పదాద్యోరితి నిషేధేఽయమారమ్భః । * అగ్నిష్టుదితి * అగ్నిస్స్తూయతేఽస్మిన్ స క్రతువిశేషః, సమ్పదాదిత్వాదధికరణే క్విప్ । * అగ్నిష్టోమ ఇతి * అగ్నేః స్తోమోఽగ్నిష్టోమః, సోమయాగస్య సంస్థాస్వాద్యా సంస్థోచ్యతే । * ఇద్వృద్ధౌ * తకారోచ్చారణార్థః,

ఆనఙో౽పవాదో౽యమ్, ఇకారస్యైకారవిధానన్తు బాధకబాధనార్థమ్, వృద్ధిశబ్దేనాత్ర వృద్ధిమద్గృహ్యతే, వృద్ధిమాత్రస్యోత్తరపదస్యాసమ్భవాదతో వ్యాచష్టే। * వృద్ధిమత్యుత్తరపదఇతి * ఆనఙమీత్వంచబాధిత్వేతి * యద్యపి వృద్ధేః ప్రాగేవానఙీత్వయోరన్తరఙ్గత్వాత్ప్రవృత్తిరస్తి తథాపి పరిహృత్యాపవాదవిషయముత్సర్గో౽భినివిశతఇతి న్యాయాదానఙ్ జీత్వే నభవతఇతి భావః। * అగ్నావైష్ణవమితి * ఇత్వాభావాదానఙెవభవతి। * రుత్వం మాభూదితి * అకారేసతి సకారస్య శ్రవణం భవతి, తేన ప్రయోగే విసర్గాభావో౽నుమీయతఇతిభావః। * విసర్గమితి * తథాచ క్వచిద్విసర్గో నేత్యేవానుమేయమ్, లక్ష్యానురోధాదితి భావః। * ఉషాసాసూర్యమితి * ఉషాశ్చ సూర్యశ్చ తయోస్సమాహారః। * మాతరపితరౌ * మాతృశబ్దస్యారఙాదేశో నిపాత్యతే। * ద్వన్ద్వాత్ * అన్తగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్, చుఇతి వర్గగ్రహణస్య ప్రయోజనం ధ్వనయతి। * త్వక్స్రజమితి * బహూనాం ద్వన్ద్వేతు వాక్త్వక్స్రజం ద్వన్ద్వగర్భే ద్వన్ద్వేతు వాక్త్వచస్రజమ్.

ఇతి ద్వన్ద్వసమాసః

ద్వన్ద్వాపవాదత్వేనాహ * అథైకశేషఇతి * విరూపాణామితి * రూప్యతే బోధ్యతఇతివ్యుత్పత్త్యా సూత్రస్య రూపశబ్దస్యార్థపరతయాపి వ్యాఖ్యానాత్సూత్రాన్తరైరేవ లబ్ధుం శక్యతఇతి ప్రాగేవవ్యాఖ్యాతమ్। * వృద్ధోయూనా * అపత్యమన్తర్హితం వృద్ధమితి పూర్వాచార్యైఃపరిభాషితస్య పాణిన్యుక్తగోత్రపరపర్యాయస్యేహగ్రహణం కృత్రిమేణ యూనాసాహచర్యాత్తదాహ * గోత్రం శిష్యతఇతి * గోత్రం యూనైత్యేవతు నసూత్రితమ్, అపత్యాధికారాదన్యత్ర లౌకికం గోత్రగ్రహణమితి సిద్ధాన్తాత్, తేన ఔపగవశ్చానన్తరః ఔపగవిశ్చయువేత్యత్రనైకశేషః। * భాగవిత్తి * భగవిత్తస్య గోత్రాపత్యం భాగవిత్తిరిత్యస్మాద్యూన్యవృద్ధాట్ఠక్సౌవీరేషు బహులమితి కుత్సాయాం ఠక్, ఇహ కుత్సా సౌవీరత్వంచాధికమపేక్ష్యతే నతు యువత్వమాత్రకృతం వైరూప్యమ్। * గార్గ్య వాత్స్యాయనావితి * ఇహ ప్రకృత్యంశే వైరూప్యం నగోత్రాదికృతమ్। * స్త్రీపుంవచ్చ * వృద్ధాస్త్రీతి * గోత్రప్రత్యయాన్తం స్త్రీవాచకమిత్యర్థః, పుంవద్భావకృతవైలక్షణ్యం స్ఫుటీకర్తుం ద్వివచనాన్తేన విగ్రహమాహ * గార్గ్యాయణావి

తి * అనువర్తమానఇతి * తద్రాజస్య బహుష్విత్యత్రపుంవదిత్యర్థాతిదేశస్య ఫలమనేనదర్శితమ్, అన్యథా స్త్రీత్వస్యానివర్తనాల్లుఙ్నస్యాత్, గార్గ్యస్త్రియస్త్యత్ర నత్వంచసిద్ధమ్, రూపాతిదేశేతు నైతత్సిద్ధ్యేత్, సామాన్యాతిదేశే విశేషానతిదేశాదిత్యాహుః, వృద్ధోయూనేత్యాద్యనువర్తనాన్నాహ । * గార్గీచ వాత్స్యాయనాచ * పుమాన్ స్త్రియా * వృద్ధోయూనేతి నివృత్తమ్, సరూపాణామిత్యనువర్తతే భ్రాతృపుత్రావిత్యుత్తర సూత్రారమ్భాత్, తేన హంసశ్చ వరటాచేత్యత్ర నభవతి, అన్యథా స్యాదేవాతిప్రసఙ్గః, హంసత్వ జాతిసామ్యేన శబ్దవైలక్షణ్యస్య స్త్రీత్వపుంస్త్వమాత్రప్రయుక్తత్వాత్, స్యాదేతత్, గౌరియం గౌశ్చాయం తయోస్సహోక్తౌ ఏతౌ గావావితి నియమతో నస్యాత్తల్లక్షణవిశేషాభావాత్, కింతు స్త్రీవాచకస్య పుంవాచకస్యవా సరూపాణామిత్యేకశేషోఽనియమేనస్యాత్, అత్రాహుః — తదితరకృత విశేషాభావే తాత్పర్యాన్నదోషఇతి, ఇన్ద్రేన్ద్రాణ్యావిత్యాదౌ త్వేకశేషోనభవతి, స్త్రీత్వపుంస్త్వేతరపుంయోగకృత విశేషస్యసద్భావాత్, స్యాదేతత్, ఏతౌగావావితి నియమతో నస్యాదితి మనోరమాయామిహచ యదుక్తం తత్కథం సఙ్గచ్ఛతామ్, త్యదాదితశ్శేషే పుంనపుంసకతఇతి నియమప్రవృత్త్యా స్త్రీవాచి గోశబ్దస్య శేషేపి ఏతౌ గావావితి నియమతః ప్రయోగసిద్ధ్యత్యేవేతి చేదత్ర కేచిత్ — దిక్ప్రదర్శనమాత్రమిదం నీలౌగావౌ సున్దరౌ గావావితి నియమతో నస్యాదిత్యుదాహర్తవ్యమ్, అథవా, ఏతశబ్దోఽత్ర అదన్తఃకర్బురవాచీతి కల్పనీయః, ఏతశ్చ ఏతాచ ఏతౌ గావౌ, కర్బురౌగావౌ, ఏతంహి త్యదాదితశ్శేషఇత్యుక్తనియమాప్రవృత్త్యా సరూపాణామిత్యనేన స్త్రీలిఙ్గశేషేతు ఏతేగావావితి స్యాదితి, ఏతౌ గావావితి నియమతో నస్యాదిత్యాక్షేపే బాధకం నాస్తీత్యాహుః, తదపరే నక్షమన్తే, త్యదాదితశ్శేషఇతి నియమాప్రవృత్తావపి పుమాన్ స్త్రియేతి నియమప్రవృత్త్యా నీలౌగావావేతౌ గావావితి నియమతస్సిధ్యత్యేవేతి, అత్రవదన్తి — అద్వన్ద్వతత్పురుష విశేషణానామిత్యేతన్న్యాయసిద్ధమేవ వచనం విశేష్యే యల్లిఙ్గం తదేవవిశేషణేష్వపీతి పర్యవసన్నతత్వాత్, ఏవంచ ద్వన్ద్వతత్పురుషవిశేషణేష్వేవ విత్యత్ర త్యదాదితశ్శేషఇత్యాది నియమాప్ర

వృత్త్యా విశేష్యగతమేవ లిఙ్గం భవతీతి స్త్రీవాచిగోశబ్దస్య శేషేపతే ఇతిస్యా
దేవేత్యేతా గావావితి నియమతో నస్యాదిత్యాశఙ్క్య పస్సజ్జచ్ఛతప వేతి దిక్ ।
* నపుంసక * అన్యతరస్యాం గ్రహణమేకవచ్చేత్యనేనైవానన్తర్యాత్స
మ్బధ్యతే, నత్వేకశేషేణేత్యాశయేనాహ * క్లీబం శిష్యతే తచ్చవా ఏక
వదితి * అనపుంసకేనేతికిమ్ ? శుక్లం చ శుక్లం చ శుక్లే, అత్రైకవచ్చేతి
నభవతి, అస్యగ్రహణమస్త్యైవైకశేషస్య ఏకవద్భావో యథావిజ్ఞాయేతే
త్యేవమర్థమ్, అన్యథా ఉత్తరత్రాప్యేకవదిత్యస్యానువృత్తిశ్చేష్యేత । * శు
క్లగపటఇత్యాది * శుక్లః శుక్లా శుక్లమిత్యేవవిగ్రహః, పటఃపటీత్యాదిప్రద
ర్శనన్తు శుక్లశబ్దస్య గుణిలిఙ్గత్వస్ఫోరణాయ । * పితామాత్రా * శ్వశురశ్శ్వ
శ్వా * నన్వేతత్సూత్రద్వయం వ్యర్థం పితృశబ్దేన మాతాపిత్రోః శ్వశురశ
బ్దేన శ్వశ్రూశ్వశురయోర్లక్షణయా బోధసమ్భవాత్, నచ సరూపాణా
మిత్యాది సూత్ర సమూహవదిదమపి సూత్రద్వయం ద్వన్ద్వనివృత్త్యర్థమావ
శ్యకమితి వాచ్యమ్, పక్షే తస్యాపీష్టత్వాదితి చేత్, అత్రాహుః — పితృ
శ్వశురశబ్దయోరివ మాతృశ్వశ్రూశబ్దయోః కేవలయోరుక్తవిషయే ప్ర
యోగం వారయితుమారమ్భణీయమేవ సూత్రద్వయమ్, అనభిధానమాశ్రి
త్య ప్రత్యాఖ్యానస్యానుచితత్వాదితి । * మాతాపితరావితి * "పితుర్దశగు
ణం మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యతే" ఇతిస్మృతేర్మాతురభ్యర్హితత్వాత్పూ
ర్వనిపాతః, ఆనఙృతఇత్యానఙ్ । * శ్వశ్రూశ్వశురావితి * "శ్వశ్రూః
పూర్వజపత్నీచ మాతృతుల్యాప్రకీర్తితా" ఇతిస్మృతేశ్శ్వశ్ర్వా అభ్యర్హి
తత్వాత్పూర్వనిపాతః । * త్యదాదీని సర్వైః * సర్వైఃకిమ్ ? త్యదాది
భిన్నైరపి సహోక్తౌ యథాస్యాత్, ప్రత్యాసత్త్యా త్యదాదిభిరేవ స
హోక్తావిత్యర్థో మాభూత్ । * యత్పరమితి * శబ్దపరవిప్రతిషేధాదితి
భావః । * త్యదాదితఇతి * ఆద్యాదిత్వాత్తసిః, త్యదాదీనాం శేషే సహ
వివక్షితేషు యఃపుమాన్యచ్చ నపుంసకం తద్వశేన లిఙ్గప్రతిపాదకాని భవన్తీ
తి వాచ్యమిత్యర్థః, కానీత్యాకాఙ్క్షాయామర్థాత్త్యదాదీన్యేవ, అస్యాపవా
దమాహ * అద్వన్ద్వేతి * ద్వన్ద్వాదివిశేషణానాం పూర్వోక్తం న, కిన్తు వి
శేష్యనిఘ్నత్వైవేత్యర్థః, నన్వేవం కుక్కుటమయూర్యావిత్యత్ర ద్వన్ద్వస్యో
భయపదార్థప్రధానత్వేనోభయోరపి విశేష్యత్వాత్, విశేష్యనిఘ్నతా

యామపి కుక్కుటమయూర్యావిమే ఇతి నియమతోనస్యాదితి చేదత్రన వాహుః — పరవల్లిఙ్గమిత్యనేన ద్వన్ద్వతత్పురుషయోరుత్తరపదలిఙ్గత్వాముత్తరపదలిఙ్గస్యైవ ద్వన్ద్వతత్పురుష ప్రతిపాద్యత్వేన తల్లిఙ్గాధీనత్వే వానుప్రయోగస్యేతి నకదాచిదనుపపత్తిరితి । * మయూరీకుక్కుటావిమావితి * ప్రకృతానుపయుక్తమప్యేతత్ప్రసఙ్గాదుక్తమ్ । * తచ్చేతి * పిప్పల్యర్థమ్ । * సా చేతి * అర్ధపిప్పలీ, తత్పురుషవిశేషణముదాహరతి । * అర్ధపిప్పల్యాతఇతి * యద్యపి స్త్రీనపుంసక సాధారణస్తైఇతి ప్రయోగస్తథాపి తచ్చ సా చ అర్ధపిప్పల్యస్తాఇత్యాద్యుదాహరణమూహ్యమ్ । * గ్రామ్య * గ్రామే భవాగ్రామ్యాః, గ్రామాద్యఖఞావితియః, లిఙ్గద్వయేపి గావఇతిరూపస్యసమానత్వాత్ స్త్రీలిఙ్గశేషస్య ఫలమాహ * ఇమాఇతి * ఏవంచ ఇమేచ ఇమాశ్చ ఇమాఇతి స్త్రీలిఙ్గశేష ఏవభవతి, నత్వత్రత్యదాదితశ్శేషే పున్నపుంసకతోలిఙ్గవచనానీతి పుల్లిఙ్గశేషః, గావఇమాఇతిభాష్యోదాహరణాదిత్యేకే, అన్యేతు — గ్రామపశుసఙ్ఘవిషయత్వావిశేషాద్గావఇతిపదిమాఇతిచ స్త్రీలిఙ్గశేషఏవస్యాదితినాస్తి శఙ్కావకాశఇత్యాహుః * ఏతౌగావావితి * ఏకశేషస్యానేకవిషయత్వాదేవానేకపరిగ్రహేసిద్ధే సఙ్ఘగ్రహణసామర్థ్యాద్బహూనాం సముదాయోత్రగృహ్యతఇతిభావః । * ఏకశేషేకృతేఇతి * విభక్త్యుత్పత్త్యనపేక్షత్వేనాన్తరఙ్గత్వాదితి భావః, నన్వేవంవిషయభేదాద్ద్వన్ద్వాపవాద ఏకశేషఇత్యుద్ఘోషఃకథం ప్రవర్తతఇతి చేత్ , అత్రాహుః — యద్యేకశేషోనస్యాత్తర్హి విభక్త్యావుత్పద్యమానాయాం ద్వన్ద్వస్స్యాత్ , కృతేత్వేకశేషేసనభవతీతితార్కికంప్రిమాదాయాపవాదోద్ఘోషఇతి । * ద్వన్ద్వేనేతి * ఏతేనకృతద్వన్ద్వానామేకశేషఇతి భ్రమోనిరస్తః, నచతథైవాస్తుఫలే విశేషాభావాదితి వాచ్యమిత్యాహ * తేనేతి * పన్థానావితి * నచాత్రేతోఽత్సర్వనామస్థానఇతి లిఙ్గాత్సమాసాన్తస్సపరిహారః ఇతోఽదిత్యత్రాపి సావిత్యనువృత్త్యాపన్థాఇతి సిద్ధేరితివాచ్యమ్, పథోవిభాషేతిసమాసాన్తాభావేపన్థానావిత్యాదౌ ఇతోఽదితి సూత్రస్యసావకాశత్వాత్ .

ఇత్యేకశేషసమాసః

ప్రసఙ్గాదాహ * కృత్తద్ధితేత్యాది * పఞ్చవృత్తయఇతి * పఞ్చానాంవృత్తిరితిపూర్వాచార్య సంజ్ఞాఇహాపాశ్రీయతఇతిభావః, తల్లక్షణ

మాహ * పరార్థేతి * ప్రత్యయార్థాన్తర్భావేణ పరపదార్థాన్తర్భావే
ణ వా యోవిశిష్టోఽర్థస్స పరార్థస్స చాభిధీయతే యేన తత్పరార్థాభిధానమ్,
అతఏవ తిఙన్తం వృత్తిర్న భవతి, తత్రైకార్థీభావానభ్యుపగమాత్, అన్య
థా మృదుపచతీత్యాదౌ ఫలే మృదుత్వాన్వయో న స్యాత్, సవిశేషణానాం
వృత్తిర్న భవతి వృత్తస్య చ విశేషణయోగో నేత్యభ్యుపగమాదిత్యేకే,
సమర్థసూత్రే కైయటస్త్వాహ పరస్య శబ్దస్య యో అర్థస్తస్యాభిధానం శబ్దా
న్తరేణ యత్ర సా వృత్తిరిత్యర్థః, యథా రాజపురుష ఇత్యత్ర రాజశబ్దేన
వాక్యావస్థాయాం అనుక్తః పురుషార్థోఽభిధీయత ఇతి * అవిగ్రహ ఇతి * లౌ
కికవిగ్రహరహిత ఇత్యర్థః । * అస్వపదేతి * సమస్యమానయావత్పదా
ఘటిత ఇత్యర్థః । * ద్వన్ద్వబహువ్రీహ్యోరేవేతి * అనేకగ్రహణాత
దనువృత్తిభ్యాం తద్విధానాద్బహుపదసమాసత్వం తయోరేవ సమ్భవతీతి
భావః । * క్వచిదేవేతి * ద్వ్యహ్నజాతఇత్యాదౌ । * నావ్నేతి * ప్రా
తిపదికేనేత్యర్థః । * కుమ్భకార ఇతి * అత్ర హి సుబుత్పత్తేః ప్రాగే
వోపపదసమాసః । * కటప్రూరజస్రమితి * క్విబ్వచిప్రచ్ఛీతి వార్తికే
నమికమ్పీతి సూత్రే చ కటప్రు అజస్రమితి నిపాతనాద్ధాతునా సమాసః ।
* పిబతఖాదతేతి * ఆఖ్యాతమాఖ్యాతేనేతి మయూరవ్యంసకాదౌ పాఠా
త్సమాసః ।

——శ్రీ ఇతి సర్వసమాసశేషః శ్రీ——

* ఋక్పూర * అఙితిలుప్తప్రథమైకవచనాన్తం సమాసాన్తా ఇతి త్వ
ధిక్రియతే తదాహ * సమాసస్య ప్రత్యయాన్తావయవ ఇతి * అనక్ష ఇత్యే
తత్సామాన్యతశ్శ్రుతమపి ధురైవ సమ్బధ్యతే సామర్థ్యాన్నాన్యైరిత్యాశ
యేన వ్యాచష్టే । * అక్షేయా ధూరితి * తదన్తస్య తు నేతి * సూత్రే సమ్బ
న్ధినోఽధికరణత్వ వివక్షయా సప్తమీ, తేనాక్షసమ్బన్ధినీయా ధూస్తదన్తస్య
నేత్యర్థః, యద్యత్రాక్షే పూర్వపదే నేతి వ్యాఖ్యాయేత తర్హి దృఢధూ
రక్ష ఇత్యత్ర నిషేధో న స్యాత్, యదిత్వక్షే సమాసార్థే నేతి వ్యాఖ్యాయేత
తదా అక్షధూరిత్యత్ర న స్యాత్, తస్మాదుభయసఙ్గ్రహార్థముక్తవ్యాఖ్యాన
మేవజ్యాయః । * అర్ధర్చ ఇతి * అర్ధం నపుంసకమితి సమాసః, అర్ధర్చాః
పుంసిచేతి పుంస్త్వమ్ । * అనృగిత్యాది * అనుక్తసమాసాన్తత్వాచ్ఛేషా
ద్విభాషేతి కప్రత్యయే అనృచకః బహ్వృచక ఇత్యపి బోద్ధవ్యమ్ । * విష్ణుపు

రమితి * యద్యపిపురశబ్దేన సమాసేప్యేతత్సిధ్యతి తథాపి విష్ణుపూరిత్య
నిష్టవారణాయసూత్రే పూర్గ్రహణమ్ । * కృతసమాసాన్తస్యేతి * యేన
విధిరితిసూత్రే ఆపస్తిష్ఠన్తి స్వాపస్తిష్ఠన్తీతి భాష్యాదితిభావః । * అన్తరీప
మిత్యాది * అన్తర్గతాః ప్రతికూలాస్సఙ్గతాశ్చాపోఽస్మిన్నితి విగ్రహః, ఉ
పసర్గగ్రహణం ప్రాదేరుపలక్షణార్థమ్ । * సమాప ఇతి * అనుపసర్గత్వా
న్నేత్వమితిభావః, భాష్యేతు సమాప ఈత్వప్రతిషేధోవక్తవ్య ఇత్యుక్తమ్,
సచ దేవయజనరూపవిశేషార్థపరః, సమీపసమృద్ధీతి నిర్దేశాత్సమీపమితి భా
ష్యోదాహరణాచ్చేతిజ్ఞేయమ్ । * దేవయజనమితి * దేవా ఇజ్యన్తేఽస్మిన్ని
తి వ్యుత్పత్త్యా యజ్ఞభూమిః । * స్వబితి * నపూజనాదితి సమాసాన్తాభా
వః । * అవర్ణాన్తాద్వేతి * ద్వ్యన్తరితిసూత్రే ఈత్వమనవర్ణాదితి వక్త
వ్యమ్, ఇహ మాభూత్ ప్రాపం పరాపమితిభాష్యోక్తేః, గతేశ్చేతిసూత్రే
ప్రేపం పరేపమితి భాష్యోక్తేశ్చేతి భావః । * ఊదనో * దీర్ఘోచ్చారణం
క్వచిచ్ఛాయాయామవగ్రహార్థమ్, బహ్వృచాస్తు అనూపే గోమాఁ గోభి
రిత్యత్రానూపశబ్దం నావగృహ్ణన్తి । * అనూప ఇతి * అనుగతా ఆపోఽస్మి
న్నిత్యనూపో దేశః, “ జలప్రాయమనూపం స్యాత్ ” ఇత్యమరః । * ప్ర
తిసామమితి * అవ్యయీభావస్ప్రాదిసమాసో బహువ్రీహిర్వా, ఏవమను
సామాదావప్యూహ్యమ్ । * కృష్ణోదగితి * అజిత్యోగవిభాగేన గతార్థ
మిదమ్, ఏవముత్తరవార్తికమపి, కృష్ణభూమ ఇత్యాదయో బహువ్రీహ
యః । * పద్మనాభ ఇతి * పద్మం నాభావస్యేతివిగ్రహః, గడ్వాదిత్వాత్సప్త
మ్యన్తస్య పరనిపాతః, పద్మాకారా నాభిరస్యేతివా, ఏవమూర్ణనాభోపి జ్ఞే
యః, తత్రతు జ్యాపోస్సంజ్ఞాచ్ఛన్దసోరితి హ్రస్వోవిశేషః । * అక్ష్ణో *
దృశ్యతేనేనేతి దర్శనం చక్షుః, తద్వాచినోఽక్షిశబ్దస్యపర్యుదాసాదముఖ్య
స్య గ్రహణమిత్యాశయేనాహ * అచక్షుఃపర్యాయాదితి * గవాక్ష ఇతి *
గావః కిరణాః, అక్షిశబ్దోగన్ధ్రవాచీ షష్ఠీసమాసః । * అచతుర * నిపా
తన్త ఇతి * నిపాతనఫలన్తు సమాసవిశేషనియమః టిలోపాదికఞ్చ తదా
హ * ఆద్యా ఇతి * బహువ్రీహాయ ఇతి * బహువ్రీహాయ ఏవేత్యర్థః, తేన
నఞ్తత్పురుషే అచత్వారోవిచత్వార ఇత్యేవ భవతీతిభావః, ఏవముత్తరత్రా
ప్యవధారణమూహ్యమ్ । * త్రిచతురా ఇతి * త్రయశ్చత్వారోవేతి విగ్ర

హః, సఙ్ఖ్యయావ్యయాసన్నేతి బహువ్రీహిః, బహువ్రీహౌ సఙ్ఖ్యేయ ఇతి డ
చోఽపవాదోఽచ్ । * అక్షిభ్రువమితి * ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవత్ । * ఊరూచా
ష్ఠీవన్తౌ చేతి * "సక్థిక్లీబే పుమానూరుః" ఇత్యమరః "జానూరుపర్వాష్ఠీవదస్త్రి
యామ్" ఇతి చ । * ఊర్వష్ఠీవం * పదష్ఠీవమితి * ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః ।
* ద్వన్ద్వే నిపాత్యత ఇతి * విరూపాణామిత్యేకశేషం బాధిత్వేతి శేషః । * స
రజసమితి * అవ్యయీభావే చాకాల ఇతి సహస్య సభావః * సరజసపఙ్కజ
మితి * "సరజసమకరన్దనిర్భరాసు" ఇతి మాఘప్రయోగస్తు చిన్త్య ఇతి
భావః । * నిశ్శ్రేయసమితి * నిశ్చితం శ్రేయో యేనేతి విగ్రహః, నిశ్శ్రేయ
సః ఇతి కేషాంచిత్ప్రత్యుదాహరణమశుద్ధమ్, ఈయసశ్చేతి కపో నిషేధా
త్ । * గోష్ఠేఽశ్వేతి * ఏతేన సప్తమీతత్పురుషపక్షే నియమో దర్శితస్తే
న షష్ఠీతత్పురుషే గోష్ఠశ్వేత్యేవ । * బ్రహ్మవర్చసమితి * షష్ఠీతత్పురు
షః, ఏవం హస్తివర్చసమపి । * పల్యేతి * పలం మాంసమాహరతీతి పల్యో
మాంసభోజీ, తదీయం వర్చః పల్యవర్చసమ్ । * అవతమసమిత్యాది * అ
వహీనం సన్తతం చ తమ ఇతి విగ్రహః । * అన్ధయతీతి * అన్ధ దృష్ట్యుపఘాతే
చురాదిః, అన్ధమతిగాఢమిత్యర్థః । * శ్వసో * వసుశబ్దాత్ప్రశస్తవచనా
దీయసున్నిత్యాకరవిరుద్ధం వ్యాచక్షాణా ఉపేక్ష్యా ఇతి ధ్వనయతి । * వసుశ
బ్ద ఇతి * వసీయ ఇతి * "యః కామయేత వసీయాన్స్యామ్" ఇతి శ్రౌత
ప్రయోగోఽప్యత్రానుకూల ఇతి భావః । * శ్వస్ శబ్ద ఇతి * కాలవాచ్యవ్యయం
ప్రకృతేఽర్థవిశేషపరః శబ్దశక్తిస్వాభావ్యాత్, తమేవాహ * ఉత్తరపదార్థ
ప్రశంసామితి * ఉత్తరపదార్థభూతాం ప్రశంసామిత్యర్థః । * ఆశీర్విషయ
మితి * షష్ఠీసమాసః, విషయశబ్దస్యాజహల్లిఙ్గత్వాత్పుంల్లిఙ్గనిర్దేశః, ఉత్త
రపదార్థప్రశంసాయా ఆశీర్విషయతామాహేతి పాఠాన్తరం క్వచిదస్తి,
ఉభయథాప్యాశీర్విషయతాయా ద్యోతకోఽయమితి ఫలితోఽర్థః । * అన్వ
వ * ఇహ రహ ఇత్యప్రకాశముచ్యతే, అనుగతమవహీనం చ రహ ఇతి ప్రా
దిసమాసః, అనుగతం రహోఽస్మిన్నిత్యాది బహువ్రీహిర్వా । * తప్తర
హసమితి * తప్తం చ తద్రహశ్చేతి విగ్రహః, పరేణానధిగమ్యమిత్యర్థః ।
* ఇత్యతః ప్రాగితి * ప్రాగ్బహువ్రీహిగ్రహణం కర్తవ్యమితి వార్తికోక్తే
రితి భావః । * కిమః క్షేపే * క్షేపగ్రహణమిహ శక్యమవక్తుం ప్రతిపదోక్తప

రిభాషయా కింక్షేప ఇతి విహితసమాసస్యైవ గ్రహణాత్ । * కింరాజ ఇత్యాది * కిమత్ర ప్రశ్నే, షష్ఠీసమాసః కర్మధారయో వా, నఞ్స్తత్పురుషాత్, నఞ్ ఇతి షష్ఠీ, నఞస్సంబద్ధీ యస్తత్పురుషః నఞవయవక స్తస్మాదిత్యర్థః । * అపథమితి * న స్తద్ధిత ఇతి టిలోపః, అపథం నపుంసకమితి క్లీబత్వమ్ । * అపథం వర్తత ఇతి * అర్థాభావేఽవ్యయీభావః .

ఇతి సర్వసమాససాధారణాస్సమాసాన్తాః .

❁ అలుక్స్యాదిః ❁ ప్రసజ్యప్రతిషేధోయమ్, సుపోధాత్విత్యాదినా ప్రాప్తో లుఙ్న భవతీత్యర్థః । ❁ స్తోకాన్ముక్త ఇతి ❁ సమాసప్రయోజనమైకపద్యమైకస్వర్యం విశేషణయోగాభావశ్చ, కిఞ్చ స్తోకాన్ముక్తస్యాపత్యం స్తౌకాన్ముక్తిః, స్తోకాన్ముక్తాయాః స్తౌకాన్ముక్తేయ ఇతి సముదాయాత్తద్ధితోత్పత్తిరపి ప్రయోజనమ్, న చ ప్రాథమికసామాసికలుకో నిషేధేన చరితార్థత్వాద్బాహ్యతద్ధితనిమిత్తో లుగ్దుర్వార ఇతి శఙ్క్యమ్, సుపోధాత్వితి శాస్త్రస్యైకత్వాదవిశేషేణ లుగ్ద్వయస్యాపి నిషేధాభ్యుపగమాత్, ఇహ స్తోకాన్ముక్తేతి సమాసశాస్త్రపఠితా ఏవ స్తోకాదయో గృహ్యన్తే న తు కరణే చ స్తోకాల్పకృచ్ఛ్రేతి సూత్రపఠితాస్సమాసే సుపోలుకి ప్రసక్తే విధీయమానేనాలుకా స్వశాస్త్రేణ సమాసశాస్త్రపఠితానామనువిలమ్బేనోపస్థితేర్వ్యాప్తిన్యాయాచ్చ, స్తోకాన్ముక్తేత్యత్రాహ్యర్థగ్రహణాదన్యాన్యపి బహూని గృహ్యన్తే తదేతన్మనసి నిధాయాహ ❁ ఏవమితి ❁ ద్వివచనబహువచనాన్తానాంతు సమాసో నేష్యతేఽనభిధానాత్, తేన స్తోకాభ్యాం ముక్తమిత్యాదౌ వాక్యమేవ । ❁ శస్త్రాణీతి ❁ ప్రగీతమన్త్రసాధ్యగుణినిష్ఠగుణాభిధానం స్తోత్రమ్, అప్రగీతమన్త్రసాధ్యగుణినిష్ఠగుణాభిధానం శస్త్రమితి యాజ్ఞికానాం వ్యవహారః । ❁ ఓజస్సహో ❁ ఓజసాకృతమితి ❁ కర్తృకరణే కృతేతి సమాసః, కథం తర్హి “ సతతన్నైశతమోవృతమన్యతః ” ఇతి భారవిః, అత్రాహుః — వృతువర్తనే ఇత్యస్మాద్ఘఞర్థే కవిధానమితి భావే కప్రత్యయే తదన్తేన షష్ఠీసమాసాశ్రయణాన్న దోష ఇతి । యత్తు కేవలపదాధికార ఏవ తదన్తవిధిర్నతూత్తరపదాధికారే, తథాచ నైశతమసే అలుఙ్న భవతీతి దుష్టవృత్త్యాదావుక్తమ్, తన్న పదాఙ్గాధికార ఇత్యత్ర ఇష్టకచితం పక్వేష్టకచితమితి భాష్యోదాహరణాదుత్తరపదాధికారేఽపి తదన్తవిధిప్రవృత్తేః ।

* జనుషేతి * “ జనుర్జననజన్మాని ” ఇత్యమరః । * ఆత్మనాపఞ్చమ ఇతి * తృతీయేతి యోగవిభాగాత్సమాసః, ఇహప్రకృత్యాదిత్వాత్ప్రథమార్థే తృతీయేత్యేకే, ఆత్మనాకృతః పఞ్చమ ఇతి కరోతిక్రియాపేక్షా సేత్యన్యే । * బహువ్రీహిర్బాధ్య ఇతి * ఏకస్యైవాఖ్యాపాధికభేదం పరికల్ప్య వృత్తిపదార్థత్వమన్యపదార్థత్వంచ వివక్షణీయమితిభావః * వైయాకరణా * వ్యాకరణే భవా వైయాకరణీ అణ్గయనాదిభ్య ఇత్యణ్ సాచాసా వాఖ్యా చేతి కర్మధారయః । * ఆత్మన ఇత్యేవేతి * ఇహాత్మన ఇత్యననువృత్త్యా వైయాకరణాఖ్యాయాం చతుర్థ్యా అలుగితి, వ్యాఖ్యానేతు పరస్యచేత్యుత్తర సూత్రం త్యక్తుం శక్యమిత్యాహుః * ఆత్మనేభాషేతి * యద్యపీయమాఖ్యా అష్టాధ్యాయ్యాం నాస్తి తథాపి ధాతుపాఠేఽస్తీతి భావః, ప్రకృతివికృతిభావ విరహాద్రథనాయ స్థాలీవత్సమాసాభావమాశఙ్క్యాహ * యోగవిభాగాదితి * ఇహాలుగ్విధిసామర్థ్యాదపి సమాసస్సువచః । * పరస్యచ * పరశబ్దస్యచ యా చతుర్థీ తస్యా అలుక్స్యాద్వైయాకరణాఖ్యాయామ్ । * గవియుధి * స్థిరశబ్దోఽయమజిరశిశిరేత్యాదినా కిరచ్ప్రత్యయాన్తః ష్ఠితేర్నిష్పన్నః, సాత్పదాద్యోరితి నిషేధప్రాప్తేవచనారమ్భః । * గవీతి వచనాదేవేతి * నచలుకం బాధిత్వా పరత్వాదన్తరఙ్గత్వాచ్చావాదేశే హలదన్తాత్సప్తమ్యా ఇత్యేవాలుక్ సిధ్యతీతి వాచ్యమ్, అన్తరఙ్గానపి విధీన్ బహిరఙ్గో లుగ్బాధత ఇతి లుకో బలీయస్త్వాదితి భావః । * హృదిస్పృగితి * హృదయం దివంచ స్పృశతీతి విగ్రహః, అలుగ్విధిసామర్థ్యాత్కర్మణిసప్తమీ, కర్మణోఽధికరణత్వవివక్షయావా । * అవికటోరణ ఇతి * సఙ్ఘాతే కటజితి కటచ్ప్రత్యయాన్తః, ఊరణో మేషః । * బన్ధేచ విభాషా * బన్ధ ఇతి ఘఞన్తః । * హస్తేబన్ధ ఇతి * బహువ్రీహిరయమ్, తత్పురుషేతు నేన్సిద్ధబధ్నాతిష్వితి వక్ష్యమాణేన నిషేధ ఏవేత్యాహుః । * అప్సవ్య ఇతి * దిగాదిత్వాద్యతి ఓర్గుణే వాన్తాదేశః, ప్రాఞ్చస్తు — యతస్థానే జంపతిత్వా అప్సుజ ఇత్యుదాహృతం తదాకరవిరుద్ధమ్, జేచ రేచ వక్తవ్యం అప్సుజః, అప్సుచర ఇతి భాష్యవచనాన్తరదర్శనాచ్చ, కేచిత్తు — అప్సుజ ఇత్యుక్తోదాహరణద్వయేఽపి హలదన్తాదిత్యలుకమాహుః । * అప్సుమన్తావితి * “ క్షారీర్యామప్సుగ్నేసధిష్టవ ” “ అప్సుమేషో మా అబ్రవీత్ ” ఇత్యాజ్యభాగమన్త్రౌ స్తః, తత్రహ్యప్సుశబ్దోఽస్తీతి

తద్వారా ఆజ్యభాగయోరప్యప్సుమత్త్వమ్, ప్రాచా తు మతిష్వితి పఠిత్వా అప్సుమతిరిత్యుదాహృతమ్, అత్ర కేచిత్ — అప్స్విత్యేతదనుకరణశబ్దః, సప్తమ్యన్తో వా, ఆద్యే సప్తమ్యన్తత్వప్రథమాయా అభావేన మతుబేవ దుర్లభః, అన్త్యే తు లుక్ప్రాప్తిరేవ నాస్తి సప్తమ్యభావాత్, తథా చ మతిష్వితి ప్రాచోక్తః పాఠ ఏవ యుక్తః, న చ స పాఠో భాష్యాదౌ న దృష్ట ఇతి వాచ్యమ్, మతిష్వితి పాఠస్యాప్సుమతిరిత్యుదాహరణస్య చ భాష్యవృత్త్యాదిపుస్తకేషు దృశ్యమానత్వేన మతుప్స్వితిపాఠస్యైవ క్వాప్యదర్శనాద్వ్యర్థత్వాచ్చ, అస్య వామీయం కథా శుభీయమిత్యాదావివ లుకి కర్తవ్యే ప్రకృతివదనుకరణమిత్యతిదేశాప్రవృత్త్యైవేష్టసిద్ధిరిత్యాహుః * నేన్సిద్ధ * చక్రబన్ధ ఇతి * తత్పురుష ఇత్యనువృత్తేస్తత్పురుష ఏవాయం నిషేధః, బహువ్రీహౌ తు బన్ధే చ విభాషేతి వికల్ప ఏవ। * పశ్యతోహర ఇతి * పశ్యన్తమనాదృత్య హరతీత్యర్థః, షష్ఠీ చానాదర ఇతి షష్ఠీ। * దేవానాంప్రియ ఇతి * మూర్ఖా హి దేవానాం ప్రీతిం జనయన్తి, దేవపశుత్వాదితి మనోరమా, అయం భావః, బ్రహ్మజ్ఞానరహితత్వాత్సంసారిణో మూర్ఖాస్తే తు యాగాదికర్తారో హ్యవతిష్ఠన్తః పురోడాశాదిప్రదానద్వారా దేవానామత్యన్తప్రీతిం జనయన్తి, బ్రహ్మజ్ఞానినస్తు న తథా తేషాం యాగాద్యనుష్ఠానాభావాత్, అతో గవాదిస్థానాపన్నత్వాన్మూర్ఖా ఏవ పశవ ఇతి। * శేపపుచ్ఛేతి * శున ఇవ శేపమస్య శునశ్శేపః, యద్యపి శేపశ్శబ్దస్సకారాన్తః "గౌలిఙ్గం చిహ్నం శేపసోః" ఇత్యమరప్రయోగాత్, తథాపి శీఙో నీపాదిత్వాదౌణాదికే పప్రత్యయే అకారాన్తోఽప్యస్త్యేవ, తథా చ మన్త్రః "యస్యాముశన్తః ప్రహరామ శేపమ్" ఇతి, చిహ్నశేపయోరితి పాఠే తు శేపశబ్దస్య సకారాన్తత్వశఙ్కైవ నాస్తీతి బోధ్యమ్, ఏవం శునఃపుచ్ఛ ఇత్యాదావపి బహువ్రీహిః, త్రయోఽప్యమీ ఋషివిశేషాణాం సంజ్ఞాః, మాతుః పితుర్భ్యామితి సూత్రే సమాసేఽఙ్గులేః సఙ్గ ఇత్యతస్సమాస ఇత్యనువర్తితం తస్య ఫలం దర్శయతి। * అసమాసే త్వితి * వాక్యే వైకల్పికమపి షత్వం నేత్యర్థః.

ఇత్యలుక్సమాసః

* ఘరూపకల్ప * తరప్తమపౌ ఘః, ప్రశంసాయాం రూపప్, [illegible] చేలడితి [illegible] టిత ఇత్యర్థః, [illegible]। * ప్రత్యయే ష్వితి *

లేఖగ్రహణేనోత్తరపదాధికారే ప్రత్యయగ్రహణేతదన్తగ్రహణం నాస్తీతి జ్ఞాపయిష్యత ఇతి భావః । * బాహ్వీతరేతి * జాతేశ్చేతి నిషేధాత్తసిలాదిష్వితి న పుంవద్భావః । * చేలీతి * పచాదౌ చేలడితి పాఠాట్టిడ్ఢేతి ఙీప్ । * ఆమలకీతి * ఆమలకీకువలీశబ్దౌ వృత్తే నిత్యస్త్రీలిఙ్గౌ । * సద్యః * ఉక్తావన్యశ్శేషః, స చ ద్వివిధేత్యాహ * అజ్యన్తేతి * ఉపలక్షణమేతత్ , భాషితపుంస్కేత్యపి నేహ సమ్బధ్యత ఇత్యాశయేనాహ * స్త్రీతరేతి * ఉగితఃపరా యా నదీతి * ఈయసోఽగ కేవలయోరపి నదీసంజ్ఞేత్యాశ్రిత్యేదముక్తమ్ । * విదుషితరేతి * ఉగితశ్చేతి ఙీపి వసోస్సమ్ప్రసారణమ్ । * వృత్త్యాదిష్వితి * ప్రక్రియా తద్వ్యాఖ్యానాని చాదిశబ్దగ్రాహ్యాణి । * అణంతస్యగ్రహణమితి * అణ్ప్రత్యయసాహచర్యాల్లేఖశబ్దో ఽణన్తపరనిర్దిష్ట ఇతి భావః, నన్వేవం లేఖగ్రహణమేవ వ్యర్థం స్యాదణ్గ్రహణేనైవ సిద్ధేరత ఆహ * జ్ఞాపకమితి * అత ఏవ ఘరూపకల్పేషు తదన్తగ్రహణం నేతి వ్యాఖ్యాతమ్ । * సౌహార్ద్యమితి * బాహ్వాదిత్వాదిఞ్ , హృద్భగసిన్ధ్వన్త ఇత్యుభయపదవృద్ధిః । * పాదస్య * ఉత్తరసూత్రే పద్గ్రహణాత్పదేత్యయమదన్తస్సౌత్రో విభక్తిలుక్ , తదాహ । * అదన్తాదేశ ఇతి * తేన పదగ ఇత్యాదిసిద్ధమ్ । * పద్యా ఇతి * విధ్యత్యధనుషేతి యత్ । * పాద్యమితి * పాదార్ఘాభ్యాం చేతి యత్ , పూర్వసూత్రే ఆజాత్యాదిషు ప్రాణ్యఙ్గస్యైవ కరణత్వసమ్భవాదిహాపి తద్వచన ఏవ పాదశబ్దో గృహ్యతే న పరిమాణవచనః, తేన ద్వాభ్యాం పాదాభ్యాం క్రీతం ద్విపాద్యం త్రిపాద్యమిత్యత్ర పణపాదమాషేతి యతి పదాదేశో న భవతి, ఏతచ్చ వృత్తిహరదత్తగ్రన్థయోస్స్పష్టమ్ । * పత్కాషీతి * సుప్యజాతావితి ణినిః । * పద్ధతిరితి * కర్మణి క్తిన్ । * ఋచః * శే ఇతి శస్ప్రత్యయస్యేదమనుకరణమ్, లోమాదిషు పాదశబ్దస్య పాఠాభావాన్మత్వర్థే శో న సమ్భవతీతి భావః । * పచ్ఛ ఇతి * సంఖ్యైకవచనాచ్చ వీప్సాయామితి శస్ । * ఉదమేఘ ఇతి * సాదృశ్యాత్తత్పురుషస్యేయం సంజ్ఞా । * ఉదపేషమితి * స్నేహనేఽపి పిష ఇతి ణముల్ । * ఉదధిరితి * ఉదకం ధీయతే అస్మిన్నితి విగ్రహః, కర్మణ్యధికరణే చేతి కిప్రత్యయః । * ఉదమన్థ ఇతి * ద్రవద్రవ్యసంసృష్టాస్సక్తవో మన్థః, ఉదకేన మన్థ ఇతి విగ్రహః తృతీయేతి యోగవిభాగాత్సమాస ఇతి హరదత్తః ।

* శుక్లీభావ ఇతి * ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చేతి చ్వ్యన్తత్వాన్నిపాతత్వే అవ్యయత్వమ్ । * భ్రుకుంస ఇత్యాది * "భ్రుకుంసశ్చ భ్రుకుంసశ్చ భ్రూకుంసశ్చేతి నర్తకః" ఇత్యమరః, "తన్ద్రీప్రమీలా భ్రుకుటిర్భ్రుకుటిర్భ్రూకుటిః స్త్రియామ్" ఇతి చ । * ఏకతద్ధితే చ * ఏకేతి లుప్తషష్ఠీకం తదాహ * ఏకశబ్దస్యేతి * హ్రస్వవిధానమస్య టాబన్తస్యోపయుజ్యతే న తు కేవలే స్వభావత ఏవ హ్రస్వత్వాదతో వ్యాచష్టే । * ఏకస్యా ఆగతమిత్యాది * ష్యఙః * ఇహ తత్పురుషపదేన పూర్వపదముత్తరపదం చాక్షిప్యతే, తత్ర ష్యఙా పూర్వపదస్య విశేషణాత్తదన్తం గృహ్యత ఇత్యాహ * ష్యఙన్తస్యేతి * పుత్రపత్యోరుత్తరపదయోరితి * పుత్రపత్యన్తయోరితి వ్యాఖ్యానే తు కారీషగన్ధ్యాపరమపుత్ర ఇత్యాదావతిప్రసఙ్గః స్యాదితి భావః । * సంప్రసారణస్య * ఉత్తరపద ఇత్యధిక్రియతే ఢ్రలోప ఇత్యతో దీర్ఘ ఇత్యనువర్తతే, తదాహ * దీర్ఘః స్యాదుత్తరపద ఇతి * హల ఇతి దీర్ఘోఽత్ర న ప్రవర్తతే ప్రత్యయస్య లుకా లుప్తత్వేనాఙ్గసంజ్ఞాయా అప్రవృత్తేః । * కౌముదగన్ధ్యాయా ఇతి * కుముదగన్ధేరపత్యం స్త్రీ కౌముదగన్ధ్యా తస్యాపత్యమిత్యణి కృతే అణిఞోరితి ష్యఙాదేశః యఙశ్చాప్, నను కౌముదగన్ధీపుత్ర ఇత్యాదౌ ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యో గాలవస్యేతి హ్రస్వేన భావ్యమ్, దీర్ఘవిధానం తు పక్షే సావకాశమిత్యత ఆహ * వ్యవస్థితవిభాషయేతి * నేహేతి * సంప్రసారణమిహ నేత్యర్థః । * అతికారీషేతి * కారీషగన్ధ్యామతిక్రాన్తోఽతికారీషగన్ధ్యస్తస్య పుత్రః । * ఇష్టకచితమితి * కర్తృకరణే ఇతి తృతీయా సమాసః । * పక్వేష్టకచితమితి * పదాధికారాత్తదన్తవిధిః ప్రవర్తత ఇతి భావః । * మాలభారీతి * మాలాం బిభర్తీత్యర్థః, సుప్యజాతావితి ణినిః, హారిష్వితి పాఠాన్తరమ్ । * కారే సత్యా * అరుర్ద్విషదిత్యతోఽనువర్తనాదాహ * ముమ్ స్యాదితి * సత్యంకారః శపథంకరణమ్, అశపథేఽపి సత్యాదశపథ ఇతి డాచం బాధిత్వా పరత్వాన్ముమేవ, అగదఙ్కారో వైద్యః, అస్తుఙ్కారోఽభ్యుపగమః, అస్త్వితి తిఙన్తప్రతిరూపకమవ్యయమ్ । * ధేనుంభవ్యేతి * భవిష్యన్తీ ధేనురిత్యర్థః, భవ్యగేయేతి నిపాతనాత్కర్తరి కృత్యః, ధేనుశ్చాసౌ భవ్యా చేతి విగ్రహః, గౌతమస్మృతౌ తు "అధేనుభవ్యా" ఇత్యత్ర ఆర్షత్వాన్ముమ్ నేతి బోధ్యమ్ । * లోకంపృణ ఇతి * పృణ ధాతుః ప్రీణనార్థః,

పృణతి పూరణకర్మేతితు హరదత్తః । * అనభ్యాశమిత్య ఇతి * అభ్యాశం సమీపం తద్భిన్నమనభ్యాశమ్, ఏతిస్తుశాస్వృదృజుషఇతీణఃక్యప్ । * భ్రాష్ట్రమిన్ధ ఇతి * కర్మణ్యణ్యుపపదసమాసః, ఏవమగ్నిమిన్ధోపి । * గిలేఽగిలస్య * గిలశబ్దె ఉత్తరపదేఽగిలస్య ముమిత్యర్థః । * తిమిఙ్గిలఇతి * మత్స్యవిశేషః, గిరతేర్మూలవిభుజాదిత్వాత్కః, అచివిభాషేతి లత్వమ్ । * గిలగిలేచేతి * గిలంగిలతీతిగిలగిలః, తిమీనాంగిలగిలఇతి విగ్రహే ఇదమారబ్ధమ్ । * రాత్రేః కృతి * ఉత్తరపదాధికారే ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణాభావేపి రాత్రిశబ్దాత్పరత్ర కృతో సమ్భవాత్కృదన్త ఉత్తరపదే అయంవిధిరిత్యాశయేనోదాహరతి । * రాత్రించరఇతి * యద్యప్యాచారక్విబన్తాణ్ణ్వులాదిస్సమ్భవతి తథాపి విలమ్బితోపస్థితికత్వాత్సనగృహ్యత ఇతిభావః । * నిత్యమేవేతి * పూర్వవిప్రతిషేధేనేతి భావః । * రాత్రింమన్యఇతి * ఆత్మమానే ఖశ్చేతిఖశ్, ఖశస్సార్వధాతుకత్వాత్తస్మిన్పరే శ్యన్ । * సహాయుధ్వేతి * సహేచేతి క్వనిప్, స్త్రియామపి వనోనహశ ఇతినిషేధాత్ ఙీబ్రౌ న । * సముహూర్తమితి * అన్తవచనేఽవ్యయీభావః, అవ్యయీభావే చాకాల ఇత్యత్ర కాలపర్యుదాసాత్ప్రాప్తె సభావే గ్రన్థాన్తగ్రహణమ్ । * ద్వితీయే * అప్రధానోయస్సద్వితీయ ఇతిలోకప్రసిద్ధముపాఖ్యం ప్రత్యక్షం తద్భిన్నమనుమేయమ్, తదాహ । * అనుమేయ ఇతి * సరాక్షసీకేతి * నద్యృతశ్చేతి కప్ । * యోగోవిభజ్యత ఇతి * ఏతదర్థమేవ ఛాన్దసమపి సమానస్య ఛన్దసీతి సూత్రమిహోపన్యస్తమితి భావః । * బహువ్రీహిరితి * తేన వోపసర్జనస్యేతి సహస్య సభావః ప్రాప్నోతీతి భావః । * సజ్యోతిరితి * సమానంజ్యోతిరస్యేతిబహువ్రీహిః, యస్మిన్జ్యోతిష్యాదిత్యే నక్షత్రే వా సంజాతం తదస్తమయపర్యన్తమనువర్తమానమాశౌచం సజ్యోతిరిత్యుచ్యతే ఇహ సమానమధ్యమధ్యమవీరాశ్చేతి ప్రతిపదోక్తఏవ సమాసో నగృహ్యతే సరూపాణామేకశేషఇతి లిఙ్గాత్, కిన్తు బహువ్రీహిరితి హరదత్తః । * బ్రహ్మచారీతి * వ్రతఇతి ణినిః * సబ్రహ్మచారీతి * సమానో బ్రహ్మచారీత్యర్థః, బ్రహ్మచారిణశ్చ సమానత్వం బ్రహ్మణస్సమానత్వాత్, తతశ్చ సమానే బ్రహ్మణి వ్రతచారీతి ఫలితోఽర్థః । * తీర్థేయే * యేఇత్యాకారో నవివక్షితః, ప్రత్యయ ఇతి విశేష్యంతు వ్యాఖ్యానాల్లభ్యతే, తేన యస్మి

న్విధిరితి తదాది విధిరిత్యాహ * యదౌ ప్రత్యయఇతి * వివక్షితేఇతి * ఉత్తరపదమాత్రనిమిత్తస్స్వభావోఽన్తరఙ్గః , సమానప్రకృతికసుబన్తాత్తు యత్ప్రత్యయోఽతస్తస్యపరత్వం నసమ్భవతీత్యాశయేన ఏవముక్తమ్ । * సోదర్యఇతి * సమానోదరే శయితఇత్యర్థే ప్రత్యయాత్ప్రాక్సమానశబ్దస్య సభావేకృతే సోదరాద్యఇతియః , సభావాభావపక్షేతు సమానోదరే శయితఓ చోదాత్తఇతి యతి సమానోదర్యః । * సదృక్సదృశఇతి * సమానాన్యయోశ్చేతి వక్తవ్యమితిదృశేః క్విన్కఞ్ । * దీర్ఘఇతి * అదసఆత్వేకృతే సవర్ణదీర్ఘఇత్యర్థః , ఏతచ్చ పూర్వోత్తరోదాహరణాన్వయి । * ఖిరోస్థానమితి * విసర్జనీయవ్యవధానాత్ షత్వప్రాప్తిరస్తి । * జ్యోతిషస్తోమఇతి * ఇహజ్యోతిస్తోమోఽయమితి ప్రత్యుదాహర్తుముచితమ్ । * ఏతిసంజ్ఞాయామితి * సుషామాద్యన్తర్గణసూత్రమేతత్ , ఏవం నక్షత్రాద్వేత్యపి । * విష్వక్సేనఇతి * చర్త్వస్యాసిద్ధత్వాద్వకారేణ వ్యవధానమస్తీతిభావః । * అష్ట్య * అన్యదాశీరిత్యాదయఃకర్మధారయాః । * నాయంనిషేధఇతి * ఏతచ్చాషష్ఠీతృతీయాస్థస్యేత్యేవసిద్ధే నిషేధానిత్యత్వజ్ఞాపనార్థాద్విగ్నఇఉపాగానాల్లభ్యతఇత్యాహుః । * త్రౌచ * అనజాద్యర్థమిదం వార్త్తికమ్, కర్త్ర్యాదిభ్యోఢకఞితి నిర్దేశేనైవ సిద్ధమ్ । * కాపథమితి * కుత్సితఃపన్థాః , ఋక్పూరబ్ధూరితి సమాసాన్తః , పథస్సఙ్ఖ్యావ్యయాదేరితి నపుంసకత్వమ్ । * అప్రాప్తవిభాషేతి * ఈషదర్థఇత్యస్యానువృత్తేరితిభావః । * పృషోదర * ప్రకారాణీతి * ఆదిశబ్దోహి నవ్యవస్థావచనః , యథోపదిష్టపదానర్థకాదితిభావః * శిష్టైరితి * అధ్యాహారలభ్యమిదమ్ , యథోపదిష్టమిత్యత్ర యథార్థేఽవ్యయీభావః , ఉపదిశిశ్చోచ్చారణక్రియః , యానియాని శిష్టైరుపదిష్టానీత్యర్థః , ఏవంస్థితే ఫలితమాహ * యథోచ్చారితాని తథైవేతి * సమాసపదవిషయకమిదమ్ , ఉత్తరపదాధికారాత్ , నిరుక్తాదిశాస్త్రసిద్ధానామసమానపదానాముణాదయో బహులమిత్యేవ సిద్ధేశ్చ , యద్యపి సమాసవిషయకమేవేతి నియమోనయుజ్యతే , హంససింహశబ్దయోరపి ప్రాచాం కారికాయాముదాహృతత్వాత్ , తథాపి తత్కారికాయాం యథాశబ్దోధ్యాహారేణ దృష్టాన్తప్రదర్శనార్థం తయోరుపన్యాసఃకృతః , నతుప్రకృతసూత్త్వేనేతి నియమోక్తిస్సమ్యగేవేత్యాహుః । * వర్ణాగమాదితి *

హన్తేః పచాద్యచి సగాగమః। * విపర్యయాదితి * హింసేస్తు వచాద్యచి హ
కారసకారయోస్థానవ్యత్యయః। * దిక్ఛబ్దేభ్య ఇతి * వార్త్తికమిదం దురో
నాశేప్యేవమ్। * ఖల్ త్రిభ్య ఇతి * దాశనాశదభేతి త్రయోఽపి ఈషద్దు
స్సుష్వితి ఖల్ప్రత్యయాన్తా ఇత్యర్థః। * బృసీతి * మునీనామాసనం బృసీ।
* ఆకృతిగణోఽయమితి * తేన "లుమ్పేదవశ్యమః కృత్యే తుంకామమనసోరపి।
సమో వా హితతతయోర్మాంసస్య పచియుడ్ఘఞోః" ఇత్యపి సంగృహీతమ్,
కృత్యాన్తే ఉత్తరపదేఽవశ్యమః అన్తం పుమాన్ లుమ్పేత్, అవశ్యగన్త
వ్యః, అవశ్యసేవ్యః, తథా తుమః కామమనసోః పరతః అన్తం లుమ్పేత్,
గన్తుకామః, గన్తుమనాః, సమో హితతతయోరన్తం లుమ్పేత్, సహితః,
సంహితః, సతతః, సన్తతః, యుట్ఘఞ్ పతత్పరో యః పచధాతుః తస్మిన్
పరే మాంసస్యాన్తం లుమ్పేత్, మాంస్పచనం మాంస్పాకః, ఇహ సంయో
గాన్తలోపోఽపి శిష్టోచ్చారణాన్నేతి బోధ్యమ్ । * సంహితాయామితి *
తేన ద్విగుణాకర్ణ ఇత్యాదౌ అవగ్రహే దీర్ఘో న భవతీతి సూత్రార్థముత్ప్రేక్ష
యన్తి। * అధికారోఽయమితి * తేన పిద్మాహిత్వేత్యాదౌ పదకాలే ద్వ్యచోఽ
తస్తిఙః ఇతి దీర్ఘో నేత్యాది ప్రయోజనాన్యూహ్యాని। * నహివృతి * ణహ బ
న్ధనే, వృతు వర్తనే, వృషు సేచనే, వ్యధ తాడనే, రుచ దీప్తౌ, షహ మర్ష
ణే, తను విస్తారే। * క్విబన్తేష్వితి * ఉత్తరపదేష్వితి శేషః, తేన దివసేషు
రుగిత్యాదౌ నాతిప్రసఙ్గః। * ఉపానదితి * సమ్పదాదిత్వాత్కర్మణి క్విప్,
నివర్తత ఇతి నీవృత్, ప్రవర్షతీతి ప్రావృట్, మర్మాణి విధ్యతీతి మర్మావిత్,
వ్యధేర్గ్రహిజ్యేతి సమ్ప్రసారణమ్, నిరోచత ఇతి నీరుక్, ఋతిం సహతే ఋ
తీషట్, పూర్వపదాదితి షత్వమితి హరదత్తః, సహేః పృతనర్తాభ్యాం చే
త్యత్ర సహేరితి యోగవిభాగాచ్చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాద్వా,
సుషామాదేరాకృతిగణత్వాదిత్యపరే, పరితనోతీతి పరీతత్, గమః క్వావి
త్యత్ర గమాదీనామితి వాచ్యమిత్యుక్తేర్నలోపః। * వనం పురగా * వ్య
త్యయేన షష్ఠ్యర్థే ప్రథమేత్యాహ * వనశబ్దస్యేతి * ఏభ్య ఏవేతి * కృత
దీర్ఘేభ్యః పురగాదిభ్య ఏవ పరస్య ణత్వమిత్యర్థః, ఏభ్యో వనస్యైవ ణత్వం
నాన్యేషామితి విపరీతనియమశఙ్కా తు న భవతి, వనాదన్యస్మిన్నుత్తరపదే
పురగాదీనాం దీర్ఘాన్తత్వాసమ్భవాత్ । * నియమార్థ ఇతి * అయం భా

ఏః పురగామిశ్ర కేతి దీర్ఘనిర్దేశాదసంజ్ఞాయాం దీర్ఘాభావేన సంజ్ఞాయామేవ ణత్వమితి ఫలితమ్ । ఏవంచ పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామిత్యనేనైవ ఏనస్య ణత్వే సిద్ధే పునరపి కృతదీర్ఘస్య పురగాది పఞ్చకస్య ణత్వవిధౌ నిర్దేశో నియమార్థ ఏవేతి । * విధ్యర్థ ఇతి * అసంజ్ఞాత్వేన పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామిత్యస్యాప్రవృత్తేరితి భావః, న చ పురగా గ్రహణమపి విధ్యర్థమేవ, గకారవ్యవధానేన పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామిత్యస్య ప్రాప్త్యభావాదితి వాచ్యమ్, అగ ఇత్యస్య పఞ్చమ్యన్తత్వం స్వీకృత్య గాన్తాత్పూర్వపదాత్పరస్య ణత్వం నేతి వ్యాఖ్యానాత్, పురగాశబ్దస్యతాదృశాకారాన్తత్వాదగ ఇతి నిషేధస్యాప్రవృత్తేః, అత ఏవాగ ఇత్యస్య ఋగయనమిత్యేకమేవోదాహరణమిత్యణృగయనాదిభ్య ఇతి నిర్దేశాశ్రయేణ తత్ప్రత్యాఖ్యాతమాకరే । * పురగావణమిత్యాది * నరకవిశేషస్య సంజ్ఞా । * అసిపత్రవనమితి * ఏభ్యో వనస్యైవేతి విపరీతనియమేతు ణత్వమత్ర దుర్వారమితి భావః, సప్తమ్యర్థస్య ప్రాతిపదికార్థే అన్తర్భావాదాహ * ప్రథమేతి * కింశులుకాదీనాముదాహరణమాహ * కింశులుకాగిరిరితి * ఆదిశబ్దగ్రాహ్యాస్త్వఞ్జనాగిరిరిత్యాదయః, కింశులుకేతి కిమ్? కృష్ణగిరిః, రామగిరిః । * కృషీవల ఇతి * రజఃకృష్యాసుతీత్యాదినా మత్వర్థే వలచ్ । * అమరావతీతి * మాదుపధాయాశ్చేతి సంజ్ఞాయామితి వా మతోర్మస్య వః, ఘఞ్మాత్రస్యోత్తరపదత్వాసమ్భవాదాహ * ఘఞన్త ఇతి * నిషాద ఇతి * పులిన్దో మనుష్యజాతిః, నిషీదత్యస్మిన్ పాపమితి నిషాదః, హలశ్చేత్యధికరణే ఘఞ్, కథం తర్హి దౌవారికే ప్రతీహారశబ్దప్రయోగ ఇతి చేత్, అత్రాహుః — ప్రతీహారో ద్వారం తాత్స్థ్యాత్తాచ్ఛబ్ద్యమితి । * ఏకచితీక ఇతి * శేషాద్విభాషేతి కప్ । * దంష్ట్రేతి * వార్తికే దీర్ఘాన్తః పఠ్యతే, కేచిత్తు — హ్రస్వాన్తం పఠిత్వా శ్వాదంష్ట్రా ఇతి బహువ్రీహౌ దీర్ఘమాహుర్న తు తత్పురుషే । * ఇహ షాదితి * కార్శ్యేతి తాలవ్యపాఠస్త్వనార్ష ఇతి భావః, వనస్పతిభ్యో వనస్య ణత్వముదాహరతి । * శిరీషవణమితి * నను "వానస్పత్యః ఫలైః పుష్పాత్తైరపుష్పాద్వనస్పతిః" ఇత్యమరకోశాద్యస్యపుష్పం వినైవ ఫలప్రాదుర్భావస్స వనస్పతిస్స చోదుమ్బరాదిః, శిరీషస్తు న తథా, తస్య పుష్పఫలోభయసత్త్వాదతో ణత్వమిహ కథమితి చేత్, అత్రాహుః — వనస్పతిశబ్దేనాత్ర వృక్ష

మాత్రముపలక్ష్యతే అత్ర చ లుపియుక్తవదితి సూత్రస్థం భాష్యం లిఙ్గమ్। తత్ర హి వ్యక్తివచనేకిమ్? శిరీషాణామదూరభవో గ్రామశ్శిరీషః, తస్య వనం శిరీషవనమిత్యత్ర ణత్వే కర్తవ్యే వనస్పతిత్వమప్యతిదిశ్యతఇత్యుక్తమ్, తచ్చ శిరీషాణాం వనస్పతిత్వే సఙ్గచ్ఛతే నాన్యథేతిదిక్। * ద్వ్యక్షరత్ర్యక్షరాభ్యామేవేతి * వ్యవస్థితవిభాషాశ్రయణాదితి భావః, ఓషధిత్వాత్ప్రాప్తే ప్రతిషేధమాహ * ఇరికాదిభ్యఇతి * ఏతదపివ్యవస్థితవిభాషావిజ్ఞానాదేవసిద్ధమ్। * ఉశీనరాఇతి * ఇహ ఉశీనరశబ్దస్తద్దేశవాసిషు భాక్తః * కర్మణిల్యుడితి * కృత్యల్యుటోబహుళమిత్యనేన। * వాభావ * ఆదేశార్థఆరమ్భఇత్యప్రాప్తవిభాషా। * క్షీరపాణమితి * పీతిఃపానమ్, ల్యుట్చేతి నపుంసకే భావేల్యుట్। పీయతేఽనేనేతి పానమ్, కరణేల్యుట్, క్షీరస్యపానం క్షీరపాణమ్, గిరినద్యాదీనాం వేతివక్తవ్యమితి వార్తికాదితి శేషః, సంజ్ఞాయాం ప్రాప్తే అసంజ్ఞాయామప్రాప్తే ఉభయత్ర విభాషేత్యాహుః * మాషవాపిణావితి * బహుళమాభీక్ష్ణ్యఇతిణినిః। * వ్రీహివాపాణీతి * కర్మణ్యణ్। * ఉత్తరపదం యదితి * ఇష్టానురోధేన తథా వ్యాఖ్యాయతఇతిభావః। * గర్గభగినీ * ఇహ భగినీశబ్దఉత్తరపదమ్, న తు భగిశబ్దః, అత్ర చ వ్యాఖ్యానే నుగ్గ్రహణమేవ జ్ఞాపకమితి ప్రాఞ్చాం మతమాహ * అతఏవేతి * తదుక్తజ్ఞాపకం విఘటయతి। * కించేతి * పరిపక్వానీతి * కుమతిచేతి నిత్యం ణత్వం ప్రాప్తమ్। * ఏకాజుత్తర * ప్రాగ్వ్యాఖ్యాతమపి ప్రకరణానురోధేన స్మార్యతే। * వృత్రహణావితి * వృత్రం హతవన్తౌ, బ్రహ్మభ్రూణేతి క్విప్। * హరిమాణీతి * మనేర్ణ్యన్తాత్ క్విప్ చేతిక్విప్, గతికారకోపపదానామిత్యాదినా సుబుత్పత్తేః ప్రాక్సమాసాన్నకారాన్తముత్తరపదమ్, నాన్తత్వాన్ఙీప్। * క్షీరపాణీతి * పిబతేఃకర్మణ్యుపపదే ఆతోఽనుపసర్గేకఇతికః, ఆతోలోపఇటిచేత్యాలోపః। * రమ్యాపిణేతి * రమ్యశ్చాసౌ పిశ్చేతి విగ్రహః స్త్రీతఆజో నాస్తి త్రియాం, నను అన్తర్వర్తినీం విభక్తిమాశ్రిత్యాపిశబ్దస్య పదత్వాత్పదవ్యవాయేపీతి ణత్వనిషేధస్స్యాత్, మైవమ్, ఉత్తరపదత్వేచాపదాది విధావితి ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధేన పిశబ్దస్య పదత్వాభావాత్, ఏతావతాత్యనేనతు రమ్యపిశబ్దస్యైవ పద

[illegible]

ఏవంచ పునర్భూణామిత్యత్ర ణత్వం నిర్బాధమేవ, నామిపరతఃభూశబ్దస్య పదత్వాభావాత్ । * కుమతిచ * అనేకాజుత్తరపదార్థఆరమ్భః, కావిత్యేవతు నసూత్రితమ్, యస్మిన్విధిరితి తదాదివిధౌ కవర్గాద్యుత్తరపద ఏవ హరికామిణావిత్యాదావయం విధిస్స్యాన్నతు వస్త్రయుగిణేత్యాదౌ, తథాచమతుబన్తనిర్దేశ ఆవశ్యకఇత్యాహ * కవర్గవతీతి * పదేనవ్యవధానఇతి * నిమిత్తనిమిత్తినోర్మధ్యే పదేసతి ణత్వం నేత్యర్థః । * మాషకుమ్భవాపేనేతి * మాషకుమ్భం వపతీతికర్మణ్యణ్, ఉపపదసమాసః। * చతురఙ్గయోగేనేతి * చత్వార్యఙ్గాన్యస్య తేనయోగఇతి మనోరమాయాం విగ్రహీతమ్, తదయుక్తమ్, ఉత్తరపదత్వేచాపదాదివిధౌ ప్రతిషేధఇతి ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధాదఙ్గశబ్దస్యాపదత్వాత్తస్మాదఙ్గానాం యోగోఽఙ్గయోగశ్చతుర్ణాం అఙ్గయోగఇత్యేవ విగృహీతవ్యమ్, నచ చతురఙ్గేనయోగఇతివిగ్రహేప్యఙ్గశబ్దఉత్తరపదం నేతి ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధో నప్రవర్తతఇతి శఙ్క్యమ్, తస్యపూర్వసమాసస్యోత్తరపదత్వాత్, ఉత్తరపదత్వేచేతి ప్రతిషేధవచనస్యాప్యుత్తరస్య సమాసచరమావయవస్య పదత్వేకర్తవ్యేపదాదివిధిభిన్నే ప్రత్యయలక్షణం నప్రవర్తత ఇత్యర్థాభ్యుపగమాచ్చ, శాకపార్థివాదీనాముత్తరపదలోపః, ప్రాదిభ్యోధాతుజస్యేత్యాదౌ తూత్తరపదశబ్దేన సమాసచరమావయవమాత్రం గృహ్యతఇతి తత్రప్రత్యయలక్షణప్రవృత్త్యభావేపి నక్షతిః, ఇహతుపదత్వలాభాయ ప్రత్యయలక్షణప్రవృత్తిరపేక్షితా, ఏవంచ మాషకుమ్భవాపేనేత్యత్రాపి కుమ్భస్యవాపఃకుమ్భవాపః, కుమ్భశబ్దఃకుమ్భపరిమితధాన్యేభాక్తః ' మాషాణాం కుమ్భవాపఇతి విగృహీతవ్యమితినవ్యాః, కేచిత్తు — అపదాదివిధావిత్యత్ర పదాన్తవిధావిత్యర్థం పరికల్ప్య పదవ్యవాయేపీత్యస్య పదాన్తవిధిత్వాభావాన్నాస్త్యత్ర ప్రత్యయలక్షణనిషేధఇత్యాహుః, తదపరేనక్షమన్తే తథాహి సతి లాఘవాత్పదాన్తవిధావిత్యేవ బ్రూయాన్నత్వపదాదివిధావితిదిక్ । * అతద్ధితఇతి * వ్యవధాయకస్య పదస్య తద్ధితశ్చేత్పరో నభవతి తదానిషేధఇత్యర్థః । * ఆర్ద్రగోమయేణేతి * ఇహగోశబ్దఃపదమ్, ఉత్తరపదత్వేచేతినిషేధోఽత్రనశఙ్క్యః, గోమయశబ్దస్యోత్తరపదత్వాద్గోశబ్దస్యచ స్వాదిష్వితిపదత్వాత్ । * గోష్పదమ్ * అసేవితేగోష్పదశబ్దస్య వృత్త్యస

ఘ్నవాన్నఞ్పూర్వకముదాహరతి అగోష్పదానీతి । గవాంసఞ్చారోయత్రనైవసమ్భవతి తత్రాపిసుడాగమార్థము సేవితగ్రహణమిత్యాహుః । * ఆత్మయాపనాయేతి * కాలక్షేపాయ శరీరరక్షణాయ వేత్యర్థః । * ఆశ్చర్యమితి * ఆఙ్పరస్యచరేస్సుట్, చరేరాఙిచాగురావితియత్, * విష్కిరః * కౄవిక్షేపే ఇత్యస్మాదిగుపధేత్యాదినా కప్రత్యయః, సుడాగమో౽నేన నిపాత్యతే, షత్వంతు పరినివిభ్యఇత్యనేన । * వికిరగ్రహణమితి * విష్కిరశ్శకునిర్వికిరోవేతి వృత్తిగ్రన్థపాఠః, సూత్రపాఠేతు వికిరగ్రహణం నాస్త్యేవేతి బోధ్యమ్ । * తస్యాపీతి * వికిరశబ్దస్యాపీత్యర్థః । * కశేరేవ కశేతి * కశధాతోరేవ కశశబ్దోనిష్పన్నఇత్యర్థః । * ధాత్వన్తరేతి * ప్రతికశఇత్యత్ర ప్రతిర్నమేరుపసర్గోనత్వకశేః, యత్క్రియాయుక్తాఃప్రాదయస్తం ప్రత్యేవేతిన్యాయాదితిభావః । * అమన్త్రార్థమితి * మన్త్రేతు హ్రస్వశ్చన్ద్రోత్తరపదే మన్త్రఇత్యనేనైవ సిధ్యతీతి భావః । * మస్కర * మస్కరశబ్దాదినినామత్వర్థీయేనేష్టసిద్ధౌ మస్కరిగ్రహణం పరివ్రాజకపర్యాయం ప్రయోగో యథాస్యాదిత్యేవమర్థమిత్యాహుః * కాతీరమితి * ఈషదర్థఇతి కోఃకాదేశః । * పారస్కరఇతి * పారంకరోతీతివిగ్రహః, కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యేతిటః । * కిష్కిన్ధేతి * కిమపి ధత్తఇతి విగ్రహే ఆతో౽నుపసర్గేతికః, టాప్, నిపాతనాత్కిమోద్విత్వం పూర్వస్యమలోపః, సుట్, షత్వమ్, కింకిందధాతీతివిగృహ్ణతాం మతేతు వీప్సాయాం ద్విత్వే సిద్ధమ్, అన్యత్తు నిపాదనాదేవ, వస్తుతస్తు — రూఢిశబ్దాఏతే కథంచిద్వ్యుత్పాద్యన్తఇతి అవయవార్థేనాగ్రహఃకార్యః । * తద్బృహతోరితి * గణసూత్రమేతత్ । * తాదితి * తలోపశ్చేత్యత్రేతి శేషః । * ప్రాయస్యేతి * గణసూత్రమేతదపి " ప్రాయఃపాపం విజానీయాచ్చిత్తంతస్యవిశోధనమ్ " ఇతిస్మృతిః । * ఆకృతిగణో౽యమితి * తేన శతాత్ప్రాణిపరశ్శతాని కార్యాణీత్యాదిసిద్ధమ్, ఇహ సుప్సుపేతివా పఞ్చమీతి యోగవిభాగాద్వాసమాసః, రాజదన్తాదిత్వాచ్ఛతశబ్దస్య పరనిపాతః, పారస్కరాదిత్వాత్సుట్.

ఇతిసర్వసమాసాశ్రయవిధయః.

అపవాదసఙ్గత్యా తద్ధితాన్ వక్ష్యన్ తదీయమధికారసూత్రమాహ * సమర్థానామితి * అన్యతరస్యాం గ్రహణానువృత్తేస్సమాసోపీతి వక్ష్యమాణమూలగ్రన్థేన సమాసాపవాదత్వం సూచితమ్, విధేయానిర్దేశాదుత్తరత్ర ప్రకృతివిశేషాకాఙ్క్షాసత్త్వాచ్చ నాయం స్వతన్త్రవిధిరిత్యాహ * అధిక్రియత ఇతి * పదత్రయమిత్యనేన ప్రత్యేకం స్వరితత్వప్రతిజ్ఞా సూచితా తత్ప్రయోజనంతు కస్యచిన్నివృత్తావప్యపరస్యానివృత్తిః, తథా చ ప్రాగ్దిశ ఇతిసూత్రే సమర్థానాం ప్రథమాదితి నివృత్తం వేతిత్వనువర్తత ఏవేతి వక్ష్యమాణమూలగ్రన్థస్సఙ్గచ్ఛతే । * ప్రాగ్దిశ ఇతీతి * తత ఉత్తరేషాం ప్రత్యయానాం స్వార్థికత్వేన సమర్థానాం ప్రథమేతి పదయోః ప్రయోజనం నేతి భావః, నను సమర్థః పదవిధిరితి పరిభాషయా గతార్థత్వాత్ సమర్థానామిత్యేతద్వ్యర్థమ్, నచ పదవిధిత్వం నేతి శఙ్క్యమ్, సుకాలత[illegible]లుగివ్యధానాత్సుబన్తాత్తద్ధితోత్పత్తిరితి సిద్ధాన్తస్య సకలసమ్మతత్వాత్, అత ఆహ * సామర్థ్యమితి * కృతసన్ధికార్యత్వమితి * అస్య ఫలంతు తిన్యాపత్యమితి సూత్రే మూల ఏవ స్ఫుటీభవిష్యతి, ఇహ సమర్థాత్ప్రథమాద్వేతి వక్తుం యుక్తమ్, సుహోత్సర్గానాహ * ప్రాగ్దీవ్యత ఇత్యాదినా * సూత్రే దీవ్యతిత్యేకదేశోఽనర్థకోప్యవధిత్వేనోపాత్తః, ప్రాగ్రీశ్వరాదితివదిత్యేకే, అన్యేత్వాహుః — దీవ్యతీతి శత్రన్తం తేన దేవనకర్తా అర్థ ఏవ అవధిరితి । * ప్రాగ్దీవ్యతీయేష్వితి * దీవ్యతః ప్రాక్ ప్రాగ్దీవ్యత్, అపపరిబహిరంచవః పఞ్చమ్యేత్యవ్యయీభావ ఇతి ప్రాఞ్చః, ప్రాగ్దీవ్యతమితి తూచితం ఝయ ఇతి టచ్ప్రవృత్తేరితి కేచిత్ తన్న, ఝయ ఇతి టచః పాక్షికత్వాత్, అన్యథా ఉపసమిధమ్, ఉపసమిత్ ఇతి తయోస్సూత్రస్థమూలోదాహరణస్యాసాఙ్గత్యాపత్తేః, నచాత్ర టచోఽభావేఽవ్యయానాం భమాత్రే ఇతి టిలోపే ప్రాగ్దీవ్యతీయ ఇతి రూపం నస్యాదితి శఙ్క్యం, అవ్యయీభావస్యావ్యయత్వే ప్రయోజనం లుఙ్ముఖస్వరోపచార ఇతి పరిగణనాత్ ప్రాగ్దీవ్యతిభవః ప్రాగ్దీవ్యతీయః వృద్ధాచ్ఛః ఇత్యప్యనశఙ్కనీయ ఏవ, అమేహక్వతసిత్రేష్వేవేతి పరిగణనాత్, లుఙ్ముఖస్వరేత్యాది పరిగణనయా అనవ్యయత్వాచ్చ । * వక్ష్యమాణస్యేతి * పత్యుత్తరపదాణ్ణ్య ఇతి వక్ష్యమాణస్య । * తద్ధితేష్వ * అచాం మధ్యే ఆదిరజేవేతి, అచో ఞ్ణితీతిసూత్రాదచ ఇత్యనువ

ర్తతఇత్యాశయేన వ్యాచష్టే । * అచఇతి * వృద్ధిస్స్యాదితి * మృజేర్వృద్ధిరిత్యతోఽనువర్తతఇతిభావః । * కితిచ * వాహీకఇత్యాద్యర్థమపీదం సుగమ వ్యాఖ్యానాయాత్రైవోపన్యస్తమ్ । * అచామాదేరితి * నిర్దిష్టస్థానికత్వాదిక్పరిభాషాత్ర నోపతిష్ఠతఇత్యాశయేనోదాహరతి ॥ * అశ్వపతమిత్యాది * ప్రామాదికమేవేతి * ఏతచ్చ హరదత్తగ్రన్థస్థితమ్, యదితు దేవతార్థకానాం తచ్చాతుర్వర్ణ్యాదేరాకృతిగణత్వాత్ ష్యఞితి వ్యాఖ్యాయతే, తదా నిర్దుష్టప్రాయం ప్రయోగః, అశ్వపతి, గణపతి, రాష్ట్రపతి, కులపతి, గృహపతి, పశుపతి, క్షేత్రపతీత్యశ్వపత్యాదిః । * దిత్యదిత్యా * పతిశబ్దస్యోత్తరపదశబ్దేన బహువ్రీహిం కృత్వా పశ్చాద్ద్వన్ద్వగర్భో నతు ద్వన్ద్వోత్తరం బహువ్రీహిరిత్యాహ । * పత్యుత్తరపదాచ్చేతి * పత్యన్తాదిత్యుచ్యమానే బహుచ్పూర్వాదపిస్యాదిత్యుత్తరపదగ్రహణం కృతమ్। * దైత్యఇతి * నను దితేర్దైవతాద్యర్థణ్యస్యావకాశః, ఇతశ్చానిఞ ఇత్యపత్యేఢక్ దైతేయఇత్యాదౌ సావకాశః, తథాచ దితేరపత్యమిత్యత్రోభయ ప్రసక్తౌ పరత్వాడ్ఢక్స్యాత్ మైవమ్, ణ్యాదయోఽర్థవిశేషలక్షణాదణపవాదాత్పూర్వవిప్రతిషిద్ధమితి భాష్యే పూర్వవిప్రతిషేధాశ్రయణాత్, అర్థవిశేష ఇతికిమ్? ఔడుపతమ్, ఉడుపతిర్నామ పత్రమ్, తస్యేదం పత్రాధ్వర్యుపరిషదశ్చేత్యఞ్ ఇహ పూర్వవిప్రతిషేధేన తస్యేదమిత్యర్థే ణ్యో నభవతి, ఇదమిత్యస్య సామాన్యార్థత్వాత్, కథం తర్హి దైతేయ ఇతి, అత్రాహుః — కృదికారాదితి ఙీషన్తాత్ స్త్రీభ్యో ఢక్, ణ్యస్తు నభవతి లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషాయా అనిత్యత్వాత్, నచాన్తాదివచ్చేతి పూర్వస్యాన్తవద్భావే న స్యాదేవ ణ్య ఇతి భ్రమితవ్యమ్, దితిశబ్దాత్ ఙీషికృతే యస్యేతిలోపే న సవర్ణదీర్ఘాభావాదితి, ఆదిత్యశబ్దాత్ ణ్యప్రత్యయే యస్యేతి లోపే హలోయమామితి పాక్షికో యలోపః, నచాల్లోపస్య స్థానివత్త్వం యలోపే న పదాన్తేతి తన్నిషేధాత్, పూర్వత్రాసిద్ధేన స్థానివదిత్యుక్తేశ్చ । * కాశికాయామితి * భాష్యే తు నదృష్టమితిభావః, అణన్తాత్స్వార్థికేన ష్యఞా ప్రయోగస్సూపపాదః, స్త్రియాం ఙీష్తు నభవతి, షిత్వం ఙీషోఽనిత్యత్వాత్ ఙాఙోర్గఫలే భేదజ్ఞాపనాయ స్త్రీలిఙ్గముదాహరతి । * పార్థివాపార్థివీతి * బహిషష్టిలోపవచనమవ్యయానాంభమాత్రఇత్యస్యానిత్యత్వం జ్ఞా

పణ్డితుమ్, తేనారాతీయ ఇతి సిద్ధమ్ । * అశ్వత్థామా ఇతి * భాష్యోదాహరణాత్తదన్తవిధిః, నచ బలవాచినస్థామన్శబ్దస్యాపత్యేన యోగాసమ్భవాత్, వచనారమ్భసామర్థ్యాత్తదన్తవిధిస్స్యాదితి వాచ్యమ్, జాతార్థే తత్సమ్భవేన సామర్థ్యోపక్షయాత్, అశ్వస్యేవ స్థామ యస్యేతి బహువ్రీహిః । * ఉడులోమా ఇతి * ఉడూని నక్షత్రాణీవ లోమాన్యస్యేతి విగ్రహః, కేవలస్యాపత్యేన యోగాభావాత్తదన్తవిధిః, తతోఽకారః, టిలోపః । * గౌరితి * న కేవలమపత్యాపవాదోఽయం కిన్తు ప్రాగ్దీవ్యతీయేష్వర్థేషు సర్వేష్వితి జ్ఞేయమ్ । * గవ్యమితి * గవి భవం గౌర్దేవతాఽస్య గోరిదమిత్యాదిరర్థః । కేచిత్తు — భాష్యే సర్వత్రగ్రహణాత్ప్రాగ్దీవ్యతీయేభ్యోఽన్యస్మిన్నప్యర్థేఽయం యత్, తేన గవా చరతి గవ్య ఇత్యాద్యపి భవతీత్యాహుః । * గోరూప్యమిత్యాది * హేతుమనుష్యేభ్యోఽన్యతరస్యాం రూప్యః, మయట్చేతి రూప్యమయటౌ । * ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్ * అణస్తదపవాదానామిఞాదీనాంచాయమపవాదః, ఇహ బష్కయాస ఇతి గణసూత్రమ్, అసే అసమాసే పూర్వాచార్యసంజ్ఞేయమ్, బష్కయస్యాపత్యాది బాష్కయః, అసే కిమ్ ? గౌబష్కయిః, అస ఇతి నిషేధాల్లిఙ్గాదిహ తదన్తవిధిః, తేన ధేనుశబ్దస్యేహ పాఠాత్ అధేనూనాం సమూహ ఆధైనవమితి సిద్ధమ్, నను ధైనుకం గోధేనుకమిత్యత్రాఽఞ్ ప్రవర్తేత, అచిత్తహస్తిధేనోరితిసూత్రే ధేనుశబ్దగ్రహణాద్ధైనుకమితి సిద్ధావపి గోధైనుకమితి న సిధ్యేదితి చేత్, న, ధేనురనఞ్ ఇకముత్పాదయతీతి విశేషవచనస్య భాష్యే స్థితత్వాత్, ఇకం ఠకమిత్యర్థః । * అగ్నికలిభ్యామితి * అయంభావః సాస్య దేవతేత్యధికారేఽగ్నేర్ఢగితి సూత్రం దృష్టం సామేత్యధికారే కలేర్ఢగితి వార్తికం చాపనీయ ప్రాగ్దీవ్యతీయేష్విదమేవ పఠనీయమ్, తేనాగ్నేరపత్యమగ్నినా దృష్టం సామాగ్నేరిదమగ్నౌ భవమగ్నేరాగతమాగ్నేయమితి సిధ్యతి, తథా కలేరపత్యమిత్యాద్యర్థే కాలేయమితి సిధ్యతీతి, ఏతేన పదకాలేయత్తత్కాలేయస్య కాలేయత్వమితి శ్రుతావర్థాన్తరేపి ఢకో దర్శనాత్కలేర్ఢగితి సూత్రమపార్థకమితి మీమాంసకోక్తిః పరాస్తా, వార్తికే సూత్రోక్తిరప్యవైయాకరణమీమాంసకప్రతారణార్థేతి దిక్

శ్యపత్యాదివికారాన్తార్థసాధారణాః ప్రత్యయాః

* స్త్రీపుంసాభ్యామ్ * ప్రాగిత్యనువర్తతే తదాహ * ప్రాగర్థేష్వితి * పౌంస్న ఇతి * ఇహ స్వాదిష్వితి పదత్వాత్సంయోగాన్తలోపేన పుంసస్సస్య నివృత్తావపి ప్రత్యయసకారశ్శ్రూయత ఏవ, అత ఏవోభాభ్యాం పరతో నఞేవ న విహితః పౌంస్న ఇతి రూపాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్, స్యాదేతత్ , ఉభాభ్యామపి ప్రకృతో ఞ ఏవాస్తు తత్సన్నియోగేన స్త్రీపుంసయోస్స్నక్చేతి నుగేవ విధీయతామ్ , నచైవం స్త్రైణాః పౌంస్నా ఇత్యత్ర యఞఞోశ్చేతి లుక్ప్రసఙ్గః, స్త్రైణానాం సఙ్ఘ ఇత్యాదౌ సఙ్ఘాఙ్కలక్షణేష్వత్యణ్ప్రసఙ్గశ్చ స్యాదితి వాచ్యమ్ , ఉభయత్రాపి గోత్ర ఇత్యనువృత్తేః , ప్రవరాధ్యాయప్రసిద్ధం హి తత్ర గోత్రం అన్యథా పౌత్రా దౌహిత్రా ఇత్యత్రాప్యఞో లుక్స్యాత్, ఏవం చ నఞ్ స్నఞ్ ఈకక్ ఖ్యున్ ఇతి వార్త్తికే నఞ్స్నఞ్గ్రహణం వినా అఞన్తత్వాదేవ జీప్సిద్ధ్యతీత్యపరమప్యనుకూలమితి చేత్, అత్రాహుః — నుకి నస్తద్ధిత ఇతి టిలోపస్స్యాత్, నచైవం నుగానర్థక్యం టిలోపప్రవృత్త్యైవ నుకస్సార్థకత్వాత్ , యద్యపి స్త్రీశబ్దే తస్య సార్థక్యం నాస్తి యస్యేతి చేత్యనేనాపీకారలోపసమ్భవాత్ , తథాపి స్త్రీర్దైవతాస్య స్త్రాయం హవిరిత్యత్రైవ లోపాత్పరత్వాద్వృద్ధిస్స్యాత్, నుకి తు టిలోపః ప్రవర్తతేతి స్త్రీశబ్దేపి నుకస్సార్థక్యమస్తి తస్మాన్నఞ్స్నఞావితి యథాన్యాసమేవ స్వీకర్తవ్యమితి, అన్యే తు — స్త్రీపుంసయోర్నక్స్నేత్యస్తు ఆగమే అకారో వివక్షితః , తస్య చ యస్యేతి చేతి లోపే కృతేపి స్థానివత్త్వాట్టిలోపో న భవిష్యతి , ఏవం చ టిడ్ఢాణఞితి సూత్రే నఞేవ జీప్సిద్ధౌ నఞ్స్నఞోరుపసఙ్ఖ్యానం మాస్త్వితి మహదేవ లాఘవమిత్యాహుః । * వత్యర్థ ఇతి * స్త్రీపుంసాభ్యాం నఞ్స్నఞౌ వత్యర్థే న ప్రవర్తేతే ఇతి సామాన్యాపేక్షం జ్ఞాపకమితి భావః, అత ఏవోదాహరతి । * స్త్రీవదితి * ఆచత్వాదితి చకారో నఞ్స్నఞ్భ్యాం త్వతలోస్సమావేశార్థ ఇతి వక్ష్యతి, తేన స్త్రీత్వం స్త్రీతా, పుమ్స్త్వం పుంస్తేతి సిద్ధమ్ । * ద్విగోర్లుగనపత్యే * ద్విగోరితి షష్ఠీ తదర్థశ్చ హేతుత్వం తచ్చ బుద్ధావినోప్యుపపద్యతే, బుధ్యాధ్యవసాయాదిత్యాశయేనాహ *ద్విగోర్నిమిత్తమితి * అజాదిరితి * ఏతచ్చోత్తరసూత్రాదచీత్యపకర్షాల్లభ్యతే వా గ్రహణమనువర్త్య వ్యవస్థితవిభాషాశ్రయణేన వా, ప్రాగ్దీవ్యతీయః కిమ్ ? పఞ్చభ్యః కపాలేభ్యో హితం పఞ్చకపాలీయమ్ । * గోత్రేఽలుగ

చి * గోత్రే కిమ్ ? గోత్రార్థకప్రత్యయస్యైవాలుగ్యథా స్యాత్ నేహ కువల
స్యేదం కౌవలం బదరస్యేదం బాదరమ్, కువలీ బదరీ శబ్దౌ హి గౌరాది ఙీ
షన్తౌ తాభ్యాం ఫలరూపే వికారే అనుదాత్తాదేశ్చేత్యఞ్, తస్య ఫలే లు
గితి లుక్, తత ఇదమర్థే అజాది ప్రాగ్దీవ్యతీయే వివక్షితే అనేనాఽలుఙ్నభవ
తీతి వృద్ధత్వాభావాచ్ఛో నేతి భావః । * వివక్షితఇతి * అచీతి విషయసప్త
మీ పరసప్తమీ త్వేతు వృద్ధత్వాభావాచ్ఛస్యాప్రాప్తౌ అణేవ స్యాదితి భావః ।
* గర్గాణామితి * అపత్యబహుత్వవివక్షాయాం యఞఞోశ్చేతి లుక్,
స చాజాది ప్రత్యయే చికీర్షితేఽనేన ప్రతిషిద్ధ ఇతి గార్గ్యశబ్దాచ్ఛే కృతే
తస్య ఈయాదేశః, యస్యేతి చేత్యకారలోపే యలోపార్థమాహ
* ఆపత్యస్య చేతి * ఢేలోపోఽకద్ర్వా ఇత్యతో లోప ఇత్యనువర్తతే, సూ
ర్యతిష్యేత్యతో య ఇతి హల స్తద్ధితస్యేత్యతో హల ఇతి చ తదాహ * హలః
పరస్యేత్యాది * అభియతేఽపస్యల్లోపో నాసిద్ధః, ఆరమ్భసామర్థ్యాదత ఏ
వోపధాయా ఇతి నానువర్తితమితి వ్యాచష్టే । * యకారస్యేతి * ఆపత్య
స్యేతి కిమ్ ? సాఙ్కాశ్యకః, కాంపిల్యకః, సఙ్కాశాదిభ్యో ణ్యః తతో ధ
న్వయోపధాదితి వుఞ్, తద్ధితే కిమ్ ? గార్గ్యౌ గార్గ్యయోః, అనాతీతి కిమ్ ?
గార్గ్యాయణః । * గర్గీయమితి * తస్మై హితమితి చ్ఛః । యూని లుక్ *
ప్రాగ్దీవ్యతీయ ఇతి వర్తతే, అచీతి చ ప్రత్యయాధికారాచ్చ ప్రత్యయ ఇతి ల
భ్యతే, తదేతదాహ * ప్రాగ్దీవ్యతీయేఽజాదౌ ప్రత్యయ ఇతి * ప్రత్యయ
స్య లుగితి సంజ్ఞాకరణాల్లబ్ధో యః ప్రత్యయస్స యూనీత్యనేన విశేష్యతే, త
థా చ యూని యః ప్రత్యయః తస్య లుగిత్యర్థః తదాహ * యువప్రత్యయ
స్యేతి * వక్ష్యమాణ ఇతి * ప్రాచామవృద్ధాత్ఫిన్బహులమితి వక్ష్యమా
ణః, అజాదౌ కిమ్ ? గ్లౌచుకాయనరూప్యమ్, ప్రాగ్దీవ్యతీయే కిమ్ ? గ్లౌచు
కాయనీయమ్, తస్మై హితమితి చ్ఛః, ఇహ ద్విగోర్లుగనపత్యేఽచి యూని గో
త్రే నేత్యేవ సూత్రయితవ్యమ్, తథా చ లుగలుగ్గ్రహణం శక్యమకర్తుమితి
మనోరమాయాం స్థితమ్, తత్ర ఫక్ఫిఞోరితి సూత్రే యూనీత్యస్య మణ్డూ
కప్లుతిరాశ్రయణీయేతి క్లేశోఽయం లాఘవానురోధేన సోఢవ్యమితి భావః ।
* పైలాదిభ్యశ్చ * ణ్యక్షత్రియార్షఞితో యూని లుగితి వర్తతే తదాహ
* యువప్రత్యయస్య లుగితి * పీలాయా వేత్యాది * అపత్యేఽణి విహితే

గోత్రాపత్యేప్యస్యైవ ఏకో గోత్రఇతివక్ష్యమాణత్వాత్, తతోఽణన్తాత్పైలశ బ్దాదపత్యేపి విధీయమానస్యఫిఞో యువాపత్యేపర్యవస్యతి, తస్యచ ఫిఞోఽనేన లుగిత్యర్థః, ఏవంచ పీలాయాఅపత్యే గోత్రాపత్యే యువాపత్యేచాపైరూప్యేణ పైలశబ్దఃప్రయుజ్యత ఇత్యాహ * పైలఃపితాపుత్రశ్చేతి * పైలాదిషుయేఇఞన్తాః, శాలఙ్కిః, సాత్యకిః, ఔదమేయిః, పైఙ్గలిప్రభృతయస్తేభ్య ఇఞఃప్రాచామితిలుకిసిద్ధేఽప్రాచామర్థఃపాఠఇతిజ్ఞేయమ్ । * తద్రాజాచ్చాణః * గణసూత్రమిదమ్, తద్రాజసంజ్ఞకాత్పరస్య యువప్రత్యయస్య లుగిత్యర్థః । * తచ్చేద్గోత్రం ప్రాచామితి * ఇహప్రాచాం గ్రహణం గోత్రవిశేషణమ్, నతుప్రాచామవృద్ధాదిత్యాదివద్వికల్పార్థమిత్యత్ర వ్యాఖ్యానం శరణమ్ । * దాక్షిఃపితేత్యాది * దక్షస్యాపత్యం గోత్రాపత్యంచ పుమాన్ దాక్షిః, యువాపత్యంతు దాక్షాయణఇతిభావః । * నతౌల్వ * బహువచననిర్దేశాద్గణపాఠసామర్థ్యాచ్చాద్యర్థావగతిరిత్యభిప్రేత్యాహ * తౌల్వల్యాదిభ్యఇతి * దైవమిత్రిః, దైవయజ్ఞిః, శ్వాఫల్కిః, అసురిః, నైమేషిః, పౌష్కరసాదిః, వైకర్ణిత్యాది తౌల్వల్యాదిః । * కాత్యాయనస్యేతి * కతస్యగోత్రాపత్యం కాత్యః, గర్గాదిత్వాద్యఞ్, తతోయూని యఞిఞోశ్చేతిఫక్ । * కాతీయాఇతి * ఆపత్యస్యేతి యలోపః । * తస్యాపత్యమ్ * తస్యేతి నస్వరూపగ్రహణం కిన్తు షష్ఠ్యన్తమాత్రోపలక్షణమిత్యాశయేనాహ * షష్ఠ్యన్తాదితి * షష్ఠ్యర్థేఽధ్యాహారలభ్యాః అనుకరణాత్పఞ్చమ్యాస్సౌత్రోలుగ్వా * ఉక్తాఇతి * అణ్ న్యాదయఉక్తాః । * వక్ష్యమాణాఇతి * ఇఞాదయః, నను ఉపగు అ ఇతిస్థితే ఓర్గుణాత్పరత్వాదచోఞ్ణితీతి వృద్ధ్యాభావ్యమ్, గుణస్తు పిచవ్యాదౌ సావకాశః, కృతేచగుణేఽవాదేశేచ అతఉపధాయాఇతి వృద్ధ్యాభావ్యమతఆహ * ఆదివృద్ధిరితి * పరత్వాదితిభావః, అన్త్యోపధావృద్ధ్యోరవకాశః, గౌః, పాచకః, ఆదివృద్ధేస్తు, సుశ్రుత్ సౌశ్రుతః, త్వాష్ట్రీజాగత ఇత్యాదౌతూభయ ప్రసఙ్గే పరత్వాదాదివృద్ధిరేవభవతి, లక్ష్యానురోధేనాత్ర నసకృద్గతిన్యాయస్యైవాశ్రయణాత్, అనుశతికాదిషు పుష్కరసచ్ఛబ్దపాఠోఽప్యత్రలిఙ్గమ్, అన్యథా అన్త్యోపధావృద్ధిభ్యాం పౌష్కరసాదేస్సిద్ధత్వాత్తేషు పాఠోఽనర్థకస్స్యాత్, నచపుష్కరసతా చరతీత్యర్థే ఠకి పౌష్కరసాదికఇత్యేతదర్థమ్

నుశతికాది పాఠఆవశ్యకః, ఇతిణిత్యేవోపధావృద్ధేస్సిద్ధ్వే కారాన్తస్తు కిటీతి వాచ్యమ్, అనభిధానాత్ ఠగత్ర నభవతీత్యాది సమాధానస్య కైయటేప్సితత్వాత్, ఏతేన భిన్నవిషయే బాధ్యబాధకభావో నోపపద్యఇతి శఙ్కానిరస్తా, ఉక్తజ్ఞాపకేన సత్యపి సమ్భవే బాధనం భవతీత్యవశ్యాశ్రయణీయత్వాత్, నన్వేవమపి జాగతఇత్యాదావుపధావృద్ధిర్బాధ్యతామ్, ఔపగవఇత్యత్రత్వాది వృద్ధిప్రవృత్తివేలాయాం ఉపధావృద్ధేరప్రాప్త్యా కథంతద్బాధస్స్యాదితి చేత్, అత్రాహుః — జాగతఇత్యాదావుపధావృద్ధేర్బాధ్యత్వే నిర్ణీతే క్వచిత్కాలాన్తరప్రాప్తాయా అపి తస్యా బాధ్యత్వౌచిత్యాదితి, స్యాదేతత్, యత్రాదివృద్ధిర్నజాతా తత్రాస్త్యుపధాలక్షణా వృద్ధిః కస్మాన్నభవతి, వ్యసోర్భావో వైయసవమ్, ఇగన్తాచ్చేత్యణ్, వ్యాపదిభవం వైయాపదమ్, తత్రభవ ఇత్యణ్, అత్ర కైయటః — అత్రాప్యేచావపరత్వాత్తద్బాధకావితి సర్వేష్టసిద్ధిరితి, శాబ్దబోధే వైలక్షణ్యసత్వేపి తదనాదరేణాక్షిపతి। * తస్యేదమిత్యపత్యేపీతి * ఇదమర్థే అపత్య సమూహ వికారాదీనామన్తర్భావాదపత్యేపి తస్యేదమిత్యణ్ప్రవర్తతఇతి కిమనేన తస్యాపత్యమితి సూత్రేణేత్యర్థః, యద్యప్యతఇఞ్ ఇత్యాద్యర్థం తస్యాపత్యమిత్యేతద్వక్తవ్యమ్, తథాపి యోగవిభాగఃకిమర్థఇత్యాక్షేపోఽత్ర బోధ్యః, సమాధత్తే * బాధనార్థమితి * తస్యేదమిత్యస్య యద్బాధకం వృద్ధాచ్ఛస్తద్బాధనార్థం పృథక్సూత్రం కృతం భవేదిత్యర్థః, నను తస్యేదమిత్యణస్తదపవాదస్య వృద్ధాచ్ఛస్య చ శైషికత్వాదపత్యార్థే ప్రసక్తిరేవ నాస్తి, అపత్యాదిచతుర్థ్యపర్యన్తేభ్యో యోఽన్యోఽర్థస్స శేష ఇత్యభ్యుపగమాదత ఆహ। * ఉత్సర్గశ్శేషపవాదావితి * అసౌ అపత్యార్థః, అయంభావః అసతి యోగవిభాగే అదన్తబాహ్వాదిప్రకృతిసంబద్ధస్యైవాపత్యార్థస్యోపయోగాదుపగ్వాదిప్రకృతిసమ్బద్ధాపత్యార్థశ్శేషఏవస్యాత్తథా చ అణం బాధిత్వా భాన్వాదిభ్యో వృద్ధాచ్ఛః ప్రసజ్యేత యోగవిభాగేతు కృతే ప్రకృతిసామాన్యసమ్బద్ధస్యాప్యపత్యార్థస్యోపయోగాచ్ఛేషత్వాభావేన ఛస్య ప్రాప్తిరేవ నాస్తీతి, నన్వౌపగ్వాదేరవృద్ధత్వేన ఛస్య ప్రసక్త్యభావాన్నిష్ఫలో యోగవిభాగ ఇత్యత ఆహ * వృద్ధానీతి * ప్రాతిపదికానీతి శేషః। * కృతసన్ధికమితి * అన్తరఙ్గత్వాత్సన్ధౌ కృతాయాం తదుత్తరమేవ ప్రత్యయో భవిష్యతీత్యధికారసూత్రస్థం స

సమర్థగ్రహణం కిమర్థమితి ప్రశ్నః ? * అకృతేతి * ఇయంచ పరిభాషా సమర్థ
గ్రహణేన జ్ఞాపితేతి హరదత్తాదయః, లోకతస్సిద్ధేత్యన్యే । * సావుత్థితిర్మా
భూదితి * అన్తరఙ్గపరిభాషాయా అపవాదభూతయా అకృతేత్యనయా అ
కృతసన్ధేరేన ప్రత్యయస్యోత్పత్తిస్తన్నివారణాయ సమర్థగ్రహణమధికారసూత్ర
స్థమావశ్యకమితి భావః, యద్యపి తత్రసామర్థ్యం పరినిష్ఠితత్వమిత్యపి శేషే
ణోక్తం తథాపి జ్యాప్ప్రాతిపదికాంశఏవ పరినిష్ఠితత్వం నతు సుబ్విశిష్టఇ
త్యవధేయమ్, తేన ఔపగవః దణ్డిమానిత్యాదిసిద్ధమ్, అన్యథా ఔపగః ద
ణ్డిమానిత్యాదిస్యాత్, అశ్విమానణితి నిర్దేశశ్చేహ లిఙ్గమ్, యదితు పా
మాదిగణే విష్వగిత్యుత్తరపదలోపశ్చేత్యత్రాకృతసన్ధిగ్రహణేన పరినిష్ఠితా
త్తద్ధితోత్పత్తిరిత్యభ్యుపగమ్యతే, తర్హి వ్యర్థమేవ సమర్థగ్రహణమిత్యా
హుః * ప్రథమాదితి * తస్యాపత్యమిత్యత్ర నిర్దిష్టపదద్వయమధ్యే ప్రా
థమికమేవ ప్రకృతిసమర్పకమ్, నత్వపత్యం తథాచ ప్రకృత్యాకాఙ్క్షాయాం
తదేవగ్రహీష్యత ఇతి కిం తేన ప్రథమాదిత్యనేనేతి ప్రశ్నః । * అపత్యవాచ
కాదితి * తస్యాపత్యమిత్యాదినా విహితః ప్రత్యయో యథా షష్ఠ్యన్తోపగ్వా
దిశబ్దాదభ్యుపగమ్యతే తథాఽపత్యవాచకదేవదత్తాదిశబ్దాత్ప్రత్యయో భ
వేదితి శఙ్కా స్యాత్తద్వారణార్థం ప్రథమగ్రహణమావశ్యకమితి భావః, న
నూపగోరపత్యమితి విగ్రహవాక్యేఽపత్యవాచకస్య ప్రాథమ్యేఽప్యపత్యము
పగోరితి వాక్యే ప్రాథమ్యాత్తస్యైవాపత్యవాచకాత్ప్రత్యయ ఇతి చేత్
న్నైవమ్, లక్షణాపేక్షం ప్రాథమ్యం నియతత్వాదత్రాశ్రీయతే, నతు వి
గ్రహాపేక్షమనియతమ్, అన్యథా ప్రథమాదిత్యేతన్నిరర్థకంస్యాదితి । * ష
ష్ఠ్యర్థేమాభూదితి * అయమర్థః — యథా ఇన్ద్రో దేవతా అస్య హవిష
ఐన్ద్రం హవిరితి ప్రథమాన్తాత్ప్రత్యయో భవతి, తథా ఉపగురపత్యమస్య
దేవదత్తస్య ఔపగవో దేవదత్తః, దేవదత్తోఽపత్యమస్యోపగోః దైవదత్తిరు
పగురితి మాభూదితి, ఏతచ్చ కైయటేస్పష్టమ్, నన్వపవాదత్వాత్తద్ధితస్స
మాసం నిత్యం బాధేత, నచ తద్ధితస్య వైకల్పికత్వాత్పక్షే సోపి భవిష్యతీ
తి వాచ్యమ్, యత్రోత్సర్గాపవాదౌ మహావిభాషయా వికల్ప్యేతే తత్రాపవా
దేన ముక్తే ఉత్సర్గో న ప్రవర్తత ఇతి పారేమధ్యే ఇత్యత్ర వాగ్రహణేన జ్ఞాపి
తత్వాదిత్యాశఙ్కాయామాహ * అన్యతరస్యాంగ్రహణానువృత్తేరితి * జాతత్వా

దితి * గోత్రం చ చరణైస్సహేత్యనేనేతి శేషః, ప్రాచాత్వణన్తాత్ ఙ్జి
బిత్యుక్తమ్, తద్వ్యాఖ్యాతృభిశ్చ టిడ్ఢాణఞిత్యనేనేత్యుక్తమ్, తదుభయ
మపి గోత్రాద్యూన్యస్త్రియామితి సూత్రస్థభాష్యానురోధేన గోత్రం చ చ
రణైరిత్యత్ర కృత్రిమగోత్రమేవ గృహ్యతే న త్వపత్యమాత్రమిత్యాశయేన ప్ర
వృత్తమితి బోధ్యమిత్యాహుః, సూత్రస్థార్థమహాత్సర్గాత్ క్రమేణో
దాహరతి। * ఆశ్వపత ఇత్యాది * ఔత్స ఇతి * "ఉత్సః ప్రస్రవణం వారి
ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝరః" ఇత్యమరః, తస్య చాపత్యేన యోగస్తు గాఙ్గే
యో భీష్మ ఇతివత్। * అపత్యం పౌత్ర * నన్వపత్యగ్రహణం వ్యర్థమ్,
పౌత్రాదేరపత్యత్వావ్యభిచారాదిత్యత ఆహ * అపత్యత్వేన వివక్షితమితి *
వివక్షితమితి కిమ్? వస్తుతః పౌత్రప్రభృత్యేవ యదా శేషత్వేన వివక్ష్యతే
గర్గస్యేదమితి తదా మాభూదిత్యాహుః। అన్యే తు — వస్తుతః పౌత్రా
దీనామేవ తత్త్వేన వివక్షాయాం సంజ్ఞా మాభూత్, అపత్యత్వేన వివక్షాయా
మేవ యథా స్యాదిత్యేవమర్థం తత్, తేనౌపగవ ఇత్యాదావప్యణర్థస్య గో
త్రసంజ్ఞా సిధ్యతి, న హ్యణః పౌత్రత్వాదికం శక్యతావచ్ఛేదకం కిం త్వపత్యత్వ
మేవ, అన్యథా గోత్రాధికారస్థయఞాద్యర్థస్యైవ గోత్రసంజ్ఞా స్యాదితి,
న త్వపత్యాధికారే గోత్రయువసంజ్ఞాకరణసామర్థ్యాదపత్యమితి లభ్యత ఏవేతి,
తేనైవోక్తప్రయోజనసిద్ధౌ కిమనేనాపత్యగ్రహణేనేతి చేత్, అత్రాహుః—
తే తద్రాజా ఇత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదఞిత్యాదినా విహి
తా యే అఞాదయస్త ఏవ గృహ్యన్తే న తు తతః ప్రాక్తనప్రత్యయాః, గోత్రయు
వసంజ్ఞాకాణ్డేన విచ్ఛిన్నత్వాదితి వక్ష్యతే, తథా చాపత్యాధికారపఠనసామ
ర్థ్యస్యోపక్షయాదపత్యస్యాసమ్బద్ధశఙ్కానిరాకరణాయ పునరపత్యగ్రహణ
మిహ కృతమితి, పౌత్రప్రభృతీతి కిమ్? అనన్తరాపత్యే మాభూత్, కౌంజిః,
గార్గిః, న చైవమప్యఙ్గిరసః పౌత్రే గర్గస్యానన్తరేఽతిప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్, య
స్య పౌత్రాది తం ప్రత్యేవ గోత్రసంజ్ఞేతి స్వీకారాత్, ఏవం చ గార్గిం ప్ర
త్యనన్తరాపత్యత్వేన వివక్షాయామపి గర్గం ప్రతి గోత్రత్వం నిష్ప్రత్యూ
హమితి స్యాదేవ గార్గ్యాదిరితి దిక్। * జీవతి తు వంశ్యే * పితృపితామహాద్యు
త్పాదకప్రబన్ధో వంశః, తత్ర భవో వంశ్యః దిగాదిత్వాద్యత్, పౌత్రప్రభృతీత్య
నువృత్తం షష్ఠ్యా విపరిణమ్యతే వ్యాఖ్యానాత్, గోత్రాద్యూన్యస్త్రియా

మిఃలిఙ్గాచ్చేత్యాహ । * పౌత్రాదేరితి * తుశబ్దోభిన్నక్రమః, యువే
త్యస్మాత్పరోబోధ్యః, సచ ఏవకారార్థ ఇతి వ్యాచష్టే । * యువసంజ్ఞమే
వేతి * తేన ఏకసంజ్ఞాధికారబహిర్భూతయోరపి గోత్రయువసంజ్ఞయోర్న
సమావేశ ఇతిభావః, నన్వస్తు సంజ్ఞాద్వయస్య సమావేశః కోదోష ఇతిచేన్నై
వమ్, శాలఙ్కాయనపైలీయా ఇత్యసిద్ధిప్రసఙ్గాత్, తథాహి శలఙ్కోరపత్యం
శాలఙ్కిః, పైలాదిషుపాఠాదిఞ్, శాలఙ్కాయనదేశౌ, శాలఙ్కేరపత్యంశా
లఙ్కోర్వాపత్యం, యఞిఞోశ్చేతిఫక్, తస్య పైలాదిభ్యశ్చేతి లుక్,
శాలఙ్కేర్యూనశ్ఛాత్రా ఇత్యర్థవివక్షాయాం ఇఞశ్చేత్యణి శాలఙ్కా ఇ
తిభవతి, తథా పీలాయా అపత్యం గోత్రాపత్యంవా పీలాయా వేత్యణిపై
లస్తస్యాపత్యంయువా అణోద్వ్యచ ఇతి ఫిఞ్, తస్య పైలాదిభ్యశ్చేతి
లుక్, తతఃపైలస్యయూనశ్ఛాత్రాఃపైలీయాఇతిభవతి, తత్ర గోత్ర
యూనోస్సమావేశేతు గోత్రే లుగచీతి ఫక్ఫిఞోరలుక్ప్రసజ్యేత, నచ పర
త్వాద్యూనిలుగ్భవిష్యతీతి సిద్ధమిష్టమితి వాచ్యం తతోపి పరత్వాత్ ఫక్ఫి
ఞోరన్యతరస్యామితి వికల్పాపత్తేః, నచ సిద్ధాన్తేపి వికల్పశ్శఙ్క్యః, ఫక్ఫి
ఞోరిత్యయంహి యూని లుకఏవాపవాదో నతు పైలాదిభ్యశ్చేత్యస్యాన
న్తరస్యేతిన్యాయాత్, యద్యపి యూని లుగపవాదోపి ఫక్ఫిఞోరితివికల్పః
పరత్వాత్పైలాదిభ్యశ్చేతి లుకమపి బాధేతేతివక్తుంశక్యమ్, తథాపి పరా
దప్యన్తరఙ్గస్య బలీయస్త్వాత్పైలాదిభ్యశ్చేతి నిత్యఏవ లుగిత్యాహుః * భ్రా
తరిచ * అవంశ్యార్థోఽయమారమ్భః, భ్రాతాతు నవంశ్యః, ఉత్పాదక
ప్రబన్ధోవంశ ఇత్యభ్యుపగమాత్, అపత్యం పౌత్రప్రభృతీత్యనువర్త్య పౌత్ర
ప్రభృతేరితి షష్ఠ్యావిపరిణమ్య వ్యాఖ్యానాత్ఫలితమాహ * చతుర్థాదీతి *
అత్రాయమర్థః — గర్గాదిషు మృతేష్వపి జీవత్యగ్రజే అనుజోయువసం
జ్ఞక ఇతి । * వాన్యస్మిన్ * ఇహాత్యం జీవతిపదం తిఙన్తమ్, నతు సప్తమ్య
న్తమితి వ్యాచష్టే । * జీవదేవేతి * యోజీవతి సయువసంజ్ఞకః, మృతస్తు
స్థవిరతరే జీవత్యపి గార్గ్యఏవ భవతి నతు గార్గ్యాయణ ఇతిభావః । * ఏక
మితి * ఇహాత్యమిత్యర్థః । * ద్వితీయమితి * అనువర్తమానం సప్తమ్యన్తమి
త్యర్థః, యదుక్తముభయోరితి తదేవవివృణోతి । * స్థానేనవయసాచేతి *
మాతామహభ్రాతరివేతి * సన్నిహితత్వాద్భ్రాతరీత్యస్య మాతామహ

భ్రాతరీత్యర్థ ఇత్యేకే, పితృవ్యపుత్రే ఇత్యన్యే, వృత్తౌ తు పితృవ్యే పితామహే భ్రాతరి వేతి పాఠః। * జీవతి కిమితి * జీవతీత్యయం కిమర్థమితి ప్రశ్నః, అత ఏవ మృతే మృతో వేత్యుత్తరం సఙ్గచ్ఛతే, అన్యస్మిన్ కిమ్? భ్రాతరి జీవతి జీవతో వికల్పో మాభూత్, పూర్వసూత్రం తు భ్రాతరి జీవతి కనీయసో యువసంజ్ఞార్థమితి సావకాశమ్। * వృద్ధస్య చేతి * వార్తికమిదమ్, తథా యూనశ్చేత్యగ్రిమమపి। * ఏకో గోత్రే * గోత్ర ఇతి జాత్యపేక్షయా ఏకవచనమ్, ఏకశబ్దస్సఙ్ఖ్యావాచీ గోత్రేఽభిధిత్సితే అపత్యత్వబోధకప్రత్యయ ఏక ఏవ స్యాదిత్యుక్తేర్గోత్రాపత్యే ప్రథమ ఏవ శబ్దః ప్రత్యయం లభతే నాన్యః యదిత్వనన్తరాపత్యప్రత్యయాన్తాదపి ప్రత్యయస్స్యాత్తర్హి గోత్రాపత్యే ఏకప్రత్యయో న కృతస్స్యాదిత్యర్థం చాపత్యప్రత్యయాన్తాత్ప్రతిషేధో వాచ్య ఇతి వార్తికార్థోఽప్యనేన సంగృహీత ఇత్యాశయేన వ్యాచష్టే। * గోత్రే ఏక ఏవేతి * అపత్యప్రత్యయ ఇతి * ఏతచ్చాధికారాల్లబ్ధమ్, అన్యే త్వేకశబ్దః ప్రథమపర్యాయః ప్రథమశ్చాపత్యప్రత్యయశ్చాన్యస్తథా చ ప్రథమా ప్రకృతిర్గోత్రే అపత్యప్రత్యయం లభత ఇతి సూత్రార్థం వ్యాచక్షతే తత్ క్లిష్టమ్, అస్యాం పఙ్క్తౌ ఏకమానయేత్యుక్తే ప్రథమమానయేతి ప్రాథమ్యార్థస్యాప్రతీతేః, వస్తుతస్తు — ప్రథమాదిత్యధికారాద్గోత్రే ప్రథమాదేవ ప్రాతిపదికాదపత్యప్రత్యయ ఇతి వ్యాఖ్యాయామేకగ్రహణమిహ త్యక్తుం శక్యమిత్యాహుః * ఔపగవ ఇతి * ఉపగుశబ్ద ఏవ ప్రత్యయం లభతే న త్వౌపగవశబ్ద ఇతి గోత్రాపత్యేఽప్యనన్తరాపత్య ఇవ అణేవ భవతి న త్విఞ్। * గార్గ్య ఇతి * గోత్రాపత్యే గర్గాదిభ్యో యఞితి విశిష్య విధానాదనన్తరాపత్య ఇవ అత్ర అత ఇఞ్ న భవతి కిన్తు యఞేవ, స చ గార్గ్యస్యాపత్యేఽపి భవతి, న త్వత్ర యఞన్తాత్ఫక్, ఏకో గోత్ర ఇతి నియమాత్। * నాడాయన ఇతి * నడాదిభ్యః ఫగితి గోత్రాపత్యే విధానాదత్రాప్యత ఇఞ్ న భవతి, కిన్తు ఫగేవ స చ నాడాయనస్యాపత్యేఽపి భవతి, న తు ఫగన్తాదిఞ్, ఉక్తనియమాత్, నన్వేకస్మిన్ గోత్రే యుగపదనేకప్రత్యయాప్రసక్తేర్వ్యర్థమిదం సూత్రమిత్యాశఙ్క్య సూత్రారమ్భఫలం మతభేదేన వ్యవస్థాపయతి। * గోత్రస్యైకేనేతి * స్వం గోత్రం తదపేక్షయా ఏకోనసఙ్ఖ్యానాం తృతీయే ద్వయోః పరమ్పరా, చతుర్థే త్రయాణామ్, పఞ్చమే చతుర్ణామిత్యాది పరమ్పరా ప్రస

జ్యత ఇత్యర్థః, తథాహి ఉపగోస్తృతీయే అణిఞోః పరమ్పరా, చతుర్థే త్వణిఞ్ఫకామ్, పఞ్చమే త్వణిఞ్ఫగిఞామ్, యద్యప్యత్ర యస్యేతి చేతి లోపే నాణాదేరసత్త్వాదణిఞాదీనాం పరమ్పరేత్యుక్తిర్న సఙ్గచ్ఛతే తథాప్యణన్తాదిఞుత్పద్యతే ఇఞన్తాత్ఫగిత్యుత్పత్తిమాత్రాభిప్రాయేణ ప్రత్యయపరమ్పరాభిధానం బోధ్యమ్ । * స్వస్మాన్న సఙ్ఖ్యేభ్య ఇతి * స్వం గోత్రం తదపేక్షయా స్వస్మాన్న సఙ్ఖ్యేభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యః, తృతీయే ఏకస్మాదనిష్టోత్పత్తిః, చతుర్థే ద్వాభ్యాం పఞ్చమే త్రిభ్య ఇత్యాదిత్యర్థః । * అపత్యం పిఞు రేవేతి * తథాచామరః "ఆత్మజస్తనయస్సూనుస్సుతః పుత్రస్స్త్రియాం త్వమీ । ఆహుర్దుహితరం సర్వేఽపత్యం తోకం తయోస్సమే" ఇత్యమరః । ముఖ్యమతమాహ * తతః ప్రాచామితి * పౌత్రాపేక్షయా యే ప్రాఞ్చః పితామహ ప్రపితామహాదయస్తేషామపీత్యర్థః, అత్రాయమాశయః అపత్యశబ్దః క్రియానిమిత్తోనత్వాత్మజపర్యాయః, నపతన్త్యనేనేత్యపత్యమితివ్యుత్పత్తేః, పఞ్చవింశతీతి సూత్రే భాష్యకృతా దర్శితత్వాత్, బాహుళకాత్కరణే యచ్ప్రత్యయః, యన్నిమిత్తం యస్యాపతనం తత్తస్యాపత్యమితి ఫలితోర్థస్తథాచ పౌత్రాదిరపి పితామహాదీనామపతనే హేతురితి తేషామపత్యం భవతి ప్రసిద్ధంచ వ్యవహితోపి పితామహాదీనాముద్ధర్తేతి జరత్కార్వాద్యుపాఖ్యానేషు అపత్యం పౌత్రప్రభృతీతి సూత్రమప్యత్రానుగుణం ఆద్యపక్షే హ్యపత్యమివాపత్యమితి గౌణీవృత్తిరాశ్రయణీయా స్యాత్, అమరస్తు సూత్రభాష్యాదివిరోధాదుపేక్ష్య ఇతి । * తద్ధాన్యే ఇతి * ఆద్యపక్షే ప్రత్యయమాలానివృత్తయే, అన్త్యే తు స్వస్మాన్న సఙ్ఖ్యేభ్యోఽనిష్టోత్పత్తివృత్తయే ఇత్యర్థః । * ఔపగవాదిష్టస్యాదితి * తృతీయస్యోపగుం ప్రత్యనపత్యత్వాదితి భావః, ఏవంచాసతి సూత్రేఽస్మిన్ పక్షే ఔపగవిరిత్యనిష్టమేవస్యాత్, ఔపగవ ఇతీష్టంతు నసిధ్యతీతి బోధ్యమ్ । * అజీవజ్యేష్ఠ ఇతి * జీవజ్యేష్ఠే జీవద్వంశ్యే వా యువసంజ్ఞాయాం సత్యాం గోత్రసంజ్ఞా నేతి భావః । * ఇష్టసిద్ధిరపీతి * అస్మింశ్చపక్షే ఔపగవస్య యదపత్యం తదుపగోరపత్యమితి, ఉపగోరణ్ ప్రత్యయస్తదా ఔపగవ ఇతీష్టం యద్యపి సిధ్యతి, తథాప్యౌపగవిరిత్యనిష్టం ప్రాప్నోతీత్యర్థః । * తత ఇతి * ఇఞన్తాదిత్యర్థః । * ఫగిఞోరితి * ఫగన్తాదిఞ్ ఇఞన్తాత్ఫక్, ఫగన్తాత్పునరిఞిత్యా

దిపరం పరాయాం సత్యామిత్యర్థః । * నియమార్థమితి * నన్వాద్యపక్షే త
త్తత్పితృవాచకాదేవ ప్రత్యయో న తు మూలభూతాత్స్యాత్, అనన్తరాపత్య
ముఖ్యసమ్బన్ధే చరితార్థస్యాణాదేర్గౌణ సమ్బన్ధేపి ప్రవృత్తేరన్యాయ్యత్వా
త్, తథా చౌపగవాపత్యే నోపగోర్ముఖ్యసమ్బన్ధాభావాత్తత్రాప్రాప్తే వి
ధ్యర్థమేవేదం సూత్రం న తు నియమార్థమిత్యౌపగవశబ్దాదపి ప్రత్యయో దుర్వా
ర ఇతి చేత్, అత్రాహుః — గోత్రబోధనాయ క్రమేణానేక ప్రత్యయప్ర
సఙ్గే ఏక ఏవ ప్రత్యయః స్యాదితి సూత్రార్థే కృతే ఔపగవశబ్దస్యాపత్యప్రత్య
యాం తత్త్వాత్పునరపత్య ప్రత్యయస్తతో నోపపద్యత ఇత్యగత్యా పరమ్ప
రాసమ్బన్ధాభ్యుపగమే నోపగోరేవ తదుత్పత్తిర్నత్వౌపగవశబ్దాదితి సిద్ధ
మిష్టమితి, అత్ర కేచిద్వ్యాచక్షతే — ఆద్యపక్షే ప్రత్యయపరమ్పరాయాం
ప్రాప్తాయాం ఏకో గోత్ర ఇత్యనేనైకప్రత్యయో విధీయతే తథా చైకో నామైక
జాతీయ ఇత్యర్థపర్యవసానాన్మూలప్రకృతేరప్యపత్యప్రత్యయోఽణాదిస్తజ్జాతీయ
ఏవ గోత్రబోధనీయే తత్తత్పితృవాచకాద్భవత్యణన్తాదణ్ ఇఞన్తాదేవేఞ్
య ఇఞన్తాద్యఞితి, న చైవం ణిఞోఽపరం పరాయాం నివర్తితాయామప్యౌప
గవ ఇత్యత్రాణ్ప్రత్యయపరమ్పరా స్యాత్, తథా గార్గ్య ఇత్యాదౌ యఞాది
పరమ్పరేతి వాచ్యమ్, సత్యామపి తస్యామనిష్టాభావాదితి, తచ్చిన్త్యమ్, ఫ
గన్తాత్ఫకి నాడాయన ఇత్యాదావనిష్టప్రసఙ్గాదితి దిక్ । * ఇత్థమితి * అ
పత్యం పితురేవేతి పక్షే చతుర్థాపత్యరూపే యూని వివక్షితే గోత్రాద్యూనీ
తి నియమసూత్రే సత్యసతి చ గోత్రప్రత్యయాన్తాదేవ యువప్రత్యయ ఇతి
ద్వయోఽపరమ్పరా, సా చేష్టత్వాన్న నియమేన వ్యావర్త్యతే పఞ్చమే తు ని
యమాభావే త్రయాణాం పరమ్పరా ప్రసజ్యతే, షష్ఠే తు చతుర్ణామిత్యా
ది, తతః ప్రాచామపీతి ద్వితీయపక్షే తు గర్గాచ్చతుర్థే యూని మూలప్ర
కృత్యనన్తరాభ్యామనిష్టోత్పత్తిః ప్రసజ్యతే, పఞ్చమే తు మూలప్రకృత్యన
న్తరయువభ్యాం, తథా నడాచ్చతుర్థే యూని పూర్వవద్ద్వాభ్యామనిష్టోత్ప
త్తిః, పఞ్చమే తు త్రిభ్యః ఉపగోశ్చతుర్థవాచ్యే తు మూలప్రకృతేరేక
స్మాదేవానిష్టోత్పత్తిః నత్వనన్తరాపత్యవాచకాత్, తతో జాతేప్యత ఇఞిరూ
పానిష్టాభావాదిత్యాదియథాసమ్భవం తతోఽగ్రాహ్యమిత్యర్థః । * గోత్రాద్యూ
ని * అపత్యస్మిన్సూత్రే ముఖ్యమతే పఞ్చమాదౌ యూని వివక్షితే గోత్ర

ప్రత్యయాన్తాద్యువప్రత్యయోత్పత్తావిష్టసిద్ధేపి మూలప్రకృత్యనన్తర యువభ్యోపి స్యాదితి పాక్షికానిష్టప్రాప్తే నియమార్థమిదమిత్యాశయేనాహ * గోత్రప్రత్యయాన్తాదేవేతి * నతుమూలప్రకృత్యనన్తరయువభ్య ఇత్యర్థః, మనోరమాయాంతు నతుయువప్రత్యయాన్తాదితి ప్రథమపక్షేఽర్థ ఇత్యపిస్థితమ్, అత్ర వదన్తి — పఞ్చమాదౌ యూనివివక్షితే తస్యయూనస్తృతీయం ప్రత్యనపత్యత్వాదప్రాప్తౌ విధ్యర్థమేవేదం స్యాన్నతు నియమార్థమితి యువప్రత్యయాన్తాత్ప్రత్యయోదుర్వారస్స్యాత్తస్మాదిహ పితురేవాపత్యమితి పక్షో నాశ్రయణీయ ఇతి । అన్యేత్వాహుః — ఆద్యపక్షే గోత్రాద్యూనీత్యావర్త్యైకేనాప్రాప్తప్రత్యయం విధాయ ద్వితీయేననియమ్యతే యూని గోత్రాదేవేతి, ఏవంచ తతః ప్రాచామితి పక్షేణసహాస్యైకరూపతా భవతీతి గోత్రాచ్చేద్యూన్యేవేతి విపరీతనియమస్త్వహానకృతః, వ్యావర్త్యాలాభాత్, నచ శైషికాశ్ఛాదయో వ్యావర్త్యా ఇతి వాచ్యమ్, గోత్రేఽలుగచీతిలిఙ్గాత్ । * స్త్రియాంత్వితి * యద్యత్రాస్త్రియామిత్యస్యైకవాక్యతయా స్త్రీభిన్నే యూని గోత్రాదేవేత్యర్థః క్రియతే తర్హి స్త్రీషు యువసంజ్ఞాయా అనిషేధాత్ యువతిషు ప్రత్యయానాం పరమ్పరా ప్రసజ్యేత, నచైకో గోత్ర ఇత్యనేన నిస్తారః, యువసంజ్ఞయా గోత్రసంజ్ఞాయా బాధాత్, అథ స్త్రియాం నయువప్రత్యయ ఇతి వాక్యభేదేనార్థః క్రియతే తదా గోత్రపత్యయేన యువతిర్నాభిధీయేత కిన్తు వాక్యమేవ స్యాత్తతశ్చ గార్గ్యస్యాపత్యం స్త్రీ గార్గీతి నస్యాదతో యువసంజ్ఞానిషేధపరమేవేదమిత్యాశయేన వ్యాచష్టే । * నయువసంజ్ఞేతి * అత్రాయమాశయః — అస్త్రియామితి యోగో విభజ్యతే, యూనీతి శబ్దస్వరూపమనువర్తతే, పరిభాషా చేయమ్, యత్ర యువసంజ్ఞావిధానం తత్రాస్త్రియామిత్యుపతిష్ఠత ఇతి సిద్ధస్య గతిరియమ్, జీవతితువంశ్యే యువా, స్త్రియామిత్యేవసూత్రయితుం యుక్తమ్ । * అతఇఞ్ * ఘుకాలతనేష్వితి జ్ఞాపకాత్సుబన్తాదేవ తద్ధితోత్పత్తిరిత్యభ్యుపగమేప్యధికృతప్రాతిపదికస్య నవైయర్థ్యం కిన్తు ప్రయోజనమస్తీతి ధ్వనయతి । * అదన్తం యత్ప్రాతిపదికమితి * అతఇత్యస్య సుబన్తవిశేషణత్వేతు దక్షయోరపత్యమిత్యాది వివక్షాయాం దాక్షిరిత్యాది నసిద్ధ్యేదితి భావః, తపరః కిమ్ ? విశ్వపః అపత్యం వైశ్వపః ప్రదీయ

త్తాం దాశరథాయేత్యత్ర తు తస్యేదమిత్యణ్ , అపత్యస్యావివక్షాయాం త్వి ఞావ । * బాహ్వాదిభ్యశ్చ * బాధృలోడనఇతిధాతౌ కేవలస్య బాహో రపత్యయోగాసమ్భవాత్ సామర్థ్యాత్తదన్తవిధౌ సౌబాహవిరితి మాధవే నోక్తం చిన్త్యమితి ధ్వనయన్నాహ * బాహవిరితి * జానన్తిబాహవిగార్గ్య గౌతమ ఇత్యాశ్వలాయన సూత్రప్రయోగాద్భాష్యవృత్త్యాద్యుదా హరణాచ్చ బాహుశబ్దస్సంజ్ఞారూపోఽస్తీతి భావః । * ఔడులోమిరితి * యద్యపిగణే బాహుకృష్ణయుధిష్ఠిర అర్జునప్రద్యుమ్నేత్యాదిషు కేవలలో మన్శబ్దఃపఠితస్తథాపి సామర్థ్యాత్తదన్తగ్రహణమ్ “ తారకాప్యుడు వాస్త్రి యామ్ ” ఇత్యమరోక్త్యా నక్షత్రవాచ్యుడుశబ్దః , ఉడూనీవలోమాని యస్య తస్యాపత్యంఔడులోమిః , శరఇవలోమాని యస్యతస్యాపత్యం శారలో మిః , బహుత్వేతు ఇఞఃపవాదోకారఃప్రాగ్దీవ్యతీయ్యన్త్వా ? ఉడు లోమాః, శరలోమాః, ఇహప్రతిపదవిధానేషు పురాణసిద్ధాస్సంజ్ఞాశబ్దాఏవగృ హ్యన్తే , శీఘ్రోపస్థితికత్వాత్తేనేదానీంతనో యోబాహుస్తస్యాపత్యే బా హవఇత్యణేవ , నత్విఞ్ ఉక్తంచ హరిణా “ అభివ్యక్తపదార్థాయే స్వతన్త్రాలోకవిశ్రుతాః । శాస్త్రార్థస్తేషుకర్తవ్యశ్శబ్దేషు నతదుక్తిషు ॥ ” అనర్థకం సన్దిగ్ధార్థకం అప్రయుక్తంచ క్రమేణ విశేషణత్రయవ్యావర్త్యంత దుక్తిషు తత్సదృశేష్విత్యర్థః , అతఏవ సంజ్ఞా శ్వశురస్యాపత్యం శ్వాశురిరి త్యత్ర రాజశ్వశురాదితియన్న , మిమీతే మాతాతస్యేస్స్వసామాతృస్వ సా , ఇహ మాతృపితృభ్యాం స్వసేతి షత్వంన్న , నన్వేవం బాహవశ్వా శురిరితి , పూర్వోక్త్యా నసిధ్యతఇతి చేత్ మైవమ్ , అణిఞోర్ద్విధా శబ్దవిశే షానుపాదానాదప్రసిద్ధేష్వపి తత్ప్రవృత్తేః । * వ్యాసేతి * వేదాన్వ్యస్య తీతి వేదవ్యాసఃకర్మణ్యణ్ , భీమోభీమసేనఇతివదేకగ్రహణమ్ । * నయ్వా భ్యామ్ * య్వాభ్యాంకిమ్ ? న అర్థోయస్యనార్థస్తస్యాపత్యం నార్థిః , పదా న్తాభ్యాం కిమ్ ? యాజ్ఞికః, ఐచోవిషయప్రదర్శనాయ నేతినిషేధోక్తిః , తే నేహన , దాధ్యశ్విః, మాధ్వశ్విః, నహ్యత్రయ్వాభ్యాం పరస్య వృద్ధిప్రస క్తిరస్తి , క్వచిత్తు వృద్ధిప్రసక్తినత్వేఽపి నేష్యతే , ద్వేఅశీతీభృతో భూ తోభావీవాద్వ్యశీతికః । * వారుడకిరితి * వరుడాదయోజాతివిశేషాః , వ కారస్యాపదాన్తత్వాన్నయ్వాభ్యామిత్యైజ్న । * ఇత్యాదీతి * నైషాదకిః,

ఫాండారకిః, వైంకకిః। * గోత్రేకుఞ్జా * ఇతఃప్రాగేకో గోత్ర ఇత్యాదిసూత్రద్వయంచేత్పఠ్యతే తర్హ్యత్రత్యం గోత్రగ్రహణంత్యక్తుం శక్యమిత్యాహుః, చ్ఫఞో ఞకారో వృద్ధ్యర్థః, కౌఞ్జాయన్యః, చకారస్తు వ్రాతచ్ఫఞోరిత్యత్ర విశేషణార్థస్తేనాశ్వాదిభ్యః ఫఞ్ ఆశ్వాయన ఇత్యత్ర ఞ్యో న భవతి, అత్రేదమవధేయమ్, కౌఞ్జాయన్య ఇత్యాదావేకవచనే ద్వివచనే చ ఞ్యస్య ఞిత్త్వాదాద్యుదాత్తత్వమేవ, బహుత్వే తు తస్య లుకి చ్ఫఞశ్చకార ఞకారయోస్తుల్యబలయోర్విరోధే సతి పరత్వాత్ ఞిత్స్వరేణాద్యుదాత్తత్వే ప్రాప్తే భాష్యే తద్ధితస్య కిత ఇత్యత్ర యోగం విభజ్య చిత ఇత్యనువర్త్య తద్ధితస్య చితోఽన్తోదాత్తత్వమితి వ్యాఖ్యానాత్కౌఞ్జాయనా ఇత్యత్రాన్తోదాత్తత్వమేవ భవతి న చైవం హి ఫగేవాత్రాస్తు కిమనేన గురుసదేశేనేతి వాచ్యమ్, తథా సతి వ్రాతచ్ఫఞోరస్త్రియామితి సూత్రప్రణయనాపత్త్యా నాడాయనాదిభ్యో ఫిఞ్ స్యాదితి, కుఞ్జ, బ్రధ్న, శఙ్ఖ, శకట ఇత్యాది। * వ్రాతచ్ఫఞో * పూగాఞ్ఞ్యోఽగ్రామణీత్యతోఽనువర్తనాదాహ * ఞః స్యాదితి * వ్రాతవాచిభ్యః, కాపోతపాక్య ఇత్యుదాహరిష్యతి, అస్త్రియాం కిమ్? కపోతపాకా స్త్రీ। * తద్రాజత్వాదితి * ఞ్యాదయస్తద్రాజా ఇతిసూత్రేణేతి శేషః। * లుగ్వక్ష్యత ఇతి * తద్రాజస్య బహుష్విత్యనేనేతి శేషః। * కౌఞ్జాయనీతి * ఇహ సతి ఞ్యప్రత్యయే యోపధత్వాజ్జాతేరితి ఙీషభావే టాపి రూపేస్వరే చ విశేషో బోధ్య ఇత్యాహుః। * యఞిఞోశ్చ * అధికారప్రాప్తం గోత్రగ్రహణం యఞిఞోర్విశేషణం న తు విధేయస్య ఫకః, వ్యాఖ్యానాత్తదేతదాహ। * గోత్రే యావితి * గోత్రే కిమ్? ద్వీపాదనుసముద్రం యఞ్, ద్వైపే భవో ద్వైప్యః, సుతఙ్గమాదిభ్యశ్చాతురర్థిక ఇఞ్ సౌతఙ్గమిః, తదపత్యే ఫక్ మాభూత్। * ఫక్ స్యాదితి * సాగుర్గ్యాద్యాన్వయమ్। * శరద్వచ్ఛునక * భృగుశ్శరద్వతోఽపత్యం న భవతి పూర్వభావిత్వాత్, ఏవం శునకస్యాపత్యం న భవతి వత్సః, అతోఽత్ర భార్గవశ్చ వాత్స్యశ్చాగ్రాయణశ్చేతి ద్వన్ద్వే అత్రిభృగ్వితి యఞిఞోశ్చేతి చ యథాసఙ్ఖ్యం లుగ్బోధ్యః, యద్యప్యత్ర బహుత్వాభావాదత్రిభృగ్విత్యాదినా లుగ్దుర్లభస్తథాపి యుగపదధికరణవచనతాయాం వర్తిపదానాం బహ్వర్థత్వాత్సూత్రత్వాద్వా స్యాదేవ లుక్ అతో వ్యాచష్టే। * భార్గవశ్చేతి * వాత్స్య

శ్చేదితి * అనాదిరితి * అశ్వత్థామ్నః పితా యో భారతే ప్రసిద్ధః తదపేక్షయా అన్య ఏవాయం ద్రోణ ఇత్యర్థః । * అశ్వత్థామ్నీత్యాది * ద్రోణాచార్యస్యానన్తరాపత్యే అశ్వత్థామ్ని ద్రౌణాయన ఇతి ప్రయోగో భాష్యోక్త ఇత్యర్థః । * అనృష్యానన్తర్యే * అనృషీతి పఞ్చమ్యాస్స్థానే లుక్ అనృషిభ్య ఇత్యర్థః । * సూత్ర ఇతి * ఆనన్తర్యే ఇత్యత్ర సూత్రే ఇత్యర్థః । * స్వార్థ ఇతి * చాతుర్వర్ణ్యాదేరాకృతిగణత్వాదితి భావః, బైదిరిత్యత్ర ఋష్యణ్ణాశఙ్క్యాహ । * బాహ్వాదేరితి * బిద, ఊర్వ, కశ్యప, శిక, భారద్వాజ, ఉదమన్యు, విశ్వానర, పరస్త్రీపరశు చేత్యాది । * గర్గాదిభ్యో * గర్గ, వత్స, వ్యాఘ్రపాద, పులస్తి, బభ్రు, మణ్డు, వతణ్డ, కపి, కత, శకల, కణ్వ, అగస్తి, కుంజనీ, యాజ్ఞవల్క్య, పరాశర, జమదగ్నీత్యాది । కథం తర్హి రామో జామదగ్న్య ఇతి, అనన్తరాపత్యేత్వయమ్, సత్యమ్, అనన్తరేపి గోత్రత్వారోపాద్బోధ్యః । * యఞఞోశ్చ * ణ్యక్షత్రియార్షఞితో లుగితి తద్రాజస్యేతి సూత్రాద్బహుషు తేనైవాస్త్రియామితి చానువర్తతే, యస్కాదిభ్యో గోత్ర ఇత్యతో గోత్ర ఇతి చ తదాహ । * గోత్రే యద్యఞన్తమిత్యాది * ప్రవరాధ్యాయప్రసిద్ధగోత్రవాచినా కేవలా యఞఞౌ న భవత ఇతి గోత్ర ఇత్యనేన తదన్తం విశేషితమ్ । * తదవయవయోరితి * నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తీతి భావః । * ప్రవరాధ్యాయేతి * ఏతచ్చ స్త్రీపుంసాభ్యామితి సూత్రే లౌకికస్య గోత్రస్య గ్రహణమితి భాష్యముపాదాయ కైయటేనోక్తమితి భావః । * తేనేహ నేతి * యద్యత్ర లౌకికం గోత్రమపత్యమాత్రం గృహ్యేత తదా స్యాదేవాతిప్రసఙ్గ ఇతి భావః । * లోహితాదీతి * సర్వత్ర లోహితాదీత్యాదినా ష్ఫః, ష్ఫేణోక్తత్వేపి స్త్రీత్వే షిత్వసామర్థ్యాఙ్ఙీషిత్యాశయేనాహ * బాభ్రవ్యాయణీతి * గర్గాదిగణ ఏవ బభ్రుః, కాశికే ఇతి పాఠ్యమ్, ఏవం హి ద్విర్బభ్రుగ్రహణం న కర్తవ్యం భవతీతి హరదత్తాదయః । * కాపేయ ఇతి * ఇతశ్చానిఞ ఇతి ఢక్, కపేర్గర్గాదిగణే పాఠో లోహితాదికార్యార్థః, తేన కాప్యాయనీతి సిధ్యతి । * బౌధిరితి * అనృషిత్వాదిఞ్ బాహ్వాదిత్వాద్వా । * వతణ్డాచ్చ * యఞణోః ప్రాప్తయోరఙ్గిరసే యఞేవేతి నియమార్థం సూత్రమ్ । * లుక్ స్త్రియామ్ * విహితస్యేతి * పరిశేషితస్య వేతి బోధ్యమ్, ఏతచ్చాఙ్గిరస ఇత్యను

వృత్త్యా లభ్యతే, యద్యపి వతణ్డాల్లుక్ స్త్రియామిత్యేకసూత్రకరణేఽప్యాఙ్గి
రస ఇత్యనువృత్త్యా నాఙ్గిరసే యఞఞోర్లుగభావాత్ స్త్రియామిష్టం సిధ్యతి,
తథాపి పుంస్యాఙ్గిరసే యఞఞోరుభయోః ప్రాప్తిరనిష్టేతి తద్వారణాయ
పృథక్సూత్రం కృతమ్ । * ఋషిత్వాదితి * నచైవం ఋష్యన్ధకేత్యణి సిద్ధే శి
వాదిగణే వతణ్డపాఠో వ్యర్థ ఇతి శఙ్క్యమ్, గర్గాదిపాఠేన యఞా బాధాత్త
న్నివృత్తయే తత్పాఠస్యావశ్యకత్వాత్ । * ష్యఙితి * అణిఞోరనార్ష
యోరితి సూత్రేణేతి భావః । * అశ్వాదిభ్యః * గోత్రే ఇతి * ఇహ గణే శై
ల్వ, ఆనడుహ్య, ఆత్రేయ ఇతి గోత్రప్రత్యయాన్తాస్త్రయః పఠ్యతే తేభ్యస్తు
యూన్యేవ, ఏకో గోత్రే గోత్రాద్యూనీతి వచనాత్, తత్ర బలిర్నామ రాజ
ర్షిస్తతో వృద్ధేత్కోసలేతి ఞ్యఙ్, ఆనడుహ్యశబ్దో గర్గాదియఞన్తః, ఆ
త్రేయశబ్దో ఢగన్త ఇతి జ్ఞేయః । * పుంసి జాతే ఇతి * గణసూత్రమిదం జాత
శబ్దే పుంసి విద్యమానే ఫఞిత్యర్థః, కస్మాదిత్యాకాఙ్క్షాయాం అథాఞ్జాతశబ్దా
దితి లభ్యతే । * జాతాయా ఇతి * లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా 'ఏకాదేశస్య
పూర్వాన్తత్వేన గ్రహణాద్వా ప్రాప్తిః । * శివాదిభ్యోఽణ్ * నను విశే
షవిహితానిఞాదీన్ బాధిత్వా ఽణేవారమ్భసామర్థ్యాద్భవిష్యతి, కిమనే
నాణ్గ్రహణేన, అత్రాహుః — ఋషిషేణశబ్దోఽత్ర గణే పఠ్యతే, తతః
ప్రాప్తమిఞం బాధిత్వా పరత్వాత్సేనాన్తలక్షణేతి ణ్యే ప్రాప్తే ఇహ పాఠ
సామర్థ్యాద్యథాప్రాప్త ప్రత్యయ ఇఞేవ స్యాన్న త్వణ్ తథా చాత్రాణ్గ్ర
హణమావశ్యకమిత్యేకే, అణధికారాదణేవ స్యాన్నాన్య ఇత్యణ్గ్రహణం
స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమిత్యన్యే, శివ, కకుత్స్థ, వతణ్డ, జరత్కారు, విపాట్,
తక్షన్, విశ్రవణ, రవణ, ఋషిషేణ విరూపాక్షేత్యాది । * గోత్ర ఇతి నివృ
త్తమితి * ఏతచ్చ వృత్తౌ కైయటే చ స్థితమ్, యద్యపి గోత్రసంజ్ఞాసూత్ర
పర్యన్తం గోత్రాధికార ఇతి యూని లుగితి సూత్రస్థభాష్యకైయటాభ్యాం
లభ్యతే, తథాపి తన్మతాన్తరమితి భావః, ఏవం చేతః ప్రభృత్యపత్యసామా
న్యే ప్రత్యయా భవన్తీతి స్థితమ్, శుభ్రాదిత్వాన్నిత్యం ఢకి ప్రాప్తే జర
త్కారుశబ్దోఽత్రాణర్థం పఠ్యతే, జారత్కారవః, ఢకి తు ఢేలోపోఽక
ద్ర్వా ఇత్యుల్లోపః, జారత్కారేయః, కుఞ్జాదిత్వాద్గోత్రే కుఞ్జాదిభ్యశ్చ్ఫఞి
తి నిత్యం చ్ఫఞి ప్రాప్తే విపాట్ఛబ్దోఽత్రాణర్థం పఠ్యతే, వైపాశః, వైపా

శాయన్యః, సేనాన్తలక్షణేతి ణ్యప్రత్యయే ఉదీచామిఞితి చ ప్రాప్తే తక్షన్ శబ్దోత్రాణర్థం పఠ్యతే, ణ్యప్రత్యయేన సమావేశోత్రేష్యతే, న త్విఞా, తాక్ష్ణః తాక్షణ్యః, విశ్రవణరవణశబ్దావత్రపఠ్యేతే తౌ చ విశ్రవశ్శబ్దస్యాదేశౌ విశ్రవసోపత్యం వైశ్రవణః రావణః । * అవృద్ధాభ్యో * అవృద్ధేభ్యో నదీమానుషీనామభ్య ఇత్యేవ సూత్రయితుం యుక్తమిత్యాశయే న వ్యాచష్టే । * అవృద్ధేభ్య ఇత్యాదినా * ద్వైమాతుర ఇతి * తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాసః, అత్ర ద్వయోర్మాత్రోరపత్యమితి విగ్రహో న తు ద్విమాత్రోరపత్యమితి, దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామితి నియమేనాసంజ్ఞాయాం సమాసాసమ్భవాత్ । * ధాన్యమాతుర్నేతి * అభివ్యక్తపదార్థా ఇత్యనేన జననీవాచినపదగ్రహణే సిద్ధేపి తస్య స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థం స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశ ఇతి భావః, అభివ్యక్తేత్యస్యానిత్యతాయా జ్ఞాపనార్థ ఇత్యన్యే । * కన్యాయాః * నను కన్యా హ్యక్షతయోనిః, తస్యా అపత్యసమ్భవ ఏవ నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ * అనూఢాయా ఇతి * అవివాహితాయా ఇత్యర్థః । * వికర్ణ * వాత్స్యాదీనామపత్యప్రత్యయాన్తానాం ద్వన్ద్వే యఞఞోశ్చ అత్రిభృగుకుత్సేతి సూత్రాభ్యామపత్యప్రత్యయస్య లుక్, న చాత్ర వత్సాదీనామేవ ద్వన్ద్వోస్త్వితి శఙ్క్యం, మూలభూతానాం తేషాం వికర్ణాదీన్ప్రత్యపత్యత్వాభావాత్ అతో వ్యాచష్టే । * వాత్స్యశ్చేదిత్యాది * యుగపదధికరణవచనతాయాం బహుత్వాను స్త్రీతి శరద్వచ్ఛునకసూత్రఏవోక్తమ్ । * పత్త్రై ఇఞిః * పూర్వసూత్రాద్వాగ్రహణానువృత్తేరితి భావః । * స్త్రీభ్యో ఢక్ * బహువచననిర్దేశాన్న స్వరూపగ్రహణమ్, నాప్యర్థస్య, ఢగర్థతయా శుభ్రాదిషు విమాతృశబ్దపాఠాత్, కింతు స్త్ర్యధికారోక్తటాబాదేర్గ్రహణం న తు విప్రకృష్టక్తిన్నాదేరిత్యాశయేనాహ * స్త్రీప్రత్యయాన్తేభ్య ఇతి * తేన దరదోపత్యం దారద ఇత్యత్ర ఢఙ్న భవతి, స్త్ర్యర్థగ్రహణే తు స్యాదేవాత్ర ఢక్, దరచ్ఛబ్దో హి జనపదక్షత్రియవాచీ, తతోపత్యార్థద్వ్యఞ్మగధేత్యణి తస్య స్త్రియామతశ్చేతి లుకి దరచ్ఛబ్దస్య స్త్ర్యర్థవాచిత్వాత్ ఢకితి వర్తమానే పునరిహ ఢగ్గ్రహణమణ్సంబద్ధస్య ఢకో నివృత్త్యర్థమ్, యద్యపి చానుకృష్టం నోత్తరత్రేతి పరిభాషయా అణీహ న ప్రవర్తతే, తథాపి తస్యా అనిత్యత్వజ్ఞాపనాయ ఢగ్గ్రహణమిత్యాహుః * తస్యేదమితి * శివాదిత్వాదపత్యఏవాణిత్యన్యే । * ఇతశ్చ * ఇ

తఙ్కిమ్ ? దాక్షిః, అనఞఃకిం దాక్షాయణః, ద్వ్యచఃకిమ్? ఉదధేరపత్యమౌదధః, కాశికాయాంతు మరీచేర్మరీచఇతి ప్రత్యుదాహృతం తదసత్, బాహ్వాదిత్వేనేఞ్ ప్రవృత్తేః, నచ బాహ్వాదిత్వే వివదితవ్యమ్, మరీచిశబ్దో బాహ్వాదిషు పఠ్యతఇతిమిపచోఽనన్త్యాత్పరఇతి సూత్రే భాష్యే స్థితత్వాత్ । * అత్రేయఇతి * పరత్వాదయమృష్యణం బాధతఇతి భావః । * శుభ్రాదిభ్యశ్చ * చకారస్త్వాకృతిగణత్వద్యోతనార్థఇత్యాహుః, మృకణ్డశబ్దోఽత్రపఠ్యతే, మార్కణ్డేయః, శుభ్ర, మృకణ్డ, అశ్వ, విమాతృ, విధవా, గోధా, ప్రవాహణేత్యాది, ఆకృతిగణోఽయమ్, తేన పాణ్డవేయఇత్యాదిసిద్ధమ్, ఇహోదన్తేషు ఇఞ్ ప్రాప్తః, విధవాశబ్దాత్ క్షుద్రాలక్షణో ఢ్రక్, చతుష్పాజ్జాతినామదిషు ఢఞ్, గోధాశబ్దాడ్ఢ్రక్ వచనాత్సోఽపిభవతి, క్వచిదౌత్సర్గికోఽణ్ ప్రాప్తఇతి బోధ్యమ్ । * ప్రవాహణస్యఢే * ఉత్తరపదస్యేత్యధిక్రియతే, అర్ధాత్పరిమాణస్యేత్యతఃపూర్వస్యతు వేత్యనువర్తతే తదాహ * ఉత్తరపదస్యాచామాదేరిత్యాది * నిత్యముత్తరపదవృద్ధేఃఫలన్తు ప్రవాహణేయీభార్యఇత్యత్ర వృద్ధినిమిత్తస్యేతి పుంవద్భావప్రతిషేధః । * తత్ప్రత్యయస్యచ * ప్రవాహణస్యేతివర్తతే, తచ్ఛబ్దేన ఢప్రత్యయఃపరామృశ్యతే తదాహ * ఢాన్తస్యేత్యాది * బాహ్యతద్ధితనిమిత్తేతి * ఢక్ప్రత్యయాన్తాద్బహిర్భూతోయఇఞ్ తన్నిమిత్తేత్యర్థః । * కల్యాణ్యాదీనామ్ * ఇహపరస్త్రీశబ్దఃపఠ్యతే, పరస్య స్త్రీపరస్త్రీతి షష్ఠీసమాసః, పారస్త్రైణేయః, పరభార్యాయాముత్పన్నఇత్యర్థః, అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః, బిదాదిగణేతు పరస్త్రీపరశుచేతిపఠ్యతే ప్రాప్నోతీతి శేషః, తత్ర పరాచాసౌ స్త్రీచేతి కర్మధారయః, పరస్త్రియా అపత్యం పారశవః, బ్రాహ్మణాచ్ఛూద్రాయాం తేనైవోఢాయాముత్పన్నః, సాచ జాత్యన్తరయోగాత్పరస్త్రీ, నచ పరశ్వాదేశస్య స్థానివద్భావాత్పారశవేఽప్యనుశతికాదీనాంచేత్యుభయపదవృద్ధిస్స్యాదితివాచ్యమ్, సత్యాదేశే పూర్వోత్తరపదసమ్ప్రమోహాత్తదప్రవృత్తేః, ఇహ గణే స్త్రీప్రత్యయాన్తానాం ఢకస్సిద్ధత్వాదినఙర్థం గ్రహణమ్, అన్యేషాంతు ఉభయార్థమ్, కల్యాణీ, సుభగా, దుర్భగా, బన్ధకీ, పరస్త్రీత్యాది । * కులటాయావా * శకంధ్వాదిత్వాత్పరరూపమతఏవ నిపాతనాద్వా । * సతీభిక్షుక్యత్రేతి * అత్ర

ఇనజ్విధౌ తథా చోక్తమమరేణ “ అథ బాన్ధకినేయస్స్యాద్బన్ధులశ్చాసతీసు
తః । కౌలటేరః కౌలటేయో భిక్షుకీ తు సతీ యది ॥ తదా కౌలటినేయోఽస్యాః
కౌలటేయోఽపి జాత్మజే । ” ఇతి . కేచిత్తు — క్షుద్రాయా అపి ఇనజా తృ
తీయం రూపం కౌలటినేయ ఇతీచ్ఛన్తి । * పక్షే ఢ్రగితి * ఢగపి పక్షే భవ
త్యేవేతి భావః । * హృద్భగ * పూర్వపదస్య చేతి చకారేణోత్తర పదస్యే
త్యనుకృష్యతే తదాహ * పూర్వోత్తరపదయోరితి * మహతే సౌభగాయే
త్యత్ర తూద్గాత్రాదిత్వాదఞి ఛాన్దసత్వాన్నోత్తరపదవృద్ధిరిత్యాహుః । * సౌ
భాగినేయ ఇతి * సుభగాశబ్దస్య కల్యాణ్యాదిత్వాదినఙ్ । * చటకాయా
ఇతి * స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశాత్పుంసి న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ * చటకస్యేతి
వాచ్యమితి * ఏవం చటకాదైరగిత్యేవ సాంప్రదాయికః పాఠ ఇతి న్యాసకృ
దుక్తిర్వార్త్తిక విరోధాదుపేక్ష్యా। * తయోరేవేతి * తత్ర టాబన్తాత్తద్ధితలు
కి లుక్తద్ధితలుకీతి టాపో లుకి జాతిలక్షణఙీషం బాధిత్వాఽజాదిలక్షణష్టాబితి భా
వః । * గౌధేర ఇతి * ఢస్య ఏయాదేశే కృతే లోపో వ్యోరితి యలోపః । * ఆర
గుదీచామ్ * వచనాదేవ ఢ్రక్, ఢగారకాం పర్యాయే సిద్ధే ఉదీచాం గ్రహణం
పూజార్థమ్ , ఆరగితి న సూత్రితం యస్యేతి చేత్యాకారలోపే గౌధర ఇత్యని
ష్టప్రసఙ్గాత్ । * అన్యాశ్ ఇతి * అనాకారాన్తాల్లక్ష్యానురోధేన కుతశ్చిది
త్యర్థః । * షణ్డస్యేతి * షణ్డో నపుంసకస్తస్యాపత్యస్తు కృత్రిమాత్ । * క్షు
ద్రాభ్యః * అర్థగతస్త్రీత్వం శబ్ద ఆరోప్య స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః । * గృ
ష్ట్యాదిభ్యశ్చ * గృష్టి, హృష్టి , హలి , బలి , కుద్రి , అగస్తి , మిత్రయు ।
* అఙ్ఢకోరపవాద ఇతి * ఇహాన్త్యయోర్ద్వయోర్ఋషిత్వాదణ్ప్రాప్తః ,
అన్యేభ్యస్త్వితశ్చానిఞ ఇతి ఢక్ప్రాప్త ఇతి వివేకః । * గార్ష్టేయ ఇతి *
సకృత్ప్రసూతా సర్వాపి గృష్టిర్నతు గౌరేవ , అతోఽత్ర న చతుష్పాద్భ్య
ఢఞితి ఢఞ్ సిద్ధః । * కేకయ * కేకయస్యాపత్యం స్త్రీ కైకేయీ , జనపద
శబ్దాదిత్యఞ్, మైత్రేయికయా శ్లాఘ్యతే, మిత్రయూనాం భావే నేత్యర్థః,
గోత్రచరణాచ్ఛ్లాఘాత్యాకారేతి వుఞ్ , తత్ర హి లౌకికం గోత్రం గృహ్య
తే , లోకే చ ఋషిశబ్దో గోత్రమితి ప్రసిద్ధ ఇతి కాశికా , ఏతచ్చ యదా మి
త్రయుశబ్దః అభేదోపచారాత్తదపత్యసన్తానే వర్త్తతే తదా బోధ్యమ్ , అన్య
థా మిత్రయూనామితి బహువచనాన్తేన విగ్రహో న స్యాత్ , ప్రలయాదాగ

తం ప్రాలేయమ్, ఇయాదేశో వృద్ధిం నబాధతే, అచామాదేరచోవృద్ధిః యాదెరియాదెశ ఇతి, భిన్నవిషయత్వాత్, అఙ్గంతూభయోర్విశేషణం న తు కార్యిణిహారదత్తః, ఆదివృద్ధెరపీదమేవ సూత్రం విధాయకమస్తు కిమనేన విషయభేదవిచారేణేత్యన్యే। * దాణ్డినాయనఇతి * నిపాత్యన్తఇతి * దణ్డిన్, హస్తిన్, ఆభ్యాం నడాదిత్వాత్ఫక్, నిపాతనాట్టిలోపాభావః, వసన్తాదిష్వథర్వన్నితి పఠ్యతే అథర్వణాప్రోక్తోగ్రన్థ ఉపచారాదథర్వా తమధీతే ఆథర్వణికః, శుభ్రాదిషు జిహ్మాశిన్నితిపఠ్యతే తస్యాపత్యం జైహ్మాశినేయః, వాశినోపత్యం వాశినాయనిః, ఉదీచాంవృద్ధాదితిఫిఞ్, భ్రూణహన్ ధీవన్ అనయోః షష్ఠితకారోఽన్తాదేశోనిపాత్యతే, భ్రూణఘ్నోభావోభ్రౌణహత్యమ్, ధైవత్యమ్, హనస్తోచిణ్ణలోరిత్యనేనైవ హన్తేస్తత్వేసిద్ధే తకారనిపాతనం జ్ఞాపయతి ధాతోస్స్వరూపగ్రహణే తత్ప్రత్యయేకార్యవిజ్ఞానమితి, తేనవార్త్రఘ్న మిత్యత్ర తత్వంన, నన్వేవం ప్రస్పృడ్భ్యామిత్యాదౌ అనుదాత్తస్యచర్దుపధస్యేత్యమ్నుర్వారః స్యాదమ్విధౌ ధాతోస్స్వరూపగ్రహణాభావాత్, అత్రాహుః — మృజేర్వృద్ధిరితిసూత్రస్థ భాష్యపర్యాలోచనయాధాతోః కార్యముచ్యమానం తత్ప్రత్యయే భవతీతి జ్ఞాపనార్థం తకారనిపాతనమితివ్యాఖ్యేయమ్, తేననకోపి దోషఇతి, సరయూఇత్యస్యాణిపరేయాదేర్వోనిపాత్యతే, సరయ్వాం భవం సారవముదకమ్, ఇక్ష్వాకోరపత్యమైక్ష్వాకః, జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞి, ఉలోపోనిపాతనాత్, ఇక్ష్వాకుషు జనపదేషు భవః కోపధాదణ్, ఐక్ష్వాకః, అత్రాప్యులోపో నిపాతనాదేవ, అఞణన్తయోర్ద్వయోరపి ప్రకృత్యాపాతాత్ బహుత్వేత్వఞస్తద్రాజత్వాల్లుక్, అణస్తునేతివిశేషః, తథాచరఘుః, "ఇక్ష్వాకూణాందురాపేర్థే" ఇతి, మురారిస్త్వాహ "ఐక్ష్వాకేషుచమైథిలేషుచఫలమ్" ఇతి, హిరణ్యస్యవికారోహిరణ్మయః, మయటియాదెర్లోపోఽత్రనిపాత్యతే। * యస్కాదిభ్యో * అపత్యాధికారాదన్యత్ర లౌకికం గోత్రం గృహ్యతఇత్యాశయేనాహ * అపత్యప్రత్యయస్యేతి * ణ్యక్షత్రియార్షఞితోలుగిత్యనువర్తతే తద్రాజస్యేతి సూత్రాద్బహుషు తేనైవాస్త్రియామితిచతదాహ * లుక్స్యాదిత్యాది * తత్కృతేతికిమ్? ప్రియయాస్కాః, బహుత్వేకిమ్? యాస్కః, శివాద్యణ్, యస్క, లిహ్య, ద్రుహ్య, కర్ణాటక, వస్తి, వద్రి, మి

త్రయఇత్యాది । * అత్రి * గోత్రప్రత్యయస్యేతి * అత్రిశబ్దాదితశ్చాని ఞ ఇతి ఢక్, ఇతరేభ్యస్తు ఋష్యణితిబోధ్యమ్, భరతగోత్రే ఉదాహరతి । * యుధిష్ఠిరా ఇతి * బహుష్వేవలుక్, నేహ, యౌధిష్ఠిరిః, కురులక్షణ ణ్యం బాధిత్వా బాహ్వాదిత్వాదిఞ్ । * బిదాద్యన్తర్గణోయమితి * యఞఞో శ్చేతి లుగత్ర ప్రాప్తో నేతిభావః । * తికకితవాదిభ్యో * యద్యపిద్వ న్ద్వరూపాణ్యేవగణేపఠ్యన్తే తికాదీనిపూర్వపదాని కితవాదీన్యుత్తరపదాని, తథాపి తికాదిభ్య ఇత్యుక్తే పూర్వపదేష్వేవ లుగాశఙ్క్యేత, ఇష్యతేతూ త్తరపదేష్వపి, అతస్తికకితవాదిభ్య ఇత్యుక్తమ్ । * తికకితవా ఇతి * అన్యే ష్వప్యత్రోదాహర్తవ్యాః, ఔపకాయనాశ్చ లామకాయనాశ్చ నడాదిభ్యః ఫక్ తస్యలుక్, ఉపకలమకాః, భ్రాష్టకయశ్చ కాపిష్ఠలయశ్చ అత ఇఞ్ తస్యలుక్, భ్రాష్టకకపిష్ఠలాః, కార్ష్ణాజినయశ్చ కార్ష్ణసున్దర యశ్చ, అతఇఞ్ తస్యలుక్, కృష్ణాజినకృష్ణసున్దరాః, ఇత్యాది । * ఉ పకాదిభ్యో * అద్వన్ద్వగ్రహణం ద్వన్ద్వ ఇత్యేతన్నాధిక్రియత ఇతి స్ఫుటీకర ణార్థమ్, ఉపకాదీనాం మధ్యే త్రయోద్వన్ద్వాస్తికకితవాదిషు పఠ్యన్తే, ఉప కలమకా ఇత్యాదయస్తేషాం పూర్వేణనిత్యమేవలుక్, అద్వన్ద్వేత్వనేన వి కల్ప ఇతి జ్ఞేయమ్, భాష్యే భ్రాష్టకికాపిష్ఠలయ ఇత్యుదాహరణాత్తికకిత వాదిష్వస్య పాఠో నార్ష ఇతి కైయటః, తేనాత్ర ద్వన్ద్వేపి వికల్ప ఏవోచిత ఇత్యాశయేనోదాహరతి * భ్రాష్టకకపిష్ఠలా ఇత్యాది * తికకితవాదిషు పఠితానామనేన దన్ద్వే ఏవ వికల్ప ఇత్యాశయేనోదాహరతి । * లమకాః లా మకాయనా ఇతి * ఏవమన్యేష్వుదాహర్తవ్యాః ఉపకాః ఔపకాయనాః, భ్రాష్టకాః భ్రాష్టకాయనా ఇత్యాది । * అగస్త్య * అగస్త్యశబ్దా దృష్యణ్, కుణ్డినీశబ్దాద్గర్గాదియఞ్, నను కుణ్డినీశబ్దాద్యఞిభస్యాఢ ఇతిపుం వద్భావే నస్తద్ధిత ఇతి టిలోపః ప్రాప్నోతి, నచ సంయోగాదిశ్చేతి ప్రకృతి భావశ్శఙ్క్యః అణితితత్రానువర్తనాత్, మైవమ్, అస్మాదేవ నిపాతనా త్తస్యాప్రవృత్తేః, కౌణ్డిన్యః సిధ్యతి, చకారస్త్వన్తోదాత్తార్థః, మధ్యో దాత్తోహి కుణ్డినీశబ్దః, కుణ్డమస్త్యస్యా ఇతి మత్వర్థీయస్యేనేరుదాత్త త్వాత్తదాదేశస్యాపి కుణ్డిన్ శబ్దస్యాన్తరతమ్యాన్మధ్యోదాత్తత్వాత్ । * అవశిష్టస్య ప్రకృతిభాగస్యేతి * నచ ప్రత్యయవిశిష్టస్యాదేశమాత్రం

విధీయతాం కింలుగ్విధానేనేతి వాచ్యమ్, ఆగస్తీయశ్ఛాత్రా ఇత్యనాపత్తేః, లుకిహి సతి గోత్రేఽలుగచీతి లుకి ప్రతిషిద్ధే వృద్ధత్వాచ్ఛస్సిధ్యతి, ప్రత్యయవిశిష్టస్యాదేశవిధౌ తు వృద్ధత్వాపగమే శైషికాణేవస్యాత్, కాణ్డినాశ్ఛాత్రా ఇత్యుభయథాపి సిధ్యత్యేవ, ఛాపవాదస్య కణ్వాదిభ్యో గోత్ర ఇత్యణ్ప్రత్యయస్య ప్రవృత్త్యాఽత్ర విశేషాభావాత్। * రాజశ్వశురాద్యత్ * క్రమేణాణిఞోరపవాదః। * జాతావేవేతి * ప్రకృతిప్రత్యయసముదాయేన జాతిశ్చేద్ద్యోత్యేత్యర్థః, ప్రత్యయస్త్వపత్యఏవ, ఏవంచ పఞ్చజాదినద్యోగరూఢ ఇతి ఫలితోఽర్థః। * టిలోపో నేతి * నస్తద్ధిత ఇతి ప్రాప్తష్టిలోపో నేత్యర్థః। * బ్రాహ్మో జాతౌ * యోగవిభాగోఽత్రః * ఏకయోగత్వే త్వరణ్యసామర్థ్యాదనపత్యే జాతౌ బ్రాహ్మీత్యత్ర ప్రాప్తటిలోపసిద్ధావపి బ్రాహ్మణ ఇతి నసిద్ధ్యేత్, అన్నితి ప్రకృతిభావస్య నమపూర్వోఽపత్యఇతి నిషేధాట్టిలోపస్య దుర్వారత్వాత్, కించ జాతౌ బ్రాహ్మమిత్యాది నసిధ్యేత్, అన్నితి ప్రకృతిభావస్య దుర్వారత్వాదితి భావః। * బ్రాహ్మ ఇతి * ఇహాపత్యే ఇతి నసంబధ్యతే, అన్యథా నిపాతనమిదం వ్యర్థం స్యాత్, నమపూర్వ ఇతి ప్రకృతిభావనిషేధాట్టిలోపసిద్ధేరిత్యాశయేనాహ * అనపత్యేణీతి * బ్రాహ్మమితి * బ్రాహ్మముహూర్తో బ్రాహ్మః స్థాలీపాక ఇత్యాద్యప్యుదాహరణమ్, నన్వేవమపి బ్రాహ్మణో నసిధ్యతి, నమపూర్వ ఇతి ప్రకృతిభావనిషేధాదపత్యేఽణి నస్తద్ధిత ఇతి టిలోపప్రవృత్తేరత ఆహ * జాతావితి * ఇహాను ణ్ణాకష్టత్యాఽపత్యఇత్యనువర్తతే, నేతిచ తదేతదాహ * అపత్యేజాతావిత్యాదినా * అయమర్థః — అపత్యేజాతౌ బ్రాహ్మణశబ్దే టిలోపో నభవతీతి, కేచిదిహ అజాతావితి ఛిత్త్వా జాతౌ నభవతీతి వ్యాచక్షతే, తస్మింస్తు వ్యాఖ్యానే నేతి నానువర్తనీయమ్, జాతౌ కిమ్? బాహ్మో నారదః। * తాక్ష్ణ ఇతి * శివాదిత్వాత్తస్యేదమితివాణ్। * తాక్షణ్య ఇతి * కారిలక్షణోణ్యః। * కులాత్ఖః * కేవలాత్కులశబ్దాదపూర్వపదాదిత్యాదినా విశేషవిహితాభ్యామపి యడ్ఢకఞ్భ్యాం ఖో నబాధ్యతే తద్విధావన్యతరస్యాంగ్రహణాదిత్యాశయేనాహ * కులీన ఇతి * లిఙ్గాదితి * అన్యథా గ్రహణవతేతి తదన్తవిధిప్రతిషేధాదపూర్వపదాదితి వ్యర్థం స్యాదితి భావః। * ఆఢ్య కులీన ఇతి * ఆఢ్యశ్చాసౌ కులీనశ్చేతి, కులీనవిశేషణత్వే కులస్యాఢ్యత్వం నప్రతీయే

త, కించ ఈకార ఉదాత్త ఇతి స్వరేఽపి విశేషోఽస్తీతి భావః। * బహుకుల్య ఇతి * విభాషా సుప ఇతి బహుచ్ ప్రత్యయో న। * పదమితి * అపూర్వపదాత్ప్రత్యయ ఇత్యయం భవత్యేవేతి భావః। * వ్యన్స్యాదితి * భ్రాతురపత్యం యది శత్రుస్తదా భ్రాతృశబ్దాద్వ్యన్నేవ స్యాత్ న తు వ్యత్ ఛ ఇత్యర్థః * సముదాయేనేతి * తద్ఘటితప్రత్యయేన శత్రురూపేఽపత్యే వాచ్య ఇత్యర్థః, యత్తు వృత్తికృతోక్తమపత్యార్థోఽత్ర నాస్త్యేవేతి, తదుపేక్ష్యం భాష్యవిరోధాదితి మనసినిధాయాహ * పాప్మనేతి * శ్రుతిగతభ్రాతృవ్యశబ్దస్య గతిం వదతి। * ఉపచారాదితి * “ అస్త్రీ పఙ్కం పుమాన్పాప్మా పాపం కిల్బిషకల్మషమ్ ” ఇత్యమరః, నహి పాపం భ్రాతురపత్యం భవతీత్యతో భాక్త ఏవాయం ప్రయోగ ఇతి భావః। * రేవత్యా * రేవతీ, అశ్వపాలీ, మణిపాలీ, ద్వారపాలీత్యాది * ఠస్యేకః * అఙ్గస్యేత్యనువర్తనాదాహ। * అఙ్గాత్పరస్యేతి * అఙ్గాదితి ఠకారవిశేషణాదఠచష్ఠకారస్య న భవతి, కర్మఠః। * గోత్రస్త్రియాః * ణిత్వం తు గ్లుచుకాయన్యా అపత్యం గ్లౌచుకాయనో జాల్మ ఇత్యత్ర ఫిన్నస్త్యాణ్ణేవ వృద్ధ్యర్థమితి బోధ్యమ్। * సామర్థ్యాదూహ్యనీతి * గోత్రాదపరో గోత్రప్రత్యయో నేత్యుక్తత్వాదితి భావః। * గార్గ్యా అపత్యమితి * పితురసంవిజ్ఞానే మాత్రా వ్యపదేశాత్కుత్సా, గోత్రేతి కిమ్? కారికేయో జాల్మః, స్త్రియా ఇతి కిమ్? ఔపగవస్యాపత్యమౌపగవిర్జాల్మః, కుత్సనే కిమ్? గార్గేయో మాణవకః। * ఫాణ్టాహృతి * కుత్సన ఇతి నివృత్తమ్, వృత్తిమతే ణిత్వఫలమస్తీతి ధ్వనయన్నుదాహరతి। * మైమత ఇతి * న చ భాష్యమతేఽపి ఫాణ్టాహృతా భార్యా ఇత్యత్ర వృద్ధినిమిత్తస్యేతి పుంవద్భావనివృత్తిర్ణిత్వస్య ఫలమస్తీతి వాచ్యమ్, అస్త్రియామితి యువసంజ్ఞానిషేధాత్, గోత్రసంజ్ఞాసద్భావాదేకో గోత్ర ఇతి నియమాదిఞన్తాత్ ఫాణ్టాహృతి శబ్దాదన్యస్యాపత్యప్రత్యయస్యాభావాత్ ఫాణ్టాహృతాశబ్దస్యాసత్త్వాదితి భావః। * కుర్వాదిభ్యో * సౌవీరేష్విత్యపి నివృత్తమ్। * కౌరవ్యా బ్రాహ్మణా ఇతి * యత్తు కురునాదిభ్యో ణ్య ఇతి వక్ష్యతి తస్య తద్రాజత్వాద్బహుషు లుకి కురవః, క్షత్రియా ఇతి భవతి న తు కౌరవ్యా ఇతి భావః। * వావదూక్య ఇతి * వదేర్యఙన్తాదూకప్రత్యయః, స చాత్రైవ గణే నిపాతనాదిత్యాహుః, కురు గర్గ, వావదూక, సమ్రాజః క్షత్రియే, సమ్రాట్ ఛబ్దాణ్ణ్య ఇత్యర్థః

వామరథ్యస్య కణ్వాదిస్వరవర్జమ్, యఞన్తస్య కాణ్వశబ్దస్య యత్కార్యం తత్ ణ్యప్రత్యయాన్తస్య వామరథ్యశబ్దస్య స్యాదామ్యుదాత్తత్వం వినేత్యర్థః, బహుత్వే యఞఞోశ్చేతి లుక్, వామరథాశ్ఛాత్రాః, కణ్వాదిభ్యో గోత్ర ఇత్యపవాదోఽణ్, వామరథీ, వామరథ్యాయనీ స్త్రీ, యఞశ్చ ప్రాచాం ష్ఫస్తద్ధిత ఇతి ఙీప్ ష్ఫౌ, వామరథాని సఙ్ఘాఙ్కలక్షణాని, సఙ్ఘాఙ్కలక్షణేష్వితి అపవాదోఽణ్, సత్యంకార, వలభీకార, బుద్ధికారేత్యాది। * హారిషేణ్య ఇతి * పతిసంజ్ఞాయామితి షత్వస్యాసిద్ధత్వాత్తేనాస్తోఽయమ్। * తాక్ష్ణ ఇతి * ఉదీచామిఞోఽపవాదోఽస్మాదుపసఙ్ఖ్యానాచ్ఛివాదిషు తక్షన్ శబ్దపాఠోఽనార్ష ఇతి గమ్యతే, వృత్తికారస్తు — తక్షన్శబ్దం శివాదిషు పఠిత్వా కారిలక్షణముదీచామిఞమయమణ్ బాధతే, ణ్యస్య తు బాధో నేష్యత ఇత్యాహ తదనురోధేనాస్మాభిరపి తత్ర తథైవ వ్యాఖ్యాతం ఫలవిశేషాభావాత్। * కౌశల్య * పరమప్రకృతేరేవాయమితి * యది తు వృద్ధాత్కోశలేతి ఇఞన్తాత్కౌశలశబ్దాత్కారిలక్షణణ్యన్తాత్కార్మారశబ్దాచ్చాయం విధిస్స్యాత్ తదా యూన్యేవ ప్రసజ్యేతేతి భావః। * ఛాగేతి * ఛగశబ్దస్యాప్యుపలక్షణమేతత్, ఫిఞ్ప్రకరణే ఛగకోశలకర్మారచ్ఛాగవృషాణాం యుడాదిష్టస్యేతి వార్తికాత్, ఆదిష్టస్య ఆపన్నాదేశస్యేత్యర్థః, అన్యథా ప్రతిపదోక్తే యుటి కృతే ప్రత్యయాదిత్వాభావాత్కౌసల్యాయని రిత్యాదౌ ఫస్యాయన్నాదేశో న స్యాత్ యుకి కృతే తు ఛాగవ్యాయని రిత్యత్ర ఓర్గుణో అన్యత్రాల్లోపశ్చ న స్యాదితి భావః। * కార్త్రియణిరితి * కర్తురపత్యం కార్త్రిః తస్యాపత్యం తు కార్త్రియణిః, అత్ర వ్యాచక్షతే — కర్తృశబ్దః కుర్వాదిషు పఠ్యతే, తథా చ కార్త్ర్య ఇత్యేవ వర్ధమానేనోదాహృతం తస్మాదిహ భర్తృహర్త్రిప్యుదాహార్యమితి। * దాక్షిరితి * వానామధేయస్యేతి వృద్ధసంజ్ఞాభావపక్షే ప్రత్యుదాహరణమిదం పక్షాన్తరే తు ఫిఞ్భవత్యేవ, "దాక్షాయణోఽశ్వినీత్యాదితారాః" ఇత్యమరః। * వాకినాదీనామ్ * యదిహ వృద్ధమగోత్రం శబ్దరూపం తత్రాగమార్థమేవేదం వచనమ్, అన్యేషాం తూభయార్థం ఉదీచామిత్యనువర్తనాద్వికల్పః ఫలిత ఇత్యాహ * ఫిఞ్వా స్యాదితి * వాకినకాయనిరితి * వచనం వాకః, సోఽస్యాస్తీతి వాకినః, అత ఏవ నిపాతనాదినః, అగారే పథత ఇతి

గారేధః, పృషోదరాదిత్వాద్దాదిలోపః; శకన్ధ్వాదిత్వాత్పరరూపమ్, గారేధకాయనిః, చర్మివర్మ్యాదౌతూభయార్థః, చర్మవర్మశబ్దాభ్యాం వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః, చర్మివర్మిణోర్న లోపశ్చేతి గణసూత్రమ్, చార్మికాయణిః, వార్మికాయణిః, కుకికృతే నకారస్యానన్త్యత్వాన్న లోపాప్రాప్తా వచనమ్, నచకుట్ప్వరాదిరస్త్వితి వాచ్యమ్, ఫస్యానాదిత్వాద్దాయనాదేశాప్రసఙ్గాత్ । * వాకినిరితి * అతఇఞ్, ఫిఞ్భావేతత్సన్నియోగశిష్టః కుగత్రనభవతి, ఏవంగారేధిః చార్మిణిరిత్యాద్యూహ్యమ్ । * పుత్రాన్తాత్ * ఉదీచాం వృద్ధాదిత్యనువర్తత ఇత్యాశయేనాహ * వాఫిఞ్సిద్ధఇతి * తేనైవసూత్రేణ ఫిఞ్సిద్ధేఅనేన కుగేవవావిధీయతఇతిభావః । * ప్రాచామవృద్ధాత్ * ప్రాచాం గ్రహణం పూజార్థమ్, అవృద్ధాదితికిమ్? రాజదన్తిః, బహుళగ్రహణాన్నేహ దాక్షిః । * మానుషఃమనుష్యఇతి * జాతిశబ్దావేతౌ, "అపత్యేకుత్సితేమూఢేమనోరౌత్సర్గికస్స్మృతః । నకారస్యచమూర్ధన్యస్తేనసిధ్యతిమాణవః" ణత్వవిధానార్థమిదమణస్సిద్ధతాత్, అనధీతవేదత్వాన్మూఢత్వమ్, విహితాననుష్ఠానాచ్చకుత్సితత్వం ఇదంచవచనంబ్రాహ్మణమాణవేతి ణత్వనిపాతనాల్లబ్ధమిత్యాహుః । * జనపద * జనపదక్షత్రియేతి * జనపదవాచీసన్యఃక్షత్రియవాచీత్యర్థః, యద్యపిపఞ్చాలాదయోజనపదే బహువచనాన్తాః, క్షత్రియేత్వేకవచనాన్తాస్తథాపి ప్రాతిపదికస్యోభయవాచిత్వమక్షతమేవేతి బోధ్యమ్, జనపదశబ్దాత్కిమ్? ద్రుహ్యోరపత్యం ద్రౌహ్యవః, కేవలక్షత్రియవాచ్యయమ్, క్షత్రియాదితి కిమ్? బ్రాహ్మణస్య పఞ్చాలస్యాపత్యం పాఞ్చాలిరితి వృత్తికారాదయః, బాహ్వాదిష్వస్య పాఠాదిదం ప్రత్యుదాహరణం చిన్త్యమిత్యన్యే । * క్షత్రియసమానశబ్దాదితి * సమానశ్శబ్దోయస్య జనపదస్య సోఽయం సమానశబ్దో జనపదః, క్షత్రియేణ సమానశబ్దః క్షత్రియసమానశబ్దస్తస్మాత్తస్యేతి షష్ఠీసమర్థాద్రాజనివాచ్యేఽపత్యవత్ప్రత్యయోభవతీత్యర్థః । * పఞ్చాలానాం రాజేతి * ఇహావృద్ధాదపి బహువచనవిషయాదితిప్రాప్తో వుఞ్బాధ్యతే । * పూరోరితి * పూరుశబ్దో నజనపదవాచీతి ప్రాగ్దీవ్యతీయేఽణిసిద్ధే తద్రాజసంజ్ఞార్థం వచనమ్, జనపదవాచిత్వే తు ద్వ్యఞ్మగధేత్యేవసిద్ధమ్ । * పాణ్డోర్డ్యణ్ * ణిత్కరణన్తు పాణ్డ్యాభార్యా

ఇత్యత్ర వృద్ధినిమిత్తస్యేతి పుంవద్భావప్రతిషేధార్థమ్, యుధిష్ఠిరపిత్వా చినోగుణవాచినశ్చ సాల్వోర్నేహగ్రహణం జనపదశబ్దాదిత్యుక్తే తదధిపతివాచినపవాపస్థానాత్ । * వృద్ధేత్ * తపకరణంకిమ్? కౌమారః, కుమారీశబ్దోహి జనపదక్షత్రియవచనః । * కురునా * నకారాదిత్యేషా నైనాదయః, కురుశబ్దాద్వ్యజ్లక్షణేఽణిప్రాప్తేనాదిభ్యస్త్వఞిప్రాప్తేవచనమ్। * ఉదుమ్బాగాదయఃఇతి * "ఉదమ్బరాస్తిలఖలామద్రకారాయుగన్ధరాః। భూలిఙ్గాశ్శరదణ్డాశ్చసాల్వావయవసంజ్ఞికాః" ఇతివృత్తిః। * ఔదుమ్బరిరితి * తైలఖలిః, మాద్రకారిః, యౌగన్ధరిరిత్యాదీన్యుదాహర్తవ్యాని । * తేతద్రాజాః * అఞాదయఇతి * తతఃప్రాచీనాస్తు తచ్ఛబ్దేన నపరామృశ్యన్తే, గోత్రయువసంజ్ఞాకాణ్డేన విచ్ఛేదాత్, పఠదర్ధమేవహి తత్కాణ్డం మధ్యేకృతమాచార్యేణేత్యాహుః, వస్తుతస్తు — తద్రాజఇత్యధికృత్య జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞిత్యాది సూత్రాణామారమ్భే గోత్రయువసంజ్ఞాకాణ్డస్య మధ్యేపాఠాభావేపి నక్షతిరిత్యన్యే । * తద్రాజస్య * ఇదర్థేతి * తద్రాజప్రత్యయార్థేన కృతేఇత్యర్థః, తేనైవేతికిమ్? ప్రియపాఞ్చాలాః । * సాధవఇతీతి * తథాచ తత్రసాధురితి యత్ప్రత్యయస్య తద్రాజత్వాభావాల్లుఙ్నేతిభావః, రఘుయదుశబ్దయోర్జనపదవాచిత్వాభావాదాభ్యాం పరస్య తద్రాజసంజ్ఞానేతి లుకోప్రవృత్త్యా రాఘవాణాం యాదవైరిత్యేవ భవితవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ * రఘుయదుశబ్దయోరితి * లక్షణయేతి * తతశ్శోత్తార్థత్వాదపత్యప్రత్యయోనాత్రోత్పన్నఇతిభావః । * కమ్బోజాల్లుక్ * తద్రాజస్య బహుష్వితిప్రకరణపవేదం నకృతం ద్వ్యేకార్థవాచకస్యాఞోలుగభావప్రసఙ్గాత్, యద్యపి లుగధికారే పునర్లుగ్విధానసామర్థ్యాత్ ద్వ్యేకయోగప్యయం లుక్ప్రవిష్యత్యేవేతి వక్తుం శక్యమ్, తథాప్యతద్రాజస్యాపి లుక్ప్రసఙ్గశఙ్కాపత్తేర్లాఘవాభావాచ్చ తత్ప్రకరణే నకృతమిత్యాహుః, నచాత్రాపత్యే లక్షణయైవ కమ్బోజఃకమ్బోజావిత్యాది రూపసిద్ధౌ కిమనేన సూత్రేణేతిశఙ్క్యం కామ్బోజఇత్యాది పాక్షికానిష్టవారణాయ సూత్రస్యావశ్యకత్వాత్ । * సిద్ధతత్త్వేతి * కమ్బోజశబ్దస్య సద్ధ్వాదిత్వాదణ్ తస్యతు తద్రాజత్వాభావాల్లుఙ్నేతిభావః । * అవన్తికున్తీతి * వృద్ధేదితఞ్యాఞో లుకితోమనుష్యేతఙీష్। * కురురితి * ణ్యస్యలుక్, ఊఙుతఇత్యూఙ్। * అ

తశ్చ * ఇహ తద్రాజేన అకారోఽవిశేష్యతే నత్వాకారేణ తద్రాజః, విశేషణేన తదన్తవిధౌ ఞ్యఙ్, ణ్యాదీనామప్యదన్తతద్రాజత్వాదనేనైవలుకిసిద్ధే అవన్తికున్తికురుభ్యోలుగ్విధాయకస్య స్త్రియామవన్తీతి సూత్రస్య వైయర్థ్యాపత్తేః, నచేష్టాపత్తిః కాసత్యేతి రూపాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్, అతో వ్యాచష్టే। * తద్రాజస్యాకారస్యేతి * సూత్రే తపరకరణం విస్పష్టార్థమితిభావః। * శూరసేనీతి * అఞోలుకిజాతేరితి ఙీష్, నత్విఞన్తలక్షణోఙీన్, అఞో యోఽకారస్తదన్తాదితివ్యాఖ్యానాత్। * కారూశీతి * కృఞఉణ్ కరుస్తంవష్టీతి కరుశః, వశకాన్తౌ, మూలవిభుజాదిత్వాత్కః, గ్రహిజ్యేతిసమ్ప్రసారణమ్, తస్యాపత్యం రాజావా కారూశః, స్త్రియాం కారూశీ, ఏతేన మూర్ధన్యోష్మోపధః పాఠో నిరస్తః, యౌధేయాదిభ్యో లుక్ ప్రతిషేధముదాహర్తుమాహ * యుధాశుక్రేత్యాది * అతశ్చేతిలుకిత్వితి * ఞ్యాదయస్తద్రాజా ఇతి వక్ష్యమాణత్వాదతోఽస్య తద్రాజత్వమస్తీతిభావః, యోపధత్వాత్ ఙీషః ప్రాప్తిర్నేత్యాశయేనాహ * ఙీపీతి * ఉదాత్తనివృత్తిస్వరఇతి * అనుదాత్తస్యచ యత్రోదాత్తలోప ఇత్యనేన ఙీబుదాత్తస్స్యాదిత్యర్థః, సిద్ధాన్తే త్విఞోలుగభావాన్ఙీనాద్యుదాత్తత్వమితి జ్ఞేయమ్, స్యాదేతత్, అతశ్చేతి సూత్రేణ విధీయమానో లుక్ చాతురర్థికానామేవ తద్రాజానాం భవతు సన్నిధానాత్ నతు ఞ్యాదయస్తద్రాజా ఇతి పాఞ్చమికానామపి తద్రాజానామితి కిమనేన యౌధేయాదిగ్రహణేన, సత్యం వ్యాప్తిన్యాయేన పాఞ్చమికస్యాపీహ గ్రహణమితి జ్ఞాపయితుం యౌధేయాదిగ్రహణం తేన పర్శ్వాద్యణః స్త్రియాం లుక్సిధ్యతి, తథాహి పర్శుః క్షత్రియః జనపదేన సమానశబ్దస్తస్యాపత్యం స్త్రీ ద్వ్యఞ్మగధేత్యణ్, తస్యాతశ్చేతిలుక్, పునః పర్శ్వాదిలక్షణస్స్వార్థికోఽణ్, తస్యాపి లుక్యాజన్తః పర్శూః ఏవం రక్షస్సః క్షత్రియస్యాపత్యం స్త్రీ రక్షాః పూర్వవదణ్ ద్వయస్యాపి లుక్యత్వసన్తస్యేతిదీర్ఘః, ఉక్తంచ వార్తికకృతా పర్శ్వాదిభ్యోలుగ్వక్తవ్యః యౌధాది ప్రతిషేధో వాజ్ఞాపకః పార్శ్వాదిలుక ఇతి * యౌధేయీత్యాది * యుధాయాశ్శుక్రాయాశ్చాపత్యం స్త్రీతివిగ్రహః। * అణిఞోః * ఉత్తమమితి * అవ్యుత్పన్నం ప్రాతిపదికమ్, నతూచ్ఛబ్దాత్తమప్, తేన కిమేత్తిఙవ్యయఘాదిత్యామ్న శఙ్క్యః। * గోత్రేయావితి * అపత్యాధికారాద

న్యత్ర లౌకికం గోత్రమితి నేహ శాస్త్రీయం గృహ్యతే, తథా చానార్ష యోరితి పర్యుదాసాదేవ సిద్ధే గోత్రగ్రహణమిహ త్యక్తుం శక్యమ్, న చాత్ర గోత్రగ్రహణసామర్థ్యాచ్ఛాస్త్రీయమేవ గోత్రం గృహ్యత ఇతి వాచ్యమ్, దైవదత్త్యా యాజ్ఞదత్త్యేత్యాదీనామనన్తరాపత్యేఽపీష్యమాణత్వాత్, అత ఏవా నుపదం వక్ష్యతి కుముదగన్ధేరపత్యం స్త్రీ కౌముదగన్ధ్యేతి, ఇదం చ కౌస్తుభా నుసారి వ్యాఖ్యానమత్రత్యమూలానుగుణమపి దైవయజ్ఞిసూత్రస్థేనా గోత్రా ర్థమిదమిత్యాదిమూలగ్రన్థేన సహ విరుధ్యత ఇతి తత్రైవ స్ఫుటీభవిష్యతి, య ద్యపి స్త్రీప్రత్యయాః ప్రకృతాస్తథాపి పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగ ఇతి న కారస్యేవ ష్యఙాదేశత్వమేవోచితమ్, అణిఞోరితి షష్ఠీస్వరసాదిత్యభిప్రే త్యాహ * ష్యఙాదేశస్స్యాదితి * ష్యఙః ప్రత్యయత్వేఽపి లక్ష్యసిద్ధిరప్రత్యూ హేతి మనోరమాయాం స్థితమ్, నన్వయం ఙిచ్చేత్యన్తాదేశం బాధిత్వా పర త్వాత్సర్వాదేశస్స్యాత్, ఙిచ్చేత్యస్యానన్యార్థత్వే ఙిత్త్వే ష్వనఙాదిషు చరి తార్థత్వాత్, ష్యఙోఽనుబన్ధస్య యఙశ్చాబితి విశేషణార్థతయా సప్ర యోజనత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ * నిర్దిశ్యమానస్యేతి * ష్యఙావితావితి * అనుబన్ధద్వయకరణం ఇఞ్యేవ ష్యఙోఽపి యఙశ్చాబిత్యత్ర సామాన్యగ్ర హణార్థం తచ్చ ష్యఙస్సమ్ప్రసారణమిత్యత్ర విశేషణార్థం తయోరుప యోగోఽస్తి, అన్యథా పాశ్యాపుత్రః పాశ్యాపతిరిత్యత్ర పాశ్యాదిభ్యో యఞ ఇ తి యఞ్ప్రత్యయే సమ్ప్రసారణప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్, యఙస్సమ్ప్రసారణ మిత్యేకానుబన్ధేనాపి తద్వారణాత్, లోలూయాయతిరిత్యత్ర త్వకారప్ర త్యయేన వ్యవధానాత్సమ్ప్రసారణాభావః, కౌముదగన్ధీపుత్ర ఇత్యత్ర త్వే కాదేశస్య పూర్వాన్తత్వేన గ్రహణాన్నాస్తి వ్యవధానమితి సమ్ప్రసారణం సిధ్యతి । * కౌముదగన్ధ్యేతి * అణః ష్యఙ్ । * వారాహ్యేతి * ఇఞః ష్యఙ్, అణిఞోః కిమ్ ? ఋతభాగస్యాపత్యం ఆర్తభాగః బిదాదిత్వాదఞ్, శార్ఙ్గర వాద్యఞ ఇతి ఙీన్, టిడ్ఢేత్యాదినా ఙీబితి తు వృత్తికారః, అణిఞోరిత్యత్ర లౌకికం గోత్రం గృహ్యతే, గోత్రం చ చరణైరిత్యత్ర తు పారిభాషికమేవ గృ హ్యతే, తేన జాతిత్వాభావాఙ్ఙీనః ప్రాప్తిర్నాస్తీతి స్థితస్య గతిమాహుః * గోత్రావయవాత్ * అవయవశబ్దోఽప్రధానవాచీ అవయవశ్చాసౌ గో త్రం చేతి కర్మధారయః నిపాతనాద్గోత్రశబ్దస్య పూర్వనిపాతః । * గోత్రా.

భిమతా ఇతి * గోత్రమిత్యేవ మభిమతాః గోత్రవాచిత్వేన దేశవిశేషేప్రసిద్ధాః నతుప్రవరాధ్యాయే పఠితా ఇత్యర్థః, ప్రవరాధ్యాయేఽపాఠాచ్చాప్రాధాన్యమ్ । * కులాఖ్యాఇతి * కులమాఖ్యాయతే యైరితి కులాఖ్యాః , పుణిక, భుణిక, ముఖరప్రభృతయః తైర్హి కులమాఖ్యాయతే పుణికోఽయం గోత్రేణ , భుణికోఽయం గోత్రేణేతి । * తతఇతి * గోత్రావయవాదిత్యర్థః । * క్రౌడ్యాదిభ్యశ్చ * పఞ్చమీనిర్దేశాత్ప్రత్యయత్వమేవేహాశ్రీయతఏవేత్యాహ * ష్యఙ్ప్రత్యయఇతి * ప్రౌడి, వ్యాడి, ఆపిశలి, గౌకక్ష్య ఇత్యాది , గౌకక్షశబ్దో గర్గాదిషు యఞన్తస్తదర్థమాహ * అనణిఞన్తార్థశ్చేతి * సూతేతి * గణసూత్రమ్ , సూతశబ్దష్ష్యఙం లభతే యువత్వం వాచ్యాయామిత్యర్థః । * సూత్యేతి * ష్యఙియఙశ్చాప్ , అన్యత్ర తుక్రియాశబ్దాట్టాప్ , సూతజాతివాచినస్తు ఙీష్, సూతీ । * భోజేతి * ఇదమపి గణసూత్రం జాతిలక్షణఙీషోఽపవాదష్ష్యఙ్ , క్రియాశబ్దాత్తు టాబేవ , భోజయతీతి భోజా । * దైవయజ్ఞి * చతుర్భ్య ఇతి * ఇఞం తేభ్య ఇతి శేషః , దేవాయజ్ఞాయష్టవ్యాయస్య సదేవయజ్ఞః , శుచిర్వృక్షో యస్య శుచివృక్షః , సత్యముగ్రం యస్య ససత్యముగ్రః , నిపాతనాద్విశేష్యస్య పూర్వనిపాతో ముగాగమశ్చ , కాణ్డేనవిద్ధః కాణ్డేవిద్ధః , కర్తృకరణే కృతేతి సమాసః , నిపాతనాత్కాణ్డశబ్దస్య ఏకారః , పాఠాన్తరే కణ్ఠేవిద్ధస్యకణ్ఠేవావిద్ధః , కణ్ఠేవిద్ధః , అమూర్ధమస్తకాదిత్యలుక్ , ఏభ్యస్సర్వేభ్యోఽపత్యేఽతఇఞ్ । * గోత్రేపి పరత్వాదితి * తథాచోభయత్ర విభాషేతి భావః , అత్రేదమవధేయమ్ , అణిఞోరితిసూత్రే యదిశాస్త్రీయం గోత్రం గృహ్యతే తదాఽగోత్రార్థమిత్యాదిగ్రన్థస్స్వరసతస్సఙ్గచ్ఛతే , యదితు లౌకికం గోత్రమేవ గృహ్యతే తదా అణిఞోరితి నిత్యప్రాప్తే వికల్పార్థమిదమిత్యేవ వ్యాఖ్యాతుముచితమితి .

—— శ్రీ ఇత్యపత్యాధికారః శ్రీ ——

* తేనరక్తమ్ * తృతీయాన్తాత్సమర్థాద్యథావిహితం ప్రత్యయాస్స్యుః, రజ్యతేఽనేనేతి బాహుళకాత్కరణేఘఞ్ । * రాగఇతి * రఞ్జకద్రవ్యమిత్యర్థః, శుక్లస్యవర్ణాన్తరాపాదనమిహరఞ్జనార్థః । * లాక్షారోచనాత్ * వృత్తికృతాతు వార్తికస్థౌ శకలకర్దమౌ సూత్రే ప్రక్షిప్తౌ, "శకలం త్వచి ఖణ్డేచ రాగవస్తుని వల్కలే" ఇతి విశ్వః । * వృత్తికార ఇతి * భా

ష్యేతు నైతద్దృష్టమితి భావః । * నీల్యేతి * నీలీ ఓషధివిశేషః, అణపవాదోఽయమ్ । * నక్షత్రేణేతి * నక్షత్రవాచకాశ్శబ్దాః వృత్తివిషయే తద్యుక్తం చన్ద్రమసమభిదధానాః ప్రత్యయం లభన్తే । * పుష్యేణేతి * పుష్యసమీపస్థేన చన్ద్రమసేత్యర్థః, ఏవంచ పౌషమహః ఇత్యాదివ్యవహారస్సఙ్గచ్ఛతే సర్వేషామప్యహ్నాం పుష్యయోగసత్త్వేపి తత్సమీపస్థచన్ద్రమసా యోగస్యాసార్వత్రికత్వాత్, నక్షత్రేణేతి కిమ్? చన్ద్రమసా యుక్తా రాత్రిః, కాలఇతి కిమ్? పుష్యేణ యుక్తశ్చన్ద్రః * లుబవి * పూర్వసూత్రస్యానువర్తనాదిహ నక్షత్రేణ యుక్తస్య కాలస్యావిశేషే గమ్య ఇత్యర్థో లభ్యతే తదాహ * షష్టిదణ్డేతి * అద్య పుష్య ఇత్యుక్తేన హ్యస్త్యనశ్వ ఇతి విశేషో గమ్యమానోపి అహోరాత్రాత్మకకాలస్యావాన్తర విశేషానవగమాల్లుగ్భవత్యేవేతి భావః, అవిశేషఇత్యత్ర ప్రసజ్యప్రతిషేధాశ్రయణాత్ పౌషోఽహోరాత్రఇత్యత్ర లుగ్భవతి, షష్టిదణ్డసముదాయరూపకాలస్య ప్రతీతావప్యవయవద్వయాత్మకస్య విశేషస్యాప్రతీతేరిత్యాశయేనాహ * విశేషశ్చేన్నేతి * అద్యపుష్య ఇతి * "మూలేనావాహయేద్దేవీం శ్రవణేన" ఇత్యప్యుదాహరణం బోధ్యమ్ । * ద్వన్ద్వాచ్ఛః * విశేషేఉదాహరణమాహ * తిష్యేత్యాది * అవిశేషతూదాహర్తవ్యమద్య రాధానురాధీయమితి, నచాత్ర లుబవిశేషఇతి అణఇవఛస్యాపి లుప్స్యాదితి వాచ్యమ్, మధ్యేపవాదన్యాయరీత్యా పూర్వోపస్థితస్యాణఏవ తత్ప్రవృత్తేః, యత్తు లుపం పరత్వాద్బాధతే ఛ ఇతి వృత్తికృతోక్తం తన్న, ద్వయోర్యుగపత్ప్రాప్త్యభావాత్ । * దృష్టం సామ * తృతీయాంతాద్దృష్టమిత్యర్థేఽణాదయస్స్యుః, యద్దృష్టం తచ్చేత్సామ । * అస్మిన్నర్థఇతి * తథాచ శ్లోకవార్త్తికమ్, "దృష్టే సామని జాతేవాప్యణ్ డిద్ద్విర్వావిధీయతే । తీయాదీకక్ నవిద్యాయాః గోత్రాదఙ్కవదిష్యతే" ఇతి. జాతేఽర్థయోర్ద్విరణ్ సచ వా డిదిత్యన్వయః, శతభిషజిజాతశ్శాతభిషః, శాతభిషజః, ఇహ హి ప్రాగ్దీవ్యతఇతి ప్రాప్తాణ్ కాలాట్ఠఞా బాధితః, సచ సన్ధివేలాదిసూత్రేణ ప్రతిప్రసూయత ఇత్యయం ద్విరుక్తాణ్ తీయాదితి, తీయాదీకక్ స్వార్థే భవతీత్యర్థః, ద్వైతీయీకః, తార్తీయీకః, నవిద్యాయాః, విద్యావాచకాత్తీయాన్తాదీకఙ్నభవతీత్యర్థః, ద్వితీయావిద్యా, గోత్రాదఙ్కవదితి, గోత్రప్రత్యయాన్తాదఙ్కేయఃప్రత్యయస్సదృ

ష్టై పాఽన్యపి భవతి, ఔపగవేన దృష్టం ఔపగవకమ్, ఇహ గోత్రచర
ణామ్యుఞితి వుఞ్ । వామదేవాడ్డ్యగ్రహణం మాతదర్థ ఇత్యాది, అతదర్థే
యయతోశ్చాతదర్థఇతి విహితే, నఞ్స్వరే నఞాశ్రితస్వరే డ్యడ్యతోర్గ్ర
హణం మాభూదిత్యర్థః, యయతోశ్చేతి సూత్రేణ విధీయమానం నఞ్పర
స్య యయదన్తస్యోత్తరపదస్యాన్తోదాత్తత్వం వామదేవ్యశబ్దే మాభూత్,
కిన్తు అవ్యయపూర్వపదస్యైవ యథాస్యాదిత్యేతదర్థం డిత్కరణమితి ఫ
లితోఽర్థః, నచకృతేపి డిత్త్వే యయతోరిత్యస్యప్రవృత్తిఃకుతో నేతి శఙ్క్య
మ్, నిరనుబన్ధకగ్రహణేన సానుబన్ధకస్య తదనుబన్ధకగ్రహణే నాతదనుబన్ధక
స్యేతి పరిభాషయోస్సత్త్వాత్, ఇమేచ పరిభాషే ఇహైవ డిత్త్వేన జ్ఞాప్యే
తే, తత్రాద్యాయాఃప్రయోజనం పూరణగుణేతి సూత్రే తవ్యగ్రహణే తవ్య
తోఽగ్రహణమ్, ద్వితీయస్యాస్తు అజ్గ్రహణే చజోఽగ్రహణమ్, శ్వయతేరః,
అశ్వత్, చజిపరేతు నఅశిశ్వయత్ । * పరివృతో * తృతీయాన్తాత్పరివృ
త ఇత్యర్థే అణాదయస్స్యుః, యఃపరివృతస్సచేద్రథో భవతి, రథాచ్ఛాద
నార్థం యద్వస్త్రం కమ్బలాదికం తతఏవ సర్వవేష్టనం భవతి, నతుఛాత్రా
దిభ్యఇత్యాశయేనాహ * సమన్తాద్వేష్టితఇతి * పరిస్సర్వతో భావే వర్తతఇతి
భావః । * కౌమార * తేనేతి నివృత్తమ్, అపూర్వఇతి భావప్రధానో నిర్దే
శఇత్యాహ * అపూర్వత్వేఇతి * అపూర్వత్వంతు స్త్రియా ఏవేష్యతే,
పురుషస్తు అపూర్వభార్యో అస్తు వా మా వా ఇత్యనాగ్రహః । * అపూర్వపతి
మితి * నపూర్వం పతిర్యస్యాఇతి బహువ్రీహిః । * కౌమారఃపతిరితి * ద్వి
తీయాన్తాత్కుమారీశబ్దాదుపయన్తరి ప్రత్యయః । * కౌమారీతి * ఇహ కు
మారీశబ్దాత్ప్రథమాన్తాత్స్వార్థే ప్రత్యయః, టిడ్ఢేతి జీప్ । * తత్రోద్ధృత
మ్ * సాస్మిన్పౌర్ణమాసీతి సూత్రాత్ప్రాక్ తత్రేత్యధికారః, పాత్రవాచి
భ్యస్సప్తమ్యన్తేభ్య ఉద్ధృతమిత్యర్థే యథావిహితం ప్రత్యయాస్స్యుః । * శా
రవ ఇతి * భుక్తోచ్ఛిష్టఇత్యర్థఇతి వృత్తికృత్, అవశిష్టఇతి తదర్థః, ఉచ్ఛిన
ష్టిసర్వంజుహోతీతి కల్పసూత్రవ్యవహారాత్ । * సప్తమీతి * నిధానక్రి
యాపేక్షయా అధికరణత్వాదితి భావః । * స్థణ్డిలాత్ * వ్రతం శాస్త్రేణ
విహితో నియమః; తస్మిన్సముదాయేన గమ్యే సప్తమ్యన్తాద్యథావిహితంప్ర
త్యయో భవతి, శయితర్యర్థే । * అష్టాకపాలఇతి * ద్విగోర్లుగనపత్యఇత్య

ణోలుక్ * శూలోఖా * సంస్కృతం భక్షా ఇత్యనువర్తతే, కథముఖ్యో౽గ్నిరితి, నత్వసౌ భక్ష ఇతిచేత్, అత్రాహుః — దిగాదిత్వాద్యద్భవార్థే యదితి । * దధ్నష్ఠక్ * దధ్నీతి * సంస్కారస్త్విహ లవణాదినా, దధి త్వధికరణమాత్రం యస్తు ప్రాగ్వహతేరిత్యత్ర సంస్కృతమితి ఠగ్వక్ష్యతే, సతృతీయాన్తాదుత్పద్యః, తేన దధ్నా సంస్కృతమపి దాధికమేవ । * ఇసుసుక్తాన్తాత్ * తాదిత్యుక్తే వ్యఞ్జనవిశేషణేనైవ తాన్తాదితి లబ్ధే అన్తగ్రహణం ప్రత్యయోపదేశకాలే యస్మాన్తస్తస్మాత్పరస్య ఠస్యకాదేశో యథాస్యాదిత్యేవమర్థమ్, తేనమాథితిక ఇత్యత్ర ఠస్య ఇకాదేశే యస్యేతి టిలోపే చకృతే తాన్తత్వేపి ఇకస్య కాదేశో న భవతీతి ఠస్యేక ఇతి సూత్రే కైయటః, సన్నిపాతపరిభాషయైవ ఇకస్య కాదేశో నస్యాదిత్యన్తగ్రహణం త్యక్తుం శక్యమిత్యన్యే । * ఉదశ్విదితి * శ్వయతేః క్విపి తుకి ఉదకస్యోద ఇత్యుదాదేశః, ఇహైవ నిపాతనాత్సమ్ప్రసారణాభావః । * సాస్మిన్ * నేతి ప్రథమాన్తాదస్మిన్నితి సప్తమ్యన్తార్థే ప్రత్యయస్స్యాత్, యః ప్రథమాన్తార్థస్స చేత్పౌర్ణమాసీ భవతి । * ఇతిశబ్దాదితి * సహి లౌకికీం వివక్షామనుసారయతి, వృత్తికృతాతు సూత్రఏవ సంజ్ఞాయామితి ప్రక్షిప్తమ్ । * పౌర్ణమాసీతి * పూర్ణో మాసో అస్యాం తిథావితి బహువ్రీహౌ ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థికోఽణితి హరదత్తాదయః, తదస్మిన్వర్తత ఇత్యధికారే పూర్ణమాసాదణ్వక్తవ్య ఇతి వార్తికం నకర్తవ్యమితి తదాశయః । * సాస్య * నేతి ప్రకృతం సంజ్ఞాసంబన్ధమితి పునస్సాగ్రహణం కృతమిత్యాహుః, ఇహైవసూత్రే నిపాతనాత్, దేవశబ్దాత్స్వార్థే తల్ । * మన్త్రిస్తుత్యేతి * మన్త్రేణస్తుత్యా, ఏతిస్తుశాసిత్యాదినా క్యపి తుకి టాప్ । * ఆగ్నేయో వై బ్రాహ్మణ ఇతి * ఇహాగ్న్యుద్దేశేన బ్రాహ్మణో నత్యజ్యత ఇతి కథమయం ప్రయోగ ఇతి నశఙ్క్య ఇతి భావః । * పరత్వాదాదివృద్ధిరితి * ఇదంచ సమాధానం శ్రాయమిత్యత్రావశ్యకమితి తేనైవ పరిహారసమ్భవాదిత్వవిధానసామర్థ్యమిహ నాశ్రితమ్ । * ఉక్తరూపమితి * నపాదిత్యస్య నప్తృ ఇతి రూపమిత్యర్థః । * శతంరుద్రా ఇతి * శతశబ్దోఽనన్తవచనః । * సౌమీతి * హలస్తద్ధితస్యేతి యలోపః । * రీఙృతః * అఙ్గవృత్తపరిభాషయా అకృత్సార్వేతి దీర్ఘో నప్రవర్తత ఇతి దీర్ఘగ్రహణమిత్యాహుః । * యస్యేతిచేతి * పిత్రీయతీత్యత్ర రీఙ్విధానా

వకాశ ఇతిభావః । * ఉషస్యమితి * ఉషశ్శబ్దః స్త్రీలిఙ్గోఽదన్తోఽపి। ఉషా ఉచ్ఛన్తీ సమిధానే అగ్నావుదన్త్సూర్యో బహుధా విభాతి ఇతి మన్త్రే సకారాన్తోఽపి, ఉషాసానక్తా బృహతీ సుపేశసేత్యాదౌ దీర్ఘోఽపి దృశ్యతే। కేవలం సకారాన్తో ఋక్సుప్రసిద్ధః। తస్మాదేవాయం ప్రత్యయః। ఉషస్యం హవిః ఉషో దేవతా అస్య ఉషస్యమ్ । * ద్యావాపృ * అణ్ ణ్యయోరపవాదః । * శునాసీరీయ

మితి * శునశ్చ సీరశ్చేతి ద్వన్ద్వే దేవతాద్వన్ద్వే చేత్యానఙ్ , శునో వాయు

శ్శీర ఆదిత్య ఇతి వృత్తికృత్ , హరదత్తస్తు — శునాసీరశబ్దః ఇన్ద్రస్య గుణవా

చీత్యసేయమన్యస్త్రీతి ఇత్యాహ , తథా చ మన్త్రః ఇన్ద్ర వయం శునాసీర మ

స్మిన్ యజ్ఞే హవామహే ఇతి , మరుతోఽస్యసన్తీతి మరుత్వానిన్ద్రః, మరు

త్వతీయమ్ , మరుత్వత్యమ్ , అగ్నీషోమీయం అగ్నీషోమ్యమ్ , ఈదగ్నేస్సో

మవరుణయోః, వాస్తునః పతిః వాస్తోష్పతిః , ఇహైవ సూత్రే నిపాతనాత్సా

ధుః “ వేశ్మభూర్వాస్తురస్త్రియామ్ ” వాస్తోష్పతీయమ్, వాస్తోష్పత్యమ్

గృహమేధీయం గృహమేధ్యమ్, గృహమేధశబ్దః అకారాన్తః, తథా చా

శ్వలాయనః “ మరుద్భ్యో గృహమేధేభ్యః ” ఇతి । * కాలేభ్యో * కా

లవాచిభ్యో యే ప్రత్యయా భవార్థే వక్ష్యన్తే తే సాస్య దేవతేత్యస్మిన్న

ర్థే అనేనాతిదిశ్యన్తే , వత్కరణం సర్వసాదృశ్యార్థమ్ , తేన యస్మాద్యో

విహితస్తతస్స ఏవ భవతి నాన్యః తదేవోదాహరతి । * మాసికం ప్రావృ

షేణ్యమితి * కాలాట్ఠఞ్ , ప్రావృష ఏణ్యః । * ఉపమహాజితి * ఏతచ్చ

వృత్త్యాద్యనురోధేనోక్తం భాష్యే తు అనఙాదేశో మహచ్ఛబ్దస్య యశ్చ

నిపాత్యతే తేనావగ్రహస్సిధ్యతీత్యుక్తమ్ । * సకారపాఠేతి * అన్య

థా ప్రక్రియాలాఘవాయ షకారమేవ పఠేదితి భావః , ఏతచ్చ మనోరమా

యాం స్థితమ్ , అన్యే తూక్తరీత్యా అవిసోఢమిత్యత్ర షత్వనివారణేఽపి అవి

దూసమిత్యాదౌ స్యాదేవ షత్వమ్ , తత్ర హి ణ్యన్తాత్ క్విపి వ్యవధానాభా

దిరూపసిద్ధయే సకారపాఠసామర్థ్యస్యోపక్షీణత్వాత్ , తస్మాదవిసోఢమి

త్యాదిభాష్యకృదుదాహరణేషు సకారపాఠసామర్థ్యాదితి వ్యాఖ్యేయమిత్యా

హుః । * తస్య సమూహః * ఇహోదిత్త్వాత్ట్ఠకమనుదాత్తాదేరఞం గోత్రా

న్తాద్వుఞం కేదారాద్యఞ్చేత్యాదినా ప్రతిపదం యఞాదీంశ్చ వక్ష్యతి , త

థా చ చిత్తవదాద్యుదాత్తమగోత్రాన్తం ప్రతిపదోక్తప్రత్యయరహితమి

హోదాహరణమిత్యాశయేనోదాహరతి । * కాకం బాకమితి * ఏవం చా

ర్థ కాకబకవృకశబ్దాః ప్రాణినాం కపూర్వాణామితి ఫిట్సూత్రేణాద్యుదా

త్తాః , ప్రాణివాచినాం యే ఆదిభూతాస్తే కవర్గాత్పూర్వేతేషామాద్యుదాత్త

స్యాదితిసూత్రార్థః, అథాధిః ప్రాక్చకేరిత్యధికారాత్, యత్తు వృత్తి న్యాసయోః శ్లోకమిత్యుదాహృతం తదుపేక్ష్యమ్, ఖణ్డికాదిషు శుకశబ్దస్య పాఠాత్ తత్ర అఞా భావ్యమితి హరదత్తాదయః । * భిక్షాదిభ్యోఽణ్ * భైక్షమితి * అచిత్తత్వాట్ఠక్ప్రాప్తః । * గార్భిణమితి * అనుదాత్తాదిత్వాదఞ్ప్రాప్తః, సతిహి తస్మిన్ ఆద్యుదాత్తే టిలోపో స్యాత్తాం న చ భస్యాఢ ఇతి పుంవద్భావాతిదేశాన్న టిలోపస్స్యాదితి వాచ్యమ్, హాస్తినీనాం సమూహో హాస్తికమిత్యత్రాపి టిలోపానాపత్తేః, తస్మాత్ స్త్రీప్రత్యయనివృత్తిమాత్రం పరం తత్ న తు రూపాతిదేశకమితి బోధ్యమ్ । * యౌవనమితి * యువన్శబ్దస్యానుదాత్తాదిత్వాదఞి ప్రాప్తే అణర్థమిహ పాఠః, పుంవద్భావాత్ స్త్రీప్రత్యయనివృత్తిః అన్తిమప్రకృతిభావః, నను భస్యాఢ ఇత్యత్రాఢే తద్ధితే వినష్టే పుంవద్భావ ఇత్యభ్యుపగమాత్తద్ధితోత్పత్తేః ప్రాగేవ స్త్రీప్రత్యయనివృత్తౌ సత్యాం కనిన్యువృషీతి కనిన్నన్తతయా ఆద్యుదాత్తత్వాదణాదిసిద్ధ ఏవేతి చేత్ సత్యమ్, అత ఏవ భాష్యే భిక్షాదిషు యువతిశబ్దపాఠస్య ప్రత్యాఖ్యానః, ఇహ యువతిశబ్దపాఠసామర్థ్యాత్పుంవద్భావో నేతి వృత్తికారోక్తిరప్యత ఏవ నిరస్తా, నన్వేవం గార్భిణం యౌవతం గణ ఇత్యాది ప్రయోగా భాష్యే కథం సఙ్గచ్ఛేరన్నిత్యాశఙ్క్యాహ * శత్రన్తాదిః * యువోః * సమాహారద్వన్ద్వే సౌత్రం పుంస్త్వమ్, ఉకారస్తూచ్చారణార్థః, నేత్సంజ్ఞార్థః, తేన నన్దనసకారకః నన్దనా కారికా ఇత్యత్రోగిల్లక్షణౌ నుమ్ఙీపౌ న స్తః । * అనునాసికయణోరితి * ఊర్ణాయుః । * ప్రకృత్యాఽకఞ్ * ఇహ రాజన్యమనుష్యగ్రహణం వ్యర్థం రూఢిశబ్దత్వే నాపత్యస్య చేతి యలోపస్యాప్రాప్త్యభావాత్, అత ఏవ గోత్రోక్షోష్ట్రేత్యత్ర తయోర్గ్రహణం సార్థకమ్, అన్యథా గోత్రగ్రహణేనైవ సిద్ధే తయోర్గ్రహణం న కుర్యాదిత్యాహుః, యూనో భావో యౌవనికా మనోజ్ఞాదిత్వాద్వుఞ్ । * వార్ధకమితి * యదివృద్ధత్వేపి వార్ధకమితి ప్రయోగోఽస్తి తర్హి మనోజ్ఞాదిత్వం కల్పనీయమిత్యాహుః । * బ్రాహ్మణమాణవ * నను త్రయోప్యమీ వృద్ధాస్తేభ్యస్స ప్రకృతో యఞేవాస్తు వృద్ధాద్యని యఞి వా రూపే విశేషాభావాత్, నాపి స్వరే విశేషః, ఉభయథాప్యాద్యుదాత్తత్వాత్, స్త్రియాం విశేషస్తు న శఙ్క్య ఏవ, నపుంసకత్వాత్, యఞశ్చేత్యత్రాపత్యగ్రహణాచ్చ, తన్న

నానువర్త్యతే అస్వరితత్వాదితి చేత్సత్యమ్, అవృద్ధాదపి కుతశ్చిద్విధానా ర్థం యన్వచనమ్, తత్సిద్ధార్థానువాదకం వార్త్తికమాహ * పృష్ఠాదీతి * పృష్ఠం స్తోత్రవిశేషః । * పృష్ఠ్యఇతి * పృష్ఠానాం సమూహః పృష్ఠ్యః షడహ ఇతి తు మత్వర్థలక్షణయా బోధ్యః । * గ్రామజన * వృత్తికృతౌ తు వార్త్తిక స్థ సహాయశబ్దోపి సూత్రే ప్రక్షిప్తః । * అనుదాత్తాదేరఞ్ * ఆపూపికం శాష్కులికమిత్యత్ర పరత్వాదచిత్తహస్తిధేనోరితి ఠగేవేత్యాశయేనేహ సూత్రే, చిత్తవన్తముదాహరతి । * కాపోతమితి * లాఘవన్తఇతి ఫిట్సూ త్రేణ కపోత మయూరశబ్దౌ మధ్యోదాత్తౌ నచశష్కులీనాం చ లఘుపూర్వ మిత్యాద్యుదాత్తావిమావితి శష్కుల్యామ్, అన్త్యాత్పూర్వం లఘూదాత్తమితి త ద్వ్యాఖ్యానాదిత్యాహుః । * ఖణ్డికా * ఆద్యుదాత్తార్థమచిత్తాట్ఠకో బా ధనార్థం వచనమ్ । * చరణేభ్యః * యస్యాః ప్రకృతేర్యః ప్రత్యయో ధర్మేవ క్ష్యతే స తస్యాః ప్రకృతేస్సమూహేపి స్యాదిత్యర్థః, వుఞాదయో హి చరణే భ్యో వక్ష్యన్తే, తత్ర చరణాద్ధర్మామ్నాయయోరితి తు వార్త్తికమ్, తదప్యనే నైవాతిదేశసూత్రేణ జ్ఞాప్యతే । * కాఠకమిత్యాది * గోత్రచరణాద్వుఞ్, ఛన్దోగౌక్థికేతి ఞ్యః । * యఞ్ఛావితి * యథాసఙ్ఖ్యం స్తః । * ఠగణావితి * కేశశబ్దాదచిత్తత్వేన ఠక్ । * విషయో దేశే * తస్యేత్యనువర్తత ఇత్యాహ * షష్ఠ్యన్తాదితి * విషయశబ్దార్థమాహ * అత్యన్తేతి * భౌరిక్యా * ఆభ్యాం గణాభ్యాం యథాసఙ్ఖ్యమేతౌ ప్రత్యయౌ స్తః । * భౌరికివిధమిత్యాది * క్లీబ త్వం లోకాత్ । * సోస్యాదిరితి * ఛన్దో నామాక్షరేయత్తానిబన్ధనం పఙ్క్త్యా దిరిహ వివక్షితమ్, తద్వాచకాత్ప్రథమాన్తాదస్యేత్యాది మతిప్రత్యయస్స్యా త్ య ఆదిమాన్ సప్రగాథశ్చేత్ ప్రగ్రథ్యత ఇతి ప్రగాథః గ్రన్థసన్దర్భ ఇత్య స్మాదకర్తరిచ కారక ఇతి ఘఞ్, పృషోదరాదిత్వాద్రేఫనకారయోర్లోపః, అన్యేతు — ప్రగీయత ఇతి ప్రగాథః గైశబ్ద ఇత్యస్మాదుషి కుషిగార్త్తిభ్యస్థ న్నిత్యాహుః, యత్ర ద్వే ఋచావావృత్త్యా తిస్రః క్రియన్తే స ప్రగాథః । * త్రై ష్టుభమితి * స్వార్థికప్రత్యయాః ప్రకృతితో లిఙ్గవచనాన్యతివర్తన్త ఇతి న్యా యేన క్లీబతేతి భావః । * సంగ్రామే * నను ప్రథమాదిత్యధికారాత్ప్రథ మోచ్చరితసంగ్రామవాచిన ఏవ ప్రత్యయః ప్రాప్నోతి, న ప్రయోజన యోద్ధృభ్య ఇత్యత ఆహ * సోస్యేతీతి * ఏవంచ ప్రథమాన్తవిశేషణాద్వా

రా ప్రయోజనయోర్ధ్యాణాం ప్రకృతిత్వమస్యేతి ప్రత్యయార్థవిశేషణద్వారా సంగ్రామస్య ప్రత్యయార్థత్వం వక్తుం శక్యమితిభావః, తథా చాయమిహసూత్రార్థః ప్రయోజనవాచిభ్యోయోద్ధృవాచిభ్యశ్చ ప్రథమాన్తేభ్యోఽస్యేతి షష్ఠ్యర్థేఽణ్స్యాత్సచషష్ఠ్యర్థస్సఙ్గ్రామశ్చేదితి। * తదస్యామ్ * ప్రథమాన్తాత్ప్రహరణోపాధికాత్సప్తమ్యర్థేఽణ్స్యాత్సచేత్సప్తమ్యర్థఃక్రీడాభవతి, ప్రహరణంకిమ్? మాలాభూషణమస్యామ్, క్రీడాయాంకిమ్? ఖడ్గఃప్రహరణమస్యాంసేనాయామ్ । * ఘఞః * కృద్గ్రహణాదితి * తేనశ్యైనంపాతేత్యత్ర ఞితీత్యజ్ఞస్య విధీయమానావృద్ధిస్సిద్ధా, శ్యేనపాతస్యాపి ఘఞన్తత్వాదితిభావః, ఘఞఃకిమ్? శ్యేనపతనమస్యాం వర్తతే, క్రియాకిమ్? ప్రాకారోఽస్యాంవర్తతే, తదస్యామితి ప్రకృతే పునస్తస్యామిత్యుక్తిఃక్రీడాయామిత్యస్య నివృత్తిర్యథాస్యాదితి అతఏవాహ * దణ్డపాతోఽస్యాంతిథావితి * తదధీతే * ద్వితీయాన్తాదధ్యేతరి వేదితరిచ ప్రత్యయస్స్యాత్, ద్విస్తద్గ్రహణమధీయానే విదుషిచ ప్రత్యేకం విధానార్థం తేనోత్తరత్ర క్రతువసన్తాదయశ్శబ్దాస్తత్ప్రతిపాదకగ్రన్థగౌణాఅప్యధీయానేపి ప్రత్యయం ప్రాప్నువన్త్యన్యథా తేషామధ్యయనాసమ్భవేన వేదితర్యేవ ప్రత్యయస్స్యాదితిభావః । క్రతూక్థాది * క్రతువిశేషేతి * స్వరూపస్యతు నగ్రహం తథాత్వేసత్యుక్థాదిష్వేవ క్రతుశబ్దఃపఠ్యేత, నాపిక్రతుపర్యాయాణాముక్థాది గణే యజ్ఞశబ్దపాఠాదితిభావః । * అధ్యేతరీతి * అధ్యేతర్యపీత్యర్థః । * అగ్నిష్టోమికఇతి * సంస్థావిశేషవాచకస్యాప్యగ్నిష్టోమశబ్దస్య తత్సంస్థాకేక్రతౌ నిరూఢప్రయోగః । *తల్లక్షణేత్యాది * తత్ప్రతిపాదక ప్రాతిశాఖ్యమిత్యర్థః । * నేష్యతేఇతి * అనభిధానాదితిభావః । * త్రివిధేతి * తిస్రోవిద్యాఅధీతఇతి విగ్రహేతద్ధితార్థద్విగౌద్విగోర్లుగనపత్యఇతి లుక్ప్రవృత్తేరితిభావః । * ఆఖ్యాయికేతి * గద్యపద్యరూపోగ్రన్థవిశేషఇత్యర్థః । * సర్వాదేరితి * సాదేరిత్యేవసిద్ధే సర్వాదిగ్రహణమర్థవత్పరిభాషాజ్ఞాపనార్థమ్ । * సవార్తికఇతి * వార్తికాన్తమధీతఇత్యర్థః, అన్తవచనేఽవ్యయీభావః, అవ్యయీభావేచాకాలఇతి సహశబ్దస్య సభావః । * ఇకన్నితి * పదశబ్ద ఉత్తరపదంయస్యతస్మాదికన్, శతశబ్దాత్ షష్టిశబ్దాచ్చ పరోయఃషథిశ

బ్ధిస్తదన్తాత్తు షికన్వాచ్యమిత్యర్థః । * శతపథిక ఇతి * వృత్తికృతా తు వార్తికే బహులమితి పూరయిత్వా శాతపథ ఇత్యణన్తముదాహృతమ్, తత్తు భాష్యే న దృష్టమ్, షిత్త్వఫలం దర్శయతి । * శతపథికీతి * అణ్బాధనార్థమితి * భాష్యే తు ప్రత్యాఖ్యాతమేవేదం సూత్రం తద్ధితార్హ్యేణోఽప్యణ ఇత్యభిధానాన్నేతి వా బోధ్యమ్ । * వసన్త * ఉక్థాదిష్వేవ వసన్తాదీన్ పఠిత్వా వసన్తాదిషు వా ఉక్థాదీన్ పఠిత్వా అన్యతరచ్ఛక్యమవక్తుమ్ । * అథర్వాణమితి * అథర్వణా ప్రోక్త ఉపచారాదథర్వా, తేన ప్రోక్తమిత్యధికారే ఋషిభ్యో లుగ్వక్తవ్యః వసిష్ఠః విశ్వామిత్రః అనువాక ఇత్యుదాహృత్యాథర్వణో వా అథర్వా, అథర్వాణ ఇతి భాష్యోక్తస్సాధుః । * గాథివిదథి * ఇనణ్యనపత్య ఇతి సిద్ధేఽపత్యేప్యణి ప్రకృతిభావార్థమయమారమ్భః, గాథినః, వైదథినః, వైశినః, పాణినః । * ణ్యక్షత్రియార్ష * కౌరవ్య ఇతి * కుర్వాదిభ్యో ణ్యః, తత ఇఞో లుక్, కౌరవ్యః పుత్రః, నను తికాదిషు కౌరవ్యశబ్దః పఠ్యతే తథా చ కౌరవ్యాయణిరితి ఫిఞా భావ్యమ్, న స్వఞితి చేత్సత్యమ్, కుర్వాదిభ్యో ణ్య ఇతి క్షత్రియగోత్రే విహితో యో ణ్యస్తదన్తం తత్ర పఠ్యతే, ప్రకృతే తు బ్రాహ్మణగోత్రప్రత్యయాన్తమిత్యవధేయమ్ । * శ్వాఫల్క ఇతి * ఋష్యన్ధకేత్యణ్, తత ఇఞో లుక్, శ్వాఫల్కః పుత్రః । * వాసిష్ఠ ఇతి * ఋష్యణ్ తత ఇఞో లుక్, వాసిష్ఠః పుత్రః । * తైకాయనిరితి * తికాదిభ్యః ఫిఞ్, తతో ణో లుక్ తైకాయనిః పుత్రః । * వామరథా ఇతి * కుర్వాదిత్వాణ్ణ్యస్తతో వృద్ధాచ్ఛః న్యాబధిత్వా కణ్వాదిభ్యో గోత్ర ఇతి శైషికోఽణ్ । * ఇతీతి * ణ్యక్షత్రియార్షేత్యుదాహృతసూత్రేణేత్యర్థః । * ఋష్యణ ఏవేతి * పాణినశబ్దాత్త్వస్రికపాణిని భావః, నన్విదం వాన్యస్మిన్నపి ణ్డ ఇతి సూత్రస్థ భాష్యకైయటాభ్యాం విరుధ్యతే అత్రేర్వ్యాపత్యాని బహూని ప్రత్రయః, ఇతశ్చానిఞ ఇతి ఢక్, తదన్తాద్యూన్యత ఇఞ్, తస్య ణ్యక్షత్రియేతి లుక్, అత్రిభృగుకుత్సేతి ఢకోపి లుగిత్యుక్తత్వాత్, ఋష్యన్ధకేత్యణపవ్రగ్రహణే తు ఢకోఽగ్రహణాత్తతఃపరస్యేఞో లుగ్న స్యాదిత్యాహుః, వస్తుతస్తు — " గాణిపుత్రస్య పాణినేః " ఇతి భాష్యప్రయోగాదస్య సాధుత్వమితి జ్ఞేయమ్ । * ఇఞశ్చేతీతి * యాని లుగిణి లుక్యపి ప్రత్యయలక్షణేన ఇఞన్తాని స్తీతి భావః । * గోత్రేయ ఇఞితి * గోత్రమిహ శాస్త్రీయం

నతు లౌకికమితి తత్ర వక్ష్యత ఇతి భావః। * స్వరే ఇతి * లుగభావే ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తత్వం స్త్రియాం చ ఙీప్స్యాత్, లుకి సతి త్వే కారఉదాత్తః టాప్ప్రసిధ్యతీతి భావః। * అష్టకమితి * సఙ్ఖ్యాయాః సంజ్ఞాసఙ్ఘసూత్రాధ్యయనేష్వితి సఙ్ఖ్యాయా అతిశదన్తాయాః కన్। * సఙ్ఖ్యాప్రకృతికాదితి * సఙ్ఖ్యాప్రకృతికప్రత్యయాన్తాదిత్యర్థః। * కాలాపక ఇతి * కలాపిన్శబ్దాత్ప్రోక్తార్థేఽణ్ స బ్రహ్మచారీత్యుపసఙ్ఖ్యానాట్టిలోపః, తతోఽధ్యేతర్యణ్, తస్య ప్రోక్తాల్లుగితి లుక్, కాలాపానామామ్నాయ ఇత్యర్థే గోత్రచరణాద్వుఞ్, తతోఽధ్యేతృవేదిత్రణో లుక్, స్వరే స్త్రియాం చ విశేషః * ఛన్దోబ్రాహ్మణాని * ఇహ ఘణ్డాకప్లుత్యానువృత్తం ప్రోక్తాదిః పఞ్చమ్యన్తం జసన్తత్వేన విపరిణమ్యతే, ఛన్దోబ్రాహ్మణానీత్యనేన సామానాధికరణ్యాత్, ప్రోక్తశబ్దశ్చ ప్రోక్తార్థప్రత్యయే లాక్షణిక ఇత్యాశయేనాహ * ప్రోక్తప్రత్యయాన్తానీతి * తద్విషయాణీతి * తచ్ఛబ్దేనాధ్యేతృవేదితృప్రత్యయః పరామృశ్యతే, విషయశబ్దస్త్వనన్యభావవాచీ నతు దేశవాచీత్యభిప్రేత్యాహ * ప్రత్యయాన్తరానప్రయోజ్యానీత్యర్థ ఇతి * పాణినీయమ్, పాణినీయా ఇతి వద నియమేన ప్రయోగే ప్రాప్తే నియమార్థమేతదితి భావః, ఛన్దోగ్రహణాదేవ సిద్ధే బ్రాహ్మణగ్రహణం చిరన్తనప్రోక్తబ్రాహ్మణానామేవ తద్విషయత్వార్థమ్, తేనేహ న యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రోక్తాని బ్రాహ్మణాని యాజ్ఞవల్క్యాని యఞ్క్తాత్కణ్వాదిభ్యో గోత్ర ఇత్యణ్ ఆపత్యస్యేతి యలోపః యాజ్ఞవల్క్యాదయో హి పాణిన్యపేక్షయా నూతనా ఇతి వృత్తికృతాం వ్యవహారః చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః, తేన కాశ్యపినః కౌశికిన ఇత్యత్రాపి తద్విషయత్వం సిద్ధమ్, కాశ్యపకౌశికాభ్యామృషిభ్యామితి ప్రోక్తే ణినిః, అధ్యేత్రణో లుక్, ఛన్దోబ్రాహ్మణానీతి కిమ్? పాణినీయం వ్యాకరణమ్.

ఇతి రక్తాద్యర్థకాః.

అథ చాతురర్థికాః। * తదస్మిన్ * అస్తీత్యుపాధికాత్ప్రథమాన్తాదస్మిన్నితి సప్తమ్యన్తార్థే యథావిహితం ప్రత్యయః స్యాత్, ప్రత్యయాన్తనామా దేశశ్చేత్, ప్రత్యయాన్తం నామ యస్యేతి బహువ్రీహిః, మతుపోఽపవాదః, ఇతిశబ్దస్తు సకలలోకప్రసిద్ధే దేశే యథా స్యాత్ నత్వాధునికసంజ్ఞేతి తేపి త్యేతదర్థః, ఉత్తరసూత్రత్రయేఽపి దేశే తన్నామ్నీత్యనువ

ర్త్తతే । * తేననిర్వృత్తమ్ * అన్తర్భావితణ్యర్థాద్వృతేః కర్మణి క్తః ।
* అమూర * అమూరమన్తికమ్, తత్రభవతీత్యమూరభవః, నిపాతనాత్సప్తమీస
మాసః । * చాతురర్థికత్వమితి * చతుర్ణామర్థానాం సమాహారశ్చతురర్థీ, త
త్రభవాశ్చాతురర్థికాః, అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్, చతుర్ష్వర్థేషు భవా ఇతి తద్ధి
తార్థద్విగౌ తు ద్విగోర్లుగనపత్య ఇతి ఠఞో లుక్ స్యాత్ । * మతోశ్చ * నను
మతోర్బహ్వచ ఇత్యేవాస్తు, బహ్వచో విహితో యో మతుప్ తదన్తాదితి వై
యధికరణ్యేన వ్యాఖ్యానాదిష్టం సిధ్యతి కిమఙ్గగ్రహణేనేత్యాశఙ్కాం ని
వారయతి । * అఙ్గగ్రహణమితి * మత్వన్తవిశేషణమితి * సమ్భవతి సామా
నాధికరణ్యే వైయధికరణ్యస్యాన్యాయ్యత్వాదఙ్గగ్రహణాభావే మత్వన్తవి
శేషణం స్యాదేవ, తతశ్చాహిమతమిత్యాదావతి ప్రసఙ్గస్స్యాదితి భావః ।
* రోణీ * రోణీశబ్దప్రత్యయముత్పాదయతీత్యర్థః, తథా చ ఫలితమాహ * రో
ణీశబ్దాదితి * ప - ప్రత్యయస్యాత్రోలుగిత్యన్యే । * తదన్తాదితి * యేన విధిరితి
సూత్రే భాష్యస్థాద్విశేషవచనాద్విశేషణవిశేష్యయోః కామచారమాశ్రిత్య
సమాసప్రత్యయవిధౌ ప్రతిషేధ ఇత్యస్య ప్రత్యాఖ్యానాద్వా తదన్తవిధిరితి భా
వః * పుష్కర * ఠక ఇత్యన్తమేకం సమస్తపదమ్, అరీహణాదిపరమ్, తత్ర
ప్రథమం కుముదాన్తానాం చతుర్ణాం ద్వన్ద్వం విధాయ ద్వితీయేన కాశాది
కుముదాన్తద్వన్ద్వేన సహ పునర్ద్వన్ద్వో బోధ్యః, తేన కుముదశబ్దస్య ద్విఃపా
ఠేఽపి నైకశేషః, ఆదిశబ్దః ప్రత్యేకం సమ్బధ్యత ఇత్యాహ । * అరీహణాది
భ్య ఇతి * పక్షాద్యన్తర్గణసూత్రమాహ * పథ ఇతి * జనపదే లుప్ * త
స్మిన్నిత్యేవ, నేహ ఉదుమ్బరాస్సన్త్యస్మిన్నౌదుమ్బరో జనపదః, నహ్య
త్ర లుబన్తనామధేయమ్, జనపదస్యైకత్వాదేకవచనే ప్రాప్తే బహువచనా
దిఫలకమతిదేశమాహ । * లుపి యుక్తవదితి * వ్యక్తివచనే కిమ్? శిరీషాణా
మదూరభవో గ్రామశ్శిరీషాః, వరణాదిభ్యశ్చేతి లుప్, తస్య వనం శిరీషవ
నమ్, ఇహ వనస్పతిత్వమతిదిశ్యేత, తథా చ విభాషౌషధివనస్పతిభ్య ఇ
తి ణత్వం స్యాత్, నన్వత్ర శిరీషాణామితి షష్ఠీబహువచనం కుతో నాతిదిశ్య
త ఇతి చేత్ అత్రాహుః — వచనమిహ సఙ్ఖ్యా న త్వేకవచనద్వివచనాది,
న చైవమపి సఙ్ఖ్యాబాధకత్వేన శ్రుతైవ షష్ఠీ పరిగృహ్యతామితి వాచ్యమ్, ష
ష్ఠ్యర్థస్య తద్ధితవృత్త్యన్తర్గతత్వాదుక్తార్థప్రథమాయా ఏవ యుక్తత్వాదితి।

* పఞ్చాలా ఇత్యాది * యద్యప్యత్రాభిధేయలిఙ్గత్వేఽపీష్టసిద్ధిస్తథాపి కటుబదర్యా అదూరభవో గ్రామః కటుబదరీత్యాది సిద్ధయే ప్రకృతిలిఙ్గాతిదేశ ఇతి భావః పూర్వాచార్యానురోధేన కృతం సూత్రం సమ్ప్రతి ప్రత్యాచష్టే * తదశిష్యమితి * పఞ్చాలాః, అఙ్గాః, వఙ్గాః, కలిఙ్గా ఇత్యాదయో జనపదస్య యథాయథం బహువచనాద్యన్తా ఏవ సంజ్ఞాః, నత్వత్రయత్నేన లిఙ్గసఙ్ఖ్యే ప్రతిపాదనీయే ఆపో దారా ఇత్యాదిషు యథా, నహి తత్ర శాస్త్రేణ లిఙ్గసఙ్ఖ్యే ప్రతిపాద్యేతే ఇతి భావః, ఉపజీవకం ప్రత్యాఖ్యాయ ఉపజీవ్యం ప్రత్యాచష్టే * లుబ్యోగేతి * జనపదే లుప్, వరణాదిభ్యశ్చేతి ద్విసూత్రీ లుప్శబ్దేన వివక్షితా, అశిష్యమిత్యనువృత్తమేవ, తదాహ * లుబపీతి * ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోస్సమ్బన్ధో యోగ ఇత్యాశయేన ఫలితమాహ * అవయవార్థస్యేతి * అప్రఖ్యానాదితి వ్యాచష్టే * అప్రతీతేరితి * పఞ్చాలాదయశ్శబ్దాః క్షత్రియేషు యథారూఢాస్తథా జనపదేఽపీతి తస్య నివాసః అదూరభవశ్చేతి తద్ధితో నైవోత్పద్యతే, కిము నేన లుపో విధానేనేత్యర్థః । * నదృశ్యతేతి * వినాపి క్షత్రియసమ్బన్ధం పఞ్చాలాదిశబ్దా జనపదేషు ప్రయుజ్యత ఇతి నార్థస్సూత్రేణేత్యర్థః, ప్రసంగాత్పూర్వాచార్య పరిభాషితమన్యదపి ప్రత్యాచష్టే * ప్రధానేత్యాదినా * విశేషణానాం యద్యపి సూత్రపాఠే లుపి యుక్తవదితి సూత్రాదనన్తరమేతత్సూత్రం పఠిత్వా తదశిష్యమిత్యారబ్ధత్వాత్తత్రైవేదం వ్యాఖ్యాతుముచితమ్, తథాపి జాతేఃప్రతిషేధమాత్రపరమిదం నతు యుక్తవద్భావపరమిత్యాశయేన తత్రనోక్తమిత్యాహుః । * పఞ్చాలా రమణీయా ఇతి * కథంతర్హి పఞ్చాలా జనపదస్సుభిక్షః సమ్పన్న పానీయ ఇతి ప్రయోగ ఇతి చేత్ జనపదవిశేషణత్వాదిత్యవేహి, పఞ్చాలవిశేషణత్వాభ్యుపగమేతు తద్వల్లిఙ్గవచనేస్త ఏవ, పఞ్చాలాసుభిక్షాస్సమ్పన్నపానీయా ఇతి । * హరీతక్య ఇతి * హరీతక్యాదిభ్యశ్చేత్యణో లుప్ తత్ర హి లుప్చేత్యతో లుబనువర్తతే । * ఖలతికమితి * వరణాదిభ్యశ్చేతి లుప్ । * చఞ్చేతి * సంజ్ఞాయామితి కనో లుమ్మనుష్య ఇతి లుప్, "చఞ్చాతృణమయఃపుమాన్" । * వరణాది * చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః, తేనాస్యాకృతిగణత్వం సిద్ధమ్ । * వరణా ఇతి * ఏవం కటుబదరీ, శరీషః, గోదౌ, ఖలతికమిత్యాదీన్యుదాహర్తవ్యాని, వత్వస్యాసిద్ధత్వాత్తస్మిన్

కర్తవ్యే టిలోపో న స్థానివదిత్యాశయేనాహ * ఝయ ఇతీతి * నడ్వానిత్యత్రాపి పరత్వాజ్ఝయ ఇత్యనేన వకారో నతు మాదుపధాయా ఇత్యనేనేతి భావః, నచాసిద్ధత్వాన్మాదుపధాయా ఇత్యేవ తత్ర న్యాయ్యమితి వాచ్యమ్, ప్రకరణే ప్రకరణమసిద్ధం నతు యోగే యోగ ఇతి ఉపసర్గాదసమాసేపీత్యత్ర భాష్యే నిర్ణీతత్వాత్, నను వేతస్వానిత్యత్ర వేతసశబ్దస్య సుబన్తత్వేన పదత్వాత్ డ్మతుపో డిత్వసామర్థ్యాట్టిలోపే ఏకదేశవికృతన్యాయేన పదత్వాత్ సస్య రుత్వం స్యాత్, నచ స్థానివత్త్వేన నిర్వాహః, పూర్వత్రాసిద్ధే తన్నిషేధాదితి చేన్మైవమ్, అన్తరఙ్గం రుత్వం ప్రతి బహిరఙ్గస్య టిలోపస్యాసిద్ధత్వాత్, నచ షాష్ఠీ బహిరఙ్గపరిభాషా త్రైపాదికం నజానాతీతి వాచ్యమ్, కార్యకాలపక్షాభ్యుపగమాత్, నన్వేవమపి స్వాదిష్వితి సాన్తస్య పదత్వే తదాశ్రయరుత్వస్యాన్తరఙ్గత్వాభావాద్బహిరఙ్గపరిభాషా న ప్రవర్తత ఇతి రుత్వం దుర్వారమేవ, నచ నద్వ్యాం మతుబితి చతురర్థ్యాం మతుపో విధానాచ్చాతురర్థికో డ్మతుప్ మత్వర్థీయ ఇతి తసౌ మత్వర్థ ఇత్యనేన భత్వం శఙ్క్యమ్, టిలోపస్య స్థానివత్త్వాత్, నచ పరత్వేప్యేవం తస్య రువిధినా సహ కార్యకాలతయా పూర్వత్రాసిద్ధే నేతి నిషేధాదితి చేదత్రాహుః — పదసంజ్ఞాయాం యథోద్దేశపక్షాశ్రయణాత్పూర్వత్రాసిద్ధే నేతి నిషేధాప్రవర్తనాత్ స్థానివత్త్వప్రవృత్త్యా సాన్తస్యాపదత్వాదితి, ఏతేన ఘటీ ఆమలకీత్యత్ర స్వాదిష్వితి పదత్వాజ్జశ్త్వం స్యాత్, ఔత్సీత్యత్ర తు సంయోగాన్తలోపస్స్యాదితి శఙ్కాపి పరాస్తేతి దిక్, నను ప్రక్రియాలాఘవాయ డ్వతుబేవ విధీయతామ్, అథవా కుముదనడ వేతసేభ్యో డిదితి ప్రకృతస్య మతుపో డిత్త్వమతిదిశ్యతాం కిమనేన డ్మతుబ్విధానేన సత్యమ్, అన్యతో విధానార్థం తత్, తత్సిద్ధార్థకథనపరం వార్తికమాహ * మహిషాచ్చేతి * శిఖాయా * నిర్వృత్తాద్యర్థం దేశే తన్నామ్న్యణో బాధనార్థం చేదమ్, దన్తశిఖాత్సంజ్ఞాయామితి పఞ్చమే వక్ష్యమాణం త్వదేశేపి శిఖావలయ ఇతి రూపసిద్ధ్యర్థమ్। * నడాదీనామ్ * నడ, ప్లక్ష, బిల్వ, వేణు, వేత్ర, వేతసాదయో నడాదయః, నడాద్యన్తర్గణసూత్రమాహ * క్రుఞ్చేతి * ఏవం తక్షన్నిత్యపి ఉభయత్రాపి షష్ఠ్యాస్సౌత్రో లుక్, ఢలోప ఇత్యతో లోప ఇత్యనువర్తమానే లుగ్గ్రహణం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ * సర్వలోపార్థమితి * యమాత్రస్యేతి * నచాదేశపరస్యేతీకా

రస్య భావ్యమితి వాచ్యమ్, సూర్యతిష్యేత్యత్ర యకారసమ్బద్ధస్యైవ లోప స్యానువర్తనాదితి భావః.

——— ఇతి చాతురర్థికాః ———

* శేషే * లక్షణం చేతి * గ్రహణక్షుణ్ణాదిష్వర్థేషూత్తరసూత్రోపాత్తేషు అణో విధాయకమిత్యర్థః, నను లక్షణం తావద్వ్యర్థం తస్యేదమిత్యనేన చాక్షుషాదీనాం సంస్కృతం భక్షా ఇత్యనేన దార్షదాదీనాం సిద్ధేః, తథా అధికారోఽపి వ్యర్థః, తథాహి అధికారస్యాపత్యాది చతురర్థిపర్యన్తేష్వర్థేషు ఘాదిట్యుట్యులన్తానాం నివృత్తిః, జాతాద్యర్థసాకల్యం వా ప్రయోజనమ్, తత్ర నివృత్తిస్తావన్న ప్రయోజనమ్, ఆర్ద్రికాశాలాదీనాముత్కరాదిపాఠేన ఇతః ప్రాచీనేష్వర్థేషు ఘాదయో న ప్రవర్తన్త ఇతి జ్ఞాపనాత్, అన్యథా వృద్ధాచ్ఛ ఇత్యేవ సిద్ధే తత్పాఠస్య వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్, నాప్యర్థసాకల్యం ప్రయోజనం జాతాధికారాత్ప్రాక్తత్సామర్థ్యాదేవ తల్లాభాత్, యది సన్నిహితే జాతార్థ ఏవ ఘాదయస్స్యుస్తదుత్తరేషు భవాద్యర్థేషు తు ప్రాగ్దీవ్యత ఇతి విశిష్టావధిపరిచ్ఛిన్నేషు అర్థేషు విధీయమానా అణాదయ ఏవ స్యుః, తదా జాతాధికారానన్తరమేవ ప్రావృషష్ఠబిత్యాదిభిస్సహ రాష్ట్రావారపారాదయోఽపి పఠ్యేరన్ తస్మాద్వ్యర్థమిదం సూత్రమితి చేదత్రోచ్యతే — శైషికాత్సరూపశ్శైషికో నేతి వక్ష్యమాణార్థస్య విషయత్వలాభాయ శేషాధికారస్తావదావశ్యకః, శైషికత్వప్రయుక్తకార్యవిశేషం ధ్వనయితుం క్రియమాణశ్శేషాధికార ఏవ శైషికాన్మతుబర్థీయాదిత్యాదిశ్లోకం జ్ఞాపయతి, ఏవ చ శ్లోకస్సన్నిధౌ మతుబ్విధౌ చ భాష్యే పఠితః, ఇహ తు సన్నన్తే పఠిత ఇతి తత్రైవ వ్యాఖ్యాస్యతే, అపత్యాదిష్వర్థేషు ఘాదీనాం నివృత్త్యర్థమప్యధికార ఆవశ్యకః, న చోక్తజ్ఞాపకేనైవ తత్సిద్ధిరితి వాచ్యమ్, జ్ఞాపకస్య విశేషాపేక్షత్వే దోషతాదవస్థ్యాత్, ఆర్ద్రికాదిభ్యో యది ఛస్స్యాత్తర్హి చతురర్థ్యామేవేతి నియమస్యాపి సమ్భవాచ్చ, ఏవం స్థితే చాక్షుషమిత్యాదిషు గృహ్యమాణత్వాది ప్రకారక బోధనాయ విధాయకత్వమపి తస్య సువచమితి దిక్ । * విగృహీతాదపీత్యాది * వచనమేవేదమ్, సూత్రే యథాసఙ్ఖ్యప్రవృత్త్యర్థం విశిష్టోచ్చారణాత్ । * కుత్సితాస్త్రయ ఇతి * ఇహ బహువ్రీహిరపి సువచః ఇహైవ నిపాతనాత్కప్రకరణాద్భావః, కదాచ్ఛవే త్రావుపసఙ్ఖ్యానమితి తు ప్రత్యాఖ్యేయమ్, కుల్యాయా యలోపశ్చేతి గణ

సూత్రమ్, కుల్యాయాం జాతః కాలేయకః, కత్రీ, డమ్భి, కుణ్డిన, మాహిష్మతీత్యాది । * దక్షిణాపశ్చాత్ * అవ్యయమితి * సాహచర్యాదితి భావః, ఏవం చ దాక్షిణాత్య ఇత్యత్ర సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్ర ఇతి పుంవద్భావశఙ్కైవ నాస్తీతి బోధ్యమ్ । * పాశ్చాత్య ఇతి * కథం తర్హి "పశ్చాత్తనైః కశ్చనసుద్యమానః" ఇతి, న చ దిగ్దేశవాచిని పశ్చాచ్ఛబ్దే సావకాశం త్యకం కాలవాచకాట్ట్యుట్ట్యులౌ బాధేతే పరత్వాదితి వాచ్యమ్, అగ్రాదిపశ్చాదితి డిమచాట్ట్యుట్ట్యులోర్బాధస్య దుర్వారత్వాత్ సత్యమ్, పశ్చాత్తనస్త్రీతి పశ్చాత్తనా ఇతి కథంచిత్సమాధేయమ్ । * కాపిశ్యాః ష్ఫక్ * కాపిశీశబ్దాత్ ష్ఫక్ స్యాత్, షిత్వాత్ ఙీష్, తదాహ * కాపిశాయనీతి * రఙ్కోరమను * రాఙ్కవో జనపదస్తతః ప్రాగ్దీవ్యతోఽణిత్యణ్ ప్రాప్తస్తద్బాధకత్వేనావృద్ధాదపీతి వుఞ్ ప్రాప్తస్తమపి బాధిత్వా ఓర్దేశే ఠఞ్ ప్రాప్తస్తస్యాపి కోపధాదణ్ బాధకస్తతోఽపి పరత్వాత్కచ్ఛాద్యణ్ ప్రాప్తస్తేన ష్ఫగణౌ విధీయేతే, కోపధత్వాదేవాణి సిద్ధే కచ్ఛాదిషు రఙ్కుశబ్దపాఠో మనుష్యతత్స్థయోర్వుఞ్విధానార్థ ఇతి కైయటః, అత ఏవాహ * రాఙ్కవకో మనుష్య ఇతి * క్వచిత్తు — రాఙ్కవ ఇతి పఠ్యతే స తు లేఖకప్రమాదస్యైవైతత్, అమనుష్యగ్రహణమిహ వ్యర్థమ్, అపవాదేన వుఞా తత్ర ష్ఫగణోర్బాధేనామనుష్య ఏవ పర్యవసానాత్, అణ్గ్రహణమపి వ్యర్థమేవ కచ్ఛాదిత్వాదేవ తత్సిద్ధేః, అత్రాహ కాశికాకృత్ — నాయం ప్రసజ్యప్రతిషేధః కిన్తు పర్యుదాసః, తేన మనుష్యభిన్నే ప్రాణిన్యేవ ష్ఫగ్విధీయత ఇతి రాఙ్కవః కమ్బళ ఇత్యత్ర న ష్ఫక్, విశేషవిహితేన ష్ఫకాణో బాధా మా భూదిత్యణ్గ్రహణం చ క్రియత ఇతి, భాష్యే తు అప్రాణిన్యపి ష్ఫకమఙ్గీకృత్యేదం ద్వయమపి ప్రత్యాఖ్యాతమ్ । * ద్యుప్రాగపా * దివ్యమితి * సూత్రే దివ ఉదిత్యుత్వేన నిర్దేశ ఇతి భావః, న పాచః అపాచీ దక్షిణా దిక్, ద్వితీయో వర్ణః పకారో న తు దన్త్యోష్ఠ్యః, యదిద్వి ప్రాగపాగుదగిత్యాదౌ తథాదర్శనాదితి మనోరమాయాం స్థితమ్, కేచిత్తు — "ప్రాచ్యవాచీప్రతీచ్యస్తాః" ఇత్యమరకోశేఽవాచీతి దన్త్యోష్ఠ్యపాఠం క్వాచిత్కం పురస్కృత్య సూత్రేఽప్యవాగితి పఠిత్వా అవాచ్యమిత్యుదాహరన్తి, ప్రాగపాగితి వేదే తు వ్యత్యయేన వకారస్య పకార ఇతి తేషామాశయః, ప్రాగాదయోఽస్తాత్యన్తా అవ్యయాస్తద్భిన్నా

స్త్వనవ్యయా ఉభయేషామపీహ గ్రహణమవిశేషాత్, కథంతర్హి "సంస్కారాః ప్రాక్తనా ఇవ" ఇతి, అత్రాహుః — కాలవాచినః ప్రాక్ఛబ్దాద్యతం బాధిత్వా పరత్వాట్ట్యుట్ట్యులౌ బోధ్యావితి । * వర్ణౌ వుక్ * వర్ణురితి * అనూరభవశ్చేత్యర్థే సువాస్త్వాదిత్వాదణి జనపదే లుబితి లుప్ । * అమాత్యః * అమాశబ్దస్సమీపవాచీస్వరాదిః అమాసమీపే భవ ఇత్యర్థః । * హ్రస్వాత్తాదౌ * పదాన్తత్వాత్ షత్వస్యాప్రాప్తావయమారమ్భః ఆదిగ్రహణంతు వ్యర్థమ్, యస్మిన్విధిరిత్యేవసిద్ధేః, హ్రస్వాత్కిమ్ ? గీస్తరా, ధూస్తరా, తాదౌకిమ్ ? సర్పిస్సాద్భవతి, తద్ధితేకిమ్ ? సర్పిస్తరతి, తిఙన్తస్య ప్రతిషేధో వాచ్యః, భిన్ద్యుస్తరామ్ । * దూరేత్య ఇతి * దూరాదాగత ఇత్యాదిరర్థః । * ఔత్తరాహ ఇతి * ఇహోమ్యదాత్తత్వం స్త్రియాంటాప్చబోధ్యః యదాతూత్తరాచ్చేత్యాహిప్రత్యయే తతోఽణ్ క్రియతే అమేహేతిపరిగణనేనత్యపోఽభావాత్, తదాఔత్తరాహశబ్దోఽన్తోదాత్తః స్త్రియాంఙీప్చవిశేషః । * వక్ష్యమాణావితి * సాయంచిరమిత్యాదినేతి శేషః । * వక్ష్యత ఇతి * శ్వసస్తుట్చేత్యత్ర । * దిక్పూర్వ * అసంజ్ఞాయామిత్యత్ర సౌత్రత్వాత్పఞ్చమ్యర్థే సప్తమీత్యాశయేనాహ । * సంజ్ఞాభూతాయామితి * మద్రేభ్యోఽఞ్ * బహువచననిర్దేశాజ్జనపదవాచీగృహ్యతే నతు భద్రపర్యాయః, దిశోఽమద్రాణామితిదిగ్వాచకాదుత్తరపదస్యజనపదవాచినఃమద్రభిన్నస్యాచామాదేర్వృద్ధిస్స్యాత్ ఞ్ణితి కితిచ తద్ధితేఇతిసూత్రార్థః । * పౌర్వమద్రఇతి * మద్రైకదేశే మద్రశబ్దస్య వృత్తౌ దిక్ఛబ్దేన సామానాధికరణ్యాత్తద్ధితార్థేతి సమాసః । * ఉదీచ్య * దిగ్గ్రహణంనివృత్తమ్, ఉదీచ్యగ్రామాత్కిమ్ ? మాథురః, బహ్వచఃకిమ్ ? ధ్వాజః, పిప్పల్యాదిజీషన్తోధ్వజీశబ్దః, అన్తోదాత్తాత్కిమ్, శార్కరాధానమ్, శర్కరాధానశబ్దేధాశబ్దాకారఉదాత్తః, కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణ లిత్స్వరస్యావస్థానాత్ । * శైవపురమితి * ప్రస్థపురవహాన్తాచ్చేతి వుఞ్ నభవతి, వృద్ధాదితి తత్రానువృత్తేః । * ప్రస్థోత్తర * ఉదీచ్యగ్రామలక్షణస్యాఞోఽపవాదః । * పాలదఇతి * పలదీతి ఈకారాన్త ఇత్యేకే, నాన్తఇత్యన్యే, నలోపేసతి యణాదేశాత్సంహితాతుల్యైవ, వాహీకశబ్దఃకోపధోపిపలదాదిషుపఠ్యతే పరంఛంబాధితుమ్, అన్యథా అణం బాధిత్వా పరత్వాచ్ఛప

వప్యాత్, కోపధప్రయుక్తోఽణ్, అవృద్ధే సావకాశ ఇఞ్ యకృల్లోమని భవో యాకృల్లోమః, అన్నితి ప్రకృతిభావస్తు న గణేఽస్మిన్నల్లోపనిపాతనాదితి హరదత్తాదయః । * సౌతఙ్గమేరితి * సుతఙ్గమాదిభ్యశ్చాతురర్థిక ఇఞ్ । * శాస్త్రీయమితి * నన్వపత్యాధికారాదన్యత్ర లౌకికం గోత్రం గృహ్యత ఇతి చేత్, అత్రాహుః — పూర్వసూత్రే గోత్రగ్రహణేన పౌత్రప్రభృతిగోత్రం గృహ్యతే, కణ్వాదిభ్యో గోత్రే యఞ్ప్రత్యయో విహితస్తదన్తేభ్య ఇహ గోత్రప్రత్యయానువాదేన తత్రాణ్విధానాత్, కణ్వాదయశ్చ గర్గాద్యన్తర్గతాః, గర్గాదిభ్యో యఞిత్యత్ర తు గోత్రే కుఞ్జాదిభ్య ఇత్యతో గోత్ర ఇత్యనువర్తతే, న తు శాస్త్రీయగోత్రమేవ గృహ్యతే అపత్యాధికారస్థత్వాత్, తదేవ హి ఇఞశ్చేతి సూత్రేఽనువర్తత ఇతి । * నద్వ్యచః * అపవాద ఇతి * ప్రతిషేధ ఇత్యర్థః । * భరతానామగ్రహణస్యేతి * తేన ఇఞః ప్రాచామితి భరతేభ్యో యువప్రత్యయస్య లుఙ్న భవతి ఔద్దాలకిః పితా, ఔద్దాలకాయనః పుత్ర ఇతి ఆహౌదగోపుచ్ఛేతి సూత్రే కైయటః । * భవతః * ఛాదిరయం ప్రత్యయో న తు శాదిః, పదసంజ్ఞార్థం సిత్కరణాదిత్యాశయేనాహ * జత్త్వమితి * కాశ్యాదిభ్యః * ఇకార ఉచ్చారణార్థ ఇతి * ఉభయత్ర ఞకార ఏవానుబన్ధః, తస్య వ్యత్యాసపాఠస్తు స్త్రీప్రత్యయే విశేషార్థ ఇతి భావః । ఆపదాదీతి * గణసూత్రమిదమ్ । * వృద్ధాదేవేతి * వృద్ధాచ్చేత్ప్రాచామేవేతి విపరీతనియమస్తు న భవతి, అప్రాగ్దేశవాచినో వృద్ధస్యావర్ణాన్తస్యాభావాత్ । * ధన్వయోపధా * ధన్వేతి న స్వరూపపర్యాయయోర్గ్రహణం వృద్ధత్వాసమ్భవాదిత్యాశయేనాహ । * ధన్వవిశేషేతి * ఐరావతం ధన్వేతి * యద్యపి "సమానౌ మరుధన్వానౌ" ఇత్యమరేణ పుంస్త్వముక్తం తథాప్యష్టకం నామ ధన్వేతి భాష్యప్రయోగాన్నపుంసకోఽపి ధన్వశబ్దోఽస్త్యేవేతి బోధ్యమ్ । * ఉత్తరేణేతి * రోపధత్వాదితి భావః । * జనపద * స చాసావవధిశ్చేతి కర్మధారయాజ్జనపదరూప ఏవావధిర్లభ్యతే, న చ జనపదత్వాదేవ సిద్ధే అవధిగ్రహణం వ్యర్థమ్, వుఞేవ యథా స్యాన్నాన్యదిత్యేతదర్థం తస్యావశ్యకత్వాత్, అత ఏవ జనపదావధివాచినస్త్రిగర్తశబ్దాద్గర్తోత్తరపదాదితి ఛో న భవతి, కిన్తు అవృద్ధాదపి బహువచనవిషయాదిత్యుత్తరసూత్రేణ వుఞేవ భవతీత్యాశయేనోదా

హరతి । * త్రైగర్తక ఇతి * జనపదతదవధ్యోరితి సూత్రే జనపదావధివాచిన ఉదాహరణంతు శ్యామాయనక ఇత్యాదిబోధ్యమ్ । * నాగరా బ్రాహ్మణా ఇతి * కత్త్ర్యాదిషు మాహిష్మతీతి సంజ్ఞాశబ్దసాహచర్యాత్సంజ్ఞాభూతనగరశబ్దస్యైవ ఢకఞా నాగరేయక ఇతి భావ్యమితి భావః । * విభాషా కురు * కురుశబ్దః కచ్ఛాదిషు పఠ్యతే తత్సామర్థ్యాత్ప్రత్యేఽణ్ సిద్ధ ఇతి పరిశేషాద్విభాషాగ్రహణం యుగన్ధరార్థమేవ, అవృద్ధాదపీతి నిత్యప్రాప్తో వుఞనేన వికల్ప్యతే, మనుష్యతత్స్థయోస్తు పరత్వాన్నిత్యఏవ వుఞ్, కౌరవకో మనుష్యః కౌరవకమస్య హసితమేతదర్థమేవాస్య కచ్ఛాదౌ పాఠః, అన్యథా అనయైవ విభాషయా వుఞణోస్సిద్ధౌ కిన్తేనేతి భావః । * సైన్ధవా ఇతి * ఓర్దేశ ఇతి ఠఞ్ప్రాప్తః । * ఉఞిసిద్ధ ఇతి * మనుష్యతత్స్థయోరిత్యనేన । * గహాదిభ్యశ్చ * ఏభ్యో దేశవాచిభ్యశ్ఛస్స్యాత్, పూర్వపక్షాది శబ్దేభ్యస్తు దేశవాచిత్వాభావేపి పాఠసామర్థ్యాచ్ఛః । * ముఖపార్శ్వతసోరితి * గణసూత్రమిదమ్ , సప్తమ్యన్తాభ్యామాద్యాదిత్వాత్తసిః । * ముఖతీయమితి * ముఖే జాతమిత్యాద్యర్థే తసన్తాచ్ఛః, అలోఽన్త్యస్యేతి తసస్సకారస్య లోపే యస్యేతి చేత్యకారలోపః । * కుగ్జనస్యేతి * ఇదమపి గణసూత్రమ్ । * స్వకీయమితి * స్వార్థికకన్నన్తాత్స్వశబ్దాద్గహాదేరాకృతిగణత్వాచ్ఛః, దేశవాచిత్వాభావేపి పూర్వపక్షాదివదేభ్యః, అత ఏవ లుబ్యోగాప్రఖ్యానాదితి సూత్రే నహి స్వకీయస్యైవ ప్రత్యాఖ్యానమితి న్యాసకారోక్తిస్సఙ్గచ్ఛతే కేవలాత్స్వశబ్దాదణేవ, సౌవమ్, ద్వారాదీనాం చేత్యైచ్, స్వీయమిత్యత్ర తు ప్రాక్క్రీతాచ్ఛః, అన్తరశబ్దాత్తు గహాదిత్వాచ్ఛే తదన్తేన నశబ్దస్య సమాసే స్వార్థికనిచ నాన్తరీయకమితి భవతి, అవినాభూతమిత్యర్థః । * వృద్ధాదకేకాన్త * బ్రాహ్మణకీయ ఇతి * కోపధాదణిత్యణ్ప్రాప్తః । * అనోమముఖీయమితి * బాహీకగ్రామలక్షణౌ ఠఞిఠౌ ఇహాపి ప్రాప్తౌ । * ఠఞిఠాదేరితి * ఆదిశబ్దేన రోపధేతోరిత్యాదినా ప్రాప్తస్య వుఞః । * పర్వతీయ ఇతి * " తత్ర ఘోరం రఘోర్జన్యం పార్వతీయైర్గణైరభూత్ " ఇత్యత్ర తు పర్వతీయస్య రాజ్ఞ ఇమే ఇత్యర్థే ఛాన్తాదణ్ । * కృకణ * భారద్వాజశబ్దోఽత్ర దేశవచనః, స చ న ప్రత్యయార్థః కిన్తు ప్రకృతివిశేషణమిత్యాహ * భారద్వాజదేశేత్యాదినా * యుష్మదస్మదోః * త్యదాదీని చేతి వృ

ద్ధత్వాన్నిత్యే ఛేప్రాప్తే ఖఞణోరపి విధానార్థమిదమ్ । * పత్రైఽణీతి *
అన్యతరస్యాం గ్రహణాదితిభావః , తథాచైతే త్రయఃప్రత్యయాఇతి వైష
మ్యాన్యథాసఙ్ఖ్యం నభవతీతి కేచిత్ , మనోరమాయాన్తు యథాసఙ్ఖ్యనివా
రణాయయోగవిభాగఃకృతః, తథాహి యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యామాభ్యాం
ఛోవాస్యాత్ , త్యదాదినిచేతి వృద్ధత్వాన్నిత్యేఛేప్రాప్తే వికల్పోఽయం త
తఃఖఞ్చ , ఏవముత్తరసూత్రేపి యోగవిభాగోబోధ్యః , తేనాదేశయోఃఖ
ఞణ్భ్యాంయథాసఙ్ఖ్యం నేత్యాద * యువయోరిత్యాది * ఏకవచనే తవకమమ
కాదేశ విధానాదేకవచనాన్తేన విగ్రహోఽత్ర నకృతః । * తస్మిన్నణిచ *
తస్మిన్నితి సాక్షాద్విహితఃఖఞ్నిర్దిశ్యతే నతు చానుకృష్టః , నిమిత్తయో
రాదేశౌప్రతి యథాసఙ్ఖ్యంతునభవతి , ఖఞణోరితి వక్తవ్యే పృథగ్విభక్తిని
ర్దేశ సామర్థ్యాత్ స్థాన్యాదేశయోస్తు ఇష్యతఏవతత్ । * తవక * ఇహ
పూర్వవదేవ నిమిత్తయోఃఖఞణో రాదేశౌప్రతి యథాసఙ్ఖ్యం నభవతి, కి
న్తుస్థాన్యాదేశయోరేవేత్యాశయేనోదాహరతి * తావకీనః మామకీనఇతి *
* పరావరా * పరావరాధమోత్తమేభ్యఇత్యేవ వక్తవ్యే పూర్వగ్రహణం
పూర్వప్రతిషేధ సూచనార్థమ్ , తేన దిక్ఛబ్దయోఃపరావరయోరర్ధశబ్దేన
సమాసే ఉత్తరసూత్రప్రాప్తావపి ఠఞ్యతౌబాధిత్వాయదేవ భవతి , దిక్పూ
ర్వపదగ్రహణం స్వరూపపరిహారార్థమిత్యాహుః । * అసామ్ప్రతికే * స
మ్ప్రతీత్యవ్యయం న్యాయ్యేవర్తతే , అనాప్తశ్చతూరాత్రోఽతిరిక్తః , స
డాత్రిస్సం·పషసమ్ప్రతి యజ్ఞోయస్యాంచ రాత్రిరిత్యత్ర తథాదర్శనా
త్ , నన్యూనోనాతిరిక్తస్సమఇత్యర్థః, ఇదానీమిత్యర్థేతు ప్రసిద్ధమేవ, "ప
తహీనసమ్ప్రతీదానీమ్" ఇత్యమరాత్ , తతఃప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థికోఽ
ణ్ , వినయాదిత్వాత్స్వార్థేఠగపి, తేన సామ్ప్రతమ్ , సామ్ప్రతికమి
తి పర్యాయౌ । * ఉత్కర్షేత్యాది * న్యాయ్యేవిద్యమానఏవ సమ్ప్రతి
శబ్దోఽత్ర గృహ్యతఇతి భావః । * ద్వీపాదను * సముద్రం సమయా అనుస
ముద్రమ్ , అనుర్యత్సమయేత్యవ్యయీభావః , సప్తమ్యన్తం చేదం విద్యమాన
క్రియాద్వారా ద్వీపవిశేషణమిత్యాశయేనాహ * సముద్రసమీపే యోద్వీ
పఇతి * కచ్ఛాదిత్వాన్మనుష్యవుఞశ్చాపవాదోఽయమ్ , అనుసముద్రం
కిమ్ ? ద్వైపమన్యత్ కచ్ఛాదిత్వాణ్ , ద్వైపకోమనుష్యతత్స్థయోరితి వుఞ్ ,

* ద్వైప్యః * యఞశ్చేతి ఙీబ్న భవతి అపత్యాధికారస్థాదేవ యఞో ఙీబితి ప్రాగేవోక్తత్వాత్ . * కాలాట్ఠఞ్ * స్వరూపస్యైవ నగ్రహణం సన్ధివేలాది సూత్రేణ సన్ధివేలాత్రయోదశీ చతుర్దశీ ప్రభృతిభ్యోఽవృద్ధేభ్యోపిఠఞ్ బాధనార్థమణ్విధానాత్, కిన్తు సర్వేషామపి కాలవాచినాం గ్రహణమిత్యాశయేనాహ * కాలవాచిభ్యఇతి * యత్తు స్వరూపస్య పర్యాయాణాంచ నగ్రహణమితి పదమఞ్జర్యాదిషు స్థితం తదసత్ , కాలికస్సమ్బన్ధః , కాలికీ వ్యాప్తిరిత్యాది ప్రయోగానాపత్తేః , నచ విశేషాణామేవ గ్రహణె సన్ధివేలాదిసూత్రేణ సన్ధివేలాదిభ్యోఽణ్విధానం జ్ఞాపకమితి వాచ్యమ్ , తస్యస్వరూపమాత్రె గ్రహణనిరాసకత్వేనాపి సాఫల్యాత్ గౌణముఖ్యన్యాయస్త్విహ నాశ్రీయతె , తెన కదమ్బపుష్పసాహచర్యాత్ కదమ్బపుష్పః కాలః , వ్రీహిపలాలసాహచర్యాత్ వ్రీహిపలాలః కాలః , తత్ర భవం కాదమ్బపుష్పికమ్, వ్రైహిపలాలిక మిత్యాకరః , అత్రహి ప్రమాణం సన్ధివేలాదిసూత్రేఽనేన కాలగ్రహణెన నక్షత్రాణాం విశేషాణామేవేత్యాహుః , నచ పుష్యాదిశబ్దానాం కాలోముఖ్య ఏవార్థోలుబవిశేషఇతి వృత్త్యాదనాత్తథాచ కాలవిశేషణముక్తార్థేన ప్రమాణమితి వాచ్యమ్, పుష్యాది సమీపస్థచన్ద్రమసాయుక్తేకాలే పుష్యాది శబ్దానాం గౌణత్వాల్లుబవిశేషఇతి శాస్త్రమపి గౌణవృత్తిత్వాన్నాఖ్యాపకమేవేతిదిక్ , ఏవంస్థితే కాలవాచిభ్యఇతి మూలస్య కాలప్రతిపాదకేభ్యఇతి ఫలితోఽర్థః । * శ్రాద్ధమితి * భక్త్యాక్రియమాణం పిత్ర్యం కర్మేత్యర్థః , ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యోణఇతిమత్వర్థీయేనవ్యుత్పాదితః , శ్రద్ధావాన్పురుషస్తునగృహ్యతే , అనభిధానాత్ । * శ్వసస్తుట్చ * విభాషేత్యనువర్తనాదాహ * ఠఞ్వాస్యాదితి * ఏవమోహ్యఇత్యాదినా త్యబపి వికల్పేన విహితః , ఆభ్యాంముక్తేట్యుట్యులావపిస్తఏవ । * శౌవస్తికమితి * నన్వన్తరఙ్గత్వాత్తుటి తస్యప్రత్యయాదిత్వాభావాత్ఠస్యేకఇత్యత్రాఠచ ఇకేకాదేశోనస్యాత్, నచ పరత్వాదికాదేశెత్తస్య తుడితివాచ్యమ్, ఆదేశాత్ప్రాగేవాన్తరఙ్గత్వాత్ తుటః ప్రవృత్తేః , ఇకాదేశస్యతావ్యఙ్గత్వేన బహిరఙ్గత్వాత్, సూత్రభఙ్గేన తుకిహి క్రియమాణేత్విసుసుక్తాన్తాదితి కాదేశప్రసఙ్గఇతిచేత్సత్యమ్ , వృశ్చణాదిషు ఠచశ్చిత్త్వేన ఇకాదేశోఽన్తరఙ్గేభ్యోబలవానితి జ్ఞాపితత్వాత్ , అన్యథా ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వేకృతె ఇకా

దేశస్స్యాదితి కింతచశ్చిత్త్వేన, కృతేత్త్వికాదేశే ప్రత్యయస్వరబాధనాయ చిత్త్వం ప్రయుజ్యతఇతి మనోరమాయాం స్థితమ్ । * సధ్రివేలా * అణ్గ్రహణంతు ఛబాధనార్థమ్, అన్యథా సధ్రివేలాదిభ్యో యథావిహితం ప్రత్యయాస్స్యురిత్యుక్తే పౌర్ణమాసీశబ్దాద్ద్వావచ్ఛస్స్యాత్, వచనంతు ఠఞో బాధనాయస్స్యాదితి భావః । * త్రైషమితి * తిష్యాద్భవాదావణ్, జాతార్థేతు శ్రవిష్ఠాఫల్గునీతి లుక్స్స్యాత్, సూర్యతిష్యేత్యత్ర తిష్యపుష్యయోర్నక్షత్రాణీతి వచనాద్యలోపః । * ప్రావృషేణ్యః * ఋశ్వణోఽపవాదః, ప్రవర్షతీతి ప్రావృట్, నహి వృతీతి దీర్ఘస్తత్ర భవః, జాతేతు ఠఞంవక్ష్యతి, రషాభ్యామితి సిద్ధే ప్రక్రియాలాఘవార్థం ణకారోచ్చారణమ్, కించ ప్రావృషేణ్యమాచక్షాణః, ప్రావృషేణిత్యత్ర ణకారశ్శ్రవణార్థోఽపి తత్, ఇన్యన్తాత్క్విప్యపి టిలోప ణిలోప యలోపాః । * సర్వత్రాణ్చ * హేమన్తాదితి * ఏతచ్చ హేమన్తాచ్చేత్యతోఽనువృత్తమితి భావః । * హైమనమితి * అకారవిశిష్టస్య తశబ్దస్య లోపే అన్నితి ప్రకృతిభావాన్నస్తద్ధితఇతి టిలోపో న, తకారస్యైవ లోపఇతి పక్షేతు యస్యేతిచేత్యల్లోపస్యాభీయత్వేనాసిద్ధత్వాత్ స్థానివద్భావాద్వా టిలోపో నేతి బోధ్యమ్ । * హైమన్తమితి * ఋత్వణి తకారలోపో నభవతి, తస్య సర్వత్రేతి ప్రతిపదోక్తేనాణా సన్నియోగవిశిష్టత్వాత్ ఏతచ్చప్రత్యాఖ్యాతం భాష్యే, తథాహి హేమన్తపర్యాయో హేమన్శబ్దోఽప్యస్తి హేమన్నాగ్నీగన్తి కణ్వావిత్యాది ప్రయోగాత్, తతశ్చ హేమన్ హేమన్తశబ్దాభ్యాం ఋత్వణి హైమనం హైమన్తమితి రూపద్వయం సిద్ధమ్, ఛన్దసితు హేమన్తాచ్చేతి ఠఞా హైమన్తికమితి తృతీయమపి రూపం సిధ్యతి, నచ విశేషవిహితేన ఠఞా అణో బాధశ్శంక్యః, ఛన్దసి సర్వవిధీనాం వైకల్పికత్వాత్, వృత్తికృతాతు హేమన్తాచ్చేతిసూత్రే సర్వత్రగ్రహణమపకృష్య లోకేపి హైమన్తికమితి స్వీకృతమ్ । * సాయం చిరమ్ * నన్వన్తరఙ్గత్వాత్ప్రథమం తుటి మృత్యురిత్యాదావివత్యుశబ్దస్య ప్రత్యయతయా అఙ్గసంజ్ఞానిమిత్తం యోయుస్తస్య విధేయమానోఽనాదేశోనస్యాత్, నచైవం తుగేవక్రియతామితి వాచ్యమ్, తస్యపూర్వాన్తత్వేన విసర్గాభావాత్ప్రత్తనమిత్యత్ర సత్వాభావప్రసఙ్గాదతఆహ * తుటఃప్రాగితి * ఇత్యాదీతి * ఆదిశబ్దేన ఘకాలతనేష్వితి గ్రాహ్యమ్,

* సాయన్తనమితి * స్యతేఘఞి సాయశబ్దోఽకారాన్తో దివసావసానే రూఢస్తస్య ప్రత్యయసన్నియోగేన మాన్తత్వం నిపాత్యత ఇతి వార్తికకృన్మతం, భాష్యకృతాతు మాన్తావ్యయమిత్యాశ్రిత్య సాయం గ్రహణం ప్రత్యాఖ్యాతమ్ , నచైవం సాయశబ్దాత్కాలాట్ఠఞ్యనిష్టరూపప్రసఙ్గః , తస్య కాలవాచిత్వాభావాదనభిధానాద్వేత్యాహుః । * చిరన్తనమితి * చిరశబ్దస్యాపి ప్రత్యయసన్నియోగేన మాన్తతా నిపాత్యత ఇతి భావః , అత్ర వదన్తి — స్వరాదౌ పాఠాదవ్యయత్వాదేవ సిద్ధే సూత్రే చిరమిత్యేతదవ్యర్థకమ్ , నచాదన్తాచ్చిరశబ్దాట్ఠఞ్ స్యాదితి వాచ్యమ్ , తేన బాధాదితి । * ఏదన్తత్వమితి * ప్రాహ్ణేసోన్తోఽస్య ప్రాహ్ణేతన ఇత్యాద్యర్థం తత్రహి సప్తమీ నాస్తి, జాతార్థే ఘకాలతనేష్విత్యలుకాపి సిద్ధమ్ । * చిరత్నమితి * సూత్రే చిరశబ్దస్యోపాదానాత్ ట్యుట్యులావపి స్తః, నచైవం సూత్రే చిరశబ్దస్య ప్రత్యాఖ్యానం నసమ్భవతీతి వాచ్యమ్ , మాన్తావ్యయాదేవ ట్యుట్యులౌ ఇత్యత్ర తత్సమ్భవాత్ , పరుత్ పూర్వస్మిన్ వత్సరే, పరారి పూర్వతరే । * అగ్రాది * డిమచో డిత్వం స్పష్టార్థమ్ । * తత్ర జాతః * నను శేషఇత్యస్య లక్షణత్వోక్తే శ్చాక్షుషం రూపం శ్రావణశ్శబ్దఇత్యాదావివ జాతాదిష్వర్థేష్వణాదయస్సిద్ధాః, అధికారాచ్చ ఘాదయోఽపి, నచ జాతాదిష్వేవాణాదయ ఇతి నియమార్థం జాతాద్యర్థనిర్దేశశ్చావశ్యకః, అన్యథా తత్రాస్తే తత్ర శేతే ఇత్యాద్యర్థేఽపి ప్రత్యయస్స్యాదితి వాచ్యమ్, చాక్షుషమిత్యాద్యసిద్ధ్యాపత్తేః, స్రుఘ్నే ఆస్తే స్రుఘ్నే శేతే, ఇత్యాదౌ త్వనభిధానాదేవ తద్ధితో నభవిష్యతి, అఙ్గుల్యా ఖనతి, వృక్షమూలాదాగత ఇత్యాదౌ యథాసమర్థవిభక్తయస్తాశ్చోపాదేవ లభ్యన్తే చాక్షుషమిత్యత్ర తృతీయా యథా, తస్మాత్తత్ర జాత ఇత్యాద్యర్థనిర్దేశో వ్యర్థ ఇతి చేత్ మైవమ్, ప్రావృషష్ఠబిత్యాద్యపవాదార్థం తదావశ్యకత్వాత్ , యేతు నిరపవాదా అర్థనిర్దేశాః కృతలబ్ధక్రీత కుశలా ఇత్యాదయస్తేతు వ్యర్థా ఏవేతి దిక్ । * సంజ్ఞాయాం శరదః * సముదాయేన చేత్సంజ్ఞా గమ్యత ఇత్యర్థః, సంజ్ఞాయాం కిమ్ ? శారదసస్యమ్, సంజ్ఞాయామిత్యేతత్కృతలబ్ధేత్యేతత్పర్యన్తం కేచిదనువర్తయన్తీతి వృత్తికృత్ । * పూర్వవార్షిక ఇత్యాది * వర్షాణాం పూర్వః హేమన్తస్యాపర ఇతి విగ్రహే పూ

ర్వాపరాధరోత్తరమిత్యేకదేశిసమాసః । * పూర్వాస్వితి * తద్ధితార్థే సమాసః । * ఋతోర్వృద్ధిమద్విధావితి * ఋతువాచినశ్శబ్దాత్ వృద్ధినిమిత్తకప్రత్యయవిధానే తదన్తవిధిర్వాచ్యః , సచేదృతువాచిశబ్దోఽవయవేభ్యఃపరఇత్యర్థః । * పూర్వత్రేతి * పూర్వవార్షికః, అపరహైమనఇత్యత్ర, తథాచ వర్షాభ్యష్టక్ సర్వత్రాణ్చతలోపశ్చేత్యాభ్యాం క్రమేణ ఠగణౌ భవతః, వృద్ధిమద్విధౌ కిమ్ ? పూర్వప్రావృషం ప్రావృషేణ్యఇత్యత్ర తదన్తవిధ్యభావాదిహ ఋత్వణేవ । * ఇహాత్వితి * పౌర్వవార్షిక ఇత్యత్ర, తథాచేహ కాలాట్ఠఞితి ఠఞేవేతి భావః । * అవయవత్వాభావాదితి * అన్యథాపూర్వాసువర్షాస్వితి సామానాధికరణ్యం నసఙ్గచ్ఛేతేతిభావః । * జనపదతదవధ్యోరితీతి * తస్మిన్ననువర్తమానే అవృద్ధాదపి బహువచన విషయాదిత్యనేనేత్యర్థః । * పౌర్వమద్రఇతి * మద్రేభ్యోఽఞిత్యఞ్ । * పూర్వాహ్ణకఇతి * విభాషాపూర్వాహ్ణాపరాహ్ణాభ్యామిత్యస్యాపవాదః । * ఆర్ద్రికో మూలకఇతి * నక్షత్రేణోపవాదః । * ప్రదోషకఇతి * నిశాప్రదోషాభ్యాం చేత్యస్యాపవాదః । * అవసరకఇతి * ఔత్సర్గికస్యాణోపవాదః, యేఽసంజ్ఞాయామిత్యేతత్ప్రభృతి లబ్ధేత్యేతత్పర్యన్తమనువర్తయన్తి తస్మాత్తేఽసంజ్ఞాయాం యథాయథమణాదయో ఘాదయశ్చ బోధ్యాః , * అమావాస్యాయావా * సన్ధివేలాద్యణోఽపవాదః, అమావస్యదన్యతరస్యామితిసూత్రేణామాపూర్వాద్వసేర్ణ్యన్తాద్వృద్ధౌపక్షేహ్రస్వత్వం నిపాత్యత ఇతి హ్రస్వమధ్యస్యాప్యమావస్యాశబ్దస్యేహ గ్రహణం ప్రకృతిగ్రహణే వికృతేరపిగ్రహణాత్ , అమావస్యకః, అమావస్యః , యేత్విహసూత్రే సన్ధివేలాదిషుచ హ్రస్వోపధం పఠన్తి తేషాంతుదీర్ఘోపధస్య నస్యాత్, వికృతిగ్రహణేన ప్రకృతేరగ్రహణాదితి హరదత్తాదయః, వస్తుతస్తు • వృద్ధిప్రకృతిభూతస్యానుకరణమిదమిత్యాశ్రిత్య హ్రస్వోపధపాఠోపి సమర్థయితుంశక్య ఇత్యన్యే । * అచ * అమావాస్యాశబ్దాదకారప్రత్యయస్స్యాత్ , అయమపి పూర్వవదుభాభ్యాం బోధ్యః । * అమావాస్య ఇతి * హ్రస్వమధ్యాత్తు అమావస్యః । * అణ్ఞాచ * యథాసఙ్ఖ్యధోఽయోగవిభాగః । * శ్రవిష్ఠా * ఇహసూత్రే స్వాతిశబ్దో హ్రస్వాన్త ఇతి కైయట హరదత్తాదయః, మాధవస్తు దీర్ఘాన్త ఇత్యతస్స్వాతత్యగమన ఇతి

ధాతోర్వాహ, ఏవంచాత్ర స్వాతీతి షష్ఠ్యేతి జీవన్తగ్రహణాదజీవన్తస్య సౌ
వాతఇతి రూపం భవార్థఇవ జాతార్థేపి మాధవమతే సిధ్యత్యేవ, కైయటాది
మతేతు జాతార్థేనసిధ్యతి, లుగ్విధాయకేఽస్మిన్నజీవన్తగ్రహణేపి లిఙ్గవిశిష్ట
పరిభాషయా జీవన్తాదప్యణో లుకఃప్రవృత్తేః । * ఉపసర్జనేతి * అప్రధా
నమిహోపసర్జనం గృహ్యతే, నశాస్త్రీయమసమ్భవాత్, నను గో
స్త్రియోరితి సూత్రేప్యప్రధాన లక్షణమేవ ఉపసర్జనం గృహ్యతామ్,
ఏకవిభక్తిచేతి శాస్త్రీయం నగృహ్యతామ్, మైవమ్, హరీతక్యాః ఫలా
ని హరీతక్యఇత్యత్ర హ్రస్వప్రసఙ్గాత్, ఉపసర్జనస్య కిమ్? అవన్తి, కున్తి,
కురూః । * శ్రవిష్ఠాస్వితి * శ్రవిష్ఠా ధనిష్ఠాః । * ఇత్యాదీతి * ఆదిశబ్దాద
నూరాధః, స్వాతిః, తిష్యః, పునర్వసుః, హస్తః, విశాఖః, ఆషాఢః, బ
హులః, కృత్తికానాం చ బహులాశబ్దష్టాబన్తః తస్య సమాహారద్వన్ద్వేనహ్ర
స్వనిర్దేశః । * సూత్రఉపసఙ్ఖ్యానమితి * లుకఇతి శేషః । * చిత్రేతి *
లుక్తద్ధితేతి లుకిపునష్టాప్ । * టానావితి * విధానసామర్థ్యాదేతయోర్న
లుక్, స్థానాన్తగోశాలేత్యత్ర విభాషాసేనేతి నపుంసకత్వే హ్రస్వత్వం
తతొన్యహచరాద్యక్షరశాలేప్యేవమేవ, నచైవం స్త్రీత్వపక్షే లుఙ్న స్యాది
తి శఙ్క్యం లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా తతోపి లుక్సిద్ధేరిత్యాహుః, యద్యపి
టాబన్తయోగపాఠేప్యేకదేశవికృతన్యాయేన క్లీబేపీష్టం సిధ్యతి, తథాపి
లాఘవార్థం హ్రస్వపాఠః । * నపుంసకత్వేహ్రస్వత్వమితి * సూత్రేణ ఇ
తి శేషః * వత్సశాలేజాతఇతి * వత్సశాలాయామిత్యపిబోధ్యమ్ । * ఇత్యా
దీతి * ఆదిశబ్దాదభిజిత్ ఆభిజితః, అశ్వయుక్, ఆశ్వయుజః । * ప్రతిప్ర
సూతఇతి * కాలాట్ఠఞానివర్తమానో యఔత్సర్గికోఽణ్ సన్ధివేలాదిసూత్రే
ణ పునరభ్యనుజ్ఞాతఇత్యర్థః । * కృతలబ్ధ * నను కృతక్రీతత్వే జాతలబ్ధత్వ
యోర్వ్యాప్యేఇతి కిమనయోర్గ్రహణేనేతి సత్యమ్, కృతత్వక్రీతత్వప్ర
కారకబోధేపి ప్రత్యయార్థం తద్గ్రహణమ్, అతఏవ జాతేలుగ్భాజామపి
కృతే నలుక్ । * ప్రాయ * కాదాచిత్కభవనాశ్రయః ప్రాయభవః,
తేన తత్రభవఇత్యనేన నగతార్థతేత్యాహుః, భాష్యేతు ప్రత్యాఖ్యాతమేత
త్, ప్రాయభవగ్రహణమనర్థకమ్, తత్రభవేనకృతత్వాదితి । * ఉపజా
ను * త్రయోప్యమీ సామీప్యేఽవ్యయీభావాః, తేషాం సమాహారద్వన్ద్వే

సౌత్రం పుంస్త్వమ్ । * సమ్భూతే * ఇహ తన్త్రాదినా సమ్భవనా ఆధారపరిమాణాదాధేయస్యానతిరేకశ్చేతి ద్వయమప్యాశ్రీయతే । * స్రౌఘ్న ఇతి * స్రుఘ్నే సమ్భావ్యతే తత్పరిమాణానతిరిక్తేనా సేనాదిరిత్యర్థః । * కోశాత్ * కౌశేయమితి * వస్త్రవిశేషే యోగరూఢోఽయమ్ , కోశే సమ్భూతస్తు సత్కార్యవాదాభిప్రాయేణ , మతాన్తరేతు వికారప్రకరణ ఏవాస్యార్థ ఇత్యస్యానన్తరం కోశాచ్చేతి పఠితవ్యం తథా చ వార్త్తికమ్ , వికారే కోశాడ్ఢఞ్సమ్భూతే హ్యర్థానుపపత్తిరితి । * కాలాత్ * పుష్ప్యదితి * దైవాదికః శత్రన్తస్తదాహ * పుష్ప్యన్తీతి * ఉప్తేచ * కాలాదిత్యేవ, యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః । * ఉప్యన్త ఇతి * సూత్రే భూతకాలోఽతన్త్రమితి భావః । * ఆశ్వయుజ్యా వుఞ్ * ఞకారస్స్వరార్థః , ఉత్తరత్ర వృద్ధ్యర్థశ్చ । * ఆశ్వయుజ్యామితి * అశ్వినీనక్షత్రపర్యాయో అశ్వయుక్ తద్యుక్తా పౌర్ణమాసీ ఆశ్వయుజీ తత్రేత్యర్థః । * దేయమృణే * ఋణే కిమ్ ? మాసే దేయా భిక్షా । * అశ్వత్థ ఇతి * ఫలే లుక్ , ఇహ పుల్లిఙ్గనిర్దేశో యద్యప్యయుక్తస్తథాపి ఫలే అశ్వత్థశబ్ద ఔపచారిక ఇత్యాశయేన పుల్లిఙ్గప్రయోగ ఇత్యాహుః । * ఠఞ్చేతి * సంవత్సరాగ్రహాయణీభ్యాం చేత్యేవ సువచమ్ , న చ వేతి వక్తవ్యే ఠఞో గ్రహణం సన్ధివేలాదిషు సంవత్సరాత్ఫలపర్వణోరితి పఠ్యతే , తత్ర ఫలే ఋణత్వేన వివక్షితేఽణం బాధిత్వా ఠఞేవ యథా స్యాదితి కాశికాదావుక్తమితి వాచ్యమ్ , తస్మై హితా స్తద్ధితా ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞాకరణబలేన అత్రాణ్ ప్రత్యయో న భవేదితి వక్తుం శక్యత్వాదితి న వాచ్యః । * నైశిక ఇతి * నిశాప్రదోషాభ్యాం చేతి వా ఠఞ్ । * తత్ర భవః * కాలాదితి నివృత్తమ్ , కాలసమ్బద్ధస్య నివృత్తయే పునస్తత్రగ్రహణాత్ , న చ పూర్వసూత్రస్థస్య తదిత్యస్య వ్యావృత్తయే తత్రగ్రహణమస్త్వితి వాచ్యమ్ , తదస్యేతి సూత్రస్యైతదుత్తరత్రాపి సుపఠత్వాత్ , యద్యపి భూధాతురుత్పత్తావపి వర్తతే , తథాపీహ సత్తార్థ ఏవ వర్తతే , తత్ర జాత ఇతి పృథగ్గ్రహణాదితి బోధ్యమ్ । * దిగాదిభ్యో * దిశ్ , వర్గ , పూగ , పక్ష , రహస్ , ఉఖా , సాక్షిన్ , ఆది , అన్త , ముఖ , జఘన , మేఘ , యూథ , ఉదకాత్సంజ్ఞాయాం న్యాయ , వంశ , కాలేత్యాదిదిగాదిః , ముఖజఘనయోరిహపాఠోఽశరీరావయవార్థః , సేనాయా ముఖే జఘనే వా భవం

ముఖ్యమ్, జఘన్యమ్। * ప్రాచాం నగరాన్తే * సప్తమీనిర్దేశాదఙ్గస్యే త్యధికృతమపి సప్తమ్యన్తేన విపరిణమ్యతే, తదాహ * నగరాన్తేఽఙ్గ ఇతి * దృతికుక్షి * దృతిశ్చర్మవికారః శరీరావయవవిశేషశ్చ, కుక్షిశబ్దో ధూమాదిష్వతో ధూమాదిభ్యశ్చేతి వుఞి ప్రాప్తేఽనేన ఢఞ్, కలశిర్మన్థపాత్రమ్, "కలశిముదధిగుర్వీం వల్లవా లోడయన్తి" ఇతి మాఘః, "వస్తిర్నాభేరధో ద్వయోః" ఇత్యమరః, తత్ర భవం వాస్తేయమ్, అస్తీతి తిఙన్తప్రతిరూపకో నిపాతః, స చ తిఙన్తేన సమానార్థోఽభిధానార్థశ్చ, ఆద్యో యథా అస్తి క్షీరా గౌః, ద్వితీయో యథా అస్తిమాన్ ధనవానిత్యర్థః, తదిహావిశేషాదుభయోరపి గ్రహణమాస్తేయమితి హరదత్తః, అహో భవ మాహేయమ్, "త్రిష్వాహేయం విషాస్థ్యాది" ఇత్యమరః। * గ్రీవాభ్యోఽణ్చ * శరీరావయవాచ్చేతి యతోఽపవాదః, గ్రీవాశబ్దో ధమనీసఙ్ఘాతే వర్తతే, తత్రారమ్భకావయవసఙ్ఘాతవివక్షయా సూత్రే బహువచనమ్, తిరోహితావయవసఙ్ఘాతవివక్షాయాన్త్వేకవచనాన్తాదప్యణ్ఢఞౌ స్త ఏవ। * గ్రైవేయమిత్యాది * గ్రీవాసు భవం గ్రీవాయామితి వా విగ్రహః। * గమ్భీరాఞ్ఞ్యః * పఞ్చజనాదుపసఙ్ఖ్యానమ్, పాఞ్చజన్యమ్। * పరిముఖమితి * యది పరిశబ్దాదిహ వర్జనం గమ్యతే తదాఽపపరిబహిరఞ్చవః పఞ్చమ్యేత్యవ్యయీభావః, యది తు సర్వతోభవస్తదా తస్మాదేవ నిపాతనాదవ్యయీభావ ఇత్యాహుః। * పరిముఖాదిభ్య ఏవేతి * అయం భావః — దిగాదిగణానన్తరం పరిముఖ పరిహను పర్యోష్ఠ పర్యులూఖలేత్యాది పరిముఖాది గణః పఠ్యతే, తత్రామధ్యాదిహ సూత్రేఽవ్యయీభావశబ్దేన పరిముఖాదిరేవ గృహ్యతే తస్య గణస్య కార్యాన్తరాభావాదితి, నన్వేవం పరిముఖాదేరితి సూత్రం విశిష్యైవ క్రియతాం కిమనేన ప్రయాసేన, ఉత్తరత్రావ్యయీభావాదిత్యస్యాపేక్షాయామపి తత్రైవ తత్కారణం చిత్యాదితి చేదత్రాహ హరదత్తః, పరిముఖాదేరిత్యుచ్యమానే బహువ్రీహితత్పురుషేభ్యోఽపి ఞ్యస్స్యాత్, అవ్యయీభావగ్రహణాత్తు తేభ్యోఽణేవ భవతీతి, పరిముఖాదిగణే ప్రతిశాఖశబ్దోఽపి బోధ్యః, తథా చ శాఖృ వ్యాప్తావితి ధాతౌ ప్రతిశాఖం భవం ప్రాతిశాఖ్యమ్, అవ్యయీభావాచ్చేతి ఞ్య ఇతి మాధవః। * అన్తర్వేశ్మికమితి * నపుంసకాదన్యతరస్యామితి సమాసాన్తష్టచ్। * అధ్యాత్మమితి * అనశ్చ

తిటచ్ । * కర్ణలలాటాత్ * యతోఽపవాదః , అలంకారేకిమ్ ? కర్ణ్యమ్ , లలాట్యమ్ । * తస్యవ్యాఖ్యానఇతిచ * వ్యాఖ్యాయతే యేన సవ్యాఖ్యానః , కరణేల్యుట్ , ఇతిశబ్దో వాక్యార్థం పరామృశతి , తత్సమీపే శ్రూయమాణశ్చకారః తత్ర భవఇతి వాక్యార్థమాక్షిపతి , నామప్రతిపాదకం గచ్ఛశక్త్యా లక్షణయా వేత్యనాగ్రహః , తథాచ షష్ఠ్యన్తాద్వ్యాఖ్యానకరణార్థే సప్తమ్యన్తాత్ భవార్థే వ్యాఖ్యాతవ్యస్య గ్రన్థస్య ప్రతిపాదకాత్ప్రత్యయాస్స్యురితి సూత్రార్థః , వ్యాఖ్యాతవ్యనామ్నః కిమ్? పాటలీపుత్రస్య వ్యాఖ్యానా కోసలా , పాటలీపుత్రం హి తయా వ్యాఖ్యాయతే ఈదృక్సన్నివేశవిశిష్టమితి , నత్విదం వ్యాఖ్యాతవ్యస్య నామ గ్రన్థేష్వేవ వ్యాఖ్యేయత్వస్య సుప్రసిద్ధత్వాత్ , నామగ్రహణం హి ప్రసిద్ధ్యుపసఙ్గ్రహార్థమేవ సూత్రే కృతమ్ । * బహ్వచో * అణోఽపవాదః * బహ్వచః కిమ్ ? ద్వ్యచష్టకం వక్ష్యతి క్వేఃచప్రత్యుదాహార్యః , సౌపన్నైజమ్ , అన్తోదాత్తాత్కిమ్ ? సంహితాయాస్సాంహితమ్ , గతిరనన్తర ఇత్యాద్యుదాత్తోఽయమ్ , అన్తగ్రహణం స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమ్ , ఉదాత్తాదిత్యుక్తేపి వర్ణగ్రహణే తదన్తగ్రహణాత్ , వర్ణాదనుదాత్తఇత్యత్రయథా । * క్రతుయజ్ఞేభ్యశ్చ * అగ్నిష్టోమస్యవ్యాఖ్యానఇతి * అగ్నిష్టోమాద్యర్థేషు మన్త్రబ్రాహ్మణకల్పేషు వర్తమానా అగ్నిష్టోమాదిశబ్దా ఇహోదాహరణమ్ , గ్రన్థానామేవ వ్యాఖ్యేయతాయా ఉక్తత్వాదిత్యాహుః , స్తుతిస్తోమః , అగ్నేస్స్తోమోఽస్మిన్నితి బహువ్రీహిః , పరాదిశ్చపరాన్తశ్చేత్యన్తోదాత్తోఽయమ్, పీయతేఽస్మిన్నితి పేయః , కృత్యల్యుటో బహులమిత్యధికరణేయత్ , వాజో నామ యవాగూభేదస్తస్య పేయో వాజపేయః , అయం హి కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణ మధ్యోదాత్తః , పేయశబ్దస్య యతోఽనావ ఇత్యాద్యుదాత్తత్వాత్ , రాజ్ఞా క్షత్రియేణ సూయతే రాజా సోమస్సూయతే అత్రేతివా రాజసూయః , రాజసూయసూర్యేతి క్యప్ , తత ఏవ నిపాతనాత్సమాసః , షష్ఠీసమాసో వా , అయమప్యుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణ మధ్యోదాత్తః , ధాతుస్వరేణ సూయశబ్దస్యాద్యుదాత్తత్వాత్ , అసోమకేభ్య ఉదాహరతి * పాకేతి * అల్పపర్యాయః పాకశబ్దః , పాకశ్చాసౌయజ్ఞశ్చేతి కర్మధారయః , సచ సమాసస్వరేణాన్తోదాత్తః , నవైర్వ్రీహిభిర్యజనం నవయజ్ఞః ఆగ్రయణమ్ , యజ యాచయత

విఛ్ప్రఛరక్షో నఙితి నఙ్, కర్తృకరణే కృతేతి సమాసః, కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణాన్తోదాత్తః। * అసన్తోదాత్తార్థ ఇతి * వాజపేయరాజసూయార్థతయా అస్మిన్నారబ్ధే సత్యన్తోదాత్తాదపి యజ్ఞాభిధాయినః పరత్వాదనేనైవ భావ్యమిత్యాగ్నిష్టోమిక ఇత్యాద్యుదాహృతమితి భావః। * అధ్యాయేష్వేవర్షేః * ఏవకారస్పష్టప్రతిపత్త్యర్థః। * వాసిష్ఠీతి * భవార్థేఽణ్, పౌరోడాశః, షిత్త్వాత్ జీష్, పౌరోడాశికీ, పురోడాశికీ, పురోదాశ్యత ఇతి పురోడాశః, దాశృ దానే కర్మణి ఘఞ్, ఇహైవ నిపాతనాద్డస్య డత్వమ్। * ఛన్దసో * ఛన్దశ్శబ్దాద్భవవ్యాఖ్యానయోరర్థయోర్యదణౌ స్తః, ద్వ్యజ్లక్షణస్య ఠకోఽపవాదః। * ఛన్దస్య ఇత్యాది * ఇహార్థయోర్యదణ్భ్యాం యథాసఙ్ఖ్యం న భవతి అస్వరితత్వాదితి బోధ్యమ్। * ద్వ్యజృత్ * అణోఽపవాదః। * చాతుర్హోత్రిక ఇతి * పృథివీ హోతా ద్యౌరధ్వర్యురిత్యాది మన్త్రస్య చతుర్హోతేతి నామధేయమ్। * ఇత్యాదితి * ఆదిశబ్దాత్ప్రాథమికః, ఆధ్వరికః పౌరశ్చరణికః, నామాఖ్యాతగ్రహణం సఙ్ఘాతవిగృహీతార్థమితి వార్తికమ్, తత్ర నామశబ్దాద్వ్యస్తాదేవ సఙ్ఘే విగృహీత గ్రహణమాఖ్యాతార్థమితి జ్ఞేయమ్, నామికః, ఆఖ్యాతికః, నామాఖ్యాతికః। * అణృగయ * ఋగయనాదిభ్యో భవవ్యాఖ్యానయోరర్థయోరణ్ స్యాత్। * ఠఞాదేరితి * ఆదిశబ్దాట్ఠక్ఛయోః। * ఆర్గయన ఇతి * అయనశబ్దో భావసాధనః తేన సమాసే అనో భావకర్మవచన ఇత్యన్తోదాత్తః, అభేదోపచారాత్ భావవచనోపి గ్రన్థే వర్తతే, ఇహ బహ్వచోఽన్తోదాత్తాదితి ఠఞ్ప్రాప్తః, ఔపనిషద ఇత్యత్రాప్యేవమ్, విద్యాన్యాయశిక్షాశబ్దేభ్యో ద్వ్యజృద్బ్రాహ్మణేతి ఠక్ప్రాప్తః, వ్యాకరణశబ్దాత్తు వృద్ధాచ్ఛః। * ఠగాయ * ఏత్యేనం స్వామీ, స్వామినమయమేతీతి వా ఆయః స్వామిగ్రాహ్యభాగః సోఽస్మిన్నుత్పద్యతే తదాయస్థానమ్, బహువచననిర్దేశస్స్వరూపగ్రహణనిరాసార్థః, వృద్ధాచ్ఛం పరత్వాదయం బాధతే, ఆపణికః, ఆకరికః। * ఛాదీనాఞ్చేతి * కార్కణ ఇత్యత్ర కృకణపర్ణాద్భారద్వాజ ఇతి ఛప్రత్యయః ప్రాప్తః, తీర్థశబ్దాత్తు ధూమాదిత్వాద్వుఞ్ప్రాప్తః, ఉదపానశబ్దస్యోత్సాదిత్వాదఞ్ ప్రాప్త ఇత్యర్థః। * విద్యాయోని * విద్యాయోనికృతః సమ్బన్ధో యేషాం తేభ్యో వుఞ్ స్యాదణోఽపవాదః, ఛన్తు పరత్వాద్బాధతే, ఆచార్య

కః, మాతామహకః, మాతులకః । * ఋతష్ఠఞ్ * విద్యాయోని సమ్బన్ధేభ్య ఇతి వర్తతే తదాహ * వుఞోఽపవాద ఇతి * ఋత ఇతి వక్తవ్యే తపరకరణం తగ్రహణంచ చిన్త్యప్రయోజనమితి ప్రాఞ్చః, పైతృకీ విద్యేత్యత్ర ఙీబర్థం తగ్రహణమితి తు తత్త్వమ్, న చ టిడ్ఢేతి సూత్రే కఞ్గ్రహణాత్ ఙీప్సిధ్యతీతి వాచ్యమ్, యాదృశీ తాదృశీత్యాద్యసిద్ధేః, తదనుబన్ధకగ్రహణే నాతదనుబన్ధకస్యాగ్రహణాత్, త్యదాదిషు దృశ ఇతి కఞో ద్వ్యనుబన్ధకత్వాత్ తపరకరణం విహాయ ఉతష్ఠఞ్ ఇత్యేవ సువచమిత్యాహుః । * గోత్రాదఙ్కవత్ * అపత్యాధికారాదన్యత్ర లౌకికం గోత్రం ఇత్యుక్తమ్, అపత్యప్రత్యయాన్తాత్తత ఆగత ఇత్యస్మిన్నర్థే అఙ్కవత్ప్రత్యయాస్స్యుః, అఙ్కే దృష్టస్య సర్వస్యాయమతిదేశో న తు సాక్షాద్విహితస్యైవేత్యాగ్రహః, తేన గోత్రచరణాద్వుఞితి వుఞపి లభ్యతే, స హి తస్యేదమితి సామాన్యేన విధీయమానోఽపి అఞ్యఞిఞన్తాదన్యత్ర అఙ్కేఽపి దృష్టః । * బైదమిత్యాది * సఙ్ఘాఙ్కేత్యాదినాఙ్కార్థేఽణ్విహిత ఇతీహాపి అఞ్యఞిఞన్తాదణ్ । * ఔపగవకమితి * గోత్రచరణాదితి వుఞ్, అఙ్కే దృష్ట ఇతీహాపి అణ్ణన్తాద్వుఞ్ । * హేతుమనుష్యేభ్యః * మనుష్యగ్రహణముత్తరార్థమ్, బహువచనం తు స్వరూపవిధినిరాసార్థమ్ । * సమరూప్యమితి * విభాషా గుణేఽస్త్రియామిత్యత్ర విభాషేతి యోగవిభాగాదగుణవచనాదపి పఞ్చమీ, యోగవిభాగే తు బాహుళకం ప్రకృతేత్వనుదృష్టేరితి లిఙ్గమ్ । * మయట్చ * యోగవిభాగో యథాసఙ్ఖ్యనివృత్త్యర్థః, టో ఙీబర్థః । * హైమవతీతి * హిమవతః ప్రకాశతే తత్ర ప్రథమం దృశ్యత ఇత్యర్థః, ఉత్పత్తివచనస్తు ప్రభవతిర్న గృహ్యతే, తత్ర జాత ఇత్యతో భేదేన నిర్దేశాత్ । * వైదూర్య ఇతి * దన్త్యమధ్యోఽయం శాద్వలవన్న తు నడ్వలవన్మూర్ధన్యమధ్యః, నన్వత్రార్థాసఙ్గతిః, వాలవాయపర్వతాదసౌ ప్రభృతి విదూరనగరే తు సంస్క్రియతే, సత్యమ్, అత ఏవ సమాహితం భాష్యే, " వాలవాయో విదూరం చ ప్రకృత్యన్తరమేవ వా । న వై తత్రేతి చేద్బ్రూయాజ్జిత్వరీవదుపాచరేత్ ॥ " ఇతి. అస్యార్థః, వాలవాయశబ్దః ప్రత్యయం లభతే, విదూరాదేశం చ, సూత్రే పఠితేనాదేశేనానురూపస్థానీ వాలవాయశబ్ద ఆక్షిప్యతే, యథా శివాదిషు పఠితాభ్యాం విశ్రవణరవణాదేశాభ్యాం అనురూపస్థానీ విశ్రవశ్శబ్ద ఆక్షిప్యతే, యథా వా పఞ్చ

న్నిత్యాదౌ పదాన్యాదేశే నానుకూపస్థానీ పాదదనాది రాక్షిప్యతే తద్వత్, ప్రకృత్యన్తరమేవవేతి, వికూరశబ్దో నగస్యేవ పర్వతస్యాపి వాచకోఽస్తీత్యర్థః, ఏవంచాస్మిన్పక్షే వాలవాయాత్ప్రభవతీతి విగ్రహే విదూరశబ్దాత్ప్రత్యయఇతి వ్యాఖ్యానక్లేశో నేతి భావః, నవాఇతి, వైశబ్దోఽక్షమాం ద్యోతయతి, తత్ర పర్వతే విదూరశబ్దోఽప్రసిద్ధఇతిచేత్ బ్రూయాత్, జిత్వరీవదన్యవహరేత్ నియత పురుషాపేక్షో హి వ్యవహారో దృశ్యతే, యథా వణిజఏవ వారాణసీం జిత్వరీతి వ్యవహరన్తి, ఏవం వైయాకరణ ఏవ, అద్రిం విదూరఇతి । * తద్గచ్ఛతి * ద్వితీయాన్తాద్గచ్ఛతీత్యర్థే ప్రత్యయస్స్యాత్ సచేద్గన్తా పన్థా దూతో వేత్యర్థః, తత్ర సాధ్వసిశ్ఛినత్తి, కాష్ఠాని పచన్తీత్యాదావివ కరణస్య స్వాతన్త్ర్యవివక్షయా పన్థాః కర్తా । * అభినిష్క్రామతి * ద్వితీయాన్తాత్ప్రత్యయస్స్యాత్, యన్నిష్క్రామతితచ్చేద్ద్వారమిత్యర్థః। * స్రౌఘ్నం కాన్యకుబ్జద్వారమితి * స్రుఘ్నాభిముఖనిష్క్రమణే కరణీభూతమితి ఫలితోఽర్థః, పూర్వవత్కరణస్య కర్తృత్వమ్ । * తదిత్యేవేతి * అధికృత్యేత్యేతదపేక్షయాత్రద్వితీయా । * శారీరకీయఇతి * కుత్సితం శరీరం శరీరకమ్, తత్సమ్బన్ధాచ్ఛారీరకః జీవాత్మాతమధికృత్య ప్రస్తుత్య కృతో గ్రన్థశ్శారీరకీయః, చతుర్లక్షణీసూత్రసన్దర్భః, వృద్ధాచ్ఛః, అత్ర వార్తికం లుబాఖ్యాయికాభ్యో బహులమితి తాదర్థ్యఏషా చతుర్థీ, ఆఖ్యాయికానాం గద్యరూపో గ్రన్థవిశేషః, అత ఏవాఖ్యానాఖ్యాయికయోస్తత్ర తత్ర భేదేనోపాదానమ్, ఆఖ్యాయికాభిధానాయ యః ప్రత్యయ ఉత్పన్నస్తస్య బహులం లుబిత్యర్థః, వాసవదత్తామధికృత్య కృతాఖ్యాయికా వాసవదత్తా, సుమనోత్తరా, క్వచిన్న భైమరథీ, అభేదోపచారేణ గతార్థత్వాన్నేదం వార్తికమావశ్యకమితి మూలేనోక్తమ్ । * శిశుక్రన్ద * అత్ర వార్తికం ద్వన్ద్వే దేవాసురాదిభ్యః ప్రతిషేధః, దైవాసురమ్, రాక్షోఽసురమ్ । * నిపాతనాదితి * సభా రాజేతిసూత్రేఽమనుష్యశబ్దో రూఢ్యా రక్షఃపిశాచాదీనాహేత్యుక్తత్వాత్తేనసూత్రేణ క్లీబత్వం నసిధ్యతీతిభావః । * సోఽస్యనివాసః * సఇతి ప్రథమాన్తాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థే యథావిహితః ప్రత్యయస్స్యాత్, యః ప్రథమాన్తార్థస్సనివాసశ్చేత్ । * స్రుఘ్నో నివాసఇతి * నివాసాధికరణమిత్యర్థః, వసస్త్యేతి కృద్యోగే కర్తరి షష్ఠీ, త

థా చ విశేషణవిశేష్యభావవ్యత్యాసాత్ ప్రథమాన్తాధికరణవాచకర్త్రైహ వృత్త్యర్థః, తథా చ తత్ర భవ ఇత్యేవ సిద్ధే కిమనేనేతి చేత్, అత్రాహుః — వాసస్య చేతనమాత్రకర్తృకతయా ప్రసిద్ధత్వాత్ ప్రాకారకృతో భేదోఽస్తీతి నాస్తి వైయర్థ్యమ్, వసన్తి హి ప్రేమ్ణి గుణా న వస్తునీత్యాదావుపచారో బోధ్య ఇతి । * అభిజనశ్చ * యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః, అభిజనాః పూర్వబాన్ధవా ఇతి వృత్తిః, అభిజాయతే యేభ్య ఇతి వ్యుత్పత్తేరితి భావః, పూర్వబాన్ధవాః పిత్రాదయః, బన్ధుశబ్దః ప్రజ్ఞాదిః, పూర్వసూత్రాదిహ నివాస ఇత్యనువృత్తం తత్సామానాధికరణ్యాదభిజనశబ్దస్య తత్సమ్బన్ధిని లక్షణా పవంస్థితే ఫలితమాహ * యత్ర పూర్వైరితి * ఆయుధజీవిభ్యః * తాదర్థ్య ఏషా చతుర్థీ, ఆయుధజీవిభ్య ఆయుధజీవ్యర్థం ఆయుధజీవినోఽభిధాతుం ప్రత్యయః స్యాదిత్యర్థః, సోఽస్య అభిజన ఇత్యనువర్తతే, పర్వత ఇతి ప్రకృతివిశేషణం తదాహ * పర్వతవాచిన ఇత్యాది * పర్వత ఇతి కిమ్ ? సాఙ్కాశ్యకా ఆయుధజీవినః, యోపధాదితి వుఞ్ । * శణ్డికాదిభ్యో ఞ్యః * శణ్డిక, సర్వసేన, శకేత్యాది । * సిన్ధుతక్ష * సిన్ధు, వణ్డ, గన్ధార, కమ్బోజాదయః, సిన్ధ్వాదయస్తే తు ప్రాయేణ కచ్ఛాదిష్వపి పఠ్యన్తే, తేభ్యోఽణి తత ఏవ సిద్ధే మనుష్యవుఞో బాధనార్థం వచనమ్, తక్షశిలా వత్సోద్ధరణ, వర్మరేత్యాదయస్తక్షశిలాదయః । * వాసుదేవార్జునాభ్యాం వున్ * ఛాణోరపవాదః, అజాద్యదన్తమల్పాచ్తరమితి సూత్రాభ్యామర్జునస్య పూర్వనిపాతే ప్రాప్తే తస్యాకరణం సర్వతోఽభ్యర్హితం పూర్వం నిపతతీతి జ్ఞాపనార్థమ్, నను వసుదేవస్యాపత్యమిత్యర్థే ఋష్యన్ధకేత్యణి వాసుదేవశబ్దో నిష్పన్నః, తథా చ తత్ర గోత్రక్షత్రియాఖ్యేభ్య ఇత్యుత్తరసూత్రేణ వుఞేవాస్తు కిమనేన వునా, న హ్యత్ర వృద్ధావిశేషః ప్రాగేవ వృద్ధత్వాత్, న చ వృద్ధినిమిత్తస్యేతి పుంవద్భావనిషేధో దోషః స్యాదితి వాచ్యమ్, వున్యపి న కోపధాయా ఇతి నిషేధస్యేష్యమాణత్వాత్, న చ స్వరే విశేషః ఞ్నిత్యాదిర్నిత్యమితి తుల్యస్వరత్వాత్, నాప్యభ్యర్హితం పూర్వమితి జ్ఞాపనమేవ తత్ఫలమితి వాచ్యమ్, తథా త్వేహి పూర్వనిపాతప్రకరణే అభ్యర్హితమిత్యేవ లాఘవాత్కుర్యాత్, ఇతి చేదత్ర భాష్యమ్, సంజ్ఞైషా భగవత ఇతి, అయం భావః

ర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వసత్యత్రే

వాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరిగీయతే ॥" ఇతి స్మృతేః. పరమాత్మైహ వాసుదేవః,
సర్వత్రాఽసౌ వసతి సర్వమత్ర వసతీతి వా వ్యుత్పత్త్యా వాసుః, బాహుళకాదు
ణ్, వాసుశ్చాసౌ దేవశ్చేతి విగ్రహః, తథా చ నేయం గోత్రాఖ్యా నాపి
క్షత్రియాఖ్యేతి యుక్త ఏవ వుఞ్విధిః, అభ్యర్హితం పూర్వమితి తు ప్ర
సఙ్గాత్ జ్ఞాపితమ్, తదప్యనిత్యమ్, శ్వయునమఘోనామిత్యాదిలిఙ్గాదిత్య
వధేయమ్ । * వృద్ధాచ్ఛం బాధత ఇతి * ఔపగవో భక్తిరస్య ఔపగవకః,
* జనపదినామ్ * స్వస్వామిభావసమ్బన్ధే మత్వర్థీయం దర్శయతి * జన
పదస్వామివాచినామితి * ప్రత్యయః ప్రకృతిశ్చేతి * అనేన సర్వశబ్ద
స్యార్థో దర్శితః, అసతి సర్వగ్రహణే ప్రాధాన్యాత్ప్రత్యయస్యైవాతిదే
శస్స్యాన్నతు ప్రకృతేరితి హరదత్తః, అత్ర వార్త్తికకారః — సర్వశబ్ద
స్య ప్రయోజనమాహ సర్వవచనం ప్రకృతినిర్హ్రాసార్థమ్, తచ్చ మద్ర
వృజ్యర్థమితి, అయం భావః — వృద్ధినిమిత్తేషు వుఞాదిష్వతిదిష్టేఽపి ప్రకృ
తిరూపే పునర్వృద్ధ్యాభావ్యమితి విశేషస్య తత్ర దుర్లభత్వాన్మద్రవృజ్యోః
కనితి విశేషో బోధ్యః, సోఽప్యబహుత్వ ఏవేతి నిర్హ్రాసోపచయోరల్పతా,
తథా హి మద్రాణాం రాజా ద్వ్యఞ్మగధేత్యణ్ మాద్రః, వృజిశబ్దాద్వృ
ద్ధేత్కోసలేతి ఞ్యఙ్, వార్జ్యః, స భక్తిరస్యేతి ప్రకృతినిర్హ్రాసే మద్ర
కః, వృజికః, మద్రవృజ్యోః కన్, అన్యథా మాద్రకః, వార్జక ఇతి స్యా
త్ । * ఆజ్జక ఇతి * జనపదతదవధ్యోశ్చ, అవృద్ధాదపీతి వుఞ్, అజ్జశబ్దా
త్స్వామివాచినో బహువచనాన్తాదణి ప్రాప్తే వుఞతిదిశ్యతే । * పఞ్చాలా
బ్రాహ్మణా ఇతి * అభేదోపచారాద్బ్రాహ్మణేషు పఞ్చాలశబ్దస్య వృత్తిః,
బహువచనగ్రహణం కిమ్? ఏకవచనద్వివచనయోస్సత్యపి శబ్దభేదే అతిదే
శో యథా స్యాత్, ఆజ్జ ఆజ్జౌ వా భక్తిరస్య ఆజ్జకః, ఇహ వృద్ధాచ్ఛే ప్రా
ప్తే వుఞ్ । * తేన ప్రోక్తమ్ * ప్రకర్షేణ ఉక్తం ప్రోక్తమిత్యుచ్యతే, న
తు కృతమ్, కృతే గ్రన్థ ఇత్యనేన గతార్థత్వాత్ । * పాణినినా ప్రోక్తమి
తి * స్వయమన్యేన వా కృతం వ్యాకరణం అధ్యాపనేనార్థవ్యాఖ్యానేన వా
ప్రకాశితమిత్యర్థః, ప్రోక్తేతి కిమ్? దేవదత్తేనాధ్యాపితమ్, ప్రఖ్యాతస్యైవ గ్ర
న్థస్యాధ్యాపనమితి నేహానేన ప్రత్యయః । * తిత్తిరివర * అణోఽపవా
దః । * తద్విషయతేతి * శౌనకాదిభ్యశ్ఛన్దసీత్యత్రాస్యానువృత్తేః, తిత్తిరి

ణాప్రోక్తాః శ్లోకా ఇత్యత్ర న భవతీతి భావః । * తైత్తిరీయా ఇతి * ప్రోక్తాల్లుగిత్యధ్యేతృప్రత్యయస్య లుక్, ఏవమగ్రేపి । * కాశ్యప * ఛస్యాపవాదః, ణకార ఉత్తరత్ర వృద్ధ్యర్థః, నను వృద్ధినిమిత్తస్యేతి పుంవద్భావనిషేధోఽత్ర ఫలమస్తీతి చేత్, అత్రాహుః—ణిన్యన్తస్యాధ్యేతృవేదితృవిషయత్వేన స్త్రియామప్రవృత్తేః, ప్రవృత్తావపి జాతేశ్చేతి సిద్ధత్వాత్, చరణత్వేన జాతిత్వాత్ ఇతి, ఋషిభ్య ఇతి కిమ్ ? ఇదానీంతనేన గోత్రకాశ్యపేన ప్రోక్తం కాశ్యపీయమ్ । * కలాపి వైశంపాయన * అణోఽపవాదః, ఛస్తుపరత్వాన్నాబధతే, కలాప్యన్తేవాసినశ్చత్వారః, హరిద్రుః, ఛగలీ, తుమ్బురుః, ఉలప ఇతి, వైశంపాయనాన్తేవాసినస్తు నవ ఆలమ్బిః, కలిఙ్గః, కమల, ఋచాభః, అరుణిః, తాడః, శ్యామాయనః, కఠః, కలాపీ ఇతి । * హారద్రవిణ ఇతి * ఏవం తౌమ్బురవిణః, ఔలపినః, ఛగలినస్తు ఢినుకం వక్ష్యతి । * ఆలమ్బిన ఇతి * ఏవం కాలిఙ్గినః, ఆర్చాభినః, ఆరుణినః, తాడినః, శ్యామాయనినః, కఠాల్లుకం వక్ష్యతి, కలాపినశ్చాణమ్, యాజ్ఞవల్క్యశ్శరథ్యశబ్దౌ కణ్వాదీ తేన తాభ్యాం వృద్ధాచ్ఛో న భవతీత్యాశయేనాహ * అణి ఆపత్యస్యేతీతి * యాజ్ఞవల్క్యాదయో హ్యచిరకాలా ఇతి భారతాదిషు వ్యవహారస్స ఏవానుసృతస్సూత్రకృతా । * కఠచరకాల్లుక్ * కఠశబ్దస్య వైశంపాయనాన్తేవాసిత్వాణ్ణినిః, చరకాదణ్ తయోర్లుక్, ఛన్దసీత్యేవ, కాఠాః, చారకాః, శ్లోకాః । * కలాపినోఽణ్ * వైశంపాయనాన్తేవాసిత్వాత్ప్రాప్తస్య ణినేరపవాదః, ఇనణ్యనపత్య ఇతి ప్రకృతిభావే ప్రాప్తే ఆహ * నాన్తస్య టిలోప ఇతి * కలాపి న ఇత్యుక్తే ఔత్సర్గికేఽణి సిద్ధే పునరణ్గ్రహణమధికవిధానార్థం సద్బాధకబాధనార్థం భవతి, తేన మాథురేణ ప్రోక్తా మాథురీ వృత్తిః, మౌదాః, పైప్పలాదాః, శాకలా ఇతి సిద్ధమ్, ముద, పిప్పలాద, శాకల్య ఏభ్యః పురాణప్రోక్తేష్వితి ణినేరపవాదోఽణ్ । * ఛగలినో ఢినుక్ * కలాప్యన్తేవాసిత్వాత్ప్రాప్తస్య ణినేరపవాదః । * పారాశర్య * మణ్డూకప్లుత్యా ణినిరిహ సమ్బధ్యత ఇత్యాహ * ణినిస్స్యాదితి * తద్విషయతా త్రేష్యతే తదర్థం ఛన్దోగ్రహణమనువర్త్యమ్, సూత్రయోశ్ఛన్దస్త్వన్తు గౌణ్యా వృత్త్యా బోధ్యమ్ । * భిక్షుసూత్రమితి * చతుర్లక్షణీరూపమ్ । * పారాశరిణ ఇతి * పారాశర్యో వ్యాసః, అనన్తరాపత్యేఽపి గోత్రత్వేనోపచారాద్గ

గార్గాదిభ్యోయఞితి యఞ్, ఆపత్యస్య చేతి యలోపః, అధ్యేతృణస్తు ప్రోక్తాదితి లుక్, భిక్షునటసూత్రయోః కిమ్? పారాశరమ్, శైలాలమ్। * కర్మన్ద * ఇహాపి ఛన్దోఽనువృత్త్యాది ప్రాగ్వత్, భిక్షునటసూత్రయోః కిమ్? కార్మన్దమ్, కార్శాశ్వమ్। * తేనైకదిక్ * తృతీయాన్తాదేకదిగిత్యర్థేఽణాదయస్స్యుః, ఏకదిక్ సమానదిగిత్యర్థః, పునస్తేనేత్యుక్తిశ్ఛన్దోఽధికారనివృత్త్యర్థా। * సౌదామనీతి * అన్నితి ప్రకృతిభావాన్నటిలోపః, "తటిత్సౌదామనీవిద్యుత్" ఇత్యమరః। * తసిశ్చ * పూర్వోక్తవిషయే। * ఉపజ్ఞాతే * వినోపదేశం జ్ఞాతముపజ్ఞాతమ్। * కులాలాదిభ్యో వుఞ్ * కులాల వరుడ, నిషాద, చణ్డాల, కుమ్భకార, శ్వపాకాదయః। * క్షుద్రాభ్రమర * పాదపశబ్దాచ్ఛప్రాప్తేఽన్యేభ్యోఽణి అఞ్విధీయతే. * తస్యేదమ్ * అణాదయోఽపఞ్చమహాలాత్స్రగాః, ఘాదయశ్చ షష్ఠ్యన్తాత్సమ్బన్ధినిస్స్యుః, అనన్తరాదిష్వనభిధానాన్న, దేవదత్తస్యానన్తరమితి। * వహేస్తు * ఇడర్థమిదముపసఙ్ఖ్యానమ్, అణ్తుసిద్ధఏవానూద్యతే, తురితి తృన్తృచోస్సామాన్యగ్రహణమ్, తత్త్వాదీనామసిద్ధత్వాదలౌకికే ప్రక్రియావాక్యే పూర్వమిట్, తతో నిమిత్తాభావాన్న తత్త్వాదీత్యాశయేనోదాహరతి * సాంవహిత్రమితి * అగ్నీదితి * ఋత్విగ్విశేషోఽయమ్, త్వమగ్నీదృతాయ ఇత్యత్ర తు ఛాదసం హ్రస్వత్వమ్। * ఆగ్నీధ్రమితి * భత్వవిధానాద్ధస్య జశ్త్వం నేతి భావః। * సోఽపీతి * అగ్నీదపీత్యర్థః, నను పిబాగ్నీధ్రాత్తవేత్యాదౌ ఆద్యుదాత్తత్వం ప్రయుజ్యతే వార్త్తికే తు రణతి ప్రాన్తాదయః స్వోదాత్త ఇతి చేదత్రాహుః — అగ్నీధ్రసాధారణాదఞితి వార్త్తికేన విహితో యస్స్వార్థే ఞ్ తత్పక్షే తత్రాద్యుదాత్తత్వం బోధ్యమితి, *సమిధాం* కర్మణిషష్ఠీయమ్, ఆధానమితి కరణే ల్యుట్, కర్మణిషష్ఠ్యన్తాదాధానకరణే షేణ్యణ్ స్యాత్। * సామిధేన్య ఇతి * యయా అగ్నిస్సమిధ్యతే సా సమిత్, సమ్పదాదిత్వాత్కరణే క్విప్, తస్యా ఆధాన ఇతి విగ్రహః। * సామిధేనీతి * షిత్త్వాత్ ఙీష్, హలస్తద్ధితస్యేతి యలోపః, యయా ఋచా సమిదాధీయతే సా సామిధేనీత్యర్థః, ప్రవో వాజా అభిద్యవ ఇత్యాద్యా ఋచో హోత్రానువచ్యతే త్యస్తాస్సామిధేన్య ఇతి వ్యవహ్రియన్తే। * రథాద్యత్ * అణోపవాదః, రథాద్రథాఙ్గే ఇతి వార్త్తికమభిప్రేత్యా

హ * రథ్యం చక్రమితి * రథసీతాహలేభ్యో యద్విధావితి తదన్తవిధిరుపస ఙ్ఖ్యాయతే, పరమరథ్యమ్, ఉత్తమరథ్యమ్, ద్వయోఃరథయోరఙ్గం ద్విరథం ఇహ ద్విగోర్లుగనపత్య ఇతి యతో లుక్, నను యత్ప్రత్యయోऽత్ర రథాఙ్గ ఏవ యదిష్యతే, కథం తర్హి రథస్య వోఢా రథ్య ఇతి, తదవహతీత్యనేనేతి చేత్ ఏవం తర్హి అయమేవ యత్ రథాఙ్గ ఇవ వోఢర్యపీష్యతాం తదవహతి రథయుగమిత్యత్ర రథగ్రహణం త్యజ్యతామితి చేన్మైవమ్, ద్వౌ రథౌ వహతి ద్విరథ్య ఇత్యత్ర ద్విగోర్లుగనపత్య ఇతి ప్రాగ్దీవ్యతీయ లుక్ప్రసఙ్గాత్, తదవహతీతి యత్ప్రత్యయస్య తు ప్రాగ్దీవ్యతీయత్వాభావాన్న లుగితి ద్విరథ్య ఇతి సిధ్యతి, నను ద్విగోర్లుగనపత్య ఇత్యత్రార్హీత్యపకర్షణాత్ప్రథమప్రత్యయ ఏవ తస్మిన్ తత్ర లుక్ప్రసక్తిరితి చేత్, అత్రాహుః — తదవహతీత్యత్ర రథగ్రహణమేవ జ్ఞాపకం ఏతస్య యతో హలాదేరపి లుగ్భవతీతి, అన్యథా తత్ర రథగ్రహణం వ్యర్థమేవ స్యాత్, తథా చ ద్వయో రథయోరఙ్గమితి విగ్రహే ద్విరథమితి ప్రయోగస్సుస్థ ఇతి। * పత్త్రపూర్వాదఞ్ * పూర్వస్య యతోऽపవాదః। * పత్త్రమితి * పతత్యనేనేతి విగ్రహే దామ్నీత్యాదినా ష్ట్రన్, రథాదిత్యేవ సమ్బధ్యత ఇత్యాహ * అశ్వరథస్యేదమితి * అశ్వయుక్తో రథో అశ్వరథః తస్యాఙ్గమిత్యర్థః। * పత్త్రాధ్వర్యు * అణోऽపవాదః, వార్త్తికమాహ * ప్రత్యాద్బహ్వ ఇతి * ఇహ పత్త్రేత్యర్థగ్రహణే ఇతరయోస్తు స్వరూపగ్రహణే వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్। * ద్వన్ద్వాద్వుఞ్ * అణోऽపవాదః, ఛన్తు పరత్వాద్బాధతే। * కాకోలూకికేతి * కాకోలూకస్య వైరమిత్యర్థః, వుఞన్తం స్త్రియాం వైరమైథునికాదివుఞ్ ఇతి స్త్ర్యధికారే అనురః। * కుత్సకుశికికేతి * కుత్సకుశికయోర్మైథునికా, వివాహరూపస్సమ్బన్ధ ఇత్యర్థః, మిథునం హి దమ్పతీ తస్య కర్మ క్రియానిష్పాదనం మనోజ్ఞాదిత్వాద్వుఞ్, వుఞన్తం చేదం స్త్రియాం స్వభావాత్, అత్ర వదన్తి కుత్సాశ్చ కుశికాశ్చ కుత్సకుశికాః తేషాం మైథునికేత్యపి విగ్రహః, ఇహ కుత్సశ్చ కుశికా చేతి ద్వయోరేవ మైథునికాయాం పునరితి నాగ్రహః కార్యః, యూని లుగితి సూత్రే కైయటేన అత్రిభరద్వాజికేత్యాదికం ప్రసఙ్గాదుదాహృత్య బహువచనాన్తద్వన్ద్వాద్వుఞో వ్యాఖ్యాతత్వాదితి। * సఙ్ఘాఙ్క * పూర్వస్యాపుఞోऽపవాదః। * ఘోషగ్రహణమితి * ఏవం చ ప్రకృతేయ

స్త్రిప్రాగ్ప్రత్యయార్థవిశేషణాని చత్వారీతి వైషమ్యాద్యథాసఙ్ఖ్యమపి నప్రవర్తతే । * గార్గ్య ఇతి * ఆపత్యస్యేతి యలోపః, యద్యప్యఙ్కలక్షణయోః పర్యాయత్వం ప్రసిద్ధమ్, "కలఙ్కాఙ్కౌ లాఞ్ఛనం చ చిహ్నం లక్ష్మ చ లక్షణమ్" ఇత్యమరః, తథాపి పృథగ్గ్రహణసామర్థ్యాదిహ విశేషపరతేత్యాహ * పరమ్పరాసమ్బన్ధ ఇతి * యథా గవాదినిష్ఠస్వామినా గోద్వారా సమ్బన్ధః । * సాక్షాదితి * యథా బిదానాం విద్యా, ఘోషఆభీరస్థానమ్, ణిత్వం ఙీబర్థం పుంవద్భావనిషేధార్థం చ, బైదీవిద్యా యస్య బైదీవిద్యః, బిదానాం సాధారణీయం విద్యా తద్వానిత్యర్థః । * ఛన్దోగౌక్థిక * సఙ్ఘాదయో నివృత్తాః, షష్ఠ్యా యస్యేత్యస్యేదమిత్యర్థే, చరణశబ్దేభ్యో వుఞోఽపవాదః, నత్వౌత్సర్గికస్యాణోఽపవాదః, ధర్మామ్నాయయోరిత్యుక్తేర్నేహ, ఛాన్దోగం కులమిత్యాది । * నదణ్డ * తస్యేదమిత్యనువర్తతే । * తేషు శిష్యేషు చేతి * ప్రత్యయార్థవిశేషణేష్వితి శేషః. * దాక్షావితి * ఇఞ ఇశ్చేత్యణ్ । * రైవతికాదిభ్యశ్ఛః * రైవతికశబ్దో రేవత్యాదిభ్యష్ఠగితి ఠగన్తః, రైవతిక, ఔదమేఘి, బైజవాపి ఇత్యాదయో రైవతికాదయోఽమీ గోత్రప్రత్యయాన్తాస్తతః పూర్వేణ వుఞి ప్రాప్తే ఛవిధానార్థమిదమిత్యాహ * వుఞోఽపవాద ఇతి * అత ఇఞమాశఙ్క్యాహ * ఇహైవ నిపాతనాదితి * హస్తిన ఇవ పాదా ఇవ పాదో యస్య హస్తిపాదః, పాదస్య లోపో న భవతి, అహస్త్యాదిభ్య ఇతి వచనాత్ తదాహ * హస్తిపాదస్యేతి * హాస్తిపద ఇతి * అస్మాదేవ నిపాతనాదణ్, పద్భావశ్చేతి భావః । * ఆథర్వణికస్య * అథర్వణా ప్రోక్తో వేదో అథర్వా, అభేదోపచారాత్, తమధీతే వసన్తాదిత్వాట్ఠక్, దాణ్డినాయనాదిసూత్రే నిపాతనాట్టిలోపాభావః, అన్యే త్వాహుః — అథర్వణా ప్రోక్తమధీతే ఆథర్వణికః, ఇహ ప్రోక్తేఽణ్, తతశ్ఛన్దో బ్రాహ్మణానీతి తద్విషయతాయామాథర్వణశబ్దస్యాపి వసన్తాదిషు పాఠాదధ్యేతరి ఠక్, తస్య విధానసామర్థ్యాత్ ప్రోక్తాల్లుఙ్నేతి.

——→ సమాప్తాః శైషికాః ←——

* తస్య వికారః * షష్ఠ్యన్తాద్వికారేఽణాదయస్స్యుః, ఘాదిసమ్బన్ధస్య తస్యగ్రహణస్య నివృత్తయే పునస్తస్యేత్యుక్తం అణాదయస్తు ననివర్తన్తే, ప్రాగ్దీవ్యతః ప్రాగ్భవనాదితి విశిష్టావధిపరిచ్ఛేదేనాధికృతత్వాత్, ఇహ ప్రాణిరజతాది

భ్యాఞ్, ఓరఞ్, అనుదాత్తాదేశ్చ, మయడ్వైతయోః, నిత్యం వృద్ధశరా దిభ్యః, పిష్టాచ్చేత్యాదిభిరపవాదానాం వక్ష్యమాణత్వాదప్రాణి ఆద్యు దాత్తమ్, అవృద్ధం ప్రతిపదమవక్ష్యమాణప్రత్యయంచ ఉదాహరణమితి ప ర్యాలోచ్య తథైవోదాహరతి। * అశ్మఇత్యాది * అశ్మన్ భస్మన్ శబ్దౌ మనిన్ ప్రత్యయాంతౌ, మృదస్త్రిక్న్, నిత్స్వరేణ త్రయోఽప్యాద్యుదాత్తాః, ప్రాచీనస్య తస్యేత్యస్య నివృత్తత్వాత్తదధికారోక్త ప్రత్యయా న ప్రవర్త న్త ఇతి నేహ తక్, హారః, సైరః। * చాద్విత్కారఇతి * తేన వక్ష్యమాణప్రత్య యాః ప్రాణ్యాదిభ్యస్త్రిభ్యోఽర్థద్వయే భవన్తి, అన్యేభ్యస్తు వికారఏవే తి ఫలితమ్। * మాయూరఇతి * ప్రాణిరజతాదిభ్యఇత్యఞ్, అనుదాత్తా దేరఞస్సిద్ధత్వాదనుదాత్తాద్యర్థం వృద్ధేషు మయడ్బాధనార్థం చావశ్యకమి దమ్, పరత్వాదనుదాత్తాదిష్వపి ప్రవర్తతే, ఓషధిభ్య ఉదాహరతి। * మౌ ర్వమితి * మూర్వాశబ్దస్తు తృణధాన్యానాంచ ద్వ్యషామిత్యాద్యుదా త్తః, పిప్పలీశబ్దస్తు లఘావన్తఇత్యనేనాద్యుదాత్తః। * బిల్వాదిభ్యోఽణ్ * అఞ్మయటోరపవాదః, బిల్వ, వ్రీహి, కాణ్డ, ముద్గ, మసూర, గోధూమ, ఇక్షు, కర్పాసీ, వేణ్వాదయో బిల్వాదయః। * త్రపుజతునోః * బిల్వా దిభ్యోఽణిత్యతోఽనువర్తనాదాహ * అణ్స్యాదితి * ఓరఞిత్యస్యాయమ పవాదః, అప్రాణ్యాదిత్వాదవయవేన భవతీత్యాశయేనాహ * వికారఇ తి * త్రాపుషమితి * త్రపుణోవికారః, ఏవంజతునోవికారో జాతుషమ్ * ఓ రఞ్ * అనుదాత్తాదేరన్యదిహోదాహరణమ్। * దైవదారవమితి * దేవ దారుభద్రదారుశబ్దౌ పీతద్ర్వర్థానామిత్యాద్యుదాత్తౌ। * దాధిత్థమితి * దధనితిష్ఠతీతి సుపిస్థఇతి కః, ఉపపదసమాసః, పృషోదరాదిత్వాత్సకారస్య తకారః, కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణాన్తోదాత్తత్వమ్, ఏవంకపిత్థేపి బో ధ్యమ్। * పలాశాదిభ్యోవా * ఉభయత్రవిభాషేయమ్, పలాశ, ఖదిర, శింశపస్పన్దనానామనుదాత్తాదిత్వాన్నిత్యం ప్రాప్తే, కరీర, శిరీష, వి కఙ్కత, పూలాసయవాసశబ్దానామప్రాప్తే విధానాత్। * పాలాశ మితి * పలాశశబ్దో ఘృతాదిత్వాదన్తోదాత్తః, ఖదిరశబ్దోఽజిరశిశిరే త్యాదౌ కిరచ్ప్రత్యయాన్తో నిపాతితః, శింశపాశబ్దోఽథద్వితీయం ప్రాగీషాదితివర్తమానే పాన్తానాం గుర్వాదీనామితి మధ్యోదాత్తః,

స్పదికిఞ్చిచ్చలనే, అనుదాత్తేతశ్చ హలాదేరితియుచ్ । * శారీరమితి *
కిరతేరీరన్, నిత్స్వరేణ శరీరశబ్దోఽయమాద్యుదాత్తః, కౄతౄభ్యామీ
షన్, శౄపౄభ్యాంకిచ్చ పూర్వవత్ శిరీషశబ్దోఽప్యాద్యుదాత్తః, శకం
కట పూలాస యవాసశబ్దా గ్రామాదీనాంచేత్యాద్యుదాత్తాః । * షిత్వా
త్ జీషితి * టిత్వాన్ఙీబితితు మాధవః । * మయడ్వైతయోః * భాషాయాం
కిమ్? ఖాదిరోయూప ఇతి వృత్తికారః, నను మయటో వైకల్పికత్వాత్సిద్ధ
మిదమితిచేత్, అత్రాహుః — వేదేబహ్వచఃపరస్యమయటో అర్థాన్తరపర
త్వమేవేతి తాత్పర్యగ్రహణార్థమేవేదం ద్వ్యచశ్ఛన్దసీతి సూత్రస్య ద్వ్యచ
ఏవేతి నియమార్థత్వే యద్యపీదం గతార్థం తథాపి ద్వ్యచశ్ఛన్దస్యేవేతివిపరీ
తనియమశఙ్కానివృత్త్యర్థం భాషాగ్రహణంకృతమితి, అధికారాదేవవికారా
వయవయోర్లాభే ఏతయోరితి వచనం యేవిశేషప్రత్యయాః ప్రాణిరజతాది
భ్యోఽఞిత్యేవమాదయస్తద్విషయేపి యథాస్యురిత్యేవమర్థమ్, కపోతమయ
మ్, లోహమయమ్, ఇహ వికారావయవాభ్యాం సహ ప్రత్యేకం అభక్ష్యా
చ్ఛాదనయోరితి సమ్బధ్యతే సమాసనిర్దేశాదతో యథాసఙ్ఖ్యం న । * ఆ
శ్మనమితి * వినాపి ప్రత్యయం పూర్వోత్తరపదయోర్వా లోపో వాచ్య ఇతి
వచనాదశ్మభేదశబ్దే భేదశబ్దస్యలోపే అశ్మన్నితి వాన్తమవశిష్యతే, తథా
కల్మాషాఙ్ఘ్రి రాజ్ఞో భార్యాయాంమదయన్త్యాం వసిష్ఠేనోత్పాదితస్సుతోఽ
శ్మకో నామ, తత్ర సంజ్ఞాత్వద్యోతకస్య కప్రత్యయస్యాభావే అశ్మన్ని
తి నామభవతి, తస్యావయవే ఆశ్మనమ్, వికారేపి ఆశ్మనమిత్యేవ భవతి,
న చాశ్మనో వికారఇతి టిలోపస్స్యాదితి వాచ్యమ్, ప్రసిద్ధతరత్వేన పాషా
ణవాచకస్యైవ తత్రగ్రహీతుముచితత్వాత్, వస్తుతస్తు — తస్యేదమితి సా
మాన్యవివక్షాయాం పాషాణవాచకస్యాప్యశ్మన్ శబ్దస్యాశ్మనమితిభవిష్యతి,
పైష్ఠిసువేతివత్ । * మౌద్గగకార్పాసమితి * ముద్గశబ్దో ఘృతాదిత్వాదన్తో
దాత్తః, కృఞఃపాస ఇతి పాసప్రత్యయే గుణేరపరేచ కార్పాసీశబ్దో జాతి
లక్షణఙీషన్తస్తాభ్యామనుదాత్తాదేశ్చేత్యఞం బాధిత్వా బిల్వాదిత్వాదణ్ ।
* నిత్యం వృద్ధ * ఇహ భాషాయామభక్ష్యాచ్ఛాదనయోరిత్యనువర్తత ఇతి
వృత్తిః, వస్త్వేవమానన్దమయాధికరణే శఙ్కరభగవత్పాదైః “ అన్యోఽన్త
ర ఆత్మాఽఽనన్దమయః” ఇతి శ్రుతౌ ఆనన్దమయ ఇతి వికారేమయడిత్యుక్తమ్,

తత్కథం సఙ్గచ్ఛతాం ప్రాచుర్యే మయడితి తు వక్తుముచితమితి చేత్, అత్రాహుః — ప్రాచుర్యే మయట్యపి ప్రకృత్యర్థవిరోధినో దుఃఖస్య లేశతోఽనువృత్తిలాభాత్ ప్రకృతే వికారోఽర్థః పర్యవస్యతీతి తేషామాశయః, యద్వా నిత్యం వృద్ధేత్యత్ర భాషాగ్రహణం నానువర్తతే, అనువృత్తావపి భాషాయాం నిత్యమ్, అన్యత్ర క్వాచిత్క ఇత్యాశ్రిత్య మయట్సు సాధుః, అథవా హేతుమనుష్యేభ్య ఇత్యనువర్తమానే మయట్చేతి సూత్రేణాగతార్థే మయట్ వికార ఇతి త్వార్థికార్థకథనమేవ, అతశ్చ జగద్భగవత్పాదోక్తిరనవద్యైవేతి * శరమయమితి * శరః, దర్భః, మృత్, కుటీ, తృణ, సోమ, బల్వజ శరాదిః । * ఏకాచో నిత్యమితి * ఆరమ్భసామర్థ్యాదేవ సిద్ధే నిత్యగ్రహణం యోగవిభాగేనాన్యత్రాపి క్వచిద్విధానార్థం తేనైతల్లభ్యత ఇతి భావః, ఏకాచ్త్వాదేవ సిద్ధే శరాదిషు మృచ్ఛబ్దపఠనం విస్పష్టార్థమిత్యాహుః । * గోశ్చ పురీషే * పురీషం న వికారో నాప్యవయవః, తథాపి తస్యేదమిత్యర్థే అయం ప్రత్యయః, వికారావయవయోస్తు గోపయసోర్యతం వక్ష్యతి, పురీషే కిమ్? గవ్యం పయః । * యావక ఇతి * యవశబ్దాత్స్వార్థేఽణ్, తదన్తాద్యావాదిభ్య ఇతి స్వార్థే కన్ । * తాలాదిభ్యోఽణ్ * అఞ్మయటోరితి * తాలశ్యామాక శబ్దాభ్యాం వృద్ధత్వాన్మయట్ ప్రాప్తః, బర్హిణాం వికారో బార్హిణమ్, ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞ్, తత ఇఞశ్చ తత్ప్రత్యయాదిత్యఞ్ప్రాప్తః, శేషేభ్యస్త్వనుదాత్తాదిత్వాదఞ్ప్రాప్తః, తథాహి విశిదృశిభ్యాం ఇన్ద్రశబ్ద ఉపపదే మూలవిభుజాదిత్వాత్కః, అన్యేషామపీతి దీర్ఘః, ఇన్ద్రావిశః, ఇన్ద్రాదృశః, చప సాన్త్వనే పచాద్యచ్, చాపః, పీయూక్షాశబ్దో లఘావన్త ఇతి మధ్యోదాత్తః, ఘష ఇత్యధికారాత్ టాపః ప్రాగేవ స్వరప్రవృత్తేః, ఇన్ద్రాయుధశబ్దస్సమాసస్వరేణాన్తోదాత్తః, అఞ్గ్రహణం బాధకబాధనార్థం యథావిహితప్రత్యయవిధౌ హి బార్హిణశబ్దాద్వృద్ధలక్షణో మయట్స్యాత్, ఇతరత్ర తత్ప్రత్యయాదిత్యఞో బాధనేన వచనస్య చరితార్థత్వాదిత్యాహుః । * తాలాద్ధనుషీతి * గణసూత్రమిదమ్ । * హాటక ఇతి * ఇహ వృద్ధలక్షణమయట్ప్రాప్తః తపనీయాదేరన్తోదాత్తాదేశ్చేత్యఞ్ప్రాప్తః । * ప్రాణి * అనుదాత్తాదేరఞిస్సిద్ధత్వాత్తత్శిష్టమిహోదాహరణం తదాహ * శౌకం బాకమితి * శుక బక శబ్దౌ

ప్రాణినాం కుపూర్వాణామిత్యాద్యుదాత్తా * రాజతమితి * రజత, సీస, లోహ, ఉదుమ్బర, కణ్టకారఇత్యాదయో రజతాదయస్తేషు అనుదాత్తాదీనాం పునఃపాఠో మయడ్బాధనాయ అన్యథాహి పరత్వాన్మయట్స్యాదేవ। * శామీలమితి * శామీలశబ్దశ్శమ్యాష్ట్లఞితి ట్లఞన్తః, దధిత్థాదనుదాత్తాదేశ్చేత్యఞ్, దాధిత్థస్యదాధిత్థమ్। * బైల్వమయమితి * బిల్వశబ్దోఽణ్ణన్తః। * నైష్కికమితి * తేన క్రీతమితిఠక్। * శత్యశ్చేతికఇతి * శతాచ్చఠన్య తా। * అణఞావితి * ఉమాశబ్దస్తృణధాన్యానాంచేత్యాద్యుదాత్తః, ఊర్ణాశబ్దస్తు ప్రాతిపదికస్వరేణాన్తోదాత్తఇతి భావః। * ఏణ్యాఢఞ్ * ప్రాణ్యఞోఽపవాదః, స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశాదాహ * ఏణస్యత్వితి * గోపయసోః * యద్యపి సర్వత్ర గోరజాది ప్రసఙ్గఇతి యదుక్తస్తథాపి మయడ్వైతయోరితిపక్షే ప్రాప్తం మయటం బాధితుం పునరయం యద్విధిః। * ద్రోశ్చ * ఓరఞః, ఏకాచో నిత్యమితి మయటశ్చాపవాదోఽయమ్। * ద్రవ్యమితి * ఓర్గుణః, వాన్తోయిప్రత్యయే, ద్రవ్యగుణకర్మేత్యాదిషు ప్రయుజ్యమానద్రవ్యశబ్దస్తు గుణైర్ద్రూయతే ఆశ్రీయతఇతి ద్రుధాతోరచోయదితి యత్ప్రత్యయాన్తః। * మానేవయః * యతోఽపవాదః। * ద్రువయమితి * ద్రోర్వికారభూతం ప్రస్థాది పరిమాణమిత్యర్థః। * ఫలేలుక్ * వికారావయవేతి * ఫలితస్య వృక్షస్య ఫలమవయవః వికారశ్చ తేనాన్యతరస్మిన్ ప్రత్యయః। * ఆమలకమితి * మయటోలుక్, లుక్తద్ధితలుకీతి ఙీషోలుక్, నచాత్రస్థానివద్భావేన యస్యేతి లోపశ్శఙ్క్యః, లుకాలుప్తం నస్థానివదిత్యభ్యుపగమాత్, అతఏవ పఞ్చభిఃపట్వీభిఃకృతఃపఞ్చపటురిత్యత్ర అధ్యర్ధపూర్వేతి ఠఞోలుకికృతేలుక్తద్ధితేతి ఙీపోలుకాలుప్తత్వేన స్థానివత్త్వాభావాదుకారస్య యణాదేశోనభవతి। * ప్లక్షాదిభ్యోఽణ్ * అఞోఽపవాదః, శిగ్రుకర్కన్ధుశబ్దాభ్యామోరఞిత్యన్యేభ్యస్త్వనుదాత్తాదిత్వాదఞాప్రాప్తః, ప్లక్ష, న్యగ్రోధ, అశ్వత్థ, ఇఙ్గుది, శిగ్రు, కర్కన్ధు బృహతీ, తత్ర ప్లక్షశబ్దఃఫిషఇత్యన్తోదాత్తః, న్యగ్రోధశబ్దోలఘావన్తఇతి మధ్యోదాత్తః, అశ్వత్థశబ్దస్తు ఘృతాదిత్వాదన్తోదాత్తః, ఇఙ్గుదీబృహతీశబ్దౌ గౌరాది ఙీషన్తౌ, "ఆశ్వత్థవైణవప్లాక్షనైయగ్రోధైఙ్గుదం ఫలే" ఇత్యమరః। * న్యగ్రోధస్య చ * కేవలస్యేతికిమ్ ? న్యగ్రోధమూలేభవా న్యాగ్రోధమూలాశ్శాలయః,

న్యక్ రోహతీతి న్యగ్రోధ ఇతి వ్యుత్పత్తిపక్షే నియమార్థమ్, అవ్యుత్పత్తిపక్షే తు విధ్యర్థమ్। * జమ్బ్వితి * నపుంసకహ్రస్వః, "ఫలే జమ్బ్వా జమ్బూః స్త్రీ జమ్బు జామ్బవమ్" ఇత్యమరః। * ఫలపాకేతి * ఫలపాకేన శుష్యన్తీతి ఫలపాకశుషః। * ప్రీహ్యాదయో ముద్గా ఇతి * బిల్వాద్యణో లుప్। * మల్లికేతి * అనుదాత్తలక్షణస్యాఞో లుప్, మాదీనాం చేతి ఫిట్సూత్రాన్మల్లికాశబ్దే ద్వితీయముదాత్తమ్, జాతీవిదారీశబ్దౌ గౌరాదిఙీషన్తౌ। * పాటలానీతి * బిల్వాదిత్వాదణ్, సాల్వశబ్దః ప్రాతిపదికస్వరేణాన్తోదాత్తః। * హరీతక్యాదిభ్యశ్చ * ఇహ ద్రాక్షాప్రభృతిభ్యో నిత్యం వృద్ధేతి ప్రాప్తస్య మయటో లుప్, అనుదాత్తాదిభ్యోఽఞ్ ఇతరేభ్యస్త్వణః। * లిఙ్గమేవేతి * వచనం తు విశేష్యవదేవ, హరీతక్యాదిషు వ్యక్తిరిత్యుక్తత్వాదితి భావః। * కంసీయమితి * ప్రాక్క్రీతాచ్ఛ ఇత్యధికారే తస్మై హితమితి ఛః, తస్యైవ ఛస్యాపవాదతయా ఉగవాదిభ్యో యత్, పరశవ్యం దారు, పారశవ్యశబ్దస్యానుదాత్తాదిత్వాదఞి సిద్ధే తత్సన్నియోగేన యతో లుగర్థం వచనమ్, న చ యస్యేతి లోపే కృతే హలస్తద్ధితస్యేతి యలోపేన సిద్ధమిష్టమితి భ్రమితవ్యమ్, ఈతీత్యనువృత్తేః.

—— శ్రీ ప్రాగ్దివ్యతీయాస్సమాప్తాః ——

* తదాహేతీతి * వాక్యార్థోఽయం ప్రత్యయవిధిః, శబ్దో మాకారీతి యో నిషేధతి స మాశబ్దిక ఇత్యుచ్యతే, తథా నిత్యశ్శబ్ద ఇతి య ఆహ స నైత్యశబ్దికః, కార్యశబ్దికః, ఇహ వాక్యాద్ద్వితీయా న సమ్భవతి, అప్రాతిపదికత్వాత్ తేన తచ్ఛబ్దేన కర్మమాత్రం నిర్దిశ్యతే, తచ్చ వాక్యార్థరూపమిత్యాహుః। * ఐజ్న స్యాదితి * న య్వాభ్యామితి ప్రాప్తత్వాదైజాగమోఽనేన నిషిధ్యతే, న కర్మేత్యతో నఞనువర్తనాదితి భావః। * స్వాపతేయమితి * పథ్యతిథివసతి స్వపతేర్ఢఞ్, స్వశబ్దస్య ద్వారాదిత్వాదైజాగమస్య ప్రాప్తిః, ద్వారాదిఫలం తు స్వస్యేదం సౌవమితి జ్ఞేయమ్। * ఆహావితి * ఉపసఙ్ఖ్యానమిత్యనుషజ్యతే, ఆహౌ పదే ఏకదేశస్య ప్రకృతిభాగస్య ఆగన్తుకేనేకారేణాహావిత్యనుకరణమ్। * ప్రాభూతిక ఇతి * క్రియావిశేషణాత్కర్తరి ప్రత్యయః। * తేన దీవ్యతీతి * ఇహ కాలపురుషసఙ్ఖ్యా న వివక్షితాః, తేనాక్షైరదేవీత్, దేవిష్యతి వా ఆక్షిక ఇతి భవతి, ఏవమక్షైర్దేవిష్యసి దేవిష్యామి వా ఆక్షికః,

దీవ్యన్తి దీవ్యన్త్యనేన దీవ్యా మో వా అక్షికాః, కారకంతు వివక్షితమేవ, జయతి జితమితి కర్తృకర్మణోఽపృథగుపాదానాత్, తేనాత్రైర్ధూర్తః అక్షైర్ఖాతఇతి కర్మాద్యర్థే ఆక్షికఇతి నభవతి। * అభ్రేర్యణ * "అభ్రిస్త్రీ కాష్ఠకుద్దాల" ఇత్యమరః। * సంస్కృతమ్ * యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః। *బాహుకేతి * సూత్రేషకారస్సాంహితికః, నత్వనుబన్ధఇతినజీష్, తథాచా కషాత్పూర్వాదేరిత్యాది శ్లోకవార్తికం షిత్త్వవివేచనాయ ప్రకరణాన్తే పఠిష్యతి। * నికషోపలఇతి * సువర్ణపరీక్షార్థః। * పాఠాన్తరమితి * ఏతచ్చ భాష్యాదౌ కషఖషేత్యాదిదణ్డకే ఆకషాత్ష్ఠలితి మాధవేనోపన్యస్తమ్, కిన్త్వాకర్షాత్పర్వాదేరితి వార్తికస్యాననుగుణమ్, తత్ర హి నీ రేఫపాఠే వృత్తాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్। * పర్ప ఇతి * పర్పగతౌ, హలశ్చేతి కరణే ఘఞ్, ఇహో స్తర్గణసూత్రం పాదఃపచ్చేతి, పాదాభ్యాం చరతి పదికః, యత్తు వార్తికం పద్భావ ఇకే చరతావుపసఙ్ఖ్యానమితి సోఽస్యైవ ప్రపఞ్చః, పర్ప, అశ్వ, అశ్వత్థ, రథ, జాల, న్యాయ, వ్యాల, పాదఃపత్। * శ్వగణాట్ఠఞ్చ * ఠకోఽపవాదః। * ఏతదేవజ్ఞాపకమితి * ద్వారాదిగణే శ్వన్ శబ్దఃపఠ్యతే, నను శ్వభస్త్రశ్వదంష్ట్రేత్యాది, తథాచ శ్వాదేరిఞీతి నిషేధసూత్రమేవ వ్యర్థంసత్ ద్వారాదిషు తదాది విధిం జ్ఞాపయతీత్యర్థః, ఫలన్తు ద్వారపాలస్యాయం దౌవారపాలా ఇత్యాదా వైజాగమస్య ప్రవృత్తిః। * ఇకారాదావితి * సూత్రేఇఞీత్యపనీయ ఇకారాదావితి పఠనీయమిత్యర్థః, అన్యేతు — ఇఞితి స్థానే ఇకీతి పఠనీయం తథాచాజ్ఞాక్షిప్తప్రత్యయస్య విశేష్యత్వాత్ యస్మిన్విధిస్తదాదావిత్యనేన ఇకారాదిర్లభ్యతఇత్యాహుః। * శ్వగణికీతి * ష్ఠనష్షిత్వాత్ జీష్। * శ్వాపదస్యేఞ * అన్యేషామపీతి దీక్షుః। * ధానుష్క ఇతి * వేతనాదిగణే ధనుర్దణ్డేతి పఠ్యతే, తచ్చ సఙ్ఘాతవిగృహీతార్థమ్, తథాచ ధానుర్దణ్డికః, దాణ్డిక ఇత్యుదాహార్యమ్। * ఆయుధాచ్ఛచ * ఆయుధ్యంత్యనేనేతి ఆయుధః, ఘఞర్థే కవిధానమితికః। * హరత్యుత్సఙ్గాదిభ్యః * ఏభ్యస్తృతీయాన్తేభ్యష్ఠన్ స్యాత్ ఉపాదత్తే నయతి వేత్యర్థే, ఉత్సఙ్గ, ఉడుప, ఉత్పుత, పిటక, పిటాక *భస్త్రాదిభ్యష్ఠన్ * భస్త్రాచర్మవికారః, శీర్షే భారశబ్దోఽత్రపఠ్యతే, నిపాతనాచ్ఛీర్షన్భావస్సప్తమీసమాసశ్చ, తత్పురుషే కృతీతివాలుక్, పక్షేశీర్షన్ భారః। * ఏకదేశవికృతస్యేతి * వివ

థాచ్చేతి వార్త్తికం న్యాయసిద్ధార్థకథనపరమితిభావః । * వృత్తికృత్తు సూత్రే వివథశబ్దం ప్రక్షిప్య విభాషావివథవీవధాదితి పపాఠ । * త్రేర్మమ్నిత్యమ్ * నిత్యగ్రహణం స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రయోగం వారయితుమ్, అతఏవ లౌకికవిగ్రహవాక్యే క్తిన్నాదీనాం ప్రయోగో నతు క్త్రేః, తదాహ * కృత్యానిర్వృత్తమితి * ఏవమగ్రేపి పాకేన నిర్వృత్తమితి విగ్రహో బోధ్యః, సఙ్ఖ్యావాచీ త్రిశబ్దో నేహ గృహ్యతే, ప్రత్యయాప్రత్యయయోఃప్రత్యయస్యైవ గ్రహణాత్, నిజాం త్రయాణామితి లిఙ్గాచ్చ, నను నిత్యగ్రహణేన నిర్వృత్తార్థవివక్షాయాం మపం వినా త్రిప్రత్యయాన్తస్య ప్రయోగనివారణే తదవివక్షాయాం తస్య స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రయోగో దుర్వార ఇతి చేన్న, నిత్యమితి యోగం విభజ్య తత్సామర్థ్యాదర్థవిశేషానాదరేణైవ స్వాతన్త్ర్యవారణాత్ । * ఇమబితి * ఏవంచ మమ్న కర్తవ్యః, తథాహి భావప్రత్యయాన్తాదిమప్ తతస్త్రేః పూర్వేణసిద్ధే నియమార్థమిదం త్రిప్రత్యయాన్తాదిమబ్విషయ ఏవేతి, తేన త్రిప్రత్యయాన్తస్య ప్రయోగో నివర్త్యతే, తతఃనిత్యమ్, అనేన నిర్వృత్తార్థావివక్షాయామపి త్ర్యన్తస్య స్వాతన్త్ర్యం వార్యతే, ఏవంచ సఙ్ఖ్యావాచి త్రిశబ్దస్య గ్రహణశఙ్కైవ నాస్తి, భావప్రత్యయాన్తాదిత్యనువృత్తేః, స్వరేపి విశేషో నాస్తి ఉదాత్తనివృత్తిస్వరేణ ఇమప ఇకారస్యోదాత్తత్వాత్ । * అపమిత్యేతి * ఉదీచామాఙ ఇతి క్త్వాప్రత్యయే అపేత్యనేన సహ గతిసమాసః, క్త్వో ల్యప్, మయతేరిదన్యతరస్యామితీత్వమ్, హ్రస్వస్యేతి తుక్, ల్యబన్తాదస్మాత్తృతీయాన్తాత్ప్రత్యయో న భవతి కిన్తు వచనాత్ప్రథమాన్తాదేవేతి బోధ్యమ్ । * వ్యఞ్జనైరుప * వ్యజ్యతే౽నేన ఓదనాదిరస ఇతి వ్యఞ్జనమ్, తద్వాచిభ్య ఉపసిక్త ఇత్యర్థే ఠక్స్యాత్ । * తత్ప్రత్యను * వృత్తేరకర్మకత్వాత్తదర్థం తస్య ద్వితీయాన్తేన ప్రదీపమిత్యాదినా సమ్బన్ధ ఇత్యాశఙ్కాయామాహ * క్రియావిశేషణత్వాదితి * ప్రతీపమితి * ప్రతిగతా ఆపో౽స్మిన్నితి బహువ్రీహిః, ఋక్పూరిత్యకారస్సమాసాన్తః, ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్య ఇతీత్వమ్, వ్యుత్పత్తిమాత్రమిదం ప్రతికూలానుకూలపర్యాయా హ్యేతే రూఢిశబ్దాః । * ఆన్వీపికఇతి * అన్వీపమిత్యత్ర ఊదనోర్దేశే ఇతి ఊత్వన్తు నభవతి అదేశత్వాత్ । * పరిముఖమితి * అపపరీవర్జనఇతి పరేః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞాయాం పఞ్చమ్యపాఙ్పరిభిరి

తపఞ్చమీ, అపపరిబహిరఞ్చవః పఞ్చమ్యేత్యవ్యయీభావః, తతష్ఠక్ , స్వామినోముఖం వర్జయిత్వా యస్సేవకో వర్తతే స పారిముఖికః , యదా తు సర్వతో భావే పరిశబ్దః ప్రాదిసమాసశ్చ తదా యతోయతస్స్వామినోముఖం తతస్తతోయోవర్తతే స ఏవముచ్యతే , ఏవం పారిపార్శ్వికోఽప్యర్థద్వయే బోధ్యః । * ప్రయచ్ఛతీతి * ద్వితీయాన్తాత్ప్రయచ్ఛత్యర్థే ఠక్స్యాత్ యత్ప్రయచ్ఛతి తద్గర్హ్యంచేత్ । * ద్విగుణార్థం ద్విగుణమితి * తాదర్థ్యే తాచ్ఛబ్ద్యమితి భావః , బహువృద్ధ్యుద్దేశ్యకదానకర్మతయా స్వద్రవ్యస్య గర్హ్యత్వమ్ । * వార్ధుషిక ఇతి * వృద్ధ్యర్థంవృద్ధిస్తాం ప్రయచ్ఛతీతి విగ్రహః , అథకథం " వృద్ధ్యాజీవశ్చ వార్ధుషిః " ఇత్యమరః , ఠక్సన్నియోగేనైవ వృధుషి భావస్వీకారాత్ , అత్రాహుః — నిరఙ్కుశాః కవయ ఇతి , గర్హ్యమితి కిమ్ ? ద్విగుణం త్రిగుణం వా వృద్ధిం ప్రయచ్ఛత్యధమర్ణ ఇత్యర్థే ద్వైగుణిక ఇత్యాది మాభూత్ । * నిపాత్యత ఇతి * అత ఏవ వ్యాఖ్యాతృప్రయోగోప్యుపపద్యత ఇత్యాశయేనోదాహరతి । * దశైకాదశాని * సఙ్ఖ్యాయా అల్పీయస్యా ఇతి పూర్వనిపాతః । * ఉత్తమర్ణ ఏవేతి * దశదత్వా ఏకాదశగృహ్ణాతీతి తస్యైవ గర్హ్యత్వాదితి భావః । * ఉఞ్ఛతి * భూమౌ పతితస్యైకైకస్య ఉపాదానముఞ్ఛః । * సామాజికా ఇతి * సమజన్త్యస్మిన్నితి సమాజః , సమూహః । * శబ్దం కరోతీతి * ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగేన వ్యుత్పాదయతీత్యర్థః , అభిధానస్వాభావ్యాద్వ్యుత్పాదన ఏవాయం ప్రత్యయః, నేహ శబ్దంకరోతి బర్బరః, ఖరో వా * దార్దురిక ఇతి * కులాలః, వాద్యభాణ్డవాచీహ దర్దురశబ్దః । * మాత్సిక ఇతి * మత్స్యస్య జ్యమితి పరిగణనాత్సూర్యతిష్యేతి యలోపాభావః । * హారిణిక ఇతి * నన్విదం పర్యాయస్యోదాహరణం న భవతి హరిణస్య మృగవిశేషత్వాత్ , తథా చాత్ర పర్యాయస్యోదాహరణం కిమితి న ప్రదర్శితమితి చేదత్రాహుః — ఆరణ్యక చతుష్పాత్సు హరిణే చ మృగశబ్దో వర్తతే, యదా హరిణవాచీ మృగశబ్దస్తదా మృగపర్యాయస్యోదాహరణం భవత్యేవేతి । * పరిపన్థఞ్చ * పరిముఖవదయమప్యవ్యయీభావస్తత్పురుషో వా క్రియావిశేషణత్వాత్తిష్ఠతేరకర్మకత్వేపి పరిపన్థస్య కర్మత్వమస్త్యేవేత్యాహ * ద్వితీయాన్తాదితి * చకారోభిన్నక్రమః , ప్రత్యయార్థం సముచ్చినోతీత్యాహ * తిష్ఠతీహ

న్తి చేతి । * మాథ ఇతి * మథ్యతే గన్తృభిరితి మాథః, మథే విలోడనే, కర్మణి ఘఞ్ । * పదోత్తరపదమ్ * పదశబ్ద ఉత్తరపదం యస్య తత్పదోత్తరపదమ్, పదాన్తమితి తు నోక్తమ్, బహుచ్పూర్వాన్మాభూదితి । * ప్రతికణ్ఠమితి * కణ్ఠంకణ్ఠం ప్రతీతి యథార్థేఽవ్యయీభావః, లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే ఇత్యనేన వా, యస్తు ప్రతిగతః కణ్ఠః ప్రతికణ్ఠ ఇతి ప్రాదిసమాసస్తస్యేహ న గ్రహణం వ్యాఖ్యానాదిత్యాహుః । * ధర్మం చరతి * చరతిరిహాసేవాయాం న త్వనుష్ఠానమాత్రే తేన దైవవశాద్ధర్మే ప్రవృత్తో దుర్వృత్తో ధార్మిక ఇతి నోచ్యతే, ఆసేవా హి స్వారసికీ ప్రవృత్తిః, ఏవం దైవవశాదధర్మే ప్రవృత్తో యః సద్వృత్తః అధార్మిక ఇతి నోచ్యతే । * ప్రతిపథమితి * వీప్సాయామాభిముఖ్యే వాఽవ్యయీభావః, ఋక్పూరితి సమాసాన్తః । * సమవాయాన్ * సమూహవాచిభ్యో ద్వితీయాన్తేభ్యష్ఠక్ స్యాత్ సమవైతీత్యర్థే, ఇహ సమవపూర్వస్యేణోఽర్థః ప్రవిశ్యైకదేశీభవనం తత్ర గుణభూతప్రవేశాపేక్షయా సమవాయానితి ద్వితీయానిర్దేశః, విశేష్యాపేక్షయా తు లోకే సప్తమీ ప్రాయేణ ప్రయుజ్యతే, కురుక్షేత్రే సమవేతా ఇతి యథా, ఏత్యేధతీతి వృద్ధిర్న భవతి ఏజాదిత్వాభావాత్ । * సైన్యాః సైనికా ఇతి * ద్వితీయాన్తాణ్ణ్యఠకౌ, యత్తు "సేనాయాం సమవేతా యే సైన్యాస్తే సైనికాశ్చ తే" ఇతి నిఘణ్టుషూక్తం తత్ఫలితార్థకథనం బోధ్యమ్ । * సంజ్ఞాయామ్ * లలాటకుక్కుటీశబ్దాభ్యాం ద్వితీయాన్తాభ్యాం పశ్యతీత్యర్థే ఠక్ స్యాత్, సమ్యగ్జ్ఞానం సంజ్ఞా ప్రసిద్ధిస్తస్యాం ప్రసిద్ధివిషయభూతేఽర్థ ఇత్యర్థః । * లాలాటిక ఇతి * దూరేస్థిత్వా ప్రభోర్లలాటం పశ్యతి న తు కార్యేషూపతిష్ఠత ఇత్యర్థః, లాలాటికః ప్రభోః ఫాలదర్శీ కార్యాక్షమశ్చ యః । * కౌక్కుటికో భిక్షురితి * స న్యాసీ హి పాదవిక్షేపవ్యాప్తదేశపర్యన్తమేవ చక్షుః సంయమ్య గచ్ఛతీతి భావః । * ధర్మ్యమితి * ధర్మాదనపేతం ధర్మ్యమ్, ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత ఇతి యత్ * అవక్రయః * అవక్రీయతేఽనేనేతి కరణే ఏరచ్ । * పణ్యమితి * పణితవ్యేఽర్థే అవద్యపణ్యేతి యదన్తో నిపాతః । * శలాలుక ఇతి * ఇసుసుక్తాన్తాత్కః, కిత్త్వాదివృద్ధిః, శాలాలుకః । * మార్దఙ్గిక ఇతి * మృదఙ్గశబ్దేన మృదఙ్గవాదనం లక్ష్యతే, ముఖ్యార్థే తు ప్రయోగో న భవత్యనభిధానాదితి భావః । * శిల్పమ్ * కౌశలం తచ్ఛ

మృదఙ్గవాదన విషయకమ్, తేన మృదఙ్గవాదన విషయకే మృదఙ్గశబ్దస్య
లక్షణేతి నిష్కర్షః । * ప్రహరణమ్ * ప్రహ్రియతేఽనేనేతి ప్రహర
ణమ్, ఆయుధమ్ । * ధానుష్క ఇతి * ఇసుసుక్తాన్తాత్కః, ఇణష్ఠ ఇతి విస
ర్గస్య షః । * పరశ్వధాత్ * చాట్ఠక్, "ద్వయోః కుఠారస్స్వధితిః పరశుశ్చ
పరశ్వధః" । * పరలోక ఇతి * ఏతచ్చాభిధాన శక్తిస్వాభావ్యాల్లభ్యతే ।
* ఆస్తిక ఇతి * అస్తినాస్తిశబ్దౌ నిపాతౌ వచన సామర్థ్యాత్ యద్వా అస్తీత్యా
ఖ్యాతాన్నాస్తీతి నిపాతాఖ్యాతసముదాయాచ్చ ప్రత్యయః । * దిష్టమితి *
"దైవం దిష్టం భాగధేయమ్" ఇత్యమరః, నాలమ్బితే దైష్టికతామితి మాఘః,
ప్రమాణానుగామతిర్దైష్టేతి ప్రాచోక్తిస్తూపేక్ష్యా, దిష్టశబ్దస్య స్త్రీత్వే
ప్రమాణానుగమతి వాచకత్వే చ ఉక్తకోశవిరోధాదితి దిక్ । * ఛత్రాదిభ్యో
ణః * ఛత్రాదిభ్యోఽణిత్యేవ సువచమితి కార్మస్తాచ్ఛీల్య ఇతి సూత్రే కైయ
టః । * తాచ్ఛీల్యే ణ ఇతి * కర్మశబ్దస్య ఛత్రాదిత్వాదితి భావః । * చౌరీత్యా
ది * చురాశీలమస్యాః తపశ్శీలమస్యా ఇతి విగ్రహేణ ప్రత్యయే సతి తదన్తా
ఙ్జీప్సిధ్యతీత్యర్థః । * కస్మాద్ధ్యయనే * తదస్యేత్యనువర్తతే, తగిహాధిక్రి
యత ఏవ తదాహ । * ప్రథమాన్తాదిత్యాది * ఐకాన్యిక ఇతి * ఏకమన్య
దితి విగృహ్యార్థితార్థేతి సమాసస్తతష్ఠక్, ఏవం ద్వైయన్యికః, త్రైయన్యి
క ఇత్యుదాహార్యమ్, ఇహ తు వృద్ధిం బాధిత్వా నయావ్భ్యామిత్యైచ్ ।
* హితం భక్షాః * అస్యేతి ప్రకృతమపీహ హితయోగాచ్చతుర్థ్యా విపరి
ణమ్యతే తదస్మా ఇత్యపకర్షో వేత్యాశయేనాహ * అపూపభక్షణం హితమస్మై
ఇతి. * అపూపశబ్దస్తద్భక్షణే లాక్షణిక ఇతి భావః । * శ్రాణా * "య
వాగూరుష్ణికా శ్రాణా విలేపీ తరలా చ సా" ఇత్యమరః । * టిఠనితి * ఇకా
రఉచ్చారణార్థః, టో జీబర్థః । * సఙ్జ్ఞాతవిగృహీతార్థమితి * ఓదనిక ఇత్య
త్రేహ వృద్ధినివారణాయ టిఠన్నారబ్ధోఽన్యథా లాఘవాట్ఠఞమేవ బ్రూ
యాదితి భావః । * ఆకర ఇతి * "ఖనిస్స్త్రియామాకరస్స్యాత్" ఇత్యమ
రః । * అధ్యాయిన్యే * అదేశకాలాత్కమ్ ? కాశ్యామధీతే, పూర్వా
హ్ణేఽధీతే । * కఠినాన్త * ప్రస్తారసంస్థానశబ్దౌ సన్నివేశపర్యాయావితి
బహవః, ప్రస్తారో యజ్ఞః, ప్రస్త్రియ్యజ్ఞ ఇతి ఘఞ్, సంస్థానం సన్నివే
శ ఇత్యేకే । * నైకటికో భిక్షురితి * సన్న్యాసీహి గ్రామస్య నికటేవసన్

భిక్షార్థమేవ గ్రామం ప్రవిశతి నతు తత్ర వసతీతి భావః । * ఆవసథాత్ * లకారస్స్వార్థః, ఆవసన్త్యస్మిన్నిత్యావసథః, ఉపసర్గే వసేరిత్యథప్రత్యయః । * కుసీదసూత్రాదితి * కుసీదదశైకాదశాదితి సూత్రోపాత్తాభ్యాం ప్రకృతిభ్యామిత్యర్థః, ఇహ నౌద్వ్యచష్ఠన్నిత్యత్రైవ యేషాం షకారస్సంహితక ఇతి భాష్యతే తేషామేవ గణనే ష్ఠలాదేష్షిత్త్వానువాషణమితి భ్రమస్స్యాదతశ్శ్లోకవార్త్తికకారష్ఠన్ప్రత్యయాన్సర్వానపి పర్యజీగణత్ .

శ్రీ ఠకోఽవధిస్సమాప్తః. శ్రీ

* యుగ్యమితి * యుగ్యం రథాఙ్గం ఆవహతీత్యర్థః । * ప్రాసఙ్గ ఇతి * ప్రసజ్యతేఽనేనేతి కర్మణి ఘఞ్ । * ధురో * ధుశ్శబ్దాచ్చేత్యేవ సువచమ్ । * నభ * ఉపధాయాఞ్చేతి * ఉపధాయాఞ్చేతి పూర్వసూత్రాదేతల్లభ్యత ఇతి భావః, ఉపధాయాం కిమ్? ప్రతిదీవ్నః, ఇహాన్తస్య భత్వేపి ఇకారస్యానుపధాత్వాన్నిషేధో న ప్రవర్తతే । * ఖస్సర్వధురాత్ * సర్వధురాయా ఇతి వక్తవ్యే నపుంసకనిర్దేశశ్శబ్దస్వరూపాపేక్షయా బన్ధని బహువ్రీహావితివత్ । * సర్వధురామితి * పూర్వకాలైకేతి సమాసః, ఋక్పూరబ్ధూరితి సమాసాన్తేఽప్రత్యయే టాప్ । * ఏకధురాల్లుక్చ * చాత్ఖః, ఏవంచ ప్రాకరణికస్య యతోఽలుక్, ఖస్యతు విధానసామర్థ్యాచ్ఛ్రవణమితి ఫలితమ్, తదాహ * ఏకధురీణ ఇత్యాది * శాకటో గౌరితి * నను తస్యేదమిత్యణా సిద్ధమ్, యో హి శకటం వహతి శకటస్యాసౌ భవతి, అత్రాహుః — ఆరమ్భసామర్థ్యాదత్ర తదన్తవిధిః, తేన ద్వౌ శకటౌ వహతి ద్వైశకట ఇత్యత్ర ద్విగోర్లుగనపత్య ఇతి ప్రాగ్దీవ్యతీయో లుఙ్న భవతి తస్యేదమిత్యణితు స్యాదేవ లుగితి । * హాలసీరాత్ * నను తస్యేదమిత్యుపక్రమే హాలసీరాట్ఠగితి పఠితమ్, తథాచ తేనైవ శైషికేణ హాలికస్సైరిక ఇతి సిద్ధౌ కిమనేనేతి చేత్సత్యం ఆరమ్భసామర్థ్యాదత్రాపి తదన్తవిధిః తేన ద్వైహాలికః ద్వైసీరిక ఇతి భవతి, శైషికే ఠకితు లుక్స్యాత్ ప్రాగ్దీవ్యతీయః, జాయతేఽస్యాం గర్భ ఇతి వ్యుత్పత్తిమాశ్రిత్యాహ * జనివధ్వోరితి * జనిఘసిభ్యామిణ్, జనివధ్యోశ్చేతి నవృద్ధిః, కృదికారాదితి ఙీష్, తతోఽనేన సూత్రేణ యతి జన్యా జామాతుర్వయస్యా, సా హి వివాహాదిషు వధూం జామాతృసమీపం ప్రాపయతి, కాళిదాసస్తు — వధూయానవాహ్యేష్వపి

ప్రాయుక్తా, “యాహితిజన్యామవదత్కుమారీ” ఇతి. జనీం వహన్తీతి జన్యాస్తానిత్యర్థః । * పద్యాఇతి * పద్యత్య తదర్థఇతి పద్యాఘవః, అథనుషా కిమ్? చోరం విధ్యతి, సమ్భావ్యతేహి చోరవ్యధనే ధనుషఃకరణతా, యదాతు — ధనుషేతి ప్రయుజ్యతే తదా సాపేక్షత్వాదేవనభవతి, ఏవంచ నచేత్తత్ర ధనుఃకరణమిత్యత్ర సమ్భావ్యతఇతి శేషాబోధ్యః । * తృన్నన్తమితి * ఏవంచ నలోకేత్యాదినా కృద్యోగషష్ఠ్యాః నిషేధాత్ ధనగణమితిప్రయోగో నిర్బాధఇతిభావః । * వశంగతః * వశనం వశః, ఇచ్ఛా, వశిరణ్వ్యేరుపసఙ్ఖ్యానమిత్యప్ । * మూలమస్యాబర్హి * ప్రథమాన్తాదాబర్హీత్యుపాధికాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థేయత్స్యాత్ । * ఆవర్హ్యాఇతి * వృహూ ఉద్యమనే, దన్త్యోష్ఠ్యాదిరయమ్, నతుపవర్గాదిః, ఉద్వృహరక్షస్సహమూలమిన్ద్రేత్యాది ప్రయోగదర్శనాత్ । * మూల్యాముద్గాఇతి * మూలోత్పాటనంవినా సఙ్గ్రహీతుమశక్యాః, మధ్యతోలూయమానేషు కోశస్థా అపి యస్యామవస్థాయాం పతేయుస్తామవస్థాం ప్రాప్తాః సుష్టుశుష్కా ఇతి యావత్ । * యప్రత్యయఇతి * తేనధేనుష్యాశబ్దోఽన్తోదాత్తః, యతితు తిత్స్వరితం స్యాదితి భావః । * సజ్ఞాయామితి * ఋణప్రత్యర్పణాయ యాధేనుః దోహనార్థముత్తమర్ణాయ దీయతే తస్యాస్సంజ్ఞేయమ్ । * గార్హపత్యఇతి * గృహపతినేతి నిర్దేశాత్తృతీయాన్తాత్ప్రత్యయః, సజ్ఞాయామిత్యనువృత్తేరాహవనీయాదౌ నాతిప్రసఙ్గః । * నౌవయోధర్మ * నావాదిభ్యోఽష్టభ్యో యథాసఙ్ఖ్యం తార్యాదిష్వర్థేషు యత్స్యాత్తార్యాదియోగే యథాసమ్భవం కరణేకర్తరిహేతౌ తుల్యార్థయోగేచ తృతీయాభవతీతి సాచేహ సమర్థవిభక్తిరర్థాల్లభ్యతే, అత్రప్రథమం మూలాన్తానాం పఞ్చానాం ద్వన్ద్వం కృత్వా ద్వితీయమూలాది ద్వన్ద్వేనసహ సమాహారద్వన్ద్వః, మూలాన్తానాం ద్విత్రాణాంవా మూలాదీనామేవవాద్వన్ద్వంకృత్వా నావాదిషుద్వన్ద్వః, తేన సారూప్యాభావాదేకశేషోనభవతి । * నావాతార్యమితి * శక్యార్థే ఋహలోర్ణ్యత్, కరణేతృతీయా । * వయస్యఇతి * “స్నిగ్ధోవయస్యస్సవయాః” ఇత్యమరః, వయసాతుల్యః శత్రురిత్యత్ర తు నభవతి, సంజ్ఞాధికారాత్ । * విషేణవధ్యఇతి * వధమర్హతీత్యర్థః, దణ్డాదిభ్యఇతి సూత్రేణ వధశబ్దాదర్హార్థేయద్విధానాత్ । * మూలేనా

నామ్యమితి * మూలం నామ పటాదీనాముత్పత్త్యర్థం వణిగ్భిర్వినియుక్తం ద్రవ్యం తేన స్వస్మాదతిరిక్తం లాభాఖ్యం యద్ద్రవ్యమాత్మానం ప్రతి శేషీక్రియతే ఆత్మనఉపకారకం క్రియతే తదానామ్యమ్, ఆఙ్పూర్వకో నమిరభిషవే వర్తతే తస్మాత్పోరదుపధాదితి యతి ప్రాప్తే అతఏవ నిపాతనాణ్ణ్యత్ తథా చానామ్యమభిభవనీయం ఆత్మానం ప్రతి శేషీకర్తవ్యమ్, స చ లాభాఖ్యో భాగ ఏవ, లోకే తు యావతా ద్రవ్యేణ పటాదికం విక్రీయతే తత్రైవ సముదాయే మూల్యశబ్దః ప్రసిద్ధో న తు మూల్యాతిరిక్తభాగమాత్రే, ఏవం చ లాభమాత్రే వృత్త్యా ప్రాదితస్య మూల్యశబ్దస్య తద్ఘటితే సఙ్ఘాతే నిరూఢలక్షణా బోధ్యా । * సీతేతి * సీతా హలాగ్రమ్, సమ్పూర్వాద్వాదిణః క్తః, సమితం సఙ్గతమ్, నిమ్నోన్నతాదిరహితం కృతమిత్యర్థః, సమీకృతమితి యావత్, రథసీతాహలేభ్యో యద్విధావితి తదన్తవిధిః, పరమసీత్యమ్, ద్వాభ్యాం సీతాభ్యాం సమితమితి తద్ధితార్థే సమాసస్తతో యత్, ద్విసీత్యమ్ । * తులయా సమ్మితమితి * సమ్మితం పరిచ్ఛిన్నం రూఢిశబ్దోఽయమ్, సంజ్ఞాయామిత్యధికారాత్, అతఏవ తుల్యమితి సదృశమాత్రే ప్రయుజ్యతే, న తులాయామాగ్రహఃక్రియతే । * పథ్యమితి * సంజ్ఞాధికారాదభిధేయనియమః, తేన శాస్త్రీయాత్పథోనపేతమేవ పథ్యం న తు మార్గాదనపేతశ్చోరోఽపి । * ఛన్దసో * ఛది సంవరణ ఇతి చురాదిరిచ్ఛాయామపి వర్తతే, ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ తతోఽసుని ఇచ్ఛాపర్యాయశ్ఛన్దశ్శబ్దః ప్రసిద్ధ ఏవ స్వచ్ఛన్దోచ్ఛలదచ్ఛకచ్ఛేత్యాదౌ, అసునిత్యయసాన్తస్సోఽత్ర ప్రకృతిః తత్ర నిర్మాణే ఇచ్ఛాయాః కరణత్వాత్ సమర్థాత్తృతీయాన్తాత్ప్రత్యయః * ఇచ్ఛయా కృతమితి * యద్యపి వేదే త్రిష్టుబాదిషు చ సాన్తశ్ఛన్దశ్శబ్దోఽస్తి తథాపీహ న గృహ్యతే, సంజ్ఞాధికారాత్, కిన్తు ఇచ్ఛాపర్యాయ ఏవ సఙ్గృహ్యత ఇతి భావః । * పుత్ర ఇతి * సంజ్ఞాధికారాన్నేహ, ఉరసా నిర్మితం సుఖమ్ । * హృదయస్య * ప్రీణాతీతి ప్రియః, ఇగుపధేతి కః, కృద్యోగాత్కర్మణి షష్ఠీ, అలౌకికే తద్ధితప్రకృతిభాగే తు వచనాత్సామర్థ్యాదేవ, ఏవమన్యత్రాపి బోధ్యమ్ । * బన్ధనే * బధ్యతేఽనేనేతి బన్ధనః, కరణే ల్యుట్ । * వశీకరణమన్త్ర ఇతి * తేన హి పరహృదయం వశ్యం, సంజ్ఞాధికారాద్వసిష్ఠాదావ్యాప్తేర్నాయం యత్ । * తస్య కరణ

మితి * కర్మణిషష్ఠీ, కృతికరణం క్రియతేనేనేతివా కరణమిత్యాశయేనా
హ * భావసాధనం వేతి * జల్పశబ్దో భావసాధనః, కర్తరిషష్ఠీ । * హ
లస్యేతి * కర్షణం కర్షస్తద్యోగాత్కర్మణి షష్ఠీ, కరణస్య కర్తృత్వవి
వక్షయాం కర్తరి షష్ఠీవా, రథసీతేతి తదన్తవిధిః, ద్విహల్యః, త్రిహల్యః ।
* తత్రసాధుః * సాధురిహప్రవీణోయోగ్యోవాగృహ్యతే, నోపకర్తా, త
త్రహి పరత్వాత్తస్మైహితమిత్యనేన భావ్యమ్, సంజ్ఞాధికారాదుపకర్తానగృ
హ్యతఇత్యన్యే । * ప్రతిజనమితి * జనేజనఇతి ప్రతిజనమ్, వీప్సాయా
మవ్యయీభావః, ప్రతిజన ఇదం యుగ సంయుగ, పాపకుల పరస్యకుల,
అముష్యకుల, సర్వజన, విశ్వజన, పఞ్చజన, పరస్యాముష్యేతి షష్ఠ్యా
ర్నిపాతనాదలుక్ । * భక్తఇతి * "భిస్సా(స్త్రీ) భక్తమన్ధోఽన్నమ్" ఇత్య
మరః । * గుడాదిభ్యష్ఠఞ్ * గుడ, కుల్మాష, సక్తు, అపూప, మాంస,
ఓదన, ఇక్షు, వేణు, సఙ్గ్రామ, సఙ్ఘాత, ప్రవాస, నివాస, వృత్ । * స్వ
పతిరితి * వసేశ్చేత్యతిప్రత్యయః, స్వస్యపతి స్వపతిరాఢ్యః, తస్మిన్స్వా
పతేయమ్ । * సభాయాయః * యతితుతిత్స్వరసాస్యాత్, క్రతుఘ్నత్యు
క్థ్యఇతివత్, నచ యతోనావఇత్యాద్యుదాత్తతాశఙ్క్యా, యదుత్పత్తివేళా
యాంద్వ్యచ్కస్యయదన్తస్యాదిరుదాత్తఇతి వేదభాష్యేస్థాపితత్వాత్, పక్షా
న్తరేతు — "నమశ్శయ్యాయచ ఫేన్యాయచ" ఇత్యాదివదాద్యుదాత్తస్యాస్యా
త్, ఏవంచ వ్యాఖ్యానద్వయస్యాప్యావశ్యకత్వే లక్ష్యానురోధేన క్వచిత్క
శ్చిద్వ్యాఖ్యేయమితి తత్త్వమ్ । * సమానతీర్థేవాసీ * నిపాతనాణ్ణినిః,
గ్రహాదేరాకృతిగణత్వాన్నన్దిగ్రహీత్యనేనవా । * సతీర్థ్యఇతి * తీర్థేయేఇ
తి సమానస్య సభావః, తరన్త్యనేనేతి తీర్థమ్, "తీర్థంశాస్త్రాధ్వరక్షేత్రో
పాయోపాధ్యాయమన్త్రిషు । యోనౌజలావతారేచ" ఇతి విశ్వః, ఇ
హత్వధ్యాపక వాచినఏవ గ్రహణం నాన్యస్య సంజ్ఞాధికారాత్ । * శయిత
స్థితఇతి * శీధాతుఃస్థిత్యర్థేవర్తతే, జలాశయఃకుశేశయమిత్యాది ప్రయో
గాదితి భావః । * సమానముదరమితి * పూర్వాపరప్రథమేత్యాదినా త
త్పురుషః, తతోయత్, తిత్స్వరాపవాదఓకారస్యోదాత్తః । * సోదరా
ద్యః ... త్తఇతి ... ఏవర్తతే, విభాషోదరఇతిసః ...వస్య
తత్రతీర్థేయఇత్యతోనువృత్తం యఇత్యేతద్విషయసప్తమీ, తేన సోదరఇ

త్యస్మాదయఃప్రత్యయస్వరః । * ప్రాగ్వదితి * సమానోదరేశయిత ఇత్యే వార్థ ఇత్యర్థః, కథంతర్హి "అపస్థానంతు గచ్ఛన్తం సోదరోఽపి విముఞ్చతీతి" మురారిరితి చేత్, అత్రాహుః — సహ సమానముదరం యస్య సోదరః, వోపసర్జనస్యేతి సహస్య సభావః, తస్య చ వైకల్పికత్వాదన్యత్ర భావితస్స సోదర ఇత్యపి సిద్ధమితి.

⟹ ఇతి ప్రాగ్దీవ్యతీయానాం సమాప్తాశ్చాతురర్థికాః ⟸

అథ ప్రాగ్దీవ్యతీయాః । * ప్రాగ్దీవ్యతో౽ణ్ * ఇత్యేతత్ ప్రాగితి * ఇహార్థో౽వధిత్వేన గృహ్యతే, న తు ప్రత్యయః, ప్రకృతిర్వా తేనార్థా ఏవావధిమన్త ఇతి ప్రాగ్దీవ్యతో౽ర్థా హి తాదయస్తైష్వస్యోపసంఖ్యానమ్, అవధి సజాతీయో హ్యవధిమాన్భవతి యథా మాసాత్పూర్వ ఇతి కాలః ప్రతీయతే, గ్రామాత్పూర్వ ఇతి దేశః, అలోన్త్యాత్పూర్వ ఇత్యలేవ, ఏవం చ సమానే౽ర్థే ప్రకృతివిశేషాదుత్పద్యమానో యదాదిః ప్రకృత్యన్తరే సావకాశం ఘం తక్రకౌణ్డిన్యన్యాయేన బాధతే అన్యథా ఘస్య యదాదేశ్చ సన్నిధానావిశేషాత్తవ్యత్తవ్యానీయరామివ పర్యాయస్స్యాదతో౽ర్థో౽వధిత్వేన గృహ్యతే, నను యదాదివిషయే ఘో న భవిష్యతి, విభాషా హవిరపూపాదిభ్య ఇతి విభాషాగ్రహణాల్లిఙ్గాత్ తథా చ ప్రత్యయస్య ప్రకృతేర్వావధిత్వేన స్వీకారేపి న క్షతిః, ఉక్తజ్ఞాపకేనో గవాదిప్రభృతిభ్యశ్ఛస్యేతి ప్రసజ్యనిరాసాదితి చేత్, అత్రాహుః — ఏవం సతి ఘ ఇత్యేవాధికారోస్తు, నార్థావధినిర్దేశేన ప్రాగ్వహతేష్ఠగిత్యాదికే తు ప్రకరణేనాస్యాధికారః, అధికారాన్తరేణోపష్టబ్ధత్వాత్ స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమవధినిర్దేశః, అన్యథా ప్రతిపత్తిగౌరవం స్యాదితి చేత్, తర్హి విభాషా హవిరిత్యాది జ్ఞాపకాశ్రయణే౽పి ప్రతిపత్తిగౌరవాదర్థ ఏవావధిత్వేన నిర్దేష్టుముచిత ఇతి । * ఉగవాదిభ్యో యత్ * ఉవర్ణాన్తేభ్యశ్శబ్దాదేర్గవాదిశబ్దేభ్యశ్చ యత్స్యాదిత్యర్థో న భవతి, గవాదిగణపాఠాత్, గవాద్యన్తర్గణసూత్రాణ్యాహ । * నాభి నభం చేతి * నాభిశబ్దో యతంల భతే, నభాదేశం చేత్యర్థః । * నభ్యో౽క్ష ఇతి * రథాఙ్గం సచ్ఛిద్రం నాభిః తదనుప్రవిష్టః కాష్ఠవిశేషః అక్షః, నచ తదనుగుణత్వాత్తస్మై హితః అఞ్జనం తైలాభ్యఞ్జనః తదపి స్నేహనత్వాన్నాభయే హితమ్ । * రథనాభావేవేతి * శరీరావయవే తు నాభ్యమిత్యేవ, పరేణ శరీరావయవాద్యదిత్యనేనాస్య

బాధాదితిభావః । * శూన్యమితి * చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాన్న
స్తద్ధితఇతి టిలోపోనభవతి యేచాభావకర్మణోరితిప్రకృతిభావస్తుదుర్లభః, న
సంప్రసారణే పరరూపేచ కృతే అనూ్రపాభావాత్, దీర్ఘపక్షేతు తద్విధాన
సామర్థ్యాదపి టిలోపాభావస్సుపరిహరః । * నశ్చేతి * చాద్యత్, నశ్చేతిసు
వచమితిమనోరమా, అన్యేత్వాహుః — ఊధసశ్శబ్దాత్తత్కరోతి తదాచ
ష్టఇతిణిచి ణావిష్ఠవదితిటిలోపేణిజన్తాత్కర్తరిక్విపిణిలోప యలోపయోఃకృ
తయోఃఅనునాసికస్య క్వీతిదీర్ఘేసతితతఃక్విబన్తాదాచారక్విపిఊధానతఇత్యాదా
వాత్మనేపదార్థం నఞోఙిత్కరణమావశ్యకమితి । * ఊధస్యఇతి * యేచేతి
ప్రకృతిభావః । * కమ్బలాచ్చసంజ్ఞాయామ్ * ప్రాక్క్రీతీయేష్వర్థేషుయ
త్స్యాచ్ఛస్యాపవాదః । * విభాషాహవిరపూపాదిభ్యః * గవాదిషుహవి
శ్శబ్దపాఠాదిహ హవిర్విశేషాణాం గ్రహణమ్, నచగవాదిష్వేవ హవిర్వి
షాణాం గ్రహణం కిన్న స్యాదితివాచ్యమ్, అసఞ్జాతవిరోధిత్వేన తత్రస్వ
రూపగ్రహణస్య న్యాయ్యత్వాత్ । * అపూప్యమితి * అపూపేభ్యోహి
తం చూర్ణమిత్యర్థః, అపూప, తణ్డుల, పృథుక, ముసల, కర్ణవేష్టకేత్యా
ది, అపూపాదిగణే అన్నవికారేభ్యశ్చేతి పఠ్యతే, అన్నవికారాఅన్న
ప్రకారాః, అదనీయవిశేషాస్తేభ్యో యద్వాస్యాదితి తదర్థః, ఓదన్యాఓ
దనీయాస్తణ్డులాః, ఏవంచాన్నైవ గణసూత్రేణసిద్ధే అపూపాదీనాం కే
షాంచిద్గణేపాఠఃప్రపఞ్చార్థః, హవిరపూపాదిభ్యో విభాషాయా ఉగవాది
భ్యోయతఃపూర్వవిప్రతిషేధేన సక్తవ్యా ధానాశ్చరవ్యాస్తణ్డులాః, చ
రుర్నామ హవిరితికాశికా, స్థాలీవచనస్య చరుశబ్దస్య తత్రత్యే హవిషిఉ
పచారాద్వృత్తిరితి కైయటాదయః । * నస్యమితి * నాసికాయైహితమ్,
నాసికాయాం భవమితి విగ్రహేతు శరీరావయవాచ్చేతి యత్, నస్యమ్,
తస్యోదాహరణంనస్తః, అపాదానేచాహీయరుహోరితి తసిః, క్షుద్రే
తు నాసికయా క్షుద్రోనః క్షుద్రః, సుప్సుపేతి సమాసః । * నాభ్యమి
తి * నాభినభంచేతి నభాదేశః రథనాభావేవ ప్రవర్తతే తస్యగవాది యతా
సంన్నియోగశిష్టత్వాదితిభావః, శీర్షంఛన్దసీత్యతోఽనువర్తనాదాహ । * శీ
ర్షన్నాదేశఇతి * శీర్షణ్యఇతి * యేచాభావేతి ప్రకృతిభావః । * శిత

యేవ * అత్రవృషశబ్దోఽకారాన్తో గృహ్యతే నతు నకారాన్తః, అన్యథా హ్యసన్దేహార్థం నలోపమకృత్వైవ నిర్దిశేత్, ఆత్మన్విశ్వజనేతివత్, వృషాయ హితం వృష్యమ్, నాన్తాద్వృత్తౌ తు వృషణ్యమితి స్యాత్। * బ్రహ్మణ్యమితి * బ్రహ్మన్శబ్దో బ్రాహ్మణపర్యాయః, ప్రకృతిభావస్తు యేచేత్యనేన పూర్వవత్, ఇహ వృషన్శబ్దాద్బ్రాహ్మణశబ్దాచ్చ యతః ప్రాప్తిరేవ నాస్తి ఛోఽప్యనభిధానాన్నేత్యాకరః, తేన వృష్ణే హితం బ్రాహ్మణేభ్యో హితమితి వాక్యమేవ। * చాద్రథ్యేతి * గవాదిషు రథశబ్దో నపఠితః, హితార్థ ఏవ రథ్యేతి యథా స్యాత్ అర్థాన్తరే మాభూదితి। * అజావిభ్యామ్ * అజశబ్ద ఇహ పుల్లిఙ్గ ఉపాత్తః, అత ఏవ ద్వన్ద్వే ఘీత్యవిశబ్దస్య పూర్వనిపాతం బాధిత్వాఽజాద్యదన్తమిత్యజశబ్దస్య పూర్వనిపాతః కృతః, ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమితి స్త్రీలిఙ్గాదపిథ్యఞ్, తసిలాదిషు థ్యనః పరిగణనాత్పుంవద్భావే రూపం తుల్యమ్। * అజథ్యేతి * అజేభ్యోఽజాభ్యో వా హితేతి విగ్రహః। * కర్మధారయాదేవేతి * వ్యాఖ్యానాదితి భావః। * విశ్వజనీయమితి * విశ్వస్య జనస్సర్వసాధారణో వేశ్యాదిః, విశ్వో జనోఽస్యేతి బహువ్రీహావపి స ఏవాన్యపదార్థస్తస్మై హితమితి విగ్రహః। * పఞ్చజనీనమితి * రథకారపఞ్చమాశ్చత్వారో వర్ణాః, పఞ్చజనాస్తేభ్యో హితమితి, దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామితి సమాసః, పఞ్చజనాదిత్యేతత్ప్రభృతి వార్త్తికత్రయమపి కర్మధారయవిషయమేవ, తేన షష్ఠీసమాసాద్బహువ్రీహేశ్చ ఛ ఏవ। * పఞ్చజనీయః * సర్వజనీన ఇతి * సర్వో జనస్సర్వజనః, పూర్వకాలైకేతి తత్పురుషః, తస్మై హితమితి విగ్రహః, సాధ్వర్థే తు ప్రతిజనాదిభ్యః ఖఞితి ఖఞి సార్వజనీన వైశ్వజనీన శబ్దావుత్పాదితౌ। * మాతృభోగీణ ఇతి * ఇహాఖణ్డపదత్వాభావేప్యట్కుప్వాఙిత్యనేన యథా ణత్వం భవతి తథా ప్రాగేవోపపాదితమ్, మాతుః భోగః శరీరం తస్మై హితమితి విగ్రహః, యద్యపి "భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోః" ఇత్యమరేణాహేరిత్యుక్తం తథాపి ప్రయోగబాహుళ్యాభిప్రాయం తత్, శక్తిస్తు శరీరమాత్ర ఇత్యాకరః మాతృపితృశబ్దాభ్యామౌత్సర్గికః ఛ ఏవ మాత్రీయః పిత్రీయః, రాజాచార్యాభ్యాన్త్వౌత్సర్గికః ఛోపి న భవత్యనభిధానాత్ కిన్తు రాజ్ఞే హితం ఆచార్యాయ హితమితి వాక్య

త్యాకరః । * సర్వపురుషాభ్యామ్ * ఆభ్యాం శబ్దాభ్యాం యథాసఙ్ఖ్యం ణఢఞౌ స్తస్తస్మై హితమిత్యర్థే॑ప్రాక్క్రీతేతి ఛస్యాపవాదౌ ఇతి సూత్రార్థః, సర్వాదితి అనుకరణత్వాత్సర్వనామకార్యాభావః * పురుషాద్వధవికారేతి * యోగ్యతాబలాదిహ షష్ఠీసమర్థవిభక్తిర్లభ్యతే, తేన కృతేత్యత్రతూపాత్తైవ తృతీయాంతదాహ * పురుషస్య వధ ఇత్యాది * సమూహేప్యణితి * తస్య సమూహ ఇత్యనేన । * గ్రన్థేఽణితి * కృతేగ్రన్థ ఇత్యనేన । * అప్రాప్త ఇతి * పౌరుషేయఃప్రాసాద ఇత్యాదౌ నకస్యాప్యపవాదోఽయం ఢఞితి భావః । * మాణవ * ఇత్యత్ర ఖఞో ఞిత్కరణం వృద్ధ్యర్థం స్వరార్థంచ, యద్యపి మాణవే వృద్ధిస్స్వతఃసిద్ధైవ తథాపి మాణవీనీ భార్యేత్యత్ర వృద్ధినిమిత్తస్యచేతి పుంవద్భావప్రతిషేధార్థమితి జ్ఞేయమ్ । * మాణవాయేతి * మనోఽకుత్సితమపత్యం మాణవః, అపత్యేకుత్సితే మూఢే మనోరౌత్సర్గికః స్మృతః, " నకారస్యచ మూర్ధన్యస్తేన సిధ్యతి మాణవః " ఇత్యపత్యాధికారస్థవార్త్తికాణ్ణత్వం తచ్చ వార్త్తికమేతత్సూత్రస్థనిర్దేశసిద్ధార్థకథనపరమిత్యాహుః । * చారికీణమితి * చరంతీతి చరః పచాద్యచ్, చరిచలిపతివదీనామితి ద్విర్వచనం వికల్పితత్వాదిహ నభవతి, తతః సంజ్ఞాయాం కనిచరకః । * తదర్థం వికృతే * తస్మైహితమిత్యతః తస్మా ఇత్యనువర్తతే తదాహ * చతుర్థ్యంతాదితి * తదర్థమితి * సామాన్యే నపుంసకం వ్యత్యయేన సప్తమీస్థానే ప్రథమేత్యాశయేనాహ * తదర్థాయామితి * వికృత్యర్థాయామిత్యర్థః, తదితి సర్వనామ్నా హివికృతిః పరామృశ్యతే ఏవంచ వికృతిరేవ ప్రథమానిర్దిష్టేతి సమర్థానాం ప్రథమాదిత్యధికారోప్యత్ర నిర్బాధ ఏవ । * శఙ్కవ్యమితి * ఉగవాదిభ్య ఇతి యత్ । * ఛదిరుపధి * సమాహారే ద్వన్ద్వే సౌత్రం పుంస్త్వమ్, ఛస్యాపవాదోఽయమ్ । * ఛాదిషేయాణీతి * ఛాద్యతే॑నేనేతి ఛదిః, అర్చిశుచిహుసృపిఛాదిఛర్దిభ్య ఇసిః, ఇస్మన్త్రన్క్విషు చేతి హ్రస్వత్వమ్, యదాతు చర్మవికారశ్ఛదిః, తదాపరత్వాచ్చర్మణోఞిత్యఞ్ ప్రాప్నోతి; పూర్వవిప్రతిషేధేన తు ఢఞేవేష్యతే ఛాదిషేయం చర్మ, ఆహచ ఋణాద్యర్వఞఃపూర్వవిప్రతిషిద్ధం ఢఞ్ ప్రాప్తేతి, యత ఉదాహరణమ్ [illegible] , వికారః, [illegible] చర్మ ఉగవాదిభ్య ఇతి

యత్, ఇత్యస్యోదాహరణమాపానహ్యమిత్యనుపదం వక్ష్యతి । * బాలే యా ఇతి * “కరోపహారయోః పుంసి బలిః ప్రాణ్యంగజే స్త్రియామ్” ఇత్యమరః । * ఉపధిరితి * ఉపసర్గే ఘోః కిరితి ధాఞః కిః, ఆతో లోప ఇటి చేత్యాల్లోపః । * విప్రతిషేధేనేతి * యఞ్యావఞ ఇతి వార్త్తికేనేత్యర్థః, నను ఢఞ్విధౌ ఛదిరిత్యస్య ఞ్యవిధావుపానహశ్చ విశిష్యగ్రహణేన ప్రతిపదోక్తం బలీయ ఇతి సిద్ధే కిమనేన పూర్వవిప్రతిషేధేన, అత్రాహుః — నిరవకాశత్వే సత్యేవ ప్రతిపదవిధిత్వం బలీయస్త్వే ప్రయోజకం న తు సావకాశత్వ ఇత్యనేనైవ మునివచనేనానుమీయతే, తేన స్వాంపితడాకానీత్యేవ యుక్తం పరత్వాన్నుమ్ప్రవృత్తేః, ప్రతిపదోక్తత్వాద్దీర్ఘమాశ్రిత్య స్వాంపితడాకానీతి మతం దుర్బలమ్, అప్తృన్నితి దీర్ఘస్య ఆపస్త్విష్ఠ స్త్రీత్యుదాహరణే సావకాశతయా ప్రతిపదోక్తస్యాబలీయస్త్వాదితి । * చర్మణోఽఞ్ * తదర్థమిత్యాది పూర్వోక్తేర్థేఽఞ్ స్యాచ్ఛాపవాదః, చర్మణ ఇతి షష్ఠీ న తు పఞ్చమీ, పఞ్చమ్యాస్తు చర్మశబ్దాచ్చర్మార్థాయాం ప్రకృతౌ ప్రత్యయస్స్యాత్, చర్మణో ద్వీపీత్యాదౌ న చేష్యతే చార్మణో ద్వీపీతి తదాహ * చర్మణో యా వికృతిరితి * వార్ధ్రీ ఇతి * వధివపిభ్యామిః రన్ప్రత్యయే వధ్రశబ్ద ఆద్యుదాత్తశ్చర్మవాచీ, తస్య వికార ఇత్యణ్, టిడ్ఢాణితి ఙీప్, వార్ధ్రీ రజ్జుస్తస్యై వధేరౌణాదికే ష్ట్రని తు వధ్రీతి భవతి, తతోఽఞ్ వార్ధ్రమ్, “ వధ్రీః వర్ధ్రీ వరత్రా స్యాత్ ” ఇత్యమరోఽపి, చఞ్చాఽపవర్ధ్రికాఽపశ్యేతి భాష్యమ్ । * తదస్య * ప్రథమాసమర్థాత్ప్రాతిపదికాత్ షష్ఠ్యర్థే సప్తమ్యర్థే చ యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, స్యాదితి సమ్భావనేఽలమితి చేదిత్యాదినా సమ్భావనే లిఙ్, ఇష్టకానాం బహుత్వేన ప్రాకార ఆసాం స్యాదిత్యేతత్సమ్భావ్యతే దేశస్య హి గుణేన ప్రాకారోఽస్మిన్ స్యాదితి సమ్భావ్యతే, ఇహ ప్రకృతివికారభావస్తాదర్థ్యం చ న వివక్షితమ్, కిన్తు యోగ్యతామాత్రం తేన పూర్వస్యాయమవిషయః, ద్విస్తచ్ఛబ్దగ్రహణం స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమ్, తదస్యాస్త్యస్మిన్నితి మతుప్కృత్తచ్ఛబ్దగ్రహణేనైవేష్టసిద్ధేః ।

॥ ఛయతోః పూర్ణోఽవధిః ॥

* ప్రాగ్వతేష్ఠఞ్ * ఠఞిత్యేవ వక్తవ్యే ప్రాగ్వతేరితి వచనం మధ్యేయోఽధికారార్థా అపవాదాః, సర్వభూమిపృథివీభ్యామణఞౌ,

శీర్షచ్ఛేదాద్యచ్ఛేత్యేవమాదిః తేన విచ్ఛేదేపి పారాయణ తురాయణేత్యాదౌ ఠఞేవ యథాస్యాదిత్యేవమర్థమ్, నచైవం పారాయణాదిసూత్రపవ ఇష్టాదిః శ్యతామితి వాచ్యమ్, ఉత్తరసూత్రే యేషాం పర్యుదాసఃక్రియతే గోపుచ్ఛాదీనాం తేభ్యః ఠఞఃప్రకృతసూత్రం వినాలాభాభావాత్, తథాచ గౌపుచ్ఛికః, సాప్తతిక ఇత్యాదౌ ఠఞర్థమిదం సూత్రమత్రప్రదేశే ఆరబ్ధమితి బోధ్యమ్ । * ఆర్హాదగోపుచ్ఛ * తదర్హతీతి * ఇహ తదర్హమితి సూత్రాన్తర్గతమపి ప్రత్యయాన్తంతు నానుక్రియతే, కింతు ఠఞన్తస్యైకదేశశ్శబ్దఏవ వ్యాఖ్యానాదితి భావః । * అభివ్యాప్యేతి * తేన శ్వేతచ్ఛత్రిక ఇత్యత్రార్హత్యర్థేఠక్ భవతీతిభావః, నను పరిమాణాత్పృథక్సంఖ్యాగ్రహణం వ్యర్థమ్, పరిమీయతే పరిచ్ఛిద్యతే యేన తత్పరిమాణం సంఖ్యయాపిచ పరిచ్ఛిద్యత ఇతి సాపి పరిమాణమేవేతిచేత్, తత్ర శ్లోకవార్తికమ్, "ఊర్ధ్వమానం కిలోన్మానం పరిమాణంతు సర్వతః । ఆయామస్తు ప్రమాణం స్యాత్సంఖ్యాబాహ్యాతుసర్వతః" ఇతి, అస్యార్థః తులాదావారోప్య యేన ద్రవ్యాన్తరపరిచ్ఛిన్నగురుత్వేన పలాదిశబ్దవాచ్యేన పాషాణాదినా సువర్ణాదేర్గురుత్వమున్మీయతే తదున్మానమ్, ఆరోహ ఉచ్ఛ్రాయః, పరిణాహో విస్తారః, తాభ్యామారోహపరిణాహాభ్యాం స్వగతాభ్యాం యేనకాష్ఠాదినిర్మితేన వ్రీహ్యాదిఃపరిమీయతే తత్పరిమాణం ప్రస్థాది, పరిస్సర్వతోభావే ఆయామో దైర్ఘ్యంసయేన మీయతే తత్పరిమాణం తచ్చక్వచిత్తిర్యగవస్థితస్య వస్తునోభవతి, యథావస్త్రాదేర్హస్తాదిః, క్వచిదూర్ధ్వాధోభావావస్థితస్య భవతి యథాహాస్తినముదకమ్, ఊరుద్వయసముదకమితి, సంఖ్యాతూన్మాన పరిమాణప్రమాణేభ్యఃపలాది ప్రస్థాది హస్తాదిభ్యస్త్రిభ్యోబహిర్భూతా ఏకత్వ ద్విత్వాదిరితి, ఇహసంఖ్యాపరిమాణయోరేవ ప్రకృతత్వేప్యున్మాన ప్రమాణయోర్వివేచనం ప్రసఙ్గాత్కృతమితి బోధ్యమ్ । * అసమాసేనిష్కాదిభ్యః * నిష్క, పణ, పాద, మాష, వాహ, ద్రోణ, షష్టి ఇతి సప్తనిష్కాదయః, తత్ర ద్రోణశబ్దఃపరిమాణవాచీ, షష్టిశబ్దస్సంఖ్యావాచీ, తాభ్యాం ఠఞ్ప్రాప్తేవచనమ్, ఇతరేషాంతు పఞ్చానామున్మానవాచిత్వేన పూర్వసూత్రేణైవ ఠక్సిద్ధే సమాసప్రతిషేధార్థం వచనమి-

అన్యేత్వాహుః

మాణశబ్దేన గృహ్యతే, తేన సర్వేభ్యష్ఠఞి ప్రాప్తే ఠగ్విధానార్థం వచనమ్, న చైవం పరిమాణాన్తస్య సర్వత ఇతి భేదేన వ్యుత్పాదనం వ్యర్థమితి వాచ్యమ్, ప్రమాణపరిమాణాభ్యాం సఙ్ఖ్యయా చాపి సంశయే ఇత్యాదావస్యైవ యోగాదితి పక్షద్వయమప్యేతత్పదమఞ్జర్యాం స్పష్టమ్, అథ కిమర్థమసమాస ఇత్యుచ్యతే ప్రాతిపదికగ్రహణే తదన్తగ్రహణాభావాదేవేష్టసిద్ధేరత ఆహ * అసమాసగ్రహణమితి * సుగవ్యమితి * ఉగవాదిభ్యో యత్ । * యవాపూప్యమితి * విభాషా హవిరపూపాదిభ్య ఇతి యత్, అన్నవికారత్వాదేవ సిద్ధే అపూపాదీనాం ప్రతిపదపాఠసామర్థ్యాత్తదన్తవిధిర్నేతి న్యాసగ్రన్థస్తూపేక్ష్యః, వృత్త్యాదిగ్రన్థవిరోధాదితి భావః, అత ఏవ తత్సూత్రే అపూపాదీనాం కేషాంచిత్పాఠః ప్రపఞ్చార్థ ఇత్యవోచామ । * ఇత ఊర్ధ్వమితి * జ్ఞాపకేన తదన్తవిధౌ లబ్ధేపి విశేషవ్యవస్థార్థమిదమ్, సఙ్ఖ్యాపూర్వపదానామితి కిమ్? ఇహ మా భూత్ పరమపారాయణం వర్తయతి । * ద్విశూర్పమితి * తద్ధితార్థే ద్విగురయమ్, ఏషా హి ప్రకృతిర్లుగన్తా న భవతీతి సఙ్ఖ్యాపూర్వపదాదవ్యస్మాచ్ఛూర్పాదఞన్యతరస్యామితి ప్రాప్తస్యాఞ్ఠఞో వాఽధ్యర్ధపూర్వేతి లుక్ । * ద్విశౌర్పికమితి * పరిమాణాన్తస్యేత్యుత్తరపదవృద్ధిః, ఠఞో ద్విగుం ప్రతి నిమిత్తత్వాభావాల్లుగభావః, యద్యప్యధ్యర్ధేతి సూత్రే ద్విగోః పరస్యార్హీయస్య లుగిత్యేవ మూలే వ్యాఖ్యాస్యతే, తథాపి ద్విగోర్నిమిత్తస్యేతి వ్యాఖ్యేయమేవ, అన్యథా అత్రైవ ఠఞో లుక్స్యాత్, ఏతచ్చాధ్యర్ధేతి సూత్రే స్ఫుటీకరిష్యతే, తపరః కిమితి? దీర్ఘాకారస్య వృద్ధౌ కృతాయామపి రూపే విశేషో నాస్తీతి ప్రశ్నః । * నిషేధో న స్యాదితి * తథా చ వృద్ధినిషేధాభావాయ తపరకరణమావశ్యకమితి భావః, ఇదం చ పుంవద్భావనిషేధాభావాపాదానం పూర్వపదస్య వృద్ధ్యభావపక్షే క్రియతే, యదా తు — పూర్వపదస్య పాక్షికీ వృద్ధిః క్రియతే తదా ఫలోపధాన వృద్ధినిమిత్తం తద్ధిత ఇత్యుత్తరపదాకారస్య వృద్ధినిషేధేపి స్యాదేవ పుంవద్భావనిషేధ ఇతి బోధ్యమ్ । * శతాచ్చ * అశతే అభిధేయే ఆర్హీయేష్వర్థేషు ఠన్యతౌ స్తః, ఉత్తరసూత్రేణ ప్రాప్తస్య కనోపవాదః, చకారో సమాస ఇత్యస్యానుకర్షణార్థః । * ద్విశతకమితి * ద్వావ శతం చ తేషాం సమాహారః ద్విశతమ్, ద్వ్యధికం వా శతం ద్విశతం త

ఠఞ్కఞ్, ప్రాగ్వతేస్సఙ్ఖ్యాపూర్వపదానాం తదన్తగ్రహణమలుకీత్యనయా ఇష్ట్యాఽసమాసాదపి ప్రాప్నోతీత్యసమాసఇత్యేతస్యానయనముచితమితి భావః। * త్యన్తశదన్తాయాఇతి * త్యన్తసహితాశదన్తేత్యుత్తరపదలోపీసమాసః। * పఞ్చక ఇతి * లౌకిక్యాస్సఙ్ఖ్యయా ఉదాహరణమ్, బహుక ఇతి తు పారిభాషిక్యాః। * సాప్తతిక ఇతి * ఠఞో ఞిత్త్వాదాదివృద్ధిః, ఠస్యేకాదేశే యస్యేతి చేతీకారలోపః, అర్థవతస్తిశబ్దస్య గ్రహణాడ్డతేరవయవస్య తిశబ్దస్య పర్యుదాసో న భవతి, కతికః, చత్వారింశత్క ఇతి, ఇసుసుక్తాన్తాత్కః। * వతోరిడ్వా * వతోరితి పఞ్చమీ సా చ కనితి ప్రథమాయాష్షష్ఠీం కల్పయతీత్యాహ * వత్వంతాత్కనఇతి * తావతిక ఇతి * యత్తదేతేభ్యఇతి వతుప్ ఆసర్వనామ్నఇత్యాత్వమ్। * కన్వ్యాఇతి * అన్యథా త్యన్తశదన్తయోః పర్యుదాసాద్విංశతిత్రింశద్భ్యాం కన్ దుర్లభ ఇతి భావః। * వింశక ఇతి * తివింశతేర్డితీతి తిశబ్దలోపః। * అర్ధిక ఇతి * అర్ధశబ్దస్య కార్షాపణార్ధే రూఢత్వాద్భాగవదపేక్షయా అసామర్థ్యం న శఙ్క్యమ్, ప్రకరణాదివశేన భాగవిశేషే విజ్ఞాతే సతి నాస్త్యసామర్థ్యమితి వా బోధ్యమ్, ఏతేనార్ధశబ్దస్య సాపేక్షత్వాత్తదన్తాదేవ ఠిఠన్; ద్రోణార్ధికః, ప్రస్థార్ధిక ఇతి కేషాంచిదుక్తిః పరాస్తా। * శూర్పాత్ * శూర్పశబ్దస్య పరిమాణవాచిత్వాట్ఠఞి ప్రాప్తే తదపవాదత్వేనాఞ్ పక్షే విధీయతే। * ఠఞ్ఠకౌనామితి * శతమానం పరిమాణం తత్త్వఞ్ ప్రాప్తః, వింశత్యా క్రీతం వింశతికమ్, సంజ్ఞాశబ్దోఽయమ్, అసంజ్ఞాయాంహి వింశతిత్రింశద్భ్యామితి డ్వున్ స్యాత్, సంజ్ఞా చ యది పరిమాణస్య తదా ఠఞ్ ప్రాప్తః, అర్థాన్తరస్య చేత్తర్హి ఠక్ప్రాప్తః, వసనశబ్దాత్తు ఠగేవ, సహస్రశబ్దస్య సఙ్ఖ్యావాచిత్వాత్తతసంఙ్ఖ్యాయా అతిశదన్తాయాఇతి కన్ప్రాప్తఇతి వివేకః। * అధ్యర్ధపూర్వ * అధ్యారూఢమర్ధమస్మిన్ తదధ్యర్ధమ్, ప్రాదిభ్యోధాతుజస్యేత్యుత్తరపదలోపః, అధ్యర్ధశబ్దః పూర్వో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః కృతే అధ్యర్ధపూర్వంచ ద్విగుశ్చేతి ద్వన్ద్వః, సౌత్రం పుంస్త్వమ్, ద్విగోరితి పఞ్చమీ న తు షష్ఠీత్యాశయేన వ్యాచష్టే * అధ్యర్ధపూర్వాద్ద్విత్యాది * ఏతచ్చ వృత్తికారరీత్యా వ్యాఖ్యాతమ్, అత్ర వార్తికమ్, ద్విగోష్ఠంకిఠన్నిమిత్తగ్రహణం ద్విగోర్నిమిత్తం యస్తద్ధితస్తస్య లుగితి వక్తవ్యమ్,

ద్వాభ్యాం శూర్పాభ్యాం క్రీతం ద్విశూర్పమ్, ద్విశూర్పేణ క్రీతం ద్వి
శౌర్పికమితి పూర్వోక్తోదాహరణే ఠఞో లుఙ్మాభూదితి, నన్వేవం ద్వయో
శ్శూర్పయోస్సమాహారః ద్విశూర్పీ, తయా క్రీతమితి విగ్రహే ద్విశూర్పమితి
రూపం నస్యాత్, తద్ధితస్యాత్ర ద్విగోరనిమిత్తతయాఽధ్యర్ధేతి లుకోఽప్ర
వృత్తేః, ద్విగోః పరస్యేతి వ్యాఖ్యాయాం తు సిద్ధమిష్టమితి చేత్ నైవమ్,
అర్థవిశేషాసంప్రత్యయే అతన్నిమిత్తాదపీతి వచనాన్తరస్య వార్తికకృతైవో
క్తత్వాత్, యత్ర తద్ధితార్థద్విగునా సహార్థో నభిధీయతే తత్ర స తద్ధితో య
స్యనిమిత్తం న భవతి తస్మాదపి ద్విగోః పరస్య లుగితి వక్తవ్యమితి తస్యార్థః,
ఏనం చ ద్విశూర్పమితి తద్ధితార్థ ద్విగునా సహ ద్విశూర్ప్యా క్రీతమిత్యస్యా
ర్థో నభిధీయత ఇతి సమాహారద్విగోః పరస్య తద్ధితస్య లుగ్భవత్యేవేతి న కా
ప్యనుపపత్తిః, వస్తుతస్తు — సూత్రే ద్విగోరితి పఞ్చమీమాశ్రిత్య ద్విగోర్ని
మిత్తం యస్తద్ధిత ఇతి వ్యాఖ్యాయ ప్రథమవార్తికం ప్రత్యాఖ్యాతుం శ
క్యమ్, ద్విశూర్ప్యా క్రీతమితి విగ్రహే తు ద్విశూర్ప్యా ఏవ ప్రత్యయో
భవతి అవ్యవికన్యాయామ్, నతు ద్విశూర్పీశబ్దాదిత్యాశ్రిత్య ద్వితీయమపి
ప్రత్యాఖ్యాతుం శక్యమ్, నన్వధ్యర్ధశబ్దస్సఙ్ఖ్యావాచ్యేవ తథా చ లోకే గ
ణ్యతే, ఏకోఽధ్యర్ధో ద్వావితి, అత ఏవాధ్యర్ధకమితి కన్ । * అధ్యర్ధకం
సమితి * తద్ధితార్థద్విగుః, అధ్యర్ధసాంవత్సరికమిత్యాదౌ సఙ్ఖ్యాయాస్సం
వత్సరసఙ్ఖ్యస్య చేత్యుత్తరపదవృద్ధిశ్చ భవతి, తత్కిమధ్యర్ధపూర్వగ్రహణే
నేతి చేత్, అత్రాహుః — సఙ్ఖ్యాకార్యమేతస్య కిఞ్చిన్నేతి జ్ఞాపనార్థ
మిదం తేన కన్ ద్విగుసమాసవృత్తిభ్యోఽన్యత్ర భవతి తద్యథా అధ్యర్ధం క
రోతి, నేహ కృత్వసుచ్ యస్సకృత్ఫలానాం క్రియాణామభినిర్వర్త్యపు
నస్తామేవ కుర్వన్నధ్యేనివర్తతే స ఏవముచ్యత ఇతి । * పాఞ్చకలాపికమి
తి * పఞ్చకలాపాః పరిమాణమస్యేతి విగ్రహే తద్ధితార్థేతి సమాసః, తదస్య
పరిమాణమితి ఠఞ్, ఏవం పాఞ్చలోహితికమపి బోధ్యమ్, పఞ్చలోహి
న్యోఽఙ్గుల్యః పరిమాణమస్యేతి విగ్రహే పూర్వవత్సమాసతద్ధితౌ, భస్యాఢే
తద్ధిత ఇతి పుంవద్భావాల్లోహినీశబ్దస్యేకారనకారయోరభావః పరిమాణవి
శేషస్య నామధేయే ఏతే, అసంజ్ఞాగ్రహణం ప్రత్యయానాం తస్యవిశేషణమ్,
నతు ద్విగోః, ఏతచ్చ వృత్తికృతా సూత్రాశయమనురుధ్య వర్ణితమితి ఇవాహి

తత్త్రైవోక్తమ్, భాష్యవార్తికయోస్త్వసంజ్ఞాగ్రహణం ప్రత్యాఖ్యాతమ్, తథాహి ద్విగువిశేషణమసంజ్ఞాగ్రహణం, పఞ్చకలాపపఞ్చలోహితశబ్దౌచ ద్విగూకృత్తద్ధితలుకావేవసంజ్ఞే, యస్తు తాభ్యాముత్పద్యతే ఠఞ్ సప్రాగ్వ్య తపవ ద్విగోరనిమిత్తత్వేన తస్య లుగభావాదితి । * విభాషా * టిట్టనోలుగితి ప్రత్యాదేశపక్షేతు లుఙ్నభవతి, ప్రత్యాదేశస్య ప్రత్యయసన్నియోగ శిష్టత్వాదితిబోధ్యమ్ । * అధ్యర్ధసహస్రమితి * శతమానవింశతికేతివిహితస్యాణోలుక్, తదభావపక్షేతు సంఖ్యాయాస్సంవత్సరసఙ్ఖ్యస్యచేత్యుత్తరపదవృద్ధిః, అధ్యర్ధశబ్దస్సఙ్ఖ్యావాచీత్యభ్యునైవోక్తత్వాత్ । * ద్విత్రిపూర్వాత్ * అధ్యర్ధగ్రహణముత్తరార్థమనువృత్తమపీహ నసమ్బధ్యతే, ద్విగోరితితు సమ్బధ్యతపవ షష్ఠీసమాసం వ్యావర్తయితుమ్, అత్రచవ్యాఖ్యానమేవశరణమ్, ద్విత్రిభ్యాం నిష్కాదిత్యేవ సిద్ధే పూర్వగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమితిహరదత్తః । * ద్వినైష్కికమితి * ప్రాగ్వతేష్ఠఞ్, మతాన్తరే తు ఠగితి మనోరమాయామ్, నిష్కాదిభ్యః సమాసే ఠగభావాత్పరిచ్ఛేదకమాత్రం గృహ్యతఇతి మతాన్తరేపి ఠఞేవ భవతి, తన్మతేయాస్మానస్యాపి పరిమాణత్వాదగోపుచ్ఛేత్యాదినాపర్యుదస్తత్వాట్టగభావే నిష్కాదిభ్యష్టఞ్ప్రాప్తే అసమాసే ఠగ్విధానేపి సమాసేఠఞపవ ప్రాప్తత్వాదిత్యన్యే, పరిమాణాన్తస్యేత్యుత్తరపదవృద్ధిః, ద్విగోరితి సమ్బన్ధాన్నేహలుక్, ద్వయోర్నిష్కః ద్వినిష్కః, తేనక్రీతం ద్వినైష్కికమ్, అధ్యర్ధపూర్వేత్యసమ్బన్ధాదధ్యర్ధనైష్కికమిత్యత్రాప్యనేన లుఙ్నభవతి । * బిస్తాచ్చ * చకారేణ ద్విత్రిపూర్వాదిత్యనుకృష్యతే, తత్ఫలంతు చానుకృష్టస్యోత్తరత్రానువృత్త్యభావః । * వింశతికాత్ఖః * శతమానవింశతికేత్యణిప్రాప్తే తస్యలుకిచప్రాప్తే ఖోఽత్రవిధీయతే । * ఖార్యాః * తదస్యపరిమాణమితి ఠఞిప్రాప్తే తస్యలుకిప్రాప్తే ఈకన్విధీయతే, కన్విధౌకేణఇతిహ్రస్వస్స్యాత్, ఇకన్విధావపి యస్యేతిచేతి లోపాదిష్టం నసిధ్యతీతి భావః । * ప్రాణ్యఙ్గార్థస్యైవేతి * అయంభావః — పాదస్యపదాజ్యాతిగోపహతేష్విత్యత్ర ప్రాణ్యఙ్గస్యైవహి పాదస్యగ్రహణమ్, తస్యైవ హ్యాజ్యాదిభిర్గతి వచనైస్సమ్బన్ధ సమ్భవాత్, తథాచ పద్యత్యతదర్థఇత్యాదావపి తస్యైవానువృత్తిః, ఇహతు పణమాషాభ్యాం సాహచర్యాత్పరిమాణవాచినోగ్రహ

తిః, రక్షానిమిత్తకో నిర్వేశో రక్షానిర్వేశః, సమ్బన్ధషష్ఠ్యాః సమాసః। * సమమిత్యాది * ఏనం చ సమ్ప్రదానస్యైవాధికరణత్వవివక్షయా ఇష్టసిద్ధౌ ఉపసఙ్ఖ్యానం నాదర్తవ్యమితి భావః। * పూరణార్థాట్ఠన్ * పూర్యతేఽనేనేతి పూరణోఽర్థః, తద్వాచినోఽర్ధశబ్దాచ్ఛన్ స్యాత్। * అర్ధిక ఇతి * అర్ధాచ్చేతి వక్తవ్యమితి ఠన్ప్రాప్తస్సతి చ తస్మిన్ స్త్రియాం ఙీప్స్యాత్, ఇష్యతే తు టాప్। * రూపకస్యేతి * రూపకం కార్షాపణమ్। * రూఢ ఇతి * తథా చ భాగవత్ర్యస్సాపేక్షత్వేనాసామర్థ్యమిహానోద్భావనీయమితి భావః। * భారభూతేభ్యో వంశాదిభ్య ఇతి * నను వంశాదయశ్శబ్దాః తేకథం భారభూతా ఇత్యత ఆహ * భారభూతానితి * భారశబ్దో అర్థద్వారా వంశాదీనాం విశేషణమితి భావః, భారేభ్య ఇతి వక్తవ్యే ప్రత్యేకం సంబన్ధవివక్షయా సూత్రే భారాదితి నిర్దేశః। * వస్నిక ఇతి * వస్నం మూల్యమ్। * సమ్భవత్యవహరతి * ఆధారప్రమాణాదాధేయప్రమాణస్య యదనాధిక్యం తదుపసర్జనం ధారణం సమ్భవతేరర్థస్తేన సకర్మకత్వాత్తదితి ద్వితీయాన్తానువృత్తిర్నవిరుధ్యతే తదాహ * ప్రస్థంస్వస్మిన్నితి * ప్రాస్థికీతి * ఠఞన్తత్వాన్ఙీప్, అవహరతీత్యేతద్వ్యాచష్టే * ఉపసంహరతీతి * తత్పచతీతి వార్తికేఽస్మిన్ పచతి గ్రహణం సమ్భవత్యవహరతి నివృత్త్యర్థం ద్రోణపరిమితవ్రీహ్యాదౌ ద్రోణశబ్దో లాక్షణికః। * పక్త్రేఠఞితి * ఆఢకాదీనాం పరిమాణత్వాట్ఠక్నేతి భావః। * ద్విగోష్ఠంశ్చ * ష్ఠనితి ఛేదస్తదాహ। * షిత్వాదితి * ద్వ్యాఢకీతి * నయ్వాభ్యామిత్యైజాగమో న శఙ్క్యః, వృద్ధినిషేధసన్నియోగేన తద్విధానాత్ వృద్ధేశ్చాప్రాప్త్యభావాత్। * అపరిమాణేతి * ఆచితస్యపరిమాణత్వేపి తస్మిన్సూత్రే విశిష్యగ్రహణాదితి భావః। * ద్వైకులిజకీతి * అసంజ్ఞాశాణయోరిత్యత్ర కులిజశబ్దోఽపీష్యతే, తేనోత్తరపదవృద్ధిర్నేత్యాహుః। * తదస్యపరిమాణమ్ * ఇహ పరిమాణశబ్దేన పరిచ్ఛేదకమాత్రం గృహ్యతే నతు సర్వతోమానమేవ, ఉత్తరసూత్రే సఙ్ఖ్యాయాఃపరిమాణేన విశేషణాత్ షష్టిర్జీవితం పరిమాణమస్య షాష్టికః, సోఽస్యేతి వర్తమానే పునస్తదస్యేతి గ్రహణాత్ ద్వేషష్టీజీవితం పరిమాణమస్య ద్విషాష్టికః, త్రిషాష్టిక ఇత్యాదౌ అధ్యర్ధేతి లుఙ్నభవతి, స్పష్టం చేదం కాశికాదౌ। * పూర్వసూత్రమితి * తేన పఞ్చగావఃపరిమాణమస్య

పఞ్చకో గోసఙ్ఘ ఇత్యాది సిధ్యతి, యదా తు — ప్రకృత్యర్థస్యైవ పరిచ్ఛేదికా సఙ్ఖ్యా పఞ్చ గావోఽస్య సఙ్ఘస్యేతి తదా ప్రత్యయో న భవతి పరిమాణస్య ప్రత్యయార్థత్వాభావాత్, ఏతచ్చార్హాదగోపుచ్ఛేతి సూత్రే కైయటే స్పష్టమ్, స్వార్థే ఉదాహరతి । * పఞ్చైవేతి * స్తోమే డవిధిరితి * డిత్కరణమేకవింశ ఇత్యత్ర టిలోపార్థమ్, త్రయస్త్రింశాత్ టిలోపార్థం చ । * పఞ్చదశ మన్త్రా ఇతి * సామ్నా స్తువీత, ఏకం సామ తృచే క్రియత ఇతి హి శ్రుతిః తత్ర తృచస్య పఞ్చకృత్వః ఆవృత్త్యా పఞ్చదశ మన్త్రాః సప్తదశస్తోమే అన్త్యయోరృచస్సప్తకృత్వ ఆవృత్తిః ప్రథమమధ్యమయోస్తు పఞ్చకృత్వ ఏవ, ఏకవింశస్తోమే తు తృచస్య సప్తకృత్వ ఆవృత్తిరితి జ్ఞేయమ్ । * ఛన్దోగైరితి * సామగైరిత్యర్థః । * పఙ్క్తి వింశతి * తదస్య పరిమాణమితి వర్తతే, పఞ్చన్శబ్దస్య టిలోపః, తి ప్రత్యయః, చోః కురితి కుత్వం పంచ పదాని పరిమాణమస్య పఙ్క్తిశ్ఛన్ద ఇతి కాశికా, పదశబ్దోఽత్ర పాదపర్యాయ ఇతి హరదత్తః । * రూఢిశబ్దా ఇతి * తథా చాత్ర నావయవార్థోఽభినివేష్టవ్యమ్, పఙ్క్తిశబ్దో హి నానార్థః, అస్తి క్రమసన్నివేశే బ్రాహ్మణపఙ్క్తిః పిపీలికాపఙ్క్తిరితి, అస్తి చ దశసఙ్ఖ్యాయాం పఙ్క్తిరథ ఇతి దశరథ ఇత్యర్థః, అస్తి హి ఛన్దోవిశేషే యస్య పఞ్చాక్షరాః పంచ పాదాః, తథా చ ఛన్దోవిశేష ఏవావయవార్థో నాన్యత్రేతి బోధ్యమ్, ద్వయోర్దశతోర్విన్భావశ్శతిశ్చ ప్రత్యయః, అపదత్వం చ ద్వౌ దశతౌ పరిమాణమస్య వింశతిః అపదత్వ నిపాతనాన్నకారస్యానుస్వారః, కేచిత్తు — విన్భావముక్త్వా అపదత్వం చేతి న పఠన్తి, త్రయాణాం దశతాం త్రిన్భావశ్శచ్చ ప్రత్యయః, మతాన్తరే తు త్రింభావః, త్రయో దశతః పరిమాణమస్య త్రింశత్, ఏవం చతుర్ణాం చత్వారిన్, పఞ్చానాం పచ, ఆభ్యామపి శత్ప్రత్యయః, షణ్ణాం దశతాం షష్ తిశ్చ ప్రత్యయః అపదత్వం చ, షట్ దశతః పరిమాణమస్యాః షష్టిః తతస్త్రిభ్యోఽపి తి ప్రత్యయ ఏవ, సప్తానాం దశతాం సప్త అష్టానాం దశతాం అశీ నవానాం దశతాం నవ, దశానాం దశతాం శభావః త ప్రత్యయః దశ దశతః పరిమాణమస్య శతమ్ । * పంచద్దశతౌ * ఇమౌ డత్యన్తత్వేన నిపాత్యేతే వర్గేఽభిధేయే, తదస్య పరిమాణమిత్యనువర్తత ఏవ । * దశదితి * దశ పరిమాణమస్య । * పత్త్రే ఇతి * వా గ్రహణాత్సఙ్ఖ్యాయా ఇతి కనపి భ

వతీతిభావః । * త్రింశచ్చత్వారింశతోః * వ్యత్యయేన పఞ్చమ్యర్థే షష్ఠీద్వి వచనమ్, చత్వారింశతో బ్రాహ్మణఇతి పాఠేతు సమాహారద్వన్ద్వాత్పఞ్చ మ్యేకవచనమ్, ఇహ బ్రాహ్మణ సంజ్ఞాయామితి షష్ఠీసమాసేన నిర్దే ష్టుముచితమ్, తథాహి సతి బ్రాహ్మణస్య చేత్సంజ్ఞేతి స్ఫుటీభవతి, అన్య థాతు యస్య కస్యచిత్ సంజ్ఞాయాం బ్రాహ్మణస్థేచ ప్రయోగఇత్యనిష్టా ర్థస్సమ్భావ్యేత, తతశ్చ మన్త్రే భాషాయాంచ డణ్ సిద్ధ్యేదిత్యతేతుసః, తస్మాదిష్టానురోధేన షష్ఠ్యర్థే సప్తమీతి వ్యాఖ్యేయమ్, బ్రాహ్మణేఽభిధే యేఇతీతి కాశికాయాం వ్యాఖ్యాతమ్ । * ఠఞాదయఇతి * ఠఞ ఉదాహ రణంతు ప్రస్థమర్హతీతి ప్రాస్థికః, ద్రౌణికఇత్యాద్యూహ్యమ్, ఆదిశబ్దగ్రా హ్యస్య ఠక ఉదాహరణమాహ * శ్వైతచ్ఛత్రికఇతి * ఏవంఖారీకః, శత్యః, శతికః సాహస్రఇత్యాదీన్యుదాహర్తవ్యాని । * ఛేదాదిభ్యోనిత్యమ్ * నిత్యగ్రహణమిహనిత్యం క్రీడాజీవికయోరిత్యత్రేవ సమాసభాషయా ప్రా ప్తస్య వాక్యస్య నివృత్త్యర్థం నభవతి, ఆరమ్భసామర్థ్యాదేవ తన్నివృ త్తిసిద్ధేః, కిన్తు ప్రత్యయార్థవిశేషణమితి ధ్వనయతి । * ఛేదంనిత్యమర్హతీతి * భాష్యేతు నిత్యగ్రహణం ప్రత్యాఖ్యాతమ్, సూత్రమేవమాస్త్వితి తదాశయ ఇతిమనోరమా, అయంభావః నిత్యగ్రహణమిహ ప్రత్యయార్థవిశేషణం నభవ తి నిత్యంఛేదమర్హతీత్యర్థస్యాసమ్భవాత్, నహి కశ్చిత్పదార్థో నిత్యంఛే దమర్హతి యోఽపి వేతసాదిరర్థచ్ఛిన్నప్రరోహతి సోఽపి ననిత్యం ఛేదమర్హ తి, కాలాన్తరఏవ తస్య ఛేదప్రవర్తనాత్, నచాగ్రనిత్యగ్రహణత్యాగేఽపి ఛేదమర్హతీత్యాదివిగ్రహవాక్యనివృత్తయే సూత్రస్యావశ్యకత్వాత్తత్ప్ర త్యాఖ్యానం నయుజ్యతఇతి శఙ్క్యం విగ్రహవాక్యస్య భాష్యాదిసమ్మతత్వా దితి దిక్, ఛేద, భేద, ద్రోహ, దోహ ఇత్యాదయశ్ఛేదాదయః, గణసూత్ర మాహ * విరాగేతి * దణ్డాదిభ్యః * పూర్వస్మాద్యదనువర్తతఇత్యాహ * య త్స్యాదితి * కేచిత్తు — దణ్డాదిభ్యో యఇతి పఠన్తి సచాపపాఠఏవ భా ష్యాదివిరోధాదిత్యాహుః, తథాహి అచోయదితిసూత్రే భాష్యఉక్తమ్, హనోవాయద్వధాదేశశ్చ వధ్యః ఘాత్యః, తద్ధితోవా వధమర్హతీతి వధ్య ఇతి, యదిచేహ యద్విధీయతే తదైవ తదుపపద్యతే, పక్షద్వయేపి యత్నో నావ ఇత్యాద్యుదాహృతత్వాత్, యదిత్వత్ర యోవిధీయేత తదాస్వరోభిద్యేత;

మనోరమాయాంతు క్వచిద్విధౌ హానో వా వధస్థితో వేతి భావ్యం యది చే
హాయద్విధీయతే తదైవ తదుపపద్యతే , క్వాప్యాద్యస్తాత్తత్త్వమ్ , యత్ర్యపి
తద్ధితే యతోనావ ఇత్యాద్యస్యాద్యాత్తత్త్వమిత్యాది స్థితమ్ । * కడఙ్గరదక్షిణా
చ్ఛచ * కడఙ్గరేతి పాఠస్తూపేక్ష్య ఇతి ధ్వనయతి । * కడఙ్గరోఽతీతి *
కడమదే, కడతీతి కడః । * మాషముద్గాది కాష్ఠమితి * అమరశ్చాహ "కడ
ఙ్గరో బుసం క్లీబమ్" ఇతి । * గౌరితి * "నీవారపాకాదికడఙ్గరీయః" ఇ
తిరఘుః । * స్థాలీబిలాత్ * ఛయతావనువర్త్తతే, అస్మాచ్ఛయతౌస్తః, త
కోఽపవాదః । * పాకయోగ్యా ఇతి * నిష్పలీకృతా ఇతి యావత్ । * య
జ్ఞం ఋత్విజం వార్హతీతి * అధీనసమర్థౌవిద్వాన్ శాస్త్రేణ పశ్యేదస్త ఇ
త్యర్థః , దేశస్యానేనం విధత్వాదుపసఙ్ఖ్యానమ్ । * యజ్ఞియో దేశ ఇతి * య
జ్ఞానుష్ఠానే యోగ్య ఇత్యర్థః । * ఋత్విగితి * సతు ఋత్విక్కర్మార్హతి , న
తు ఋత్విజమితి సూత్రేణ ఖఞ్ ప్రాప్తావుపసఙ్ఖ్యానమ్ .

॥ ప్రాగ్వతీయేఅర్హీయాణాంఠగాదీనాంసాఙ్గోఽవధిః ॥

* పారాయణ * ఆదితఆరభ్యాన్తాదవిచ్ఛేదేన వేదస్యాధ్యయనం పారాయణమ్, తచ్చ గురుణా శిష్యేణ వా నివర్త్యతే, అన్యతరాసన్నిధావధ్యయనక్రియాయా అనిష్పాదనాత్తథాపి శిష్య ఏవ ప్రత్యయ ఇష్యతే, నతు గురావిత్యాకరే స్థితమ్ । తదాహ * ఛాత్ర ఇతి * యజమాన ఇతి * యద్యపి పురోడాశాది నివర్తనేన ఋత్విగపి యజ్ఞం నివర్తయతి తథాపి తత్ర పారాయణిక ఇతి న ప్రయుజ్యతేఽనభిధానాదితి భావః, చాన్ద్రాయణం తపోవిశేషః । * విషయీభూతోఽర్థ ఇతి * స్థాణుర్వా పురుషో వేతి సంశయవిషయీభూతే స్థాణ్వాదావేవ ప్రత్యయ ఇష్యతే , నతు సన్దిగ్ధరీతిభావః , కథం తర్హి "సాంశయికస్సంశయాపన్నమానసః" ఇత్యమర ఇతి చేదత్రాహుః — సంశయాపన్నం మానసం యస్మిన్విషయే సవిషయస్సంశయాపన్నమానస ఇతి । * తతోఽభిగమనమితి * అత్ర పఞ్చమ్యన్తాత్ప్రత్యయః । * పన్థాణ * పథఃపన్థ ఇత్యాయమాదేశస్స్యాత్ ణశ్చ ప్రత్యయః , నిత్యగ్రహణమిహ ప్రత్యయార్థవిశేషణం నతు వాక్యనివృత్త్యర్థమిత్యాశయేనాహ * నిత్యం గచ్ఛతీతి * నిత్యమితి కిమ్ ? పథికః , భాష్యే తు — నిత్యగ్రహణం ప్రత్యాఖ్యాతమ్ , అయంహి భాష్యాశయః , నిత్యం పన్థానం గచ్ఛతీత్యర్థోఽత్ర , య

త్యపిసమ్భవతి తథాపి నాత్రైవార్థే పాన్థశబ్దస్య ప్రయోగ ఇష్యతే, క
దాచిద్గచ్ఛత్యపి తత్ప్రయోగాత్, నచైవమపి విగ్రహవాక్యనివృత్త్యర్థం ని
త్యగ్రహణమస్త్వితి శఙ్క్యమ్, శిష్టప్రయోగే విగ్రహవాక్యస్య దర్శనాదితి।
* ఉత్తరపథేనా * చకారేణ గచ్ఛతీతి ప్రత్యయార్థస్సముచ్చీయతే తదా
హ * ఉత్తరపథేన గచ్ఛతీతి * వారిపథికమితి * వారిపథేన గచ్ఛతి వారి
పథేనాహృతమితి వా విగ్రహః। * కాలాత్ * స్వరూపగ్రహణమిహ నభ
వతి, తమధీష్టో భృతో భూతో భావీత్యత్యన్తసంయోగే ద్వితీయానిర్దేశాత్,
మాసం ద్వయసీత్యాదౌ మాసాదీనాం కాలవిశేషణాచ్చ। * తేననిర్వృత్తమ్ *
తృతీయాన్తాత్కాలవాచినష్ఠఞ్ స్యాత్తేనేతి కరణే తృతీయా, చతురర్థ్యన్తర్గ
త తేననిర్వృత్తమిత్యత్ర తు కరణే తృతీయేతి విశేషః, ఉభయత్రాప్యన్తర్భా
వితణ్యర్థాద్వృతేః కర్మణి క్తః। * ఆహ్నికమితి * అహ్నష్టఖోరేవేతి నియ
మాన్నస్తద్ధిత ఇతి టిలోపోన। * మాసాద్వయసి * ఖఞో ఞిత్కరణం స్వ
రార్థమ్, పుంవద్భావప్రతిషేధార్థంచ, మాసీనా భార్యః, అధీష్టాదీనాం
చతుర్ణామధికారేపి సామర్థ్యాద్భూత ఇత్యేతదత్ర సమ్బధ్యతే, నహి మా
సమధీష్టో భృతో వేత్యాద్యుక్తౌ కాచిత్కాలకృతా శరీరావస్థా గమ్యత ఇత్యాశ
యేనాహ * మాసం భూత ఇతి * ఏతచ్చ వృత్తిపదమజ్ఞారోర్యస్య స్పష్టమ్।
* మాసీన ఇతి * బాలకః। * ద్విగోర్యప్ * ప్రాగ్వతేస్సఙ్ఖ్యాపూర్వప
దానాం తదన్తవిధిరభ్యుపగమాత్పూర్వేణ యట్ఖఞోః ప్రాప్తయోర్యబ్విధీ
యతే, పిత్త్వాదనుదాత్తః, తేనద్విమాస్య ఇత్యాదావిగన్తకాలేత్యాదినా
పూర్వపదప్రకృతిస్వరోఽవతిష్ఠతే, యఞిత్యుక్తే తు ప్రత్యయస్యాద్యుదాత్త
త్వాదన్తోదాత్తో ద్విమాస్యస్స్యాత్, సతిశిష్టస్వరబలీయస్త్వాదితి భావః। * య
బనువర్తత ఇతి * వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్। * సమాయాః ఖః * “ హాయ
నోఽస్త్రీ శరత్సమాః ” ఇత్యమరః। * సమామధీష్ట ఇత్యాది * అధీష్టాదయ
శ్చత్వారోఽర్థా అత్రానువర్తన్త ఇతి భావః। * ద్విగోర్వా * సఙ్ఖ్యాపూర్వప
దానాం తదన్తగ్రహణమలుకీత్యభ్యుపగమాత్పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే విక
ల్పః। * ద్వైసమీక ఇతి * ఖేనముక్తే పక్షే ఠఞితి భావః। * ద్వైయహ్ని
క ఇతి * టఖోరేవేతి నియమాదిహ టిలోపోన, అల్లోపోనః, నయ్వాభ్యా
మిత్యైచ్, నను తద్ధితార్థేతి ద్విగుసమాసానన్తరం రాత్ర్యహస్సంవత్సరా



౧౫

అజ్ఞాననాశనేదక్షం దీక్షితం భక్తరక్షణే
వటమూలాశ్రయంత్వాం శ్రీదక్షిణామూర్తిమాశ్రయే ॥



గ్రన్థాన్తే విఘ్నవిఘాతాయకృతంమఙ్గలం శిష్యశిక్షార్థంనిబధ్నాతి. * శ్రోత్రేత్యాదినా * శ్రోత్రియస్యభావః శ్రౌత్రమ్, హాయనాన్తయువాదిభ్యోఽణిత్యధికారే శ్రోత్రియస్య యలోపశ్చేతి వార్తికాద్యలోపేఽణ్ప్రత్యయేచ యస్యేతిచేతి కారలోపః, అర్హతోభావః ఆర్హన్తీ, గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యఇతిసూత్రే అర్హతోనుమ్చేత్యస్య క్తౌ నుమ్ష్యఞ్చ, షిత్వాన్ఙీష్, హలస్తద్ధితస్యేతి యలోపః, తాభ్యాం విశిష్టైః శ్రౌత్రార్హన్తీ చణైస్తైవపి త్తద్దిః చణప్ శ్రోత్రియత్వయోగ్యతాభ్యాం ప్రసిద్ధైరిత్యర్థః, కించ గుణైర్గుణవద్భిః ప్రశస్తగుణయుక్తైరితియావత్, రూపాదాహతప్రశంసయోరితిసూత్రేఽన్యేభ్యోపి దృశ్యతఇత్యుక్త్వా గుణాద్బ్రాహ్మణా ఇత్యస్య భాష్యగాపఠితత్వాత్ * అహర్దివమితి * అహన్యహనిప్రత్యహమిత్యర్థః, అచతురేత్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః । * తోష్టూయమానఇతి * స్తౌతేర్యఙన్తాత్కర్మణిశానచ్, సార్వధాతుకే యగితిధాతోర్యక్, ఆనేముగితిముక్, అపిశబ్దేన ఆపాతతోవిరోధం ద్యోతయతి, వస్తుతస్తు నవిరోధః స్తుతిప్రయోజకీభూతానన్తకల్యాణగుణానాం శ్రుతిస్మృతిసిద్ధత్వేపి వియదాదివద్వ్యవహారికత్వే తత్తదభావస్య పారమార్థికత్వాదేతచ్చోత్తరమీమాంసాయాంస్ఫుటమేవ, విభుర్వ్యాపకః పరమేశ్వరః అతిశయేనవిజయతే విజయతేతరాం సర్వోత్కర్షేణ వర్తతఇతి ఫలితోఽర్థః, విపరాభ్యాంజేరితితఙ్, తదన్తాద్ద్వివచనవిభజ్యేత్యాదినాతరపి కిమేత్తిఙవ్యయఘాదామిత్యామ్, నన్వాహతరబ్బుగ్భఏవ విజయతేఇత్యస్యప్రాతిపదికత్వాదతిఙన్తత్వాచ్చ నచసహసుపేత్యత్ర సహేతి యోగవిభాగాత్తిఙన్తేన విశబ్దస్యసమాసే ప్రాతిపదికత్వం స్యాదితివాచ్యమ్, సచచ్ఛన్దస్యేవేతి తత్రత్యగ్రన్థేనసహ విరోధాపత్తేః, కించ ప్రాతిపదికత్వాభ్యుపగమేసోరుత్పత్తిస్స్యాత్, లిఙ్గసర్వనామత్వాభ్యుపగమేన నపుంసకత్వాత్సర్గుకృపిహ్రస్వోనపుంసకఇతి హ్రస్వోదుర్వారస్స్యా

త్, సముదాయాన్తర్గతస్య జయతఇత్యస్య తిఙన్తత్వేపి సాకాఙ్క్షత్వేనఅసామర్థ్యాత్తతోపి భవితుం నార్హతి సమర్థఃపదవిధిరితి పరిభాషితత్వాత్, అమన్తేన విశబ్దో యుజ్యతఇతి కల్పనాయాం తు అన్తరఙ్గత్వాత్పరత్వాచ్చ తరప్ప్రవృత్తౌ విజయతితరామితి స్యాదితి చేదత్రాహుః — సముదాయాన్తర్గతాజ్జయతఇత్యస్మాదేవ తరప్, న చ తస్య విశబ్దేన సహ సాకాఙ్క్షత్వేనాసామర్థ్యం శఙ్క్యమ్, తిఙన్తస్య ప్రధానత్వేన సాపేక్షత్వేపి దోషాభావాదుపసర్గస్య ద్యోతకత్వేన ప్రత్యేకమర్థవత్తా నాస్తీతి సాకాఙ్క్షతాయా వక్తుమశక్యత్వాచ్చేతి, వృత్తకథనపూర్వకం వర్తిష్యమాణమాహ * పూర్వార్ధఇతి * హలన్తేషు సప్తశోసుదకేక్విన్, ఋత్విగ్దధృక్, త్యదాదిష్విత్యాదినా క్విన్నాదివ్యుత్పాదనం ప్రాసఙ్గికమితి భావః, తుర్యశ్చతుర్థః, చతురశ్ఛయతావాద్యక్షరలోపశ్చేత్యుక్తత్వాత్ । * అథేతి * ఇహాపి కృత్సు ణచ స్త్రియామఞ్, అణినుణఇత్యాదివ్యుత్పాదనం ప్రాసఙ్గికం బోధ్యం ప్రాధాన్యేన తు తృతీయాధ్యాయస్థా ఏవేహోచ్యన్తఇతి భావః, అనుబన్ధభేదమాశ్రిత్యాహ । * దశలకారాఇతి * ప్రదర్శ్యన్తఇతి * యద్యపి పఞ్చమలకారే రూపాణ్యధునా నవ్యుత్పాద్యన్తే, తథాపి లకారాః స్వరూపేణ ప్రదర్శ్యన్తే, లస్యేత్యాది సూత్రవిషయతాం వ్యుత్పాదయితుమితి భావః । * పఞ్చమఇతి * లేడిత్యర్థః, లట్లిడితిస్వోక్తక్రమాపేక్షయైవ లేటః పఞ్చమత్వం న తు సూత్రోక్తక్రమేణేతి బోధ్యమ్ । * వర్తమానేలట్ * వర్తమానఇత్యేతత్ప్రకృత్యర్థవిశేషణమిత్యాహ * వర్తమానక్రియావృత్తేర్ధాతోరితి * ధాతోరితిసూత్రమాతృతీయాం తమధిక్రియతఇతి భావః । * లట్స్యాదితి * తస్యవాచ్యత్వంనుపదమేవ స్ఫుటీభవిష్యతి వర్తమానకాలస్తు న తద్వాచ్యః, కిన్తు ద్యోత్యఏవ, లఙాదిష్వపి భూతాదికాలో యథాయథం ద్యోత్యఏవేత్యేవ గన్తవ్యం వస్తుతస్తు — వాచ్యత్వాభ్యుపగమోపి సుగమఇతి విధ్యాదిసూత్రేవక్ష్యామః । * అటావితావితి * అకారఉచ్చారణార్థఇతితునోక్తమ్, లిఙాదిష్వైలక్షణ్యసమ్పాదనాయ తస్యావశ్యవక్తవ్యత్వాత్ । * లఃకర్మణిచ * చకారాత్కర్తరిత్యనుకృష్యతే సకర్మకవిషయం చేదమ్, అకర్మకేషుకర్మణోత్యంశస్యబాధితత్వాత్, భావేచేత్యుత్తరవాక్యేన తత్రవిశేషవిధానాచ్చ, తదేతదాహ * సకర్మకేభ్యఇతి * భావేచేతి చకారేణ కర్తైవానుకృష్య

తే నతు కర్త్రా సమ్బన్ధాత్, తదాహ * భావే కర్తరి చేతి * నను భావకర్మ-
ణోర్గ్రహణాత్మనేపదవిధానాచ్ఛేషాత్కర్తరీతి పరస్మైపదవిధానాచ్చ జ్ఞాపకాల్ల-
కారాణాం భావకర్మకర్త్రర్థానుమాతుం శక్యత్వాదితి కిమనేన సూత్రే-
ణ నైవం, అసత్యస్మిన్ సూత్రే సకర్మకేభ్యోఽపి ఘటాదివద్భావే లకారాప-
త్తౌ ఘటః క్రియతే దేవదత్తేనేత్యాదిప్రయోగాప్రసక్త్యా తస్మాద్ఘటాదిత్వే-
తదర్థమేతత్సూత్రస్యావశ్యకత్వాత్, నచైవమకర్మకేభ్యో భావే ల ఇ-
త్యేవ సూత్ర్యతాం భావే అకర్మకేభ్య ఏవేతి నియమార్థమితి వాచ్యం, అక-
ర్మకేభ్యో భావ ఏవేతి విపరీతనియమాపత్త్యా కర్తరి తేభ్యో లకారానుపపత్తేస్త-
స్మాద్భావే చేతి చకార ఆవశ్యకః, నచైవం భావే చాకర్మకేభ్య ఇత్యేవాస్త్వి-
తి వాచ్యమ్, భావే కర్తరి చాకర్మకేభ్య ఏవేతి నియమాపత్త్యా సకర్మకేభ్యో
భావ ఇవ కర్తర్యపి లకారానాపత్తేః, నన్వేవమపి లః భావే చాకర్మకేభ్య ఇ-
త్యేవాస్తు లకారేణ కర్తరీత్యనుకర్షణాల్లకారాః సకర్మకేభ్యః కర్తరి స్యురక-
ర్మకేభ్యో భావే కర్తరి చ స్యురిత్యర్థే పర్యవసితే కర్మణి తూక్తజ్ఞాపకాద్భవి-
ష్యన్తీతి కిమనేన కర్మణీత్యనేనేతి చేత్ నైవం, ఉత్తరసూత్రే తయోరిత్యనేన
కర్మణోఽపి పరామర్శార్థం తస్యావశ్యకతయా జ్ఞాపకానుసరణే క్లేశస్య వైయ-
ర్థ్యాత్, తస్మాద్యథాన్యాసమేవ రమణీయమ్, అత్ర నైయాయికాః — ల-
కారాణాం కృతాం చైవ శక్తిః లాఘవాత్ నతు కర్తరి కృతిమతి కర్తృత్వే తత్ర
శక్తౌ గౌరవాత్ దేవదత్తః పచతీత్యాది ప్రథమాన్తపదేన తల్లాభాచ్చ, దేవద-
త్తః పచతీత్యత్ర హి దేవదత్తో విశేష్యః క్రియా విశేషణం ఆశ్రయత్వం తు సంస-
ర్గః, తథా చ పాకానుకూలకృత్యాశ్రయో దేవదత్త ఇత్యాది శాబ్దబోధోఽపి సు-
ష్ఠూపపద్యత ఇతి తన్న పచతీత్యుక్తే పాకస్య కర్తా క ఇత్యాకాఙ్క్షానురోధేన
లకారాణాం కర్తరి శక్తిరిత్యభ్యుపగన్తుముచితత్వాత్, పాకానుకూలా కృతి-
రితి శాబ్దబోధాభ్యుపగమే తు కస్మిన్నిత్యాకాఙ్క్షా స్యాత్ న స్యాదితి వా, నచైకక-
ర్తృకా పచిక్రియేతి శాబ్దబోధాభ్యుపగమేఽపి క ఇత్యాకాఙ్క్షానుత్పద్యమానైవేతి శం-
క్యం, కర్తృసామాన్యబోధే సతి క ఇతి కర్తృవిశేషాకాఙ్క్షాయాం బాధకాభా-
వాత్, నాపి దేవదత్తకర్తృకా పచిక్రియేత్యుక్తేఽపి కస్మిన్నస్తి కస్య వేత్యాకా-
ఙ్క్షా దుర్వారైవేతి శక్యమ్, విక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపారస్యైవ పచిక్రియాత్వా-
త్ తదాశ్రయస్య దేవదత్తస్య కర్తృత్వాత్ క్రియాశ్రయత్వే నిశ్చితే క-

ష్మిన్నిత్యాకాంక్షాయా అప్రవృత్తేః, కిం చ పచన్తం దేవదత్తం పశ్య పచతే దే
వదత్తాయ దేహి పచమానస్య దేవదత్తస్య ద్రవ్యమిత్యాదౌ శతృశానజాదినా
ఽపి తిబాదివల్లాదేశత్వావిశేషేణ తేభ్యోఽపి కృతిమాత్రబోధాపత్తేః, న చేష్టా
పత్తిః, ఆశ్రయిత్వం సంసర్గ ఇత్యుక్తత్వేన పాకానుకూలకృత్యాశ్రయం దే
వదత్తం పశ్యేత్యాద్యర్థస్వీకారే దోషాభావాదితి వాచ్యం, నామార్థయోర్భే
దాన్వయస్యాపసిద్ధాన్తపరుద్ధత్వాత్, న చైవం నామార్థయోరభేదసంసర్గ
వ్యుత్పత్త్యనురోధేన శతృశానజాదీనాం కర్త్రర్థకతా, తిబాదీనాం కృత్యర్థకతేతి
వైషమ్యం స్వీక్రియతే ప్రామాణికగౌరవస్యాదోషత్వాదితి వాచ్యం, స్థా
న్యేవ వాచకో లాఘవాత్ న త్వాదేశో గౌరవాదితి స్వసిద్ధాన్తస్య పరిత్యా
గాపత్తేః, రామః జ్ఞానం కరోతీత్యాదౌ సోఽర్థః సగ్రే సోఽభియుక్తే సోఽపి డిచ
కృతే లాఘవాత్సత్త్వే నైవ శక్తిర్న తు తాదృశే పేణేత్యాది భవదీయవ్యవహా
రస్యాసాఙ్గత్యాపత్తేశ్చ, ఏవం చ, తిబాదీనాం శత్రాదీనాం చ స్మారకతయా లి
పిస్థానీయత్వం బోధకస్తు లకార ఏవేతి స్థితే సచ శాస్త్రైః కర్తరి శక్త ఇత్య
భ్యుపగమే తిజన్తైః కథం కృతిం బోధయేత్ అన్యాయ్యశ్చానేకార్థత్వమితి
న్యాయాత్, యదితు వైయాకరణరీతిమాశ్రిత్య సర్వత్రాదేశ ఏవ వాచక ఇ
త్యభ్యుపగమ్యతే తర్హి ఘటం ఘటేన ఘటాయేత్యాదిషు సర్వే సర్వప
దాదేశా ఇతి న్యాయేన పదస్ఫోటో వాక్యస్ఫోటశ్చ సిద్ధ్యేదితి భవతాం తన్మహద
నిష్టమ్, కిం చ కర్తరి కృదితి యత్ర కర్తృగ్రహణం తదేవ లః కర్మణీతి సూత్రే చ
కారేణానుకృష్యత ఇతి కథం తిబాదీనాం లకారాణాం చ శక్తౌ వైలక్ష
ణ్యం, న చ నామార్థయోరభేదాన్వయసంసర్గాభ్యుపగమ ఏవ తిబాదౌ కర్తృ
వాచ్యత్వే బీజమితి వాచ్యమ్, పచతిరూపం పచతికల్పం దేవదత్త ఇత్యాద్యను
రోధేన తిఙ్క్ష్వపి కర్తురేవ వాచ్యత్వౌచిత్యాత్, నను సముదాయస్య నామ
త్వేఽపి తిఙ్ప్రత్యయో న నామేతి చేత్ పాచక ఇత్యత్రాప్యక ఇత్యస్యాన్నామేతి తు
ల్యం అకారాన్తం నామేతి చేత్, రూపబాద్యన్తమపి నామేతి తుల్యమ్, తత
శ్చాత్ర ప్రశస్తపాకకర్తా దేవదత్త ఇత్యాద్యభేదాన్వయో భవద్భిరభ్యుపగన్త
వ్య ఇతి తిఙ్క్ష్వపి కర్తుర్వాచ్యతా స్వీకర్తవ్యైవ, కిం చ కర్తుర్వాచ్యతాన
భ్యుపగమే యుష్మది సమానాధికరణే మధ్యమః అస్మద్యుత్తమ ఇతి సామానాధి
కరణ్యప్రయుక్తా పురుషవ్యవస్థా అభిహితే కర్తరి ప్రథమేత్యాదికం చ భవన్మతే

కథం సఙ్గచ్ఛతామ్, యత్త్వనభిహిత ఇత్యస్యానభిహితసఙ్ఖ్యాక ఇత్యర్థవర్ణ-
నేన దేవదత్తః పచత్యోదనం ఓదనః పచ్యతే దేవదత్తేనేత్యాదౌ ప్రథమాద్వితీ-
యావ్యవస్థాపనముక్తం తన్న, కృత్తద్ధితసమాసేషు సఙ్ఖ్యాభిధానస్యాప్రసి-
ద్ధత్వాత్, తతశ్చ పక్తవ్యస్తణ్డులః, శతశ్శతికోఽశ్వః, ప్రాప్తోదకో గ్రా-
మః ఇత్యాదిషు కర్మణి ద్వితీయేత్యస్య ప్రవృత్తౌ ప్రథమా న స్యాత్, నచ తిష్ఠతీ-
త్యధ్యాహారేణ సఙ్ఖ్యాభిధానమిహాప్యస్తీతి వాచ్యం స్థిత ఇత్యధ్యాహారే తద-
భావాత్, శాబ్దికోఽయం దేవదత్తః నతు నైయాయిక ఇత్యాదిషు నీలమిదం న
తు రక్తమిత్యత్రైవ క్రియాపదాధ్యాహారస్యానావశ్యకతయా ఆఖ్యాతేన
శబ్దోచ్చారం కరోతీతి ఠక్ప్రత్యయేన వా కర్తృసఙ్ఖ్యాయా అనుక్తత్వాద్దే-
వదత్తే కర్తరి తృతీయోత్పత్తిప్రసఙ్గాచ్చ, తస్మాదభిహితే కర్తరీత్యాదివ్యా-
ఖ్యానమేవాభ్యుపేతవ్యమ్, అపి చ ధాతూపాత్తవ్యాపారాశ్రయః కర్తా త-
త్రాశ్రయమాత్రం కృతాం లకారాణాం చార్థో నతు వ్యాపారోఽపి తస్య ధాతు-
నైవ లబ్ధత్వాత్ అత ఏవ కర్తా కారక ఇత్యాదౌ ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోర్నాన-
న్వయః, వ్యాపారాశ్రయస్య ప్రత్యయార్థత్వే తు తస్య ప్రకృత్యర్థేన వ్యాపా-
రేణాన్వయః క్లిష్టః స్యాత్, యస్తు వదతి కృధాతోః కృతిరర్థః కృతప్రత్యయ-
స్యాపి కృతావేవ శక్తిర్న తు కర్తరి కర్తరి కృదిత్యత్ర హి కర్తరీతి భావప్రధా-
నో నిర్దేశః కర్తృత్వం కృతిమత్త్వం తచ్చ కృతిరేవ యత్ర తు దేవదత్తాదిపదసమ-
భివ్యాహారః తత్ర తృజాదౌ కృతిమతి లక్షణేత్యాది తన్మతే పూర్వోక్తకర్తృ-
త్వాకారా సుతరామనన్వయః కర్మవత్కర్మణేతి సూత్రే కరోతిరుత్పాదనార్థః ఉ-
త్పత్తిశ్చ కర్మస్థా యత్నార్థకత్వే తు కారిష్యతే ఘట ఇత్యాది న సిధ్యేదితి వక్ష్య-
మాణదూషణం దుర్ధరమ్, ఆశ్రయమాత్రస్య ప్రత్యయార్థత్వే తు రథో గచ్ఛ-
తీత్యత్ర రథస్యాచేతనస్య యత్నాభావేఽపి గమనానుకూలచక్రభ్రమణాది-
వ్యాపారాశ్రయత్వాన్న కాచిదనుపపత్తిః, ఏవం స్థితే కృతౌ శక్తిరిత్యస్యో-
క్తిసమ్భవ ఏవ నాస్తి కృతేరపి వ్యాపారవిశేషతయా ప్రాయేణ ధాతుత ఏవ
లాభాత్, జానాతీత్యాదౌ ఆశ్రయత్వం ప్రత్యయార్థ ఇతి స్వీకృత్య య-
త్నార్థత్వస్య త్వయాపి త్యక్తవ్యత్వాత్, న హి యత్నమన్తరేణ జ్ఞానం నో-
దేతీతి కశ్చిదభ్యుపైతి తస్మాత్కృతాన్తిజాణిచ్ఛావైలక్షణ్యం చ దుర్లభమితి క-
ర్త్రర్థత్వమభ్యుపేయమ్, ఏతేన కర్త్రధికరణే ఆఖ్యాతవాచ్యత్వం కర్తుర్నే-

రస్య జిజ్ఞాస్యమానాధికరణే యజన్తాద్విహితస్య జిజ్ఞాస్యమానఇతి శానచః కర్తృవాచకత్వం స్వీకుర్వన్తో మీమాంసకా అపి ప్రత్యుక్తాః, యత్తు తైరుక్తం శానజన్తే కర్తరి కృదితి వ్యాకరణం శక్తిగ్రాహకమస్తీతి తన్న, కృద్వాక్యశే షోహ్యయమర్థాకాఙ్క్షాయాం నిర్దిష్టార్థేషు ణ్వులాదిష్వేవోపతిష్ఠతే, ఆకాఙ్క్షితవిధానం జ్యాయ ఇతి వ్యాఖ్యానాన్నతు శత్రాదిషు స్థానిభూతలకారా ర్థేనైవ తేషాం నిరాకాఙ్క్షత్వాత్ అన్యథాభావే కర్మణిచ శానచోపౌర్ల భ్యాపత్తేః, తతశ్చ శయ్యమానే ఆస్యమానే చాయం గత ఇత్యాది ప్రయోగో భావేన స్యాత్ కర్మణితు క్రియమాణ ఇత్యాదిప్రయోగో న స్యాత్, యత్తు భట్ట పాదా ఆహుః కర్తరి యదేకత్వం తత్ర తిప్ కర్తరి యద్ద్విత్వం తత్ర తస్ ఇత్యాది క్రమేణ లః కర్మణీత్యస్య ద్వ్యేకయోరిత్యాదేశ్చ ఏకవాక్యతయా వ్యాఖ్యానాన్న కర్తుర్గ్యాచ్యతా సూత్రాదాయాతీతి తచ్చిన్త్యమ్, తాన్యేకవచన ద్వివచనేతి విహిత ద్వివచనాదిసంజ్ఞాహితిబాద్యాదేశనిష్ఠా తతశ్చ ద్వివచనాది సంజ్ఞకతిబాదివిధానాద్ద్వ్యేకయోరిత్యస్యైకవాక్యతాస్తు నచ తిబాదివిధౌ కర్తరీత్యస్తియద్ద్విత్వైకత్వాదివిశేషణాత్ యాకథం చేన్నీయేత, నను లః కర్మణీతి సూత్రే కర్తరి కృదిత్యతోఽనువృత్తం కర్తృగ్రహణం తిబాదివిధావప్యేవ, లవధితిబాదివిధ్యోరప్యేకవాక్యతాస్వీకారాదితి చేత్సత్యమ్, వాక్యైకవాక్యతాహి సా న తు పదైకవాక్యతా లః కర్మణీతి విహిత లకారానువాదేన తిబాద్యాదేశవిధేః ప్రవృత్తత్వాత్, తథా చ లవిధౌ శ్రూయమాణం కర్తృగ్రహణం కథంసఙ్ఖ్యాం విశినష్టు నహి యత్ర కర్తృగ్రహణం తత్ర సఙ్ఖ్యోపస్థాపకమస్తి లకారస్య ద్వివచనాదిసంజ్ఞావినిర్ముక్తత్వాత్ తతశ్చ కర్తరి యదేకత్వమితి వ్యాఖ్యా కథమపి న సమ్భవత్యేవ, స్యాదేతత్ లః కర్మణీతి సూత్రే ల ఇత్యకారానుబన్ధకయోర్లఙ్ లటోస్సామాన్యగ్రహణం న భవతి కిన్త్వస్పృష్టానుబన్ధకలకారాణాం సామాన్యగ్రహణమితి నిర్వివాదం తత్ర ల ఇతి జసన్తం మాభూత్ కిన్తు జసన్తమస్తు లః పరస్మైపదమితివత్ ఆదేశాపేక్షా చేయం షష్ఠీ లస్యే య ఆదేశస్స కర్మణి చేత్యాది న చావిహితస్య లస్యానువాదో న సమ్భవతీతి వాచ్యమ్, వర్తమానే లడిత్యాదిభిరేవ లవిధానాత్ తథాచ లస్య స్థానే య ఆదేశః స సకర్మకాత్ కర్మణి కర్తరి చ యదేకత్వం తత్ర స్యాదకర్మకాద్భావే కర్తరీత్యర్థస్సులభ ఇతి భట్టపాదోక్తరీత్యా జనికానిర్బాధైవేతి చేద

త్రాహుః — లఙిత్యస్య షష్ఠ్యన్తత్వే ఆదేశానామేవార్థ ఉక్తస్స్యాత్తోఽపితి బాదీనామేవ న తు శత్రాదీనాం తేషాం ద్వివచనాదిసంజ్ఞావిరహాద్ద్వ్యేకయో రిత్యాదినాఽస్యైకవాక్యతాయాః భవద్భిరుక్తత్వాత్, న చ భవదుక్తరీత్యా క ర్త్రాదిష్వనేన విగ్రాహః, భావే కర్మణి చ శానచో దుర్లభ్యాపత్తేరుక్తత్వా త్, న చ శానజ్విధినా సహ ఆత్మనేపదవ్యవస్థాపకానామేకవాక్యతయా భా వకర్మణోరిత్యనేనేష్టసిద్ధిస్సకర్మకాదపి భావే శానజాపత్తేః, కించ జసన్తత్వే శుద్ధే తేనైవ సంబన్ధః షష్ఠ్యన్తత్వే త్వాదేశ ఇత్యర్థ్యాహో గౌరవమిత్యాది, అ త్రేదం బోధ్యమ్, భావే చాకర్మకేభ్య ఇత్యకర్మకగ్రహణేన అవివక్షితకర్మణో పి గృహ్యన్తే అత ఏవ శాంరిణా పితిసూత్రే నేహ పచ్యతే, నేహ భుజ్యత ఇతి భావే ల కార ఇతి హరదత్తః, అత్యన్తావివక్షాయామకర్మణామేవ గ్రహణమ్, నేహ పచ్య త ఇత్యాదౌ తు కర్మణ్యేవ లకారః గమ్యమానత్వాచ్చ కర్మ న ప్రయుజ్యత ఇ తి న్యాసాన్తరమ్. ఏతచ్చ గతిబుద్ధీత్యాదిసూత్రే హరదత్తగ్రన్థే స్పష్టమ్, య త్తు కైశ్చిదుక్తం ఇహావివక్షితకర్మణాం భావే లకార ఇతి ప్రసాదకృతోక్తం భాష్యాదివిరోధాదయుక్తమితి తచ్చిన్త్యమ్, పక్షద్వయస్యాపి భాష్యకైయ టాదిగ్రన్థారూఢత్వాత్, ప్రత్యుతావివక్షితకర్మణోఽప్యకర్మకత్వ ఇతి పక్ష ఏవ ప్రబలః తథాహి సమానకర్తృకేషు తుమునితి సూత్రే ఇచ్ఛతా క్రియత ఇ తి భావే లడుక్తో హరదత్తేన, శౌరత్యయనేవృత్తమితి సూత్రే కైయటహరదత్తా దిభిరపి నపుంసకే భావే క్తోఽకర్మకేభ్య ఏవ తయోరేవకృత్యక్తేత్యత్ర క్తమా త్రస్య గ్రహణాత్, తత్ర భావే చాకర్మకేభ్య ఇత్యనువర్తనాత్, అన్యథా ఘ టం కృతమితి ప్రసజ్యేతేతి సిద్ధాన్తితమ్. ఏవం స్థితే యద్యవివక్షితకర్మణోఽపీహ సూత్రేఽకర్మకగ్రహణేన న గృహ్యేరన్ తర్హి పీతా గావో భుక్తా బ్రాహ్మ ణా ఇత్యాదౌ భావే క్తాన్తాదర్శఆద్యజిత్యాది కర్మణి క్త ఇతి సూత్రే హరదత్తేన వ క్ష్యమాణం కృతపూర్వీత్యత్ర భావే క్త ఇతి కైయటాద్యుక్తం చ కథం సఙ్గచ్ఛే తాం కథం చ "గతం తిరశ్చీనమ్" ఇత్యాదిప్రయోగాస్సఙ్గచ్ఛేరన్, గతిబుద్ధీతి సూత్రే త్వకర్మకగ్రహణేనావివక్షితకర్మణో న గృహ్యన్త ఇత్యుక్తమ్, తేనాన్నా యః కర్తా స ణ్యన్తే కర్మ న భవతీతి దేవదత్తేన పాచయతీతి సిద్ధమ్, గత్యర్థాకర్మ కేతి సూత్రేఽపి న గృహ్యన్తే తేన హి సూత్రేణ కర్తర్యపి క్తో విధీయత ఇతి దత్త వాన్ పక్వవానిత్యాద్యర్థే దత్తః పక్వ ఇత్యాద్యాపత్తేః, ఇహ సూత్రే త్వవివ

ష్ఠితకర్మణామకర్మకత్వేన గ్రహణేన కోఽపిదోషఇత్యాస్తాంతత్ । * లస్య * వర్ణగ్రహణేప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషా అర్థవద్గ్రహణపరిభాషా చ నప్రవర్తేతే ఇతి లువాతిచూడాలఇత్యాదౌ తిబాద్యాదేశః కుతో నభవతీతిచేదత్రాహుః— లఃకర్మణీతిసూత్రే నిర్దిష్టానాం కర్త్రాద్యర్థానామనువృత్తేః కర్త్రాద్యర్థే విహితస్య గ్రహణమితి అతోతిబాద్యాదేశానువాదేన కర్త్రాద్యర్థవిధిరితి కల్పనా నిరస్తా, లస్థానికతిబాదీనాం కర్త్రాద్యర్థవిధానం కర్త్రాద్యర్థే విహితస్య లస్యతిబాదివిధానమిత్యన్యోన్యాశ్రయాపత్తేః, యఙ్ప్వాధాతోరిత్యధికారాద్ధాతోర్విహితస్యైవ లస్యేహ గ్రహణమితి నోక్తాతిప్రసఙ్గః లస్యేత్వం జ్ఞాతు నభవతి ఫలాభావాత్, నచలిత్స్వరః ఫలం లిత్త్వేన తదభావస్య చ జ్ఞాపనాత్ నాప్యశ్రవణమేవ ఫలం ఉచ్చారణస్యానర్థక్యాపత్తేః, ఆదేశవిధినైవాశ్రవణలాభాచ్చ లస్యతిబాదిస్థానిత్వాభ్యుపగమే తు లఃపరస్మైపదమిత్యాది స్వరసతః సఙ్గచ్ఛత ఇతి దిక్ । * తిప్తస్ఝి * సమాహారేద్వన్ద్వః ఇటష్టకారః ఆగమః లిఙ్గం నభవతి సప్తదశభిరాదేశైః సహాభివ్యాహారాత్, కింతు ఇటోదితి విశేషణార్థః ఏరదిత్యుచ్యమానే ఏధేవహి ఏధేమహీత్యత్రాపి స్యాత్ వర్ణగ్రహణే ప్రత్యయగ్రహణార్థవద్గ్రహణ పరిభాషయోరప్రవృత్తేః కేచిత్తు — ఇటోదిత్యత్ర లిఙిత్యనువర్తనాల్లిఙాదేశస్యేవర్ణస్యేతి సామానాధికరణ్యేన వ్యాఖ్యానే ఏధేవహి ఏధేమహీత్యాదావతి ప్రసఙ్గో నాస్త్యేవ నహి తత్ర ఇకారమాత్రమాదేశో భవతి తేనేటోదిత్యత్ర టకారః స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థ ఏవేత్యాహుః తచ్చిన్త్యమ్, ఇకారస్య విశేషణత్వే విశేషణేన తదన్తగ్రహణాదివర్ణాన్తస్య లిఙోఽత్స్యాదిత్యర్థప్రసక్త్యా ఉక్తాతిప్రసఙ్గస్య తదవస్థత్వాత్, వహిమహీత్యస్యాపి స్థానివత్త్వేన తిఙ్త్వాత్, మహిఙో ఙకారః, తఙ్ తిఙితి ప్రత్యాహారార్థః, సచ సముదాయానుబన్ధో నత్వవయవానుబన్ధః వ్యాఖ్యానాత్ తేనేషేః కర్మణి ఆశీర్లిఙి ఏషిషీమహీత్యత్ర గుణనిషేధో న, తథా వృశ్చతేః వృశ్చతేశ్చ కర్మణి లిటివ్రశ్చిమహే పప్రచ్ఛిమహేత్యత్ర తు గ్రహిజ్యేతి సమ్ప్రసారణం న । * తఙానౌ * లస్యేత్యస్యానువృత్తేః లాదేశ ఏవ ఆనో గృహ్యత ఇత్యాశయేనాహ * శానచ్కానచౌ చేతి * తేన పరస్మైపదిభ్యోఽపి తాచ్ఛీల్యవయోవచనే చానచ్ భవత్యేవ, కతీహ నిఘ్నానాః । * అనుదాత్తఙితః * అనుదాత్తశ్చ ఙశ్చ అనుదాత్తఙౌ తౌ ఇతౌ యస్య సః

అనుదాత్తజిత్, ద్వన్ద్వాన్తే శ్రూయమాణ ఇవ ప్రత్యేకం సమ్బధ్యతే తత్రానుదాత్తాంశేనాదన్తవిధేఃఫలాభావాదంశాన్తరఏవ తదన్తగ్రహణమిత్యాశయేనాహ * అనుదాత్తేత ఇత్యాది * ఉపదేశేఽనునాసిక ఇత్యతోఽనువృత్తముపదేశగ్రహణం జిదంశఏవ సమ్బధ్యతే నాన్యత్ర అవ్యభిచారాత్తదాహ * ఉపదేశే యో జిదితి * విశేష్యమన్తరేణ తదన్తవిధిరిహ దుర్లభ ఇత్యత ఆహ * ధాతోరితి లస్యేతి * సన్నిహితానువృత్తేరభావాదుభయమపి దుర్లభం. భూవాదయ ఇతి సూత్రాన్మణ్డూకప్లుత్యానువృత్తస్య ధాతవ ఇత్యస్య విభక్తిపరిణామాత్తదర్థం చిద్ధాతోరిత్యపదే లబ్ధేఽపి లస్యేత్యేతన్న లభ్యత ఇతి చేదత్రాహుః — ఇకోఝలిత్యత్ర సనా ధాతోరివేహాత్మనేపదేన లకారధాతోరాక్షేపో బోధ్యః తఙానాం లాదేశత్వాల్లస్య చ ధాతోర్విధానాదితి, ఉపదేశ ఇతి కిమ్? చుకుటిషతి, గాఙ్కుటాదిభ్య ఇతి సనః అజిత్త్వమ్, ధాతోః కిమ్? చజజ్ఞ్యాం మా భూత్ అచుద్రివత్ అవోచత్, నను లావస్థాయామేవ వ్యత్యాదభ్యస్య తాసీత్యాదిస్య ప్రత్యయేక్యతే వ్యవధానాదాత్మనేపద పరస్మైపదరూప నియమాప్రవృత్తావపి లకారసామాన్యాశ్రయత్వేనాన్తరఙ్గత్వాత్స్యప్రత్యయాత్ప్రాగేవ మేవతి బాదిషు సత్సు పక్షే పరస్మైపదం పక్షే చాత్మనేపదం సిధ్యత్యేవేతి వృద్భ్యః స్యసనోరితి సూత్రే స్యగ్రహణం వ్యర్థం సత్తేనైవ స్యగ్రహణేన వికరణేభ్యో నియమో బలీయానితి జ్ఞాపితం, తేనానుదాత్తేత్త్వద్వర్తిష్యత ఇత్యేవం నిత్యమాత్మనేపదే ప్రాప్తే వృద్భ్యః స్యసనోరితి పరస్మైపదమపి పక్షే భవతి తథా చ వికరణేభ్యో నియమస్య బలీయస్త్వాచ్చ జజ్ఞోర్న దోషః వికరణాత్ప్రాగేవ పరస్మైపదప్రవృత్తేరితి చేత్ సత్యం, స్యగ్రహణం వికరణవ్యవధానేఽపి నియమప్రవృత్తిం జ్ఞాపయతీతి పక్షే చ జజ్ఞోర్దోషస్స్యాదేవ, అయం చ పక్షశ్శదేశ్శిత ఇతి సూత్రభాష్యకైయటయోస్స్పష్టం, కిం చ తదన్తవిధిలాభార్థమపి ధాతుగ్రహణమావశ్యకం ధాతోరేకాచ ఇత్యాదినా యఙ్, బోభూయతే బుతేరీయఙ్ రితీయతే శేతే హన్నుత ఇత్యత్ర తు వ్యపదేశివద్భావేన జిదన్తత్వం న మోపరివశ్చిత్రజ ఇతి క్యచి చిత్రీయత ఇత్యేతదర్థమితి చేదత్రాహుః — అవయవే ఽచరితార్థో ఙకారః క్యఙన్తస్య విశేషణం భవతి తథా చ సముదాయానుబన్ధో ఙకార ఇతి వ్యపదేశివద్భావేనైవ జిద

న్తత్వంబోధ్యమితి । * స్వరితఞితః * పూర్వవదిచ్ఛబ్దః ప్రత్యేకం సమ్బధ్య తేకర్తారమభిప్రైతి గచ్ఛతీతి కర్త్రభిప్రాయమ్ । కర్మణ్యణ్ । * ధాతోరితి * ధాతోర్లస్యేత్యర్థః లకారధాత్వోరాక్షేపః పూర్వవద్బోధ్యః । * తిఙస్త్రీణిత్రీణి * తిఙష్టత్రికాస్సంజ్ఞాస్తిస్ర ఇతి యథాసఙ్ఖ్యం న ప్రాప్నోతీత్యత ఆహ * ఉభయోరితి * పరస్మైపదం ఆత్మనేపదమిత్యేతచ్చానువర్తతే తేనపదద్వయే ప్రత్యేకం త్రయస్త్రికా ఇతి యథాసఙ్ఖ్యం సంజ్ఞాః ప్రవర్తన్త ఇతి భావః , నను ప్రథమశ్చప్రథమశ్చ ప్రథమౌ మధ్యమశ్చ మధ్యమశ్చ మధ్యమౌ, ఇత్యేవం కృతైకశేషాణాం ప్రథమాదీనాం ప్రథమౌ చ మధ్యమౌ చ ఉత్తమౌ చ ప్రథమమధ్యమోత్తమా ఇతి ద్వన్ద్వేఽభ్యుపగతే త్రికద్వయస్య యథాసఙ్ఖ్యం ప్రథమమధ్యమోత్తమసంజ్ఞాస్స్యుర్న త్వేకైకస్యేతి ణలుత్తమో వేతి సూత్రంవిరుధ్యేత ణలఉత్తమసంజ్ఞకత్వాలాభాత్ , తతశ్చ ప్రథమమధ్యమోత్తమా ఇత్యత్ర కృతద్వన్ద్వానాం ప్రథమమధ్యమోత్తమాశ్చ ప్రథమమధ్యమోత్తమాశ్చేత్యేకశేష ఆశ్రీయతాం తథాహి సతి సంజ్ఞా అపి షడేవ పరస్మైపదాత్మనేపదగ్రహణానువృత్తిక్లేశం వినైవేష్టసిద్ధిరితి చేత్ మైవమ్, ఏకశేషాశ్రయణే గౌరవాద్వైయర్థ్యాచ్చ, త్వయాపి హి పరస్మైపదాత్మనేపదగ్రహణమనువర్త్యమేవ. అన్యథా శతృక్వసౌ సావకాశౌ పరస్మైపదసంజ్ఞా ప్రథమాదిసంజ్ఞయా బాధ్యేత తతశ్చ కారిష్యతి కారిష్యతీత్యాదౌ క్రమాత్ పరస్మైపదేష్వితి దీర్ఘో న స్యాత్ ఆకారిషన్నిత్యాదౌ తస్య సావకాశత్వాత్ , యదత్ర పరస్మైపదానామితి విహితస్య ణలో ణలుత్తమో వేతి ణిత్వవికల్పవిధానాత్ ,జ్ఞాపకాత్పరస్మైపదసంజ్ఞా ప్రథమాదిసంజ్ఞయా న బాధ్యత ఇతి బ్రూషే తర్హి సుతరాం ప్రతిపత్తిగౌరవమ్ । * తాన్యేకవచన * తానీత్యస్య వ్యాఖ్యానమ్ * లబ్ధేత్యాది * అన్యథా ఏకసంజ్ఞాధికారాత్ప్రథమాదిసంజ్ఞానామేకవచనాది సంజ్ఞానాంచ పర్యాయస్స్యాత్ , ఇష్టాపత్తౌ తు అతేలోఽటో మేర్నిరితి కృతే ఏకత్వవివక్షాయాముత్తమసంజ్ఞాభావాదాదుత్తమస్యేత్యస్యాప్రవృత్త్యా అద్మేత్యాదిప్రయోగోఽపి సాధుస్స్యాదితి భావః । * ప్రత్యేకమితి * యత్తు ప్రాచా ఏకైకశ ఇత్యుక్తం తదయుక్తమ్, శసైవ వీప్సాయా ఉక్తత్వేన ద్విర్వచనాయోగాత్ , యేన నాప్రాప్తిన్యాయేన ద్విర్వచనబాధాదశ్శసితి సిద్ధాన్త

త్వాత్ తథాసుపఇతిసూత్రే ఏకైకశ ఇతి ప్రాచోక్తమయుక్తమేవ ఏతచ్చ మ
నోరమాగ్రన్థానురోధేనోక్తమ్, అన్యేతు — ఏకైకమేవైకైకశస్స్వార్థేశస్,
నత్వత్రవీప్సాగమ్, నచస్వార్థేయశ్శస్, సఆకరగ్రన్థానావగమ్యతఇతివా
చ్యమ్, ఏకాంకపిలామేకైకశస్సహస్రకృత్వోదత్త్వేతిభాష్యాత్, శసన్తస్యప్ర
త్యేకమిత్యర్థకత్వేన కైయటేన వ్యాఖ్యానాచ్చ, స్వార్థికస్యాపిశసోఽవగమ్య
మానత్వాత్, తతశ్చ ఏకైకశఇతి ప్రాచోక్తమయుక్తమితియదుక్తం తదేవఅ
యుక్తమిత్యాహుః * యుష్మది * సమానాధికరణఇత్యస్య వ్యాఖ్యానమ్ ।
* తుల్యకారకవాచినీతి * భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తానాం శబ్దానామేకస్మి
న్నర్థే వృత్తిస్సామానాధికరణ్యమ్, స్థానినీత్యస్య వ్యాఖ్యానం * అప్రయు
జ్యమానఇతి * సమానాధికరణేకిమ్? త్వాంపశ్యతి, త్వయాక్రియతే, తు
భ్యందదాతి । యుష్మద్యుపపదఇతి సప్తమ్యన్తస్యానుగుణత్వేన వ్యాచష్టే ।
* తస్మిన్ప్రకృతిభూతేసతీతి * తస్మాద్ధాతోర్లస్యస్థానే ఇత్యర్థః ।
* తథాభూతఇతి * తుల్యకారకవాచిని ప్రయుజ్యమానే అప్రయుజ్య
మానే చేత్యర్థః । * తిఙ్ శిత్ * ధాత్వధికారోక్తాఇతికిమ్? హరిః, శసస్సా
ర్వధాతుకత్వేపి ఙిత్త్వేఘేర్ఙితీతిగుణస్స్యాత్, లిహఃశ్రియఇత్యాదిశసన్తేషు
సార్వధాతుకేయగితియక్చస్యాత్, కేచిత్తు — వారిణీత్యత్రానుమికృతే ల
ఘూపధగుణస్స్యాదిత్యాహుస్తన్న, క్ఙితీతినిషేధాత్, ఇగన్తస్యాప్రయుక్త
స్యనుమః గుణప్రయోజకత్వే సన్నిపాతపరిభాషావిరోధాచ్చ । *కర్తరిశప్ *
సార్వధాతుకేయగిత్యతః సార్వధాతుకఇత్యనువర్తతే, ధాతోరేకాచఇతిసూ
త్రాద్ధాతోరితిచ, తదాహ * కర్త్రర్థఇత్యాది * ఝోఽన్తః * తకారాదకార
ఉచ్చారణార్థః, ఆయనేయీనీయస్సూత్రాత్ప్రత్యయగ్రహణమనువర్తతే,
నత్వాదిగ్రహణమేకదేశేస్వరితత్వప్రతిజ్ఞానాత్, తస్యాప్యనువృత్తౌతు శ
యాతైఇతి నసిధ్యేత్, శజో లేట్ లేటోడాటావిత్యన్తరఙ్గత్వాదన్తాదేశా
త్ప్రాగాటికృతే ఝస్యాదిత్వాభావాత్తదేతదాహ * ప్రత్యయావయ
వస్యేతి * ప్రాచాతు ప్రత్యయాదేర్ఝస్యేత్యుక్తం తదనేన ప్రత్యుక్తమ్,
ఇహమనోరమాయామాదిగ్రహణం నివృత్తమిత్యుక్తం తదాపాతతః, అన్య
త్రప్రవృత్తస్యాదిగ్రహణస్యనివృత్త్యయోగాత్, నివృత్తమిత్యస్యా
ననువృత్తమిత్యర్థఇతి యాకథంచిత్ వ్యాఖ్యేయమ్, యత్తు ప్రత్యయాదే

రితిగ్రన్థసఙ్గ్రహాయ వ్యాచక్షతే, ఆడాగమేకృతే తత్సహితోఽపి ప్రత్యయో
స్త్వేవ, నతు తత్సహితఏవ ప్రత్యయఇతి నియమోఽస్తీతి చేన్న, అవయవవి
నిర్ముక్తస్యావయవిత్వాయోగాత్, అన్యథా భూయాస్తామిత్యాదౌ తామా
దీనామిడాగమాపత్తేః, నను అఙ్గాత్పరస్య ప్రత్యయస్య ఇట్ యాసుడన్తం
[illegible]నాఙ్గమితి చేన్న ఆగమవినిర్ముక్తస్యాపి ప్రత్యయత్వమితి వదతాం మతే భవా
మి, భవిష్యతీత్యాదౌ వికరణాన్తస్యైవ తదాదిగ్రహణబలేన యాసుడన్త
స్యాప్యఙ్గతాయా దుర్వారత్వాత్, కిఞ్చ లిఙి సీయుటీత్యత్ర విశేషవిహిత
త్వాత్సీయుటి కృతే లిఙ్స్థానఇట్ తస్యాగమేనాదత్వవిఘాతాత్ప్రత్యయా
ద్యుదాత్తత్వం నస్యాదితి ప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్య ప్రత్యయస్వరే కృతేఽస్య ఆగమా అ
విద్యమానవదిత్యతిదేశ ఆద్యుదాత్తశ్చేతిసూత్రే భాష్యాదౌ స్వీకృతః. నచై
తత్కేవలస్యాపి ప్రత్యయత్వే యుజ్యతే, నచ తస్మిన్ ఆగమసహితస్యాపి
ప్రత్యయత్వాదకారస్యాద్యుదాత్తస్యాత్ తత్స్వాకరణాయ ప్రత్యయస్వరే క
ర్తవ్యఇత్యాది గ్రన్థః స్వీకర్తవ్యఏవేతి వాస్తవ్యాకగ్రన్థవిరోధ ఇతి వాచ్యమ్,
ఆగమా అనుదాత్తా ఇతి విశేషవచనేనాగమస్యాప్యనుదాత్తత్వే కృతే ఆద్యు
దాత్తత్వస్య తత్రాప్రవృత్తేరిత్యదిక్ । * ఝస్యేతి * ఝకారాదకార ఉ
చ్చారణార్థః । * అతోగుణఇతి * అతో దీర్ఘో యఞీతి తు నప్రవర్తతే స్థానివ
దాశ్రయవిధౌ స్థానివత్త్వనిషేధాదితి భావః । * అతో దీర్ఘో * తురుస్తుశమ్య
మఇతిసూత్రాత్సార్వధాతుక ఇత్యనువర్తతే, సార్వధాతుకే కిమ్? కేశవః,
అఙ్గనా, అతఆత్, ఇహ వక్తవ్యే దీర్ఘగ్రహణం దీర్ఘ ఏవ యథాస్యాదిత్యేవమ
ర్థమ్, అన్యథా పాక్షిరోదనం దేవదత్తననుపచామి భోరిత్యత్రాన్త్యస్యా
పి ప్రశ్నాఖ్యానయోరితి ప్లుతస్స్యాత్, కేచిత్తు — అణ ఆదితి సువచన్తపరకర
ణసామర్థ్యాద్వికారనివృత్తిర్భవేదితి ప్లుతస్యాప్రసఙ్గాత్, ఉదాత్తస్థానే
ఉదాత్త ఆకారః అనుదాత్తస్థానేఽనుదాత్త ఆకారఇత్యాదితు స్థానేఽన్త
రతమఇత్యనేనైవసిద్ధమ్, అతఏవ వృషాకప్యగ్నీతిసూత్రే వృషాకపిశబ్దా మ
ధ్యోదాత్తఏకఏవోదాత్తత్వం ప్రయోజయత్యగ్న్యాదిషు తు స్థానేఽన్తరతమ
ఇత్యేవసిద్ధమితి మనోరమాదావుక్తమ్, తతశ్చ ప్రయోజనాభావాత్తపరక
రణం అనణివిధ్యర్థమితి నశఙ్కనీయమేవ, యదితు హల్ఙ్యాభ్యఇత్యత్ర ఆ
అవితివత్ అతఆఇత్యత్రాపి ఆఆఇతి ప్రశ్లేషక్రియతే తదాతపరకరణం వి

నాపిష్టసిద్ధిరిత్యాహుః. ప్రహాసే చేతిసూత్రస్యోదాహరణమాహ * ఏహిమన్యే ఇతి * ఓదనం భోక్ష్యఇతి * త్వం మన్యసఇత్యర్థః। * ఏతం పత వేతి * ఏతం నాన్యే ఓదనం భోక్ష్యేథేఇతి ఏతమన్యే ఓదనం భోక్ష్యధ్వే ఇత్యన్వయః।* భోక్ష్యావహే ఇతి * యువాం మన్యేథే భోక్ష్యామహే ఇతి యూయం మన్యధ్వే ఇతి క్రమేణార్థః। * పరోక్షే లిట్ * యద్యప్యధిశ్రయణాది వ్యాపారరూపా క్రియా సర్వా సపరోక్షైవ, ఉక్తం హి భాష్యే క్రియా నామేయమత్యన్తా పరిదృష్టా పూర్వాపరీభూతావయవా నశక్యా పిణ్డీభూతా నిదర్శయితుమితి, తథాపి తదనుకూలశక్తిమతాం వ్యాపారావిష్టానాం సాధనానాం పారోక్ష్యమిహ వివక్షితమ్, తేన క్రియాణామావిష్టసాధనమాత్రప్రత్యక్షేఽపి లిడ్భవత్యేవ, అయం యయాచ త్వం పేచిథ, నను క్రియాశబ్దవాచ్యాధిశ్రయణాదివ్యాపారాణాం యుగపత్ప్రత్యక్షావిషయత్వేఽపి క్రమశస్తత్ప్రత్యక్షవిషయత్వమస్తి యత్ర తు క్రమశోఽపి ప్రత్యక్షవిషయత్వం నాస్తి తత్ర హి పారోక్ష్యం క్రియాయాః తతశ్చ లిడుత్తమపురుషో దుర్లభ ఇతి చేదత్రాహుః — స్వవ్యాపారస్యాపి వర్తమానతాదశాయాం వ్యాసఙ్గాదినా స్వయమప్రతిసన్ధానే తత్కార్యేణానుమితౌ భవత్యేవ, "బహుజగదపురస్తాత్తస్య మత్తా కిలాహమ్" ఇతివదితి। * లిట్చ * ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞఏవేతి * లఙశ్శాకటాయనస్యేతిసూత్రాదేవకారోఽనువర్తత ఇతి భావః। * పరస్మైపదానామ్ * అత్ర థశబ్దస్య అకారో విధీయమానః అన్త్యస్య ప్రాప్నోతి, న చాకారస్యాకారవిధౌ నిరర్థక మితివాచ్యమ్, యథాసఙ్ఖ్యసమ్పాదనేన కృతార్థత్వాత్, అత్రాహుః — ధాతోరిత్యధికారాదాదేశపరస్యేతివ్యఞ్జనమాత్రస్య కృతే ద్వయోరతో గుణ ఇతి పరరూపమ్, యద్వా ద్వయోః పరరూపేణ సూత్రే నిర్దేశస్తథా చానేకాల్త్వాత్సర్వాదేశే సిద్ధమిష్టమితి, నను సుబన్తానామేవ ద్వన్ద్వస్తత్ర త్వకారద్వయకల్పనాయాం సవర్ణదీర్ఘఏవ స్యాదితి చేన్నైవమ్, ఆదేశానాం స్థానార్థైనైవార్థవత్త్వాత్, థశబ్దస్య విధీయమానమకారద్వయం ప్రత్యేకమర్థవన్న భవతీతి సముదితస్య ప్రాతిపదికత్వే నాతో గుణ ఇతి పరరూపస్యైవ ప్రవృత్తేః। * భువోవుక్ * అచిశ్నుధాత్వితిసూత్రాదచీత్యనువర్తతే తదాహ * లుఙ్లిటోరచీతి * అచీతి కిమ్? అభూత్, అభూః, వుకి సతి లోపో వ్యోర్వలీతి లోపం బాధిత్వా పరత్వాద్ధల్ఙ్యాది లోపస్స్యాత్, నను హల్ఙ్యాది లోపాదన్తరఙ్గత్వాల్లోపో వ్యోర్వలీతి లోప

ఏవ భవిష్యతి, తథాచ ముమవ్రతేర్యఙ్ లుగన్తాల్లిటి ఆమ్ ప్రహారనాగత్, అమూ
మ ఇత్యత్ర వ్యోర్లోప ఏవ మాధవాదిభిస్స్వీకృతః, ఏవంచాజ్గ్రహణం ఊ
దుపధాయా ఇత్యుక్తార్థమనువర్తమానమిహాపి వ్యస్య ఇకయా వృత్తికా
రాదిభిర్యోజితమ్, నత్వావశ్యకతయేత్యేవ నిషేధ ఉచిత ఇతి చేదత్రాహుః—
భువో వుగితసాజ్గత్వాద్బహ్వపేక్షత్వేన హల్ఙ్యాదిలోపస్యేవ వుకోపి బ
హిరఙ్గతయా అసిద్ధత్వే సతి వలిలోపస్య ప్రాప్తేరేవాభావాదజ్గ్రహణమి
హార్థమపీత్యేవ యుక్తమితి, అయంచ శబ్దాః గ్రన్థః సమాధానగ్రన్థశ్చ మనో
రమాయాంస్థితః, అత్రనవ్యాః — ముమవ్రతేర్యఙ్లుగన్త ఏవ నాస్తి అనాను
దిత్యాది రూపంతు దూరాదపాస్తమేవ యకారాదిరో అన్తానామూర్ భావి
నాం యఙ్లుగ్ నాస్తీతి చోశ్చ్వశ్వా ఇతిసూత్రే భాష్యే ధ్వనితమ్, కైయటేన
స్ఫుటీకృతమ్, ఇదంచ చోశ్చ్వరితి యత్రోక్తమ్ తద్విషయకం జ్వరిత్వరేత్యా
త్యావినోః శ్రివిమవ్యోస్తు యఙ్లుగస్త్యేవేతి న్యాయ్యం మాధవాది సంమతం
చ ముమవ్రబన్ధనే, అయం యాన్త ఊఠ్వ్యభావీతీమూ లేవక్ష్యమాణత్వాత్, త
థాచతద్గ్రన్థేన సహాత్రత్యమనోరమా గ్రన్థో విరుధ్యత ఇత్యాహుః — యది
తు ముమవ్రతేర్యఙ్లుగన్తాదితి మనోరమాయాం పఠ్యేత తదాత్రత్యపూర్వాపరగ్ర
న్థవిరోధో నాస్తీతిదిక్ । * అజాదేరితి * యదిబహువ్రీహిఃషష్ఠీ తదా ఇన్ద్ర
మాత్మన ఇచ్ఛతి ఇన్ద్రీయతి, ఇన్ద్రిమితుమిచ్ఛతి ఇన్దిద్రీయిషతీత్యత్ర ద
కారస్య నద్రాఇతి ద్విత్వనిషేధస్స్యాత్, కిన్తు అచ్చాసావాదిశ్చ అజాదిస్త
స్మాదితి కర్మధారయా దేశపఞ్చమీ తదాహ * ఆదిభూతాదచఃపరస్యేత్వ్యే
తి * భూమ్ భూమ్ ఇతి * యద్యప్యత్ర ధాత్వవయవత్వం ప్రాథమ్యంచ న
సఙ్గచ్ఛతే తథాపి వ్యపదేశివద్భావేన తదోర్బోధ్యమ్, నన్విహ చత్వారపక్షా
చః, తత్రావయవాస్త్రయః భూం ఊం ఊమ్ ఇతి భూంపితిసముదాయశ్చతుర్థః, త
థాచానియమేనయస్య కస్యచిద్ద్విత్వం స్యాన్మైవం సముదాయైకాచఏవ ద్వి
ర్వచనస్య న్యాయ్యత్వాత్తస్మిన్ ద్విరుచ్యమానే అవయవా అపి ద్విరుచ్యన్త
ఏవ వృక్షచలనేన సర్వావయవచలనవత్ । * అత్రేతి * ఏకాచోద్వే ఇతి
ప్రకరణే । * హలాదిః * అభ్యాసస్యేతి జాతిపరో నిర్దేశః, తేన ఆతతు ఆట
తురిత్యాదౌ తకారాది నివృత్తిస్సిధ్యతి క్వచిదభ్యాసే ఆదేహాలః సత్త్వ
మాశ్రిత్య సర్వత్రానాదేర్లోపవిధానాత్ । * భవతేరః * అత్రలోపాభ్యా

సస్యేతి సూత్రాదభ్వస్యగ్రహణమనువర్తతే అత్రప్రాచోక్తమ్, భవతే రితి కర్తృనిర్దేశాద్భావకర్మణోర్నాత్వమితి వ్యాఖ్యాతంచ తత్పాత్రేణ కర్త్రర్థయోః శ్తిప్ శపోర్నిర్దేశాదిత్యర్థ ఇతి తన్న, ధాతునిర్దేశమాత్రే శ్తిపో విధానాత్ శపశ్చ వికరణత్వేనానర్థకత్వాత్, కర్త్రర్థకే పరే విహితస్యాపి తస్య శ్తిపశ్శిత్త్వ సామర్థ్యాదేవేహప్రవృత్తేః, అన్యథాత్వముక్తరీత్యా ఉపసర్గాత్సునోతి సువతీత్యాదీనామపి భావకర్మణోరప్రవృత్త్యా సర్వోపప్లవ ఏవ స్యాత్, అపసిద్ధాన్తశ్చాయమితి స్పష్టమేవాకరదృశాం, ప్రయుఞ్జతే చ కర్మణ్యప్యాకరం కవయః "తస్యాతపత్రం బిభరాంబభూవే" "విభావరీభిర్బిభరాంబభూవిరే" ఇత్యాది, ఏతచ్చ ప్రక్రియాప్రసాదగ్రన్థదూషణం మనోరమాయాం స్థితమ్, అత్ర నవ్యాః — శ్తిపశ్శిత్త్వసామర్థ్యాదేవేహ శప్ప్రవృత్తిరితి యదుక్తం తన్న, పిబతిః గ్లాయతిరిత్యాదౌ పిబాద్యాదేశప్రవృత్త్యా ఆత్వనివృత్త్యా చ శిత్త్వస్య చరితార్థత్వాత్, ఏవం చోపసర్గాత్సునోతి సువతి భవతేరిః ధ్యాయతేస్సంప్రసారణం చేత్యాది నిర్దేశాదకర్తృవాచిన్యపి పరే శబాదయ ఇత్యేవ వ్యాఖ్యేయమ్, అన్యథా ఇక్శ్తిపావితి సూత్రే వక్ష్యమాణస్య గ్రన్థస్య విరోధాపత్తేః, కేచిత్తు — శిత్త్వాత్ శ్తిపస్సార్వధాతుకత్వేన భవతిరిత్యాదావార్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేరితీడాగమనివృత్త్యా బ్రవీతిరిత్యత్ర బ్రువ ఈడితి ఈడాగమప్రవృత్త్యా శిత్త్వం చరితార్థమితి వ్యాచఖ్యుః, తచ్చిన్త్యమ్, తిత్రేత్యనేనేణ్ణిషేధానార్ధధాతుకత్వేపి క్షత్యభావాత్, బ్రువ ఈడిత్యత్ర బ్రువః పరస్య హలాదేః పిత ఈడాగమ ఇత్యేతన్మాత్రస్య మూలే వ్యాఖ్యాతత్వాత్సార్వధాతుకస్యేతి విశేషణాభావేపి క్షత్యభావాత్, నచ హలాదేః పిత్ప్రత్యయస్య సార్వధాతుకస్యేతి విశేషణాభావే బ్రువో లిటి వచ్యాదేశే సిపస్థలి ఉవక్థేత్యత్రాతిప్రసఙ్గస్స్యాదితి వాచ్యమ్, థలోత్ర పిత్త్వాభావాత్, నచ స్థానివద్భావేన పిత్త్వం శఙ్క్యం నచ శ్శిత్త్వేన లిఙ్గేన క్వచిదనుబన్ధకార్యేప్యనల్విధావితి తన్నిషేధాత్తస్మాత్పూర్వోక్తరీత్యైవ శ్తిపశ్శిత్త్వసామర్థ్యాదకర్తర్యపి శప్ప్రవృత్తిరితి గ్రన్థో నిరాకర్తవ్య ఇత్యాహుః, తదపరే న క్షమన్తే, థలః పిత్త్వాభావేత్వసంయోగాల్లిట్కిదితి కిత్త్వాద్వచిస్వపీతి సంప్రసారణే సత్యూచిథ ఉవక్థేతి నసిద్ధ్యేత్, కిన్తు ఊచిథ ఊక్థేతి స్యాత్తస్మాత్ స్థానివత్త్వేన థలః పిత్త్వాభ్యుపగతే ఉవక్థేత్యాదావతిప్రసఙ్గవారణాయ పితస్సార్వధాతుకస్య ఈడాగమ ఇతి

వ్యాఖ్యాతవ్యమేవ, తథా చ బ్రువీఃరిత్యత్ర ఈడాగమః ప్రవృత్త్యా శిత్త్వం చరితార్థమితి కైశ్చిద్యదుక్తం తదపి సమ్యగేవేతి । * అసిద్ధవదత్రాభాత్ * వత్కరణం ప్రతిపత్తిలాఘవాయ అన్యథా సిద్ధే అసిద్ధ ఇతి ప్రయుజ్యమానమనుపపన్నం సత్త్వాసత్త్వాదసిద్ధవదితి కల్పనీయం స్యాత్, యథా రాజభిన్నే పురోహితే రాజాయమితి ప్రయోగో రాజవదితి కథంచిత్కల్ప్యతే, రాజవదయం పురోహిత ఇత్యుక్తౌ తు లఘుప్రతిపత్తిర్భవతి, తథా చ అగత్యా యత్ర క్వచిదసిద్ధ ఇత్యత్రాఽసిద్ధవదితి కల్ప్యతే, అసంయోగాల్లిట్కిదిత్యత్ర కిద్వదిత్యర్థ ఇవ కల్ప్యత ఇతి జ్ఞేయమ్, ఆభాదిత్యభివిధావాఙ్, భాధికారమభివ్యాప్యేత్యర్థః, అధికారశ్చాయమ్, అత్రగ్రహణం సమానాశ్రయప్రతిపత్త్యర్థమ్, ఆభాద్గ్రహణం విషయనిర్దేశార్థం, భాధికారస్యావధిలాభస్తు అజ్ఞస్య ప్రత్యయః పరశ్చేత్యాదావివ వ్యాఖ్యానేనైవ సిధ్యతి, ఏవం చానుదాత్తోపదేశేత్యత్రాస్యోపస్థానే సత్యయమర్థో భవతి, ఏషామనునాసికస్య లోపస్స్యాత్ ఝలాదౌ కిఙితి పరే స చాసిద్ధో భవతి, అత్ర ఝలాది కిఙిదాశ్రితైవ యదాభీయం ప్రాప్నోతి తస్మిన్కర్తవ్య ఇతి, జజ్ఞహి జఝ్ఞహి, అతో హేరితి లుఙ్న భవతి అనునాసికలోపస్య హి శబ్దాశ్రితత్వే నాసిద్ధత్వాత్, నన్వస్యాధికారత్వే యత్రాయత్రోపస్థానం తత ఏవారభ్య యదాభీయం తస్మిన్నేవ కర్తవ్యేఽసిద్ధత్వం స్యాన్న తు తతః పూర్వస్మిన్నపి, తతశ్చ ఘ్వసోరేత్వం పూర్వస్మిన్ధిత్వే కర్తవ్యే నాసిద్ధం స్యాదితి చేన్న భవేదయం దోషః శ్నాభాధికారే అర్థాధికారస్త్వయమ్, తతశ్చ హశ్నన్నలోప ఇత్యవధిర్నిర్ణీతస్స ఏవ ప్రతిసూత్రముపతిష్ఠతే, తదేతత్సకలమభిప్రేత్యాహ * ఇనఊర్ధ్వమితి * అత్రాపి శాస్త్రాఽసిద్ధత్వమేవ ఆకరే స్థితమ్, తేన ఏధి శాధీత్యత్ర స్థానినోర్ఝలత్వబుద్ధేరనివర్తితత్వాత్తన్నిబన్ధనం హుఝల్భ్యో హేర్ధిరితి ధిత్వం సిధ్యతి, ప్రాచోక్తకార్యాసిద్ధత్వపక్షే తు న సిధ్యేత్, దేవదత్తస్య హన్తరి హతే దేవదత్తస్య జీవనం నేతి న్యాయేన ఏత్వవిధానార్ఝల్బుద్ధ్యా నివర్తితాయాం పశ్చాదేత్వబుద్ధినివర్తనేపి ధిత్వకార్యస్యాప్రవృత్తేరిత్యాహుః — సమానాశ్రయే ఇతి కిమ్ ? పపుషః, చిచ్యుషః లులువుషః, ఇహ పాధాతోశ్శ్విఙో లూఞశ్చ పరస్య వసోర్వసుత్సం ప్రసారణం తదాతో లోప ఇటి చేత్యాల్లోపే పరనేకాచ ఇతి యణి ఉవఙి చ కర్తవ్యే నాసిద్ధమ్, ఆల్లోపాదీని హి క్వసౌ సంప్రసారణం తు విభక్తావితి వ్యా

ప్రయత్వాత్, నచబహిరఙ్గత్వేనాసిద్ధతాస్త్వితిశఙ్క్యమ్, నాజానన్తర్య ఇ
తి నిషేధాత్, వాహఊఠ్ సూత్రస్థ బహిరఙ్గపరిభాషాయా ఆభీయత్వేన ఆ
ల్లోపాదిషు కర్తవ్యేష్వసిద్ధత్వాచ్చ నచోక్తపరిభాషాయా అల్లోపాదీనాం
చ సమానాశ్రయత్వం నేతిశఙ్క్యమ్, వసోస్సమ్ప్రసారణే కృతే హ్యజా
ద్యాశ్రయేణాల్లోపాదీని ప్రవర్తన్తే, తేషు కర్తవ్యేషు సమ్ప్రసారణస్య అ
సిద్ధత్వాయ తద్విషయే బహిరఙ్గపరిభాషాపి ప్రవర్తత ఇతి తేషాం తత్సత్త్వాదితి ది
క్, విషయలాభార్థం ఆభాద్గ్రహణం కిమ్? ఆభీయం ప్రత్యేవాభీయమసిద్ధం నా
న్యం ప్రతీతి యథా స్యాదిత్యేవమర్థమ్, తేన ఆభాజి రాగ ఇత్యత్ర భఞ్జేశ్చ చిణి
ఇతి రఞ్జేశ్చ ఘఞి చ భావకరణయోరితి నలోపే కృతే తస్యాసిద్ధత్వాభావాదత ఉప
ధాయా ఇతి వృద్ధిర్భవతీత్యాహుః, స్యాదేతత్, దేభతుః దేభురిత్యత్ర
శ్రన్థిగ్రన్థిదమ్భీనాం వక్ష్యమాణవచనేన లిటః కిత్త్వాత్, నలోపే కృతే ఽభ్యా
సలోపానస్యైతాం నలోపస్యాసిద్ధత్వాత్, అత ఆహుః — శ్నసోరల్లో
ప ఇతి తపరకరణాల్లిఙ్గాదాభీయాసిద్ధత్వమనిత్యమితి నాస్త్యత్ర దోషః, తపర
కరణం హి అస్తామిత్యత్ర ఆడాగమస్య లోపో మాభూదిత్యేతదర్థమ్,
యదాప్యాడాగమః శ్నసోరల్లోపం ప్రత్యాభీయత్వేనాసిద్ధస్తథాపి కిం తే
న తపరకరణేన, ఏవం చ దమ్భేశ్చేతి వక్ష్యమాణం నాపూర్వం వార్తికం కిం
త్వనిత్యత్వబలలభ్యమేవేతి వుకో వుక్యాప్తిస్య, ఏవమగ్రేపి, యుట
ఉదాహరణం తు దిదీయే * బభూవేతి * అత్ర ప్రాచా ఇన్ధిభవతిభ్యాం చేతి సూ
త్రం పితోపి లిటః కిత్త్వార్థమితి వ్యాఖ్యాయ ఉచోఽఞితీతి వృద్ధిప్రాప్తౌ కిఙతి చేతి
నిషేధ ఇత్యుక్తం తదుపేక్షితమిగ్లక్షణయోరేవ గుణవృద్ధ్యోర్నిషేధ ఇతి సిద్ధా
న్తాత్, అన్యథా ఇక్స్థానికయోః నిషేధే జగావాయన ఇత్యత్రాపి వృద్ధిర్న స్యా
త్, నచాత్ర కిత్త్వసామర్థ్యాదనిగ్లక్షణాయా అపి వృద్ధేర్నిషేధ ఇతి వాచ్యమ్,
ఫలిఉత్తమే ణలి చ గుణనిషేధేన కిత్త్వస్య చరితార్థత్వాత్ సూత్రం తు ప్రత్యాఖ్యా
తమాకరే, తథా చ వార్తికం ఇన్ధేశ్ఛన్దోవిషయత్వాద్భువో వుకో నిత్యత్వా
త్తాభ్యాం లిటః కిద్వచనానర్థక్యమితి, యద్యపీహ శబ్దాన్తరప్రాప్త్యా వుకో
నిత్యత్వం నాస్తి తథాపి కృతాకృతప్రసఙ్గిత్వమాత్రేణాపి క్వచిన్నిత్యతా
స్వీక్రియత ఇతి వుక్తోప్యస్మాదేవ వార్తికాదవగమ్యతే, తేన రధేర్ణిచి పరామప్యు
పధావృద్ధిం బాధిత్వా నిత్యత్వాద్రధిజభోరచీతి నుమి కృతే రన్ధయతీతి సిద్ధం, న

న్నేవమపి సంయోగాత్పరస్య లిటః కిత్త్వార్థమింధేశ్చేత్యంశో౽పేక్షిత ఏవ అన్యథా సమీధే దస్యుహన్తమమితి న సిధ్యేత్ ఇన్ధేర్నలోపో న స్యాత్ మైవం, ఛన్దస్యుభయథేతి సూత్రేణ హి సార్వధాతుకసంజ్ఞా ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞా చ విధీయతే, తేన సార్వధాతుకమపిదితి లిటో౽పి ఙిత్త్వస్యాదేవ నలోప ఇతి వార్త్తికాశయాత్ । అత్ర నవ్యాః — బభూవేత్యత్ర ద్విర్వచనే౽చీత్యజాదేశస్య నిషేధాద్గుణవృద్ధిభ్యాం ప్రాగేవ వుకః ప్రవృత్త్యా భువో వుకో నిత్యత్వాదితి వార్త్తికే నిత్యత్వాదితి హేతూపన్యాసో నిష్ప్రయోజనః శబ్దాన్తరప్రాప్త్యా వుకో నిత్యత్వం నాస్తీత్యాశఙ్క్య కృతాకృతప్రసఙ్గిత్వమాత్రేణాపి క్వచిన్నిత్యత్వం స్వీక్రియత ఇత్యాదిసమాధానమపి వ్యర్థమేవేత్యాక్షిప్య స్వయమేవ సమాదధుః । షాష్ఠద్విత్వప్రకరణాన్తే హి వార్త్తికకృతా పూర్వవిప్రతిషేధః పఠ్యతే, ద్విర్వచనం యణయవాయావాదేశాల్లోపోపధాలోపణిలోపకికినోరుత్త్వేభ్య ఇతి, తథా చ ద్విర్వచనే౽చీతి సూత్రం నారమ్భణీయమిత్యాశయేన నిత్యత్వాదితి హేతురుపన్యస్త ఇతి ద్విర్వచనే౽చీతి సూత్రేణాజాదేశస్య స్థానివద్భావో విధీయత ఇతి పక్షే తు ద్విత్వాత్ప్రాగేవ వృద్ధ్యాద్యాదేశస్య స్వీకృతత్వాదాదేశానన్తరమపి వుకః ప్రవృత్తిరస్తీతి భువో వుకో నిత్యత్వాదితి గ్రన్థస్సమ్యగేవ, న చైవమపి నామధాతుమత్వాపయతి మాపయతీత్యత్రాపి పర్యన్తస్యత్వమాపరయోః పాతూర్వం నిత్యత్వాట్టిలోప ఇతి గ్రన్థః కథం సఙ్గచ్ఛత ఇతి వాచ్యమ్. ప్రకృత్యైకాజితి సూత్రే భాష్యే ప్రత్యాఖ్యాతమిత్యాశయేన తత్ప్రవృత్తేః, అత ఏవ త్వాదయతి మాదయతీత్యేవ వ్యాఖ్యేయమితి తత్రోక్తమితి దిక్ । * ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః * నేడ్వశికృతీత్యతః ఇడిత్యనువర్తమానే పునరిడ్గ్రహణం నిషేధసమ్బన్ధస్యేటో నివృత్త్యర్థం వస్తుతస్తు — సమర్థానాం ప్రథమాద్వేత్యనువృత్తస్య పదత్రయస్య మధ్యే ప్రాగ్దిశ ఇత్యనన్తరం సమర్థానాం ప్రథమాదితి నివృత్తం వేతి త్వనువర్తత ఇతి వ్యాఖ్యానమివ నేతి నివృత్తమిడిత్యనువర్తత ఇతి వ్యాఖ్యాతుం శక్యత్వాదిడ్గ్రహణం త్యక్తుం శక్యమ్, తథాపి స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థం తత్స్వీకృతమితి బోధ్యమ్, ఆర్ధధాతుకే కిమ్? ఆస్తే, శేతే, వలాదేః కిమ్? ఏధనీయమ్, నను రుదాదిభ్యస్సార్వధాతుక ఇత్యనేన సార్వధాతుకస్యేడ్భవతి తర్హి రుదాదిభ్య ఏవేతి నియమాదాస్తే శేతే ఇత్యత్ర న భవేదేవేతి ఆర్ధధాతుకస్యేతి వ్యర్థమ్, న చ రుదాదిభ్యస్సార్వధాతుక ఏవేతి విపరీతనియమాదో

ఉతీత్యత్ర న స్యాదాస్తే శేతే ఇత్యత్ర తు స్యాదేవేతి శఙ్క్యమ్, రుదవిదముషగ్రహి స్వపిప్రచ్ఛశ్చేతి క్త్వాసనోః కిత్త్వస్య వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్త్వముక్తరీత్యా రుదేః క్త్వాసనోరిడాగమాభావేన న క్త్వా సేడితి నిషేధాప్రవృత్తౌ క్త్వాప్రత్యయే ఽప దేశికకిత్త్వస్యానుపస్థితత్వాద్ధలన్తాచ్చేతి రుదేర్ఝలాదిసనః కిత్త్వాచ్చ, తస్మాద్విపరీతనియమాపత్త్యభావేనార్ధధాతుకగ్రహణం వ్యర్థమేవ, నను తద్గ్రహణాభావే వలాదేరిత్యస్యాఙ్గస్యేతి యదధికృతం తద్విశేష్యం స్యాత్తతశ్చ అడాటావివ ఇడాగమోఽప్యఙ్గస్య స్యాత్, నైవమ్, కృతేఽప్యార్ధధాతుకగ్రహణే వలాద్యార్ధధాతుకస్య యదఙ్గం తస్యేడాగమ ఇతి వ్యాఖ్యానాపత్తావుక్తదోషతాదవస్థ్యాత్ అకృతేఽపి తద్గ్రహణే అఙ్గస్యైవ వలాదిరఙ్గనిమిత్తం తస్యేడితి వ్యాఖ్యానాదిష్టసిద్ధేశ్చ, తస్మాదుభయథాపి వ్యాఖ్యానే శరణీకర్తవ్యే, ఆర్ధధాతుకస్యేత్యస్య త్యాగపక్షశ్శ్రేయాన్, నన్వేవం కేశవః అఙ్గనావృత్తుత్వమిత్యత్రేట్ స్యాత్, బ్రూత ఇద్ధాతోరిత్యతో ధాతోరిత్యనువర్తనాదధాతోఽపరస్య న భవతీతి పరిహారసమ్భవేఽపి లూభ్యాం పూభ్యామిత్యత్ర దుర్వార ఏవేడాగమః, విహితవిశేషణే నాయం వారయితుం శక్యః, క్విబన్తాః ధాతుత్వం న జహతీతి లూభ్యాం లూభిరిత్యత్ర భ్యామాదేర్ధాతోర్విహితత్వాపాయాత్, కిఞ్చ బుగుప్సత ఇత్యాదౌ గుప్తిజ్కిద్భ్య ఇతి ధాతోర్విహితస్య సనః ఇడాగమప్రసఙ్గః స్యాత్, న చేహ ధాతోఃపరత్రవిహితస్య వలాదేరితి వ్యాఖ్యానలాభాయ ధాతోరితి పఞ్చమ్యన్తమపేక్షితం తచ్చ దుర్లభం బ్రూత ఇద్ధాతోరిత్యత్ర ధాతోరితి షష్ఠ్యన్తత్వాత్తథా చ వృత్తుత్వమిత్యాదావపి ఇడాగమప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్, శబ్దాధికారపక్షే స్వరితేన తత్సదృశ శబ్దోఽనుమీయత ఇతి పఞ్చమ్యన్తలాభాదస్తు వా షష్ఠ్యన్తత్వం విహితత్వం షష్ఠ్యర్థమితి వ్యాఖ్యాయామిష్టసిద్ధేః, తస్మాజ్జుగుప్సత ఇత్యాదావిట్ప్రసఙ్గవారణార్థమార్ధధాతుకస్యేతి గ్రహణమ్, కేచిత్తు — ధాతోరిత్యావర్త్య ధాతోరిత్యుచ్చార్య విహితో యః ప్రత్యయస్తస్యేడితి యది వ్యాఖ్యాయేత తథా లూభ్యాం జుగుప్సత ఇత్యాదావతిప్రసఙ్గాభావాదార్ధధాతుకస్యేతి వ్యర్థమిత్యాహుః । * బభూవివేతి * న చాత్ర శ్ర్యుకః కితీతి నిషేధే వుగాగమోఽపి న స్యాదితి శఙ్క్యమ్, క్రాదినియమాదిట్ప్రవృత్తేః । * అనద్యతనే * అతీతాయా రాత్రేః పశ్చార్ధేనాగామిన్యా రాత్రేః పూర్వార్ధేన చ సహితో దివసోఽద్యతన ఇతి కాలోపసర్జనే చ తుల్యమిత్యత్ర

స్థితమ్ । * ఆర్ధధాతుకమ్ * ధాతోరితీతి * ధాతోరేకాచ ఇత్యతో ధాతో
రిత్యనువర్తమానే పునర్ధాతోరిత్యధికారసూత్రారమ్భాదిదం లభ్యతే, ఏ
తచ్చ తత్రైవ మనోరమాయాం స్పష్టమ్, ధాతోరితి విహితే కిమ్? లూ
భ్యం జుగుప్సతే । * అనేకవ్యవహితస్యేతి * సార్వధాతుకాదికం ఇకో విశే
షణం న త్వఙ్గస్యేతి భావః । * తాసస్త్యోః * సస్యార్ధధాతుక ఇత్యతః సీత్యనువ
ర్తతే అఙ్గాక్షిప్తప్రత్యయస్య సీత్యనేన విశేషణాద్యస్మిన్విధిరితి తదాదివిధి
స్తదిదమాహ * సాదావితి * ఏవం రాదావిత్యత్రాపి వ్యాఖ్యేయమ్ । * ప్రా
గ్వదితి * తాసేర్లోప ఇత్యర్థః, అస్తిస్తు నేహ సమ్బధ్యతే తతో రాదిప్రత్య
యస్యాసమ్భవాత్ । * లృట్ శేషే చ * తుముణ్ణ్వులౌ క్రియాయాం
క్రియార్థాయామితి ప్రాగుక్తం తతోఽన్యశ్శేష ఇత్యాహ * అసత్యామితి *
చార్థమాహ * సత్యామితి * హరదత్తస్త్వాహ, అస్వరితత్వాదేవ క్రియా
యాం క్రియార్థాయామితి నానువర్తతే, ఏవం చ శేషే చేతి సుత్యజమితి, తచ్చి
న్త్యం శయిష్యత ఇతి స్థీయత ఇత్యాదౌ తు మనాల్లృటో గ్బాధాపత్తేః, క్తల్యుట్తు
మున్ఖలర్థేషు వాసరూపవిధేరభావాదత్ర చ జ్ఞాపకం ప్రైషాదిసర్గప్రాప్త
కాలేషు కృత్యాశ్చేత్యత్ర లోటా బాధా మా భూదితి పునః కృత్యవిధిరిత్యా
దికృదన్తైవ వక్ష్యతీదమపి జ్ఞాపకమిత్యన్యదేతత్, యత్తు ప్రాచా భవిష్యతీతి
వ్రజతీత్యుదాహృతం తదపాఠితః తుమున్విషయేఽపి లృడ్భవతి తుమునా లృణ్ణ
బాధ్యత ఇత్యేతత్ప్రతిపాదనాయ తస్యానుపయోగాన్న హి భవిష్యతీత్యత్ర క
ర్తరి తుమునః ప్రాప్తిరస్తి భావే హి సః సమానకర్తృకేష్వేవేతి చ వక్ష్యతే,
లృడిత్యేతావతూ సత్రకరణేఽపి భవిష్యతీతి వ్రజతీత్యయం సిధ్యత్యేవేత్యా
స్తాం తావత్ । * లోట్ చ * విధినిమన్త్రణేత్యాద్యనువర్తతే తదాహ * వి
ధ్యాదిష్వితి * ఆశిషి లిఙ్లోటౌ * నను విధ్యాదిసూత్ర ఏవ సమ్ప్రశ్నప్రా
ర్థనాశీష్ష్విత్యుచ్యతాం కిమనేన పృథక్సూత్రకరణేనేతి చేదత్రాహుః —
ఇహ హి క్తిచ్ క్తౌ చేత్యుత్తరసూత్రార్థమాశిషీతి తావదావశ్యకమ్, లిఙ్లో
టావపీహైవ విధేయౌ విధ్యాదిసూత్రే ఆశీర్గ్రహణే త్వస్మై లోడిత్యాదినా స్వ
విషయే పరత్వాద్బాధనాపత్తిః స్యాత్సిద్ధాన్తే తు పరత్వాదేవ విధిః స్మై లోడిత్యాదే
ర్బాధక ఇతి మహాన్ విశేష ఇతి । * తుహ్యోస్తాతఙ్ * యద్యపీతి
హ్యోస్తాతఙితి వక్తుం శక్యమ్, తథాపి లాఘవాభావాదతిప్రసఙ్గవారణాయ

శబ్దసాహచర్యాశ్రయణే లోట ఇత్యనువర్తనేనా గౌరవాచ్చ తుహ్యో
రిత్యుక్తమ్ । * లోటోలజ్వత్ * లోట ఇత్యుపమేయే షష్ఠీదర్శనాదుప
మానాదపి షష్ఠ్యన్తాదేవ వతిస్తదాహ * తేనేతి * అశాన్తౌ తు నాతిదిశ్యే
తేనహి తౌలజస్క్రియేతే, కిన్తు లజిఅఙ్గస్యేతిభావః, నన్వేవమపి యాంతు వాం
త్విత్యత్ర లజశ్శాకటాయనస్యేతి జుస్స్యాత్ జుహ్వాతువిదం త్విత్యత్రతు సిజ
భ్యస్తేతి జుస్స్యాదత్రాహుః, పిదోలటో వేతి వా గ్రహణమిహానువర్త్య వ్య
వస్థితవిభాషాశ్రయణాన్నజుస్ , యద్వా లజశ్శాకటాయనస్యేతిసూత్రే ని
త్యం జిత ఇత్యతో జిత ఇత్యనువృత్త్యైవేష్టసిద్ధేః లజ్గ్రహణమతిరిచ్యతే లుజిసి
చాల్పజిస్య ప్రత్యయేనచ వ్యవధానాత్, లిజితు ఝర్జసితి జుసోవిహితత్వాచ్చ
జిత ఇత్యస్య లజ్యేవపర్యవసానాత్తతో లజ్గ్రహణంవిభజ్యతే నియమశ్చా
యం లజేవయోలజ్ తస్యైవ ఝేర్జుస్ నతు లజ్వభావేన యోలజ్ తస్యేత్య
తో నోక్తదోష ఇతి తచ్చిన్త్యం, అమరిత్యత్ర సిజభ్యస్తేతి నిత్యజుసం బాధి
త్వాపరత్వాచ్ఛాకటాయనస్యేతి వికల్పప్రసఙ్గాత్తస్మాచ్ఛాకటాయనసూ
త్రే లజ్గ్రహణం కర్తవ్యమేవ నతు తదతిరిచ్యతే, నచ ఆత ఇతి సూత్రేణ
అమరిత్యత్ర నిత్యం జుస్స్యాదితి వాచ్యం, తస్య నియమార్థత్వేన విధ్యర్థ
త్వాయోగాదన్యథా అభూవన్నిత్యత్ర సిజభ్యస్తేతి జుస్ మర్వ్యారపవస్యా
దితి నవ్యాః — యదిత్వహ ఆత ఇతి సూత్రమావర్త్య విధ్యర్థతాం నియమా
ర్థతాంచ వ్యాఖ్యాయేత తదాతూక్తదోషాభావాత్ యద్వేతి సమాధాన
మపి సమ్యగేవ, శాకటాయనస్యేతి జుసో వైకల్పికత్వాత్తదభావపక్షే పునః
ప్రసఙ్గవిఘ్నానాత్సిజభ్యస్తేతి జుసిస్వీకృతేతు సుతరాంసమ్యగేవ, పరంతు జు
హ్వాతువిదం త్విత్యత్ర జుస్వారణాయ వ్యవస్థితవిభాషాత్వాశ్రయణీయైవేతి
దిక్ । * సకారాన్తస్యేతి * జిల్లకారోత్తమ సకారస్యేతి ప్రాచో వ్యాఖ్యా
నంత్వయుక్తం భూయాసమిత్యాదావతిప్రసఙ్గస్స్యాదితి భావః । * జిదుత్త
మస్యేతి * జిల్లకారోత్తమస్యేత్యర్థః , తేనభవావః, భవామ ఇత్యాదౌ నా
తిప్రసఙ్గః । * సోఽపిచ్చేతి * ఏవంచ పిత్త్వేనానుదాత్తస్య సిపఃస్థానేయో
హిరాదేశస్సతు స్థానేఽన్తరతమ ఇత్యనుదాత్తోనభవతి జహిశత్రూన్ స్తుహి
శ్రుతమ్ । * భవతాదితి * లుగపేక్షయాపరత్వాద్ధేస్తాతజ్ అన్తరఙ్గానేవ లు
గ్బాధతే నతు పరానితిభావః । * సపిచ్చేతి * సఇతితచ్ఛబ్దేన యస్స్యాదా

గమస్సపరామృశ్యతే ఇత్యాహుః * ఇతశ్చ * ఇతశ్చ లోప ఇతి సూత్రాత్ పరస్మై పదేష్విత్యనువృత్తం షష్ఠ్యేకవచనాన్తతయా విపరిణమ్యత ఇత్యనేన విశేష్యతే తదాహ * పరస్మైపదమికారాన్తం యత్తస్యేతి * ప్రాఞ్చస్తు — పరస్మైపదేష్వికారస్య లోప ఇత్యుక్తం తదయుక్తమ్, భవేదిత్యాదావతివ్యాప్తేః, నన్వతో యేయ ఇత్యత్ర ఈయ దీర్ఘాదిరస్తు ఏవం చ నోక్తాతివ్యాప్తిరితి చేన్న తపరకరణాత్ అత ఏవాబోభవీదిత్యాదావపి న దోష ఇతి చేన్మైవమ్, రుదేర్లఙి అరుదితామిత్యాదౌ దోషధ్రౌవ్యాదితి మనోరమాయాం స్థితమ్ । * విధినిమన్త్రణా * ద్యోత్యేషు వాచ్యేషు వేతి * పక్షద్వయస్యాప్యాకరే స్థితత్వాదితి భావః, తత్రాద్యే త్విత్థముపపత్తిః విధ్యాదీనాం ప్రత్యయార్థత్వమనుచితం తథా హి సతి కర్త్రాదీనాం అర్థానాం లకారాన్తరే చరితార్థానాం విధ్యాదయోఽర్థా బాధకాస్స్యుః తథా చ లిఙః కర్త్రాద్యభిధాయకత్వం న స్యాత్తతశ్చ ద్వివచనబహువచనే న స్యాతాం శబాదయశ్చ న స్యుః పురుషవ్యవస్థా చ న స్యాదభిహితత్వప్రయుక్తస్తృతీయాది విరహశ్చ న సిద్ధ్యేదితి, ద్వితీయే త్విత్థముపపత్తిః విధ్యాదిభిః కర్త్రాదయో న బాధ్యన్తే పరస్పరవిరోధాభావాత్ తథా చ లః కర్మణీత్యత్ర ల ఇతి బహువచననిర్దేశేన సర్వలకారాణాం సంగ్రహాల్లిఙాదీనామపి కర్త్రాదయోఽర్థా భవేయుః, కిం చ కర్త్రాదయోపి నిరవకాశాః న చ లఙాదయోఽవకాశాః, న్యాయసామ్యేన విధ్యాదివద్వర్తమానత్వభూతత్వాదేరపి తత్తల్లకారవాచ్యత్వాత్, న చైవం పచతీత్యాదౌ ధాత్వర్థం ప్రతి వర్తమానతాదేః ప్రత్యయార్థతయా విశేష్యత్వం స్యాత్తథా చైకకర్తృకా వర్తమానా పచిక్రియేత్యాది శాబ్దబోధవర్ణనమయుక్తం స్యాదితి వాచ్యమ్, ప్రత్యయార్థతయా విశేష్యత్వాపాదనస్య కర్త్రాదావపి తుల్యత్వాత్ నను ప్రత్యయార్థః ప్రధానం ప్రకృత్యర్థో విశేషణమిత్యౌత్సర్గికమాఖ్యాతే త్యజ్యతే భావప్రధానమాఖ్యాతమితి సిద్ధాన్తానురోధాదితి చేత్తర్హి తత ఏవ నోక్తదోష ఇతి దిక్ । * ప్రవర్తనాయామితి * ప్రవర్తనాత్వస్య విధ్యాదిషు చతుర్ష్వనుస్యూతత్వాదితి భావః, అత్ర వదన్తి — ప్రవృత్తిః ప్రవర్తనా చ ఉభయమపి వ్యాపారస్స చ ధాత్వర్థః ఫలవ్యాపారయోర్ధాతువాచ్యత్వసిద్ధాన్తాత్తదాశ్రయస్తు లకారార్థః వ్యాపారత్వేన ప్రవర్తనాయా ధాత్వర్థత్వేపి ప్రవర్తనాత్వేన ప్రవర్తనాత్తు లిఙాది రూపేణ లకారవాచ్యా ద్యోత్యా వేతి

పక్షద్వయం ప్రవృత్తిః పురుషనిష్ఠా ఆర్థీభావనేత్యుచ్యతే, ప్రవర్తనా తు విధిః మాం ప్రేరయతీత్యనుభవాల్లిఙాదినిష్ఠా శాబ్దీభావనేత్యుచ్యతే, వేదఏవ లిఙాదినిష్ఠా వక్తురభావాల్లోకే తు పురుషాది నిష్ఠేతి కేచిదభ్యుపగచ్ఛన్తి ప్రవర్తనాయాం అస్యాః పురుషప్రవృత్తిరేవ భావ్యా పురుషప్రవృత్తేస్తు యజనదానాదిభావ్యం, ఏవంచ ధాతూపాత్తవ్యాపారస్య విషయవిషయీభావేనద్వేధా అన్వయే తాత్పర్యగ్రాహకా లిఙాదయ ఇతి ద్యోతకతాపక్షఏవ జ్యాయాన్, లిఙ్త్వాదిరూపేణ లకారస్య ప్రవర్తనాయాం శక్త్యన్తర కల్పనే గౌరవాదేవం ణిచ్యపి ఇయాంస్తు విశేషః ణిచ్ప్రత్యయద్యోత్యా ప్రేరణా సర్వస్మిన్నపిహుతే పురుషాదినిష్ఠైవ నతు ణిజ్నిష్ఠా లిఙాదిద్యోత్యా తు న తథేతి న లిఙ్నిష్ఠా వా పురుషనిష్ఠా వా ఇతి స్యాదేతత్, లిఙాదిద్యోత్యా ప్రవర్తనా లోకే పురుషాది నిష్ఠైవేతి మతే పాచయత్యోదనం దేవదత్తేన యజ్ఞదత్త ఇతివత్ పచేదోదనం దేవదత్తేన యజ్ఞదత్త ఇతి ప్రయోగస్స్యాత్, ప్రవృత్త్యాశ్రయః ప్రవర్తనాశ్రయశ్చ లకారేణోక్త ఇతి కర్తరి తృతీయా న భవతి కింతు ప్రథమైవేతి చేత్తర్హి ఓదనం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తః పచేదితి ప్రయోగస్స్యాదత్రాహుః — పురుషనిష్ఠేతి మతే ప్రవర్తనా లిఙాదివాచ్యైవ న తు ధాతువాచ్యా తథా చ లిఙుపాత్తవ్యాపారాశ్రయస్య పురుషస్య కర్తృత్వాభావాన్నోక్తదోషః, దేవదత్తేన పాచయతి యజ్ఞదత్త ఇత్యాదౌ తు ణిజన్తస్య ధాతుత్వాద్ధాతూపాత్తవ్యాపారాశ్రయత్వేన ప్రయోజ్యప్రయోజకయోరుభయోరపి కర్తృత్వాల్లకారేణానుక్తప్రయోజ్యకర్తరి తృతీయేతి వైషమ్యమితి, కౌస్తుభాదౌ తు హేతుమతి చేతి సూత్రే ప్రయోజకవ్యాపారస్య ణిజ్వాచ్యత్వపక్షఏవ ముఖ్యత్వేన స్థాపితః, వ్యాపారద్వయస్యాపి ణిచ్ ప్రకృత్యర్థత్వే తు ఆఖ్యాతస్య ణిజర్థవిశేషకత్వే అభిషావయతి ప్రకృత్యర్థవిశేషకత్వే తు ఉపసర్గాత్సునోతీతి షత్వమభిషావయతీతి సిద్ధాన్తస్య స్వారస్య భఙ్గాపత్తేరితి తథా గతిబుద్ధితి సూత్రే అణి కర్తేతి విశేషణమవ్యావర్తకం స్యాత్, త్వన్మతే ప్రయోజకవ్యాపారస్యాపి ణిచ్ ప్రకృత్యర్థత్వేన ప్రయోజకస్యాప్యణౌ కర్తృత్వాదితి దిక్, ప్రార్థనం యాఞ్ఞా । * క్వచిదితి * జ్ఞాపకఫలంతు వక్ష్యమాణేత్యాదౌ టిల్లక్షణఙీబభావ ఇతి టిడ్ఢాణితి సూత్రేప్రోక్తం, రుయాదిత్యాదౌ ఉతోవృద్ధిర్లుకి హలీతి న ప్రవర్తతే భాష్యే పిచ్చ ఙిన్న ఙిచ్చ పిన్నేతి వ్యాఖ్యానాద్విశేషవి

హి తేనఙిత్త్వేనపిత్త్వస్యబాధాదిత్యదాదౌ వక్ష్యమాణతయా యాసుటో ఙిత్త్వంనజ్ఞాపకమిత్యపరితోషాదాహ * శానచశ్శిత్త్వమితి * సుట్తిథోః * తకారాదికార ఉచ్చారణార్థః । * లిఙస్సలో * రుదాదిభ్యఇతిసూత్రాత్సార్వధాతుకఇత్యనువర్తతే, సేతి లుప్తషష్ఠీకమనన్త్యస్యేత్యనేన విశేష్యతే తదాహ * సార్వధాతుకలిఙో౽నన్త్యస్యేతి * సకారద్వయస్యాపీతి * అవయవావయవో౽పి సముదాయం ప్రత్యవయవ ఇత్యాశ్రయణాత్సుటో౽పి లిఙ్భక్తత్వాదితి భావః । * ఆశీర్లిఙీతి * భూయాస్తామిత్యాదౌ నను సుటికృతే అనచి చేతి ద్విత్వస్యాసిద్ధత్వాత్తతః ప్రాగేవ స్కో-రితి యాసుటస్సకారో లుప్యతే ఝలిపరే యస్సంయోగస్తదాదిత్వాత్తథాచైక సకారకం రూపంతుల్యమ్, సుడభావే యాసుటస్సకారస్యద్విత్వేకృతే తు సుటి స్కో-రితి సలోపాత్సుటఏవసకారస్య ద్విత్వేచ ద్విసకారకమపి రూపం తుల్యమేవేతి సుటో౽పి విధానంవ్యర్థమిత్యపరితోషాదాహ * స్ఫుటతరంత్వితి * ఏధిషీష్టేత్యాదావితి భావః । * మధ్యే౽పవాదన్యాయేనేతి * రుదాదిభ్య ఇతి సూత్రాత్సార్వధాతుక ఇత్యనువృత్తావయం న్యాయః ప్రవర్తత ఇతి భావః । * అన్తరఙ్గత్వాదితి * ప్రత్యయమాత్రాపేక్షత్వాత్, అతో యేయ ఇత్యస్యత్వఙ్గత్వాత్ ప్రకృతిప్రత్యయోభయసాపేక్షత్వేన బహిరఙ్గతేతి భావః, నన్వపదాన్తాకారస్యజపశ్చాశ్రయణాత్పరరూపస్యాప్యుభయసాపేక్షత్వమస్త్యేవేతి చేన్మైవం, అనేకాశ్రయణే౽పి ప్రత్యయమాత్రాశ్రయతయా ప్రకృతేరనాశ్రయణాత్ । * వ్యాఖ్యేయమితి * ఏతచ్చ విప్రతిషేధసూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్ । * ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞ ఇతి * లిఙశ్చాకటాయనస్యైవేత్యత ఏవ కారో౽నువర్తనీయః, అన్యథా ఏకసంజ్ఞాధికారబహిర్భూతత్వేన సార్వధాతుకసంజ్ఞాపిస్యాత్తతః పక్షే శబాదిస్స్యాత్ । * కిదాశిషి * ఙిత్త్వేనైవ గుణవృద్ధిప్రతిషేధేసిద్ధే కిద్వచనం ఇజ్యాదిత్యాదౌ సంప్రసారణార్థం, జాగర్యాదిత్యత్ర గుణార్థంచ, జాగర్తేర్గుణో౽పి ఙితి పర్యుదస్యతే ఙిత్త్వం చేహావిశేషవిహితేన కిత్త్వేనబాధ్యతే । * సలోపఇతి * ఝల్పరసంయోగాదిత్వేన యాసుటస్సస్యలోపస్సుటస్తు పదాన్తసంయోగాదిత్వేనేతిభావఇతి మనోరమాయాంస్థితం, తదసమ్బద్ధమితి మత్వాత్రనిష్కర్షమాహుః — భూయాస్తాం, భూయాస్తం, భూయాస్తేత్యత్ర ఝల్పరసంయోగాదిత్వేన యా

సుటస్సస్య లోపః భూయాదిత్యత్ర తు సుట ఇవ యాసుటోఽపి సస్య లోపః పదా
న్తసంయోగాదిత్వేనైవ, అన్యథా ఝల్పరసంయోగాదిలోపస్యాసిద్ధత్వా
త్సంయోగాన్తలోపః స్యాత్, భృష్టఇత్యాదౌ సావకాశస్య ఝల్పరసం
యోగాదిలోపస్య సంయోగాన్తలోప బాధకత్వాదితి । * కింనిమిత్తఇతి *
క్ఙితిగిత్ఙిచిపరే ఇకో గుణవృద్ధీ న స్త ఇతి న వ్యాఖ్యాతమ్, ఛిన్నం భిన్నమిత్యత్ర ల
ఘూపధగుణస్యానిష్టత్వప్రసఙ్గాత్, న చారమ్భసామర్థ్యం శక్యం చితం స్తుత
మిత్యాదావవ్యవహితే క్ఙితి చరితార్థత్వాదితి భావః, అన్యే తు — క్ఙితీతి ప్రత్య
యగ్రహణాత్ ప్రత్యయేన సన్నిధాపితస్యాఙ్గస్య క్ఙితిపర ఇతి వ్యాఖ్యానే
తు ఛిన్నం భిన్నమిత్యాదిసిద్ధ్యత్యేవ, న చైవం భవావః భవామ ఇత్యాదా
వపి ప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్, అన్తరఙ్గగుణం ప్రతి బహిరఙ్గనిషేధస్యాప్రవృత్తేరి
త్యాహుః, క్ఙితి చేతి సూత్రే చర్త్వేన గకారోఽపి ప్రశ్లిష్యత ఇత్యాశయేన గిత్
కిత్ ఙిన్నిమిత్త ఇత్యుక్తం గితి కిమ్? గ్లాజిస్థశ్చ గ్లాస్నుః జిష్ణుః కితి త్వస్మిన్
స్థాస్నురిత్యత్ర ఘుమాస్థేతీత్వం ప్రసజ్యేత న చ శ్నోర్గిత్త్వే భూష్ణురిత్యత్ర ఇణ్ని
షేధో న స్యాత్, గ్లాజిస్థశ్చేతి చకారాద్భువశ్చ స్నుర్భవతీతి స్వీకారాది
తి వాచ్యమ్, శ్రుయుకః కితీత్యత్రాపి చర్త్వేన గకారం ప్రశ్లిష్య గితిచేతోరి
ణ్న స్యాదితి వ్యాఖ్యానాత్, న చైవం చర్త్వస్యాసిద్ధతయా శ్రుయుక ఇత్యత్ర వి
సర్జనీయో న లభ్యత ఇతి హశి చేత్యుత్వమేవ స్యాదితి వాచ్యమ్, సౌత్రత్వాన్నము
న ఇత్యత్ర నేతి యోగవిభాగే నాసిద్ధత్వాభావాద్వా ఇష్టసిద్ధేః, వస్తుతస్తు —
గ్లాజిస్థ ఇతి సూత్రే స్థా అ ఇతి ప్రశ్లేషాత్ స్థాస్నురిత్యత్ర ఘుమాస్థేతీత్వం న
భవిష్యతీతి గకారప్రశ్లేషాభావాన్న శ్రుయుకః కితీత్యత్ర చర్త్వస్యాసిద్ధత్వాభా
వసమర్థనక్లేశ ఇత్యాహ * ఇగ్లక్షణౌ ఇతి * ఇక ఇత్యేవం విహితే ఇత్యర్థః, ఇ
గ్లక్షణౌ ఇతి కిమ్? త్రైగవాయనః లిగోర్నడాదిత్వాత్ ఫక్, ఇహాదివృద్ధేరోర్గుణ
స్య చ వస్తుగత్యా ఇక్స్థానికత్వేఽపి న నిషేధః న చైక ఇత్యుక్తేఽపి క్ఙితి చేత్యారమ్భ
సామర్థ్యాదత్ర నిషేధో న భవేదితి శఙ్క్యమ్, నాడాయనాదౌ తస్య చరితార్థ
త్వాత్ । * భూయాదితి * స్కోరితి లోపస్యాసిద్ధత్వాత్తకారస్య సంయో
గాన్తలోపః ప్రాప్తః పదాన్తసంయోగాదిలోపే నానవకాశేన బాధ్యతే,
నన్వేవమపి సంయోగాదిలోపస్య పూర్వత్రాసిద్ధమిత్యసిద్ధత్వాద్ధల్ఙ్యాది
లోపస్యాప్రవృత్త్యా సంయోగాదిలోపస్య భృట్ భృడ్భిరిత్యాదౌ సావకాశత్వా

దితిచేదత్రాహుః— సుట్ యాసుటోస్సుతోస్తాభ్యాం విశిష్టస్యైవ ప్రత్యయ
త్వేన అపృక్తత్వాభావాద్ధ్రిలన్తాయాఽప్రక్ష్యతేఽపరత్వాచ్చాపృక్తదోషా శఙ్కై
వనాస్తీతి। * సర్వలకారాపవాదఇతి * మాస్త్విత్యాదౌ నిషేధార్థక మా
శబ్దోఽన్యఏవ నతుమాఙిత్యాహుః। * ణ్విలుఙి * ఇకారఉచ్చారణార్థఇతిమ
నోరమా, నచమన్త్రే ఘసేతి సూత్రే లేరితిస్థానే లఇత్యేవోచ్యమానేష్విభి
న్నపాఠ్యపి లకారస్య లుక్స్యాదితి శంక్యమ్, గాతిస్థేతి సూత్రాత్సిచఇ
త్యనువర్త్య సిచఃస్థానినః స్థానషష్ఠ్యన్తస్య లస్యలుగితి వ్యాఖ్యానేనాతి
ప్రసఙ్గాభావాద్విభాషానువృత్తేర్లుఙో వైకల్పికతయా ఛన్దసి రూపాన్తర
సాధ్యత్వాపాదకతయాచ సిజనువృత్తిం వినాపి నాతిప్రసఙ్గఇత్యాహుః * శ
బాద్యపవాదఇతి * ఆదిశబ్దాత్తత్తద్గణప్రయుక్తానాం శ్యనాదీనాం గ్రహణమ్।
* ఇచావితావితి * తత్రఇదిత్వే ప్రయోజనమగంస్తేత్యత్రానిదితామిత్యుప
ధాలోపాభావః। * గాతిస్థా * ఇహావ్యవహితోఽపి లుగనువర్తతే తేనతు
శ్లుః వ్యాఖ్యానాదిత్యాశయేనాహ * లుగితి * గాపావితి * గాతీతి క్తిపావి
కరణశూన్యస్యనిర్దేశాల్లుగ్వికరణ ఇణాదేశో గృహ్యతే లుగ్వికరణాలుగ్విక
రణయోరలుగ్వికరణస్య గ్రహణమితి పరిభాషయా పిబతిర్గృహ్యతే నతుపా
తిరిత్యర్థః। * భూసువోః * షూఙ్ ప్రాణిగర్భవిమోచనే, సువైసునతిసూ
యత్యోస్తు నగ్రహణం శజోఽపికరణేన వ్యవధానాత్। * అస్తిసిచోఽపృక్తే *
అత్రప్రాఞ్చః— అస్తేశ్చసిచశ్చేతి సమాహారద్వన్ద్వే అస్తిసిచ్ తస్మాదితివి
గ్రహం మత్వా అస్తేస్సిచఃపరస్యేతి వ్యాచఖ్యుస్తదచిన్త్యమ్, తత్ర సమా
సాన్తస్యానిత్యత్వాశ్రయేణ ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్సమాహారఇతి ప్రాప్త
స్య టచఃపరిహారేఽపి సముద్రాభ్రాద్ఘఇతి నిర్దేశాదలాప్ఛత్రమిత్యేతదనిత్య
మిత్యాశ్రిత్య సిచ్ఛబ్దస్య పరత్వసమర్థనేఽపి అస్తేర్భూరితి భూభావస్య స్థానివ
త్త్వేనాస్తితయా తత్రాపృక్తస్య హలఈడాగమస్య దుర్వారత్వాత్, తథా
గాతిస్థాఘుపాభూభ్యస్సిచోలుక్యపి స్థానివద్భావేన సిచఃపరత్వాన్నపాయా
దగాదస్థాదభూదిత్యాదౌ అతిప్రసఙ్గాచ్చ తదేతద్ధ్వనయన్వ్యాచష్టే * సి
చశ్చసిచేతి * సౌత్రం ఛత్వమితి * తేనాత్రకుత్వజశ్త్వే నభవతఇతిభావః,
విద్యమానాదితి సిచోస్తేశ్చ విద్యమాన విశేషణేన లుప్తాత్సిచఃకృత భూభా
వాదస్తేరాన్నేతిభావః, భాష్యకారాస్త్వాహుః— అస్తిసిచోఽపృక్తఇతి

ద్విసకారోఽయం నిర్దేశ ఇతి అత్ర మాధవః అస్ ఇతి, సముదాయస్య అధా
తుత్వాత్ ఇక్ శ్తిపౌ ధాతునిర్దేశే ఇతి శ్తిప్రత్యయేనాస్త్యాదిః, అత్ర వదన్తి—
ద్విసకారకనిర్దేశే శ్తిప్ నస్యాదితి యదుక్తం తద్రభసోక్తిమాత్రమ్, ఇత్థం హి
భాష్యాశయః సిచ ఇత్యస్యానన్తరం సకారః ప్రశ్లిష్యతే న తు శ్తిపః ప్రాక్ అతఏ
వ సిచోఽపృక్త ఇతి ద్విసకారోఽయం నిర్దేశ ఇత్యుక్తం భాష్యే, అన్యథా అస్తీతి
నిర్దేశో ద్విసకారశ్చేదేవ కర్తవ్యమ్, ఏవంచ సాన్తాదస్తేః సాన్తాత్సిచ ఇతి చా
ర్థో నిష్పద్యతే, ద్వితీయశ్చ సకారో లుప్యతే సంయోగాన్తస్య పదాన్తస్యేతి వ్య
పదేశివద్భావేన పదాన్తత్వాద్ద్వితీయసకారస్య, న చ సంయోగాన్తస్య లోప
స్యాసిద్ధత్వాదతో రోరిత్యుత్వం దుర్లభమితి వాచ్యమ్, సంయోగాన్తలోపో రో
రుత్వే ఇతి వార్త్తికేన అసిద్ధత్వనిషేధాత్, సంయోగాన్తం యత్పదమితి వ్యా
ఖ్యానే తు నేహ సంయోగాన్తలోపః కింతు సకారద్వయస్యాపి రుత్వే కృతే అ
తో రోరిత్యనేన ఏక ఏవోకారో భవిష్యతి విధేయవిశేషణస్యైకత్వస్యాత్రై
కత్వవదవివక్షితత్వాత్. న చ స్థానిభేదేన ఉకారద్వయే సత్యపి న తయోస్సవర్ణదీ
ర్ఘానన్తరం గుణే నసమీహితరూపసిద్ధేరితి వాచ్యమ్. ఏకపదాశ్రయత్వేనాన్త
రఙ్గత్వాద్గుణేన చ బాధాదవాదేశప్రవృత్త్యా సిచోఽపృక్త ఇతి రూపాసిద్ధేః, తస్మా
దుక్తరీత్యా ఏక ఏవోకారః ఇతి స్వీకర్తవ్యమత ఏవ విధేయగతైకత్వస్య వివక్షిత
త్వాదేకః పూర్వపరయోరిత్యత్ర ఏకగ్రహణం భాష్యకారైః ప్రత్యాఖ్యాతమ్, న
న్వేవమేకయోరుః సత్వే తస్య పరో న భవతి అతఏవ పరస్తు అతో రోర్న భవతీతి ఉద్వ
యస్థానే ఏకముకారప్రాప్త్యైవమ్, రోరితి జాతిపరనిర్దేశేనానేకపరత్వస్య పూ
ర్వత్వస్యాపి సత్త్వాత్, న చైవమపి పరత్వాద్ధశి చేత్యుత్వే ప్రథమస్యైవ రోరు
త్వం స్యాదితి వాచ్యం రుత్వస్యాసిద్ధతయా హశ్పరత్వాభావాత్, న చాశ్రయా
త్సిద్ధత్వమితి వాచ్యమ్, స్థాన్యంశే తథాత్వేఽపి నిమిత్తభూతహశంశే తదసమ్భ
వాత్, యద్యపి సత్వే జాతే రేకత్వాదుభయోరపి ఏక ఏవ రుర్భవతీతి వ్యాఖ్యా
తౄణాం నాయం క్లేశస్తథాపి రుత్వవిధౌ పదస్యేత్యనువర్త్య పదాన్తత్వం న
సమ్భవతీతి ద్వితీయసకారస్య పృథక్పదత్వాదిత్యాహుః। * అపృక్తస్య హల ఇ
తి * అపృక్తసార్వధాతుకస్యేతి ప్రాచోక్తం త్వయుక్తమ్, విధీయమానత్వాదవ్యా
ప్తేః, సార్వధాతుకగ్రహణవ్యావర్త్యాలాభాచ్చ। * అతః * సిజ్గ్రహ
ణమనువర్తతే ఝేర్జుస్ సిచి చ, సిచ అకారాచ్చ పరస్య ఝేర్జుస్ తత్ర ప్ర

యలక్షణేన సిచఃపరత్వమాకారాంశమాశ్రిత్య, ఏవంస్థితే ఫలితమాహ * సి
జ్లుకీతి * గాతిస్థేతిసూత్రేణేత్యర్థః, సిజభ్యస్తేతి పూర్వసూత్రేణైవాద
న్తాదపి ఝేర్జుసిద్ధేర్నియమార్థమిత్యాహుః । * ఆదన్తాదేవేతి * హేతుహేతు
మద్భావాదితి * అత్ర కేచిత్ — ఆదిశబ్దేనాశంసావచనం గృహ్యతే ఇతి
వ్యాఖ్యాయ ఆశంసావచనే లిఙ్ యన్నిమిత్తం తత్రాపి క్రియాతిపత్తౌ భ
విష్యతి లృఙ్ గురుశ్చేదాయాస్యతి ఆశంసే హమధ్యేష్యె ఇత్యాద్యుదా
హరన్తి, అన్యే తు — భవిష్యతికుర్యాద్దేత్యాదినా భవిష్యతీత్యుపక్రమస్య
యో లిఙ్విహితః తన్నిమిత్తఏవ క్రియాతిపత్తౌ లృఙ్ భవతి నాన్యత్రేత్యా
హుః । * లిఙ్నిమిత్తమితి * హేతుహేతుమతోర్లిఙ్ ఇత్యాద్యర్థేషు లిఙ్లో
ట్తావిత్యాది లకారార్థప్రక్రియాయాం స్ఫుటీభవిష్యతి । * అనిష్పత్తావితి *
సువృష్టిశ్చేదభవిష్యత్తదా సుభిక్షమభవిష్యదితి తత్రైవోదాహరిష్యతి ।
* ప్రాగేవేతి * నపరంతోనాపి వ్యవహితా ఇత్యర్థః, అతఏవ ఛన్దసి పరేపి వ్య
వహితాశ్చేతి సూత్రితమ్ । * ఆనిలోట్ * నిలోడితి నైవ వక్తవ్యే ఆనిగ్రహ
ణమాగమశాస్త్రస్యానిత్యతాం జ్ఞాపయితుమ్, తేన "సాగరన్తర్తుకామస్యజ
ప్త్వాస్తోత్రమ్" ఇత్యాదిసిధ్యతి. లోట్గ్రహణంస్పష్టప్రతిపత్త్యర్థంనచప్రకృష్టావ
పామేషాం తాని ప్రవపాణిమాంసానీత్యత్రాప్యనేన నిత్యం ణత్వంస్యాదితి వా
చ్యమ్, ఉపసర్గగ్రహణాదర్థవద్గ్రహణాచ్చాస్యాప్రవృత్తేః ప్రాతిపదికాన్తే
తి వైకల్పికం ణత్వమిష్యత ఏవ । * దురస్షత్వేతి * దురఃపరస్య ణత్వం నేతి
కేచిదితి ప్రాచోక్తంత్వయుక్తమ్, ఏవంహి సిద్ధాన్తే ణత్వంస్యాత్తచ్చాక
రవిరుద్ధమితి భావః । * అన్తర్దేతి * ఆతశ్చోపసర్గఇత్యఙ్టాప్ । * అన్తర్ధి
రితి * ఉపసర్గే ఘోః కిః, అచ్ఛబ్దస్యాజ్ విక్త్వా ఉపసర్గత్వముపసఙ్ఖ్యాయతే
తత్తు ప్రకృతానుపయోగాదుపేక్షితం భిదాదిపాఠేన ప్రజ్ఞాశ్రద్ధేతి నిపాతనే
నవా గతార్థత్వాచ్చ । * శేషవిభాషా * నేర్గదనదేతి సూత్రోక్తాపేక్ష
యా శేషఇత్యాశయేనాహ * గదనదాదేరన్యస్మిన్నితి * ఉపదేశే కిమ్? ప్ర
నిచకార ప్రనిచఖాదేత్యత్రాపి నిషేధో యథా స్యాత్, అషాన్తే కిమ్? ప్రనిపి
నష్టి ఉపదేశగ్రహణాత్, ప్రణిపేక్ష్యతి చక్షిఙః ఖ్యాఞ్ ప్రనిచక్శే ఇత్య
త్రాపి నిషేధః, శేషగ్రహణం స్పష్టార్థం ణత్వశాస్త్రే సంహితాయామిత్యధి
కారాత్సంహితాయామవివక్షితాయాం ణత్వాభావః, సంహితాయాంతు —

త్వవికల్పసిద్ధేకిమనేన విభాషాగ్రహణేనేత్యాశఙ్క్యానకార్యేత్యాహ * ఇ
హాపసర్గేణాపీత్యాది * ఏకపదఇత్యనేనైవసిద్ధేసమాసగ్రహణం గో
బలీవర్దన్యాయేనేతి బోధ్యమ్ । * వాక్యేత్వితి * సాసంహితావివక్షాధీనా
నత్వత్ర నిత్యేత్యర్థః । * ఉపలక్షణమితి * ఏతచ్చ సత్త్వాద్యర్థనిర్దేశం కృ
తవతోభీమసేనస్యాపి సమ్మతమిత్యత్ర కుర్దఖుర్దగుర్దగుదక్రీడాయామేవే
త్యేవకారోజ్ఞాపకస్సేధతేర్గతావితిసూత్రే గతావిత్యేతదపి షిధగత్యామి
త్యర్థనిర్దేశస్యోపలక్షణమేవ ఘటతేనాన్యథేతిదిక్ । * ఉత్పద్యతఇత్యా
ద్యర్థాదితి * ఏవంచోపసర్గంవినాప్యుత్పత్త్యర్థప్రతీతేరుద్భవతీత్యాదౌ ప్ర
యుజ్యమానోప్యుపసర్గః ద్యోతకఏవనతు వాచకఇతి భావః । * ఉపసర్గే
ణధాత్వర్థఇతి * అతఏవామరేణాప్యుక్తమ్, " స్యాదాభాషణమాలాపః
ప్రలాపోఽనర్థకంవచః । అనులాపోముహుర్భాషావిలాపఃపరిదేవనమ్ ॥ విప్ర
లాపోవిరోధోక్తిస్సంల్లాపోభాషణంమిథః । సుప్రలాపస్సువచనమపలాపస్తు ని
హ్నవః ॥ " ఇతి । * టితఆత్మనే * నను శానచోపి లస్థానికాత్మనేపదత్వా
త్పచమానోయజమాన ఇత్యత్ర టేరెత్వేన భవితవ్యమితి చేదత్రాహుః —
ప్రకృతైస్తిబాదిభిరాత్మనేపదానాం విశేషణాన్నదోషః, ఏవంతు టితస్త
ఙాష్టేరె ఇత్యేవం వక్తుముచితమితి । * థాసస్సే * ఏకారోచ్చారణం జ్ఞాప
నార్థమితి లిటస్తఝయోరిత్యత్ర స్ఫుటీభవిష్యతి । * అతోగుణఇతి * ఇటఏ
త్వేకృతే ఆద్గుణం బాధిత్వావృద్ధౌప్రాప్తాయాం అనేనపరరూపమిత్యర్థః ।
* ఇజాదేశ్చ * ధాతోరేకాచ ఇత్యతోధాతుగ్రహణం కాస్ప్రత్యయాది
త్యతఆమ్లిటీతిచానువర్తతఇత్యాహ * ఇజాదిర్యోధాతురిత్యాది * గు
రుమాన్ కిం? ఇయేష, ఋచ్ఛేస్త్వానర్చ్ఛ । * ఆమః * లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభా
షయాచనేహఆమ్ ఆమతుః । * పరస్యలుగితి * మన్త్రేఘసేతిసూత్రాల్లె
రిత్యనువర్త్యలేర్లుగితివ్యాఖ్యాతం తదత్రోపేక్షితం వ్యావర్త్యాలాభాత్, తిఙా
ద్యపవాదత్వాల్లావస్థాయామేవామ్లుక్ తేనామన్తస్యాతిఙన్తత్వాద్దేవద
త్తాదివదాపరత్వేపి తిఙతిఙితినిఘాతః ఆమన్తాత్పరస్యనిఘాతశ్చ, నచాతిఙన్త
త్వేపిపదత్వాభావాదామన్తాత్పరస్యనిఘాతో నసిధ్యతీతిశఙ్క్యమ్, లిటఃకృ
త్త్వాత్ప్రత్యయలక్షణేనకృదన్తతయాప్రాతిపదికత్వే సోరుత్పత్త్యామాన్త
స్యావ్యయత్వాత్సుపో లుక్యపిప్రత్యయలక్షణేన సుబన్తతయాపదత్వాత్ ।

* కృఞ్ చానుప్రయుజ్యతే * కథం తర్హి "తం పాతయాంప్రథమమాస పపాత పశ్చాత్" "ప్రభ్రంశయాం యో నహుషం చకార" ఇతి? ప్రమాదపాఠావిమౌ, న చ విపరీతప్రయోగనివృత్తిమాత్రే సూత్రస్య తాత్పర్యమ్, పశ్చాత్ప్రయోగో వ్యవహితో ఽపి న మమ్యత ఇతి వాచ్యమ్, విపర్యాసనివృత్త్యర్థం వ్యవహితనివృత్త్యర్థం చేతి వార్త్తికవిరోధాత్ । * అన్యస్యాపీతి * యదీహ కృఞ్ శబ్దేనైకస్యైవ ధాతోర్గ్రహః స్యాత్ తదా ధాత్వన్తరస్య ప్రాప్త్యభావాదామ్ ప్రత్యయవదితి సూత్రే అనుప్రయుజ్యమానస్య కృఞ ఇతి విశేషణం వ్యర్థం స్యాదితి భావః, న చాత్ర కృఞ్ చేతి చకారేణైవానుప్రయోగో ఽన్యస్యాపీతి జ్ఞాపయితుం శక్యమితి శఙ్క్యమ్, ధాతోరామ్ స్యాదనుప్రయుజ్యతే చ లిట్పరః కృఞ్ ఇత్యర్థపర్యవసితతయా తస్యోపక్షీణత్వాత్ । * అభేదాన్వయే * సామాన్యవిశేషయోరభేదాన్వయో లోకప్రసిద్ధ ఇతి భావః, ఏవం చైధాంచక్రే ఏధాంబభూవేత్యాదావేకకర్తృకా భూతానద్యతనపరోక్షా వృద్ధ్యభిన్నా క్రియేతి తుల్యో బోధః, నను కరోతిః సకర్మకః భవతిస్త్వకర్మక ఇతి కథమిహ తుల్యతేతి చేదత్రాహుః — యదా హి కరోతిరుత్పాదనార్థః స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రయుజ్యతే ఘటం చక్రే రాజ్యం చకారేతి, తదా నియమేన సకర్మకత్వమ్, యదా తు క్రియాన్తరసమానాధికరణః కరోతిః ప్రయుజ్యతే జుహవాంచకారేత్యాదౌ, తదా యత్సమానాధికరణః కరోతిస్తస్య సకర్మకత్వాకర్మకత్వాభ్యాం స్వయమపి తథాభావం భజతే, ఏవం భ్వస్త్యోరప్యామ్ప్రకృతిసామానాధికరణ్యేన క్వచిత్సకర్మకత్వం బోధ్యమ్, అత ఏవానుప్రయుజ్యమానాద్భవతేః సకర్మకత్వాత్కర్మణి లిట్, తథా చ మాఘః "తస్యాతపత్రం బిభరాంబభూవే" ఇతి, శ్రీహర్షశ్చ "తపర్తుపూర్తావపి మేదసా భృశా విభావరీభిర్బిభరాంబభూవిరే" ఇతి, అత్రేదమవధేయమ్, జుహావ, జుహవాంచకార, జుహవాంబభూవేత్యాదౌ కేవలో హోమో ఽవగమ్యతే, ఇతరత్ర తు హోమానురూపా క్రియేతి బోధః ఫలే తు న కశ్చిద్విశేషః ఘటమానయ ద్రవ్యం ఘటమానయేత్యత్ర యథా, ఏవం చామ్ప్రకృత్యర్థగతకారకసఙ్ఖ్యాదివిశేషాభివ్యక్తిరనుప్రయోగస్య ఫలమితి । * అనన్వితేతి * సమ్పద్యర్థస్యామ్ప్రకృత్యర్థస్య చాభేదాన్వయో న సమ్భవతి ఉభయోరపి విశేషరూపత్వాదితి భావః । * అమ్ప్రత్యయవత్ * అమ్ప్రత్యయాన్తస్యాత్మనేపదాభావా...

* అతస్తుణ ఇతి * ఆమ్ప్రకృత్యా తుల్యమనుప్రయుజ్యమానాదితి * తృతీయాన్తాద్ధృఞః, అనుప్రయోగస్యేత్యత్ర కర్మణీతి షష్ఠీ భావః, అనుదాత్తఙిత ఇత్యతో౽నువర్తనాదాహ * ఆత్మనేపదం స్యాదితి * పరస్మైపదప్రాప్తస్య విధానేప్రాప్తస్య నివారణమనేనైవ సూత్రేణ నసిధ్యతీత్యత ఆహ * వాక్యభేదేనేతి * అత్ర ప్రమాణమామ్ప్రత్యయవదితి వచనమేవ, అన్యథా పూర్వవదిత్యనువర్త్యైవానుప్రయోగస్య కృఞః ఆమఃపూర్వేణ తుల్యమిత్యర్థలాభాదిష్టసిద్ధేః కిన్తేనామ్ప్రత్యయవదిత్యనేన । * లిటస్తఝయోః * ఏశిః శకారంకరణము కారవిశిష్టతకారస్యాదేశత్వాయ । * అసంయోగాత్ * అసంయోగాదితి కిమ్? మమన్థే, అత్ర నలోపోన । * ద్విర్వచనేతి * అచా సామానాధికరణ్యలాభాయ ద్విర్వచనశబ్దస్య తన్నిమిత్తే లక్షణాస్వీక్రియతే, యద్వా ఉచ్యత ఇతి వచనం ద్విర్వచనం యస్మిన్నచి తద్ద్విర్వచనమ్, అథవా ద్విర్వచనమస్మిన్నస్తీత్యర్శఆద్యచ్, తదేతదాహ * ద్విత్వనిమిత్తేచీతి * ఇహాచఃపరస్మిన్నిత్యతో౽చ ఇతి స్థానివదాదేశ ఇత్యస్మాదాదేశ ఇతి నపదాన్తేత్యతో నేతి చానువర్తత ఇత్యాహ * అచ ఆదేశో న స్యాదితి * యద్యపీహావృత్త్యాదాజాదేశస్థానివత్త్వస్యదితి రూపాతిదేశపక్షస్స్వీకృతఃఫలంచోభయత్రతుల్యమ్, తథాప్యాదేశనిషేధపక్షో౽పి భాష్యారూఢ ఇతి స ఏవాత్ర స్వీకృతః, కిఞ్చ ఆదేశసంజ్ఞీకృత్య పునస్స్థానిరూపాశ్రయణాపేక్షయా నిషేధపరతయా వ్యాఖ్యానమేవలఘు, ప్రక్షాళనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమితి న్యాయాత్, నపదాన్తేతి నిషేధానన్తరం పాఠో౽ప్యేవం సత్యనుగృహ్యత ఇతి శ్రేయానయంపక్షః ఇష్టానురోధేన ద్విర్వచన ఇత్యావర్త్యకలావధారణపరతయా వ్యాచష్టే * ద్విత్వే కర్తవ్య ఇతి * కృతేతు ద్విత్వే యథాయథమాదేశస్స్యాదేవేతిభావః, ద్విత్వనిమిత్తే కిమ్? దుద్యూషతీత్యత్ర ద్విత్వాత్పరత్వాదూఠి కృతే యది యణఃపూర్వమేవ ద్విత్వం స్యాత్తదా దిద్యూషతీత్యనిష్టరూపం స్యాత్తన్మాభూదితి ద్విత్వనిమిత్తమిత్యుక్తం నతూఠ్ ద్విత్వనిమిత్తమ్, అచీతి కిమ్? జేఘ్రీయతే, దేధ్మీయతే, శాశయ్యతే ఈఘ్రాధ్మోరితీకారః అయఙ్యిక్ఙితీత్యయఙాదేశశ్చ నిషిధ్యేత సమాభూదితి ప్రాఞ్చః, అన్యేత్వాహుః — అచీతివ్యర్థం ఘ్రీయధ్మీయశయ్యఇతి ద్వితీయాజావధికస్యైకాచః కార్యతయా యద్విత్వనిమిత్తత్వాభావాదితి, అచఃకిమ్? అసూషువత్ ఇ

హాస్వాపేశ్చ జీతి యత్సంప్రసారణం తస్మిన్నిషిద్ధే అభ్యాసే ఉవర్ణానశ్రూయేత, నచద్విత్వే కృతే పునస్సంప్రసారణేన స్వాపేరవయవత్వావిశేషాదభ్యాసే తముత్తరఖణ్డేవ ఉకారశ్రవణం భవేదితివాచ్యమ్, పరస్యసమ్ప్రసారణే కృతే యూనఇత్యత్రేవ నసమ్ప్రసారణమితి పూర్వస్య యణస్సంప్రసారణనిషేధాత్ స్యాదేతత్, చక్రతురిత్యత్ర అచఆదేశస్య నిషేధాప్రవృత్త్యా యణస్స్యాదేవా తుసాద్విత్వనిమిత్తత్వేపి అకారస్యాతథాత్వాత్, నచద్విర్వచనే త్యస్యైవ వైయర్థ్యమ్, చక్రే ఇత్యాదౌ సావకాశత్వాత్, తథాచైకాచ్త్వాభావాల్లిటిధాతోరితీహ ద్విత్వంనస్యాదితిచేన్నైవమ్, ఇహద్విత్వనిమిత్తశబ్దేన సాక్షాద్వాసముదాయఘటకతయావా యద్ద్విత్వప్రయోజకంలక్ష్యానురోధేన తస్య సర్వస్యగ్రహణాత్, ఏతచ్చ ఠస్యేక ఇః సూత్రేకైయటేస్పష్టమ్, తథాచ ఊర్ణోతేస్సని సనీవన్తేఃట్పక్షే విభాషోర్ణోరితి జిత్త్వవిరహే ఊర్ణునవిషతీతి సిద్ధమ్, సన్నన్తస్య ద్విత్వాపిధానేపి సనోద్విత్వప్రయోజకత్వేన తస్మిన్పరే ప్రాప్తయోర్గుణావాదేశయోర్ద్విత్వే కర్తవ్యేనిషేధాత్, అతఏవాహుస్తద్భావభావితామాత్రేణేహనిమిత్తత్వమితి, ఏవంచ ద్విత్వనిమిత్తఘటకతయా సన ఇడాగమో అఃకుసాఽకారశ్చ ద్విత్వనిమిత్తమితిస్థితమ్, నన్వేవం బుధాతోస్సనిస్మిపూఙ్రఞ్జ్వశాంసనీతి ఇటికృతే ఇష్శబ్దనిమిత్తకస్య గుణస్యద్విర్వచనేఽచీతినిషేధేఽజాదేర్ద్వితీయస్యేతి ద్విత్వప్రసఙ్గాదరిరిషతీః నసిధ్యేత్, రిష్శబ్దస్య ద్విత్వేతు యద్యపి సిధ్యతి తథాపి గుణనిషేధే రిష్శబ్ద ఏవ దుర్లభఇతిచేదత్రాహుః — గుణేరపరేకృతే రిష్శబ్దస్యైవ ద్విత్వం ద్విత్వనిమిత్తేహ్యచిగుణస్య నిషేధః, ఇష్శబ్దస్తు నేహనిమిత్తం కార్యిత్వాత్, నహికార్యినిమిత్తతయా ఆశ్రీయతే, స్థణ్డిలాచ్ఛయితరి వ్రతఇతి నిర్దేశాత్ జ్ఞాపకాత్, అన్యథాశీఙో జిత్త్వేన క్ఙితిచేతి గుణనిషేధాచ్ఛయితరీతిరూపస్యాసిద్ధ్యాపత్తేః, నచక్ఙితిజీఃపరేగుణవృద్ధీనేతి వ్యాఖ్యాయాముక్తార్థేశయితరీతి నజ్ఞాపకమితివాచ్యమ్, తదాఽవ్యాఖ్యాయాం భిన్నంభిన్నమిత్యత్ర గుణనిషేధోనస్యాదితి దోషస్య క్ఙితిచేతి సూత్రఏవోపపాదితత్వాత్, నచైవంకార్యిణోనిమిత్తత్వేనాశ్రయణే సన్నన్తస్య కార్యిత్వాత్సనిపరతఃప్రాప్తయోర్గుణావాదేశయోరనిషేధాదూర్ణునవిషతీత్యపి నస్యాదితి వాచ్యమ్, మత్వర్థీయేన ఇనినాకార్యమనుభవతఏవ కార్యిత్వలాభాత్,

ఊర్ణోతేర్హిఽనుశబ్దఏవ ద్విత్వరూపకార్యమనుభవతి నతుసర్వః, అరిరిషతీత్య
త్రాఽపురిన్ శబ్దఃకార్యభాగితి వైషమ్యాదితి । * ఉభయాన్వయీతి * మధ్యే
పాఠాద్దేహలీదీపన్యాయేన పూర్వోత్తరాభ్యాం సమ్బధ్యత ఇత్యర్థః, తత్రో
త్తరాన్వయస్య కర్తుం గన్తుమిత్యాదౌ విణ్నిషేధః ఫలం నిత్స్వరేణసమ్ప్రీ
త్యాదౌ తత్వాత్, యియక్షతిబిభిత్సతీత్యాదావిణ్నిషేధస్తు పూర్వాన్వ
యస్య ఫలం ద్విత్వేకృతేఽనేకాచ్త్వాత్, నన్వేకాచ ఇత్యుక్తే హ్యుపదే
శపదేనాన్వయస్స్వీకర్తవ్యస్తదేవమాస్తు ఉపదేశేఽనుదాత్తాదిత్యనేనైవేష్ట
సిద్ధేరితిశఙ్క్యతే । * ఏకాచఃకిమితి * విపక్షతీత్యాహావివయజ్ లుక్యపీణ్ని
షేధస్స్యాదేవేత్యాశఙ్కాయామాహ * స్మరన్తీహీతి * శ్తిపేత్యాది *
శ్తిపాయథాస్యతి, హన్తి, యాతి, వాతి, ద్రాతీత్యాది, ప్రన్యజ్ఞ్సీదిత్యాదౌ నే
ర్గదేశేణత్వం న, శపాయథా భరతి తేనబిభర్తేస్సనిబిభషతీత్యత్ర సనీవం
తర్ధాతి ఇతిస్వికల్పోన, కింతు నిత్యమేవేట్ ఏకాచ ఇతి నిషేధాప్రవృత్తేః, అ
నుబన్ధేన నిర్దేశో ద్విధా స్వరూపేణేత్సంజ్ఞకత్వేనచ, స్వరూపేణ యథా, శిజ
స్సార్వధాతుకే గుణః, దీజో యుడచీతి శేశీతః, దేదీతః, తసిక్తత్యయేచేమేక్ర
మేణోదాహరణే, ఇత్సంజ్ఞకత్వేనయథా. అనుదాత్తజితస్తేనసప్రర్ధశిజాదిభ్యః
అనుదాత్తజితఇత్యత్ర నేపదం నపాస్పర్ధితి, శేశయీతి, గణేన యథా బే
భిదీతిగుదాదిభ్యఇతి శ్నమ్, ఏకాచ్ గ్రహణం ప్రకృతసూత్రే తేన బేభేదితా
చేఛేదితేత్యత్ర ఇణ్నిషేధోన । * ఏతచ్చేతి * నచ శ్తిపాశపేత్యాద్యంశే
కథం జ్ఞాపకమితి శఙ్క్యమ్, ఏకదేశానుమతిద్వారా సర్వజ్ఞాపనస్యోపపదమ
తిజిత్యాదౌ దృష్టత్వాత్, అతఏవతత్ర గతికారకోపపదానాం కృద్భిస్సహ
సమాసవచనం ప్రాక్సుబుత్పత్తేరితి సిద్ధమిత్యుక్తమ్, అనన్యార్థైశ్శ్యతి
హన్తిభరేత్యాదిభిస్తిబాదిభిరేవ జ్ఞాపనసమ్భవాచ్చ, అపరస్పరా ఇతిసూత్రే
సాతత్యగ్రహణేన ఏకదేశానుమత్యా "లుమ్పేదవశ్యమఃకృత్యే తుంకామమ
నసోరపి" ఇత్యాదిపూర్వాచార్యశ్లోకోజ్ఞాపితఇతితు తత్రైవావోచామ, మ
నోరమాయాంత్వేకదేశానుమతిద్వారా పూర్వాచార్యపఠితపరిభాషాయాః
జ్ఞాపనస్య గతికారకోపపదానామిత్యాదౌ దృష్టత్వాదిత్యుక్తం తదయుక్తమి
తినవ్యాః, గతికారకోపపదానామిత్యాద్యేవహి పూర్వాచార్యాణాం పరి
భాషా, నచతత్ జ్ఞాపనం తత్రదృష్టమితియుజ్యతే వక్తుమితి । * తద్వత్త్వితి *

నచముత్స్వర్థలక్షణో ఽయం మానాభావః, వసత్యాదీనామనుదాత్తపాఠస్యై వ తత్రమానత్వాత్, నచేదానీమనుదాత్తపాఠస్య పరిభ్రష్టః ఆధునికానాం వసతిశక్లిత్యాదిపాఠస్త్వనార్షత్వాన్న మానమితి శఙ్క్యమ్, పాణినినా పఠితానామేవ అనుదాత్తధాతూనాం అధునికైరాఖ్యాతపరంపరయా సఙ్గృహీతత్వాత్, అన్యథా ఏకః అచ్ యస్యేతి బహువ్రీహిలాభార్థమేకగ్రహణే కృతేపి అనుదాత్తపాఠస్య పరిభ్రష్టత్వాద్వసతిశక్లాదయోనుదాత్తాః నత్వేధాదయ ఇతి నిర్ధారణం న స్యాత్ । * ఏకగ్రహణేతి * నన్వేకాచ్ గ్రహణం యుజ్లుగ్వ్యావృత్త్యర్థమిత్యుక్త్వా పునరేకగ్రహణసామర్థ్యాదిత్యుక్తౌ పూర్వాపరవ్యాఘాతః స్యాదితిచేదత్రాహుః—ఏకాచ్ శబ్దేన ఏకాజ్గ్రహణమిహ నార్థః కిన్తు వస్తుగత్యైవైకాచ్ గ్రహణం తచ్చైకగ్రహణం వినైవలభ్యత ఇత్యదోష ఇతి । * వధేరితి * యస్తు తద్వ్యావృత్తయే అనిట్కారికాసు అదన్తపర్యుదాస ఉక్తో వ్యాఘ్రభూతినా స ఏవ ప్రాచాఽనుసృతః, అద్ దృదన్తరుక్ష్ణుస్నుశీయునుక్షుశ్విడీఙ్ శ్రిభిః వృఙ్ వృఞ్భ్యాంచ వినైకాచస్స్వరాన్తా ధాతవో నిట ఇతి, స చాదన్తపర్యుదాస ఇహాపేక్షితసూత్రార్థాననుగుణత్వాత్, తథాహి సర్వే సర్వపదాదేశా ఇతి న్యాయేన కృఞ ఇత్యాదేః కరిత్యాదేశస్తస్య యథాస్థానం వ్యపదేశం గృహీత్వా కర్తాహర్తేత్యాదౌ నిషేధః ప్రవర్తతే, తథైవ వధాదేశేపి ప్రవర్తమానః కేన వార్యతామ్, అదన్తపర్యుదాససామర్థ్యాదితి చేన్న, సూత్రకారేణాపర్యుదస్తత్వాదితి భావః । * ఇణః షీధ్వమ్ * ఇణ్కోరిత్యధికారేపి పునరిణ్గ్రహణం కవర్గాత్పరస్య మాభూదిత్యేవమర్థమ్, తేనేహ న, పక్షీధ్వమ్ । * అఙ్గాత్పరేషామితి * విహితానామిత్యుక్తౌ తు డుదాఞో లుఙ్ అదిఢ్వమిత్యత్ర అవ్యాప్తిః స్యాత్, లిహముహ నహోఙ్గాద్వ్యఘ తృఢత్వేషు లిక్షీఢ్వమ్, ఘుక్షీఢ్వమ్, నత్సీఢ్వమిత్యత్రాతివ్యాప్తిశ్చ స్యాదితి బోధ్యమ్, అఙ్గాత్కిం వే విషీధ్వం యద్యప్యర్థవతః షీధ్వమిత్యస్య గ్రహణాత్, కృషీధ్వమిత్యాదావేవ భవేన్నత్వత్ర తథాప్యర్థవద్గ్రహణపరిభాషా క్వచిన్న ప్రవర్తత ఇతి జ్ఞాపనార్థమిదముక్తమ్, తేన అనినస్మన్గ్రహణానీతి సిద్ధమ్ । * ఏధాంబభూవేత్యాది * ఆమ్ప్రత్యయవదితిసూత్రే కృఞ్గ్రహణాదనుప్రయోగాన్తరే తజ్జ్ఞేతి శేషాత్కర్తరీతి పరస్మైపదమేవ, భావకర్మణోస్తు స్యాదేవ, ఏధాంబభూవే, ఈక్షాంబభూవే ఇతి, అస్మైస్తు భావకర్మణో

స్తజీకృతే ఏశిఇటిచరూపే విప్రతిపద్యన్తే, తథాహి ఉభయథాపీహ ఏతీతి
హ్రోదేశే కృతే ఏధానాహే ఈక్షానాహేఇతి కేచిత్ — తాసిసాహచ
ర్యాదిత్యేవహ్రస్వంనత్వేశీత్యన్యే — తత్రాసహచర్యాదేవ సార్వధాతుకఏవ
ఏతిహ్రస్వం తథాచకర్మవ్యతిహారేతఙివ్యతిహేఇత్యత్రైవభవతినతూక్తద్వ
యేపి తేనఏధానాసే ఈక్షానాసేఇత్యేవ రూపమిత్యపరే । * కృభ్వస్తీ
తి * యద్యపి కృఞఇత్యుక్తౌ లాఘవమస్తి తథాపి ధాతుద్వయస్యైవ లా
భార్థం ప్రత్యాహారాశ్రయణె క్లేశఇతిభావః । * పరరూపాపవాదఇతి * అ
పవాదఇత్యయంగ్రన్థోనాంశుధాతుప్రక్రియాస్థగ్రన్థేన సహవిరుధ్యతే తత్రహి
అఙ్గావాచరతి అఃప్రత్యయగ్రహణముపనీయ కాస్యనేకాచఇత్యుక్తేర్నామ్,
ఓ అతుఃఉఃద్విత్వం, అతోగుణె, అతఆదేరితిదీర్ఘః, ణలఔవద్ధిరిత్యుక్తత్వాద్ధ
లాదిశ్చేషాత్ప్రాగేవ పరత్వాదతఆదేరితి దీర్ఘేకృతేతు పరరూపశఙ్కాఽప్య
త్ర నాస్తీతిచిన్త్యోయంగ్రన్థఇతి నవ్యాః । * ఆడజాదీనామ్ * ఏతచ్చ, అ
జాదీనామటాసిద్ధమితి వార్తికకృతాప్రత్యాఖ్యాతమ్, నను అటిసతివృద్ధిరే
చీత్యనేన ఐధతేత్యాదిసిద్ధావపి ఏన్ధతేత్యాది నసిధ్యేత్, కించ అతోగుణె
ఇతిపరరూపప్రవృత్త్యాఐధతేత్యాద్యపి నసిధ్యేత్, యదితుఆటశ్చేతిసూత్రమ
టశ్చేతి క్రియతే తర్హి అస్వపోహసదిత్యత్రవృద్ధిస్స్యాత్, రుదశ్చపఞ్చ
భ్యః, అడ్గార్గ్యగాలవయోరిత్యడాగమస్యసత్త్వాదతోరోరప్లుతాదితిరోరు
త్వేసతిఅచ్ పరత్వాచ్చ్విః చేన్న; ఉపసర్గాద్వృతిధాతావిత్యతో ధాతావి
త్యపకృష్యాజాదౌ ధాతావితివ్యాఖ్యానాత్, నచాస్వపోస్త్రీత్యాదావోకార
స్యాన్తవద్భావే నాట్పరత్వాత్ప్రాగజాదిధాతుపరత్వాచ్చోక్తదోషస్తదవస్థ
ఏవేతి వాచ్యం, అదిత్యనువృత్త్యాకారరూపాదటోచిపరేవృద్ధిరితి వ్యాఖ్యా
నాత్, ఏతేనాటశ్చేత్యుక్తావటగతావిత్యస్మాల్లుఙి అటనమిత్యత్రాతిప్ర
సఙ్గస్స్యాదిత్యేతదపి నిరస్తం, నచైవముప్యైతత్ ఆతీదిత్యాదినసిధ్యతి ఆ
టశ్చేత్యస్య ఐన్దదిత్యాదౌ సావకాశతయాపరత్వాదిహాతోగుణస్యైవ ప్ర
వృత్తిరితివాచ్యమ్, చకారోఽత్రపునర్వృద్ధి విధానార్థఇత్యభ్యుపగమాదన్తర
ఙ్గత్వాద్వాఆటశ్చేత్యస్యైవ ప్రవృత్తేః, స్యాదేతత్ ఆడజాదీనామితి సూ
త్రాభావే ఆస్తాం ఆసన్నితి కథమటాసిధ్యతి, శ్నసోరల్లోప ఇత్యల్లోపేన అట
శ్చేతి తత్రవృద్ధ్యప్రవృత్తేః మైవమ్, అన్తరఙ్గత్వాత్ప్రాగేవాడాగమేకృతే

వృద్ధౌ చ కృతాయాం పశ్చాత్ శ్నసోరల్లోపస్య ప్రవృత్తేః, న చ వార్ణాదాఙ్గం బలీయ ఇతి వృద్ధేః ప్రాగల్లోప ఏవ స్యాదితి శఙ్క్యమ్, వ్యాశ్రయత్వాత్ వార్ణాదాఙ్గమితి పరిభాషాయా అనిత్యత్వాద్వా, తత్ర హి శ్నసోరల్లోప ఇతి తపరకరణమేవ లిఙ్గమ్, యది వృద్ధేః ప్రాగేవ అల్లోపః స్యాత్తర్హి కిం తేన తపరకరణేనేతి, యద్యపి వైదికప్రక్రియాయామాగమానట్ ఆప ఇత్యాదౌ ఛన్దస్యపి దృశ్యత ఇత్యాడాగమస్య వక్ష్యమాణత్వాత్తదర్థమాట్ సూత్రం కర్తవ్యమ్, తథాప్యాటం వినైవ అజ్వ్యత్యయేన ఆట్పూర్వకత్వేన వాత్ర కథంచిత్ వ్యాఖ్యేయమితి స్థితస్య గతిమాహుః । * సలోప ఇతి * లిఙస్సలోపోఽనన్త్యస్యేత్యనేన । * పచేయాతామితి * సీయుటస్సలోపే ఆద్గుణః । * పచిషీధ్వమితి * ఇణః పరత్వేఽపి ఇణన్తాదఙ్గాత్పరత్వాభావాదిణః షీధ్వమితి ఢత్వం న భవతి । * ఆత్మనే * ఝోఽన్త ఇత్యతో ఝ ఇతి అదభ్యస్తాత్ ఇత్యతో ఆదితి చ అనువర్తేతేత్యాహ * ఝస్యాత్ స్యాదితి * ఆత్మనే పదేష్వు కిం? అదన్తి, సున్వన్తి; అనతః కిం? పచన్తే, ప్లవన్తే । * ఇడ్భిన్నపక్షే * విభాషేట ఇతీటోఽపి శిష్యగ్రహణాద్గోబలీవర్దన్యాయేన కైశ్చిదిడ్భిన్న ఏవ ఇణిహ గృహ్యత ఇతి భావః । * ఊదృదన్తైరితి * ఊదృదన్తైర్వినా యౌత్యాదిభిర్వినా వృఙ్ వృఞ్భ్యాం చ వినా అన్యేఽప్యేకాచోఽజన్తాస్తే నిహతాః అనుదాత్తా ఇత్యర్థః, తథా చ దాతా ధాతా చేతా స్తోతేత్యాదిషు ఇణ్ న భవతి, ఊదన్తాః భూలూప్రభృతయః, ఋదన్తాః కౄగౄవౄప్రభృతయః, యు మిశ్రణాదౌ రు శబ్దే రుఙ్ గతిరేషణయోరిత్యుభయోర్గ్రహణం నిరనుబన్ధపరిభాషయా లుగ్వికరణాలుగ్వికరణయోరితి పరిభాషయా చ, న చ సాహచర్యాల్లుగ్వికరణస్యైవ గ్రహణమితి శఙ్క్యం, తస్యానిత్యత్వాత్, క్ష్ణు తేజనే శీఙ్ స్వప్నే స్ను ప్రస్రవణే ణు స్తుతౌ టుక్షు శబ్దే టుఓశ్వి గతివృద్ధ్యోః డీఙ్ విహాయసా గతౌ శ్రిఞ్ సేవాయాం వృఙ్ సంభక్తౌ వృఞ్ వరణే, నన్వేతద్భిన్నానామేకాచామేవానుదాత్తత్వే ఊర్ణుత ఊర్ణువితేత్యాదిన సిద్ధ్యేన్నైవమ్, ఊర్ణోతేర్ణువద్భావో వాచ్య ఇతి వక్ష్యమాణవార్త్తికేనేట్సిద్ధేః, అత ఏవ ఊర్ణోనూయతే ఇత్యత్ర ధాతోరేకాచ ఇతి యఙ్ ఊర్ణునావేత్యత్ర అనేకాచ్త్వేన ప్రవృత్తస్యామో భావశ్చ సిధ్యతి, ఉక్తం చ భాష్యే వాచ్య ఊర్ణోర్ణువద్భావో యఙ్ప్రసిద్ధిః ప్రయోజనం ఆమశ్చ ప్రతిషేధార్థమేకాచశ్చ

దుపగ్రహాదితివిభాషాసుత్రే స్త్రియామితి హేతావియం పఞ్చమీ, హేతురి
హ ఫలమ్, ఏతచ్చ కైయటే స్పష్టమ్, ఉపగ్రహాత్ప్రతిషేధః, ఇట్ప్రతిషే
ధాత్మకామిత్యర్థః, ఏవంచ నువఞ్ఛత్వేనైకాచ్త్వాత్, శ్రుకఃకితీతి నిషే
ధప్రవృత్తేః ఊర్ణుతా ఇత్యాది సిధ్యతి, ఏకాచఉపదేశఇతి ఇణ్నిషేధ
స్తు నప్రవర్తతే, నువద్భావేనైకాచ్త్వేఽప్యనుదాత్తత్వాభావాత్ ఊ
ర్ణుధాతోరుఞ్ధాతోశ్చ ఉదాత్తత్వాత్, తథాచోర్ణవితాఽఽర్ణవీదిత్యాది
సిద్ధమ్, వసతిశ్శ్లిక్షఘసిభ్యఇతి ప్రాచోగ్రన్థస్థం పాఠముపేక్ష్య హలన్తేషు కాది
క్రమేణాహ * శక్ఇతి * కాన్తఏకః, చాన్తేషు—పచ్ ముచ్ రిచ్ వచ్ విచ్ సి
చః షట్; డుపచష్పాకే పచివ్యక్తీకరణే ద్వావపి పచీత్యనేనగృహ్యేతే, ముచ్లృ
మోక్షణే, రిచిత్యనేనరిచిర్ విరేచనే రిచవియోజనసమ్పర్చనయోరితీ యా
జాదికశ్చగృహ్యేతే, వచిత్యనేనతు వచపరిభాషణే బ్రువోవచిరపి, వచిర్యాజా
దికోఽపిగృహ్యేతే; విచిర్ పృథగ్భావే, షిచక్షరణే; ఛాన్తేషు—ప్రచ్ఛేకః; జాన్తే
షు — త్యజ్ నిజిర్ భజ్ భఞ్జ్ భుజ్ భ్రస్జ్ మస్జ్ యజ్ యుజ్ రుజ్ రఞ్జ్ విజిర్ స్వఞ్
జ్ సఞ్జ్ సృజస్సప్తదశ; భుజిత్యనేనభుజపాలనాభ్యవహారయోః భుజోకౌటి
ల్యేఇతిచగృహ్యేతే, యుజిత్యనేన యుజిర్యోగే యుజసమాధావితిచ గృహ్యే
తే, కేచిత్తు— వ్యాఘ్రభూతిశ్లోకే భాష్యేచ యుజిత్యేతత్ యుజిర్యోగఇ
త్యస్యైకదేశోచ్చారణమిత్యాహుస్తన్మతే యుజసమాధౌ సేట్, సృజిత్యనేన
తు సృజవిసర్గే దివాదిస్తుదాదిశ్చ; దాన్తేషు—అద్ క్షుద్ ఖిద్ ఛిద్ తుద్ నుద్
పద్ భిద్ విద్యతిః వినద్ శద్ సద్ స్విద్యతిః స్కన్ద్ హదః పఞ్చదశ; ఖిదిత్యనేన ఖి
దదైన్యే ఖిద్యతిః ఖిన్దతిః ఖినతిశ్చ గృహ్యన్తే, విద్యతీతి విదసత్తాయాం వినదితి వి
దవిచారణే; ధాన్తేషు—క్రుధ్ క్షుధ్ బుధ్యతిః బన్ధ్ యుధ్ రుధ్ రాధ్ వ్యధ్ శు
ధ్ సాధ్ సిధ్యతిః ఏకాదశ; రుధితిగుధిరావరణే అనోరుధకామేఇతి దివాది
శ్చగృహ్యేతే; నాన్తేషు—మన్యహనౌద్వౌ; మనజ్ఞానే దివాదిః; పాన్తేషు—
ఆప్ క్షిప్ ఛుప్ తప్ తిప్ తృప్ దృప్ లిప్ లుప్ వప్ శప్ స్వప్ సృప్ త్రయోదశ;
క్షిపిత్యనేన క్షిపప్రేరణే క్షిప్యతిః క్షిపతిశ్చగృహ్యేతే ఛుపస్పర్శే తపిత్య
నేన తపసన్తాపే తపఐశ్వర్యే దివాదిః తపదాహేఇత్యపి ణిజభావపక్షే గృ
హ్యతే, తిపృక్షరణే తృప్యతి దృప్యతో ర్వ్యర్థేటకాత్స్వప్యనుదాత్తస్య చర్త్వపక్ష
త్వమధ్యోఽత్రపాఠః; భాన్తేషు—యభ్ రభ్ లభస్త్రయః; మాన్తేషు—

గమ్నమ్యమ్రమశ్చత్వారః; శాన్తేషు — క్రుశ్ దంశ్ దిశ్ దృశ్ మృశ్ రిశ్ రుశ్ లిశ్ విశ్ స్పృశోదశ; రిశ్ రుశ్ హింసాయామ్, లిశిత్యనేన లిశ్ అల్పీభావే దివాదిర్లిశ గతౌ తుదాదిశ్చ గృహ్యతే; షాన్తేషు — కృష్ త్విష్ తుష్ ద్విష్ దుష్ పుష్ పిష్ విష్ శిష్ శుష్ శ్లిష్యప ఏకాదశ; కృషితి భ్వాదిక తౌదాదికే గృహ్యేతే, విషిత్యనేన విష్ల వ్యాప్తౌ జిష్ విష్ మిషితి దణ్డకస్థోపి గృహ్యతే, శిషిత్యనేనతు శిష్ల విశేషణే కపఖపశిషేతి దణ్డకస్థశ్చ గృహ్యతే, విషితి విష్లవ్యాప్తావితి జౌహోత్యాదిక ఏవ గృహ్యతే నతుదణ్డకస్థః, శిషిత్యనేన శిష్లవిశేషణ ఇతి రౌధాదిక ఏవ గృహ్యతే నతుదణ్డకస్థ ఇతి బోప్పదేవాదయః; సాన్తేషు — ఘస్ వసతీద్వౌ; ఘస్ల అదనే లుఙ్ సనోర్ఘస్ల ఇత్యత్రత్యాదేశస్యతు స్థాన్యనుదాత్తత్వేనసిద్ధం; హాన్తేషు — దహ్ దిహ్ దుహ్ నహ్ మిహ్ రుహ్ లిహ్ వహోష్టౌ; దుహిత్యనేన దుహిరితి భ్వాదికో నగృహ్యతే, కిన్తు దుహ ప్రపూరణే ఇత్యాదిక ఏవేతి ప్రాఞ్చః — ఇహ మనోరమాయాం సంగ్రహశ్లోక ఉక్తః, “కచఛజాడధనపాః భమశౌషసహాః క్రమాత్ । కచకాణణటాః ఖణ్యోగఘఞాష్టఖజాస్తృణాః” ఇతి తత్ర పూర్వార్ధే పఠితా యే చతుర్దశవర్ణాస్తదన్తా ధాతవః కాదిక్రమేణ యే వర్ణాస్తత్సఙ్ఖ్యాకా బోధ్యా ఇత్యర్థః, అత ఏవ ధాతవః కాన్తఏకః చాన్తాష్షట్ ఛాన్తఏకః జాన్తాః పఞ్చదశ ఇత్యాది వ్యాఖ్యాతం, క ఇత్యేకస్య చ ఇతి షణ్ణాం ణ ఇతి పఞ్చదశానాం సంజ్ఞా ఇత్యభ్యుపగమాత్, హాన్తేషు ద్వయోశ్శ్యనానిర్దేశస్య ఫలమాహ * తుదాదావితి * తృప దృపీ ముత భేదేన తుదాదౌ స్థితౌ చురాదౌ తు తృపిస్సర్వమతేస్థితః దృపిస్త్వేకస్మిన్మతే నేతి వివేకః, అత ఏవ వక్ష్యతి తృప తృంఫ తృప్తౌ ద్వావపి ద్వితీయాన్తావిత్యన్యే, దృప దృంఫ ఉత్క్లేశే ప్రథమః ప్రథమాన్తః ద్వితీయాన్త ఇత్యేకే ఇతి, తుదాదౌ చురాదౌ తు తృప తృప్తౌ తృప దృప సన్దీపన ఇత్యేకే ఇతి చ । * అన్యనివృత్తయ ఇతి * నివర్తనీయాస్తు ఞిష్విదా స్నేహన మోచనయోః పద స్థైర్యే షిధ గత్యాం షిధూ శాస్త్రే మాఙ్గల్యే చ బుధిర్బోధనే ఇతి భ్వాదికః మను అవబోధనే తానాదికః పుష పుష్టౌ భ్వాదికః క్ర్యాదికశ్చ శ్లిష దాహే భ్వాదికః వస ఆచ్ఛాదనే అదాదికః ఏతే అనుదాత్తత్వ రాహిత్యాత్సేటః యుజ్ బన్ధనే క్రైయాదికో యమనుదాత్త ఇత్యనిట్, శ్యనానిర్దేశేన సంగ్రాహ్యాస్తు ఞిష్విదా గాత్రప్రక్షరణే పద గతౌ షిధ సంరాద్ధౌ బుధ అవగమ

నే కునజ్ఞానే పుషపుష్టౌ శ్లిష ఆలిఙ్గనే వస నివాసే ప తే అనిటః, యు మిశ్రణామిశ్రణయోః అయం సేట్ । * అమీత ఘేతి * ణిజి శుద్ధౌ ఓవిజీ భయచలనయోః, శకి మర్షణే ఇత్యేతేషాం క్రమేణ ఆదాదికత్వాదాదికత్వైవాదికానాం వ్యావృత్తయే సానుబన్ధా నిర్దిష్టా ఇత్యర్థః । * విన్దతిరితి * విద్లృ లాభే । * ఇష్టఇతి * అనిట్త్వేనేతి శేషః । * భాష్యానుక్తా ఇతి * భాష్యకృతా అనుక్తాః న తు ప్రత్యాఖ్యాతా ఇతి నాస్తీహ తద్విరోధః, తతశ్చ వ్యాఘ్రభూత్యాదిగ్రన్థానురోధాత్ శుష-దృష్టౌ క్తేన నష్ట విశిష్టే వానష్టేత్యాదిసౌత్రప్రయోగాదత్తుం ప్రతిపత్తుమిత్యాది సార్వలౌకికవ్యవహారాచ్చ ఉపలక్షణతయైవ భావ్యం నేయమితి భావః । * అకర్మక ఇతి * అత్ర కేచిత్ — అభిభవేచ్ఛా ధాత్వర్థస్తథా చ స్పర్ధార్థకస్య సకర్మకత్వాద్దృశ్యతే ఆహ్వేస్తమేరానుకారా వర్ణయేత్, ఉదాహరిష్యతే స్పర్ధాయామాఙ ఇత్యత్ర శ్యమేవ కృష్ణశ్చాణూరమాహ్వయతే స్పర్ధత ఇత్యర్థ ఇతి, శ్రీహర్షోఽపి ప్రాయుఙ్క్త, "తత్రాసత్యయుగాన్తం వాత్రైతాస్పర్ధితుమర్హతి" ఇతి చ, అతోఽస్య సకర్మకత్వం వ్యాఖ్యేయమిత్యాహుః । * శర్పూర్వాః * అతద్గుణసంవిజ్ఞానోఽయం బహువ్రీహిస్తేన శరో న శేషః కిం తు ఖయ ఏవ, ఇహ స్పర్ధ ఇత్యత్ర రేఫస్యాపి ద్విత్వం భవతి, ద్వితీయస్యైవ చః సమ్బద్ధి రేఫస్యైవ నన్ద్రా ఇతి నిషేధాదితి బోధ్యమ్ । * గాధృ * ఋకారో నాగ్లోపిశాస్వృదితామితి నిషేధార్థః, అజగాధత్, ఆస్పదం స్థాపనా అవస్థానం వా, ప్రతిష్ఠాపకత్రస్థాపనం సన్దర్భో వా గ్రన్థః । * నాధృ నాధృ * ఉపతాపో రోగః, అనుదాత్తత్వాదేవ సిద్ధే నియమార్థం వార్తికమిత్యాహ * అశిష్యేవేతి * అతఏకహల్మధ్యే * ఏకశబ్దోఽసహాయవాచీ తేన ఏకయోర్హలోర్మధ్యే ఇత్యర్థస్తద్వ్యాచష్టే । * అసంయుక్తేతి * ఇష్టానురోధేన లిటీత్యావర్త్య ఆదేశవిశేషణమేతస్య నిమిత్తం చ క్రియత ఇత్యాహ * లిణ్నిమిత్తేతి * కితి లిటీతి చ * యద్యపి గమహనేతి సూత్రే కిఙతీతి వర్తతే తథాపి ప్రయోజనాభావాత్ ఙితీత్యేతన్నానువర్తత ఇతి భావః, కితి కిమ్? ననాద, లిటి కిమ్? పాపచ్యతే । * చకణతురితి * న శైవమపి బభణతురిత్యత్రాభ్యాసే చత్వే కృతే స్యాసిద్ధత్వాదేత్వాభ్యాసలోపౌ స్తప ఙ్క్తేర్వాచ్యం, ఫలభజగ్రహణేన పత్వవిధిం ప్రతి ఆదేశస్యాసిద్ధత్వజ్ఞాపనాత్, ఏవం చ్యాదేశే స్యాదేశస్యాసిద్ధత్వాభావాత్ ప్రవృత్తిరితి వ్యాఖ్యానమవశ్యం

కర్తవ్యమితి దిక్ । * ఘుదిస్తుతి * మోదస్సన్తోషః, మదో గర్వః, స్వప్నఆలస్యం । * నశసద * శసుహింసాయాం దన్త్యాన్తః, సూత్రే ఽవయవావయవిభావః షష్ఠ్యర్థః, తథా చ శసదదాదీనాం యో ఽకార ఇత్యన్వయసమ్భవే ప్యకారస్య గుణరూపత్వాద్భేదనిబన్ధనా షష్ఠీ నసమ్భవతీత్యాశఙ్క్య తన్నిర్వాహార్థం వ్యాచష్టే । * గుణశబ్దేన భావితస్యేతి * భావితత్వం చ సాక్షాత్పరమ్పరాసాధారణం, తథా చ శశరతుః పపరతుః ఇత్యాదౌ గుణశబ్దేన క్రియమాణో ఽర్ తదవయవో ఽకారః లులువిథేత్యాదౌ తు గుణశబ్దేన క్రియమాణో య ఓకారః తత్స్థానికస్యాదేశస్యావయవో ఽకార ఇత్యర్థాన్నాస్త్యత్రానుపపత్తిః । * దదదే ఇతి * శశసతుః శశసుః వవసతుః వవసురిత్యాదావపి నిషేధో బోధ్యః । * షాదస్వదః * అయమితి * ప్రత్యేకాభిప్రాయేణోక్తమిత్యాహుః । * సకర్మక ఇతి * స్వదస్వహవ్యాని, హవ్యాననుభవేత్యర్థః । * అకర్మక ఇతి * "అపాం హి తృప్తాయ న వారిధారా స్వాదుః సుగన్ధిస్స్వదతే తుషారః" ఇతి శ్రీహర్షః, నస్వదతే నరోచతే ఇత్యర్థః । * ధాత్వాదేః * ధాతుగ్రహణం కిమ్? షట్ షడ్, ఆదేః కిమ్? తుషతి । * ఉపధాయాం చ * సిపిధాతోరిత్యతః ధాతోరిత్యనువర్తతే, ర్వోరుపధాయా ఇత్యతః ర్వోరిక ఇతి, హలి చేత్యతో హలీతి చ, తదాహ * ధాతోరిత్యాది * ధాతోః కిమ్? ఊఋతఃకురాఃకుర్వాకుర్వ ఇత్యత్రేకో దీర్ఘో మాభూత్, న చాత్ర రేఫస్య ప్రాతిపదికోపధాత్వేపి పదోపధాత్వాభావాదేవ దీర్ఘో న భవేదితి ధాతోరిత్యనువర్తనమిహ నావశ్యకమితి వాచ్యం, పదస్యేత్యనువృత్త్యా తు కూర్దతే గూర్దతే ఇత్యాద్యసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ , వస్తుతస్తు — పూర్వత్రాసిద్ధేన స్థానివదితి స్వికారాదచః పరస్మిన్నితి స్థానివత్త్వనిషేధాభ్యుపగమేపి కార్యకాలపక్షే ఽసిద్ధం బహిరఙ్గమితి పరిభాషాయాః ప్రవృత్తేః బహిరఙ్గస్య యణో ఽసిద్ధత్వాత్కుర్వాకుర్వ ఇత్యత్ర ఉపధాయాం చేతి దీర్ఘో న భవేదితి ధాతుగ్రహణానువర్తనస్య నాత్యన్తావశ్యకతా, పదస్యేత్యననువృత్త్యా కూర్దతే ఇత్యాదౌ దీర్ఘః సిధ్యత్యేవేత్యాహుః — రేఫవకారయోః కిమ్? పుష్ప వికసనే, పుష్పతి, హల్పరయోః కిమ్? చిరిణోతి, జిరిణోతి, ఇకః కిమ్? అర్చతి, వర్ణతి, నను హలి చేత్యత్ర రేఫవకారయోర్హల్పరయోరికో దీర్ఘస్స్యాదితి వ్యాఖ్యాయాం కూర్దతే గూర్దతే ఇత్యాదిసిధ్యత్యేవేతి సూత్రమిదం వ్యర్థమితి చేదత్రాహుః

హలిచేత్యత్ర ధాతుగ్రహణానువృత్తీయమేవ అన్యథా దివమిచ్ఛతి దీవ్యతీ
త్యత్ర నామధాతౌ ప్రసఙ్గస్స్యాత్, తథాచోపధాయాం చేతిసూత్రాభావే ఉపధా
భూతయోః ర్వోః పరతః దీర్ఘో నస్యాత్ కింతు రేఫవాన్తయోః రేఫధాతో ర్హల్
లిచేతి సూత్రేణ స్యాదితి తత్సూత్రమావశ్యకమేవేతి । * సూదతేరితి *
ప్రతీత్యర్థః నను స్వదేః వస్య సకారస్య సూదేతి దన్త్యసయుక్తధాతావస్యపత్యతాం
షోపదేశాః పఠితాస్సత్వవిధౌ గౌరవాన్నైవమ్, తథాపి సతిణ్యర్థాచ్ఛజి
అనభ్యాసస్య అసూషుపదిత్యాదౌ లిటిసుషూదేసి సేధేత్యాదౌ చాదేశప్రత్య
యాభావేపి షత్వం న స్యాదిణ్కపరస్య సకారమాత్రస్య షత్వవిధౌ తు సుపిస్సు
పిసజ్ఞస్యాగతాపి స్యాదితి ధాతుపాఠే పాణినినా తాలవ్యదన్త్యాదిపాఠవ
త్, షోపదేశా అపి వ్యవస్థాయైవ పఠితాస్సచ పాఠ ఇదానీం పరిభ్రష్టస్సన్
ధాతుపాదిపాఠస్యైవ దృశ్యమానత్వాదతో లక్షణముఖేన తాన్ వ్యవస్థా
పయతి । * సేగిత్యాది * దన్త్యశ్చ అచ్చ దన్త్యచౌ తావన్తౌ అవ్యవహితపరౌ య
స్య స దన్త్యాజన్తః దన్త్యాజన్తశ్చాసౌ సశ్చ దన్త్యాజన్తసః స ఆదిర్యేషాం ధా
తూనాం తే దన్త్యాజన్తసాదయోఽజన్తసాదయశ్చేత్యర్థః షోపదేశా బోధ్యాః
తథాచ పాఠకాలే షాత్వత్రితం పఠ్యమానః సకారోపదేశేన స్థిత ఇత్యను
మేయమితి భావః, దన్త్యేత్యాదికిమ్? సుస్వ? స్త్రైపకారాచ్చకిమ్? సౌసూచ్యతే,
సోస్రాస్యతే, సూదిసూత్రిచుగాదావదన్తౌ, ఉక్తలక్షణస్యాతివ్యాప్తిం
వారయితుమాహ * సెగిత * సెకృగతౌ, సృష్లగతౌ సృగతౌ స్తృఞ్ ఆ
చ్ఛాదనే, సృజవిసర్గే, స్తృఞ్ అచ్ఛాదనే, స్త్యైశబ్దసఙ్ఘాతయోః, పభ్యో
ఽన్యత్రాన్యేషాం విదపజ్జహారాహ * ష్వష్కేతి * ష్వష్కగతౌ,
ష్ఠివ్యదాగాత్రప్రక్షరణే. ష్వద ఆస్వాదనే, ష్వఞ్జపరిష్వఙ్గే, ష్విష్వప్ శయే,
ష్మిఙ్ ఈషద్ధసనే ఏతేషోపదేశా ఇత్యన్వయః, స్వాద ఆస్వాదన ఇత్యా
దావతివ్యాప్తిం వారయితుమాహ * దన్త్యేకేవలదన్త్య ఇతి * తథాచాసిస్వ
దన్తత్వాభావాత్ షత్వం నేతి భావః । * ష్ఠాదీస్వితి * చాదవ్యక్తే శబ్దే ఈకారః
శ్విదతో నిష్ఠాయామితీణ్నిషేధార్థః, ప్రశ్ఠాన్తః, ప్రశ్ఠాన్తవాన్ ఇహాష్టా
దోనిష్ఠాయామితి వ్యవధానాన్న ప్రాప్తిః । * ష్ఠాఘాయామితి * అవిద్యమానః
[illegible] । * ఇత్తత్తురితి * [illegible]
* [illegible] * [illegible]

నస్యేతి నానువర్తతే తేనేదమాహ * లోపస్సిచ్యాదిః * ఇటః కిమ్? అహార్షీత్, ఈటి కిమ్? అకార్షామ్, అకార్షుః । * సిజ్లోప ఇటి * అగ్రహీచ్ఛవద సగ్రహాప ఇతివక్తవ్యే సిజ్గ్రహణం ఝలోఝలీత్యాది సూత్రత్రయేऽపి విషయః మితి వ్యాఖ్యానార్థమ్, తేనేహాపి సోమసుత్ స్తోతా ద్విషత్ గాం దృష్ట్వా గాంధీ ఇతి సూత్రేషు వామనమతే సిచో లోపః భాష్యమతే తు సస్యైవ భేదో బోధ్య ఇతి । * వదవ్రజ * అవాదీత్, అవ్రాజీత్, అతో హలాదేరితి వికల్పం బాధిత్వా అనేన నిత్యం వృద్ధిః హలన్తస్యోదాహరణన్తు అపాక్షీత్, అరాక్షీత్, వద వ్రజ విధినైవ సిద్ధే అనగ్రహణం స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమ్, హలోऽచ ఇత్యుక్తే హి వ్రజా ద్యస్య హలస్థానే వృద్ధిరితి కదాచిదాశఙ్క్యేత, అచ ఇతి తు ఇక్పరిభాషాయా అనుపస్థానార్థమ్, అన్యథా అభైత్సీదిత్యత్ర స్యాన్నత్వసాక్షీదిత్యాదౌ । * నేటి * ప్రాగుక్తం నేతి * హలన్తత్వాదేవ సిద్ధే వదవ్రజోర్విశేష్యవిధానాన్న నిషేధః, కిన్తు హలన్తలక్షణాయా వృద్ధేర్నిషేధస్తస్య అసిద్ధాదౌ సిద్ధి చరితార్థత్వాత్, అనుమేవార్థం మనసి నిధాయ క్వచిత్పుస్తకేషు హలన్తలక్షణా వృద్ధిర్నేత్యేవ పఠ్యతే । * ఇగన్తస్య ఇతి * ఇకారస్య ఉపదేశే యదనుదాత్తః ఇట్ రేఫస్య హలన్తస్యేతి ప్రత్యేకమిత్సంజ్ఞాయామిదిత ఇతి నుమ్ స్యాదితి భావః, ఏతస్య వైయర్థ్యం, చకాశిజ్ వ్యక్తాయాం వాచీత్యత్ర స్ఫుటీభవిష్యతి । * చుశోర్ద్వ్యక్తేతి * శపూర్ణాభ్యాం నియమః । * యకారరహితోऽప్యయమితి * తథా చ ప్రయుజ్యతే, "మధుశ్చ్యుతం ఘృతమివ సుపూతమ్" ఇతి । * సూత్ర * అయం క్త్వాప్రత్యయేऽపి । * షిధగత్యామ్ * అయముదిదితి కేచిత్, తన్నిర్ణయే బుధ్యతో శత్రువాని ర్దైశాత్ సిధితం బుధితమితివృత్తిగ్రన్థవిరుద్ధమ్, ఉదిత్త్వే తు ఉదితో వేతి క్త్వాయామిడ్వికల్పాని ష్ఠాయామిణ్న స్యాత్, యస్య విభాషేతి నిషేధాత్, । * సిషేధేతి * ఆదేశప్రత్యయయోరితి షత్వమ్ । * ఉపసర్గాత్ * సునోతిసువతీత్యాదిః త్రిపాని ర్దేశో యఙ్లుగ్వ్యావృత్త్యర్థస్తేన అభిసాసవీతి, అభిసోషోతీత్యాదౌ షత్వం నేతి ప్రాఞ్చః — స్థాదిష్వభ్యాసస్య షత్వం న సునోత్యాదిష్వితి నియమార్థం నేహ షత్వప్రాప్తిరితి వ్యర్థం ప్రతిషేధ ఇతి మనోరమాయాం స్థితమ్ । * సేనయేతి * ణిజన్తో నామధాతుః సేనయా అభియాతి, అభిషేణయతి । * సేధతేః * శపా నిర్దేశాత్ భ్వాదికస్య గ్రహణం న తు సిధ్యతేః పరిసిధ్యతి కృషా దారా ఇత్యత్రైవ తాదర్థ్యస్యాభావాత్ మహేన్ద్రోదితా

* ఉపసర్గస్థాదితి * నిమిత్తాదితి * ఇణ్కుహాభ్యాత్ కవర్గస్య నేహ సంబధ్యతే అసంభవాత్, నచ నిష్ఠ్యూతో నిషిధ్యతి నిఃషిష్ఠ్యతీత్యాదౌ వ్యవధానేఽపి ఇణః పరత్వాభావాన్సస్య షత్వం న స్యాదితి వాచ్యమ్, షత్వే కర్తవ్యే విసర్జనీయస్య సత్వస్యాసిద్ధత్వాయేత్యభిప్రాయాత్ ఇణ్ణంతాదుపసర్గాదితి వ్యాఖ్యానే సాధ్యదేవం ప్రాప్తిః, మధ్యే షత్వణత్వయోరిత్యుపసర్గత్వప్రతిషేధాత్ సుసనోఽవసన్న ధాతుత్వాదసావిత్యేన నత్వపదస్యబుద్ధిరిక్, మూర్ధన్యాదేశే ఫలితమాహ * సస్య షత్వేన * స్థాదిష్వ * ప్రాక్సితాదిత్యత్ర ప్రకృతజ్ఞాపనస్యాపేక్షితత్వాత్తత్ర ప్రక్రమేణ సన్నిపాతసూత్రాశయానవస్థే * సదిరప్రతేః * అప్రతేరితి కిమ్? ప్రతిసి గతి, షష్ఠ్యర్థే ప్రథమేత్యాహ * సజేరితి * స్తంభేః * సౌత్రస్యేతి * స్తంభు భుస్తుంభు ఇతి సూత్రే నిర్దిష్టస్య రోధనార్థస్య నతు ష్టభిప్రతిబంధ ఇత్యస్యేతి భావః, ఏవం జ్యాస్తంభిత్యస్య జిధాయకసూత్రేపి సౌత్రస్యైవ గ్రహణమితి బోధ్యమ్, ఏతచ్చ లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషయా లభ్యతే, సౌత్రోహి ధాతుః నకారోపధశ్చ ప్రతిపదోక్తః, ఇదితాన్నుమిత్యభిల్లాక్షణికః తేన విస్తంభతే ఇత్యాదౌ షత్వం న. ఉపాత్ స్తంభ్వోరితి సూత్రే తు నకారోపధగ్రహణేన ఉభయోరపిగ్రహణాత్ముక్తత్వాత్ తేఇతి స్వరోఽపి రూపం తుల్యమ్, నకారస్యోభయత్రాపి లాక్షణికత్వాత్ । * ఉత్తమార్థ ఇతి * ఉత్తమసూత్రే స్తంభే రేవ అనువృత్త్యర్థ ఇతి భావః, నను సది స్తంభ్వోరితి సూత్రశేషే ఏకదేశస్యానువృత్తప్రతిజ్ఞాపనార్థం చానువృత్తిర్భవిష్యతీత్యత ఆహ * కించేతి * నానువర్తత ఇతి * తథా చ స్తంభేరిత్యత్రాననువృత్తయే యోగవిభాగ అవశ్యక ఇతి భావః । * అవాచ్చ * చకారశ్చిన్త్యప్రయోజనమిత్యాహుః, ఆలంబనం ఆశ్రయణం యథా యష్టిమవష్టభ్య తిష్ఠతి ఆశ్రిత్య తిష్ఠతీత్యర్థః, అపిదూర్యం సామీప్యం తచ్చ, ప్రయోగోపాధిః అవష్టభ్యా గావః నిరుద్ధా సతీ సమీపే అస్త ఇత్యర్థః, ఏతయోః కిమ్? అవస్తభ్నోతి వృషలం తేన కేచిదిహ అవిదూరశబ్దాత్ స్వార్థే ష్యఞ్ ఆవిదూర్యమనతిదూరం ఈషద్దూరమిత్యర్థః, తథా చ అవిదూరశబ్దాన్న నఞ్ పూర్వాత్తత్పురుషాదితి నిషేధప్రాప్తి అత ఏవ విపాతనాత్ష్యఞ్ప్రత్యయ ఇతి మనోరమాగ్రన్థోక్తిర్నాతీవోపయుజ్యత ఇత్యాహుః * వేశ్చ * విష్వణతి సశబ్దం భుంక్త ఇత్యర్థః, అటుకి ష్వాజిత్యణత్వమ్, ఏవమాతిష్వణతి, వ్యష్వణత్, విషష్వాణ, స్థాదిష్వభ్యాసేనేతి షత్వమ్,

భోజనేకిమ్? విష్వక్సేనః పితా । * పరినివిభ్యః * సేవేత్యత్ర అకారః ఉచ్చారణార్థః, నచ యఙ్లుగ్నివృత్తయే శపా నిర్దేశ ఏవాస్త్వితి శఙ్క్యమ్, ఏకారాన్తానామపి భావినాం యఙ్లుగన్తే స్థితి వక్ష్యమాణత్వాత్, షేవ్య సేవాంయోగామ్, పరిషేవతే, షిఞ్ బన్ధనే క్తాన్తః సితశబ్దః, షఞ్జన్తోపచాద్యజన్తో వా సయశబ్దః విషిణః విషయః, ప్రత్యయపరిశిష్టగ్రహణంకిమ్? విసినోతి. షివ్ తనుసన్తానే, పరిషీవ్యతే, షహ మర్షణే, పరిషహతే, సుడాగమః పరిష్కరోతి పిషు. గోతి, స్తుస్వఞ్జోరుపసర్గాత్సునోతీత్యేవసిద్ధే పరినివిభ్యః పరయోః సివాదీనాం వాడ్వ్యవాయేఽపీతి వికల్పార్థంపునర్వచనమ్ । * ప్రాక్సితాత్ * ఉపసర్గాత్సునోతీత్యాదినా విహితంషత్వం అడ్వ్యవాయేఽపి వేతి ప్రాగనివారణార్థమపి శబ్దస్యోపాదానమ్ । * తేషామితి * షష్ఠ్యదశానామిత్యర్థః, అభ్యషుణోదిత్యాదీన్యుదాహరణాని । * స్థాదిష్వ * ఇహ ద్వివాక్యత ద్వయంషత్వవిధ్యర్థం ద్వితీయం నియమార్థమిత్యాశయేనాహ * వ్యవాయేఽపిషత్వమేషామేవేతి * స్థాదీనాం దశానామేవాభ్యాసస్య షత్వమిత్యర్థః, తత్ఫలంతుప్రాగుక్తరణే అభిసుసూషతి అత్రోక్తనియమాదభ్యాస సకారస్యనషత్వమ్, ద్వితీయస్యతు స్తౌతిణ్యోరితి నియమాన్న భవతి. అభిషిషాసతీత్యత్రతు షణోభావాదభ్యాసాత్పరస్యషత్వమ్, పూర్వస్యతూక్త నియమాన్నేతి బోధ్యమ్, స్యాదేతత్, నిషిషేధేత్యాద్యౌ అభ్యాసస్యఉపసర్గాత్సునోతీత్యనేనసిద్ధం అభ్యాసాత్పరస్యతు ఆదేశప్రత్యయయోరిత్యనేనేతి కిమాద్యవాక్యేన అత్రాహుః — ఫలత్రయార్థం ఆద్యవాక్యమ్, తథాహి అసోపదేశార్థమ్, సేనయా అభియాతుమిచ్ఛతి అభిషిషేణయిషతి, అవర్ణాన్తాభ్యాసార్థంచ "అధ్యాసనంగోత్రభిదోఽధితష్ఠౌ" ఋభూతే సనిప్రతి ప్రసవార్థంచ అభిషిషిక్షతి, సిచతుర్ణో స్తౌతిణ్యోరేవేతి నియమాత్ ఋభూతే సనినివృత్తిణమపి షత్వముపసర్గమాత్రాశ్రిత్యాత్రైభవతీతి । * సెధతేర్గతౌ * శ్తిపానిర్దేశాద్గత్యర్థాత్తస్మాద్యఙ్లుకినని షేధస్తేన ఉపసర్గమాత్రాశ్రిత్యషత్వం భవత్యేవ పిషేషిధీతి, నచ సేధతేతి శపానిర్దేశాద్యఙ్లుకి ఉపసర్గాత్సునోతీతిషత్వం నభవేదితి శఙ్క్యమ్, దైవాదికనివృత్త్యర్థతయా శపానిర్దేశస్య చరితార్థత్వాత్ అన్యథా సేధతేరితి శ్తిపానిర్దేశస్యైవైయర్థ్యాపత్తేరితి దిక్ । * సిధూ శాస్త్రే * మాఙ్గల్యం మఙ్గళశ్రీ.

* స్వరతిసూతీతి * స్వృశబ్దోపతాపయోః భ్వాదిః నను స్వరతిసూధూఞూది
తో వేతి సూత్ర్యతామ్, కిమనేన సూతిసూయత్యోఃపృథగ్గ్రహణేన? మైవం,
తథాసతి నిరనుబన్ధక పరిభాషయా షూప్రేరణే ఇతి తౌదాదికస్యైవ గ్రహణం
స్యాన్నత్వాదాదిక దైవాదికయోరేతయోః, నచైవం షూఙితి పఠ్యతామితి
వాచ్యం, లుగ్వికరణాలుగ్వికరణయోరితి పరిభాషయా అలుగ్వికరణస్య సూ
యతేరేవ గ్రహణప్రసఙ్గాత్, అస్యాశ్చపరిభాషాయాస్సూతిసూయత్యోః
పృథగ్గ్రహణమేవ జ్ఞాపకమిత్యాహుః — ధూఞ్ కమ్పనే స్వాదిః క్ర్యాదిశ్చ
సానుబన్ధనిర్దేశో ధూవిధూననఇతి నివృత్త్యర్థః, ఇట్సని వేత్యతో వేతి వర్తమా
నే, పునర్వాగ్రహణం లిఙ్సిచోర్వికల్పనివృత్త్యర్థమ్ । * ఝషస్తథోః *
అధఇతికిమ్? ధత్తః । * అస్తైత్సీదితి * అస్తిసిచ ఇతి ఈడాగమః, వదవ్రజేతివృ
ద్ధిః, తతశ్చర్త్వమ్ । * ఝలోఝలి * సంయోగాన్తస్యేత్యతో లోప ఇ
తి రాత్సస్యేత్యతస్సస్యేతిచానువర్తతే తదాహ * సస్యలోపస్స్యాదితి *
పదస్యేత్యధికారాత్ప్రత్యాసత్తేః ఝలోఝలిసస్యేతి నిర్దిష్టానాం త్రయాణా
మేకపదసమ్బన్ధిత్వే లోపోయమ్, తేనసోమసుత్ స్థానమిత్యత్ర నభవతి, ఝ
లఃకిమ్? అస్తైష్టామ్, ఝలికిమ్? అస్తైత్సీత్ । * అసేధీదితి * నేటీతి, వృ
ద్ధిప్రతిషేధః, గుణః । * ఖాదృ * ఋకారఇదితి * తేన నాగ్లోపీతి నిషేధే
అచఖాదత్ । * అతఉప * అతఃకిమ్? తుతోద, అపధాయాఃకిం గణయ
తి, ఇహాతోలోపంబాధిత్వాపరత్వాత్ వృద్ధిస్స్యాత్ । * అతోహలాదేః *
ఇహసిచివృద్ధిరితి సూత్రమనువర్తతే, నేటీతి సూత్రాదిటీత్యనువర్తతే, ఊ
ర్ణోతేర్విభాషేత్యతోవిభాషాగ్రహణంచ తదాహ * ఇడాదావిత్యాది * అ
తఃకిం అదేవీత్, హలాదేఃకిమ్? మాభవానతీత్, అటీత్, లఘోఃకిమ్?
అగర్హీత్, అరక్షీత్, ఇడాదౌకిమ్? అపాక్షీత్, పరస్మైపదేకిమ్? అయతిష్ట అ
యతిషాతామ్, అచకాసీదిత్యత్ర చకారాదకారస్య వృద్ధివారణాయ యేన
నావ్యవధానమితి న్యాయేన యద్యేకవర్ణవ్యవధానమేవాశ్రీయతే తదాత్వ
రక్షీదిత్యత్రాపి ప్రసక్త్యభావాల్లఘోరితి శక్యమకర్తుమిత్యాహుః — తప
రకరణం స్పష్టార్థమ్ । * పవర్గీయాదిరితి * దన్త్యోష్ఠ్యాదిత్వేతు నశసదదే
శ్యేత్యాభ్యాసలోపనిషేధాత్, బేదతుః బేదిథేత్యాదినసిధ్యేదితి భావః ।
* గదాదీనాం చతుర్ణాం శషానిర్దేశస్సత్యాదీనామేకాదశా

నాం శ్తిపాంనిర్దేశశ్ఛయఙ్లున్నివృత్త్యర్థః, తేనప్రనిజాగదీతి, ప్రనినానదీతి, ప్రనిసాసేతి, ప్రనిజఙ్ఘనీతి, ఇత్యాదౌ ణత్వంన, ఘుశబ్దేనఘుసంజ్ఞకా దాధా దయష్షట్ గృహ్యన్తే, డుదాఞ్, ప్రణిదదాతి, దాణ్, ప్రణియచ్ఛతి, దో, ప్రణిద్యతి, దేఙ్ ప్రణిదయతే, ధేట్ ప్రణిధయతి, డుధాఞ్, ప్రణిదధాతి, మాశబ్దేన మేఙ్ మాఙోరేవగ్రహణమ్, ఘుప్రకృతిమాఙితి పఠిత్వా భాష్యాదౌ తథావ్యాఖ్యానాత్। * ణోనః * ధాతోరితి * ధాత్వాదేఃషస్సఇత్యతోఽనువర్తనాద్ధాత్వాదేరిత్యేవ, నేహ అణతి, ణోపదేశాః పర్యుదాసముఖేనాహ * ణోపదేశాస్త్వితి * నర్దశబ్దే, నటఅవస్యన్దనే, చురాదిః యిస్తు నటనృత్తావితిఘటాదిస్స నేహ గృహ్యతే నాటీతిదీర్ఘనిర్దేశాత్, నాథృనాధృయాఙ్ఞాదౌ, టునదిసమృద్ధౌ, నశ్నాశనే, నౄనయే, నృతీగాత్రవిక్షేపే, పభ్యోఽన్యేభ్యోభిన్నా ఇత్యర్థః। * ఉపసర్గాదస * సమాసేఙ్గులేస్సఙ్గఇత్యతోఽనువర్తనాత్సమాస ఏవస్యాదిత్యసమాసగ్రహణం కృతే తు తస్మిన్నసమాసఏవస్యాదిత్యుపసర్గగ్రహణం కృతమ్। * ప్రణినదతీతి * నేర్గదేతి ణత్వమ్, ధాతునకారస్యతు ఉపసర్గాదసమాసఇతి ణత్వం నభవత్యడాదిభిర్న్యవధానాత్, తస్మాత్తచ్ఛబ్దేన కృతదీర్ఘాకారఽపగామృశ్యతఇత్యాహ * దీర్ఘీభూతాదితి * ఖర్ద * దన్దశూకస్య సర్పత్వాత్తద్వాచిత్వే ధాతుత్వం నసఙ్గచ్ఛతఇత్యతఆహ * దన్దశూకక్రియాయామితి * దన్దశూకకర్తృకాయామిత్యర్థః। * ఆనన్తేతి * ఇదిత్వాన్నుమ్, తస్మాన్నుడ్ద్విహలఇతినుట్। * పదన్తైకదేశఇతి * తత్క్రియాయామిత్యర్థః। * ఆదిర్ఞిటుడవః * ఉపదేశేజనునాసికఇత్యతోఽనువర్తనాదాహ * ఉపదేశఇతి * ఉపదేశేకిమ్? ఞి కారీయతి, ఞిష్వప్, ఞీతక్తః, సుప్తః ట్వితోఽథుచ్, నన్దథుః, డితక్త్రిః, క్రిత్రిమమ్। * క్షదిపరిదేవనే * అనుదాత్తేత్సుపఠితస్యేహ పాఠఃపరస్మైపదార్థః, క్రియాఫలస్య కర్తృగామిత్వేఽపి పరస్మైపదార్థమ్, స్వరితేత్సు అయంనపఠితః। * శున్ధశుద్ధౌ * అయంశౌచకర్మణీయుజాదౌ మాఙ్గలికపఠతిస్తవర్గీయాన్తం తత్తదనురోధేన కతిచిత్తవర్గీయాన్తాఃపఠితాః, ఇదానీం లోకప్రసిద్ధశాదిక్రమేణాహ * అథేత్యాదినా * శుచకేఇతి * పరమపిగుణంబాధిత్వా నిత్యత్వాదసంయోగాదితికిత్త్వమ్। * సుబ్ధాత్విత్యాద్ధి * సుబ్ధాతోరుదాహరణాని, తద్దంతాఽస్య [illegible]

యతి ఏవంషణ్ణంకరోతి ఆచష్టేవా షణ్ఢయతి షణ్ఢీయతీత్యత్రతు షణ్ఢశబ్దా త్క్యచి తిత్వం బోధ్యమ్, ఏతచ్చ వార్తికం భాష్యే ప్రత్యాఖ్యాతమ్, తథాహి ధాత్వాదేరితిసూత్రే ఉపదేశఇతి వర్తతే, నచ సుబ్ధాతూనాముపదేశోఽస్తి, ష్ఠివ్ష్వష్కతేతు యకారాదీ, లోపోవ్యోర్వలి యకారలోపః. ప్రనికఖతీతి, శేషేభ్యోభాష్యేత్యత్ర అకఖాదావితిపర్యుదాసాన్నేత్త్వన్నైత్త్వమితిభావః। * అసవర్ణేకిమ్? ఊఖతుః, అచికిమ్? ఉవాప, ఇయాజ। * ఉవోషేతి * ద్విర్వచనేచీతి నిషేధాత్పూర్వం ద్విత్వం పశ్చాదుకారస్య లఘూపధగుణేకృతేఽభ్యాసస్యేయఙ్, ఏవం ఇయేషేత్యత్రేయఙ్, అసవర్ణగ్రహణసామర్థ్యాది యణోకర్తవ్యే గుణోనస్థానివదితిబోధ్యమ్। * సన్నిపాతపరిభాషయేతి * ఆమిసతిలిట్పరత్వం ధాతోర్నసిధ్యేదితిభావః, అన్యేతు — ఇజాదేరితిసూత్రే గురుమానితినిత్యయోగేమతుప్, తతశ్చ నిత్యం యోగురుమాన్ ఏధవృద్ధావిత్యాదిస్తత్రైవస్యాదితి నాత్రామఃప్రసక్తిరిత్యాహుః * ఊఖతురితి * కిత్వాద్గుణాభావేఽభ్యాసస్యాసవర్ణఇత్యువఙ్న భవతి, నను ఇయేషఉవోషేత్యత్రాపి అన్తరఙ్గత్వాత్సవర్ణదీర్ఘేకృతేఽచ్పరత్వాభావాదియువఙానస్తఇతి ఇష్టరూపాసిద్ధేః, కింత్వాసవర్ణగ్రహణేనేతి చేదత్రాహుః, వార్ణాదాఙ్గం బలీయఇతిపరిభాషాజ్ఞాపనార్థమేవాసవర్ణగ్రహణం కృతమ్, తేనభవతీత్యత్రాన్తరఙ్గమపి యణంబాధిత్వా గుణోభవతి, తథాకరోతేర్లుఙిఇకారఇత్యత్ర యణంబాధిత్వావృద్ధిర్భవతి, నచైవంసివేరౌణాదికేనప్రత్యయేస్యోనఇత్యత్రఛ్వోశ్శూడిత్యూఠికృతే లఘూపధగుణం బాధిత్వా యణ్నస్యాదితివాచ్యమ్, సమానాశ్రయఏవ వార్ణాదాఙ్గస్య బలీయస్త్వాదిహాతు నిమిత్తభేదేన వ్యాశ్రయత్వమితి। * అభ్యాసగ్రహణేనేతి * పూర్వస్యాన్తవత్త్వేనేత్యర్థః। * పర్జన్యవల్లక్షణేతి * ఉపయోగానుపయోగావిచారేణ ప్రవర్తమానం శాస్త్రం హ్రస్వస్థానేపహ్రస్వంప్రవర్తయతీత్యర్థః, తథాచైకస్మిన్ లక్ష్యేలక్షణం సకృదేవ ప్రవర్తతఇతి నతస్యపునః ప్రవృత్తిరితి భావః। * ఆఙ్గంబలీయఇతి * నచహ్రస్వ సవర్ణదీర్ఘయోర్నిమిత్తభేదాత్సమానాశ్రయత్వాభావేకథం ఆఙ్గస్యబలీయస్త్వమితిచేత్, సత్యం ఇష్టానురోధేనైవ స్థానినమాదాయ కృతసమానాశ్రయత్వాభ్యుపగమాత్, అ

క్స్వవర్ణాద్దీర్ఘప్రవృత్తౌ తన్న సిధ్యేదితి దిక్ । * పరత్వాచ్చేతి * ఆపాతతోఽయం హేతుః, హ్రస్వస్యాఙ్గత్వేన బహిరఙ్గత్వాదన్తరఙ్గం సవర్ణదీర్ఘం ప్రతి పరత్వోపన్యాసస్యాయుక్తత్వాత్ । * ఉఙ్ఖీతి * ఇదిత్వాన్నుమ్, లిటి ఉఙ్ఖాఞ్చకార ఆశిషి । * ఉఙ్ఖ్యాత్ * వవఖతురితి * వాదిత్వాదేత్వాభ్యాసలోపౌ న, ఏఖతి, ఇఙ్ఖతి, ఇఙ్ఖాఞ్చకార, ఈఖతి, ఈఖాఞ్చకార, ఇఙ్గతి, ఇఙ్గాఞ్చకార । * త్వగికమ్పనఇతి * అయముఖఉఖితి దణ్డకే గతౌ పఠితస్య గతివిశేషే వృత్తిం బోధయితుం పఠ్యతే, అతఏవానతిప్రయోజనత్వాద్బహుషు పుస్తకేషు నపఠితః । * సేవనేచేతి * "యంపూరవోవృత్రహణంసచన్తే" ఇత్యాదౌ సేవన్తే ఇత్యభియుక్తైర్వ్యాఖ్యాతత్వాత్, స్వరితేత్త్వనచ సమవాయఇతి వక్ష్యతే । * లోచృ * ఋదిత్వాన్నాగ్లోపీతి హ్రస్వనిషేధః । * అలులోచత్ * ఏచిన్వ్యక్తీకరణే * పచివిస్తారవచనఇతి చురాదౌ । * ఋజగతి * అర్జనం ప్రాధాన్యేన ఉపార్జనం తు ప్రాసఙ్గికమ్ । * నుడ్విధావిత్యాది * నుడ్విధిలాదేశ వినామేషు ప్రతివిధేయమితి వచనాన్నుడాది విధిషు వర్ణైకదేశస్య వర్ణత్వేన గ్రహణాదితి భావః, యద్వాద్విహల్గ్రహణం భాష్యాదౌ ప్రత్యాఖ్యాయతే, నచాటఆటాంతురిత్యత్రాతిప్రసఙ్గః అశ్నోతేశ్చేత్యనేన అవర్ణోపధస్య యదిభవతి తర్హ్యశ్నోతేరేవేతి నియమాత్సిద్ధమిష్టమిత్యన్యత్ర విస్తరః । * ఋజిభృజీ * భర్జనం జలంవినా తణ్డులాదేస్సన్తాపవిశేషః, ఈదిత్వాత్ శ్వీదితోనిష్ఠాయామితి నేట్, భృక్తః, భృక్తవాన్ । * ఏజృభ్రేజృభ్రాజృ * భ్రాజేర్ఋదిత్కరణమనుదాత్తేత్వమాత్రఫలం భ్రాజభ్రాసేత్యాదినాస్యచ జృరేణా ఉపధాహ్రస్వస్యవికల్పితత్వాత్, అబిభ్రజత్, అబభ్రాజత్ । * పరస్మైపదినఇతి * చవర్గీయాన్తపరస్మైపదినః । * పూజాయాంత్వితి * నాఞ్చేః పూజాయామితి నిషేధాదితి భావః । * జౄస్తమ్భు * స్తమ్భుసౌత్రః, అజరత్, అజారీత్, అస్తంభత్, అస్తంభీత్, అశ్వత్, అశ్వతామ్, అశ్వన్, అశ్వయీత్, విభాషాధేట్శ్వ్యోరితిచఙి అశిశ్వియత్ । * అర్చపూజాయామ్ * అయంయుజాదౌ స్వరితేత్, ఇహపాఠస్తు కర్తృగేపి ఫలే పరస్మైపదార్థః । * దీర్ఘాఖ్యావాదితి * స్వాభావిక హ్రస్వస్థానిక దీర్ఘాఖ్యావాదిత్యర్థః । * సుఖముఖార్థమితి * కృతహ్రస్వస్థానికదీర్ఘాకారాత్పర

సాధ్యేపి నుక్ప్రవర్తేతైవేతి భావః । * యుచ్ఛప్రమాదే * యుచ్ఛతీతి * అ
న్తరఙ్గత్వాచ్ఛేచేతితు కిలఘూపధత్వాభావాన్న గుణః, నచవార్ణాదాఙ్గం
బలీయ ఇతి వాచ్యమ్, అఙ్గవార్ణయోర్యుగపత్ప్రాప్తౌ వార్ణాదాఙ్గస్య బలీయ
స్త్వాత్, నచయుచ్ఛతి చకారఛకారాపుచ్చార్యేతాం, కిమనేనతు గ్వి
ధినేతిశఙ్క్యమ్, బహుషు ధాతురూపేషు చకారఛకారయోరుచ్చారణే
గౌరవాత్ ఛేచేత్యస్యైవచ్ఛాదయేత్యాదావావశ్యకత్వాచ్చ । * అజేర్వ్య *
వీఙితిచేదః తేనసంవీతస్సంవీతరిత్యాది సిధ్యతి । * ఆర్ధధాతుకవిషయఇతి *
తేనవీభావాత్ప్రాగేవ యజివేవీయతే ఇత్యాదిసిధ్యతి పరిస ప్తమ్యాంతు హలా
దిత్వాభావాద్యజ్ నస్యాదితి భావః, యఙ్లుక్యపి అస్మిన్నభావిలుకాయజో
పపత్తేః ఆర్ధధాతుకవిషయత్వాభావాన్నార్ధధాతుకాభివ్యక్తిరితివీభావస్యై
వాప్రసక్తేః, పరతచ్ఛనలుక్ చేతిసూత్రే కైయటేనస్పష్టమ్, అఘఞ్పాంకి
మ్? సమాజః, సముదోరజపశుష్విత్యప్ సమజః । * వివ్యతురితి * పరనే
కాచ ఇతియణ్ । * లోపాజాదేశపవేతి * పరిచ్ఛన్నపదార్థసూత్ర ప్రవా
ప్త్యా భిరుపపాదితమ్ । * పరాచఇతీతి * అజేరుదాత్తత్వేపి వీభావో ఽనుదా
త్తః, ఊర్ణ్యాదన్తాదిభిన్నా ఏకాచో ఽజన్తాస్సర్వేప్యనుదాత్తా ఇత్యభ్యుపగ
మాత్ । కృసభృ * డుకృఞ్ కరణే, కృఞ్ హింసాయామ్, ఇహనిరను
బన్ధకగ్రహణాదేకానుబన్ధస్యైనుబన్ధయోరుభయోర్గ్రహణమ్, ఏవమగ్రేపి,
భృఞ్ భరణే, డుభృఞ్ ధారణపోషణయోరిత్యుభయోర్గ్రహణమ్, సృగ
తౌ, వృఞ్ సమ్భక్తౌ, వృఙ్ వరణే, ఇహనిరనుబన్ధగ్రహణాద్భిన్నానుబన్ధ
యోరుభయోర్గ్రహణమ్, కృసృభృ ప్రమాణమనుదాత్తత్వాదేకాచ ఉపదేశ
ఇతి ప్రకృత్యాశ్రయే నిషేధే ప్రాప్తేవృఞ్ వృఙోస్తూదాత్తత్వాత్, శ్రుకి
కిఙతీతి ప్రత్యయాశ్రయేని షేధ ప్రాప్తే నియమార్థమిత్యాహ * క్రాదీ
నాంచతుర్ణామితి * ఇహస్తుద్రాదీనాం చతుర్ణాం గ్రహణస్య భారద్వా
జనియమప్రాప్తే తేన్నిషేధో పి ప్రయోజనమితి భోధయితుమస్త్రానాం గ్ర
హణమితినోక్తమ్ । * ఇణ్నిషేధఇతి * నేడ్వశీతి ప్రక్రమాణవ్యాప్తి
త్వైవాభావస్య నియమోవతుభిఖోషాజలలభ్యస్యాపిఅన్తరస్యేతి
యజాదేశివసన్నిహితస్యైవానియమోదితః, తేనని షేధనిషేధ నిషేధ
ఫలస్య ఇత్యాద్యుక్తమయం సమ్బన్ధ ॥ * వా

ఐవేత్యాది సిద్ధమ్, నచైవం క్రాదినియమేనైవ నేడ్వశికృతీతి నిషేధస్యాప్ర
వృత్త్యా సేదివాన్ జక్షివానిత్యాది సిధ్యత్యేవేతి వస్వేకాజాద్ఘసామితి ఇ
డ్విధానం కిమర్థమితి శఙ్క్యమ్, తస్యనియమార్థత్వేన వ్యాఖ్యాస్యమాన
త్వాత్, అన్యథా బభూవానిత్యత్రాపీడాగమస్స్యాదితి, నన్విహ క్రాదిభ్య
శ్ఛన్దస్యత్తర్హి లిట్యేవేతి విపరీతనియమః కిం నస్యాత్, తథాచ కర్తా
అకార్షీదిత్యాదావిడాగమస్స్యాదితి చేన్నైవమ్, కృతే గ్రన్థే మధీష్టే ఘృతఃప
రివృతో రథ ఇత్యాది నిర్దేశవిరోధాపత్తేః। * వమాదిష్వితి * ఆదిశబ్దేనసే
ధ్వేవహే మహీనాం గ్రహణమ్, తుష్టుషే, తుష్టుధ్వే, తుష్టువహే తుష్టు
మహే ఇత్యాది, స్యాదేతత్, అస్తు ప్రకృత్యాశ్రయస్య నియమః, ప్రత్య
యాశ్రయస్య తు నభవతి వృగ్రహణస్య వ్యర్థత్వాత్ప్రాప్త నిషేధప్రా
పకత్వాత్, నహ్యగ్రప్రత్యయాశ్రయో నిషేధః ప్రాప్నోతి థలాకిత్వాత్,
నాపిప్రకృత్యాశ్రయః వృఞ ఉదాత్తత్వాత్, నచైవం వృఙో నియమార్థత్వమ
స్త్వితి వాచ్యమ్; తస్యవిశిష్యాగ్రహణాత్, యద్యపి విశిష్యగ్రహణం వృ
ఞోపినాస్తి, తథాప్యప్రాప్త నిషేధప్రాప్తి ఫలకత్వాద్వృఙితి వృఞ ఏవ
గ్రహణం భవేత్ విధినియమయోర్విధిరేవ జ్యాయానితి న్యాయాత్, ఏవం
చ బభూవేత్యాదౌ శ్ర్యుకః కితీతి నిషేధో దుర్వార ఏవస్యాదితి చేదత్రా
హుః — బభూథాతతన్థజగృభ్మవవర్థేతి నిగమే ఇతి సూత్రేణ ఛన్దసి వవర్థే
తి నిపాతనాద్భాషాయాం వృఞః స్థలి ఇటస్స్వకర్తవ్యతయా వృగ్రహణస్య
థల్విషయత్వాయోగాద్వమాదీనాం చ కిత్త్వేన నియమస్య సుస్థత్వాదితి ।
* అచస్తాస్వత్ * ఉత్తరసూత్రాదుపదేశ ఇత్యపకృష్యతే, తచ్చాజన్త
స్య విశేషణమిత్యాహ * ఉపదేశేఽజన్త ఇతి * ధాతురిత్యాక్షేపాల్లభ్యతే,
నహ్యధాతోస్తాస్సమ్భవతి, నిత్యగ్రహణమనిటో విశేషణమ్, క్వనిత్యమని
డిత్యపేక్షాయాం సన్నిధానాత్తాసావేవేతి విజ్ఞాయతే తాసి చ క్లృప ఇతి
సన్నిహితం నానువర్తతే నవృద్భ్య ఇత్యస్మాన్నేత్యనువర్తతే తదాహ * తా
సౌ నిత్యానిట్ తతః పరస్యేతి * తాసావివ తాస్వదితి సప్తమ్యన్తాద్వతిః,
యథా తాసౌ నభవత్యేవం థల్యపీత్యర్థః, అచ ఇతి కిమ్? బిభేదిథ, రురోధి
థ, ఉపదేశ ఇతి కిమ్? జహర్థ, ఇహ పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ గుణే రపరత్వే
కృతే అజన్తత్వాభావాదేతస్యాప్రవృత్తావిట్ ప్రసజ్యేతేత్యుపదేశ ఇత్యుక్తమ్,

ఫలీతికిమ్? పపివ, పపిమ, నిత్యమనిట్కకిమ్? సస్వరిథ, సస్వర్థ, వాయస్తా
సానిత్యమనిట్, స్వరతి సూతేతి వికల్పితేట్త్వాత్, ఇహతాసీతి నేతి చా
మవృత్త్యైవ ఇష్టసిద్ధే రాస్వదిత్యేతత్ వాతోఽప్రయుజ్యత ఇతి కేచిత్ — అ
న్యేతు — యస్యతాసావిద్యమానత్వం తస్మాదేవపరస్య థల ఇణ్నిషేధ ఇ
త్యేతల్లాభార్థం తత్, తేన ఉవచిథ జఘసిథేత్యత్ర న నిషేధ ఇత్యాహుః * ఉ
పదేశేత్వతః * పకక్థ, ఇయష్ట, ఉపదేశేకిమ్? కష్టా, చకర్షిథ, అకారవ
తఃకిమ్? భేత్తా, బిభేదిథ, తపరకరణంకిమ్? రాద్ధా, రరాదిథ, తాసౌకిం?
జిఘృక్షతి, జగ్రహిథ, సనిగ్రహగుహోశ్చేతి సనినిత్యమనిట్, క్రాన్తః,
చక్రమిథ, ఉదిత్త్వేన క్త్వాయాం వేట్త్వాత్ యస్యవిభాషేతి నిష్ఠాయాం
నేట్, నిత్యానిట్కకిమ్? అక్తా, అఞ్జితా, ఆనఞ్జిథ, కిఞ్చ నిత్యగ్రహణా
మవర్తనాచ్చక్రమిథేత్యపి సిధ్యతి, నహిక్రమిస్తాసౌ నిత్యానిట్, స్నుక్ర
మోరనాత్మనేపదనిమిత్త ఇట్ పరస్మైపదే సేట్త్వాత్। * ఋతోభారద్వా
జస్య * తపరకరణాత్ కౄఙ్ గౄఙ్ ప్రభృతిషు దీర్ఘాన్తేషు నాయం నిషేధః ప్ర
వర్తతే, హ్రస్వాన్తేషు వృఙ్ ధృఙాదిషు అచస్తాస్వదిత్యేవసిద్ధమ్, వృ
ఙ్ వృఞౌ యద్యపి సేటౌ తథాపి వృఙః థలేవవాస్త్యాత్మనేపదిత్వాత్, వృఞ
స్తు థద్యపి వవర్థేతి నిపాతనాద్వవరిథేతి భాష్యాయామిటా భావ్యమ్, తస్మాన్ని
యమోఽయమిత్యాహ * ఋదన్తాదేవేతి * జహర్థ, దధర్థ । * అన్యస్య
స్యాదేవేతి * ఏవంచ భారద్వాజమతే స్యాదన్యమతే న స్యాదితి వికల్పఃఫలి
తః, పపిథ, పపాథ, యయిథ, యయాథ, పేదిథ, పపక్థ, ఇయజిథ ఇయష్ఠ।
* అకారవానితి * హ్రస్వాకారవానిత్యర్థః। * ఊదృగితి * యస్తా
స్యనిట్ స బుధన్తస్థల్యనిడ్భవతీత్యర్థః, ననుస్తుద్రుస్రుశ్రువామపి థలి
భారద్వాజనియమాదిట్ స్యాత్, నచైవం క్రాదిసూత్రే తేషాం పఠనం ని
రర్థకం స్యాదితి వాచ్యమ్, తత్పఠనస్య వమాదిష్విణ్నిషేధార్థతయా సఫ
లత్వాత్, అన్యథా క్రాదినియమాత్తత్ర ఇడాగమో దుర్వారఃస్యాదిత్యా
శఙ్క్యాహ * నచేతి * యోగద్వయేతి * క్రాదియోగప్రాపితస్యతు న
నివర్తక ఇతి భావః, ఋత ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ * అనన్తరస్యేతి * నన్వే
వముపదేశేత్వత ఇత్యస్యైవ బాధస్స్యాదితి వాచ్యమ్, అత్వవత్సుధాతుషు
ఋదన్తత్వాదర్శనేన, ఋదన్తత్వే తాసి థలి ఇణ్నిషేధప్రవృత్తేః ఋదన్తాదేవేతినియ

స్తుమశక్యత్వాత్ , నను తర్హి అచప్లుతస్వదిత్యస్యైవ బాధోఽస్తు గతార్థం యో
గద్వయమాశ్రితస్యేత్యుక్తమ్ , అత ఆహుః — ఉపదేశేఽచప్లుతస్వది
త్యేవం సూత్రే కృతేఽపి తాసన్థలీత్యాది పదానామిహోపదేశ పదసాహచర్య
స్యవృత్తి సమ్బన్ధేన్వత ఇతిసూత్రే ఉపదేశపదస్యాచ ఇతః పూర్వసూత్రే తు
తాస్వథ దేశ్యకరణాదుభయోస్సమానయోగక్షేమత్వాజ్జాయతే, తస్మా
దిష్టానురోధాచ్చ యోగద్వయమపి భారద్వాజనియమేన బాధ్యతే, యది తు
ఉపదేశేత్వత అచస్తా స్వస్థలసిటోఽనిత్యమిత్యేకో యోగస్సం క్రియతే
తదా అత్ర నాస్త్యేవ శఙ్కాలేశోఽపీతి బోధ్యమితి , అన్యే తు వ్యాచక్షతే ,
అచస్తాస్వదితిసూత్రానన్తరమేవ, ఋతో భారద్వాజస్యేతి పఠనీయే ద్వయోర
నన్తరమస్యారమ్భాదిహ తాస్వత్థల్యనిటో నిత్యత్వాసిద్ధ్యానువృత్తియోయత్నా
సనిత్యానిటస్థల ఇణ్నిషేధస్య భారద్వాజమతే ఋకారాన్తస్యైవేతి వ్యాఖ్యా
యతే తేనసర్వేష్టసిద్ధిః , యద్వా క్రాదిసూత్రే సృత్రభృతీనాం గ్రహణమేవ
ఇట్ద్వయస్యాపి బాధకమస్తు పురస్తాత్ప్రతిషేధ కాణ్డారమ్భసామర్థ్యాత్ ,
అనాశ్రితవిధాన విశేషమిణ్మాత్రమవారభ్యాధీతేనప్రతిషేధేన యథా బాధ్య
తేత్యేతదర్థోఽపి స ఆరమ్భః, అముమేవార్థం సిద్ధవత్కృత్య గతశ్చోద్ధాం, కృ
తిభారద్వాజనియమప్రాపితస్య వమాదిషు క్రాదినియమప్రాపితస్య చేటో
నిషేధార్థమితి మూలేప్యుపనిబద్ధమితి । * విచ్యేవ * విచ్యేతి * క్రాదినియ
మాన్నిత్యమిట్ । * సిచివృద్ధిః * ఇకోగుణవృద్ధీ ఇతి పరిభాషోపస్థానాదాహ
* ఇగన్తేతి * పరస్మైపదేష్వితి కిమ్? అథవిష్ట , సిచి కిమ్? పతి , బిభర్తి గుణం
బాధిత్వాద్వృద్ధిస్స్యాత్ । * ఖజన్థై * కజేత కేచిత్పఠన్తి । * పఞ్చక న్నప్నే *
దీప్తాత్వాత్మనేపదీ గతః । * టుఓస్ఫూర్జా * టిత్వాత్తోథుచ్ , స్ఫూర్జథుః , ఓ
దితశ్చేతి నిష్ఠానత్వార్థ ఓకారః , స్ఫూర్గ్ణా వాక్ , ఆకారస్తు ఆదితశ్చేతి నిష్ఠా
యామిటో నిషేధార్థో విభాషాభావాదికర్మణోరితి వికల్పార్థశ్చ , స్ఫూ
ర్ణమ్ , స్ఫూర్జితమనేనేత్యాది , ఉపధాయాం చేతి దీర్ఘస్స్యాదిత్యనుక్షాన
ర్థం ఇహ దీర్ఘోపదేశః , తేనస్ఫూర్ఛతి మూర్ఛతే ఇత్యపి భవతీతి కేచిత్ । * క్షి
క్షయే * అజన్తేష్వస్య పాఠో యుక్తః , క్షినివాసగత్యోరితి తుదాదౌ । * అ
కృత్స్వర్వ * దీర్ఘగ్రహణేన అచశ్చేతి పరిభాషోపస్థానాదాహ * అజన్తేతి *
యానౌ ప్రత్యాయ ఇతి * అయిత్ యుక్షీత్యత్వా యాత్యనువక్ష్య అక్షా క్షిత

ప్రత్యయస్తేన విశేష్యతే విశేషణేన తదాదివిధిః, యస్మిన్విధిరితి పరిభాషో పస్థానాదితి భావః । * నత్వితి * కృద్యకారేప్రకృత్యప్రహ్వృత్యఉచ్చేఽకృత్స్వితి కింబాధిత్వాప్పరత్వాద్దీర్ఘస్యాస్యేత్ తుగ్విధిస్తు అగ్నిచిత్ సోమసుదిత్యాదౌ చరితార్థః, ల్యపగపిత్వమపి అనుదాత్తార్థతయా చరితార్థమిత్యాహుః — సార్వధాతుకయకారేతు చినుయాత్ సునుయాత్ । * కూజనేతి * అర్థైక్యాద్యదేకత్రపాఠ ఉచితఇతి భావః । * లజలజి * లజ్యాత్, లజ్ఞ్యాత్, లజప్రకాశనఇతి కథాదౌ । * భర్త్సనేచేతి * చాద్భర్త్సనే । * తుజిపాలనే * భాషార్థోయంయుజాదౌ । * గజగజి * "గఞ్జాతుమదిరాగృహమ్" * గజిమదనేచ * మదనంమదః చిత్తవికారః । * వజవ్రజ * వాదిత్వాదేత్వాభ్యాసలోపౌన । * వవజతుః * వవ్రజతుః । * శాడ్యన్తాఇతి * శాడృశ్లాఘాయామిత్యన్తా ఇత్యర్థః । * దోపధోయమితి * తథాచ ష్టుత్వశాస్త్రస్యాసిద్ధత్వాన్నన్ద్రాఇతి ద్విత్వనిషేధేన దకారంవిహాయటిశబ్దస్య ద్విత్వేపశ్చాద్దకారస్య ష్టుత్వేచర్త్వేచ అట్టిటిషతే అట్టిటదిత్యాది సిధ్యతి, తోపధత్వేతు అటిట్టిషతే అటిట్టదితిస్యాదితి భావః । * తోపధఇతి * అస్మింస్తుపక్షే అటిట్టిషతేఅటిట్టదిత్యాదిబోధ్యమ్, హలాదిశ్శేషేణటకారనివృత్తౌ తన్నిమిత్తస్యాపి ష్టుత్వస్య నివృత్తత్వాదితినవ్యాః, మనోరమాయాంతు పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విర్వచనఇతి ష్టుత్వస్యాసిద్ధత్వాభావాత్ టకారద్వయసహితస్య ద్విత్వే హలాదిశేషే అటిట్టిషతే అటిట్టదిత్యాది సిధ్యతీత్యుక్తమ్, నిమిత్తాపాయేనైమిత్తికస్యాప్యపాయఇతితు అనిత్యమితితదాశయః । * అనట్టఇతి * ఇహ నన్ద్రాఇతినిషేధేనతత్ర ద్వితీయస్యేత్యనువర్తనాత్ ద్వితీయైకాచఏవ నదరాణాం నిషేధాత్ । * ఘట్టచలనే * అయంచురాదావపి । * స్ఫుట * అయంకుటాదావపి । * అనష్ఠేఇతి * తస్మాన్నుట్ ద్విహలఇతినుట్ । * వణ్ఠతెఇతి * సహాయంవినాచరతీత్యర్థః । * మడిచ * పృథక్పాఠాదయం వేష్టనేపీత్యాహుః — మడిభూషాయామిత్యగ్రేపరస్మైపదిషు । * ఖడి * "యస్సనిన్దఉపాలమ్భస్తత్ర స్యాత్పరిభాషణమ్" ఇత్యమరః, * శడి * శణ్డోఽసురపురోహితః । * ద్రాఘృ * విశరణమవయవవిభాగః । * శాడృ * డలయోరైక్యాత్ శాలతఇతి శాశ్యపః । * శౌటృగర్వే * అస్యోణాదిషు ఈరన్ప్రత్యయే, తదేతదతి

శౌటర్యమాహుర్లోమేర్న మృష్యతీతి కల్పతరుః । * కఖె * హ్మ్యన్తక్షణ * అగ్రహీత్, టువమ్, అవమీత్, హయగతౌ, అహయీత్, క్షణుహింసాయామ్, అక్షణీత్, శ్వసప్రాణనే, అశ్వసీత్, జాగృనిద్రాక్షయే, అజాగరీత్, ణ్యన్తైఘన్తసినోనయతి ధ్వనయతీత్యాదినాచఙినిషిద్ధే ఔనయీదితి ఉదాహరణమ్, టుఓశ్వి, అశ్వయీత్ । * ఇడాదౌ సిచీతి * ఇడాదౌ కిమ్? దహభస్మీకరణే, అధాక్షీత్ । * కిటఖిట * ఇటకిటేతి కిటర్గతావపఠిష్యతే, ఇహపాఠస్త్వర్థభేదాత్ । * * జటఝట * జటతుః జఝనతుః, ఇహత్వాదేశాదిత్వాదేత్వాభ్యాసలోపౌ న । * ఖిట * అశూపృషి లటిఖటికణివిశిభ్యః క్రన్, ఖట్వా । * నటనృత్తౌ * ప్రణటతి * ణోపదేశపర్యుదాసే నాటీతి సవృద్ధికనిర్దేశేన నటఅవస్యన్దనఇతి చౌరాదికస్యైవ గ్రహణాదయంణోపదేశ ఏవ । * హటదీప్తౌ * హాటకం సువర్ణం సంజ్ఞాయాంచేతిణ్వుల్, బాహుళకాదస్త్రియామపి । * షట్ * పచాద్యజన్తాట్టాప్, సటాజటాకేసరయోః । * చిట * సర్వధాతుభ్యఇత్యౌణాదిక ఇన్, చేటిః, కృదికారాదితిఙీష్, చేటీ । * విట * ఇగుపధలక్షణఃకః విటః । * ఇయాఞ్యయోః * ద్విత్వేకృతే ణలివృద్ధావాయాదేశః, అభ్యాసస్యాసవర్ణఇతీయఙ్ । * ఇయతురితి * ద్విత్వేకృతే పరనేణాచఇతి యణంబాధిత్వాన్తరఙ్గత్వాత్సవర్ణదీర్ఘః, తతోఽచిశ్నుధాత్వితీయఙ్, ఏకాదేశస్య పూర్వాన్తత్వేనాభ్యాసగ్రహణేన గ్రహణాదభ్యాసస్యాసవర్ణఇత్యనేనేత్యేకే, కేచిత్తు — వార్ణాదాఙ్గం బలీయఇతి దీర్ఘంబాధిత్వా యణ్, నచేహ సమానాశ్రయత్వం నేతి వాచ్యమ్, అభ్యాసోత్తరస్యేకారస్య సవర్ణదీర్ఘయణోః ప్రతిస్థానిత్వేన తయోస్సమానాశ్రయత్వాత్, అతఏవ ఈయతురిత్యత్ర ఇణో యణితి యణితరో దీర్ఘఇణఃకితీత్యభ్యాసలోపోవిధీయతే, అన్యథాసూత్రమిదం నిర్విషయంస్యాత్ అభ్యాసాభావాదిత్యాహుః, స్యాదేతత్, ణల్థలోస్త్వభ్యాసస్యేయఙ్దుర్లభస్తస్మిన్కర్తవ్యేఽచఃపరస్మిన్నితివృద్ధిగుణయోఃస్థానివద్భావేనఅసవర్ణపరత్వాభావాదితి చేన్నైవమ్, అసవర్ణగ్రహణసామర్థ్యాదేవ స్థానివత్త్వస్యాప్రవృత్తేః, నను నాస్తిసామర్థ్యమ్, ఇయర్తి ఇయృతఇత్యాదౌ సావకాశత్వాదితిచేదత్రాహుః, నహ్యేకముదాహరణం యోగారమ్భంప్రయోజయతి అన్యథాహ్యభ్యాసస్యాత్తావితిబ్రూయాత్, ఏవంచాన్తరఙ్గత్వాత్సవర్ణ

కృతే తతో వృద్ధిగుణయోస్సతోర్ణలి ఆయ, థలి, పథ, ఇత్యపి స్యాత్తు అయిథేతి స్యాదిత్యాశఙ్కాఽపి నకార్యా, అభ్యాసస్యాసవర్ణ ఇత్యస్య వైయర్థ్యాప త్తేరితి, పత్తాపవ్యతి అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః ఈయాత్, ఐషీత్। * కు డి * వైకల్యాన వివేకః। * తుడృ * తోడనం దారణం హింసనంచ। * రో డృలోడృ * "ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమః" * గడివదనైకదేశే * టవర్గీయప్రక రణాదిహ పాఠస్తు ఉచితః, అన్తత్యాదిషుతు పఞ్చైతేన కజ్విషయా ఇతి సూత్రాన్తరం బోధయితుం ప్రసఙ్గాదుపన్యస్తః। * తిపృ * లిట్ సిచావాత్మ నే పదేషు * ఇకోఝల్ హలన్తాచ్చేత్యనువర్తతే, అసంయోగాల్లిట్కిదిత్యతః కి దితిచ తదాహ * ఇఙ్సమీపాదిత్యాది * ఇకః కిమ్? యక్షీష్ట, సతికిత్త్వే సంప్ర సారణం స్యాత్, ఆత్మనేపదే కిమ్? అద్రాక్షీత్, కిత్త్వే సతి సృజిదృశోర్ఝల్య మకితీత్యమ్ న స్యాత్, ఆత్మనేపదపరత్వం సిచ ఏవ విశేషణం నతు లిటః, లిట్ స్థానికాత్మనేపదస్య లిటఃపరత్వాసమ్భవాత్। * తేపృ కమ్పనేచ * చకా రాత్ క్షరణార్థలాభాదస్య పూర్వత్ర పాఠస్త్యక్తుం శక్యః, కేచిత్తు — తిపృ దేపృ ఇతి పఠన్తి। * టువేపృ * వేపథుః। * కేపృ గేపృ గ్లేపృ చ * యో గవిభాగాత్పూర్వోక్తార్థౌ చ కారేణానుకృష్యేతే తదాహ * చాత్కం పనేగతౌ చేతి * యోగవిభాగసామర్థ్యాదేవార్థద్వయలాభే చకారో వ్యర్థ ఇత్యన్యే। * పునః పాఠ ఇతి * దైన్యే పఠితస్య కమ్పనాద్యర్థలాభార్థమి తి భావః। * తౄఫల * తరతేరృకారస్య గుణశబ్దేన భావితత్వాత్, ఫల భజోర్త్రపేశ్చ రూపస్య సమ్భవాదాదేశత్వాత్ త్రపతేస్త్వేకహల్ మధ్యస్థస్యాభా వాదప్రాప్తౌ విధిరయమ్, తేరతుః, తేరుః, ఫేలతుః, ఫేలుః, భేజతుః, భేజుః, అబిశబ్దే, అమ్బాసుగోశ్చ లహా ఇత్యప్రత్యయే అమ్బుశబ్దః, తిస్రః అ మ్బాః అకారోకారమకారాత్మకాశ్శబ్దాః యస్యేతి బహువ్రీహౌ శేషాద్వి భాషేతి కప్రత్యయే త్ర్యమ్బక ఇత్యేకే, కేచిత్తు — త్రీణి అమ్బకాని నేత్రా ణి యస్యేత్యపి గృణన్తి। * అభిరభీ ఇతి * సర్వధాతుభ్య ఉసునిత్యధికా రే ఉదకేనుమ్భ చేతి వక్ష్యమాణత్వాద్ధాత్వన్తరేణాపి అమ్భశ్శబ్దసిద్ధ్యతీ తి బోధ్యమ్, అమ్భస్తోయమ్, తస్యాపత్యమామ్భిః భీష్మః, అమ్భసోలో పశ్చేతి బాహ్వాదిపాఠాదిఞి సలోపః। * తద్ద్విజన్త్వితి * పూర్వసవర్ణప్ర వృత్తేః షత్వాప్రవృత్తేశ్చ బీజమిత్యర్థః। * రధిజభోరచి * రన్ధయతి, స

రాపివృద్ధిర్నిత్యేన గుణేన బాధ్యతే, అచీతి కిమ్? రద్ధా, జగ్ధా। * సనాద్యన్తాః * సనాదయ ఇతి * సన్ క్యచ్ కామ్యచ్ క్యఙ్ క్యషోఽథాచారక్విప్ ణిచ్ యఙ్ తథా, యగాయ ఈయఙ్ ణిఙ్ చేతి ద్వాదశామీ సనాదయః। * ధాతవ ఇతి * ప్రత్యయపరిశిష్టస్య ధాతుత్వాదిత్యర్థః, సుప్తిఙన్తమిత్యనేన సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణం నాస్తీతి జ్ఞాపితత్వాద్వ్యవశిష్టస్య ధాతుసంజ్ఞాలాభాయ సూత్రేఽస్మిన్ తదన్తగ్రహణం కృతమ్, భూవాదయో ధాతవ ఇత్యస్యానన్తరం సనాద్యన్తాశ్చేతి న సూత్రితమ్, సనాదయో ద్వాదశైవేతి నిర్ధారణాలాభాపత్తేః, సనాద్యన్తా ధాతవ ఇత్యస్యానన్తరం తు భూవాదయశ్చేతి పఠిత్వా ధాతవ ఇత్యేతత్త్యక్తుం శక్యమ్। * ఆయాదయ * ఆయ్ ఈయఙ్ ణిఙ్ ఇత్యర్థః। * వివక్షాయామితి * పరసప్తమ్యేషా, ఆర్ధధాతుకోపదేశకాలే యదన్తమిత్యనుపదం వక్ష్యమాణం న సఙ్గచ్ఛతేతి భావః, అన్యే తు — గుపూరక్షణ ఇత్యస్మాత్ క్తిని పశ్చాదాయప్రత్యయే గోపాయతేరిత్యనిష్టం ప్రసజ్యేత, వివక్షాయామిత్యుక్తౌ తు ఆయప్రత్యయేఽకృతే క్తినస్సన్నిధిత్వాదప్రత్యయాదిత్యకారప్రత్యయేఽటాపి గోపాయా గూపాయేత్యాది సిధ్యతీత్యాహుః। * కాస్ప్రత్యయాత్ * అమన్త్రే కిమ్? కృష్ణో నో నావ, అఛన్దసీతి తు నోక్తమ్, మన్త్రభిన్నే ఆమ ఇష్టత్వాత్, యథా పుత్రమామన్త్రయామాస, ప్రత్యయాన్తత్వాదామ్, అథాహాశునశ్శేప ఈక్షాం చక్రే, ఇజాదేశ్చేత్యామ్, ఇహ చులుమ్పచ కాస్ప్రత్యయాదిభ్య ఆమోఽప్రాప్తౌ కాస్యనేకాజితి వార్తికమారభ్యతే। * ప్రత్యయగ్రహణముపనీయేతి * అన్యథా అ ఇవాచరతి అః, అస్య లిటి ఔ అణుగిత్యాది వక్ష్యమాణం న సిధ్యేదితి భావః, అన్యే తు — భాష్యవార్తికయోః, ప్రత్యయగ్రహణముపనీయేత్యనుక్త్వా ప్రత్యయాన్తాదేకాచోఽప్యామ్ భవత్యేవ, అ ఇవాచరతీత్యాచారక్విపి లిటి ఆంచకార ఆంచక్రతురిత్యాదీత్యాహుః। * అతో లోపః * అనుదాత్తోపదేశేతి సూత్రాదుపదేశ ఇత్యనువర్తతే తదాహ * ఆర్ధధాతుకోపదేశ ఇత్యాది * ఉపదేశే ఇతి కిమ్? అయపయగతౌ ఆభ్యాం క్విపి వేరపృక్తలోపాద్వలిలోపస్య పూర్వవిప్రతిషేధేనేతి వార్తికాల్లోపో వ్యోరితి యలోపే అతో లోప ఇతి లోపో మాభూత్, అత్ యత్ ఇహ హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్, ఆర్ధధాతుకే పర ఇతి కిమ్? కథయతి, వృద్ధౌ కర్తవ్యాయాం

యాం అచః పరస్మిన్నితి స్థానివత్త్వం యథా స్యాత్ । * గోపాయామితి * నన్విహ ఆయప్రత్యయస్య అనిత్యత్వాశ్రయణే లోపకరణే ఫలాభావాదుచ్చారణార్థమేవ తత్రాకారోస్త్వితి చేదత్రాహుః — గోపాయతం న ఇత్యత్ర గోపాయశబ్దస్య ధాతుత్వాద్ధాతోరన్తోదాత్తో భవతి తతః శకారేణైకాదేశేప్యేకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్త ఇత్యకార ఉదాత్త ఏవ, తకారస్తు తాస్యనుదాత్తేన్ఙిదుపదేశాదిత్యనుదాత్తస్తతశ్చోదాత్తాదనుదాత్తస్యేతి స్వరితో భవతి, స్వరితాత్సంహితాయామనుదాత్తానామితి న ఇత్యస్యైకశ్రుతిః, ఆయప్రత్యయస్య అనిత్యత్వే తు నేదమిష్టం సిధ్యతీతి । * స్తుతౌ వేవేతి * భట్టిస్తు వ్యవహారేపి ప్రాయుఙ్క్త, "న చోపలేభే వణిజాం పణాయామ్" ఇతి, వణిజాం వ్యవహారమిత్యర్థః । ఆయప్రత్యయాన్తాదకారప్రత్యయే టాప్ । * చక్షుం సే ఇతి * ఇహానునాసికస్య క్విఝలోరిత్యుపధాదీర్ఘో న కృతస్సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వాదితి స్థితస్య గతిముత్ప్రేక్షయన్తి । * కముకాన్తః * అస్య ణిఙభావే ఉదితో వేతి క్త్వాయామిడ్వికల్పః, కమిత్వా కాన్త్వా, నిష్ఠాయాన్తు యస్య విభాషేతి నిషేధాత్కాన్తః । * అయామన్తా * నాన్తేతి సూత్రితేపి ణేరనిటీతి వక్ష్యమాణలోపస్య నిషేధే గుణాయాదేశయోస్సతోః కామయాం చక్రే ఇత్యాదిరూపాణి సిధ్యన్త్యేవేతి ధా పిల్యపి లఘుపూర్వాదిత్యనర్థకమయాదేశవచనమ్, ప్రస్తనయ్య - సఙ్గమయ్య, న హ్యత్ర గుణాయాదేశౌ లభ్యేతే, క్త్వాదేశల్యపః కిత్త్వాత్ ఆమ్ కారయామాస గణ్డయన్తో - మణ్డయన్తః, త్యాంభూవహివసిసాదిగడిమణ్డిజినన్దిభ్యశ్చేత్యౌణాదికో ఝచ్, ఝాన్తః, స్పృహిగృహీత్యాలుచ్, స్పృహయాళుః, శ్రద్ధేతిస్పృహిగృహిభ్య ఇత్యౌణాదిక ఆయ్యః, స్పృహయాయ్యః, స్తనిహృషిపుషీత్యౌణాదిక ఏవ ఇత్నుచ్, స్తనయిత్నుః, ణేశ్ఛన్దసీతి ఇష్ణుచ్, వీరుధఃపారయిష్ణవః । * ణిశ్రిద్రుస్రు * శ్లైషిశ్చోరపవాదః । * ణేరనిటి * ణేరితి ణిఙ్ణిచోర్గ్రహణమ్, ఏవమన్యత్రాపి బోధ్యమ్, అనిటీత్యనేన అధికృతమార్ధధాతుకమిత్యేతద్విశేష్యతే, యస్మిన్విధిరితి తదాదివిధిః, అతో లోప ఇత్యస్మాల్లోప ఇతి చానువర్తతే తదాహ * అనిడాదావిత్యాది * యణి ప్రాప్త ఇతి * ననుపరత్వాదియఙ్యణాది విధయో యథా స్థా ... త్రమస్తు నామ తేషు స్థానివద్భావాత్ ణిగ్రహణేన గ్రహణాల్లోపః

భవిష్యతీతి చేన్మైవమ్, ఇయఙాదేశే త్వన్త్యలోపప్రసజ్యేతేతి దోషస్స్యా
త్ ఏతచ్చ ణౌ లోప ఇతి సూత్రే భాష్యే స్థితమ్, నచాత్ర కారణాకారిక ఇ
త్యాదౌ గుణవృద్ధ్యోః కృతయోరన్తరఙ్గత్వాదయామయాదేశయోః కృతయో
రన్త్యస్య లోపః ప్రాప్నోతీతి కథమియఙాదేశ ఏవ దోష ఉక్త ఇతి శఙ్క్యమ్,
వార్ణాదాఙ్గం బలీయ ఇత్యయామయా బాధిత్వా ణిలోపో భవిష్యతీతి భాష్యా
శయాత్ । * ణ్యల్లోపావితి * ణిలోపః ఇయఙ్ యణ్ గుణవృద్ధిదీర్ఘేభ్యః
పూర్వవిప్రతిషేధేన, అల్లోపస్తు వృద్ధిదీర్ఘాభ్యామితి వివేకః, ణిలోపస్య నిర
వకాశత్వేన వార్త్తికస్యోక్తిః సమ్భవ ఏవ నాస్తీత్యత ఆహ । * పాక్తిచిత్యా
ది * క్తిజన్తమితి * తితుత్రేతీణ్నిషేధాదితి భావః । * వచనప్రామాణ్యా
దితి * అయం భావః, ణేరితీత్యేతావతి సూత్రే కృతేఽప్యార్ధధాతుక ఇత్యను
వృత్త్యా ఆర్ధధాతుకే పరతః ప్రవర్తమానో ణిలోపః ఇయఙ్ యణాదిభిర్బా
ధితస్సన్ పరిశేషాత్ క్తిచ్యేవ స్యాదిత్యనిటీత్యస్య వైయర్థ్యం ప్రసజ్యేత,
తథా చానిడాద్యార్ధధాతుకం సర్వమప్యస్య విషయో న తు క్తిజన్తమేవేతి ।
* అయమితి * ణిలోప ఇత్యర్థః, అల్లోపాంశే తు వచనముపేక్షితమేవ, తేన
చికీర్షకః ఇత్యత్ర వృద్ధిం చికీర్ష్యాదిత్యత్ర అకృత్సార్వేతి దీర్ఘం చ బాధి
త్వా పూర్వవిప్రతిషేధేనాతో లోప ఇతి లోపో భవతీత్యాహుః । * ణౌ చఙ్యు *
ఉపధాయాః కిమ్, అచకాఙ్క్షత్ । * సన్వల్లఘుని * చఙ్పర ఇత్యేతావత్యే
వ ణిరితి న లభ్యతే స్రివుస్రువామపి చఙ్పరత్వాదత ఆహ * అఙ్గసం
జ్ఞానిమిత్తమితి * అఙ్గస్యాభ్యాస ఇతి * అఙ్గస్య యే ద్వే విహితే తయోః
పూర్వోఽభ్యాస ఇత్యర్థః । * అఙ్గస్యేతి నావర్త్తత ఇతి * అస్మింస్తు వ్యాఖ్యా
నే చఙ్పర ఇత్యేతావత్యేవ ణిరితి లభ్యతే, స్రివుస్రుషు పరేషు అఙ్గస్యా
సమ్భవాదతో వ్యాచష్టే । * చఙ్పరే ణావ్యదఙ్గమితి * చఙ్పర ఇత్యస్యై
వ వ్యాఖ్యానం ణావితి జ్ఞేయమ్, అనగ్లోపే కిమ్? అచకథత్ । * సన్యతః *
అత్ర లోపోఽభ్యాసస్యేత్యతోఽభ్యాసస్యేతి భృఞామిదిత్యత ఇత్ ఇత్యేతాం
చానువర్తతే తదాహ * అభ్యాసస్యేత్యాది * తపరకరణం కిమ్? పాపచ్యతే
స్సన్ పాపచిషతే, నచ సనియోగాభ్యాసస్సన్నిమిత్త ఇతి విజ్ఞానాత్తపరకరణా
భావేఽపి నోక్తాతిప్రసఙ్గః, అభ్యాసస్యాపి యజ్ఞనిమిత్తత్వాదితి వాచ్యమ్, పా
దృశివివక్షాయామధీషిష ప్రతిషిద్ధతాద్యాదావవ్యాప్తేః, నహి కాయా

నిమిత్తత్వేనాశ్రీయతే యద్యాశ్రీయేత తర్హి ద్విర్వచనే చీకి నిషేధేన టిక్ శబ్దస్య ద్విత్వాప్రవృత్త్యా నరీరివతీత్యాది న సిధ్యేత్, నన్వేవమపి పత్తతీత్యాదావవ్యాప్తిః, అభ్యాసస్య సన్పరత్వాభావాత్, నచ యేన నావ్యవధానం న్యాయేన సన్ప్రకృత్యవ్యవహితేఽభ్యాసస్యేత్త్వం స్యాదేవేతి వాచ్యమ్, ప్రతీషిషతీత్యాదావభ్యాసస్యావ్యవహితే సన్పరత్వే సత్యప్యవాదుక్తన్యాయస్య అప్రవృత్తిరితి చేదత్రాహుః — సనా ధాతుమాక్షిప్య సనిసతి యో ధాతుస్సన్నస్తదీయాభ్యాసస్యేతి వ్యాఖ్యానాన్నోక్తదోషః, నచ సని పరేఽభ్యాసస్యేతి యథాశ్రుతం పరత్యజ్యోక్తవ్యాఖ్యానే కిం మానమితి వాచ్యమ్, తిపరికరణస్యైవ తత్ప్రమాణత్వాత్, కిఞ్చ అకారగ్రహణమపి తత్ప్రమాణమ్, అన్యథా సనీత్యేవ బ్రూయాత్, తావతా వ్యథీషిపతీత్యాదావిత్వప్రవృత్తిసిద్ధేరితి । * దీర్ఘో లఘోః * లఘోరభ్యాసస్యేతి * నన్వజ్ఝల్ సముదాయస్య అభ్యాసస్య లఘుసంజ్ఞా దుర్లభా హ్రస్వం లఘ్వితి సూత్రితత్వాత్, నైష దోషః ఇహ హి న సమానాధికరణే షష్ఠ్యౌ కిన్తు వ్యధికరణే, తథా చాభ్యాసావయవస్య లఘోర్దీర్ఘ ఇత్యర్థః, లఘుని చఙ్పరేఽనగ్లోప ఇతి సర్వమిహానువర్తతే, తచ్చ ప్రాగ్వదేవ ద్వేధా వ్యాఖ్యేయం తదాహ * సన్వద్భావవిషయ ఇతి * హలాదేరితి ప్రాచోక్తమిహాపేక్షితం నిష్ప్రమాణత్వాత్, నహి మునిత్రయోక్తిం వినా హలాదేరితి వ్యాఖ్యాతుముచితమ్, న చైవమాందిదదాట్టిటదత్యాదౌ దీర్ఘస్స్యాదితి శఙ్క్యమ్, అజ్ఝలఘ్వోర్గుర్వోరపి ణిచ ప్రతివిశేష్యత్వే దీర్ఘస్య తత్ర ప్రాప్తేః, చఙ్పరే హి యదఙ్గం ఉద్ ఇతి నగదీయోఽభ్యాసోన వా చఙ్పరం ణిచ్పరం యల్లఘు తస్యేతి, ఏతేన అట్టిటదిత్యాది భాష్యోదాహరణమేవ హలాదేరితి వ్యాఖ్యానే ప్రమాణమితి కేషాంచిదుత్ప్రేక్షాపి ప్రత్యుక్తా, దీర్ఘప్రాప్త్యైవోదాహరణస్యోష్టవస్య ఉక్తత్వాత్, లఘోః కిమ్? తుణ్డిహో సాయామ్, అచిక్షణత్, శాస్త్రేఽస్మిన్నార్యకాలం సంజ్ఞాపరిభాషం యథోద్దేశం సంజ్ఞాపరిభాషమితి పక్షద్వయమస్తి, జాతివ్యక్తిపక్షవత్, తథా చ పూర్వోఽభ్యాస ఇత్యస్య సన్వల్లఘునీత్యాదినా సహ పక్షద్వయేఽపి ఏకవాక్యతా సమానైవ తథాపి కార్యకాలపక్షే ప్రదేశవాక్యతా యథోద్దేశపక్షే తు వాక్యైకవాక్యతేత్యస్తి హి విశేషః, తత్రేదానీం కార్యకాలపక్షమాశ్రిత్య మాధవమతం తావద్వ్యాచష్టే * సం

జ్ఞాయామిత్యాదినా శ్లోకద్వయేన * అఙ్గంయత్రేతి * అయంభావః, సన్వ
ల్లఘునిదీర్ఘో లఘోరితి సూత్రద్వయేఽఙ్గస్యేత్యనువర్తతేఽభ్యాసస్యేతి చ,
తేనాఙ్గస్య యే ద్వే తయోః పూర్వోఽభ్యాససంజ్ఞకస్తస్యేతి ఫలితమ్, ద్వే ఇత్య
త్ర చ ఉచ్చారణే ఇతి విశేష్యసమర్పకమధ్యాహ్రియతే, తచ్చ కృ
దన్తం తదోర్యోగాదఙ్గస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ, తేన యత్రాఙ్గం ద్విరుచ్యతే
తత్రైవ పూర్వస్య దీర్ఘసన్వద్భావౌ స్త ఇతి, అచీకరత్, అపీపచ
త్, యుక్తం చైతత్, అఙ్గస్యేతి షష్ఠ్యాః కారకవిభక్తిత్వసమ్భవే తదు
పేక్ష్య శేషషష్ఠీత్వకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్। * నాఙ్గం ద్విరుచ్య
త ఇతి * ఏవం చాచకాసత్ అతర్థపత్, ఔర్ణునవదిత్యేవ భవతీతి భా
వః। * అవయవః కశ్చిదితి * హలాదేః ప్రథమాయా వో ద్విరుచ్యతే, అ
జాదేస్తు ద్వితీయావయవ ఇత్యర్థః, అఙ్గంయత్రేత్యగచ్ఛతేత్ర పూర్వస్య దీ
ర్ఘసన్వద్భావౌ విధీయమానౌ వేశత్రియావేతి ఫలితౌ, కించ అస్మిన్పక్షే
ఏకాచ ఇత్యఙ్గవిశేషణం శబ్దతోఽపి సులభమేకాచో ద్వే ఇత్యధికారాదిత్యాశ
యేనాహ * తస్మాదేకాక్త్వే * స్యాదేతత్, ఉక్తరీత్యాహ్రిస్వహలాది
శ్చ్యుతుత్యాదీనప్యనేకాత్మునస్యుః న చేష్టాపత్తిః దిదరిద్రాసతి జిగణయిషతీ
త్యాది లక్ష్యస్య సర్వసంమతత్వాత్, తన్నిర్వాహార్థం యథోద్దేశపక్ష ఆశ్రి
యతే ఇతి చేత్ తర్హి ఇహాపి స ఏవోచితః, అర్థాధికారపక్షస్యైవ అభ్య
హితత్వాద్వృత్త్యాదిషు స్వీకృతత్వాచ్చేత్యభిప్రేత్యాహ * నస్తుత ఇతి *
* ఊర్ణోదీర్ఘ ఇతి * స్యాదిత్యపకృష్యతే, ఔర్ణునవత్, ఇహ సన్వద్భావస్తు
నోపయుజ్యతే ఔకృతస్యాదేశస్య స్థానివద్భావేన నిషేధేన వానుశబ్దస్య ద్వి
త్వే సత్యభ్యాసేఽవర్ణాభావాదితి భావః। * అర్థాపయతావితి * అర్థమాచ
ష్టే ఇత్యర్థే ణిచ్యాపుగాగమే చ తతశ్చఙి దీర్ఘస్య సన్వదిత్యస్య చ ప్ర
వృత్త్యా ఆర్తథపదిత్యేవ భవతీతి భావః, అర్థ ఉపయాచ్ఞాయామిత్యస్య తు చ
ఙ్పరే ణౌ ఆర్తథతేతి భవతి న తు తత్ర దీర్ఘసన్వద్భావయోః ప్రవృత్తిరితి చు
రాదిషు స్ఫుటీభవిష్యతి। * ఉభయమితి * దీర్ఘసన్వచ్చేత్యేతద్ద్వయమి
త్యర్థః। * న స్యాత్తాన్యచ్చ వ్యవస్థయేతి * చఙ్పరే ణౌ యల్లఘ్వితి వ్యాఖ్యా
నేన స్యాత్, చఙ్పరే ణౌ యదఙ్గమితి వ్యాఖ్యానే తు స్యాత్, ఏవం చా భచకాస
దచీచకాసదితి వ్యాఖ్యాభేదేన రూపద్వయమిత్యర్థః, నను యథా చఙ్పరే ణౌ

యిల్లఘ్వీతి వ్యాఖ్యానే యేనచావ్యవధానన్యాయేనాపీపచదిత్యాదావేవ ఉభయం భవతి నత్వనేకవ్యవాయే అచచకాసదిత్యాదౌ, తథాన్యాయసామ్యేన లఘునియోఽభ్యాస ఇత్యత్రాప్యేకేనైవ వ్యవాయస్యస్వీకార్యత్వాదచికణదిత్యాదౌ సన్వద్భావేఽపీత్వం నస్యాదితి చేదత్రాహుః — అత్ స్మృదృత్వరేతీత్వాపవాదేన అత్వవచనేన తుల్యజాతీయాపేక్షేణ సంయోగస్య వ్యవధానేఽపి ఇత్వస్య జ్ఞాపితత్వాన్నోక్తదోషః, అతఏవదీర్ఘోలఘోరితిసూత్రే లఘోరితిసార్థకమ్, మాధవోఽపి జాగృధాతావిత్థమేవాహ, ఏవం వదన్నయథోద్దేశపక్షమేవాశిశ్రియత్, తథాచ ఊర్ణుధాతౌ యత్తేనోక్తమౌర్ణునవదిత్యత్ర దీర్ఘోలఘోరిత్యభ్యాసస్య దీర్ఘోనభవతి చఙ్పరేణౌ యదఙ్గం తస్యయోఽభ్యాస ఇతి సూత్రార్థాత్ అత్రతు అఙ్గావయవస్యాభ్యాసోనత్వఙ్గస్యేత్యాది, తత్రతస్యాపాయగ్రహణానాస్తీతిగమ్యతే, అతఏవచకాస్తేరవీచకాసదిత్యుదాజహార, తథాచ మతభేదాభిప్రాయేణ పూర్వాపరగ్రన్థవిరోధస్సమాధేయఇతి, కాతన్త్రపరిశిష్టేత్విత్వదీర్ఘయోఃఅజీజాగరదిత్యుదాహృతమ్, తన్మతద్వయేఽప్యసమ్భవామపేక్ష్యమ్, వ్యవస్థామేవ వివృణోతి । * ణేరితి * సన్నిహితమితి * హేతుగర్భం విశేషణమ్, లఘునీత్యేతత్ ణేర్విశేష్యం భవతి సన్నిహితత్వాదిత్యర్థః । * అఙ్గమేవేతి * అస్యచఙ్పరేణావిత్యత్ర ఆదేశరూపచఙంశేఽకాఙ్క్షాభావేఽపి ణావితి ప్రత్యయాంశే ఉత్థితాకాఙ్క్షత్వాదితి హేతుస్స్పష్ట ఏవేతి భావః । * కైయటేనైవేతి * తథాచఏకం హరదత్తమతం అపరంతు కైయటమతమితివిషయవిభాగేనవ్యాచక్షాణాఉపేక్ష్యాఇతి భావః, చఙ్పరఇత్యావర్త్య అఙ్గావవిశేషణతయాపి యోజితం తస్యఫలమాహ । * ణేరితి * శ్రిమ్రిజ్రిఘుపరతోఽగ్లోపిత్వాత్ సన్వద్భావాదిహాపి చఙ్పరఇత్యేతావతైవణావితి లభ్యతఇతి బోధ్యమ్ । * అగితామపీతి * పచికమిశకిప్రభృతీనామిత్యర్థః నహీత్సంజ్ఞకానాం లోపేణిచం ప్రతీక్షతఇతి భావః । * నోపదేశఫలమితి * అనుస్వారఇత్యర్థః । * దధ్రస్తీతి * నుగతోఽనునాసికాన్తస్యేత్యభ్యాసస్యనుక్ । * గత్యాదిష్వితి * గతిశబ్దసమ్భక్తిష్విత్యర్థః । * మీమృ * ఋదిత్ఫలంతు నాగ్లోపీతి నిషేధః, అమిమీమత్ । * ష్ఠివుక్షము * ష్ఠీవతి, క్షామ్యతి । * ఆచమఇతి * ష్ఠివుక్లమ్వాచమామితి వృత్తికారోక్తపాఠోఽయుక్తఇతిభావః ।

* జిమిజేర్చిదితి * తథా చ జేమనమిఃభోజనే ప్రయుజ్యతే। * వా భ్రాశ *
ఉభయత్రవిభాషేయమ్, అనవస్థానార్థో భ్రమిః క్లమిత్రసీ చ దివాద ఋస్తై
భ్యో నిత్యం ప్రాప్తే ఇతరేషామప్రాప్తే శ్యారమ్భాత్ । * భ్రాశృ
భ్లాశృదీప్తౌ * ఫణాదావేతౌ। * భ్రము చలనే * భ్వాదిర్జ్వలాదిః ఫణాది
రిత్యపి మనోరమాయాం పఠ్యతే తత్ర భ్వాదిఃన వ్యాః, భ్రము అనవస్థానే ది
వాదిః పుషాదిః శమాదిస్తత్ర భ్వాదేర్భ్రమ్యతి భ్రమతి శవాదేస్తు శ్యనిదీర్ఘే
భ్రామ్యతీతి త్రైరూప్యమ్ । * క్లము గ్లానౌ * త్రసీ ఉద్వేగే * త్రుటి
ఛేదనే * లష కాన్తౌ * క్రమః * ష్ఠివుక్లమిత్యతోఽనువర్తనాదాహ * పరస్మై
పదేష్వితీతి * పరస్మైపదే కిమ్? ఉపక్రమతే, పరాక్రమతే। * స్నుక్రమోః *
* అనాత్మనేపదనిమిత్త ఇతి * ఆత్మనేపదనిమిత్తాభావ ఇత్యర్థః, అన్యే తు—
ద్వివచనస్థానే వ్యత్యయేనైకవచనమ్, అనాత్మనేపదనిమిత్తయోరిత్యర్థ ఇ
త్యాహుః — ఉభయోరపి భావకర్మకర్తృవ్యతిహారాస్తన్నిమిత్తం క్రమే
స్తువృత్తిసర్గతాయనేష్వపీతి బోధ్యమ్, స్నుక్రమోరుదాత్తత్వాదిట్సిద్ధే నియ
మార్థోఽయమిత్యాహ। * అత్రైవేతి * అనాత్మనేపదే కిమ్? ఉపస్నోష్య
తే జలేన, ఉపక్రంస్యతే, ఆక్రంస్యతే, నిమిత్తమితి కిమ్? స్నౌతీతి స్నవి
తా స ఇవాచరతి స్నవిత్రీయతే ఇహ క్యజాత్మనేపదనిమిత్తం న తు స్నౌతిరి
త్యాహుః * లుఙ్లిటోర్ధస్యేతి * లిటి లిలిహిఢ్వే లిలిహిధ్వే। * అథ కథమితి *
శానచా భావ్యమితి శఙ్కితురాశయః। * క్ష్ణుయి శబ్దే ఉన్దే చ * ఉన్దః క్లే
దనం * లిఙ్యఙోశ్చ * యఙి పేపీయతే * దీపజన * దీపీ దీప్తౌ, జనీ ప్రా
దుర్భావే, బుధ అవగమనే, పూరీ ఆప్యాయనే, ఏతే దివాదయః। * చి
ణో లుక్ * పరస్య లుక్ స్యాదితి * తశబ్దస్యేతి కైశ్చిత్పఠ్యతే, తదార్థికార్థక
థనమ్, తశబ్దే పరతశ్చిణి విహితే చిణః పరస్య జాయమానో లుక్ శ్లులుప ఇతి
వచనాత్తశబ్దస్యైవేతి స్పష్టత్వాత్ । * అయమితి * షేవృ ధాతుః। * భా
ష్యవిరుద్ధమితి * యది సోపదేశః స్యాత్తదాస్త్యాయి తిరివాయమపి షోపదేశల
క్షణే పఠ్యేత స్యైతత్ తదకరణాన్నాస్తి సోపదేశ ఇతి భావః। * ష్ఠవగణా వి
తి * కేచిత్తు — ష్ఠవేతి ధాత్వన్తరమిత్యాహుః — తద్ధి మనోరమాయాం దూ
షితమ్, ష్ఠవేతి ధాత్వన్తరత్వే విభాషా ఛిరుప్లువోరిత్యత్ర ష్ఠువఃపత్యే ఘఞ్వ
ధానం వ్యర్థం స్యాత్ ష్ఠవేత్యేతస్మాత్ ఘఞి ఆస్థావశబ్దస్య సిద్ధత్వాత్, తథా

స్రవః శృణోతీతిసూత్రేణ ప్లవతేరభ్యాసోకారస్యేత్వవిధానమపి వ్యర్థం స్యాత్తద్విపక్షే అపిప్లవదితిరూపసిద్ధ్యర్థం క్రియతే తచ్చరూపం ప్లవధాతోస్సన్యత ఇత్యనేనసిద్ధమితి కింతముపాదానేనేతి । * మమవ్యేతి * యస్యహలఇతిలోపస్తు నభవతి యస్యేతి సఙ్ఘాతగ్రహణమితి సిద్ధాన్తితత్వాత్ , వర్ణగ్రహణేత్వర్థవద్గ్రహణ పరిభాషాయా అప్రవృత్త్యా పుత్రకామ్యేత్యాదావపి లోపస్స్యాదితి దిక్ , లుటి , మవ్యితా , ఆశిషిమవ్యాత్ , హలోయమామితి ధాతుయకారస్యవా లోపః । * సూర్క్ష్య ఈర్క్ష్య * ణిలిసుసూర్క్ష్య, ఈర్క్ష్యౌ చకార , వభ్యాసక్వపిలోపో వ్యోరితి యలోపేసోరితి కలోపే జశ్త్వచర్త్వయోః , సూర్ట్ ఈర్ట్ , సంయోగాన్తలోపస్తు నభవతిరాత్సస్యేతినియమాత్ , సూర్క్షి ఆదరఇతివక్ష్యతే తస్యాపి సూర్ట్ ఇత్యేవరూపమ్ । * హయగతౌ * జహాయ , హయ్యాత్ । * శిథిలీకరణమితి * స్తోమమభిష్ణోతీత్యాదౌదర్శనాత్ । * సురాయామితి * తత్ప్రకరణే సన్ధానం స్యాదభిషవ ఇత్యమరోక్తేః । * అతోలాన్తస్య * యద్యవయవవచనేనాన్తశబ్దేనబహువ్రీహిరఙ్గంచాన్యపదార్థస్తత్పక్షే విశేషణేన తదన్తవిధేస్సిద్ధత్వాదన్తగ్రహణమనర్థకం మశ్వల్లీదిత్యత్ర అతివ్యాప్తిశ్చ , సమీపవాచినా అన్తశబ్దేన షష్ఠీసమాసపక్షేఽపి రణశ్వల్లిప్రభృతిష్వతివ్యాప్తిః , అఙ్గస్యాతః లాన్తస్సమీపత్వాత్ , అంచతదన్తశ్చేతి సమీపవాచినాన్తశబ్దేన కర్మధారయపక్షే త్వన్తశబ్దస్య విశేషణత్వాత్పూర్వనిపాతస్స్యాదత ఆహ * లుప్తషష్ఠీకమితి * అన్తశబ్దస్సమీపవాచీత్యభిప్రేత్యాహ * అతస్సమీపావితి * అతోవృద్ధిస్స్యాదితి * ఇహ అత ఇత్యస్య తన్త్రావృత్త్యాదికం స్వీకర్తవ్యం అన్యథా ప్రయోజనాభావాదిక్పరిభాషానుపస్థానేప్యలోన్త్యపరిభాషయా అన్త్యస్య స్యాదితి భావః , యద్యప్యతోఽలస్యేత్యుక్తేపి లాన్తస్యాఙ్గస్యాతస్సిచిపరే వృద్ధిరిత్యర్థే స్వీకృతే యేననావ్యవధాన న్యాయేనేష్టంసిధ్యతి తథాప్యఙ్గస్య సిచిపరే అతోవృద్ధిరిత్యర్థోఽపి ప్రతీయేత తతశ్చాశ్వల్లీదిత్యత్రాతిప్రసఙ్గస్స్యాత్తద్వారణాయ సూత్రే న్తగ్రహణం కృతమితి తదనురోధేన అన్తశబ్దస్య సమీపవాచిత్వమత ఇత్యస్య చావృత్తిస్స్వీకృతేతి బోధ్యమ్ , అతస్సమీపావితి కిమ్ ? అఖోరీత్ , అమీలీత్ , లాన్తస్యాఙ్గస్య కిమ్ ? శ్వల్లఆశుగమనే , అశ్వల్లీత్ , అత్రాకారసమీపో లకారస్సనాఙ్గస్య

న్తః, యస్త్వఙ్గస్యాన్తస్తస్య తు నాఽకారసమీపః, నను లృ ఇత్యస్య లుప్తషష్ఠీ
కత్వాభ్యుపగమేఽప్యన్తశబ్దస్యావయవవాచిత్వం స్వీక్రియతామ్ అఙ్గస్యాన్తం
యల్లృ న్తస్యాతః తత్సమీపస్యాతో వృద్ధిరితి వ్యాఖ్యానే త్వాఽఽగ ఇత్యస్యా
వృత్తిర్నాఽపేక్షితేతి చేదత్రాహుః — హలన్త్యమితి సూత్రే వా నోఽవయవా
యాం సామీప్యం షష్ఠ్యర్థ ఇతి పక్షస్య నిరాకరణాత్తదనురోధేనాత్రా
త ఇత్యస్యాప్రవృత్తిరాశ్రితేతి, అత్ర కేచిత్ — అతో లాన్తస్యేతి లు
ప్తసప్తమీకమ్, అథవాఽతో ల్రాన్త ఇతి వ్యస్తమేవ సూత్రయితుం శక్యమ్,
తథా చాఙ్గస్యాన్తం యత్ర లృస్మిన్పరే, వ్యవహితస్యాతో వృద్ధిరితి వ్యాఖ్యా
న సమ్భవాన్న తన్త్రావృత్త్యాశ్రయణక్లేశః, న చాఙ్గస్య విశేష్యత్వేనైవా
న్వయో యుజ్యతే న తు విశేషణత్వేన పదాఙ్గాధికారే తస్య తదన్తస్యేతి ప
రిభాషయా పదమఙ్గం చ విశేష్యం భవతీత్యభిప్రాయికత్వాదితి వాచ్యమ్,
అల్లోపోన ఇతి సూత్రే అఙ్గావయవో అసర్వనామస్థానే త్యేవం భాష్యకా
రాదిభిర్విశేషణతయా వ్యాఖ్యానాత్ క్వచిద్విశేషణత్వేప్యఙ్గస్య న క్షతి
రిత్యాహుః । * నేటీత్యాది * యద్యపి పురస్తాదపవాదన్యాయేన నేటీత్య
స్యాపవాదో న తు వికల్పస్యాపి తథాపి బాధ్యసామాన్య చిన్తాయాం స్వ
విషయే ప్రాప్తం సర్వం బాధ్యత ఇతి పురస్తాదపవాదన్యాయోఽత్ర న ప్రవ
ర్తత ఇతి భావః । * మీలసజోర్చ ఇతి * నేత్ర సజోర్చేతు ప్రచుర
ప్రయోగః । * తిలగతౌ * తిల స్నేహన ఇతి చురాదౌ । * దలవిశరణే *
విశరణమవయవానాం విభాగః । * ధోర్ఋ * ధోరితకిన్న శ్వానాం గతివి
శేషః, నిష్ఠాన్తాత్సంజ్ఞాయాం కన్ । * త్సర * ఛద్మనా కపటేన గతిః ఛద్మ
గతిః । * క్ష్మర హూర్ఛనే * హూర్ఛనం కౌటిల్యమ్ । * ష్ఠివు నిర
సనే * అస్య లుటి ష్ఠేవనమ్, ష్ఠీవనాఽసృక్ శకృన్మూత్రరేతాంస్యప్సు నని
క్షిపేదిత్యత్ర పృషోదరాదిత్వాత్పక్షే దీర్ఘ ఈకార ఇత్యాహుః । * సన
లిట్యోర్జేః * సన్లిణ్నిమిత్త ఇతి * యదితు సనిలిటి చ పరయోర్భాష్య ఇతి ప్రా
చో వ్యాఖ్యానమాద్రియేత తదా యేన నావ్యవధాన న్యాయేన ప్రకృతివ్య
వధానం సోఢవ్యమేవ పరం తు యఙ్లుగన్తాత్సని జేజయిషతీత్యత్ర కుత్వం స్యా
త్, న చ తస్మాదథవగ్రన్థ సంమతమితి భావః । * ధిన్వికృణ్వ్యోరచ * అలోన్త్య
స్యేతి వకారస్యాకారాదేశశ్చ కారేణ తు ఉప్రత్యయోఽనుకృష్యతే ఉపదేశేన

త్వనయోస్తవాదిత్వం స్వీకృతం తన్మతేతు చకారం వినాప్యప్రత్యయలాభః । * అతోలోపఇతి * యద్యపి ఉపదేశే దన్తత్వం నాస్తి తథాప్యార్ధధాతుకోపదేశే తదస్త్యేవ ధినివకృణ్వోరచేతి ఉప్రత్యయే తదకారాదేశే కృతే చానుకృష్టస్య పశ్చాజ్జాయమానత్వాదితి భావః । * లోపశ్చ * ఉప్రత్యయోకారఇతి * అసంయోగపూర్వో యఉప్రత్యయఇతి, ప్రత్యయవిశేషణంతు నకృతం అక్షువఅక్షువెఇత్యాదావనిష్టాభావేపి అశ్నువహేఇత్యాదావతిప్రసఙ్గాత్, ఏవముత్తరసూత్రేపి అక్ష్ణుహీత్యాదౌ దోషాభావేపి అశ్నుహీత్యత్రాతిప్రసఙ్గస్స్యాదిత్యసంయోగపూర్వేతి ప్రత్యయవిశేషణం నకృతమిత్యాహుః — అశ్నుహీతిపరస్మైపదం యద్యపి లోకేషు లభ్యం తథాపి వేదాభిప్రాయేణ తత్ప్రయోగస్య సాధుత్వం బోధ్యమ్, అశ్నుహీతిపాఠస్తు ఆవినః । * కృపి * అయిమితి * కృణోతీత్యాదిరిత్యర్థః, స్వాదౌ హి కృవీత్యయం ధాతుర్నపఠ్యతే కింతు కృఞ్ హింసాయామితి తస్యచపరస్మైపదేషు సార్వధాతుకే కృణోతీత్యాదిరూపాణి తుల్యానీతి ఫలితోర్థః । * అవరక్షణ * ఏకోనవింశతిరర్థాః, కాన్తిశ్శోభాదీప్తిస్సైజఇత్యాహుః — తృప్తిరిచ్ఛానాశస్సామర్థ్యస్వామిత్వం హింసాహననమ్, ఆదానం గ్రహణమ్, నచాగ్రదానమేవార్థోస్త్వితి వాచ్యమ్, భాగేవృద్ధాగ్రహేవద్ధేఇత్యేవమర్థానాం పశిష్యవోపదేశేన గణితత్వాత్ । * భిక్ష * యాచ్ఞాలాభాలాభాస్త్రయోర్థాః, స్వామీతుక్లేశేఅవ్యక్తాయాం వాచిచేతి పఠిత్వాఇమావపి భిక్షధాతోరర్థావితి మన్యతే, క్లిశఉపతాపేఇతి దివాదౌ, క్లిశూవిబాధనేఇతిక్ర్యాదౌ । * దీక్ష * పఞ్చార్థాః । * ఈషగతి * గురోశ్చహలఇత్యప్రత్యయేటాప్, ఈషా, మనసఈషామనీషా, శకంధ్వాదిః మనీషాభినివిష్టం మనీషితమ్, పారిపదికార్థాత్స్వార్థే బహులకమిష్టవచ్చేతి ణిచితదన్తాత్ క్తః, ఈషఉఞ్ఛఇతితు పరస్మైపదిష్వపాఠ్యానయస్త్రయః, ఇషగతౌదివాదిః, ఇషుఇచ్ఛాయాం తుదాదిః, ఇషఆభీక్ష్ణ్యే క్ర్యాదిః । * కాసాంచక్రఇతి * కాస్ప్రత్యయేత్యామ్ । * భాసృదీప్తౌ * అస్యఋదిత్వం భ్రాజతేరివ తన్మాత్రఫలకం భ్రాజభాసేత్యాదినా ఉపధాహ్రస్వస్య వికల్పితత్వాత్ । * ణాసకౌటిల్యే * లిణ్ణమిత్యాదేశాదిత్వాభావాదేత్వం నేసే । * అజశ్శసి * శంసుస్తుతావితితుపరస్మైపదిషు

వక్ష్యతే । * గ్రసుగ్లసు * ఉదితో వేతి క్త్వాయాం వేట్, గ్రసిత్వా, గ్ర-
స్త్వా, యస్య విభాషేతి నేట్, గ్రస్తః । * వేహృజెహృజాహృ * అదన్తా
ఇతి * వేహతేరతః ప్రత్యయే వేహచ్ఛబ్దో నిపాతితః పోటాయువతీతి సూత్రే
ఇతి భావః, వేహద్గర్భోపఘాతినీ । * అన్త్యఇతి * బాహుశబ్దస్య భుజప-
ర్యాయస్య ఋబ్బన్తస్తు ధాత్వన్తేః నిపాతితస్య చ బాఢశబ్దస్య నిర్దిష్టవాద-
త్వాదితి భావః । * దన్త్యోష్ఠ్యాదీతి * పుభావపీత్యనుషజ్యతే, అనుదాత్తే-
త్వకృతమాత్మనేపదమనిత్యమ్, తేనవవాహరక్తం పురుషాస్తతో జాతాస్నహా-
ప్రశ ఇతి సిద్ధమ్, నచాత్రార్థాసఙ్గతిః, ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ప్రక-
రణార్థకత్వే బాధకాభావాదిత్యాహుః । * ఊహ * కథం గాహ్ని అనుత్రా-
ప్నుహ్యతి పణ్డితో జన ఇతి, అత్రాహుః — అనుదాత్తేత్త్వలక్షణాత్మనేప-
దస్యానిత్యత్వాన్నోక్తదోష ఇతి । * గాహూ * ఊదిత్త్వాద్వా, ఇటి
భావే ధత్వమ్, పక్షే చ ఇటి భష్భావః, షఢోః కస్సీతి కత్వం కస్య షత్వమ్,
జఘూఢ్వే విభాషేట ఇతి వా మూర్ధన్యః, జగాహిఢ్వే జగాహిధ్వే. ఇడభావే
తు భష్భావః, ఢో ఢే లోపః, జఘూఢ్వే, ఢే కిమ్? ఊఢః, ఇహ పూర్వత్వ ఢ-
లోపాసాభూత్, కృతేతు ఢగ్రహణే ష్టునా ష్టురిత్యస్య ఆశ్రయాత్ సిద్ధం భ-
వతీతి సిద్ధమిష్టమిత్యాహుః । * అగాఢేతి * ఝలో ఝలీతి సలోపః, ధత్వ-
ధత్వష్టుత్వఢలోపాః, సిజ్లోపాత్పూర్వం భష్భావస్తు న, అసిద్ధత్వాద్భష్-
భావస్య, సిజ్లోపానన్తరమపి న భవతి, సకారపరత్వాభావాత్, న చ కృతే-
పి సలోపే ప్రత్యయలక్షణేన సిత్పరత్వాద్భష్భావో దుర్వార ఇతి వాచ్యమ్,
వర్ణాశ్రయే ప్రత్యయలక్షణాభావాత్, అన్యథాగవేహితం గోహితమిత్య-
త్రాపాదేశస్స్యాదితి దిక్ । * జగృహే ఇతి * కిత్త్వాత్పరత్వాత్పుగన్త-
గుణే ప్రాప్తే ఋదుపధేభ్య ఇతి వార్తికాత్ తేన గుణాభావః । * శలఇ-
గుపధా * శల ఇతి ధాతోర్విశేషణాత్తదన్తలాభః, శల ఇతి కిమ్ - అతిష్ఠ, ఇ-
గితి కిమ్? అగాఢ, అనిట ఇతి కిమ్? ఓహిష్ట । * క్సస్యాచి * అజాదావితి *
అజాదిస్తత్ప్రత్యయో విశేష్యః, తజితి తు కేషాంచిత్ప్రక్షేపః తస్య కాశికా-
దావనుక్తత్వాదిత్యాహుః — అన్యే తు — లుగ్వా దుహేత్యత ఆత్మనేపద
ఇత్యపకర్షణాత్తజితి లభ్యతే తేన వృశ్చేః క్స ఇతి వార్తికోక్తక్సప్రత్యయస్య
లోపో న భవతి, సమృక్షాః అవృక్షాః ఇత్యత్రేత్యాహుః । * ఘుషికాన్తికరణ *

బుద్ధావఘుషిష్ట. అఘుంషిషతామ్, అపపదవాచేతు అఘుంషీత్, అఘు
షీత్ । * అక్షూవ్యాప్తౌ * నేటి వృద్ధినిషేధః, ఇడభావే త్వాక్షీత్ । * ప్ర
ణక్షతీతి * ఉపసర్గాదసమాసేఽపి నిత్యం ణత్వమ్, వానిం సని కనిష్ఠామితి
ణు కృత్యపి షయుమ్, ణ్వుల్తృచౌ ప్రణక్షకః, ప్రనిక్షకః, ప్రణక్షితా, ప్రనిక్షి
తా । * అసంయోగాదిత్యాది * సూక్షణమాదరస్తస్మిన్నస్త్యాది సూక్షణమిత్య
మరగ్రస్థః, యదితు సూక్షణమనాదర ఇత్యుచ్యేత, తర్హి అసూక్షణ
మనాదరపర్యాయో నస్యాదితి భావః । * కాక్షి * కాంక్ష ఇచ్ఛా । * ద్రాక్షి
ధ్రాక్షి ధ్వాక్షి * ఘోరవాశితం ఘోరశబ్దః, వాశ్రశబ్దే, ధ్వాంక్షిత్యేవ
ధ్వాంక్షనకారకః, ద్రాక్షిధాతోర్ఘోరశ్చ వాల ఇత్యేకప్రత్యయే ద్రాక్షా యవాడిగ
ణే సపాఠాన్నలోపః. ద్రాక్షామాణ, ఇవాదౌ త్వేకారసత్వే నభవతి అ
యనాదత్వ ఇత్యుక్తేః । * తూష తుష్టౌ * దవాదౌ తు హ్రస్వపఠః।* మూ
షస్తేయే * సంజ్ఞాయాం కన్నిమూషకః. క్రాదే తు హ్రస్వపఠో యుష్మ్ ।
* భూష అలంకారే * అయం చురాదావపి । * ఊష ఉఞ్ఛే * గరోశ్చ
హాల ఇత్యప్రత్యయే ఊషాలాం జ్వలదస్థః, కపఖష, శిషిత్యయిమప్యనిట్కోఽన
తు రోనాః పంచజో - చేనూనాభావాదిస్త్విభిప్రేత్యోదాహరతి, శేష్టా,
అశిక్షదిత్యాది । * జషసహ * ఇషఇచ్ఛాయాం పహగాషణే, ఉభగా
స్త్రైః, గుషరషహింసాయామ్, రషితా రష్టా, సహితా సోఢా, లోఖితా,
లోఢా । * ఉషోషతి * పుగన్తేతి గుణః, అభ్యాసస్యాసవర్ణ ఇత్యువఙ్ ।
* ఘృషుసంఘర్షే * ల్యుటిఘర్షణమ్ । * ఘస్ ఇ అదనే * అయమితి * యు
ద్యయం సార్వధాతుకే నాస్య ప్రయోగః లిట్యపి ప్రయుజ్యేత, తతశ్చ లిట్యన్యతోఽస్య
విషయే నత్వా దేశవిధానం వ్యర్థం భవేదితి భావః । * ఉత్తౌ రిషవా రక్షతి *
ఘ్నస్థో విరస్తైపదే పారఇత్యర్థః । * క్షారజేతి * స్థఘస్యరస్య చ జేతి సూ
త్రే । * ససాన్నర్థ * సన్నిచ్ఛేదః, సాదేశమ్? ఘున్మరః, ఆర్ధధాతుక ఇతి కి
మ్? వస్తే । * ఆశిషీతి * ఆశీర్లిజిత్యర్థః, ఏతచ్చ కర్తరి ప్రయోగాభిప్రా
యోక్తమ్, కర్మణి తు యగ్విషయే ప్రయోగో నేతి బోధ్యమ్ । * పుషాదిద్య
శా * పుషధాతుర్భ్వాదౌ దివాదౌ క్ర్యాదౌ చురాదౌ చపఠ్యతే, యది
తు పుషపుష్టౌ ఇతి భ్వాదికధాతుమారభ్య పుషాదిర్వ్యాఖ్యాయేత తదా తస్య
తాదృగ్గణపాఠస్య సార్థకం భవేత్, పుషేరుత్తరత్ర ద్యుతాదీనాం పాఠాత్ నాపి

కార్యస్య ప్రవర్తనాః, తత్రాపి ప్రథమతోఽన్తరఙ్గత్రిమపస్తాయే, శిచభూతేప్రాప్తేఽను ర్భావే, హేతుచ, గ్రహఉపాదానే, ఇతిచత్వార ఏవ వర్త్యతే యదత్ర ఏవ జిఘృక్షితాస్స్యుః తర్హి లాఘవాల్లృదిత ఏవ క్రియేరన్ . గ్రహేస్స్వరితత్వేపి లృకారేణైవ తన్నిర్వాహాదనేకానుబన్ధాసంసర్గాదప శఙ్కాయా అప్యభావాత్ , నాపిచురాదిః ణిచాశ్వథానేన తత్ర ఉపస్తరిస్య ఙ్ఞైరసామ్యావాత్, అతఃపరిశేషాద్దివాదయఏవ గృహ్యన్త ఇత్యత్రాహ * శ్యన్వికరణపుషాదేరితి * కేచిత్తు — దివాద్యన్తర్గత ఏవ పుషాదిర్గృహ్యతే వ్యాఖ్యానాదిత్యాహుః, చురాదీనాం సర్వేషాం ణిజ్వికల్ప ఇతిపక్షే చౌరాదికపుషాదేరపి పరః శ్లిస్స్యాద్భవతీతి తేషామాశయః, తస్మిన్నపి పక్షేఽఙ్లిఙిత్ పుషద్యుతాదిల్ృదిత ఇతి సూత్రత్రయముచితమ్ , నను పుషాదిద్యుతాదయశ్చ లృదిత ఏవ కుతో న కృతా ఇతి చేదత్రాహుః , నిరనుబన్ధేషు సానుబన్ధేషుచ ప్రత్యేకం లృకారపాఠే విపరీతగౌరవం స్యాత్, నచానుబన్ధాన్తరస్య ప్రయోయోజనమాత్త్వే నేపదం తత్తుల్యదిత్కరణేపి సిధ్యతీత్యనేకానుబన్ధాసఙ్గరేవ దోషో నాస్తీత్యపి శఙ్క్యమ్, ఆదితామీదితాముదితాంచ తేషుసత్త్వాత్ లృకారేణ తత్కార్యాణామనిర్వాహాదనేకానుబన్ధాసఙ్గస్య దుర్నివారత్వాదితి । * జగ్జచర్చరఝర్ఝ * ఏషాం పరిభాషణాదర్థిస్సహ యథాసంఖ్యం నాస్తి వ్యాఖ్యానాదిత్యాహుః, పరిభాషణం సనిన్దోపాలమ్భః, త్రయాణామపి చవర్గీయాన్తేషు పాఠఉదితో నత్వోష్ఠ్యాన్తేషు । * జాతిశసమాధౌ * సమాధిరన్తఃకరణనిరోధః । * గ్రణౌశలేతి * ఉపసర్గాదసమాసేపీతిణత్వమ్ । * రోషకృతేచేతి * చకారాత్సమాధౌ । * శశప్లుతగతౌ * నశసదదేతి ప్రతిషేధసూత్రే షాన్తస్య గ్రహణమిత్యక్షిప్రత్యవ్యాచష్టే * శశతురితి * ప్రాంచాతు — శశతురిత్యుక్తం తదయుక్తమితి భావః । * అచహీదితి * ఫ్యాన్తేతి నవృద్ధిః । * రహత్యాగే * అయంకథాదావపి, ఙ్ఞపమిచ్చేతి మిత్త్వకరణాణ్ణ్యయమేకీయమతేన పఠితః, నేచ్ఛన్తీతి వ్యాఖ్యానమేవాత్ర అవలమ్బనమ్ । * మాభవా * హదితి * సమాజ్ యోగ ఇత్యాదభావః, ఇరితో వేత్యఙ్ అథద్యుతాదిః । * ద్యుతదీప్తౌ * ద్యుతిస్వాప్యోః * స్వాపీతి ణిజన్తస్య గ్రహణమ్ । * దీయత ఇతి * సమ్ప్రసారణేకృతే సంప్రసారణాచ్చేతి పూర్వరూపం స్వాపేరుదాహరణంతు సుష్వాపయిషతి ,

ఇహ స్వాపేః ణిజన్తస్యాభ్యాసనిమిత్తప్రత్యయే వానన్తర్యేసతి సమ్ప్రసార
ణమిష్యతే తేనేహ న, స్వాపేర్ణ్వుల్ స్వాపకస్తమిచ్ఛతి స్వాపకీయతి తత
స్సన్ సిస్వాపకీయిషతి । * ద్యుద్భ్యో లుఙి * బహువచననిర్దేశాత్ శౌణ్డా
దిత్వాత్త్రైవ తదాదిగ్రహణం తదాహ * ద్యుతాదిభ్యఇతి * ద్యుతాదయో ఘు
టచేష్టాయామిత్యవధికాః, డప్సేస్త్వత్రైవ లుఙీతి సప్తమ్యాః షష్ఠ్యర్థతేత్యభిప్రే
త్యాహ * లుఙః పరస్మైపదమితి * ఇషిమిదా * మిదేర్గుణః, ష్టివుక్లముచమా
మిత్యతశ్శితీత్యనువర్తతే, తత్రశశ్చ్నాపిచ్ఛితి కిర్మధాదియాత్సప్తమీ అ
ఙ్గాక్షిప్తప్రత్యయస్తు విశేష్యస్తేన యస్మిన్విధిరితి తదాదివిధిః ప్రవర్తతే తదా
హ * ఇత్సంజ్ఞకశకారాదావితి * ఆదిశిత్వాభావాదితి * మేద్యతి మేద్యత
ఇత్యాదౌ తు దివాదిభ్యఇతి శ్యనఆదిశిత్వాద్గుణో భవత్యేన । * మిమిదేఇతి *
శితీతిబహువ్రీహౌ తివ్వహస్యైదేవగుణః, తథా, పపే, తస్థైఇత్యాదౌ పిబాద
యోపిస్యురితిభావః । ఇషిష్విదా * అనిటాఙ్కారికాయాం స్విద్యతిరితి శ్యనా ని
ర్దేశాదయం సేట్, స్వేదతే స్వేదిష్యతే । * ఇషిక్ష్విదా చేతి * ఘ్రారో
క్త్రణో రేవార్థయోరయమితి బోధ్యః । * హరియే ఇతి * రుచ్యర్థానామితి
సమ్ప్రదానసంజ్ఞాయాం చతుర్థీ । * ఘుట * పరివర్తనమిత స్తతో భ్రమ
ణమ్ । * జుఘుటేఇతి * అసంయోగాదితి కిత్వాద్గుణాభావః । * క్షుభస
ఞ్చలనే * సఞ్చలనం ప్రకృతివిపర్యాసో మన్థనంచ , క్షోభతే, క్షుభ్యతీతి
దివాదౌ, క్షుభ్నాతీతి క్ర్యాదౌ । * నాస్రసదితి * నాస్రంసదిత్యపపాఠప
వ, నచేదం లఙోరూపమ్, తత్ర పరస్మైపదాసమ్భవాదితి భావః * వృద్భ్యః *
వృతాదయః పఞ్చ । * నవృద్భ్యః * గణకార్యత్వాదుభయోర్యఙ్లుక్యప్రవృ
త్తిః , వర్వర్తిష్యతి, వర్వర్తిషతి, చతుర్గ్రహణఫలంతు స్ఫుటీభవిష్యతి ।
సేసిచీతి సూత్రాత్సేఇత్యనువర్తతెదదాహ * సకారాదేరితి * ఇణ్వ
స్యాదితి * స్యస్సైరూదిత్వాద్వికల్పే ప్రాప్తె ఇత రేషాం నిత్యమిట్ ప్రాప్తే ని
షేధోఽయమ్ * తఙానయోరితి * జిగమిషితా, జిగమిషితారావిత్యాదౌ తృ
చిపరతస్సనఇడాగమసిద్ధయే గమేరిట్ పరస్మై పదేష్విత్యత్ర పరస్మైపదగ్రహ
ణం తఙానయోరభావం లక్షయతీత్యభ్యుపగమ్యతే తచ్చాత్రాపి తత్రైవానువ
ర్తతె అర్థాధికారాశ్రయణాత్ , తెన పరస్మైపదాభావేపి తృచివివృత్సి
తా వివృత్సితారావిత్యత్రాతోహారితి హేర్లుకిత్వం వివృత్సేత్యత్రచసనఇణిన్వ

షేధస్సిధ్యతీతి భావః, అత్ర భాష్యవార్తికయోర్వృత్తౌ చ దీనామాత్మనేపదే నసమానపదస్థస్యేడ్వచనాదన్యత్ర నిషేధ ఇతి స్థితమ్, తేన విక్రిషతే విక్రిషతే ఇత్యాదౌ పిడ్భవతి విస్పృస్సతేవాచరతి విష్పృస్సీయతే ఇత్యత్ర త్వాత్మనేపదోత్పత్తేః పూర్వం తత్సమానపదస్థత్వాభావాదన్తరఙ్గోఽయం నిషేధః ప్రవర్తతే, సచ పశ్చాత్తఙి కృతేపి ననివర్తతే। * చతుర్గ్రహణసామర్థ్యాదితి * అత్ర వ్యాచఖ్యుః — పఞ్చభ్య ఇతి వక్తుముచితమ్, తాసిచేత్యేవ సూత్రం కర్తవ్యమ్, నచ వృతాదిష్వతివ్యాప్తిః, తఙానయోస్సత్త్వాదితి, అస్యంత్సతేతి, అత్రానిదితామితి నలోపో న భవతి, సిజ్లోపస్యాసిద్ధత్వేనానుపధాత్వాత్। * అనుపిపర్యభినిభ్యః * పఞ్చ్భ్య ఇతి * పఞ్చభ్య ఇత్యర్థః। * షత్వం భవత్యేవేతి * ప్రాణ్యప్రాణికర్తృకస్యాప్యప్రాణికర్తృకత్వానపాయాదితి భావః, అసమర్థసమాసవాక్యభేదాపత్తిదోషాభ్యాం ప్రసజ్యప్రతిషేధో నసూత్రేఽభిప్రేత ఇత్యాశయేనాహ * ప్రాణిషు నేత్యుక్తావపీతి * కృపూ సామర్థ్యే * భాష్యకృతాం వ్యాఖ్యానమాహ * కృపఉ ఇతి * కృపోరోల ఇత్యర్వాచీనపాఠస్తు నాదర్తవ్య ఇతి ధ్వనయతి। * కృపేఋకారస్యేత్యాదినా * వర్ణైకదేశస్య వర్ణగ్రహణేనాగ్రహణాదాహ * రేఫసదృశ ఇతి * ఏవం చాత్ర కృపేత్యస్యావృత్తిరవశ్యం స్వీకర్తవ్యా, తథా చ లుటి చ క్లృప ఇత్యాది సౌత్రనిర్దేశోప్యుపపద్యత ఇతి భావః। * తాసి చ క్లృపః * చాకారాత్సార్ధధాతుకం గృహ్యతే। * క్లృప్సీష్టేతి * లిఙ్సిచావాత్మనేపదేష్వితి కిత్త్వాన్నగుణః। * వృదిత * వృతు వర్తన ఇత్యస్మాత్ప్రాక్, ఇత్వరా సమాప్తౌ ఇత్యస్యానన్తరం ఘటాదయష్షిత ఇత్యుక్తం త్వరత్యన్తాస్త్రయోదశైవ షితో నతు ఫణాన్తాస్సర్వేపీతి సిద్ధం తథాపి స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమాహ * షితశ్చేతి * ప్రయోజనం తు షిద్భిదాదిభ్య ఇత్యఙి టాప్, ఘటా వ్యథేత్యాది రూపసిద్ధిః। * ఘట చేష్టాయామ్ * యే ధాతవోఽన్యత్రాధీతాస్తేషామిహ పాఠోఽర్థనియమాయ యత్ర్విహైవపఠ్యన్తే తేషామనుపసర్గాదినార్థాన్తరత్వేపి మిత్త్వమస్త్యేవేతి ధాతువృత్త్యాదిషు స్థితమ్, తదేతద్ధ్వనయన్నుదాహరతి। * ఘటయతీతి * వ్యథో లిటి * హలాదిశ్శేషాపవాద ఇతి * హలాదిశ్శేషప్రకరణాదితి భావః, ఏవం చోత్సర్గసదేశాశ్చాపవాదా ఇతి పరస్యైవ సమ్ప్రసారణం భవతి న తు పూర్వస్యేతి కైయటాద్యుక్త్యా న సమ్ప్రసారణ ఇతి నిషేధోఽత్ర

వాపేక్షితః, కేచిత్తు హలాదిశ్శేషేణ యకారనివృత్తావపి వకారస్యత
త్వాత్సూత్రమిదం సావకాశమిత్యపవాదత్వం నసంభవతీతి త్వాత్సంప్ర
సారణం తదాశ్రయంచ కార్యం బలవదితి వచనాద్ధలాదిశ్శేషం బాధిత్వా వ
కారస్య సంప్రసారణే పూర్వస్యాని షేధః, సంప్రసారణం తదాశ్రయంచ
కార్యమితి వచనాభావేషు వ్యథోలిటీతి సంప్రసారణస్య ధాతువిశేషప్రత్య
యవిశేషాశ్రయత్వేన ఇగ్యణఇతి సంజ్ఞాపేక్ష ద్వయాశ్రయత్వేనచ బ
హ్వపేక్షస్య బహిరఙ్గత్వాత్సంప్రసారణం బాధిత్వా హలాదిశ్శేషేణ
తే వకారస్య సంప్రసారణం స్యాదిత్యాహుః * తస్యేః * సంప్రసార
ణస్యాభ్యాసే సతి యకారనివృత్తేరపవాదత్వం నతు థకారనివృత్తేరితి భా
వః, లిటః కిమ్? వివ్యథిషతే, ఇహాభ్యాసస్యేతి ఇత్వంన, వావ్యథ్యతే వావ్యథీతి
* క్రపేః కృపాయాంగతౌ * చకారాభావేపీహార్థద్వయమిత్యేవబోధ్యమి
త్యాహుః * కదిక్రది * క్రందయతి, అక్రంది, క్రన్దంక్రన్దమ్, క్రాన్దం క్రా
న్దమ్ । * ఇత్వాగా * ఆదిత్వమిహ వ్యర్థమ్, హ్రస్వోచ్చారణేనాపి ఆత్మనే
పదసిద్ధేః, నచ నిష్ఠాయామాదితశ్చేతీట్ప్రతిషేధార్థమితిశఙ్క్యమ్, రుష్య
మత్వరేతి నిష్ఠాయామిటో వికల్పితత్వాత్, తూర్ణః, త్వరితః । * జ్వరరోగే *
ణౌ జ్వరయతి, అజ్వరి, అజ్వారి, జ్వరం జ్వరమ్, జ్వారం జ్వారమ్, * గడసే
చనే * ణౌ గడయతి, అగడి, అగాడి, గడంగడమ్, గాడంగాడమ్, ఏవము
త్తరత్రాప్యూహ్యమ్ । * హేడవేష్టనే * ఉత్సృష్టానుబన్ధ ఇతి * తేనవేష్టనే
నాగ్లోపీతి నిషేధశఙ్కైవ నాస్తీతి భావః । * ణోపదేశఏవేతి * ప్రణటతిప్ర
ణాటయతి, నాటేస్త్వస్యతు ప్రనాటయతి । * వృద్ధిర్నిపాత్యత ఇతి * తేనమి
తాం హ్రస్వ ఇతి నప్రవర్తత ఇతి భావః । * నిపాతనాత్పరత్వాదితి * నిపా
తనవిషయీభూతమితాం హ్రస్వ ఇత్యస్మాత్పరత్వాన్మితాం హ్రస్వ ఇత్యేత
దేవ నిపాతనేన బాధ్యతే నతు తదఙ్గపరం చిణ్ణములోరిత్యేతదిత్యర్థః । * వన
చ * సంభక్తౌ వతితస్య హింసాయామిత్యర్థోఽనువాదః, వనతేర్ణౌ వన
యతి, అవని అవాని, వనంవనం వానంవానమ్ । * తానాదికస్యేతి * వ
నుయాచన ఇత్యస్యేత్యర్థః । * సామర్థ్యాదితి * అనువాదేతు తత్ర కృతే
నోదిత్త్వేన క్త్వాయామిడ్వికల్పస్య నిష్ఠాయామిట్ప్రతిషేధస్య చ సిద్ధేః పునరను
దితగ్రహణం వ్యర్థం స్యాదితి భావః । * వనతీత్యాద్యుత * ణౌ వనయతి, తానాది

కస్యతు వసు తేగ్ర్యానయతి । * మిత్త్వవికల్ప ఇతి * గ్లాస్నావనువమాం చేతి
గణసూత్రేణ । * ణప్రత్యయార్థమితి * జ్వలితి కసంతేభ్యో ణ ఇతి జ్వలాది
షు ణప్రత్యయార్థమ్ । * దౄ భయే * ధాతోరనేకార్థత్వాచ్ఛ్వభ్రార్థకత్వ
మ్, దృణాతి, దరయతి । * తన్నేతి * మాధవస్యాయమాశయః, సూ
త్రే దీర్ఘాన్తపఠపాఠస్సర్వసంమతః, ఘటాదావపి దీర్ఘాన్తపఠ స్సర్వైరపఠ్య
తే, యద్యయం హ్రస్వాన్తో భవేత్, తర్హి శ్రాద్యాం హ్రస్వో వే
తి హ్రస్వవిధాయకే సూత్రే దౄగ్రహణమనర్థకం స్యాత్, ధాతుద్వయే
న దద్రతుః దదరతుః ఇతి రూపద్వయసిద్ధేః, నచ విదారణే రూపద్వయలా
భార్థం దౄగ్రహణమావశ్యకమితి వాచ్యమ్, ధాతూనామనేకార్థత్వాత్తస్మి
హితసిద్ధేరితి । * నౄ నయే * నృణాతి నరయతి అనరి అనారి నరం నరం,
నారం నారమ్ । * శ్రైతీతి * అయం హి వక్ష్యమాణో భావాదికః । * లు
గ్వికరణేతి * అత్ర వ్యాచక్షతే — స్వరతి సూతీతి సూత్రే సూఙ్ ఇతి పఠితే
పి ద్వయోర్గ్రహణే సిద్ధే సూతి సూయత్యోః పృథగ్గ్రహణం వ్యర్థం సది
మాం పరిభాషాం జ్ఞాపయతి, నచ లుగ్వికరణం బలీయ ఇతి వైపరీత్యం కిం న
స్యాదితి శఙ్క్యం ఇష్టానురోధాత్, సూఙ్ ఇతి పఠితే స్వరతి సాహచర్యాల్లు
గ్వికరణస్యైవ గ్రహణం స్యాన్న తూభయోరిత్యపి న శఙ్క్యమ్, సాహచర్య
స్యాఽనిత్యత్వాత్ తస్మాత్పృథగ్గ్రహణం వ్యర్థం సత్ జ్ఞాపకమితి, లక్షణప్రతి
పదోక్తపరిభాషా తు న్యాయసిద్ధా, లాక్షణికం హి విలంబోపస్థితికమ్, ప్రతిప
దోక్తం తు శీఘ్రోపస్థితికమితి । * పరిభాషాభ్యామితి * యద్యప్యుక్తపరిభా
షయోః పరస్పరవిరోధేనాప్రవృత్తావపి ఇష్టం సిధ్యతి తథాప్యవిశేషాదుభ
యోరప్రవృత్తిరయుక్తైవేతి భావః । * మారణతోషణ * నిశామనమి
త్యస్య శమ ఆలోచన ఇత్యస్మాన్నిష్పన్నత్వాదాహ * చాక్షుషం జ్ఞానమితి *
పశుఞ్జ్ఞపయతి * పశుం సంజ్ఞపయతి మారయతీత్యర్థః, విఘ్నం విజ్ఞపయతి స
న్తోషయతీత్యర్థః, సంజ్ఞపయతి రూపం మాధవమతే దర్శయతీత్యర్థః, శాస్త్రా
న్తరే తు బోధయతీత్యర్థః, ప్రజ్ఞపయతి శరం తీక్ష్ణీకరోతీత్యర్థః, స్యాదేతత్,
నిశామనం జ్ఞానమాత్రమితి వదతాం మతే శ్లాఘహ్నుఙ్స్థేతి సూత్రే జ్ఞీప్స్య
మానో బోధయితుమభిప్రేత ఇతి వృత్తిగ్రన్థస్సఙ్గచ్ఛతాం నామ మాధవమతే
తు తద్గ్రన్థస్య కా గతిరిత్యత ఆహ * జ్ఞపమిచ్చేతి * జ్ఞాపనమితి * ఏవంచ

ప్రత్తిగ్రన్థే మాధవస్తేపి సజ్జచ్ఛన్ ఇతి భావః । * మారణాదికంచేతి * ఏతచ్చమతాన్తరాభిప్రాయేణోక్తమ్, చురాదిషుతు జపమిచ్చ అయం జ్ఞానే జ్ఞాపనేచవర్తత ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ । * కథమితి * జ్ఞాధాతోర్జ్ఞపధాతోర్వ్యాసౌమిత్వాద్ధ్రస్వ ఏవభవితవ్యమితి భావః । * మిత్వాభావాదితి * ఏవంచ బోధనే జ్ఞాధాతోర్జ్ఞాపయతి జ్ఞపధాతోస్తు జ్ఞపయతీతిరూపద్వయం మాధవమతే బోధ్యమ్ । * ఛదిరూర్జనే * ఊర్జ బలప్రాణనయోః, అత్ర ఛదిర్బలె ప్రాణనేచేత్యర్థః, ఛర్దితమ్, చురాద్యన్తర్గణో యాజాదికః । స్వార్థే ణిజభావ ఇతి * ఆధృషాద్వేతి వైకల్పికత్వాదితి భావః । * లడయతి జిహ్వామితి * జిహ్వాం జ్ఞాపయతీత్యర్థః । * జిహ్వయేతి * జిహ్వయాపదార్థాన్తరం జ్ఞాపయతీత్యర్థః, జిహ్వావ్యాపారే ఉదాహరణమాహ * లడయతిశత్రుమితి * శత్రుముద్దిశ్య గాలనాదికం కరోతీత్యర్థః । * లడయతి దధీతి * ఉన్మథ్నాతి విలోడయతీత్యర్థః, కేచిత్తు — జిహ్వావ్యాపారే లడయతి దధి ఉన్మథనేతు లడయతి శత్రుమితి వ్యత్యాసేన యోజయన్తి । * లాడయతి పుత్రమితి * శర్కరాదిదానేనానుకూలయతీత్యర్థః । * ధ్వనిరణే ఉదాహృతావితి * ధ్వనిరవ్యక్తధ్వానేనోదాహృతః, రణిస్తు కణరణ గతావిత్యత్రేత్యర్థః । * స్వనఅవతంసనే * అవతంసనం భూషణం స్వనయతిభూషయతీత్యర్థః, అస్వానీత్, అస్వనీత్, అస్వని అస్వాని, స్వనంస్వనమ్, స్వానంస్వానమ్ । * ఘటాదయో మితః * మిత్సంజ్ఞా ఇత్యర్థ ఇతి * అన్యేతు — షకారానుబన్ధా ఇతి వ్యాచక్షతే, ఘటం చేష్టాయామితి ప్రత్యేకం పాఠే గౌరవాదేకత్రైవ సర్వేషామిత్సంజ్ఞా షకారానుబన్ధకత్వంవా అనేన సూత్రేణ విధీయత ఇతి భావః । * జనీజౄష్ * జనీప్రాదుర్భావే, జౄష్ వయోహానౌ, క్నసు హ్వరణదీప్త్యోః, త్రయోపి దివాదయః, రఞ్జ రాగే, భ్వాదికో దైవాదికశ్చ, అమన్తాః క్రమిగమిత్యాదయః, జనయతి, జరయతి, క్నసయతి, రజయతి మృగాన్ రఞ్జయతి పక్షిణః, క్రమయతి గమయతి, రమయతి । * జ్వలహ్వల * ఏషాం మిత్త్వమితి * మిత ఇత్యనువృత్తస్యేహ భావప్రధానతా అనుపసర్గాదితితు షష్ఠ్యర్థే పఞ్చమీత్యేవం క్లేశేనవ్యాఖ్యేయమితి భావః, నమోనుపసర్గాద్వేతి పాఠాన్తరం తత్ర నకశ్చిత్ క్లేశః । * ప్రాప్తవిభాషేతి * జ్వలదీప్తౌ,

ష్మాలహ్వలచలనే ఇతి త్రయాణాం పూర్వం పఠితత్వాన్నమేస్త్వనన్తత్వా
దితి భావః । * కథం సఙ్క్రామయతీతి * క్రమేర్నోదాత్తోపదేశస్యేతి వృద్ధి
ప్రతిషేధాద్ఘఞి క్రమ ఇత్యేవ భవతి నతు క్రామ ఇతి పూర్వోక్తసమాధాన
స్యాత్రాసమ్భవాదితి ప్రశ్నః । * వ్యవస్థితవిభాషేత్యాది * క్వచిన్ణౌ మి
త్త్వం హ్రస్వాన్నప్రవర్తత ఇతి భావః । * వృత్తికృదితి * కేచిత్తు — ఘఞ
న్తాత్క్రామశబ్దాత్ప్రజ్ఞాద్యణి క్రామశబ్దం స్వీకృత్య తస్మాత్తత్కరోతీతి ణౌ
సఙ్క్రామయతీతి సమాదధత ఇతి భావః । * ఇతరయోః ప్రాప్త ఇతి * వ
నోఽపూర్వం పాఠాద్వమేరమన్తత్వాచ్చేతి భావః, గ్లాపయతి గ్లపయతి,
స్నాపయతి స్నపయతి, వనయతి వానయతి, వమయతి వామయతి । * శా
మ్యతివదితి * యథా శామ్యతిర్నిశామయతీత్యాదౌ దర్శనే ప్రయుజ్యతే తథా
చురాదిశ్శమధాతురపి శ్రవణే భవిష్యతీత్యర్థః । * యమోఽపరివేషణే * య
చ్ఛతిరితి * యము ఉపరమే ఇత్యయం ధాతుః భోజనాశబ్దోణ్యాసం శ్రద్ధా
యుజితి యుఙ్క్తో జ్ఞేయః, పరివేషణమిహ భోజనానుకూలవ్యాపారస్తతో
న్యస్మిన్నర్థే మిన్నిషేధః । * నియమన్నితి * నియమనవచ్ఛబ్దాణ్ణిచి విన్మ
తోర్లుకి శతరి శప్రత్యయే గుణే చ జ్ఞేయమ్ । * వ్యత్యాసః ఫలతీతి * స్వామి
మతే త్వపరివేషణే యమయతి పరివేషణే తు యామయతి బ్రాహ్మణాన్ అవా
దిపూర్వస్య స్ఖదేరవస్ఖదయతి పరిస్ఖదయతి ప్రపూర్వస్య తు ప్రస్ఖాదయతీ
త్యేవం వ్యత్యాసో జ్ఞేయః । * ఉపేక్ష్యమితి * న పాదమ్యేతి సూత్రే ఆయాము
యత ఇత్యుదాహృత్య వృత్తావుక్తం యమోఽపరివేషణ ఇత్యనేన మిత్త్వం ప్రతిషిధ్య
త ఇతి, న్యాసేపి తత్ర నకమ్యమీత్యతో నేత్యనువర్తత ఇత్యుక్తమ్, ఏవం హి నిషే
ధానన్తరం పాఠ ఉపపద్యతే, అన్యథా నకమీత్యతః ప్రాగేవ త్రిసూత్రం ప
ఠేదితి భావః । * ఫణ గతౌ * ఫణతి లుఙి అఫాణీత్ అఫణీత్, ణౌ తు చిణ్ణము
లోరితి వా దీర్ఘః అఫణి అఫాణి, ఫణంఫణమ్, ఫాణంఫాణమ్ । * అసమ్భవా
దితి * మిత్త్వప్రాప్తిం వినా నిషేధాసమ్భవాదిహ నేత్యేతన్న సమ్బధ్య
తే కింతు మిత్సంజ్ఞైవ తదేతదాహ * ఫణయతీతి * సామర్థ్యాదితి * ఫణా
దిషు పాఠసామర్థ్యాదిత్యర్థః । * తత్రహీతి * షత్వవిధావిత్యర్థః, తథా
చ విభ్రాట్ విభ్రాడ్భ్యాం పూర్వం పఠితస్యతు విభ్రాక్ విభ్రాగ్భ్యా
మిత్యాది సిధ్యతీతి భావః । * అస్యమీదితి * మాన్తత్వాన్న వృద్ధిః, అథ

జ్వలాదిః । * అజ్వాలీదితి * అతోలాన్తస్యేతి వృద్ధిః । * వైక్లబ్య ఇతి *
వైక్లబ్యం భయాదిజనితోద్విగ్నతా । * తద్వ్యాపార ఇతి * బన్ధుతానుకూ
లో వ్యాపారః । * పతఽపుమ్ * మిత్యాదన్త్యదచఽపరః । * అక్వథీదితి *
ఏదిత్త్వాన్న వృద్ధిః, ఏవంఅపథీత్, అమథీదిత్యత్రాపి । * టువమ్ * కే
చిదముముదితం పఠిత్వా వాన్త్వా వమిత్వేత్యుదాహరన్తి తత్తు వామనేన విరు
ధ్యతే, తేనహి ఆదితశ్చేతి చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వమాశ్రిత్య
వాన్త ఇత్యత్రేడభావస్సాధితః, ఉదిత్త్వే తు యస్యవిభాషేత్యనేనైవ వా
న్త ఇతి సిద్ధే తదసఙ్గతం స్యాత్, ఏవంచ క్త్వాప్రత్యయే వమిత్వేత్యేవ సాధు ।
* నిపాతనాదితి * అన్యథా గుణే సతి ఉద్గరణ ఇతి స్యాత్, యద్యప్యర్థనిర్దే
శ ఆధునికస్తథాపి పృషోదరాదిత్వాదిష్టమిత్యత్రైవ తాత్పర్యం బోధ్యమ్ ।
* ఇత్యప్యుదాహృతమితి * వేముశ్చ కేచిదూధిరమిత్యాది ప్రయోగాను
రోధేన తథోదాహృతమిత్యాహుః — నను వాదిత్వేన నిషేధాదేత్వా
భ్యాసలోపౌ కథమిహ స్యాతామితి చేదత్రాహుః — నశసదదవాదిగుణా
నామితి సూత్రేఽపి వేత్యకారాన్తసఙ్ఘాతగ్రహణేనేష్టసిద్ధేరాదిగ్రహణమౌ
పదేశికప్రతిపత్త్యర్థం కేచిన్త్వా అనుబన్ధా ఇతి చ స్వీక్రియతే తథా చ నాయం వా
దిః కింతు ట్వాదిరితి, అన్యే తు — ఏమేరాదేర్లోపో వ్యోరితి లోపేన యకా
రః ప్రశ్లిష్యతే, తతశ్చోపదేశే వాదిత్వాభావాన్న నిషేధ ఇత్యాహుః । * భ్ర
ము చలనే * మణ్డలాకారేణ చలనమేవ ధాత్వర్థో న తు చలనమాత్రమ్, తద
భావవతి తత్ప్రకారక జ్ఞానం చ ధాత్వర్థః, శుక్తిం పశ్యన్ రజతమితి
భ్రమతీతి ప్రయోగాత్, ఉదిత్త్వేతి క్త్వాయాం వేట్ భ్రమిత్వా భ్రాన్త్వా,
యస్య విభాషేతి నిష్ఠాయాం నేట్, భ్రాన్తః, నన్వస్య జ్వలాదిగణే పాఠః
కిమర్థః, న చాత్ర ణప్రత్యయార్థమేవ పాఠ ఇతి వాచ్యం, పచాదేరాకృతిగణ
త్వాదచ్ప్రత్యయే భ్రమ ఇతి రూపసిద్ధేః నోదాత్తోపదేశస్యేతి వృద్ధినిషే
ధాణ్ణప్రత్యయేఽచ్ప్రత్యయే చ రూపస్య తుల్యత్వాదితి చేదత్రాహుః — య
ది పచాదిత్వాదచ్ప్రత్యయస్స్యాత్తర్హి అభ్రమ ఇత్యత్ర అచః పిత్త్వాభావేన
నఞ్పరమన్తోదాత్తం స్యాత్ ణప్రత్యయే త్విహ తత్పురుషే తుల్యార్థ ఇత్యా
ద్యుదాత్తమేవ భవతీతి । * వాభ్యాభ్రముత్రసామ్ * అప్రాప్తవిభాషే
యమ్ । * అభ్రమీదితి * మాన్తత్వాన్న వృద్ధిః । * అత్సారీదితి * హలన్త

లక్షణాయాఃవృద్ధేర్నేటీతి నిషేధేప్యతోలాన్తస్యేతి వృద్ధిః । * షహ * అపరాధేసత్యపి క్రోధానావిష్కరణం మర్షణమ్ । * సహివహో * ఇహ రేఫలోపస్యాసన్త్వాత్ ఢలోపేపూర్వస్యేత్యతో ఢలోప ఏవానువర్త్తతేతదాహ * ఢలోప ఇతి * ఢలోపే కిమ్ ? సహతే, వహతే. సోఢః । * ఓత్వం నేతి * నరపరేతి సూత్రాన్నేత్యనువర్తత ఇతి భావః । * సివాదీనామ్ * సివు సహ సుట్ స్తు స్వంజ స్వాదయః, పర్యషీవ్యత్, పర్యసీవ్యత్, పర్యష్కరోత్, పర్యస్కరోత్, న్యష్టౌత్, న్యస్తౌత్, వ్యష్వజత, వ్యస్వజత । * రము క్రీడాయామ్ * అయముదిదితి కేచిత్ తేన రన్త్వా రమిత్వేతి కైశ్చిదుదాజహ్రుః—తన్మాధవాదయో న సహన్తే, తథా చ క్త్వాయాం రన్త్వేత్యేవ సాధు । * రేమిషే ఇతి * క్రాదినియమాదిట్, పచాద్యచి టాప్, రమా, ఘఞితు రామః, అనన్తత్వేన మిత్త్వాణ్ణౌ హ్రస్వః, రమయతి । * షద్ల * విశరణమవయవానాం విశ్లేషః అవసాదనం నాశః । * పాఘ్రాధ్మా * పాపానే, పారక్షణ ఇతి నతు గృహ్యతే లుగ్వికరణత్వాత్, ప్రష్టితి కేషాంచిత్పాఠస్తత్రాస్పృజిదృశోరిత్యమ్, అర్తీత్యాదౌ ఋచ్ఛాదేశాద్యభావ ఇవ సౌత్రత్వాన్నాస్యాదేశాభావ ఇతి బోధ్యమ్, దృశ్యర్త్యోః పాఠస్తు నిర్దిష్ట ఏవ । * పాదీనామితి * పఞ్చదశానామేషాం యథాసఙ్ఖ్యం పఞ్చదశ పిబాద్యాదేశాస్స్యురిత్యర్థః, ష్ఠివుక్లముచమామిత్యతశ్శితీత్యనువర్తతే న చ కర్మధారయ ఇత్యభిప్రేత్యాహ । * ఇత్సంజ్ఞకశకారాదావితి * శకారాదావితి కిమ్? పపే, జఘ్రౌ, దధ్మౌ, శితీతి బహువ్రీహిరిత్యభ్యుపగమేఽపి బాద్యాదేశాస్స్యురేవ । * సేదిథేతి * ఉపదేశత్వాదితి క్రాదినియమప్రాప్తస్యేటో నిషేధేపి భారద్వాజనియమాదిట్ । * సదేస్సపరస్య * సదేరితి షష్ఠీ, ఫలితమాహ * అభ్యాసాత్పరస్యేతి * స్థాదిష్వభ్యాసేన చేతి ప్రాప్తిః, లిటీతి కిమ్ ? నిషిషత్సతి, సదిస్వంజ్యోరితి వృత్త్యారూఢోపిపాఠ ఇహోపేక్షితః భాష్యాననుగుణత్వాత్ । * నిషసాదేతి * సదిరప్రతేరిత్యత్ర ప్రతేరితి పర్యుదాసాత్ప్రతిససాదేత్యత్రాభ్యాసస్యాపి షత్వం నేతి బోధ్యమ్, * శద్ల * శీర్ణతాయామితి వక్తవ్యే శాతన ఇత్యుక్తిరసఙ్గతేత్యాశఙ్క్య కథంచిత్సమాధత్తే । * శాతనం త్వితి * శదేరేవ హిణిచి శదేరగతావితి తత్త్వే ల్యుటి చ శాతనమితి రూపమ్, తథా చాస్యైవ ధాతోరిదం రూపం ప్రసిద్ధం చేత్యభి

షేఽస్యతన్నిర్దేశఃకృతఃయథాగస్లగతౌ, డుపచష్పాకే, ఇత్యాదావితిభావః । * కుచసమ్పర్చనాదౌ * కుచశబ్దేతారేఇతి చవర్గీయాన్తేషు పఠితస్సన్పునరిహపాఠస్సమ్పర్చనాదావేవ జ్వలాదిత్వప్రయుక్తోణప్రత్యయో యథాస్యాదితి మనోరమాయాంస్థితమ్, అత్రనవ్యాః — అనేనైవగ్రన్థేన పాణినినాపి క్వచిత్ క్వచిదర్థనిర్దేశఃకృతఇత్యనుమీయతే, అన్యథాత్రత్యగ్రన్థస్వారస్యభఙ్గాపత్తేరిత్యాహుః * బోధితేతి * బుధ్యతేరేవానిట్కారికానుపఠితత్వాదయం సేడితిభావః । * అకాసీదితి * హలన్తలక్షణాయా వృద్ధేర్నేటీతి నిషేధేప్యతోహలాదేరితి వైకల్పికవృద్ధిః । * వృదితి * అత్రనవ్యాః — జ్వలితికసన్తేభ్యఇతి నిర్దేశాద్వృతఃకరణమిహానార్షమిత్యనుమీయతే అన్యథాజ్వలాదిభ్యోణఇత్యేవ సూత్రయేదిత్యాహుః * అఞ్చుగతౌ * అనిదితామితినలోపః, అచ్యాత్, అచీత్యేకీయమతేతు ఇదిత్వాదఞ్చ్యాత్ । * మేధృసఙ్గమేచ * చాత్పూర్వోక్తేర్థే, ప్రజాయైమేగృహమేధినామిత్యత్ర గృహైర్దారైర్మేధన్తేసఙ్గచ్ఛన్తేఇతి విగ్రహఃసుప్యజాతౌణినిః । * శృధు * క్లేదనమితి * ఆర్ద్రీభావఇత్యర్థః, ఉదిత్వాత్క్త్వాయాం వేట్. శర్ధిత్వా । శృద్ధ్వా * ఉబున్దిర్ * బున్దిత్వాబుత్త్వానిష్ఠాయాంబున్నమ్, నిశామనమ్, చాక్షుషజ్ఞానమ్ । * వేణృ * గత్యాదయఃపఞ్చార్థాః, వాద్యభాణ్డస్యవాదనార్థంగ్రహణం వాదిత్రగ్రహమ్, వేణిః వేణీ వేణురిత్యాదిరూపాణ్యస్యైవధాతోః । * నాన్తోపీతి * ఉతమాతామహిషమన్వవేనదిత్యత్రనాన్తదర్శనాదితి భావః । * ఖను * ఖనిత్వా, ఖాత్వా, నిష్ఠాయాంఖాతః । * గమహన * అచిశ్నుధాతుభ్రువామిత్యతోఽచీత్యనువర్తతే ఊదుపధాయాగోహఇత్యత ఉపధాగ్రహణంచ తదాహ * ఏషాముపధాయాఇత్యాది * జగ్మతుఃజగ్ముః, జఘ్నతుఃజఘ్నుః, జజ్ఞేజజ్ఞాతే, జక్షతుఃజక్షుః, అనజీతికిమ్ ? అగమత్ । * చీవృ * చీవరంవస్త్రమ్ * చీవరపీవరమీవరేత్యుణాదిషు నిపాతితోయమ్ । * వ్యయగతౌ * విత్తత్యాగేతు నిత్యమాత్మనేపదీగతఇతి మనోరమా, నకుత్రాపిగతఇతి చిన్త్యవసా । * అవ్యయీదితి * యాన్తత్వాన్నవృద్ధిః, స్పశబాధనస్పర్శనయోః, ణిశ్రీతి శ్లేశ్చ జిఅపస్పశత్ అత్స్మృదృత్వరేత్యాదినా అభ్యాసస్యాత్త్వం షన్నఇత్యపవాదః, పస్పశే, యజన్తానదియజో చిచేతిలుక్ అజాద్యర్థో

తిటూప్, దీర్ఘోకితఇత్యభ్యాసస్య దీర్ఘస్తు నభవతి సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్య
త్వాదిత్యాహుః — జపజభదహదశభఞ్జపసాఞ్చేత్యత్ర పసేతిసౌత్రో ధా
తుః, పసతీత్యాది, యఙ్లుకోస్తు జపజభేత్యనేనైవాభ్యాసస్య నుక్ యఙి పంప
స్యతే, అకిపంపసీతి, పస్పసఇతి కణ్డ్వాదిః, పంపస్యతి । * ఊదుపధా
యాః * గుణహేతావితి * పతిచ్ఛగోహ ఇతి వికృతినిర్దేశాల్లబ్ధమ్, అది
ష్న్యాధాతురిత్యతోనువృత్తే వాచిత్యనేనాఙ్గాక్షిప్త ప్రత్యయో విశేష్యతే విశే
షణేన తదాదివిధిస్తదాహ * అజాదావితి * దన్త్యోజాదీతి * ఉపాన్త్యకాజాదీత్య
ర్థః, అమృగ్ధ అఘుక్షత అదిగ్ధ, అధిక్షత, అలీఢ, అలిక్షతేత్యాది । * రిఙ్ శయ
గ్లిఙ్ యు * అయఙ్యిక్ఙితీత్యతోనువృత్తం యీత్యేతల్లిఙ్పర విశేషణం శే
నమ్భవాద్యర్థత్వైయర్థ్యాత్, తథా చ కృత్సార్వధాతుకయోరిత్యను
వృత్తమపి లిఙ్పర విశేషణమిత్యభిప్రేత్యాహ * యాదావిత్యాది * శే
మ్రియతేతుదాదిత్వాచ్ఛ ఇతి శః, యకి క్రియతే భ్రియతే । * ఋతః * ఇ
కోర్ఝలిత్యతో ఝల్గ్రహణం లిఙ్సిచావితి పూర్వసూత్రం చానువర్తతే త
దాహ * ఋవర్ణాన్తాదిత్యాది * అఘార్షీదితి * సిచివృద్ధిరితి వృద్ధిః । * హ్రీ
స్వాదఙ్గాత్ * హ్రస్వాదిత్యఙ్గవిశేషణమ్, అచోఽష్టాద్గ్రహణాదిత్వాదనుస్వే
త్యతస్స్వేత్యనువృత్తావపి, ప్రత్యయస్యైవ తతోపి ఝల్త్వాత్ సిచపద
లోపో భవతి, తేనేహ న, ఆస్థం దిస్థమామ్, ఆ... ... ...వే
అయావిష్టాం అలావిష్టామిత్యాదావ ప్రసఙ్గసాన్నిధ్య... ...నగసు కేవల
మన్తే, సన్నిపాతపరిభాషయాపి పరిహారసమ్భవాదితి । కస్మాత్ కిము? అభృ
షాతామ్, అభృషత । * హృఞ్ హరణే * చత్వారఇహార్థాః, భారంహ
రతి ప్రాపయతీత్యర్థః, అంశంహరతి స్వీకరోతీత్యర్థః, స్వర్ణంహరతి చో
రయతీత్యర్థః, పాపంహరతి నాశయతీత్యర్థః । * ధృఞ్ * దధార, దధ్ర
తుః, దధ్రే, ధర్తా, ధ్రియాత్ । * ణీఞ్ * నినయిథేతి * భారద్వాజనియ
మాదిడ్వికల్పః । * ఆదేచఉపదేశేశితి * లిటిధాతోరిత్యతో ధాతోరిత్య
నువృత్తం ఏచా విశేష్యతే తదాహ * ఏజన్తస్యధాతోరితి * ఉపదేశేకిం?
చేతా స్తోతా, నను లాక్షణికత్వాదేవాత్ర నభవిష్యతీతి చేదత్రాహుః —
వచ్చగ్రహణే లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషా నాశ్రీయత ఇతి జ్ఞాపనార్థముపదేశగ్ర
హణం తేన క్రీఞ్జీనాం ణావితి కృతాత్వే క్రాపయతీత్యత్ర పుక్సిధ్యతీతి

పునోరపాకృత్, ధాతోః కిమ్? గోభ్యామ్, నౌభ్యామ్, అస్తిహ్యత్రాపి గమేడో స్థానివద్భావ్యర్థాపిత్వ్యపదేశేపచ్, అశితిః ప్రసజ్య ప్రతిషేధ ఇత్యాహ * నశుధితి * పర్యుదాసేతు జగ్లతుస్సైఇత్యత్రా ద్విర్వచనేచీతి? షేధాదాస్యం నసాత్రసిఖ్యాసే ఇకారశ్చషూర్యేత, కించ సుగ్లఇత్యత్ర అనిశో ప్రసక్తఇతి కస్సస్తైత్యత్రానిశో ప్రసక్తఇతి స్త్రియామపి సుగ్లాన ఇత్యత్రాతోయుజిః యుచ్యనస్యాత్, ప్రత్యయనిమిత్తంహ్యత్వమాద న్తావద్ప్రత్యయఇత్యనోన్యాత్ర గాంత్, ప్రసజ్యప్రతిషేధేతు నకోపిదోషః హ్యవాంపాశ్చేస్సూత్రేకబాధనార్థం పునగణ్వధానంచ ప్రతిషేధపక్షే జ్ఞాపకమ్, తగాహుః — అనైమిత్తికమాత్వంశితితుప్రతిషేధఇతి, నన్వేవమపి పశశ్మిత్యాజగ్లతుస్సైఇత్యాదినసిధ్యతీతి చేదత్రాహుః — యుడతుశితిబహుప్రీహిః స్యాత్తదాత్రస్యాదేవదోషః కింతు కర్మధారయోయమ్, తథాచ అశితీత్యత్ర స్యంజ్ఞకశకారాదౌ ప్రత్యయేపరేనేత్యర్థః, ధాతుగ్రహణాత్తత్తస్య ప్రత్యయస్యశితీతి కర్మధారయేణ విశేషణాద్విషయి సప్తమ్యాన్తు ఇత్సంజ్ఞకశకారాది భిన్న ప్రత్యయవిషయే ఆత్వమిత్యర్థాత్ పర్యుదాసేపి నక్షతిరితి । * అతఏోణలః * ఇహోజ్గస్యేత్యనువర్తతే ధాతోరిత్యుఫలితార్థకథనమ్, అదన్తాదఙ్గాదిత్యర్థః । * ఆతోలోపఇటిచ * ఆర్ధధాతుక ఇత్యనువర్తతే దిజాయుడచికిటీత్యతో ఽచికిటీతిచాజేత్యలితివ్యాహ * అజాద్యోరార్ధధాతుకయోరితి * అజాద్యోః కిమ్? గ్లాయతే యుక్, జాగ్లాయతే, యిట్, దాసీయ, డుదాఞోలిఙుత్తమైకవచనమిట్, ఆర్ధధాతుకయోః కిమ్? యాన్తి, వాన్తి, వ్యతర్ద్యగాదానేకర్మవ్యతిహారే ధాతోర్లఙుత్తమైకవచనమిట్ । * దధిథేతి * పవంచాజాద్యార్ధధాతుకకిత్త్వేన దధివ, దధిమేత్యాదిషు ఆతోలోపసిద్ధావపిదధిథపిథేత్యాది రూపసిద్ధయే సూత్రేస్మిన్నిటీతి గ్రహణమావశ్యకమితి జ్ఞేయమ్, యదితు ఇడాగమఏవాత్ర గృహ్యతే వ్యాఖ్యానాత్తదాఅచికిటీత్యాదార్ధధాతుకస్యైవ విశేషణంనతూభయోః । * దాధాఘ్వదాప్ * ఇహదారూపాశ్చత్వారః, డుదాఞ్ దానే, దాణ్ దానే, దోఅవఖణ్డనే, దేఙ్ రక్షణే, ధారూపౌతుద్వౌ, డుధాఞ్ ధారణపోషణయోః, ధేట్పానే, అనుబన్ధానామనేకాన్తత్వాద్దాదేచ ఉపదేశఇత్యాత్వేదాదేఙ్ ధేటామనుకరణె దాధారూపత్వమస్తి ఏవందాశ్చదా

శ్చదాశ్చదాః, ధాశ్చధాశ్చధౌ దాశ్చధౌచదాధా ఇతి విగ్రహః । * దాప్
దైపావినేతి * దాప్ లవనే దైప్ శోధనే ఏతద్భిన్నా ఇత్యర్థః। దైపఃపిత్త్వమి
హ ప్రతిషేధార్థం నత్వనుదాత్తార్థమ్, అనుదాత్తౌ సుప్పితావితి ప్రత్యయస్యై
వ పితోఽనుదాత్తత్వాత్ నచ దైపో లాక్షణికత్వాన్నాస్య ప్రతిషేధ ఇతి శఙ్క్య
మ్, పిత్కరణస్య ఆనర్థక్యప్రసఙ్గాత్, ఇదమేవ దైపఃపిత్త్వం దాగామాం గ్రహ
ణేష్వవిశేష ఇతి పరిభాషాయాం జ్ఞాపకమిత్యాహుః — అదాబితి కిమ్? దా
తం బర్హిః లూనమిత్యర్థః ఇహ దో దద్ఘోరితి దద్భావోన అవదాతం శుద్ధమిత్య
ర్థః, ఇహ త్వచ ఉపసర్గాదితి తాదేశోన । * ఏలిఙి * మాస్థాదీనామి
తి * మాస్థా గాపాజహాతి సామిత్యర్థః మామానేగామాదాగ్రహణేష్వవిశే
షేఽపి మాఙ్ మేఙ్ నేహ గృహ్యేతే, లిఙి కిత్త్వాసమ్భవాత్, ష్ఠా గతినివృత్తౌ
గై శబ్దే, గాఙ్ గతావితి తు న గృహ్యతే, లిఙి కిత్త్వాసమ్భవాదేవ, పా పానే,
ఓహాక్ త్యాగే, షో న్తకర్మణి, దేయాత్ ధేయాత్, మేయాత్, స్థేయా
త్, గేయాత్, పేయాత్, హేయాత్, అవసేయాత్, ఆర్ధధాతుకే
కిమ్? మాయాత్ మాయాతాం మాయుః, కితీతి కిమ్? దాసీష్ట ఇహ దీఙో యుట
చికిఙితీత్యతః కిఙితీత్యనువర్తమానేపి ప్రకృతోపయోగితయా కితీత్యస్యైవ
అనువృత్తిః కృతా । * విభాషా ధేట్ * చ్లిలుగిత్యనువర్తతే ణిశ్రీత్యస్మాత్క
ర్తరీతిచ తదాహ * చ్లేశ్చఙ్ వేత్యాది * అదధదితి, చఙి ఆతో లోపః శ్వయ
తేరుదాహరణమశిశ్వియత్ । * విభాషా ఘ్రా * ఇహ ణ్యక్షత్రియార్షేత్య
తో లుగనువర్తతే గాతిస్థేత్యతః సిచ ఇతి పరస్మైపదేష్వితి చ తదాహ * సిచో లు
గిత్యాది * అఘ్రాదితి * ఆత ఇతి ఝేర్జుస్, పరస్మైపదేషు కిమ్, వ్యత్య
ఘ్రాస్త । * యమరమ * ఇహార్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేరితీడనువర్తతే సిసి
చేత్యతః సిజ్గ్రహణం స్తుసుధూఞ్భ్య ఇత్యతః పరస్మైపదగ్రహణంచ తదా
హ * ఏభ్యస్సిచ ఇత్యాది * అయంసీత్, అయంసిష్టాం వ్యరంసీత్, వ్యరంసిష్టాం
అనంసీత్, అనంసిష్టామ్, పరస్మైపదేషు కిమ్? ఉదాయత, అరంస్త, అరంసా
తామ్ । * నాన్యస్య * అన్యస్య కిమ్? స్థేయాత్, దైవ్యన్యకరణే, దాయతి,
దధ్యౌ, అధ్యాసీత్ । * ఘుమాస్థేత్యత్రేతి * వ్యాఖ్యానాత్ప్రాప్తరేజ
హాతి స్యతీనామితి శ్యనా నిర్దేశాచ్చేతి భావః । * విభాషా ఘ్రేతి * శ్యన్ని
కరణాభ్యాం శాఛాభ్యాం సాహచర్యాదితి భావః, ఏవం శాఛాసాతియుగ్వ

ధానపిస్యతేరేవ గ్రహణమితి బోధ్యం తేనాస్యార్తిహ్రీతిపుగితి పాపయ
తి । * పైఓవై * పాయతి, వాయతి శుష్యతీత్యర్థః, ఆదిత శ్చేతినిష్ఠాన
త్వమ్, వానమ్, "శుష్కే-వానముభే త్రిషు" ఇత్యమరః । * అదన్తత్వా
దితి * కేచిత్తు — అజ్ఞవృత్తపరిభాషయాపిగుణాభావంసమర్థయన్తి । * ఘ్రా
గన్ధోపాదానే * గన్ధోపాదానం గన్ధగ్రహణమ్, నన్వేవం కర్మణో ధాత్వ
ర్థేనోపసఙ్గ్రహాదకర్మకత్వేన జిఘ్రతి కుసుమమిత్యాది ప్రయోగో నసిధ్యే
దితి చేదత్రాహుః — యద్ధాత్వర్థేన కర్తృనిష్ఠకర్మణ ఉపసఙ్గ్రహస్తస్యై
వ ధాతోరకర్మకత్వం నాన్యస్య, భవతిహి, జీవతి నృత్యతీత్యాదేరకర్మకత్వమ్,
తదర్థోపసఙ్గృహీతకర్మణః కర్తృనిష్ఠత్వాత్, ఘ్రాధాతోఃకర్మణస్త్వత
థాత్వాన్నాకర్మకతేతి । * ధ్మాశబ్దాగ్నిసంయోగయోః * శబ్దశబ్దేన త
దనుకూలో వాయురిహ గృహ్యతే, తేన శఙ్ఖం ధమతీతివత్, మృదఙ్గం ధమతీ
తి ప్రయోగో నేత్యాహుః । అగ్నిసంయోగే సువర్ణం ధమతి అగ్నినా సం
యునక్తీత్యర్థః । * స్థాయాదితి * ఏర్లిఙీతినిత్యమేత్వమ్, లుఙి అస్థాత్ । * మ్నా
అభ్యాసే * మనతేర్విద్యామ్, అభ్యస్యతీత్యర్థః, మమ్నౌ, అమ్నాసీత్ । * అ
దాదితి * గాతిస్థేతిసిచోలుక్ । * ఋతశ్చ * సంయోగాదేః కిమ్? చక్ర
తుః, చక్రుః, తపరకరణంస్పష్టార్థమ్, స్తృఞ్ ఇత్యాదేర్లిటి తస్తరతురిత్యా
దౌ ఋచ్ఛత్యౄతామితి గుణస్య జాయమానత్వాత్ చకారో మన్దప్రయో
జనః, దయతేర్దిగిలిటీత్యతో లిటీత్యనువర్తనాదాహ * గుణస్స్యాల్లిటీతి *
అవృద్ధినిమిత్తే లిటీతి ప్రాచో వ్యాఖ్యానంతు నాదర్తవ్యమ్, నచ స్వవిషయే
వృద్ధిర్బాధికేతి ఫలితార్థకథనపరతయాతదుక్తిస్సఙ్గచ్ఛత ఇతి వాచ్యమ్,
పరత్వేనగుణస్యైవ న్యాయ్యత్వాదితి భావః । * గుణోఽర్తి * అర్తేః ధ్వా
దిహ్వోర్గ్రహణం లుగ్వికరణనిర్దేశస్తుసౌత్రః, ఋగ్రహణేకర్తర్యేశిపానిర్దేశో
యఙ్లుఙ్నివృత్త్యర్థః, రీఙ్ ఋతఇత్యస్మాదృతఇతి వర్తతే తచ్చ సంయోగాది
త్వేన విశేష్యతే తదాహ * సంయోగాదేరితి * అర్తిసంయోగాద్యోరిత్య
త్యకారే విధేయే గుణగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్, అయఙ్యి క్ఙితీతి సూ
త్రాద్యీత్యనువర్తతే తచ్చలిఙో విశేషణం రిఙ్ శయగ్లిఙ్క్ష్వితి సూత్రాద్య
గ్రహణస్య చానువర్తనాదిత్యభిప్రేత్యాహ * యక్యాదీతి * ఆర్ధధాతు
క ఇత్యేతదకృత్సార్వధాతుకయోరిత్యనువృత్తిపర్యాలోచనయా ఫలితా

ర్థకథనమితిజ్ఞేయమ్, సంయోగాదేరితికిమ్? క్రియాత్, ఋతాదేః కిమ్? సం
స్కృషీష్ట, ఆర్ధధాతుకే కిమ్। ఇయ్రియాత్। * స్వృ * ఉపతాపో రోగః।
* శ్ర్యుకః కితి * ఏకాచ ఉపదేశే ఇత్యత ఏకాజిత్యనువర్తతే తచ్చ ఉకో
విశేషణమిత్యాహ * ఏకాచ ఉగన్తాదితి * శ్రితః శ్రితవాన్ శ్రిత్వా భూతః
భూత్వా భూతిః, గిత్యుదాహరణం భూష్ణుః, గ్లాజిస్థశ్చేతి గ్స్నుః, సచ
గిద్భవతి నకిత్, స్థాస్నురిత్యత్ర ఘుమాస్థేతి ఈత్వప్రసఙ్గాత్, ఏకాచ ఇ
తి కిమ్? జాగరితః, జాగరితవాన్, ఊర్ణోతేస్తు నువద్భావేన ఊర్ణుతః,
ఊర్ణుతవానితి సిధ్యతి, ఉగన్తాత్ కిమ్? శయితః, శయితవాన్। * పురస్తా
దిత్యాది * ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేరిత్యాది విధికాణ్డాత్పూర్వమేవ నేడ్వశికృ
తీత్యాది, ప్రతిషేధకాణ్డారమ్భసామర్థ్యాదిత్యర్థః। * నిషేధే ప్రాప్తే ఇ
తి * స్వృతః, సూతః, ధూత ఇత్యాదౌ యథేతి భావః। * సృ గతౌ *
సరతి సరిష్యతి। * సర్తిశాస్త్యర్తి * పరస్మైపదేష్వితి నసమ్బధ్యతే, పు
షాదియోగాదస్య పృథక్కరణాత్, అజశ్నుసు ఇచ్ఛాయామిత్యస్యాత్ర నగ్ర
హణమ్, కిన్తు సర్త్యర్తిభ్యాం సాహచర్యాత్పరస్మైపదినశ్శాసేరేవేత్యా
హుః, అసరత్, అశిషత్, ఆరత్। * ప్రాగ్వదితి * కిదర్థమారబ్ధోఽపి గు
ణపరత్వాణ్ణల్యపి భవతి రపరత్వమ్, తత ఉపధాయా వృద్ధిరిత్యర్థః। * నిత్య
మిట్ స్యాదితి * విభాషాసృజిదృశోరిత్యతో విభాషా నానువర్తత ఇతి భావః।
* ధ్వృ * హూర్ఛనం కౌటిల్యమ్। * స్రు గతౌ * యద్యపి సామాన్యేన గ
తిరుక్తా తథాపి ద్రవద్రవ్యస్యైవ గతిరిహ జ్ఞేయా స్రవతి ఘృతమ్। * ప్రసవో
భ్యనుజ్ఞానమితి * "దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవే" ఇత్యాదావభ్యనుజ్ఞానార్థద
ర్శనాత్। * స్తుసుధూఞ్భ్యః * పరస్మైపదేషు కిమ్? అస్తోష్ట, అధోష్ట। * శ్రు
వశ్శృచ * యద్యయం శ్రుధాతుస్స్వాదౌ పఠ్యేత తర్హి చకారో నకర్తవ్య
ఇతి లాఘవమిత్యాహుః * హుశ్నువోః * జుహ్వతి, సున్వన్తి, హుశ్నువోః
కిమ్? యోయువతి నోనువతి, సార్వధాతుకే కిమ్? జుహువతుః, జుహువుః, అ
సంయోగపూర్వేతి కిమ్? అక్ష్ణువన్తి, అసంయోగపూర్వగ్రహణమోర్వి
శేషణం నతు శ్నుప్రత్యయస్య తేనాప్నువన్తీత్యత్రాపి యణ్నిషేధస్సి
ధ్యతి, ప్రత్యయవిశేషణత్వే తు అక్ష్ణువన్తీత్యత్రైవ నిషేధస్స్యాదితి
భావః, స్యాదేతత్, యఙ్లుకి శ్నుభ్నసత్వాద్యోయువతీత్యాదౌ ప్రత్య

యస్య ఛన్దస్యుభయథేత్యనేన ఆర్ధధాతుకత్వాచ్ఛ్రయణే యణాదేశో నభవేదితి కిమనేనహుశ్నుగ్రహణేన, నచయువన్తి నువన్తీత్యత్రాపి ప్రసఙ్గవారణార్థం తద్గ్రహణమితి వాచ్యమ్, అనేకాచఇత్యనువర్తనేనోక్తదోషాభావాదితి చేదత్రాహుః — దాధర్తిదర్ధర్షిబోభూతీతి ఛన్దసి నిపాతనాద్భాషాయాం యఙ్లుకి బోభవీతీత్యాదౌ భూసువోరితి గుణనిషేధో నప్రవర్తతే, అతఏవ భాషాయామపి యఙ్ లుక్ సిద్ధఇతి నత్వప్రమాణత్వాత్ యోయువతీత్యాదావతిప్రసఙ్గవారణాయ హుశ్నుగ్రహణం కర్తవ్యమేవేతి, హుశ్నుగ్రహణాత్ జ్ఞాపకాద్భాషాయామపి యఙ్లుగ్భవతీతి భాష్యకారాః, ఏవంచ సార్వధాతుకపరయోర్హుశ్నువోరనేకాచ్త్వావ్యభిచారాదనేకాచ ఇత్యస్యానువృత్తిరిహ కిమర్థేత్యాశఙ్కాయాం నిరవకాశఏవ, తదనువృత్త్యభావే హుశ్నుగ్రహణస్య జ్ఞాపకత్వాసమ్భవాదితి దిక్ । * ముదవిష్టేః * భారద్వాజనియమాదిట్ । * ముదోథిత ముమ్రివేతి * క్రాదిత్వాల్లిటి నేట్ । * గాఙ్ గతౌ * గాతే । * గాఙితి * పూర్వంశపాసహసవర్ణదీర్ఘేకృతే ఆతోఙిత ఇతి నప్రవర్తతే, ఆత్మనేపదేష్వనత ఇతి తు ప్రవర్తత ఇతి తిఆతాంఝేషు తుల్యంరూపమితిభావః, గై, గావహే, గామహే, జగే, జగాతే, గాతాం, గాతాం, గాస్వ, ఉత్తమేతు గై, గావహై, గామహై, అగాత, అగాతామ్, అగాత । * నత్వస్యేతి * గాతేత్యాదౌ తఙ్ప్రవర్త్యజకారస్య చరితార్థత్వాత్, ఆదేశజకారస్తు నచరితార్థః, స్థానివద్భావేన ఙిత్వాదేశ తఙ్స్సిద్ధత్వాదితి భావః । * ఆదాదికోయమితి * ఏవంచ గాతే గాథేఇత్యాదావాపాధామోఙ్గవతః ఆతోఙితఇత్యస్య ప్రవృత్తిశఙ్కైవ నాస్తీతి భావః । * ఫలేతు న భేదఇతి * నచ గాతే గాథేఇత్యాదౌ శపాసహసవర్ణదీర్ఘేకృతేపి పూర్వస్మాత్పరస్య విధౌ కర్తవ్యే స్థానివత్త్వాదతఃపరత్వేన ఙిత్త్వాకారస్య ఇయ్స్యాదితి శఙ్క్యమ్, పఞ్చమీసమాసపక్షస్యానిత్యత్వాభ్యుపగమాదితి । * ఇుడు వేఙితి * కు హోయాశ్చురితి జస్య షః । * క్రుఙ్ ఇతి * అప్పాత్ప్రచాద్యచివిక్లవః వబయోగభేదాద్విక్లబ ఇత్యన్యే । * మేఙ్ * ప్రణిమయత ఇతి * నను నేర్గదేతి ణత్వం కథమిహ స్యాత్ శిద్విషయే ఆత్వాభావేన మారూపాభావాదశిద్విషయే కృతాత్వేఽప్యశిత్త్వే ణత్వం దుర్లభమేవ ప్రతిపదోక్తస్యైవ మాధాతోర్గ్రహణౌచిత్యాన్నత్వస్య లాక్షణికస్య మామా

దాగ్రహణేప్యవిశేషఇత్యభ్యుపగమేతు మీనాతిమినోత్యోరాత్వే కృతే, ప్రని
మాతా ప్రనిమాస్యతీత్యాదావత్వప్రసఙ్గస్స్యాదిత్యత ఆహ * నేత్రేతి * ఇష్ట
త్వాదితి * అయంభావః, ఘుసంజ్ఞాసూత్రే ప్రణిదయతే ప్రణిధయతీత్యా
దౌణత్వసిద్ధయేభాష్యకారైరిత్థం సిద్ధాన్తితమ్, నేర్గదనేదేతిణత్వవిధౌ ఘు
మేత్యస్యస్థానే ఘుప్రకృతిమాఙితి పఠనీయం ఘుశ్చప్రకృతిశ్చ మాఙ్ చేతి
సమాహారద్వన్ద్వః, ప్రకృతిశ్చ కిస్యేత్యాకాఙ్క్షాయాం సన్నిధానాద్ధ్వ
ర్న్యోరుత్తరయోరేవ, తేన నక్వాప్యవ్యాప్తిః, నాపిమాఙానేఇత్యత్ర మీనాతి
మినోత్యోశ్చాతివ్యాప్తిః, మాఙితి ఙకారానుబన్ధకస్యైవపఠితత్వాదితి। * ది
గ్యాదేశేనేతి * దయతేర్లిటిపరేద్విత్వం ప్రాప్తం దిగ్యాదేశశ్చ, తత్ర
విశేషవిహితేన దిగ్యాదేశేన ద్విత్వశాస్త్రస్యబాధః, నచైవం వ్యాయః
పిచక్షిఙఃఖ్యాఞితి విఖ్యాఞోరపి విశేషవిహితత్వాత్తాభ్యాం ద్విత్వబాధ
స్స్యాదితివాచ్యమ్, విషయసప్తమీమాశ్రిత్యలిడుత్పత్తేః ప్రాగేవ తయోః
ప్రవృత్తత్వాత్ దిగ్యాదేశవిధౌతు లిటీతి పరసప్తమ్యేవ నతువిషయ సప్త
మీలక్ష్యానురోధాత్తదేతత్సూచయతి। * ఇష్యతఇతి * దయతేర్లిటిద్వి
త్వేప్రాప్తే తద్బాధిత్వా పరత్వాద్దిగ్యాదేశఇతితు నోక్తమ్, పరస్పరల
బ్ధావకాశయోరేవ పరస్యబలీయస్త్వాత్, దిగ్యాదేశంవినా ద్విత్వస్యసా
వకాశత్వేపి ద్విత్వంవినా దిగ్యాదేశస్య తదభావాదితి దిక్। * స్థాఘ్వో
రిచ్చ * ఇహలిఙ్సిచావితి సూత్రాదాత్మనేపదేష్వితి నానువర్తతే, పర
స్మైపదేషు గాతిస్థేతి లుకః ప్రవృత్తేరావ్యవృత్త్యలాభాత్, అస్థిత, అస్థిషా
తామ్, భావ్యమానోఽణ్ క్వచిత్స్వవర్ణాన్గృహ్ణాతీత్యత్ర ఇదమపి తపరకరణం
లిఙ్గమిత్యాహుః। అత్రవదన్తి — విధీయమానస్య సవర్ణగ్రాహకత్వేపి త
పరకరణమిహావ్యర్థమ్, నచాత్రదీర్ఘస్స్యాదితి వాచ్యమ్, ఘుమాస్థేత్యనే
నైవ తత్సిద్ధౌ విధివైయర్థ్యాపత్తేః, నచైవమపి ప్లుతస్స్యాదితి వాచ్యమ్, ప్లు
తాప్లుతప్రసఙ్గేప్లుతశ్చవిషయే స్మృతఇతి సిద్ధాన్తాదితి। * డీఙ్ * విహాయ
సాఆకాశేన, విహాయసామితిపాఠస్త్వనాకరఇత్యాహుః। * ఋతఇద్ధా
తోః * కిరతి, గిరతి, కీర్ణః, గీర్ణః, స్తీర్ణః, ధాతోఃకిమ్? మాతౄణామ్। * ఇ
త్వోత్వాభ్యామితి * పరత్వాద్గుణవృద్ధీభవతఇతి వక్తవ్యే కిమిదంవార్తిక
మితి చేదత్రాహుః — పరాదప్యన్తరఙ్గం ప్రబలమితి ఇత్వేప్రాప్తే వార్తిక

మిదమారబ్ధమితి । * వృతో వా * ఇహార్ధధాతుకస్యేడిత్యత ఇడిత్యనువర్త
తే గ్రహోలిటీత్యతోఽలిటి దీర్ఘ ఇతి చ తదాహ * ఇటో దీర్ఘో న వేత్యాది*
సిద్ధిచ * సలిజీత్యతో నేత్యనువర్తనాదాహ * ఇటో దీర్ఘో నేతి * మాన్బ
ధ * అభ్యాసస్యేతి ఛేదః అభ్యాసస్య వికార అభ్యాసస్సచాత్ర సన్యత ఇ
తి ఇత్వమేవ, యదితు హ్రస్వ ఇత్యేవ గృహ్యేత తర్హి తద్ధితనిర్దేశో వ్య
ర్థస్స్యాత్తదేతదాహ * అభ్యాసస్యాకారస్యేతి * వృత్తికారాద్యుపనిబద్ధా
ర్థాన్ దర్శయతి । * గుహేర్నిన్దాయామిత్యాదినా * సన్యఙోః * సప్త
మీమాశ్రిత్య సనియజి చ పరే ఇతి వ్యాఖ్యాయాం ప్రతీషిషతి అటాట్యతే ఇ
త్యాది న సిద్ధ్యేత్ సన్యఙోః ప్రకృతిభాగస్యైవ ద్విత్వప్రసక్తేరత ఆహ * స
న్యన్తస్యేతి * నను సప్తమీపక్షేఽపి సన్యఙోరేవ ద్విత్వం స్యాన్న తు ప్రకృ
తిభాగస్య శపోఽకారేణైవ జుగుప్సతే, తితిక్షతే ఇత్యాది రూపసిద్ధేస్తయో
రకారోచ్చారణస్య అజాదేర్ద్వితీయస్యేతి ద్విత్వార్థత్వాత్ , యద్యపి ని
మిత్తస్య కార్యిత్వస్వీకారే అట అటతురిత్యాదౌ లిటిపరతః పూర్వభాగ
మాత్రస్య ద్విత్వం న సిద్ధ్యేత్తథాప్యకారోచ్చారణసామర్థ్యాత్సన్యఙోః కా
ర్యిత్వమభ్యుపగన్తుం శక్యమితి చేన్మైవమ్ , అకారఫలానాం బహూనాం
సత్త్వాత్ , తథాహి — దిత్స్యం, ధిత్స్యమిత్యత్ర చోయతి కృతే యతో నా
వ ఇత్యాద్యుదాత్తస్సిధ్యతి అకారాభావే తు ఋహలోరితి ణ్యతి తిత్స్వరో న సి
ద్ధ్యేత్ కించ పిపఠిషిబ్రాహ్మణకులానీత్యత్రాల్లోపస్య స్థానివత్త్వాత్ ఝ
లన్తలక్షణో నుమ్న భవత్యకారాభావే తు స్యాదేవ నుమ్, అపిచ పాపచక ఇ
త్యత్రాల్లోపస్య స్థానివత్త్వాదత ఉపధాయా ఇతి వృద్ధిర్న ప్రవర్తతే, అపి
చ యస్య హల ఇత్యత్ర యస్యేతి సఙ్ఘాతగ్రహణమహార్యదిత్యాదౌ య
లోపవ్యావృత్త్యర్థమితి సర్వసమ్మతమ్, తథాచ అపాచిష్టేత్యాదౌ యలో
పోఽప్యకారఫలమితి సన్యఙోరితి షష్ఠ్యైవ యుక్తా, ఏవం హి యఙ్లుకి ప్రత్య
యలక్షణేన యఙన్తత్వాద్ద్విత్వం సిధ్యతి, పరసప్తమ్యాన్తు ద్విత్వస్యాఙ్గకార్య
త్వాన్న లుమతేతి నిషేధః ప్రవర్తత ఇతి దిక్ । * దానశానచాచేతి * ఆర్జ
వనిశానార్థావితి భావః । * అర్థాన్తరేత్వితి * ధాతుపాఠోపాత్తే గోపనా
దిరూపేఽర్థే ఇత్యర్థః । * అననుబన్ధకా ఇతి * సానుబన్ధకత్వే తు కేవలే చరితా
ర్థత్వాదనుబన్ధస్య వన్నన్తాది వదకర్తృకఫలాణ్ణ్యన్తాదపి తఙ్ స్యాదితి భావః,

ఏవంచానుపూర్వీమాత్రసామ్యేపి భ్వాదయ ఋచ్ఛరాదిభ్యోభిన్నా ఇతి ఫలి
తమ్ । * ఇడ్గుణౌ నేతి * యద్యపి హలన్తాచ్చేతి సనఃకిత్త్వేనాపి గుణాభా
వస్సాధ్యస్తథాపి ఇడభావార్థముక్తహేతురేవాశ్రయణీయ ఇతి కిం హే
త్వన్తరాశ్రయణేనేతి భావః, కేచిత్తు — అర్థవద్గ్రహణ పరిభాషయా ఇ
చ్ఛాసనఏవ హలన్తాచ్చేతిసూత్రే గ్రహణమితి నాస్యసార్థసనఃకిత్త్వ
త్యాహుః । * రభిరాభస్యే * రాభస్యముపక్రమః, లిటి రేభే రేభాతే, లు
ఙి అరబ్ధ, అరప్సాతామ్ । * డులభష్ * డ్వితః క్త్రిః, లబ్ధ్రిమమ్, షిద్భి
దాదిభ్యఇత్యఙ్, లభా, లిటి లేభే, లుఙి అలబ్ధ । * వేసర్వన్దైరనిష్ఠాయామ్ *
సివాదీనామిత్యతో వేతి ప్రవర్తతే, అషోపదేశత్వాదప్రాప్తే విభాషేయ
మ్, మాధవాదిగ్రన్థానురోధేనాహ * కృత్యే వేదమితి * ప్రాచాతు విష్వ-
ద్దతీత్యాద్యుదాహృతం తత్రమూలం మృగ్యమితి భావః । * నసస్సృధ్య
తఇతి * అతఏవతిజన్తేపి షత్వముదాహరతి । * పరిషన్దతీతి * ణౌచ ప్రహ్వా
త్వే * కేచిదముముదితం పఠన్తి తత్ప్రామాదికమిత్యాహుః । * జస్మథు
రితి * గమహనేత్యుపధాలోపః । * అనుదాత్తస్య * ఆదేచ ఉపదేశేఽశితీ
త్యత ఉపదేశ ఇత్యనువర్తతే, ఉపదేశే కిమ్? ప్రష్టుమ్, తుమునిఉదాత్తః,
ఋదుపధస్యకిమ్? కర్తా, ఝలీతికిమ్? ససర్ప, అకితీతి కిమ్? సృష్టః । * అ
సృపదితి * ఌదిత్త్వాదఙ్, స్పృశమృశేతి సిజ్వికల్పవార్తికే సృపః ప్రక్షి
ప్య అస్రాప్సీదితి కేచిదుదాహరన్తి తత్ప్రామాదికమిత్యాహుః । * అ
యంసీదితి * యమరమనమేతీట్సకౌ । * నినస్తపతౌ * మూర్ధన్యఇత్య
నువర్తమానే ఫలితమాహ * నిష్టప్యదితి * ఆసేవనేతు, నిస్తపతి, పునః
పునస్తపతీత్యర్థః । * విభాషాస్య * క్రాదినియమాన్నిత్యేప్రాప్తే విభా
షేయమ్ । * సృజిదృశోః * ఝలికిమ్? ససర్జ, దదర్శ, అకితికిమ్? సృ
ష్టః, సృష్టవాన్, దృష్టః, దృష్టవాన్ । * అద్రాక్షీదితి * వదవ్రజేతి వృద్ధిః,
అద్రాష్టామ్, అద్రాక్షుః । * క్రష్టాక్ష్యతీతి * అనుదాత్తస్యచేత్యమ్ ।
* ధక్ష్యతీతి * ఘత్వషత్వభష్భావాః । * అధాక్షీదితి * అస్తిసిచ ఇతి
ఈట్, వృద్ధిః ఘత్వాదిప్రాగ్వత్ । * మిహసేచనే * సేచనమిహ శిశ్న
కరణకం వివక్షితమ్, నతు సేచనమాత్రమ్, "మేఢ్రం మేహనశేఫసీ"
ఇత్యమరః । * కితనివాసే * కితేరాఙ్ప్రతీకారాద్యర్థావేవ సనిత్యుక్తం

తముదాహరతి । * చికిత్సతీతి * రోగమపనయతీత్యర్థః, శత్రుం చికిత్సతి నిగృహ్ణాతీత్యర్థః, క్షేత్రే తృణం చికిత్సతి, అపనయతి నాశయతి వేత్యర్థః, అర్థాన్తరేషు చురాదిరిత్యుదాహరతి । * కేతయతీతి * షచ సమవాయే * సమవాయస్సమ్బన్ధః । * భేజతురితి * తృఫలభజత్రపశ్చేత్యేత్వమ్। * భక్ష్యతీతి* కుత్సపత్వే । * శ్వషదీప్తౌ * అశ్విక్షదితి * శలఇకక్సః, కశ్వషత్వే । * అశ్విక్షాతామితి * క్సస్యాచీతిలోపః । * యజదేవ * దేవపూజాశ్వహాదేవోద్దేశేన విధిబోధితో ద్రవ్యత్యాగః । * లిట్యభ్యాసస్య * వచ్యాదయో వదిస్స్వపి యజాదయః, గ్రహ్యాదయస్తు గ్రహిజ్యావయీత్యాదయః, యద్యపి గ్రహిపృచ్ఛతి భ్రస్జతీనామభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణే కృతే అకృతే చ విశేషో నాస్తి తథాపి పర్జన్యవల్లక్షణం ప్రవర్తతే, జగ్రాహ, పప్రచ్ఛ, బభ్రజ్జ, వృశ్చతేస్తు విశేషోస్తి సమ్ప్రసారణస్యాకరణే వవ్రశ్చేత్యత్ర నకారస్య సమ్ప్రసారణం స్యాత్, కృతే తు సమ్ప్రసారణే న సమ్ప్రసారణ ఇతి నిషేధప్రవృత్తిరితి భావః, లిటీతి కిమ్? వివక్షతి, ఇయక్షతి । * వదిస్స్వపి * ఆగణాన్తా యజాదయః, "యజిర్వపిర్వహిశ్చైవ వసిర్వేఞ్ వ్యేఞ్ ఇత్యపి। హ్వేఞ్ వదిశ్వయతిశ్చైవ యజాద్యాస్స్యురిమే నవ" కితీతి కిమ్? ఇయష్ట। * డువప్ * డ్వితః క్త్రిః, ఉప్త్రిమమ్ । * శాసివసిఘసీనాం చ * ధాతుసకారస్యైవ ప్రాప్తే విధిరయమ్, నను సుపిసౌ సుపిస ఇత్యాదావతిప్రసఙ్గవారణాయ ధాతోస్సకారస్య చేదేషామేవేతి నియమార్థతాం స్వీకృత్యాదేశప్రత్యయయోరితి సూత్రం త్యజ్యతామితి చేదత్రాహుః — ఆదేశావయవస్య షత్వవారణాయ ఆదేశస్యేత్యంశస్త్వవశ్యకస్తద్గ్రహణే కృతే ధాతుభిన్నసకారస్య చేద్భవతి ఆదేశరూపస్యైవేతి నియమప్రసక్తవారణాయ ప్రత్యయగ్రహణమపి కర్తవ్యమేవేతి । * అవాత్సీదితి * వదవ్రజేతి వృద్ధిః, సస్సీతి తః, అస్తిసిచ ఇతీట్ । * ఉచ్చారణార్థ ఇతి * ఇత్సంజ్ఞాయామిదిత ఇతి నుమ్స్యాదితి భావః । * ఉవాయేతి * గ్రహిజ్యేత్యత్ర వయిగ్రహణాద్వేఞ ఇతి నిషేధోత్ర న ప్రవర్తత ఇత్యాహుః । * గ్రహిజ్యావయి * గృహ్ణాతి గృహ్ణీతః, జానాతి జానీతః, జీనః, జితివయోరుదాహరణం నాస్తి కిన్తు వదిస్స్వపి యజాదీనామితి సిద్ధమ్, యజాదిషు వేఞ పాఠాత్, అత ఏవాభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణమపి సిద్ధమ్, వేఞ ఇతి సమ్ప్రసారణనిషేధస్తు లిటి

వయోయఇతి నిషేధారమ్భాన్న ప్రవర్తతే, తస్మాద్గ్రహిజ్యాదిషువయిగ్రహణం స్పష్టార్థమేవేతిబోధ్యమ్ । * వశ్చాస్య * అస్యేత్యనేనవయో యఇతి పరామృశ్యతే తదాహ * వయోయస్యేతి * వో వాకిటీత్యేవ సువచమ్, లిటివయోయఇతి ప్రకృతత్వాత్, ఉపదేశేఽత్వతఇతి నిషేధమాశఙ్క్యాహ * వయస్తాసావభావాదితి * నను స్థానినస్తాసౌ విద్యమానత్వాత్ స్థానివద్భావేన తాసౌ విద్యమానత్వం సులభమితి చేదత్రాహుః — శాస్త్రీయేకార్యేహి స్థానివద్భావో నతు లౌకికే, అచస్తాస్వదితి నిషేధస్య శాస్త్రీయత్వేపి సోఽత్రనాతిదిశ్యతే, ఆచఇత్యుక్తేరల్విధిత్వాదితి। * వేఞః * లిటికిమ్? ఊతమ్, ఊతవాన్। * నవ్యో * లిటికిమ్? వ్యాతా, వ్యాస్యతి। * హలాదిశ్శేషంబాధిత్వేతి * హలాదిశ్శేషేతు వస్యసమ్ప్రసారణం స్యాదితి భావః, లిటిఖలివేఙయం భవతీత్యాశఙ్క్యామాహ * నిత్యమిడితి * వియాదితి * సమ్ప్రసారణేఽకృతాస్రర్వేతి దీర్ఘః। * హ్వాఞ్ * శబ్దఇతి సామాన్యోక్తావపి ఆకారణరూపశబ్దపవాత్రగృహ్యతఇత్యాహుః। తథాచమాఘే " యాతొఽన్యతఃప్లుతగతస్వరమాశుదూరాదుద్బాహునాజుహువిరే ముహురాత్మవర్గ్యైః " ఇతికర్మణిప్రయోగః, హ్వస్సమ్ప్రసారణం చేతిసూత్రం యోగవిభాగేనవ్యాచష్టే। * అభ్యస్తస్యచేతి * పూర్వయోగస్తు ణౌచ సంశ్చఙోర్విషయే ప్రవర్తతే, జుహావయిషతి, అజూహవత్ । * అభ్యస్తీభవిష్యతో హ్వేఞఇతి * అభ్యస్తనిమిత్తే ప్రత్యయేపరేద్విర్వచనాత్ప్రాగేవ హ్వేఞస్సమ్ప్రసారణమితి ఫలితోఽర్థః, అభ్యస్తస్యేత్యస్యాభ్యస్తస్వనాదిస్తస్య యో హ్వేఞ్ తత్ప్రకృతిభూతస్తస్యేత్యాది వ్యాఖ్యానస్య స్వీకారాత్, తేనజిహ్వాయకీయిషతీత్యత్ర హ్వేఞస్సంప్రసారణం నభవతిణ్ప్వలోర్ద్విత్వనిమిత్తత్వాభావాత్, అతఏవణిచోద్విత్వనిమిత్తత్వం నేతి హ్వస్సమ్ప్రసారణమితి యోగవిభాగః క్రియతే ఏతచ్చాకరేస్పష్టమ్। * లిపిసిచి * లిపఉపదేహే, షిచక్షరణే, అలిపత్, అసిచత్ । * అచ్ఛంవదతీతి * ఆచ్ఛేత్యస్యవదయోగేగతిత్వాద్ధాతోఃప్రాక్ప్రయోగః। * విభాషాశ్వేః * లిటియఙిచేతి * లిడ్యఙోశ్చేతి పూర్వసూత్రమిహానువర్తతఇతి భావః, ఉభయత్రవిభాషేయమ్, లిడంశేఅతుసాదా నిత్యంప్రాప్తేణ్ణలాదావప్రాప్తే ర్యఙంశేత్వప్రాప్త

విభాషా శౌశూయతే, శేశ్వీయతే । * సమ్ప్రసారణం నేతి * అన్యథా శుశ్వాయేత్యాదిస్యాదితి భావః । * శ్వయతేరః * అలోన్త్యపరిభాషాలభ్యమాహ * ఇకారస్యేతి * పరరూపమితి * అతోలోపస్తు నభవతి ఆర్ధధాతుకోపదేశే యదకారాన్తమితి వ్యాఖ్యాతత్వాత్ । * ఇయజితి * లఘూపధగుణాపేక్షయా అన్తరఙ్గత్వాదితి భావః । * అశ్వయీదితి * నన్వియోన్తరఙ్గత్వాద్గుణాయాదేశయోః కృతయోర్యాన్తత్వాదేవ వృద్ధినిషేధో భవేదితి కిమనేన ణిశ్విగ్రహణేనేతి చేదత్రాహుః — నసిచ్యన్తరఙ్గమస్తీతి జ్ఞాపనార్థం ణిశ్విగ్రహణం తేన చిరిణోతి జిరిణోత్యోర్య్యర్జ్యుగన్తానాం చినిప్రభృతీనాం చ సిచిబహిరఙ్గా వృద్ధిరేవ భవతి, అచిరాయీదజిరాయీత్ అచేచాయీత్ అనేనాయీదితి । * తేనేతి * ఉక్తం చ — వార్త్తికకృతా, కాస్యనేకాజ్గ్రహణం చులుమ్పాద్యర్థమితి । * చులుమ్పతీతి * లుమ్పతీత్యర్థః, చులుమ్పలోపే ఇతి కవికల్పద్రుమే ఉక్తత్వాత్ .

—— ఇతిభ్వాదయః ——

*ఋతేరీయఙ్ *తాన్తోయం ధాతురితి కౌ నిర్దిష్టో నత్వికారాన్తః, వఞ్చిలుఞ్చ్యృతశ్చేతి నిర్దేశాత్, కేచిత్తు— ఈయఙితి దీర్ఘోచ్చారణాత్తాన్తోయమితి జ్ఞాయతే, ఇదన్తత్వే హి సవర్ణదీర్ఘేణైవ సిద్ధే ఇయఙమేవ కుర్యాదిత్యాహుస్తచ్చిన్త్యమ్, ఇదన్తత్వే త్వేరనేకాచ ఇతి యణా సవర్ణదీర్ఘస్య బాధాత్, న చ ఋతేర్యఙ్విధావకృతాసార్వేతి దీర్ఘాపత్తేరీయఙ్విధానం తాన్తత్వే లిఙ్గం భవత్వేవేతి వాచ్యమ్, యఙ్విధౌ సన్యఙోరితి ద్విత్వాపత్తేః । * కృపాయామిచ్ఛతి * ఆర్త్తనం చ ఋతీయా చ ఘృణీయా చ ఘృణార్థకా ఇతి జుగుప్సాకరుణే ఘృణే" ఇతి చామరః * హుఝల్భ్యో హేర్ధిః * జుహుధి, ఘసిభసోర్హలీత్యతో హలీత్యనువర్త్య హలాదేరితి వ్యాఖ్యానాత్ రుదిహి స్వపిహి ఇత్యాదావిడాదేర్హేర్ధిర్న భవతి అత్రాదిత్యత్రధిత్వాత్పరత్వాత్తాతఙి కృతే స్థానివద్భావేన ధిత్వం తు సకృద్గతావితి న్యాయాన్నేత్యాహుః । అన్యేతు— హేర్ధిరిత్యత్ర స్థాన్యాదేశయోర్ద్వయోరపి ఇకార ఉచ్చారణార్థ ఇతి హకారస్య ధకార ఆదేశః, తేన హలీత్యనువృత్తిర్న కర్త్తవ్యా, నాపి తాతఙో ధిత్వప్రసఙ్గ ఇతి సకృద్గతి న్యాయాశ్రయణమపి మాస్త్విత్యాహుః । * అదప్స్వప్ [illegible] ఆగ్నార్గ్య [illegible]

రితత్ప్రత్యయస్య ప్రవృత్తిశఙ్కాం వారయితుం సర్వేషాం గ్రహణమ్ । * లుఙ్స నోః * జిఘత్సతి * ప్రణిహన్తీతి * నేర్గదేతిణత్వమ్ । * అనుదాత్తోపదే శ * యద్యత్ర ప్రశేషాననునాసికలోపఇతి వ్యాఖ్యాయేత తదా మన్యతేర్న హ్ నహమిహముచ మస్జాదీనాఞ్చాన్త్యస్యాపి లోపస్స్యాత్తథా చమతో నతోనద్ధామిథోముక్తోమగ్న ఇత్యాది నసిధ్యేదతఆహ । * లుప్తషష్ఠీకమి తి * వనతీతరేషామితి * వనతేరవ్యభిచారాద్విశేషణం వ్యర్థమితిభావః, వతిఃఇహ క్తినితితు త్రైతిఙ్నిషేధార్థ్యుల్లికిజితినలోపః । * లోపస్యాదితి * అ లోన్త్యస్యేత్యన్త్యస్యేతిభావః, అనునాసికాన్తానుదాత్తోపదేశానాం దర్శయ తి । * యమిరమీతి * తనోత్యాదీనప్యనునాసికాన్తాన్దర్శయతి । * త నుక్షణుక్షిణ్వితి * కరోతివర్జితాస్తనోత్యాదయోనవతన్మధ్యేసనోతేర్జనసనఖ నామిత్యాత్త్వం వక్ష్యతీతి నసపరిగణితః, తతః క్షతః క్షితఇత్యాదీన్యుదా హరణాని, తనోత్యాదీనాముదిత్త్వాత్ క్త్వాయామిడ్వికల్పనాన్నిష్ఠా యాం నేట్, అనునాసికాన్తానామితి కిమ్? శక్తః సుద్ధః, ధులీతి కిమ్? గ మ్యతే, నమ్యతే, కిజితీతి కిమ్? గన్తా, మన్తా । * జఘాన * జఘ్నతురి తి * యద్యప్యత్రాభ్యాసాచ్చేత్యస్యాపి ప్రవృత్తిరస్తి తథాప్యన్తరఙ్గత్వా ద్ధోహన్తేరిత్యుపన్యస్తమ్ । * అభీయతయేతి * సన్నిపాతపరిభాషయాపి హేర్లుఙ్నేతి వక్తుంశక్యమితి కేచిత్తన్మన్దమ్, అతోహేరిత్యత్రమ్భసాహ ర్థాత్తస్యాప్రవృత్తేరితి నవ్యాః । * వధాదేశోఽదన్తఇతి * తేనాదేశో పదేశే అనేకాచ్త్వాదవధీరిత్యత్రైకాచఇతీణ్నిషేధాప్రవృత్తావిడాదేశ్సి చ్యతోహలాదేరితి ప్రాప్తావృద్ధిరల్లోపస్య స్థానివత్త్వాన్నేతి భావః । * దు హప్రపూరణే * ప్రపూరణం త్యాజనమ్ । * లఙ్వదపీతి * అదుగ్ధ, అదు గ్ధాః, అదుగ్ధ్వమ్, అదుహ్వహి । * దిహఉపచయే * ఉపచయోవృద్ధిః । * ప్రణిదేగ్ధీతి * నేర్గదేతి ణత్వమ్ । * అలిక్షతేతి * శలఇగుపధేతిక్సః, అలిక్షాతామ్, అలిక్షన్త । * అలీఢేతి * లుగ్వాదుహేతి వాలుక్, అలీఢాః, అలీఢ్వమ్ । * చక్షిఙ్ * దర్శనేపీతి * విశ్వారూపాభిచష్టే శచీభిరిత్య త్ర దర్శనార్థత్వేన వ్యాఖ్యాతత్వాదితిభావః । * యుజర్థఇతి * అనుదాత్తే తశ్చ హలాదేరితియుచ్ । * అన్తేదితఇతి * ఇదితఇతినుమ్విధౌ గ్లాఘ్నాదా న్తఇత్యస్మాద న్తఇత్యనువర్తత ఇతి భావః, పఞ్చ నుమాగమశఙ్కానాస్తి పా

య చక్షిఙ ఇకారస్థానే అకారఏవాసక్తుముచితః, అనుదాత్తత్వేనైవ తఙి సిద్ధే ఙకారోవ్యర్థ ఇత్యాశఙ్క్యాహ * ఙకారస్త్వితి * స్ఫాయన్నితి * స్ఫాయీయాస్పృద్ధాఽపీత్యనుదాత్తేతో లట శ్నత్రాదేశః । * చష్టే ఇతి * స్కోరితి కలోపః, ష్టుత్వమ్। * ఖ్యాదిరితి * తేన పుంఖ్యానమిత్యత్ర పుంసః ఖయ్యమ్పర ఇతి రుత్వం నేత్యాది పూర్వార్ధ ఏవోక్తమ్ । * అసిద్ధకాణ్డ ఇతి * ణత్వప్రకరణానన్తరమితి శేషః, తేన పర్యాఖ్యానమిత్యత్ర శకారేణ వ్యవధానాత్ కృత్యచ ఇతి ణత్వం న, తథా సుప్రఖ్యేన నిర్వృత్తం సౌప్రఖ్యమ్, తత్ర భవస్సౌప్రఖ్యీయః, యత్వస్యాసిద్ధత్వాద్ధన్వయోపధాదితి వుఙ్ న కింతు ఛ ఏవేతి బోధ్యమ్ । * అచష్టేతి * స్కోరితి కలోపః, ష్టుత్వమ్, అస్యేతి వక్తిఖ్యాతీత్యత్ర విధిసామర్థ్యాదయత్వం నాసిద్ధమ్, స్వతన్త్రస్య ఖ్యాధాతోస్సార్వధాతుకమాత్రవిషయతయా వక్ష్యమాణత్వాత్, అస్యతేః పుషాదిపాఠాత్సిద్ధే తఙర్థం గ్రహణమిత్యాది పుషాదిషు వక్ష్యతే । * వక్తీతి * బ్రువో వచిః, వచపరిభాషణే ఇత్యుభయోర్గ్రహణమ్ । * ఈర * ఈరితా, ఈరిష్యతే, లఙి ఐర్త, ఐరాతామ్, ఐరత, ఐరి ఐర్వహి ఐర్మహి । * ఈశస్సే * యథాశ్రుతసూత్రన్యాసే ఈశో ధ్వే శబ్దపరే ఈశిధ్వే ఈశిధ్వమితి న సిధ్యేదత ఆహ * ఈశీడజనామితి * వైచిత్ర్యార్థ ఇతి * ధ్వే ఇత్యస్య పూర్వత్రాపకర్షస్సే ఇత్యస్య ఉత్తరత్రానువృత్తిరిత్యేవం విచిత్రబోధార్థ ఇత్యర్థః, ఇహ కాశికాదౌ జనేరుదాహరణముక్తమ్, తథాహి జనీప్రాదుర్భావ ఇత్యస్మాత్ శ్యనః ఛాన్దసో లుక్ ఉపధాలోపాభావశ్చ జనిషే జనిధ్వే, జనిష్వ, జనిధ్వమ్, జనజనన ఇత్యస్య తు వికరణస్యాప్యుపధాలోపే వ్యతిజజ్ఞిషే వ్యతిజజ్ఞిధ్వే కర్తరికర్మవ్యతిహార ఇతి తఙ్ । * నమోవాకమితి * నమస్తే రుద్రమన్యవ ఇతి నమోవచనం వచేర్ఘఞ్, చజోరితి కుత్వమ్ । * వవస్సే ఇతి * వాదిత్వాదేత్వాభ్యాసలోపౌ న * శసిచమ్స్నే * బభ్రామేతి * నుమ్విసర్జనీయేతిసూత్రే వృత్తిపదమఞ్జర్యాదిభిరుక్తం నుమాదిభిః ప్రత్యేకం వ్యవాయే షత్వమిష్యతే తేన నింస్సే నిస్స్వ ఇత్యత్ర న భవతీతి, తచ్చాప్యస్య పాన్తత్వే యుజ్యతే శాన్తత్వే తు వ్రశ్చాదిషత్వే షఢోరితి కత్వే కవర్గాత్పరత్వేన షత్వం దుర్వారమితి, ప్రత్యుదాహరణమిదం నసజ్జచ్ఛత ఇతి భావః । * శిఞ్జుద్ధా * అనిట్త్వేషు శీఙిరితి ... తాత్యాదికస్య గ్రహణాదయం సేడితి

ధ్వనయతి । * నిక్షితేతి * శిజిఅవ్యక్తేశబ్దే * క్తప్రత్యయే శిఞ్జితం ఆవశ్యక
ణినన్తాత్ జీపిశిఞ్జినీ, "భూషణానాంతుశిఞ్జితమ్" "మౌర్వీజ్యాశిఞ్జినీ
గుణః" ఇతిచామరః । * సుషుపిషేఇతి * స్వరతిసూతీతివికల్పం బాధిత్వా
శ్ర్యుకఃకితీతి నిషేధేప్రాప్తే క్రాదినియమాన్నిత్యమిట్ । * శీఙ్ స్వ
ప్నే * కిజితిచేత్యస్యేతి * అన్యత్రసార్వధాతుకార్ధధాతుకయోరిత్యనేనసి
ద్ధఇతి భావః । * శీఙోరుట్ * ఝోన్తఇత్యతోఝఇత్యనువర్తతే అదభ్య
స్తాదిత్యతో ఽదితిచ, తథాచేష్టానురోధేనాదితి ప్రథమాన్తస్య షష్ఠ్యన్తత్వ
మాశ్రిత్యవ్యాచష్టే । * ఝాదేశస్యేతఇతి * ఝస్యైవరుడాగమేతు అ
దాదేశో దుర్లభఇత్యదితస్యాప్యనువృత్తిఃకృతా । * శిశ్యేఇతి * ఏరనే
కాచఇతి యణ్ శేతాం శయాతామ్, శేరతామ్, శేష్వ శయాథామ్, శే
ధ్వమ్ । * ఉతోవృద్ధిః * నాభ్యస్తస్యాచిపితీత్యతోనిషేధానువృత్తేరాహ * న
త్వభ్యస్తస్యేతి * ఉతఃకిమ్? ఏతి, ఏషి, లుకీతికిమ్? సునోతి జుహోతి,
హలీతికిమ్? యవాని యవాన ఆడుత్తమస్యేత్యాడాగమఃపిత్ పితికిమ్? యు
తః రుతః, నాభ్యస్తస్యేతికిమ్? యోయోతి రోరోతి, సార్వధాతుకే కిమ్?
యూయాత్, నచాత్రజిచ్చపిన్నేతి వ్యాఖ్యానాన్నిర్వాహశ్శఙ్క్యః, కి
దాశిషీతియాసుటఃకిత్త్వాత్, కేచిత్తు — యుయాత్ స్తుయాదిత్యాదావ
పి జిచ్చపిన్నేత్యనాశ్రిత్యవ్యాచక్షతే, సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వాద్వృ
ద్ధిర్నభవతి, అన్యథా ఉతఔదిత్యేవవదేదితి । * తురుస్తు * సౌత్రో ధా
తురితివక్ష్యతి । * అపిదర్ధమితి * ఏభ్యఃపరస్య పితస్సార్వధాతుకస్యేతి
ప్రాచోవ్యాఖ్యానం ప్రామాదికమ్, రువీతస్తువీతఇత్యాద్యసిద్ధ్యాపత్తే
రితి భావః, శమ్యమోరుదాహరణంతు శమీధ్వమ్, అభ్యమీతి ఆభ్యం
త్తి, శమ్యమోశ్ఛన్దసి వికరణస్య లుకిసతి హలాదిసార్వధాతుకమనన్తరం
సమ్భవతీతి కాశికాయాముక్తమ్, ఆపిశలాస్తు తురుస్తుశమ్యమస్సార్వధా
తుకే ఛన్దసీతి పఠన్తి తన్మతే సూత్రమిదం ఛన్దస్యేవ । * ఊర్ణోతేర్విభా
షా * ఉతోవృద్ధిరితి నిత్యేప్రాప్తే విభాషేయమ్, హలాదౌకిమ్? ఊర్ణ
వాని, పితికిమ్? ఊర్ణుతః, సార్వధాతుకే కిమ్? ఊర్ణూయాత్ । * ఊ
ర్ణోతేరామ్నేతి * ఊర్ణోతేఃనువద్భావో వాచ్యఇతి వక్ష్యమాణస్యామభా
వోపి ఫలమపి భావః । * నన్ద్రాః * అజాదేరితివర్తతే,

యః ఆదిగ్రహణస్య తు ప్రకృతేఽనుపయోగస్తదేతదాహ * అచఃపరా ఇతి *
ఉన్దిదిషతి, ఇన్దిదిషతి, అడ్డిడిషతి, అర్జిజిషతి, నద్రా ఇతి కిమ్? ఈక్షతేస్స
ని ఈచిక్షిషతే, సంయోగాదయః కిమ్, ప్రాణిణిషతి, అరిరిషతి, అచఃప
రాః కిమ్? ఇన్ద్రీయితుమిచ్ఛతీతి క్యజన్తాత్సని ఇన్దిద్రీయిషతి, ఇహ నకారస్య
ద్విత్వాభావేఽపి దకారస్తు ద్విరుచ్యత ఏవాచఃపరత్వాభావాత్ * నశబ్దస్యే
తి * ఉపదేశే నకార ఏవ ణత్వం తు రషాభ్యామిత్యనేనేతి భావః। * పూర్వత
త్రాసిద్ధీయమితి * అత్ర ద్విర్వచనశబ్దేన షాష్ఠమాష్టమికం చోభయం గృహ్య
తే, తత్ర షాష్ఠస్య ఊఢిమాఖ్యత్ ఔడిఢత్ ఇత్యుదాహరణమ్, ఆష్టమి
కస్య తు ద్రోగ్ధా ద్రోగ్ధా ద్రోఢా ద్రోఢేతి, ఇహ త్రిపాదీస్థం ఘత్వఢత్వా
దికం ద్విర్వచనే సిద్ధమేవ, అసిద్ధత్వే తు త్రిపాదీస్థకార్యాత్పూర్వమేవ ద్రో
హ్ తా ఇత్యస్య ద్విత్వే పశ్చాద్వా ద్రుహేతి ఘత్వఢత్వయోః ప్రవృత్తౌ ద్రోగ్ధా
ద్రోఢేత్యపి ద్విర్వచనం కదాచిత్స్యాన్న తు ద్రోగ్ధా ద్రోగ్ధేతి సమాన
జాతీయస్యైవ నియమేన ద్విర్వచనం సిధ్యతి, కించ షట్సన్త ఇత్యత్ర డస్య
చర్త్వే టకారస్య ద్విర్వచనం పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విత్వ ఇత్యుక్తేరితి మనోర
మాదావుక్తం అత ఏవ సుధ్యుపాస్య ఇత్యత్ర ధస్య జశ్త్వేన దకారే వ్యక్తి భేదాద్ద
కారస్యాపి ద్విత్వం సువచమిత్యాహుః। * అనిత్యమితి * అత ఏవ హాతిశ
బ్దస్య ద్విత్వం ఔజిఢదిత్యపి నామధాతుషు వక్ష్యతి। * ఉభౌ సాభ్యాస
స్యేతి * అనితేరిత్యనేన ణత్వం కృత్వా ద్విర్వచనే కృతే ప్రాణిణత్, ప్రా
ణిణిషతీతి సిద్ధమితి సూత్రమిదం జ్ఞాపకమిత్యర్థః, ఏవం చ ప్రణినాయేత్యా
దౌ ద్వితీయస్య ణత్వాభావస్సిద్ధః। * విభాషోర్ణోః * గాఙ్కుటాదిభ్య ఇ
త్యతో ఞిదితి విజ ఇడితి చానువర్తత ఇత్యాశయేనాహ * ఇడాదిప్రత్యయ ఇ
త్యాది * తేన గుణవికల్పపక్షే ఉవఙ్। * గుణోఽపృక్తే * నాభ్యస్తస్యా
చీత్యతః పితి సార్వధాతుకే ఇతి ఉతో వృద్ధిర్లుకి హలీత్యతో హలీతి వర్తతే త
దాహ * హలాదావిత్యాది * ఊర్ణోతేర్విభాషా * సిచి వృద్ధిరితి సూత్రం నే
టీత్యత ఇటీతి చానువర్తత ఇత్యాశయేనాహ * ఇడాదావిత్యాది * స్తౌతీ
తి * తురుస్తుశమ్యమ ఇతీడ్వా స్తుసుధూఞ్భ్య ఇత్యత్ర పరస్మైపదేష్విత్యు
క్తేరాత్మనేపదే తు నేట్, అస్తోష్ట, అస్తోషాతామ్। * బ్రువఃపఞ్చానా
మ్ * విదో లటో వేత్యతో లటో వేతి వర్తతే బ్రువ ఇత్యేతదాదిమం పఞ్చ

మ్యన్తం అన్తిమం తు షష్ఠ్యన్తమిత్యాశయేనాహ * బ్రువోలటఇత్యాది *
చతుష్టయమితి * ప్రక్రియాలాఘవాదాహుస్తఇత్యేవ సువచమిత్యాహుః । * బ్రు
వఈట్ * హలాదేఃకిమ్? బ్రవాణి, పితఃకిమ్? బ్రూతః । * ఝలీతి ధ
త్వవిధానాదితి * ఈడాగమేకృతే ఝలాదిత్వాభావాదితి భావః । * ఇ
ణ్గతౌ * ఇయఙోపవాదఇతి * యేననాప్రాప్తిన్యాయేనేతి భావః, గు
ణవృద్ధీతు పరత్వాదస్య బాధికే, అయనం ఆయకః । * దీర్ఘఇణఃకితి * అ
త్రలోపోభ్యాసస్యేత్యతోఽభ్యాసస్యేత్యనువర్తతే వ్యథోలిటీత్యతోలిటీ
తిచ, కితి కిమ్? ఇయాయ, అత్రవదన్తి — ఇహదీర్ఘేకృతేప్యభ్యాసస్య
సవర్ణఇతీ యఙారూపసిద్ధేఃకితీతివ్యర్థమ్, నచదీర్ఘస్యేయఙిదీర్ఘవిధానం వ్య
ర్థమితి వాచ్యమ్, ఈయతుః ఈయురిత్యత్ర వార్ణాదాఙ్గం బలీయఇతి య
ణికృతే దీర్ఘవిధేరావశ్యకత్వాత్, కించ లిటీత్యనువర్తనమపీహ వ్యర్థమే
వ వ్యావర్త్యాభావాదితి, ఏతా ఏష్యతి, ఏతు, ఇతాత్, ఇతాం యంతు, ఇ
హి ఉత్తమేతు అయాని అయావ అయామ, లఙ్మధ్యమేఐః ఐతం ఐత, ఉ
త్తమేత్వాయమ్, ఐవ ఐమ । * ఈయాదితి * అకృత్సార్వేతిదీర్ఘః । * ఏ
తేర్లిఙి * ఇహార్ధధాతుకఇతి స్వరూపకథనార్థం ప్రక్షిప్తమ్, కితిలిఙీత్యేతా
వతైవేష్టసిద్ధేః । * ఉభయత ఆశ్రయణఇతి * అన్తాదిశబ్దావవయవవిశేష
వాచినౌ, తత్రయదిపూర్వస్యావయవబుద్ధ్యా ఏకాదేశ ఆశ్రీయతే తదాత
స్యైవ పరస్య కథమాదివద్భావస్స్యాదేవం పరస్యాదిమత్వే పూర్వస్యా
న్తవద్భావో నస్యాదేకస్యోభయాపేక్షయా పారతన్త్ర్యవిరోధాదితి భా
వః, నన్వేవం రామా ఇత్యస్య సుప్తిఙన్తమితి పదత్వం నస్యాత్పరాదిత్వే
రామేతి ప్రకృతేరభావాత్ యస్మాత్ప్రత్యయ విధిస్తదాదేస్తదన్తస్య గ్ర
హణమితి స్వీకారాద్రామిత్యస్యాప్రకృతిత్వాత్పూర్వాన్తత్వేతు పరత్ర
ప్రత్యయాభావాత్, అత్రాహుః — పూర్వం పదసంజ్ఞాపశ్చాదేకాదేశ
ఇతి నోక్తదోషః ఇహజ్ఞాపకంసుపిసూతిసమాఇతి, విధ్యాదౌ సమీయాది
తి నభవత్యేవ, ఆశీర్లిఙితు అకృత్సార్వధాతుకేతి దీర్ఘేకృతేపిహ్రస్వ
నభావ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ * భావాదికస్యేతి * ఇటకిటకటీత్యత్ర ప్రశ్లి
ష్టస్య ఈధాతోరాశీర్లిఙిఇదం రూపం వీగతీత్యత్ర ఈకారోపి ధాత్వన్తరం
ప్రశ్లిష్యతఇతి మతేతు విధ్యాదిలిఙ్యపి భవత్యేవేతి బోధ్యమ్ । * గాఙ్లిటి *

లావస్థాయామితి వార్త్తికమతే ఏకాదేశాత్ప్రాగేవ గాఙాదేశే ద్విర్వచ
నేచీతి సూత్రం న ప్రవర్త్తతే ద్విత్వనిమిత్తాచోఽభావాత్ । * వివక్షిత ఇతి *
భాష్యమతే తు సుతరాం న ప్రవర్త్తతే అనైమిత్తికత్వాదితి భావః । * నిర్దే
శాన్న భవతీతి । * వార్ణాదాఙ్గం బలీయ ఇతి సమాధానం తు న ప్రవర్త్తతే వ్యా
శ్రయత్వాదితి భావః । * అధ్యైష్యత ఇతి * ఆత్మనేపదేష్వనత ఇతి ఝస్య
అత్, లఙ్మధ్యమే తు అధ్యైథాః అధ్యైయాథాం అధ్యైధ్వమ్ । * అధ్యేషీష్టే
తి * లిఙస్సీయుట్, అధ్యేషీయాస్తామ్, అధ్యేషీరన్ । * గాఙ్కుటాది
భ్య * ఇహ గాఙ్ గతావిత్యస్య న గ్రహణం తదర్థతయా ఙకారానుబన్ధస్య
ణత్ర చరితార్థత్వాత్ ఆదేశఙకారస్తు అచరితార్థస్థానివద్భావేనైవ తఙసిద్ధ
త్వాదత ఆహ * గాఙాదేశాదితి * కుటాదిస్తు దాద్యన్తర్గణః, కేచిత్తు— కుట్
ఆదిర్యేషాం తే కుటాదయః, కుటస్యాదిః, కుటాదిః కుటాదిశ్చ కుటాదయ
శ్చ కుటాదయ ఇతి సమాసద్వయమాశ్రిత్య కుటపూర్వస్య లిఖధాతోరపి గ్ర
హణాల్లిఖనమితి ప్రయోగసిద్ధ ఇత్యాహుః-తచ్చ రలోవ్యుపధాదితి సూత్రస్థే
న లిఖిత్వా లేఖిత్వా లిలిఖిషతి లిలేఖిషతీతి వృత్తిగ్రన్థేన శకునిష్వాలేఖన ఇతి సౌ
త్రప్రయోగేణ చ విరుధ్యతే, అఙ్ఙిదితి కిమ్? ఘుణికోటః పోటః, ణలిచుకోటపుపోట।
* ఘుమాస్థా * దీఙో యుడచీత్యతః కిఙితీత్యనువర్త్తతే. ఆర్ధధాతుక ఇతి చాత్రాధి
క్రియత ఏవ, కిఙితీతి కిమ్? దాతా, ధాతా, హలాదౌ కిమ్? దదతుః దదుః,
అన్యథా ఆతో లోపాత్పరత్వాదీత్వం స్యాత్, ఆర్ధధాతుకే కిమ్, మాతః మా
థః । * అధ్యగీష్టేతి * సిచో ఙిత్త్వాదీత్వమ్ । * ఇక్ స్మరణే * కకార ఇహ
ఇణ్వదిక ఇతి విశేషణార్థః, పరిత్యక్తే తు ఇటకిటకటీత్యత్ర ప్రశ్లిష్టస్య ఇధాతో
రపి గ్రహణం స్యాదిత్యాహుః । * కేచిత్త్వితి * ఆర్ధధాతుకాధికారే వార్త్తి
కపాఠాత్తదధికారోక్తానామేవ కార్యాణాముపస్థితత్వాదతిదేశ ఇతి భావః ।
* అధీయన్నితి * స్మరన్నిత్యర్థః రాఘవయోరిత్యత్రాధీగర్థదయేశాం కర్మణీ
ణేతి షష్ఠీ * వీగతి * అవియన్నితి, అడాగమాత్పరత్వాదియఙ్ । * అడాగమే
సతీతి * కృతాకృతప్రసఙ్గిత్వమాత్రేణ అటో నిత్యత్వాదితి భావః, అత ఏ
వాపరితోషాదసిద్ధవదత్రాభాదితి సమానాశ్రయే యణి కర్త్తవ్యే అటోఽసిద్ధ
త్వాదియఙేవోచిత ఇత్యాశయేన వా కేచిదిత్యుక్తమ్, లావస్థాయామేవా
డాగమ ఇతి పక్షే తు యణేవేతి బోధ్యమ్ । * ఈకారోఽపీతి * ప్రయుఙ్క్తే

తేచ, నహితరుణిరుదితే దిక్పరాధీనవృత్తిరితి, వ్యాఖ్యాతంచ హనోరవహా యామ్, కర్మవ్యతిహారే తఙ్ నచనగతిహింసార్థేభ్య ఇతి నిషేధశ్చబర్ల్యః, ఉత్పూర్వస్యావిర్భావార్థత్వాదితి, అత్రవదన్తి — వ్యతిశబ్దం వినా కర్మ వ్యతిహారకల్పనం క్లేశావహమ్, పరకీయకర్మ చ కర్మవ్యతిహారేఽపేక్ష్యతే నచాత్రతథాత్వమ్, పరస్పరకరణం తు నసమ్భవత్యేవ. తతశ్చోదితఇతి భావే నిష్ఠా జ్ఞేయా తథాచోదయోదిక్పరాధీన వృత్తిస్తరణేరిత్యర్థస్సంగ మ ఇతి। * ప్రణిదాతీతి * శేషే విభాషేతి ణత్వవికల్పః * అదాసీదితి * ఘుత్వాన్న సిజ్లుక్। * నఘ్రాఖ్యాత్రే ఇతి * యద్యయమార్ధధాతుకేపి ప్రయుజ్యేత, తర్హ్యాత్వజన్తేఽస్మిన్పరే శర్పరే విసర్జనీయ ఇత్యస్యప్రవృత్త్యాఘ ష్ఫ్రిరితి జిహ్వామూలీయో మధ్యాగస్యాదేవేతి తదభావఖ్యాదిత్వే ప్రయోజనమితి వార్తికకారోక్తిర్వ్యర్థాపద్యేతేతి భావః। * సమ్పూర్వస్యేత్యాది * సఙ్ఖ్యాతీత్యాది ప్రయోగో నాస్త్యేవ, సఖ్యేతి ప్రయోగస్తు ఖ్యాఞాదేశస్యేతి న్యాసకారాశయః। * మామానే * నాన్యేతి * ఘుప్రకృతిమాజితిపాఠాన్నిత్యమేవ తత్ర గ్రహణమ్, తతశ్చ శేషే విభాషేతి వికల్పఏవ ప్రవర్తత ఇత్యాహ * ప్రణిమాతీత్యాది * వచపరిభాషణే * ఉవాచ వక్తా వక్ష్యతి, వక్తు, వక్తాత్, అవక్ అవక్తామ్ * అయమన్తిపర ఇతి * తథాచ వచన్తి వక్ష్యన్తి వచన్తు అవచన్ అవోచన్ అవక్ష్యన్నిత్యేతేఽసాధవః। * బహువచనపర ఇతి * అస్మిన్పక్షే లిటిమధ్యమేవక్థ ఉత్తమే తు వచ్మః లిటి ఊచుః మధ్యమే తు ఊచ, ఉత్తమే తు ఊచిమ లుటి వక్తారః లిఙి వచ్యాసుః ఉచ్యాసురిత్యాదయోప్యసాధవః। * ఝిపర ఇతి * అస్మింస్తు పక్షే వక్థ, వచ్మః ఊచ ఊచిమేత్యాదయస్సాధవ ఇతి దిక్। * విదోలటోవా * పఞ్చమీయన్తు తు షష్ఠీ తేన విద్యతి విన్దతోర్యరవ్యవహితపరస్య లటోఽభావాన్నేతే ఆదేశాస్తదాహ * వేత్తేరితి * లోటో లుగితి * ఆమ ఇతి సూత్రే మన్త్రే ఘసేత్యతో లేరిత్యనువర్త్య ఆమఃపరస్య లేర్లుగితి వ్యాకుర్వతాం మతేనేదముక్తమ్, నిష్కర్షేణ తు తేనైవ లుగితి బోధ్యమ్। * పురుషవచనే ఇతి * ప్రథమపురుషో బహువచనం చేత్యర్థః, పరస్మైపదమప్యవివక్షితమేవేతి కేషాంచిన్మతే కర్మవ్యతిహారే తఙేవ వ్యతివిదాం కురుతాం వ్యతివిదాంకుర్వాతామిత్యాది జ్ఞేయమిత్యాహుః। * తేనేతి * విశ్వాసేదిత్యత్ర శపోలుగభావాన్సిద్ధ ఇతి

భావః, ఏవమప్యవిశ్వస్తమిత్యత్ర డభావః కథమితి చేత్, ఆగమశాస్త్ర
స్యానిత్యత్వాదితి గృహాణ । * అత ఉత్సార్వ * కిజితి కిమ్? కరోతి కరో
షి । * లుకోఽసిద్ధత్వాదితి * సార్వధాతుకగ్రహణముత్తరార్థమేవ నాత్రా
వశ్యకమ్, ఇహ భూతపూర్వగత్యా సార్వధాతుకపరత్వమాశ్రీయత ఇతి వృ
త్తిమతే త్వసిద్ధత్వ వచనస్యోపయోగలేశోఽపి నాస్తీతి జ్ఞేయమ్ । * దశ్చ * సి
పి ధాతోరుర్వేత్యనువర్తతే పదస్యేతి ఝలాం జశోఽన్త ఇత్యస్మాదన్త ఇతి చ త
దాహ * ధాతోర్దస్యేత్యాది * సిపి కిమ్? తిపి అవేత్, దాన్తస్య ధాతో
స్సిపి రుర్వేత్యేతావతైవేష్టసిద్ధౌ పదాన్తానువృత్తిర్నిష్ప్రయోజనేత్యాహుః ।
తచ్చిన్త్యం వేత్సీత్యత్రాతిప్రసఙ్గాత్, చర్త్వస్యాసిద్ధత్వేన దాన్తత్వాత్ ।
* శ్నసోరల్లోపః * అత ఉదితి సూత్రాదత ఇత్యనువర్త్య అగ్రహణం త్య
క్తుం శక్యమిత్యాహుః । శ్నసోరితి శకం ధ్వాదిత్వాత్పరరూపమిత్యాహ
* శ్నసాస్త్వేశ్చేతి * శ్నస్యోదాహరణం రుద్ధః రుద్ధన్తీత్యాది, కిజితి కిమ్?
రుణద్ధి అస్తి, తపరకరణమాస్తామాసన్నిత్యత్ర హ్యడాగమే కృతే తస్య లో
పో మాభూదిత్యేతదర్థమ్, నిష్కర్షస్తు అనుపదం స్ఫుటీభవిష్యతి । * ఘ్వసో
రేద్ధౌ * ఏత్వమల్లోపస్య లోపశ్చేత్యాత్సర్వస్యేతి భాష్యాదౌ స్పష్టమ్,
దేహి ధేహి । * అసిద్ధత్వాదాడితి * నన్వేవమాటోఽసిద్ధత్వాత్ శ్నసో
రిత్యల్లోపో న భవేదితి తపరకరణం తత్ర వ్యర్థమితి చేదత్రాహుః, ఆభా
చ్ఛాస్త్రస్యానిత్యతాజ్ఞాపనాయ తపరకరణమ్, తేన దేభతురిత్యాదిసిద్ధమి
తి, స్యాదేతత్, అత్ర కేచిత్ — అగ్రహణస్య నిష్ఫలత్వే తపరకరణస్య
జ్ఞాపనార్థత్వం న సిధ్యేత్, న చాత ఉదితి సూత్రస్థ తపరకరణమేవ జ్ఞాప
నార్థమస్త్వితి వాచ్యమ్, అస్యేత్యుక్తౌ గౌరవాదర్థమాత్రలాఘవాయ తత్ర
తపరకరణమితి సువచత్వాత్, తస్మాదుక్తజ్ఞాపనార్థమగ్రహణమావశ్యక
మిత్యాహుః । * ఉపసర్గప్రాదుర్భ్యామ్ * ప్రాదుసితి సాన్తమవ్యయమ్,
ప్రాదుష శ్చేతి పాఠే ప్రాదుర్భ్యామితి నిర్దేశో న ప్రయుజ్యత ఇతి ప్రా
చాం షాన్తపాఠః ప్రామాదికః । * పరస్యేతి * అయమస్తేస్సస్య విశేష
ణమ్, నత్వస్తేస్తేన ప్రాదురస్తీత్యత్ర షత్వం న, ఉపసర్గేత్యాది కిమ్? దధి
స్యాత్, అస్తేః కిమ్? పరిస్సృజతి । * మృజూశుద్ధౌ * అయం న షిత్ భిదా
ది పాఠసామర్థ్యాత్ । * మృజేర్వృద్ధిః * గుణాపవాదః, ధాతోస్స్వరూ

పగ్రహణే తత్ప్రత్యయే కార్యవిజ్ఞానమిత్యాహ * ధాతుప్రత్యయ ఇతి * ధాతుప్రత్యయే కిమ్? కణ్వపరిమృడ్భ్యామ్ । * కిఙతి వ్యాజాదావితి * ఏతచ్చాన్యేషాం వైయాకరణానాం మతమిక్కో గుణవృద్ధీ ఇతి సూత్రే భాష్యకృతా స్వీకృతమ్ । * మృడ్ఢీతి * హుఝల్భ్య ఇతి హేర్ధిః షత్వష్టుత్వజశ్త్వాని । * వలాదేస్సార్వధాతుకస్యేతి * వలాదేః కిమ్? రుదన్తి, సార్వధాతుకే కిమ్? స్వప్తా । * ధిత్వం నేతి * సకృద్గతావితి న్యాయాత్ । * హేర్ధిరితి * స్థాన్యాదేశయోరికార ఉచ్చారణార్థ ఇత్యాది ప్రాగుక్తసమాధానాద్వేతి భావః । * రుదశ్చ * పఞ్చభ్య ఇతి కిమ్? జాగర్తేర్లఙి అజాగః । * ప్రకృతిప్రత్యయేత్యాది * హలాదిపిత్సార్వధాతుకాపృక్తాపేక్షత్వాచ్చ బహిరఙ్గత్వమడీటోః । * అగుదదితి * ఇరితో వేత్యఙ్ । * అగోదీదితి * అస్తి సిచ ఇతి ఈట్, రుదశ్చేత్యనేనతు న సిచా వ్యవధానేన రుదాదేః పరత్వాభావాత్ । * సుషుపతురితి * వచిస్వపీతి సంప్రసారణం తతో ద్విత్వమ్ । * సుపిసూతిసమా ఇతి * సూతీతి క్తిన్నన్తస్సమేతి పచాద్యజన్తస్సుషుప్తిః సుషూతిః, సుషమా విషమః । * అద్విర్వచన ఇతి * తేన షత్వసహితస్య ద్విత్వమ్ । * సుపిరూపాభావాదితి * ఏకదేశవికృతమనన్యవదితితు న ప్రవర్తతే, తస్య స్థానివత్సూత్రశేషత్వాత్, షత్వస్య త్రైపాదికత్వేన తత్కార్యం ప్రతి స్థానివద్భావాభావాదిత్యాహుః, వస్తుతస్తు — స్థానివదాదేశ ఇత్యేనమ్ప్రతి త్రిపాదీసిద్ధేత్యుక్తమ్, తస్మాదిహ సమాధానాన్తరమూహ్యమిత్యన్యే । * అనితేః * ఉపసర్గాదసమాసేఽపీత్యత ఉపసర్గాదితి వర్తతే రషాభ్యామిత్యతో నో ణ ఇతి చ తదాహ * ఉపసర్గస్థాదిత్యాది * అన్త్యాపవాద ఇతి * ఝోన్త ఇత్యస్య అదాదేశోఽపవాదః, అస్య త్వపవాదో జుసితి జ్ఞేయః । * బభ్రామేతి * జక్షత్క్రీడన్ రమమాణ ఇత్యుపనిషది జక్షాదిత్వస్య నిర్వివాదత్వాత్, నాభ్యస్తాచ్ఛతురితి నిషేధేన జక్షన్నితి నుమః ఛాన్దసత్వేఽపి జక్షాదిత్వస్య తత్కల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్, ధాతువృత్త్యాదౌ జక్షాదిపాఠాచ్చ । * జాగ్రోఽవిచిణ్ణల్ఙిత్సు * అవిచిణ్ణల్ఙిద్భ్యోఽన్యస్మిన్నితి * జాగృవిః, విశబ్దేన వాదిప్రత్యయో గృహ్యతే, ఇకారస్తు ఉచ్చారణార్థ ఇతి వదతాం మతే క్విపావపి న భవతి, జజాగృవాన్, జజాగృవాంసౌ. చిణ్ అజాగారి ణల్ జజాగార, ఙిత్ జాగృతః జాగృథః । * వృద్ధివిషయ ఇతి * ణ్వులి జాగరకః,

ఘఞి జాగరః ణిచి జాగరయతి, నచైతేషు గుణేకృతేప్యతఉకథాయా ఇతి వృద్ధిస్స్యాదితి వాచ్యమ్, గుణవిధేశ్చిణ్ణల్ ప్రతిషేధస్యానర్థక్యాపత్తేః। * జుసిచ * చకారస్స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థః, క్సస్యాచీత్యతోఽచీత్యనువర్తత ఇత్యాహ * అజాదావితి * జాగృయురితి * ఏవం శృణుయుః, చినుయురిత్యాదావపి గుణో నేతి బోధ్యమ్, యాసుటో ఙిత్త్వాచ్ఛృణుయురిత్యాదౌ గుణో నేతి ప్రాచోక్తిస్తు మనోరమాయాం దూషితా జుసిచేతి గుణస్య నిషేధాపవాదత్వాదితి, కేచిత్తు — జుసిచేత్యత్ర ఉస్ఇత్యావర్త్య ఉస్రూపే జుసీతి వ్యాఖ్యానాన్నోక్తదోష ఇత్యాహుః — అజాదౌ జుసీతి సమాధానం తు భాష్యారూఢం జాగర్తేః సిచ ఇటి కృతే యణాదిప్రాప్తిక్రమం దర్శయతి। * జాగృ ఇస్ ఇత్యత్రేతి * గాగ్ర కృతే ఇతి * హలన్తలక్షణాయా వృద్ధేర్జాగర్తేర్గుణో నబాధస్తేన గుణేన హలన్తత్వసంపాదనాత్ యాహి గుణప్రవృత్తిసమయే వృద్ధిస్సా బాధ్యతే నాన్యేతి భావః, అజాగరిష్ట, అజాగరిషుః। * అజాగరీరిత్యాది * దరిద్రా * ఇద్దరిద్రస్య * ఇద్దరిద్ర ఇతి వక్తుముచితమ్। * శ్నాభ్యస్తయోరాతః * క్రీణంఃక్రీణతే పునంఃపునతే దధఃదధతే, కిఙితికిమ్? క్రీణాతి పునాతి దధాతి ఆతః కిమ్? బిభ్రతి। * ఓఇత్యేవసిద్ధఇతి * ప్రథమత్యాగే మానాభావాదిఃభావః। * నిర్మూలమేవేతి * యత్తు వ్యాఖ్యాతృభిస్సమర్థ్యతే, ఆమోభావే ఆతోలోపే కృతే ఆదన్తత్వాభావాదౌత్వం నేతి తన్న ఆతఔణలఇత్యత్ర ప్రాథమ్యాదోకారేకర్తవ్యే ఔకారవిధానం దరిద్రాతేరాలోపేపి శ్రవణార్థం సదామభావేలిఙ్గమితి హరదత్తమాధవాది గ్రన్థైః స్వగ్రన్థేనచ విరోధాత్తత్ప్రథమాత్త్వస్యాప్రవృత్తిర్భవేత్, యదప్యుక్తమ్, ఓకారఔకారయోర్ద్విస్సూత్రత్వాద్విశేషాదౌకారవిధానమితి తదపిస్థవీయః, తస్మిన్పక్షే అమోముగ్నారత్వప్రసఙ్గాత్। * వివక్షితఇతి * తేన దరిద్రాతీతి దరిద్ర ఇతి పచాద్యజేవ భవతి, పరసప్తమ్యాంతు శ్యాద్వ్యధేత్యాదన్తలక్షణో ణస్స్యాత్, సతితు తస్మిన్నాతోయుక్ చిణ్కృతోరితి యుకిదరిద్రాయ ఇతిస్యాదితి భావః। * సనిణ్ణ్వులీతి * ఏతేష్వాలోపో నేత్యర్థః, దిదరిద్రాసతి, దరిద్రాయకః, దరిద్రాణమ్। * అదరిద్రురితి * సిజభ్యస్తేతి ఝేర్జుస్, లఙశ్శాకటాయనస్యైవేత్యాదన్తలక్షణో వికల్పస్తు నభవతి పరత్వాత్ శ్నాభ్యస్తయోరిత్యాల్లోపే ఆకారా

న్తస్యైవాభావాత్ , ఈహల్యఘోరిత్యాత ఈత్వమిహానశబ్దస్యైవ ఝే
జుసి హలాది పరత్వాభావాదితి భావః , నను దరిద్రా ఝి ఇతి స్థితే జుసః
ప్రాగేవాల్లోపాత్పరత్వాదపవాదత్వాచ్చ ఈత్వం స్యాన్నైవమ్ , అ
కృతవ్యూహపరిభాషయా జాగరూకత్వాత్ , ఈత్వనిమిత్తం హి హలాదిత్వం
తచ్చవినాశోన్ముఖం జుసాభావిత్వాత్ । * ఝస్యఅదితి * అదభ్యస్తాదిత్య
నేన । * తిప్యనస్తేః * పదాన్తస్య కిమ్? చకాస్తి , సస్యేతి కిమ్? వశేర్లజితిపి అవ
ట్ , తిపి కిమ్? క్విపి చకాః అనస్తేః కిమ్ ? శరద్వసూ ఇదమాఇతి లజి తిపి అస్తేః
రూపం బహులం ఛన్దసీతి ఈట్ న । * శాసఇదఙ్ హలోః * అజిఅశిషత్ ,
అశిషతామ్ , కితిశిష్టః , శిష్టవాన్ శిష్యాత్ శిష్యాస్తామ్ , అఙ్ పాహచర్యా
త్పరస్మైపదపవేత్త్వమ్ , నేహ ఆశాస్తే , అన్యేతు — యస్మాచ్ఛాసేరఙ్
సమ్భవతి తస్యైవేత్త్వమితి వ్యాఖ్యాయ వ్యతిశిష్టే వ్యశిష్ఠే ఇత్యాత్మనేప
దేపి ఇత్త్వం స్వీకుర్వన్తి । * శాహౌ * పూర్వసూత్రే ఉపధా పదాన్వ
యానురోధేనశాస ఇత్యవయవ షష్ఠ్యపీహ స్థానిషష్ఠ్యేవ ఉపధాయా ఇత్య
స్య నివృత్తత్వాదిత్యాహ * శాస్తేశ్శాదేశఇతి * ధిచేతి సలోపేన శాధీ
తి రూపేసిద్ధేపి సలోపస్యాసిద్ధత్వాచ్ఛాస ఇదితి ఇత్త్వం స్యాత్తద్వారణా
య శావిధానమిత్యాహుః । * యీవర్ణయోః * య్వోరిత్యుక్తేపిష్టసిద్ధా
యకార ఇకారయోరితి స్ఫుటప్రతిపత్తిర్న స్యాదితి వర్ణగ్రహణం కృతం
యిశ్చ ఇవర్ణశ్చ యీవర్ణౌ తయోః యిశ్చేతి ఇకారఉచ్చారణార్థో నతు
వివక్షితస్తదాహ * యకారేఇవర్ణేచేతి * యివర్ణయోరితి పాఠస్తూచితః ।
* లోపంబాధిత్వేతి * లోపస్యతూదాహరణం ఆదీధ్యగతః ఆవేవ్యగతః
దీధితా దీధిష్యతే వేవితా వేవిష్యతే , యీవర్ణయోరితి కిమ్ ? ఆదీధ్యనమ్ ,
ఆవేవ్యనమ్ । * షస * అసదిత , తిప్సనస్తైరితిదత్వమ్ । * అసఇతి * సి
పిధాతోరితిరుర్వాపక్షేదః । సస్తీతి * ఇదిత్వాన్నుమి సన్త ఇతిస్థితే స్కో-
రితి సలోపే ఝరో ఝరి సవర్ణ ఇతి తకారస్యవాలోపః । * సంస్తిసస్త ఇతి *
ఇహాపి పూర్వవత్తలోపో వాబోధ్యః । * వశకాన్తౌ * భాషాయామప్య
స్య ప్రయోగోదృశ్యతే , వష్టి భాగురిరల్లోపమ్ , జయాయసేనాన్యముశన్తి దే
వా ఇతి । * చర్కరీతంచ * గణసూత్రమిదమ్ , చర్కరీతమితి యఙ్లుగన్త
స్య పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా । * అదాదౌ బోధ్యమితి * తేనయఙ్లు

గన్తేష్వదిప్రభృతిభ్యఇతి శపోలుగ్భవతీతి భావః, పాశ్చాతు — చర్కరీత మితి యఙ్లుగన్తం పరస్మైపదమిత్యుక్తం తచ్చేహాప్రకృతత్వాదుపేక్షితమ్.

—— ఇత్యాదయః. ——

* హుదా * యద్యపిస్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వకం పరస్వత్వాపాదనమేవదానం తథాపి ప్రయోగమనుసృత్యవ్యాచష్టే । * ప్రక్షేపఇతి * వైధేఇతి * ఆహవనీయాదా । * హవిషఇతి * విధిబోధితద్రవ్యస్యేత్యర్థః । * స్వభావాదితి * తేనాహవనీయే పురోడాశే ప్రక్షేప్తవ్యేప్రమాదేన కోపేనవా పాషాణఃప్రక్షిప్తఃపురోడాశోవాగ్న్యాదా నతుప్రక్షేపోనహోమఇతి జ్ఞేయమ్ । * పరస్మైపదినఇతి * తేనహోష్యేఇతి కేషాంచిత్ ప్రయోగోఽసాధురేవ, స్మరాగ్నౌజుహ్వేనాఇత్యానన్దలహరీ ప్రయోగస్తు సాధురేవ, శానచోఽప్రవృత్తావపి చానశన్తత్వాత్ ।* అటీతి* అడుత్తమస్యేత్యనేన । * పరత్వాదితి * హుశ్నువోరితి యణపేక్షయాపరత్వాదిత్యర్థః । * భియోఽన్యతరస్యామ్ * సార్వధాతుకే కిమ్? భీయతే బెభీయతే, హలాదౌకిమ్? బిభ్యతి, కిఙితి కిమ్? బిభేతి, కేచిదత్రహలాదౌకిఙితీత్యేతన్నాతీవోపయుజ్యతే, ఇత్వవిధానస్య బిభితఇత్యాదౌ చరితార్థత్వాత్, బిభ్యతి బిభేతీత్యాదౌ యణాదేశప్రవృత్తి నస్స్వభావాదిత్యాహుః । * అర్తిపిపర్త్యోశ్చ * అర్తేరుదాహరణమియర్తీతి వక్ష్యతి । * ఉదోష్ఠ్య * అఙ్గావయవావితి కిమ్? ఋగతౌ క్రాద్యదిః తస్మాత్ క్తప్రత్యయే శ్ర్యుకఃకితీతీణ్నిషేధాత్సమీర్ణఇతి భవతి అన్యథాతు సమూర్ణఇతిస్యాత్ । * శ్రాద్రాపాశ్రీమ్ * శ్రాహింసాయాం ద్రావిదారణేఇమౌక్ర్యాదీ । * పక్షేగుణఇతి * ఋచ్ఛత్యౄతామిత్యనేన । * పప్రతురితి * హ్రస్వపక్షేయణ్, నను హ్రస్వగ్రహణమిహమాస్తు గుణానువృత్త్యాతస్యైవ వికల్పోఽస్తు తథాచ యణాదేశేన పప్రతుః శశ్రతురిత్యాది సిధ్యత్యేవ, గుణపక్షేతు పపరతుః శశరతురిత్యాద్యపి సిధ్యతీతి చేన్మైవమ్, గుణాభావపక్షేఋతఇద్ధాతోరితి ఇత్వప్రసఙ్గాత్, నచాన్తరఙ్గత్వాద్యణేవస్యాదితి వాచ్యంవార్ణాదాఙ్గస్యబలీయస్త్వాత్ । * డుభృఞ్ * డ్విత్ క్త్రిఃభృత్రిమం । * భృఞామిత్ * నిజాం త్రయాణామిత్యతోఽనువర్తనాదాహ * ఏషాంత్రయాణామితి * కేచిత్తు — కపిఞ్జలాధికరణన్యాయేన త్రయాణామితి ల

భ్యస్తఇత్యాహుః, త్రయాణాం కిమ్? జహాతి, శ్లౌ కిమ్? బభార । * ఈ హల్యఘోః * శ్నాభ్యస్తయోరితి * లునీతే పునీతే, కిజతీతి కిమ్? లునాతి, అఘోః కిమ్? ధత్తః దత్తః । * మిమీతఇతి * ఘుమాస్థేతీత్వమిహ న ప్రవర్తతే, తత్రార్ధధాతుక ఇత్యనువృత్తేః అన్యథా మాతః మాథః గాతే గాసే ఇత్యాదావతిప్రసఙ్గాదత ఏవ కాశికాయాముక్తమార్ధధాతుక ఇత్యధికారో నల్యపీతి యోగం యావదితి । * జహాతేశ్చ * కిజతీతి కిమ్? జహాతి, సార్వధాతుకే కిమ్? హీయతే । * ఆచహావితి * అత ఏవ భట్టప్రయుక్తే జహిహి జహీహి జహాహి రామభార్యామితి । * లోపోయి * సార్వేతి కిమ్? హేయాత్ । * ప్రణిదదాతీతి * నేర్గదఇతి ణత్వమ్ । * దత్తఇతి * శ్నాభ్యస్తయోరిత్యాల్లోపః, అఘోరిత్యుక్తత్వాదీత్వం తు న । * అదాదితి * గాతిస్థేతి సిచో లుక్ । * దధస్తథోశ్చ * దధఇతి కృతద్విర్వచనాభ్యాసకార్యో ధాఞిహ గృహ్యతే, న తు దధ ధారణ ఇత్యయమితి వ్యాచష్టే । * ద్విరుక్తస్యేతి * ఝషన్తస్య కిమ్, దధాతి, నన్వేవం ధత్తఇత్యాదావపి న స్యాత్ ఆల్లోపస్య స్థానివత్త్వాన్నాఝషంతత్వాదత ఆహ * వచనసామర్థ్యాదితి * నిజామ్ * శ్లావితి కిమ్? నినేజ । * నాభ్యస్తస్య * అభ్యస్తస్య కిమ్? ద్వేషాణి, అచి కిమ్? దేద్వేష్టి, పిద్గ్రహణముతో వృద్ధిర్లుకి హలీత్యుత్తరార్థమ్, సార్వేతి కిమ్? నినేజ । * బహులం ఛన్దసీతీత్వమితి * ఏతచ్చ పూర్వోత్తరాన్వయి । * ఇయర్తీతి * అభ్యాసస్య ఇయఙ్, అభ్యాసాదుత్తరస్య తు గుణః । * ఇయ్రతీతి * అదభ్యస్తాదిత్యత్ । * అర్త్యాదితి * గుణోర్తీతి గుణః । * ఆరదితి * సర్తిశాస్త్రీత్యఙి ఋదృశోఙీతి గుణః, బభ్రఇతి, తనస్తకారస్య ఝషస్తథోరితి ధత్వమ్ । * తుతూర్తఇతి * హలి చేతి దీర్ఘః । * ధన ధాన్యే * ధాన్యార్జనే ఇత్యర్థః । * దధతిఇతి * ఛాన్దసత్వాదనునాసికస్యేతి నేహ దీర్ఘ ఇత్యాహుః । * జనసనఖనామ్ * జన జననే జనీ ప్రాదుర్భావ ఇత్యుభయోరపి గ్రహణమ్, ఝలాం శౌ సని సిషాసతి । * జజ్ఞతీతి * గమహనేత్యుపధాలోపః । * జజాయాదితి * యే విభాషేతి వా ఆత్వమ్, ఏవం జాయాదిత్యత్రాపి । * జిగాతీతి * బహులం ఛన్దసీతి ఇత్వమ్

॥ ఇతి జుహోత్యాదయః ॥

* దివు క్రీడా * ఊదిత్కరణం క్త్వాయామిడ్వికల్పార్థమ్,
నిష్ఠాయామనిడర్థంచ, దేవిత్వా, ద్యూత్వా, ద్యూనమ్, క్రీడా
యాందీవ్యన్తి మాణవకాః, విజిగీషాయాం శత్రుం దీవ్యతి, విజిగీషత ఇత్యర్థః,
కాన్తిరిచ్ఛా, ద్యుతేర్గ్రహణాత్ । * షివు * పరిషిషేవేతి * స్థా
దిష్వభ్యాసస్యేతి నియమో నేహ ప్రవర్తతే తత్రసాత్ప్రకృతాదిత్యను
వృత్తేః, అస్య చాసాత్ప్రకృతీయత్వాత్, తేన అభ్యాసస్య షత్వం పరినివి
భ్య ఇత్యనేన భవత్యేవ । * న్యషేదిదితి * సివాదీనాం వేతి వికల్పః । * నృ
తీ * ఈదిత్కరణం శ్వీదితో నిష్ఠాయామితీణ్నిషేధార్థమ్, యద్యపి సేస
చీతి ఇడ్వికల్పితత్వాదస్య విభాషేత్యనేనైవేష్టం సిధ్యతి తథాపి య
స్య విభాషేత్యస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమీదిత్కరణం తేన ధావితమిభరాజ
ధియేత్యాది సిద్ధమ్ । * సేసిచి * నర్తిష్యతినర్త్స్యతీతి * నినర్తిష
తి, నినృత్సతి, కర్తిష్యతి, కర్త్స్యతి, చికర్తిషతి, చికృత్సతి, ఇత్యాది
జ్ఞేయమ్ । * అనర్తీదితి * అసిచీత్యుక్తత్వాదిహానిత్యమిట్ । * త్రేస
తురితి * వాజౄభ్రముత్రసామిత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ । * కుథ * పూతీ
భావః, పవిత్రభవనమ్, కుథ్యతి భూమిః, పవిత్రీభవతీత్యర్థః । * పుష్పవిక
సనే * కాలాత్సాధుపుష్ప్యత్పచ్యమానేష్వితి సూత్రే పుష్ప్యదితి శత్రన్తః, స
చాస్య విపుష్పం సంజ్ఞాయాం కన్ పుష్పకమ్ । * వ్రీడ * గురోశ్చ హల ఇత్యప్ర
త్యయే టాప్, వ్రీడా, ఘఞి తు వ్రీడః అత ఏవ వ్రీడమావహతి మే స సంప్రతీ
తి కాళిదాసః, "వ్రీడాదివాభ్యాసగతైర్విలిల్యే" ఇతి మాఘశ్చ । * షహ
షుహ * పరినివిభ్య ఇత్యత్ర సహేత్యకార ఉచ్చారణార్థ ఇతి షత్వమిహ భ
వతి * పరిషహ్యతీతి * షసహేతీడ్వికల్పస్తు నాస్య భవతి సహేతి శబన్తనిర్దే
శాత్, కింతు షహ మర్షణ ఇత్యస్యైవ స ఇత్యాత్రేయాదయః, సహేతి
నిర్దేశస్య ఉభయత్ర తుల్యత్వేఽపి సహేత్యత్ర శపా నిర్దేశః పరినివిభ్య ఇత్య
త్ర నేత్యర్ధజరతీయమిదం హేయమేవ, తత్త్వం తు ప్రయోగమనుసృత్య మ
హద్భిరేవ నిర్ధార్యమ్, నపుంసకే భావే క్తః సుహితం తృప్తిః అత ఏవ పూ
రణగుణేతి సూత్రే సుహితార్థాస్తృప్త్యర్థా ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ । * జరతు
రితి * ఋచ్ఛత్యౄతామితి గుణే కృతే న శసదదేతి గుణశబ్దేన భావితస్యాని
[illegible]దత ఏకహల్మధ్యే ఇత్యప్రవృత్తౌ వాజౄభ్రముత్రసామిత్యేత్వాభ్యా

స లోపవికల్పః । * షూఙ్ * ప్రసవఉత్పత్తిః, వ్యుత్పత్తిర్ఘోఘటం సూయత ఇత్యాది ప్రయోగాభావాత్ప్రాణీత్యుక్తమ్, స్వాదయ ఓదితఇతి వక్ష్యమాణత్వాదోదితశ్చేతి నిష్ఠానత్వమ్, ప్రసూనమ్ । * వికల్పమితి * పరను పేతి శేషః । * నిషేధేప్రాప్తఇతి * పురస్తాత్ప్రతిషేధకాణ్డారమ్భసామర్థ్యాదితి భావః । * దీఙో * పఞ్చమీత్యభిప్రాయేణ వ్యాచష్టే । * పరస్యేతి * అజాదేరితి * ఙస్సేత్యత్రోభయనిర్దేశే పఞ్చమీనిర్దేశో బలీయానితి సప్తమ్యాః షష్ఠీకల్పనమ్, అచికిమ్? దేదీయతే, కిఙితీతికిమ్? ఉపదానమ్। అభీయత్వేనాసిద్ధత్వమాశఙ్క్యాహ * పుగ్యుటావితి * దిదీయే ఇతి * పరమపి యణం బాధిత్వానిత్యత్వాదాదౌ యుట్, సతితు యణి ఈకారస్య శ్రవణం న స్యాదితి యుటస్సిద్ధత్వముక్తమ్ । * మీనాతి * మీఞ్ హింసాయాం డుమిఞ్ ప్రక్షేపణే, ప్రమాయ, ఉపధాయ, ప్రమాతవ్యమ్, ఉపదాతవ్యమ్ । * ఏజ్నిమిత్తఇతి * విషయసప్తమీ తేన ప్రాగాత్వం పశ్చాత్షుక్, ఆతో యుగితి యుక్, ఉపదాయఇతి సిధ్యతి, అన్యథా పరవికృతే తత ఆత్వే ఉపదాఇతి స్యాత్ । * అదాస్తేతి * దీఙః ప్రతిషేధస్థాన ఘ్వోరిత్వేఇతి నఘుత్వమిత్యదితేతి రూపం న భవతీత్యేకే, అన్యేతు — స్థాఘ్వోరిచ్చేత్యత్రతు న భవతి దీఙోనుకరణే దారూపాసమ్భవేనాఘుత్వాత్, అతఏవ ప్రనిదాతేత్యాదౌ నేర్గదేతి ణత్వమపి న భవతీత్యాహుః, అయం భావః, దోఽవఖణ్డన ఇత్యాదేర్దారూపత్వం సమ్భవతి ఆదేచఉపదేశ ఇత్యస్యానైమిత్తికత్వాత్, దీఙ్స్తు ఏజ్నిమిత్త ప్రత్యయ విషయే ఆత్వం దా ఇత్యనుకరణే ఏజ్నిమిత్తస్యాభావాన్న ఘుత్వమ్, ఏవంచ ఘుప్రకృతిత్వమపి నాస్తీతి ణత్వస్యాప్రసక్తిరితి । * డీఙ్ * డీనః డీనవాన్, స్వాదిషు పాఠసామర్థ్యాన్నిష్ఠాయామిణ్న, ఇటిహి సతి వ్యవధానాదోదితశ్చేతి నత్వం నస్యాదితి, స్వాదిషు పాఠసామర్థ్యాదిడ్వ్యవధానేపి నత్వమస్త్వితి నశఙ్క్యం ఇష్టానురోధాత్, డయితఇతి ప్రయోగస్తు భ్వాదికస్య నిష్ఠాశీఙిత్యత్ర నిష్ఠేతి యోగవిభాగాదకిత్త్వే గుణఇత్యాహుః । * మీఙ్ హింసాయామ్ * మీఞ్ ఇతి క్ర్యాదౌ । * ప్రాణివియోగఇతి * మీయతే ప్రాణైర్వియుజ్యతఇత్యర్థః । * లీఙ్ * లీఞ్ శ్లేషణఇతి క్ర్యాదౌ । * యకేతి * సార్వధాతుకే యగితివిహితేన । * నతుశ్యనేతి * అన్యథా లీఙిత్యేవబ్రూయాత్

దితి భావః, యకానిర్దేశస్య ఫలమాహ * లీలీఙోరితి * ల్యపి విలాయ, వి
లీయ। * ప్రీఙ్ * వృణోత్యర్థో వరణమ్, ప్రీఞ్ వరణ ఇతి స్వాదౌ పఠిష్య
మాణత్వాత్, వరణే ఇతి వక్తవ్యే వృణోత్యర్థ ఇతి వచనం వైచిత్ర్యార్థం, ప్రీ
వరణ ఇతి క్ర్యాదౌ। * మాఙ్ * మాయత ఇతి * ఘుమాస్థేతీత్వం తు న,
శిత్యార్ధధాతుక ఇత్యధికారాత్। * షో న్త * అన్తకర్మ నాశనమ్, "రాఘ
వస్య శరైర్ఘోరైర్ఘోరం రావణమాహవే" ఇతి రాఘవేతి సమ్బుధ్యన్తం స్యేతి
లోణ్మధ్యమైకవచనమ్। * అభిష్యతీతి * ఉపసర్గాత్సునోతీతి షత్వమ్।
* అభ్యష్యదితి * ప్రాక్సితాదడ్వ్యవాయేఽపీతి షత్వమ్। * అభిససావి
తి * స్థాదిష్వితి నియమాన్న షత్వమ్। * దోఽవఖణ్డనే * అవేత్యుపసర్గ
ప్రయోగో వైచిత్ర్యార్థః, ఖణ్డన ఇత్యేతావత్యుక్తేఽపీష్టసిద్ధేః। * ప్రణిదా
తేతి * నేర్గదేతి ణత్వమ్। * దేయాదితి * ఏర్లిఙీత్యేత్వమ్। * అ
దాదితి * గాతిస్థేతి సిచో లుక్। * జ్ఞాజనోర్జా * జానాతి, శితి కిమ్?
జ్ఞాతా, జ ఇతి హ్రస్వోచ్చారణేఽప్యతో దీర్ఘో యఞీతి దీర్ఘే సిద్ధే జాగ్రహణమ
ఙ్వృత్తిపరిభాషాజ్ఞాపనార్థమ్, తేన పాధాతోః పిబాదేశే కృతే గుణో న భవ
తి, పిబాదేశస్యాదన్తత్వాశ్రయణం తు ఉపాయాన్తరమిత్యాహుః। * ఞితి ణి
తి కృతి చేతి * ఞితి కృత్యుదాహరణమ్, ఘఞి జనః, ణితి కృతి తు జనకః, జనయతీ
త్యత్రోపధావృద్ధౌ సత్యాం జనీజౄషీతి మిత్వాన్మితాం హ్రస్వ ఇతి హ్ర
స్వః। * దీపీ దీప్తౌ * ఈదిత్వాన్నిష్ఠాయామిణ్న, దీప్తః, ఏవం పూరీత్యా
దేరీదిత్వాత్పూర్ణ ఇత్యాది జ్ఞేయమ్। * కేచిత్త్వితి * తేషాం మతే ఐశ్వ
ర్యే తపత్యతే ఇత్యేవ ప్రయోగో న తు తపతీతి। * న్యవిక్షతేతి * నిపూర్వా
ద్విశతేర్లుఙి శల ఇగుపధేతి క్సః, నేర్విశ ఇతి తఙ్। * వాశృ శబ్దే * మన్దివాశి
మథ్యురచ్, వాశురా రాత్రిః। * తితిక్షాయామితి * గుప్తిజ్కిద్భ్య ఇతి సన్,
తత్ర హి తిజేః క్షమాయామిత్యుక్తమ్। * ఈశిచిర్ * ఈదిత్వాన్నేట్, శు
క్తం క్లిన్నమిత్యర్థః। * ననద్ధేతి * నహో ధ ఇతి ధత్వమ్। * చిణ్ తే
పదః * తశబ్ద ఇతి * సామర్థ్యాదాత్మనేపద ప్రథమపురుషైకవచనమ్, త
శబ్ద ఇతి కిమ్? అపత్థాః। * ప్రణ్యపాదీతి * చిణో లుగితి తశబ్దస్య లుక్ నే
ర్గదేతి ణత్వమ్। * అబోధీతి * దీపజనబుధేతి చిణ్। * అనోరుధకామే *
అనోః పరో రుధ ధాతుః కామే కామ ఇచ్ఛా దివాదిషు పాఠసామర్థ్యాదు

ఘాదిభ్య ఇతి శ్నమం బాధిత్వా శ్యన్ । * నావ్యమితి * సృజిదృశోర్ఝల్య మకితీత్యకిత్యేవ విధానాత్ । * లిశ * ఆతపాదినా అనల్పస్యాల్పభావో౽ల్పీభావః । * లిక్షీష్టేతి * లిఙ్ సిచావాత్మనేపదేష్వితి కిత్త్వాన్న గుణః । * అవిక్షతేతి * శలఇగుపధేతి క్సః । * రాధో౽కర్మకాత్ * భిన్నక్రమం దర్శయతి । * అకర్మకాదేవేతి * రాధో వృద్ధావేవ శ్యనితి వ్యాఖ్యాయామకర్మకాదితి విశేషణం వ్యర్థం స్యాత్, వృద్ధావస్యాకర్మకత్వాత్, అకర్మకాత్కిమ్ ? శత్రుమపరాధ్నోతి, హినస్తీత్యర్థః, రాధ సంసిద్ధావితి స్వాదౌ, రాధో హింసాయామిత్యనువాదాద్ధింసాయామప్యయమ్ । * ఉదాహరణమాహేతి * అకర్మకత్వప్రయోజకస్య తస్య విదర్థస్యేతి భావః, అకర్మకే శ్యన్నంతస్య ప్రయోగాన్ దర్శయతి । * యస్మ హ్యామిత్యాదినా * కృష్ణాయేతి * రాధీక్ష్యోరితి చతుర్థీ । * అపుషదిః * జిత్త్వాద్గుణాభావః । * శుష * శోష్టా శోక్ష్యతి, శ్లిష ఆలిఙ్గనే ఇతి సూత్రం యోగవిభాగేన వ్యాచష్టే । * శ్లిష ఇతి * అనిటః శ్లేః క్స ఇతి * పతచ్చ శ్లేస్సిచ్ శలఇగుపధాదిత్యతో౽నువర్తత ఇతి భావః, అనిట ఇతి కిమ్ ? శ్లిషు దాహే ఇతి భ్వాదికస్య సేటో మాభూత్, అశ్లేషీత్, శలఇగుపధేతి సిద్ధే పునః క్సవిధేః ఫలమాహ * పుషాద్యఙ ఇతి * సామర్థ్యాదితి * యది హి శ్లిష ఇతి ప్రాప్తపక్స్తో నియమ్యేత తర్హి యోగవిభాగో వ్యర్థస్స్యాదితి భావః । * శలఇగుపధాదిత్యస్యాపీతి * తేన కర్మణ్యాత్తాం ప్రభృతిష్వనాలిఙ్గనే సిచేవ భవతి న తు క్సః, సమాశ్లిక్షత జతూని కాష్ఠైరితి, క్సప్రత్యయే సతి తు సమాశ్లిక్షన్తేతి స్యాదితి భావః । * ప్రత్యాసత్తావితి * ఆలిఙ్గనం హి ప్రాణికర్తృకం న తు కాష్ఠాదికర్తృకమితి భావః, శ్లిషశ్చేరాలిఙ్గన ఏవ క్స ఇతి వ్యాఖ్యానఫలం దర్శయతి । * కర్మణీత్యాదినా * అశ్లిక్షాతామిత్యాదౌ యద్యపి క్ససిచోర్విశేషో నాస్తి క్సస్యాచీత్యకారలోపాత్ తథాపి థాసాదావస్త్యేవ విశేష ఇతి ధ్వనయన్నుదాహరతి * అశ్లిష్టాః * అశ్లిక్ష్వమితి * న్యాసకారాదయ ఇతి * తథా చ తన్మతే ఞీతః క్త ఇతి వర్తమానే క్తో భవతి, ఆదిత్త్వాన్నిష్ఠాయామన్నేట్, స్విన్నః, విభాషా భావాదికర్మణోః, స్విన్నం స్వేదితమిత్యాది । * షిధు * సంరాద్ధిర్నిష్పత్తిః ఉదితో వేతి క్త్వాయామిడ్వికల్పః, ఇట్పక్షే రలో వ్యుపధాదితి వా కిత్త్వమ్, సిధిత్వా సేధిత్వా సిధ్వా । * ప్రామాదిక ఇతి * ఊదిత్త్వే త్వనుదాత్తేషు సిధ్య

తేఽపాఠో వ్యర్థః స్యాదితి భావః । * రధాదిభ్యశ్చ * స్వరతి సూతీత్యతో వే
త్యనువర్తతే యోగవిభాగో వైచిత్ర్యార్థః, గణనిర్దేశాద్యఙ్లుకి రారధీథేత్యే
వ నతు రారద్ధేతి । * నేట్యలిటి * ఇటీతి కిమ్ ? రద్ధకః, అలిటీతి కిమ్? రరన్ధి
వ, నుమి కృతే సంయోగాత్పరత్వేన అకిత్త్వాన్నలోపో న । * నంశ్చేతి *
నశేర్వేతి కుత్వమిహ న శఙ్క్యమ్, పదాన్తపవతద్విధానాత్, అన్యథా నష్టం
నష్టిరిత్యాది న సిధ్యేత్ । * ప్రణశ్యతీతి * ఉపసర్గాదసమాసేఽపీతి ణత్వమ్,
* నశేః * నభాభూపూకమిగమిత్యతో నేత్యనువర్తతే తదాహ * ణత్వం న
ష్యాదితి * షస్యేత్యుక్తేఽపి పదస్యైవాస్య విశేషణేన షాన్తస్యేతి లాభాదన్తగ్ర
హణం వ్యర్థం సత్ జ్ఞాపయతీత్యాహ * భూతపూర్వేత * కాష్ఠానామితి *
కరణస్య శేషత్వవివక్షాయాం షష్ఠీ । * తత్రాస్థితి * అనుదాత్తస్య చర్దుప
ధస్యేతి వికల్పేనామాగమః । * రధాదయ ఇతి * రధనశతృపదృపద్రుహ
ముహష్ణుహష్ణిహ ఇత్యర్థః । * శము * ఉదిత్త్వాత్ క్త్వాయాం వేట్, శ
మిత్వా, శాన్త్వా, యస్యవిభాషేతి నిష్ఠాయామనిట్, శాన్తః । * భ్రము *
అనవస్థానే * శేషమితి * శ్యనిదీర్ఘో లుఙి అఙ్వి శేష ఉక్తస్తతోఽన్య
దిత్యర్థః । * చక్షుణ్వేతి * మోవశ్చేతి నుస్యనత్వే కృతే ణత్వమ్ । * శ
మాదిపాఠ ఇతి * శమిత్యష్టాభ్యో ఘినుణ్ । * శమాదయ ఇతి * శముత
ముదము శ్రము భ్రము క్షము క్లము మదఇత్యర్థః । * యసోఽను * అత్రవద
న్తి — యస ఇత్యేవాస్తు తతస్సంసః నియమార్థమిదం సోపసర్గాద్యసశ్శ్య
న్నుపసర్గకాదేవేతి, ఏవం చ పూర్వసూత్రేఽనుపసర్గాదితి గ్రహణముత్త
రత్ర చ యసశ్చేతి గ్రహణం త్యక్తుం శక్యమితి । * దాహేపరితఇతి * పుష్య
ష కాహా ఇత్యస్మిన్నేవ గణేపఠితః ఇత్యర్థః । * అజర్థమితి * దాహేపరితస్య
తు సిజేవ భవతి అపోషీత్ ,

——→ ॥ ఇతి దివాదయః ॥ ←——

* షుఞ్ * సునస్వ ఇతి * లోపశ్చాస్యేత్యుకారస్య వాలోపః ।
* సునవానీతి * ఆడుత్తమస్యేత్యాటి కృతే హుశ్నువోరితి యణం బాధి
త్వా పరత్వాద్గుణః । * సునోతేస్స్యసనోః * నరపరేత్యతో నేత్యనువర్త
త ఇత్యాహ * షోనస్యాదితి * సనితు అభిసుసూః సన్నన్తాత్క్విప్యతో లో
పేరుత్వే దీర్ఘః, సుసూషతీత్యేతత్తునోదాహరణమ్, స్తౌతిణ్యోరేవ షణీతి ని

యమేనైవ షత్వాభావసిద్ధేః, ఏతచ్చ కాశికాయాం స్పష్టమ్ । * చిఞ్ * చయనం రచనావిశేషః । * విభాషాచేః * చజోరితిసూత్రాత్కురనువర్తతే, సన్లిటోర్జేరిత్యతస్సన్లిటోరితిచ, సన్యుదాహరణం చికీషతి, చిచీషతి । * ఋతశ్చసంయోగాదేః * ఇట్సనివేత్యతః ఇట్ వేత్యనువర్తతే, లిఙ్ సిచోరితి సూత్రాదాత్మనేపదేష్వితిచతనాహ । * ఇడ్వాస్యాత్రజీతి * తజికిమ్? అస్తార్షీత్ । * బభూథాతతంథ * భూధాతోస్తనోతేశ్చ థలిఇడభావోనిపాత్యతే, “త్వంహి హోతా ప్రథమో బభూథ, యేనాన్తరిక్షముర్వాతతంథ” భాషాయాన్తు బభూవిథ తేనిథ, “జగృహ్మా తేదక్షిణమిన్ద్ర హస్తమ్” భాషాయాం జగృహిమ, వృణోతేస్థలి క్రాదిసూత్రేణ ఇణ్నిషేధే సిద్ధేపి నిగమేఏవ నిషేధోనాన్యత్రేతి నియమార్థం వవర్థగ్రహణం వవర్థత్వంహి జ్యోతిషామ్, భాషాయాం వవరిథ, వవృషే । * లిఙ్సిచోః * వృతఇత్యనువర్తతే, ఆత్మనేపదేషు కిమ్? అవారీత్, అవారిష్టాం, అవారిషుః, సిచిచపరస్మైపదేష్వితి నిషేధాదిహ వృతో వేతి నదీర్ఘః । * హినుమీనా * ప్రమీణాతి । * హేరచఙి * జేఘీయతే, అచఙీతి కిమ్? అజీహయత్, ఇహాణ్యన్తస్యధాత్వన్తరత్వాత్కువిలస్య త్వభ్యాసనిమిత్తప్రత్యయపరత్వాభావాత్కుత్వప్రాప్తిరేవ నాస్తీత్యచఙీతి నిషేధో వ్యర్థస్సన్ జ్ఞాపయతి ణ్యధికస్యాపి కుత్వం భవతీతి, తేన జిఘాయయిషతీత్యాదిసిద్ధమ్ । * ఆప్నుహీతి * సంయోగపూర్వత్వాద్ధుతశ్చ ప్రత్యయాదితి హేర్లుఙ్న । * రాధోహింసాయామ్ * అత ఇత్యనువర్తమానేపి సామర్థ్యాదకారమాత్రం స్థానిత్వేనాశ్రీయతే । * అశ్నోతేశ్చ * తస్మాన్నుడిత్యనువర్తత ఇత్యాహ * దీర్ఘాదితి * శ్నువికరణనిర్దేశః కిమ్? క్ర్యాదేరశభోజన ఇత్యస్యమాభూత్, అశ ఆశతుః । * ఞిధృషా * శూలేనధృష్ణోతి ప్రగల్భతఇతి శూలధృక్ శూలధృషౌ, ఋత్విగ్దధృగితి క్విన్విధానాదన్యత్రాపి పదాన్తవిషయేకుత్వమ్ । * దమ్భురదమ్భనే * లోకవఞ్చనాయ విహితకర్మానుష్ఠానం దమ్భః । * తృప * అయంసేట్కః, అనుదాత్తేషు శ్యనానిర్దేశాత్ । * అహ వ్యాప్తౌ * అస్మాద్వృహలోణ్యన్తి, అహ్యఇతి తస్యాదిత ఉదాత్తమధ్యాహాన్యమిత్యత్రాస్మాభిరుపపాదితమ్, అన్యేత్వాహుః — శతచక్రంయో హ్యఽవర్తనిరిత్యత్ర అహ్య ఇతి

పఠ్యన్తమేవ, ఘుణ్జతీతి గుణస్తు అహిశబ్దస్య ఛాన్దసత్వాన్నేతి । * రి
క్షి * ఏతేషడ్ధాతవః, ఏక ఏవాజాదిరితిమతేతు పఞ్చధాతవః.

ఇతి స్వాదయః

* తుదతీతి * పరమపి లఘూపధగుణం బాధిత్వా నిత్యత్వాచ్ఛఇత్యేకే —
అకృతవ్యూహపరిభాషయా గుణో న ప్రవర్తత ఇత్యన్యే — । * భ్రస్జపాకే *
భర్జనరూపః పాకోఽత్రార్థః స్థానత్వేన నాదేః పాకస్తత్ర ప్రయోగాభావాది
త్యాహుః, భ్రస్జో ఇతి కేషాంచిత్పాఠే తు — ఓదితశ్చేతి నిష్ఠానత్వప్రసక్త్యా భృ
ష్టః, భృష్టవానితి న సిద్ధ్యేత్ । * భ్రస్జో రోపధయోః * రముకారఉచ్చారణా
ర్థః, రమిత్యస్య అన్త్యాదచః పరత్వే రోపధయోరితి షష్ఠీనిర్దేశస్య వైయర్థ్యమా
శఙ్క్యాహ * నివృత్తిరితి * అయంభావః — స్థానవిశేషలాభాయ మి
త్త్వస్యాకరణాన్న రోపధయోః స్థానే రమ్ భవతి, యత్ర హ్యనిర్ధారితస్థానష్ష
ష్ఠ్యా నిర్దిశ్య విధీయతే స తత్ స్థానే భవతి యథా ఇకో యణచీత్యాదౌ యణా
దిః, ప్రకృతే తు రమో నిర్దిష్టస్థానికత్వాద్రోపధయోః స్థానే న భవతి, ఏవంచా
స్యాదేశాగమత్వే భవతో యథా శ్నమ్ ఆగమత్వే ఇతి, అన్యే త్వే
తాదృగ్వ్యాఖ్యానమయుక్తమితి మత్వా సనక్తిచీత్యతో లోపమనువర్త్య భ్ర
స్జో రోపధయోర్లోపః, రమ్ తు ఆగమ ఏవేత్యాహుః । అపరే తు — భ్రస్జో ర
సరన్యతరస్యామిత్యేవ సూత్రమస్తు, రసః ఋ ఇతిచ్ఛేదః, రస ఇతి రేఫాకా
రసకారాణాం యస్సఙ్ఘాతస్తస్య ఋ ఇత్యాదేశస్స్యాదిత్యర్థః, తతశ్చాకిఙతి
భర్జకో, భర్జనం, బభర్జేత్యాది సిధ్యతి, ఋకారాభావపక్షే తు భ్రజ్జకో, భ్రజ్జ
నం, బభ్రజ్జ ఇత్యాది, కిఙతి తు ఋకారపక్షే భృష్టిర్భృజ్యాదిత్యాది, తదభావే
సమ్ప్రసారణే సతి తదేవరూపమ్, ఏవంచ బరీభృజ్జత ఇత్యాదౌ రీకో రేఫస్య
నివృత్తిం వారయితుమనుదాత్తోపదేశ ఇత్యత ఉపదేశగ్రహణమనువర్త్యమి
దానీంతు నానువర్త్యమ్, కిఙతి రమాగమం బాధిత్వా సమ్ప్రసారణమితి పూ
ర్వవిప్రతిషేధశ్చ న వక్తవ్య ఇతి మహాదేవలాఘవమిత్యాహుః, ఇదంచ రసా
వర్వ్యచనాత్సిద్ధమితి వార్త్తికాశయవర్ణనమేవ నత్వపూర్వమ్, వచనాది
త్యస్య వా ఋవచనాదితి భేదః, భాష్యకారైస్తు సూత్రం భిద్యతే యథా
న్యాసమేవాస్త్వితి వదద్భిరస్యాం కల్పనాయాం దుష్టత్వం సూచితమ్,
తచ్చ మనోరమాయాం స్పష్టమేవ, తథాహి రేఫాకారసకారసముదాయ

స్య ఋభావేపశ్చదోషాః, అపిల్లిటి, బభర్జతుః, బభర్జురిత్యాదీష్యతే బభృజతుః బభృజురిత్యాదిస్యాత్, నచాత్రగుణేననిర్వాహః, ఋభావేసతి అసంయోగాల్లిట్కిదితి కిత్త్వప్రవృత్త్యా తన్నిషేధాత్, సనీవన్తర్ధేతీడ్వికల్పాద్బిభర్క్షతీత్యాదిరిష్యతే, బిభృక్షతీత్యాదిస్యాత్, ఋభావే హలన్తాచ్చేతి సనఃకిత్త్వప్రవృత్తేః, లిఙ్సిచోస్తు భర్క్షీష్ట, అభర్ష్టేత్యాదీష్యతే భృక్షీష్ట అభృష్టేత్యాదిస్యాత్, లిఙ్సిచావాత్మనేపదేష్వితి కిత్త్వాత్ ణిజన్తాచ్చఙి అబభర్జదితీష్యతే అబీభృజదిత్యపిస్యాత్, ఇరరారామపవాదత్వేన ఉర్ ఋదితి ఋత్త్వప్రవృత్త్యా సన్వల్లఘునీతి సన్వద్భావాత్సన్యత ఇతీత్త్వే దీర్ఘో లఘోరితి ప్రవృత్తేః, యద్యపి ఉర్ ఋదిత్యస్యైవ వైకల్పికత్వాదబభర్జదితి సిద్ధ్యత్యేవ తథాపి పక్షే అబీభృజదిత్యనిష్టంస్యాదితి బోధ్యమ్, ఋజిభృజీ భర్జన ఇతి భ్వాదేస్తాదృశం రూపమిష్టమితి చేన్మైవమ్, భర్జనార్థే హి తాదృగ్రూపం ఇష్టం నతు పాకసామాన్యే ఉభయోరేకార్థత్వాభ్యుపగమేపి ప్రాచీనాశ్చత్వారో దోషాస్తు దృఢా ఏవ, నహి తేపి ధాత్వన్తరేణ సుపరిహరాః, అపిల్లిటి భృజేరపి ధాతోర్గుణాభావాదనుదాత్తత్వేనాత్మనేపదిత్వాచ్చ బభర్జతురిత్యాదిరూపస్య తేనాప్యసిద్ధేః, తథా భృజేరుదాత్తత్వేన తతః పరేషాం సల్లిఙ్సిచామిడాగమప్రాప్త్యాత్, బిభర్క్షతి, భర్క్షీష్ట, అభర్ష్టేత్యాదిరపి తేన నసిద్ధ్యతి, ఏతేన భ్రస్జేర్భృజిరాదేశ ఇతి పక్షోపి నిరస్తః పూర్వోక్తదూషణగణప్రసక్తాత్, కించ అస్మిన్పక్షే యఙ్లుకి అధికో దోషః, యథాదేశవత్త్వాభ్యాసస్య భృజ్యాదేశే పునర్ద్విర్వచనస్య దుర్లభత్వాత్, స్థానివత్త్వేనానభ్యాసస్యేతి నిషేధాత్, స్వీకృతేపి ద్విర్వచనే రుగ్రిగ్రీకోఽభ్యాసస్య స్యురేవేతి రుగాదిరహితం బాభర్జీతి, బాభర్జిష్యతీత్యాది రూపం నైవ సిద్ధ్యేత్, యదితు లాఘవపక్షపాతేన స్వాతన్త్ర్యం చికీర్ష్యతే తర్హి భ్రస్జేరసోరితి పఠిత్వా రసితి సముదాయస్య అరేవ విధీయతాం తథాచ నకోపి దోష ఇతి, అయమత్ర సఙ్గ్రహః — “ రసఋచ్ఛేదపి ల్లిటస్సనిలిఙ్సిచ్ఛ్వఙ్పరణిక్ష్యుతే, దోషో భ్రస్జేర్భృజౌ చైవ దోషో యఙ్లుకి చాధికః । పాఠ్యస్యాపి భృజాభావో భవేద్ధి తేర్వ్యధిర్యథా ॥ ద్విత్వం పునర్న లభ్యేత స్థానివత్త్వాద్వ్యధేరివ । తస్మాదస్తు యథాన్యాసం స్వాతన్త్ర్యంస్తు రసోరితి ॥ ”

* పూర్వవిప్రతిషేధేనేతి * నిత్యత్వాదిత్యపి సువచమ్, నచ సంప్రసారణా

తూర్వం ధాతు రేఫస్య పశ్చాత్తు రమాగమరేఫస్యేతి శబ్దాన్తరప్రా
ప్త్యా సంప్రసారణస్య నిత్యత్వం నేతి శఙ్క్యమ్, లక్ష్యానురోధేన కృతాకృ
తప్రసఙ్గిత్వేనాపి క్వచిన్నిత్యత్వస్వీకారాత్ । * విజ ఇట్ * ఇహ వృద్ధిర్య
స్యేతి సూత్రాన్మణ్డూకప్లుత్యా యస్మాదిత్యనువర్తతే తేన ఇడాదిప్రత్య
యో లభ్యత ఇతి మనోరమాయాం స్థితమ్, నవ్యాస్తు — ఇహ ఇడిత్యనేన
ఉత్తమైకవచనం న గృహ్యతే, తథా చ సతి విజిషీయేత్యత్రైవ స్యాన్న తు ఉ
ద్విజితేత్యాదౌ తతశ్చేష్టసిద్ధ్యర్థమిడాగమో గృహ్యతే తస్య తు ఙిత్వం వ్యర్థ
మ్, తన్నిమిత్తగుణస్యాప్రాప్తే రతో లక్షణయా ఇడాద్యాగో గృహ్యతే, ఇ
ట్ప్రత్యయస్యాదిరితి ఫలితార్థకథనమిడాదిప్రత్యయో ఙిద్వదితి, ఏవం చ ఇడా
దిరిః లాభాయ యస్మాదిరిత్యనువర్తనక్లేశోఽప్యర్థ ఏవేత్యాహుః — ఇహ ఓ
విజీతి తుదాదిః రుధాదిశ్చ గృహ్యతే న తు విజ పృథగ్భావ ఇతి జుహోత్యా
త్యాదిర్వ్యాఖ్యానాత్, యస్త్వత్ర హరదత్తేన జుహోత్యాదేరగ్రహణే
హేతురుక్తస్తస్యానిట్త్వాదితి తదయుక్తమ్, క్రాదినియమేన లిటి ఇట్సమ్భ
వాత్, నచ తత్ర కిత్త్వేన గతార్థత్వాదిటో ఙిత్వం వ్యర్థమితి వాచ్యమ్, అపి
ల్లిటః కిత్త్వేఽపి వివేజిథేత్యత్ర పిత్త్వేన కిత్త్వాభావాత్ । * వ్రశ్చేతి * అ
త్ర నవ్యాః — వవ్రశ్చేత్యాదౌ లిట్యభ్యాసస్యేత్యభ్యాసావయవయోర్ద్వ
యోరపి యణోస్సంప్రసారణప్రసక్తౌ పూర్వస్య యణో నిషేధాయ న సం
ప్రసారణ ఇతి సూత్రం స్వీక్రియతే తతశ్చైతదేవ జ్ఞాపకాత్పరస్య ప్రథమం
సంప్రసారణమితి పరికల్ప్య ఆపాదపరిసమాప్తే రఙ్గాధికార ఇతి పక్షమభ్యు
పగమ్య ఉరదత్వస్యాఙ్గాక్షిప్తప్రత్యయనిమిత్తకత్వస్వీకారాదచః పరస్మిన్ని
తి స్థానివద్భావప్రవృత్త్యా సంప్రసారణపరత్వమాశ్రిత్య వకారస్య సంప్రసా
రణనిషేధః కథంచిదుపపాద్యతే, పరస్య సమ్ప్రసారణం పరస్య యణస్సంప్ర
సారణమితి వా సూత్రితే తు పరస్యైవ సమ్ప్రసారణం న తు పూర్వస్య యణ
ఇత్యర్థలాభాదుక్తక్లేశం వినైవ వవ్రశ్చ్యయాన ఇత్యాది సర్వం సిధ్యతి, న
చైవం లిటి వయో యః వేఞ ఇత్యత్ర సమ్ప్రసారణనిషేధాయ న ఞోఽను
వృత్తిర్న లభ్యత ఇతి వాచ్యమ్, న లిటి వయో య ఇతి సూత్రకరణే బాధకా
భావాన్న సమ్ప్రసారణ ఇతి యథాశ్రుతసూత్రప్రణయనేఽత్వం తతో గ
త్వా మాత్రాద్వయస్యాధిక్యాచ్చ, ఏవం చ లఘూపాయేనేష్టసిద్ధౌ న స

మ్ప్రసారణ ఇతి సూత్రారమ్భో జ్ఞాపయతి నిమిత్తభేదాభావే స్థానభేదే
పునరపి కార్యం ప్రవర్తత ఇతి, తథా చ సుధ్యుపాస్య ఇత్యాదౌ ఉకారాత్ప
రస్య ధకారస్య ద్విత్వే కృతే పునరుకారాత్పరస్య దకారస్యాపి ద్విత్వమితి
ప్రక్రియాకారాది వ్యాఖ్యానం సూత్రకారాభిప్రేతమేవ, యది స్థానిభేదేపి
నిమిత్తైక్యే కార్యాప్రవృత్తిః క్వచిద్దృశ్యతే తత్ర తు జ్ఞాపకసిద్ధం న సర్వత్రేతి
దోషః పరిహ్రియతామిత్యాహుః । * అగ్రహీదితి * ఊదిత్వాత్పక్షే ఇట్,
వదవ్రజేతి వృద్ధౌ నేటీతి నిషేధః । * అభ్రాక్షీదితి * స్కోరితి సలోపః, వ్ర
శ్చేతి షః, షఢోరితి కః, తతః సస్య షత్వమ్, న చాత్ర శకారస్య కథం లోప ఇ
తి వాచ్యమ్, ధాతుపాఠే సకారస్య పాఠాత్, తదాహుః — "నకారజావ
నుస్వారపఞ్చమౌ ఝలి ధాతుషు, సకారజశ్శకారశ్చే షాట్టవర్గస్తవర్గజః" ఇ
తి । * వ్యచ * వ్యాజీకరణం ఛద్మకరణమ్ । * పర్యుదాసే నేతి * ప్ర
సజ్య ప్రతిషేధే హి వాక్యభేదోఽసమర్థసమాసశ్చ ప్రసజ్యేతేతి భావః ।
* కృన్మాత్రవిషయత్వాదితి * తేనోద్విచితా ఉద్విచితుమిత్యత్ర సమ్ప్ర
సారణం భవిష్యతి, వ్యచిష్యతీత్యాదౌ తు తిఙ్విషయే న సమ్భవతి వివ్యచే
త్యత్ర కుటాదిత్వే జాతేపి న క్షతిః, గాఙ్కుటాదిభ్య ఇతి సూత్రే అఞ్ణితః,
ప్రత్యయా ఙితస్స్యురిత్యుక్తత్వాత్, ఉత్తమే ణలి తు ణిత్వాభావపక్షే ఙిత్వా
త్సమ్ప్రసారణే వివ్యచేతి న సిధ్యేదిత్యనసీతి పర్యుదాస ఆవశ్యక ఇతి బో
ధ్యమ్ । * ఉచ్ఛి ఉఞ్ఛే * ఉఞ్ఛీ వివాసే * ఇమౌ భ్వాదిగణే వ్యాఖ్యాతౌ,
ఇహ పాఠస్తు ఉచ్ఛతీ ఉచ్ఛన్తీత్యత్ర ఆచ్ఛీనద్యోరితి నుమ్వికల్పార్థః, పూర్వ
పాఠస్తు స్వరార్థః, తథా హి — ఉఞ్ఛతి ఉచ్ఛతీత్యాదావపి ద్వచనే శప్తిబా
దీనాం పిత్త్వాదనుదాత్తత్వే ధాతుస్వరేణాద్యుదాత్తం పదమ్, శే తు ప్రత్య
యస్వరేణ మధ్యోదాత్తమితి, న చ సతిశిష్టస్వరబలీయస్త్వమన్యత్ర వికరణే
భ్య ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్కథమిహ మధ్యోదాత్తతేతి వాచ్యమ్, కురుత
ఇత్యాదౌ తపాదేః వికరణాత్పరత్వేన తత్స్వరస్యోదాత్తస్య వికరణస్వ
రాపేక్షయా ప్రబలత్వేపి శస్య ధాతోః పరత్వేన ధాతుస్వరాపేక్షయా శ
స్వరస్యోదాత్తస్య ప్రబలత్వాత్ । * ఉపలక్షణత్వాదితి * అతఏవాదుపధ
స్య చేత్ అశ్నోతేరేవేతి నియమమాశ్రిత్య ద్వ్యాహల్గ్రహణం భాష్యకారైః
ప్రత్యాఖ్యాతమ్, అన్యథా తన్న సఙ్గచ్ఛేదితి భావః । * ఆనఞ్ఛేతి * ఆన్న

చ్ఛ ఇతి పర్యుదాసాన్నామ్, నవ్యాస్తు — ఋచ్ఛత్యౄతామితి లిటి గుణవిధాన సామర్థ్యాదామభావః సిద్ధ ఇతి ఇజాదేరితి సూత్రే అనృచ్ఛ ఇత్యేతత్ స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమిత్యాహుః, అన్యేతు — ఋచ్ఛత్యౄతామిత్యత్ర తౌదాదికఋచ్ఛేరితి సర్వైరేవ వ్యాఖ్యాతత్వాద్గణాన్తరేపి ఋచ్ఛిరస్తీత్యనుమీయతే తద్ధాతోస్తు లిట్యామ్నివారణాయ అనృచ్ఛ ఇత్యేతదావశ్యకమిత్యాహుః । * మిచ్ఛ * ఉత్క్లేశే ఉత్క్లేశః । * ఋచ స్తుతౌ * ఋచ్యతే స్తూయతే దేవతాదికమనయేతి ఋక్ బాహుళకాదిహ కరణే క్విప్ * లోభితా * లోబ్ధ్వేతి * తీషసహేతి వేట్ । * శిశుం న విప్రా ఇతి * న శబ్ద ఇవార్థే విప్రాః బ్రాహ్మణాః శిశుమివ మతిభిరిహన్తి, హింసన్తి నూనం కుర్వన్తీత్యర్థః । * తృహీ హింసాగ్రన్థనయోః * ఈదిత్కరణం శ్వీదితో నిష్ఠాయామితీణ్ణిషేధార్థం, యద్యప్యస్య వేట్కత్వాన్నిష్ఠాయామిణ్ణిషేధస్సిధ్యతి, తథాపి యస్య విభాషేత్యస్యానిత్యతాం జ్ఞాపయితుమీదిత్కరణమ్, తేన "ధావితమిభరాజధియా" ఇత్యాది సిద్ధమిత్యాహుః । * కురశబ్దే * కరోతేరేవేతి * సుప్రసిద్ధత్వాత్, కుర్యాదిత్యుక్తేహి లోకానాం కృఞ ఏవోపస్థితిర్భవతి నత్వస్యేతి భావః । * మురసంవేష్టనే * ఇగుపధలక్షణః కః, మురో దైత్యః, మురారిర్విష్ణుః । * క్షురవిలేఖనే * విలేఖనం ఛేదనమ్, కేశాన్ క్షురతి, ఇగుపధేతి కః, క్షురశ్శస్త్రమ్ । * తిలస్నేహనే * తిలతి, ఇగుపధేతి కప్రత్యయే తిలః । * తిలగతౌ * తేలతీతి శపి । * లిఖ అక్షరవిన్యాసే * లిఖితుం లిఖిష్యతీత్యాది ప్రయోగసప్రమాదికః, యత్తు — కైశ్చిత్కుటస్యాదిః కుటాదిః కుట ఆదిర్యేషాం తే కుటాదయః, కుటాదిశ్చ కుటాదయశ్చ కుటాదయ ఇత్యేకశేషం స్వీకృత్య లిఖితుమిత్యాది సమర్థితం తదసత్ లేఖితా లేఖిష్యతీత్యాదౌ గుణనిషేధాపత్తేః, నచేష్టాపత్తిః వృత్తికారహరదత్తాదిగ్రన్థవిరోధాత్, గాఙ్కుటాదిభ్య ఇత్యేవ సూత్రితవ్యే కుటాదిభ్య ఇతి పఠనస్య స్వారస్యభఙ్గాపత్తేశ్చ, కించ శకునిష్వాలేఖనే ఇతి సూత్రప్రయోగోపి విరుధ్యత ఇతి ప్రాగేవోక్తమిత్యాస్తాం తావత్, లిఖాపయతీతి ప్రయోగస్తు మనోరమాయామిత్థం సమర్థితమ్, ఆపనం ఆపః ప్రాప్తిః లిఖస్య ఆపో లిఖాపస్తం కరోతీతి । * స్ఫుట వికసనే * స్ఫుటత్యర్థోఽ ౨ [illegible]స్ఫోటః, నచ పదస్ఫోటవాక్యస్ఫోటాదిభేదేన అనేకవిధః । * కడ

ముటే * కుటాదికార్యాభావేపి టాన్తానురోధేనాయం కుటాదౌ పఠితో భ్వాదౌ పఠితస్య పునరత్ర పాఠశ్శతరినుమ్వికల్పార్థః, పూర్వం పాఠస్తు ఉచ్ఛతీత్యాదావివ కడతీత్యాదావాద్యుదాత్తార్థః । * స్ఫురతి స్ఫులత్యోః * సివాదీనామిత్యతో వేత్యనువర్తనాదాహ * షత్వం వా స్యాదితి * పరిణూతేతి * శ్ర్యుకః కితీతీణ్నిషేధః । * మ్రియతేర్లుఙ్లిఙోశ్చ * చాచ్ఛిత ఇత్యనుకృష్యతే తదాహ * శితశ్చ ప్రకృతిభూతాదితి * తఙితి * ఆత్మనేపదమిత్యర్థః, తేన మ్రియమాణ ఇతి సిద్ధమ్ । * స్వరార్థమితి * మాహిమ్మృతేత్యత్ర తాస్యనుదాత్తేన్ఙిదుపదేశాల్లసార్వధాతుకమనుదాత్తమిత్యనేన ఙితఙపరస్య లాదేశ సార్వధాతుకస్యానుదాత్తత్వే కృతే ధాతురుదాత్తః ఙిత్త్వాభావేతు ప్రత్యయస్యోదాత్తత్వే ధాతురనుదాత్తస్స్యాత్, నచ సిజ్లోపస్యాసిద్ధత్వాత్ ఙితఙపరత్వం లసార్వధాతుకస్య దురుపపాదమితి తస్య కథమనుదాత్తతా స్యాదితి వాచ్యమ్, ఙిత్త్వసామర్థ్యాత్సిజ్లోపస్యాసిద్ధత్వం నేతి సువచత్వాత్, అమృతేత్యత్రాడాగమస్యైవోదాత్తత్వాత్, మృఙో ఙిత్త్వస్య న కిఞ్చిత్ప్రయోజనమిత్యాశఙ్కావారణాయ మాహిమ్మృతేతి మాఙః ప్రయోగే తిఙతిఙ ఇతి తిఙన్తనిఘాతేపి ఙిత్త్వం వ్యర్థమేవ స్యాదితి హిశబ్దప్రయోగః, హిప్రయోగేతు హిచేత్యనేన తిఙన్తనిఘాతనిషేధాదిష్టస్వరస్సిధ్యతీతి బోధ్యమ్ । * రిపిగతౌ * పరత్వాల్లఘూపధగుణస్స్యాదిత్యాశఙ్కాయామాహ * అన్తరఙ్గత్వాదితి * కిం తాలవనే * ఉపాత్ప్రతియత్నే * తిసూత్రాద్యుపాధిరివర్తతే, లవనే కిమ్ ? ఉపకిరతి । * హింసాయాం ప్రతేశ్చ * చాదుపాత్, "ఉరో విదారం ప్రతిచస్కరే నఖైః" ఇతి మాఘః, కర్మణి లిట్, ఋచ్ఛత్యౄతామితి గుణః । * దృఙ్ ఆదరే * "తథాద్రియన్తే నబుధాస్సుధామపి" ఇతి శ్రీహర్షః । * ప్రచ్ఛ జ్ఞీప్సాయామ్ * జ్ఞాతుమిచ్ఛా జ్ఞీప్సా, అత్ర జ్ఞపిజ్ఞానే, ఆప్జ్ఞప్యృధామీత్ అత్రలోపఇత్యభ్యాసలోపః, ణ్వులి ప్రచ్ఛకః, పృచ్ఛాశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిజన్తాత్ ణ్వులితు పృచ్ఛకః, పృచ్ఛాశబ్దస్తు భిదాదేరాకృతిగణత్వాదఙి సమ్ప్రసారణే బోధ్యః । * కిరాదయో వృత్తా ఇతి * ఏతేచ [illegible] కర్మకిరాదిస్సమాప్త ఇతి వక్ష్యమాణయక్ చిణాదినిషేధవార్తికే ఉపయోక్ష్యన్తే, కిరశ్చ పఞ్చభ్య ఇతి సూత్రే పఞ్చభ్య ఇత్యేతదుత్తరసూత్రే [illegible] [illegible] బోధ్యమ్ । * [illegible] [illegible]

తౌ * తుదాదిపాఠసామర్థ్యాదాయప్రత్యయాభావాదపి శో నతు శప్, తేనవిచ్ఛాయన్తీ విచ్ఛాయతీతి నుమ్వికల్పః, కేచిత్తు — తుదాదిపాఠసామర్థ్యాదాయప్రత్యయస్య పాక్షికత్వం స్వీకృత్య విచ్ఛతీ విచ్ఛన్తీతినుమ్వికల్పం, విఛతి విఛతః విఛన్తీత్యాది రూపాణి చోదాజహ్రుః తేషాంతు మతే తుదాదిపాఠస్య కేవలే చరితార్థత్వాదాయప్రత్యయాభావాచ్ఛబేవ, తేన విచ్ఛాయన్తీతి నిత్యమేవ శప్శ్యనోరితి నుమ్ । * పతితస్యేతి * అస్మిన్నేవగణే పరస్మైపదిషు పతితస్యేత్యర్థః । * తజర్థఇతి * పూర్వంపాఠస్తు సంశ్లేషణే కర్త్రభిప్రాయేపి పరస్మైపదార్థః । * షిచత్ఫరణే * షిచిరితి కేచిదిరితం పఠన్తి, తత్తుఫలాభావాదుపేక్ష్యమ్, ఇహాలిపిసిచిహ్వశ్చేతి స్త్రైరజ్వినీయతే సచాప్రాప్తవిధిః, ఇరిత్వేతు వికల్పేన ప్రాప్తానిత్యర్థావిధిరితి ఫలాభావః । * పింశత్వితి * దీపయత్విత్యర్థః .

ఇతి తుదాదయః

* రుధిక్ * రుధాదిభ్యశ్శ్నమ్ * ప్రత్యయత్వేపి మిత్వాదన్త్యాదచః పరః, ప్రత్యయసంజ్ఞాఫలంతు శస్యేత్సంజ్ఞాశస్యోచ్చారణంతు శ్నసోరల్లోపశ్శ్నాన్నలోపఇత్యత్ర విశేషణార్థం, నతుసార్వధాతుకసంజ్ఞార్థమ్, ఫలాభావాత్, నచాపిత్సార్వధాతుకస్య ఙిత్వేగుణనిషేధఃఫలమితిశఙ్క్యమ్, ఇగన్తస్యాఙ్గత్వాభావాత్ । * అరుణఇతి * సిపిదశ్చేతిరుత్వం, పవక్షేభినఇత్యత్రాపి । * ఉఛృదిర్ * ఊకారఇత్త్వాద్యామిడ్వికల్పార్థః ఛృత్వా ఛర్దిత్వా ఇట్పక్షేనక్త్వాసేడితి కిత్వనిషేధాద్గుణః । * శ్నాన్నలోపః * అస్యముఖ్యోదాహరణం అనక్తి భనక్తి, శ్నాదిత్యుత్సృష్టమకారానుబన్ధస్య శ్నమోగ్రహణమిత్యాహ * శ్నమఃపరస్యేతి * ఏవంచ యజయాంచేతి విశ్నశబ్దస్యామి నుటి విశ్నానామిత్యత్ర లక్షణప్రతిపదోక్తప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషయోరప్రవృత్త్యా నలోపశఙ్కైవ నాస్తీత్యాహుః । * ఇన్ధిఇతి * శ్నమోనకారస్యానుస్వారపరసవర్ణౌ అనిదితామితి నలోపస్తు నభవతి, అల్లోపస్యాసిద్ధవదత్రేత్యసిద్ధత్వాత్ స్థానివత్త్వాద్వా । * భఞ్జో * ఓదిత్కరణం నిష్ఠానత్వార్థం భగ్నః । * భుజపాలనాదౌ * భుజోనవనఇత్యాత్మనేపదం-వక్ష్యతే, భుఙ్క్తే, భుఞ్జాతే, భుఞ్జతే । * తృణహ్ఇమ్ * తృహ్ఇతివక్తవ్యే నశ్నమోగ్రహణం విశేషణవిహితేన ఇమాశ్నా

మో బాధా మాభూదిత్యేవమర్థమ్, నచతౌదాదికస్య తృహ ఇత్యస్య వ్యావృత్త్యర్థమేవాస్త్వితి శఙ్క్యమ్, తతఃపరస్య హలాదేః పితః సార్వధాతుకస్య వికరణేనవ్యవధానాత్, నాభ్యస్తస్యాచిపితీత్యతోఽపితీతి ఉతోవృద్ధిరిత్యతో హలీతిచ వర్తతేతదాహ * హలాదౌపితీతి * ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమితి సూత్రస్థభాష్యకారీయనిష్కర్షేతు హలీతినానువర్తతే కిన్తు పితీత్యనువర్తతఏవ, తేనతృణ్ఢ ఇత్యత్ర నాతిప్రసఙ్గః, నచహలీత్యనువృత్త్యా తృణహానీత్యత్రాతిప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్, అచినేత్యనువర్తనాత్ । * ఉన్దీ * క్లేదనమార్ద్రీభావః । * అఞ్జూ * వ్యక్తిర్వివేచనం, మ్రక్షణం స్నిగ్ధతా । * అఞ్జేస్సిచి * నిత్యమిట్స్యాదితి * విభాషాగ్రహణం నానువర్తత ఇతి భావః, సిచికిమ్? అఙ్క్త, । * వృజీ * ఈదిత్వాన్నిష్ఠాయాం నేట్, వృక్తః, అవృక్తపకాలిత్యత్ర నఞ్పూర్వః.

—— ఇతి రుధాదయః ——

* అతనిష్ట * అతానిష్టేతి * తస్థస్థమిపామితితాదేశః, అతోహలాదేరితివావృద్ధిః । * అతతేతి * తనాదిభ్యస్తథాసోరితి సిజ్లుక్యనునాసికలోపః । * అతనిష్టేతి * లుగభావపక్షే ఇట్ । * వణుదానే * నాన్త్యోయమ్, ణకారస్తు లాక్షణికస్తేన యఙ్లుకి సంసన్తి సంసన్త ఇత్యాదావనుస్వారపరసవర్ణౌ । * క్షణుహింసాయామ్ * క్షిణుచ * ఇమావపి లాక్షణికౌ తేన చక్షన్తి చేక్షన్తీత్యత్రానుస్వారపరసవర్ణౌ । * సిచోలోపఇతి * నచాస్మిన్పక్షే ప్రత్యయలక్షణప్రవృత్త్యా అక్షృతేత్యత్ర గుణస్స్యాదితి వాచ్యమ్, ఉశ్చేతి సిచః కిత్త్వేన తన్నిషేధాత్, సమ్పర్యుపేభ్య ఇతి వృత్తిస్థపాఠం విహాయ భాష్యవార్తికానుసారేణాహ * సమ్పరిభ్యామితి *.

—— ఇతి తనాదయః ——

* ఏవంఝుస్యాద్భావ ఇతి * ఆత్మనేపదేష్వనత ఇత్యనేన । * స్తాత్ ఇతి * నకారోపధా ఇత్యపి జ్ఞేయాః । * విష్టభ్నాతీతి * అనిదితామితి నలోపః, స్తన్భేరితిషత్వమ్ । * వేస్కభ్నాతేర్నిత్యమ్ * సివాదీనాం వేత్యతో వేతి నానువర్తత ఇతి ధ్వననార్థమిహనిత్యగ్రహణమ్ * విష్కభ్నాతీతి * స్కభ్నాతేరిత్యత్ర శ్నావిశిష్టం రూపం నవివక్షితం, కిన్తు ధాతుమాత్రమ్, అన్యథా విష్కభ్నతా విష్కభ్నతమిత్యాదావపి షత్వం నస్యాత్,

నచేష్టాపత్తిః మాధవగ్రన్థవిరోధాదితి భావః । * హలశ్నః * స్తభ్నాతేతి *
అతో హేరిత్యాదరస్య సామర్థ్యాచ్ఛ్నస్సన్నిపాతపరిభాషాయా అప్రవృత్తేర్హే
ర్లుక్ , అతఏవ జహీత్యత్ర హిలోపవారణాయేయం పరిభాషా నోపన్యస్తే
త్యాహుః , యత్తు కైశ్చిచ్ఛ్నాజాదేశో ధాతుపాఠపఠితేభ్య ఏవ పరస్యైవ
భవతి నతు సౌత్రేభ్య ఇతి వ్యాఖ్యాయ స్తభ్నీహీత్యుదాహృతమ్ , తన్ని
ష్ప్రమాణమ్ , మాధవాదిగ్రన్థవిరుద్ధంచ । * ప్వాదీనాంహ్రస్వః * ష్ఠివు
క్లముచమామిత్యతశ్శితీత్యనువర్తత ఇత్యాహ * శితిపర ఇతి * నలిజీతి *
అనేన వ్రాత ఇట్ లిజిదీర్ఘో నేతి స్మారితమ్ । * ఉదోష్ఠ్య * దన్త్యోష్ఠ్యో
ఽపి ఓష్ఠ్యగ్రహణేన గృహ్యత ఇత్యాహ * పూర్వాదితి * వరిష్టేతి * లిఙ్సి
చోరాత్మనేపదేష్వితి వేట్ । * వూర్షీష్టేతి * ఉశ్చేతి లిఙ్సిచోః కిత్త్వా
ద్గుణాభావే సత్యుత్వమ్ । * హలః * సమ్ప్రసారణస్యేత్యనువర్తతే అ
ఙ్గస్యేత్యవయవషష్ఠీ హల ఇతి పఞ్చమీ తదాహ * అఙ్గావయవాదితి * అ
ఙ్గావయవాత్కిమ్ ? నిరుతమ్ , దురుతమ్ , తదన్తాఙ్గస్య కిమ్ ? విధ్యతి ।
* క్షిష్ హింసాయామ్ * షిత్త్వాదఙ్ , క్షియా , హేతిక్షిపాయాం క్షియాశీ
రిత్యాదౌ క్షియాధర్మవ్యతిక్రమ ఆచారభేద ఇతి వక్ష్యతి । * దీర్ఘనిర్దేశసా
మర్థ్యాదితి * నను దీర్ఘగ్రహణేన అజ్వృత్తపరిభాషా జ్ఞాప్యత ఇత్యాకరే స్థి
తమ్ , అన్యథా జ్ఞాజనోర్జంవిదధ్యాత్ , అతోదీర్ఘోయఞితి దీర్ఘసిద్ధేః , త
థాచ దీర్ఘనిర్దేశసామర్థ్యస్యోపక్షయాత్కథమిహ హ్రస్వాభావసిద్ధిరితి చే
త్ , అత్రాహుః — హ్రస్వాభావే సత్యేవ దీర్ఘనిర్దేశ ఉక్తపరిభాషా
యా జ్ఞాపకః , సతితు హ్రస్వే పునరజ్ఝకార్యం ప్రవృత్తమేవేతి నజ్ఞాపకః ,
తథాచ హ్రస్వాభావసిద్ధౌ నకిఞ్చిద్బాధకమితి, కించ అజ్వృత్తౌ పునర్వృ
త్తావవిధిర్నిష్ఠితస్యేవ పరిభాషాశరీరం, తచ్చోక్తజ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదితు భ్యసో
భ్యమితిసూత్రే భాష్యే పరినిష్ఠితస్యేత్యేవ పాఠః, తర్హి స్వతన్త్రమేవేదం
వచనం నతు జ్ఞాపకసిద్ధమితి పక్షేఽపి యుష్మదస్మచ్ఛబ్దగతమనోరమా గ్రన్థా
నువగన్తవ్యతే , తస్మింస్తుపక్షే దీర్ఘగ్రహణసామర్థ్యం నోపక్షీణమితి సమ్యగే
వాయం గ్రన్థ ఇతి, కేచిత్తు — సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వాన్న హ్రస్వ ఇ
తి వ్యాఖ్యేయమిత్యాహుః । * బధ్నాతీతి * అనిదితామితి నలోపః । * అ
శ్నాత్విదితి * వదవ్రజేతివృద్ధిః , భష్భావః । * అబ్భ్రాక్షామితి * ధ్యుత్వ

*రితి తస్యార్థత్వమ్, రుధాదిభ్యో ఝురితి వా లోపః। * నృజ్ సమ్పృక్తౌ * భ్రష్టిః జనమ్। * శ్రన్థ * కిత్త్వపక్షే ఇతి * శ్రన్థిగ్రన్థిదమ్భిస్వఞ్జీనాం లిటః కిత్త్వం వేతి వ్యాకరణాన్తరమిత్యుక్తత్వాత్। * నిరనుబన్ధః * స్వరతీతి సూత్రాద్వేత్యనువర్తతే ఆర్ధధాతుకస్యేడిత్యధిక్రియత ఏవ తదాహ * వలాదేరిత్యాది * నిరనుకిమ్? కోషిత్వా కోషితుమ్। * నిరనుబన్ధకేతి * ఇడభావే క్సః। * సహచరణాత్ సాహచర్యాదితి * యద్యపి షహ మృష చక్ష్యర్థ ఇతి దివాదిరపి సహిరస్తి తథాపి సహేతి శపా నిర్దేశాద్భ్వాదికేనైవ సహినా సాహచర్యమిత్యాహుః। * శ్వన్యెత్యాది * బహువ్రీహిరయం శ్వన్యయతే... స్తకారే పరత ఇడ్వికల్పప్రతిషేధ ఇతి వార్తికార్థః, తథా చ తైవాదస్య వికల్పో నేతి ఫలితమ్, ఏవం చ తీషసహేత్యత్र ఇష్టాతేరపి గ్రహణమితి బోధ్యమ్। * పోషితేతి * అనిట్కారికాసు పుష్యేతి శ్యనా నిర్దేశాదయం సేడితి భావః। * ఛ్వోశ్శూడను * ఛ్వోరితి సతుక్కస్యానుకరణం శ్చుత్వేన తకారస్థానే చకార ఇత్యాహ * సతుక్కస్యేతి * ఏవం చ సూత్రే ఛకారాత్పూర్వం చకారో జ్ఞేయః, సతుక్కస్య కిమ్? విచ్ఛప్రచ్ఛిభ్యాం నజ్ ప్రత్యయే ఛకారస్య శకారే కృతే తుకోఽశ్రవణం యథా స్యాత్, అకృతవ్యూహా పరిభాషా త్వనిత్యా, అస్మాదేవ సతుక్కగ్రహణాత్, తేనాతిక్రాన్తోభవకం తనుతిభవకానిత్యాది సిద్ధమిత్యాహుః, సూత్రస్థేన చశబ్దేన క్వివర్త్తుతఃజేశీత్యనుకృష్యత ఇత్యాహ * క్వావిత్యాది * గ్రహోఽలిటి దీర్ఘః * ఏకాచఃకిమ్? జాగ్రహితా, జాగ్రహిష్యతీత్యాదౌ యఙ్లుకి మాభూత్, విహితస్యేతి కిమ్? గ్రాహితమ్, న చాత్ర ణిలోపస్య స్థానివద్భావాద్గ్రహేః పరత్వం నేతి వాచ్యమ్, దీర్ఘవిధౌ స్థానివత్త్వనిషేధాత్, త్రైపాదిక దీర్ఘవిధావేవ స్థానివత్త్వనిషేధ ఇత్యభ్యుపగమే తు విహిత విశేషణం వ్యర్థమేవేత్యాహుః, ప్రకృతస్యేటో గ్రహణాద్గ్రాహితా గ్రాహిష్యతే ఇత్యాదౌ చిణ్వదిటో న దీర్ఘః। * గ్రహీష్టేతి * వ్రాత ఇత్యనువృత్తేర్లిఙ్సిచోరితి దీర్ఘనిషేధో న ప్రవర్తతే। * అగ్రహీషాతామితి * లుఙాత్మనేపదద్వివచనమ్,.

⟶ ఇతి క్ర్యాదయః

* సత్యాపపాశ * ఏతస్యోదాహరణాన్యగ్రే నామధాతుషు స్ఫుటీభవిష్యన్తీతి వాక్యాభిరుపపాద్యన్తే, తత్ర చశబ్దాఽకారాన్తాః। * ప్రపఞ్చ